

ЮРИДИЧНИЙ НАУКОВИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЖУРНАЛ

ЕЛЕКТРОННЕ НАУКОВЕ
ФАХОВЕ ВИДАННЯ

www.lsej.org.ua

11 '2024

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 11, 2024

**На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (додаток 1)
журнал внесений до переліку фахових видань категорії «Б» у галузі юридичних наук
(081 – Право, 262 – Правоохоронна діяльність, 293 – Міжнародне право)**

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща)**

**Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.**

**Видавничий дім
«Гельветика»
2024**

Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове фахове видання юридичного факультету Запорізького національного університету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Коломоєць Тетяна Олександрівна – доктор юридичних наук, професор

Заступник головного редактора:

Бондар Олександр Григорович – доктор юридичних наук, професор

Відповідальний секретар:

Віхляєв Михайло Юрійович – доктор юридичних наук, професор

Члени редакційної колегії:

Батюк Олег Володимирович – доктор юридичних наук, доцент;
Биргеу Михайло Михайлович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова);
Болокан Інна Вікторівна – доктор юридичних наук, доцент;
Ботнару Стела – доктор юридичних наук, доцент;
Бринза Сергій – професор, доктор хабілітат;
Верлос Наталя Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент;
Войцех Войтила – доктор гуманітарних наук у галузі філософії (Республіка Польща);
Волошина Владлена Костянтинівна – кандидат юридичних наук, доцент;
Галіцина Наталя Вікторівна – доктор юридичних наук, професор;
Деревянко Наталія Зеновіївна – доктор філософії у галузі права;
Діхтієвський Петро Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Дрьомін Віктор Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Дудоров Олександр Олексійович – доктор юридичних наук, професор;
Ібрагімов Соліджон Ібрагімович – доктор юридичних наук, професор (Республіка Таджикистан);
Кантор Наталія Юріївна – кандидат юридичних наук;
Колпаков Валерій Костянтинівич – доктор юридичних наук, професор;
Копча Василь Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Курінний Євген Володимирович – доктор юридичних наук, професор;
Кушнір Сергій Миколайович – доктор юридичних наук, професор;
Смирнов Максим Іванович – кандидат юридичних наук, доцент;
Стеценко Семен Григорович – доктор юридичних наук, професор;
Тернушак Михайло Михайлович – доктор юридичних наук;
Тошек Бартоломей – доктор політичних наук, професор (Республіка Польща);
Уільям Дж. Уоткінс – доктор юридичних наук (США);
Фальковський Андрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент;
Федчишин Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук;
Шарая Анна Анатоліївна – доктор юридичних наук, доцент;
Д-р Ханна Боуз – LLB, MSc, PhD, FHEA, доцент кримінального права (Велика Британія);
Д-р Брюс Вордхо – PhD, LLB, LLM, професор конкурентного права (Велика Британія);
Д-р Джейн Руні – доцент міжнародного права (Велика Британія).

*Рекомендовано до опублікування вченою радою
Запорізького національного університету,
протокол № 5 від 26.11.2024 р.*

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

Адамович С.В., Питльована В.П. ПОРУШЕННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА РОСІЙСЬКОЮ ВЛАДОЮ НА ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ В СФЕРІ ОСВІТИ.....	20
Андрушко О.В. ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ.....	24
Баронін Д.Б., Кузнецова Л.В., Тентюк Л.М. ЗВИЧАЙ ЯК ДЖЕРЕЛО РИМСЬКОГО ПРАВА ТА ЙОГО ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНУ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВУ СИСТЕМУ.....	28
Karpichkov V.O. FINANCIAL AND TAX SYSTEM OF GALICIA, BUKOVINA AND ZAKARPATTIA AS PART OF THE AUSTRIAN (AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE) LATE 18TH – EARLY 20TH CENTURIES.....	31
Панчук І.О. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ПРАВОВУ ОСВІТУ В УКРАЇНІ.....	35
Паталаха І.О. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ТА МЕХАНІЗМУ ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	38
Раданович Н.М. ЦІННІСТЬ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ.....	45
Савинський С.М. СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ З ІНШИМИ ПРИНЦИПАМИ ПРАВА.....	51
Семеніхін І.В. АРГУМЕНТ ВІД СУПРОТИВНОГО (ARGUMENTUM A CONTARIO): АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ І КОРЕКТНОГО ВИКОРИСТАННЯ У ЮРИДИЧНІЙ АРГУМЕНТАЦІЇ.....	55
Шпак Н.Р. ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ НАУКИ В УРСР ТА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ.....	60

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Білодід С.І. ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	64
Грачук В.С. РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ У РЕГУЛЮВАННІ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ: ЗАКОНОДАВЧІ ТА АДМІНІСТРАТИВНІ ІНСТРУМЕНТИ.....	69
Гаруст Ю.В., Войтко Т.М. КОРУПЦІОГЕННІСТЬ ПУБЛІЧНОГО СЕКТОРА ЯК ПРОВІДНИЙ СУСПІЛЬНИЙ ДЕСТАБІЛІЗУЮЧИЙ ФАКТОР В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ: КЛЮЧОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ШЛЯХИ ЇХ УСУНЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИМИ ЗАСОБАМИ.....	74
Гроховська К.О. РОБОТА МІСЬКИХ РАД В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО ЧАСУ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПРОБЛЕМИ.....	79
Калмиков М.Р., Матвейчук О.О., Сліпачик А.І. ДОКТРИНА «ВОЙОВНИЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ»: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І НАЦІОНАЛЬНА ПРАКТИКА.....	82
Капелько П.О. ОСНОВИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ЛАДУ: НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ, ЛЕГІТИМНІСТЬ ТА ГРОМАДЯНСЬКА РЕЛІГІЯ.....	87

Курінний Є.В. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ УГОДИ МІЖ УКРАЇНОЇ ТА ПОЛЬЩЕЮ ЩОДО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ВІЙНИ ТА ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ	90
Мацелюх І.А., Панченко Д.Ю. ДО ПРОБЛЕМИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ МЕДИЧНОГО КАНАБІСУ (CANNABIS) В УКРАЇНІ.....	95
Петришина М.О. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ФОРМ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ РАД.....	98
Самойленко Г.В., Малафєєв А.А. ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЖИТЛУ ГРОМАДЯН ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ.....	101

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Вінтоняк Н.Д. ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ПРАВОЧИНУ, ВЧИНЕНОГО ВИКОНАВЧИМ ОРГАНОМ.....	106
Гайдай К.О. ПРАВОВИЙ СТАТУС ПОСТАЧАЛЬНИКІВ Р2В-ПОСЛУГ В УКРАЇНІ ТА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	109
Довгаль О.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КСЕНОТРАНСПЛАНТАЦІЇ В УКРАЇНІ: ІСНУЮЧИЙ СТАН ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ.....	113
Кабальський Р.О. ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ЗАСОБАМИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	116
Комарницька І.І. ПРАВО ВЛАСНОСТІ ТА ЙОГО ЗАХИСТ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	119
Кройтор В.А. ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В СУЧАСНІЙ ДОКТРИНІ ЖИТЛОВОГО ПРАВА ТА ПРАКТИЦІ ПРАВОНАСТОСУВАННЯ.....	122
Маліновська І.М. ОСОБЛИВОСТІ НОВОВВЕДЕНЬ ЗАКОНОДАВЦЯ ЩОДО НЕМАЙНОВИХ ПРАВ АВТОРА.....	127
Махновський Д.С. ГАРАНТІЇ ТА ЗАЯВИ У ДОГОВОРАХ НА СТВОРЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	130
Михальнюк О.В. ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ПОРУЧИТЕЛЯ, ЯКИЙ ВИКОНАВ ЧУЖЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ.....	134
Пазій С.А. СУТНІСТЬ ОБМЕЖУВАЛЬНОГО ПРИПИСУ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ.....	138
Парфьонов Г.В. ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОРЯДКУ ДОКУМЕНТУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ ДЕРЖАВНИМИ ТА ПРИВАТНИМИ ВИКОНАВЦЯМИ.....	143
Харченко Г.Г. ІНТЕРЕС ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ.....	147
Янчук А.А. ПІДГОТОВКА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ ПОЗИВАЧЕМ У СІМЕЙНОМУ СПОРІ.....	151

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Андронов І.В. ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ “NON REFORMATIO IN PEIUS” В ЦИВІЛЬНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСАХ.....	155
Буря Ю.М., Петрова А.В. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИКОНАННЯ ФУНКЦІЙ БАНКІВСЬКОГО ПРАВА.....	159
Ваксман Р.В. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕКЛАМИ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ.....	164

Дамчук А.Ю., Остапенко Ю.І. АДАПТАЦІЯ КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ ДО УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ.....	167
Козир С.С. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ В УКРАЇНІ.....	170
Кудрявцева В.В., Іржавська В.С. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІНВЕСТУВАННЯ В УКРАЇНІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА.....	174
Лисюченко А.Є. ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРЯМИХ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В УКРАЇНІ.....	178
Макарицька А.І., Остапенко Ю.І. АДАПТАЦІЯ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ.....	183
Менів Я.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ КОСМЕТОЛОГІЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ.....	187
Невінчаний В.С. СУДОВА ПРАКТИКА ЩОДО ФОРС-МАЖОРНИХ ОБСТАВИН В ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	192
Петрина В.Н. ВИРІШЕННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ СПОРІВ ШЛЯХОМ МЕДІАЦІЇ.....	195
Петруненко Я.В. ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТА КОМПЕТЕНЦІЇ.....	199
Турченко І.В. ТЕОРЕТИКО-ДОКТРИНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ КОНЦЕСІЇ ЯК СПЕЦІАЛЬНОГО РЕЖИМУ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЗА ЧИННИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	204
Щокіна О.О. КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО ДОГОВОРИ МІЖНАРОДНОЇ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ТОВАРІВ 1980 Р. У КОНТЕКСТІ ПРАВА, ЗАСТОСОВНОГО ДО ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ КОНТРАКТІВ.....	208
Ярмоленко О.С. ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ КРЕДИТОРІВ У ПРОЦЕДУРІ БАНКРУТСТВА.....	212

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Мельник М.Б. ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ДОКТРИНИ ТРУДОВОГО ПРАВА ЩОДО ВЕДЕННЯ ОБЛІКУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ.....	216
Тищенко О.В., Черноус С.М. ЕКСТРЕНІЙ (КРИЗОВИЙ) ПОРЯДОК НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ НАСЕЛЕННЮ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	221
Толкуща К.Р., Серeda О.Г. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СФЕРІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ.....	227
Швець Н.М., Зіменс Є.О. ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	231

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Груба С.В. «ЗЕЛЕНА ЕКОНОМІКА» ЯК СПІЛЬНИЙ ОБ'ЄКТ ЕКОЛОГО-ПРАВОВОГО ТА ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	235
Dvornikova P.A., Pokalchuk M.Yu. THE ROLE OF ECJHR DECISIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF LAND LAW SOURCES IN UKRAINE.....	239
Задихайло Д.Д., Панасенко К.А. ГРНИЧА РЕНТА ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИРОДОРЕСУРСНИХ ВІДНОСИН.....	242

Крикун А.В., Росомаха З.Р. ПРАВОВА ОХОРОНА ЛІСІВ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ.....	245
Лозо О.В., Ялі А.І. НОВЕЛИ ЗАКОНОДАВСТВА ЄС ЩОДО ЗЕЛЕНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ.....	250
Никонова М.Р. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ТРАНСКОРДОННОГО ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ.....	254
Пасат М.О. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ АЛГОРИТМІВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ІНСТРУМЕНТУ МОНІТОРИНГУ ЛІСІВ.....	259
Савчук О.О., Ковтуненко О.А., Дашко Д.С. НОРМАТИВНЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ МОРСЬКОГО ПРАВА: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД.....	265

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Бондар Д.В. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ.....	270
Брановицький В.В. УЧАСТЬ ГРОМАДЯН ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПУБЛІЧНОМУ АДМІНІСТРУВАННІ ГАЛУЗІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ.....	275
Гордус Я.В., Бойко В.Б. ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ ДОКАЗОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СТАДІЯХ РОЗГЛЯДУ СПРАВИ В ПОРЯДКУ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА.....	281
Дамірчись М.І., Троян А.О., Скотницька Є.С. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ В УКРАЇНІ ТА В КРАЇНАХ ЄС.....	286
Зінич Л.В. МІСЦЕ І РОЛЬ БЮДЖЕТНИХ ГРАНТІВ У СИСТЕМІ ФІНАНСОВИХ ПРАВОВІДНОСИН.....	291
Гльченко О.В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ МИТНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ.....	294
Ищенко Ю.В. ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПИТАННЯХ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	298
Кальчук О.М. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРОКУРОРА ЯК СУБ'ЄКТА РЕАЛІЗАЦІЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРИ.....	302
Кузава В.І., Литвин Н.А. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ.....	306
Лаврик Н.О., Ткаченко В.В. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ.....	309
Лудченко М.Л. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЦЕНТРІВ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ У СФЕРІ МОБІЛІЗАЦІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ТА МОБІЛІЗАЦІЇ.....	313
Машталяр О.М., Хахановський В.Г. МАСОВЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА РОЗПІЗНАВАННЯ ОБЛИЧЧЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ.....	317
Ремез К.І. ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ: ЗМІСТ, СТАДІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ.....	321
Рибницька О.М., Фівкін П.М. ДОКУМЕНТОЛОГІЯ У СИЛАХ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПРАВОВУ РОБОТУ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ТА ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ.....	325

Світличний В.А. ДЕЯКІ ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ОСНОВНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО НАГЛЯДУ (КОНТРОЛЮ) У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ».....	328
Смірнова А.О. ПРАВО НА ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ В АСПЕКТІ ДОТРИМАННЯ СТАНДАРТУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ.....	332
Сушкова В.В., Пазич А.В. ІНФЛЯЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ НА ПРАКТИЦІ СВІТОВОГО ДОСВІДУ.....	337
Тихонова Д.С. РЕФОРМА ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ТА НОВІ СТАНДАРТИ ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ МИТНИХ ОРГАНІВ.....	342
Тищенко Д.Р., Дуравкін П.М. ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАХОДІВ БОРОТЬБИ З УХИЛЕННЯМ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ.....	345
Timashov V.O., Daraganova N.V. TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE GAMBLING BUSINESS IN UKRAINE.....	349
Товкун Л.В., Бацман Ю.В., Ільїна М.О. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ГРИВНИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	352
Фальковський А.О. СТРУКТУРА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ.....	357
Шепетько С.А. ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ДЕПУТАТІВ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ.....	361
Шопіна І.М. НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ТА ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	365

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Виговський Д.Л. ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИРОДУ ІНСТИТУТУ СУДИМОСТІ В УКРАЇНІ.....	369
Гирич О.С. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ.....	373
Гончарук В.Л. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ ЕКОНОМІЧНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ.....	377
Євдокімова О.В. ПРОБЛЕМИ УМОВНО-ДОСТРОКОВОГО ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ЗА КОРУПЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ ТА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З КОРУПЦІЄЮ.....	381
Захарчук Д.О., Михайліна Т.В. ЩОДО ПРОБЛЕМ ОСКАРЖЕННЯ ПОВІДОМЛЕННЯ ОСОБИ ПРО ПІДОЗРУ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	385
Звенигородський О.М. ЩОДО АДАПТАЦІЇ ІНСТИТУТУ МНОЖИННОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДО СТАНДАРТІВ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	391
Карась Б.О. ДО ПИТАННЯ ПРО ГРУБІСТЬ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ (СТАТТЯ 172 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ) У ДОКТРИНІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА.....	395
Карпінська Н.В., Янус Анна. МЕДІАЦІЯ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ.....	399
Кулик К.Д. НЕЗАКОННЕ ПЕРЕТИНАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ТА КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	405
Міськів Т.І. КАРАНІСТЬ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (СТ. 111-1 КК УКРАЇНИ): АНАЛІЗ САНКЦІЙ ЗАКОНОДАВЧОЇ НОВЕЛИ.....	408

Панова С.В. СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ КРАДІЖОК, ПОЄДНАНИХ З ПРОНИКНЕННЯМ У ЖИТЛО В УКРАЇНІ: ДИНАМІКА ТА ТЕНДЕНЦІЇ.....	412
Парасюк Н.М. ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ПРИЙНЯТТЯМ УПОВНОВАЖЕНИМ ОРГАНОМ РІШЕННЯ ПРО ПЕРЕДАЧУ ЗАСУДЖЕНОГО ДЛЯ ОБМІНУ ЯК ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО: ВЕКТОРИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ.....	416
Перевалова Л.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПРИ ВИВЧЕННІ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРАВознавство».....	420
Піщенко Г.І., Лисенко А.О. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ХУЛІГАНСТВА.....	424
Пушкар О.А. ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 368 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ.....	429
Суховецький О.О., Баранчук В.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНОВОГО ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	433
Тарасевич Т.Ю. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОБУМОВЛЕНОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ.....	439
Харко Д.М. СТАН, СТРУКТУРА ТА ДИНАМІКА БЕЗУМОВНО КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ У СПІВУЧАСТІ.....	442

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Гетьман Г.М. МЕТА СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	446
Желтухіна А.О., Лимаренко Ю.С. ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗСЛІДУВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	450
Калініков О.В. ПРАВО БУТИ ЗАСЛУХАНИМ (ПОЧУТИМ) ЯК СКЛАДОВА ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ IN ABSENTIA.....	454
Коновалова Д.О. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РОЗВІДКИ НА ОСНОВІ ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ (OSINT) У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	459
Лимар С.Р., Чорний Г.О. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ ПРИ ДОПИТІ У СУДІ: ПОНЯТТЯ, ФОРМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ.....	463
Лисенко С.Є. ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕПРАВЛЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ.....	467
Селюченко В.Р., Чорний Г.О. ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ОСОБУ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ДОПИТУ.....	471
Ханькевич А.М. ПРЕДИКТИВНА АНАЛІТИКА В СИСТЕМІ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	475
Чистякова А.С. ПОРУШЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ФІКСАЦІЇ ХОДУ І РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ.....	479

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Боровська А.О. ПОНЯТТЯ І ПРАВОВА ПРИРОДА ДОРАДЧИХ ОРГАНІВ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	484
Гафич І.І. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	488

Горобець Н.С., Науменко С.М. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ: НОВІ МОЖЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ.....	493
Кириченко А.І., Романова А.Є., Яковлєва Г.О. ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АДВОКАТА: ЇЇ МЕЖІ ТА ЗНАЧЕННЯ.....	497
Стратій О.В., Меленко О.В. ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА	501
Храпенко О.О., Меденцев А.М., Сперанський В.О. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ДЛЯ БОРОТЬБИ З КІБЕРЗЛОЧИННІСТЮ.....	505

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Асірян С.Р., Сайко І.О. ПОНЯТТЯ І СКЛАД ACQUIS COMMUNAUTAIRE.....	509
Древаль С.О., Воротиленко К.О. ПРАКТИКА СПІВПРАЦІ ЄВРОЮСТУ З УКРАЇНОЮ У СФЕРІ ШАХРАЙСТВА.....	512
Замула А.Ю., Побережний Ю.В. РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У ФОРМУВАННІ СТАНДАРТІВ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК.....	515
Іванов А.Г. ПРИВІЛЕЇ, ІМУНІТЕТИ ТА МОЖЛИВОСТІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІВ З ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ.....	519
Лук'янова А.В., Мещерякова В.Є. ВІДСТУП ВІД ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА ЄВРОПЕЙСЬКОЮ КОНВЕНЦІЄЮ З ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ: ЗМІСТ, ВИКОНАННЯ ТА СВІТОВА ПРАКТИКА.....	525
Маїлуц А.Е. ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА МІЖНАРОДНИМИ СУДОВИМИ ТА КВАЗІСУДОВИМИ ОРГАНАМИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ.....	530
Олійник Д.С., Асірян С.Р. ВПЛИВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ.....	533
Прохазка Г.А. ВІРТУАЛЬНІ ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ.....	536
Смірнова П.В., Авраменко Т.О., Маркосян Л.М. ПРОБЛЕМАТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОМІСІЇ ПРО ЗАКОНОДАВСТВО, ЩО РЕГУЛЮЄ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ДЛЯ ВСТУПУ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ.....	539
Спесивцева О.О. ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ РОБОТИ УНІФІКОВАНОГО ПАТЕНТНОГО СУДУ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	542

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Григоренко Є.І., Фівкін П.М., Корольов С.С., Івашенко С.М., Мороховський М.Л. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ, ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ДЕРЖАВНОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ТРАНСПОРТУ В РАМКАХ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА.....	545
Зміївський Г.А., Пугач В.В., Мороховський М.Л., Горбунов В.І. АНАЛІЗ ДОСВІДУ ЗАСТОСУВАННЯ РЕТРАНСЛЯТОРІВ ЗВ'ЯЗКУ НА БАЗІ БЕЗПЛОТНИХ АЕРОПЛАТФОРМ ПРИ ВИКОНАННІ ТАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ ПІДРОЗДІЛАМИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ, ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	550

**Пашенко Є.М., Передерій О.С., Гашенко С.В., Куртов Д.А. ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА
ЗВ'ЯЗКУ ТА КОНТРОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛІВ ДЕРЖАВНОЇ
ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....555**

**РОЗДІЛ 13
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА**

**Ганьба О.Б., Басараб О.Т. ВНУТРІШНЯ ФОРМА ВИЯВУ ДОВІРИ
ДО ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ..... 558**

Романова А.С. ПРИНЦИП ДОБРОЧЕСНОСТІ В СУДДІВСТВІ..... 562

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Adamovych S.V., Pytlova V.P. VIOLATION OF THE RULES OF INTERNATIONAL AND NATIONAL LAW BY THE RUSSIAN AUTHORITIES IN THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE IN THE EDUCATIONAL FIELD.....	20
Andrushko O.V. FEATURES OF THE LEGAL RESPONSIBILITY OF MILITARY PERSONNEL UNDER THE CONDITIONS OF THE MARTIAL LAW REGIME.....	24
Baronin D.B., Kuznetsova L.V., Teptiuk L.M. CUSTOM AS A SOURCE OF ROMAN LAW AND ITS INFLUENCE ON THE NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGAL SYSTEM.....	28
Karpichkov V.O. FINANCIAL AND TAX SYSTEM OF GALICIA, BUKOVINA AND ZAKARPATTIA AS PART OF THE AUSTRIAN (AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE) LATE 18TH – EARLY 20TH CENTURIES.....	31
Panchuk I.O. THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE IMPLEMENTATION OF THE HUMAN RIGHT TO LEGAL EDUCATION IN UKRAINE.....	35
Patalakha I.O. RESEARCH METHODOLOGY OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL AND THE MECHANISM OF ITS ENSUREMENT.....	38
Radanovych N.M. THE VALUE OF HUMAN LIFE AND ITS LEGAL PROTECTION BY THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE.....	45
Savynskyi S.M. CORRELATION OF THE PRINCIPLE OF LEGAL DETERMINATION WITH OTHER PRINCIPLES OF LAW.....	51
Semenikhin I.V. APPEAL FROM THE CONTRARY (ARGUMENTUM A CONTARIO): THE FACETS OF UNDERSTANDING AND SPECIFIC USE IN LEGAL ARGUMENTATION.....	55
Shpak N.R. COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SCIENCE IN THE USSR AND IN INDEPENDENT UKRAINE AT THE UNIVERSITY OF LVIV.....	60

SECTION 2

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Bilodid S.I. ORGANIZATION OF THE WORK OF THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE DURING MARTIAL LAW.....	64
Hrachuk V.S. THE ROLE OF STATE BODIES IN REGULATING RENEWABLE ENERGY: LEGISLATIVE AND ADMINISTRATIVE TOOLS.....	69
Harust Yu.V., Voitko T.M. CORRUPTION OF THE PUBLIC SECTOR AS A LEADING SOCIAL DESTABILIZING FACTOR IN WARTIME CONDITIONS: KEY DETERMINANTS AND WAYS OF THEIR ELIMINATION ADMINISTRATIVELY-LEGAL MEANS.....	74
Hrokhovska K.O. THE WORK OF LOCAL COUNCILS IN WARTIME: CONTEMPORARY CHALLENGES AND ISSUES.....	79
Kalmykov M.R., Matveichuk O.O., Slipachyk A.I. THE DOCTRINE OF “MILITANT DEMOCRACY”: FOREIGN EXPERIENCE AND NATIONAL PRACTICE.....	82
Kapelko P.O. THE FOUNDATIONS OF THE REPUBLICAN SYSTEM: PEOPLE’S SOVEREIGNTY, LEGITIMACY AND CIVIL RELIGION.....	87
Kurinyi Ye.V. PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF THE AGREEMENT BETWEEN UKRAINE AND POLAND ON COMMEMORATING THE VICTIMS OF WAR AND POLITICAL REPRESSION.....	90

Matseliukh I.A., Panchenko D.Yu. ON THE ISSUE OF MEDICAL CANNABIS LEGALIZATION IN UKRAINE.....	95
Petryshyna M.O. FEATURES OF LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC FORMS OF ACTIVITIES OF LOCAL COUNCILS.....	98
Samoilenko H.V., Malafieiev A.A. COMPENSATION OF DAMAGE CAUSED TO CITIZENS' HOMES AS A RESULT OF ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIA.....	101

SECTION 3

CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Vintoniak N.D. INVALIDATION OF A TRANSACTION CONCLUDED BY THE EXECUTIVE BODY.....	106
Haidai K.O. THE LEGAL STATUS OF B2B SERVICE PROVIDERS IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION: A COMPARATIVE ASPECT.....	109
Dovhal O.O. LEGAL REGULATION OF XENOTRANSPLANTATION IN UKRAINE: CURRENT STATE AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT.....	113
Kabalskyi R.O. PROSPECTS FOR MODERNIZING CIVIL JUSTICE THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....	116
Komarnytska I.I. THE RIGHT OF PROPERTY AND ITS PROTECTION UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE.....	119
Kroitor V.A. JURIDICAL FACTS IN THE MODERN DOCTRINE OF HOUSING LAW AND LEGAL ENFORCEMENT PRACTICE.....	122
Malinovska I.M. PECULIARITIES OF THE LEGISLATOR'S INNOVATIONS REGARDING THE AUTHOR'S NON-PROPERTY RIGHTS.....	127
Makhnovskyi D.S. WARRANTIES AND REPRESENTATIONS IN CONTRACTS FOR THE CREATION AND USE OF SOFTWARE.....	130
Mykhalniuk O.V. IMPLEMENTATION AND PROTECTION OF THE RIGHTS OF A GUARANTOR WHO HAS FULFILLED ANOTHER'S OBLIGATION.....	134
Pazii S.A. THE ESSENCE OF A CIVIL RESTRAINING ORDER IN CIVIL PROCEEDINGS: THEORETICAL ISSUES.....	138
Parfonov H.V. PROSPECTS OF LEGAL REGULATION OF THE DOCUMENTATION OF LEGAL FACTS BY STATE AND PRIVATE BAILIFFS.....	143
Kharchenko H.H. INTEREST AS AN OBJECT OF CIVIL LEGAL PROTECTION.....	147
Yanchuk A.A. PREPARATION OF PROCEDURAL DOCUMENTS BY A PLAINTIFF IN A FAMILY DISPUTE.....	151

SECTION 4

ECONOMIC LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Andronov I.V. APPLICATION OF THE PRINCIPLE "NON REFORMATIO IN PEIUS" IN CIVIL AND ECONOMIC PROCEEDINGS.....	155
Buria Yu.M., Petrova A.V. THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF BANKING LAW FUNCTIONS.....	159
Vaksman R.V. PROBLEMATIC ISSUES OF LEGAL REGULATION OF ADVERTISING IN SOCIAL NETWORKS.....	164
Damchuk A.Yu., Ostapenko Yu.I. ADAPTATION OF CREDIT POLICY OF COMMERCIAL BANKS TO MARTIAL LAW CONDITIONS.....	167

Kozyr S.S. PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF LEGAL REGULATION OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS IN UKRAINE.....	170
Kudriavtseva V.V., Irzhavska V.Ye. SOME ISSUES OF INVESTING IN UKRAINE IN THE CURRENT CONDITIONS OF DIGITALISATION OF SOCIETY.....	174
Lysiuchenko A.Ye. PROSPECTS FOR IMPROVING THE LEGAL REGULATION OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN UKRAINE.....	178
Makarytska A.I., Ostapenko Yu.I. ADAPTATION OF THE BANKING SYSTEM IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION: SOME ISSUES.....	183
Meniv Ya.O. LEGAL REGULATION OF THE PROVISION OF COSMETOLOGY SERVICES IN UKRAINE: ISSUES IF CONCERN.....	187
Nevinchanyi V.S. JUDICIAL PRACTICE REGARDING FORCE MAJEURE IN THE OBLIGATIONS OF BUSINESS ENTITIES.....	192
Petryna V.N. SETTLEMENT OF INTERNATIONAL COMMERCIAL DISPUTES BY WAY OF MEDIATION.....	195
Petrunenko Ya.V. LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES IN TIMES OF WAR: TRANSFORMATION OF ECONOMIC AND LEGAL STATUS AND COMPETENCE.....	199
Turchenko I.V. THEORETICAL AND DOCTRINAL ISSUES IN DEFINING THE LEGAL NATURE OF CONCESSION AS A SPECIAL ECONOMIC REGIME UNDER CURRENT UKRAINIAN LEGISLATION.....	204
Shchokina O.O. UN CONVENTION ON CONTRACTS FOR THE INTERNATIONAL SALE OF GOODS 1980 IN THE CONTEXT OF THE LAW APPLICABLE TO FOREIGN TRADE CONTRACTS.....	208
Yarmolenko O.S. FEATURES OF THE LIABILITY OF CREDITORS IN THE BANKRUPTCY PROCEDURE.....	212

SECTION 5

LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Melnyk M.B. EFFICIENCY OF APPLICATION OF LABOR LAW DOCTRINE REGARDING ACCOUNTING OF REGULATORY AND LEGAL ACTS.....	216
Tyshchenko O.V., Chernous S.M. EMERGENCY (CRISIS) PROCEDURE OF SOCIAL SERVICES PROVISION FOR THE POPULATION OF UKRAINE DURING THE WAR: LEGAL ASPECTS.....	221
Tolkushcha K.R., Sereda O.H. FEATURES OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF LABOR RELATIONS: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES.....	227
Shvets N.M., Zimens Ye.O. LEGAL PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF LABOUR RELATIONS IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION.....	231

SECTION 6

LAND LAW; AGRARIAN LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Hruba S.V. "GREEN ECONOMY" AS A JOINT OBJECT OF ENVIRONMENTAL AND LEGAL REGULATION.....	235
Dvornikova P.A., Pokalchuk M.Yu. THE ROLE OF ECTHR DECISIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF LAND LAW SOURCES IN UKRAINE.....	239
Zadykhailo D.D., Panasenko K.A. MINING RENT AS A MEANS OF STATE REGULATION OF NATURAL RESOURCE RELATIONS.....	242

Krykun A.V., Rosomakha Z.R. LEGAL PROTECTION OF FORESTS UNDER MARTIAL LAW: CURRENT ISSUES AND CHALLENGES.....	245
Lozo O.V., Yali A.I. EU LEGISLATIVE NOVELTIES ON THE GREEN ECONOMY AND PROSPECTS FOR ITS IMPLEMENTATION.....	250
Nykonova M.R. CURRENT PROBLEMS OF INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF TRANSORDINARY AIR POLLUTION.....	254
Pasat M.O. LEGAL ASPECTS OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE ALGORITHMS AS A TOOL FOR FOREST MONITORING.....	259
Savchuk O.O., Kovtunenکو O.A., Dashko D.S. NORMATIVE REGULATION OF MARITIME LAW: INTERNATIONAL EXPERIENCE.....	265

SECTION 7

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Bondar D.V. HISTORIGRAPHY AND METHODOLOGY OF RESEARCH ON ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE SPHERE OF ENSURING LIFE SAFETY.....	270
Branovytskyi V.V. BRANOVYTSKYI V.V. PARTICIPATION OF CITIZENS AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN PUBLIC ADMINISTRATION OF THE FIELD OF NATURE MANAGEMENT: PROBLEMS OF NORMATIVE LEGAL REGULATION AND WAYS OF IMPROVEMENT.....	275
Hordus Ya.V., Boiko V.B. FEATURES OF CREATING EVIDENCE ACTIVITIES AT THE STAGES OF CASE CONSIDERATION IN ADMINISTRATIVE JURISDICTION.....	281
Damirchyiev M.I., Troian A.O., Skotnytska Ye.S. PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF VIRTUAL ASSETS IN UKRAINE AND THE EU.....	286
Zynych L.V. THE PLACE AND ROLE OF BUDGET GRANTS IN THE SYSTEM OF FINANCIAL LEGAL RELATIONS.....	291
Ilchenko O.V. LEGAL PRINCIPLES OF INTERACTION OF CUSTOMS AUTHORITIES OF UKRAINE WITH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS.....	294
Ishchenko Yu.V. INSTITUTIONAL CAPACITY OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN MATTERS OF REINTEGRATION OF VETERANS IN THE POST-WAR PERIOD.....	298
Kalchuk O.M. ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF THE PROSECUTOR AS A SUBJECT OF IMPLEMENTATION OF PERSONNEL POLICY IN THE PROSECUTION SERVICE.....	302
Kuzava V.I., Lytvyn N.A. ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PUBLIC SERVICE: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE.....	306
Lavryk N.O., Tkachenko V.V. INFORMATION LAW OF UKRAINE: STATUS, PROBLEMS, PROSPECTS.....	309
Ludchenko M.L. SOME PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF TERRITORIAL RECRUITMENT AND SOCIAL SUPPORT CENTERS IN THE FIELD OF MOBILIZATION TRAINING AND MOBILIZATION.....	313
Mashtaliar O.M., Khakhanovskiy V.H. MASS SURVEILLANCE AND FACIAL RECOGNITION USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE: LEGAL CHALLENGES AND REGULATORY PROSPECTS IN UKRAINE.....	317
Remez K.I. PROCEEDINGS IN CASES ON ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE FIELD OF TAXATION: CONTENT, STAGES AND FEATURES.....	321
Rybytska O.M., Fivkin P.M. DOCUMENTATION IN THE SECURITY AND DEFENSE FORCES AND ITS IMPACT ON THE LEGAL WORK OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES AND MILITARY FORMATIONS.....	325

Svitlychnyi V.A. SOME PROPOSALS FOR IMPROVING THE PROVISIONS OF THE LAW OF UKRAINE “ON THE BASIC PRINCIPLES OF STATE SUPERVISION (CONTROL) IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY”.....	328
Smirnova A.O. RIGHT TO PUBLIC SERVICE IN TERMS OF COMPLIANCE WITH THE GENDER EQUALITY STANDARD.....	332
Sushkova V.V., Pazykh A.V. INFLATIONARY PROCESSES UNDER MARTIAL LAW AND PRACTICAL WAYS TO OVERCOME THEM BASED ON GLOBAL EXPERIENCE.....	337
Tykhonova D.S. REFORM OF THE STATE CUSTOMS SERVICE OF UKRAINE AND NEW STANDARDS OF SERVICE BY CUSTOMS OFFICIALS.....	342
Tyshchenko D.R., Duravkin P.M. THE EFFECTIVENESS OF MEASURES TO COMBAT TAX EVASION.....	345
Timashov V.O., Daraganova N.V. TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE GAMBLING BUSINESS IN UKRAINE.....	349
Tovkun L.V., Batsman Yu.V., Iliina M.O. LEGAL ASPECTS OF THE INTRODUCTION AND REGULATION OF THE ELECTRONIC HRYVNIA: CHALLENGES AND PROSPECTS.....	352
Falkovskyi A.O. STRUCTURE OF THE METHODOLOGY FOR STUDYING THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE IN UKRAINE.....	357
Shepetko S.A. PUBLIC CONTROL OF THE ACTIVITIES OF DEPUTY LOCAL GOVERNMENT BODIES.....	361
Shopina I.M. NATIONAL-PATRIOTIC AND MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION: LEGAL ASPECTS.....	365

SECTION 8 CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Vyhovskyi D.L. ON THE QUESTION OF THE NATURE OF THE INSTITUTE OF CRIMINAL RECORD IN UKRAINE.....	369
Hyrnych O.S. INTERNATIONAL EXPERIENCE OF CRIME PREVENTION IN THE FIELD OF ENERGY SECURITY.....	373
Honcharuk V.L. CURRENT PROBLEMS OF COMBATING ECONOMIC CRIMINAL OFFENCES.....	377
Yevdokimova O.V. PROBLEMS OF CONDITIONAL EARLY RELEASE FROM SERVING THE APPOINTED SENTENCE OF PERSONS CONVICTED OF CORRUPTION CRIMES AND CRIMINAL OFFENCES RELATED TO CORRUPTION.....	381
Zakharchuk D.O., Mikhailina T.V. ON THE ISSUES OF CANCELLATION OF NOTICE OF SUSPICION AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	385
Zvenyhorodskyi O.M. ON THE ADAPTATION OF THE INSTITUTE OF MULTIPLE CRIMINAL OFFENCES TO THE STANDARDS OF EUROPEAN UNION LAW.....	391
Karas B.O. ON THE QUESTION OF GROSS VIOLATION OF LABOR LEGISLATION (ARTICLE 172 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE) IN THE DOCTRINE OF CRIMINAL LAW.....	395
Karpinska N.V., Janus Anna. MEDIATION IN THE GREAT BRITAIN’S PENITENTIARY SYSTEM: UKRAINIAN PERSPECTIVES.....	399
Kulyk K.D. ILLEGAL CROSSING OF THE STATE BORDER OF UKRAINE: CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS.....	405
Miskiv T.I. PUNISHABILITY OF COLLABORATION (ART. 111-1 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE): ANALYSIS OF THE SANCTIONS OF THE LEGISLATIVE NOVELTY.....	408

Panova S.V. STATISTICAL ANALYSIS OF BURGLARY THREATS IN UKRAINE: DYNAMICS AND TRENDS.....	412
Parasiuk N.M. RELEASE FROM SERVING A SENTENCE IN CONNECTION WITH A DECISION BY AN AUTHORIZED BODY TO TRANSFER A CONVICTED PERSON FOR EXCHANGE AS A PRISONER OF WAR: VECTORS OF SYSTEMATIZATION.....	416
Perevalova L.V., Kuzmenko O.V., Hariaieva H.M. PROBLEMS OF COMBATING CORRUPTION AS AN OBJECT OF COGNITIVE ACTIVITY OF HIGHER EDUCATION STUDENTS WHEN STUDYING THE ACADEMIC DISCIPLINE “JURISPRUDENCE”.....	420
Pishchenko H.I., Lysenko A.O. CRIMINAL CHARACTERISTICS OF HOOLIGANCY.....	424
Pushkar O.A. CHARACTERISTICS OF THE SUBJECT OF THE CRIMINAL OFFENSE PROVIDED FOR BY ARTICLE 368 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	429
Sukhovetskyi O.O., Baranchuk V.V. FEATURES OF INTERROGATING A SUSPECT DURING THE INVESTIGATION OF COLLABORATIVE ACTIVITIES.....	433
Tarasevych T.Yu. PROBLEMS OF SOCIAL AND LEGAL CONDITIONS OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR BREACH OF LAW FOR PROTECTION.....	439
Kharko D.M. THE STATE, STRUCTURE AND DYNAMICS OF BOUZUMNO CORRUPTION CRIMINAL OFFENSES COMMITTED IN COMPLICITY.....	442

SECTION 9

CRIMINAL PROCESS AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVELY-SEARCH ACTIVITY

Hetman H.M. THE PURPOSE OF THE INVESTIGATIVE EXPERIMENT: COMPARATIVE LEGAL ASPECT.....	446
Zheltukhina A.O., Lymarenko Yu.S. CERTAIN ASPECTS OF INVESTIGATION OF CORRUPTION CRIMINAL OFFENSES COMMITTED UNDER MARTIAL LAW.....	450
Kalinnikov O.V. THE RIGHT TO BE HEARD AS A COMPONENT OF THE RIGHT TO JUDICIAL DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN ABSENTIA.....	454
Konovalova D.O. PECULIARITIES OF USING OPEN SOURCE INTELLIGENCE (OSINT) IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	459
Lymar S.R., Chorny H.O. PSYCHOLOGICAL INFLUENCE DURING COURT INTERROGATION: CONCEPT, FORMS, AND APPLICATION FEATURES.....	463
Lysenko S.Ye. THE MAIN ELEMENTS OF THE CRIMINALISTICS CHARACTERISTICS OF THE ILLEGAL TRANSFER OF PERSONS ACROSS THE STATE BORDER OF UKRAINE.....	467
Seliuchenko V.R., Chorny H.O. TACTICAL METHODS OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON A PERSON DURING INTERROGATION.....	471
Khankevych A.M. PREDICTIVE ANALYTICS IN THE SYSTEM OF INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE.....	475
Chystiakova A.S. VIOLATION OF THE PROCEDURE FOR RECORDING PROGRESS AND RESULTS OF SECRET INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS.....	479

SECTION 10

JUDICATURE; PUBLIC PROSECUTION AND ADVOCACY

Borovska A.O. THE DEFINITION AND THE LEGAL NATURE OF THE ADVISORY BODIES OF THE JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE.....	484
Hafych I.I. SOME QUESTIONS REGARDING INFORMATION SECURITY IN ADVOCACY.....	488

Horobets N.S., Naumenko S.M. ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LEGAL PRACTICE OF UKRAINE: NEW OPPORTUNITIES AND CHALLENGES.....	493
Kyrychenko A.I., Romanova A.Ye., Yakovlieva H.O. PROFESSIONAL RESPONSIBILITY OF A LAWYER: ITS LIMITS AND MEANING.....	497
Stratii O.V., Melenko O.V. THE RIGHT TO A FAIR TRIAL AS AN ELEMENT OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW.....	501
Khrapenko O.O., Medentsev A.M., Speranskyi V.O. DIGITALIZATION OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES: USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TO FIGHT CYBERCRIME.....	505

SECTION 11 INTERNATIONAL LAW

Asirian S.R., Saiko I.O. CONCEPT AND COMPOSITION OF THE ACQUIS COMMUNAUTAIRE.....	509
Dreval S.O., Vorotylenko K.O. PRACTICE OF COOPERATION BETWEEN EUROJUST AND UKRAINE IN THE FIELD OF FRAUD.....	512
Zamula A.Yu., Poberezhnyi Yu.V. THE ROLE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN SHAPING STANDARDS FOR THE PROTECTION OF WOMEN'S RIGHTS.....	515
Ivanov A.H. PRIVILEGES, IMMUNITIES AND CAPABILITIES OF INTERNATIONAL FACT-FINDING BODIES.....	519
Lukianova A.V., Meshcheriakova V.Ye. DEROGATION FROM OBLIGATIONS UNDER THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS DURING AN EMERGENCY: CONTENT, IMPLEMENTATION AND INTERNATIONAL PRACTICE.....	525
Mailunts A.E. THE INTERPRETATION OF INTERNATIONAL CUSTOMARY LAW BY INTERNATIONAL JUDICIAL AND QUASIJUDICIAL INSTITUTIONS: SETTING THE PROBLEM.....	530
Oliinyk D.S., Asirian S.R. THE EFFECTS OF ARMED CONFLICTS ON INTERNATIONAL TREATIES.....	533
Prokhazka H.A. VIRTUAL STATES: PROBLEMS OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION.....	536
Smirnova P.V., Avramenko T.O., Markosian L.M. CHALLENGES OF ENSURING PROPER IMPLEMENTATION OF THE EUROPEAN COMMISSION'S RECOMMENDATION ON LEGISLATION REGULATING THE STATUS OF NATIONAL MINORITIES FOR UKRAINE'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION.....	539
Spesyytseva O.O. FIRST RESULTS OF THE FUNCTIONING OF THE UNIFIED PATENT COURT: CHALLENGES AND PROSPECTS	542

SECTION 12 VILLAGE LAW

Hryhorenko Ye.I., Fivkin P.M., Korolov S.S., Ivashchenko S.M., Morokhovskiy M.L. ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF ACTIVITY OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE AND THE STATE SPECIAL TRANSPORT SERVICE AND NATIONAL GUARD OF UKRAINE.....	545
Zmiivskiy H.A., Puhach V.V., Morokhovskiy M.L., Horbunov V.I. ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF USING COMMUNICATION REPEATERS BASED ON UNMANNED AIRPLANE PLATFORMS IN PERFORMING TACTICAL TASKS BY UNITS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE, OTHER MILITARY FORMS AND LAW ENFORCEMENT BODIES.....	550
Pashchenko Ye.M., Perederii O.S., Hashenko S.V., Kurtov D.A. INFORMATION SECURITY AND COUNTER-INTELLIGENCE ACTIVITIES OF THE UNITS OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE.....	555

SECTION 13
PHILOSOPHY OF LAW

Hanba O.B., Basarab O.T. INTERNAL FORM OF CONFIDENCE IN LAW ENFORCEMENT BODIES
OF UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL CONTEXT.....558

Romanova A.S. PRINCIPLE OF INTEGRITY IN JUDICIARY.....562

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 341:34.03:37(=161.2):341.223.1(477-074.(470+571))

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/1>

ПОРУШЕННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА РОСІЙСЬКОЮ ВЛАДОЮ НА ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ В СФЕРІ ОСВІТИ

VIOLATION OF THE RULES OF INTERNATIONAL AND NATIONAL LAW BY THE RUSSIAN AUTHORITIES IN THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE IN THE EDUCATIONAL FIELD

Адамович С.В., д.і.н., професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Питльована В.П., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії та історії держави і права

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Автори статті на основі аналізу міжнародних нормативно-правових актів та національного законодавства дали правову оцінку діям російської влади щодо цілеспрямованого руйнування освітньої інфраструктури в Україні, яка включала репресивні заходи щодо українських педагогів та науковців, русифікацію, індоктринацію учнівської та студентської молоді, цілеспрямоване знищення обстрілами освітніх закладів.

На основі вивчення порушень міжнародного та національного права автори статті стверджують, що руйнування освітньої інфраструктури України росіянами унеможлиблює реалізацію права на освіту в Україні як фундаментального права людини. Російські органи влади під час знищення української освіти порушили правові норми «Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права» від 16 грудня 1966 р., Додатку до IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі «Положення про закони і звичаї війни на суходолі», Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р., оскільки не докладали зусиль для належного функціонування освітніх закладів.

Водночас на окупованих територіях були проігноровані норми Конвенції ООН про права дитини та Закону України «Про освіту» щодо мови навчання і прав корінних народів. Більше того, 31 січня 2024 р. Міжнародний суд ООН своїм рішенням визнав, що законодавча та інша практика Російської Федерації щодо шкільної освіти українською мовою в Криму є «зразком расової дискримінації» відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 6 березня 1966 р.

Українські діти в порушення норм Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. та Закону України «Про охорону дитинства» зазнають примусової депортації та перевиховання. Відповіддю на такі дії російської влади стала видача Міжнародним кримінальним судом 17 березня 2023 р. ордерів на арешт двох ключових злочинців В.Путіна та М.Львової-Белової. Зазначимо, що є достатньо правових механізмів для притягнення представників російської влади до відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права і національного законодавства через руйнування освітнього середовища в Україні.

Ключові слова: порушення норм міжнародного гуманітарного, міжнародного кримінального права та національного права в освітній галузі російськими окупантами, російська окупація України, русифікація освіти, індоктринація дітей і молоді, знищення росіянами українського освітнього простору, репресії щодо українських освітян і науковців.

Based on the analysis of international legal acts and national legislation the authors of the given article provide a legal assessment of the actions of the Russian authorities concerning deliberate destruction of educational infrastructure in Ukraine, which included repressive measurements against Ukrainian teachers and scientists, russification, indoctrination of pupils and students, and deliberate destruction of educational institutions by shelling.

Based on the violations of international and national law the authors of the article claim that destruction of the educational infrastructure by Russians makes it impossible to implement the right to education in Ukraine as a fundamental human right. During the destruction of Ukrainian education Russian bodies violated the legal norms of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of December 16, 1966, Annex IV of the Convention respecting the Laws and Customs of War on Land, the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War of August 12, 1949, as they did not make efforts to ensure the proper functioning of educational institutions.

At the same time, the norms of the UN Convention on the Rights of the Child and the Law of Ukraine "On Education" regarding the language of instruction and the rights of indigenous peoples were ignored in the occupied territories. Moreover, on January 31, 2024, the International Court of Justice ruled that the legislative and other practices of the Russian Federation regarding school education in the Ukrainian language in Crimea constitute a "pattern of racial discrimination" in accordance with the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination of March 6, 1966.

Ukrainian children are being subjected to forced deportation and re-education in violation of the Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War of August 12, 1949 and the International Covenant on Civil and Political Rights of December 16, 1966, as well as the Law of Ukraine "On Protection of Childhood". The response to such actions by the Russian authorities was the issuance of arrest warrants by the International Criminal Court on March 17, 2023, for two key criminals, V. Putin and M. Lvova-Belova. It should be noted that there are sufficient legal mechanisms to bring representatives of the Russian authorities to justice for violating international humanitarian and international criminal law and national legislation by destroying the educational environment in Ukraine.

Key words: violation of the rules of international humanitarian, criminal and national law in the educational field by Russian occupants, russian occupation of Ukraine, russification of education, indoctrination of children and youth, destruction of Ukrainian educational space by Russians, repressions against Ukrainian teachers and scientists.

Постановка проблеми. Ще у 1917 р. Девід Дж. Хілл у «Американському журналі міжнародного права» писав, що принципи гуманності та «конкретне застосування їх у законах війни – звичаєвих чи конвенційних – не завжди можуть бути реально виконаними, навіть коли вони урочисто прийняті; але вони залишаються стандартами поведінки націй і будуть оцінені думкою людства та отримують вирок історії» [19, с. 133].

Однак громадяни РФ і її влада ігнорує як думку людства так і майбутній вирок історії, і воєнні злочини вже є невід'ємною частиною військової культури росіян. Російська федерація у 2014 р. в результаті анексії Криму і розгортання війни на Донбасі зруйнувала всі міжнародно-правові механізми зі збереження миру в світі, а в 2022 р. розгорнула небачене за масштабами з часів Другої світової війни військове вторгнення в Україну. Серед іншого після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну державні чинники РФ розпочали руйнування освітнього середовища для знищення української ідентичності (витравлювання української культурної спадщини, історії та мови, нав'язування російських наративів, сприяння асиміляції і втраті національної самосвідомості). Російські агресори здійснюють на окупованих територіях русифікацію та індоктринацію дітей і молоді, піддають репресіям українських освітян і науковців. Українські території, що не перебувають під безпосереднім контролем росії знають цілеспрямованого руйнування освітньої інфраструктури – знищення в результаті обстрілів шкіл, дошкільних закладів, вишів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження, свідчення очевидців і дані відкритих джерел дозволяють стверджувати, що руйнацію освіти росіяни використовують як один з гібридних засобів у веденні війни щодо України. Відзначимо, що у 2023 р. дослідники Лабораторії гуманітарних досліджень Єльської школи громадського здоров'я (Хошнуд К., Раймонд Н., Ховарт К.) опублікували працю, яка присвячена російській систематичній програмі перевиховання та усиновлення дітей України [21]. Польська дослідниця І. Замковська аналізує вплив війни на порушення прав людини в чотирьох освітніх середовищах: на території України, на окупованій території, у таборах перевиховання в Російській Федерації та в європейських країнах, що приймають українських біженців. Вона вважає, що освіта є потужним знаряддям війни проти майбутнього української нації [25]. Проблеми застосування міжнародного публічного права в механізмі запобігання порушенням миру в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України торкалися С. Адамович, О. Гнатів, Ю. Микитин [1; 20]. Перспективи притягнення до відповідальності за порушення прав дітей в Україні проаналізувала І. Басиста [2]. Міжнародний досвід та українські реалії захисту прав дітей на окупованих територіях зачеплені в публікації І. Щebetун, Т. Михайліної [16]. Становище дітей на окупованих територіях з 2014 р. і освітній процес в ДНР-ЛНР досліджується О. Караман, О. Хоменко [8; 15]; руйнування освітньої інфраструктури з 2014 р. РФ – І. Грідіною [3]. О. Пашкова на підставі аналізу діяльності воєнізованих таборів в ДНР/ЛНР визначила першорядні аспекти їхньої роботи, особливості функціонування тощо [14]. Проблеми насильства проти українських вчителів; зменшення або повне припинення навчання та деградація інфраструктури на окупованих територіях вивчена у статті Ю. Ненько, О. Орендарчук, Ю. Присяжнюк, О. Шевченко [22]. Спеціальний звіт, який був підготований Human Rights Watch, стосується примусової русифікації освіти на окупованих територіях України [5].

Метою дослідження є правовий аналіз дій російської влади, які спрямовані на цілеспрямоване руйнування освітньої матеріально-технічної бази, карально-репресивні заходи щодо українських науково-педагогічних

кадрів, русифікацію, індоктринацію української учнівської та студентської молоді. Результати дослідження будуть корисними для реалізації міжнародної інформаційної політики державних органів влади України. Крім того, правовий аналіз злочинних дій росіян в освітній галузі буде сприяти протидії пропагандистським кліше російської псевдонауки, що виправдовує російську агресію і продовжує прощтовхувати путінську пропаганду про укрнацистів, звільнення від репресій «руського міра» і т.д.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що агресія Росії поставила під сумнів право на освіту в Україні як фундаментальне право людини в усіх аспектах. Як визначено у заувазі загального порядку № 13 Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав від 8 грудня 1999 р., «освіта є як правом людини сама по собі, так і незамінним засобом реалізації інших прав людини» [24].

Одночасно росія, як держава-підписант «Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права» від 16 грудня 1966 р. згідно статті 13 цього пакту повинна була б «поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державними властями школи, а й інші школи, що відповідають тому мінімуму вимог щодо освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань» [12].

Відзначимо, що стаття 43 Додатку до IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі «Положення про закони і звичаї війни на суходолі» зазначає, що «з фактичним переходом до рук окупанта повноважень легітимної влади він вживає всіх залежних від нього заходів для того, щоб, по можливості, відновити і забезпечити громадський порядок і безпеку, дотримуючись існуючих у країні законів, за виключенням, коли це абсолютно неможливо» [14]. Водночас стаття 50 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. передбачає, що «окупаційна держава повинна в співробітництві з державними та місцевими органами влади сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту» [4].

Натомість російська окупаційна влада на окупованих територіях впровадила стандарти освіти держави-агресора щодо українських дітей. Зазначимо, що національне законодавство України кваліфікує такі дії, що здійснюються громадянами України, як дії, що передбачають кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність (ч. 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу України) і «караються виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років» [11].

У свою чергу стаття 7 Закону України «Про освіту» визначає мовою освітнього процесу в закладах освіти державну мову [6]. Натомість російські окупанти розгорнули процес згортання навчання українською мовою в освітніх закладах на окупованих територіях. Так, уже після анексії Криму, за даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини, кількість дітей, які здобувають освіту українською мовою протягом першого року після 2014 р. скоротилася на 80 відсотків, а наступного року відбулося подальше зниження 50 відсотків. Беззаперечно, що такий раптовий і різкий занепад спричинив непомірний негативний вплив на права етнічних українців дітей та їх батьків. 31 січня 2024 р. Міжнародний суд ООН по справі «Застосування Міжнародної конвенції щодо боротьби з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції щодо подолання усіх форм расової дискримінації (Україна проти РФ)» визнав, що законодавча та інша практика Російської Федерації щодо шкільної освіти українською мовою в Криму є «зразком расової дискримінації» відповідно до

Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [18].

Водночас стаття 7 Закону України «Про освіту» гарантує право особам, які належать до корінних народів України, на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідного корінного народу [6]. У свою чергу стаття 29 с) Конвенції ООН про права дитини від 21 грудня 1995 р. передбачає міжнародні зобов'язання Росії щодо «виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і національних цінностей країни, в якій дитина проживає» [10]. Натомість 2023 р. Рада Європи визначила, що після російської окупації Кримського півострова з 2014 р. кримськотатарські учні не мають можливості навчатися рідною мовою, а лише вивчати її як предмет або факультатив, з «недостатньою доступністю, обсягом та якістю освіти» цією мовою [5].

Ще одним напрямком впливу на українських дітей стала, часто без дозволу батьків, примусова депортація та перевиховання українських дітей з окупованих Росією територій у так званих літніх таборах. У цих закладах був акцент на російській мові, інтеграції дітей в російське життя, культуру, суспільство, історію, військову підготовку. Навчальні предмети викладалися за російськими стандартами освіти. Деякі табори були розміщені в регіональних університетах по всій Росії та мали на меті заохотити вступ до цих університетів депортованих українців [25]. Так, згідно виявлених в Ізюмі документів «1–2 особливо зразкових дітей» росіяни планували відправити до табору в Криму, а учнів 7–9 класів – до Белгорода для поширення російської пропаганди [9].

Незаконна політика депортації дітей була визнана воєнними злочинами та створила основу для видачі Міжнародним кримінальним судом 17 березня 2023 р. ордерів на арешт двох ключових підозрюваних В.Путіна та М. Львової-Белової, «за воєнний злочин у вигляді незаконної депортації населення та незаконної переміщення населення з окупованих територій України до Російської Федерації на шкоду українським дітям» [23].

Водночас військову підготовку неповнолітніх із окупованих територій у воєнізованих таборах можна роз-

глядати як порушення статті 30 Закону України «Про охорону дитинства», що забороняє «вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання дітей з метою використання у збройних конфліктах інших держав або насильницьких діяч, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, а також використання дітей у воєнних діяч і збройних конфліктах, залучення та/або втягування дітей до не передбачених законами України воєнізованих чи збройних формувань, пропаганда війни забороняються» [7]. Зомбування дітей в цьому напрямку свідчить про намір військово-політичного керівництва росії вербувати і використовувати місцеву молодь проти України [14].

Крім того, згідно статті 51 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни в умовах держави-окупанту «забороняється будь-який тиск чи пропаганда, спрямовані на забезпечення добровільного вступу на військову службу» місцевого населення окупованої території [4]. У свою чергу стаття 20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. вимагає від держав законодавчо заборонити «будь-яку пропаганду війни законом» і «будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства» [13].

Отже, дії російської влади щодо знищення обстрілами освітніх закладів, фактичного усунення української мови і мов корінних народів з системи освіти та її русифікація, репресії щодо українських педагогів та науковців, депортації та індоктринація учнівської та студентської молоді порушують норми міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права, а також національне законодавство (закони України «Про освіту», «Про охорону дитинства») і ускладнюють реалізацію права на освіту в Україні як фундаментального права людини. Відповідно притягнення представників російської влади до відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права і національного законодавства у сфері освіти повинно відбуватися через національні суди в Україні та міжнародні судові органи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамович С., Микитин Ю. Перспективи притягнення до кримінальної відповідальності росіян за воєнні злочини в Україні в контексті реалізації конституційного права на судовий захист. *Проблеми реалізації норм Конституції України в умовах воєнного стану: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Івано-Франківськ, 27 червня 2022 р.)*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. С. 94–106.
2. Басиста І. Перспективи притягнення до відповідальності за порушення прав дітей в Україні та злочини щодо дітей, скоєні російськими загарбниками під час широкомасштабної війни, розв'язаної Росією 24 лютого 2022 р. (співробітництво із Міжнародним кримінальним судом). *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період: матеріали наукового семінару (23 червня 2022 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2023. С. 13–17.
3. Грідіна І. М. Освітнянський фронт війни на Сході України. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: історія, політологія. 2016. Вип. 16. С. 199–208.
4. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 12.09.2024).
5. Есвельд Б. В., Квітка К., Локшина Т. Навчання в окупації: примусова русифікація системи освіти на окупованих територіях України. URL: <https://www.hrw.org/uk/report/2024/06/20/388318> (дата звернення 12.09.2024).
6. Про освіту. Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 17.09.2024).
7. Про охорону дитинства. Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення 11.09.2024).
8. Караман О. Л. Соціальні характеристики дітей і молоді – жертв гібридної війни на сході України. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. 2019. № 1. С. 14–23.
9. Ключко Н. Русифікація освіти на Харківщині: оприлюднено секретні документи окупантів. URL: <https://glavcom.ua/country/science/rusifikatsija-osviti-na-kharkivshchini-oprijudneno-sekretni-dokumenty-okupantiv-887747.html> (дата звернення 11.09.2024).
10. Конвенція про права дитини від 21 грудня 1995 р. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення 24.09.2024).
11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 23.11.2024).
12. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення 29.09.2024).
13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 02.10.2024).

14. Пашкова О. Воєнізовані табори для неповнолітніх на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей: організаційний і змістовий аспекти роботи. *Український історичний журнал*. 2023. Число 1. С. 20–35.
15. Хоменко О. Довгий тунель без світла в кінці: середня школа на теренах «народних республік» у перший рік російсько-української війни. *Українознавство*. 2016. № 2. С. 8–17.
16. Щebetун І. С. Михайліна Т. В. Захист прав дітей на окупованих територіях: міжнародний досвід та українські реалії. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 33–37.
17. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. / База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення 12.09.2024).
18. Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation). URL: <https://www.icj-cij.org/case/166> (дата звернення 20.09.2024).
19. Hill David J. The Rights of the Civil Population in Territory Occupied by a Belligerent. *American Journal of International Law*, Vol. 11, Issue 1, January 1917, pp. 133–137.
20. Hnativ O. Public International Law in the Mechanism for Preventing Violations of Peace in the Context of an Armed Aggression by the Russian Federation on Ukraine. *Pakistan Journal of Criminology*. 2023. Vol.15. No 02. 293-303.
21. Khoshnood K., Raymond N., Howarth C. Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children. Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health. 2023. URL: <https://hub.conflictobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/97f919ccfe524d31a241b53ca44076b8/data>
22. Nenko Y., Orendarchuk O., Prysiazniuk Y., Shevchenko O. Ukrainian education during War: a scoping. *Revista praxix educacional*. 2023. Vol. 19. № 50. 1–18.
23. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. URL: Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova | International Criminal Court (icc-cpi.int).
24. U.N. Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. General comment No. 13 (Twenty-first session, 1999). The right to education (article 13 of the Covenant). URL: <https://undocs.org/E/C.12/1999/10>
25. Zamkowska I. The System of Education as an Instrument of War in the Russia-Instigated. Ukrainian Crisis International. *Journal of Education Reform*. 202, pp. 1–21.

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF THE LEGAL RESPONSIBILITY OF MILITARY PERSONNEL UNDER THE CONDITIONS OF THE MARTIAL LAW REGIME

Андрушко О.В., д.ю.н., доцент,

доцент кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена дослідженню особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців в період режиму воєнного стану в контексті положень чинного законодавства України, а також особливостей реалізації того чи іншого виду юридичної відповідальності.

У зв'язку з подіями на Сході та Півдні України за останнє десятиліття роль військовослужбовців у суспільному та державному житті нашої держави значно зросла. Особливої ролі Збройні Сили України та інші військові формування України набули з 24 лютого 2022 року – з часу повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, військовослужбовці яких рішуче стали на захист незалежності та територіальної цілісності України. Проте, поряд з героїзмом наших воїнів наявні й негативні явища у військових колективах, що істотно впливають на стан обороноздатності нашої Вітчизни. Це насамперед різноманітні порушення вимог чинного законодавства, що піддаються усілякій правовій та соціальній кваліфікації. Така відхилення поведінка військовослужбовців потребує глибокого вивчення в царинах різних наук, попервах в правовій щодо особливостей системи юридичної відповідальності військовослужбовців в умовах правового режиму воєнного стану.

В останні роки жваво обговорюються науковцями, практиками, політиками та іншими прошарками населення різні питання юридичної відповідальності військовослужбовців в різних її аспектах. Однак, ці обговорення містять неоднакові результати, а проблема юридичної відповідальності військовослужбовців в період режиму воєнного стану потребує свого подальшого дослідження.

Вважаємо, що систему юридичної відповідальності військовослужбовців складають її галузеві види: дисциплінарна, адміністративна, матеріальна, цивільно-правова та кримінальна юридична відповідальність. Головною проблемою дисциплінарної відповідальності є давня проблема нормативно-правової невизначеності дисциплінарних правопорушень, оскільки закон виходить із загального формулювання дисциплінарних правопорушень: «невиконання (неналежного виконання) військовослужбовцем своїх службових обов'язків, порушення військовослужбовцем військової дисципліни або громадського порядку». Адміністративна відповідальність військовослужбовців, на нашу думку, є стороннім тілом в системі юридичної відповідальності військовослужбовців, оскільки щодо інших суб'єктів права такого інституту непередбачено, а сама адміністративна відповідальність додатковий механізм впливу командирів на підлеглих, що суперечить основам адміністративно-деліктного та дисциплінарного права. Кримінальна відповідальність військовослужбовців зазнає численних динамічних змін в контексті двох парадигм: посилення та можливості звільнення під час дії воєнного стану військовослужбовців від кримінальної відповідальності за вперше вчинення кримінального правопорушення.

Ключові слова: юридична відповідальність військовослужбовців, режим воєнного стану, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, дисциплінарна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, матеріальна відповідальність.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the legal responsibility of military personnel during the period of martial law in the context of the provisions of the current legislation of Ukraine, as well as the peculiarities of the implementation of one or another type of legal responsibility.

In connection with the events in the East and South of Ukraine over the last decade, the role of military personnel in the social and state life of our country has grown significantly. The Armed Forces of Ukraine and other military formations of Ukraine have acquired a special role since February 24, 2022 – from the time of the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, whose servicemen resolutely defended the independence and territorial integrity of Ukraine. However, along with the heroism of our soldiers, there are also negative phenomena in the military collectives that significantly affect the state of the defense capability of our Motherland. These are, first of all, various violations of the requirements of current legislation, subject to all kinds of legal and social qualifications. Such deviant behavior of military personnel requires in-depth study in the fields of various sciences, first of all in the legal field regarding the peculiarities of the system of legal responsibility of military personnel in the conditions of the legal regime of martial law.

In recent years, scientists, practitioners, politicians and other strata of the population have been actively discussing various issues of the legal responsibility of military personnel in its various aspects. However, these discussions contain mixed results, and the problem of legal responsibility of military personnel during the period of martial law requires further research.

We believe that the system of legal responsibility of military personnel consists of its branch types: disciplinary, administrative, material, civil and criminal legal responsibility. The main problem of disciplinary responsibility is the long-standing problem of regulatory and legal uncertainty of disciplinary offenses, since the law is based on the general formulation of disciplinary offenses: "failure (improper performance) of a serviceman's duties, violation of military discipline or public order by a serviceman." In our opinion, the administrative responsibility of military personnel is a foreign body in the system of legal responsibility of military personnel, since such an institution is not provided for other subjects of law, and administrative responsibility itself is an additional mechanism of influence of commanders on subordinates, which contradicts the basics of administrative-delict and disciplinary law. The criminal responsibility of military personnel undergoes numerous dynamic changes in the context of two paradigms: strengthening and the possibility of exemption during martial law of military personnel from criminal responsibility for the first time committing a criminal offense.

Key words: legal responsibility of military personnel, martial law, criminal responsibility, administrative responsibility, disciplinary responsibility, civil responsibility, material responsibility.

Актуальність. У зв'язку з подіями на Сході та Півдні України за останнє десятиліття роль військовослужбовців у суспільному та державному житті нашої держави значно зросла. Особливої ролі Збройні Сили України та інші військові формування України набули з 24 лютого 2022 року – з часу повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України, військовослужбовці яких рішуче стали на захист незалежності та територіальної цілісності України. Проте, поряд з героїзмом наших

воїнів наявні й негативні явища у військових колективах, що істотно впливають на стан обороноздатності нашої Вітчизни. Це насамперед різноманітні порушення вимог чинного законодавства, що піддаються усілякій правовій та соціальній кваліфікації. Така відхилення поведінка військовослужбовців потребує глибокого вивчення в царинах різних наук, попервах в правовій щодо особливостей системи юридичної відповідальності військовослужбовців в умовах правового режиму воєнного стану.

Метою цієї статті є дослідження особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців в період режиму воєнного стану в контексті положень чинного законодавства України, а також особливостей реалізації того чи іншого виду юридичної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки жваво обговорюються науковцями, практиками, політиками та іншими прошарками населення різні питання юридичної відповідальності військовослужбовців в різних її аспектах. Однак, ці обговорення містять неоднакові результати, а проблема юридичної відповідальності військовослужбовців в період режиму воєнного стану потребує свого подальшого дослідження.

Виклад основних результатів дослідження. У ст. 26 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України визначено, що «військовослужбовці залежно від характеру вчиненого правопорушення та провини несуть з урахуванням бойового імунітету, визначеного Законом України «Про оборону України» дисциплінарну, адміністративну, матеріальну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність згідно із законом» [1].

В умовах воєнного стану запроваджено низку додаткових правових інститутів та внесено численні зміни до чинного законодавства щодо реалізації інституту юридичної відповідальності військовослужбовців.

Зокрема, запроваджено інститут бойового імунітету, під яким, згідно п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про оборону України», розуміється «звільнення військового командування, військовослужбовців, поліцейських поліції особливого призначення Національної поліції України, добровольців Сил територіальної оборони Збройних Сил України, працівників правоохоронних органів, які відповідно до своїх повноважень беруть участь в обороні України, осіб, визначених Законом України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України», від відповідальності, у тому числі кримінальної, за втрати особового складу, бойової техніки чи іншого військового майна, наслідки застосування збройної та іншої сили під час відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, виконання інших завдань з оборони України із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння), настання яких з урахуванням розумної обачності неможливо було передбачити при плануванні та виконанні таких дій (завдань) або які охоплюються виправданим ризиком, крім випадків порушення законів та звичаїв війни або застосування збройної сили, визначених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [2].

Дисциплінарна відповідальність військовослужбовців за останні три роки законодавчих змін не зазнала. Однак, на практиці часто цією відповідальністю замінюють інші види відповідальності, приміром адміністративну.

Дисциплінарна відповідальність військовослужбовців урегулюється Дисциплінарним статутом Збройних Сил України, який назагал «визначає сутність військової дисципліни, обов'язки військовослужбовців, а також військовозобов'язаних та резервістів під час проходження навчальних (перевірочних) і спеціальних зборів щодо її додержання, види заохочень та дисциплінарних стягнень, права командирів щодо їх застосування, а також порядок подання і розгляду заяв, пропозицій та скарг» [3].

Зокрема, у ст. 45 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України визначено, що «у разі невиконання (неналежного виконання) військовослужбовцем своїх службових обов'язків, порушення військовослужбовцем військової дисципліни або громадського порядку командир повинен нагадати йому про обов'язки служби, а за необхідності – накладати дисциплінарне стягнення» [3].

У цьому твердженні прослідковується давня проблема нормативно-правової невизначеності дисциплінарних

правопорушень, оскільки закон виходить із загального формулювання дисциплінарних правопорушень: «невиконання (неналежного виконання) військовослужбовцем своїх службових обов'язків, порушення військовослужбовцем військової дисципліни або громадського порядку».

Тому на практиці командирам для застосування дисциплінарних стягнень доводиться вишукувати вимоги законодавства, що містять ці обов'язки. Зокрема, такі обов'язки відшукуються у статтях 11–17 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, що закріплюють загальні обов'язки військовослужбовців. Приміром, у ст. 13 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України мовиться, що «Військовослужбовець зобов'язаний додержуватися вимог безпеки, вживати заходів до запобігання захворюванню, травматизму, повсякденно підвищувати фізичну загартованість і тренуваність, утримуватися від шкідливих для здоров'я звичок» [1]. Внаслідок недотримання заходів безпеки (якої?) на військовослужбовця може бути накладене дисциплінарне стягнення. Обов'язки командирів різних рівнів також у загальному вигляді містяться у Розділі 2. «Загальні обов'язки командирів (начальників)» Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, в посадових інструкціях, наказах тощо.

У ст. 84 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України йдеться, що «прийняттю рішення командиром про накладення на підлеглого дисциплінарного стягнення може передувати службове розслідування. Воно проводиться з метою уточнення причин і умов, що сприяли вчиненню правопорушення, та ступеня вини» [3]. Службові розслідування проводяться відповідно до відомих наказів, як то Про затвердження Порядку проведення службового розслідування у Збройних Силах України (наказ Міністерства оборони України від 21.11.2017 № 608) [4] чи Про затвердження Порядку проведення службового розслідування в Державній прикордонній службі України (наказ Міністерства внутрішніх справ України 08 листопада 2021 року № 815) [5].

Нагадаємо, що у Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України визначаються обов'язкові випадки призначення службових розслідувань, а саме, при виявленні фактів нестач (втрати), надлишків, псування, розкрадання майна, про обставини травми (поранення, контузії, каліцтва) військовослужбовців та ін.

Окремо зауважимо, що у Дисциплінарному статуті Збройних Сил України указано, що «за вчинення адміністративних правопорушень військовослужбовці несуть дисциплінарну відповідальність за цим Статутом, за винятком випадків, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення. За вчинення правопорушень, пов'язаних із корупцією, військовослужбовці несуть відповідальність згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення» [3]. Тут мається на увазі ст. 15 «Відповідальність військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень» Кодексу України про адміністративні правопорушення [6], якою визначено перелік адміністративних правопорушень за які настає адміністративна відповідальність для військовослужбовців на загальних підставах, а в інших випадках за вчинення адміністративних правопорушень військовослужбовцем – виключно дисциплінарна. Також наведено перелік адміністративних стягнень (громадські роботи, виправні роботи, адміністративний арешт), що не можуть бути застосовані до військовослужбовців.

Адміністративна відповідальність. Законом України № 158-VIII від 05.02.2015 [7] Кодекс України про адміністративні правопорушення доповнено главою 13-Б «Військові адміністративні правопорушення», відповідно до якої запроваджено інститут військових адміністративних правопорушень, а військовослужбовці стали окремим суб'єктом адміністративної відповідальності. Далі Зако-

ном України № 2839-IX від 13.12.2022 [8] санкції усіх військових адміністративних правопорушень були істотно змінені в сторону посилення адміністративної відповідальності військовослужбовців.

У пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладання обов'язків у особливий період» записано, що «Прийняття законопроекту обумовлено необхідністю забезпечення правопорядку і військової дисципліни у Збройних Силах України в умовах особливого періоду», а також: «законопроект передбачається запровадження адміністративної відповідальності за вчинення військових адміністративних правопорушень (нова глава 13-б Кодексу України про адміністративні правопорушення). Зокрема, запроваджується відповідальність за відмову від виконання законних вимог командира (начальника), недбале ставлення до військової служби, порушення правил несення бойового чергування, порушення правил несення прикордонної служби, розпивання алкогольних, слабоалкогольних напоїв військовослужбовцями. Право складати адміністративні протоколи матимуть командири» [9]. Заходів дисциплінарного впливу для забезпечення правопорядку і військової дисципліни у Збройних Силах України в умовах особливого періоду як виявилось стало недостатньо, а тому до військовослужбовців, а також військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, включили до окремих суб'єктів адміністративної відповідальності, а їх командирів до уповноважених осіб складати протоколи, що певною мірою протирічить сутності самого адміністративного деліктного права. Командири були наділені окрім дисциплінарної влади й владою адміністративно-деліктною щодо своїх підлеглих. Ще як показує практика ці повноваження реалізуються на основі дискреційної мірки. Чи виправдане таке посилення командирської влади над військовослужбовцями? Покаже час, зараз більшість мабуть скаже так, виправдане! Такі радикальні підходи і відступлення від основоположних принципів побудови адміністративно-деліктного права і організації військової влади може призвести до того, що командири будуть мати право позасудової розправи над підлеглими за вчинення кримінальних правопорушень. Зокрема, у згаданій Пояснювальній записці наголошується, що «Законопроект передбачається покласти на командирів обов'язок вживати рішучих заходів щодо припинення вчинення кримінального правопорушення підлеглими та відновлення правопорядку. Для цього в особливий період, у тому числі в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці, з метою затримання військовослужбовців, які вчиняють кримінальні правопорушення, пов'язані із непокорюю, опором чи погрозою начальнику застосування насильства, самовільним залишенням бойових позицій та визначених місць дислокації військових частин (підрозділів) в районах виконання бойових завдань, командири наділяються повноваженнями особисто застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби, а в бойовій обстановці – застосовувати зброю чи віддавати підлеглим наказ про застосування таких засобів, якщо в інший спосіб неможливо припинити такі злочинні діяння (зміни до Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України)» [9]. На щастя законопроект в авторській редакції прийнятий не був. Зокрема, у ст. 22-1 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України застосування фізичної сили було обмежено вимогою «без спричинення шкоди здоров'ю військовослужбовця» та «у бойовій обстановці командир (начальник) може застосувати зброю чи віддати підлеглим наказ про її застосування, якщо в інший спосіб неможливо припинити кримінальне правопорушення, при цьому не заподіюючи смерті військовослужбовцю»

[1]. Мабуть в пилу роздування військових владних повноважень законодавець нагадав для себе, що Україна відповідно до конституційних постулатів – соціальна та правова держава, а відповідно до ст. 3 Конституції України «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [10].

Матеріальна відповідальність військовослужбовців регулюються Законом України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі» від 3 жовтня 2019 року № 160-IX. Цим Законом визначається, що «матеріальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку військовослужбовців та деяких інших осіб покрити повністю або частково пряму дійсну шкоду, що було завдано з їх вини шляхом знищення, пошкодження, створення нестачі, розкрадання або незаконного використання військового та іншого майна під час виконання обов'язків військової служби або службових обов'язків, а також додаткове стягнення в дохід держави як санкція за протиправні дії у разі застосування підвищеної матеріальної відповідальності» [11]. В умовах воєнного стану положення цього Закону не змінювалися.

Цивільно-правова відповідальність. Спеціального закону про цивільно-правову відповідальність військовослужбовців немає. Однак, така може виникати в порядку регресу (ст. 1191 ЦК України [12]) після відшкодування шкоди військовою частиною третім особам, завданої неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю військовослужбовців під час виконання ними своїх службових обов'язків (ст. 1172, 1173 ЦК України).

Кримінальна відповідальність військовослужбовців в умовах воєнного стану зазнала численних змін в частині їх відповідальності за вчинення військових злочинів. З одного боку, як зазначено вище, запроваджено інститут бойового імунітету. З іншого – посилено кримінальну відповідальність за вчинення військових кримінальних правопорушень, що пов'язано із істотним зростанням кількості таких правопорушень за останні три роки (за даними Офісу генерального прокурора у 2021 році обліковано 71 військове кримінальне правопорушення, у 2022 – 13 766, у 2023 – 28 666, а за січень-вересень 2024 – вже 55 914) [13].

А саме, збільшено розміри санкцій окремих статей КК України [14] (зокрема у ч. 3 ст. 403; ч. 1 ст. 415), змінено формулювання окремих диспозицій військових злочинів (приміром ч. 5 ст. 407 змінено два рази), уточнено поняття істотної шкоди та шкоди у великих розмірах у ст. 416 і 417, а самі статті викладені у новій редакції.

Поруч з цим, істотно змінено умови притягнення військовослужбовців до кримінальної відповідальності та призначення до них покарання.

Кілька тез з цього. Насамперед, за результатами внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР військовослужбовцям, які самовільно залишили військові частини або місця служби, дезертирували із Збройних Сил України та інших військових формувань або добровільно здалися в полон, призупиняється військова служба на підставі ч. 2 ст. 24 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [15], що пов'язано з разючими обмеженнями в грошовому забезпеченні, вислуді в посаді, різних видах забезпечення тощо.

Відкриття кримінального провадження і автоматичного застосування до військовослужбовців суворого запобіжного заходу – тримання під вартою без можливості внесення застави на підставі ч. 8 ст. 176 КПК України [16], які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених ст. 402–405, 407, 408, 429 КК України. Також, не можуть бути застосовані інститути призначення більш м'якого покарання (ст. 69 КК) та звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 КК).

На фоні зростання кількості військових кримінальних правопорушень, насамперед самовільного залишення військової частини або місця служби та дезертирства, з метою зменшення навантаження на правоохоронну систему та можливості звільнення під час дії воєнного стану військовослужбовців Збройних Сил України від кримінальної відповідальності за вперше вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтями 407, 408 КК України та за умови їх щирого каяття та бажання повернутися до проходження військової служби законодавцем визначено додаткові спеціальні умови звільнення військовослужбовців від кримінальної відповідальності. Так, Законом України № 3902-ІХ від 20.08.2024 визначено, що «Особа, яка під час дії воєнного стану вперше вчинила кримінальне правопорушення, передбачене статтями 407, 408 цього Кодексу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством України, якщо вона добровільно звернулася із клопотанням до слідчого, прокурора, суду про намір повернутися до цієї або іншої військової частини або до місця служби для продовження проходження військової служби та за наявності письмової згоди командира (начальника) військової частини (установи) на продовження проходження такою особою військової служби» [17].

Також, Законом України від 9 жовтня 2024 року № 4012-ІХ [18] у кримінальному законодавстві запроваджено, як на нашу думку, інститут об'єктивного ставлення у вину військовим командирам, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників та кримінальної відповідальності за злочини, передбачених статтями 437–439, 442 і 442-1 КК України, «що вчинений підлеглою особою, яка перебувала на момент вчинення злочину під його фактичним командуванням і контролем або, залежно від обставин, під його фактич-

ною владою і контролем, внаслідок нездійснення ним належного контролю над такою особою, якщо при цьому військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, знав або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, повинен був і міг знати, що зазначена підлегла особа вчинила або мала намір вчинити такий злочин, проте не вжив дій, які повинен був і міг вжити у межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення злочину або для повідомлення про такий злочин компетентного органу» (ст. 31-1 КК України).

Висновки. Таким чином, вважаємо, що систему юридичної відповідальності військовослужбовців складають її галузеві види: дисциплінарна, адміністративна, матеріальна, цивільно-правова та кримінальна юридична відповідальність.

Головною проблемою дисциплінарної відповідальності є давня проблема нормативно-правової невизначеності дисциплінарних правопорушень, оскільки закон виходить із загального формулювання дисциплінарних правопорушень: «невиконання (неналежного виконання) військовослужбовцем своїх службових обов'язків, порушення військовослужбовцем військової дисципліни або громадського порядку». Адміністративна відповідальність військовослужбовців, на нашу думку, є стороннім тілом в системі юридичної відповідальності військовослужбовців, оскільки щодо інших суб'єктів права такого інституту непередбачено, а сама адміністративна відповідальність додатковий механізм впливу командирів на підлеглих, що суперечить основам адміністративно-деліктного та дисциплінарного права. Кримінальна відповідальність військовослужбовців знає численних динамічних змін в контексті двох парадигм: посилення та можливості звільнення під час дії воєнного стану військовослужбовців від кримінальної відповідальності за вперше вчинення кримінального правопорушення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 року № 548-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 194.
2. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. ст. 106.
3. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України 24 березня 1999 року № 551-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22–23. Ст. 197.
4. Про затвердження Порядку проведення службового розслідування у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 21.11.2017 № 608. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1503-17#Text>
5. Про затвердження Порядку проведення службового розслідування в Державній прикордонній службі України: наказ Міністерства внутрішніх справ України 08 листопада 2021 року № 815. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0039-22#Text>
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення: постановою Верховної Ради Української РСР від 7 грудня 1984 року № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків в особливий період: Закон України від 05.02.2015 № 158-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. Ст. 92.
8. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці: Закон України від 13.12.2022 № 2839-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 56. Ст. 165.
9. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності військовослужбовців, надання командирам додаткових прав та покладення обов'язків у особливий період». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1762&skl=9
10. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
11. Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі: Закон України від 3 жовтня 2019 року № 160-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 47. Ст. 313.
12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
13. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-вересень 2024 року: Форма № 1 (місячна), затверджено наказом Генерального прокурора від 30 червня 2020 р. № 299. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
14. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
15. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385.
16. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013, № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
17. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану: Закон України від 20 серпня 2024 року № 3902-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3902-20#Text>
18. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 9 жовтня 2024 року № 4012-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text>

ЗВИЧАЙ ЯК ДЖЕРЕЛО РИМСЬКОГО ПРАВА ТА ЙОГО ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНУ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВУ СИСТЕМУ

CUSTOM AS A SOURCE OF ROMAN LAW AND ITS INFLUENCE ON THE NATIONAL AND INTERNATIONAL LEGAL SYSTEM

Баронін Д.Б., к.ю.н.,
доцент кафедри історії та права
Черкаський державний технологічний університет

Кузнецова Л.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри історії та права
Черкаський державний технологічний університет

Тептюк Л.М., к.і.н., доцент,
доцент кафедри історії та права
Черкаський державний технологічний університет

В умовах сучасної євроінтеграції та глобалізації перед правниками постала нагальна потреба шукати найбільш загальні та універсальні визначення базових правових понять та категорій, щоб виробити єдині підходи до їх розуміння та застосування.

Правова реальність формується із багатьох різноманітних правових явищ, які мають певні форми виразу та джерела походження. Саме тому особливе значення для юридичної науки має розробка проблеми визначення джерел права.

В статті досліджено місце та значення звичаю як джерела права. Звичаєве право автори визначають як природне право народу у розумінні його стихійного походження із первинних психічних властивостей народу.

Автори окреслюють, що римська концепція права створена під впливом філософсько-релігійних ідей, ідеологічних та виховних принципів, які формували соціальний образ громадянина, якому належало виконувати свою суспільну місію та покладені на нього обов'язки.

У період активного розвитку суспільства звичай дедалі частіше виконує важливу регулятивну функцію у сфері договірних правових відносин, адже впорядкувати всі договірні відносини виключно нормативно-правовими актами неможливо, і в принципі недоцільно.

Автори зазначають, що звичай виникає не створюючи безпосередньо норм права, а лише надає їм чинності. Звичай тривалий час залишається панівною формою права. Епоха панування звичаєвого права тривала і після того, як з'явилися перші пам'ятки писаного права. Звичаєве право є і сукупністю звичаєво-правових норм, і елементом правової системи, і регулятором суспільних відносин, та виступає складовою культури народу.

Звичаї не втрачають свого значення, вони продовжують діяти і значною мірою застосовуються для регулювання цивільних договірних відносин. На сучасному етапі розвитку правового регулювання цивільних договірних відносин відбувається звуження сфери дії звичаєвого права на користь закону та договору. Одним із основних джерел міжнародного права є міжнародно-правовий звичай. Його значення для регулювання міжнародно-правових відносин не знижувалося протягом всього часу їх існування.

Ключові слова: право, джерело права, римське право, звичай, звичаєве право, міжнародний звичай.

In the conditions of modern European integration and globalization, lawyers have an urgent need to search for the most general and universal definitions of basic legal concepts and categories in order to develop unified approaches to their understanding and application.

Legal reality is formed from many diverse legal phenomena that have certain forms of expression and sources of origin. That is why the development of the problem of determining the sources of law is of particular importance for legal science.

The article examines the place and meaning of custom as a source of law. The authors define customary law as the natural law of the people in the understanding of its spontaneous origin from the primary mental properties of the people.

The authors outline that the Roman concept of law was created under the influence of philosophical and religious ideas, ideological and educational principles that formed the social image of a citizen who was supposed to fulfill his social mission and the duties assigned to him.

During the period of active development of society, custom increasingly performs an important regulatory function in the field of contract law, because it is impossible and, in principle, impractical to regulate all contractual relations exclusively by regulatory legal acts.

The authors note that custom arises without directly creating legal norms, but only gives them effect. Custom remains the dominant form of law for a long time. The era of the dominance of customary law continued even after the first monuments of written law appeared. Customary law is both a set of customary legal norms, an element of the legal system, and a regulator of social relations, and stands out as a component of the culture of the people.

Customs do not lose their significance, they continue to operate and are largely used to regulate civil contractual relations. At the current stage of development of legal regulation of civil contractual relations, the scope of customary law is narrowing in favor of the law and the contract. One of the main sources of international law is international legal custom. Its importance for regulating international legal relations has not decreased throughout its existence.

Key words: law, source of law, Roman law, custom, customary law, international custom.

Постановка проблеми. В умовах правової турбулентності формування права та на його основі соціально-правової держави висуває модернізовані історико-правові вимоги дослідження методологічного підходу до розвитку правових явищ беручи за основу римське право, як класику джерела права.

Аналіз наукових досліджень. Проблема звичаю як джерела права та його вплив на правові системи сучасності відображені в наукових працях: Бондар Г.М., Бурдонсова М.А., Галамай О.З., Мозоль Н.І., Озель В., Стрілець О.М., Толкачова Н.Є. водночас питання звичаю та звичаєвого права залишається актуальним.

Мета статті. За допомогою історичного та спеціальних юридичних методів дослідити питання звичаю та звичаєвого права як джерела національного права, що сформувався в римському приватному праві та знайшли відображення в міжнародній правовій системі.

Виклад основного матеріалу. Звичай, здебільшого, відомий усім правовим системам, проте його регулятивна роль та особливості взаємодії із правом мають велику розмаїтність у сучасному світі. Звичай як джерело права визнавався споконвіку. Але його роль у регулюванні правових відносин змінювалася на різних етапах державного розвитку. З розвитком суспільства, держави й права,

звичай, а разом з ним і звичаєве право, правовий звичай поступово витіснялись законами та іншими формами й інститутами права, ставали другорядними джерелами права.

Зовнішнім вираженням норми права є джерело права, воно безпосередньо пов'язане з державою і тим самим має загальнообов'язкове значення. Першою історичною формою джерела права є звичай. Звичай – це відпрацьоване в ході вирішення життєвих ситуацій неписане правило (чи їх сукупність), що має, передусім, морально-етичне підґрунтя. З розвитком суспільних відносин, виникненням нових сфер життєдіяльності суспільства виникають як писані, так і неписані правові норми, спрямовані на уникнення суспільних протиріч [1, с. 103].

Звичаєвим правом здебільшого в юридичній науці прийнято вважати таку систему прав і обов'язків соціальних суб'єктів, що формувалися у процесі спільної життєдіяльності, закріплених у свідомості як правові норми, обов'язковість дотримання яких ґрунтувалася на загальному переконанні у їх правильності та забезпечувалася впливом зовнішнього авторитету [2, с. 32].

Римське право має особливий культурний статус, оскільки є знакомим містком між античністю і сучасністю, а також йому притаманний потужний евристичний потенціал, що використовується як для підвищення загального культурного рівня населення, так і для підготовки юристів. Воно, увібравши в себе ті звичаї міжнародного обороту, які до нього віками вироблялися в міжнародних стосунках набуло рис універсальності, в його межах були розроблені загальні правові концепції та науково обґрунтована велика кількість правових явищ. Римська правова реальність є комплексом чинних предметних форм права та ідеально-духовних правових феноменів, які характерні для римської культури в широкому розумінні, що передбачає тісний зв'язок римського права з релігією, мораллю і магією [3].

Звичаї узагальнювалися в Римі або ж юристами теоретиками або ж судовою практикою. Звичаї розглядали не лише як першопочаткові джерела їх писаного права, але і як джерела для нового законодавства. Римські юристи вважали звичаї вказівкою на те, які закони хотіли б мати люди. Це приблизно так, як нині в розвинених країнах вирішують питання про пішохідні доріжки в новозбудованих міських районах. Місцева влада звертає увагу на протоптані стежки і саме там прокладає доріжки. Результатом такого підходу є зменшення числа втоптаних газонів. Будь-яке суспільство для нормального існування потребує певного регулювання. Право як сукупність загальнообов'язкових правил поведінки може виражатися у формі звичаю або закону. Звичай – це безпосередній прояв народної правосвідомості, правило поведінки, що склалося внаслідок фактичного застосування протягом тривалого часу. Звичаєве право являє собою найстарішу форму вираження римського права. Додержання звичаїв забезпечувалося заходами громадського впливу на порушника [4, с. 33].

Римська концепція права створена під впливом філософсько-релігійних ідей, ідеологічних та виховних принципів, які формували соціальний образ громадянина, якому належало виконувати свою суспільну місію та покладені на нього обов'язки.

Римські юристи розрізняли кілька видів правових звичаїв. По-перше, звичаї *secundum legem* (на додаток до закону), які відіграють найважливішу роль, сприяють розумінню змісту тих термінів та висловів закону чи судового рішення, які вжито в особливому, відмінному від загальноприйнятого значення (зловживання правом, розумна ціна). По-друге, звичаї *praeter legem* (крім закону) застосовуються у випадку прогалин у праві чи законодавстві, а також, по-третє, *contra legem* та *adversus legem* (проти закону), наявні при колізії закону та звичаю, гра-

ють незначну роль у правовій системі. Одним із найбільш поширеним сучасним правовим звичаєм є звичай ділового обороту. В науковій літературі відносять до цього виду правових звичаїв і торгові звичаї [5, с. 33].

У сучасному українському законодавстві звичаю відведена певна роль у регулюванні суспільних відносин. Звичаєве право, що виникло внаслідок об'єктивних причин, починає активно взаємодіяти із суспільством і ним обумовлюватися. Суспільство детермінує зміст права, вирішальним чином впливає на його розвиток. Українські правові звичаї беруть свій початок здебільшого з дохристиянських часів, що упродовж віків злилися з християнськими звичаями, та вважаються як дотримання православних свят і формування на їх основі моральних норм та обрядами, що визначені урочистою атрибутикою, або супроводом звичаю в одну гармонійну цілість [1, с. 111].

Правовий звичай – це не тільки зовнішній вираз національних традицій, переконань, принципів у праві, він насамперед підтримується з боку держави шляхом диспозитивного або імперативного закріплення в законодавстві прямого посилання на можливість застосування звичаю для регулювання тієї чи іншої сфери суспільних відносин. Наприклад, у ст. 7 Цивільного Кодексу України від 16 січня 2003 р. № 435-IV передбачається, що цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту. У цій же статті надається нормативне визначення звичаю, під яким розуміється правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин [6, с. 202].

Із здобуттям незалежності України національне законодавство починає вводити звичай у правову практику. Так, у ч. 1 ст. 6 Закону України від 16 квітня 1991 р. «Про зовнішньоекономічну діяльність» було встановлено, що суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності при складанні тексту зовнішньоекономічного договору (контракту) мають право використовувати відомі міжнародні звичаї. Частиною 6 ст. 4 Господарського процесуального кодексу України від 6 листопада 1991 р. господарським судам надано право у разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкта підприємницької діяльності, надано право застосувати міжнародні торгові звичаї. 4 жовтня 1994 р. був прийнятий Указ Президента України «Про застосування Міжнародних правил інтерпретації комерційних термінів», яким була запроваджена обов'язковість застосування Правил Інкотермс при укладанні зовнішньоекономічних і внутрішніх договорів. Пізніше у ч. 4 ст. 28 Закону України від 24 лютого 1994 р. «Про міжнародний комерційний арбітраж», яка називається «Норми, що застосовуються до суті спору», також було закріплено, що в усіх випадках третейський суд приймає рішення згідно з умовами угоди і з врахуванням торгових звичаїв, що стосуються даної угоди [7, с. 64].

Звичаї, як джерела права, добре відомі в торговельному мореплаванні. Зокрема, Кодекс торговельного мореплавання України від 23.05.1995 р. вживає кілька термінів із словом «звичаї»: просто звичаї (ст. 146), звичаї торговельного мореплавання (статті 6, 295), міжнародні звичаї торговельного мореплавання (ст. 293), звід звичаїв морського порту (ст. 9). Зокрема, звід звичаїв морського порту встановлює правила надання послуг у морському порту, обслуговування суден і пасажирів, що склалися та тривалий час застосовуються на практиці у цьому морському порту. Звід звичаїв морського порту містить правила щодо порядку вручення повідомлення про готовність судна до здійснення операцій з вантажем; порядку розрахунку сталійного часу, якщо він не встановлений угодою сторін; переліку послуг, що надаються в морському порту; а також інші правила здійснення господарських операцій у межах морського порту [8, с. 15].

На думку О.М. Стрілець звичай ділового обороту найбільш часто застосовується у зовнішній торгівлі, особливо у морському перевезенні. Міжнародна торгова палата систематизує та публікує у збірниках звичаї для факультативного застосування підприємцями (наприклад, Інкотермс, Уніфіковані правила і звичаї для документарних акредитивів). Такі збірники самостійної юридичної сили не мають і застосовуються тільки за наявності на них посилання у договорі [9, с. 164].

Норми законодавства, що відсилають до «звичаїв» чи до «звичаєвого права» можуть бути як диспозитивними, так й імперативними. Якщо, наприклад, продавець не прийняв необхідні заходи по узгодженості ціни в розумний термін, то покупець сплачує ціну за товар, яка в момент укладення договору при схожих обставинах зазвичай стягувалась за аналогічні товари. Річ, яка здається на зберігання в ломбард, підлягає оцінці за узгодженістю сторін у відповідності з цінами на речі такого роду і якості, що зазвичай встановлюються в торгівлі у момент та у місці їх прийняття на зберігання. Виходить, що в першому випадку сторони є вільними в узгодженості ціни, а договірну умову про ціну неможливо оспорити. У другому випадку сторони зв'язані зазвичай встановленими цінами, тому їх оспорити неможливо. Іншими словами, у першому випадку мова йде про диспозитивну норму, а у другому – про імперативну [10].

Галамай О.З. вважає, що єдність права і звичаю полягає в тому, що: 1) вони є різновидами соціальних норм, які створюють в сукупності цілісну систему нормативного регулювання і через це володіють деякими загальними рисами, в них єдина нормативна основа; 2) право і звичай переслідують одні і ті ж цілі й завдання – впорядкування і вдосконалення суспільного життя, внесення в нього організуючих начал, розвиток і збагачення особи, захист прав людини, затвердження ідеалів гуманізму, справедливості;

3) в праві і звичаї один і той же об'єкт регулювання – суспільні відносини (тільки в різному об'ємі), вони адресуються до одних і тих же людей, шарів, груп, колективів; їхні вимоги багато в чому збігаються; 4) право і звичай як нормативні явища визначають межі належних і можливих вчинків суб'єктів, служать засобом виразу і гармонізації особистих і суспільних інтересів; 5) право і звичай у філософському плані є надбудовними категоріями, обумовлені перш за все економічними, а також політичними, культурними й іншими детермінуючими чинниками, що робить їх соціально однотипними в цьому суспільстві або в цій формації [11].

Війни як засіб вирішення міждержавних протиріч і задоволення апетитів окремих держав та народів є об'єктивним явищем, боротьба з яким власне є боротьбою проти людської природи. звичаї війни можна визначити як систему норм і принципів міжнародного права, які встановлюють права та обов'язки воюючих сторін та нейтральних держав у разі воєнного конфлікту. Формування права збройних конфліктів почалось разом зі становленням стародавніх держав. У міжнародному співтоваристві, враховуючи кількість війн, що відбулися за останні десятиліття, були прийняті численні міжнародні документи для врегулювання ходу військових конфліктів та встановлення для них заборон застосування конкретних методів. Таким чином, набули нормативного закріплення певні закони та звичаї ведення війни.

Висновок. Формування правової системи в державі бере свій початок із звичаєвого права, яке займає своє особливе місце серед джерел права. Саме звичай що сформувався як джерело права ще за часів панування римського права є гарантом дотримання законності і правопорядку в усіх сферах суспільно-політичного життя нашої держави та в міжнародних зносинах з іншими державами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузнецова Л.В. Особливості виникнення та розвитку основних інститутів трудового права України (VIII – початок XIX століття: дис. ... кандидата юридичних наук: 12.00.01. Дніпро, 2017. 273 с.
2. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2006. 280 с.
3. Бондар Г.М. Мозоль Н.І. Вплив римського права на формування романо-германської правової системи. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/eecd45d6-9952-4982-a7eb-e26757d94c9d/content>.
4. Каракач А., Бурдоносова М.А. Становлення звичаїв як джерел римського права та їх вплив на правову систему України. *Сучасний стан та перспективи розвитку правової науки України в умовах сьогодення*: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції для студентів та аспірантів, Київ, 28 жовтня 2021р. Київ: ДУІТ, 2021. С. 33–38.
5. Кривуля О.О., Мезеря О.А. Роль звичаїв ділового обороту у праві Європейського Союзу. *Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців; м. Сєвєродонецьк, 18-19 травня 2017 р. / За ред. проф. Розовського Б.Г. – Сєвєродонецьк: вид-во СЧУ ім. В. Даля. 2017. С. 32–35.
6. Озель В. Звичай у системі права України. *Підприємництво. Господарство і право*. 2016. № 6. С. 201–205.
7. Прилуцький Р.Б. Договір та звичай як джерело господарського права України. *Юридична наука*. 2012. № 6. С. 59–70.
8. Джурицький О. Звичай ділового обороту як джерело господарського права України. *Підприємництво. Господарство і право*. 2015. № 5. С. 14–17.
9. Стрілець О.М. Звичай ділового обороту як особлива форма права. *Право*. 2014. № 24. С. 162–169.
10. Толкачова Н.Є. Правовий звичай, узвичаєність, звичай ділового обороту – форми права сучасної України: проблеми застосування. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39603/15->
11. Галамай О.З. Природно-правовий аналіз звичаю і права. URL: https://web.archive.org/web/20180508152252id_/http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_850_23.pdf

FINANCIAL AND TAX SYSTEM OF GALICIA, BUKOVINA AND ZAKARPATTIA AS PART OF THE AUSTRIAN (AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE) LATE 18TH – EARLY 20TH CENTURIES

ФІНАНСОВО-ПОДАТКОВА СИСТЕМА ГАЛИЧИНИ, БУКОВИНИ І ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ (АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ) КІН. XVIII – ПОЧ. XX СТ.

**Karpichkov V.O., Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Theory and History of Law and State
Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv**

The article is devoted to the study of the features of the financial and tax system of the Western Ukrainian lands as part of the Austrian (Austro-Hungarian) Empire of the late 18th – early 20th centuries.

The financial and tax system of Galicia, Bukovina and Zakarpattia as part of the Austrian (Austro-Hungarian) Empire is characterized, starting from the early periods of its development and until the very end of the empire's existence. The features of the organization, structure and competence of regional and local government bodies, city and rural self-government, which were vested with powers in the field of finance, are revealed.

It is established that the financial and tax system of the Western Ukrainian lands as part of the Austrian (Austro-Hungarian) Empire has gone a long way in its development and was closely connected with the evolution of regional government bodies and political changes that took place in the empire itself. A general imperial system of state taxation operated in the territories of Galicia, Bukovina and Transcarpathia. In addition to the official state taxes adopted by the Austrian parliament, there were various tax surcharges established by regional parliaments. Local authorities and self-government bodies in cities and villages, as well as individual territorial communities, had the authority to establish their own surcharges to existing state taxes in order to cover the local budget deficit.

The article analyzes which taxes operated in Galicia, Bukovina and Zakarpattia before 1867 and after, when the Austrian Empire transformed into a dualistic constitutional Austro-Hungarian monarchy. The main taxes included: industrial, property, land, housing, excise (on beer, vodka, sugar, meat, etc.), customs, fiscal, personal income tax, general tax on earnings of enterprises and from entrepreneurial activity, rent tax and others.

It has been established that the population of Western Ukrainian lands, which were part of the Austrian (Austro-Hungarian) Empire, was forced to pay numerous taxes and fees, which caused significant financial difficulties and dissatisfaction with the authorities. The state tried to resolve the existing financial problems of the crown lands at the legislative level, however, the difficulties of legal settlement of most financial and tax issues at the local level persisted until the 20th century.

Key words: financial and tax system, taxes, fees, Western Ukrainian lands, Galicia, Bukovina, Zakarpattia, Austrian Empire, Austria-Hungary.

Стаття присвячена дослідженню особливостей фінансово-податкової системи західноукраїнських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії кінця XVIII – початку XX століття.

Охарактеризовано фінансово-податкову систему Галичини, Буковини та Закарпаття у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії, починаючи з ранніх періодів її розвитку і до самого кінця існування імперії. Розкрито особливості організації, структура та компетенція органів крайової та місцевої влади, міського і сільського самоврядування, які були наділені повноваженнями у сфері фінансів.

Встановлено, що фінансово-податкова система західноукраїнських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії пройшла тривалий шлях свого розвитку і була тісно пов'язана з еволюцією органів крайового управління та політичними змінами, що відбувались у самій імперії. На території Галичини, Буковини і Закарпаття діяла загальноімперська система державного оподаткування. Окрім офіційних державних податків, які ухвалював австрійський парламент, існували різні податкові надбавки, що встановлювались крайовими парламентами. Місцеві органи влади та органи самоврядування у містах і селах, а також окремі територіальні громади мали повноваження встановлювати власні надбавки до вже існуючих державних податків задля покриття дефіциту місцевого бюджету.

Проаналізовано, які податки діяли у Галичині, Буковині та Закарпатті до 1867 р. та після, коли Австрійська імперія перетворилась на дуалістичну конституційну Австро-Угорську монархію. До основних податків належали: промисловий, майновий, поземельний, будинковий, акцизний (на пиво, горілку, цукор, м'ясо, тощо), митний, фіскальний, податок на особистий дохід, загальний податок на заробіток підприємств та від підприємницької діяльності, податок на ренту та інші.

Встановлено, що населення західноукраїнських земель, які перебували у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії було вимушене сплачувати численні податки і збори, що викликало неабиякі фінансові труднощі та невдоволення владою. Держава намагалась врегулювати існуючі фінансові проблеми коронних земель на законодавчому рівні, однак труднощі правового врегулювання більшості фінансово-податкових питань на місцевому рівні зберігались до XX ст.

Ключові слова: фінансово-податкова система, податки, збори, західноукраїнські землі, Галичина, Буковина, Закарпаття, Австрійська імперія, Австро-Угорщина.

The issue of the organization of the financial and tax system of the Western Ukrainian lands as part of the Austrian (Austro-Hungarian) Empire in the late 18th – early 20th centuries has always aroused considerable interest among representatives of historical and legal science, since this period was marked by important historical events that left an imprint on the state and social structure of the Western Ukrainian lands and enriched the history of the Ukrainian people with new legal experience.

The works of many Ukrainian historians and legal researchers, including P.P. Gai-Nyzhnyk [1], V.S. Kulchytskyi [2, 3, 4, 5], I.I. Krevetskyi [6,7], M.M. Lozynskyi [8, 9, 10], I.Yu. Nastasyak [11], V.K. Osechynskyi [12], R.V. Petriv [13], M.M. Saiko [14], F.I. Steblii [15, 16] and other domestic scholars. Certain issues of financial legal relations and taxation in

Western Ukrainian cities and villages of those times were covered in the works of foreign scholars R.F. Kaindl [17], Taylor [18], R.A. Kann [19, 20], J.R. Kasperek [21], V. Tokazh [22] and others.

The purpose of the study is a historical and legal analysis of the financial and tax system of Western Ukrainian lands, namely Galicia, Bukovina and Zakarpattia as part of the Austrian (Austro-Hungarian) Empire of the late 18th – early 20th centuries based on the systematization and generalization of information from historical sources, legal monuments, historical and legal research by domestic and foreign scholars.

The crown lands of the Austrian Empire had a fairly wide autonomy, in particular in resolving financial and tax issues. At that time, each individual province and city had the right to establish its own local taxes. In addition to the official state

taxes adopted by the Austrian parliament, there were also tax surcharges established by regional parliaments in accordance with the economic needs of the region. Austrian legislation officially provided for the possibility of establishing municipal surcharges to existing state taxes in order to cover the local budget deficit. The main taxes of that time included: industrial, property, land, house, excise (on beer, vodka, sugar, meat, etc.), customs and fiscal [13, p. 189]. The land tax was considered the most perfectly constructed, since in the Austrian Empire land taxation was carried out on the basis of the so-called Milan cadastre, which, along with the area of land and its quality, also took into account its profitability [18, p. 115]. Galicia and Bukovina, as separate crown lands of the empire, had the right to impose additional taxes to the main state tax. Of course, the state was responsible for compliance with tax legislation at the local level and controlled the process of tax collection. The establishment of tax rates and their collection were directly carried out by local regional authorities, as well as city and village self-government bodies. At the same time, the regional authorities of Galicia and Bukovina independently decided on the issue of filling the regional budget, in particular, they established a specific amount and types of taxes for the local population, borrowed funds from other crown lands if their own were insufficient, and could also request subsidies from the state [18, p. 113; 23, p. 103].

Throughout history, the powers and competence of regional authorities dealing with financial and tax issues have changed repeatedly. Thus, starting from 1770, the finances and taxes of Galicia were managed by the military administration of the region. After 1774, when the territory of Galicia was redistributed into separate districts, financial and tax issues were dealt with by the district administration. The main economic powers of the district administrations included the regulation of agriculture, trade, industries and crafts, and monitoring the condition of land and waterways. The powers of the district authorities in the field of finance concerned primarily the establishment of types and amounts of taxes, their collection and distribution [24, p. 50].

From 1774 to 1849, the Kingdom of Galicia and Volodymyr was headed by a governor appointed by the emperor, and financial and tax issues were under the leadership of the Galician provincial government, whose direct duties included establishing the amount of taxes and duties, as well as their collection from the local population [11, p. 115; 23, p. 331–332].

The Imperial Patent of April 14, 1817 outlined the scope of powers of the Galician Regional Diet, which also included the collection and distribution of taxes determined by the government. Every year, the regional diet approved the regional budget. However, the budgetary powers of this body were mostly limited to imposing supplements to direct state taxes, which were almost the only source of income under its care and often exceeded the amount of the main state tax by two times [10, p. 12].

In the cities of Galicia, financial and tax functions were performed by city self-government bodies – magistrates and city departments, which had specially authorized officials to collect taxes on their staff [2, p. 49].

In rural areas, owners of domains had the right to collect taxes from the rural population. And although after 1782 the personal dependence of peasants on landowners was abolished, however, the law still left peasants attached to the land (to the estate) of the landowner. Peasants who supplied the state and landowners with natural products, in addition to paying direct and indirect taxes, participated in public works, construction, repair of roads, bridges, etc. [2, p. 57].

It is also worth mentioning that a number of local salt administrations also existed on the territory of Galicia. After the annexation of Galicia, salt springs first came under the jurisdiction of the military administration of the region, and later of the provincial government. Later, in 1782, the Aus-

trian authorities reorganized the management of salt mining in Galicia and created six economic districts – salt directorates, whose duty was to supervise the sale of rock and boiled salt. Each salt directorate consisted of a director, an inspector and two clerks. Only in 1843, the Central Mining Directorate was created in Vienna to manage all mining and salt mines, including in the territory of Galicia and Bukovina [5, pp. 235–238; 11, p. 118].

The gradual restriction of city self-government was accompanied by a reduction in the territory of cities and, as a result, in many cities of Galicia there were juridicals – feudal property on the territory of the city and city lands (yards, buildings, filfarks, as well as burghers dependent on the feudal lord), which was not subject to the jurisdiction of the city. There were also spiritual juridicals, which arose as a result of the magnates granting privileges to churches, cathedrals and monasteries. In the social and economic sense, juridicals were not completely separate territorial units, since their autonomy concerned mainly financial issues, and the burghers who belonged to them did not pay taxes to the state and city treasury. Therefore, the entire tax burden fell on the city community, which caused dissatisfaction with the latter [13, p. 209]. The magistrates of some cities even issued decrees prohibiting burghers from leaving the jurisdiction of the city. Although the role of the legal authorities was quite controversial, they distinguished non-guild crafts from guild crafts, which generally had a positive impact on the development of commodity-money relations in the cities of Galicia.

Since 1794, the territory of Bukovina was divided into tsinuti (regions) headed by starosts (ispravniki, djirniki, vorniki, parkalaba), who were appointed by the Moldavian prince. The starosts were responsible for resolving tax issues, and under their authority were three clerks, one of whom was directly involved in tax collections from the districts. Depending on the size of the subordinate territory, the starosts had up to 80 employees under their authority. In addition, a chief (vice-roy) was appointed to each district, who assisted the starost of the tsinuti and two employees – tax collectors [14, p. 20].

As for Bukovina, since 1778 its financial and tax issues were managed by the Kraiova Chancellery, which was subordinate to the head of the military board and consisted of the head, a Wallachian secretary, a protocolist, a clerk and translators. Direct financial issues were handled by the cashier and accountant, and legal issues by the staff auditor, who was subordinate to several officials of the chancellery and two district auditors [19, p. 185].

Since 1782, the administration in the large cities of Bukovina has been carried out by the Public Court, whose competence included resolving the financial and tax issues of the city [8, p. 19]. With the adoption of city statutes, after 1786 this body included a judge and four councilors, each of whom was responsible for a separate sphere of city life. At the same time, protocol office work, accounting of income and expenses were introduced, and monetary maintenance for all city officials was also determined [5, p. 172; 17, p. 243].

As for the Zakarpattia region, being part of Hungary, it did not have its own autonomy, and its territory was divided into župas (regions) headed by a župan and his assistants – nažupan and podžupan, who performed financial and tax functions. Each župa, in turn, was divided into komitats (districts) headed by a district chief – žurat and an administrative apparatus consisting of up to 30 officials. The heads of the komitats were royal governors, who performed administrative, military, judicial, financial and tax functions on the ground. The committees formed their own budget, determined the types and amounts of taxes, and were also engaged in their collection from the inhabitants of villages and cities [1, pp. 302–305].

Financial and tax functions in the localities of Zakarpattia were also performed by village representatives, which included village administrations headed by starosts. Later, after 1723, these functions began to be performed by Hun-

garian deputy councils. Zakarpattian villages could independently decide on their financial affairs, including determining the amount of taxes and collecting them [1, p. 318].

Since the end of the 17th century, there have been five types of direct taxes-payments and the same number of peasant duties on the territory of Zakarpattia. Zakarpattian peasants paid a poll tax, a tax on the peasant yard (the so-called "portion"), a rent (a fixed monetary payment), a tithe or a ninth in favor of the church. They also paid road tax, bridge tax (passage over bridges), boiler tax (for the production of vodka and beer), tax for not consuming vodka or wine produced in landlord distilleries ("dry inn") [1, p. 318; 25, p. 205]. In addition to all these duties, peasants had to bring gifts to landlords for various holidays and perform other labor duties for the benefit of the entire state or peasant community. By analogy with Galicia and Bukovina, dominions also existed on the territory of Zakarpattia, and their owners – landlords also had the right to independently decide on financial and tax functions and collect taxes within their possessions [26, p. 110].

Since 1849, a viceroyalty was established in Galicia and Bukovina, which existed until the collapse of the Habsburg Empire (until 1918). At that time, each crown land was headed by a regional chief, who had all the power over matters of culture, education, agriculture, finance, taxes, trade, etc. In Bukovina, the regional chief was called the regional president, and in other crown lands – the governor [10, p. 10]. The governors were subordinate to the heads of the counties – the starostas. Since 1867, the county starostas were subordinate to the county financial directorates, which were created to collect taxes from the local population. The starosta managed the county together with the local self-government bodies – the county council and the county committee, which acted as a higher authority for all communities and landowners' estates in the county. The main income that the county councils could dispose of were supplements to state taxes [15, p. 126]. Despite the fact that after the revolution of 1848 serfdom in the crown lands of the Austrian Empire was officially abolished, the peasants had to pay the landowners compensation in the amount of 20 times the total value of all annual duties [5, p. 17].

After 1867, the Austrian Empire turned into a dualistic constitutional Austro-Hungarian monarchy. The following taxes were officially in force in the Austro-Hungarian Empire: land tax, house tax, personal income tax, general tax on the earnings of enterprises and entrepreneurial activity, and rent tax. In addition to the above taxes, there were other fees in the Western Ukrainian lands. Thus, the authorities of some cities introduced a "dog tax", which every owner of a four-legged pet had to pay. There was also a fire protection tax. Individual ethnic communities in cities could establish their own "national tax" which was paid by all representatives of a particular national minority in the city. Later, a tax on railway tickets was introduced, which amounted to 12% of their cost [9, p. 14].

In addition to the regional self-government bodies, city and village councils functioned in Galicia and Bukovina, which could establish surcharges to the direct state tax in the amount of up to 20%. Taxes above 20% could be imposed only with the permission of the county council, and above 50% – only by decision of the regional Diet [10, p. 238]. The personal income tax of citizens was introduced in 1850. Since then, employees had to pay the state from 1 to 10 percent of their earned funds. Officers and soldiers whose total income did not exceed 1,200 crowns per year were exempt from this tax. The clergy of Austria-Hungary was exempt from paying all taxes and duties [12, p. 63].

One of the fiscal monopolies at that time was tobacco, and at the expense of Galicia and Bukovina, the Austro-Hungarian Empire provided a third of its needs for tobacco raw materials. This monopoly at the end of the 19th century held the first place among the indirect taxes of the empire. It provided twice as much revenue to the state treasury and amounted to 14% of the entire state budget and 78% of the amount

of indirect taxes collected in the entire empire [4, p. 14; 5, p. 236].

As part of the Austro-Hungarian Empire, the Galician region was considered the poorest region that needed constant support from the state. The population of the region paid almost the least taxes to the state treasury in the entire state, in connection with which the regional authorities constantly asked the state for subsidies and financial assistance [6, p. 20; 7, p. 60].

At the end of the 19th century the Lviv City Council established the Department of City Estates and Finances, as well as the Department of Non-Permanent Income and Propination [19, p. 60]. The Lviv City Council and the Magistrate resolved issues of estate and finance management and regulated trade. In 1903, the Society for the Protection of Taxpayers' Rights was founded in Lviv, and its branches also opened in other large cities. The purpose of this society was to represent the interests of taxpayers in various official institutions, provide consultations and assistance in resolving tax issues, filling out tax documentation, and represent interests in court. The society provided such services only to its members and for a low fee. Every taxpayer could join the society by paying one crown as an entrance fee and then two crowns annually [3, p. 20; 16, p. 170; 20, p. 260].

In the Austro-Hungarian Empire, there were various consumer taxes. Since the state earned the most from the sale of alcohol, in 1881–1897 in Galicia the largest amount was the tax on alcohol, which was equal to 33% of the total amount of all consumer taxes of the state. The state received much less from taxes on the sale of meat – 14%, beer – 5.2%, wine – 1.5% and sugar – 0.6%, etc. [21, p. 346; 22, p. 213].

After the tax reform of 1896, the taxation of income from entrepreneurial activity in the Austro-Hungarian Empire changed somewhat. Thus, all taxpayers were divided into 4 groups depending on the amount of tax they paid. The first group included those who paid more than 2 thousand crowns per year, the second – from 300 to 2 thousand crowns, the third – from 60 to 300 crowns, and the fourth included small entrepreneurs who paid less than 60 crowns per year. The exact amount was determined by special tax commissions, which were formed by election, and some members of the commissions were appointed from above. Usually this tax amounted to no more than 10% of the total profit of the enterprise. Galician entrepreneurs complained the most about high taxes [12, p. 113; 21, p. 345].

At the end of the 19th century Zakarpattian peasants had to pay more than 13 types of various taxes and fees mentioned above. The main penalties for non-payment of taxes were: fine, military execution, sale at auction of the debtor's movable and immovable property, confiscation of money, etc. [26, p. 110]. Often, entire peasant farms were sold at auction for non-payment of taxes. In addition to paying taxes, each year Zakarpattian peasants also had to work 4 days on construction, repair roads and bridges, 1–2 days on parish lands and hand over 2 centuries of grain to the priest [25, p. 180].

In 1848, the Hungarian Law "On the General Payment of Taxes" established the obligation to pay taxes for all residents of Hungary, regardless of their origin, and the exemption of privileged segments of the population from mandatory payments established by law was abolished. The state was to appoint tax collectors and the latter were not to abuse their official position. In 1883, the Law "On Financial Administrative Judiciary" was also adopted, which provided for the creation of single-level judicial bodies that considered complaints against decisions of state authorities and local self-government bodies on issues of tax and other mandatory fees [25, p. 178].

Zakarpattian committees continued to collect taxes from the local population through single-person and collegial bodies. A special institution also appeared within the committee – the tax commission, which in tax matters was vested with the powers of administrative bodies of the second instance

[26, p. 112]. Rural communities also independently resolved their financial and tax issues, in particular, determined their types and size.

Even at the beginning of the twentieth century the legislation of Austria-Hungary in no way favored entrepreneurs who wanted to earn money in an honest and legal way. For example, in Western Ukrainian cities, a strange situation arose with taverns: when an entrepreneur who wanted to open his own tavern, he had to obtain a concession – a document that granted permission for this type of activity and outlined the rights and obligations of the entrepreneur. Also, a legal tavern owner had to pay considerable taxes. Therefore, illegal taverns were opened in the city, the owners of which did not receive a permit and did not pay any taxes [1, p. 301]. Such taverns sold food and drinks at lower prices than legal ones. Illegal tavern owners were fined, but the fines were small and they easily reimbursed them. There were also situations when tax officials themselves abused their rights and violated the law, issued fake receipts and appropriated money from local residents. Of course, such cases caused mass indignation not only among honest entrepreneurs, but also among the entire population [1, p. 302; 21, p. 345].

Thus, taking into account the above, we can conclude that the financial and tax system of the Western Ukrainian lands within the Austrian (Austro-Hungarian) Empire has gone a long way in its development and was closely related to the evolution of regional government bodies and political changes taking place in the empire itself. On the territory of Galicia, Bukovina and Zakarpattia, a general imperial system of state taxation with all its inherent features operated. In addition to the official state taxes adopted by the Austrian parliament, there were tax surcharges established by regional parliaments. Local authorities and self-government bodies in cities and villages, as well as individual territorial communities, had the authority to establish their own surcharges to existing state taxes in order to cover the local budget deficit. Therefore, the population of Galicia, Bukovina and Zakarpattia was forced to pay numerous taxes and fees, which caused financial difficulties and dissatisfaction with the authorities. The state tried to resolve the existing financial problems of the crown lands at the legislative level, but the difficulties of legally resolving most financial and tax issues at the local level persisted until the 20th century.

REFERENCES

1. Гай-Нижник П. П., Яремчук В. Д. На шляху до Української державності в Закарпатті (реконструкція визвольних змагань у XIX – початку XX ст.). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ: Українське агентство інформації та друку «Рада». 2008. Т. XXII. С. 300-319.
2. Кульчицький В. С. Державний лад і право в Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Львів. 1966. 68 с.
3. Кульчицький В. С. Апарат управління міста Львова за статутом 1870 року. *Вісник Львівського університету*. Львів. 1969. С. 19–23.
4. Кульчицький В. С. Утворення коронного краю Галичини в складі Австрії. *Проблеми правознавства*. Київ. 1969. Вип. 13. С. 14–21.
5. Кульчицький В. С. Апарат управління Галичиною і Буковиною за австрійською конституцією 1867 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету*. Кам'янець-Подільський, 2000. Т. 4. С. 235–238.
6. Кревецкий І. І. Королівство Галичина і Володимирія. *Стара Україна*. 1925. № 1–2. С. 19–24.
7. Кревецкий І. І. Галичина в другій половині XVIII ст. Огляд новітніх видань. *Записки НТШ*. Львів, 1909. Т. 91. С. 33–97.
8. Лозинський М. М. Автономія країв в австрійській конституції: монографія. Львів. 1912. 62 с.
9. Лозинський М. М. Утворення українського коронного краю в Австрії: монографія. Львів. 1915. 75 с.
10. Лозинський М. М. Поділ Галичини: монографія. Львів. 1913. 15 с.
11. Настасяк І. Ю. Роль губернського правління у зміцненні державного ладу в Галичині. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: Матеріали X регіональної науково-практичної конференції (5-6 лютого 2004 р.). Львів. 2004. С. 115–118.
12. Осечинський В. К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму: монографія. Львів. 1954. 184 с.
13. Петрів Р. В. Генезис капіталізму у містах Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (1772–1850): монографія. Івано-Франківськ. 1993. 282 с.
14. Сайко М. М. Приєднання Буковини до Австрії і його вплив на соціально-економічний та політичний устрій краю (70–80-ті роки XVIII ст. – початок XIX ст.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: 07.00.01. Чернівці, 1995. 20 с.
15. Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодалного гніту в першій половині XIX ст.: монографія. Київ. 1961. 189 с.
16. Стеблій Ф. І. «Весна народів». *Львівщина: історико-культурні та краєзнавчі нариси*. Львів. 1998. С. 165–182.
17. Кайндль Р. Ф. Історія міста Чернівців / пер. з нім. Івасюк В. Ю. та ін. Чернівці: Зелена Буковина. 2005. 300 с.
18. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія. 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / пер. з англ. Портнов А. В. та ін. Львів. 2002. 268 с.
19. Kann R. A. A History of the Habsburg empire. 1526–1918.: monograph. Berkeley. Los Angeles. London. 1977. 646 p.
20. Kann R. A. The peoples of the Eastern Habsburg Lands. 1526-1918.: monograph. Washington. 1984. 544 p.
21. Kasperek J. R. Zbiór ustaw, przepisów, instrukcji administracyjnych w Królestwie Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim obowiązujących.: monografia. Lwów. 1884-1889. Т. 1–6. 652 s.
22. Tokarz A. W. Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z r. 1783: monografia. Kraków. 1909. 400 s.
23. Edicta et mandata universalis Regnis Galicie et Lodomerie. Lemberg. 1772–1804. 900 s.
24. Пап С. В. Історія Закарпаття: в 3-х т. Івано-Франківськ: Нова Зоря. Т. 1–3. 2002. 443 с.
25. Czynności dzieł z sejmu, który w Królestwach Galicji i Lodomerii na dniu... zgromadził się i trwał do dnia. Lwów. 1821–1845. 200 s.
26. Хроніка Закарпаття: 1867–2010. Українсько-угорське двомовне видання / Вереш М. М. та ін. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати». 2011. 310 с.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ПРАВОВУ ОСВІТУ В УКРАЇНІ

THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE IMPLEMENTATION OF THE HUMAN RIGHT TO LEGAL EDUCATION IN UKRAINE

Панчук І.О., к.ю.н.,

старший викладач кафедри теорії та історії держави і права

Національний університет «Строзька академія»

У статті розглянуто право людини на правову освіту як частину права на освіту в цілому, що виражається в можливості особи здобувати правові знання та опанувати вміння і навички пов'язані з реалізацією нею своїх прав та обов'язків як людини і громадянина у публічному та приватному просторі. Право особи на правову освіту реалізується через загальнодержавну систему правової освіти, в результаті чого формується правова освіченість на індивідуальному та суспільному рівні. Зазначається, що низький рівень правових знань та нехтування належним забезпеченням права особи на правову освіту призводить до процвітання апатії, популізму, стереотипів та нігілізму серед населення. Реалізація права людини на правову освіту розглядається як передумова для формування громадянського суспільства та правової держави. Стверджується, що забезпечення правової освіченості населення залежить від забезпечення права на освіту в державі в цілому, тому процес здобуття правових знань не може бути поза всією системою гарантій права на освіту. Здійснено аналіз нормативно-правового забезпечення права людини на правову освіту та констатовано, що його реалізація наразі не є пріоритетним напрямом для держави у контексті сформованої сьогодні системи освіти. Досліджені нормативно-правові акти не розглядають правову освіту населення в контексті права на освіту з усіма гарантіями, які з цього слідують. Вказується, що для реалізації права людини на правову освіту важливим є вирішення проблем системи освіти, підвищення рівня гарантування права на освіту в цілому та покращення якості надання освітніх послуг на всіх рівнях. Зазначається, що найбільш ефективним шляхом до забезпечення реалізації права людини на правову освіту для різних груп населення на сьогодні є використання можливостей, які існують на рівні територіальних громад із залученням органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: право на освіту, право на правову освіту, права людини, культурні права, громадянське суспільство, місцеве самоврядування, територіальна громада.

The article examines the human right to legal education as part of the right to education in general, which is expressed in the ability of a person to acquire legal knowledge and master the skills and abilities related to the implementation of his rights and obligations as a person and citizen in public and private space. The right of a person to legal education is implemented through the national system of legal education, as a result of which legal education is formed at the individual and social levels. It is noted that the low level of legal knowledge and neglect of proper provision of the right of a person to legal education leads to the flourishing of apathy, populism, stereotypes and nihilism among the population. The implementation of the human right to legal education is considered a prerequisite for the formation of a civil society and a state based on the rule of law. It is argued that ensuring the legal education of the population depends on ensuring the right to education in the state as a whole, therefore the process of acquiring legal knowledge cannot be outside the entire system of guarantees of the right to education. The analysis of the regulatory and legal support of the human right to legal education was carried out and it was stated that its implementation is currently not a priority for the state in the context of the education system formed today. The studied regulatory and legal acts do not consider the legal education of the population in the context of the right to education with all the guarantees that follow from this. It is indicated that for the implementation of the human right to legal education, it is important to solve the problems of the education system, increase the level of guaranteeing the right to education in general and improve the quality of educational services at all levels. It is noted that the most effective way to ensure the implementation of the human right to legal education for different groups of the population today is to use the opportunities that exist at the level of territorial communities with the involvement of local government bodies.

Key words: right to education, right to legal education, human rights, cultural rights, civil society, local government, territorial community.

Право людини на освіту є одним з фундаментальних конституційних прав, реалізація якого є важливою умовою особистого благополуччя кожного індивіда. Відомо, що від рівня освіченості людини залежить її професійний успіх, рівень доходу та навіть психологічний стан. В той же час, ефективна реалізація права на освіту є передумовою для формування громадянського суспільства та правової держави, адже належний рівень знань, вмінь та навичок впливає на залученість громадян до управління державою, їх самореалізацію у різних сферах громадського життя, їх здатність співпрацювати для захисту своїх прав та інтересів. Йдеться передусім про знання правових та політичних процесів, які відбуваються у державі та суспільстві, тобто про правову та політичну освіченість.

Слід погодитись з твердженням, що проголошення економічних, соціальних і культурних прав, до яких відноситься і право на освіту, орієнтоване на перспективу. Воно задає вектор розвитку. За відповідними правами визнається програмний, рамковий характер. Їх наповнення конкретним юридичним змістом змінюється в міру проведення соціальних реформ, зростання добробуту, загального поліпшення економіки держави тощо [1, с. 712]. В свою чергу, низький рівень правових знань та нехтування належним забезпеченням права особи на правову

освіту призводить до процвітання апатії, популізму, стереотипів та нігілізму серед населення, що в результаті лише підсилює корупцію та некомпетентність у владних колах.

За визначенням Мельничук О. право на освіту – це правова можливість, визнана невід'ємною, загальною та рівною, яка необхідна для задоволення потреби особи у здобутті знань, формуванні умінь, навичок з метою гармонійного розвитку її та суспільства, що забезпечується державою, а також соціальним середовищем в цілому [2, с. 98]. При цьому, ми переконані, що право на освіту це в тому числі і право людини на правову освіту, яка в процесі побудови громадянського суспільства та правової держави є однією з найбільш важливих сфер знань. Звідси, можна визначити право людини на правову освіту як таке, що виражається в можливості особи здобувати правові знання та опанувати вміння і навички пов'язані з реалізацією нею своїх прав та обов'язків як людини і громадянина. Проаналізувавши нормативно-правове забезпечення цього права варто констатувати, що його реалізація наразі не є пріоритетним напрямом для держави у контексті сформованої сьогодні системи освіти.

У вітчизняній правовій науці є чимало праць, які розглядають питання правової освіти населення. При цьому, лише окремі наукові роботи відступають від суто теоре-

тичної рамки дослідження цієї проблематики, вносячи більш конкретні пропозиції. Окрім того, різноманіття досліджень у цій сфері зумовлює також деяку термінологічну невизначеність. Зокрема, як синоніми вживаються терміни правова грамотність та правова освіченість, правова компетентність, правова культура та правосвідомість, а також правове виховання та просвіта. У будь-якому разі, насправді такий понятійний плюралізм не видається нам суттєвою проблемою, адже основним завданням правової науки є пошук певної концепції, яку суспільство та держава змогли б взяти за основу формування ефективної політики у сфері реалізації права людини на правову освіту. Передусім треба пам'ятати, що забезпечення правової освіченості населення залежить від забезпечення права на освіту в державі в цілому, тому процес здобуття правових знань не може бути поза всією системою гарантій права на освіту.

Як пише Оніщенко Н., правову освіченість слід розуміти як засвоєння правових знань на певних етапах державно-правового розвитку у визначених темпорально-просторових координатах, а правову освіту – як єдину загальнодержавну систему усвідомлення ролі й дієвості права, вивчення чинного законодавства, яка охоплює всі верстви населення. Таким чином, правова освіченість – це рівень правової освіти [3, с. 36]. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що право особи на правову освіту реалізується через загальнодержавну систему правової освіти в результаті чого формується правова освіченість на індивідуальному та суспільному рівні.

Сутність правової освіченості, на думку окремих вітчизняних дослідників, полягає передусім у тому, що особа знає свої конституційні права та обов'язки і відповідно до цього обирає той чи інший варіант поведінки, який не суперечить закону та характеризує її реальну підготовленість і можливість діяти зі знанням справи [4, с. 576]. Таким чином, право на правову освіту передбачає можливість людини набути вміння та навички для активної реалізації своїх інтересів в правовій площині, в публічному чи приватному просторі, а не лише отримання знань, що дозволять їй дотримуватись норм права.

Цікавим є визначення правової грамотності або ж правової освіченості, яке дає нам професор Д. Б. Уайт. Він зазначає, що це такий рівень компетентності в правовому дискурсі, який необхідний для того, щоб вести змістовне й активне життя в сучасному світі – сповненому різноманітних правових процесів і подекуди досить суперечливому. Юридична грамотність при цьому не означає вміння складати юридичні документи, або вирішувати юридичні справи, або розуміти усі нюанси державного управління, але передбачає розуміння коли і як звернутися до фахівців, які компетентні в усіх цих питаннях. При цьому, що важливіше, у своєму повсякденному житті юридично освічена людина може задовольняти та захищати свої інтереси: наприклад, у відносинах з орендодавцем або орендарем, у взаємодії з поліцією чи іншими органами державної влади. Юридична грамотність має давати людині змогу не лише слідкувати за новинами у юридичній сфері, але й оцінювати їх, а також ефективно здійснювати відповідальні громадянські обов'язки (наприклад, бути обраним присяжним для здійснення правосуддя чи представником шкільної ради) [5].

Це дає нам можливість зробити висновок про той мінімальний обсяг правових знань, який має право отримати людина, щоб реалізуватися як активний, залучений до життя спільноти та до державного управління член громадянського суспільства. Очевидно, що ці знання в найзагальнішому вигляді повинні стосуватися основ правопорядку та публічного управління, основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. В межах цих тем громадянин повинен бути достатньо обізнаний у досить широкому колі питань, починаючи від розуміння концеп-

ції права та його елементів, і завершуючи знанням трудових прав людини, і різних видів трудових договорів. Для того, щоб громадянське суспільство розвивалось та утверджувало свої позиції, його члени повинні розуміти і те, що таке народний суверенітет, і водночас знати механізми формування місцевих бюджетів та бюджету держави.

На сьогодні, як показує практика, вітчизняна система освіти довела свою неефективність у сфері правової освіти населення. Причинами цього стали як загальні для всієї освітньої сфери проблеми, так і відсутність сучасних чітких загальнодержавних стандартів правової освіти, на які могли б орієнтуватися заклади освіти, громадські організації, органи місцевого самоврядування та інші суб'єкти освітнього процесу. Це демонструє, що право людини на отримання правових знань не визнається з боку держави достатньо вагомою частиною права на освіту в цілому.

Якщо не брати до уваги нормативно-правових актів початку 2000-х років, таких як Національна програма правової освіти населення 2001 року, яка очевидно не відповідає вимогам сучасності, то питання забезпечення освіти населення у правовій сфері регулюється на найвищому нормативному рівні у Законі України «Про безоплатну правову допомогу». У 2023 році до цього закону були внесені положення, які визначили правопросвітництво як комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня правової свідомості, культури та освіченості осіб, які перебувають під юрисдикцією України, у тому числі розповсюдження інформації про захист прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, виконання їх обов'язків, роз'яснення щодо порядку надання безоплатної правничої допомоги та доступу до неї, а також покладали обов'язок зі здійснення цих заходів на центри з надання безоплатної правничої допомоги [6]. Як бачимо, про комплексний механізм реалізації цих норм поки що не йдеться, тому їх дія, на нашу думку, має дуже обмежений вплив на ситуацію з забезпеченням права людини на отримання правових знань.

Також, одним з найновіших правових актів у цій сфері є Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, що затверджена Кабінетом Міністрів України у 2018 році. Одним з стратегічних напрямів громадянської освіти за цим документом є саме правова освіта громадян, зокрема в частині розуміння та вміння реалізовувати власні права та обов'язки [7]. Однак вказана Концепція має дуже загальний та програмний характер, як і деякі прийняті на її основі акти.

Необхідно також зазначити, що жоден з згаданих нормативно-правових актів не розглядає правову освіту населення саме в контексті права на освіту з усіма гарантіями, які з цього слідує та суворою необхідністю їх дотримуватись. Очевидно, що доступ до актуальних, практично орієнтованих правових знань мають лише окремі групи людей, які часто самі цілеспрямовано шукають відповідні освітні програми різних рівнів або отримують правові знання волею випадку. Відповідно, можна погодитися з Гарси́мівом Т. з приводу того, що аналіз нормативно-правової бази стосовно правоосвітньої проблематики показує те, що значна частина завдань тих чи інших органів не виконується, і підтвердженням цього є низка невіршених державою у цьому напрямку проблем та низький рівень правосвідомості українського суспільства [8, с. 17].

Погоджуємось також із твердженням, що досить складно визначити чи реалізується право особи на отримання правової освіти, адже правова освіта в Україні як процес надання знань, вмінь і навичок про права, свободи й обов'язки людини не є виокремленою ланкою освітньої сфери, тому її становлення й розвиток дуже важко простежити сучасним дослідникам [9, с. 14]. Дійсно, досить важко проаналізувати, які саме правові знання отримують учні загальноосвітніх шкіл чи студенти університетів, та чи дозволяють діючі в українських освітніх закладах

методики викладання сформувати у молоді належний рівень правової освіченості. Відомо, що особа реалізує своє право на освіту впродовж життя шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти. І кожен з цих рівнів сьогодні потребує фундаментального перегляду щодо стандартів правової освіти населення, суб'єктів її забезпечення, інструментів та ресурсів.

При цьому, не можна заперечувати і певних здобутків у сфері реалізації людиною свого права на здобуття правової освіти та підвищення правової освіченості населення в Україні. З початком повномасштабного вторгнення значно зросла зацікавленість українців у отриманні правових знань. Так, силами окремих громадських організацій, ЗМІ, міжнародних організацій, іноземних урядів ініційовано запуск таких освітніх онлайн платформ як EdEra, Prometheus, Гурт, Цент «ЮрФем: освіта» та інші, які пропонують різноманітні курси, програми, відеоуроки та вебінари на правову тематику. Окрім того, на сьогодні правопросвітньою роботою досить успішно займаються також юридичні клініки при навчальних закладах, які здійснюють підготовку фахівців за напрямом «Право». Втім, незважаючи на доволі високу ефективність роботи таких суб'єктів, вона наразі не має системного характеру і охоплює досить обмежене коло осіб, переважно молоді.

Навряд чи згадану фрагментарну правову освіту можна назвати достатньою для формування такого рівня правової освіченості, який би міг стати надійним фундаментом громадянського суспільства та правової держави в Україні, особливо в умовах війни. Звичайно, вирішення проблем системи освіти, підвищення рівня гарантування права на освіту в цілому, покращення якості надання освітніх послуг на всіх рівнях призведе і до підвищення якості правової просвіти. Проте, зворотній зв'язок у цьому контексті є не менш важливим: правова освіченість громадян дозволить їм активувати інструменти громадянського суспільства на питаннях сприяння ефективній реалізації права на освіту для кожного.

Ми переконані, що найбільш близьким шляхом до забезпечення реалізації права людини на правову освіту на сьогодні є використання можливостей, які існують на місцевому рівні. Так само як участь громадян у місцевому самоврядуванні завжди є найбільш близьким шляхом до формування громадянського суспільства.

У наслідок реформи децентралізації до повноважень органів місцевого самоврядування було віднесено досить широке коло питань, в тому числі створення освітньої системи, яка відповідала б потребам жителів громади.

В умовах війни саме органи місцевого самоврядування забезпечують найбільш гнучкі підходи до освіти, оперативно адаптуються до нових обставин. Так само, в межах своїх повноважень саме місцева влада може організувати ефективну систему правової освіти на території громади, використовуючи діючі освітні заклади, здійснюючи добір професійних кадрів, їх навчання, заохочуючи неформальні освітні ініціативи та співпрацюючи з громадськістю. На рівні громади є можливість забезпечити реалізацію права на правову освіту не лише для молоді, але й для більш широкого кола місцевих жителів.

Позитивні приклади такої правопросвітницької діяльності уже існують. Успішні практики впровадження проєктів правової освіти в окремих територіальних громадах висвітлює ГО «Стратегії і технології ефективного партнерства». Це, зокрема, організація шкільних правових клубів при закладах освіти, позашкільна правова освіта через комплексні навчальні програми або окремі гуртки з обов'язковим залученням до цього процесу шкільних вчителів права, проведення окремих серій навчання для старшокласників шкіл громади щодо прав людини із залученням авторитетних для дітей спікерів/ок та з елементами практичних завдань, прив'язаних до реального життя, створення кіноклубів медіапросвіти з прав людини та інші. Також, серед іншого, це такі правопросвітницькі заходи для дорослих як навчальні заходи на теми захисту навколишнього середовища, проблематики нерівності та дискримінації, протидії корупції, а також навчальні заходи для груп громадян, які мають спільні правові потреби або правові проблеми (паї, аліменти, безоплатне отримання земельних ділянок, питання ОСББ, комунальні послуги) [10].

Таким чином, для того щоб забезпечити реалізацію права людини на правову освіту, потрібно щоб уся система гарантій права на освіту поширювалась також і на сферу отримання людиною правових знань. Право на правову освіту потребує визнання, захисту і охорони, що дасть змогу кожному реалізувати себе як члена громадянського суспільства, захистити свої права та долучитися до побудови правової держави. Належна увага до гарантій реалізації права на здобуття правових знань повинна бути базовою, системною рисою вітчизняної освіти, що вимагає існування якісної нормативно-правової основи правопросвітньої діяльності, формування держаних інститутів, які б здійснювали управління і контроль у цій сфері, а також співпраця з громадськістю та органами місцевого самоврядування щодо впровадження відповідних освітніх програм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Котуха О.С., Подорожна Т.С. Право на освіту в практиці європейського суду з прав людини: загальнотеоретичний аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 710–715.
2. Мельничук О.Ф. Право людини на освіту. Вінниця: «Меркьюрі-Поділля», 2013. 440 с.
3. Оніщенко Н. Правова освіченість у контексті рівнів правової освіти. *Віче*. 2012. № 23. С. 35–37.
4. Теорія держави і права. Академічний курс / ред. О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. 2-ге вид., переробл. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
5. White, James Boyd. The Invisible Discourse of the Law: Reflections on Legal Literacy and General Education. *U. Colo. L. Rev.* 54 (1983): 143–59. URL: <https://repository.law.umich.edu/articles/2113/> (дата звернення 25.11.2024).
6. Про безоплатну правничу допомогу: Закон України від 2 червня 2011 року № 3460–VI. / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17> (дата звернення 25.11.2024).
7. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти: розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення 25.11.2024).
8. Гарасимів Т. Модуси формування правової культури молоді в університетському середовищі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2020. № 1 (25). С. 15–22.
9. Заець А. С. Правова освіта як структурний компонент освіти в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». Випуск 42. 2017. С. 13–16.
10. Правопросвіта в громаді як елемент місцевої інфраструктури вирішення правових проблем. *Стратегії та технології ефективного партнерства*: веб-сайт. URL: <https://www.stepngo.in.ua/pravova-dopomoha-pravoprosvita/> (дата звернення 25.11.2024).

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ТА МЕХАНІЗМУ ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

RESEARCH METHODOLOGY OF THE RIGHT TO A FAIR TRIAL AND THE MECHANISM OF ITS ENSUREMENT

Паталаха І.О., аспірант кафедри теорії та історії держави та права, конституційного права та прав людини
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

Ціллю статті є визначення методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення. **Методи дослідження.** Для досягнення визначеної мети було використано такий теоретичний інструментарій: діалектичний методологічний підхід, згідно з яким досліджуване явище розглядається у його розвитку та взаємозв'язку з іншими складовими методології правничої науки; системний методологічний підхід та системно-структурний метод пізнання, що дозволили сфокусувати увагу на методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення як динамічному, цілісному, системному утворенні, що складається з множини елементів, поєднаних між собою структурними зв'язками; формально-логічний метод, пізнавальний потенціал якого по відношенню до предмету дослідження реалізується через використання логічних операцій аналізу та синтезу. **Результати.** У науковій статті обґрунтовано авторське визначення поняття методології права на справедливий суд та механізму його забезпечення, що являє собою концептуальний (парадигма, універсальні гносеологічні принципи та гносеологічні принципи права) й інструментальний (методологічні підходи та методи дослідження) компоненти. Парадигму дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення складають положення теорії природного права, прав і свобод людини, конституціоналізму, правосуддя та правовідносин. У процесі пізнання феноменів права на справедливий суд та механізму його забезпечення автор має керуватися такими незаперечними вимогами: 1) універсальними гносеологічними принципами (об'єктивності; всебічності та повноти; історизму; правового поліцентризму); 2) гносеологічними принципами права.

Інструментальний компонент методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення склали: 1) методологічні підходи (діалектичний, антропологічний, аксіологічний, герменевтичний, системний та діяльнісний), а також методи дослідження: філософський, загальнонауковий (системно-структурний, функціональний та формально-логічний), а також спеціально-науковий (семантичний, формально-юридичний та правового моделювання).

Ключові слова: методологія пізнання права, методологія дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення, структура методології пізнання права, правова парадигма, універсальні гносеологічні принципи, гносеологічні принципи пізнання права, методологічні підходи пізнання права, методи пізнання права та механізму його забезпечення.

The aim of the article is to define the methodology for studying the right to a fair trial and the mechanism for ensuring it. **Research methods.** To achieve the defined goal, the following theoretical tools were used: a dialectical methodological approach, according to which the studied phenomenon is considered in its development and relationship with other components of legal science methodology; a systematic methodological approach and a systemic-structural method of cognition, which allowed us to focus attention on the methodology of studying the right to a fair trial and the mechanism for ensuring it as a dynamic, integral, systemic formation consisting of a set of elements connected by structural ties; a formal-logical method, whose cognitive potential in relation to the subject of research is realized through the use of logical analysis operations and synthesis. **Results.** The scientific article substantiates the author's definition of the concept of methodology of the right to a fair trial and the mechanism for ensuring it, which represents conceptual (paradigm, universal epistemological principles and epistemological principles of law) and instrumental (methodological approaches and research methods) components. The paradigm of researching the right to a fair trial and the mechanisms for ensuring it is composed of the principles of natural law theories, human rights and freedoms, constitutionalism, justice, and legal relations. In the process of understanding the phenomena of the right to a fair trial and the mechanisms for ensuring it, the author must adhere to the following indisputable requirements: 1) universal epistemological principles (objectivity; comprehensiveness and completeness; historicism; legal polycentrism); 2) epistemological principles of law.

The instrumental component of the methodology for researching the right to a fair trial and the mechanisms for its implementation consists of: 1) methodological approaches (dialectical, anthropological, axiological, hermeneutic, systemic, and activity-based), as well as research methods: philosophical, general scientific (system-structural, functional, and formal-logical), and special scientific (semantic, formal-legal, and legal modeling).

Key words: methodology of legal cognition, methodology of research on the right to a fair trial and the mechanisms for its implementation, structure of the methodology of legal cognition, legal paradigm, universal epistemological principles, epistemological principles of legal cognition, methodological approaches to legal cognition, methods of legal cognition and mechanisms for its implementation.

Вступ. Важливим завданням сучасної правничої науки є не лише з'ясування юридичної природи праводержавних явищ, але й обґрунтування тих теоретичних положень, що торкаються методології пізнання предмета цієї науки [1, с. 131]. Окреслене завдання є важливим і по відношенню до таких право-державних явищ, як право на справедливий суд та механізм його забезпечення.

Аналіз наукових джерел. Відмінною рисою сучасної правничої науки є посилені увага вчених до проблематики методології. Підтвердженням цієї тези слугують наукові праці, присвячені методології права загалом та окремим її структурним елементам (гносеологічним принципам, методологічним підходам і методам дослідження), а також ті наукові роботи, в яких правознавці визначають теоретичний інструментарій для вирішення конкретних завдань наукового дослідження, предметом якого є не методологія та її пізнавальні можливості, а інші явища правової дійсності.

До першої групи наукових праць можна віднести дослідження Кельмана [2; 3], А. Козловського [4], М. Козюбри [5], А. Колодія [6], М. Костицького [7], А. Кучука [8], С. Гусарева [9], П. Рабіновича [10] І. Сердюка [11], [12], О. Тихомірова [13] та ін.

Друга група репрезентована здобутками В. Боняк [14; 15], Н. Пархоменко [16] та інших учених. Водночас, питання методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення ще не стало предметом окремого наукового дослідження вітчизняних дослідників.

Методи дослідження. В процесі проведення цієї наукової розвідки було використано такий теоретичний інструментарій: діалектичний методологічний підхід, згідно з яким досліджуване явище розглядається у його розвитку та взаємозв'язку з іншими складовими методології правничої науки; системний методологічний підхід та системно-структурний метод пізнання, що дозволили

сфокусувати увагу на методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення як динамічному, цілісному, системному утворенні, що складається з множини елементів, поєднаних між собою структурними зв'язками; формально-логічний метод, пізнавальний потенціал якого по відношенню до предмету дослідження реалізується через використання логічних операцій аналізу та синтезу.

Як слушно зауважує М. Кельман, незважаючи на значний внесок у розробку методологічно-правової проблематики, усе ж недостатньо розробленими залишаються питання загальної характеристики методологічної ситуації у сучасному вітчизняному правознавстві й тенденції розвитку його методології в контексті формування нової системи правових цінностей, розширення впливу інтеграційних та глобалізаційних процесів на стан функціонування правової системи України і її окремих складових. Додаткового осмислення, на думку вченого, потребують філософські основи методології сучасної юридичної науки, поєднання у ній світоглядних засад класичного, некласичного і постмодерністського типів методології та їх впливу на визначення шляхів удосконалення правознавства [2, с. 33–34].

Формулювання цілі роботи. Ціллю цієї наукової розвідки є визначення методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення.

Методологічна ситуація, що склалась у сучасній правничій науці, характеризується відходом від тотального панування довгі роки моністичного матеріалістичного підходу до вивчення правових явищ, негативного ставлення до інших доктрин і теорій, побудованих на відмінних від матеріалізму світоглядних позиціях, що перешкоджали використанню здобутків європейської й світової правової теорії та правової культури, збіднювали уявлення про право і його місце в системі засобів соціального регулювання й способів світосприйняття [5, с. 22].

Критично висловився з приводу панування в науці матеріалістичного підходу і М. Костицький. Учений, зокрема, зауважив, що моно методологічний підхід, а саме підхід до пізнання в юриспруденції винятково з позицій «матеріалістичної» діалектики безвихідний, оскільки немає ні матеріалістичної, ні ідеалістичної діалектики, а є діалектика як філософська концептуалізація розвитку усвідомленого в онтологічному (буттєвому) і логіко-понятійному сенсі, яка є вченням, теорією, методологією, методом [17, с. 4].

Крім відходу від заідеологізованості, М. Кельман акцентує і на іншій важливій тенденції розвитку сучасного правознавства – актуалізації людиноцентричних наукових досліджень у сфері як приватного, так і публічного права. Сучасне правознавство, стверджує вчений, розвивається із сприйняттям та освоєнням загальноцивілізаційних та європейських цінностей, з яких визначальні – невідчужувані права і свободи людини, справедливість, індивідуальність, рівність, верховенство права [3, с. 42].

Підтвердженням реальності та дієвості цієї керівної ідеї в сучасній правничій науці є різні погляди вчених на зміст поняття, що складають понятійно-категоріальний апарат сучасної методології правознавства. Навіть системоутворюючі категорії вказаної теорії трактуються вченими по-різному. На підтвердження зазначеної тези звернемося до вищезгаданих наукових праць.

Для визначення поняття, що складає предмет розгляду, В. Бабкін у своїй роботі «Методологія історико-правового пізнання» використовує таке доволі лаконічне судження, що розкриває зміст цієї категорії наукознавства: «Методологія – це вчення про використання методологічних принципів, методів для дослідження державно-правових явищ» [18]. На думку іншого вітчизняного правника А. Кучука, методологія наукового пізнання права – це наукова категорія, якою позначається іманентне науці рефлексивне

явище, що являє собою інструментарій, а також систему узагальненого знання про цей інструментарій та можливості його використання для пізнання права і правових явищ [8, с. 266].

Однак найбільш змістовна дефініція досліджуваного поняття обґрунтована і сформульована М. Кельманом. Учений тлумачить категорію «методологія сучасного правознавства (юридичної науки)» у такий спосіб: «це вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби і форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним досліджуваних державно-правових явищ. Вона забезпечує як наукове пізнання, так і наукову діяльність учених-юристів, є формою самопізнання та самосвідомості юриспруденції, має чітку структуру (вертикальну і горизонтальну), що охоплює загальні компоненти тільки в різних співвідношеннях між ними: домінуючий світогляд, тип наукового мислення, філософські й інші підстави, загальнонаукові й спеціальнонаукові парадигми, методологічні підходи, теорії та інші наукові знання, потенційно можливі й використовувані методи» [3, с. 34].

Різне змістовне наповнення вченими досліджуваного поняття з необхідністю позначилося і на відмінностях у поглядах на внутрішню будову цього явища. У В. Бабкіна структурними елементами методології є методологічні принципи та методи дослідження державно-правових явищ [18].

За А. Кучуком внутрішня структура методології пізнання права має дві складові: 1) інструментарій пізнання права і правових явищ та 2) систему узагальненого знання про цей інструментарій та можливості його застосування для пізнання права і правових явищ. Важливим є уточнення автора, що торкається першої складової методології пізнання права і правових явищ. Як стверджує дослідник, згаданий інструментарій включає в себе принципи пізнання права і правових явищ, методологічні підходи пізнання права і правових явищ та методи пізнання права і правових явищ [8, с. 266].

М. Кельман, поряд із інструментальним компонентом методології (методи, категорії та поняття, тобто безпосередні інструменти пізнання, пристосовані до конкретної проблематики), виокремлює ще й концептуальну її складову (наукові парадигми, методологічні принципи, підходи, концепції тощо, тобто ті засоби пізнання правових явищ, які характеризують загальнонауковий контекст дослідження) [19, с. 32–33]. Переконані, що при вирішенні питання визначення методології дослідження права на справедливий суд необхідно виходити з того, що поставлені дослідницькі завдання можуть бути розв'язані лише шляхом використання обох вищезгаданих складових методології. Більше того, аксіоматичною вважаємо тезу А. Козловського про те, що будь-який метод права чи правова методологія, як система методів, мають бути онтологічно й гносеологічно обґрунтованими, адже інша онтологія вимагає й іншої методології права [4, с. 32]. В цілому ми поділяємо позицію М. Кельмана з приводу структури методології, однак вважаємо, що такі її елементи, як категорії та поняття, коректніше було б віднести до концептуального компоненту, адже вони є формою абстрактного мислення, що її використовує наука (теорія) для пояснення юридичної природи право-державних явищ. Так само не зовсім коректно методологічні підходи відносити лише до концептуальної складової методології, оскільки вони являють собою єдність не лише філософського (світоглядного), теоретичного і методологічного знання [11], але й є сукупністю кількох методів (або сукупністю принципів і методів) [14, с. 54].

Оскільки право – це складне та багатоаспектне явище правової дійсності, про що свідчать різні форми його буття, важливо, передусім, визначитись із питанням про вибір парадигми, в межах якої будуть розв'язуватись поставлені нами дослідницькі завдання. Вітчизняні прав-

ники С. Гусарев та О. Тихомиров акцентують на притаманності сучасній юриспруденції двох головних парадигм: позитивізму та соціологізму [20, с. 71].

Цілком очевидно, що право на справедливий суд немає сенсу досліджувати в межах парадигми позитивізму, яка хоча й розмежує поняття «позитивне право (право держави)» та «суб'єктивне право», однак залишає поза увагою природні права людини. Також позитивісти не порушують проблем справедливого закону та справедливого судочинства (правосуддя).

І навпаки, раціональною вважаємо ідею пізнання явища, що складає предмет нашого дослідження, на основі парадигми соціологізму. На думку С. Гусарева та О. Тихомирова, парадигму соціологізму характеризують такі положення: 1) праворозуміння ґрунтується на ідеях прагматизму, праксеології, реалізму, функціоналізму, аксіології та низки інших; 2) право створюється не державою, а громадянським суспільством, соціальними спільнотами в процесі безпосередньої їх життєдіяльності як система конкретних взаємодій (правовідносин); 3) лише тією мірою, якою народ делегує державі повноваження управління суспільством, держава вправі встановлювати нові норми права або санкціонувати через нормативно-правові акти правові взаємодії між рівними і вільними соціальними суб'єктами; 4) суспільство за допомогою права, демократичних процедур встановлює порядок утворення, компетенцію, завдання держави, її органів і посадових осіб за принципом «заборонено усе, що прямо не дозволено правовим законом»; 5) право – це інструмент, форма, спосіб самоорганізації суспільства; 6) втручання держави в приватне життя громадян та інших соціальних суб'єктів можливе тільки у формі юрисдикції у випадках учинення правопорушень або виникнення спорів між державою і такими суб'єктами [20, с. 72].

Парадигма, безвідносно до конкретного дослідження, за Т. Куном, являє собою визнані всіма науковцями досягнення, що протягом визначеного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх вирішення [12, с. 118].

У контексті цього дослідження роль парадигми виконують визнані науковою спільнотою – вітчизняними й зарубіжними вченими – положення теорії природного права, прав і свобод людини, конституціоналізму, правосуддя та правовідносин. Вони слугуватимуть теоретичним підґрунтям для «нарошування» нових наукових знань про предмет дослідження.

Важливим елементом концептуального компоненту методології дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення є універсальні принципи пізнання та принципи пізнання права. Вони являють собою основоположні ідеї, що ними керується дослідник як універсальними, загальнозначущими та такими, що мають найвищу імперативність у процесі пізнання предмета дослідження [21, с. 21].

До різновиду універсальних учені традиційно відносять такі принципи пізнання: 1) об'єктивності, що вимагає відтворення феноменів право на справедливий суд і механізм його забезпечення такими, якими вони є в реальній правовій дійсності; 2) принцип усебічності та повноти, що зумовлює необхідність з'ясування максимально можливої сукупності суттєвих ознак досліджуваних понять із урахуванням чинника його взаємозв'язку та взаємодії з іншими правовими явищами; 3) принцип історизму передбачає необхідність пізнання права на справедливий суд і механізму його забезпечення з погляду минулого, сучасного та майбутнього у його розвитку й історичному взаємозв'язку з іншими соціальними феноменами [16]; 4) принцип правового поліцентризму вимагає врахування того, в межах якої правової сім'ї, правової цивілізації досліджуються феномени право на справедливий суд та механізм його забезпечення [21, с. 21]. Процес пізнання

цих праводержавних явищ буде здійснюватися нами в контексті західноєвропейської цивілізації, а також англоамериканської та романо-германської правових сімей.

Оскільки однією з форм буття права є можливості (права) людини, вважаємо за необхідне у межах цього дослідження враховувати і ті імперативні вимоги, що використовуються як постулати в процесі пізнання феномену права в усій багатоманітності його проявів. Задля цього звернемося до наукової праці А. Козловського «Гносеологічні принципи права». У контексті нашого дослідження роль постулатів (правових аксіом) виконують такі положення:

1) є Пізнання – є Право, немає Пізнання – немає й Права. Право на справедливий суд не лише відкриває перед суб'єктом – його носієм, можливості для «запуску» процесу пошуку судом справедливого рішення, але й дозволяє суду творити право (втілену в правовій формі справедливість);

2) праву, щоб бути справедливим, неминуче необхідно бути істинним, а отже, пізнавальним, гносеологічним. Реалізація суб'єктивного права, що складає предмет цього дослідження, можлива лише за умови встановлення об'єктивної істини у справі й ухвалення рішення на основі справедливого закону;

3) істинність є головним принципом поєднання нормативності та справедливості. Істинним, а отже правосудним, є таке рішення, яке ухвалюється на основі справедливого закону після повного і всебічного аналізу всіх обставин справи;

4) ухвалення правосудного рішення зумовлене процесом пізнання, що з необхідністю породжує проблему гносеологічного обґрунтування права на справедливий суд, як такого, що має на меті втілення в судову практику ідеалів справедливості;

5) гносеологія постає єдиним ланцюжком між певною правовою теорією, її методом та фундаментальними філософсько-онтологічними засадами, на яких вони ґрунтуються. Пізнання права на справедливий суд є об'єднуючою ланкою між теорією прав людини, її методом та гуманістичними засадами концепції природного права;

6) право існує як пізнання, тому і пізнається в праві саме право як пізнання. Пізнання в праві і є саме право. Право на справедливий суд, як предмет пізнання, є суб'єктивним правом, а можливості суб'єкта пізнаються в праві;

7) право приймається суспільством тою мірою, якою воно забезпечує справедливість. Справедливість же воно забезпечує настільки, наскільки йому відкрита істина, наскільки воно пізнавальне і пізнаване, настільки воно є пізнанням;

8) право – це завжди боротьба за право (Р. Ієрінг), а основною формою боротьби за право є пізнання: пізнання дає істину, істина зумовлює справедливість. Досліджуване нами право є засобом боротьби за справедливість, яка відновлюється в процесі пізнання юридично значущої ситуації, що характеризується як конфліктна;

9) право стає людським, тому що людина стає основною метою, засобом і смыслом права. Реалізація права на справедливий суд чи не найпереконливіше тому підтвердження;

10) право стає гносеологічним, тому що людина як екзистенція є пізнання. Право на справедливий суд є пізнавальним, адже існування людини неможливе поза процесом пізнання;

11) судовий процес – це гносеологічне змагання протилежних або навіть суперечливих інтерпретацій однієї і тієї ж групи юридично значущих фактів. Реалізація права на справедливий суд передбачає гносеологічне змагання протилежних або навіть суперечливих інтерпретацій однієї й тієї ж групи юридично значущих фактів, але у контексті справедливого процесуального закону, що забезпечує рівність процесуального статусу сторін [4, с. 32–39].

Інструментальним компонентом методології дослідження феноменів права на справедливий суд та механізму його забезпечення є методологічні підходи та методи пізнання. У питанні розуміння поняття «методологічний підхід» вважаємо переконливими уточнення І. Сердюка з приводу змісту цього елемента методології, а також його функціонального призначення, зроблені вченим у статті «Методологічний аналіз поняття «методологічний підхід» у сучасній правничій науці» [22, с. 57].

З погляду свого змісту методологічний підхід, як стверджує автор, це: «системне утворення, що являє собою єдність філософського (світоглядного), теоретичного і методологічного знання, причому змістовне наповнення такої єдності буде різнитися залежно від конкретного методологічного підходу». Запропонований погляд на зміст поняття «методологічний підхід», на думку І. Сердюка, вимагає деяких уточнень методологічного плану, а саме: «а) включення до змісту методологічного підходу філософських (світоглядних) знань зумовлено тим, що саме вони формують у дослідника цілісне уявлення про світ та місце в ньому досліджуваного об'єкта; б) теоретичні знання у формі категоріально-понятійних конструкцій фактично є базовими онтологічними постулати про досліджувані об'єкти, правила їх опису та інтерпретації; в) методологічні знання хоча й є теоретичними за своєю формою, проте не обмежуються об'єктом конкретної науки, виходять за її межі і як система ідей постулюють не конкретний предмет дослідження, а сам процес пізнання, той інструментарій (прийоми, способи), що використовує дослідник, а також технологічний аспект його використання, тобто методику» [22, с. 57].

З погляду функціонального призначення методологічний підхід, вважає правник: «а) постулює загальну стратегію дослідження; б) намічає (визначає, обумовлює) його конкретний ракурс в) постулює відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження» [22, с. 57].

Урахування цих двох аспектів зумовлює необхідність використання в межах нашого дослідження, передусім, діалектичного методологічного підходу, гносеологічний потенціал якого складає філософське знання, що дозволяє сфокусувати увагу на досліджуваному явищі у його розвитку та взаємозв'язку з іншими правовими феноменами.

Пізнавальний потенціал діалектичного методологічного підходу складають принципи діалектики (взаємозв'язку та розвитку), закони діалектики (переходу кількісних змін у якісні, єдності та боротьби протилежностей та заперечення заперечення), а також категорії діалектики (явище і сутність, зміст і форма, загальне, одиничне й особливе). Відтак, дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення мають ґрунтуватися на таких ідеях: 1) загального універсального взаємозв'язку цієї можливості з іншими явищами правової дійсності, а саме: правовідносинами в межах яких реалізується це суб'єктивне право; джерелом права, в якому воно закріплене (Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод), а також формою об'єктивного права, за допомогою якої цей регіональний міжнародний договір став частиною національного законодавства України [23]; окремими елементами механізму забезпечення досліджуваного права, завдяки яким створюються умови для його реалізації; 2) діалектичного розвитку, «якісних» змінах у системі національного судочинства, під впливом яких ця система трансформується та змінює свою сутність на правову (стає по-справжньому системою правосуддя); 3) наявності суперечностей, закономірно притаманних сторонам у судовому процесі, що, як правило, мають протилежні інтереси; 4) основним джерелом розвитку прав людини та механізмів їх забезпечення є потреби й інтереси суб'єктів права. Право на справедливий суд є тим юридичним засобом, за допомогою якого здійснюється

захист інтересів суб'єктів права на засадах справедливого розподілу матеріальних і духовних благ у громадянському суспільстві, формою організації якого є правова держава.

Що ж до категорій діалектики, то їх пізнавальний потенціал буде використаний нами для вирішення таких дослідницьких завдань:

– інтерпретації поняття «право на справедливий суд», що має суттєві ознаки, притаманні як загальній категорії «суб'єктивне юридичне право», так і властиві йому, як особливому;

– визначенні змісту досліджуваного права на основі інтерпретації категорії «зміст» як сукупності елементів, що утворюють явище або предмет;

– розкритті сутності права на справедливий суд як складової предмета цього дослідження.

Принагідно відзначити, що ідеологічним підґрунтям ухвалення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка закріпила право кожного на справедливий суд, стали концепції природного права та природних прав людини. На їх основі також було розроблено і текст Конституції України (розділів I та II), свідченням чого є приписи ст. 3 законодавчого акта вищої юридичної сили. Де-юре визнання людини, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, а також покладання на державу головного обов'язку утвердження і забезпечення прав людини, є відображенням людиноцентристської ідеології, покладеної в основу реформування різних сфер державної діяльності, включно із судочинством. Це зумовлює необхідність використання в процесі пізнання досліджуваного предмета антропологічного й аксіологічного (ціннісного) методологічних підходів.

На антропологізації об'єкта і предмета наукових досліджень наголошує і П. Рабінович. Одним із переконливих проявів цієї тенденції, на думку вченого, є відчутне посилення уваги дослідників до науки антропології права (юридичної антропології) – міждисциплінарної комплексної галузі знань [24, с. 247–248].

Схожу позицію з приводу необхідності використання в сучасних наукових дослідженнях правових явищ антропологічного методологічного підходу мають і ті науковці, які вважають його одним із головних до всіх праводержавних явищ. Згідно з цим підходом, людина, як біосоціальний індивід, є «мірою всіх речей», у тому числі й праводержавних явищ. «Постановка» людини в центр правової реальності дозволяє визначити її роль у створенні цієї реальності, життєдіяльності всередині неї, а також різні аспекти взаємовпливу людини і правової реальності.

Оскільки право на справедливий суд може бути реалізоване лише в межах правових відносин, використання антропологічного методологічного підходу вимагає фокусування уваги на таких важливих первинних антропних властивостях фізичної особи – носія суб'єктивного права на справедливий суд, як її розум і воля. Адже значною мірою саме з ними національне законодавство України пов'язує юридичні властивості суб'єктів управлінських правовідносин, як-то їхня правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Визнання фізичної особи праводієздатною є необхідною передумовою для вступу в правовідносини, в межах яких реалізується конституційне право на справедливий суд [11, с. 128].

Вельми важливим у пізнанні права на справедливий суд є його ціннісний аспект, що зумовлює необхідність використання аксіологічного методологічного підходу. Останній ґрунтується на аксіології права, тобто, сукупності ідей, що відображають цінність права як складного явища правової дійсності. Огляд доктринальних джерел і навчальної літератури, присвяченої цінності права, свідчить про єдність учених у підході до розуміння однойменного поняття. Ціннісний аспект права науковці, як правило, вбачають у його позитивній значущості (пози-

тивній ролі) в задоволенні потреб учасників суспільного життя [24, с. 10; 25, с. 97–98; 6, с. 98].

При визначенні цінності права на справедливий суд, ми виходимо з таких міркувань:

по-перше, ця законодавчо визначена можливість є засобом задоволення потреб та інтересів її носія, що безпосередньо впливає з визначення поняття суб'єктивне право;

по-друге, реалізація вказаної можливості передбачає необхідність ухвалення судом справедливого рішення, яке в теорії права відображається терміно-поняттям «правозастосовний акт». Цінність таких актів, як слушно наголошує І. Сердюк, може виявлятися у їх значущості як: 1) офіційного джерела інформації про індивідуальні права й обов'язки суб'єктів права (інформаційна цінність); 2) легального і легітимного юридичного засобу для впорядкування суспільних відносин, реалізації потреб та інтересів особи, розв'язання правових конфліктів і відновлення порушених прав (інструментальна цінність); 3) юридичного засобу відновлення історичної справедливості стосовно незаконно засуджених громадян, які стали жертвами політичних репресій (історична цінність) [26, с. 58].

Оскільки емпіричну основу цього дослідження складають акти конституційного законодавства України й окремих зарубіжних країн, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а також рішення Європейського Суду з прав людини та національних судів України, що мають письмову (документальну) форму вираження, вважаємо за необхідне використання герменевтичного методологічного підходу. Останній ґрунтується на сукупності принципів, правил і прийомів тлумачення різноманітних юридичних текстів [27, с. 60–78].

Вагома роль у межах цього дослідження відводиться і системному підходу. Потреба його використання зумовлена особливостями механізму забезпечення права на справедливий суд, як динамічного, цілісного, системного утворення, що складається з множини елементів, поєднаних між собою зв'язками і відносинами.

Висвітлення питання діяльності національних судів із забезпечення права кожного на справедливий суд вимагає використання обґрунтованого С. Гусаревим діяльнісного методологічного підходу. Як стверджує правник, діяльність виступає пояснювальним фактором, який дає змогу узгоджено поєднати зміст і форму юридичної діяльності, розмежувати мету діяльності суб'єктів та учасників, охарактеризувати засоби у співвідношенні із завданнями, визначити основні та другорядні складові у структурі діяльності, впритул підійти до методики визначення її ефективності [28, с. 310].

У контексті цього дослідження методика використання діяльнісного підходу буде представлена таким термінологічним рядом: «поведінка», «дія», «діяльність», «принципи діяльності», «методи діяльності», «мета діяльності» та «результат діяльності» [28, с. 310].

Як зазначалося вище, другою складовою інструментального компонента методології є власне методи дослідження. У найбільш загальному вигляді цю категорію наукознавства Р. Циппелюс тлумачить як шлях до мети. У науці це – шлях, що веде до раціональної, а отже, й – зрозумілої та контрольованої відповіді на питання чи то теоретичного пізнання, чи то практичного досвіду, чи то пошуку меж цього пізнання [29, с. 12]. У межах здійснюваної нами науково-теоретичної розвідки поняття метод буде розглядатися саме в ґносеологічному плані, тобто, у значенні прийомів і способів вирішення визначених дослідницьких завдань.

Принагідно відзначити, що вчені традиційно класифікують методи пізнання на філософські, загальнонаукові та спеціальні. Під філософськими методами розуміють процедури інтерпретації та застосування гранично загальних (філософських) категорій у процесі дослі-

дження тих явищ, котрі відображаються термінопоняттям «право» [24, с. 238].

У межах дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення будуть використані процедури інтерпретації таких філософських категорій: 1) об'єктивне та суб'єктивне; суб'єктивним, по відношенню до суб'єкта – його носія, є право на справедливий суд, а об'єктивним, по відношенню до нього є норми чинного національного законодавства, що закріплюють право на справедливий суд, а також правила поведінки загального характеру, що регламентують діяльність судів із вирішення конкретних юридичних справ; 2) можливість і необхідність; категорія можливість в контексті суб'єктивного права тлумачиться як дозволеність певних дій його носія. Філософська категорія необхідність по відношенню до юридичного обов'язку суду тлумачиться як потреба вчинення процесуальних дій із ухвалення правосудного рішення; 3) зміст і форма; категорія зміст у взаємозв'язку із суб'єктивним правом інтерпретується як сукупність правомочностей (правоможностей) його носія. Філософська категорія форма по відношенню до правосудного рішення тлумачиться як спосіб об'єктивації (зовнішнього вираження) такого рішення в правовій дійсності.

Загальнонауковими методами визнаються процедури інтерпретації та застосування загальнонаукових категорій та понять у процесі дослідження тих явищ, котрі відображаються термінопоняттям «право» [24, с. 239].

У цій науковій розвідці будуть застосовані такі загальнонаукові методи: системно-структурний, функціональний та формально-логічний. Пізнавальний потенціал цих методів реалізується через інтерпретацію і використання загальнонаукових категорій система, елемент, структура та функції.

При застосуванні системного методу необхідно враховувати такі теоретико-методологічні положення: 1) механізм забезпечення права на справедливий суд, як складова предмета дослідження, має цілісний характер, що зумовлює наявність у нього властивостей, які не зводяться до суми властивостей його окремих елементів; 2) елементи механізму забезпечення права на справедливий суд, як системи, взаємопов'язані один із одним, так само як кожний із цих елементів – із множиною інших систем, причому інтерпретація властивостей елементів чи систем залежить від властивостей системного цілого, частиною якого вони є; 3) механізм забезпечення права на справедливий суд як система є явищем динамічним, що перебуває в постійному розвитку; його структурним елементам властиві процеси виникнення, зміни та припинення; 4) функціонування та розвиток механізму забезпечення права на справедливий суд відбувається в результаті взаємодії з зовнішнім середовищем (суспільними відносинами, в межах яких реалізується право на справедливий суд, а також іншими елементами національної правової системи) при домінуванні внутрішніх зв'язків над зовнішніми чинниками та закономірностями [20, с. 78]; 5) окремі підсистеми механізму забезпечення права на справедливий суд (механізм реалізації, механізм охорони та механізм захисту досліджуваного суб'єктивного права) також мають властивості системного утворення, свідченням чого є їх внутрішня будова.

Важливим аспектом дослідження механізму забезпечення права на справедливий суд є його функціональне призначення. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне використання функціонального методу пізнання. Його сутність відображають такі постулати, сформульовані Р. Мертоном: 1) функціональної єдності цілого (узгоджене функціонування всіх його частин); 2) універсального функціоналізму (функціональність відображає корисність усіх соціальних явищ); 3) функціональної необхідності [20, с. 83].

Пізнавальний потенціал формально-логічного методу забезпечується за допомогою сукупності способів мислення, а саме: аналізу, синтезу, індукції та дедукції.

Аналіз являє собою логічну операцію поділу цілого на складові частини. За допомогою цієї логічної операції будуть виокремлені суттєві ознаки понять «право на справедливий суд» та «механізм забезпечення права на справедливий суд».

Логічною операцією, протилежною аналізу, є синтез. Він, зокрема, передбачає об'єднання розрізаних частин у єдине ціле. Метод синтезу уможливує формулювання дефініцій вищезгаданих теоретичних категорій, а також проміжних та загальних висновків, що відобразять результати цього дослідження.

Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) – виведення окремого із загального; шлях мислення, що веде від загального до окремого, від загального положення до особливого. Використання цієї логічної операції дозволить нам сформулювати умовиводи про належність поняттям «право на справедливий суд» та «механізм забезпечення права на справедливий суд» суттєвих ознак, притаманних загальним по відношенню до них категоріям, – суб'єктивне юридичне право та механізм забезпечення прав людини, відповідно.

Індукція (від лат. *Inductio* – наведення) – спосіб мислення, за якого відбувається перехід від окремого, особливого до загального, закономірного, коли на підставі знання про частину предметів класу робиться висновок стосовно класу в цілому. На основі отриманих знань про зміст суб'єктивного права на справедливий суд буде зроблено умовивід про зміст основоположних прав і свобод людини, закріплених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Спеціальними у правничій науці називають ті методи пізнання, які розробляються окремими науками та виявляють свою ефективність лише в процесі пізнання предмета цих наук. У межах дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення будуть використані

пізнавальні можливості семантичного та формально-юридичного методів пізнання, а також методу правового моделювання.

Семантичний метод ґрунтується на аналізі мовних одиниць із погляду їх змістовно-смыслового значення в мікроконтексті чи в тексті загалом [1, с. 134].

За допомогою цього методу буде з'ясовано смислове навантаження, що його несуть у собі юридичні терміни «право на справедливий суд» та «механізм забезпечення права на справедливий суд».

Формально-юридичний метод вимагає дослідження правових явищ «у чистому вигляді», поза зв'язком із економікою, політикою та культурою. Поряд із логічними прийомами аналізу, синтезу, індукції та дедукції, інструментарій цього методу доповнюють загальнотеоретичні категорії, що відображають праводержавні явища в їх суттєвих ознаках. Використання вказаного методу в єдності з загальнонауковим логічним методом дозволяє розкрити зміст понять, що складають предмет дослідження, а також з'ясувати їх суттєві ознаки.

Метод правового моделювання зумовлює необхідність вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його моделі, що замінює оригінал із певних сторін, які цікавлять суб'єкта пізнання [1, с. 135]. Цей метод дозволяє сформулювати пропозиції до національного законодавства України, спрямовані на вдосконалення механізму забезпечення права кожного на справедливий суд.

Висновки. Методологія дослідження права на справедливий суд та механізму його забезпечення – це визнана науковим співтовариством на сучасному етапі розвитку правничої науки й обумовлена предметом пізнання сукупність теорій (парадигма дослідження), гносеологічних принципів, принципів пізнання права, підходів і методів, що забезпечують можливість вирішення визначених дослідницьких завдань, а також здобуття достовірних і об'єктивних знань про право на справедливий суд та механізм його забезпечення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сердюк І. А. Методи дослідження правових актів. *Соціологія права*. 2023. № 1–2. С. 130–136.
2. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2013. 449 с.
3. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія й суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46. URL: <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/780> (дата звернення: 02.11.2024).
4. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. С. 32–44.
5. Козюбра М. І. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22–31.
6. Колодій А. М. Методологія наукових досліджень у конституційному праві України. *Методологія проведення галузевих юридичних досліджень : монографія*. Київський регіональний центр НАПрН України. Одеса : Гельветика, 2022. С. 89–112.
7. Костицький М. В. Ключові підходи до методології пізнання української історико-правової дійсності. *Науково-інформаційний вісник «Право»*. 2015. № 12. С. 12–17.
8. Кучук А. М. Основи теорії правового поліцентризму : монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД. 2017. 312 с.
9. Гусарев С. Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 29–33.
10. Рабінович П. *Філософія права: деякі «вічнозелені» наукознавчі сюжети*. *Право України*. 2011. № 8. С. 13–20.
11. Сердюк І. Методологічні підходи як необхідна складова методології дослідження правових актів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 2 (123). С. 121–132.
12. Сердюк І. Методологія дослідження правових актів: поняття та її структура. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4 (119). С. 110–123.
13. Тихомиров О. Д. Компаративізм як підґрунтя філософії права у постмодерністському контексті. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1/2012. С. 94–100.
14. Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра, 2015. 372 с.
15. Боняк В. О., Ермоленко Я. В. Конституційна скарга як юридична гарантія прав і свобод людини в Україні: монограф. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 192 с.
16. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Київ : Юридична думка, 2008. 336 с.
17. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичних наук. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.
18. Бабкін В. Д. Методологія історико-правового пізнання. *Десяті юридичні читання. Юридична освіта і наука в Україні: традиції та новачі* : матеріали Міжнар. наук. конф. / ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, Б. І. Андрусин та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 20–29. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35988/Babkin.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 16.11.2024).
19. Кельман М. С. *Юридична наука: проблеми методології* : монограф. Тернопіль : Термограф, 2011. 492 с.

20. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності) : навч. посібник. 3-є вид., перероб і доп. Київ : Знання, 2008. 495 с.
21. Кучук А. М. Методологія теорії держави і права. *Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков*. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 480 с.
22. Сердюк І. А. Методологічний аналіз поняття «методологічний підхід» у сучасній правничій науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 52–58.
23. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 13 березня 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 19.11.2024).
24. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
25. Цінність права. *Теорія держави і права / Погребняк С. П. та ін.; за ред. О. В. Петришина*. Х.: Право, 2015. С. 97–98.
26. Сердюк І. А. Цінність правових актів в аспекті утвердження і забезпечення прав людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Вип. № 3 (94). С. 52–60.
27. Сердюк І. А., Сердюк Л. М. Правозастосовна діяльність Національної поліції. *Збірник тестових завдань : навч.-метод. посібник*. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 128 с.
28. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : монографія. Київ : Знання, 2005. 375 с.
29. Циппеліус Р. Методика правозастосування. Київ : ТОВ «ВО «Юстиніан»», 2016. 192 с.

ЦІННІСТЬ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ ТА ЇЇ ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ

THE VALUE OF HUMAN LIFE AND ITS LEGAL PROTECTION BY THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

Раданович Н.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права

Львівський національний університет імені Івана Франка

Конституційне визнання Людини найвищою соціальною цінністю проектує і відповідний аксіологічний статус основних її «буттєвих» характеристик, як-от, життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки. Складаючи першооснову реалізації усіх інших, цінність життя постійно перебуває в полі зору юрисдикційних органів України, а відтак – набуває додаткових можливостей свого правового забезпечення. Зокрема в практиці Конституційного Суду України можна виокремити три групи юридичних позицій:

перша – пов'язана із утвердженням цінності життя шляхом її інтерпретації як самостійного правового явища, зумовленого природою людини, і в поєднанні з іншими цінностями, зокрема:

а) *людською гідністю*, яка визначає «особисте», «приватне і сімейне життя»;

б) *свободою*, яка презюмує можливість будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (у тому числі, і право на життя);

в) *здоров'ям, безпечним довкіллям, збереженням генофонду Українського народу*, що підвищує соціальні гарантії захисту життя, зокрема певних категорій громадян України, чий статус обумовлює високий ризик отримання поранення, ушкодження здоров'я чи навіть загибелі, як-от, військовослужбовців, або осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, компенсацію за втрачене здоров'я, моральні і фізичні страждання, обмеження в реалізації своїх здібностей. Це визначає розуміння «гідного життєвого рівня», «прожиткового мінімуму», «достатнього життєвого рівня»;

г) *міжнародним та національним правопорядком*, які додатково гарантують цінність життя;

д) *правдивою демократією*, яка захищає цінність *життя народу України*.

Друга група – характеризує відповідне конституційне право людини і громадянина, яким опосередковується цінність життя. Встановлено, що право на життя визнається невід'ємним, невідчужуваним і непорушним, таким, що належить людині від народження і захищається державою, зумовлює можливість реалізації всіх інших прав (свобод) людини і громадянина і не може бути ні обмеженим, ні скасованим.

Третя група – проявляє основний юридичний інструментарій (юридичні засоби) втілення вказаного складника цінності Людської особистості. До таких засобів Конституційним Судом України віднесено відповідні юридичні дозволи, зобов'язування, заборони, які юридично «супроводжують» право на життя, формують його зміст, обсяг та межі.

Ключові слова: правові цінності, цінність здоров'я, принцип права, право на життя, репродуктивні права, правове регулювання, правовий порядок, Конституційний Суд України, правові (юридичні) засоби.

The constitutional recognition of Human as the highest social value also projects the corresponding axiological status of his main "essential" characteristics, such as life and health, honor and dignity, inviolability and security. Forming the primary basis for the implementation of all other values, the value of life is constantly in the field of view of the jurisdictional bodies of Ukraine, and therefore – acquires additional opportunities for its legal support. In particular, three groups of legal positions can be distinguished in the practice of the Constitutional Court of Ukraine:

the first – related to the affirmation of the value of life through its interpretation as an independent legal phenomenon determined by human nature, and in combination with other values, in particular:

a) *human dignity*, which defines "personal", "private and family life";

b) *freedom*, which presupposes the possibility to protect one's rights and freedoms from violations and illegal encroachments (including the right to life) by any means not prohibited by law;

c) *health, safe environment, preservation of the gene pool of the Ukrainian people*, which increases social guarantees for the protection of life, in particular, certain categories of citizens of Ukraine, whose status entails a high risk of injury, damage to health or even death, such as military personnel or persons who suffered as a result of the Chernobyl disaster, compensation for lost health, moral and physical suffering, restrictions in the realization of one's abilities. This determines the understanding of a "decent standard of living", "subsistence minimum", "adequate standard of living";

d) *international and national legal order*, which additionally guarantee the value of life;

e) *true democracy* that protects the value of life for the people of Ukraine.

The second group characterizes the corresponding constitutional right of a person and a citizen, which mediates the value of life. It is established that the right to life is recognized as inalienable and inviolable, as belonging to a person from birth and protected by the state, determines the possibility of realizing all other rights (freedoms) of a person and citizen and can be neither limited nor canceled.

The third group – shows the main legal tools (legal means) for the embodiment of the specified component of the value of the Human Individual. The Constitutional Court of Ukraine includes the relevant legal permissions, obligations, prohibitions, which legally "accompany" the right to life, form its content, scope and boundaries.

Key words: legal values, value of health, principle of law, right to life, reproductive rights, legal regulation, legal order, Constitutional Court of Ukraine, legal means.

Постановка проблеми. Конституційне визнання Людини найвищою соціальною цінністю проектує і відповідний аксіологічний статус основних її «буттєвих» характеристик, як-от, життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки. Складаючи першооснову реалізації усіх інших, цінність життя постійно перебуває в полі зору юрисдикційних органів України, а відтак – набуває додаткових можливостей свого правового забезпечення, зокрема завдяки Конституційному Суду України.

Конституційне судочинство функціонує на засадах верховенства права (стаття 2 Закону України «Про Конституційний Суд України») [1]. Означений принцип, на думку його ідеологів, з-поміж іншого означає й те, що приписи права мають уможливити достатній захист засадничих людських прав, вирішувати, які з цих прав захищатимуться і які санкції запроваджувати за їх порушення, належить державам, при цьому до таких прав беззаперечно відносять право на життя, з приводу якого зазначають

таке: «...право не залишає жертву беззахисною, але й не санкціонує позбавлення життя, якщо ступінь насильства є необґрунтованим» [2, с. 66, 67, 70].

Сповідуючи ідеологію верховенства права, Конституційний Суд України (далі – КСУ) послідовно утверджує цінність життя, як це можна спостерігати у справах, що стосувалися смертної кари, особистого і сімейного життя, гідного рівня життя, прожиткового мінімуму тощо.

Стан опрацювання. Право людини на життя цілком виправдано виступає предметом різнопланового наукового дослідження, як самостійне природне-правове явище, незалежне у своєму у виникненні та існуванні від держави, так і у беззаперечному зв'язку з правами людини четвертого покоління, зокрема репродуктивними правами людини. Співвідношення репродуктивних прав людини з правом людини на життя визначається у працях таких українських правознавців, як Я. Марко [3, с. 39], О. Пунда [4, с. 73–74], Р. Стефанчук [5, с. 348–349]. Таке співвідношення, своєю чергою, обумовлено і співвідношенням різних цінностей, як-от, життя, здоров'я, репродуктивного здоров'я, безпечного довкілля, приватності особи. Наведені зв'язки набули свого детального дослідження і в межах конституційного контролю, здійснюваного в Україні.

Метою цієї публікації є аналіз юридичних позицій Конституційного Суду України під кутом зору правового забезпечення цінності життя.

Виклад основного матеріалу. В практиці КСУ сформувалася низка юридичних позицій, завдяки яким:

1) утверджується цінність життя, розвивається її сутнісне розуміння;

2) характеризується відповідне конституційне право людини і громадянина, що опосередковує таку цінність – право на життя;

3) виявляється основний юридичний інструментарій (юридичні засоби) втілення вказаного складника цінності Людської особистості. До таких засобів КСУ віднесено відповідні юридичні дозволи, зобов'язування, заборони, які юридично «супроводжують» право на життя, формують його зміст, обсяг та межі.

Відповідно можна виокремити три групи таких позицій КСУ.

Перша – пов'язана з *інтерпретацією цінності життя як самостійного правового явища, зумовленого природою людини.*

Так, ухвалюючи Рішення у справі про перегляд вироку особи, караній на довічне позбавлення волі, КСУ відзначив, що «людина є скарбом Природи, звідки й походять притаманні людині за народженням права і свободи, тобто ті, що природні» [6].

Такий підхід був закладений КСУ ще у Рішенні, що стосувалося смертної кари. Логіка обґрунтування, задекларована суб'єктом конституційного подання у цій справі, була підтримана і КСУ: «при тлумаченні Основного Закону треба враховувати глибоку й чітко виражену в його статтях пошану до цінності людського життя, до невід'ємного та невідчужуваного права людини на життя як однієї з фундаментальних засад побудови правового, демократичного суспільства» [7].

Також КСУ інтерпретує *цінність життя у взаємозв'язку з іншими цінностями.*

Йдеться насамперед про *людську гідність*, яку КСУ визначає однопорядковою із цінністю життя: «невід'ємне право кожної людини на життя нерозривно поєднано з її правом на людську гідність. Як основні права людини вони зумовлюють можливість реалізації всіх інших прав і свобод людини і громадянина і не можуть бути ні обмежені, ні скасовані» [7].

Крім того, у Рішенні щодо особистого і сімейного життя особи, засудженої до довічного позбавлення волі, КСУ «наголошує, що абсолютна цінність людської гід-

ності – це передусім однаково гуманне ставлення до кожного та повага до сутності людської природи безвідносно до особистого, соціального чи іншого статусу. Тому механізм виконання та відбування кримінальних покарань для всіх засуджених до позбавлення волі осіб, незалежно від тяжкості скоєних ними злочинів, не може призводити до знищення людини як особистості, приниження та знецінення її моральних, психологічних, духовних якостей і потреб, скасування права кожного на людяне ставлення до себе, а також нівелювати сутнісний зміст конституційних прав і свобод людини» [8].

У цьому ж Рішенні КСУ задекларував розуміння поняття особистого життя людини як її «автономного буття, де вона може реалізувати свою свободу поводитися певним чином і мати різні стосунки поза межами суспільної діяльності, проявлятися та формуватися як особистість зі своїми моральними, духовними, психологічними якостями та потребами, у чому передусім і виявляється її людська природа» [8].

Питання особистого та сімейного життя досліджувалися КСУ також і у його попередній практиці. Зокрема у Рішенні щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України КСУ наголосив, що «особистим життям фізичної особи є її поведінка у сфері особистісних, сімейних, побутових, інтимних, товариських, професійних, ділових та інших стосунків поза межами суспільної діяльності», «неможливо визначити абсолютно всі види поведінки фізичної особи у сферах особистого та сімейного життя, оскільки особисті та сімейні права є частиною природних прав людини, які не є вичерпними, і реалізуються в різноманітних і динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях тощо. Право на приватне та сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб» [9].

Відтак можна підсумувати, що цінність людської гідності, з-поміж іншого, визначає розуміння «особистого», «приватного і сімейного життя».

Також КСУ пов'язує цінність життя з *цінністю свободи*. Це певною мірою впливає із дослідження ним терміно-поняття «свавільно» у Конституції України в контексті невід'ємного права кожної людини на життя: «У звичному, а також в юридичному обігу термін «свавільно» вживається ... неоднозначно: необмежена влада; відсутність законності, справедливості; схильність діяти на власний розсуд, не зважаючи на волю й думку інших; самовілля тощо. В частині першій статті 6 Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права 1966 року ...термін «свавільно» характеризує загальне правило, згідно з яким «право на життя є невід'ємним правом кожної людини. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя». Як виняток, в країнах, які не скасували смертної кари, Міжнародний Пакт допускає, що «смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону». В проектах Конституції України, що в різний час розглядалися у конституційних комісіях і у Верховній Раді України, це загальне правило і виняток з нього неодноразово поєднувалися. Чинна Конституція України ...обмежилась лише загальним правилом. Це і дало привід для неординарного розуміння змісту положення частини другої статті 27 Конституції України, на що звернула увагу і Венеціанська Комісія «За демократію через право» Ради Європи у своєму «Висновку про конституційні аспекти смертної кари в Україні» .... Тлумачення положень частин першої та другої статті 27 Конституції України в контексті всіх інших положень Конституції України як єдиного цілісного документа дає

підстави стверджувати, що вони не припускають смертної кари як виду покарання» [7].

Зв'язок *цінностей життя і свободи* також простежується і в контексті розуміння *вільного розвитку особистості*. У цьому аспекті КСУ висновок: «відповідно до статті 23 Конституції України кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей. Конституція України, закріплюючи невід'ємне право на життя кожної людини (частина перша статті 27) і гарантуючи це право від скасування (частина друга статті 22), закріплює водночас положення про те, що кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (частина третя статті 27). Відповідно до положення частини п'ятої статті 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [7].

Цінність життя позиціонується КСУ і у поєднанні з *цінністю здоров'я*, що дозволяє виокремити певні категорії справ. Йдеться про такі.

Справи, що стосуються соціального захисту військовослужбовців. Специфіка такого захисту зумовлена виконанням особами, що захищають Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, конституційно значущих функцій [10]; високим ризиком «отримання поранення, ушкодження здоров'я чи навіть загибелі під час виконання службових обов'язків під час захисту Вітчизни», «особливістю професійних обов'язків, пов'язаних з ризиком для життя та здоров'я, певним обмеженням конституційних прав і свобод, у тому числі права заробляти матеріальні блага для забезпечення собі і своїй сім'ї рівня життя, вищого за прожитковий мінімум» [11].

Відтак цей захист спрямований на забезпечення ветеранам війни *достатнього життєвого рівня* [10], охоплює соціальні гарантії високого рівня «стосовно громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також осіб, що збройно захищають суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України під час агресії Російської Федерації проти України, розпочатої в лютому 2014 року», які не можуть бути скасовані або обмежені [12].

Справи, що стосуються соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи і потребують додаткових гарантій соціального захисту у зв'язку з надзвичайними масштабами вказаної катастрофи та її наслідків, «обмеженнями, ризиками, втратами, яких зазнали вони та члени їх сімей. ...додаткові гарантії соціального захисту для вказаних осіб – комплекс заходів у вигляді пільг, компенсацій і гарантій, ...є компенсацією особам, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, за втрачене здоров'я, моральні і фізичні страждання, обмеження в реалізації своїх здібностей та можливостей забезпечити собі *гідний життєвий рівень*» [13].

При розгляді таких справ КСУ зауважує, що «на виконання покладеного статтею 16 Конституції України на державу обов'язку Україна в особі законодавця ухвалила Закон, у якому встановила загальний порядок реалізації права громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, на охорону їх життя і здоров'я та створила єдиний порядок визначення, зокрема, соціального захисту потерпілих осіб» [14]; «...згідно з частиною другою статті 1 Закону № 796-ХІІ державна політика в галузі соціального захисту потерпілих від Чорнобильської катастрофи базується, зокрема, на принципах «пріоритету життя та здоров'я людей, які потерпіли від Чорнобильської катастрофи», «соціального захисту людей, повного відшкодування шкоди особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [15]; «потреба

в забезпеченні належного рівня соціального захисту таких осіб «зумовлена обмеженнями, ризиками, втратами, яких зазнали вони та члени їх сімей»; «соціальний захист осіб, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, має передбачати відшкодування шкоди, заподіяної їх життю, здоров'ю і майну внаслідок радіоактивного забруднення, та реалізовуватися шляхом надання їм відповідних пільг, компенсацій і гарантій. Вибір такого особливого порядку відшкодування шкоди обумовлений надзвичайними масштабами катастрофи та її наслідків»; «рівень соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, має бути таким, щоб забезпечувати їм *гідне життя*, і не повинен залежати від майнового стану їх сімей» [13].

Справи щодо конституційності:

законодавчих приписів про застосування прожиткового мінімуму як розрахункової величини для обчислення виплат [16];

низки обмежень (заборон), запроваджених на період карантину, введеного з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. Йдеться про Рішення КСУ від 28 серпня 2020 року № 10-р/2020 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»» [17].

З приводу цього Рішення судді КСУ виклали окремі думки: «Кожна країна в своєму прагненні до нормалізації життя на новому рівні повинна виділяти ресурси на цілі суспільної охорони здоров'я, інвестуючи в більш здорове і безпечне майбутнє» [18], «...держава зобов'язана здійснити ефективні заходи – зокрема правове регулювання та відповідну адміністративну практику – з метою захисту людини і суспільства від серйозних загроз, пов'язаних із поширенням на території України COVID-19. Через поширення хвороби під загрозою опинилося *життя і здоров'я людей – фундаментальні конституційні цінності*. Під час протидії пандемії право на життя і право на охорону здоров'я є найбільш тісно пов'язаними. Відповідно до частини першої статті 27 Конституції України кожна людина має невід'ємне право на життя. Згідно з частиною першою статті 49 Конституції України кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Зв'язок між цими конституційними правами полягає в тому, що недостатні, несвоєчасні та неефективні заходи держави у сфері охорони здоров'я в умовах пандемії можуть означати безпосереднє посягання на право кожної людини на життя» [19].

Наведене декларує також *взаємообумовленість цінностей життя, здоров'я, безпечного довкілля, збереження генофонду Українського народу, а також розуміння «гідного життя», «гідного життєвого рівня», «прожиткового мінімуму», «достатнього життєвого рівня».*

Життя, як цінність, декларується також КСУ і у взаємозв'язку з *цінністю національного та міжнародного правопорядків*. Йдеться про ті юридичні позиції, які розвивають розуміння основних моделей української держави, засад формування зовнішньої і внутрішньої політики, концепції взаємодії міжнародного і національного права України: «Виходячи з того, що Україна є соціальною, демократичною і правовою державою (стаття 1 Конституції України), в якій життя і здоров'я, честь і гідність,

недоторканність і безпека людини визнані найвищою соціальною цінністю (стаття 3 Конституції України), смертна кара як вид покарання має розглядатись як така, що не узгоджується з зазначеними положеннями Конституції України» [7], «як показує світовий і вітчизняний досвід, смертна кара не може бути виправданою і як ефективний засіб у боротьбі із злочинністю. Ця міра покарання *не належить до факторів, що стримують злочинність*. Це підтверджують кримінологічні дослідження: кількість злочинів проти життя людини не зменшується із збільшенням судових вироків про призначення смертної кари... Отже, і з позиції *попередження злочинності* смертна кара себе не виправдовує» [7], «розкриваючи зміст невід'ємного права на життя кожної людини, закріпленого у частині першій статті 27 Конституції України, треба враховувати і *невідповідність смертної кари цілям покарання та можливість судової помилки*, коли виконання судового вироку щодо особи, засудженої до смертної кари, унеможливило виправлення її наслідків, що не узгоджується з конституційними гарантіями захисту прав і свобод людини і громадянина (стаття 55 Конституції України)» [7].

У системному зв'язку розглядає КСУ *цінність людського життя і правдиву демократію*, що можна спостерігати на прикладі Рішення у справі щодо конституційності Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»: «Оцінка діяльності комуністичного режиму та нацистського режиму має здійснюватися з урахуванням системного характеру протиправних діянь, вчинених за їхнього панування, з огляду на сутність та масштаби політики державного терору, основу якої становило заперечення цінності людського життя та людської гідності. Пропаганда комуністичного режиму, який зухвало й цинічно заперечував цінність людського життя та людської гідності, становить реальну загрозу для сучасної незалежної української державності. Виправдання комуністичного режиму та замовчування його злочинів створюють сприятливий ґрунт для мобілізації та об'єднання антиукраїнських сил, які прагнуть зруйнувати демократичний конституційний лад в Україні» [20]; «серед ключових передумов початку другої світової війни було, зокрема, виникнення та існування комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та відповідних ідеологій, справжня суть яких полягала у запереченні таких основних людських цінностей, як гідність, життя, свобода. ... Для українського народу виникнення та існування комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів і відповідних ідеологій мало своїм жахливим наслідком не лише військові та невійськові втрати безпосередньо під час другої світової війни, а й цілеспрямоване винищення людей внаслідок організацій штучного голоду (голодомору) як акту геноциду Українського народу, політичних репресій та інших проявів державного терору в управлінні державою» [21].

Це дозволяє також простежити і захист КСУ цінності *життя народу України*. Аналогічна ідеологія закладена і у Рішенні КСУ щодо соціальних гарантій для захисників і захисниць України. Аналізуючи передумови ухвалення Рішення, судді КСУ наголошують: «Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року Російською Федерацією в Україну та подальше масове вчинення збройними силами держави-агресора злочинів проти людяності (людства), воєнних злочинів та інших дій, що мають ознаки геноциду Українського народу, обірвали чи понівечили людські життя, втрутились у долю всіх і кожного, хто є громадянином України або так чи інакше пов'язаний з нашою державою» [22].

Друга група юридичних позицій КСУ пов'язана з *характеристикою конституційного права людини*

і громадянина на життя, яким опосередковується досліджувана цінність. Як відзначає КСУ, «Конституція України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю (частина перша статті 3), а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави (частина друга статті 3). На конкретизацію цих положень розділу I «Загальні засади» в частині першій статті 27 Конституції України проголошено невід'ємне право кожної людини на життя» [7].

У Рішенні щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України, КСУ проголошує *право на життя невід'ємним, невідчужуваним і непорушним*: «Ключовим у визнанні права людини на життя за Конституцією України є положення, згідно з яким це право є невід'ємним (частина перша статті 27), невідчужуваним та непорушним (стаття 21). Право на життя належить людині від народження і захищається державою» [23].

Досліджуючи межі вказаного права і утверджуючи його абсолютність, КСУ висновок: «Позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням *невід'ємного права людини на життя*, що не відповідає Конституції України» [7].

Третя група юридичних позицій КСУ проявляє основний юридичний інструментарій (юридичні засоби) втілення вказаного складника цінності Людської особистості. До таких засобів КСУ віднесено відповідні юридичні дозволи, зобов'язування, заборони, які юридично «супроводжують» право на життя, формують його зміст, обсяг та межі. Йдеться насамперед про *юридичні заборони, зобов'язування, дозволи адресовані державі*:

«...за своїм змістом положення частини другої статті 22 Конституції України передбачають, з одного боку, *обов'язок держави гарантувати конституційні права і свободи*, насамперед право людини на життя, а з другого – *утримуватись від прийняття* будь-яких актів, які призводили б до скасування конституційних прав і свобод, а отже – і права людини на життя. Виходячи з положень частини другої статті 8 Конституції України, норма частини другої її статті 22 має враховуватись при прийнятті законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання відповідних суспільних відносин» [7];

«конституційне забезпечення невід'ємного права на життя кожної людини, як і всіх інших прав і свобод людини і громадянина в Україні, базується на засади: *винятки* стосовно прав і свобод людини і громадянина встановлюються самою Конституцією України, а не законами чи іншими нормативними актами. Відповідно до положення частини першої статті 64 Конституції України «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України». Конституція України *не містить будь-яких положень про можливість застосування смертної кари як винятку з положення частини першої статті 27 Конституції України про невід'ємне право на життя кожної людини*. Таким чином, смертну кару як вид покарання, передбачений у відповідних положеннях Кримінального кодексу України, не можна вважати винятком з невід'ємного права на життя кожної людини, закріпленого у Конституції України. Положення Кримінального кодексу України щодо застосування смертної кари як виду покарання повинні розглядатись як не передбачені Конституцією України обмеження невід'ємного права на життя кожної людини і мають бути визнані такими, що не відповідають Конституції України (неконституційними)» [7];

«*позитивний обов'язок держави* стосовно впровадження належної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини передбачає забезпечення ефективного розслідування фактів позбавлення життя та неналежного

поводження, у тому числі й щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі під повним контролем держави» [23];

«за Конституцією України забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави (стаття 16)» [15];

«державу, виконуючи свій конституційний обов'язок щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, запровадила особливу систему соціального захисту потерпілих осіб» [24];

«на державу покладено позитивний обов'язок забезпечити особам з інвалідністю з числа осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, посилений соціальний захист. Позитивний обов'язок держави у цьому разі, по суті, вимагає від неї вжити заходів підтримчої дії (*affirmative action*) з огляду на те, що йдеться про обов'язок захисту державою однієї з найуразливіших верств населення, яка того потребує», та зазначив, що із цих статей Конституції України «випливають не лише зобов'язання держави перед постраждалими внаслідок Чорнобильської катастрофи громадянами України, а й гарантії щодо цієї категорії громадян» [14];

«Верховна Рада України, яка, маючи можливість діяти на власний розсуд, визначає обсяг соціального захисту військовослужбовців, втілюючи зміст відповідних конституційних принципів з метою забезпечення справедливого механізму відшкодування за заподіяння шкоди їх здоров'ю чи навіть життю, але не порушуючи самої сутності конституційного права на соціальний захист, особливо в разі втрати такими особами працездатності» [11].

Проте можна спостерігати і юридичні заборони, зобов'язування, дозволи адресовані людині і громадянину: «відповідно до частини першої статті 50 Конституції України кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди» [15];

«...для громадян України, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, на конституційному рівні встановлено особливі гарантії їх соціального захисту та від-

шкодування завданої шкоди їхньому життю та здоров'ю. Конституційно-правовий статус зазначеної категорії громадян обумовлено специфічним характером наслідків Чорнобильської катастрофи, подолання яких вимагає неухильного виконання державою свого обов'язку з відшкодування шкоди за завдані фізичні, моральні та матеріальні втрати особам, яким призначено пенсію за інвалідністю, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання внаслідок Чорнобильської катастрофи» [25];

«право на недоторканність особистого і сімейного життя, гарантоване статтею 32 Конституції України, охоплює можливість кожної засудженої до позбавлення волі особи відвідати свого тяжкохворого близького родича або бути присутньою на його похованні, яку має визнавати держава за всіма такими засудженими», «охоплена конституційним правом на недоторканність особистого і сімейного життя можливість короточасних виїздів за межі колонії на території України засуджених до довічного позбавлення волі осіб у зв'язку з такою винятковою особистою обставиною, як смерть або тяжка хвороба близького родича, що загрожує життю хворого, не є безумовною і її обмеження можна розглядати як потрібний засіб для запобігання порушенням суспільної безпеки та громадського порядку» [8].

Висновки. Складаючи першооснову реалізації усіх інших, цінність життя постійно перебуває в полі зору юрисдикційних органів України, а відтак – набуває додаткових можливостей свого правового забезпечення, зокрема завдяки Конституційному Суду України. В його практиці щодо задекларованої проблематики можна виокремити три групи юридичних позицій: *перша* – пов'язана із утвердженням цінності життя шляхом її інтерпретації як самостійного правового явища, зумовленого природою людини, і в поєднанні з іншими цінностями, зокрема людською гідністю, свободою, здоров'ям, безпечним довкіллям, збереженням генофонду Українського народу, міжнародним та національним правопорядком, правдивою демократією, яка захищає цінність життя народу України; *друга* – характеризує відповідне конституційне право людини і громадянина, яким опосередковується цінність життя; *третья* – проявляє основний юридичний інструментарій (юридичні засоби) втілення вказаного складника цінності Людської особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 28.11.2024)
2. Бінгем Том. Правовладдя / за заг.ред Сергія Головатого; переклад з англ. В.Кастеллі та Д.Шкрюби. Київ: 2024. 256 с.
3. Марко Я. Р. Реалізація права людини на репродукцію методом сурогатного материнства: теоретико-правове дослідження. Дис.... канд. юрид. наук за спец.: 12.00.01. Донець. юрид. ін-т МВС України. Кривий Ріг, 2018. 232 с.
4. Пунда О.О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини: монографія. Хмельницький Київ, 2005. 436 с.
5. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту. Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права, 2007. 626 с.
6. Рішення Конституційного Суду України від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021. Справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2021> (дата звернення: 28.11.2024).
7. Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року №11-рп/1999. Справа про смертну кару. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/407> (дата звернення: 28.11.2024).
8. Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023 у справі щодо особистого і сімейного життя особи, засудженої до довічного позбавлення волі. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/11_r_2_2023_0.pdf (дата звернення: 28.11.2024).
9. Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012. Справа щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/641> (дата звернення: 28.11.2024).
10. Рішення Конституційного Суду України від 18 грудня 2018 року № 12-р/2018. Справа про соціальний захист ветеранів війни та членів їхніх сімей. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/12-r2018> (дата звернення: 28.11.2024).
11. Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022. Справа про посилений соціальний захист військовослужбовців. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2022> (дата звернення: 28.11.2024).
12. Рішення Конституційного Суду України від 12 жовтня 2022 року № 7-р(II)/2022 у справі щодо соціальних гарантій для захисників і захисниць України. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/7-rii2022> (дата звернення: 28.11.2024).
13. Рішення Конституційного Суду України від 17 липня 2018 року № 6-р/2018 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпунктів 2-7, 12 та 14 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-r2018> (дата звернення: 28.11.2024).
14. Рішення Конституційного Суду України від 7 квітня 2021 року № 1-р(II)/2021 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність,

деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/1-rii2021> (дата звернення: 28.11.2024).

15. Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2024 року № 2-п(II)/2024 у справі щодо гарантованого рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2_r_2_2024.pdf (дата звернення: 28.11.2024).

16. Конституційна скарга Сарнавського Ігора Миколайовича щодо відповідності статтям 1, 3, частині другій статті 6, частині другій статті 8, статті 16, частині другій статті 19, статтям 21, 22, частинам першої, другій статті 24, частинам першої, четвертій статті 41, частинам першої, третій статті 46, частині першої статті 50 Конституції України (конституційність) пункту 3 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 6 грудня 2016 року № 1774-VIII, зі змінами. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/18_2342024.pdf (дата звернення: 28.11.2024).

17. Рішення Конституційного Суду України від 28 серпня 2020 року № 10-п/2020 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення проти-епідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»». URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/10-r2020> (дата звернення: 28.11.2024).

18. Окрема думка судді Конституційного Суду України Первомайського О.О. у справі № 1-14/2020 за конституційним поданням Верховного Суду. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_p_2020_2_0.pdf (дата звернення: 28.11.2024).

19. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лемака В.В. до Рішення Конституційного Суду України від 28 серпня 2020 року № 10-п/2020. Справа щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення проти-епідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»». URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/10-r2020> (дата звернення: 28.11.2024).

20. Рішення Конституційного Суду України від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 у справі щодо конституційності Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/9-r2019> (дата звернення: 28.11.2024).

21. Окрема думка судді Конституційного Суду України Первомайського О.О. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/9_p_2019_2.pdf (дата звернення: 28.11.2024).

22. Окрема думка судді Конституційного Суду України Олега Первомайського у справі № 3-102/2021(231/21, 415/21) за конституційними скаргами Жиденка Володимира Вікторовича, Петренка Віктора Олексійовича щодо соціальних гарантій для захисників і з ахисниць України. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/od_pervomayskogo_0.pdf (дата звернення: 28.11.2024).

23. Рішення Конституційного Суду України від 24 квітня 2018 року № 3-р/2018 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2018> (дата звернення: 28.11.2024).

24. Рішення Конституційного Суду України від 13 вересня 2023 року № 7-р(I)/2023 у справі за конституційною скаргою Костіни Миколи Васильовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 26 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/7-ri2023> (дата звернення: 28.11.2024).

25. Рішення Конституційного Суду України від 3 квітня 2024 року № 4-р(I)/2024 у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 розділу I Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» щодо підвищення рівня пенсійного забезпечення окремих категорій осіб» від 29 червня 2021 року № 1584-IX, частини третьої статті 54 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року № 796-XII. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/6702> (дата звернення: 28.11.2024).

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ З ІНШИМИ ПРИНЦИПАМИ ПРАВА

CORRELATION OF THE PRINCIPLE OF LEGAL DETERMINATION WITH OTHER PRINCIPLES OF LAW

Савинський С.М., аспірант відділу теорії держави і права

Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України,
адвокат

Адвокатське об'єднання «ГРЕЙСЕРС»

Стаття присвячена дослідженню змісту принципу правової визначеності та особливості його співвідношення з іншими принципами права, зокрема принципом верховенства права, принципом законності, принципом законних очікувань, принципом рівності суб'єктів перед законом і судом, принципом непорушності законних прав і принципом незворотної дії закону. У статті проаналізовані доктринальні підходи щодо розуміння загальноправових принципів права та їх особливостей, зокрема встановлено, що загальноправові принципи є основою системи права, всіх її галузей та інститутів, на них базується правове регулювання правовідносин, вони сприяють єдності та стабільності діючої системи права. У статті також визначено, що принцип правової визначеності має загальний, універсальний характер і поширює свою дію на всі галузі української системи права, оскільки, передбачає вимоги стабільності, чіткості, ясності та недвозначності до правової норми, що являються критеріями її конституційності. Встановлено, що у межах вітчизняної правової доктрини правова визначеність може бути визначена як принцип права, а саме принцип-ідея, що здійснює особливий вплив на правове регулювання, та здійснює такі функції як: забезпечення передбачуваності правозастосовного процесу, а також виправдання законних очікувань громадян. Зміст принципу правової визначеності розкривається через сукупність вимог до яких належать: ясність, точність, недвозначність і несуперечність норм права, стабільність правовідносин, чіткість порядку дії нормативно-правового акта, стійкість правозастосовних актів та актів реалізації права.

Автором зроблений висновок про те, що принцип правової визначеності має системні зв'язки з іншими принципами права, насамперед, з такими принципами, як верховенства права, рівності перед законом і судом, непорушності законних прав, законних очікувань, незворотної дії закону, дозволяє зробити висновок про те, що принцип правової визначеності створює необхідну та міцну основу для реалізації та дотримання зазначених принципів. Вказані принципи є взаємопов'язаними та взаємобумовленими, у процесі правозастосування колізія з-поміж них неможлива, а порушення одного їх тягне порушення іншого. Крім того, на думку автора статті, саме у взаємодії принципу правової визначеності з іншими принципами права формується та діє ефективний правовий механізм, який спрямований на забезпечення дії верховенства права та гарантування дії стандартів законодавства та судочинства.

Ключові слова: принципи права, система принципів права, принцип верховенства права, принцип законності, правова визначеність, поєднання, правове регулювання, нормативний акт.

The article is devoted to the study of the content of the principle of legal certainty and the peculiarities of its relationship with other principles of law, in particular the principle of the rule of law, the principle of legality, the principle of legitimate expectations, the principle of equality of subjects before the law and the court, the principle of inviolability of legal rights and the principle of irreversibility of the law. The article analyzes the doctrinal approaches to the understanding of the general legal principles of law and their features, in particular, it is established that the general legal principles are the basis of the legal system, all its branches and institutions, legal regulation of legal relations is based on them, they contribute to the unity and stability of the existing legal system. The article also defines that the principle of legal certainty has a general, universal character and extends its effect to all branches of the Ukrainian legal system, since it provides for the requirements of stability, clarity, clarity and ambiguity to a legal norm, which are criteria for its constitutionality. It has been established that within the framework of domestic legal doctrine, legal certainty can be defined as a principle of law, namely a principle-idea that has a special influence on legal regulation and performs such functions as: ensuring the predictability of the law enforcement process, as well as justifying the legitimate expectations of citizens. The content of the principle of legal certainty is revealed through a set of requirements, which include: clarity, accuracy, unambiguity and non-contradiction of legal norms, stability of legal relations, clarity of the order of operation of a normative-legal act, stability of law-enforcement acts and acts of law implementation.

The author concluded that the principle of legal certainty has systemic connections with other principles of law, primarily with such principles as the rule of law, equality before the law and the court, the inviolability of legal rights, legitimate expectations, the irreversibility of the law, allows us to conclude that the principle of legal certainty creates a necessary and solid basis for the implementation and observance of these principles. These principles are interrelated and mutually conditioned, in the process of law enforcement, a collision between them is impossible, and the violation of one of them leads to the violation of the other. In addition, according to the author of the article, it is precisely in the interaction of the principle of legal certainty with other principles of law that an effective legal mechanism is formed and operates, which is aimed at ensuring the operation of the rule of law and guaranteeing the operation of legislation and judicial standards.

Key words: principles of law, system of principles of law, principle of rule of law, principle of legality, legal certainty, combination, legal regulation, normative act.

Постановка проблеми. Принцип правової визначеності формує вимогу визначеності, ясності, недвозначності правової норми, зокрема, її точність і відсутність колізій у системі правового регулювання. Роль принципу правової визначеності в правовому регулюванні є, на нашу думку, надзвичайно важливою, зазначений принцип передбачає для учасників відповідних правовідносин можливість у розумних межах передбачати наслідки своєї поведінки та бути впевненими у незмінності свого офіційно визнаного статусу.

Співвідношення принципу правової визначеності з іншими принципами права є актуальним питанням, враховуючи наявність різних доктринальних підходів як до

визначення місця принципу правової визначеності в системі принципів права, так і в цілому до класифікації відповідних принципів. Питання співвідношення принципу правової визначеності з іншими принципами права дискусійних у сучасній юридичній науці. На нашу думку, зазначене пояснюється тим, що принцип правової визначеності має високий ступінь абстрактності, що дозволяє різним науковцям вкладати в його зміст різні ознаки та акцентувати увагу на різних ключових параметрах від яких, у свою чергу, залежать співвідношення з іншими принципами права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти співвідношення принципу правової визначеності

з іншими принципами права, та, зокрема, складовими верховенства права досліджували такі вітчизняні науковці як: Л.Л. Богачова, І.А. Боровська, С.П. Головатий, П.Д. Гуйван, О.А. Золотарьова, С.В. Лінецький, Ю.І. Матвєєва, С.П. Погребняк, А.М. Примака, П.М. Рабінович, В.Д. Ткаченко та інші.

Метою статті є дослідження змісту принципу правової визначеності та особливості його співвідношення з іншими принципами права.

Виклад основного матеріалу. У правовій доктрині виділяють три підходи до розуміння поняття «принципи права»: традиційний, романо-німецький та англосаксонський, водночас, при всій різноманітності визначень принципів права зміст їх у цілому однаковий, який зводиться до того, що принципи права є керівними ідеями, що характеризують зміст права, його сутність та призначення у суспільстві. З однієї сторони, принципи права виражають закономірності права, а з іншої – являють собою найбільш загальні норми, які діють у сфері правового регулювання і поширюються на всіх суб'єктів права [1, с. 518].

Принципи права формуються суб'єктами правотворчої діяльності та мають засадний, нормативний, загальний характер, відображають провідні правової ідеї, зафіксовані у зовнішніх юридичних формах [2, с. 123].

Аналізуючи питання співвідношення принципу правової визначеності з іншими принципами права, насамперед, необхідно визначити місце принципу правової визначеності в системі принципів права. Класифікація принципів права за сферою, відповідно до якої виділяються загальноправові (загальні), міжгалузеві і галузеві є однією із загальноправових у теорії права.

У науковій літературі під загальноправовими принципами варто визначати такі принципи, які поширюють свою дію на всі галузі права. Загальноправові принципи є основою системи права, всіх її галузей та інститутів, на них базується правове регулювання правовідносин, вони сприяють єдності та стабільності діючої системи права. Крім того, загальноправові принципи права характерні для всіх правових порядків, вони є універсальними в будь-яких соціально-економічних та історичних умовах. Здійснення класифікації загальноправових принципів права кожним вченим є унікальною, проте можна виділити принципи права, які традиційно відносять до загальноправових, універсальних зокрема: принцип справедливості, принцип гуманізму, принцип рівності, принцип демократизму, принцип законності, принцип незворотності дії закону, принцип непорушності законних прав, принцип законних очікувань [3, с. 144].

Принцип правової визначеності є одним із системоутворюючих принципів правового регулювання. Враховуючи те, що принцип правової визначеності повинен відповідати вимогам ясності, чіткості, стабільності та несуперечності, а механізм його дії має бути зрозумілим суб'єктам відповідних правовідносин із змісту конкретного положення нормативно-правового акту або системи, що знаходяться у взаємозв'язку нормативних положень. Принцип правової визначеності поширює свою дію на всі галузі української системи права, оскільки, передбачає вимоги стабільності, чіткості, ясності та недвозначності до правової норми, що являються критеріями її конституційності [4, с. 96]. Крім того, дія принципу правової визначеності поширюється на всі елементи механізму правового регулювання. Вказане дозволяє зробити висновок про те, що принцип правової визначеності варто відносити до загальноправових, спеціально юридичних принципів права.

Крім того, як обґрунтовано зазначає С.П. Погребняк, принцип правової визначеності слід розглядати як спеціально юридичних принципів права, який ґрунтується на принципі верховенства права. Сутність принципу правової визначеності вчений розглядає через призму його складових елементів, які, у свою чергу, поділяються на дві

групи: вимоги до нормативних актів; вимоги до застосування нормативно-правових актів. Серед основних вимог принципу правової визначеності науковець пропонує виділяти: доступність (зрозумілість), несуперечливість, обов'язковість оприлюднення нормативно-правових актів, заборона зворотної сили нормативних актів, послідовності правотворчості, розумної стабільності права [5, с. 35–36].

Таким чином, у межах вітчизняної правової доктрини правова визначеність може бути визначена як принцип права, а саме принцип-ідея, що здійснює особливий вплив на правове регулювання, та здійснює такі функції як: забезпечення передбачуваності правозастосовного процесу, а також виправдання законних очікувань громадян. Цей принцип є загальним для всього правового регулювання і відноситься до всіх норм права, а також до практики його застосування. Враховуючи зазначене, можна вести мову про взаємозв'язок та взаємообумовленість принципу правової визначеності з такими загальноправовими принципами як: верховенства права, рівності суб'єктів перед законом і судом, непорушності законних прав, незворотності дії закону, законних очікувань тощо.

Щодо співвідношення принципу правової визначеності та принципу верховенства права необхідно зазначити наступне. Принципи правової визначеності та верховенства права перебувають у нерозривному взаємообумовленому зв'язку між собою. Принцип верховенства права є об'ємним принципом, що складається з кількох елементів: законності, правової визначеності, правової ефективності та балансу інтересів (пропорційності) [6, с. 64]. На думку П.Д. Гуйвана правова визначеність є складовою принципу верховенства права Європейський суд з прав людини розглядаючи справи, неодноразово вказував, що правова визначеність є компонентом верховенства права (англ. «rule of law»), закріпленого у статті 3 Статуту Ради Європи і преамбулі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (рішення від 25 липня 2002 року у справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України [7] та рішення від 20 травня 2010 року у справі «Курочкін проти України» [8]). Європейський суд з прав людини розглядає правову визначеність як принцип права, який, формально не закріплений у нормативно-правових актах [9, с. 13].

Водночас, у даному аспекті важливо наголосити на тому, що незважаючи на те, що як у правовій доктрині, так і на практиці, зокрема, рішеннях Європейського суду з прав людини правова визначеність є складовою частиною принципу верховенства права, визначеність права не втрачає значення самостійного принципу права [10].

Як невід'ємна складова принципу верховенства права правова визначеність знаходить свій прояв у встановленні вимог до визначеності правової норми на етапах її створення та застосування. Взаємообумовленість цих принципів полягає в тому, що за умови єдності чинників, які визначають динаміку та статику правового регулювання можливим є гарантування сталості та стабільності правовідносин, а також діяльності суспільства та держави. Ми вважаємо обґрунтованою позицію П.Д. Гуйвана та Ю.І. Матвєєвої, які пропонують кваліфікувати віднесення визначеності права до складових елементів принципу верховенства права саме як певну європейську традицію, що базується на демократичних чинниках, а не як правову дефініцію [9, с. 13; 4, с. 96].

Принцип правової визначеності та принцип рівності суб'єктів права також тісно взаємопов'язані. Із перерахованих вище ознак принципу правової визначеності, визначеність норми права є основною, оскільки від її ясного, точного, недвозначного та несуперечливого змісту багато в чому залежить як чітке функціонування всього механізму правового регулювання, так і забезпечення принципу рівності суб'єктів права. Зокрема, точність означає суворе відповідність формулювань норми права уста-

леним юридичним поняттям, конструкціям, термінам; ясність передбачає адекватне сприйняття змісту норми права усіма суб'єктами права; недвозначність передбачає повноту та конкретність змісту норми права; несуперечність означає її узгодженість із системою чинного правового регулювання (тобто відсутність колізій) [11, с. 76].

В основі принципу рівності лежить одна із фундаментальних загальнолюдських та універсальних ідей. Цей принцип, поряд із принципами гуманізму та справедливості відноситься до загальноправових принципів. У той час як принцип правової визначеності є спеціально юридичним принципом, його умовно можна назвати одним з найважливіших інструментів, завдяки якому реалізується принцип рівності. Порушення принципу правової визначеності у аспекті визначеності норми права завжди тягне за собою порушення принципу рівності. У свою чергу, порушення принципу рівності, буде підривати почуття впевненості та захищеності суб'єктів правовідносин а, отже, становити проблему у правовому регулюванні, що впливатиме, у тому числі, на правову визначеність як його результат. Таким чином, принцип правової визначеності створює необхідну основу для реалізації та дотримання принципу рівності перед законом і судом.

Щодо співвідношення принципу правової визначеності з принципом законності, то необхідно зазначити, що враховуючи те, що принцип правової визначеності першопочатково був сформований суб'єктами міжнародно правової діяльності (правотворчої, правотлумачної, правозастосовної), тобто, дія зазначеного принципу поширювалась на більш широке коло суб'єктів, порівняно з дією національного законодавства. Л.А. Луць вказує, що категорія «правова визначеність» є більш прийнятною для відображення універсальних або регіональних правових явищ, у свою чергу, принцип законності є притаманним для використання у національних правових системах [12, с. 26].

Принцип правової визначеності також можна співвіднести з принципом непорушності законних і закріплених прав. Зазначений принцип Ю.І. Матвеева визначає як неможливість внесення будь-яких обмежень або застережень щодо тих прав, які визнані та зафіксовані у нормативно-правових актах [13, с. 52]. Зазначене передбачене положеннями статті 22 Конституції України відповідно до якої: «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [14]. Таким чином, положеннями Основного Закону України встановлена заборона на зміну законів, якщо вони зменшують обсяг закріплених прав.

Принцип правової визначеності часто ототожнюють із принципом законних очікувань. Варто зазначити, що принцип законних очікувань належить до тієї групи принципів, які були сформульовані не законодавцем, а розроблені судовою практикою та правовою доктриною. Зокрема, для визначення змісту принципу законних очікувань доцільно навести рішення Суду справедливості у справі «Державне управління фінансами проти промисловості Південної Італії та інші». По-перше необхідно вказати про те, що функцією Суду справедливості є дотримання «*acquis communautaire*» – «спільного доробку» держав-членів Європейського Союзу у тлумаченні та засто-

суванні норм права. Відповідно до зазначеного рішення Суд справедливості вказав, що інтерпретація положень, що розглядалися, відповідають принципу законних очікувань та принципу правової визначеності, враховуючи які вплив європейської спільноти на законодавство має бути ясним і передбачуваним для тих, на кого воно поширюється [15]. У ще одному своєму рішенні Суд справедливості зробив висновок про те, що дострокове набрання чинності актом можливе лише у випадку крайньої необхідності певного законодавства та за умови, що законні очікування суб'єктів правовідносин, на які поширюються нові положення, належним чином забезпечені (рішення у справі «Вейнгут Густав Декер проти Головного митного відомства Ландау» [16]).

Принцип правової визначеності також нерозривно пов'язаний з принципом незворотної дії закону. Принцип незворотної дії визначений у статті 58 Основного Закону України згідно із положеннями якої: «закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може нести відповідальність за діяння, що були вчинені в час, коли закон не визнавав їх протиправними» [14]. Разом із цим, чинним законодавством України передбачено зворотню дію закону в часі виключно у разі якщо він скасовує чи пом'якшує відповідальність особи. Тобто, до особи застосовується новий закон, що скасовує чи пом'якшує її відповідальність за діяння, яке було вчинене в момент чинності старого закону. Отже, принцип незворотності закону в часу становить певну гарантію певності особи у власність безпеці та своєму майбутньому, що, у свою чергу, є запорукою довіри особи до держави.

Висновки. у межах вітчизняної правової доктрини правова визначеність може бути визначена як принцип права, а саме принцип-ідея, що здійснює особливий вплив на правове регулювання, та здійснює такі функції як: забезпечення передбачуваності правозастосовного процесу, а також виправдання законних очікувань громадян. Принцип правової визначеності являє собою сукупність вимог, до яких належать: точність, ясність, недвозначність і несуперечність норм права, чіткість порядку дії нормативно-правового акта, стабільність правовідносин стійкість, правозастосовних актів та актів реалізації права.

Визначення принципу правової визначеності як одного із загальноновизнаних принципів вказує, насамперед, на функціональних зв'язок з іншими принципами. Принцип правової визначеності має системні зв'язки з іншими принципами права, насамперед, з такими принципами, як верховенства права, рівності перед законом і судом, непорушності законних прав, законних очікувань, незворотної дії закону, дозволяє зробити висновок про те, що принцип правової визначеності створює необхідну та міцну основу для реалізації та дотримання зазначених принципів. Зазначені загальноправові принципи є взаємопов'язаними та взаємообумовленими, у процесі правозастосування колізія з-поміж них неможлива, а порушення одного їх тягне порушення іншого.

Саме у взаємодії принципу правової визначеності з іншими принципами права формується та діє ефективний правовий механізм, який спрямований на забезпечення дії верховенства права та гарантування дії стандартів законодавства та судочинства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2016. 584 с.
2. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права: навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2015. 412 с.
3. Козюбра М.І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України: юридичний журнал*. 2017. Випуск 11. С. 142–164.
4. Матвеева Ю.І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 93–97.

5. Погребняк С. Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 1 (44). С. 26–36.
6. Падалка Р.О. Верховенство права як основоположний принцип права: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 195 с.
7. Рішення Європейського суду з прав людини від 20 травня 2010 року у справі «Курочкін проти України», заява № 42276/08. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_841#Text (дата звернення: 14.11.2024).
8. Рішення Європейського суду з прав людини від 25 липня 2002 року у справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України», заява № 48553/99. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043#Text (дата звернення: 14.11.2024).
9. Гуйван П.Д. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. *Альманах міжнародного права*. 2017. Випуск 17. С. 11–21.
10. Богачова Л.Л. Принцип правової визначеності в Європейському і національному праві (змістовна характеристика). Теорія і практика правознавства. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_74 (дата звернення: 14.11.2024).
11. Подорожна Т.С., Котуха О.С. Реалізація принципу правової визначеності крізь призму захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія: Юридичні науки*. 2021. № 10. С. 72–80. URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law/article/view/1000/948> (дата звернення: 14.11.2024).
12. Луць Л.А. Принцип правової визначеності: сучасний стан та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 21–27. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/2.pdf (дата звернення: 14.11.2024).
13. Матвеева Ю.І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права: дисертація подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Міністерство освіти і науки України, Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: 2019. 220 с.
14. Конституція України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 14.11.2024).
15. Judgment of the Court (Third Chamber) of 12 November 1981. Amministrazione delle finanze dello Stato v Srl Meridionale Industria Salumi and others ; Ditta Italo Orlandi & Figlio and Ditta Vincenzo Divella v Amministrazione delle finanze dello Stato. References for a preliminary ruling: Corte suprema di Cassazione – Italy. Post-clearance recovery of import or export duties. Joined cases 212 to 217/80. *Official web-site of European Union*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61980CJ0212> (дата звернення: 14.11.2024).
16. Judgment of the Court of 25 January 1979. Weingut Gustav Decker KG v Hauptzollamt Landau. Reference for a preliminary ruling: Bundesfinanzhof – Germany. Publication of regulations. Case 99/78. *Official web-site of European Union*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61978CJ0099> (дата звернення: 14.11.2024).

АРГУМЕНТ ВІД СУПРОТИВНОГО (ARGUMENTUM A CONTARIO): АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ І КОРЕКТНОГО ВИКОРИСТАННЯ У ЮРИДИЧНІЙ АРГУМЕНТАЦІЇ

APPEAL FROM THE CONTRARY (ARGUMENTUM A CONTARIO): THE FACETS OF UNDERSTANDING AND SPECIFIC USE IN LEGAL ARGUMENTATION

Семеніхін І.В., к.ю.н.,

асистент кафедри прав людини та юридичної методології

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті аналізується сутність, структура, умови і сфера використання аргументу від супротивного, визначено його логічну схему. Цей аргумент має значну переконувальну силу, високо цінується та широко використовується у тих правопорядках, які ґрунтуються на традиціях писаного права, де тексти юридичних документів відіграють важливу роль у правовому житті.

З'ясовано, що аргумент *a contrario* ґрунтується на припущенні, що норма права визначає нормативний статус певного предмета (речі, особи) або класу предметів і водночас заперечує поширення цієї норми на усі предмети, які у ній прямо не згадані. У правозастосуванні практичним наслідком використання аргументу *a contrario* є незастосування юридичного припису до ситуацій (випадків), що ним прямо не передбачені. Запропоновано виділяти слабкий та сильний *argumentum a contrario*, який використовуються при вирішенні питань права та питань факту. Застосовність аргументу від супротивного і водночас нерелевантність аргументу *a simili* у певних аргументувальних ситуаціях пов'язано зі специфікою норми права, до якої апелює аргументувач. У цьому контексті мають значення: *визначений у нормі спосіб правового регулювання* – дозвіл, заборона або зобов'язання, її належність до певної галузі права; мовностилістичний виклад правила поведінки – побудова фраз, наявність певних прислівників, модальних часток, що надають словам (словосполученням) певного семантичного відтінку, та ін. Цей аргумент ґрунтується на формулюваннях юридичної норми або інших положеннях правового тексту: аргументувач апелює саме до того, що у них прямо зазначено, і що не вказано (*імпліцитна «негативна» сфера застосування норми, що визначається кваліфікованим мовчанням автора тексту*). Аргументувач, який апелює до кваліфікованого мовчання законодавця, тим самим констатує відсутність прогалини у законі.

Обґрунтовано, що коректне використання цього аргументу передбачає проведення граматичного і семантичного аналізу тексту, зокрема мовного викладу поданих у ньому тверджень і висловлювань (нормативних та (або) описових).

Ключові слова: юридична аргументація, *argumentum a contrario*, кваліфіковане мовчання законодавця, правозастосування, тлумачення права.

The article analyzes the nature, structure, conditions and scope of using *argumentum a contrario* in the context of legal argumentation. This type of argument is of strong power of persuasion, highly ranked and widely used in those types of legal order based on written law traditions, where the texts of legal documents played an important role in legal life.

The study investigated that an *argumentum a contrario* is underpinned by the assumption that a legal norm defines the regulatory status of a certain object (a thing, a person) or object class while meanwhile rejects expanding this rule on other objects not mentioned in it directly. In law enforcement the practical consequence of usage of *argumentum a contrario* is not applying legal precepts to situations (cases) that are not expressly provided by it. It is proposed to distinguish between a weak and strong *argumentum a contrario* used when solving questions of law and questions of fact. Applicability *argumentum a contrario* and simultaneous irrelevance of *argumentum a simili* in certain argumentative situations is related to specificity of legal norm. In this context the following points among others are relevant: the legal regulation defined in a rule – permission, prohibition or commitment, its belonging to a certain branch of law; linguistic presentation of legal norm – building phrases, usage of relevant adverbs, model particles that add specific semantic gradients to words (word combinations) and others. This argument is based on the formulations of a legal norm or other provisions of a legal text: the arguer appeals specifically to what is explicitly stated and what is not indicated (the implicit «negative» scope of application of the norm, defined by the qualified silence of the text's author).

The article rationalizes that the specific use of this argument provides for undertaking grammar and semantic analysis of the text including linguistic presentation of its contentions and statements.

Key words: legal argumentation, *argumentum a contrario*, *qualified silence of the legislator*, law enforcement, legal interpretation.

Постановка проблеми. Як відомо, у правозастосовчій діяльності вирішення так званих «легких справ» не передбачає використання уповноваженими суб'єктами дискреційних повноважень, немає потреби балансувати між конфліктуєчими інтересами та цінностями і т. п. У контексті простого нормозастосування вибір і застосування релевантної юридичної норми як достатньої підстави для ухвалення рішення є очевидним, позаяк: немає конкуренції норм права; відсутні сумніви, що дія норми поширюється на випадок, який став предметом юридичного аналізу; юридична норма не передбачає «різночитання». А. Барак слушно зауважує, що у легких справах немає різних варіантів їх вирішення, є тільки одна можливість, одне законне рішення, і суддя повинен його обрати [1, с. 36, 37]. Відповідно у таких справах визначення у резолютивній частині правозастосовчих актів індивідуального правозастосовчого припису відбувається без наведення розлогої аргументації у їх мотивувальній частині. Т. Дудаш у зв'язку з цим зазначає, що простими вважають справи, для обґрунтування вирішення яких достатньо здійснити юридичну кваліфікацію, яку пред-

ставляють як дедукційний аргумент – із засновків, якими слугують норма й факти, випливає висновок. Таке обґрунтування не потребує додаткових аргументувальних кроків, крім встановлення фактів і з'ясування змісту норми права, яку підставно застосувати до цих фактів [2, с. 659].

В інших випадках перехід від текстуально вираженої норми права до конкретизації її змісту у світлі обставин справи вимагає докладання значних інтелектуальних зусиль та, як правило, залучення зовнішніх до тексту закону матеріалів, інформації та ін. Це ті ситуації, коли, наприклад, юридична норма має кілька варіантів тлумачення. Відповідно судді, здійснюючи вибір на користь певного варіанту тлумачення [його неможливо довести у формально-логічному сенсі] застосованої норми у тексті правозастосовчого рішення наводять аргументи – демонструють адресатам аргументації, що цей вибір є не свавільним, а підставним. По суті теж саме роблять і сторони. Презентуючи аргументи на підтримку своєї позиції щодо юридичної кваліфікації фактів справи чи тлумачення норми права, вони намагаються переконати суд у її правильності і водночас спростувати позицію опонентів

за допомогою контраргументації. А. Печенік підкреслює, що інтерпретацію юридичної норми здійснюють креативно, коли не достатньо надати юридичну класифікацію, з'ясувавши значення закону з формулювання його тексту, не поліпшуючи і не змінюючи саме формулювання. Таке креативне тлумачення може бути коректувальним або додатковим. Якщо тлумачення норми суперечить формулюванню норми, то воно є коректувальним (*contra legem*). Додаткове тлумачення (*interpretatio praeter legem*) пов'язане з вибором між можливими тлумаченнями двозначного законодавчого положення, але воно не суперечить формулюванню норми. Такі інтерпретації забезпечуються за допомогою певних методів тлумачення та аргументів [3, с. 373]. «Складна справа», у якій часто застосовують відносно визначені норми, є прогалина у праві або конкуренція норм, не може бути вирішена засобами формальної логіки, бо потребує обґрунтування змісту засновків юридичного силіогізму, який забезпечує юридичну кваліфікацію фактів. Для такого обґрунтування, зауважує Т. Дудаш використовують аргументи різних типів і видів [2, с. 92]. На пострадянських теренах загальне питання про аргументацію найглибше розроблене в логічних дослідженнях. Той факт, що аргументація має логічний стрижень, є аксіоматичним у всіх дослідників, які б риторичні, діалектичні чи прагматичні нашарування не накладалися на неї. У науковій літературі питання про аргументацію ще з дореволюційних і радянських часів було тісно пов'язане саме з формальними логічними концепціями [2, с. 17].

Е. Фетеріс зауважує, що однією із найважливіших проблем є прийнятність і доладність юридичної аргументації. Чи достатньо, щоб судді лише згадували факти у справі та юридичні норми, що мають буди застосовані до цих фактів, або вони мають пояснити, чому саме ці норми повинні бути застосовані до справи? Яким чином можна прийнятно і переконливо пояснити ту чи іншу інтерпретацію юридичної норми? Яким у контексті юридичного аргументування є співвідношення юридичних норм, принципів права, норм суспільної моралі та цінностей? Чи є спеціальні норми і правила аргументування саме судових рішень у порівнянні з аргументуванням інших правових позицій? Наскільки має бути вичерпною аргументація у рішенні суду? [4, с. 308]. Пошук відповідей на ці складні питання є важливим і практично значущим дослідницьким завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У західній юриспруденції після завершення Другої світової війни у зв'язку із аргументативним поворотом у філософії мови, переосмисленням ролі і завдань суддів та законодавця, змінами у праворозумінні (ренесанс природного права), змінами у загальній науковій картині світу (постмодернізм, поява і включення до наукового дискурсу світоглядно-філософських ідей герменевтики, екзистенціалізму та ін.) приходять усвідомлення, що раціональність не обмежується жорсткими рамками картезіанської моделі [доведеність – однозначність, ясність – логічна строгість], а обґрунтування рішень традиційними стандартами дедуктивних висновків. У працях Хаїма Перельмана, Евеліна Фетеріса, Річарда Вівера, Стівена Тулміна, Роберта Алексі відстоюється ключова ідея: сфера практичних дій та рішень юристів (у тому числі суддів) – це не тільки обґрунтування і доведення на основі дедукційної моделі та міркувань у категоріях істинне/хибне. Юристи займаються аргументуванням: воно включає емоційно-психологічні, морально-ціннісні, вольові, світоглядні, лінгвістичні та інші складові й виміри. Загальну природу, структуру, зовнішній вираз, якісні показники та ін. такої діяльності доцільно описувати за допомогою таких понять як переконування, дискурс, діалог, доладність, прийнятність, розумність. У такому розумінні юридична аргументація донедавна не була самостійним предметом дослідження

вітчизняних учених. Водночас риторичні, герменевтичні, лінгвістичні та інші аргументи, які впродовж тривалого часу вивчаються зарубіжними авторами у контексті риторичного, прагматодіалектичного, діалогічного (дискурсивного) підходів до юридичної аргументації, не були включені до вітчизняного академічного дискурсу. Наукові доробки американських та європейських учених у цілому залишалися *terra incognita* для українських юристів головним чином через відсутність їх перекладів українською мовою.

Важливою подією для української юриспруденції стала поява фундаментальної роботи Т. Дудаш «Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика» [2]. Цінність цієї роботи головним чином полягає у тому, що там поданий оригінальний авторський погляд на різні аспекти і складові аргументації та юридичного аргументування. У цій монографії також проведений комплексний аналіз та узагальнення наукових доробків відомих та авторитетних зарубіжних авторів, що є важливим і корисним з точки зору осучаснення і збагачення вітчизняної юриспруденції – як теоретичної, так і практичної. Водночас слід визнати, що у роботі Т. Дудаш окремі види і типи аргументів висвітлені недостатньо повно. Одним із них є *argumentum a contrario*. Цей аргумент учасниками різних аргументувальних ситуацій (навіть юристами) у царині правотворчої, правотлумачної, правозастосовчої діяльності часто використовується інтуїтивно і, слід визнати, не завжди коректно. Тож необхідно з'ясувати природу і сутність аргументу від супротивного, сферу його використання, а також сильні і слабкі сторони.

Виклад основного матеріалу дослідження. У літературі, де досліджуються питання юридичної аргументації, аргумент від супротивного (*argumentum a contrario*) – його сутність, структура, умови і сфери використання – часто визначається через низку змістових, функціональних, операційних та інших характеристик: він є протилежністю [антитезою] висновку за аналогією; його використання передбачає лінгвістичний аналіз правових текстів, з'ясування і врахування кваліфікованого мовчання автора правового тексту; найчастіше використовується при вирішенні питань права, котрі стосуються вибору та застосування певної норми права до фактичних обставин справи. У правозастосуванні практичним наслідком використання аргументу є незастосування юридичного припису до ситуацій (випадків), що ним прямо не передбачені. Цей аргумент має значну переконувальну силу, високо цінується та широко використовується у тих правопорядках, які ґрунтуються на традиціях писаного права і де тексти юридичних документів відіграють важливу роль у правовому житті. С. Погребняк зауважує: «Цей аргумент означає, що визначений правовий наслідок діє тільки для такої обставини справи, яка чітко підпадає під дію норми права. У іншому разі робиться висновок, що для такого випадку ця норма не діє» [5, с. 50]. Італійський дослідник Дж. Тарелло підкреслює, що аргумент *a contrario* ґрунтується на припущенні, що юридичний припис визначає нормативний статус певного предмета (речі, особи) або класу предметів і водночас заперечує поширення цього припису на усі предмети, які у ньому прямо не згадані [6, с. 242]. Нідерландський учений Х. Янсен характеризує *argumentum a contrario* як аргумент *pro te*, що певне юридичне правило не повинне застосовуватись за аналогією [7].

На наш погляд, слід вирізняти слабкий та сильний *argumentum a contrario*.

– Іноді використання аргументу від супротивного не дозволяє дійти безспірної й однозначної висновку, що до випадку, який не охоплюється ні основною [смісловне ядро, первинна система значень правила], ні периферійною сферою лінгвістично допустимого застосування правила [«сутінкова зона», вторинна система значень],

не можуть бути застосовані передбачені цим правилом наслідки. Це, до речі, дає підстави окремим авторам визначати аргумент від супротивного як непевний елемент (англ. – suspicious piece) юридичної аргументації [8, с. 498, 499] або як ненадійний прийом обґрунтування судових рішень [9, с. 31]. Наприклад, маємо правило у такому формулюванні: «Харків'яни, які цікавляться шахами, можуть вступити до спортивного клубу «Світанок». Не володіючи контекстом прийняття цього правила (наприклад, наявність чи відсутність у клубі інших спортивних секцій) проблематично з'ясувати намір і позицію автора правила щодо речей [прихильників інших видів спорту], котрі у ньому не згадані. Можливо, його намір полягав у тому, щоб популяризувати і залучити саме до цього виду спорту якомога більше містян, а вимоги чи обмеження щодо участі осіб в інших спортивних секціях (якщо такі є) могли бути встановлені іншими правилами. Висновок (а) щодо неможливості вступу до клубу особами, які цікавляться футболом, що ґрунтується на *argumentum a contrario* [у цій ситуації він буде умовно **слабким**], буде рівносильним протилежному висновку (б) щодо можливості отримання членства цими особами, який ґрунтується на аналогії. Але якщо б спортивний клуб мав назву «Ласкер» [був названий на честь унесвітненого відомого шахіста Емануеля Ласкера], тоді можна було б дійти переконливих висновків, що це правило стосується суто гравців у шахи.

– У певних аргументувальних ситуаціях *argumentum a simili* не є релевантним, наприклад, у випадках кримінально-правової кваліфікації протиправних діянь, – застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією прямо заборонено Кримінальним кодексом України [*nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* – не має злочину без прямої вказівки на це у законі]. Однак незастосовність аргументу з аналогії не завжди обумовлена лише прямими вказівками у законодавстві. Це може бути пов'язано з іншими обставинами, що стосуються самої норми права (правила), до якої апелює аргументувач. Мають значення: визначений у нормі спосіб правового регулювання – дозвіл, заборона або зобов'язання, її належність до певної галузі права; мовностилістичний виклад правила поведінки – побудова фраз, наявність певних прислівників, модальних часток, що надають словам (словосполученням) певного семантичного відтінку, та ін. На основі **сильного** аргументу від супротивного робиться коректний і прийнятний висновок про неможливість застосування правових наслідків до тих кейсів, які не передбачено цією нормою. Т. Манн підкреслює: «Якщо заповнення прогалини за аналогією є неможливим, оскільки існуюче нормативне регулювання слід вважати вичерпним, то на основі міркувань від супротивного (*argumentum a contrario*) слід установити, що розширення правових наслідків відповідного положення закону на спірну ситуацію з огляду на виражені у законі наміри є неможливим [9].

Логічна схема сильного аргументу від супротивного має такий вигляд:

– Нормативне висловлювання *A* має такий вигляд: «якщо *p*, тоді *Pq*». Воно означає: якщо і **тільки** якщо *p*, тоді *Pq*.

– Отже, якщо $\sim p$, тоді $\sim q$.

У цій схемі *q* та *p* є пропозиційними змінними, *P* – деонтичний оператор для дозволу, а знак $\sim$ означає заперечення. У контексті юридичної аргументації акцент *p* – випадок (ситуація), передбачений юридичним складом норми права, а консеквент *q* – правовий наслідок.

Отже, коректне використання цього аргументу передбачає проведення граматичного і семантичного аналізу тексту, зокрема мовного викладу поданих у ньому тверджень і висловлювань – нормативних та (або) описових.

У юридичній літературі *argumentum a contrario* іноді визначають як лінгвістичний аргумент [11, с. 46] або як аргумент від мовчання (*argumentum ex silentio*) [12, с. 44],

позаяк він ґрунтується на формулюваннях норми права: аргументувач апелює саме до того, що у ній (а) прямо зазначено, і що (б) не вказано. Дж. Хорті у цьому контексті вирізняє (а) жорстку [надійну, чітко артикульовану] і (б) м'яку інформацію (англ. – hard and default, or soft, information) [13]. Коректно проведений мовний і логічний аналіз норми права дозволяє зробити обґрунтовані висновки, що вона має: 1) експліцитну «позитивну» сферу застосування, яка обмежується визначеною у тексті типовою ситуацією (випадком); 2) імпліцитну «негативну» сферу застосування, що визначається кваліфікованим мовчанням законодавця. *Qui dicit de uno negat de altero* – хто говорить про одне [законодавець чітко артикулює свою позицію щодо згаданих у нормі права речей], заперечує інше [неявна заборона поширювати дію норми права на усі речі, що прямо не згадані у нормі]. Аргументувач, який апелює до кваліфікованого мовчання законодавця, тим самим констатує відсутність прогалини у законі. О. Щербина зауважує: «Якщо прогалину розглядати як явище, що пов'язане (стало результатом) з неусвідомленою бездіяльністю, упущенням законодавця, як недолік правової системи, що підлягає усуненню, а кваліфіковане мовчання законодавця – як цілеспрямоване волевиявлення суб'єкта правотворчості, його намір залишити конкретну ситуацію за межами правового регулювання, тоді зазначені терміни мають протилежний характер. У такому сенсі кваліфіковане мовчання законодавця має іншу, відмінну від прогалини природу, інші (позитивні наслідки). Мовчання передбачає перебування частини інформації в імпліцитній формі. Йдеться про мовчання як відсутність вербального вираження волі законодавця» [14, с. 98].

При нормативному врегулюванні певної типової ситуації і визначенні сфери її застосування суб'єкт, намагаючись описати її у тексті максимально точно і конкретно, надає вирішального значення саме правопевності, зокрема передбачуваності дії норми права. Саме з цією метою автор правила (законодавець або, приміром, особа, що складає заповіт чи правила відвідування музею) використовує у тексті слова і фрази на кшталт «тільки у випадку», «виключно», «винятково», «не інакше як» і т. п. Х. Янсен слушно зауважує, що вони виконують роль обмежувального індикатора (англ. – restricting indicator) [11, с. 54]. Наприклад:

– юридична особа відповідає за зобов'язаннями її учасників (засновників), що пов'язані зі створенням такої особи, **тільки у разі** наступного схвалення їхніх дій відповідним органом юридичної особи (ст. 96 Цивільного кодексу України);

– іноземним підприємством є унітарне або корпоративне підприємство, створене за законодавством України, що діє **виключно** на основі власності іноземців або іноземних юридичних осіб, або діюче підприємство, придбане повністю у власність цих осіб (ст. 117 Господарського кодексу України);

– медичні, наукові та інші дослідження можуть провадитися **лише** щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою (ст. 281 Цивільного кодексу України).

Таку ж мету законодавець переслідує, коли встановлює юридичні обов'язки і заборони, визначає правила обчислення строків або закріплює конкретні строки дії норми права. Коли юридичний припис установлює, що особи чоловічої статі після досягнення визначеного віку зобов'язані проходити військову службу, на основі *argumentum a contrario* **доходять висновку**, що *цей обов'язок не стосується жінок*. Норму, яка визначає, що малолітня особа (до 14 років) не несе цивільно-правової відповідальності за завдану нею шкоду, слід тлумачити *a contrario*. Це означає, що правові наслідки цієї норми не можуть бути поширені на п'ятнадцятирічного підлітка, хай навіть рівень його фізичного та інтелектуального розвитку відповідатиме середнім показникам осіб

дванадцять років. За висловом Х. Янсена, такого роду аргументація ґрунтується на «інверсії» юридичної норми, яка припускає, що норма імпліцитно визначає протилежні правові наслідки для протилежних за змістом юридичних фактів [7].

Цікавою, хоча й, на наш погляд, певною мірою дискусійною, є позиція Р. Гуастіні. На його переконання, «емпіричне» спостереження за діяльністю юристів свідчить про те, що вони часто займаються логічним перетворенням і переформулюванням нормативних основ різних елементів правопорядку. Іншими словами, юристи виводять імпліцитні, невиражені норми (англ. – *unexpressed norms*) із текстуально виражених норм. Дослідник виділяє сім видів невиражених норм, що створюються на основі різної аргументації (аргументів) та/або передумов, з яких вони виводяться. З-поміж них є норми, отримані з виражених норм за допомогою окремих правил юридичної логіки, таких як аргумент *a contrario* або аргумент *a fortiori* [15, с. 155–157]. Погоджуємось з тим, що юристи, здійснюючи правовий аналіз, часто вдаються до перетлумачень, переформулювань норм у контексті обставин справ, проводять різні логічні операції над закріпленими у правових текстах твердженнями і висловлюваннями (конверсія, обверсія та ін.). Проте у результаті цих розумових дій та операцій нові юридичні норми у буквальному розумінні не створюються.

Застосовність чи релевантність того чи іншого аргументу у конкретних аргументувальних ситуаціях і, власне, прийнятність результатів аргументування іноді ґрунтується на певних ціннісних передумовах, що можуть знаходитись у більшій широкій площині функціонування правової системи. За твердженням М. Павчника, окрім зовнішньої подібності, для застосування аналогії також необхідна констатація, що випадки є ціннісно рівними. Якщо вони мають рівну основу інтересів та цінностей, яка є основою для правового регулювання, то їх також слід оцінювати однаково. Спільна основа цінностей є *tertium comparationis*, через яке доходять висновку *a simili ad simile* [16, с. 130]. Уявімо таку ситуацію: текст заповіту містить положення, що визначає порядок поділу спадкового майна між синами спадкодавця. Чи може таке правило бути застосовано щодо його дочок? *Припустимо, що у межах певного правопорядку заперечується принцип рівності прав і свобод людини і громадянина (принцип рівноправності) в аспекті гендерної рівності жінок та чоловіків. Останні знаходяться у привілейованому становищі з точки зору їх соціального статусу та правових можливостей, а жінки позбавлені права набувати і розпоряджатися майном – вони в принципі можуть не згадуватися у відповідних нормах цивільного права. У наведеній аргументувальній ситуації із поділом спадкового майна висновок, отриманий на основі міркувань за аналогією [поширення правила на дочок спадкодавця], не буде вважатися прийнятним, принаймні у системі координат відповідного правопорядку.*

Аргумент a contrario використовується також при вирішенні питань факту. У 1952 році жінка звернулася до голландського суду із заявою про визнання біологічним батьком чоловіка. Судом було встановлено, що дитина була зачата і народжена не у шлюбі. Між заявницею та чоловіком, які літом працювали разом у готелі, деякий час тривали статеві відносини. Ймовірний батько дитини, не заперечуючи цей факт, стверджував, що потім жінка мала стосунки з іншими чоловіками. Було з'ясовано, що зачаття дитини могло відбутися у проміжок часу між липнем та жовтнем. У суді жінка наполягала на тому, що протягом трьох місяців (липень – серпень) єдиною особою, з якою вона мала статеві стосунки, був чоловік, якого вона вважає батьком своєї дитини. Оскільки ДНК-тести на той час були недоступні, суд мусив оцінити правдоподібність її тверджень і на основі цього вирішити

питання щодо визнання чоловіка батьком народженої дитини. Заяву жінки про те, що протягом літа вона мала відносини із чоловіком, було інтерпретоване судом як таку, що має додатковий (імпліцитний) смисл: у вересні та жовтні (коли дитина могла бути зачата від інших осіб) вона не мала стосунків із цим чоловіком. Тому суд дійшов висновку про відсутність достатніх підстав для визнання саме його біологічним батьком дитини. Тобто у цій справі суд побудував лінію аргументації, спираючись на міркування від супротивного – виразне твердження, у якому прямо згадуються певні речі, інтерпретується як таке, що несе протилежний смисл щодо незгаданих речей [11, с. 45].

Цікавою у контексті нашого дослідження є аргументувальна ситуація за участю суддів Конституційного Суду України О. Совгири та О. Первомайського. Останній в Окремій думці у справі № 1-28/2020(460/20) з-поміж іншого зазначив: «Усупереч своїй юридичній позиції Велика палата Конституційного Суду Ухвалою від 18 квітня 2023 року № 38-у/2023 відмовила у задоволенні самовідводу судді Совгири Ольги Володимирівни в справі № 1-28/2020(460/20), унаслідок чого подальше ухвалення процесуального рішення із закриття конституційного провадження в цій справі суперечило як засадам діяльності органів конституційного контролю, передусім вимозі безсторонності суду та судді, так і наведеним попередній практиці самого Суду» [17]. О. Совгира побудувала лінію контраргументації саме на основі аргументу від супротивного. В Окремій думці у цій справі вона зауважила, що «ні Конституція України, ні Закон «Про Конституційний Суд України» не містять заборони процесуального сумісництва у конституційному провадженні, на відміну від процесуальних кодексів, які таку заборону встановлюють». Суддя зазначає, що у Законі «Про Конституційний Суд України» та Регламенті Конституційного Суду України врегульовано підстави і порядок вирішення питання конфлікту інтересів судді Суду. Це дає підстави вважати, що законодавець свідомо не включив норми про заборону процесуального сумісництва до Закону [маємо звернення аргументувача до кваліфікованого мовчання законодавця – І. С.], розуміючи хибність такої позиції для цього виду провадження, обумовлену його специфікою, зокрема представництвом публічних, а не приватних інтересів. Підсилюючи свою позицію в аспекті коректності використання аргументу *a contrario*, О. Совгира цитує підручник з теорії права за заг. ред. М. І. Козюбри: «Застосування аналогії виключається, коли закон свідомо поширює свої приписи лише на прямо передбачені ним випадки, що є доказом того, що цей припис не має сили щодо інших випадків (так званий *argumentum a contrario* – висновок від протилежного). Цей аргумент означає, що визначений правовий наслідок діє тільки для такої обставини справи, яка чітко підпадає під дію норми права». Тобто у цій ситуації О. Совгира використала аргумент до наукового авторитету (англ. – *legal argument from scholarly authority*). «У цій ситуації немає підстав для застосування аналогії закону, оскільки аналогію закону застосовують лише у разі наявності прогалини у законодавстві – повної або часткової відсутності законодавчої регламентації певної групи суспільних відносин. Тобто аналогію закону (поширення норм процесуальних кодексів) до питання відводу (самовідводу) судді Суду є неприпустимою з огляду на зміст ч. 2 ст. 19 Конституції України, оскільки йдеться про публічно-правові відносини, а підстави й порядок відводу (самовідводу) врегульовані лише спеціальним законом», – резюмує суддя [18].

Отже, коректне використання цього аргументу передбачає проведення граматичного і семантичного аналізу тексту, зокрема мовного викладу поданих у ньому тверджень і висловлювань – нормативних та (або) описових. Останні мають бути прочитані та інтерпретовані на основі правила простого значення (англ. – *plain meaning rule*). Т. Гжибов-

ський зауважує, що сильний аргумент *a contrario* заперечує будь-яке інше значення юридичного тексту (не допускається його розширене тлумачення) і, крім того, визначає деонтичний статус умови, не вираженої в цьому тексті [19, с. 17]. Дж. Тарелло також зазначає, що правотлумачний аргумент *a contrario* стосується саме буквального тлумачення юридичної норми [6, с. 242]. Використовуючи цей аргумент, необхідно: 1) чітко визначити, яка ситуація перед-

бачена (описана) положенням правового тексту, з'ясувати його «понятійне ядро»; 2) потім показати, що випадок, який став предметом правової оцінки, відрізняється за суттєвими властивостями від ситуації, яка охоплена ознаками юридичного складу норми, або, іншими словами, існує релевантна несумісність між предметом регулювання норми і цим випадком; 3) і, нарешті, зробити висновок, що визначений правовий наслідок не діє для цього випадку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Barak A. *Judicial Discretion*. London : Yale University Press, 1989. 270 p.
2. Дудаш Т. *Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика* : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2024. 744 с.
3. Peczenik A. *On Law and Reason*. Dordrecht: Springer, 1989. 443 p.
4. Feteris E. *The Analysis and Evaluation of Legal Argumentation: Approaches From Legal Theory And Argumentation Theory*. *Studies in Logic, Grammar and Rhetoric*. 2009. Vol. 16. P. 307–331.
5. Погребняк С. П. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання. *Вісник Академії правових наук України*. 2013. №1 (72). С. 44–56.
6. Tarello D. *Argumentacija tumačenja i sheme obrazlaganja u pridavanju značenja normativnim tekstovima*. *Zbornik za teoriju prava*. 1990. № 4. 239–279
7. Pavčnik, M. *Legal Decisionmaking As A Responsible Intellectual Activity: A Continental Point of View*. *Washington Law Review*. 1997. Vol. 72. P. 481–504.
8. Jansen H. *E Contrario Reasoning and its Legal Consequences*. URL: <https://rozenbergquarterly.com/issa-proceedings-2002-e-contrario-reasoning-and-its-legal-consequences/?print=print> (дата звернення: 18.11.2024).
9. Kaptein H.J.R. *Legal progress through pragma-dialectics? Prospects beyond analogy and E contrario*. *Argumentation*. 2006. Vol. 19(4). P. 497–507.
10. Canale D., Tuzet G. *On the Contrary: Inferential Analysis and Ontological Assumptions of the A Contrario Argument*. *Informal Logic*. 2008. Vol. 28, No. 1. P. 31–43.
11. Mann T. *Einführung in die juristische Arbeitstechnik (Klausuren – Haus- und Seminararbeiten – Dissertationen)*. München : C.H. Beck, 2015. 290 s.
12. Jansen H. *In view of an express regulation: Considering the scope and soundness of a contrario reasoning*. *Informal Logic*. 2008. Vol. 28(1). P. 44–59.
13. Jansen H. *Van omgekeerde strekking. Een pragma-dialectische reconstructie van a contrario-argumentatie in het recht*. Amsterdam : Thela Thesis, 2003. 222 p.
14. Horty J. *A Contrario Argument and Default Reasoning*. In *Conversations in Philosophy, Law, and Politics*. Oxford : Oxford University Press, 2024. P. 580–592.
15. Щербина О. Труднощі витлумачення терміна «кваліфіковане мовчання законодавця»: логічний аспект. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. № 5. С. 95–101.
16. Guastini R. *Juristenrecht: Inventing rights, wrongs, and powers*. In *Neutrality and theory of law*. Dordrecht: Springer, 2013. P. 147–159.
17. Pavcnik M. *Juristisches Verstehen und Entscheiden: Vom Lebenssachverhalt zur Rechtsentscheidung. Ein Beitrag zur Argumentation im Recht (Forschungen aus Staat und Recht)*. Wien : Springer, 1993. 182 s.
18. Окрема (розбіжна) думка Конституційного Суду України О. Первомайського у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 розділу III „Прикінцеві та перехідні положення“ Закону України «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України „Про перелік об’єктів права державної власності, що не підлягають приватизації“». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nb02d710-24#n46> (дата звернення: 15.10.2024).
19. Окрема судді Конституційного Суду України О. Совгирі у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 3 розділу III «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України “Про перелік об’єктів права державної власності, що не підлягають приватизації”». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc02d710-24#Text>.
20. Grzybowski T., Zirk-Sadowski M. *Argumentum a contrario*. *Państwo i Prawo*. 2017. Vol. 72. P. 3–17.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ НАУКИ В УРСР ТА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SCIENCE IN THE USSR AND IN INDEPENDENT UKRAINE AT THE UNIVERSITY OF LVIV

Шпак Н.Р., аспірант, асистент кафедри адміністративного та фінансового права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Правова наука на юридичному факультеті Львівського університету розвивалася досить строкато, на що вплинули різні політичні перипетії, які відбувалися з територією України впродовж століть. Це відобразилося на втраті багатьох джерел, які б допомогли критично оцінити зміни і процеси розвитку науки, та відповідно на складності і стані вивченості цієї теми.

У статті методологічно ми дотримуємося компаративного аналізу. Розглянуто архівні джерела, які зберігаються в Архіві Львівського національного університету імені Івана Франка та Протоколи засідань Вченої ради юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Мета статті – простежити розвиток адміністративно-правової науки цієї установи впродовж 1970-х років та як вона модифікувалася в період незалежності України. Основний інтерес для нас становить виявлення змін, які адміністративно-правова наука пройшла на зрізі епох, вплив марксистсько-ленінської парадигми на діяльність кафедри та особливості освітнього процесу зараз.

Порівняльна характеристика розглянута на таких прикладах: науково-дослідна робота викладачів кафедри адміністративного та фінансового права юридичного факультету Львівського університету, публікації, рецензії викладачів, теми їхніх досліджень. Окрему увагу приділено роботі зі студентами та їхнім науковим дослідженням, які мали різне спрямування. Також розглянуто співпрацю з іншими навчальними закладами, програми обмінів науковцями, що сприяли запозиченню нових методів навчання, розширенню знань та обміну досвідом, розвитку освіти та підвищенню репутації кафедри й університету загалом. Висвітлено курси, спецкурси кафедри адміністративного права, які формувалися на запиті потреб держави та суспільства. Всі ці аспекти репрезентують напрям розвитку адміністративно-правової науки та її становлення в цей період.

Ключові слова: юридичний факультет, адміністративно-правова наука, становище науки, радянська ідеологія, викладацька діяльність, історія права, історія університету.

The legal science at the Law Faculty of Lviv University has developed quite a lot, which was influenced by various political processes that have taken place on the territory of Ukraine over the centuries. This has resulted in the loss of many sources that would help to critically assess the changes and processes of development of the science, and, accordingly, in the complexity and state of research on this topic.

In this article, we use a comparative analysis as our methodology. The article focuses on archival sources stored in the Archives of the Ivan Franko National University of Lviv and the Minutes of the meetings of the Academic Council of the Law Faculty of the Ivan Franko National University of Lviv. The aim is to trace the development of administrative and legal science at this institution during the 1970s and how it has been modified during the period of Ukraine's independence. We are mainly interested in identifying the changes that administrative law science has undergone at the crossroads of epochs, the influence of the Marxist-Leninist paradigm on the activities of the department and the peculiarities of the educational process today.

The comparative characteristic is examined on the following examples: research work of the teachers of the Department of Administrative and Financial Law of the Law Faculty of Lviv University, publications, reviews of teachers, and topics of their research. Particular attention is paid to the work with students and their research, which had different directions. Cooperation with other educational institutions, exchange programmes for scientists, which contributed to the adoption of new teaching methods, the expansion of knowledge and exchange of experience, the development of education and the enhancement of the reputation of the department and the university as a whole, are also considered. Courses, special courses of the Department of Administrative Law, which were formed at the request of the needs of the state and society, are covered. All these aspects represent the direction of development of administrative law and its formation during this period.

Key words: law faculty, administrative and legal science, the status of science, Soviet ideology, teaching activity, history of law, history of the university.

Окреслена проблематика є доволі малодослідженою. Наявні доробки лише побіжно розглядають ці питання, окремі аспекти висвітлено у працях науковців юридичного факультету ЛНУ імені І. Франка: Володимира Качнича, Бориса Тищика, Ігоря Бойка; у працях науковця історичного факультету ЛНУ імені І. Франка Володимира Качмара; у працях польського дослідника Адама Редзика.

Адміністративно-правова наука в УРСР перебувала в чітких рамках та обмеженнях, що вплинуло на напрям наукових досліджень та розвиток державного апарату загалом, це можна простежити, якщо порівняти рівень розвитку науки в демократичних країнах [17, с. 58]. Збережені архівні документи чітко розкривають це питання. Говорячи про ідеологічний контроль університету, варто відзначити такі впливи радянської системи: 1. Розпочалися репресії у кадровій політиці університету, з 1939 року тривали арешти, які продовжилися у 1945 році і завершилися звільненнями з роботи та виїздом зі Львова «за власним бажанням» багатьох поляків. Збереглися накази, які свідчать про перевірки особової інформації працівників,

студентів, доля яких переплітається з Львівським державним університетом, проводилися повторні перегляди особових матеріалів по кадрах тощо. 2. Розпочалися великі перевірки літератури, яка зберігалася у сховищах бібліотеки і на кафедрах університету, щоб визначити книги, які можуть бути в загальному доступі за ідейним змістом, для контролю цього процесу створювалися спеціальні комісії. В Науковій бібліотеці ЛНУ імені І. Франка спецфонд як відділ офіційно почав існувати з 1948 року. 3. Навчальний процес на кафедрах мав ідейно-політичне спрямування, викладачі зобов'язувалися його впроваджувати та працювати зі студентами у цьому напрямі.

Науково-дослідна робота юридичного факультету велася на основі виокремленої конкретної проблеми, навколо якої розробляли основні теми, в більшості їх визначали і встановлювали на з'їздах КПРС, де зберігалася ідейна спадщина В. І. Леніна щодо питань держави і права. В 1971 році була затверджена тема «Закономірності розвитку соціалістичної держави та суспільства, що координується Науковими Радами АН УРСР та СРСР»

[1, с. 7]. У 1973 році ця тема була такою ж [2, с. 73]. Саме над цією проблематикою зобов'язувалися працювати усі кафедри юридичного факультету і хоч її формулювання періодично змінювалося, суть залишалася тією ж. Крім того, рішення з'їздів КПРС накладали на них додаткові вимоги, як, наприклад, видання колективної монографії, присвяченої 50-річчю утворення Співки РСР «Урочистість ленінських ідей про державу та право в Україні» [1, с. 8].

Маючи загальну тему досліджень, яку вказано вище, кожна кафедра виконувала власний план науково-дослідної роботи. Кафедра державного і адміністративного права в 1973 році виконувала комплексну тему «Організація і діяльність державного апарату СССР і зарубіжних європейських соціалістичних країн», у межах якої мали бути підготовані такі роботи: до прикладу, доцент І. В. Март'янов досліджував «Діяльність наглядових комісій із забезпечення законності», розділ навчального посібника «Нагляд органів прокуратури за законністю в діяльності організацій громадської самодіяльності»; доцент В. І. Чушенко виконував дослідження на тему «Структура, термін повноважень, порядок роботи Народних зборів Народної Республіки Болгарії», розділ монографії «Представні органи державної влади НРБ»; доцент Г. П. Бондаренко досліджував «Виконання постанов про накладення адміністративних стягнень», розділ навчального посібника «Адміністративний процес у СРСР» [2, с. 75–76].

У сучасний період на кафедрі адміністративного та фінансового права затверджуються теми науково-дослідної роботи на три роки, після чого про їх виконання відбувається звітування. На 2021–2023 роки була обрана тема «Удосконалення актів адміністративного та фінансового законодавства України» [13, с. 9].

Звіти про наукову роботу кафедри адміністративного та фінансового права демонструють нам глобальність досліджень, теми, які розглядають та розкривають низку актуальних проблем цієї науки і пропонують шляхи їх вирішення. До прикладу, у 2016 році серед них досліджено залежність забезпечення соціально-економічних прав держави від фінансово-економічних можливостей, у висновках сформульовано об'єктивні закономірності вказаних явищ; при розробці національного законодавства про адміністративну процедуру запропоновано керуватися наявними у континентальній правовій системі моделі з окремими елементами англо-американської правової системи; запропоновані критерії розмежувань категорій «адміністративний процес» від «адміністративної процедури»; з'ясовано головні елементи податкових законів Польщі, Чехії, а також причини проведення кодифікації; визначено засоби адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки в Україні та запропоновані шляхи вдосконалення чинного законодавства в цій сфері.

Діяльність викладачів як науковців зобов'язує їх поглиблювати знання в цій сфері, проводити дослідження, готувати публікації.

У 1971 році обговорювали рецензії на такі книги: «Радянське державне право» (Москва, 1970) та «Державне право СССР» (за редакцією проф. С. С. Кравчука, видавництва «Юридична література», Москва, 1971) [1, с. 30]; писали відгуки на кандидатські дисертації та автореферати: А. А. Чувпіло «Господарські об'єднання в системі галузі управління промисловістю», І. Г. Деревягіна «Місце моралі та права у розвитку комуністичного ставлення до праці», Н. І. Корнієнко «Правовий стан відділів та управлінь виконавчих комітетів місцевих Рад Української РСР», Г. М. Рахіяшвілі «Міністерства союзної республіки», А. Б. Пешкована «Проблеми адміністративно-правового методу регулювання радянських суспільних відносин» [1, с. 30].

У документі «Соціалістичні зобов'язання кафедр», який затвердив в. о. завідувача кафедри державного та адміністративного права доцент В. І. Чушенко, вка-

зано, що на ротопринті мали з'явитися такі дослідження: «Прокурорський нагляд – засіб забезпечення законності в роботі організацій громадської самодіяльності» доцента І. В. Март'янова; «Народні Ради Народної Республіки Болгарії» доцента В. І. Чушенка; «УРСР – рівноправний суб'єкт міжнародного права» доцента В. В. Преображенської [3, с. 12]. Згадано підготовку до друку монографії «Адміністративна відповідальність в СРСР» доцента Г. П. Бондаренка та статей у журналі «Радянське право»: «Роль місцевих Рад в трудовому вихованні молоді» викладача І. І. Короля, «Взаємодія органів народного контролю з іншими контролюючими органами» доцента І. В. Март'янова. А також низку конспектів лекцій і навчальних посібників: «Представницькі органи державної влади НРБ» доцента В. І. Чушенка, «Право міжнародних договорів» доцента В. В. Преображенської, «Адміністративна відповідальність в СРСР» доцента Г. П. Бондаренка [2, с. 46].

У науковій роботі також брали участь практичні працівники, що свідчить про унікальність досліджень та їхню практичну складову. Є згадка про залученість завідувача оргінструктурського відділу Львівського облвиконкому О. І. Лімаренка та начальника відділу загального нагляду прокуратури Львівської області О. О. Проніна [1, с. 35].

Ця практика продовжується і зараз, викладачі долучаються до написання монографій, підручників, навчальних посібників, словників, статей, перекладають наукові праці, виступають з доповідями на конференціях. Крім того, займаються іншими формами наукової діяльності, а саме роботою в спеціалізованих вчених, експертних радах, рецензуванням та опонуванням дисертацій, керують аспірантами у їхніх наукових дослідженнях тощо. Як результати такої діяльності Вчена рада юридичного факультету (розглянуті засідання останніх років) рекомендувала до друку монографію доцента кафедри адміністративного та фінансового права А. М. Школика «Адміністративно-процедурне законодавство та його систематизація», 2020 р. [5, с. 17]; а також навчальний посібник «Юридична наука в Львівському університеті у персоналіях» доцента кафедри адміністративного та фінансового права В. С. Кахничка, 2023 р. [6, с. 2–3].

Науково-дослідна робота залишається важливою сферою діяльності викладачів, оскільки дає можливість отримати вищий науковий ступінь та розвиває адміністративно-правову науку. В. В. Решота для здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 «Адміністративне право і процес» підготував дисертаційне дослідження на тему «Застосування джерел адміністративного права в судочинстві України» [10, с. 2]. Н. Т. Паславська для здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 081 «Право» провела дисертаційне дослідження на тему «Адміністративна юстиція ФРН: становлення, розвиток та функціонування» [9, с. 14–15]. Професор В. В. Решота для здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» досліджував тему «Спрощене позовне провадження в адміністративному судочинстві України» [12, с. 2]. О. В. Ільницький для здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 081 «Право» підготував дисертаційне дослідження на тему «Фінансово-правова характеристика управління бюджетними коштами» [13, с. 6].

Теми дисертацій аспірантів: О. О. Бідак – аспірант денної форми навчання працює над темою «Проведення в типових та зразкових справах в адміністративному судочинстві», науковий керівник доцент В. В. Решота; О. П. Куманська-Нор – аспірант заочної форми навчання досліджує «Адміністративні послуги у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в Україні в умовах децентралізації», науковий керівник М. М. Кобилецький [14, с. 2–3]; І. Р. Кабат проводить дослідження

про «Адміністративно-правове регулювання дозвільної процедури в будівництві», науковий керівник доцент Н. В. Янюк; Л. М. Павліш працює над темою «Юрисдикція адміністративних судів України і Республіки Польща: порівняльно-правова характеристика», науковий керівник професор М. М. Кобилецький [15, с. 4]; Р. А. Пристай досліджує «Адміністративно-правові механізми захисту персональних даних в соціальних мережах в Україні», науковий керівник професор М. М. Кобилецький; Ю. А. Багряк працює над темою «Правове регулювання цифровізації містобудівної діяльності в Україні», науковий керівник професор В. В. Решота; С. Ю. Шовгенко досліджує «Правове регулювання оподаткування нерухомого майна в Україні та Європейському Союзі», науковий керівник доцент Р. С. Шандра [8, с. 2]; Ю. С. Пахут проводить дослідження про «Правове регулювання оподаткування малого та середнього підприємництва в Україні та країнах Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження», науковий керівник доцент Р. С. Шандра [11, с. 2].

Тематика доповідей студентів на університетській конференції по секції державного та адміністративного права: «XXIV з'їзд КПРС про підвищення ролі Рад депутатів трудящих» студент 2 курсу В. Міщенко, «Права і обов'язки радянських громадян у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» студент 2 курсу А. Данилевич, «Державна влада і особа в СРСР» студент 2 курсу Ю. Бубес, «Союзна республіка» студент 5 курсу Г. Денисенко, «Критика буржуазних вчень про конституцію» студент 5 курсу Н. Федіна, «Законодавчий процес в СРСР, поняття та стадії» студент 2 курсу В. Шаруда, «Демократизація організаційно-масової роботи місцевих Рад депутатів трудящих» студент 2 курсу О. Решетняк, «Адміністративний процес в СРСР» студент 4 курсу Є. Шевчук, «Управління в галузі юстиції» студент 3 курсу В. Юрченко, «Переконавання і примус в радянському державному управлінні» студент 3 курсу Л. Киричок, «Суть і значення принципу однакості великих держав ООН» студент 5 курсу Шевчук, «Участь молоді в роботі органів державного управління» студент 3 курсу Л. Беляев, «Соціальна відповідальність радянського студента» студент 3 курсу Гришук [2, с. 105–107]. Теми, як можна побачити, різносторонні, але в межах радянської ідеології.

Щодо сучасних досліджень студентів є такі теми магістерських робіт на спеціалізації «Адміністративна юстиція»: «Адміністративно-правове забезпечення надання електронних адміністративних послуг» студент В. О. Борисюк, «Адміністративно-правове регулювання відкритих даних» студент Л. А. Голіней, «Адміністративна процедура видачі дозвільних документів у сфері містобудівної діяльності» студент Ю. В. Живчук, «Процедура прийняття індивідуальних адміністративних актів в Україні» студент Б. М. Комар, «Оскарження постанов в справах про адміністративну відповідальність» студент Д. Ю. Лебедев, «Правові засади регулювання фінансових правовідносин в Україні» студент О. А. Ляхович, «Адміністративна відповідальність за неподання декларацій уповноваженими особами» студент В. А. Майданський, «Правовий порядок ухвалення актів планування у сфері містобудівної діяльності» Ю. В. Маруняк, «Медіація та врегулювання спору за участю судді в адміністративному судочинстві» студент М. М. Нижник, «Право на доступ до публічної інформації та гарантії його реалізації» студент С. Ю. Фурман, «Адміністративна процедура за законодавством окремих держав-членів Європейського Союзу: порівняльно-правовий аналіз» студент М. В. Чирик, «Декларування як форма контролю за доходами та майном фізичних осіб» студент Ю. Р. Шелест; на спеціалізації Правосуддя і судово адміністрування: Правовий статус учасників адміністративного судочинства в Україні» студент І. А. Онишкевич; на спеціалізації Адвокатура: «Правовий статус фізичної особи як

суб'єкта оподаткування» студент Т. М. Басюк, «Управління ринками фінансових послуг в Україні» студент Ю. Ю. Козич; на спеціалізації Юридичне забезпечення євроінтеграції України: «Адміністративно-правове регулювання реадмісії в Україні» студент Н. А. Козич [7, с. 9–10]. Якщо порівнювати теми досліджень студентів в УРСР та в незалежній Україні, можна простежити, що роботи більш розширені і глобальні. Зважаючи на те, що багато джерел зараз доступні, можна переглянути і дослідити, роботи студентів мають відповідний науковий рівень і базуються на практичних прикладах, а не теоретичних. У радянський період чимало документів було засекречено, що ускладнювало процес дослідження.

Ще однією порівняльною характеристикою є програма обміну науковцями. Кафедра державного та адміністративного права підтримувала контакти з юридичними факультетами закладів вищої освіти інших міст: Києва, Мінська, Харківського юридичним інститутом, Інститутом держави і права АН УРСР та іншими, що також мало свій вплив на формування науки [2, с. 28]. В 1973–1974 роках були такі візити: кафедру історії та теорії держави та права відвідав доцент університету імені Кюрі-Склодовської в Любліні Редер; на кафедрі кримінального права, процесу і криміналістики були запрошені професор Московського університету Б. О. Галкін, який прочитав лекції з курсу «Суд і правосуддя в СРСР» та професор Харківського юридичного інституту О. Н. Колесніченко, який прочитав лекції з курсу «Радянська криміналістика» [2, с. 7]. З юридичного факультету Львівського державного університету доцент В. І. Калинович був направлений у Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка оренда Леніна, де прочитав повний курс лекцій з «Основ римського цивільного права» [2, с. 7].

У незалежній Україні співпраця із закордонними науковими установами та фірмами стала більш глобальною, викладачі беруть участь у наукових стажуваннях, грантах, налагоджують міжнародні контакти, випускають спільні публікації, організують спільні наукові заходи, запрошують закордонних науковців для обміну досвідом. Наявна активна співпраця з такими закладами: юридичним факультетом Ягеллонського університету в Кракові (Республіка Польща); з Коледжем права Чикаго-Кент Іллінойського технологічного університету в США; з Вейсбаденським приватним університетом економіки і права у Німеччині. Є згадки про такі наукові стажування: 01–30 червня 2016 року доцент А. С. Мостовий стажувався в університеті м. Оснабрюк, Федеративна Республіка Німеччина; 15–28 січня 2018 року Н. В. Стецьк – в Центрі польських правових наук факультету права та адміністрації Варшавського університету [10, с. 2]; з 01 червня по 31 серпня 2021 року Н. Т. Паславська проходила наукове стажування в Університеті імені Фрідріха-Александра (Ерланген-Нюрнберг, Федеративна Республіка Німеччина) [9, с. 12].

Співпраця, яка налагоджується між університетами, сприяє не лише підвищенню кваліфікації викладачів, але й студентів. Так діє проєкт академічної мобільності у сфері вищої освіти Erasmus+ International Mobility. У 2023 році у межах цього проєкту студентку 3 курсу Ю. Р. Люльку скерували на навчання до Львівського Університету (Бельгія), студентку 3 курсу А. О. Совишен – на навчання в університет Турку (Фінляндія), студентку 4 курсу Ю. О. Кулебу – на навчання до Бергенського університету (Норвегія) [16, с. 4–8].

Зазнали значних змін курси та програми, які викладали на кафедрі. У 1940 році на кафедрі державного права викладали лише три предмети: Державне право СРСР, Адміністративне право СРСР, Фінансове право СРСР [4, с. 71–72]. У 1970-х роках на кафедрі державного та адміністративного права викладали такі курси, спецкурси: «Радянське державне право», «Державне

право буржуазних країн та країн, що визволились від колоніальної залежності», «Реакційна суть державно-правової ідеології та основних Інститутів буржуазного державного права», «Міжнародне право», «Право міжнародних договорів», «Організація Об'єднаних Націй», «Радянське адміністративне право», «Адміністративна відповідальність в СРСР», «Народний контроль в СРСР», «Радянське фінансове право», «Фінансово-бюджетна діяльність місцевих рад», «Радянське будівництво», «Діяльність місцевих Рад по керівництву соціально-культурним будівництвом», «Основи адміністративної діяльності органів внутрішніх справ», «Діяльність місцевих Рад депутатів трудящих в галузі керівництва промисловістю», «Основи науки управління» [3, с. 16–20]. У 2020-х роках на кафедрі адміністративного та фінансового права викладають такі дисципліни: «Адміністративне право», «Фінансове право», «Адміністративні послуги», «Адміністративно-правове забезпечення запобігання корупції», «Захист прав учасників дорожнього руху», «Митне право», «Юридичні інновації», «Банківське право», «Податкове право», «Проведення у справах про адміністративні правопорушення», «Правове регулювання оподаткування малого та середнього бізнесу», «Трансферне ціноутворення», «Енергетичне право» [18, с. 1–2].

Інформація про курси, спецкурси демонструє нам, що наука видозмінювалася і від потреб суспільства, держави впроваджувалися нові дисципліни, більш вузької спеціалізації.

Отже, впродовж майже одного століття розвиток адміністративно-правової культури мав один напрям, а саме дослідження навколо теми комунізму, соціалізму УРСР, СРСР та дружніх до неї держав. Це вплинуло на відносно уповільнений розвиток науки, але все ж він відбувся і в таких складних історичних умовах. Впроваджувалися нові наукові програми, курси, спецкурси; з'являлися і починали використовувати нові технології; студенти активно долучалися до наукової діяльності тощо.

З проголошенням Незалежності України розвиток адміністративної науки перейшов на новий етап, оскільки за основу покладено демократичні цінності та принципи взаємодії влади і суспільства, держави та місцевого самоврядування. Збільшилася кількість наукових досліджень, що мають вагоме методичне, теоретичне та практичне значення. Крім того, науковці активно розвивають національне державотворення, вивчають багатовіковий державотворчий досвід, його неперервність, стали правові традиції, політико-правові основи. Міжнародна співпраця відкрила нові можливості розвитку адміністративно-правової науки в подальшому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів ЛНУ у Львівській обл. Ф. Р-119. Оп. 23. Спр. 2. 40 арк.
2. Архів ЛНУ у Львівській обл. Ф. Р-119. Оп. 23. Спр. 30. 114 арк.
3. Архів ЛНУ у Львівській обл. Ф. Р-119. Оп. 23. Спр. 33. 41 арк.
4. Архів ЛНУ у Львівській обл. Ф. Р-119. Оп. 3. Спр. 5. 398 арк.
5. Засідання Вченої ради юридичного факультету, протокол № 10. Львів: ЛНУ, 2020. 21 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/08/PROTOKOL-10-vid-25.06.2020.pdf> (дата звернення: 21.11.2024).
6. Засідання Вченої ради юридичного факультету, протокол № 10. Львів: ЛНУ, 2023. 5 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/07/Protokol-10-vid-16.05.2023.pdf> (дата звернення: 22.11.2024).
7. Засідання Вченої ради юридичного факультету, протокол № 11. Львів: ЛНУ, 2020. 17 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/PROTOKOL-11-vid-31.08.2020.pdf> (дата звернення: 21.11.2024).
8. Засідання Вченої ради юридичного факультету, протокол № 14. Львів: ЛНУ, 2023. 7 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/03/Protokol-14-vid-18.10.2023-roku.pdf> (дата звернення: 22.11.2024).
9. Засідання Вченої ради юридичного факультету, протокол № 18. Львів: ЛНУ, 2021. 15 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/07/Protokol-18-vid-19.05.2021.pdf> (дата звернення: 21.11.2024).
10. Засідання Вченої ради юридичного факультету, протокол № 19. Львів: ЛНУ, 2017. 3 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/06/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB-%E2%84%9619-%D0%B2%D1%96%D0%B4-26.12.2017.pdf> (дата звернення: 20.11.2024).
11. Засідання Вченої ради юридичного факультету, протокол № 2. Львів: ЛНУ, 2024. 9 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/11/2024_02-1.pdf (дата звернення: 22.11.2024).
12. Засідання Вченої ради юридичного факультету, протокол № 21. Львів: ЛНУ, 2021. 7 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/12/Protokol-21-vid-12.10.2021.pdf> (дата звернення: 21.11.2024).
13. Засідання Вченої ради юридичного факультету, протокол № 22. Львів: ЛНУ, 2021. 10 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/06/Protokol-22-vid-16.11.2021.pdf> (дата звернення: 21.11.2024).
14. Засідання Вченої ради юридичного факультету, протокол № 28. Львів: ЛНУ, 2018. 6 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/12/Protokol-28-vid-23.10.2018.pdf> (дата звернення: 20.11.2024).
15. Засідання Вченої ради юридичного факультету, протокол № 3. Львів: ЛНУ, 2022. 10 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/PROTOKOL-3-vid-20.10.2022-roku.pdf> (дата звернення: 22.11.2024).
16. Засідання Вченої ради юридичного факультету, протокол № 7. Львів: ЛНУ, 2022. 8 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/PROTOKOL-7-vid-30.12.2022-roku-1.pdf> (дата звернення: 22.11.2024).
17. Кахнич В. С. Основи розвитку адміністративного права у Львівському університеті. *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. 2022. № 13. С. 53–63.
18. Програмні цілі та завдання кафедри адміністративного та фінансового права. Львів: ЛНУ, 2021. 7 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/Prohramni-tsili-ta-zavdannia-kafedry-LNU_Kobyletskyy.docx (дата звернення: 21.11.2024).

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/11>

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

ORGANIZATION OF THE WORK OF THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE DURING MARTIAL LAW

Білодід С.І., студентка II курсу юридичного факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У період дії воєнного стану діяльність парламенту України набуває критичного значення для забезпечення стійкості державного управління, національної безпеки та підтримки функціонування інших гілок влади. Як єдиний законодавчий орган країни, Верховна Рада зобов'язана адаптувати свою роботу до умов підвищених ризиків та загроз, забезпечуючи при цьому безперервність і ефективність законодавчого процесу. У статті досліджено правові основи організації роботи Верховної Ради України в умовах воєнного стану, включаючи зміни, що стосуються парламентських процедур, безпеки депутатів, оперативності ухвалення рішень, а також загрози для парламентського суверенітету в умовах зовнішньої агресії.

Новизна статті полягає у системному аналізі механізмів адаптації парламенту до умов війни, а також у виявленні нових викликів, пов'язаних із законодавчим забезпеченням функціонування держави під час воєнного стану. Особливо підкреслюється необхідність оновлення норм Регламенту Верховної Ради з метою оптимізації порядку розгляду та прийняття законодавчих актів у прискореному режимі, що є критично важливим у воєнних умовах. Крім того, в роботі пропонуються конкретні шляхи вдосконалення організаційних аспектів діяльності парламенту, таких як забезпечення безпеки його членів, функціонування парламентських комітетів у надзвичайних умовах та захист інституційної цілісності держави.

Увага акцентується на тому, що навіть у складних умовах воєнного стану необхідно зберігати баланс між швидкістю прийняття рішень і дотриманням демократичних процедур. Окрім цього, стаття пропонує рекомендації щодо підвищення ефективності роботи парламенту шляхом внесення змін до законодавства для більш чіткого регулювання парламентської діяльності в екстремальних умовах.

Ключові слова: Верховна Рада України, парламент, воєнний стан, законодавчий процес, безпека, регламент, адаптація, безперервність, ефективність.

During the period of martial law, the activities of Ukraine's parliament take on critical importance in ensuring the resilience of state governance, national security, and the continued functioning of other branches of power. As the country's sole legislative body, the Verkhovna Rada is obligated to adapt its operations to conditions of heightened risks and threats while ensuring the continuity and effectiveness of the legislative process. This article examines the legal foundations of the Verkhovna Rada's organization during martial law, including changes related to parliamentary procedures, the security of deputies, the promptness of decision-making, and threats to parliamentary sovereignty in the context of external aggression.

The novelty of the article lies in its systemic analysis of the mechanisms through which the parliament adapts to wartime conditions, as well as the identification of new challenges associated with legislative support for the state's functioning under martial law. Special emphasis is placed on the need to update the Verkhovna Rada's Rules of Procedure to optimize the process of reviewing and adopting legislative acts in an expedited manner, which is critically important in wartime. Additionally, the article proposes specific ways to improve the organizational aspects of parliamentary activity, such as ensuring the safety of its members, the functioning of parliamentary committees under emergency conditions, and protecting the institutional integrity of the state.

Attention is drawn to the fact that even under the difficult conditions of martial law, it is essential to maintain a balance between the speed of decision-making and adherence to democratic procedures. Furthermore, the article offers recommendations for enhancing the parliament's efficiency by amending legislation to more clearly regulate parliamentary activities in extreme conditions.

Key words: Verkhovna Rada of Ukraine, parliament, martial law, legislative process, security, rules of procedure, adaptation, continuity, efficiency.

Актуальність статті обумовлена сучасною ситуацією в Україні, де введення воєнного стану стало необхідним заходом для забезпечення національної безпеки та стабільності. В умовах воєнного стану ефективна робота Верховної Ради набуває особливої важливості, оскільки парламент є ключовим органом, що приймає рішення, які впливають на всі сфери життя держави. Воєнний стан вимагає оперативного та злагодженого законодавчого процесу, що дозволяє швидко реагувати на виклики та загрози.

Крім того, під час кризових ситуацій, таких як воєнний стан, Верховна Рада повинна забезпечувати безперервність своєї роботи, попри на можливі перешкоди та ризики. Це містить не тільки прийняття законів, але й координацію з іншими державними органами та міжнародними партнерами. Вплив воєнного стану на законодавчий процес та управління державою є значним, оскільки вимагає адаптації процедур що існує та впровадження нових підходів для забезпечення ефективності та стабільності.

Необхідно розглянути, як Верховна Рада адаптується до цих питань, актуальність її дій, які механізми сприяють підвищенню активності за умов кризи. Аналіз організації роботи парламенту в період воєнного стану дозволить виявити сильні сторони та недоліки в законодавчому процесі.

Перед Україною постає завдання не тільки безпосереднього запобігання повномасштабному вторгненню з боку РФ, але й захисту основ свого конституційного устрою, зокрема принципів національного парламентаризму, які не повинні бути піддані загрози через заходи, запроваджені в умовах воєнного стану.

Таким чином, дослідження організації роботи Верховної Ради України під час воєнного стану є актуальним та необхідним для розробки рекомендацій, які сприяють підвищенню ефективності роботи парламенту в умовах кризи. Це дослідження також робить внесок у розширення знань про управління державою в екстремальних умовах, що є важливим для майбутніх наукових та практичних розробок.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року створило нові ризики та загрози для роботи вищих органів державної влади, значною мірою пов'язані з безпековими аспектами. В умовах триваючої російсько-української війни наявність і ефективне функціонування Верховної Ради України, повноваження якої продовжуються на час дії воєнного стану, а також інших ключових державних інституцій, є вирішальним чинником для підтримки національної безпеки, стабільності владної вертикалі та керованості державою в цілому.

На початку повномасштабного вторгнення саме Верховна Рада, відповідно до ст. 85 Конституції України, відіграла ключову роль у швидкому затвердженні указу Президента України про введення воєнного стану. У цьому контексті, з огляду на зростання значущості інституційної спроможності Верховної Ради під час війни, актуальними стають питання, що стосуються організації її діяльності в умовах воєнного стану, зокрема: зміни у законодавчому процесі та забезпечення безперервності роботи парламенту в умовах воєнного стану.

Дослідження цього питання цих проблем дозволить краще зрозуміти, як кризові умови впливають на функціонування парламенту і які механізми можуть підвищити його ефективність під час криз, а також дозволить оцінити як Верховна Рада зберігає свою працездатність, і запропонувати рекомендації щодо забезпечення стабільності роботи в умовах майбутніх кризових ситуацій.

Проблемами організації роботи Верховної Ради України раніше займалися такі дослідники, як Ю. Г. Барабаш, О. О. Берназюк, З. О. Погорелова, Т. Словська, О. В. Совгира та інші. Проте їхні праці здебільшого зосереджуються на загальній характеристиці конституційно-правового статусу Верховної Ради або аналізі окремих аспектів її функціонування, не приділяючи достатньої уваги сучасним викликам та ризикам парламентаризму, що виникають у зв'язку з активною фазою російсько-української війни. Крім того, вони рідко розглядають можливість вдосконалення правової бази для забезпечення ефективної роботи парламенту під час дії воєнного стану.

Доречно наголосити на статті Ю. Кириченка та С. Чоудрі [1], де окреслено основні проблеми, з якими стикається український парламент під час війни. Однак із розвитком практики парламентської діяльності та з огляду на нові загрози, що постають у контексті триваючої російсько-української війни, ця тема потребує подальших наукових досліджень.

Внаслідок повномасштабного вторгнення Росії на територію України, Президент України 24 лютого 2022 року видав Указ № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», який був затверджений Законом України № 2102-IX від 24 лютого 2022 року. Внаслідок цього з 05:30 24 лютого 2022 року на 30 діб було введено воєнний стан [2]. Ця подія відкрила новий етап дев'ятирічного російсько-українського конфлікту та потребувала швидкої перебудови державних структур.

Під час воєнного стану органи державної влади зосереджені на дотриманні Конституції та законів України, впровадженні заходів правового режиму, цивільного захисту оборони та забезпечення прав громадян. Важливою в цьому процесі є роль Верховної Ради України, яка продовжує працювати під час воєнного та надзвичайного стану. Це має важливе конституційне значення, оскільки навіть в умовах війни Конституція не надає президенту права на законодавчу діяльність. Основне завдання Верховної Ради – продемонструвати свою інституційну спроможність і залишатися правовим органом.

Основними правовими джерелами парламентської процедури є Регламент Верховної Ради та Конституція України [3]. Конституція регулює базові принципи роботи парламенту, тоді як положення Регламенту конкретизують внутрішню процедуру. Він встановлює правила функціонування найвищого законодавчого органу.

З 24 лютого 2022 року сесійна робота парламенту кардинально змінилася з урахуванням норм безпеки: виключено онлайн-трансляції пленарних засідань, акредитованим журналістам та фотокореспондентам заборонено працювати на території будівлі парламенту, що значно ускладнює висвітлення діяльності парламентаріїв.

Олександр Корнієнко підкреслив, що першорядно було зроблено акцент на пристосуванні законодавства до умов надзвичайного стану. Парламентарі перейшли на роботу за правилами безперервного пленарного засідання, що дозволяє швидше ухвалювати закони, оскільки основні обговорення ведуться в комітетах, а в залі відбувається лише голосування [4].

Насамперед зазначимо, що під час воєнного стану не передбачено окремого порядку ухвалення законів, і парламент продовжує виконувати свої повноваження в межах загальної законодавчої процедури відповідно до Регламенту Верховної Ради. Такий підхід, з одного боку, запобігає прийняттю поспішних і недосконалих законодавчих актів, але з іншого – реалії воєнного стану можуть потребувати прискореного ухвалення рішень, особливо у сфері національної безпеки та оборони.

Водночас у Регламенті вже передбачені певні інструменти для прискорення законодавчого процесу: можливість прийняття позачергових рішень, розгляд проєктів за скороченою процедурою, а також ухвалення закону в цілому вже під час першого і другого читання. Варто також згадати про суперечливу, але ефективну практику відхилення від нормативних процедур (зокрема, порушення строків розгляду та пропуск третього читання), яка іноді дозволяє завершити законодавчий процес за лічені дні. У спеціальній літературі наголошується [5, с. 10], що у першій половині року дві третини всіх ухвалених законів було прийнято з порушенням процедури.

У проєкті Плану відновлення України [6, с. 72] також акцентується увага на складності та тривалості ухвалення законодавчих ініціатив під час воєнного стану. Як слушно зазначають Ю. Кириченко та С. Чоудурі, навіть у прискореному режимі законодавчий процес має включати «основні компоненти» або «ключові етапи», характерні для конституційної демократії [1, с. 62].

Окрім законодавчої функції, під час воєнного стану важливим є також належне виконання Верховною Радою України її контрольної функції. Це безпосередньо стосується забезпечення безпечної та безперервної роботи засідань Верховної Ради, її комітетів і комісій, попри тривалі повітряні тривоги практично по всіх областях України. Щодо роботи органів Верховної Ради, то встановлено практику проведення засідань комітетів у форматі відеоконференцій, запроваджену Законом України від 30 березня 2020 року № 543-IX, що стала корисною ще в період пандемії COVID-19.

Водночас пленарні засідання Верховної Ради продовжують відбуватися в очному форматі, попри значні загрози безпеці. Після оголошення воєнного стану було внесено законопроект від 8 березня 2022 року № 7129 [7], який передбачає можливість дистанційної участі народних депутатів у засіданнях парламенту (схожа ініціатива була запропонована ще законопроектом від 20 березня 2020 року, реєстр. № 3250). Хоча дистанційний формат має явні переваги для роботи парламенту (зокрема, зменшення ризиків від проведення тривалих засідань великої кількості людей), він не може повністю гарантувати дотримання ст. 84 Конституції України, яка трактує особите голосування депутатів та їхнє вільне волевиявлення. Склалися небезпідставні сумніви щодо конституційності онлайн-пленарних засідань, оскільки Конституційний Суд України у своєму рішенні від 17 жовтня 2002 року № 17-рп/2002 пленарні засідання визначив як такі, що відбуваються у визначений час і в певному місці.

Резюмуючи зазначимо, що питання легітимності дискусійної роботи парламентаріїв, як і довіри до неї досить дискусійним. З цієї причини нема потреби концентрувати увагу на режимі онлайн-засідань, оскільки актуальнішим є питання забезпечення належного рівня безпеки для проведення засідань у звичному форматі під час воєнного стану.

Перші кроки з налагодження діяльності парламенту в умовах не тільки воєнного, але й надзвичайного стану, були окреслені Постановою Верховної Ради України від 23 лютого 2022 року № 2100-IX [8], прийнятою напередодні повномасштабного вторгнення Російської Федерації.

Ця постанова, покликана гарантувати безперервну роботу парламенту, фактично не запроваджувала суттєвих нововведень і здебільшого підтверджувала збереження основних форм діяльності парламенту та його органів, включаючи роботу в умовах війни та надзвичайного стану (хоча тимчасові слідчі комісії в ній не були згадані).

Однак наступна Постанова парламенту України від 24 лютого 2022 року № 2103-IX [9] запровадила режим «безперервного пленарного засідання» для роботи парламенту. Цей режим дозволяє тимчасово відійти від традиційної організації розгляду питань під час сесії, визначеної Розпорядженням від 10 лютого 2010 року № 1861-VI [10], включаючи календарний план сесії, розклад та порядок денний тижня пленарних засідань. Такий режим дає можливість більш гнучко та раціонально організувати роботу комісій і парламенту для оперативного розгляду та ухвалення законопроектів в умовах нестабільності.

Також Голові парламенту України надано право за необхідності встановлювати місце парламентського сесійного засідання та його час, а також визначати формат голосування. Це дозволяє оперативно організувати засідання, і вчасно реагувати на загрози безпеці, змінюючи місце проведення або формат голосування.

Однак можуть виникнути питання щодо правомірності окремих відхилень від Регламенту Верховної Ради України, які були встановлені парламентськими постановами, оскільки Регламент має силу закону. Відповідно до Регламенту (ч. 4 ст. 11), під час запровадження воєнного стану Голова парламенту має повноваження визначати лише час і місце проведення засідань. Однак, положення щодо методики голосування та координації розгляду питань у сесійній залі в умовах воєнного стану не передбачені. Для зміни загальних правил у цих питаннях потрібно було б внести зміни до законодавства про Регламент Верховної Ради України. Також варто зазначити, що парламентські постанови щодо організації роботи в умовах воєнного стану, які діють принаймні протягом усієї парламентської сесії, не слід розглядати як одноразові (*ad hoc*) відхилення від процедур, визначених Регламентом.

Усе це вимагає адаптації не тільки законодавчих процедур, але й усіх інших парламентських процедур, які повинні бути адекватно відображені в законодавстві для роботи в умовах воєнного стану. Варто також згадати про Постанову Верховної Ради України від 6 вересня 2022 року № 2558-IX [11] та від 7 лютого 2023 року № 2912-IX [12], які уточнили правила організації роботи парламенту в умовах війни. Зокрема, замінили термін «режим безперервного пленарного засідання» на «режим одного пленарного засідання», оскільки суть цієї форми полягає не в фізичній безперервності засідання (що б вимагало 24-годинної присутності депутатів у залі), а в юридичній безперервності.

Засідання не закривається, але періодично робляться перерви для роботи в комітетах або відпочинку. Однак, надання Голові Верховної Ради права оголошувати тривалі перерви в засіданні не передбачено Регламентом, за винятком випадків, коли це відбувається в рамках загальних повноважень щодо оголошення перерв (п. 3 ч. 1 ст. 27 Регламенту). Те ж саме стосується визначення часу і місця «продовження» засідання, що також не є частиною стандартних парламентських процедур.

Ще одним відхиленням від норм Регламенту є процедура скликання засідань Погоджувальної ради. Спочатку це здійснював виключно спікер парламенту (Постанова Верховної Ради від 23 лютого 2022 р. № 2100-IX), а тепер таке право мають щонайменше три фракції або депутатські групи (згідно з Постановами від 09.06.2022 № 2558-IX і від 07.02.2023 № 2912-IX). Проте частина 7 статті 73 Регламенту встановлює, що для скликання Погоджувальної ради достатньо ініціативи двох фракцій або груп. Попри загальну оптимізацію парламентських процедур, обмеження прав меншості на ініціювання таких засідань не видається обґрунтованим, оскільки Погоджувальна рада виступає ключовим консультативним органом. Її зустрічі проходять у закритому форматі з обмеженим складом (близько тридцяти депутатів), що не створює серйозних загроз для безпеки чи функціонування парламенту.

До позитивних аспектів можна віднести те, що в Постановах Верховної Ради України від 6 вересня 2022 року № 2558-IX та від 7 лютого 2023 року № 2912-IX було закріплено невідкладність проведення засідань комітетів і комісій, зокрема в режимі відеоконференцій. Водночас зважаючи на значний досвід і ефективність існуючих механізмів проведення онлайн-засідань тимчасових комітетів та комісій, на нашу думку, доцільно віддати пріоритет такій формі роботи для полегшення й прискорення їхньої діяльності в умовах війни.

Незалежно від цього, сьогодні існує загальна тенденція до поглиблення відхилень у парламентській практиці та статуті від встановлених Регламентом Верховної Ради України правил і процедур. Зокрема, Постановою Верховної Ради України від 7 лютого 2023 року № 2912-IX запроваджені нові правила формування порядку денного після перерви поточного пленарного засідання (іноді з обмеженням прав меншини депутатів на внесення пропозицій щодо змін до проекту порядку денного). Однак таке регулювання залишається досить фрагментарним, що не гарантує належної прозорості та передбачуваності роботи Верховної Ради України.

Крім того, звертає на себе увагу затягування з впровадженням Постановою Верховної Ради України від лютого № 2912-IX чіткої вимоги щодо переривання засідання під час повітряної тривоги, попри, що з моменту повномасштабного вторгнення РФ минуло вже майже два роки (станом на 10 жовтня 2024 року). Цілком логічно, що для безпеки народних депутатів України та збереження дієздатності Верховної Ради України ця норма мала б діяти з 24 лютого 2022 року. Проте, за даними ЗМІ [13], мали місце випадки ігнорування сигналів повітряної тривоги під час пленарних засідань парламенту.

Однією з важливих особливостей роботи Верховної Ради України під час воєнного стану стало обмеження прямих трансляцій відкритих пленарних засідань та засідань Погоджувальної ради. Як зазначають Ю. Кириченко та С. Чудрі, більшість рішень Верховної Ради України у воєнний час приймаються таємно з міркувань національної безпеки, а український народ інформується лише після засідань і прийняття рішень [1, с. 62]. Хоча такі заходи обмежують відкритість роботи Верховної Ради України, їх варто визнати виправданими в умовах війни, з огляду на безпеку (щодо уникнення заздалегідь відомого місця та часу засідань) та необхідність зниження політизації таких зустрічей. Відсутність онлайн-трансляцій після запровадження воєнного стану сприяла прискоренню розгляду та ухвалення законопроектів.

Обмеження на пряму трансляцію пленарних засідань Верховної Ради України де-факто діє з початку широкомасштабного вторгнення Росії і вперше було врегульоване Постановою Верховної Ради України від 06.09.2022 р. № 2568-IX [14], а на законодавчому рівні – лише Законом України від 13.12.2022 р. № 2849-IX [15]. Спроби нормалізувати висвітлення роботи Верховної Ради України

під час воєнного стану, зокрема, допуск представників ЗМІ на пленарні засідання, виявилися безуспішними, як це видно з проєктів постанов від 1 серпня 2022 р. реєстр. № 7620 [16] та від 05.09.2022 р. реєстр. № 7734 [17].

Наразі актуальним залишається питання щодо досягнення балансу між прозорістю роботи Верховної Ради України та інтересами національної безпеки. На нашу думку, при збереженні закритого формату пленарних засідань необхідно максимально інформувати громадськість про їхній перебіг і результати відразу після завершення (через трансляції засідань, офіційні виступи та брифінги народних депутатів від різних фракцій і груп). Таке висвітлення повинно бути об'єктивним, повним та базуватися на принципі рівного представлення позицій усіх політичних сил у парламенті.

У цьому контексті зазначимо, що Постановою Верховної Ради України від 7 лютого 2023 року № 2912-IX заборонено всім присутнім на пленарному засіданні розповсюджувати інформацію про його початок, хід та рішення раніше ніж через годину після оголошення перерви. Попри доцільність такого заходу, викликає сумнів питання щодо права Верховної Ради України встановлювати таку заборону. Крім того, фактична відсутність правових наслідків для порушників робить цю заборону переважно декларативною. У цьому контексті законопроект від 9 лютого 2023 року № 9005 заслуговує на широку підтримку, оскільки передбачає законодавче закріплення заборони та відповідні санкції за її порушення. Зокрема, йдеться про позбавлення народного депутата права брати участь у пленарному засіданні до п'яти днів з утриманням заробітної плати, а для інших присутніх – зобов'язання залишити засідання. Разом із тим, варто додатково конкретизувати ці наслідки, наприклад, у разі повторного порушення заборони.

Висновки. Координація та регулювання дій парламенту України, як головного представницького і єдиного законодавчого органу, повинна враховувати загрози та виклики, що виникають у результаті російсько-української війни. На сьогодні адаптація діяльності парламенту до умов воєнного стану здебільшого має ситуативний і недостатньо системний підхід, що проявляється у посиленні відхилення у парламентській діяльності та регулюванні законодавчих процедур, встановлених Регламентом Верховної Ради України.

Задачі, що стоять перед Верховною Радою України та її інститутами під час воєнного стану, повинні бути вирішені на основі забезпечення балансування між результативністю та безпекою роботи парламенту, а також його відкритістю та відповідністю чинним парламентським процедурам.

Це вимагає закріплення в Регламенті принципів організації діяльності під час воєнного стану, а також забезпечення гарантій безпеки та безперервності роботи парламенту, а також передбачити особливості прискореного розгляду та прийняття законів у цих умовах, водночас запобігаючи можливим зловживанням такою процедурою.

В Україні воєнний стан зумовлює необхідність оперативного реагування Верховної Ради на виклики, що виникають унаслідок агресії, зокрема через прийняття нагальних законодавчих актів. Під час воєнного стану законодавчий процес стає більш гнучким та прискореним, що дозволяє ухвалювати рішення в коротші терміни. Одним з важливих змін стало скорочення процедур розгляду законопроектів, що мають безпосередній вплив на національну безпеку та оборону. Крім того, запровадження електронних засобів комунікації сприяло забезпеченню оперативності ухвалення рішень у складних умовах.

Однак такі зміни викликають занепокоєння стосовно можливих ризиків для демократичних принципів і прозорості парламентських процедур, оскільки прискорений процес може обмежувати дискусії та консультації. Першорядним аспектом також стало надання парламенту додаткових повноважень для контролю над військовими та урядовими ініціативами. Загалом, попри виклики, ці зміни демонструють прагнення парламенту адаптуватися до нових умов та ефективно захищати державні інтереси.

Безперервність роботи Верховної Ради є ключовим завданням для збереження легітимності влади та забезпечення управління державою під час російської агресії. Важливим інструментом для цього стало запровадження дистанційної форми проведення засідань, що дозволило зберегти працездатність парламенту навіть під час активних бойових дій. Також було підвищено рівень координації між парламентом, урядом та президентом для оперативного розв'язання нагальних питань.

У контексті забезпечення безперервності важливим є дотримання принципу правомірності діяльності парламенту, що закріплює легітимність прийнятих рішень. Одним із викликів є ризик втрати кворуму через загрози для безпеки депутатів, однак були запроваджені додаткові заходи безпеки, які мінімізують ці ризики. Робота парламенту в умовах воєнного стану показала здатність пристосовуватися до нових військових викликів, зберігаючи при цьому свою конституційну роль як головного законодавчого органу країни.

Україна нині має подвійне завдання — відбиття масштабного вторгнення Російської Федерації та захист основ свого конституційного ладу, зокрема цінностей національного парламентаризму, які не повинні бути знехтувані в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кириченко Ю., Чоудрі С. Парламент України у воєнний час. *Український часопис конституційного права*. 2022. № 2. С. 59–63. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.2.2022.6>.
2. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
3. Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>
4. Воєнна Рада іспит на відповідальність. веб-сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3679133-voenna-rada-ispit-na-vidpovidalnist.html>
5. Моніторинг роботи Верховної Ради IX скликання за 7 сесію (пів року війни). URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Monitoring_7-9-1.pdf.
6. Моніторинг роботи Верховної Ради IX скликання за 7 сесію (пів року війни). URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Monitoring_7-9-1.pdf.
7. Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо проведення дистанційних засідань Верховної Ради України: проект Закону України від 08.03.2022 № 7129. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1243885>.
8. Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо проведення дистанційних засідань Верховної Ради України: проект Закону України від 08.03.2022 № 7129. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1243885>.
9. Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо проведення дистанційних засідань Верховної Ради України: проект Закону України від 08.03.2022 № 7129. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1243885>.
10. Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України щодо проведення дистанційних засідань Верховної Ради України: проект Закону України від 08.03.2022 № 7129. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1243885>.

11. Про деякі питання організації роботи Верховної Ради України дев'ятого скликання під час проведення восьмої сесії в умовах дії воєнного стану: Постанова Верховної Ради України від 06.09.2022 № 2558-ІХ. *Офіційний вісник України*. 2022. № 73.
12. Про деякі питання організації роботи Верховної Ради України дев'ятого скликання під час проведення дев'ятої сесії в умовах дії воєнного стану: Постанова Верховної Ради України від 07.02.2023 № 2912-ІХ. *Офіційний вісник України*. 2023. № 22.
13. Голова ВР під час засідань ігнорує повітряні тривоги. Якщо буде знищено парламент, нові вибори провести в умовах війни буде складно, – Княжицький. URL: <https://espreso.tv/golova-vr-pid-chas-zasidan-ignoruie-povitryani-trivogi-yakshcho-bude-znishcheno-parlament-novi-vibori-provesti-v-umovakh-viyni-bude-skladno-knyazhitskiy>.
14. Про деякі питання висвітлення роботи Верховної Ради України дев'ятого скликання в умовах дії воєнного стану: Постанова Верховної Ради України від 06.09.2022 № 2568-ІХ. *Офіційний вісник України*. 2022. № 73. Ст. 4405.
15. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 № 2849-ІХ. *Офіційний вісник України*. 2023. № 3. Ст. 205.
16. Про особливості висвітлення роботи Верховної Ради України дев'ятого скликання в умовах дії воєнного стану: проєкт Постанови Верховної Ради України від 01.08.2022 № 7620. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1422617>.

РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ У РЕГУЛЮВАННІ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ: ЗАКОНОДАВЧІ ТА АДМІНІСТРАТИВНІ ІНСТРУМЕНТИ

THE ROLE OF STATE BODIES IN REGULATING RENEWABLE ENERGY: LEGISLATIVE AND ADMINISTRATIVE TOOLS

Грачук В.С., старший викладач кафедри відновного правосуддя і правоохоронної діяльності
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Стаття присвячена ролі державних органів у регулюванні сфери відновлюваної енергетики, а також аналізу законодавчих та адміністративних інструментів, що застосовуються в Україні. Мета дослідження – розглянути взаємодію між державними структурами та спеціалізованими організаціями у контексті розвитку відновлюваних джерел енергії та окреслити шляхи покращення регуляторної системи. В ході наукового дослідження використовувалися загальнонаукові методи, такі як аналіз, синтез, порівняння, системний підхід і узагальнення. Результати дослідження показують, що ключові державні органи України, включаючи Президента, Верховну Раду, Кабінет Міністрів та Міністерство енергетики, здійснюють суттєвий вплив на формування і реалізацію енергетичної політики та регулювання функціонування енергетичного сектора. Серед спеціалізованих установ, що підтримують впровадження відновлюваних технологій, відзначаються Біоенергетична асоціація України та Агентство з відновлюваної енергетики (АВЕ), які активно працюють над інтеграцією бізнесу і наукових середовищ. Значний внесок у розвиток енергоефективності робить Українська програма підвищення енергоефективності (УКЕЕР), яка забезпечує фінансування проектів через кредити місцевих банків. Досліджено, що Інститут відновлюваної енергетики НАН України займається розробкою та науковою підтримкою інноваційних технологій для оптимізації використання відновлюваних джерел. Інструмент «Гарантований покупець» відіграє вирішальну роль у фінансовій стабільності галузі, здійснюючи закупівлю електроенергії за «зеленими» тарифами. Водночас виявлено, що незлагодженість і дублювання функцій різних установ уповільнюють процеси правового регулювання, що негативно впливає на темпи впровадження чистих технологій. Рекомендовано створення єдиного Державного агентства з відновлюваної енергетики для координації, підтримки інвестицій та централізованого управління проектами, що сприятиме підвищенню ефективності управління та розвитку галузі. Практичне значення дослідження полягає в розробці пропозицій щодо оптимізації регуляторної структури та підвищення ефективності державного управління у сфері відновлюваної енергетики.

Ключові слова: відновлювальна енергетика, державні органи, енергетичне законодавство, правове регулювання, енергоефективність.

The article focuses on the role of state bodies in regulating the renewable energy sector and analyzes the legislative and administrative tools applied in Ukraine. The aim of the study is to examine the interaction between state structures and specialized organizations in the context of renewable energy development and outline ways to improve the regulatory system. The scientific research employed general scientific methods such as analysis, synthesis, comparison, a systematic approach, and generalization. The research results indicate that key state bodies in Ukraine, including the President, the Verkhovna Rada, the Cabinet of Ministers, and the Ministry of Energy, significantly influence the formation and implementation of energy policy and the regulation of the energy sector's functioning. Specialized institutions supporting the adoption of renewable technologies include the Bioenergy Association of Ukraine and the Agency for Renewable Energy (ARE), which actively work to integrate business and scientific communities. The Ukrainian Energy Efficiency Program (UKEEP) contributes notably to energy efficiency by providing project funding through local bank loans. It was found that the Institute of Renewable Energy of the National Academy of Sciences of Ukraine is engaged in the development and scientific support of innovative technologies to optimize the use of renewable sources. The "Guaranteed Buyer" tool plays a crucial role in the financial stability of the industry by purchasing electricity at "green" tariffs. However, it was revealed that inconsistencies and overlapping functions among various institutions slow down regulatory processes, negatively impacting the pace of clean technology implementation. The creation of a unified State Agency for Renewable Energy is recommended to coordinate, support investments, and centralize project management, which would enhance management efficiency and industry development. The practical significance of the study lies in developing proposals for optimizing the regulatory structure and improving state governance in the renewable energy sector.

Key words: renewable energy, state bodies, regulation, investments, energy efficiency.

Постановка проблеми. Відновлювальна енергетика є важливим елементом сталого розвитку, спрямованого на зменшення негативного впливу на довкілля, підвищення енергетичної безпеки та зменшення залежності від викопних палив. В Україні впровадження відновлювальних джерел енергії супроводжується численними реформами, які мають на меті адаптацію національної енергетичної політики до європейських стандартів і міжнародних зобов'язань. До цього процесу залучено багато державних і недержавних організацій, кожна з яких виконує певні функції, використовуючи законодавчі та адміністративні інструменти. Однак, попри зусилля різних інституцій, система регулювання і підтримки відновлюваної енергетики часто стикається з перешкодами. Серед головних проблем можна виділити фрагментарність функціонування ринку, недостатню координацію між органами, а також перешкоди для стабільного залучення інвестицій у відновлювану енергетику. Ці фактори ускладнюють досягнення запланованих показників і створюють невизначеність для інвесторів. Хоча кожна з організацій, задіяних у процесі, виконує свої обов'язки, відсутність чіткої стратегії та комплексного підходу призводить до дублювання функцій і неузгодженості дій.

Таким чином, необхідні більш детальні дослідження, що дадуть змогу краще зрозуміти ефективність чинних регулюючих механізмів і розробити шляхи для покращення їхньої роботи. Це допоможе створити гармонізовану систему управління відновлюваною енергетикою, яка б не тільки сприяла залученню інвестицій і розвитку ринку, але й гарантувала б стабільний перехід до сталої енергетичної моделі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ролі державних органів у регулюванні відновлюваної енергетики є достатньо дослідженим у вітчизняній літературі. Особливу увагу цьому приділяють дослідження, присвячені механізмам державного управління, їх впливу на розвиток сектора та особливостям взаємодії регуляторних органів з іншими учасниками енергетичного ринку. Суттєвий внесок зробили такі автори, як О. Ю. Стоян [8], А. О. Детяра [2] та інші дослідники. Центр Разумкова [7] висвітлює специфічні виклики, з якими зіткнулася відновлювана енергетика під час військових дій в Україні.

Аналітичні огляди Агентства з відновлюваної енергетики [1] та Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України [5] висвітлюють сучас-

ний стан нормативно-правового регулювання та основні адміністративні заходи, що впливають на стимулювання використання відновлюваних джерел енергії. Додатково, важливим елементом регуляторної діяльності є вдосконалення умов для гарантованих покупців, як це підкреслює НКРЕКП у своїх звітах [6]. Це показує прагнення державних органів створювати сприятливі умови для виробників відновлюваної енергії та регулювати діяльність в енергетичному секторі для забезпечення стабільності та прозорості ринку.

Попри достатню кількість літератури, що стосується законодавчих та адміністративних інструментів у сфері регулювання відновлюваної енергетики, відчувається нестача систематизованого матеріалу, який би комплексно аналізував ефективність та вплив існуючих механізмів. Тому, аналізуючи доступні джерела, було згруповано інформацію та систематизовано її відповідно до теми дослідження.

Мета статті – показати законодавчі та адміністративні інструменти державних органів у регулюванні відновлювальної енергетики в Україні.

Виклад основного матеріалу. Процес інституціональних змін у регулюванні відновлювальної енергетики вимагає активної участі держави, що вибирає оптимальну модель для впровадження, контролю та корекції роботи та розвитку галузі відповідно до суспільних потреб [2]. Енергетичний сектор України залежить від регуляторної діяльності різних інституцій, що включають як державні органи, так і різноманітні недержавні організації. Ці органи разом формують складну мережу взаємодій, що має за мету розроблення і впровадження політик, стандартів та регуляцій, які визначають розвиток та функціонування енергетичного сектора країни. В цьому контексті, діяльність регуляторів спрямована на забезпечення стабільного енергопостачання, сприяння інвестиціям у сектор та забезпечення дотримання екологічних норм і стандартів [9]. Україна, як член Енергетичного Співтовариства, є зобов'язаною до виконання вимог і принципів, які спрямовані на інтеграцію її енергетичного ринку з європейськими стандартами. Це членство стимулює створення комплексної і взаємопов'язаної структури регулювання, яка не виникла хаотично, а була розроблена з метою вдосконалення внутрішніх процесів згідно з міжнародними зобов'язаннями та кращими практиками.

Приєднання до Енергетичного Співтовариства зобов'язує Україну до реалізації директив ЄС у сфері енергетики, що включає реформування внутрішніх ринків газу та електроенергії, покращення умов для інвесторів, забезпечення прозорості ринкових операцій та захист прав споживачів. Результатом цього є не тільки вдосконалення інституціональної структури регулювання енергетичного сектору, але й зміцнення співпраці між вітчизняними та міжнародними регуляторними органами, бізнес-середовищем, науковими установами та дипломатичними місіями, що сприяє всебічному аналізу та вдосконаленню практик у сфері відновлювальної енергетики [2].

Розгляд розвитку підприємств альтернативної енергетики слід проводити через аналіз інституційних вимірів на мікро-, мезо- та макrorівнях та визначення їх впливу на ефективність виробничо-економічних систем. Ці інституції формують умови для функціонування таких підприємств у енергетичному секторі, сприяючи їхній конкурентоспроможності, ефективності, результативності та прибутковості.

На найвищому рівні управління енергетичним сектором України, стратегічне керівництво і координація зосереджені у руках Президента України та Кабінету Міністрів України, що сприяє забезпеченню єдності політичного курсу в енергетичній сфері. Зокрема, Президент України відіграє ключову роль у визначенні

стратегічних пріоритетів розвитку енергетики, що підкріплюється виданням відповідних указів та призначенням ключових міністрів та керівників державних комітетів. Верховна Рада України, як законодавчий орган, відповідає за створення правової бази, регулювання енергетичного сектору через законотворчу діяльність та контроль за виконанням законів. Кабінет Міністрів України координує діяльність міністерств і інших органів уряду в сфері енергетичної політики, забезпечуючи взаємодію фінансових, інвестиційних та податкових аспектів з розробкою та реалізацією енергетичної політики.

Під егідою Кабінету Міністрів України функціонують Рада національної безпеки і оборони України, яка координує національну безпеку в енергетиці, та Міністерство енергетики та вугільної промисловості, відповідальне за регулювання паливно-енергетичного комплексу.

Національна комісія, що здійснює регулювання у сфері енергетики (НКРЕКП), гарантує впровадження справедливих тарифів та політик, а Національне агентство України з забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів стежить за ефективністю використання енергоресурсів. Всі ці органи разом забезпечують розробку та впровадження енергетичної політики України, а також контролюють її виконання, сприяючи безпеці та стабільності енергетичного сектору країни.

Відновлювальна енергетика в Україні, хоча і є невід'ємною частиною загальної енергетичної системи країни, вимагає специфічного підходу до управління та регулювання. Для цього мобілізуються додаткові органи державної влади та спеціалізовані інституції. Серед таких органів виступає Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України, що зосереджує увагу на питаннях впровадження і стимулювання заходів з підвищення енергоефективності, а також розвитку ринків відновлювальної енергетики. Також існує Агентство з відновлювальної енергетики, яке спеціалізується на техніко-економічному обґрунтуванні проектів і сприянні інвестицій в цей сектор. Крім того, функціонує Біоенергетична асоціація України, що підтримує розвиток біоенергетичних проектів та сприяє впровадженню сучасних технологій використання біомаси. Ці інституції разом формують міцну основу для забезпечення сталого розвитку відновлювальної енергетики в країні, спрямовуючи її на досягнення цілей національної енергетичної безпеки та екологічної стійкості (рис. 2).

Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України (Держенергоефективності) є центральним органом виконавчої влади, завдання якого полягає у формуванні та реалізації державної політики у сферах енергоефективності, енергозбереження та використання альтернативних видів палива. Задекларована місія агентства включає реалізацію енергетичної трансформації, декарбонізацію економіки та здійснення зеленого переходу згідно з європейськими стандартами. Пріоритети Держенергоефективності орієнтовані на підвищення енергетичної безпеки та незалежності, зниження енергоємності економіки, підвищення конкурентоспроможності, запобігання енергетичній бідності, зменшення забруднення довкілля та досягнення повноправного членства в ЄС [5].

Біоенергетична асоціація України функціонує як неприбуткова громадська спілка, яка зосереджена на консолідації бізнесу та експертів для просування біоенергетичних ініціатив в Україні, спрямованих на розвиток відновлюваної енергетики [4].

Українська програма підвищення енергоефективності (UKEEP) розроблена Європейським Банком Реконструкції та Розвитку та являє собою кредитний продукт для підтримки приватних українських підприємств у реалізації енергоефективних проектів. Ця програма надає кредити через місцеві банки для інвестицій, що спрямовані на ско-

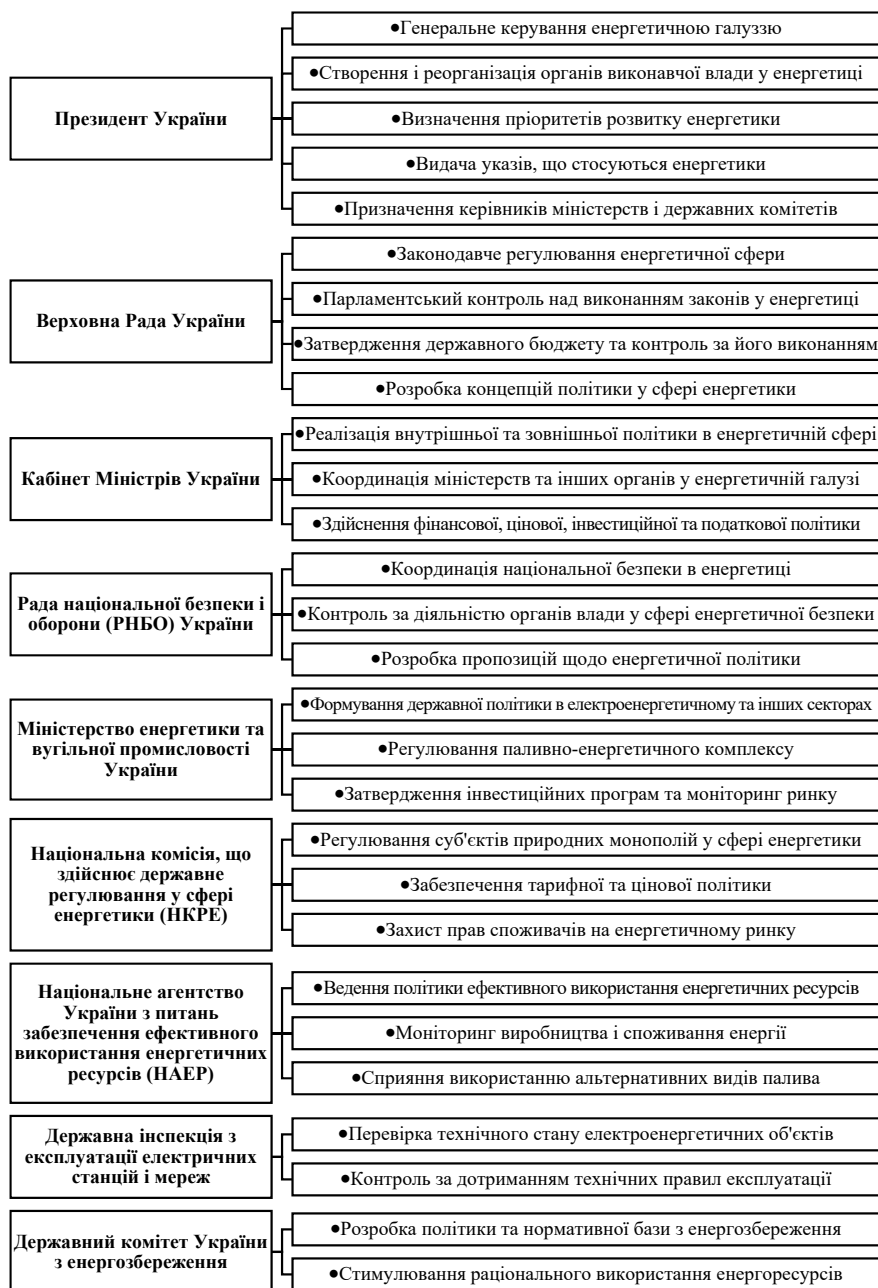

Рис. 1. Функції органів державної влади у сфері енергетики України [8]

рочення споживання енергії, підвищення ефективності виробництва та використання власних енергоресурсів. До кінця 2011 року в рамках UKEEP було видано кредитів на загальну суму 102 мільйони доларів США, що сприяло значному зниженню споживання енергії та викидів CO₂, відповідно до встановлених цілей енергозбереження та екологічних стандартів [10].

У рамках розвитку відновлювальної енергетики в Україні активно діють декілька громадських організацій. Однією з них є Агентство з відновлюваної енергетики (АВЕ), створене в 2003 році, яке функціонує як неприбуткова громадська організація. Агентство сприяє захисту довкілля через застосування та розповсюдження технологій відновлювальної енергетики, таких як вітрова, сонячна та біомаса, а також фокусується на енергозбереженні. Завдання АВЕ включають також оцінку потенціалу відновлюваної енергії, техніко-економічне обґрунтування проектів, інформування громадськості

та консолідацію зусиль різних зацікавлених сторін для впровадження екологічно чистих технологій [1].

«Гарантований покупець» виконує важливу функцію в реалізації державних гарантій, купуючи всю електроенергію, вироблену з альтернативних джерел, включаючи мікро-, міні- та малі гідроелектростанції, за зазначеними тарифами, які можуть бути встановлені як «зелені» тарифи, так і визначені через аукціонні ціни [7].

Останніми змінами в регуляціях, що стосуються «Гарантованого покупця», вводяться вимоги для підвищення якості його роботи та приведення діяльності до міжнародних стандартів. Вони включають дотримання правил відповідності, встановлення критеріїв бездоганної ділової репутації для управлінських посад, введення в діяльність стандартизованих систем управління якістю, безпекою праці та антикорупційних заходів.

Проект постанови, який регулює діяльність «Гарантованого покупця», був затверджений НКРЕКП 22 лютого

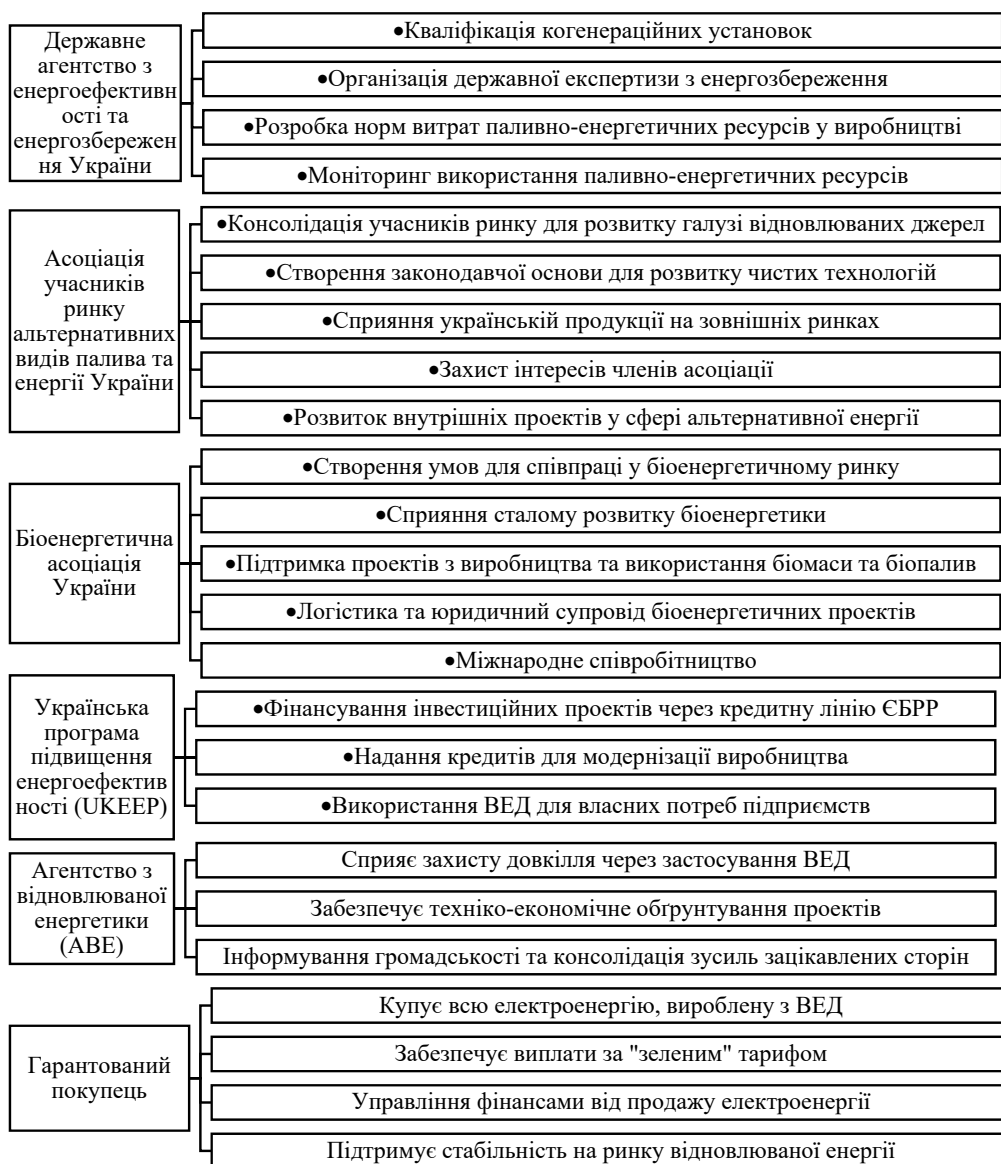

Рис. 2. Функції органів державної влади у сфері відновлювальної енергетики України [4]

2022 року як регуляторний акт і виставлений для публічного обговорення, з метою отримання зауважень та пропозицій від зацікавлених сторін. Після отримання схвалення від Антимонопольного комітету України, внесені поправки дозволять значно підвищити ефективність роботи цієї організації відповідно до світових практик [7].

Крім державних агенцій та приватних організацій, що займаються законодавством, перевіркою, та аналізом у сфері відновлювальної енергетики, значну роль відіграють і наукові установи, що допомагають розробляти науково обґрунтовані рішення та інноваційні підходи до регулювання цієї галузі. Однією з провідних таких установ є Інститут відновлюваної енергетики Національної академії наук України. Цей інститут спеціалізується на дослідженні та розробці технологій, які можуть забезпечити ефективне використання відновлюваних джерел енергії. Інститут відновлюваної енергетики Національної академії наук України був створений у 2003 році як частина Відділення фізико-технічних проблем енергетики НАН України. Його метою є поглиблення досліджень і координація наукової діяльності в сфері відновлюваних джерел енергії, а також застосування наукових досягнень відповідно до постанови Президії НАН України № 299, датованої 10 грудня 2003 року [3].

Отже, Президент України визначає стратегічні пріоритети розвитку енергетики, ініціює законодавчі зміни. Верховна Рада України створює правову основу для енергетичної галузі, контролює виконання законів. Кабінет Міністрів України координує діяльність уряду у сфері енергетики, відповідає за реалізацію енергетичної політики. Рада національної безпеки і оборони України забезпечує координацію питань національної безпеки в енергетичній сфері. Міністерство енергетики та вугільної промисловості України регулює паливно-енергетичний комплекс, сприяє розвитку альтернативної енергетики. Національна комісія, що здійснює регулювання у сфері енергетики (НКРЕКП) встановлює тарифи, регулює ринок енергії. Національне агентство України з забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів фокусується на ефективному використанні ресурсів і енергозбереженні. Державна інспекція з експлуатації електричних станцій і мереж забезпечує дотримання технічних норм і стандартів у галузі. Інститут відновлюваної енергетики НАН України веде наукові дослідження, сприяє розвитку технологій відновлювальної енергії. Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України (Держенергоефективності) розробляє та реалізує політику енергоефективності, сприяє енергетичній трансформації,

декарбонізації та «зеленому» переходу. Біоенергетична асоціація України консолідує бізнес і експертів для просування біоенергетичних проєктів, підтримує розвиток біоенергетики. Українська програма підвищення енергоефективності (УКЕЕР) фінансує енергоефективні проєкти через кредити місцевих банків, сприяє зниженню споживання енергії та викидів CO₂. Агентство з відновлюваної енергетики (АВЕ) підтримує проєкти з впровадження технологій відновлюваної енергії, оцінює потенціал відновлюваної енергії, сприяє співпраці та інформуванню громадськості. ДП «Гарантований покупець» закуповує електроенергію, вироблену з відновлюваних джерел, за «зеленими» тарифами, забезпечує фінансову стабільність виробників.

Попри чисельність організацій, задіяних у регулюванні відновлюваної енергетики, не спостерігається належної синхронності в їх роботі. Це може призводити до дублювання функцій, затримок у процесі прийняття рішень та загальної неефективності. Для покращення координації та досягнення більш злагодженого управління існує потреба у створенні єдиної керуючої інституції, яка б об'єднала різні аспекти регулювання, контролю, інвестування та наукових досліджень у сфері відновлюваної енергетики. Пропозиція створення Державного агентства з відновлюваної енергетики та її розвитку, передбачає створення єдиної платформи для управління, координації та контролю діяльності у сфері відновлюваної енергетики. Це агентство могло б взяти на себе виконання низки ключових функцій, спрямованих на оптимізацію роботи різних інституцій та підвищення ефективності регулювання галузі. Основні завдання цього органу включатимуть забезпечення виконання державної політики у сфері відновлюваної енергетики та координацію з іншими державними та приватними структурами, що беруть участь у розробці та впровадженні проєктів. Агентство могло б здійснювати контроль за розвитком

сектору відновлюваної енергії, моніторинг виконання законодавчих та нормативних вимог, а також забезпечувати відповідність діяльності національним і міжнародним стандартам.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Державні органи та інституції України, такі як Президент, Верховна Рада, Кабінет Міністрів та Міністерство енергетики, відіграють важливу роль у формуванні енергетичної політики, її реалізації та регулюванні функціонування енергетичного сектора. У сфері відновлюваної енергетики діють спеціалізовані організації, такі як Біоенергетична асоціація України та Агентство з відновлюваної енергетики (АВЕ), які консолідують зусилля бізнесу та експертного середовища для впровадження чистих енергетичних технологій. Українська програма підвищення енергоефективності (УКЕЕР) фінансує енергоефективні проєкти через кредити місцевих банків, сприяючи скороченню споживання енергії та зниженню викидів CO₂. Інститут відновлюваної енергетики НАН України проводить наукові дослідження і розробляє інноваційні технології для вдосконалення використання відновлюваних джерел енергії. «Гарантований покупець» забезпечує стабільність фінансових потоків, закуповуючи електроенергію за «зеленими» тарифами.

Попри велику кількість задіяних організацій, система регулювання відновлюваної енергетики в Україні часто виявляється неузгодженою, що призводить до дублювання функцій та уповільнення процесу прийняття рішень. Для вирішення цих проблем та підвищення ефективності управління в цій сфері необхідно створити єдину керуючу інституцію – Державне агентство з відновлюваної енергетики та її розвитку. Це агентство могло б забезпечити централізовану координацію, контроль, підтримку інвестицій та реалізацію національних і міжнародних проєктів, сприяючи таким чином більш злагодженій і ефективній діяльності у сфері відновлюваної енергетики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агентство з відновлюваної енергетики. URL: <https://rea.org.ua/about/#:~:text=Агентство%20з%20відновлюваної%20енергетики%20-%20це,та%20взаємної%20реалізації%20своїх%20прав>
2. Дегтяр А.О. Державно-управлінські рішення: інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення: монографія. Х.: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2004. 224 с.
3. Інститут відновлюваної енергетики НАН України. URL: https://www.ive.org.ua/?page_id=5710&lang=uk.
4. Козлова А.І., Климчук М.М. Ітерація інституційної детермінанти розвитку підприємств альтернативної енергетики. *Наукові праці МАУП*, 2014, № 43(4), с. 152–157.
5. Місія та діяльність. Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України, URL: <https://saee.gov.ua/uk/content/mission>.
6. НКРЕКП удосконалила умови діяльності гарантованого покупця. Офіційний вебпортал Регулятора. URL: <https://www.nerc.gov.ua/news/nkrekp-udoskonallila-umovi-diyalnosti-garantovanogo-pokupcy>
7. Омельченко В. Сектор відновлюваної енергетики України до, під час та після війни. Разумков Центр, 2022. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/sektor-vidnovlyvanoyi-energetyky-ukrayiny-do-pid-chas-ta-pislya-viyny>
8. Стоян О.Ю. Інституційний механізм державного регулювання розвитку сфери відновлюваної енергетики та напрями його удосконалення. *Інвестиції: практика та досвід*, 2014, № 20.
9. Франчук І.А. Формування управлінських рішень в сфері державної енергетичної політики. Стратегія забезпечення сталого розвитку України: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 20 травня 2008 р.: у 3 ч. К.: РВПС України НАН України, 2010. Ч. 3, с. 45–46.
10. УКЕЕР. Вікіпедія, 2024. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/УКЕЕР#:~:text=Українська%20програма%20підвищення%20енергоефективності%20\(УКЕЕР,ефективності%20використання%20енергоресурсів%20або%20створення](https://uk.wikipedia.org/wiki/УКЕЕР#:~:text=Українська%20програма%20підвищення%20енергоефективності%20(УКЕЕР,ефективності%20використання%20енергоресурсів%20або%20створення)

**КОРУПЦІОГЕННІСТЬ ПУБЛІЧНОГО СЕКТОРА ЯК ПРОВІДНИЙ
СУСПІЛЬНИЙ ДЕСТАБІЛІЗУЮЧИЙ ФАКТОР В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ:
КЛЮЧОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ШЛЯХИ ЇХ УСУНЕННЯ
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИМИ ЗАСОБАМИ**

**CORRUPTION OF THE PUBLIC SECTOR AS A LEADING SOCIAL DESTABILIZING
FACTOR IN WARTIME CONDITIONS: KEY DETERMINANTS AND WAYS
OF THEIR ELIMINATION ADMINISTRATIVELY-LEGAL MEANS**

**Гаруст Ю.В., полковник юстиції, д.ю.н., професор,
заступник начальника кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України**

**Войтко Т.М., старший лейтенант,
науковий співробітник наукового центру проблем виховання доброчесності
та запобігання корупції у секторі безпеки та оборони
Національний університет оборони України**

Пропоноване дослідження присвячене актуальному на сьогоднішній день питанню корупціогенності публічного сектора як провідного суспільного дестабілізуючого фактору в умовах правового режиму воєнного стану, з позицій їх детермінант та шляхів усунення останніх адміністративно-правовими засобами. Наголошується, що корупційні прояви є провідними деструктивними соціальними факторами, котрі викликають справедливе обурення серед населення. Підкреслюється вагомий роль саме детермінант такого явища, особливо на третій рік повномасштабного вторгнення російських загарбників на територію України та резонансних конфліктів національного масштабу.

Аналізуються провідні сучасні погляди щодо явища корупції. В результаті їх порівняння встановлюються численна кількість спільних ознак та інших характеристик. З'ясовується, що узагальнено йдеться про викривлення існуючих управлінських механізмів та появу альтернативних квазі-способів для досягнення цілей.

В ході дослідження здійснено аналіз чинного вітчизняного законодавства, яке формує підґрунтя для функціонування антикорупційної інфраструктури. Встановлено, що в Україні функціонує широка антикорупційна інфраструктура (Національне агентство з питань запобігання корупції, Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Вищий антикорупційний суд та ін.), функціонування якої регулюються значною кількістю нормативно-правових актів, релевантних міжнародними орієнтирами і стандартами. Ураховуючи це акцентується увага на потребі подальшої розробки цієї проблематики в законодавчій площині.

Визначено й проаналізовано ключові детермінанти корупціогенності публічного сектора. Підкреслено, що стрімке зростання попиту на різні послуги, що охоплюють всі грані такого періоду сформували широкий спектр можливостей для скоєння одиниць правопорушень.

Аргументовано загострено увагу на потребі пошуку нових шляхів удосконалення законодавства зі предметних питань. Пропонується й доводитись слушність і своєчасність реалізації таких першочергових кроків: 1) подальша комплексна розробка належного законодавчого забезпечення; 2) посилення нагляду та контролю, як за ефективністю діючого законодавства, так і станом його застосування; 3) розвиток різних форм взаємодії суб'єктів антикорупційної діяльності з громадськістю.

Ключові слова: антикорупційна діяльність, взаємодія, контроль, корупція, нагляд, способи.

The proposed study is devoted to the currently relevant issue of corruption of the public sector as a leading social destabilizing factor in wartime conditions from the standpoint of their determinants and ways to eliminate the latter by administrative and legal means. It is emphasized that corruption manifestations are the leading destructive social factors that cause righteous indignation among the population. The significant role of the determinant of such a phenomenon is emphasized, especially in the third year of grueling hostilities and high-profile conflicts of a national scale.

Leading modern views on the actual phenomenon of corruption are analyzed. As a result of their comparison, a large number of common features and other characteristics are established. It turns out that in general it is about the distortion of existing management mechanisms and the emergence of alternative quasi-methods to achieve goals.

A review of the current legislation, which forms the basis for the functioning of the anti-corruption infrastructure, was carried out. It has been established that Ukraine has a wide anti-corruption infrastructure (the Supreme Anti-Corruption Court, the National Agency for the Prevention of Corruption, the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office, etc.), which is regulated by a significant number of legal acts relevant to international guidelines and standards. Considering the current situation, attention is focused on the need for further development of this issue in the legislative plane.

The key determinants of corruption in the public sector have been identified and analyzed. It is emphasized that the rapid growth of demand for various services covering all aspects of this period created a wide range of opportunities for committing the same crimes.

Attention to the need to find new ways to improve legislation on specific issues has been reasoned. The correctness and timeliness of the implementation of the following priority steps are proposed and proven: 1) further comprehensive development of appropriate legislative support; 2) strengthening of supervision and control, both for the effectiveness of the legislation and the state of its implementation; 3) development of various forms of interaction between subjects of anti-corruption activity and the public.

Key words: anti-corruption activity, interaction, control, corruption, supervision, methods.

Вступ. Повномасштабне вторгнення російських військ зумовило появу багатьох нових викликів і загроз для України, та стимулювало до активізації низки безпекових, оборонних й інших, у тому числі суміжних процесів. При чому йдеться про виклики, чинники, явища та тенденції, як воєнного, так і невоєнного характеру (гуманітарного, економічного, політичного, соціального тощо). Кожен із

таких проявів деструкції підриває становище держави та знижує її потенціал за релевантними (залежно від типу загрози чи виклику) сферами санкціонованого впливу.

Вказані обставини, особливо на третій рік виснажливих воєнних дій, потребують належної реакції, насамперед від представників публічного сектора, які зобов'язані ефективно виконувати поставлені державою завдання

й реалізувати визначені функції. З іншого боку, це передбачає суворе й системне недопущення будь-яких зловживань, котрі підривають авторитет владних інституцій на очах у громадськості та міжнародної спільноти. Делінквентні прояви в умовах воєнного часу завжди сприймалися соціумом із особливою зневагою і розглядалися як щось цинічне та істотно підірвує національну єдність у протистоянні з агресором.

Серед всіх деструктивних соціальних факторів особливе місце відводиться корупційним проявам, котрі викликають справедливе обурення в населення. Недавні конфлікти національного масштабу, пов'язані з роботою деяких представників Медико-соціальних експертних комісій¹, працівників органів прокуратури², деяких інших державних органів³, а також публікації з офіційних джерел про підозри окремим громадянам у отриманні довідок щодо, так званих «фейкових груп інвалідностей»⁴ наочно підтвердили цю тезу. Зокрема, за даними Державної служби статистики України на початку 2022 р. в Україні проживало 2,72 млн. осіб з інвалідністю, що дорівнює 6,6 % від усього населення країни. Під час повномасштабного вторгнення РФ цей показник зріс до 3 млн. осіб (7,5 %) [1]. Лише такі відомості, навіть при усвідомленні об'єктивних фактів зростання кількості осіб з інвалідністю внаслідок війни, осіб, які постраждали у результаті різних проявів агресії та інших категорій нащтовкує на думку про високий ступінь корупціогенності деяких представників публічного сектора.

З огляду на викладене, виникає об'єктивна потреба детального висвітлення й аналізу ключових детермінант прояву однойменного явища, а також окреслення шляхів для їх усунення за допомогою адміністративно-правових засобів. Беручи до уваги ступінь складності проблематики на тлі справедливого гострого суспільного невдоволення саме такі засоби мають забезпечити дієве реагування відповідним проявам деструкції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні грані явища корупції перебували у полі зору багатьох дослідників та науковців на всіх етапах української державності. Серед числа вказаних напрацювань доцільно виокремити доробки таких авторів, як О. Бобокал й О. Кучак, В. Гура, В. Мельченко та Ю. Деркаченко, О. Музичук і С. Лук'яненко, Є. Невмережицький, В. Нонік, а також інші.

У той же час, проблематика відповідних детермінант, попри наявність до неї ґрунтованого інтересу з боку окремих дослідників (І. Бачинська, М. Давидова, Ю. Коцюбинська, Т. Корнякова, А. Страшок) потребує подальшої розробки. Наведені й інші факти сьогодення наочно доводять слушність і своєчасність такої ініціативи, у тому числі з позиції недопущення суспільного розколу на що особливо розраховує агресор.

Постановка завдання. Керуючись орієнтирами сформульованої вище тематики дослідження, завданнями мають стати: 1) аналіз провідних сучасних поглядів щодо власне явища корупції; 2) огляд чинного законодавства, яке формує підґрунтя для функціонування антикорупційної інфраструктури; 3) визначення й аналіз ключових детермінант корупціогенності публічного сектора;

4) окреслення загальних векторів шляхів їм протидії за допомогою адміністративно-правових засобів.

Виклад основного матеріалу. Самі проблематики корупції і супутніх питань багато разів висвітлювались у наукових дослідженнях, відомчих фахових звітах, планах, програмах, стратегіях тощо. Ураховуючи її реальний, доведений вплив на характер і темпи перебігу управлінських процесів увага навіть була присвячена не одному законодавчому акту з метою розробки цілісної антикорупційної інфраструктури з відповідними інструментами реагування та інших способів протидії. В такому контексті мову слушно й виправдано вести про прийняття Законом України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII [2], внесення комплексних змін до інших актів, створення та запуск Вищого антикорупційного суду, Державного бюро розслідувань, Національного агентства з питань запобігання корупції, Національного антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, реформування в багатьох сферах державного управління зі орієнтиром на неупередженість, оперативність, прозорість, цифровізацію тощо.

На сучасному етапі, провідні публічні діячі наводять власні судження щодо змісту й сутності аналізованого нами явища. До прикладу, О. Бобокал і О. Кучак наголошують, що в політичному лексиконі, у цьому аспекті, йдеться про «підкуп» і «продажність» службових осіб, охоплюючи тим самим два взаємозв'язаних аспекти однієї із форм відчуження «слуг народу» від самого народу [3, с. 48]. В. Гура стверджує, що йдеться про складне багатоаспектне системне явище, яке полягає в неправомірному аморальному використанні особами, що мають владні чи управлінські повноваження, власного становища, статусу чи авторитету в особистих корисливо-еґоїстичних інтересах з метою збагачення чи отримання іншого роду преференції для себе чи інших осіб за рахунок держави або її громадян [4, с. 82]. В. Мельченко і Ю. Деркаченко вважають, що це – протизаконна експлуатація особою власних владних повноважень (посадового становища) з метою отримання вигоди матеріального чи нематеріального характеру у власних інтересах або для інших осіб [5, с. 294]. О. Музичук та С. Лук'яненко приходять до висновку, що корупція представляє собою зловживання посадовими особами своїм становищем у цілях отримання особистої вигоди або вигоди для свого оточення за рахунок підкупу, вимагання хабарів, використання владних повноважень та інших дій, що порушують етичні та законні норми [6, с. 169]. Попри те, що Є. Невмережицький хронологічно дещо раніше предметно і змістовно звернув увагу на цю тематику слід виділити міркування останнього. Так, на думку вченого, йдеться про соціально небезпечне явище, змістом котрого є система негативних поглядів, настанов і діянь службових осіб інститутів влади та управління, державних і недержавних підприємств, організацій і установ, політичних партій, а також громадських організацій, спрямованих на задоволення особистих, групових або корпоративних інтересів шляхом використання свого службового становища, всупереч інтересам суспільства та держави [7, с. 62]. В. Нонік зауважує, що йдеться про негативне явище, що «отрує» суспільне життя будь-якої держави [8, с. 104]. Тобто, як бачимо, аналізованому питанню була присвячена належна увага серед представників наукової спільноти.

Порівнюючи ці й деякі інші міркування науковців зауважимо, що за базовими орієнтирами, переконання дослідників не різняться між собою. У загальних рисах, йдеться про викривлення існуючих управлінських механізмів та появу альтернативних квазі-способів для досягнення цілей. При чому, мовиться як правомірні, так і протиправні наміри, однак шлях до їх реалізації міститиме процеси, що засуджуються соціумом.

¹ Долари, ювелірка і квартири. Обшуки пройшли у ще одній керівниці обласного МСЕК. *Веб-портал: BBC NEWS UKRAINE*. 2024. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cyvvv5pzmgr0>

² 49 прокурорів Хмельниччини оформили інвалідність у голови МСЕК Крупі і покривали її – Бутусов. *Веб-портал: Українська правда*. 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/10/16/7479994/>

³ Прокурори з обмеженими можливостями. Скільки з них в Україні мають статус осіб з інвалідністю? *Веб-портал: ЕКОНОМІЧНА ПРАВДА*. 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/weeklycharts/2024/10/22/720853/>

⁴ Допомога ухилинтам оформити фейкову інвалідність: у столиці викрили військовослужбовця. *Веб-портал: Міністерство внутрішніх справ України*. 2023. URL: <https://mvs.gov.ua/news/dopomagav-uxiliantam-oformiti-feikovu-invalidnistu-stolici-vikrili-viiskovosluzbovcia>

Відносно правової точки зору, то у профільному Законі України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII [2] міститься законодавче визначення дефініції «корупція». Відповідно до абз. 7 ч. 1 ст. 1 цього закону, її визнано як використання особою, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, притриманих до їх осіб, осіб, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або спеціально уповноважених на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми, а також інших осіб, які не є службовими особами та які виконують роботу або надають послуги відповідно до договору з підприємством, установою, організацією та кандидатами на пост Президента України та кандидатів у народні депутати України, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди зазначеним вище особам, або на їх вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [2]. Як бачимо, законодавець широко підходить до розуміння змістовного наповнення цієї предметної категорії. Це стосується, як питання способів і методів скоєння відповідних діянь (прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції останньої тощо), так і кола осіб, на яких поширює свою дію (особи уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, притримані до них особи, кандидати на пост Президента України та ін.).

Сутнісно такий нормативний виклад релевантний суспільним запитам і корелюється з провідними міжнародними орієнтирами, яким неухильно слідують Україна (Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 р. [9], Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р. № ETS 173 [10], Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04.11.1999 р. [11] тощо). Відповідно, ключовий національний нормативно-правовий акт фактично сприяє долученню України до багатьох міжнародних процесів із протидії цьому корупції у формі, методи і способи які застосовуються в усьому світі та підтримані в Україні на законодавчому рівні.

Окрім того, зазначений вище Закон України «Про запобігання корупції» формує правові основи для функціонування Національного агентства з питань запобігання корупції, котре забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику (ч. 1 ст. 4 [2]). Для ефективного функціонування інших провідних державних інституцій у сфері боротьби з корупцією (Вищий антикорупційний суд, Державне бюро розслідувань, Національне агентство з питань запобігання корупції, Національне антикорупційне бюро України, Служба Безпеки України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура та ін.) також сформоване належне комплексне правове підґрунтя. При чому, за деякими аспектами воно вирізняється особливою адаптивністю до актуальних умов і запитів. Наочним влучним прикладом можна вважати прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» від 08.12.2023 р. № 3509-IX [12]. Цим актом істотно посилилась автономія вказаного суб'єкта чого вимагали обставини і що доводилось постійними фактами перешкоджань його ефективній роботі.

Попри існування й тривале функціонування вітчизняної антикорупційної системи, котрій не так багато анало-

гів у глобальних світових масштабах, перераховані вище прецеденти зумовлюють необхідність подальшої розробки даної проблематики. Як уже зазначалось, увага припала й до детермінант проявів аналізованого явища, котрі є каталізаторами нинішньої негативної ситуації у боротьбі з корупцією в Україні.

У наукових джерелах містяться непоодинокі, але й не часі градації останніх, що засвідчує інтерес до цього питання. Наприклад, І. Бачинська загалом вказує на широкий діапазон таких позицій, а також влучно моделює поведінкові реакції потенційних учасників корупційних відносин. До того ж, вона особливо й виправдано вказує на тому, що особа часто стає частиною такої умовної системи, розширюючи корупційні ланки [13, с. 379–380]. М. Давидова і Ю. Коцюбинська наводять такий спектр детермінант: 1) суспільна криза; 2) недовіра до державних органів; 3) безвідповідальність виконавчої влади перед законодавчою та судовою; 4) бюрократичні дозвілля процедури і заборони; 5) відсутність чіткого розподілу компетенції між державними структурами; 6) слабкість антикорупційної політики; 7) зайняття підприємницькою діяльністю членами сім'ї посадовця. Професійна деформація державних службовців; 8) недосконалість чинного антикорупційного законодавства; 9) український менталітет; 10) формальний підхід [14, с. 217–218]. Інакше (узагальнену) класифікацію пропонує Т. Корнякова називаючи наступні їх групи: 1) політичні; 2) економічні; 3) правові; 4) організаційно-управлінські; 5) соціально-психологічні; 6) криміногенні [15, с. 46–47]. Схоже міркування можна зустріти в роботі А. Страшка, який є прихильником такої градації: 1) політичні; 2) економічні; 3) соціальні; 4) правові [16, с. 180]. У цілому, слушно вести мову про тотожне бачення вказаних детермінант не залежно від хронологічного періоду української державності.

Такі підходи варті схвалення і всілякої підтримки, але самі класифікації не слід вважати вичерпними. В реаліях воєнного часу, доцільно звернути увагу щодо такого питання, як скоєння однойменних діянь на фоні пріоритетної уваги до викликів і загроз зумовлених триваючим вторгненням. Іншими словами, під приводом реалізації багатьох заходів із оборони держави часто мають місце корупційні зловживання за не одним вектором та на різних стадіях перебігу певних процесів. Фактично така детермінанта, в нинішній період, є провідним фактором для скоєння корупційних правопорушень.

Різні аспекти воєнного життя породжують попит на багато послуг правомірного чи протиправного характеру. Починаючи від різних способів ухилення проходження військової служби за призовом під час мобілізації і завершуючи появою значної кількості ресурсів невоєнного спрямування на гуманітарні потреби – все це формує сприятливе поле для відповідних зловживань. Деякі статистичні відомості, судові вироби, кадрові рішення, в тому числі у вищих щаблях влади, в осяжному минулому наочно доводять появу нових корупційних діянь. Безумовно, ключовою детермінантою таких тенденцій є реалії воєнного часу, відсутність яких знівельовала б попит на левову частку так званих «послуг».

Знову ж таки, слушно вести мову про успішну конгломерацію цього фактору зі вже існуючими, тим самим посилюючи відповідний ефект. Так, детермінанти, що мають правове походження і висвітлені у роботах М. Давидової та Ю. Коцюбинської [14, с. 217–218], Т. Корнякової [15, с. 46–47], А. Страшка [16, с. 180] й інших стимулюють до зловживань на фоні законодавчих прогалин чи суперечностей. Наочним прикладом цієї ситуації можна привести результати наших досліджень щодо отриманої військовою частиною гуманітарної допомоги як виду військового майна та подальшим її оприбуткуванням та встановленими чисельними зловживаннями під час постановки її на облік протягом 2022 року.

[17, с. 45, 54–55]. Реальна складність і важливість такого питання доводиться й статистичними даними, представленими керівництвом Офісу Генерального прокурора. Зокрема, у серпні 2023 р. на засіданні Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування можливих порушень законодавства України у сфері отримання, розподілу, транспортування, зберігання, використання за цільовим призначенням гуманітарної та іншої допомоги, а також неефективного використання державного майна, яке може бути використане для тимчасового розміщення внутрішньо переміщених осіб та забезпечення інших потреб держави з-поміж іншого було розпочато понад 200 кримінальних проваджень, у тому числі й щодо так званих «корупційних діянь» [18]. На фоні решти проблем, аналізоване міркування лише доводить авторську гіпотезу про значимість цієї детермінанти в сучасних умовах.

Виходячи з цього, дійсно знаходить підтвердження авторська гіпотеза про значимість таких детермінант із позиції прогресування корупційних практик. Реалії воєнного часу, об'єднали одну частину населення, у тому числі багатьох представників публічного сектора і сформували корупціогенне підґрунтя для інших.

Така ситуація зумовлює необхідність державного реагування, зокрема й шляхом пошуку відповідного інструментарію протидії цим детермінантам. Зважаючи на визнані властивості й урахування відсутності рівнозначних аналогів виправданним буде здійснити акцент саме на адміністративно-правові засоби. Саме завдяки їм провадиться санкціонований вплив на поведінку учасників тих чи інших відносин у виконанні уповноважених публічних інституцій.

У контексті розробки базових шляхів вирішення окресленої проблеми, пропозиції по яким й об'єктивовані ініціативи будуть реалізовуватися саме завдяки адміністративно-правовим засобам, пріоритетним питанням, на нашу думку, залишатиметься подальша розробка належного законодавчого забезпечення. Існування так званих «нормативних запобіжників» (чітко визначена компетенція, регламентовані процедури, встановлення юридичної відповідальності тощо) позитивно відобразиться на зниженні кількості відповідних протиправних корупційних діянь. Тому, ефективна державна правова політика – один із першочергових кроків у нівелюванні впливу названих вище факторів.

Наступною напрямом подолання проблеми корупції має стати державницька позиція щодо посилення нагляду та контролю, як за удосконаленням законодавства, так і за ефективністю його реалізації. Зважаючи на імперативний характер адміністративно-правового регулювання такий крок матиме надважливе значення, особливо в регульованій сфері. В той же час, пропонується міра повинна бути вивірною та збалансованою, уникаючи зарегульованості й інших необґрунтованих утисків професійної діяльності державних службовців. У протилежному випадку, можливо зіткнутися з проблемами недалекого минулого, коли питання показників превалювало над ефективністю функціонування тих чи інших установ.

Крім типових цілей окреслених заходів, їх запровадження може посилити правотворчу діяльність, шляхом фахового виявлення дискусійних питань у регульованій сфері. До слова, пропонується намір впливає із існуючих завдань більшості наглядових і контролюючих суб'єктів, котрі, здебільшого є центральними органами виконавчої влади. Як відомо, такі інституції наділені владними повноваженнями подавати на розгляд пропозиції щодо удосконалення законодавства у досліджуваній сфері.

Також, в ході дослідження, ми прийшли висновку, що перспективною ініціативою має стати розвиток різ-

них форм взаємодії суб'єктів антикорупційної діяльності з громадськістю. Давно визнаним є той факт, що саме представники громадянського суспільства один із рушійних важелів для ухвалення багатьох радикальних рішень. Не є винятком і питання корупціогенності публічного сектора, коли ті самі журналістські репортажі спонукають до відкриття кримінальних проваджень, кадрових змін, проведення службових розслідувань тощо. Саме їх представники часто виявляють резонансні корупційні схеми, підвищуючи власну суспільну значущість.

Відповідно, синергія таких зусиль істотно посилить протидію корупції і знецінить вплив відповідних детермінант. Лише усвідомлення існування вказаного тиску на корупційні прояви, в тому числі шляхом розголошення відомостей протиправного характеру з подальшими кримінально-процесуальними, службовими, іміджевими й іншими наслідками стане потужним стримуючим фактором для відповідних діянь. У цьому випадку слушно також підкреслити й можливий вагомий профілактичний ефект від різних форм взаємодії останніх.

Отже, не виникає сумніву, що всі перераховані детермінанти заслуговують уваги в науковій і правотворчій площинах. Вбачається, що пропонувані нами кроки мають посилити весь потенціал вітчизняної антикорупційної системи, у тому числі належно реагуючи на відповідні детермінанти.

Висновки. Узагальнюючи підсумки дослідження проблематики корупціогенності публічного сектора як провідного суспільного дестабілізуючого фактору в умовах воєнного часу слід відмітити наступне:

1. Актуальні бачення змістовного наповнення дефініції «корупції» за базовими орієнтирами істотно не різняться між собою. У загальних рисах, йдеться про викривлення існуючих управлінських механізмів та появу альтернативних квазі-способів для досягнення цілей. При чому, йдеться як про правомірні, так і протиправні наміри, однак шлях до їх реалізації міститиме процеси, що засуджуються соціумом.

2. В Україні функціонує широка антикорупційна інфраструктура, суспільні відносини в якій регулюються значною кількістю нормативно-правових актів. Її цілі та завдання релевантні визнаним міжнародними орієнтирам й стандартам у відповідній сфері. Однак, численна кількість резонансних і масштабних корупційних інцидентів в країні зумовлюють подальшу наукову розробку цієї проблематики. Виключної уваги заслуговують детермінанти проявів аналізованого явища, котрі є каталізаторами нинішньої корупціогенної обстановки.

3. Питання детермінант корупціогенності публічного сектора набуло нових обрисів у воєнний час. Стрімке зростання попиту на різні послуги, що охоплюють всі грані цього періоду, сформували широкий спектр можливостей для скоєння однотипних корупційних правопорушень. Акумулявавшись із рештою факторів вони, невідворотно, стимулюватимуть інфільтрацію корупційних практик у різні сфери управлінської діяльності.

4. Нинішня корупціогенна ситуація потребує пошуку нових шляхів удосконалення законодавства з зазначених питань. Виняткову роль у цьому аспекті займають рішення, що посилюють потенціал адміністративно-правових засобів, зважаючи на унікальні властивості останніх. Серед першочергових кроків, у цьому сенсі, уваги вартують наступні: 1) подальша комплексна розробка належного законодавчого забезпечення; 2) посилення нагляду та контролю, як за ефективністю законодавства, так і станом його реалізації; 3) розвиток різних форм взаємодії суб'єктів антикорупційної діяльності з громадськістю. Пропонувані кроки мають посилити весь потенціал вітчизняної антикорупційної системи, у тому числі належно реагуючи на відповідні детермінанти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Григор'єв В. Скільки українських прокурорів мають статус осіб з інвалідністю: ЗМІ дізналися подробиці. *Веб-портал: УНІАН*. 2024. URL: <https://www.unian.ua/society/skandal-z-prokurovami-v-ukrajini-u-derzhstrukturi-pracuyue-zanadto-bagato-osib-z-invalidnistyu-12796050.html>
2. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
3. Бобокал О., Кучак О. Поняття корупції, її сутність та характеристика корупційної злочинності. Актуальні проблеми запобігання та протидії корупції : *тези I Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 28 жовтня 2021 р.)*. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ. 2021. С. 46–50.
4. Гура В. Поняття корупції як економіко-правового феномену. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2021. Вип. № 4 (64). С. 76–84.
5. Мельченко В., Деркаченко Ю. Основні наукові підходи тлумачення поняття корупція. *Молодий вчений*. 2021. № 3 (91). С. 290–295.
6. Музичук О., Лук'яненко С. Поняття та ознаки корупції та корупційних злочинів. *Європейські перспективи*. 2023. № 2. С. 167–171.
7. Невмережицький Є. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : монографія. Київ : КНТ. 2008. 368 с.
8. Нонік В. Дослідження сутності та трактування поняття «корупція»: еволюційний аспект. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 3. С. 99–105.
9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : Конвенція Організації Об'єднаних Націй : Конвенція від 31 жовтня 2003 р. // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.
10. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) : Конвенція Ради Європи від 27 січня 1999 р. № ETS 173 // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text.
11. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією : Конвенція Ради Європи від 4 листопада 1999 р. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text.
12. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури : Закон України від 8 грудня 2023 р. № 3509-IX / База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3509-20#Text>.
13. Бачинська І. Детермінанти корупції в Україні, або чому державні службовці залучені до корупційного процесу. *Ефективність державного управління*. 2012. Вип. 32. С. 377–382.
14. Давидова М., Коцюбинська Ю. Детермінанти корупції в Україні. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 грудня 2021 р.)*. Київ : Нац. акад. внутр. справ. 2021. С. 216–218.
15. Корнякова Т. Детермінація злочинів проти довілля: причини та умови їх вчинення. *Право України*. 2009. № 7. С. 79–87.
16. Страшок А. Детермінанти корупційної злочинності в Україні. Протидія організованим злочинності і корупції : *матеріали XIX Всеукр. наук. конф. з кримінології для студентів, аспірантів та молодих вчених (Харків, 2 грудня 2019 р.)*. Харків : Право. 2019. С. 179–181.
17. Гаруст Ю. Гуманітарна допомога як вид військового майна: адміністративно-правовий аспект. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. Вип. 1. С. 43–58.
18. Постанова Верховної Ради України від 21.09.2023 № 3395-IX «Про звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування можливих порушень законодавства України у сфері отримання, розподілу, транспортування, зберігання, використання за цільовим призначенням гуманітарної та іншої допомоги, а також неефективного використання державного майна, яке може бути використане для тимчасового розміщення внутрішньо переміщених осіб та забезпечення інших потреб держави».

РОБОТА МІСЬКИХ РАД В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО ЧАСУ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПРОБЛЕМИ

THE WORK OF LOCAL COUNCILS IN WARTIME: CONTEMPORARY CHALLENGES AND ISSUES

Гроховська К.О., студентка II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню особливостей діяльності міських рад в Україні в умовах воєнного стану, акцентуючи на їхній здатності адаптуватися до нових викликів. У часи війни місцеве самоврядування стало критично важливим для забезпечення безпеки та життєдіяльності громад. Міські ради повинні швидко реагувати на зміни, надаючи допомогу в забезпеченні основних потреб своїх жителів, таких як продовольство, медичне обслуговування та соціальні послуги. У статті обговорюються правові аспекти функціонування місцевого самоврядування під час війни, включаючи питання взаємодії з військовими адміністраціями. Правова регламентація діяльності міських рад стає важливою, адже вони повинні працювати в нових умовах, враховуючи вимоги воєнного часу. Водночас зазначається, що необхідно забезпечити відповідні законодавчі зміни, які б розширювали повноваження міських рад, щоб вони могли ефективніше реагувати на виклики, що постають перед ними. Крім того, особливу увагу приділено довірі між державою та громадянами, адже вона є основою для забезпечення єдності та стійкості в умовах війни. Без довіри з боку населення до місцевої влади та державних установ реалізація будь-яких ініціатив та програм може бути значно ускладненою. Таким чином, побудова та підтримка цієї довіри є пріоритетним завданням для органів місцевого самоврядування. Важливим аспектом, який обговорюється в статті, є відновлення постраждалих територій. Міські ради стикаються з новими викликами у процесі відновлення інфраструктури, забезпечення житла для внутрішньо переміщених осіб та відновлення соціальних послуг. У цьому контексті наголошується на важливості ресурсного забезпечення місцевих рад для ефективного виконання їхніх обов'язків. Стаття підсумовує, що місцеві органи влади відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності, безпеки та життєдіяльності громад під час війни. Вони повинні бути готовими до швидкої адаптації, активно взаємодіяти з населенням та мати необхідні правові інструменти для виконання своїх функцій у цей складний період.

Ключові слова: місцеве самоврядування, міські ради, воєнний стан, військові адміністрації.

The article is dedicated to exploring the peculiarities of the functioning of city councils in Ukraine under martial law, emphasizing their ability to adapt to new challenges. During wartime, local self-government has become critically important for ensuring the safety and livelihoods of communities. City councils must respond quickly to changes, providing assistance in meeting the basic needs of their residents, such as food, medical care, and social services. The article discusses the legal aspects of local self-government operations during the war, including issues of interaction with military administrations. The legal regulation of city council activities is becoming increasingly important, as they must operate in new conditions, taking into account the demands of wartime. At the same time, it is noted that appropriate legislative changes need to be made to expand the powers of city councils so that they can respond more effectively to the challenges they face. Furthermore, particular attention is paid to the trust between the state and citizens, as it is the foundation for ensuring unity and resilience in wartime. Without trust from the population towards local authorities and state institutions, the implementation of any initiatives and programs can be significantly complicated. Thus, building and maintaining this trust is a priority task for local self-government bodies. An important aspect discussed in the article is the restoration of affected territories. Local councils are facing new challenges in the process of rebuilding infrastructure, providing housing for internally displaced persons, and restoring social services. In this context, the importance of resource support for local councils is emphasized for the effective fulfillment of their responsibilities. The article concludes that local authorities play a key role in ensuring stability, safety, and the livelihoods of communities during the war. They must be prepared for rapid adaptation, actively engage with the population, and possess the necessary legal tools to carry out their functions in this challenging period.

Key words: local self-government, city councils, martial law, military administrations.

Початок повномасштабних бойових дій в Україні кардинально змінив усі звичні правила та норми, поставивши перед державою та її органами нові, надзвичайно складні виклики. Особливої важливості набули органи місцевого самоврядування, зокрема міські ради, адже саме на них покладено завдання задоволення першочергових потреб місцевих громад.

Військовий стан вимагає швидкої адаптації місцевої влади, щоб забезпечити безпеку та життєдіяльність населення в умовах постійної загрози. У цих обставинах ключовими напрямками діяльності міських рад стало сприяння громадським ініціативам та проєктам, активна співпраця з міжнародними організаціями та неурядовими структурами, а також залучення волонтерів до вирішення нагальних проблем громади. Досвід воєнного часу засвідчив, що самоорганізація громад та підтримка ініціатив знизу можуть бути ефективнішими за централізоване управління. Ця практика також доводить: міцна та згуртована громада, яка може покладатися на свої ресурси та взаємодію, має більше шансів вистояти і забезпечити життєздатність у кризових умовах.

У наукових колах проблеми правової регламентації функціонування місцевого самоврядування під час війни вже давно є предметом досліджень. Дослідники, такі як Л. Бориславський, О. Дніпров, Є. Дуліба, Я. Журавель,

В. Ковальчук, О. Лялюк, І. Пирого, О. Стойко, А. Чиркін та інші, аналізували аспекти роботи органів місцевого самоврядування в кризових умовах, висвітлюючи як теоретичні, так і практичні аспекти їх діяльності. Дослідження показують, що органи місцевого самоврядування відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності та соціального порядку на територіях, які потерпають від військових конфліктів.

Метою цього дослідження є аналіз правових особливостей функціонування міських рад в умовах правового режиму воєнного стану, визначення основних проблем і викликів, що стоять перед ними, та пошук шляхів для підвищення їх ефективності.

Робота міських рад у воєнний час стала надзвичайно складним і водночас важливим елементом забезпечення безпеки, стабільності та підтримки життєздатності місцевих громад. Основною загрозою для держави загалом, а також для кожного регіону та територіальної громади, є збройна агресія. В умовах війни державні органи, місцеве самоврядування і військове управління змушені концентрувати свої ресурси для подолання цієї загрози. Незважаючи на всі складнощі, спричинені війною, міські ради демонструють здатність ефективно реагувати на надзвичайні ситуації. Вони займаються відновленням зруйнованих об'єктів, наданням необхідних послуг населенню,

створенням робочих місць для внутрішньо переміщених осіб та залученням інвестицій для підтримки економіки регіонів.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [1] визначає порядок функціонування органів місцевого самоврядування та їхню взаємодію з військовими адміністраціями. Під час війни воєнний режим дозволяє військовим адміністраціям виконувати окремі функції місцевих адміністрацій та частково повноваження міських рад, як це передбачено чинним законодавством. Це дозволяє підтримувати оперативність і ефективність прийняття рішень, які впливають на захист територій і забезпечення потреб громади. Аналізуючи сучасні виклики, варто зазначити, що одним із головних аспектів, які визначають життєздатність громади під час війни, є рівень довіри між державою та громадянами. За даними аналітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, довіра громад до держави та органів місцевого самоврядування є вирішальною у формуванні єдності суспільства [2]. Це сприяє збереженню єдності регіонів країни навіть перед обличчям агресії. Зокрема, громади, які залишаються в тилу, забезпечують соціально-економічну основу для перемоги України, а ті, які опинилися в тимчасовій окупації, демонструють високий рівень стійкості, зберігаючи потенціал спротиву та здатність відновитися після звільнення. Стійкість, виявлена громадами різних типів, є доказом важливості децентралізації як моделі управління і потреби її поглиблення в межах повоєнної відбудови країни. В умовах воєнного стану органи місцевого самоврядування продовжують виконувати свої повноваження, спрямовані на вирішення питань місцевого значення, адаптуючи свою діяльність до специфіки функціонування під час війни. Завдяки цьому, міські ради залишаються ключовими елементами в системі забезпечення життєздатності громад та подолання сучасних викликів воєнного часу. З початком воєнної агресії перед органами місцевого самоврядування постало завдання організувати оборону територій, підтримувати громадський порядок і цивільний захист населення. Відповідно до п. 2 Указу Президента України № 64/22, місцевим радам наказано впроваджувати та здійснювати заходи і повноваження, передбачені в Законі України «Про правовий режим воєнного стану», спрямовані на оборону України та захист інтересів держави. Це зобов'язання вимагає від місцевої влади оперативної адаптації та координації з військовими адміністраціями, які забезпечують безперервність управління і захист прав громадян у цих надзвичайних умовах. Одним із ключових моментів реалізації Закону України «Про правовий режим воєнного стану» є можливість створення військових адміністрацій на територіях, де введено воєнний стан. Військові адміністрації можуть створюватися з метою забезпечення функціонування Конституції та законів України, координації заходів правового режиму воєнного стану та підтримання громадського порядку і безпеки. Згідно зі ст. 4 цього Закону, створення військових адміністрацій є правом, а не обов'язком компетентних органів, що дозволяє гнучко підходити до вирішення питання про зміну моделі управління на відповідних територіях залежно від безпекової ситуації. З огляду на це, важливо враховувати також положення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3]. Статті 78 і 79 цього Закону визначають порядок відповідальності місцевих рад та їхніх голів, у тому числі положення щодо дострокового припинення повноважень. У ситуаціях, передбачених Законом України «Про правовий режим воєнного стану», п. 5 ч. 1 ст. 78 дозволяє припинення повноважень місцевих рад з моменту набрання чинності актом Президента України про утворення відповідної військово-цивільної чи військової адміністрації. Це підвищує ефективність управління в умовах війни та дає змогу уникати потенційних ризиків для безпеки. Запро-

вадження воєнного стану вплинуло на традиційні функції місцевих рад, змушуючи їх пристосовуватися до реалій воєнного часу. Зміна повноважень і перерозподіл відповідальності між місцевими радами і військовими адміністраціями підкреслює важливість злагодженої співпраці між ними. В умовах, коли управління територією може перейти до військової адміністрації, міські ради зосереджуються на соціально-економічних питаннях і цивільному захисті, продовжуючи підтримувати життєздатність громад і допомагати в розв'язанні нагальних потреб, таких як відновлення інфраструктури, забезпечення безперервного надання послуг населенню, допомога внутрішньо переміщеним особам та залучення додаткових ресурсів.

Продовжуючи аналіз особливостей функціонування місцевих рад у воєнний час, важливо зазначити, що аналогічні вимоги щодо дострокового припинення повноважень існують і стосовно сільських, селищних, міських голів. Зокрема, п. 3-1 ч. 11 ст. 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачає, що повноваження таких голів можуть бути припинені достроково на підставі актів Президента України про утворення відповідної військової адміністрації в населеному пункті. У цьому ж законодавчому акті, абз. 2 ч. 2 ст. 79, уточнюється, що повноваження голови можуть припинятися також у випадках, передбачених законами України «Про військово-цивільні адміністрації» та «Про правовий режим воєнного стану». Суттєвим аспектом є те, що ч. 3 ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» містить комплексний перелік органів місцевого самоврядування, яких можуть торкнутися ці рішення: це сільські, селищні та міські ради, їхні виконавчі органи, а також посадові особи, зокрема сільські, селищні та міські голови, що є представниками інтересів територіальних громад відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні». Однією з ключових підстав для припинення повноважень як рад, так і голів є «нездійснення покладених на них Конституцією та законами України повноважень», що, втім, не є вичерпним критерієм. Невичерпний характер ч. 3 ст. 4 Закону «Про правовий режим воєнного стану» відкриває можливість для пошуку додаткових підстав для таких рішень. Окрім цього, на основі ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передбачається, що на територіях, де введено воєнний стан, можуть бути утворені тимчасові державні органи, військові адміністрації, з метою забезпечення дії Конституції та законів України, захисту громадського порядку, безпеки населення, охорони критичної інфраструктури та прав громадян [4, с. 123]. Ці військові адміністрації мають забезпечити координацію заходів оборони разом із військовим командуванням, що є необхідним для швидкого реагування на загрози, з якими стикається населення під час війни. Зокрема, Верховна Рада України внесла зміни до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», ухваливши Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану». Згідно з цими змінами, було утворено військові адміністрації в населених пунктах на територіях громад, де місцеві ради або їх виконавчі органи, чи голови громад не виконують своїх конституційних та законних повноважень, або в інших випадках, визначених Законом. В умовах воєнного стану органи місцевого самоврядування, зокрема міські ради, відіграють ключову роль у забезпеченні життєдіяльності громад та підтриманні соціально-економічної стабільності. Прийняття Верховною Радою України законопроекту № 7269 «Про внесення змін до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» стало суттєвим кроком у врегулюванні повноважень органів місцевого самоврядування, надаючи їм можливість для швидкої та ефективної адаптації до воєнного часу. Закон передбачає конкретні нововведення, які посилюють роль міського

голови та військових адміністрацій. Головним чином, якщо на території не ведуться бойові дії та не утворена військова адміністрація, міський голова отримує право одноособово приймати низку рішень, що стосуються бюджету, кадрових питань та інших оперативних сфер. Такий підхід дозволяє оперативно ухвалювати рішення, необхідні для забезпечення стабільної роботи громади в умовах непередбачуваних обставин воєнного часу. Однією з ключових функцій міських рад є забезпечення функціонування життєво важливої інфраструктури та комунальних послуг. В умовах воєнного стану це завдання ускладнюється, і тому керівники громад отримали право самостійно призначати на посади в органах місцевого самоврядування, а також керівників комунальних підприємств та установ. Завдяки цьому місцеві органи влади зберігають гнучкість у прийнятті рішень, яка є особливо важливою у кризових ситуаціях. Законопроект також передбачає випадки, коли на території громади створюється військова адміністрація. У такій ситуації повноваження міської ради та її виконавчих органів переходять до військової адміністрації, а її керівник отримує додаткові повноваження, що дозволяють координувати заходи з оборони, цивільного захисту, громадської безпеки та захисту критичної інфраструктури [5, с. 160]. Така передача повноважень зумовлена необхідністю оперативного реагування на загрози національній безпеці. Міністр розвитку громад і територій України Олексій Чернишов підкреслив, що місцеве самоврядування є своєрідною «другою армією», яка, навіть за складних обставин, забезпечує життєздатність громад. Ця оцінка відображає важливість збереження автономності місцевих органів управління, попри вплив воєнного стану, що покладає на міські ради важливі обов'язки щодо підтримання громадського порядку і безпеки. Законодавчі зміни суттєво розширюють повноваження органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, дозволяючи їм діяти оперативно, зважаючи на місцеві потреби та загрози [6, с. 55]. Розширення повноважень міських голів і передача функцій військовим адміністраціям, де це потрібно, забезпечують належний рівень захисту та безпеки, а також функціонування життєво важливих послуг для населення. Крім того, реформування системи місцевого самоврядування передбачає не лише адаптацію до поточних умов, але й стратегічне планування на майбутнє. Розробка нових законодавчих ініціатив, які б враховували специфіку ведення господарства в умовах війни, стане запорукою не лише відновлення, а й розвитку території після закінчення бойових дій. Необхідно також зазначити, що успіхи у правовому регулюванні залежать від здатності органів місцевого самоврядування працювати у співпраці з центральними органами влади та міжнародними партнерами. Це дозволить не лише забезпечити сталість місцевих бюджетів, але й підвищити ефективність використання міжнародної допомоги [7, с. 77].

Висновки. Робота міських рад в умовах воєнного часу є важливою складовою забезпечення стабільності, безпеки та життєдіяльності місцевих громад в Україні. Діяльність органів місцевого самоврядування стикається з численними викликами, пов'язаними з забезпеченням життєво важливих потреб населення, захистом територій та підтримкою соціально-економічної стабільності. На тлі збройної агресії значення міських рад та їхня роль у підтримці громади стають ключовими елементами в структурі державного управління. Законодавчі зміни, які надають їм більше повноважень та можливість адаптуватися до умов воєнного стану, дозволяють підвищити їхню ефективність та оперативність. Робота міських рад у період війни зумовлює злагожену координацію з військовими адміністраціями та ефективну самоорганізацію громад. Важливим елементом функціонування місцевих органів є залучення міжнародних партнерів та ресурсів для відновлення зруйнованої інфраструктури та підтримки життєдіяльності громад. Впровадження ініціатив на зразок платформи Cities4Cities дозволяє міським радам швидше знаходити допомогу і партнерів, що є особливо актуальним у період військової агресії. Рекомендую кілька ключових напрямів, які допоможуть покращити роботу міських рад у воєнний час. Насамперед варто посилити співпрацю між міськими радами та військовими адміністраціями. Чітка координація та швидка комунікація сприятимуть ефективнішому ухваленню рішень в умовах постійних викликів. Важливо створити механізми регулярного обміну інформацією про безпекову ситуацію та потреби громади, що дасть можливість оперативно реагувати на загрози. Другим напрямом є розширення повноважень міських рад у питаннях підтримки життєво важливої інфраструктури. Для цього слід надавати їм більше автономії в питаннях управління місцевими ресурсами, що дозволить швидше вирішувати питання комунальних послуг, ремонту інфраструктури, соціальної підтримки населення. Також необхідно забезпечити додаткові можливості для залучення фінансової допомоги від міжнародних організацій та партнерів. Створення спеціальних програм співпраці та фінансової підтримки від інших міст і держав дозволить забезпечити громади необхідними ресурсами, особливо для відновлення після пошкоджень. Крім того, підвищення довіри між місцевою владою і населенням є критично важливим для збереження стабільності та єдності громади. Відкритість міських рад, регулярне інформування про ухвалені рішення та прозорість у роботі сприятимуть згуртуванню людей та підвищенню їхньої участі у вирішенні локальних проблем. Загалом ці кроки сприятимуть зміцненню стійкості громад, забезпечать їм кращі можливості для адаптації в умовах війни та створять передумови для швидкого відновлення і розвитку після завершення бойових дій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національний інститут стратегічних досліджень: аналітична доповідь. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-01/ad-stiykist-gromad-_1_gotove_0.pdf.
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року No 389-УШ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 No 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Пирого І. С., Пирого М. І. Роль місцевого самоврядування у відбудові в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. Випуск 77: частина 1, 2023. С. 117–123.*
5. Чудик Н. О. Вертикаль влади в умовах воєнного стану: Російсько-українська війна: право, безпека, світ: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. м. Тернопіль, Західноукраїнський національний університет, 29–30 квітня 2022 р. Тернопіль: ЗУНУ, 2022. С. 156–160.
6. Дуліба Є. Особливості організації діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування під час воєнного стану. *Актуальні проблеми правознавства. 4 (32)/2022. С. 46-55.*
7. Шаульський М. І. Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану. *Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика. 2023. Вип. 70. С. 73–77.*

ДОКТРИНА «ВОЙОВНИЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ»: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І НАЦІОНАЛЬНА ПРАКТИКА

THE DOCTRINE OF “MILITANT DEMOCRACY”: FOREIGN EXPERIENCE AND NATIONAL PRACTICE

Калмиков М.Р., студент V курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Матвейчук О.О., студентка V курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Сліпачик А.І., студентка V курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Наукова стаття присвячена розгляду та аналізу важливої в умовах сьогодення доктрини «войовничої демократії» або ж «демократії, здатної себе захистити». Розглянуто історичний аспект становлення цієї доктрини через призму наукових статей зарубіжних вчених та проаналізовано зміст різних наукових підходів до визначення останньої, а також практичне застосування доктрини в рішеннях іноземних та національних судів.

Досліджено, що вперше в історії доктрину «войовничої демократії», яку ще інакше називають «боездатної демократії», «демократії, здатної захистити себе» здійснив Карл Левенштайн у двох статтях, що були надруковані в 1937 році. Проаналізовано перший практичний досвід застосування цієї доктрини в рішенні Європейського суду з прав людини (далі-ЄСПЛ) у справі “VOGT v. GERMANY”. Крім того, в статті розглянуті поширені визначення цієї доктрини на науковому рівні. До того ж, в публікації розглянуто втілення доктрини «войовничої демократії» в рішеннях національних судів. Зокрема, з'ясовано, що першим рішенням в українському праві, в якому було підтверджено прихильність України до доктрини «войовничої демократії» є рішення Конституційного Суду України (далі-КСУ) від 16 липня 2019 року № 9-р/2019. Було звернено увагу на окрему думку судді Колісника В. П. стосовно даного рішення, який вважає, що КСУ варто було більш широко, розлого та детально подати історичний контекст становлення доктрини.

Також у статті було окремо досліджено практичне втілення окремих складових елементів доктрини «войовничої демократії», а саме: конституційного обмеження свободи вираження поглядів. Важливим, у цьому аспекті виявився зв'язок тлумачення КСУ (у рішенні від 16 липня 2019 року № 9-р/2019) положення між використанням комуністичної символіки та посяганням на територіальну цілісність України, що пояснюється окупацією частини територій російською федерацією, а також пануванням комунізму і нацизму. Це стало підставою для відхилення аналогій з рішенням ЄСПЛ у справі «Вайнай проти Угорщини», оскільки ситуація в Україні є унікальною.

Приділено увагу і застосуванню цієї доктрини в окремих рішеннях ЄСПЛ, які здійснюють доволі широке тлумачення останньої на відмін від національного суду.

Ключові слова: войовнича демократія, демократія, здатна себе захистити, рішення ЄСПЛ, рішення КСУ, обмеження прав людини і громадянина.

The article is devoted to the consideration and analysis of the doctrine of “militant democracy” or “democracy capable of defending itself”, which is important in today’s context. The author examines the historical aspect of the formation of this doctrine through the prism of scientific articles by foreign scholars and analyses the content of various scientific approaches to the definition of the latter, as well as the practical application of the doctrine in the decisions of foreign and national courts.

The author proves that for the first time in history, the doctrine of “militant democracy”, which is also known as “combat-ready democracy”, “democracy capable of defending itself” was developed by Karl Löwenstein in two articles published in 1937. The author analyses the first practical experience of applying this doctrine in the judgment of the European Court of Human Rights in the case of “VOGT v. GERMANY”. In addition, the article examines the common definitions of this doctrine at the scientific level. In addition, the publication examines the implementation of the “militant democracy” doctrine in the decisions of national courts. In particular, the author finds that the first decision in Ukrainian law to confirm Ukraine’s commitment to the doctrine “militant democracy” is the decision of the Constitutional Court of Ukraine № 9-p/2019 dated 16 July 2019. Attention is drawn to the dissenting opinion of Judge Kolisnyk V. P. regarding this decision, who believes that the CCU should have provided a broader, more detailed and detailed historical context for the formation of the doctrine.

The article also separately examines the practical implementation of certain constituent elements of the “militant democracy” doctrine, namely, the constitutional restriction of freedom of expression. Important in this aspect was the connection between the CCU’s interpretation (in its decision of 16 July 2019 No. 9-r/2019) between the use of communist symbols and an encroachment on the territorial integrity of Ukraine, which is explained by the occupation of part of the territory by the Russian Federation, as well as the dominance of communism and nazism. This was the basis for rejecting analogies with the ECHR judgment in *Vajnai v. Hungary*, as the situation in Ukraine is unique.

Attention is also paid to the application of this doctrine in certain ECHR judgments, which provide a rather broad interpretation of the latter in contrast to the national court.

Key words: militant democracy, democracy is capable of defending itself, ECHR decisions, CCU decisions, restriction of human and civil rights.

Постановка проблеми. З кожним днем ми все частіше у рішеннях судів починаємо зустрічатись з доктриною «боездатної демократії», «войовничої демократії» або «демократії, здатної захистити себе». Тому на сьогоднішній день, набуває значущості визначення і дослідження зародження цієї доктрини в аспекті аналізу рішень національних судів, а також ЄСПЛ. В цьому випадку доцільно звернути увагу на підхід тлумачення цієї доктрини національно та міжнародною практикою.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження доктрини «войовничої демократії» в своїх дослідженнях про-

дили зокрема такі учені, як: Барабаш Ю.Г., Берченко Г.В., Бориславська О.М., Гришук О.В., Рябенко С., Когут А. та інші.

Метою цієї статті є розкриття доктрини «войовничої демократії» через історичну призму та її сучасне застосування в рішеннях національних судів і в практиці ЄСПЛ, у тому числі в плані дослідження окремого елементу доктрини: конституційного обмеження свободи вираження поглядів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вперше в історії конституціоналізму доктринальне оформлення

концепції «боєздатної демократії», «войовничої демократії» або «демократії, здатної захистити себе» здійснив Карл Левенштайн у двох статтях, що були надруковані в 1937 році в *American Political Science Review*. Формулювання ідеї «демократії, здатної захистити себе» принесло Карлу Левенштайну світову популярність. Німецький правознавець і політолог справедливо зауважував: «Можливо, найгострішою проблемою демократичних держав, які все ще відстоюють фундаментальні права, є обмеження свободи громадської думки, слова і преси з метою протидії незаконному використанню їх революційною і підривною пропагандою, коли атака відбувається під виглядом законної політичної критики існуючих інститутів. Водночас демократії, які стали фашистськими, тяжко зрішили своєю поблажливістю або занадто легалістичними концепціями свободи громадської думки. Всі подібні обмеження свободи слова і свободи преси були зустрінуті фашистами з обуренням, що демократична держава порушує саму суть своїх принципів свободи. Але в результаті ці заходи виявилися ефективними у стримуванні публічної пропаганди підривних рухів і підтримці престижу демократичних інститутів» [1, с. 95]. Разом із тим, Карл Левенштайн не надав нормативне обґрунтування сформованої концепції, що у свою чергу відкрило площину для подальшого дослідження цієї теми.

Згодом дану концепцію розвинув голландський теоретик у галузі конституційного права Джордж ван ден Берг. Він спробував відповісти на засадниче питання, яке нормативно закріпило б концепцію войовничої демократії: «чи є партії, які мають на меті знищити демократію, виключно правовими засобами [через отримання влади на виборах та подальшої зміни Конституції...], такими, що не мають повного права брати участь у демократичному процесі доти, доки ми вважаємо себе демократичною державою». Відповідаючи на це питання, ван ден Берг сформулював нормативне обґрунтування у такий спосіб: «...сутність демократії полягає не тільки в її нейтральному ставленні (прим. до усіх політичних течій), а й у здатності до саморегулювання. З огляду на це ми можемо стверджувати, що всі переконання у справжній демократії заслуговують на однакове ставлення, окрім одного переконання, яке полягає в тому, що демократія має зникнути [2, с. 50]. Розвиваючи цю думку та враховуючи трагічний досвід Веймарської республіки, коли фактично антидемократичні сили (нацистська тоталітарна партія) прийшли до влади цілком демократичним шляхом внаслідок проведення виборів, можемо стверджувати, що концепція «войовничої демократії» пропонує не толерувати партії, що просувають антидемократичні цілі.

Проаналізувавши доктринальні підходи, у яких вперше сформульовано доктрину «войовничої демократії», видається доцільним звернутись до її практичного втілення та активного використання у національній судовій практиці ФРН. Так, Конституційний суд ФРН у рішенні про заборону Соціалістичної партії 1952 р. дав визначення терміна «вільний демократичний лад», що стало по суті «народженням» войовничої демократії в конституційно-правовій площині. Таким чином, конституційним судом були сформульовані засади войовничої демократії, без прямого посилання на саму доктрину. А ось у справі про заборону Комуністичної партії Німеччини у 1956 р., розвиваючи попереднє рішення, Федеральний конституційний суд прямо послався на доктрину войовничої демократії. Суду довелося наводити на більш ніж 300 сторінках свої аргументи, проаналізувавши при цьому ідеологію Марксизму-Ленінізму, історію комунізму в Німеччині, програмні документи Комуністичної партії, структуру партії, принципи керівництва та партійну літературу. Це стало найбільшим за обсягом в історії німецького конституційного судочинства рішенням [3, с. 56–57].

Якщо брати до уваги формулювання концепції «демократії, здатної захистити себе» на рівні ЄСПЛ, то вперше

це відбулось у справі “VOGT v. GERMANY” (1995), у якій було прямо зафіксовано термін «*democracy capable of defending itself*». У вищенаведеній справі заявниця була викладачкою в середній школі та була членом комуністичної партії. Після проходження всіх необхідних іспитів заявниці було надано пожиттєвий статус державного службовця. Заявниця викладала німецьку та французьку мови, регулярні оцінювання засвідчували її професійність, авторитет серед учнів та їхніх батьків, а також колег. Однак, заявницю було притягнуто до дисциплінарної відповідальності та звільнено із посади викладача школи у зв'язку з тим, що вона залишалася членом політичної партії, мета якої суперечила конституційним принципам демократичної держави, та брала активну участь в її діяльності. Така поведінка заявниці суперечила принципу лояльності державного службовця, тому, на думку національних органів, заявниця має бути звільнена.

Хоча ЄСПЛ у справі “VOGT v. GERMANY” не може не дійти висновку, що звільнення заявниці переслідувало законну мету в розумінні пункту 2 статті 10 (§ 51), однак заслуговує на увагу той факт, що «ЄСПЛ виходить з того, що демократична держава має право вимагати від державних службовців лояльності до конституційних принципів, на яких вона заснована. У зв'язку з цим ЄСПЛ бере до уваги досвід Німеччини за часів Веймарської республіки та протягом гіркого періоду, що настав після падіння цього режиму аж до прийняття Основного закону в 1949 році. *Німеччина прагнула уникнути повторення цього досвіду, засновуючи свою нову державу на ідеї, що вона має бути «демократією, здатною до самозахисту».* Ці обставини, зрозуміло, надавали додаткової ваги цьому основоположному поняттю і відповідному обов'язку політичної лояльності, покладеному на державних службовців. Незважаючи на це, абсолютний характер цього обов'язку, як його тлумачать німецькі суди, вражає. Цей обов'язок однаковою мірою покладається на кожного державного службовця, незалежно від його чи її посади та рангу. Це означає, що кожен державний службовець, незалежно від його власної думки з цього питання, повинен однозначно відмовитися від усіх груп і рухів, які компетентні органи вважають ворожими до Конституції. Вона не допускає відмінностей між службою і приватним життям; обов'язок є обов'язковим завжди і в будь-якому контексті. Іншим важливим моментом є те, що на даний момент такий суворий обов'язок лояльності не був запроваджений у жодній іншій державі-члені Ради Європи, тоді як навіть у Німеччині цей обов'язок не тлумачився і не виконувався однаково по всій країні ... (§ 59). З огляду на вищенаведене, в результаті розгляду цієї справи судьями ЄСПЛ 10 голосами проти 9 констатовано порушення ст. 10 та 11 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) щодо свободи вираження поглядів і свободи зібрань та об'єднання [4].

Провівши дослідження зародження концепції «войовничої демократії» на прикладі ФРН та враховуючи події Другої світової війни, рішення Нюрнберзького процесу можемо констатувати, що чим складнішою виявилася «тоталітарна» сторінка в історії нації, тим радикальнішою стала реакція владних структур на прояви нацистської ідеології з метою недопущення в майбутньому випадків подібного тоталітаризму, що є несумісним з демократичним, мирним співіснуванням держав у сучасному правопорядку.

Так, абсолютна більшість європейських країн, кожна з яких в більшій чи меншій мірі перебувала під диктатурою тоталітарного режиму, на майбутнє намагаються не допустити повторення аналогічних подій шляхом встановлення заборони на створення інституцій діяльності яких суперечить ідеології демократичного розвитку.

Як зазначається у юридичній літературі, мир – це ідеальні умови для демократії, проте невдовзі після кон-

струювання міжнародної системи безпеки і миру у повенному світі з'явилися нові, пов'язані із загрозами національній безпеці, виклики, які засвідчили, що демократія повинна вміти себе захистити. Даний підхід знайшов своє втілення у ст. 15 ЄКПЛ, якою передбачено можливість відступу держави від її зобов'язань за ЄКПЛ, виключно в тих межах яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації [5].

З цього приводу, О. Бориславська зазначає: «Войовнича демократія дозволяє обмежувати свободу слова, політичну участь і політичний плюралізм, не змінюючи ключових цінностей, що покладені в основу конституції. При цьому, обмеження основоположних прав розглядаються як обґрунтований та необхідний захід, спрямований на захист демократичної системи» [6, с. 9–10].

Науковою спільною представлено різні за своїм текстуальним закріпленням, однак схожі за змістовним визначенням поняття «войовничої демократії».

Так, Ю. Барабаш та Г. Берченко надають наступне визначення: «Войовнича демократія визначається як правове обмеження демократичних свобод з метою ізоляції демократичних режимів від загрози повалення законними засобами» [3, с. 55].

На думку, О. Гришук: «У сучасному розумінні концепція “войовничої демократії” спрямована на боротьбу із радикальними політичними партіями, проти зловживань демократією та як превентивний засіб проти тероризму» [7, с. 98].

У літературі також зазначається: «*Militant Democracy* це демократія, озброєна конституційно-правовими механізмами, здатними ефективно запобігти зловживанню демократичними інститутами з боку політичних рухів і партій тоталітарного й авторитарного спрямування, інструментами, спроможними попередити знищення самої демократії зовні демократичними методами – виборами й референдумами, поєднуваними з технологіями маніпулювання масовою свідомістю» [1, с. 77].

Вважаємо також, що важливим аспектом нашого дослідження є проведення аналізу рішення КСУ, в якому вперше втілено доктрину «войовничої демократії» у конституційній практиці, зокрема це рішення від 16 липня 2019 року № 9-р/2019.

Так, 9 квітня 2015 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» № 317-VIII [8]. Метою прийняття Закону було «недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України».

Надалі рішенням КСУ у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону № 317-VIII від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 [9] його було визнано конституційним. КСУ наголосив, що «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань не є абсолютним (*курсив-наш*), а його здійснення може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам та в інших випадках, передбачених частиною третьою статті 34 Конституції України».

З'ясовуючи легітимність мети Закону № 317-VIII, КСУ у своєму рішенні зосередився на головних рисах іде-

ологічної основи комуністичного тоталітарного режиму і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму та звернув увагу на основні результати їх державної політики як закономірні підсумки втілення відповідних ідеологічних постулатів у цілеспрямовану державну репресивну практику.

Прогресивною стала згадка концепції «демократії, здатної себе захистити» (п. 11 мотивувальної частини рішення № 9-р/2019 від 16 липня 2019 року), в якій недвозначно вгадується концепція «войовничої демократії». Це перше рішення в українському праві, в якому підтверджено прихильність України до концепції войовничої демократії, до цього моменту така думка носила характер виключно теоретичного підходу, який міг бути дискусійним [10, с. 300].

Тому з огляду на історію становлення української незалежної держави, історичний контекст та загрози, що постали перед нею у зв'язку з тимчасовою окупацією частини її території, КСУ зробив висновок, що «Україна має право обстоювати конституційні принципи, у тому числі й шляхом заборони пропаганди тоталітарних режимів та використання їхньої символіки» (*курсив-наш*).

Як зазначають Ю. Барабаш та Г. Берченко, КСУ у рішенні від 16 липня 2019 р. № 9-р/2019 скорегував аксіологічний вектор конституційного ладу на користь войовничої демократії (взяти для порівняння його ж рішення від 27 грудня 2001 р. № 20-рп/2001, справа про укази Президії Верховної Ради України щодо Компартії України, зареєстрованої 22 липня 1991 р.) [3, с. 72–73], з чим не можна не погодитись.

Уваги, на нашу думку, також заслуговує Окрема думка судді КСУ Колісника В.П. [11] стосовно даного рішення.

Загалом суддя підтримав резолютивну частину рішення № 9-р/2019 від 16 липня 2019 року та повністю погодився із наведеною мотивацією. Проте, Колісник В.П. вважає за потрібне «акцентувати увагу на таких аспектах, фактах і аргументах, які є вкрай важливими для з'ясування особливостей функціонування обох зазначених режимів та безпеки і загроз, зумовлених їх звеличенням та виправданням організованих ними репресій, а також спробами відновити їх традиції та досвід, їх засоби та методи наведення «порядку» й досягнення «дисципліни». У рішенні варто було б більш широко, розлого та детально, з посиланнями на відповідні джерела подати історичний контекст з огляду на те, що численні факти щодо жахливих наслідків діяльності обох цих тоталітарних режимів тривалий час цілеспрямовано приховувалися або перекручувалися чи перебували поза увагою широкого загалу».

Суддя також зауважує на тому, що «чимало громадян мають спрощене, поверхове, схематичне та фрагментарне уявлення про історію ХХ століття, обумовлене різними чинниками, зокрема художніми фільмами та літературними творами, автори яких зазвичай широко використовували художній вимисел, творчу обробку сюжетів, власну інтерпретацію й зовсім не зобов'язані піклуватися про достовірність відтворення історичних подій. Саме тому у рішенні варто було б подати приклади, які переконливо відображають сутність та характерні ознаки державної політики обох тоталітарних режимів з посиланням на документи, матеріали та інші джерела». Як приклад В.П. Колісник навіть підхід, який використав у 1946 році Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі.

Детально проаналізувавши історію становлення доктрини «войовничої демократії» на теоретичному рівні та її використання у міжнародній та національній судовій практиці, на нашу думку, доцільно зосередити увагу на практичному втіленні її окремого складового елемента у національній площині, а саме: конституційного обмеження свободи вираження поглядів на прикладі розглянутого нами вище рішення.

Так, Суд у рішенні від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 [9], опираючись на європейську практику, зокрема рішення ЄСПЛ у справі «VOGT v. GERMANY», підтвердив прихильність України до захисту демократичних цінностей від антиконституційних ідеологій.

КСУ вказав, що норми закону № 317-VIII [8] базуються на принципах войовничої демократії, яка передбачає усунення з політичної арени партій та ідеологій, що загрожують конституційному ладу. Пропаганда комуністичних та нацистських символів, згідно з рішенням, несумісна з принципами демократичної держави та є антиконституційною.

Втім, у рішенні є ряд недоліків: КСУ не проаналізував пропорційність та необхідність заборони діяльності партій, що поширюють комуністичну ідеологію, для демократичного суспільства. Суд також не вказав чітких критеріїв для визначення, які саме цінності є захищеними та не підлягають сумніву, що створює певні прогалини для формування та розвитку подальшої правової практики.

Крім того, важливим моментом є зв'язок тлумачення КСУ положення між використанням комуністичної символіки та посяганням на територіальну цілісність України, що пояснюється окупацією частини території російською федерацією, а також пануванням комунізму і нацизму. Це стало підставою для відхилення аналогій з рішенням ЄСПЛ у справі «Вайнай проти Угорщини», оскільки ситуація в Україні є унікальною.

Водночас, попри неодноразове підкреслення легітимності закону, КСУ приділив недостатньо уваги оцінці його законності з точки зору ЄСПЛ та Венеційської комісії, зокрема питанням якості закону та правової визначеності, а також необхідності такого закону в демократичному суспільстві й принципу пропорційності. На ці недоліки частково вказує суддя Н.К. Шаптала у своїй окремій думці [10, с. 302].

Зокрема, вона зазначає, що більшість висновків Конституційного Суду України у цій справі мають переважно оцінювальний і політичний характер, спираються на історичний контекст, а не на юридичний аналіз, і не враховують пропорційності та справедливості заходів для досягнення мети Закону. Такий підхід надав політичним та історичним твердженням статус юридичних позицій, що не відповідає завданням Конституційного Суду України [12].

Позиція ЄСПЛ з цього питання зовсім протилежна в порівнянні з рішенням Конституційного суду України. Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Вайнай проти Угорщини» [13] та у справі «Фратанола проти Угорщини» [14], ЄСПЛ розглядав ситуації, коли заявники були притягнуті до відповідальності за угорським законодавством за публічне використання символу червоної зірки.

ЄСПЛ у своєму рішенні дійшов висновку, що червона зірка «не може уособлювати виключно комуністичний тоталітарний режим, як це стверджував Уряд». Було зазначено, що цей символ може мати різні значення, і у випадку з Вайнаєм його використання відбувалося в межах мирної демонстрації, організованої лідером офіційно зареєстрованої політичної партії, без жодних тоталітарних намірів. ЄСПЛ також підкреслив, що Уряд не зміг довести, що носіння червоної зірки автоматично ототожнюється з тоталітарними ідеями, особливо враховуючи, що це відбулося під час законного та мирного заходу. Щодо запобігання заворушенням, ЄСПЛ зазначив, що Уряд не надав жодного прикладу, який би підтверджував реальну або гіпотетичну загрозу порушення правопорядку через публічний показ цього символу в Угорщині.

Таким чином, у цих конкретних випадках ЄСПЛ постановив, що дії угорської влади щодо притягнення Вайнай і Фратанола до відповідальності порушували їхнє право на свободу вираження, гарантоване статтею 10 ЄКПЛ. При цьому питання інших комуністичних символів, публічне використання яких заборонено законодавством інших європейських країн, Суд не розглядав і жодної оцінки їм не надавав [15, с. 46].

Висновки. Становлення доктрини «войовничої демократії» набуло особливого значення у державах, які перегорнули «тоталітарну» сторінку у своїй історії з метою недопущення в майбутньому випадків диктатури націонал-соціалістичних, фашистських, соціалістичних чи комуністичних радикальних партій. Доктрина «войовничої демократії», яка вперше була введена в науковий обіг німецьким правознавцем і політологом Карлом Левенштайн знайшла практичне втілення у багатьох конституціях, виступаючи ефективним інструментом захисту демократичного правопорядку. Адже її сутність полягає в обмеженні прав і свобод людини та громадянина з метою захисту та збереження самої демократії, з огляду на це досліджувану доктрину синонімічно ще називають «демократія, що здатна себе захистити». Разом із тим проаналізувавши справу «Вайнай проти Угорщини» та рішення КСУ від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 можна побачити, що підходи тлумачення ст. 10 ЄКПЛ (право на свободу вираження поглядів) відрізняються. Дане положення пояснюється історичним шляхом кожної європейської держави, яка в більшій чи меншій мірі опинилася під диктатурою тоталітарного режиму, що позначилося на легітимності обмеженні прав з метою недопущення повторення гіркого історичного досвіду. Водночас важливим у даному аспекті є розуміння недопущення можливості зловживання елементами «войовничої демократії» всупереч цілям її захисту.

ЛІТЕРАТУРА

- Левенштайн К. Войовнича демократія та фундаментальні права. *Український часопис конституційного права*. 2024. № 2(31). С. 76–99.
- Бернацький Б.В. Формування української моделі заборони політичних партій у світлі міжнародних стандартів і практик : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ. 2019. 210 с.
- Барабаш Ю., Берченко Г. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (На досвіді державного будівництва під час російської агресії). *Право України*. 2023. № 1. С. 54–75.
- VOGT v. GERMANY, 26 September 1995. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-58012%22%7D> (дата звернення: 16.11.2024)
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 16.11.2024)
- Бориславська О. Демократія в умовах війни та загроз національній безпеці. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 2(3). 9–10.
- Гришук О. В. Конституційні цінності та принципи в рішеннях Конституційного Суду України: особливості в умовах воєнного стану та загроз національній безпеці. *Вісник Конституційного Суду України*. 2022. № 6. С. 96–106.
- Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 9 квітня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 16.11.2024)
- Рішення КСУ № 9-р/2019 від 16 липня 2019 року у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text> (дата звернення: 16.11.2024).

10. Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці: підручник / Т. М. Слінько та ін. Харків: Право. 2023. 368 с.

11. Окрема думка судді Конституційного Суду України Колісника В.П. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 16.07.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nd09d710-19#n2> (дата звернення: 16.11.2024).

12. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шаптали Н.К. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 16.07.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc09d710-19#n2> (дата звернення: 16.11.2024).

13. VAJNAI v. HUNGARY, 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%5B%22001-87404%22%5D> (дата звернення: 16.11.2024)

14. FRATANOLÓ v. HUNGARY, 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%5B%22001-107307%22%5D> (дата звернення: 16.11.2024).

15. Рябенко С., Когут А. Європейські законодавчі практики декомунізації: висновки для України. Аналітичний звіт / Центр досліджень визвольного руху. Львів: «Часопис», 2017. 52 с.

ОСНОВИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ЛАДУ: НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ, ЛЕГІТИМНІСТЬ ТА ГРОМАДЯНСЬКА РЕЛІГІЯ

THE FOUNDATIONS OF THE REPUBLICAN SYSTEM: PEOPLE'S SOVEREIGNTY, LEGITIMACY AND CIVIL RELIGION

Капелько П.О., студент III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню питань таких складників республіканізму як народний суверенітет, легітимність та громадянська релігія, їх ролі у державотворенні та здійсненні державної влади.

У роботі проаналізовано співвідношення народного суверенітету та легітимності. Зокрема, зазначено, що народний суверенітет виступає джерелом легітимності, забезпечуючи право громадян на визначення векторів політичного розвитку, установчу функцію відносно системи органів державної влади, надання та позбавлення владних повноважень.

У статті також аналізується поняття громадянської релігії як культурного й соціального чинника, що відіграє важливу роль у формуванні ціннісного фундаменту держави. Приділяється увага взаємозв'язку громадянської релігії та легітимності. Окремо висвітлено зв'язок громадянської релігії з народним суверенітетом та розвитком громадянського суспільства, її вплив на формування політичної та соціальної ідентичності.

Зазначено про передумови та потенційні загрози перетворення громадянської релігії на політичну релігію, що по-суті є ідеологією, проаналізовано зміст і наслідки такого процесу, наголошено на необхідності збереження балансу між релігійними та світськими аспектами суспільного життя.

Також у статті проаналізовано роль народного суверенітету в контексті Української Держави 1918 року та сучасної незалежної України, що дозволяє простежити спадкоємність та еволюцію концепції у національній державотворчій традиції.

Як результат проведено дослідження та зіставлення ідей вчених Нового часу та сучасності, розглянуто відображення та реалізацію цих ідей у механізмах демократичного управління. Узагальнено питання духовних та суспільно-політичних складників демократичної держави, що об'єднують владу та суспільство.

Ключові слова: народний суверенітет, легітимність, громадянська релігія, державна влада, республіка, держава.

The article is devoted to the study of such components of republicanism as popular sovereignty, legitimacy and civil religion, and their role in the state-building and exercise of state power.

The article analyzes the relationship between popular sovereignty and legitimacy. It is noted that popular sovereignty is a source of legitimacy, ensuring the right of citizens to determine the vectors of political development, the constituent function in relation to the system of public authorities, and the granting and deprivation of power.

The article also analyzes the concept of civil religion as a cultural and social factor that plays an important role in shaping the value foundation of the state. Attention is paid to the relationship between civil religion and legitimacy. The relationship of civil religion with popular sovereignty and the development of civil society, its impact on the formation of political and social identity is highlighted.

The prerequisites and potential threats of turning a civil religion into a political religion, which is essentially an ideology, are noted, the content and consequences of such a process are analyzed, and the need to maintain a balance between religious and secular aspects of public life is emphasized.

The article also analyzes the role of popular sovereignty in the context of the Ukrainian State of 1918 and modern independent Ukraine, which allows us to trace the heritage and evolution of the concept in the national state-building tradition.

As a result, the ideas of modern and contemporary scholars are studied and compared, and the reflection and implementation of these ideas in the mechanisms of democratic governance are considered. The issues of spiritual and socio-political components of a democratic state that unite the government and society are generalized.

Key words: popular sovereignty, legitimacy, civil religion, state power, republic, state.

Республіканізм як політико-правова доктрина, що визначає народ джерелом влади в державі, передбачає активну участь громадян у політичних процесах. У основі здійснення влади за демократичних умов лежать її суверенітет та легітимність.

Розкриваючи правовий характер демократичної держави, О. Петришин зазначає, що вона заснована на суб'єктивних правах: праві народу бути єдиним джерелом державної влади та невідчужуваних правах і свободах людини і громадянина. Відповідно, права людини та народний суверенітет виступають основними критеріями, що зумовлюють легітимність законодавчого процесу та якість законодавства в демократичній правовій державі [1, с. 21]. Визначаючи фундаментальну роль народного суверенітету за республіканського ладу, А. Гамільтон у «Федералісті № 31» писав, що в республіках сила завжди на боці народу [2].

Аналізуючи та порівнюючи форми державного правління у сучасному світі, найбільш сприятливою для розвитку демократії вважається саме республіка. Проте, слід звернути увагу й на високий рівень демократії та свободи [3] в окремих конституційних монархіях, як-от у Королівствах Співдружності, Норвегії, Швеції, Данії, Бельгії, Іспанії, Японії

тощо. Водночас існують і приклади протилежного: Бахрейн, Камбоджа, Йорданія та ін. Зазначу, що визначальною в цьому контексті є форма державно-правового режиму.

Апелюючи до загроз монархії через наявність у суспільстві титулів, А. Гамільтон у «Федералісті № 84» пише: «Немає необхідності говорити про важливість заборони титулів і дворянства. Це воістину наріжний камінь республіканізму, бо, поки вони виключені, ніколи не може виникнути серйозної загрози, що уряд може стати не народним» [2]. Також, надаючи перевагу республіканському устрою, ми виходимо з тенденції визначення форми правління у більшості Європейських держав, що зумовлена історичним минулим, а саме національно-визвольними рухами XIX–XX ст.

Центральним місцем у республіканській традиції є те, що джерелом влади та сувереном виступає народ. Республіканська форма правління унеможливує концентрацію державно-владних повноважень в одному центрі, тим більше – її узурпацію, адже її визначальною ознакою є поділ влади у системі державних органів та більшу або меншу участь народу у їх формуванні [4, с. 31].

Так, досліджуючи природу державної влади І. Кант писав, що об'єднаний народ не тільки представляє суве-

рена, але він сам є суверен; адже саме в нього [в народу] в руках первісно перебуває верховна влада [5, с. 205–206].

У вітчизняному контексті слід акцентувати увагу на тому, що зважаючи на тісний зв'язок народного та державного суверенітету, принциповим є пріоритет народного суверенітету над державним, що прямо закріплено ч. 3 ст. 5 Конституції України, відповідно до якої народу належить виключне право визначати та змінювати конституційний лад в Україні [4, с. 33].

П. Рабінович писав, що «народ, реалізуючи своє право на власну державу, є її творцем та несе відповідальність за її розбудову і розвиток. Саме у цьому контексті держава розглядається як така організація влади, що покликана служити народові й суспільству [6, с. 371]. Продовжуючи його думку, О. Щербанюк влучно зазначила, що держава не може сформуватися, поки у державотворчому народі не склалося усвідомлення необхідності власної верховної влади і не з'явилися її конкретні виразники та носії [7, с. 93].

У ретроспективі примітними є міркування про Українську державність В. Липинського, який, будучи політичним діячем Гетьманату, у контексті українського державотворення, так розмірковував про джерело влади в Українській Державі 1918 року: «Перший раз в історії України джерело влади виведено з традиції, а не з бунту: з моральної, а не фізичної сили – з чогось старшого ніж сама Влада» [8, с. 74]. Про походження та підґрунтя влади В. Липинський писав, що «її право правити державою спирається на чимсь вищим, старшим і святішим, ніж вона сама. Воно не може випливати тільки з цього, що вона «хоче» правити і має «гін» (прагнення) до влади. Боже помозання, яке вона в покорі приймає, і закон батьків (традиція), який вона з любов'ю продовжує ... ось що лягло в тій чи іншій формі в основу народження всіх державних влад цілого світа» [9, с. 132].

Слідуючи державотворчій традиції, у преамбулі Конституції України зафіксовано, що Верховна Рада України, приймає Конституцію, з-поміж іншого, спираючись на багатовікову історію українського державотворення, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та майбутніми поколіннями [10].

Підкріплюючи ідею про походження влади в Україні від народу, Конституційний Суд України у рішенні №3-зп від 11 липня 1997 року висловив позицію, що прийняття Конституції України Верховною Радою України було безпосереднім актом реалізації суверенітету народу, який тільки одноразово уповноважив Верховну Раду України на її прийняття [11].

Ю. Хабермас вважає, що народний суверенітет може проявитися тільки в умовах дискурсу – процесу утворення поглядів та волі, процесу, який сам себе диференціює [12, с. 37]. Народний суверенітет має прямий зв'язок з легітимністю. Так, концепція деліберативної демократії Ю. Хабермаса визначає передбачуваний політичний розвиток відповідно до консенсусу громадянського дискурсу як основу легітимності влади.

Розмірковуючи у контексті конституційності М. Савчин зазначає, що легітимність влади ґрунтується на демократичних засадах і виражає довіру до її інститутів та здатність влади правомірно реалізувати свої рішення [13, с. 23]. Так легітимність ще раз прямо пов'язується з народним суверенітетом, якщо говорити про інституціоналізовану владу [14, с. 5–7]. Цей зв'язок проявляється у праві народу мати вплив на владу, зокрема визначати чи діє така влада в його інтересах, що значно впливає на такі складники інституційної спроможності влади як організованість та ефективність. Слід зазначити, що складником легітимності та її гарантією є дотримання порядку процедури формування та обрання влади.

Ідея про залежність легітимності від народного суверенітету підкріплюється роздумами Ж.-Ж. Руссо, який

писав, що суверенітет, який є виключно здійсненням загальної волі, ніколи не може відчужуватися, і що суверен, який є лише колективною істотою, може бути представлений лише самим собою: може передаватися влада, але не воля [15, с. 32].

Важливість відповідності політичного розвитку громадянському дискурсові, що лежить в основі згаданої вище концепції деліберативної демократії Ю. Хабермаса, можемо простежити ще в працях Дж. Локка, який, зважаючи на людське нутро влади, писав, що народ може перенести навіть грубі помилки влади, ті які мають людський фактор, проте якщо в результаті тривалих зловживань, правопорушень ясно, що тут є певний умисел, то не доводиться дивуватися, що народ повстає і намагається передати владу в руки тих, хто може забезпечити йому досягнення цілей, заради яких спочатку створювалася держава [16].

Досліджуючи значення легітимності в республіці, варто розглянути поняття і роль громадянської релігії, адже остання за своєю суттю легітимізує державу і владу як таку, адже громадянська релігія через певні символи та ідеали утворює об'єднаний народ, який надалі стає державотворчим. Під громадянською релігією розуміється сукупність ідей, переконань, цінностей, символів і ритуалів, що забезпечують духовну, національну і політичну єдність суспільства, є елементом його ідентичності та мають сакральне значення, проте не пов'язані з жодним віровченням. До основних рис громадянської релігії належать: секулярність, моральність та партіотичне спрямування.

Поняття «громадянська релігія» вивів Ж.-Ж. Руссо. Громадянська релігія мала слугувати певним інститутом, який би об'єднував громадян держави, та мав забезпечувати особистий розвиток, справедливе та органічне включення індивідів у суспільне життя. Про зміст і форми громадянської релігії Ж.-Ж. Руссо писав так: «існує певне суто громадянське сповідання віри, положення якого має визначати суверен, причому не як суто релігійні догмати, а як найзагальніші основоположення суспільності, без яких неможливо бути ані добрим громадянином, ані вірогідним держави» [15, с. 163]. Важливо зазначити, що сувереном Ж.-Ж. Руссо вважав певне абстрактне політичне тіло утворене народом для управління державою [15, с. 21–26].

І. Богачевська пише, громадянська релігія що є суто народним феноменом прямої демократії, який не піддається ані контролю з боку держави, ані ототожнюється з жодною наявною в суспільстві інституціалізованою релігійною організацією [17, с. 105].

Народний суверенітет визначає народ джерелом влади в державі, тоді як громадянська релігія є певною моральною основою для участі в суспільному житті та управлінні державою. У контексті сучасності як вираження громадянської релігії можна перш за все вважати громадянське суспільство. Громадянська релігія створює спільну основу цінностей, необхідних для функціонування громадянського суспільства. Вона сприяє зміцненню ідентичності та солідарності, формує єдність та заохочує до участі в суспільному житті. Громадянське суспільство, зі свого боку, часто виступає захисником цих цінностей, формуючи активний прошарок, здатний контролювати державу, захищати права громадян та підсилювати демократичні принципи.

Антиподом громадянської релігії можна вважати політичну релігію, поняття якої виходить з німецького ідеалізму. Ф. Гегель називав державу «божественною» інституцією, якій властиві «велич і абсолютна влада». «втілення божественної волі, у тому сенсі, що це явлення на землі Розум, який розгортає себе, утворюючи наглядний вигляд і устрій світу» [18, с. 34]. По суті, політична релігія передбачає сакралізацію політичної ідеології та перетворення останнього на культ.

Зазначимо, що цілком природно й прийнятно виводити державу з божественного начала, натомість неприпустимо зводити державу до Бога, наділяючи його повнотою влади, тим самим певною мірою ототожнювати державну владу з божественною. Саме так відбувається перехід в площину політичної релігії. Безпосередньо політичною релігією вважається сакралізація, свого роду деїфікація (обоження) ідеології та політичного режиму. У випадку політичної релігії відбувається обоження секулярного явища, перетвореного на міф і осмисленого як первинне, беззаперечне джерело смислу та кінцева мета людського існування на землі [18, с. 33].

Сутнісною ознакою й загрозою політичної релігії є те, що народ ставиться нижче за державу, що неодмінно призводить до ліквідації народного суверенітету та становлення антидемократичного режиму. Прикладом таких режимів є нацизм у Третньому Райху, фашизм в Італії, марксизм-ленінізм у СРСР, режим І. Метаксаса та хунта полковників у Греції, Націонал-легіонерська держава у Румунії, чучке у КНДР, «русский мир» у Росії.

Становлення політичної релігії руйнує будь-яку державу, адже нівелює народний суверенітет, знищує громадянський дискурс, замінює громадянське суспільство на політичне. У таких умовах неможливо говорити про будь-яку легітимність, адже народ служить державній ідеології, для якої дозволити свободу думки й слова означає втратити духовну основу своєї влади і як наслідок – основи своєї влади, що призводить до її руйнування.

Висновки. В умовах демократичної правової держави легітимність влади визначається через народний суверенітет та права людини.

Народний суверенітет означає здатність народу здійснювати верховну владу, визначати вектори розвитку, а отже й наділяти повноваженнями та позбавляти повноважень ту чи іншу політичну владу.

Громадянська релігія є духовним підґрунтям як громадянського суспільства, так і влади. Громадянське суспільство слід розуміти як сукупність громадян, організацій, яка провадить діяльність, спрямовану на задоволення суспільних потреб. Громадянська релігія, своєю чергою, складає секулярну сукупність цінностей, ритуалів, ідей тощо, які сприймаються більшістю як державотворчі та сакральні й об'єднують народ у політичному та громадянському вимірі. Громадянську релігію по суті можна вважати громадянською ідеологією, як систему концептуальних ідей, тісно пов'язаних з громадянським суспільством, що утворюється у процесі дискурсу. Громадянській релігії не можуть бути притаманні риси політичної ідеології, радикалізм та фундаменталізм, а її орієнтирами є національні традиції, демократичні цінності, соціальна солідарність та відповідальність.

Громадянська релігія вимагає громадянської активності, свідомості та відповідальності, разом з тим породжуючи духовне підґрунтя влади та держави, адже стосовно останньої формує образ цінності, певної секулярної святині.

За таких умов держава існує як інструмент забезпечення *bonum commune* (спільного блага), а спільне благо, своєю чергою, підтримує та легітимізує існування держави.

Народний суверенітет є органічним для Української державотворчої традиції, адже в ній джерело влади походить від традицій, духовної культури та народного волевиявлення. Саме тому державна влада в Україні як така є суверенною та легітимною.

Таким чином, народний суверенітет, легітимність і громадянська релігія виступають ключовими та взаємопов'язаними елементами у формуванні суверенної, демократичної та правової держави, зокрема республіканської. Вони сприяють розбудові держави, яка орієнтується на спільне благо, забезпечує права людини й гарантує стабільність суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петришин О. Народовладдя як фундамент демократичної, правової, соціальної держави. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4. С. 20–30.
2. The Federalist Papers. Research Guides: The Federalist Papers: Primary Documents in American History. *Library of Congress*. URL: <https://guides.loc.gov/federalist-papers/full-text> (date of access: 20.11.2024).
3. Explore the Map. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/uk/node/178?type=fw&year=2024> (дата звернення: 11.11.2024).
4. Конституція України. Науково-практичний коментар / [Ю. Г. Барабаш, А. П. Гетьман та ін.]; за заг. ред. Р. О. Стефанчука та О. В. Петришина. Київ: ВАІТЕ, 2024. 760 с.
5. Kant, I. *The Metaphysics of Morals*. Cambridge Texts in the History of Philosophy. Cambridge: *Cambridge University Press*, 2017. 308 p.
6. Рабінович П. Загальна теорія права та держави: стан, тенденції. *Право України*. 2012. № 3–4. С. 364–374.
7. Щербанюк О. В. Народний суверенітет і реалізація владоспроможності демократичної держави : монографія / за заг. ред. А. О. Селіванова. Київ : Логос, 2013. Кн. 2. 306 с.
8. Липинський В. Про українську Гетьманську державу 1918 р. В. Липинський як ідеолог і політик. Ужгород: УНІО, 1931. 76 с.
9. Зінкевич Т. С. Ідеї В'ячеслава Липинського в контексті дискурсу про громадянську релігію. *Вісник Черкаського університету. Серія філософія*. 2008. Вип. 130. С. 130–140.
10. Конституція України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 11.11.2024).
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України Постанови Верховної Ради України від 1 жовтня 1996 року «Про тлумачення статті 98 Конституції України» (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-97#Text> (дата звернення: 11.11.2024).
12. Habermas J. *Demokratiya. Razum. Nравstvennost* [Democracy. Reason. Morality]. Moscow: *Nauka*, 1992. 256 p.
13. Савчин М. Демократія і конституційна легітимність: проблеми теорії та практики. *Віче*. 2010. № 22. С. 21–24.
14. Герасіна Л. М. Інституційна природа державної влади та система її політико-правових інститутів. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 5. 2003. С. 3–16.
15. Жан-Жак Руссо. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.
16. Локк Дж. Два трактати про правління / пер. з англ. П. Содомора. Київ: Наш Формат, 2020. 312 с.
17. Богачевська І. Громадянська релігія в контексті українських та російських реалій. *Релігійна свобода*. 2016. № 19. С. 103–105.
18. Архімандрит Кирило (Говорун). Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву / пер. з англ. О. Панича. Київ: Дух і літера, 2019. 152 с.

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ УГОДИ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ПОЛЬЩЕЮ ЩОДО ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ВІЙНИ ТА ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ

PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF THE AGREEMENT BETWEEN UKRAINE AND POLAND ON COMMEMORATING THE VICTIMS OF WAR AND POLITICAL REPRESSION

Курінний С.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізький національний університет

У сфері вшанування пам'яті жертв війни та політичних репресій між Україною та Польщею найбільші проблеми пов'язані з Волинською трагедією, правові підстави, розв'язання яких, передбачені у положеннях «Угоди між Урядом України і Урядом республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій» від 21 березня 1994 року. Особливостями реалізації цієї Угоди є: її 30-річна чинність; фактична двоетапність дії цього міждержавного документу (перший – 1994–2014 років, другий – з 2014 року і дотепер); відносно ефективна його реалізація під час першого періоду, яка відбувалась у форматі досягнення компромісів, керуючись принципами рівності, взаємоповаги та врахування інтересів сторін; поступовий відхід з польського боку починаючи з 2014 року від перелічених засад та ігнорування дотримання основних положень даної Угоди, а також формування малообґрунтованих вимог та претензій до української сторони стосовно вшанування пам'яті жертв Волинської трагедії польського походження; збіг зміни політики РП у вирішенні питань вшанування пам'яті з суттєвим послабленням міжнародних, економічних, військових та безпекових позицій України, детермінованих початком нападу на неї з боку РФ у березні 2014 року; ігнорування тяжкої ситуації на українсько-російському фронті у другій половині 2024 року, окремими представниками польського уряду та початок з їх боку відвертого шантажу – поєднання підтримки вступу України до ЄС з виконанням своїх вимог щодо односторонніх поступок нашої держави у питаннях проведення експедиційних робіт на українській території пов'язаних з пошуком польських жертв Волинської трагедії. Констатується, що головною особливістю реалізації згаданої вище Угоди є фактична в односторонньому порядку відмова РП від виконання її положень, що стало наслідком штучної заполітизованості проблеми Волинської трагедії, спекулювання на якій приносить значні бенефіти не тільки радикальним, а й в останні роки – цілком поміркованим політичним силам цієї країни.

Ключові слова: Україна, Польща, Волинська трагедія, Угода, війна, жертви, пам'ять.

In the area of commemorating the victims of war and political repression between Ukraine and Poland, the biggest problems are related to the Volyn tragedy, the legal basis for which is provided for in the provisions of the Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the Republic of Poland on the Preservation of Places of Remembrance and Burial of Victims of War and Political Repression of 21 March 1994. The peculiarities of the implementation of this Agreement are: its 30-year validity; the actual two-stage nature of this intergovernmental document (the first – 1994–2014, the second – from 2014 to the present); its relatively effective implementation during the first period, which took place in the format of reaching compromises, guided by the principles of equality, mutual respect and consideration of the interests of the parties; Poland's gradual departure from the above principles since 2014, ignoring compliance with the main provisions of the Agreement, as well as the formation of unfounded demands and claims to the Ukrainian side regarding the commemoration of the victims of the Volyn tragedy of Polish origin; the coincidence of the change in the policy of the Republic of Poland in addressing issues of commemoration with a significant weakening of Ukraine's international, economic, military and security positions, determined by the beginning of the attack on it by Russia in March 2014; Ignoring the difficult situation on the Ukrainian-Russian front in the second half of 2024 by some representatives of the Polish government and the beginning of outright blackmail by them – combining support for Ukraine's accession to the EU with fulfilment of their demands for unilateral concessions from our state in terms of expeditionary work on Ukrainian territory related to the search for Polish victims of the Volyn tragedy. It is stated that the main feature of the implementation of the above-mentioned Agreement is the actual unilateral refusal of Poland to implement its provisions, which was the result of the artificial politicisation of the Volyn tragedy, speculation on which brings significant benefits not only to radical, but also in recent years – to quite moderate political forces in this country.

Key words: Ukraine, Poland, Volyn tragedy, Agreement, war, victims, memory.

Вступ. За чинними правовими традиціями та порядком міждержавні відносини мають здійснюватися на підставі норм міжнародного права, які закріплюються у форматах тих чи інших угод, що характеризуються особливостями набуття своєї чинності та дії, юридичною силою та обов'язковими правами і обов'язками, що визнаються сторонами-підписантами, які повинні обов'язково дотримуватися їх положень.

Виходячи зі змісту характеристик далеких та зовсім свіжих прикладів співіснування українського народу зі своїми як східними так й західними сусідами, нашим відносинам з теперішньою республікою польською (далі РП) має приділятися особлива увага.

Не дивлячись на те, що триваючи не одне століття українсько-польські стосунки у переважній більшості історичних епізодів, не можна визнати добросусідськими (передусім завдяки періодичним спробам задоволення поляками своїх завойовницьких амбіцій), наприкінці ХХ століття після підтримки на відповідному референдумі 1 грудня 1991 року незалежності української держави, РП і Канада вже 2 грудня того ж року заявили про визнання незалежності України.

З того часу, договірно-правова база між Україною та Польщею зросла до понад півтори сотні чинних міжнародних договірно-правових документів. Базовим документом українсько-польського співробітництва є Договір між Україною і РП про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, укладений 18 травня 1992 року [1].

В умовах широкомасштабної агресії РФ, 8 червня 2024 року у Варшаві, між Україною та Польщею була підписана Угода про співробітництво у сфері безпеки.

Відповідно до вказаного документу, Польща зобов'язується продовжувати підтримувати Україну протягом десяти років дії документа. В Угоді зокрема зазначається, що загалом від початку повномасштабного російського вторгнення Польща надала Україні 44 військові пакети різних видів озброєння та боєприпасів на понад 4 млрд євро. Цього року Польща надасть ще декілька пакетів військової допомоги. Польща розглядає можливість передачі Україні не менше як однієї додаткової ескадрильї МіГ-29 (щонайменше 14 винишувачів).

Документ уперше з-поміж уже підписаних двосторонніх безпекових угод передбачає можливість перехоплення

ракет і дронів у повітряному просторі України, випущених у напрямку Польщі.

Також уперше в безпековій угоді йдеться про створення «українського легіону» – підготовку особового складу Сил безпеки і оборони України на території Польщі, приєднання до якого зможуть громадяни України, які тимчасово проживають у Польщі та інших державах.

Угода містить блок щодо співробітництва в оборонній промисловості, зокрема розміщення виробництв польських оборонних компаній в Україні та вивчення додаткових можливостей спільного оборонного виробництва.

Також Польща продовжуватиме роботу логістичного хабу POLLOGHUB та використання потенціалу Лит-ПолУкрбригу задля посилення ЗСУ. Документ має на меті посилення співпраці в невійськовій сфері, зокрема у розвідці, кібербезпеці, морській та інформаційній безпеці, захисті критичної інфраструктури. Окремі блоки угоди стосуються економічного відновлення й відбудови, прикордонної інфраструктури та розвитку транзитного потенціалу.

Політичне співробітництво містить питання євроінтеграції, реалізації української «формули миру», санкцій, відшкодування збитків Україні, а також притягнення агресора до відповідальності. Польща чітко підтверджує свою підтримку членства України в ЄС і НАТО [2].

Нажаль, не дивлячись на важливість зазначеної угоди, її належна реалізація залишається під великим питанням. Так, на кінець листопада поточного року незважаючи на наявність фактів неодноразового порушення повітряного простору РП ракетами та дронами РФ, не було зафіксовано жодного факту їх збиття польськими військовими. Крім того, Президент Володимир Зеленський 31 жовтня 2024 року нагадав, що Україна досі хоче отримати від Польщі радянські винищувачі МіГ-29, однак офіційна Варшава поки не надає ці літаки [3].

Також, 23 листопада поточного року польськими фермерами був розпочатий «новий сезон» блокування польсько-українського кордону (слід нагадати, що подібне блокування «сезону 23–24 років» завдало Україні та її бізнесменам не одну сотню мільйонів євро збитків), який тривав не більше доби (однак ініціатори заявляють про можливість його продовження), головною причиною блокування – угода про вільну торгівлю між ЄС та економічним об'єднанням країн Південної Америки, друга – невиконання польським урядом вимоги збереження сільськогосподарського податку у 2024 році на рівні 2023 року.

Тобто попри те, що фермери блокували саме український кордон, їхні вимоги не стосувались торгівлі між Україною та Польщею [4].

Однак, найбільше «прикрих непорозумінь» між Україною та РП виникає з проблем пов'язаних з Волинською трагедією. Зокрема, попри критику з боку президента Польщі Анджея Дуди, польський міністр оборони Владислав Косіняк-Камиш на початку жовтня 2024 року знову обіцяє блокувати вступ України до ЄС, якщо вона не владнає історичну суперечку щодо Волинської трагедії.

Як повідомляли польські ЗМІ, міністерство закордонних справ Польщі розглядає варіант використати після початку піврічного головування країни в Раді ЄС у січні 2025 року євроінтеграційні прагнення України як інструмент тиску на неї задля вирішення питання ексгумації жертв Волинської трагедії [5].

Для того щоб владнати вказане непросте питання, необхідно мати відповідні правові підстави, саме вони й передбачені у положеннях «Угоди між Урядом України і Урядом республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій» (далі Угода) від 21 березня 1994 року, яка набрала чинності 29 серпня 1994 року.

З огляду на те, що викладена вище проблема дотепер не мала належного науково-правового вивчення – визна-

чення ключових особливостей реалізації Угоди між Україною та Польщею щодо вшанування пам'яті жертв війни та політичних репресій – є головною метою даної праці.

На початку викладення основного матеріалу, слід відмітити, що питання подій на Волині у роки Другої світової війни почало найбільше актуалізуватися наприкінці минулого століття за ініціативою РП.

Тоді керівництву української та польської держав вистачило мудрості, витримки та відповідальності уникнути зайвої політизації під час оцінки цих трагічних подій. Зокрема, 11 липня 2003 року Президент Польщі Олександр Квасневський і Президент України Леонід Кучма виголовили Спільну заяву «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині», в якій, зокрема, підкреслено: «З існуючої в той час ненависті, упереджень, соціальних та економічних проблем, помилкових ідеологій, політичних гріхів і застарілих образ вилилася страшна трагедія, яка поглинула життя десятків тисяч людей, перетворила на попелища села, храми і пам'ятники, принесла неувядливі страждання, посіяла глибокий біль та недовіру. Ми не можемо змінити цієї історії, ані її заперечити. Не можемо її замовчати, ані виправдати. Натомість ми повинні знайти в собі відвагу сприйняти правду, щоб злочин назвати злочиним, оскільки лише на повазі до правди можна будувати майбутнє» [6].

Нажаль, напередодні вже 70-тої річниці вказаної трагедії, 148 народних депутатів України (регіонали, комуністи та деякі позафракційні) 1 червня 2013 року підписали звернення до польського Сейму із закликом визнати Волинську трагедію геноцидом проти поляків.

Колишній президент України Леонід Кравчук назвав це звернення 148 депутатів Верховної Ради зрадництвом стосовно України [7].

Як довів час, перший український президент мав рацію, зважаючи на те – скільки осіб з цих «підписантів» у 2014 та 2022 роках відкрито перейшли на бік РФ, а найбільш «пошиблені» з них – очолили владу РФ на окупованих частинах Запорізької і Херсонської областей України.

Не одразу, а через три роки – у 2016 році, Сейм Польщі підтримав документ, яким криваві події на Волині і в Галичині 1943–1945 років названі геноцидом громадян Польщі, організованим українськими націоналістами.

Українські та польські історики мають різні підходи до опису тих подій. Поляки називають їх «Волинською різаниною». У тамтешніх підручниках читаємо: протягом цього періоду українські націоналісти за підтримки частини місцевого населення систематично знищували поляків на теренах Волині, тоді окупованої німецькими військами, хвиля насильства, яка прокотилася цими землями, забрала життя від 60 до понад 100 тисяч поляків.

Українські історики називають ці події «Волинською трагедією». У працях більшості вітчизняних дослідників йдеться про обопільні етнічні чистки. При цьому українські науковці не заперечують, що кількість жертв серед цивільних мешканців – поляків є більшою, ніж кількість загиблих українців, однак сумніваються у масштабі цифр, якими оперують поляки.

Про значну заполітизованість сприйняття подій Волинської трагедії, свідчить те, що у 2013 році з нагоди 70-ї річниці Волинської трагедії Сейм, у якому домінувала партія «Громадянська платформа» відмовився визнати ті події геноцидом польського народу, однак підтримав компромісне формулювання «етнічна чистка з ознаками геноциду». Це відбулося, коли «Право і справедливість» (далі «ПіС») прийшла до влади, в тому числі за допомогою «кресов'ян» та ультраправих середовищ, яким перед виборами 2015 року прямо обіцяла домагатися визнання подій на Волині геноцидом.

Тодішній очільник Українського інституту національної пам'яті (далі –УІНП) Володимир В'ятрович наголошував, що визнання цих подій геноцидом є зручним

інструментом для приховування злочинів, які мали місце з польського боку [8].

Таке політично заангажоване використання терміну «геноцид», призвело не тільки до погіршення українсько-польських стосунків, а й до зростання антиукраїнських настроїв серед населення РП, за рік після прийняття Сеймом такого «епохального рішення», кількість поляків, що ставились до українців з симпатією, впала з 36 відсотків до 27 [8].

Крім того, з 2014 року на території РП зафіксовано 16 актів вандалізму та руйнування українських пам'ятників. Особливо таке неподобство спостерігалось у період 2014–2017 років, коли в Польщі відбулося 15 актів вандалізму по відношенню до українських пам'ятників, в тому числі і на місцях поховання.

Про це повідомляв тодішній директор УІНП Володимир В'ятрович. Оскверняли пам'ятники спершу невідомі вандали, надалі відповідальність за деякі з випадків взяли на себе громадські організації.

«Правоохоронні органи Польщі НЕ виявили винуватців, пам'ятників, НЕ відновили, влада не засудила вандалізму», – підкреслював В'ятрович.

У той же час, в 2017 році в Україні відбулося чотири акти вандалізму по відношенню до польських пам'ятників. Всі вони були засуджені представниками влади, а пам'ятники відновлені.

Польська ж влада відмовляється відновлювати українські пам'ятники. Монумент УПА на кладовищі в Грушівцях був не тільки демонтований, а й повністю зруйнований, а камінь від нього використаний для мощення дороги [9].

Такий стан речей став можливий в умовах грубого ігнорування положень згаданої вище Угоди польською Стороною, ст. 4 якої містить норми згідно яких:

1. Кожна з Договірних Сторін на території своєї держави утримуватиме місця пам'яті і поховання військових і цивільних осіб іншої Договірної Сторони, зазначених у Статті 1 цієї Угоди, згідно з відповідними положеннями Женевських конвенцій про захист жертв війни (995_151, 995_152, 995_153, 995_154) та додаткових протоколів (995_911, 995_200) до них.

2. Кожна із Договірних Сторін на території своєї держави буде сприяти вжиттю іншою Договірною Стороною заходів щодо улаштування місць пам'яті і поховання та увічнення пам'яті загиблих і закатованих. При цьому можуть бути використані національні та релігійні символи. В окремих випадках, за згодою Договірних Сторін, можуть бути застосовані інші форми увічнення пам'яті загиблих і закатованих.

3. Договірні Сторони інформуватимуть одна одну про випадки вандалізму у місцях пам'яті і поховання, а також вживатимуть заходів по їх відновленню та запобіганню таких випадків у майбутньому.

Свою фактичну бездіяльність щодо охорони та збереження українських поховань на своїх території, польська сторона дуже часто пояснює їх «нелегальністю».

За інформацією начальника відділу обліку та збереження місць пам'яті УІНП Павла Подобєда станом на липень 2021 року зафіксовано 93 українські пам'ятники і пам'ятні знаки, розташовані на території Польщі, які споруджені чи відновлені після 1991 року. З-поміж них понад 20 об'єктів споруджені з точки зору польського законодавства з дотриманням усіх норм і процедур.

Ситуація на території України така, що скоріше варто говорити не про кількість нелегальних, а про кількість легальних польських об'єктів. Йдеться практично про дві з половиною сотні польських пам'ятників і пам'ятних знаків на території України, з яких лише чверть споруджені згідно вимог чинного законодавства України.

Польські колеги люблять використовувати формулювання «нелегальний пам'ятник», коли йдеться про

виправдовування політики знищення українських місць пам'яті на території Польщі. Наприклад, як у випадку з пам'ятником воякам УПА у Грушівцях. Мовляв, пам'ятник був нелегальний (і це правда), відтак він був знищений. Тепер уявіть, якщо Україна почне відповідати дзеркально і нищити ті нелегальні польські пам'ятники і меморіали, які збудовані без документів.

Цілком зрозуміло, що й нашій державі потрібно робити зусилля з легалізації українських об'єктів на території Польщі. І тому УІНП пропонує польській стороні стати на шлях легалізації таких проблемних пам'ятників по обидва боки польсько-українського кордону, розробити дорожню карту. Якщо для польських партнерів проблематична формула «всі на всі», хоча, здавалося б, саме для них ця пропозиція мала бути привабливою, тому що польських нелегальних об'єктів щонайменше удвічі більше, УІНП може запропонувати інші моделі. Готові врешті по одному пам'ятнику легалізувати, але цей процес потрібно починати, тому що політика докраних фактів, мовляв, ми побудували незаконний пам'ятник, а тепер спробуйте його знести, ні до чого доброго не призведе [10].

В умовах повномасштабної агресії РФ, польський тиск на українське керівництво з питань «волинського питання» не зменшився, а тільки посилюється (про фактичний шантаж окремих польських політиків зазначалося раніше).

З цього приводу очільник УІНП Антон Дробович вважає, що докладно ніхто з власників високих кабінетів країни над Віслою не описав, про які саме поступки йдеться, але може виявитися, що до змісту такої домовленості ніхто насправді й не зацікавлений переходити.

Стосовно Волинської трагедії у практичному вимірі вся ця історія має щонайменше п'ять форм міждержавної взаємодії: дії на найвищому політичному рівні (міждержавні комісії з порозуміння, відомчі робочі групи, створення і прийняття рамкових документів щодо кваліфікації подій минулого та означення спільного бачення співпраці та майбутнього); діяльність фахових експертних середовищ для забезпечення здорового історичного та культурного діалогу; проведення досліджень місць поховань, злочинів та вбивств; проведення (за потреби) ексгумацій та перепоховань; облаштування місць пам'яті за допомогою встановлення табличок, пам'ятних знаків, пам'ятників чи меморіалів або реалізація сучасних практик живої пам'яті.

Однак, для дотримання подібного алгоритму потрібна обоюдна воля, яка є відсутньою насамперед боку з польської сторони, яка навіть не хоче виконувати раніш взяті на себе зобов'язання, що зафіксовані у положеннях відомої Угоди.

Дуже показовою стосовно цієї проблеми є позиція одного з «поміркваних» депутатів Сейму від партії «ПіС», який на пряме питання на тему польсько-українських історичних домовленостей відповів: «А чого ви думаєте, що хтось збирається далі виконувати зобов'язання, взяті у 1990-ті? Ми вже майже 10 років як їх не виконуємо, а все одно маємо прогрес. Дозволи хоч повільно, та видаються, питання обговорюються на найвищому рівні, навіть непогоджені статуй левів на цвинтарі Орлят у Львові дозволили поставити на виду. Нащо нашим бюрократам змінювати тактику?».

Загалом у розмові він виклав дуже просту думку, що допоки невиконання зобов'язань з польського боку буде виглядати як сильне рішення, то ніхто від нього відмовлятися не буде.

Питання будуть заговорювати, шукати якісь теми для переключення уваги від зруйнованої української могили на горі Монастир, що стала каменем спотикання, але найголовніше – весь час акцентуватимуть на тому, що це саме українська сторона непоступлива і не дає дозволів на гуманну справу ексгумації.

І хоча є ще у Польщі люди з тверезим поглядом на ситуацію, наприклад, ексміністр закордонних справ Яцек

Чапутович, які готові публічно назвати таку політику в часи війни «політикою гієни», однак це швидше виназок, ніж якийсь серйозний суспільний мейнстрим, здатний змінити налаштування коаліційного уряду Дональда Туска чи тим більше послідовно непоступливу позицію політиків від «ПіС».

Найбільший сум у цій історії викликає те, що фактично за останнє десятиліття, переважно через позицію польських консервативних політиків, було підважено два десятиліття роботи у 1990-х та 2000-х роках і зусиль обох народів щодо відбудови історичного діалогу на засадах гуманності, християнських принципів та здорового прагматизму.

Потужний принцип «пробачасмо та просимо пробачення», який червоною ниткою проходив крізь численні двосторонні документи, був в односторонньому порядку відкинтий польською стороною і замінений на позицію постійних претензій та вимог.

У сухому підсумку наразі ми маємо таку ситуацію, що значна частина польського суспільства «накручена» політиками і болісно-вороже ставиться до українців в історичних питаннях, в першу чергу через спрощений виклад подій Волинської трагедії та екстраполяцію відповідальності за неї на всю сучасну Україну.

Водночас українці у переважній більшості своїй мало цікавляться цими сторінками історії та практично не мають до поляків серйозних історичних претензій (ані щодо наслідків співпраці Петлюри з Пілсудським, ані щодо офіційної польської політики санації та паціфікації проти українців (де-факто – агресивної асиміляції) у міжвоєнний період, ані щодо численних українських жертв польських повстанських організацій в 1940-х роках, ані щодо операції «Вісла»).

Якщо конфронтаційна риторика збережеться надалі, якщо польська сторона продовжить миритися з актами вандалізму проти українських могил та місць пам'яті у себе і при цьому вимагатиме від української сторони поступок... Тоді заикленість на ворожнечі дійсно може стати політичною нормою для обох народів, а історичні питання перетворюватимуться на токсичні. Годі буде шукати більшого приводу для радості росіян-імперців [11].

За результатами здійсненого аналізу окремих матеріалів та експертних думок, які стосуються предмета даної праці, можна визначити особливості реалізації відповідної Угоди, а саме: її 30-річна чинність; фактична двоетапність дії цього міждержавного документу (перший – 1994–2014 років, другий – з 2014 року і дотепер); відносно ефективна його реалізація під час першого періоду, яка відбувалась у форматі досягнення компромісів, керуючись принципами рівності, взаємоповаги та врахування інтересів сторін; поступовий відхід з польського боку почи-

наючи з 2014 року від перелічених засад та ігнорування дотримання основних положень даної Угоди, а також формування малообґрунтованих вимог та претензій до української сторони стосовно вшанування пам'яті жертв Волинської трагедії польського походження; збіг зміни політики РП у вирішенні питань вшанування пам'яті з суттєвим послабленням міжнародних, економічних, військових та безпекових позицій України, детермінованих початком нападу на неї з боку РФ у березні 2014 року; ігнорування тяжкої ситуації на українсько-російському фронті у другій половині 2024 року, окремими представниками польського уряду та початок з їх боку відвертого шантажу – поєднання підтримки вступу України до ЄС з виконанням своїх вимог щодо односторонніх поступок нашої держави у питаннях проведення експедиційних робіт на українській території пов'язаних з пошуком польських жертв Волинської трагедії.

На підставі викладеного, можна констатувати, що головною особливістю реалізації згаданої вище Угоди є фактична в односторонньому порядку відмова РП від виконання її положень, що стало наслідком штучної заполітизованості проблеми Волинської трагедії, спекулюванням на якій приносить значні бенефіти не тільки радикальним, а й в останні роки – цілком поміркованим політичним силам цієї країни.

Для того щоб перевести правове забезпечення міждержавних українсько-польських відносин у сфері вшанування пам'яті жертв війни та політичних репресій в ефективний формат їх врегулювання, Україні потрібно докорінно переглянути свою політику у цій сфері, яка здебільшого характеризується – непослідовністю, безініціативністю та зайвою обережністю.

На мою думку існує щонайменше два підходи для вказаного забезпечення. Перший – передбачає денонсацію Україною чинної Угоди та фактичне відкладення вирішення питань який складають зміст її предмету у повоєнний період (через 3–5 років після завершення війни), шляхом підготовки нового, більш досконалого та зобов'язуючого сторони міжнародно-правового документу.

У межах другого варіанту – за згодою сторін, накладається мораторій на дію Угоди та приймаються заходи спрямовані на фактичне поновлення повноцінного функціонування його положень, яке можливе лише після завершення воєнного стану в нашій державі та 3–5-річного періоду відновлення України.

Найважливішим аргументом для таких радикальних підходів, має стати безальтернативно екзистенційний характер триваючої українсько-російської війни на виснаження, усвідомлювати серйозність небезпеки якого має не тільки український істеблішмент, а й притомна більшість польської наукової та політичної еліти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Договірні-правова база між Україною та Польщею. URL: <https://poland.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/233-dogovirno-pravova-baza-mizh-ukrajinoju-ta-polyshheju> (дата звернення 26.11.2024).
2. Надія Собенко. Збиття Польщею ракет над Україною та створення Українського легіону: Зеленський і Туск підписали безпекову угоду. Суспільне новини. 8 липня 2024. URL: <https://suspilne.media/785805-ukraina-i-polsa-pidpisali-bezpekovu-ugodu/> (дата звернення 26.11.2024).
3. Ірина Кутелева, Валентина Романенко. Зеленський: Україна досі чекає на винищувачі МіГ-29 від Польщі. Українська правда. 31 жовтня 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/10/31/7482277/> (дата звернення 26.11.2024).
4. Польські фермери припинили блокувати кордон з Україною через угоду з Південною Америкою. BBC News Україна. 24 листопада 2024. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ckg03r2xgv4o> (дата звернення 26.11.2024).
5. Олександр Куницький. Міністр оборони Польщі наполягає на ультиматумі Україні. DW. 4 жовтня 2024. URL: <https://www.dw.com/uk/ministr-oboroni-polsi-napolagaє-na-ultimatumi-ukraini/a-70407802> (дата звернення 26.11.2024).
6. Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині». Урядовий кур'єр. 15 липня 2003. (дата звернення 27.11.2024).
7. Софія Середа. Депутати зі списку «148»: Ми не зрадники (список). Радіо Свобода. 16 липня 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25048283.html> (дата звернення 27.11.2024).
8. Святослав Хоменко. «Геноцид» на Волині: питанні і відповіді. BBC News Україна. 22 липня 2016. 2016. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/07/160722_volyn_qa_sx (дата звернення 27.11.2024).
9. В'ятрович розповів, скільки українських пам'ятників сплюндровано в Польщі за останні роки. Апостоф. 20 лютого 2018. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2018-02-20/vyatrovich-rasskazal-skolko-ukrainskih-pamyatnikov-oskvernili-v-polshe-za-posledniegodyyi/122041> (дата звернення 27.11.2024).

10. Вікторія Скуба. Перепоховання, легалізація пам'ятників у Польщі й в Україні – інтерв'ю з Павлом Подобедом. Суспільне культура. 4 лютого 2024. URL: <https://suspilne.media/culture/203575-perepohovanna-legalizacia-pamatnikiv-u-polsi-j-v-ukraini-intervu-z-pavлом-podobedom/> (дата звернення 27.11.2024).

11. Антон Дробович. Тиск замість порозуміння: чому Польща не зацікавлена у компромісі з Україною щодо історії. Історична правда. 3 жовтня 2024. URL: <https://www.euointegration.com.ua/experts/2024/10/3/7195306/> (дата звернення 27.11.2024).

ДО ПРОБЛЕМИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ МЕДИЧНОГО КАНАБІСУ (CANNABIS) В УКРАЇНІ ON THE ISSUE OF MEDICAL CANNABIS LEGALIZATION IN UKRAINE

Мацелюх І.А., д.ю.н.,
професорка кафедри службового та медичного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Панченко Д.Ю., студентка магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз особливостей правового регулювання використання рослин роду конопль для медичних цілей, зокрема їх природні властивості, що застосовуються для створення діючих лікарських речовин. На підставі системного аналізу наукової літератури та нормативно-правової бази визначено потенційні ризики та перспективи впровадження законодавства про медичний канабіс в умовах воєнного стану.

Особливу увагу приділено проблематиці забезпечення належного контролю за обігом медичного канабісу та розробці механізмів запобігання зловживанням. Проаналізовано позиції різних груп стейкхолдерів щодо легалізації медичного канабісу, включаючи представників медичної спільноти, правоохоронних органів, громадських організацій та науковців. Розглянуто міжнародний досвід правового регулювання використання медичного канабісу та можливості його адаптації до українських реалій.

У статті висвітлено медичні аспекти застосування канабісу, включаючи його потенціал у лікуванні різних захворювань, особливо тих, що стали більш поширеними внаслідок військової агресії. Особливу увагу приділено викликам, пов'язаним із впровадженням нового законодавства в умовах воєнного стану, та можливим шляхам їх подолання.

Наголошено, що легалізація медичного канабісу в Україні є важливим кроком розвитку системи охорони здоров'я, особливо в контексті зростання потреби в ефективному лікуванні посттравматичних стресових розладів та хронічного болю внаслідок війни. Міжнародний досвід та наукові дослідження підтверджують терапевтичний потенціал канабісу при лікуванні широкого спектру захворювань, що особливо актуально в умовах воєнного стану. Успішна імплементація законодавства про медичний канабіс вимагає створення ефективної системи контролю, яка б мінімізувала ризики зловживань та забезпечила належний рівень безпеки. Особливої уваги потребує розробка чітких протоколів лікування, стандартизація вимог до якості препаратів та підготовка медичного персоналу. В умовах воєнного стану необхідно забезпечити додаткові механізми контролю за обігом медичного канабісу та запобігання його потраплянню до незаконного обігу.

Ключові слова: медичне право, охорона здоров'я, легалізація канабісу, правовий режим воєнного стану, обіг наркотичних засобів, медичні препарати, адміністративно-правове регулювання, міжнародні стандарти, ліцензування, удосконалення законодавства.

The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the peculiarities of legal regulation of using cannabis plants for medical purposes, particularly their natural properties used to create active pharmaceutical substances. Based on a systematic analysis of scientific literature and regulatory framework, potential risks and prospects for implementing medical cannabis legislation under martial law conditions have been identified.

Special attention is paid to ensuring proper control over medical cannabis circulation and developing mechanisms to prevent abuse. The positions of various stakeholder groups regarding medical cannabis legalization, including medical community representatives, law enforcement agencies, public organizations, and scholars, have been analyzed. International experience in legal regulation of medical cannabis use and possibilities for its adaptation to Ukrainian realities are considered.

The article highlights medical aspects of cannabis use, including its potential in treating various diseases, especially those that have become more prevalent due to military aggression. Particular attention is paid to the challenges associated with implementing new legislation under martial law and possible ways to overcome them.

It is emphasized that the legalization of medical cannabis in Ukraine is an important step in the development of the healthcare system, especially in the context of growing needs for effective treatment of post-traumatic stress disorders and chronic pain due to the war. International experience and scientific research confirm the therapeutic potential of cannabis in treating a wide spectrum of diseases, which is particularly relevant during martial law. Successful implementation of medical cannabis legislation requires creating an effective control system that would minimize the risks of abuse and ensure an appropriate level of safety. Special attention should be paid to developing clear treatment protocols, standardizing requirements for product quality, and training medical personnel. Under martial law conditions, it is necessary to provide additional mechanisms for controlling medical cannabis circulation and preventing its diversion into illegal trafficking.

Key words: medical law, healthcare, cannabis legalization, martial law regime, narcotic drug circulation, medical preparations, administrative and legal regulation, international standards, licensing, legislation improvement.

В умовах російської збройної агресії проти України система охорони здоров'я зіткнулася з безпрецедентними викликами. Правовий режим воєнного стану не лише загострив існуючі проблеми в медичній сфері, але й став каталізатором появи нових. Особливої актуальності набуло питання забезпечення належного медичного обслуговування як військовослужбовців, так і цивільного населення, яке щодня стикається з наслідками бойових дій. Серед нагальних проблем, які потребують вирішення, особливе місце посідає необхідність розширення арсеналу ефективних лікарських засобів, зокрема для лікування посттравматичних стресових розладів, хронічного больового синдрому та інших патологічних станів, спричинених війною. У цьому контексті легалізація медичного канабісу розглядається як один із важливих інструментів модернізації системи охорони здоров'я та підвищення якості медичної допомоги.

Проблематика правового регулювання використання медичного канабісу привертає значну увагу науковців. У вітчизняній правовій науці це питання досліджували Ю.М. Канибер та Д.О. Пайол, які зосередили увагу на особливостях легалізації канабісу в умовах війни [1, с. 109]. О.І. Каук та А.А. Тертична зробили вагомий внесок у дослідження перспектив використання медичного канабісу в лікуванні неврологічних захворювань [2], а К.О. Безнос детально проаналізувала можливості застосування канабісу для лікування психічних розладів [3]. Особливу цінність для нашого дослідження становлять праці О.О. Бахуринської, яка ґрунтовно дослідила потенційні ризики легалізації медичного канабісу в українських реаліях [4].

Метою статті є комплексний теоретико-правовий аналіз нормативно-правового забезпечення легалізації медичного канабісу в Україні, дослідження проблематики його

практичної реалізації в умовах воєнного стану та визначення можливих шляхів удосконалення правового регулювання у цій сфері.

Правове регулювання використання медичного канабісу в Україні зазнало суттєвих змін із ухваленням Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державного регулювання обігу рослин роду коноплі (*Cannabis*) для використання у навчальних цілях, освітній, науковій та науково-технічній діяльності, виробництва наркотичних засобів, психотропних речовин та лікарських засобів з метою розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування» від 21 грудня 2023 року [5]. Згідно пояснювальної записки, приписи закону дозволять посилити гарантії забезпечення доступу до необхідних медичних послуг і лікарських засобів, включаючи лікарські засоби, що виготовлені на основі рослин роду коноплі (*Cannabis*); сприятимуть розвитку медичної науки та фармацевтичної галузі, зокрема, шляхом започаткування клінічних випробувань препаратів на основі канабісу, смоли канабісу, екстрактів і настоек канабісу, а також ТГК (його ізомерів та їх стереохімічних варіантів) з метою більш глибокого вивчення можливості його застосування в медичних цілях; дозволять суб'єктам господарювання здійснювати законну діяльність із культивування конопель, які містять дозволені кількості наркотичних речовин, використовувати такі рослини у наукових, навчальних та медичних цілях без порушення міжнародних зобов'язань України щодо запобігання обігу наркотичних засобів і речовин; сприятимуть залученню міжнародних інвестицій у науку та промисловість України.

Однак, ухвалений нормативно-правовий акт викликав неоднозначну реакцію в українському суспільстві. З одного боку, виникли занепокоєння щодо можливості неконтрольованого поширення наркотичних речовин, особливо в умовах воєнного стану. З іншого боку, закон розглядається як прогресивний крок у розвитку системи охорони здоров'я та підвищенні якості медичної допомоги для окремих категорій пацієнтів. Важливо відзначити, що з прийняттям цього закону Україна стала 58-ю державою у світі, яка легалізувала медичний канабіс, приєднавшись до міжнародної тенденції, що вже успішно реалізується у США, Канаді та країнах ЄС. Це свідчить про поступову інтеграцію України до глобальної системи охорони здоров'я та уніфікацію медичних стандартів. Згідно з науковими дослідженнями, лікарський канабіс містить від 80 до 100 каннабіноїдів, серед яких ключову роль відіграють тетрагідроканнабінол (ТГК) та каннабідіол (CBD) [6]. ТГК є основним психоактивним компонентом, що впливає на психоемоційний стан, тоді як CBD здійснює імуномодулюючу дію. Ця особливість визначає широкий спектр терапевтичного застосування канабісу. Медичні показання для застосування канабісу, підтверджені науковими дослідженнями, включають: хворобу Альцгеймера, ВІЛ/СНІД, хворобу Крона, епілепсію, глаукому, розсіяний склероз, хронічний больовий синдром, побічні ефекти хімотерапії, посттравматичний стресовий розлад [7]. Особливої актуальності набуває застосування медичного канабісу для лікування посттравматичного стресового розладу, поширеність якого значно зросла внаслідок військової агресії. Дослідження демонструють, що канабіс може бути ефективною альтернативою традиційним методам лікування, особливо у випадках резистентності до стандартної терапії [2, с. 248].

У науковому середовищі та серед практиків сформувалися різні підходи до оцінки легалізації медичного канабісу. Прихильники радикальної легалізації, серед яких представники Української асоціації медичного канабісу, ГО «Пацієнти України», фахівці паліативної медицини та військові медики, обґрунтовують свою позицію принципами гуманізму та необхідністю забезпечення ефек-

тивного лікування [1, с. 109]. Їхня аргументація базується на результатах клінічних досліджень, які демонструють ефективність канабісу при лікуванні хронічного болю та інших патологічних станів.

Важливим аргументом на користь легалізації є потенціал канабісу як альтернативи опіоїдним анальгетикам. Наукові дослідження підтверджують, що у пацієнтів з хронічним больовим синдромом використання медичного канабісу дозволяє значно знизити споживання опіоїдів [8]. На відміну від опіоїдів, канабіс не спричиняє пригнічення дихання та характеризується меншим ризиком розвитку залежності.

Водночас, представники поміркованого підходу, зокрема фахівці МВС, МОЗ, члени профільного комітету Верховної Ради України та експерти у сфері протидії наркозлочинності, наголошують на необхідності запровадження жорстких механізмів контролю. Особлива увага приділяється проблемі регулювання вмісту тетрагідроканнабінолу (ТГК) у лікарських препаратах, оскільки ця речовина має виражений психоактивний ефект та потенціал формування залежності [1, с. 110].

О.О. Бахуринська, спираючись на дані Міжнародного комітету за контролю над наркотиками та Управління ООН по наркотиках та злочинності, виділяє ряд потенційних ризиків легалізації: корупційні ризики у процесі ліцензування та контролю за використанням канабісу, проблеми нормативно-правової регламентації, зокрема щодо визначення критеріїв медичного застосування, складності у розробці стандартизованих протоколів лікування, ризики недотримання законних механізмів доступу до препаратів в умовах гуманітарної кризи, можливість формування у суспільстві хибних уявлень про безпечність немедичного використання канабісу, загроза активізації організованої злочинності у сфері незаконного обігу наркотичних засобів [4].

Особливої уваги заслуговує проблема імплементації законодавства про медичний канабіс в умовах воєнного стану, адже тут постають проблеми ліцензування діяльності з культивування рослин; регламентації виробництва лікарських засобів; контролю якості продукції; моніторингу призначення та використання препаратів. З одного боку реалізація законодавства у цій сфері сприятиме розширенню доступу пацієнтів до необхідних лікарських засобів; розвитку медичної науки та фармацевтичної галузі; проведенню клінічних досліджень препаратів на основі канабісу; залученню міжнародних інвестицій [1, с. 110]. Однак з іншого – існують суттєві виклики щодо практичної реалізації цих положень. Зокрема, в умовах воєнного стану постає питання забезпечення належного контролю за культивуванням та обігом канабісу на всій території України. Додаткової уваги потребує розробка механізмів запобігання витоку препаратів у незаконний обіг та протидії можливим зловживанням [4].

Таким чином, легалізація медичного канабісу в Україні є важливим кроком у розвитку системи охорони здоров'я, особливо в контексті зростання потреби в ефективному лікуванні посттравматичних стресових розладів та хронічного болю внаслідок війни. Міжнародний досвід та наукові дослідження підтверджують терапевтичний потенціал канабісу при лікуванні широкого спектру захворювань, що особливо актуально в умовах воєнного стану. Успішна імплементація законодавства про медичний канабіс вимагає створення ефективної системи контролю, яка б мінімізувала ризики зловживань та забезпечила належний рівень безпеки. Особливої уваги потребує розробка чітких протоколів лікування, стандартизація вимог до якості препаратів та підготовка медичного персоналу. В умовах воєнного стану необхідно забезпечити додаткові механізми контролю за обігом медичного канабісу та запобігання його потраплянню до незаконного обігу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Канібер Ю.М., Пайоп Д.О. Легалізація медичного канабісу під час війни. *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний виміри* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 квіт. 2023 р.). Вінниця, 2023. С. 109–111.
2. Каук О.І., Тертична А.А. Перспектива використання медичного канабісу в лікуванні неврологічних захворювань. *Modern problems of the environment, youth and the new generation* : abstracts of XVII International Scientific and Practical Conference (Zagreb, Croatia, April 29 – May 01, 2024) Zagreb, Croatia, 2024. 374 p.
3. Безнос К.О. Канабіс як засіб лікування осіб з психічними розладами: правовий аспект. *Науково-практична конференція, цивільне право та процес* (м. Запоріжжя, 16–17 вересня 2022 р.). Запоріжжя, 2022. С. 46–49.
4. Бахуринська О.О. «Легалізація» канабісу: деякі ризики для України». Abstracts of international scientific conference (Częstochowa, the Republic of Poland, November 1–2, 2023), Częstochowa, the Republic of Poland, 2023.
5. Про внесення змін до деяких законів України щодо державного регулювання обігу рослин роду коноплі (*Cannabis*) для використання у навчальних цілях, освітній, науковій та науково-технічній діяльності, виробництва наркотичних засобів, психотропних речовин та лікарських засобів з метою розширення доступу пацієнтів до необхідного лікування : Закон України від 21 грудня 2023 року № 2884-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-20#Text>
6. Aran A, Cayam-Rand D. Medical Cannabis in Children. *Rambam Maimonides Med J*. 2020 Jan 30;11(1).
7. Therapeutic Effects of Cannabis and Cannabinoids. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine; Health and Medicine Division; Board on Population Health and Public Health Practice; Committee on the Health Effects of Marijuana: An Evidence Review and Research Agenda. *The Health Effects of Cannabis and Cannabinoids: The Current State of Evidence and Recommendations for Research*. Washington (DC): National Academies Press (US); 2017 Jan 12. 4. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK425767/>
8. Bains S., Mukhdomi T. Medicinal Cannabis for Treatment of Chronic Pain. National Library of Medicine. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK574562/>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ФОРМ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ РАД

FEATURES OF LEGAL REGULATION OF ELECTRONIC FORMS OF ACTIVITIES OF LOCAL COUNCILS

Петришина М.О., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню проблемних аспектів функціонування органів місцевого самоврядування в умовах війни. Так, у роботі розглянуто вплив війни на діяльність органів місцевого самоврядування в Україні, який зокрема, виявляється у підвищенні їх ролі та значення. Основну увагу приділено проблемам та перспективам цифровізації усіх сфер державного та суспільного життя, особливо з урахуванням впровадження концепцій електронного урядування та електронної демократії.

На основі аналізу чинного законодавства, а також практики діяльності органів місцевого самоврядування виділено основні організаційні форми їх роботи, які можуть бути реалізовані в електронній формі. Так, йдеться не лише про можливості реалізації існуючих організаційних форм діяльності місцевих рад та їх органів в електронній формі, а й про застосування інтерактивних форм, що передбачають взаємодію з громадянами, іншими суб'єктами, тобто формування так званої зовнішньої інформаційної інфраструктури, а також про формування власної внутрішньої інформаційної інфраструктури.

Крім того, розглянуто правові аспекти забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Досліджено різні рівні правового регулювання питання цифровізації загалом. Наголошено на важливості загальнодержавних концепцій, стратегій, програм та планів в означеній сфері. Водночас, нормативно-правові акти, що розробляються і приймаються на регіональному та місцевому рівні є не менш важливими та, зокрема, передбачають безпосередню практичну реалізацію, окреслених законами та іншими загальнодержавними документами, цілей та завдань.

Акцентовано увагу на важливості та необхідності законодавчих змін, що повинні бути спрямовані на сприяння розвитку цифрових технологій для підвищення ефективності діяльності місцевих рад та їх органів, а також залучення громадян до процесу прийняття рішень, підвищення їх ініціативності та відповідальності.

Ключові слова: міське самоврядування, цифровізація, електронне урядування, електронна демократія, інформаційно-комунікаційні технології, правове регулювання, електронні форми діяльності.

The article is devoted to exploring the challenging aspects of local self-government functioning in wartime conditions. It examines the impact of the war on the activities of local self-government bodies in Ukraine, particularly emphasizing the increased role and significance of these bodies. The main focus is on the issues and prospects for digitalization across all areas of state and public life, especially in the context of implementing of e-governance and e-democracy concepts.

Based on the analysis of current legislation and the practical activities of local self-government bodies, the paper identifies the main organizational forms of their work, which can be implemented in electronic format. This includes not only the potential to digitize existing organizational forms of activities of local councils and their bodies but also the adoption of interactive formats that involve engagement with citizens and other entities, forming an external information infrastructure. Additionally, the study addresses the development of the internal information infrastructure for these bodies.

Furthermore, the article considers the legal aspects of ensuring local self-government activities through information and communication technologies. It explores various levels of legal regulation concerning digitalization as a whole, emphasizing the importance of national concepts, strategies, programs and plans in this area. Simultaneously, regulatory acts developed and adopted at regional and local levels are deemed equally important, as they facilitate the direct practical implementation of goals and objectives set by national laws and documents.

The article highlights the importance and necessity of legislative changes aimed at fostering the development of digital technologies to enhance the efficiency of local councils and their bodies, as well as engaging citizens in decision-making process, boosting their initiative and accountability.

Key words: local self-government, digitalization, e-governance, e-democracy, information and communication technologies, legal regulation, electronic forms of activity.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення росії на територію України назавжди змінило життя кожного українця. Крім іншого, війна росії проти України кардинально змінила організацію та діяльність державних та самоврядних інституцій.

Попри введення воєнного стану органи місцевого самоврядування продовжують здійснювати покладені на них повноваження. З початку повномасштабного вторгнення органи місцевого самоврядування перебирають на себе забезпечення військових потреб на рівні територіальних громад, охорону важливих інфраструктурних та інших життєво важливих об'єктів, постійну роботу, спрямовану на розбирання руйнувань (демонтаж, утилізація відходів такого роду тощо), відновлення пошкоджених і постійне підтримання різних об'єктів у робочому стані, релокацію підприємств, а також величезну кількість питань, пов'язаних із недопущенням або подоланням наслідків гуманітарної кризи, зокрема, й налагодженням зв'язків з різними організаціями всіх можливих рівнів і підпорядкувань у цій та інших сферах [1, с. 137].

Крім того, перед органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами на територіях, які опинилися під тимчасовою російською окупацією, постають питання щодо дій за таких умов (зокрема, питання щодо «саморозпуску», «відставки», продовження діяльності на власний ризик тощо) [2].

Однак, незважаючи на всі труднощі, з якими стикаються органи місцевого самоврядування та територіальні громади, необхідність та важливість існування та функціонування місцевого самоврядування лише підвищується. Слід враховувати, що місцеві ради та їх виконавчі органи наділені тим необхідним обсягом компетенції, що уможливує оперативне та ефективне функціонування комунальних служб, а також спроможність відповідати на нові виклики і загрози, що постають в умовах війни, зокрема, й завдячуючи децентралізації влади.

Зважаючи на означене, метою цієї статі є вивчення проблем, пов'язаних із цифровізацією усіх сфер життя суспільства і держави в умовах війни, зокрема, з'ясування особливостей правового регулювання електронних форм діяльності місцевих рад.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз чинного законодавства і практики діяльності органів місцевого самоврядування дозволяє виділити такі основні організаційні форми їх діяльності, як сесія ради, засідання підкомісії і робочих груп, засідання тимчасових контрольних комісій, персональна робота сільського, селищного, міського голови та секретаря ради, персональна робота депутатів місцевих рад, засідання виконавчих комітетів тощо.

У зв'язку з підвищенням ролі і значення місцевого самоврядування, а також подальшим поглибленням процесів цифровізації (зокрема, й у сфері електронної демократії, електронного урядування тощо) постає питання щодо можливості реалізації означених вище та інших форм діяльності за допомогою засобів інформаційно-комунікаційних технологій.

Так, п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну програму інформатизації» від 01.12.2022 р. [3] термін «інформаційно-комунікаційні технології» розуміється як результат інтелектуальної діяльності, сукупність систематизованих наукових знань, технічних, організаційних та інших рішень про перелік та послідовність виконання операцій для збирання, обробки, накопичення та використання інформаційної продукції, надання інформаційних послуг.

У свою чергу, у пп. 6 та 7 ч. 1 ст. 1 цього ж Закону уточнюються поняття електронного урядування та електронної демократії. Так, під електронною демократією, на думку законодавця, слід розуміти форму суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій у демократичних процесах, що дає змогу посилити участь, ініціативність та залучення громадян до публічного життя на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, підвищити прозорість процесу прийняття рішень та підзвітність демократичних інститутів, поліпшити зворотний зв'язок суб'єктів владних повноважень на звернення громадян, сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень.

Електронне урядування являє собою форму організації державного управління, що сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-комунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян.

Пункт 24 ч. 1 ст. 1 Закону характеризує цифрову технологію як сукупність систематизованих правових, науково-технічних, організаційних рішень, спрямованих на застосування комп'ютерної та іншої електронно-обчислювальної техніки, програмного забезпечення та інших засобів для зменшення участі користувача інформаційно-комунікаційних систем і засобів інформатизації під час збирання, приймання, обробки, передавання інформації чи трудомісткості виконуваних операцій. А сам процес цифровізації Закон визначає як процес впровадження цифрових технологій у всі сфери суспільного життя (п. 25 ч. 1 ст. 1 Закону).

При цьому, Законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про статус депутатів місцевих рад», «Про Національну програму інформатизації» тощо не визначається поняття «електронні форми діяльності (роботи) місцевих рад» і не дається їх перелік та особливості реалізації.

У цьому контексті, слід звернути увагу, насамперед на Програму діяльності Уряду [4], Концепцію розвитку електронного урядування [5], Концепцію розвитку цифрових компетентностей [6] та ін. Крім того, йдеться й про низку Законів України: «Про інформацію» [7], «Про доступ до публічної інформації» [8], «Про захист персо-

нальних даних» [9], «Про електронні комунікації» [10], «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [11] тощо. Слід згадати й про підзаконні нормативно-правові акти у цій сфері. Зокрема, йдеться про низку указів Президента України, які направлені на удосконалення, прискорення, координацію зусиль різних суб'єктів публічної влади у цій сфері, а також постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, які, зазвичай, стосуються схвалення концепцій, стратегій, планів заходів тощо.

Насамкінець, йдеться про локальні нормативно-правові та інші акти, якими, зазвичай, регламентується порядок організації і діяльності органів та службовців місцевого самоврядування. Йдеться про детальне регулювання форм діяльності місцевих рад, їх виконавчих органів, постійних та інших комісій, депутатів місцевих рад, зокрема, й електронних форм з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Так, у регламентах, положеннях, порядках діяльності місцевих рад та їх органів можна зустріти такі електронні форми діяльності:

- 1) засідання (може йтися й про дистанційну електронну форму їх проведення);
- 2) громадські обговорення (які можуть проводитися в електронній формі);
- 3) публічні консультації (які також можуть проводитися в електронній формі);
- 4) звернення (які можуть подаватися і опрацьовуватися в електронній формі);
- 5) електронні петиції;
- 6) співпраця з ОСН та ОСББ;
- 7) робота дорадчих органів;
- 8) зустрічі з членами громади, інформування про діяльність, звітування;
- 9) бюджет участі («громадський бюджет»);
- 10) надання електронних (у т. ч. адміністративних) послуг;

11) розробка, обговорення, прийняття, доведення до відома рішень органів місцевого самоврядування (у т. ч. за участю членів громади) та ін. [12].

З метою реалізації положень загальнодержавних стратегій та програм у визначеній сфері, органи місцевого самоврядування розробляють та приймають відповідні програми інформатизації та автоматизації (зокрема, на базі відповідних регіональних програм, таких, як «Електронна Харківщина» [13], «Електронна Дніпропетровщина» [14] тощо).

У межах реалізації відповідних програм у громаді повинні вирішуватися завдання орієнтованого на інтереси людей, спрямованого на розвиток інформаційного суспільства, відкритого та прозорого публічного управління, здійснення економічної діяльності на засадах результативності та ефективності, створення умов для розвитку як самої інфраструктури інформатизації, так і забезпечення сталого розвитку громади в цілому.

Висновки. Зважаючи на означене, а також враховуючи сучасні виклики та потреби, зокрема, щодо подальшої цифровізації всіх сфер життя, упровадження та удосконалення типів, форм та інструментів електронного урядування та електронної демократії, на загальнодержавному рівні розробляються відповідні стратегії, концепції, програми і плани. У свою чергу, органи місцевого самоврядування затверджують відповідні регіональні та місцеві програми і плани, включають до регламентів, положень, порядків організації та діяльності місцевих рад та їх органів відповідні положення про електронні форми роботи та взаємодії з членами громад.

Водночас, упровадження вказаних концепцій та реалізація відповідних програм потребує принципових змін у технології підготовки та прийняття нормативно-правових документів місцевих рад, забезпечення необхідними

матеріально-фінансовими ресурсами, достатніх інтелектуальних ресурсів, а також вимагає вирішення комплексу правових, організаційних і технологічних проблем.

Усвідомлюючи той факт, що у сучасних умовах органам місцевого самоврядування доводиться балансувати між питаннями «виживання» та «розвитку» [15], слід констатувати, що життя в громадах триває, як і адаптація до наявних умов. Це відображається й на чинній нормативно-правовій базі, а також у практиці роботи місцевих рад та їх

органів. Пристосування до наявних умов, а також часто вимушена необхідність / раціональність / оптимальність і визначає пріоритетність використання електронних організаційних форм діяльності місцевих рад та їх органів. Все це призводить до необхідності подальшого удосконалення чинного законодавства у сфері тотальної цифровізації загалом, а також використання інформаційно-комунікаційних технологій в організації і діяльності органів публічної влади зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Серьогіна С. Г., Петришина М. О. Особливості взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. *Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану*: монографія / редкол.: В.А. Журавель (співголова), Н. С. Кузнецова (співголова), О.М. Бандурка та ін.; Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2023. 902 с. (С. 129–145).
2. Війна. Децентралізація. URL: <https://decentralization.ua/war> (дата звернення 09.11.2024).
3. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2807-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text>
4. Програма діяльності Уряду: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 2020 р. № 471 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/471-2020-%D0%BF#Text>
5. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text>
6. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03 березня 2021 р. № 167-р. / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#n13>
7. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
8. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>
9. Про захист персональних даних: Закон України від 1 червня 2012 р. № 2297-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
10. Про електронні комунікації: Закон України від 16 грудня 2020 р. № 1089-IX / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text>
11. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 05 липня 1994 р. № 80/94-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text>
12. Петришина М. О. Муніципально-правова політика у сфері електронної взаємодії органів місцевого самоврядування і громад. *Grail of Science*, (34), 100–102. URL: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.08.12.2023.18><https://archive.journal-grail.science/index.php/2710-3056/article/view/1828>
13. Про затвердження програми «Електронна Харківщина» на 2024 – 2026 роки: Рішення Харківської обласної ради від 20 лютого 2024 р. № 797-VIII / Харківська обласна рада. URL: <https://oblrada-kharkiv.gov.ua/program/programa-elektronna-harkivshhyna-na-2024-2026-roky/>
14. Про Регіональну Програму інформатизації «Дніпропетровщина: цифрова трансформація» на 2023 – 2025 роки: Рішення Дніпропетровської обласної ради від 14 жовтня 2022 р. № 216-13/VIII / Дніпропетровська обласна рада. URL: <https://oblrada.dp.gov.ua/rishennia/>
15. Місцеве самоврядування в умовах воєнного стану: виживання чи розвиток? URL: <https://hromady.org/misceve-samovryaduvannya-v-umovah-voennogo-stanu-vizhivannya-chi-rozvitok/>

**ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЖИТЛУ ГРОМАДЯН
ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РФ****COMPENSATION OF DAMAGE CAUSED TO CITIZENS' HOMES AS A RESULT
OF ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIA**

Самойленко Г.В., д.ю.н.,
професор кафедри цивільного права
Запорізький національний університет

Малафєєв А.А., здобувач PhD
Запорізький національний університет

Стаття присвячена осмисленню та науково-теоретичному аналізу відшкодування шкоди, завданої житлу громадян як одного із видів способів захисту житлових прав, порушених збройною агресією РФ проти України. Визначено, що темпорально варто поділяти два періоди – з 20.02.2014 р. по 24.02.2024 р. та після 24.02.2024 р. Перший публіцистично набув назву гібридної війни, другий – повномасштабної. Захист прав громадян, житло який постраждало (було пошкоджене чи зруйноване) в перший період був ускладнений приховуванням РФ своєї участі в акті агресії та складністю юридичної кваліфікації статусу незаконних збройних угруповань на території Луганської та Донецької областей, та, відповідно, покладання цивільно-правової відповідальності на осіб, винних в пошкодженні житла. Компенсація зазначеної шкоди державою (Україною) громадянам України була ускладнена як наявністю прогалин чинного законодавства (на основі Кодексу цивільного захисту України, який передбачав відшкодування шкоди державою, викликаних надзвичайною ситуацією), відсутністю затвердженої форми акту встановлення факту шкоди та оцінки вартості пошкоджень, що юридично унеможлилювало виплати на основі прийнятих рішень органами державної влади (комісіями) про надання компенсацій, оскільки компенсації відповідно до Постанови КМУ мали виплачуватися виключно на основі складеного акту встановленої форми, що ускладнювало захист житлових та речових прав, так і складністю доведення достовірності та достатності доказів щодо майна, яке перебувало на тимчасово окупованій території чи в «сірій» зоні проведення антитерористичної операції (АТО) за відсутності юридичного визначення самопроголошених утворень як терористичних в початковий період. Після 24.02.2024 р. було прийнято низку актів та запровадження державних програм допомоги громадянам України, житло яких постраждало внаслідок збройної агресії РФ, але надання такої допомоги обмежене підконтрольністю територій, на яких розташоване таке майно та можливістю дії комісії скласти відповідний акт (дії комісії в безпечних для життя та здоров'я її членів умовах). Обґрунтовано необхідність створення окремого нормативно-правового акту, орієнтованого на вирішення питання визнання наданої державою грошової допомоги чи/та компенсації у випадку пошкодження чи знищення житла громадянам України відшкодуванням шкоди, завданої збройною агресією РФ проти України на основі презумпції вини РФ з визначенням права регресу України до РФ на основі ст. 1192 ЦК України та права громадян, які зазнали такої шкоди самостійно пред'явити вимоги до РФ в частині, не покритій сумами грошової допомоги України.

Ключові слова: житло, житлові права, пошкодження житла, руйнування житла, захист житлових прав, відшкодування шкоди, компенсація, грошова допомога, збройна агресія, тимчасово окупована територія.

The article is devoted to the understanding and scientific and theoretical analysis of compensation for damage caused to citizens' housing as one of the types of ways to protect housing rights violated by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. It is determined that temporally it is worth dividing two periods – from 02/20/2014 to 02/24/2024 and after 02/24/2024. The first period was journalistically called a hybrid war, the second – a full-scale one. The protection of the rights of citizens whose housing was damaged (damaged or destroyed) in the first period was complicated by the Russian Federation's concealment of its participation in the act of aggression and the complexity of the legal qualification of the status of illegal armed groups in the territory of the Luhansk and Donetsk regions, and, accordingly, the imposition of civil liability on persons guilty of damaging housing. Compensation for the specified damage by the state (Ukraine) to citizens of Ukraine was complicated by the existence of gaps in the current legislation (based on the Civil Protection Code of Ukraine, which provided for compensation for damage caused by an emergency situation by the state), the absence of an approved form of the act of establishing the fact of damage and assessing the cost of damage, which legally made payments impossible based on decisions taken by state authorities (commissions) on the provision of compensation, since compensation in accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers was to be paid exclusively on the basis of a drawn up act of the established form, which complicated the protection of housing and property rights, and the difficulty of proving the reliability and sufficiency of evidence regarding property located in the temporarily occupied territory or in the "gray" zone of the anti-terrorist operation (ATO) in the absence of a legal definition of self-proclaimed entities as terrorist in the initial period. After 24.02.2024 a number of acts were adopted and state programs for assistance to citizens of Ukraine whose housing was damaged as a result of the armed aggression of the Russian Federation were introduced, but the provision of such assistance is limited by the control of the territories in which such property is located and the ability of the commission to draw up a corresponding act (the commission's actions in conditions that are safe for the life and health of its members). The need to create a separate regulatory legal act focused on resolving the issue of recognizing the state's monetary assistance or/and compensation in the event of damage or destruction of housing to citizens of Ukraine by compensation for damage caused by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine on the basis of the presumption of guilt of the Russian Federation with the definition of Ukraine's right of recourse to the Russian Federation on the basis of Art. 1192 of the Civil Code of Ukraine and the right of citizens who have suffered such damage to independently file claims against the Russian Federation in the part not covered by the amounts of monetary assistance from Ukraine.

Key words: housing, housing rights, damage to housing, destruction of housing, protection of housing rights, compensation for damage, compensation, cash assistance, armed aggression, temporarily occupied territory.

Постановка проблеми. Житло є необхідною складовою людського життя. Потреба людини у житлі має кілька складових – фізіологічну та соціальну. З фізіологічного аспекту саме в житлі людина задовольняє більшість своїх потреб, зокрема, сну та спокою. З соціального – здійснює своє існування, відокремившись від інших членів суспільства, усамітнівшись від інших людей самостійно чи з чле-

нами своєї родини, близькими. В цивілістичній літературі найбільша увага приділяється увага житлу саме як майновому благу в контексті речових прав. З прийняттям ЦК України 2003 р. було започатковано орієнтацію на визнання та забезпечення і особистих немайнових прав, що стало революційним і забезпечило впровадження антропологічного підходу, ознаменувавши визнання та забезпе-

чення прав людини. Недарма науковці почали звертатися до аспекту приватності особи, так званого «прайвесі», яке забезпечується житлом як його складовою, яке відокремлює особливу приватну сферу від сфери суспільної. Водночас, якщо це питання лише наразі стало предметом уваги досліджень в національній науці приватного права, то в країнах англо-американської цивільно-правової сім'ї його формування пов'язане з легендарною вже статтею С. Уоррена та Л. Брандейса (1890) «Право на прайвесі» [1, с. 193]. Втім, це особисте немайнове право забезпечується саме його матеріальною складовою, житлом як об'єктом речового права, майновим благом. Відтак, порушення майнового права шляхом пошкодження чи руйнування житла порушує чи унеможлиблює здійснення прайвесі як особистого немайнового права, а суміжно, і низку інших особистих немайнових прав людини. Такий підхід запропоновано, зокрема, і М.К. Галянтчем та Г.В. Самойленком, які визначали поліаспектність поняття житло, виділяючи його матеріально-правову (речову) складову та особисту немайнову (як сферу приватності) [2, с. 134]. Н.Ю. Філатова-Білоус, звертаючись до ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (Право на повагу до приватного і сімейного життя), якою закріплено, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції, визначила особистий немайновий характер права на житло. Вона наводить зміст ст. 311 ЦК України, якою закріплене право на недоторканість житла, яке також передбачає, що фізична особа не може бути виселена або іншим чином примусово позбавлена житла, крім випадків, встановлених законом [3, с. 102].

Закономірно, що відповідно до положень ч. 1 ст. 1166 ЦК України шкода, завдана особі, має бути відшкодована в повному обсязі особою, яка її завдала. Втім, відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ проти України житлу громадян України має свої особливості, зумовлені, в першу чергу, специфічним суб'єктом правопорушення та його правовим статусом, – РФ. Втім, якщо це питання вирішене на рівні судової практики, то виконання судових рішень потребує удосконалення відповідного механізму, обтяженого суверенним імунітетом. Надання матеріальної допомоги громадянам, житло яких постраждало внаслідок збройної агресії РФ проти України з аспекту реалізації державою соціальної функції допомоги громадянам, які в силу певних життєвих обставин опинилися в складній життєвій ситуації варто оцінювати також і з позицій цивільно-правового законодавства, яке дає підстави для юридичної характеристики такої допомоги як відшкодування шкоди. Закономірно, що і виплата компенсацій державою постраждалим особам аналогічно має оцінюватися за тими ж критеріями. Нормативне визначення умов, підстав та порядку надання подібної компенсації та грошової допомоги визначає їх відповідні особливості і в площині відшкодування шкоди. Втім, такий підхід потребує доведення та глибокого нормативного обґрунтування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню відносин у сфері захисту житлових прав присвячено праці окремих науковців, серед них: М.К. Галянтча, Г.В. Самойленка, М.С. Поліщук, А.І. Дрішлюк, Н.Ю. Філатової-Білоус, З.Ф. Самчук-Колодяжної, Анни Анісімової, С.О. Короед, Г.В. Луцької, В.М. Махінчук, Л.В. Мамчур, І. Мудрої та ін.. В зазначених роботах було визначено низку проблемних питань захисту прав власників пошкоджених чи зруйнованих житлових приміщень та було запропоновано підхід покладання обов'язку відновлення порушених прав саме тією державою, яка ініціювала збройний конфлікт і виступила в якості агресора, проте, визначається, що механізм такого стягнення потребує формування на основі вивчення історичного досвіду контрибуцій чи репарацій після підписання мирних дого-

ворів чи пактів про капітуляцію, тощо. Окремі науковці, наприклад, А. Анісімова (2020), зосередили увагу на відшкодуванні шкоди житлу внаслідок збройного конфлікту на підставі положень Кодексу цивільного захисту України, Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та положень ст. 1177 ЦК України, визначаючи колізії в правозастосовній сфері, які виникали при застосуванні норм цих актів. Здебільшого, зазначені праці науковців присвячені лише окремим аспектам відшкодування зазначеної шкоди, що потребує глибокого наукового підходу до вирішення науково-практичного завдання захисту прав осіб, житло яких постраждало (було пошкоджене чи зруйноване) внаслідок збройної агресії РФ проти України. Наразі потребує правової визначеності питання підстав, умов та порядку відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ проти України в період з 24.02.2022р. по теперішній час.

Постановка мети. Поставлено мету визначити підстави, умови та порядок відшкодування шкоди, завданої житлу громадян України збройною агресією РФ проти України.

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія РФ проти України мала кілька хвиль. Перша була розпочата 20.02.2014 р. Друга, повномасштабна, – 24.02.2024 р. Вже в першу хвилю населення України зіткнулося з фактами пошкодження чи руйнування житла, спричинених збройними формуваннями в окремих районах Донецької та Луганської областей чи безпосередньо ЗС РФ. На той час чи не єдиними актами, які дозволяли постраждалим вдатися до захисту своїх порушених речових прав були ч. 3 ст. 89 Кодексу цивільного захисту України [4], ЦК України в частині захисту порушених прав та відшкодування шкоди, та Постанова КМУ від 18 грудня 2013 р. № 947 «Про затвердження Порядку надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій, які залишилися на попередньому місці проживання» [5].

Анна Анісімова, аналізуючи законодавство, звернула увагу на колізії законодавства та правозастосовної практики того періоду. Порівнюючи зміст ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», якою передбачено, що відшкодування шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону, але з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими заподіяно шкоду, та в порядку, встановленому законом та ст. 1177 ЦК України, якою передбачено відшкодування шкоди потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, в тому числі за рахунок Державного бюджету України (ст. 1177 ЦК України), визначила їх співвідношення як загальної та спеціальної норми [6, с. 14].

Аналіз судової практики того періоду свідчить про низку проблем того періоду, які були породжені наявністю недоліків, прогалин та протиріч чинного законодавства. По-перше, Кодекс цивільного захисту населення не давав підстав для однозначного судження щодо застосування його норм до випадків відшкодування шкоди житлу громадян внаслідок терористичних актів. По-друге, попри офіційну назву АТО як антитерористичної операції, самі формування, сформовані в окремих районах Донецької та Луганської областей офіційно на той час не були визнані терористичними організаціями. По-третє, вже в той період до ведення бойових дій залучалися військовослужбовці ЗС РФ, що дозволяло говорити про гібридну війну РФ проти України. Однак, ставало цілком зрозуміло, що з юридичного боку відповідачем у таких випадках мала бути РФ, проте, механізм притягнення її до цивільно-правової відповідальності був ускладненим.

Перед суддями Верховного Суду України постало складне завдання вирішення судових справ, в яких громадяни намагалися захистити свої порушені речові права. Найбільшою проблемою залишалося вирішення питання

відшкодування шкоди, завданої житлу чи його руйнуванням на тимчасово окупованій території чи в так званій «сірій» зоні. Здебільшого, позивачам відмовляли через брак доказів завдання шкоди житлу. Найвні фото чи відеодокази піддавалися сумніву через неможливість їх перевірки на місці.

Чинне законодавство мало недоліки та протиріччя. Так, якщо в ст. 86 Кодексу цивільного захисту йшлося про надання квартир та будинків, їх відбудову чи грошову компенсацію, зокрема, відповідно до ч. 10 ст. 86 цього кодексу розмір грошової компенсації за зруйновану або пошкоджену квартиру (житловий будинок) визначався за показниками опосередкованої вартості спорудження житла у регіонах України відповідно до місцезнаходження такого майна, то в Постанові КМУ від 18 грудня 2013 р. № 947 «Про затвердження Порядку надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій, які залишилися на попередньому місці проживання», яка була прийнята на основі зазначеної статті відповідного кодексу, йшлося вже про інше. Так, згідно п. 7 зазначеної Постанови КМУ розмір грошової допомоги постраждалим становив від 3 до 15 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. Він визначався за показниками опосередкованої вартості спорудження житла у регіонах України відповідно до місцезнаходження житлових будинків (квартир), які зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації (але не більше ніж 300 тис. гривень). До того ж, під час визначення розміру грошової допомоги або компенсації повинен був враховуватися розмір заподіяної матеріальної шкоди, страхових виплат, інших видів допомоги.

За визначенням А. Анісімової захист житлових прав громадян, житло яких постраждало в період проведення АТО на основі положень ст. 1177 ЦК України та ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» було ускладнене вирішенням питання вини особи, яка завдала шкоду внаслідок терористичних дій, адже в умовах збройного конфлікту складно встановити навіть сторону, з боку якої було здійснено постріл, не говорячи вже про встановлення винної особи, пред'явлення їй підозри та, що найскладніше, винесення обвинувального вироку. Проблема ускладнювалася у випадку завдання такої шкоди силами, на яких покладалася боротьба з тероризмом. Авторка припускала, що змістовно в ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» йшлося про відшкодування з державного бюджету України шкоди, завданої терористичним актом незалежно від факту встановлення особи, якою було вчинено такий злочин. Вона дійшла висновку, що до внесення у 2013 році змін до ст. 1177 ЦК України майнова шкода, завдана майну фізичної особи злочинном, відшкодовувалась державою виключно у випадку, якщо не було встановлено особу, яка вчинила злочин чи неплатоспроможності такої особи. Нею зроблено висновок, що зазначені зміни до ЦК України унеможливили відшкодування шкоди як за ст. 1177 ЦК України, так і за ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом». Нею наведено рішення Верховного Суду України від 25 березня 2020 року у справі № 310/1739/17, в якому суд визначив, що передбачене у ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» право на відшкодування шкоди не породжує легітимного очікування на отримання від держави України такого відшкодування за пошкодженням або знищенням житлової будинки та така вимога позивача є безпідставною. Верховний Суд України також визнав помилковим застосування положень Кодексу цивільного захисту України за аналогією закону для реалізації права, передбаченого ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», оскільки ч. 9 ст. 86 Кодексу цивільного захисту України передбачає заміну відшкодування компенсацією одночасно з передачею пошкодженого чи зруйнованого майна

органам місцевого самоврядування. Водночас, Верховний Суд України в п. 109 Постанови визначив, що «враховуючи відсутність в Україні спеціальних підзаконних нормативно-правових актів щодо відшкодування власникові шкоди, заподіяної його майну, яке було пошкоджене або знищене на окремих територіях Донецької та Луганської областей, а також порядку визначення її розміру, колегія суддів, вважає, що позивачем доведено, що певний позитивний обов'язок з боку держави не був виконаний стосовно її права власності на таке майно, а тому порушення її права, встановленого статтею 1 Першого протоколу до Конвенції підлягає захисту шляхом виплати компенсації від держави». Відповідно в п. 112 постанови колегія суддів, визначаючи розмір такої компенсації за принципом розумності та справедливості та враховуючи фактичні обставини справи, використовуючи дискреційні повноваження та із урахуванням практики ЄСПЛ дійшла висновку, що на користь позивача стягненню підлягає грошова сума у розмірі 50 000 грн. [6, с. 15; 7].

Компенсація шкоди, завданої постраждалим громадянам України внаслідок надзвичайної ситуації державою (Україною) на підставі положень Постанови КМУ від 18 грудня 2013 р. № 947 була ускладнена як наявністю прогалин чинного законодавства (на основі Кодексу цивільного захисту України, який передбачав відшкодування шкоди державою, викликаних надзвичайною ситуацією), також відсутністю затвердженої форми акту встановлення факту шкоди та оцінки вартості пошкоджень, що юридично унеможливлювало виплати на основі прийнятих рішень органами державної влади (комісіями) про надання компенсацій, оскільки компенсації відповідно до Постанови КМУ мали виплачуватися виключно на основі складеного акту встановленої форми, що ускладнювало захист житлових та речових прав, так і складністю доведення достовірності та достатності доказів щодо майна, яке перебувало на тимчасово окупованій території чи в «сірій» зоні проведення антитерористичної операції (АТО) за відсутності юридичного визначення самопроголошених утворень як терористичних в початковий період.

Після 24.02.2024 р. було прийнято низку актів та запровадження державних програм допомоги громадянам України, житло яких постраждало внаслідок збройної агресії РФ, але надання такої допомоги обмежене підконтрольністю територій, на яких розташоване таке майно та можливістю комісії скласти акт внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації (дії комісії в безпечних для життя та здоров'я її членів умовах) обстеження житла, зруйнованого (пошкодженого). Було, зокрема, прийнято: Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації» [8], Порядок подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації [9], Порядок надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги «Відновлення» [10], Постанову КМУ № 626 від 19.06.2023 р. «Деякі питання надання матеріальної грошової допомоги постраждалому населенню внаслідок підриву російською федерацією греблі Каховської гідроелектростанції» [11]. Постановою КМУ від 30 травня 2023 р. № 600 «Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна» передбачений механізм, який наближає до повного відшкодування шкоди [12]. Згідно п. 16 Постанови розмір компенсації за знищений об'єкт нерухомого майна розра-

ховується Комісією за формулою для зруйнованих квартир, інших житлових приміщень в будівлі (далі – квартири): $V_i = V_{ср} \times K_p \times K_{кімн} \times K_{крік} \times S_{зн} \geq V_{іпов}$, де V_i – розмір компенсації за знищений об'єкт нерухомого майна (квартири), гривень; $V_{ср}$ – показник вартості 1 кв. метра житла на вторинному ринку в цілому по Україні, що становить 36422,33 гривні; K_p – регіональний коефіцієнт, який враховує відмінність ціни за 1 кв. метр залежно від розташування знищеного об'єкта нерухомого майна (квартири), наведений у додатку 3; $K_{кімн}$ – коефіцієнт, який враховує відмінність ціни за 1 кв. метр залежно від кількості кімнат знищеного об'єкта нерухомого майна (квартири), наведений у додатку 4; $K_{крік}$ – коефіцієнт, який враховує відмінність ціни за 1 кв. метр залежно від року забудови знищеного об'єкта нерухомого майна (квартири), наведений у додатку 5; $S_{зн}$ – площа знищеного об'єкта нерухомого майна, кв. метрів, але не більше 150 кв. метрів для квартири та не більше 200 кв. метрів для будинку садибного типу, садового або дачного будинку; $V_{іпов} = Пов \times S_{зн}$, де $V_{іпов}$ – компенсація за знищений об'єкт нерухомого майна, визначена за показником опосередкованої вартості спорудження житла за регіонами України, гривень; $Пов$ – показник опосередкованої вартості спорудження житла за регіонами відповідно до місцезнаходження такого майна, затверджений наказом Мінінфраструктури, станом на дату проведення розрахунку компенсації, гривень.

За визначенням З.Ф. Самчук-Колодяжної, встановлено три форми компенсації: виконання робіт, пов'язаних з будівництвом, на пошкодженому об'єкті нерухомого майна з метою його відновлення та/або надання будівельної продукції для виконання таких робіт; надання грошових коштів шляхом їх перерахування на поточний рахунок отримувача компенсації із спеціальним режимом використання для будівництва будинку садибного типу, садового або дачного будинку за знищені; фінансування придбання знищених квартир, іншого житлового приміщення, будинку садибного типу, садового або дачного будинку (у тому числі фінансування придбання приміщення/будинку, що буде споруджений у майбутньому, або інвестування/фінансування його будівництва) з використанням Житлового сертифіката, який є документом, що підтверджує гарантії держави щодо забезпечення фінансування придбання житлового приміщення [13, с. 164].

Компенсації за пошкоджене житло мають свої межі. Згідно п. 9 Постанови КМУ від 21 квітня 2023 р. № 381 залежно від розрахованої в чек-листі суми компенсації ремонтні роботи, необхідні для відновлення пошкодженого об'єкта нерухомого майна, поділяються

на: ремонт категорії А – розрахована сума компенсації не перевищує 200 тис. гривень; ремонт категорії Б – розрахована сума компенсації становить: від 200 тис. гривень до 350 тис. гривень – для квартир (житлових приміщень) у багатоквартирному будинку (у разі, коли місця загального користування не пошкоджені); або від 200 тис. гривень до 500 тис. гривень – для одноквартирних будинків, зокрема відокремлених житлових будинків садибного типу, заблокованих будинків з окремими квартирами, що мають власний вхід з вулиці, котеджів та будинків одноквартирних підвищеної комфортності, будинків садибного типу, дачних та садових [10].

Відкритим залишається питання «компенсацій», адже вони, на відміну від відшкодування шкоди, не передбачають повного відшкодування шкоди. Це породжує недолік правового регулювання відносин. З погляду на майбутні репарації РФ перед Україною відповідно до ст. 1192 ЦК України, яка надає право регресу стороні, яка відшкодувала шкоду за іншу особу, можливо, варто було б говорити не про компенсації, а про «випуск прав вимоги до РФ» [14, с. 210]. Звичайно, що зазначені компенсації є водночас, виконанням соціальної функції держави перед громадянами. Вирішення цього питання має бути на основі окремого нормативно-правового акту.

Висновок. Множинність нормативно-правових актів, які визначають умови, підстави та порядок відшкодування шкоди, завданої пошкодженням чи знищенням житла громадян України породжує колізію та ускладнює правозастосування. Видається, що потребує конкретизації застосування саме Постанов КМУ про відшкодування шкоди, завданої житловим об'єктам збройною агресією РФ проти України. Визначено, що відшкодування шкоди, завданої пошкодженням чи знищенням житла збройною агресією РФ проти України має свої межі: у випадку знищення, – на основі формули, яка враховує середній показник вартості житла в певному населеному пункті, а у випадку пошкодження, в залежності від розміру завданої шкоди сумою 350 тис. грн для квартир та 500 тис. грн. для будинків. Обґрунтовано необхідність створення окремого нормативно-правового акту, орієнтованого на вирішення питання визнання наданої державою грошової допомоги чи/та компенсації у випадку пошкодження чи знищення житла громадянам України відшкодуванням шкоди, завданої збройною агресією РФ проти України на основі презумпції вини РФ з визначенням права регресу України до РФ на основі ст. 1192 ЦК України та права громадян, які зазнали такої шкоди самостійно пред'явити вимоги до РФ в частині, не покритій сумами грошової допомоги України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Warren S.D., Brandeis L.D. The right to privacy. *Harvard law review*. 1890. Vol. 4. P. 193.
2. Галянич М.К., Самойленко Г.В. Характеристика житла за цивільним законодавством України та в практиці Європейського суду з прав людини. *Приватне право і підприємництво*. 2015. Вип. 14. С. 134–140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2015_14_35
3. Філатова-Білоус Н.Ю. Компенсація шкоди, завданої порушенням житлових прав у зв'язку з військовою агресією: проблема визначення кола суб'єктів звернення. *Форум права*. 2022. № 1. С. 98–109.
4. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 р. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2013. № 34–35. Ст. 458.
5. Про затвердження Порядку надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій, які залишилися на попередньому місці проживання: Постанова КМУ від 18 грудня 2013 р. № 947. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/947-2013-%D0%BF/ed201312-18#Text>
6. Анісімова А. Відшкодування збитків, завданих пошкодженням або знищенням житла внаслідок збройного конфлікту. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 13–17.
7. Постанова Верховного Суду України від 25 березня 2020 року у справі № 310/1739/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/88575080>
8. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації: Закон України від 23.02.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text>
9. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: постанова Кабінету Міністрів України від 26 березня 2022 р. № 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-%D0%BF#Text>
10. Порядок надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, пошкоджених внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації, з використанням електронної публічної послуги «Відновлення»: Постанова КМУ від 21.04.2023 р. № 381. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/381-2023-%D0%BF#Text>

11. Деякі питання надання матеріальної грошової допомоги постраждалому населенню внаслідок підриву Російською Федерацією греблі Каховської гідроелектростанції: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 червня 2023 р. № 626. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/626-2023-%D0%BF#Text>

12. Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2023 р. № 600. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-2023-%D0%BF#Text>

13. Самчук-Колодяжна З.Ф., Колодяжний Д.О. Проблеми відшкодування шкоди, завданої житловим об'єктам громадян України воєнною агресією РФ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 162–166.

14. Самойленко Г.В., Косирев Д.С. Захист житлових прав громадян України в умовах збройної агресії РФ проти України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал*. Серія Право. 2024. Вип. 17(29). С. 210–214.

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.191.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/21>

ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ПРАВОЧИНУ, ВЧИНЕНОГО ВИКОНАВЧИМ ОРГАНОМ

INVALIDATION OF A TRANSACTION CONCLUDED BY THE EXECUTIVE BODY

Вінтоняк Н.Д., к.ю.н.,

старший науковий співробітник лабораторії корпоративного права імені академіка Володимира Луця

*Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

Однією із найпоширеніших категорій спорів, які відносять до корпоративних, є спори про визнання недійсними правочинів, вчинених виконавчим органом з перевищенням своїх повноважень. Особливістю таких спорів є те, що їх вирішення стосується не тільки інтересів юридичних осіб, від імені яких діє виконавчий орган та інтересів учасників, а й безпосередньо впливає на інтереси третіх осіб.

У статті відзначається, що вчинення правочину виконавчим органом юридичної особи з перевищенням наданих йому повноважень не може бути самостійною підставою для визнання недійсним такого правочину. Аналіз норм законодавства та судової практики свідчить, що визнання недійсним правочину, укладеного виконавчим органом юридичної особи з третіми особами залежить від того чи третя особа, вступаючи у відносини з юридичною особою та укладаючи договір, діяла недобросовісно або нерозумно, зокрема, знала про відсутність в органі юридичної особи необхідного обсягу повноважень.

Суди у своїх висновках зазначають, що питання визначення обсягу повноважень виконавчого органу та добросовісність його дій є внутрішніми взаємовідносинами юридичної особи та її органу. Для визнання недійсними правочинів укладених з перевищенням повноважень виконавчим органом юридичної особи, необхідно належними та допустимими доказами підтвердити те, що третя сторона при укладенні правочину діяла недобросовісно та нерозумно. Крім того, у судових рішеннях судами наголошується, що тягар доказування недобросовісності та нерозумності в поведінці контрагента за договором несе юридична особа.

Щодо учасника юридичної особи, як суб'єкта звернення з позовом про визнання недійсним правочину, вчиненого виконавчим органом, автор зауважує, що в судовій практиці сформувалися два підходи: 1) вчинення правочину виконавчим органом з перевищенням повноважень визнається порушенням корпоративних прав учасника; 2) вчинення правочину виконавчим органом з перевищенням повноважень не порушує корпоративні права учасника такої юридичної особи.

Ключові слова: визнання правочину недійсним, виконавчий орган, перевищення повноважень, корпоративні права, учасник, судові рішення.

One of the most common categories of corporate disputes involves disputes over the invalidation of transactions concluded by an executive body that exceeds its authority. A distinctive feature of such disputes is that their resolution concerns not only the interests of the legal entities represented by the executive body and the interests of their participants but also directly affects the interests of third parties.

The article emphasizes that the mere fact of a transaction being executed by the executive body of a legal entity in excess of its granted authority cannot serve as an independent ground for declaring such a transaction invalid. An analysis of legislative provisions and judicial practice reveals that the invalidation of a transaction entered into by the executive body of a legal entity with third parties depends on whether the third party, in entering into relations with the legal entity and concluding the agreement, acted in bad faith or unreasonably, particularly whether the third party was aware of the lack of sufficient authority on the part of the legal entity's body.

Courts, in their reasoning, note that the determination of the scope of powers of a legal entity's executive body and the good faith of its actions are internal matters between the legal entity and its executive body. To invalidate transactions concluded by the executive body of a legal entity in excess of its authority, it must be established through appropriate and admissible evidence that the third party acted in bad faith and unreasonably when entering into the transaction. Additionally, court decisions emphasize that the burden of proof regarding the bad faith and unreasonableness of the counterparty's behavior in the agreement rests with the legal entity.

Regarding a participant of a legal entity as a claimant in a lawsuit for invalidating a transaction executed by the executive body, the author highlights that judicial practice reflects two approaches: 1) the execution of a transaction by the executive body exceeding its authority is recognized as a violation of the corporate rights of the participant; 2) the execution of a transaction by the executive body exceeding its authority does not violate the corporate rights of the participant of such a legal entity.

Key words: invalidation of a transaction, executive body, excess of authority, corporate rights, participant, court decisions.

Згідно ч. 1, 2 ст. 39 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» виконавчий орган товариства здійснює управління поточною діяльністю товариства. До компетенції виконавчого органу товариства належить вирішення всіх питань, пов'язаних з управлінням поточною діяльністю товариства, крім питань, що належать до виключної компетенції загальних зборів учасників та наглядової ради товариства (у разі утворення). Аналогічна норма передбачена ст. 81 Закону України «Про акціонерні товариства».

Виконавчий орган здійснюючи управління поточною діяльністю товариства представляє юридичну особу у правовідносинах з третіми особами, в тому числі, укладаючи правочини. При цьому варто відзначити, що для третьої

особи, яка уклала з юридичною особою правочин, обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи загалом не мають юридичної сили. Такий підхід в першу чергу ґрунтується на нормах ч. 3 ст. 92 ЦК України згідно якої у відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження.

Позитивною та усталеною є також судова практика, що вчинення правочину виконавчим органом юридичної особи з перевищенням наданих йому повноважень не може бути самостійною підставою для визнання недійсним такого правочину. У справах про визнання недій-

сних договорів вчинених з перевищенням повноваження виконавчого органу суди у своїх висновках зазначають, що «питання визначення обсягу повноважень виконавчого органу товариства та добросовісність його дій є внутрішніми взаємовідносинами юридичної особи та її органу, тому сам лише факт вчинення виконавчим органом товариства протиправних, недобросовісних дій, перевищення ним своїх повноважень не може слугувати єдиною підставою для визнання недійсними договорів, укладених цим органом від імені юридичної особи з третіми особами.

Обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи набуває юридичної сили для третьої особи в тому випадку, якщо саме вона, ця третя особа, вступаючи у відносини з юридичною особою та укладаючи договір, діяла недобросовісно або нерозумно, зокрема, достеменно знала про відсутність у виконавчого органу товариства необхідного обсягу повноважень або повинна була, проявивши принаймні розумну обачність, знати про це. Тягар доказування недобросовісності та нерозумності в поведінці третьої особи несе юридична особа». Такий висновок зробив Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 24 грудня 2019 року у справі 910/12786/18 [1]. Аналогічна правова позиція вилася також у Постанові від 05 травня 2020 року у справі № 911/1634/19 про визнання договору недійсним [2], Постанові від 13 травня 2021 року у справі № 903/277/20 про визнання недійсними додаткових угод [3].

Аналіз судової практики свідчить, що навіть у випадках встановлення факту, що виконавчий орган укладаючи договір з третьою особою діяв недобросовісно, з перевищенням повноважень, це не буде єдиною підставою для визнання недійсними договорів, укладених цим органом від імені юридичної особи з третіми особами. Про зазначене свідчить також висновки Великої Палати Верховного Суду, викладені у Постанові від 27 червня 2018 року у справі № 668/13907/13-ц [4] про визнання договору купівлі-продажу нерухомого майна недійсним. Велика Палата Верховного Суду зазначила, що «для визнання недійсним договору, укладеного юридичною особою з третьою особою, з підстави порушення встановленого обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи, не має самостійного юридичного значення факт перевищення повноважень органом чи особою, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені.

Такий договір може бути визнаний недійсним у тому разі, якщо буде встановлено, що сама третя особа, контрагент юридичної особи за договором, діяла недобросовісно і нерозумно. Тобто третя особа знала або за всіма обставинами, проявивши розумну обачність, не могла не знати про обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи. Для визнання недійсним договору з тієї підстави, що його було укладено представником юридичної особи з перевищенням повноважень, необхідно встановити, по-перше, наявність підтверджених належними і допустимими доказами обставин, які свідчать про те, що контрагент такої юридичної особи діяв недобросовісно або нерозумно. При цьому тягар доказування недобросовісності та нерозумності в поведінці контрагента за договором несе юридична особа. По-друге, дії сторін такого договору мають свідчити про відсутність реального наміру його укладення і виконання».

Тобто, для визнання недійсним правочинів укладених виконавчим органом юридичної особи з перевищенням повноважень, необхідно належними та допустимими доказами підтвердити те, що контрагент такої юридичної особи діяв недобросовісно та нерозумно. Крім того, наголошується, що тягар доказування недобросовісності та нерозумності в поведінці контрагента за договором несе юридична особа.

«Закон не установлює виключного переліку обставин, які свідчать про недобросовісність чи нерозумність дій третьої особи у відносинах із юридичною особою. Тому з огляду на загальні засади здійснення цивільних прав (стаття 12 ЦК України) висновок про добросовісність поведінки третьої особи залежить від того, чи відповідало укладення договору її внутрішній волі, чи бажала третя особа реального настання правових наслідків, що обумовлені договором, і чи настали такі наслідки насправді. Таким чином, підлягає оцінці не лише поведінка третьої особи до та в момент укладення оспорюваного договору, але й після його укладення, зокрема чи виконала третя особа свої обов'язки за договором, у якій спосіб, як у подальшому третя особа розпорядилася одержаним за оспорюваним договором, чи не було залучення третьої особи до участі в укладенні договору формальною дією» [5].

Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 07 грудня 2022 року у справі № 904/6735/20 (624/215/21) [6] про визнання правочинів недійсними та скасування рішень державного реєстратора наголосив, що «позов про визнання недійсним відповідного правочину може бути задоволений у разі доведеності юридичною особою (позивачем) у господарському суді тієї обставини, що її контрагент знав або повинен був знати про наявні обмеження повноважень представника цієї юридичної особи, але, незважаючи на це, вчинив з ним оспорюваний правочин». Водночас варто зауважити позицію суду, «що якщо договір містить умову (пункт) про підписання його особою, яка діє на підставі статуту підприємства чи іншого документа, що встановлює повноваження зазначеної особи, то наведене свідчить про обізнаність іншої сторони даного договору з таким статутом (іншим документом) у частині, яка стосується відповідних повноважень, і в такому разі суд не може брати до уваги посилання сторони на те, що їй було невідомо про наявні обмеження повноважень представника її контрагента». Наголошується на тому, що суд не може брати до уваги посилання сторони на те, що їй було невідомо про наявні обмеження повноважень виконавчого органу чи представника її контрагента, якщо договір містить умову про підписання його особою, яка діє на підставі статуту підприємства чи іншого документа, що встановлює повноваження зазначеної особи. Це, на думку суду, свідчить про те, що інша сторона укладаючи договір ознайомилася із статутом чи іншим документом, про який зазначено в договорі щодо відповідних повноважень.

Чинне законодавство передбачає також можливість подальшого схвалення правочину. У справі № 910/7995/19 про визнання угоди недійсною Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 26 серпня 2021 року [7] зазначив: «відповідно до статті 241 ЦК України правочин, вчинений представником з перевищенням повноважень, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє, лише у разі наступного схвалення правочину цією особою. Правочин вважається схваленим зокрема у разі, якщо особа, яку він представляє, вчинила дії, що свідчать про прийняття його до виконання. Наступне схвалення правочину особою, яку представляють, створює, змінює і припиняє цивільні права та обов'язки з моменту вчинення цього правочину».

Водночас варто зауважити, що схвалення правочину шляхом прийняття його до виконання чи в іншій формі може бути застосоване лише за відсутності спеціального правового регулювання. Наприклад, ст. 46 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» передбачено схвалення значного правочину та правочину із заінтересованістю у порядку, встановленому для прийняття рішення про надання згоди на його вчинення.

Ще одне питання, яке виникає при розгляді даної категорії спорів є те чи має право учасник товариства звернутися до суду з позовом про визнання недійсним правочину, вчиненого виконавчим органом з перевищенням повноважень. З цього приводу у судовій практиці існує декілька підходів. Згідно першого підходу, вчинення правочину виконавчим органом з перевищенням повноважень визнається порушенням корпоративних прав учасника. Так, Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України у справі № 3-327гс15 про визнання недійсними договорів у Постанові від 1 липня 2015 року зазначила: «незалежно від суб'єктного складу, якщо учасник (акціонер) господарського товариства обгрунтовує відповідні позовні вимоги порушенням його корпоративних прав, то такої спір підвідомчий господарським судам оскільки укладення директором товариства цих договорів свідчить про порушення корпоративних прав позивача щодо управління справами товариства, розподілу прибутку товариства (з одержанням своєї частки) від господарської діяльності товариства та погіршення майнового стану підприємства, що впливає на права позивача як учасника» [8]. Аналогічна позиція зазначена Верховним Судом у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі № 927/976/17 про визнання договору недійсним у Постанові від 12 червня 2018 року [9]. Крім того, у справі № 908/1029/16 про визнання додаткової угоди до договору позики недійсною Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 06 червня 2018 року [10] зазначив про те, що «особа, маючи корпоративні права, вправі очікувати від їх реалізації, зокрема, матеріальне благо, не може бути обмежена у судовому захисті своїх прав; має право будь-яким не забороненим способом захищати свої права і свободи від порушення і протиправних посягань». Учасник юридичної особи, на думку суду, має право звернутися до суду з позовом про визнання недійсним правочину, вчиненого виконавчим органом з перевищенням повноважень, якщо обгрунтує позовні вимоги порушенням корпоративних прав.

Відповідно до другого підходу, на думку суду, корпоративні права учасника у такому випадку не порушені. Зокрема у справі № 916/2084/17 про визнання договорів недійсними Велика Палата Верховного Суду у Постанові від 08 жовтня 2019 року [11] зробила наступний висновок: «за договором, укладеним товариством, права та обов'язки набуває таке товариство як сторона договору. При цьому, правовий стан (сукупність прав та обов'язків) безпосередньо учасників цього товариства жодним чином не змінюється. Підписання генеральним директором оспорюваних договорів без передбаченої статуту згоди загальних зборів цього товариства може свідчити про порушення прав та інтересів самого товариства, а не корпоративних прав його учасника, оскільки генеральний директор діяв саме від імені товариства, а не його учасників. Повноваження діяти від імені юридичної особи є можливістю створювати, змінювати, припиняти цивільні права та обов'язки юридичної особи (ст. 239 ЦК України). Таке повноваження не належить до корпоративних прав учасника юридичної особи.

Повноваження органу управління товариства (на надання згоди), який діє від імені товариства, не можна ототожнювати з корпоративними правами його учасників, які діяти від імені товариства права не мають. Підписання виконавчим органом товариства договору з іншою особою без передбаченої статуту згоди вищого органу цього товариства може свідчити про порушення прав та інтересів самого товариства у його відносинах з іншою особою – стороною договору, а не корпоративних прав його учасника».

Аналізуючи дану категорію справ варто також підкреслити те, що суди у своїх рішеннях відмічають, що у спорах про визнання недійсним правочину укладеного виконавчим органом юридичної особи поширюється юрисдикція господарського суду незалежно від того, чи є відповідачем оспорюваного договору фізична особа.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 грудня 2019 року, справа 910/12786/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86717263>.
2. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 05 травня 2020 року, справа № 911/1634/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95343944>.
3. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 13 травня 2021 року, справа № 903/277/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96926759>.
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 червня 2018 року у справі № 668/13907/13-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78977588>.
5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19 червня 2018 року, справа № 908/4550/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74991657>.
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 07 грудня 2022 року, справа № 904/6735/20 (624/215/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108086416>.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 26 серпня 2021 року, справа № 910/7995/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99202254>.
8. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 1 липня 2015 року, справа № 3-327гс15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/46078534>.
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 12 червня 2018 року, справа № 927/976/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74670250>.
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 06 червня 2018 року, справа № 908/1029/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74691763>.
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08 жовтня 2019 року, справа № 916/2084/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84911545>.

**ПРАВОВИЙ СТАТУС ПОСТАЧАЛЬНИКІВ P2B-ПОСЛУГ В УКРАЇНІ
ТА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ****THE LEGAL STATUS OF P2B SERVICE PROVIDERS IN UKRAINE
AND THE EUROPEAN UNION: A COMPARATIVE ASPECT**

Гайдай К.О., аспірантка

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України

Представлена робота присвячена порівняльно-правовому аналізу й дослідженню особливостей регулювання P2B-послуг в Україні та ЄС. У статті розкрито особливості правового регулювання відносин із надання послуг за участю постачальників послуг проміжного характеру в інформаційній сфері (онлайн-посередників або інтернет-посередників) та суб'єктів господарювання. Описано правовий статус онлайн-посередників у сфері P2B-послуг за законодавством України та згідно основного акту ЄС у вказаній сфері – Регламенту (ЄС) 2019/1150 Європейського Парламенту та Ради від 20 червня 2019 року про сприяння справедливості та прозорості для бізнес-користувачів послуг онлайн-посередництва. Означена проблематика визначення суб'єктного складу правовідносин у сфері надання послуг проміжного характеру, зокрема, стосовно визначення користувача (споживача, замовника) послуг. Охарактеризовано необхідність специфічного правового регулювання досліджуваних суб'єктів з точки зору їхнього впливу на ринок. Обґрунтовано, що P2B-послуги в Україні регулюються лише частково, в окремих сферах. Охарактеризовано зміст та основні положення Регламенту (ЄС) 2019/1150. Визначено, які суб'єкти входять у сферу правового регулювання Регламенту, і які послуги виключаються з нього, а також поняття «послуги онлайн-посередництва». Наведено перелік вимог, що висуваються в ЄС до провайдерів послуг онлайн-посередництва для бізнес-користувачів, зокрема умови, що є обов'язковими для включення в договір («умови та положення») між таким посередником і бізнес-користувачем, та вимоги до змісту, форми й способу викладення договору. До таких умов належать вимоги щодо прозорості, зрозумілості, доступності умов та положень тощо, а також наявності в їх структурі правил щодо врегулювання спорів, розгляду скарг, надання певної інформації стосовно алгоритмів індексації, підстав видалення акаунту та інших. Коротко окреслені відомості стосовно ефективності Регламенту, наведені його зв'язки з іншими новітніми нормативно-правовими актами ЄС у сфері цифрових ринків і цифрових послуг. Описано основні проблеми його реалізації.

У статті обґрунтовується висновок про недостатнє правове регулювання постачальників P2B-послуг в Україні при зростаючій необхідності забезпечити конкурентне середовище для залучення інвестицій і втілення євроінтеграційного курсу.

Ключові слова: електронна комерція, онлайн-посередники, інтернет-посередники, P2B-послуги, онлайн-платформи, законодавство ЄС.

The present work is devoted to comparative legal analysis and study of the peculiarities of P2B services regulation in Ukraine and the EU. The article reveals the peculiarities of legal regulation of relations in providing services involving intermediate service providers in the information sphere (online intermediaries or internet intermediaries) and business entities. The author describes the legal status of online intermediaries in the field of P2B services under Ukrainian law and under the main EU act in this area – Regulation (EU) 2019/1150 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on promoting fairness and transparency for business users of online intermediation services. The author outlines the issues of determining the subjective composition of legal relations in the field of intermediate services, in particular, with regard to the definition of a user (consumer, customer) of services. The author describes the need for specific legal regulation of the subjects under study in terms of their impact on the market. The author proves that P2B services in Ukraine are regulated only partially, in certain areas. The author describes the content and main provisions of Regulation (EU) 2019/1150. The author identifies which entities are included in the scope of legal regulation of the Regulation and which services are excluded from it, as well as the concept of 'online intermediation services'. The author provides a list of requirements imposed in the EU on providers of online intermediation services for business users, including the terms and conditions that are mandatory to be included in the contract ('terms and conditions') between such intermediary and business user, and requirements to the content, form, and manner of presentation of the contract. These conditions include requirements for transparency, clarity, accessibility of terms and conditions, etc., as well as the presence in their structure of rules for dispute resolution, complaints, provision of certain information on indexing algorithms, grounds for account deletion, etc. The author briefly outlines the effectiveness of the Regulation and its links with other recent EU regulations in the digital markets and services field. The main problems of its implementation are described.

The article concludes that there is insufficient legal regulation of P2B service providers in Ukraine, given the growing need to ensure a competitive environment for attracting investment and implementing the European integration course.

Key words: e-commerce, online intermediaries, internet intermediaries, P2B services, online platforms, EU legislation.

У наш час цифрові ринки внаслідок інтенсивного й динамічного науково-технічного прогресу отримали феноменальний розвиток з точки зору форм та методів здійснення комерційної діяльності. Постачальники послуг проміжного характеру в інформаційній сфері, або, як їх звичайно іменують у західній правовій науці, «інтернет-посередники» чи «онлайн-посередники», трансформувались із нейтральних посередників, що забезпечують простий обмін інформацією і її зберігання, у впливові, технологічно інноваційні та диверсифіковані компанії, здатні надавати різноманітні послуги у сфері маркетингу, продажів, хостингу, агрегації товарів або відгуків, індексації результатів пошуку, реклами тощо. Вони відомі також як «онлайн-платформи», «цифрові платформи», «провайдери сервісів з обміну контентом», «онлайн-маркетплейси» та багато інших форм онлайн-посередництва, що мають різні ознаки, однак усі поєднані спільною функцією – сприяння користувачам мережі в здійсненні їхніх прав. Регулювання правовідносин між інтернет-посередниками та фізичними особами-споживачами є значно роз-

робленим як в Україні, так і в зарубіжних правових системах; водночас, в останні роки економічний вплив певних онлайн-платформ зріс настільки, що це зумовило ризики для прозорості, чесності, рівності, конкуренції та інших засад ринку в демократичних суспільствах, враховуючи, що користувачами послуг онлайн-посередників можуть бути не лише громадяни, а й суб'єкти господарювання. Як зазначає І. Алексєєнко, «Питання щодо статусу платформ як суб'єктів підприємницької діяльності, головною метою яких є отримання прибутку, а не просто посередницьких структур, обумовлюється тим, що вони організовують створення та обмін цінностями чи вартостями («організатори ринку»), а не просто поєднують замовника з підрядником» [1, с. 51].

«Platform-to-business» («P2B») – це правовідносини між онлайн-платформою і суб'єктом господарювання, а також модель надання послуг, спрямованих на бізнес-користувачів. P2B-відносинами є будь-які відносини із замовлення послуг бізнес-користувачем в онлайн-посередника задля сприяння продажам, незалежно від харак-

теру такої послуги, як-то, розміщення оголошення, контенту, чи реклами. Такі правовідносини, зважаючи на їх характер, завжди будуть зобов'язальними, і в абсолютній більшості випадків – договірними, отже, на них поширюються загальні правила цивільного й господарського законодавства. Однак, такі правила не враховують особливостей положення сторін договору і правового статусу онлайн-платформ, які за первинною сутністю є постачальниками послуг проміжного характеру в інформаційній сфері.

Основним актом законодавства України, що визначає правовий статус постачальників послуг проміжного характеру в інформаційній сфері, є Закон України «Про електронну комерцію» (далі – «Закон про е-комерцію») [2]. Стаття 9 зазначеного акту окреслює правові характеристики постачальників послуг проміжного характеру та визначає форми, в яких вони можуть брати участь у цивільних правовідносинах. Згідно ч. 2 ст. 9 Закону про е-комерцію, права та обов'язки постачальника послуг проміжного характеру в інформаційній сфері визначаються договором про надання таких послуг, Цивільним та Господарським кодексами України, положеннями цього Закону та законодавством у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра. Однак, аналіз законодавства в інших сферах правового регулювання підтверджує, що джерела визначення правового статусу, вказані у вищенаведеній нормі, не відповідають фактичному стану правового регулювання та надмірно звужують обсяг можливого правозастосування. Частина 2 ст. 9 Закону про е-комерцію викладена в редакції Закону № 2529-IX від 16.08.2022 року, щоб кореспондувати змінам у законодавстві України про електронні комунікації, однак станом на листопад 2024 року набули чинності нормативно-правові акти в інших сферах, зокрема Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги» [3]. Задля усунення неоднозначності, що може виникати при визначенні правового статусу певного суб'єкта у зв'язку зі змістом ч. 2 ст. 9 Закону про е-комерцію, доцільно викласти цю норму в наступній редакції: «Права та обов'язки постачальника послуг проміжного характеру в інформаційній сфері визначаються договором про надання таких послуг, Цивільним та Господарським кодексами України, положеннями цього Закону, законодавством у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра й іншими актами цивільного законодавства України».

З аналізу норм законодавства, яке регулює правовідносини у сфері електронної комерції, випливає, що відповідне правове регулювання спрямоване перш за все на відносини за участі користувачів (споживачів, замовників), які є фізичними особами. Зокрема, відповідно до ст. 8 Закону про е-комерцію, права та обов'язки покупця (замовника, споживача) товарів, робіт, послуг у сфері електронної комерції визначаються законодавством України, зокрема Законом України «Про захист прав споживачів». Також, згідно ч. 1 ст. 1 Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги», цей Закон регулює відносини між виконавцем та споживачем щодо надання цифрового контенту та/або цифрової послуги, а ч. 2 ст. 2 Закону розтлумачує, що терміни «споживач» та «продавець» вживаються в цьому Законі у значеннях, наведених у Законі України «Про захист прав споживачів». Однак, інші нормативно-правові акти у сфері регулювання правовідносин щодо надання послуг проміжного характеру прямо не виключають зі сфери регулювання користувачів-суб'єктів господарювання. До прикладу, Закон України «Про електронні комунікації» [4] у п. 46 ст. 2 визначає користувача електронних комунікаційних послуг як *юридичну* або фізичну особу, або фізичну особу – підприємця, яка користується або замовляє електронну комунікаційну послугу. Споживач, при цьому, розуміється як фізична особа, яка використовує або замовляє електронну комунікаційну послугу

для власних потреб та не надає електронних комунікаційних послуг (п. 121 ст. 2). Аналогічний підхід застосовується при визначенні користувача і споживача платіжних послуг у Законі України «Про платіжні послуги» [5] (п. 28, п. 82 ст. 1 відповідно). Описана термінологічна логіка законодавства ґрунтується на принципі системності права і є зрозумілою. Утім, особливі права бізнес-користувачів послуг великих онлайн-платформ у цілому залишаються поза увагою законодавця.

Одним із прикладів специфічного правового регулювання, адресованого завданням забезпечення чесних ринків і прозорих бізнес-практик, є положення щодо послуг онлайн-посередництва згідно Регламенту (ЄС) 2019/1150 Європейського Парламенту та Ради від 20 червня 2019 року про сприяння справедливості та прозорості для бізнес-користувачів послуг онлайн-посередництва [6]. Цей Регламент є проявом необхідності вирішення проблем ринку, зумовлених розвитком сучасних технологій та впливом технологічних гігантів, що призводить до зниження прозорості відносин і поширення недобросовісних бізнес-практик. Як підкреслюється у п. (2) Преамбули Регламенту, «З огляду на таку зростаючу залежність (*від постачальників послуг онлайн-посередництва – прим. авт.*), постачальники цих послуг часто мають кращу позицію на ринку, що дозволяє їм, по суті, діяти в односторонньому порядку в спосіб, який може бути несправедливим і може завдати шкоди законним інтересам їхніх бізнес-користувачів і, опосередковано, також споживачам у Союзі. Наприклад, вони можуть в односторонньому порядку нав'язувати бізнес-користувачам практику, яка грубо відхиляється від належної комерційної поведінки або суперечить принципам добросовісності та чесності». Схожим чином у Регламенті згадуються онлайн-пошукові системи, провайдери яких можуть мати суттєві переваги при ранжуванні бізнес-користувачів (п. (4) Преамбули). До переліку послуг онлайн-посередництва зазначений Регламент у п. (11) Преамбули невичерпно відносить онлайн-маркетплейси електронної комерції, включаючи колаборативні, на яких діють бізнес-користувачі, такі як магазини застосунків, та онлайн-соціальні медіа сервіси, незалежно від технології, що використовується для надання послуги. Водночас, наступні послуги не охоплюються Регламентом (ЄС) 2019/1150 (п. (11) Преамбули):

- послуги, що надаються офлайн або включають оплату готівковими коштами;
- послуги «peer-to-peer» без присутності бізнес-користувачів;
- «чисті» послуги онлайн-посередництва між бізнесом та бізнесом, які не пропонуються споживачам;
- інструменти онлайн-реклами та біржі онлайн-реклами, які не надаються з метою сприяння укладанню прямих угод і які не передбачають договірних відносин зі споживачами;
- послуги пошукової оптимізації;
- послуги, пов'язані з програмним забезпеченням для блокування реклами;
- технологічна функціональність та інтерфейси, що слугують виключно для з'єднання обладнання з програмним забезпеченням (за деякими виключеннями);
- послуги онлайн-оплати, оскільки вони самі по собі не відповідають застосовним вимогам, а скоріше є допоміжними для операції з постачання товарів і послуг відповідним споживачам.

Як випливає з п. 10 Преамбули та положень статті 1 Регламенту (ЄС) 2019/1150, в обсяг визначення послуг онлайн-посередництва входять наступні обов'язкові ознаки: 1) це послуга інформаційного суспільства; 2) її метою є сприяння ініціюванню прямих транзакцій між бізнесом та споживачами; 3) послуга надається на підставі договору з бізнес-користувачем та провайдером послуги. Відзначимо, що для застосування біль-

шості положень Регламенту, за деякими винятками, розмір суб'єкта господарювання не має значення, отже Регламент є обов'язковим до дотримання всіма провайдером онлайн-посередницьких послуг, що підпадають під визначені характеристики («горизонтальний підхід»). Зважаючи на вищевикладене, до видів таких провайдерів онлайн-посередницьких послуг можна віднести онлайн-маркетплейси електронної комерції (Amazon, eBay, Allegro), онлайн-агентства для організації подорожей (Booking.com, TripAdvisor), магазини застосунків (Apple App Store, Google Play Market), платформи з надання спеціалізованих послуг (Uber, Glovo), онлайн-пошукові системи (Google, Bing, Yahoo!), соціальні медіа платформи, що використовуються для бізнесу (Twitter (X), Facebook, Instagram, YouTube).

Оскільки метою зазначеного Регламенту є забезпечення прозорості, справедливості та можливостей ефективного відшкодування для бізнес-користувачів послуг онлайн-посередництва, основним механізмом правового регулювання Регламенту є встановлення правил побудови зобов'язальних правовідносин між такими користувачами та провайдерами послуг. Зокрема, Регламент містить ряд обмежувачих та стимулюючих норм щодо складання Умов та положень онлайн-платформ, таким чином формуючи перелік істотних умов і правил, обов'язкових для визнання законності укладених з бізнес-користувачами договорів. Варто зауважити, що бізнес-користувачі (суб'єкти господарювання), не мають прав, якими наділені кінцеві користувачі (споживачі-фізичні особи) у правовідносинах із постачальниками послуг, тому інструменти захисту, запроваджені Регламентом (ЄС) 2019/1150, є в цьому сенсі революційними для сприяння створенню чесних умов для всіх учасників ринку.

Умови та положення надання послуг (Terms & Conditions, Terms of Use, Terms of Service, User Agreement тощо), які за правовою природою є публічною офертою (якщо доступні публічно), що набуває статусу договору з моменту прийняття користувачем її умов, є основною формою юридичної участі інтернет-посередників у суспільних правовідносинах. Такі договори встановлюють перелік прав, обов'язків та відповідальності інтернет-посередників і характеризують їхній індивідуальний правовий статус, та є способом регулювання правовідносин щодо надання послуг користувачам. Більшість інтернет-посередників розміщують свої Умови та положення онлайн, а за видом такої угоди є договором приєднання, оскільки користувач, як правило, не може ініціювати внесення змін у такий договір. Таким чином, інтернет-посередник (провайдер послуг) має у правовідносинах привілейоване становище, що впливає з його домінуючої функції створювати джерело зобов'язального права для користувача. За таких обставин видається закономірно підвищена увага європейських законодавців до встановлення обмежень, покликаних запобігти зловживанню правом привілейованою стороною. Регламент (ЄС) 2019/1150 у сукупності з іншими нормативно-правовими актами встановлює перелік вимог до умов та положень провайдерів онлайн-посередницьких послуг. Зокрема, стаття 3 та 8 Регламенту вимагають, щоб умови та положення відповідали таким вимогам:

- були викладені простою та зрозумілою мовою;
- були легкодоступними для бізнес-користувачів на всіх етапах їхніх комерційних відносин з постачальником послуг онлайн-посередництва, в тому числі на переддоговірній стадії;
- визначали підстави для прийняття рішень про призупинення або припинення чи накладення будь-якого іншого виду обмежень на повне або часткове надання своїх послуг онлайн-посередництва бізнес-користувачам;
- містили інформацію про будь-які додаткові канали дистрибуції та потенційні партнерські програми, за допо-

могою яких постачальники послуг онлайн-посередництва можуть продавати товари та послуги, що пропонуються бізнес-користувачами;

- включали загальну інформацію про вплив положень та умов на володіння й контроль прав інтелектуальної власності бізнес-користувачів;

- зміни до умов і положень не мали ретроспективної дії, за винятком випадків, коли вони необхідні для дотримання правових або регуляторних зобов'язань або коли ретроспективні зміни є вигідними для бізнес-користувачів;

- містили інформацію про умови, за яких бізнес-користувачі можуть розірвати договірні відносини з провайдером;

- містили опис технічного та договірної доступу, або його відсутності, до інформації, наданої або створеної бізнес-користувачем, яку постачальники послуг зберігають після закінчення терміну дії договору між постачальником послуг та бізнес-користувачем.

Стаття 3 Регламенту вимагає, за певними винятками, щоб провайдер повідомляв бізнес-користувачам з використанням довгострокового носія (наприклад, електронною поштою) про будь-які запропоновані зміни своїх Умов та положень протягом розумного та пропорційного строку, який у будь-якому разі не повинен бути меншим за 15 днів до дати вступу відповідних змін у силу, і користувач матиме право розірвати контракт протягом цього періоду. Протягом періоду повідомлення подання нових товарів або послуг провайдером вважається конклюдентною дією щодо скасування періоду повідомлення, за винятком випадків, коли розумний і пропорційний період повідомлення перевищує 15 днів, оскільки зміни до Умов вимагають від бізнес-користувача внесення значних технічних змін до своїх товарів або послуг. Також, постачальники послуг онлайн-посередництва повинні забезпечити чітку ідентифікацію бізнес-користувача, який надає товари або послуги через сервіс онлайн-посередника. Умови та положення, що не відповідають вимогам статті 3 Регламенту, вважаються нікчемними.

Регламент встановлює ряд інших зобов'язань, які формують статус постачальників онлайн-посередницьких послуг, наприклад:

- Згідно статті 4, якщо провайдер обмежує або призупиняє надання послуг, він повинен до такого обмеження або призупинення надати користувачу детальне пояснення причин обмеження або призупинення. Якщо провайдер припиняє надання всіх послуг, період повідомлення з поясненням причин повинен бути не меншим за 30 днів.

- Стаття 5 встановлює вимоги щодо описання в умовах та положеннях параметрів ранжування, та окремі вимоги до онлайн-пошукових систем щодо надання відповідної інформації.

- Стаття 6 встановлює, що у разі надання допоміжних товарів або послуг, включаючи фінансові продукти, провайдер повинен викласти у своїх умовах та положеннях опис типу пропонованих допоміжних товарів та послуг, а також опис того, чи може бізнес-користувач також пропонувати власні допоміжні товари та послуги через послуги онлайн-посередництва, і якщо так, то на яких умовах.

- Стаття 7 вимагає, щоб Умови та положення містили опис випадків та економічних, комерційних або юридичних причин диференційованого ставлення, особливо, якщо це стосується можливостей доступу до персональних або інших даних, зібраних або згенерованих на платформі, ранжування та інших налаштувань, що можуть впливати на доступ споживача до товарів та послуг, ціну онлайн-посередницьких послуг.

- Стаття 9 встановлює додаткові зобов'язання стосовно включення в умови та положення інформації щодо поводження з персональними та іншими даними бізнес-користувачів та споживачів.

– Стаття 10 вимагає, щоб провайдери послуг онлайн-посередництва належним чином обґрунтували заборону для бізнес-користувачів пропонувати свої товари або послуги на інших умовах та іншими способами, ніж через сервіс онлайн-посередника.

– Стаття 11 встановлює вимогу створення легкодоступної та безкоштовної системи розгляду скарг стосовно послуг провайдера, а також звітування щодо її роботи. Це положення не застосовується до малих суб'єктів господарювання.

– Стаття 12 зобов'язує провайдерів (крім малих суб'єктів господарювання) в умовах та положеннях зазначати не менше двох медіаторів, що можуть бути залучені до досудового вирішення спору, та встановлює вимоги до цих медіаторів і розподілу витрат на медіацію.

У листопаді 2022 року Європейська Комісія опублікувала Дослідження з оцінки Регламенту (ЄС) 2019/1150 («Регламент Р2В»), що містить аналіз ефективності правового регулювання Регламенту, висвітлення його впливів, і презентує вивчення особливостей умов та положень провайдерів онлайн-посередницьких послуг. Автори дослідження підкреслюють: «Встановивши мінімальні стандарти прозорості для комерційних відносин Р2В, Регламент Р2В став першим у світі горизонтальним регулюванням економіки цифрових платформ, що охоплює як постачальників послуг онлайн-посередництва, так і пошукові системи. [...] Встановлюючи правила щодо прозорості та справедливості договорів, а також зобов'язань щодо відшкодування збитків, це законодавство запровадило широкі та базові правила для заповнення прогалин щодо ключових комерційних питань у відносинах Р2В, які ґрунтуються на односторонньо нав'язаних приватно-правових договорах (тобто, Умовах та положеннях платформ)» [7, с. 190]. Згідно Дослідження, Регламент стимулював законотворчі процеси щодо створення подібних нормативно-правових актів в інших країнах світу – в Японії, Південній Кореї, Ізраїлі [7, с. 190]. Правове регулювання, закладене Регламентом (ЄС) 2019/1150, вплинуло на Акт про цифрові послуги та Акт про цифрові ринки, що продовжили і посилили тенденцію до врегулювання

діяльності онлайн-платформ як специфічних суб'єктів ринку з окремим правовим статусом, які діють в багатьох індустріях на ринку. Утім, дослідники Європейської Комісії відзначили два найбільш проблемні питання при оцінці ефективності Регламенту: низький рівень розробленості інструментів примусового виконання і недостатня інформованість суб'єктів ринку стосовно вимог Регламенту [7, с. 197]. Підкреслено важливість майбутньої оцінки взаємодії Регламенту (ЄС) 2019/1150 та Акту про цифрові ринки, оскільки обидва акти спрямовані на забезпечення прозорості й чесності підприємницьких практик інтернет-посередників.

Зважаючи на відсутність кордонів у цифровому середовищі мережі Інтернет, було би неочачно сподіватися, що великі онлайн-платформи й інші постачальники послуг онлайн-посередництва для бізнесу не матимуть вплив на ринок України. Такі платформи в переважаючій більшості є міжнародними й діють транскордонно, а тому зобов'язані дотримуватися законодавства держав та регіонів, на ринках яких вони оперують. Часто оптимальним методом забезпечення дотримання законодавства (комплаєнсу) є обрання найсуворішого стандарту, застосування якого охоплює та забезпечує дотримання менш суворих правил окремих держав. Бізнес-користувачі, які є резидентами України, можуть скористатися перевагою обраного платформи стандарту стосовно прозорості й чесності умов надання послуг. Однак, в Україні наразі відсутній механізм забезпечення прав бізнес-користувачів, якого зобов'язані були б дотримуватися усі платформи, що здійснюють господарську діяльність на українському ринку. Це створює «сірі зони», що можуть бути використані платформами для досягнення максимальної прибутковості за рахунок свого преференційного становища перед бізнес-користувачами. Вбачається необхідною імплементація та адаптація у національній правовій системі відповідних положень нормативно-правових актів ЄС щодо забезпечення прозорості послуг онлайн-посередництва для бізнесу, щоб створити сприятливе інвестиційне середовище з високим рівнем ринкової конкуренції, а також забезпечити належний та ефективний євроінтеграційний процес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєнко. І. Основні проблеми правового регулювання цифрових трудових платформ в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 49–55. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/12365/1/8.pdf> (дата звернення: 18.11.2024).
2. Про електронну комерцію: Закон України від 03 вересня 2015 р. № 675-VIII. ВВР. 2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text> (дата звернення: 20.11.2024).
3. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10 серпня 2023 р. ВВР. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text> (дата звернення: 20.11.2024).
4. Про електронні комунікації: Закон України від 16 грудня 2020 р. № 1089-IX. ВВР. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (дата звернення: 20.11.2024).
5. Про платіжні послуги: Закон України від 30 червня 2021 р. № 1591-IX. ВВР. 2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text> (дата звернення: 20.11.2024).
6. Regulation (EU) 2019/1150 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on promoting fairness and transparency for business users of online intermediation services. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32019R1150> (дата звернення: 20.11.2024).
7. Study on Evaluation of the Regulation (EU) 2019/1150 on promoting fairness and transparency for business users of online intermediation services (the P2B Regulation) Final report. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023. 215 p. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d6a287b5-5116-11ee-9220-01aa75ed71a1/language-en/> (дата звернення: 21.11.2024).

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КСЕНОТРАНСПЛАНТАЦІЙ В УКРАЇНІ: ІСНУЮЧИЙ СТАН ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ

LEGAL REGULATION OF XENOTRANSPLANTATION IN UKRAINE: CURRENT STATE AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT

Довгаль О.О., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена детальному аналізу правового регулювання ксенотрансплантації в Україні, та порівнянню її з європейською нормативно-правовою базою у цій галузі. Досліджується, як існуючі прогалини в законодавстві впливають на можливість використання ксенотрансплантації в Україні, та підкреслюється необхідність удосконалення правового регулювання, щоб наблизити його до вимог і стандартів, установлених у країнах Європейського Союзу.

У роботі висвітлено основні проблеми, що виникають у зв'язку з недостатньою врегульованістю ксенотрансплантації, що ускладнює її впровадження в українську медичну систему.

Акцентовується увагу на ключових проблемах, що пов'язані із впровадженням ксенотрансплантації, серед яких важливу роль відіграють питання гарантування прав людей та тварин, а також проблеми етики та моралі. Проведено аналіз чинного законодавства, зокрема Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», та Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», який на сьогодні містить пряму заборону на пересадку органів тварин людині, проте дозволяє використовувати біоматеріали тваринного походження для виготовлення ксеоімплантатів з подальшим їх застосуванням.

У статті детально досліджено правовий статус анатомічних матеріалів тваринного походження, які можуть бути використані для трансплантації, та виявлено основні недоліки у законодавчій базі. Особливу увагу приділено європейському досвіду регулювання цієї сфери, зокрема рекомендаціям Ради Європи, що можуть бути використані для гармонізації українського законодавства.

Пропонуються шляхи вдосконалення правового регулювання ксенотрансплантації, серед яких адаптація національної нормативної бази до європейських стандартів, розробка окремого закону або підзаконних актів, які встановлюватимуть чіткий порядок застосування ксенотрансплантації.

У висновках підкреслюється важливість комплексного підходу, який враховуватиме етичні, медичні та правові аспекти ксенотрансплантації, сприятиме мінімізації ризиків для здоров'я пацієнтів та забезпечить відповідність сучасним світовим стандартам.

Ключові слова: ксенотрансплантація, трансплантація, право ЄС, анатомічні матеріали, біоетика, права пацієнтів.

The article is dedicated to a detailed analysis of the legal regulation of xenotransplantation in Ukraine, with a focus on comparing it to the European normative framework in this field. It explores how existing legislative gaps affect the feasibility of xenotransplantation in Ukraine and emphasizes the need to improve the legal framework to align it with the requirements and standards established in the European Union.

The study highlights the key challenges arising from the insufficient regulation of xenotransplantation, which complicates its integration into the Ukrainian healthcare system. Special attention is given to critical issues related to the implementation of xenotransplantation, including the protection of human and animal rights as well as ethical and moral concerns.

The article examines the current legal framework, particularly the Laws of Ukraine "On the Fundamentals of Health Care Legislation" and "On the Application of Anatomical Materials to Humans," which currently prohibit the transplantation of animal organs to humans but permit the use of animal-derived biomaterials for producing xenografts for further application.

The legal status of animal anatomical materials for transplantation purposes is thoroughly analyzed, revealing significant gaps in the legislative base. The article also draws on European regulatory experience, particularly the recommendations of the Council of Europe, which can serve as a guide for harmonizing Ukrainian legislation.

The study proposes ways to enhance the legal regulation of xenotransplantation, including the adaptation of national legislation to European standards and the development of a dedicated law or regulatory acts that establish clear procedures for the clinical application of xenotransplantation.

The conclusion underscores the importance of a comprehensive approach that addresses the ethical, medical, and legal aspects of xenotransplantation, helping to minimize risks to patient health and ensuring compliance with contemporary global standards.

Key words: xenotransplantation, transplantation, EU law, anatomical materials, bioethics, animal rights, patient rights.

Постановка проблеми та її наукове значення. Заданими Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ) щороку у світі проводиться близько 150 тисяч операцій з трансплантації. Хоча ця кількість видається доволі значною, де-факто всього 10% пацієнтів, котрим необхідна операція, вдається врятувати [1]. Однією з найбільш актуальних у сучасній медицині проблем, залишається проблема дефіциту донорських органів для трансплантації. У такому контексті ксенотрансплантація, тобто пересадка анатомічних матеріалів від тварин людині, стає перспективним напрямком для вирішення проблеми нестачі донорського матеріалу. Проте, розвиток ксенотрансплантації не обмежується лише медичними аспектами – він потребує також належного правового регулювання, оскільки пов'язаний з порушенням низки етичних та юридичних норм.

На сьогодні більш-менш уніфікований підхід до регламентації пересадки органів тварин у світі не сформувався. Правове регулювання ксенотрансплантації у різних країнах суттєво відрізняється, що, що обумовлено розбіжнос-

тями у підходах до біоетики, забезпечення безпеки пацієнтів та захисту прав тварин. Досвід зарубіжних держав у цій сфері демонструє різноманітні підходи до правового регулювання, які можуть слугувати орієнтиром для розробки власної нормативної бази в Україні.

Виклад основного матеріалу. За останні десятиліття рівень трансплантології у всьому світі істотно покращився, і продовжує активно розвиватися, зокрема, за рахунок того, що такий вид лікування є надзвичайно затребуваним серед пацієнтів. Завдяки розвитку медичних технологій, вдосконаленню імунологічних методів і значним досягненням у хірургії, трансплантація стала стандартом лікування для пацієнтів із серйозними захворюваннями внутрішніх органів.

На сьогодні лікарі надають перевагу використанню таким методам трансплантації як: пересадка анатомічних матеріалів від живого донора та від донора-трупа. Хоча застосування кожного із способів залежить від конкретного клінічного випадку, перший вид є більш поширеним для випадків, коли природа анатомічного матеріалу дозво-

ляє вилучити орган, не спричинивши при цьому істотної шкоди здоров'ю донора. Натомість другий стає особливо корисним у випадках, коли стан здоров'я реципієнта потребує пересадки життєво важливих органів, без яких людський організм не здатний функціонувати [2].

Однак, незважаючи на значні успіхи в цій сфері, глобальна нестача донорських органів все ж створює серйозні виклики для системи охорони здоров'я. У цьому контексті ксенотрансплантація, яка передбачає використання органів або тканин від тварин, стає все більш актуальною. Вона може слугувати важливим доповненням до традиційних методів трансплантації, особливо в умовах браку людей-донорів.

Проте, як в Україні, так і у світі, існує ряд перешкод, які стоять на шляху регулярного застосування ксенотрансплантації. Однією з таких перешкод, є недостатньо чітке, а в окремих випадках і зовсім відсутнє, правове регулювання порядку проведення операцій ксенотрансплантації та виготовлення ксеоімплантатів.

Важливо зазначити, що за чинним законодавством України, пересадка людині анатомічних матеріалів тварини забороняється, це, зокрема, зазначено у ч. 1 ст. 18 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» [3]. На території Європейського Союзу (далі – ЄС) діє схожа норма, передбачена ст. 5 Рекомендації Rec (2003) 10 Комітету міністрів Ради Європи для держав-членів «Щодо ксенотрансплантації» від 19 червня 2003 року (далі – Рекомендація) [4, ст. 5]. Там вказується, що ксенотрансплантація повинна використовуватися виключно для клінічних випробувань, крім випадків, коли з'являться відповідні прийняті у всьому світі наукові стандарти доказу того, що відсутня небезпека для інших людей, зокрема, небезпека інфікування. А також буде доведена терапевтична користь ксенотрансплантації. А стаття 4 передбачає, що застосування ксенотрансплантації може бути дозволене лише у випадку, якщо відповідне законодавство країни-члена приведенне у відповідність до тексту Рекомендації.

У Резолюції Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я WHA57.18 «Трансплантація людських органів та тканин», прийнятій 22 травня 2004 року, у другому розділі «Ксеногенна трансплантація» зазначається, що ксенотрансплантація може бути дозволена лише за наявності ефективних національних механізмів нормативного регулювання цієї сфери [5].

Тож, можна зробити висновок, що право ЄС висуває вимогу щодо наявності структурованого та чіткого законодавчого регулювання як необхідної умови для здійснення державою повноцінної діяльності в сфері ксенотрансплантації. На підставі аналізу зазначених вище нормативно-правових актів, можна зробити висновок про те, що в національному праві мають бути врегульовані наступні питання, які стосуються пацієнта:

- визначення умов участі пацієнта у клінічному дослідженні;
- інформація, яка надається пацієнтам та їхнім близьким родичам, в рамках дослідження;
- згода на проведення операції ксенотрансплантації (хто має право надавати таку згоду);
- забезпечення лікарської таємниці, недопущення витоку конфіденційних даних про реципієнта [4].

Відповідно до Рекомендацій Комітету Ради Європи, участь людини у клінічних дослідженнях, пов'язаних з ксеногенною трансплантацією, має передбачати, що:

- (а) жоден з існуючих методів лікування не може дати належного результату;
- (б) ризик для пацієнта є співрозмірним з ймовірним результатом.

У першому випадку це означає, що ксенотрансплантація повинна розглядатися як останній варіант у випадку відсутності альтернативних ефективних підходів. До того

ж, важливо відмітити, що відсутність необхідних анатомічних матеріалів від людини-донора не може розцінюватися як ситуація, коли лікування не дає належного результату.

Друга умова означає, що потенційний ризик для здоров'я або життя пацієнта повинен бути мінімальним і відповідати очікуваному позитивному результату для його стану [5].

Правове регулювання ксенотрансплантації передбачає також жорсткі вимоги до інформованості пацієнтів та встановлення відповідних обмежень для забезпечення їхньої безпеки й мінімізації ризиків для оточуючих. Важливим елементом є повне розуміння пацієнтом характеру і мети проведеної процедури, а також усвідомлення можливих наслідків, включно з потенційними загрозами для здоров'я. Зокрема, пацієнти мають усвідомлювати можливість застосування до них заходів, які спрямовані на контроль їхнього стану здоров'я, а також профілактичних заходів, необхідність яких може виникнути після операції. Згідно з принципами необхідності та співмірності, такі заходи повинні застосовуватися залежно від обставин і відповідно до результатів оцінки ризиків, які може спричинити ксенотрансплантація [5]. Такі заходи можуть включати:

- збирання персональних даних і постановку на облік;
- довготривалий медичний нагляд, який включає постійне взяття біологічних зразків і їхнє архівування;
- підтримку контакту з медичною групою;
- обов'язок неухильно дотримуватися усіх рекомендацій та настанов лікарів
- обов'язок пацієнта погодитися з тим, що медична група надаватиме інформацію про ризик інфікування та пов'язані з ним обмеження всім особам, з якими пацієнт у майбутньому буде мати тісні стосунки;
- інші обмеження, які можуть бути застосовані у разі необхідності, зокрема можлива ізоляція у разі виявлення заразного або невідомого раніше захворювання.

Варто сказати, що подібні положення знайшли відображення і в українському законодавстві. Так, Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» зокрема передбачений обов'язок надати пацієнту достовірної і повної інформації про стан свого здоров'я, а також про методи лікування, які до нього застосовуються. У цьому законі також зазначається про обов'язок лікарів не розголошувати відомості про стан здоров'я пацієнтів [6].

Крім того, близьким родичам реципієнта має бути надана інформація про проведення ксенотрансплантації стосовно пацієнта, про небезпеку інфікування та про наслідки, які може мати для них ксенотрансплантація, а також про обмеження, що можуть бути до них застосовані [7]. Такі дані не порушують лікарської таємниці, оскільки по-перше, мають надаватися лише зі згоди пацієнта, а по-друге, спрямовані на те, щоб забезпечити безпеку людей, які можуть тим чи іншим чином контактувати з пацієнтом, а відтак бути інфікованими. Проблемою залишається те, що міжнародне законодавство не визначає коло осіб, які відносяться до близьких. Це призводить до того, що фактично не існує межі, де розголошення інформації про проведення у відношенні до пацієнту операції з ксенотрансплантації є правомірним, а де починається незаконне розголошення медичної таємниці, аналогічна проблема існує і у вітчизняному законодавстві [7].

У цьому контексті конфіденційність означає, що всі особисті відомості про реципієнта та відомості про їхніх близьких, якщо такі є, повинні вважатися конфіденційними.

Наостанок варто наголосити на важливості того, щоб пацієнт усвідомлював походження органа, який йому пересаджують, коли мова йде про трансплантат тваринного походження. Ця обставина може стати причиною відмови чи заперечення проти трансплантації не тільки з медичних,

але й із суто етичних міркувань. Таким чином, питання, такі як захист прав тварин і дотримання морально-етичних норм можуть стати чинниками, що впливають на рішення щодо проведення таких операцій [8].

Висновок. На мою думку, правове регулювання порядку застосування ксенотрансплантації як в Україні, так і в ЄС, потребує значного удосконалення. Наявні норми, хоча і визначають загальний порядок застосування ксеноімплантів, проте не містять конкретного порядку, який би дозволив регулярно проводити операції з ксенотрансплантації. Важливо врегулювати принаймні дві групи відносин:

Щодо порядку надання медичної допомоги, пов'язаної з трансплантацією органів тварин;

Щодо походження анатомічного матеріалу.

В Україні ці питання залишаються поза правовим полем, тож наразі застосування ксенотрансплантації неможливе. Натомість, дозволено створювати імплантати із анатомічних матеріалів тваринного походження і вико-

ристовувати їх для людей. Проте відсутність детального правового механізму створює додаткові ризики як для пацієнтів, так і для медичних установ, які надають подібні послуги. Це підкреслює необхідність актуалізації українського законодавства і адаптацію його до норм Європейського Союзу, для забезпечення безпеки пацієнтів, ефективного контролю за якістю матеріалів та дотримання етичних стандартів у сфері ксенотрансплантації.

Можна запропонувати принаймні два варіанти такого удосконалення. По-перше, шляхом внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я та до Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», а також розробки окремого підзаконного акту (постанови Кабінету міністрів України чи наказу МОЗ) спрямованого на регулювання питань ксенотрансплантології. По-друге, шляхом зняття існуючих нині заборон на трансплантацію людині органів тварин та розробки окремого закону «Про ксенотрансплантацію в Україні».

ЛІТЕРАТУРА

1. Сьогодні – Всесвітній день донорства та трансплантації органів – Український центр трансплант-координації. Український центр трансплант-координації – Спеціалізована державна установа: веб-сайт. URL: <https://utcc.gov.ua/sogodni-vsesvitnij-den-donorstva-ta-transplantatsiyi-organiv/> (дата звернення: 10.11.2024).
2. Білецька, Г. А.; Ковальова, Я. О. Трансплантологія в Україні: правові та медичні аспекти проблеми. Юрист України, 2013, № 3. 103–110.
3. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17 травня 2018 року № 2427-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19> (дата звернення: 10.11.2024).
4. Рекомендація Rec (2003) 10 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про ксенотрансплантацію»: Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від 19 червня 2003 р. № 994_664.
5. Резолюції Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я WHA57.18 «Трансплантація людських органів та тканин», прийняті 22 травня 2004 року. веб-сайт. URL : http://www.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA57/A57_R18-en.pdf.
6. Основи законодавства України про охорону здоров'я. Офіційний вебпортал парламенту України. веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 10.11.2024).
7. Румянцев О. П. *Адміністративно-правове регулювання трансплантації в Україні*. Diss. Національний авіаційний університет, 2021.
8. Базурина, Т. І. Правові, екологічні та біоетичні проблеми трансплантації анатомічних матеріалів людини та ксенотрансплантації. 2019.
9. Андрійчук, Б. І., Тімофєєва, Т. С. Правове регулювання біобезпеки використання клітинних ксенотрансплантатів в Україні. *Збірник статей учасників двадцять четвертої всеукраїнської практично-пізнавальної конференції*, 50.

ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ЗАСОБАМИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

PROSPECTS FOR MODERNIZING CIVIL JUSTICE THROUGH ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Кабальський Р.О., к.ю.н.,

асистент кафедри теоретико-правових дисциплін

Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття досліджує перспективи використання штучного інтелекту (ШІ) у цивільному судочинстві, акцентуючи увагу на його потенціалі для трансформації судової системи України. Аналізуються переваги автоматизації рутинних процесів, серед яких зменшення навантаження на суддів, покращення доступу до правосуддя та прискорення розгляду справ. Особливу увагу приділено можливостям ШІ у забезпеченні точного аналізу великих обсягів даних і формуванні рекомендацій на основі судової практики, що може підвищити ефективність судової діяльності.

Огляд міжнародного досвіду розглядає приклади Естонії, де використовуються автоматизовані системи для вирішення малозначущих спорів, Великої Британії, яка активно впроваджує цифрові рішення у судових процесах, а також США та Канади, де ШІ застосовується для аналізу ризиків і складання прогнозів судових рішень. Разом із тим зазначено, що впровадження ШІ супроводжується ризиками, серед яких можливі упередження алгоритмів, недостатня прозорість процесів і загроза порушення прав людини.

Окремо підкреслюється важливість дотримання міжнародних стандартів, зокрема статті 6 Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує право на справедливий суд, а також принципів, закладених у Конституції України. Використання ШІ в судовій системі повинно регулюватися чіткою нормативно-правовою базою, що враховує технічні, етичні та правові аспекти.

Зазначено, що ШІ здатний підсилити функції суддів, але не може замінити їх у прийнятті рішень, оскільки алгоритми не враховують морально-етичні аспекти та індивідуальні обставини конкретних справ. Застосування технологій має бути допоміжним, спрямованим на оптимізацію процесів, а не заміщення людського фактора.

Виділено ключові напрями вдосконалення технологій ШІ, серед яких забезпечення прозорості, захист персональних даних і недопущення дискримінації в алгоритмах. Підкреслено необхідність комплексного підходу до впровадження ШІ, що включає технічне тестування, навчання судового персоналу, розвиток технологій і створення чітких правових гарантій для учасників судових процесів.

Розглянуто, як взаємодія між ШІ та суддями може забезпечити більш ефективне правосуддя, водночас зберігаючи баланс між технологіями та людськими цінностями.

Ключові слова: штучний інтелект, цивільне судочинство, автоматизація судових процесів, правосуддя, правові стандарти, етичні аспекти.

The article explores the prospects of using artificial intelligence (AI) in civil justice, emphasizing its potential to transform Ukraine's judicial system. The study highlights the advantages of automating routine processes, including reducing the workload of judges, improving access to justice, and expediting case resolution. Particular attention is paid to AI's capabilities in ensuring accurate analysis of large data sets and generating recommendations based on judicial practice, which could enhance the efficiency of judicial activities.

A review of international experience examines examples from Estonia, where automated systems are used to resolve minor disputes, the United Kingdom, which actively implements digital solutions in judicial processes, as well as the United States and Canada, where AI is applied for risk analysis and court decision prediction. However, the implementation of AI is accompanied by risks, including potential algorithmic bias, lack of process transparency, and threats to human rights.

The importance of adhering to international standards is highlighted, particularly Article 6 of the European Convention on Human Rights, which guarantees the right to a fair trial, as well as principles enshrined in the Constitution of Ukraine. The use of AI in the judicial system should be regulated by a clear legal framework that accounts for technical, ethical, and legal considerations.

The study emphasizes that AI can enhance judges' functions but cannot replace them in decision-making, as algorithms fail to consider moral-ethical aspects and individual circumstances of specific cases. The application of technology should be auxiliary, aimed at process optimization rather than replacing the human factor.

The necessity of a comprehensive approach to AI implementation is underlined, which includes technical testing, training judicial staff, advancing technology, and establishing clear legal guarantees for participants in judicial processes.

Key words: artificial intelligence, civil justice, judicial process automation, justice, legal standards, ethical aspects.

Постановка проблеми. Розвиток штучного інтелекту відкриває широкі можливості для оптимізації судової системи, зокрема в цивільному судочинстві. ШІ здатен автоматизувати рутинні процеси, покращити доступ до правосуддя, пришвидшити розгляд справ та підвищити ефективність судової діяльності. Водночас інтеграція технологій ШІ у правову сферу викликає низку проблем, зокрема правових, етичних і технічних.

Основний виклик полягає в забезпеченні дотримання прав людини, таких як право на справедливий суд, гарантоване ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, та відповідність використання ШІ нормам Конституції України, яка передбачає здійснення правосуддя виключно суддями та присяжними. Також залишається відкритим питання гарантування прозорості, неупередженості й недискримінаційності алгоритмів, а також захисту персональних даних і конфіденційності інформації. Окрім цього, актуальною є проблема технологічної спроможності ШІ досягати високих стандартів правосуддя. Хоча можливість

застосування ШІ в наказному провадженні виглядає перспективною, вирішення навіть простих справ передбачає врахування численних контекстуальних нюансів, які можуть не відповідати визначеним алгоритмам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про значну увагу науковців до можливостей використання штучного інтелекту (далі, ШІ) у цивільному судочинстві. Репіна Ю. С. у своїй роботі досліджує глобальні стандарти й практики застосування ШІ в судових системах, акцентуючи увагу на необхідності врахування міжнародного досвіду для мінімізації ризиків і підвищення ефективності правосуддя [8]. Склярєнко І. В. висвітлює перспективи впровадження ШІ у цивільне судочинство, звертаючи увагу на його потенціал у зниженні навантаження на судову систему, але також наголошує на недоліках, пов'язаних із прозорістю та відповідальністю за рішення [10]. Костенко О. В. і Костенко В. В. акцентують увагу на правових аспектах відповідальності та ідентифікації суб'єктів, що використовують ШІ, вказуючи на

необхідність вдосконалення законодавства. Селіванов М. підкреслює роль IT-технологій у підвищенні прогнозованості судових рішень і деталізує їх вплив на покращення якості правосуддя. Усі дослідження сходяться на думці, що інтеграція ШІ в судову систему має супроводжуватися чітким правовим регулюванням і контролем, проте вказані дослідження не містять вичерпного переліку аспектів застосування ШІ в цивільному судочинстві.

Мега статті полягає комплексному аналізі переваг та недоліків штучного інтелекту в цивільному судочинстві та перспектив його застосування.

Виклад основного матеріалу. ЄС ухвалив перший у світі комплексний закон про ШІ, спрямований на захист прав людини, демократії та довкілля [1]. У Великій Британії розроблено посібник “AI Guidance for Judicial Office Holders” (2023), який містить рекомендації щодо використання ШІ в судочинстві, але застерігає від його застосування для юридичних досліджень і аналізу [2].

Суддя Бірс із Великобританії відзначив корисність ChatGPT для створення резюме знайомих йому галузей права [3]. У США дослідження Stanford RegLab виявило ризики «правових галюцинацій» при використанні мовних моделей, що вимагає обережності під час їхньої інтеграції в юридичну практику [4]. У Канаді Федеральний суд ухвалив правила використання ШІ в судочинстві, зобов'язавши сторони повідомляти про застосування цих технологій [5].

В Україні Касаційний господарський суд у рішенні від 2024 року розглянув використання ChatGPT як джерела правового визначення, але визнав його ненадійним для правової аргументації. Незважаючи на перспективи ШІ, судові системи обережно підходять до його застосування, щоб уникнути ризиків для верховенства права [6].

І хоча законодавство не містить поняття ШІ, а науковці не сформуливали єдиного підходу, пропонуємо для цілей цієї статті використовувати наступне формулювання: штучний інтелект – це галузь комп'ютерних знань, що вивчає та розробляє алгоритми для заміни людських зусиль при виконанні аналітичних завдань, зокрема шляхом розпізнавання мовлення, прийняття рішень, перекладу текстів, аналізу даних, навчання на основі досвіду і т.д.

Однозначно штучний інтелект не здатний замінити роботу юриста, зокрема в цивільному судочинстві – при грамотному застосуванні він здатен покращити якість юридичних послуг, зекономити час на рутинні справи, наприклад:

1. ШІ може виконувати завдання, які раніше вимагали значних витрат часу, такі як обробка великих обсягів інформації, складання документів та автоматичне заповнення форм, наприклад реєстрація процесуальних документів, що подаються учасниками справи. ШІ також може зменшити навантаження на судову систему. У Естонії розробляється робот-суддя для розгляду дрібних позовів до 7 тис. євро. Сторони завантажуватимуть документи в систему, яка ухвалюватиме рішення. При цьому його можна буде оскаржити у звичайному суді. Такий підхід спрямований на оптимізацію роботи судів та зниження навантаження на державний апарат [7].

2. Використання ШІ для обробки текстових, аудіо-та відеозаписів сприятиме швидкому виявленню ключових фактів, перевірці їхньої відповідності законодавству та виявленню прихованих зв'язків між доказами, а також що є достатньо важливим – перевірці метаданих таких доказів, без залучення експертів.

3. Системи ШІ можуть пропонувати суддям і правникам рекомендації, засновані на аналізі нормативних актів і судової практики, сприяючи ухваленню зважених рішень. Варто зауважити, що використання ШІ в такому випадку можливе лише виключно в контексті рекомендацій, проте засоби ШІ можуть зробити якісну вибірку необхідних нормативно-правових актів, що релевантні до вирішення

конкретної справи, а також вибірку аналогічних судових справ. Наприклад, у США технологія eDiscovery дозволяє автоматизувати процес пошуку релевантної інформації в електронних матеріалах. Сторони справи узгоджують пошукові терміни, а суддя визначає докази. Це не лише пришвидшує процес, а й робить його точнішим порівняно з ручним пошуком [8].

4. ШІ може бути використаний для автоматизації процесів медіації, полегшуючи комунікацію між сторонами та надаючи нейтральні рекомендації, зокрема шляхом проведення SWOT-аналізу ситуації, з урахуванням законодавчих вимог та надати первинну консультацію. Наприклад, у Канаді система Solution Explorer у цивільному трибуналі Британської Колумбії використовує ШІ для створення індивідуальних рекомендацій і надання доступу до юридичної інформації. Вона сприяє вирішенню спорів без звернення до суду, роблячи спеціалізовані знання доступними для громадськості [8].

5. Використання ШІ сприяє зменшенню навантаженості судів, дозволяючи громадянам дистанційно подавати документи, відстежувати хід справи та отримувати доступ до необхідної інформації в інтерактивному режимі, як приклад застосування штучного інтелекту є використання підсистема «Електронний суд», який містить деякі автоматизовані елементи.

6. Штучний інтелект здатен аналізувати ефективність розгляду справ, виявляти аномалії та потенційні несправедливості, а також формувати статистичні звіти для покращення роботи судової системи.

7. Використовуючи історичні дані та аналізуючи прецеденти, ШІ може передбачати ймовірний результат судового процесу, допомагаючи сторонам оцінити перспективи.

8. Штучний інтелект може відстежувати процеси та нагадувати учасникам про важливі дати та строки, що сприятиме зниженню ризику затримок, зокрема частково такий функціонал впроваджено в додатку «Дія».

9. Завдяки аналізу рішень у подібних справах ШІ може сприяти підвищенню передбачуваності та єдності судових рішень, мінімізуючи суперечності в практиці та сприяти виробленню єдиної правозастосовної позиції. Американські дослідники розробили програму, що з точністю до 70% передбачає рішення Верховного Суду США, враховуючи дані про справу та політичні уподобання суддів. Такі інструменти допомагають зменшити ризик непередбачуваних рішень у складних справах. Однак є і виклики: наприклад, системи прогнозування в кримінальних справах у США показали упередженість, переоцінюючи ймовірність рецидиву для афроамериканських підсудних через використання історичних даних [8].

Втім, повна заміна суддів ШІ у найближчому майбутньому залишається малоімовірною. Для цього системи мають відповідати стандартам справедливого суду, закріпленим у статті 6 Європейської конвенції з прав людини [9]. Наразі ШІ залишається ефективним інструментом для аналізу інформації, надання юридичних порад та підтримки в ухваленні рішень, але потребує постійного вдосконалення і контролю з боку людей.

Загалом до переваг використання штучного інтелекту в цивільному судочинстві належить: зменшення впливу людського фактора та суб'єктивізму, скорочення строків судового розгляду, зниження витрат на судочинство, при цьому наразі існує ряд недоліків, про які одногослоно говорять науковці.

Так, Складенко І.В. до недоліків відносить відсутність відповідальності за помилки та порушення, відсутність прозорого алгоритму прийняття рішень, що унеможливає забезпечення його вмотивованості, відсутність у штучного інтелекту життєвого доступу, можливість діяти лише в межах заданих алгоритмів, відсутність гнучкості (так званого «позитивного людського фак-

тору») – цивільне судочинство характеризується можливістю самозахисту особи, а отже, не завжди зверненням до професійної правничої допомоги та викладенні своїх вимог чітко і з застосуванням релевантних норм, проте це не скасовує право особи на звернення до суду та справедливий розгляд, неможливість врахування моральних та етичних принципів, наприклад у випадку розгляду справи щодо репутації, честі та гідності, та інших оціночних понять, неможливість охопити всю різноманітність судових справ цивільного судочинства, питання захисту даних (конфіденційність) [10].

Ми підтримуємо таку позицію вченого, та пропонуємо розділити такі фактори на дві групи: ті, що можуть бути вдосконалені (прозорість, вмотивованість рішення, охоплення різноманітності судових справ, конфіденційність) та ті, що можуть бути охоплені лише людським інтелектом (наявність життєвого досвіду, індивідуалізований підхід до вирішення справ, застосування «людського фактору»), дотримання принципу верховенства права, моральні та етичні принципи).

Згідно з Концепцією розвитку штучного інтелекту в Україні (розпорядження КМУ від 02.12.2020 № 1556-р), запланованою до 2030 року, впровадження ШІ має сприяти поліпшенню правосуддя, зокрема шляхом автоматизації вирішення простих справ за взаємною згодою сторін. Проте реалізація цих цілей потребує не лише технологічного розвитку, але й внесення змін до Конституції України, оскільки ст. 127 передбачає здійснення правосуддя виключно суддями та присяжними.

Хоча автоматизація наказного провадження за допомогою ШІ можлива через рутинний характер таких справ, повна заміна суддів технологією є недоцільною. ШІ може оптимізувати роботу судді, надаючи рекомендації на основі аналізу даних, однак остаточне рішення залишається за людиною.

Впровадження ШІ відкриває нові можливості для підвищення доступності й ефективності юстиції, але вимагає дотримання високих стандартів конфіденційності, безпеки та прав людини. Технологія має запобігати дискримінації, забезпечувати прозорість, неупередженість і технічну надійність. На думку експертів, початкове тестування ШІ є обов'язковим для оцінки його ефективності й доцільності в судовій системі.

Водночас, правове регулювання використання ШІ в судочинстві має бути комплексним, з урахуванням теоретичних і практичних питань. Поспішні зміни в законодавстві без глибокого аналізу всіх аспектів застосування ШІ можуть мати негативні наслідки для правосуддя.

Висновки. Штучний інтелект здатен значно покращити та автоматизувати багато процесуальних дій у межах цивільного судочинства, пропонуючи ефективні інструменти для оптимізації роботи судів. Він може забезпечити автоматичну реєстрацію документів, проводити вибірку судових рішень і нормативно-правових актів, аналізувати великі обсяги даних, зокрема метаданих, а також відстежувати графік судових засідань та делайнів. ШІ може сприяти розширенню доступу до правосуддя, дозволяючи громадянам вирішувати низку питань без звернення до правників, зокрема завдяки автоматизації подачі заяв і проведенню первинної медіаційної роботи. У перспективі такі системи здатні знизити навантаження на суди, особливо у малозначних справах, і скоротити строки судового розгляду.

Однак, незважаючи на ці переваги, впровадження ШІ у цивільне судочинство в Україні наразі є лише перспективою. Окрім Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні (розпорядження КМУ від 02.12.2020 № 1556-р), запланованої до 2030 року, в Україні відсутні нормативно-правові акти, які б регулювали використання ШІ в судочинстві [11]. Таке узагальнене нормативно-правове регулювання створює серйозну правову прогалину, яка може стати на заваді повноцінному впровадженню новітніх технологій. Стабільна нормативно-правова база є необхідною передумовою для інтеграції ШІ у судову систему. Вона повинна регламентувати обсяги застосування ШІ, встановлювати правила для захисту конфіденційності даних і забезпечувати відповідальність за можливі помилки.

Крім того, повне заміщення людської участі в цивільному судочинстві штучним інтелектом неможливе через ряд обмежень. ШІ не може забезпечити морально-етичний підхід до розгляду справ, врахувати всі особливості та унікальність конкретної ситуації, що часто потребує інтуїції, досвіду та людської емпатії. Наявність людського фактору є ключовою для дотримання принципу верховенства права та справедливості, особливо у справах, пов'язаних із захистом честі, гідності чи репутації. Інтелектуальні системи залишаються залежними від заданих алгоритмів, що обмежує їхню гнучкість у нестандартних ситуаціях.

Таким чином, впровадження ШІ може істотно змінити судочинство, але його використання має бути ретельно врегульованим, а функціонал направлений доповнювати роботу суддів, а не замінювати їх. Надалі необхідно зосередитись на створенні нормативної бази, яка б забезпечувала ефективне використання технологій без шкоди для прав громадян і принципів правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Artificial Intelligence â Questions and Answers*. *European Commission – European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QANDA_21_1683 (дата звернення: 17.11.2024).
2. Artificial Intelligence (AI) Guidance for Judicial Office Holders // Courts and Tribunals Judiciary. URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2023/12/AI-Judicial-Guidance.pdf> (дата звернення: 17.11.2024).
3. Corfield G. British judge uses 'jolly useful' ChatGPT to write ruling. *The Telegraph*. URL: <https://www.telegraph.co.uk/business/2023/09/14/british-judge-uses-jolly-useful-chatgpt-to-write-ruling/> (дата звернення: 17.11.2024).
4. Hallucinating Law: Legal Mistakes with Large Language Models are Pervasive. *Stanford HAI*. URL: <https://hai.stanford.edu/news/hallucinating-law-legal-mistakes-large-language-models-are-pervasive> (дата звернення: 17.11.2024).
5. Federal Court – Artificial Intelligence. *Federal Court – Cour fédérale*. URL: <https://www.fct-cf.gc.ca/en/pages/law-and-practice/artificial-intelligence> (дата звернення: 17.11.2024).
6. Ухвала Касаційного господарського суду в складі Верховного Суду від 8 лютого 2024 року у справі № 925/200/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116984639>.
7. В Естонії створюють робота-суддю. Що він вирішуватиме. *espreso.tv*. URL: https://espreso.tv/news/2019/03/27/v_estoniyi_stvoryuyut_robotu_suddyu_scho_vin_vyrishuvatime (дата звернення: 17.11.2024).
8. Riepina Y. S. Global Standards and practices of artificial intelligence applying in judicial systems. *Issues of crime prevention*. 2021. Т. 41. С. 29–37. URL: <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2021-41-29> (дата звернення: 17.11.2024).
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 17.11.2024).
10. Skliarenko I. V. Prospects for the use of artificial intelligence in civil justice. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2024. Т. 1, № 81. С. 231–237. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.36> (дата звернення: 17.11.2024).
11. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р : станом на 29 груд. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text> (дата звернення: 17.11.2024).

ПРАВО ВЛАСНОСТІ ТА ЙОГО ЗАХИСТ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

THE RIGHT OF PROPERTY AND ITS PROTECTION UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Комарницька І.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Стаття присвячена дослідженню питання права власності та захисту цього права в умовах воєнного стану. Проаналізовано основні законодавчі положення що стосуються даної правової сфери. Було окреслено основні норми, що регулюють забезпечення права власності. Визначено та розкрито загальні положення захисту права власності під час воєнного стану та воєнних дій, а також огляд та аналіз практик, присвячених пошуку ефективних шляхів щодо захисту та відновленню порушених прав власності. Здійснено дослідження принципу непорушності права власності, обґрунтовано необхідність дотримання його у процесі визначення меж втручання під час бойових дій. Це надає можливості визначити проблеми захисту прав власності, визначити положення та виокремити власне ті, що регламентують захист прав власності в сучасних умовах воєнного стану в Україні. Вказано, що об'єктом захисту в умовах воєнного стану є не лише право власності, але і законні інтереси власників. За таких обставин актуальним стає питання щодо необхідності створення правового механізму здійснення виняткових заходів з огляду на закріплення в чинному законодавстві України принципу непорушності прав власності. Важливою складовою цього принципу є саме неприпустимість позбавлення власника його майна або протиправного обмеження щодо володіння майном.

Також увага приділяється розгляду ефективного способу захисту прав власності в умовах воєнного стану, а саме відшкодування завданої шкоди особам, чие майно постраждало у наслідок воєнних дій. Окреслено низку питань, що пов'язані з реалізацією цього способу захисту майна.

Аналіз прийнятих на даний час нормативно-правових актів, що покликані забезпечити правове регулювання застосування певних примусових заходів обмеження, дозволяє зробити висновок про необхідність більш точного визначення меж допустимого втручання у право власників, як з боку держави, так і, інших осіб. За результатами дослідження, що було проведено і, за для вдосконалення будь-яких розходжень у правових підходах запропоновано, шляхи врегулювання питання відшкодування шкоди власникам майна, подальшого розроблення найбільш ефективних механізмів захисту прав власності, що завдані воєнними діями у окремому законодавчому акті та національному праві загалом.

Ключові слова: воєнний стан, захист майнових цивільних прав, право власності, відшкодування шкоди, шкода завдана воєнними діями, цивільне право, примусове відчуження, вилучення майна.

The article is devoted to the study of the issue of property rights and their protection in martial law. The main legislative provisions relating to this legal sphere are analyzed. The main norms regulating the provision of property rights are outlined. The general provisions for the protection of property rights during martial law and military operations are determined and disclosed, as well as a review and analysis of practices devoted to finding effective ways to protect and restore violated property rights. The principle of the inviolability of property rights is studied, the need to observe it in the process of determining the limits of intervention during military operations is substantiated. This provides an opportunity to identify problems of protecting property rights, determine provisions and distinguish those that regulate the protection of property rights in modern conditions of martial law in Ukraine. It is indicated that the object of protection in martial law is not only property rights, but also the legitimate interests of owners. Under such circumstances, the question of the need to create a legal mechanism for implementing exceptional measures becomes relevant in view of the consolidation in the current legislation of Ukraine of the principle of the inviolability of property rights. An important component of this principle is the inadmissibility of depriving the owner of his property or unlawful restriction on the possession of property.

Attention is also paid to the consideration of an effective method of protecting property rights in conditions of martial law, namely, compensation for damage to persons whose property was damaged as a result of military actions. A number of issues related to the implementation of this method of protecting property are outlined.

Analysis of currently adopted regulatory legal acts designed to ensure legal regulation of the application of certain coercive measures of restriction allows us to conclude that it is necessary to more precisely define the limits of permissible interference with the rights of owners, both by the state and other persons. According to the results of the study that was conducted and, in order to improve any differences in legal approaches, ways of resolving the issue of compensation for damage to property owners, further development of the most effective mechanisms for protecting property rights caused by military actions in a separate legislative act and national law in general are proposed.

Key words: martial law, protection of civil property rights, property rights, compensation for damage, damage caused by military actions, civil law, forced alienation, seizure of property.

Актуальність дослідження. Військовий стан, що проголошений у країні став потужним викликом для України. Він поставив нові складні завдання, перед українською державністю, викликавши потребу перегляду багатьох питань й проблем різного рівня, зокрема, починаючи від базового захисту прав на життя і свободу, недоторканість фізичних осіб, їх права власності, що обмежуються, стану потерпілих від воєнних дій.

Перегляд та пошук нових підходів не могли пройти повз цивільних відносин та цивільного права, що покликані здійснювати правове регулювання в умовах війни. На сьогодні проблеми реалізації права власності під час дії воєнного стану, як правового режиму та певних обмежень у зв'язку із наявністю такого даного режиму є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання прав власності, в умовах воєнного стану, розглядали

у своїх працях Брагинський М. І., Дзера О. В., Каракаш І. І., Шевченко Я. М., Харченко О. С. та інші.

Однак, необхідно звернути увагу на те, що науковці вивчали фрагментарно питання права власності в умовах воєнного стану. Тому актуальним лишається питання чіткого аналізу положень національного законодавства щодо відносин власності в умовах воєнного стану в країні.

Метою статті є аналіз права власності та його захисту в умовах воєнного стану, розкриття його характеристик.

Виклад основного матеріалу. В суспільному й особистому житті громадян особливе місце займає власність. Кожна людина практично протягом усього свого життя стикається із проблемами пов'язаними з майном. Адже, власність – це основою забезпечення розвитку економіки країни й гарантією існування суспільства.

Захист прав власності, незалежно від встановлення особливого правового режиму, здійснюється у різних галузях права – міжнародному, конституційному, процесуальному, цивільному, кримінальному, кримінально-процесуальному тощо. Враховуючи обмежений обсяг дослідження, пропонується розглянути цивільний захист права власності в умовах воєнного стану.

Закріплення принципу непорушності права власності у всіх основних вітчизняних та міжнародних правових джерелах є незаперечним, цінним та обґрунтованим, адже захищеність власника майна від посягань є найважливішою ознакою держави. За даних умов позбавлення власника права на його майно, навіть якщо це може допускатися у виняткових ситуаціях і на законних підставах, зокрема як примусове відчуження, не змінює змісту, тобто це є втручанням у право особи на володіння власним майном. У разі виникнення певних обставин, за яких дане втручання допускається, стає необхідним діяти відповідно до законності та виправданості, розумності втручання, тобто необхідно констатувати певну наявність встановлених виняткових умов та визначити ступінь даного втручання, що повинно бути пропорційним до суспільної необхідності. Такі орієнтири є пріоритетними в міжнародній практиці, зокрема в основах міжнародного законодавства з прав людини.

Цивільним Кодексом України та його нормативно-правовими актами передбачено, що права та свободи особи є невід'ємною частиною існування, і тому, вимагають захисту при порушенні їх [1]. Згідно Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – це правовий особливий режим, що вводиться в країні або в її окремих місцевостях при збройній агресії або загрози нападу, небезпеки державній незалежності країни, територіальній цілісності. Також передбачається надання відповідним органам державної влади, органам місцевого самоврядування, військовому командуванню чи військовим адміністраціям повноважень, що необхідні для відвернення загроз, відсічі збройного нападу, усунення загроз безпеці державній незалежності та забезпечення національної безпеки, територіальній цілісності України, а також зумовлене загрозою тимчасове обмеження конституційних прав та свобод людини й громадянина, прав й законних інтересів юридичних осіб із визначенням строку дії таких обмежень [2]. Зважаючи на дані обставини завданням держави стає забезпечення прав й свобод громадян та набуває особливого значення в період дії особливих правових режимів, тобто при виникненні надзвичайних ситуацій, коли усталене функціонування держави та суспільства внаслідок різних причин стає неможливим, особливо в умовах введення воєнного стану у країні [3, с. 222].

Якщо розглянути ведення воєнного стану з цивільно-правової позиції потрібно розглянути питання обмеження майнових прав особи, а саме право власності. Відповідно до ч. 1 ст. 316 Цивільного кодексу України визначається право власності, згідно якого це є правом особи на майно або річ, яке ця особа здійснює відповідно до закону по своїй волі, незалежно від волі інших [1].

Конституція України ст. 41 визначає, що «ніхто не може бути позбавлений прав власності. Право власності є непорушним. Відчуження об'єктів права власності може бути застосоване як виняток з мотивів державної чи суспільної необхідності, на підставі і у порядку, встановленого законом, та за умов попереднього та повного відшкодування їх вартості. Відчуження даних об'єктів з повним відшкодуванням їх вартості здійснюється лише в умовах воєнного або надзвичайного стану» [4].

Воєнний стан не є винятком, адже запровадження його порушує права громадянина та обмежує його свободу. Це є підставою для виникнення інших, нових цивільних правовідносин, адже завдається шкода майну особи та неможливість виконання юридичними чи фізичними особами зобов'язань, що в них виникають.

Сучасні події, що відбуваються в Україні пов'язані з тим, що в країні діє воєнний стан, запроваджений Указом Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022 у зв'язку із розпочатою повномасштабною війною проти України. У ст. 8 цього закону України «Про правовий режим воєнного стану» одним із основних заходів режиму воєнного стану є право примусового відчуження майна громадян чи громадських організацій, що перебуває у приватній чи комунальній власності, вилучати майно державних підприємств, господарських об'єднань для потреб необхідних потреб держави в умовах режиму воєнного стану в встановленому законодавчому порядку та формалізувати порядок документами відповідно встановленого зразка [2]. Порядок вирішення цих питань врегульований іншим законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [5]. Цей закон розкриває механізм відшкодування у залежності від того, про яке майно йдеться:

1) у випадку примусового відчуження майна приватної чи комунальної власності в умовах воєнного стану – це попереднє повне відшкодування вартості майна. У разі відсутності такого відшкодування майно відчужується із повним відшкодуванням вартості цього майна;

2) у разі вилучення майна, що належить державним підприємствам, державним господарським об'єднанням, господарського відання чи оперативного управління персонально визначеним державним майном, то його вартість не відшкодовується.

Згідно до закону, вилучення майна без відшкодування вартості підлягає тільки державне майно, а відчуження використовується як виняток із загальних прав приватної та комунальної власності, за умови попереднього чи у подальшому повного відшкодування вартості майна.

Отже, створення механізму одержання компенсації чи відшкодування у разі пошкодження чи знищення майна фізичної чи юридичної особи, обмеження доступу у зв'язку із розміщенням майна на тимчасово окупованій території або на лінії ведення бойових дій зумовлюється умовами воєнного стану та правового режиму цього стану, оскільки встановлені способи захисту права власності не працюють.

Необхідно звернути увагу на постанову КМ України від 18.12.2013 р. № 947, поточна редакція від 11.03.2022 р. «Про затвердження Порядку надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій та розміру грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації» [6]. Виникає потреба уточнення. Порядок (п. 1) впроваджує механізм надання та визначення розміру грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої військовою збройною агресією. У п. 2 роз'яснюється, що постраждалими визнаються ті особи житлові будинки (квартири), яких пошкоджено або зруйновано. А в п. 3 закріплюється правило виплати грошової компенсації у разі руйнації майна. Дія Порядку поширюється виключно на житлові будинки чи квартири, тобто охоплює поняття «житло».

Вказаний механізм надає можливість власнику пошкодженого чи зруйнованого майна отримати компенсацію, але не передбачає отримання відшкодування у повному обсязі. Відомо, що компенсація надається зьявномуку у визначеному розмірі як матеріальна підтримка з державного чи неурядового бюджету. Натомість, відшкодування шкоди – це кошти, які стягуються з винної особи, що завдала ці збитки. За правилами, відповідачами у справах про відновлення порушених прав є держави у разі ратифікації Європейської конвенції з прав людини та Протоколів до неї, які не забезпечили дотримання прав людини.

У разі випадків руйнації, знищення, пограбування чи примусового вилучення виникає питання щодо оцінки майна та доказів, при цьому може йти мова про відшкодування збитків й інші способи відшкодування шкоди, відповідності до цивільного законодавства, адже, розмір відшкодування збільшується. В цьому випадку постає питання щодо збору потрібної інформації, доказів, проведення оцінки зруйнованого або пошкодженого майна, визначення розміру збитків, визначення порушень прав власності. Питання компенсації та реституції майна передбачені у законодавстві інших держав. Варто зауважити, що такий підхід не протирічить міжнародній практиці відшкодування збитків, що завдані війсьними діями.

Примусове відчуження під час воєнного стану об'єктів права власності можливо застосувати лише як виняток, на підставі й в порядку, встановленого законом, та за умови попереднього та повного відшкодування вартості. Примусове відчуження приватних об'єктів з повним відшкодуванням вартості допускається в умовах воєнного стану. Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» визначає певний порядок даного відчуження [7]. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України про оптимізацію деяких питань примусового відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану», розширює перелік варіантів необхідності примусового відчуження чи вилучення майна осіб, що використовується або може використовуватися щодо забезпечення діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу і, існує ризик перери-

вання його функціонування при перебуванні даного майна на території територіальної одиниці, до якої існує загроза її тимчасової окупації й межі якої розташовані на відстані не більш ніж 30 кілометрів від ведення воєнних дій або від тимчасово окупованої території» [8].

Це є поштовхом для законотворчої роботи щодо внесення змін до законодавства України в тому числі і до низки статей Цивільного кодексу України, щодо регулювання правовідносин регулювання захисту права власності.

Висновки. Право власності в умовах воєнного стану має обмежений характер, адже, існує тимчасовий режим із введенням якого деякі права осіб зазнають обмежень, і не можуть повноцінно здійснюватися. Із введенням на

території країни режиму воєнного стану може на певних територіях, вживатися ряд заходів, серед яких є можливість примусового відчуження майна чи вилучення майна. Наявна неврегульованість переліку майна, що може бути примусово відчужене чи вилучене. Наявна закріплена законодавством можливість примусового відчуження має здійснюватися із попереднім відшкодуванням вартості майна або якщо не було попереднього відшкодування вартості майна, має відбуватися виплата компенсації, однак, компенсація можлива лише після закінчення режиму воєнного стану. Законом передбачено повернення збереженого майна лише після скасування правового режиму воєнного стану, що було відчужено.

Підсумовуючи можна зазначити, що право власності на майно під час воєнного стану має обмеженість й реалізація власником прав на території України не завжди є можливою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України від 16. 01. 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 12.11.2024).
2. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12. 05. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення 14.11.2024).
3. Фігель Ю. О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія : Юридична.* 2015. Вип. 2. С. 222–230.
4. Конституція України від 28. 06. 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 12.11.2024).
5. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 17 травня 2012 року № 4765-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text>. (дата звернення:15.11.2024).
6. Про затвердження Порядку надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій та розміру грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації : постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2013 р. № 947. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/947-2013-%D0%BF#Text>. (дата звернення:10.11.2024).
7. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного ч надзвичайного стану: Закон України від 17.05.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text> (дата звернення 14.11.2024).
8. Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації деяких питань примусового відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану: Закон України від 06.09.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2561-20#Text> (дата звернення 16.11.2024).

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В СУЧАСНІЙ ДОКТРИНІ ЖИТЛОВОГО ПРАВА ТА ПРАКТИЦІ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

JURIDICAL FACTS IN THE MODERN DOCTRINE OF HOUSING LAW AND LEGAL ENFORCEMENT PRACTICE

Кройтор В.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу

Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена визначенню особливостей юридичних фактів у житловому праві. Актуальність теми дослідження обумовлена сучасними викликами, зокрема збройною агресією РФ проти України. Виникають нові правовідносини щодо компенсації зруйнованого житла, внутрішнього переміщення. Ці юридичні факти потребують окремого наукового дослідження в царині житлового права.

Автор доводить, що ситуація, яка спричинена воєнними діями РФ проти України, створює необхідність розробки спеціальних державних програм щодо оцінки збитків, юридичного захисту постраждалих громадян і надання їм матеріальної допомоги. Через це факт знищення/пошкодження житла створює нові правові відносини, пов'язані як із захистом житлових прав громадян, так і з розробленням дієвих механізмів компенсації, що спрямовані на відновлення справедливості та допомогу постраждалим від війни. Крім того, виникнення необхідності щодо примусової евакуації, залишення житла також є підставами для змінення житлових правовідносин. Дії щодо відновлення житлового фонду є також самостійними юридичними фактами у житловій сфері.

Мета статті полягає у визначенні юридичних фактів житлового права з урахуванням сучасних викликів.

Юридичні факти у сфері житлового права є динамічною правовою категорією, яка постійно змінюється та оновлюється під впливом різних зовнішніх факторів. Особливе значення серед них має юридичний факт, пов'язаний з технічним станом житла. Визнання житла непридатним для проживання слугує підставою для припинення правовідносин, пов'язаних із власністю чи проживанням, і водночас стає правопороджуючим фактом для реалізації прав на компенсацію, переселення тощо. Це особливо актуально в умовах воєнного стану, коли знищення житла через бойові дії виступає юридичним фактом, що припиняє право власності чи проживання через руйнування, пошкодження або втрату придатності для використання. Унаслідок цього формуються нові правовідносини, спрямовані на відновлення житлових прав, отримання компенсації або забезпечення нового житла. Варто відзначити, що в житловому праві правоприпиняючі та правопороджуючі юридичні факти перебувають у тісному взаємозв'язку, що зумовлює їх системну взаємодію. Підкреслено, що особливість юридичних фактів у житловому праві обумовлена тим, що для їх виникнення та припинення та більшості випадків необхідний склад юридичних фактів. Як припинення, так і виникнення житлових правовідносин обумовлено наявністю юридичного факту вселення або виселення з житла. Факт вселення є підтвердженням виникнення саме житлових правовідносин. Припинення житлових правовідносин супроводжується юридичним фактом виселення з житла.

Ключові слова: житлове право, практика правозастосування, житло, юридичні факти, правоприпиняючі та правопороджуючі юридичні факти, правовідносини, право власності, право проживання, житлова потреба, договір найму (оренди) житла, засоби захисту житлового права.

The article is focused on determining specific features of juridical facts within housing law. The relevance of the research topic is due to modern challenges, in particular, the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. There are new legal relations that arise in regard to compensation for destroyed housing, internal displacement. These juridical facts require a separate scientific study in the field of housing law.

The author proves that the situation caused by the military actions of the Russian Federation against Ukraine creates the need to develop special state programs for assessing losses, legal protection of affected citizens and providing them financial assistance. Due to this, the fact of destruction / damage of housing creates new legal relations related both to the protection of citizens' housing rights and to the development of effective compensation mechanisms aimed at restoring justice and assisting war victims. Besides, the emergence of the need for forced evacuation, abandonment of housing are also grounds for changing housing legal relations. Actions to restore the housing facilities stock are also independent juridical facts in the housing sector.

The purpose of the article is to determine the juridical facts of housing law considering modern challenges.

Juridical facts in the field of housing law are the dynamic legal category that is being constantly changed and updated under the influence of various external factors. Juridical fact associated with the technical condition of housing is of particular importance among them. Recognition of housing as uninhabitable serves as the basis for terminating legal relations related to ownership or residence, and at the same time becomes an investitive juridical fact for exercising the rights to compensation, resettlement, etc. It is especially relevant in terms of the martial law, when the destruction of housing due to hostilities acts as a juridical fact terminating the right of ownership or residence because of destruction, damage or loss of fitness for usage. As a result, new legal relations aimed at restoring housing rights, receiving compensation or providing new housing are formed. It is worth noting that divestitive and investitive juridical facts in housing law are closely interrelated, which determines their systemic interaction. It is emphasized that specific feature of juridical facts in housing law is stipulated by the fact that a set of juridical facts is necessary in most cases for their emergence and termination. Both termination and emergence of housing legal relations are due to the presence of a juridical fact of moving into or eviction from housing. The fact of moving into housing is confirmation of the emergence of housing legal relations. Termination of housing legal relations is accompanied by a juridical fact of eviction from housing.

Key words: housing law, legal enforcement practice, housing, juridical facts, divestitive and investitive juridical facts, establishment of juridical facts, legal relations, right of ownership, habitation, housing needs, housing lease (hire) contract, means of protecting housing rights, civil legal proceedings.

Постановка проблеми та її актуальність. В умовах реформування всіх сфер суспільного життя в Україні, національного законодавства у цій сфері особливої актуальності набуває проблема юридичних фактів у житловому праві як підстав виникнення та динаміки галузевих правовідносин. Відповідно актуальність дослідження проблематики юридичних фактів у житловому праві пов'язується з тим, що сучасні виклики, які постали перед

українським суспільством і державою, безпосередньо впливають на юридичні факти в житловому праві, а тому вимагають наукового обґрунтування з метою удосконалення подальшого нормотворення та розвитку юридичної наукової думки. Це зумовлено тим, що житловий фонд внаслідок воєнних дій зазнає руйнувань, що призводить до змін у правовідносинах власності на житло та його використання. Ця ситуація створює необхідність розробки

спеціальних державних програм щодо оцінки збитків, юридичного захисту постраждалих громадян і надання їм матеріальної допомоги. Через це факт знищення/пошкодження житла створює нові правові відносини, пов'язані як із захистом житлових прав громадян, так і з розробленням дієвих механізмів компенсації, що спрямовані на відновлення справедливості та допомогу постраждалим від війни. Крім того, виникнення необхідності щодо примусової евакуації, залишення житла також є підставами для змінення житлових правовідносин. Дії щодо відновлення житлового фонду є також самостійними юридичними фактами у житловій сфері.

Аналіз останніх досліджень. Правова природа юридичних фактів, їх різновидів і особливостей спричинення ними юридичних наслідків ставали предметом розгляду, зокрема, таких вітчизняних вчених, як О. В. Басай, В. І. Борисова, І. В. Венедіктова, І. В. Жилінкова, О. С. Кізлова, А. В. Коструба, Н. С. Кузнєцова, Р. А. Майданик, Є. О. Мічурін, О. О. Отрадна, М. Д. Пленюк, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, М. В. Яроцька, В. Л. Яроцький та ін. Так, загальна характеристика юридичних фактів надавалась А. В. Кострубою, М. М. Хоменком [2]. Визначення юридичних фактів та їх багатоаспектність у тлумаченні підкреслювались О. В. Басай [3]. А. М. Завальний провів комплексне монографічне дослідження системи юридичних фактів, яку розглянуто під кутом зору нових методологічних засад. Новаторські положення його монографії пов'язані зі: встановленням періодизації історії виникнення та розвитку поняття юридичного факту; авторським визначенням юридичного факту; розширенням класифікаційних критеріїв юридичних фактів. Важливим для правової доктрини є висновок вченого про те, що юридичний факт як пояснювальне поняття для правової системи дозволяє з'єднати в єдиний регулятивний комплекс найбільш важливі її компоненти: норми, правовідносини, правотворчість і правозастосування. У сукупності ці явища утворюють неповторний для певної правової сім'ї «малюнок»: співвідношення факту і права, фактичного і юридичного, властивого відповідній національній правовій свідомості [3, с. 21].

До проблематики характеристики юридичних фактів у житловому праві зверталась О. Є. Аврамова. Дослідниця підкреслювала, що юридичні факти в механізмі правового регулювання житлових відносин потребують окремого дослідження [4, с. 115]. Т. М. Тилик надав характеристику юридичним фактам як підставам припинення житлових правовідносин [5]. На особливості припинення житлових правовідносин в умовах воєнного стану звернув увагу А. М. Галантич [6]. Окремих аспектів цієї проблематики торкався й автор цієї наукової розвідки [7; 8; 9]. Незважаючи на вагомий внесок науковців у розвиток доктринального розуміння юридичних фактів у житловому праві, сучасні зрушення об'єктивних обставин життя, обумовлених пандемією, війною, призвели до зміни їх парадигми, що потребує наукового осмислення та подальшого розвитку.

Мета статті полягає у визначенні сутності юридичних фактів в доктрині житлового права з урахуванням сучасних викликів.

Вклад основного матеріалу. Юридичні факти є однією з фундаментальних наукових категорій юридичної науки. Саме навколо характеристик цієї правової дефініції постійно точаться наукові дискусії. Так, визначається, що в царині приватного права сформувалось дуалістичне розуміння юридичного факту: з одного боку, він характеризується як реальні дії, стани як підстави виникнення, зміни або припинення правовідносин, а з іншого – про їх правові моделі, рішення суду, юридичні акти, які виконують аналогічну функцію [1, с. 168]. Вони можуть поділятися на такі групи: 1) залежно від характеру настання наслідків виокремлюють правопороджуючі, правоприпиняючі, правозмінюючі й комплексні юридичні факти; 2) за

вольовою ознакою – дії, події; 3) за кількісним складом – прості та складні юридичні факти [4, с. 114]. Залежно від галузі права юридичні факти набувають певного змістовного навантаження. Зокрема науковці пропонують розглядати юридичні факти у трудовому праві України як факти реальної дійсності – події або діяння (дії або бездіяльність) відповідних суб'єктів трудових і тісно пов'язаних з ними відносин, з якими норми трудового права пов'язують виникнення, зміну, призупинення, поновлення або припинення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у межах цих відносин [10, с. 3].

У житловому праві юридичні факти визначаються як конкретні життєві обставини, які приводять до виникнення, зміни чи припинення житлових правовідносин. Основоположним правопороджуючим юридичним фактом житлових відносин є факт потреби в проживанні [4, с. 115].

Юридичні факти – це обставини реального життя, які спричиняють виникнення, зміну або припинення відповідних правовідносин згідно з нормами права. При цьому юридичні факти породжують правові наслідки тільки у взаємодії з правовими нормами [2, с. 14].

Звернімо увагу, що стан житла відіграє важливу роль у формуванні юридичних фактів у житловому праві. Безумовно, на тлі сучасних викликів особливої актуальності набуває юридичний факт знищення житла. Водночас проблематика щодо застарілого, аварійного житлового фонду не втрачає своєї актуальності. Це обумовлено тим, що житло має експлуатаційні особливості, що вимагає встановлювати факт відповідності житла до свого призначення. Характерними ознаками житлового приміщення як речі є його складність: наявність низки обов'язкових складових елементів (стін, стелі, підлоги, дверних отворів) і факультативних складників – вікон, електропроводки, каналізації тощо [11, с. 71]. Відомо, що всі об'єкти нерухомості підлягають впливу фізичних, біологічних, техногенних та інших процесів. Протягом їх експлуатації поступово змінюються їхні споживчі властивості й функціональна придатність [12, с. 144]. Через це відсутність можливості забезпечення житлом безпеки для життєдіяльності людини є підставою для визнання такого житла непридатним для проживання. Це означає, що об'єкт втрачає свою функціональну придатність як місце для постійного чи тимчасового проживання, оскільки не може забезпечити базові потреби в захисті, комфорті та санітарно-гігієнічних умовах. Непридатність житла для проживання є юридичним фактом, який тягне за собою припинення житлових правовідносин. Тобто стан житла може визначатися як юридичний факт – технічного стану житла.

Юридичні факти щодо непридатності житла частково визначені в Законі України «Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду». Так, реконструкція кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду є підставою щодо відчуження житла. Відселення наймачів жилих (нежилих) приміщень здійснюється за умови попереднього надання їм інших рівноцінних за площею та кількістю кімнат жилих (нежилих) приміщень у межах кварталу (мікрорайону) комплексної реконструкції населеного пункту в порядку, встановленому законодавством. Власник (наймач) жилого приміщення, який не перебуває на квартирному обліку, має право отримати на умовах компенсації в межах території комплексної реконструкції кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду інше житло (ст. 12 Закону) [13]. З наведеного випливає, що юридичний факт у вигляді рішення про реконструкцію застарілого житлового фонду може призвести до припинення права власності на житло, права проживання, а також до виникнення права на компенсацію, правовідносин виселення з житла.

У сучасному житловому праві одним з юридичних фактів, що потребує окремого дослідження, є факт зни-

щення житла внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій. На відміну від юридичного факту технічного стану житла, цей факт характеризується як факт – подія. Цей юридичний факт має різні правові наслідки, а тому може визначатися як правопороджуючий, правоприпиняючий та правозмінюючий факт. Поняття знищення житла може встановлюватися за допомогою дедуктивного методу, що дозволяє його виокремити із загальної дефініції знищеного нерухомого майна. Так, це об'єкти нерухомого майна, які стали непридатними для використання за цільовим призначенням внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та відновлення яких шляхом ремонту чи реконструкції не є можливим або є економічно недоцільним (абз. 1 п. 3 Порядку подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України) [14]. Юридичний факт знищення житла є складним, оскільки для його встановлення необхідно виявити: 1) факт непридатності житла задля задоволення житлової потреби; 2) факт неможливості його відновлення шляхом ремонту чи реконструкції або це є економічно недоцільним.

Наслідком знищення житла є припинення його існування як об'єкта правовідносин. Згідно з п. 4 ч. 1 ст. 346 ЦК України знищення майна є підставою припинення права власності [15]. При цьому припиняється як право власності на житло, так і право проживання в ньому. Отже, факт знищення житла є правоприпиняючим юридичним фактом. Водночас таке примусове припинення права на житло викликає ланцюг інших правовідносин, зокрема компенсаційних, соціального житлового забезпечення. Такий прояв обумовлений тим, що право на житло є фундаментальним правом людини та є елементом соціального забезпечення, що гарантується державою.

Пошкодження або знищення житлових об'єктів нерухомості внаслідок бойових дій буде охоплюватись підставами для отримання компенсації їх власниками [16, с. 44]. Тобто руйнування житла є правопороджуючим фактом щодо отримання компенсації відповідно до Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України», та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 2 цього Закону отримувачами компенсації за пошкоджені/знищені об'єкти нерухомого майна є фізичні особи – громадяни України, які є власниками пошкоджених/знищених об'єктів нерухомого майна. Компенсація за знищений об'єкт нерухомого майна надається шляхом: надання грошових коштів, фінансування придбання об'єкта житлової нерухомості, передачі у власність отримувачу компенсації об'єкта нерухомого майна, відновленого в рамках реалізації місцевих програм відновлення на заміну знищеного об'єкта нерухомого майна (ч. 1 ст. 8 Закону) [17]. Отже, знищення житла може визначатися як правопороджуючий юридичний факт компенсаційних відносин, зокрема у вигляді отримання грошової компенсації або набуття права власності на нове житло.

Крім компенсаційних правовідносин виникають і інформаційні житлові правовідносини. Це інформаційні правовідносини щодо формування та отримання інформації про стан житла, зокрема з державних реєстрів [18, с. 103]. Так, факт знищення житла вноситься до Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти

України. Фізична особа в разі знищення житла внаслідок бойових дій звертається до публічного реєстратора щодо формування відповідного реєстрового запису. Валідація (перевірка достовірності) даних може здійснюватися, зокрема, шляхом надсилання запитів до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших установ, підприємств, організацій (п. 19 Постанови Кабінету Міністрів України від 13 червня 2023 р. № 624) [19]. Формування та використання даних щодо житла з цього Реєстру є підставою для виникнення інформаційних відносин. Виходячи з наведеного, юридичний факт знищення житла є підставою виникнення як приватних, так і публічних правовідносин у житловій сфері.

Юридичний факт знищення житла може також визначатися як правопороджуючий юридичний факт щодо виникнення правовідносин соціального житлового забезпечення. Згідно з п. «в» ч. 2 ст. 10 Закону України «Про житловий фонд соціального призначення» правом взяття на соціальний квартирний облік користуються громадяни України – внутрішньо переміщені особи, які не мають іншого житла для проживання на підконтрольній українській владі території або житло яких зруйноване (знищене) [20]. Варто звернути увагу, що згідно з ч. 2 ст. 84 Кодексу цивільного захисту України заходи соціального захисту та відшкодування матеріальних збитків постраждалим внаслідок надзвичайної ситуації включають: надання (виплату) матеріальної допомоги (компенсації); забезпечення житлом [21]. Таке положення впливає з того, що конституційне право на житло внутрішньо переміщених осіб в Україні та країнах, які зазнали збройних конфліктів, виходить з позицій необхідності реалізації політики держави щодо забезпечення достатнього життєвого рівня та соціального захисту щодо надання тимчасового житла, де обов'язковим є юридичне надання особі, яка була вимушена залишити своє постійне місце проживання з метою уникнення негативних наслідків, що спричинені збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, проявів насильства та/або порушенням прав людини, статусу внутрішньо переміщеної особи [22, с. 14]. Тобто знищення житла є підставою для виникнення правовідносин з надання тимчасового житла, компенсації за втрачене майно, відновлення зруйнованого житла або забезпечення доступу до довгострокових програм підтримки, таких як пільгове кредитування. Виникнення правовідносин соціального житлового забезпечення може вимагати наявності складу юридичних фактів, зокрема факт знищення житла, факт визнання особою, що потребує тимчасового житла, має правовий статус внутрішньо переміщеної особи ін.

Слід акцентувати, що особливість юридичних фактів у житловому праві обумовлена тим, що для їх виникнення та припинення, у більшості випадків, необхідний склад юридичних фактів. Так, як вказує О. Є. Аврамова, припинення правовідносин проживання в житлі відбувається на підставі юридичного складу з диференційованим структурним принципом його побудови: 1) дії або події, що призводять до припинення права на проживання в житлі; 2) зняття з реєстрації місця проживання (за наявності реєстрації місця проживання); 3) виселення з житла [23, с. 162]. Погоджуючись з такою позицією, А. М. Галантич влучно зазначає, що при відчуженні будинку необхідний складний юридичний факт: прийняття рішення територіальної громади про наявність суспільної потреби щодо відчуження багатоквартирного будинку; розроблення технічної документації щодо зносу багатоквартирного будинку та зміни призначення земельної ділянки; проведення попереднього і повного відшкодування вартості власникам жилих приміщень втрат шляхом надання за їх згодою іншого житла або грошової компенсації; надання наймачам житла іншого рівноцінного житла; виселення мешканців багатоквартирного будинку; оскарження рішення щодо вилучення багатоквартирного будинку [6,

с. 53]. Виходячи з наведеного, виникнення житлових правовідносин проживання є складним юридичним фактом. Зокрема, обов'язковим фактом у правовідношенні набуття права проживання в житлі є вселення в нього.

Як підкреслює О. В. Мороз, договір найму житла може бути достроково розірваний судом у випадку, якщо наймодавець не надає житло в користування наймачу. Ненаданням житла вважається не тільки утримання об'єкта найму житла наймодавцем, а й будь-яка бездіяльність, що позбавляє наймача можливості доступу до відповідного житла. Це може проявлятися в тому, що наймодавець не надає наймачу ключі від житла. В такому випадку доступ до даного об'єкта є неможливим без його псування чи великих затрат часу або грошових коштів [24, с. 83].

На особливості правоприміняючих юридичних фактів у житловому праві звертає увагу і О. А. Явор. Вона підкреслює, що договір найму (оренди) житла вважається припиненим з моменту повернення наймачем майна наймодавцю в установленний строк у відповідному стані, фактичне передання/повернення нерухомого майна має підтверджуватись актом прийняття-передання [25, с. 114]. З огляду на наведене варто підкреслити, що при припиненні права проживання необхідно встановлювати такі юридичні факти, як: підстава припинення права проживання; виселення з житла; зняття з реєстрації місця проживання; повернення житла в натурі.

Наведені наукові позиції підкреслюють особливості юридичних фактів у житловому праві. Як припинення, так і виникнення житлових правовідносин обумовлено наявністю юридичного факту вселення або виселення з житла. Факт вселення є підтвердженням виникнення саме житлових правовідносин. Припинення житлових правовідносин супроводжується юридичним фактом виселення з житла. Тому юридичні факти в житловому праві, пов'язані з проживанням у житлі, можуть характеризуватися як складні юридичні факти.

Висновки. Проведене дослідження призводить до наступних висновків:

– юридичні факти в житловому праві є динамічною правовою категорією. Вони постійно оновлюються та змінюються під впливом зовнішніх чинників;

– серед юридичних фактів особливе значення має юридичний факт – технічного стану житла. Житло може визнаватися непридатним для проживання, що є юридичним фактом задля припинення правовідносин власності, проживання та правопороджуючим фактом щодо компенсації, відселення та ін. Особливо це простежується на тлі воєнного стану. Знищення житла внаслідок воєнних дій є юридичним фактом, що зумовлює припинення права власності на житлове приміщення або права проживання через його руйнування, пошкодження чи втрату придатності для використання. У результаті виникають нові правовідносини, спрямовані на відновлення житлових прав, компенсацію житла, набуття права на житло;

– слід звернути увагу, що в житловому праві правоприміняючі та правопороджуючі юридичні факти перебувають у певному взаємозв'язку. Це зумовлено тим, що припинення права на житло зазвичай створює потребу в новому житлі, що, своєю чергою, формує відносини, пов'язані з набуттям права на житло. Загалом юридичні факти в житловому праві потребують подальшого наукового дослідження, зокрема в напрямі визначення співвідношення складних юридичних фактів і складу юридичного факту щодо виникнення та припинення права проживання в житлі.

Проведене дослідження має сприяти посиленню удосконаленню цивільно-правових засобів захисту житлових прав – системи юридичних інструментів (заяв, скарг), за допомогою яких здійснюється відновлення порушених або оспорюваних житлових прав, усунення наслідків такого порушення та визнання житлових прав [7, с. 138].

ЛІТЕРАТУРА

1. Коструба А., Хоменко М. Генеза вчення про юридичні факти у науці цивільного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 167–185. DOI: 10.33498/loiu-2019-01-167.
2. Басай О. В. Поняття юридичних фактів: теоретичний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 3 (6). С. 8–16.
3. Завальний А. М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів : [монографія]. К. : Вид-во Європейського університету 2011. 95 с
4. Аврамова О. Є. Юридичні факти у механізмі правового регулювання житлових відносин. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 113–116.
5. Тилик Т. Юридичні факти як підстави припинення житлових правовідносин. *Юридична Україна*. 2013. № 11. С. 49–54.
6. Галаятич А. Особливості припинення житлових правовідносин в умовах сьогодення. *Приватне право і підприємництво*. 2023. Вип. 23. С. 50–58. URL: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2023.23.6>.
7. Кройтор В. А. Система цивільно-правових засобів захисту житлових прав. *Право і безпека*. 2016. № 1 (60). С. 135–140.
8. Кройтор В. А. Інвестиції та інновації як інструмент реалізації та впровадження змін до сучасного підприємництва в умовах війни та поствоєнного періоду. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 93–99. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.1>.
9. Кройтор В. А. Компенсація за знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 122–129. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.20>.
10. Данилюк О. В. Юридичні факти як підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / О. В. Данилюк ; кер. праці Н. М. Хуторян ; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2008. 19 с.
11. Скрипник В. Житло як особливий об'єкт цивільних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 70–74.
12. Павлов К. В. Значення та класифікація об'єктів нерухомості. *Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції* : зб. наук. пр. Вип. XXI. № 4. Спілка економістів України ; Нац. ун.-т вод. госп-ва та природокористування ; Ін-т Європ. інтеграції. Київ ; Рівне, 2015. С. 143–151.
13. Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду : Закон України від 22 грудня 2006 р. № 525-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/525-16#Text>.
14. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 березня 2022 р. № 380 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 13 червня 2023 р. № 624).
15. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
16. Породько В. В. Проблеми реалізації права власності на житло в умовах воєнного стану. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3 (81). С. 42–47. URL: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.7>.
17. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23 лютого 2023 р. № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text>
18. Аврамова О. Є. Теоретичні засади приватно-правового регулювання житлових відносин в Україні : монографія. Тернопіль : ЗУНУ, 2021. 426 с.
19. Деякі питання забезпечення функціонування Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2023 р. № 624. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/624-2023-%D0%BF#Text>.

20. Про житловий фонд соціального призначення : Закон України від 12 січня 2006 р. № 3334-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15#Text>.
21. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 2 жовтня 2012 р. № 5403-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#top>.
22. Рижук Ю. М. Забезпечення конституційного права на житло внутрішньо переміщених осіб в Україні та країнах, які зазнали збройних конфліктів: порівняльно-правова характеристика. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 76: Ч. 1. С. 116–121. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.17>.
23. Аврамова О. Є. Припинення житлових правовідносин проживання: доктринальні підходи. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність*: матеріали ХХ наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (м. Харків, 4 лют. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. цивіл. права № 1, Каф. цивіл. права № 2 ; Нац. акад. прав. наук України, Від-ня цивіл.-прав. дисциплін ; Харків. обл. осередок Всеукр. гром. орг. «Асоц. цивілістів України». Харків : Право, 2022. С. 159–163.
24. Мороз О. В. Підстави зміни та розірвання договору найму житла. *Право і суспільство*. 2024. № 1. Т. 1. С. 79–85. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.1.13>.
25. Явор О. А. Особливі обставини зміни або припинення договору найму (оренди) житла за сучасних умов воєнного стану в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 110–115. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.20>.

ОСОБЛИВОСТІ НОВОВВЕДЕНЬ ЗАКОНОДАВЦЯ ЩОДО НЕМАЙНОВИХ ПРАВ АВТОРА

PECULIARITIES OF THE LEGISLATOR'S INNOVATIONS REGARDING THE AUTHOR'S NON-PROPERTY RIGHTS

Маліновська І.М., к.ю.н., доцент,
асистент кафедри цивільного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовані основні норми та підходи законодавця, які були здійснені ним в процесі приведення у відповідність національного законодавства до законодавства Європейського Союзу щодо особистих немайнових прав автора. А саме, питання дослідження змісту особистих немайнових прав автора, їх ознаки та особливості здійснення та захисту цих прав з метою їх дотримання іншими особами. Визначено, що законодавець розширив їх перелік. Проаналізовано особливості порушення права надати назву твору або залишити його без назви, права присвятити твір особі (особам), події або даті. Зокрема, досліджено і проблему співвідношення особистих немайнових прав інтелектуальної власності з моральними правами автора, особливості формування їх змісту, ознак та розуміння «моральних прав». Зроблено висновок, що право на недоторканість твору і збереження його цілісності за своїми ознаками може набувати ознаки відчужуваності, адже є обмеженим правом роботодавця або ж замовника, які набувають його відповідно до положень Закону, якщо по іншому не врегулюють своїх відносин у договорі.

Проте в той же час оновлене національне законодавство щодо авторського права спрямовало свій вектор впливу на охорону та захист «моральних» прав автора. Зокрема, розширено перелік осіб, які можуть здійснювати охорону та захист права на недоторканість твору, а також творів, що перейшли у суспільне надбання. Створено новий порядок захисту особистих немайнових прав автора, твір якого став суспільним надбанням, у разі відсутності спадкоємців. Відповідні зміни були внесені і до Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 1 січня 2022 року № 2811-IX. Відповідно центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності з метою забезпечення дотримання цих прав у разі їх порушення є Мінекономіки України.

Ключові слова: особисті немайнові права автора, моральні права автора, охорона, захист, право на неторканість твору і збереження його цілісності.

The article analyzes the main norms and approaches of the legislator, which implemented by him in the process of bringing the national legislation in line with the legislation of the European Union on personal non-property rights of the author. Namely, the issue of studying the content of the author's non-property rights, their features and features of the exercise and protection of these rights in order to observe them by other persons. It is determined that the legislator has expanded the list of personal non-property rights of the author. The features of violation of the right to give a title to a work or leave it untitled, the right to dedicate a work to a person(s), event or date analyzed. In particular, the problem of correlation of personal non-property intellectual property rights with the moral rights of the author, features of the formation of their content, features and understanding of "moral rights" is also studied. It is concluded that the right to inviolability of the work and preservation of its integrity is an alienable and limited right of the employer or customer, who acquire it in accordance with the provisions of the Law, unless they otherwise regulate their relations.

However, at the same time, the updated national copyright legislation directed its vector of influence to the protection and protection of the "moral" rights of the author. In particular, the list of persons who can protect and defend the right to inviolability of a work, as well as works that have passed into the public domain, has been expanded. A new procedure has been created for the protection of personal non-property rights of an author whose work has become public domain in the absence of heirs. Corresponding amendments were made to the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights" dated January 1, 2022 No. 2811-IX. Accordingly, the Ministry of Economy of Ukraine is the central executive body that provides for the formation and implements state policy in the field of intellectual property in order to ensure the observance of these rights in case of their violation.

Key words: personal non-property rights of the author, moral rights of the author, protection, the right to inviolability of the work and preservation of its integrity.

Відповідно до Статті 54 Конституції України громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Загальні положення щодо змісту і особливостей особистих немайнових прав містяться у ст. 423 ЦКУ. Спеціальна норма – стаття 438 Цивільного Кодексу України акцентує увагу на переліку немайнових особистих прав автора визначених у ст. 423 ЦКУ. Ними є: 1) право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності; 2) право перешкоджати будь-якому посяганням на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності; 3) інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом [1].

Особистим немайновим правам інтелектуальної власності притаманні ті ж ознаки, що й іншим особистим немайновим правам: відсутність економічного змісту, тісний зв'язок з фізичною особою, неможливість відмови

від них або позбавлення цих прав, спрямованість на виявлення та розвиток особистості, специфіка об'єкта даних прав, умов їх виникнення та припинення, неможливість звернення стягнення на об'єкт особистого немайнового права. Отже, особисті немайнові права інтелектуальної власності можна віднести до категорії особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її соціальне буття (глава 22 ЦК України). Проте через необхідність додаткової регламентації і специфічності законодавець виділив їх у Книзі 4 ЦК України [2, ст. 18]. Це також обумовлено і особливим немайновим характером об'єктів, їх ознаками та зв'язком який виникає з моменту їх створення первинним суб'єктом. Адже, законодавець, підкреслює значення оригінальності як ознаки об'єктів авторського права, яка характеризує твір як результат власної інтелектуальної творчої діяльності автора та відображає творчі рішення, прийняті автором під час створення твору. Саме цим обґрунтоване положення у ч. 3 ст. 33 ЗУ № 2811-IX, що в результаті утворення неоригінального об'єкта, згенерованого комп'ютерною програмою, особисті немайнові права не виникають. До того ж сама назва «особисті немайнові права інтелектуальної власності» у ст. 423, 438 ЦКУ

та у Законі України «Про авторське право і суміжні права» № 2811-IX – далі (ЗУ № 2811-IX) свідчить про саме такий підхід [3].

У статті 11 ЗУ № 2811-IX міститься перелік немайнових прав автора. Саме з прийняттям нового Закону України № 2811-IX перелік немайнових прав автора був розширений. А саме, відповідно у статті 11 ЗУ № 2811-IX з'явилися нові немайнові права: право надати назву твору або залишити його без назви, право присвятити твір особі (особам), події або даті. Ці права надають автору виключне право самостійно вирішувати, чи буде його твір мати назву, і якщо так, то яку, а також кому або чому він буде присвячений. Відповідно до Закону США про авторське право (Copyright Act of 1976), Закону Великобританії про авторське право, дизайни і патенти (Copyright, Designs and Patents Act 1988) автор має виключні права на свій твір, включаючи право на його публікацію і визначення назви, а також на можливість присвятити твір певним особам або подіям. Ці права є невідчужуваними і охороняються законом незалежно від того, кому належать майнові права на твір. Наприклад, коли перекладачі або адаптатори змінюють назву оригінального твору без згоди автора. У таких випадках автор може подати до суду, захищаючи своє право на вибір або збереження назви твору. Порушення вищезазначених немайнових прав, а саме права на назву твору можливо і тоді, коли автор написав книгу з певною назвою, але видавець або перекладач вирішили змінити назву з метою кращого її продажу, а також в маркетингових цілях без згоди автора. Такі дії в свою чергу призведуть до судових спорів, де автори оскаржуватимуть зміну назви їхніх творів під час перекладів або видань.

Досить новим є підхід законодавця у ч. 1 ст. 22 ЗУ № 2811-IX щодо вільного використання творів. А саме – без дозволу суб'єктів авторського права, безоплатно та без зазначення імені автора і джерела запозичення. Наприклад: при відтворенні твору у вигляді макета, креслення або плану будівлі чи іншої капітальної споруди з метою реконструкції таких будівлі чи іншої капітальної споруди, за умови що таке відтворення та його обсяг відповідають визначеній меті; у разі відтворення творів для забезпечення судового, адміністративного, кримінального провадження, нормотворчої діяльності органів законодавчої, виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, вчинення нотаріальних дій, забезпечення громадської безпеки в обсязі, що відповідає поставленій меті; публічному виконанні музичних творів під час офіційних церемоній, організованих органами державної влади та/або органами місцевого самоврядування, релігійних церемоній, а також поховання в обсязі, що відповідає характеру таких церемоній. Таким чином, автор не має право вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином свого імені у разі вищезазначеного способу використання твору, якщо це практично можливо.

Проте, відповідно до ст. 6bis Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів автор незалежно від майнових прав автора і навіть після відступлення цих прав має право вимагати визнання свого авторства на твір і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні цього твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, здатному завдати шкоди честі або репутації автора. Вони зберігають силу після його смерті принаймні до припинення майнових прав і здійснюються особами або установами, уповноваженими на це законодавством країни, в якій виступає охорона [4]. Ці положення Бернської конвенції підкреслюють значущість немайнових прав для автора, а також тісний зв'язок творця і його оригінального твору. Цей зв'язок ще називають «моральними». Окрім цього саме визначення автора у ст. 1 Закону, як – фізичної особи, яка своєю творчою діяльністю створила твір, прямо наголошує на вищезазначеному особливому зв'язку. Ознаками,

які характеризують особисті немайнові права є неможливість їх передання (відчуження) іншим особам. Проте, у спеціальній нормі ЗУ № 2811-IX законодавцем розширений її зміст, наголошено на нерозривному зв'язку особистих немайнових прав з автором твору, деталізуючи, що особисті немайнові права належать лише автору та не можуть бути передані (відчужені) іншим особам і не переходять у спадщину.

Досить важливим історичним моментом у формуванні змісту і розуміння «моральних прав» був конгрес ALAI у 1879 році та Бернська конференція. Його учасники наполягали на тому, що автор повинен мати певний контроль над перекладами своїх творів, щоб забезпечити їх якість. Це є невід'ємним аспектом права автора на свої твори. На конгресі 1880 року французький делегат Луї Ульбах порушив «моральне питання», пов'язане з правом власності на літературну творчість, а саме: абсолютну повагу до художнього вираження почуттів або мети твору, як обов'язок по відношенню до його автора. Ульбах висміював каліцтво творів, яке відбувається зі скороченнями або перекладами, зробленими з невіглаством, некомпетентністю або поганими намірами. На Бернській конференції 1884 року Ульбах передбачив майбутній розвиток подій, коли заявив, що автор має «моральне право» не дозволяти антологам зводити його твори до уривків.

Якими б гуманістичними чи «некомерційними» такі моральні аргументи не здавались в дев'ятнадцятому столітті, вони будуть юридично оформлені у двадцятому столітті як «моральні права» автора: право претендувати на авторство твору (droit à la paternité); і право вимагати поваги до цілісності твору (droit au respect de l'œuvre). На відміну від авторського права чи літературної власності, моральні права передбачають цілісність юридичної та естетичної особистості особи — виразне втілення цієї особи в цілісності її творчої праці. На відміну від авторського права на літературний твір, моральне право є безстроковим, не підлягає передачі та є невідчужуваним. Як зазначив Девід Сондерс, моральні права представляють собою «високий суверенітет» автора над його твором, тому, якщо його пошкодити, йому буде завдано шкоди. У 1928 році немайнові права нарешті отримали міжнародний захист [5].

На думку Луця, до особистих немайнових прав творців доцільно віднести лише ті права, які за жодних умов не можуть відчужуватись, оскільки це призвело б до розірвання зв'язку між автором і створеним ним об'єктом, а саме: права визнаватися творцем та права на ім'я. Інші немайнові права інтелектуальної власності, безперечно, також належать творцям, але з їхньої волі за договорами такі права могли б відчужуватись або у випадках, передбачених законом, належати іншим особам [2, с. 20]. Якщо прослідкувати позицію законодавця щодо права автора вимагати збереження цілісності твору, протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, у тому числі супроводження твору ілюстраціями, передмовами, післямовами, коментарями тощо, можна зробити висновок про його обмеження у зв'язку із наявністю договірних відносин. Зокрема, у положеннях статей ч. 3 ст. 14 та ч. 4 ст. 15 ЗУ № 2811-IX. Коли, наприклад, роботодавець має право доручити іншій особі завершити незавершений службовий твір, вносити зміни у завершений службовий твір, супроводжувати службовий твір ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено трудовим договором (контрактом) або іншим договором щодо майнових прав на службовий твір, а замовник має право вносити зміни до твору, створеного за замовленням, супроводжувати його ілюстраціями, передмовами, післямовами тощо, якщо інше не передбачено договором замовлення. Отже, у даному випадку право на недоторканість твору і збереження його цілісності за своїми ознаками може бути відчужуваним (пере-

даним) та обмеженим правом роботодавця або ж замовника, які набувають його відповідно до положень Закону, якщо по іншому не врегулюють своїх відносин.

У частині 2 статті 27 Загальної декларації прав людини, прийнятої в Парижі 10 грудня 1948 року прямо визначено право кожної людини на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є [6].

Наглядним прикладом віднесення моральних прав та інтересів автора до прав людини є французька судова справа 1959 року, яка стосується інтелектуальної власності та прав на твори Чарлі Чапліна Компанія *Société Les films Roger Richebé* без дозволу використовувала його роботи, розповсюджуючи або показуючи їх у комерційних цілях. Справа стала прикладом того, як міжнародні договори (зокрема Бернська конвенція) забезпечують захист прав авторів в інших країнах. Вона стосувалася визнання та захисту авторських прав у Франції, зокрема моральних та економічних прав автора чи художника. При вирішенні цієї справи вирішувались, зокрема, і питання щодо порушення особистих немайнових прав Чапліна, а саме чи могло використання та зміна його робіт без дозволу вплинути його репутацію або творчий задум. Суди винесли рішення, в якому підкреслили те, що навіть передача виключних немайнових прав не виключає можливості захисту його моральних прав. Застосування французького авторського права підкреслило важливість моральних прав, які є невідчужуваними і вічними [7, с. 2–4]. Це рішення стало важливою подією не тільки для Чарлі Чапліна та компанії *Roy Export Company Establishment*, а і для французького авторського права, особливо у сфері захисту моральних прав та гармонізації міжнародного законодавства. Порушення морального права полягало у порушенні цілісності (недоторканості) та духу його фільму шляхом додавання звукової доріжки (супроводу) без дозволу автора. Саме у порушенні права на повагу до свого твору, яка полягала в захисті особистості автора, вираженої у творі, донесеної до громадськості так як цього хотів автор [8]. Таким чином, рішення у цій справі підтвердило те, що «французьке право відповідає міжнародному правопорядку», як це повторно викладено в статті 27 (2) Декларації прав людини [7, с. 2–4]. Проте, можна зробити висновок, що законодавство Франції досить ґрунтовно підтримує охорону та захист таких особистих немайнових прав автора, як моральні права. Які відображають нерозривний їх зв'язок з автором твору, надаючи йому впевненість у належній правовій охороні та стимулюючи його до створення нових творів.

Проте, як же бути, якщо автор помре, а його твір стане «суспільним надбанням»? Адже, особисті немай-

нові права автора відповідно до положень національного законодавства не входять до складу спадщини, проте є чинними безстроково, якщо інше не встановлено законом. Такі обставини дозволять зацікавленим особам без згоди творця, вільно, без сплати винагороди використовувати такий об'єкт авторського права. Проте, законодавець у абз. 2 ч. 3 ст. 32 ЗУ № 2811-IX чітко наголошує на умові дотримання усіх немайнових прав автора твору, строки чинності майнових прав на який закінчились. Саме тому вектор національного законодавства спрямований на можливості реалізації права щодо відшкодування *завданої шкоди честі або репутації автора навіть після його смерті та закінчення строків правової охорони майнових прав автора*. При цьому, у разі порушення особистих немайнових прав автора, твір якого став суспільним надбанням, відповідно до ЗУ № 2811-IX їх захист здійснюється спадкоємцями. А відповідно до ст. 439 ЦК України до переліку осіб, крім спадкоємців, які можуть здійснювати охорону недоторканості твору у разі смерті автора відносять ще уповноважену на це автором особу, а також інших заінтересованих осіб. Зокрема, можна зробити висновок, що усі вищезазначені особи можуть протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора. Досить суттєвою є закріплена у ЗУ № 2811-IX можливість звернення, у разі відсутності уповноваженої автором особи та спадкоємців, для фізичних чи юридичних осіб, які відповідають за достовірність відомостей, до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері інтелектуальної власності, в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (ст. 32). Таким органом є Мінекономіки. Проте, досить важливе значення має експертний висновок який формується на підставі розгляду заяви та доданих до неї документів та/або матеріалів. Після цього оприлюднюється Національним органом інтелектуальної власності в офіційному електронному бюлетені «Авторське право і суміжні права».

Отже, постанова КМУ від 10.10.2023 р. № 1066 «Про затвердження Порядку захисту особистих немайнових прав автора, твір якого став суспільним надбанням, у разі відсутності спадкоємців» визначає процедуру захисту особистих немайнових прав автора, твір якого став суспільним надбанням, у разі відсутності спадкоємців, умови подання та розгляду заяви про захист особистих немайнових прав автора, складення Національним органом інтелектуальної власності експертного висновку щодо наявності або відсутності ознак порушення особистих немайнових прав автора [9].

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Законодавство України / Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Особисті немайнові права інтелектуальної власності творців : монографія / за заг. ред. В. Луця. 5–24 с. Тернопіль, «Підручники: і посібники», 2007. 250 с. 0034366.pdf
3. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 1 січня 2022 року. № 2811-IX . *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 57, ст. 166. Офіц. веб-сайт Верхов. Ради України. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>
4. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів (Паризький Акт від 24.07.1971, змінений 02.10.1979). *Законодавство України / Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051
5. Howland, D. (2017). The International Movement to Protect Literary and Artistic Property. In: Howland, D., Lillehoj, E., Mayer, M. (eds) *Art and Sovereignty in Global Politics*. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/978-1-349-95016-4_3
6. Загальна декларація прав людини. ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948 року. *Законодавство України / Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
7. Copyright & Human Rights by François Dessemontet Professor of Law, Lausanne Law School, University of Lausanne. URL: <https://www.unil.ch/cedidac/files/live/sites/cedidac/files/Articles/Copyright%20%26%20Human%20Rights.pdf>
8. See Société Roy Export Company Establishment et Charlie Chaplin v. Société Les films Roger Richebé, RIDA 28 (July 1960) 133; Dalloz 1959, 402, n. Lyon-Caen and Lavigne; JDI 1960, 128, n. Goldman
9. Про затвердження Порядку захисту особистих немайнових прав автора, твір якого став суспільним надбанням, у разі відсутності спадкоємців: постанова Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2023 р. № 1066 . Офіц. веб-сайт Верхов. Ради України. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1066-2023-%D0%BF#Text>

ГАРАНТІЇ ТА ЗАЯВИ У ДОГОВОРАХ НА СТВОРЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

WARRANTIES AND REPRESENTATIONS IN CONTRACTS FOR THE CREATION AND USE OF SOFTWARE

Махновський Д.С., старший науковий співробітник

Центр досліджень інтелектуальної власності та трансферу технологій Національної академії наук України

Стаття присвячена дослідженню сучасної практики застосування «Гарантій» та «Заяв» у договорах на розробку та використання програмного забезпечення, визначення кола та їх характеристики з урахуванням правових засад їх застосування. Положення щодо «Гарантій» та «Заяв» широко використовуються у міжнародній та національній практиці укладання договорів. Слід зазначити, що в Україні договори на створення ПЗ відносяться до непоіменованих договорів, а їх правова природа є предметом дискусій то у раніше здійснених дослідженнях основна увага приділялась дослідженню правової природи та істотним умовам зазначених договорів та не приділялась увага дослідженню правових конструкцій, що притаманні іншим правовим системам, які складають гарантійні умови договорів на розробку та використання програмного забезпечення. Зазначені положення можуть не мати відповідного відображення в законодавстві України. Так в ЦК України під гарантією розуміється вид забезпечення зобов'язання (фінансова гарантія) або зобов'язання сторони договору щодо предмету договору, а саме якості товару в договорах купівлі-продажу, якості результату робіт в підрядних договорах. Тобто законодавче врегулювання здійснюється у вище наведених межах. Питання гарантійних умов у правочинах щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності ЦК України не регулюється.

Відсутність у законодавстві України врегулювання застосування гарантій у договорах на розробку та використання програмного забезпечення призводить до необхідності зазначити у договорах загальні правові підстави використання таких правових конструкцій (частина 1 ст. 627 ЦК України) щодо свободи сторін у визначенні умов договору, а також обов'язково передбачати відповідальність сторони за порушення наданих гарантій.

Метою статті є дослідження сучасної практики застосування гарантійних умов в договорах на розробку та використання програмного забезпечення, визначення кола та їх характеристики з урахуванням правових засад їх застосування.

Ключові слова: програмне забезпечення, договір на розробку програмного забезпечення, ліцензійний договір, гарантії, авторське право.

The article is devoted to the study of the modern practice of applying “Warranties” and “Statements” in contracts for the development and use of software, determining the scope and their characteristics, taking into account the legal principles of their application. The provisions on “Warranties” and “Statements” are widely used in international and national practice of concluding contracts. It should be noted that in Ukraine, contracts for the creation of the software are unnamed contracts, and their legal nature is the subject of debate, so in previously conducted studies, the main attention was paid to the study of the legal nature and essential conditions of these contracts and no attention was paid to the study of legal structures inherent in other legal systems that constitute the warranty conditions of contracts for the development and use of software. The specified provisions may not have an appropriate reflection in the legislation of Ukraine. Thus, in the Civil Code of Ukraine, a guarantee is understood as a type of security for an obligation (financial guarantee) or an obligation of a party to a contract regarding the subject matter of the contract, namely the quality of goods in purchase and sale contracts, the quality of the result of work in the contracts. That is, the legislative regulation is carried out within the above-mentioned limits. The issue of warranty conditions in transactions regarding the disposal of intellectual property rights is not regulated by the Civil Code of Ukraine.

The absence in the legislation of Ukraine of regulation of the application of warranties in contracts for the development and use of software leads to the need to indicate in contracts the general legal grounds for the use of such legal structures (Part 1 of Article 627 of the Civil Code of Ukraine) regarding the freedom of the parties to determine the terms of the contract, and also to necessarily provide for the liability of the party for the violation of the guarantees provided.

The purpose of this article is to study the modern practice of applying warranty conditions in contracts for the development and use of software, to determine the scope and their characteristics, taking into account the legal principles of their application.

Key words: software, software development contract, license agreement, guarantees, copyright.

Постановка проблеми. Основна увага дослідників при дослідженні договорів на створення та використання програмного забезпечення в Україні зосереджується на аналізі правової природи та істотних умовах таких договорів. При цьому дослідження істотних умов договорів здійснюється за напрямками, що окреслені ст. 638 ЦК України, тому основна увага приділяється: предмету договору; умовам, визначеним законом як істотні; умовам, необхідні для договорів даного виду та правовому регулюванню договірних відносин в межах законодавства України. Проте такий підхід не враховує вплив на укладання договорів у сфері програмного забезпечення інтернаціоналізації ІТ бізнесу в Україні, яка призводить до широкого застосування у договорах правових конструкцій, що притаманні іншим правовим системам та визначаються сторонами договору як умови, необхідні для договорів даного виду. Зазначені положення можуть не мати відповідного відображення в законодавстві України. Так в сучасній договірній практиці укладання договорів на створення та використання програмного забезпечення широко застосовуються положення договору, що мають назву «Гарантії» та «Заяви».

Ці положення також, як правило, входять до ліцензійних договорів, авторських договорів, договорів про трансфер технологій та інших договорів щодо комерціалізації ОІВ, які укладаються науковими установами та університетами в США та ЄС.

В Україні наукові установи та приватні компанії – розробники ПЗ використовують положення щодо Гарантій та Заяв не тільки у зовнішньоекономічних контрактах, а також у внутрішніх договорах на створення та використання програмного забезпечення. Тому дослідження практики застосування положень договорів на створення та використання програмного забезпечення щодо Гарантій та Заяв в США та ЄС, а також застосування цих правових конструкцій в Україні має важливе значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні дослідженню гарантій, як засобу забезпечення виконання зобов'язання присвячено праці: Л. Шимон, С. Лепеха, Г. Онищенко, П. Петренко та ін [1–3].

Питання договірних забезпечення розробки та використання програмного забезпечення (надалі ПЗ) досліджувалися у наукових статтях R. Williams, I. Markovic,

S. Crowley, S. Grynwaјs, В. Дмитренко, В. Дмитришина, О. Доценко, О. Хорошенко тощо [4–10]. Проте, враховуючи, що в Україні договори на створення ПЗ відносяться до непоіменованих договорів, а їх правова природа є предметом дискусій то у раніше здійснених дослідженнях основна увага приділялась дослідженню правової природи та істотним умовам зазначених договорів та не приділялася увага дослідженню правових конструкцій, що складають гарантійні умови договорів на розробку та використання програмного забезпечення.

Метою статті є дослідження сучасної практики застосування гарантійних умов в договорах на розробку та використання програмного забезпечення, визначення кола та їх характеристики з урахуванням правових засад їх застосування.

Виклад основного матеріалу. В договірному праві України під гарантіями розуміються умови договорів купівлі-продажу та договорів підряду щодо якості товарів, що продаються або якості робіт (ЦК України, гл. 54 «Купівля-продаж», ст. 675 «Гарантії якості товару», ст. 676 «Обчислення гарантійного строку»; гл. 61 «Підряд» ст. 859 «Гарантія якості роботи», ст. 860 «Порядок обчислення гарантійного строку» тощо). Хоча ЦК України не містить визначення терміну «гарантія» але на підставі змісту зазначених статей під гарантіями розуміються умови договору купівлі-продажу та договору підряду, що прямо не пов'язані з виконанням договору, а стосуються предмету договору (якість товару чи робіт), невиконання яких дає можливість іншій стороні вимагати відшкодування. Слід зазначити, що виходячи зі змісту ст. 857 та ст. 859 ЦК України в підрядних договорах передбачаються явні (зазначені в договорі) та не явні (не зазначені в договорі) гарантії щодо якості робіт. Також, ЦК України визначає гарантію, як вид забезпечення виконання зобов'язання (ст. 560–569 ЦК України).

На відміну від досить вузького трактування гарантій ЦК України в міжнародній практиці застосовуються правові конструкції, які в комерційних угодах зазначаються як «Гарантії» та «Заяви» (Warranties and Representation). Де під Гарантіями розуміються умови, за якими одна сторона договору заявляє та гарантує іншій стороні певні факти на момент укладання договору. Ці факти можуть стосуватись сторони договору, об'єкту договору, предмету договору, змісту договору, фактів пов'язаних з договором або фактів пов'язаних з діяльністю сторони договору [11]. За звичай під «Заявами» розуміються умови договору, що обмежують коло «Гарантій» за договором або відмову від Гарантій та відповідного відшкодування, яка прямо прописана у договорі [12].

На думку американських юристів наведення гарантій у договорі є важливим з кількох причин, зокрема:

- надання покупцеві впевненості в тому, що товари або послуги, які купуються, відповідатимуть певним стандартам або специфікаціям;
- захисту покупця від недоліків товарів (послуг), які можуть виникнути після їх придбання;
- допомоги покупцеві оцінити якість товару чи послуги перед покупкою;
- обмеження відповідальності продавця у разі з'ясування недоліків товарів (послуг);
- допомоги з встановлення довіри та впевненості у відносинах покупець-продавець.

Також важливо зазначити, що гарантії можуть бути явними або неявними. Явні гарантії прямо вказуються в контракті, тоді як неявні гарантії прямо не вказуються, але передбачається, що вони включені в контракт на основі характеру транзакції [13].

Метою Гарантій та Заяв в комерційних угодах є:

1. Зменшення ризиків. Однією з головних цілей заяв і гарантій є мінімізація ризиків для обох сторін, залучених до комерційної угоди. З наведенням конкретних заяв

про стан, якість або продуктивність продукту чи послуги, сторона, яка робить заяву чи гарантію, бере на себе відповідальність за будь-які неточності чи недоліки.

2. Встановлення довіри. Заяви та гарантії є важливими для встановлення довіри між сторонами комерційної угоди. Коли одна сторона надає вичерпну та точну інформацію через ці заяви, це демонструє прагнення до прозорості та чесності.

3. Розподіл відповідальності. Ще однією метою заяв і гарантій є розподіл відповідальності між сторонами у разі порушення. Якщо сторона порушує заяву або гарантію, інша сторона може мати доступні засоби правового захисту, наприклад право розірвати угоду або вимагати відшкодування збитків [14].

1. Гарантії та Заяви в договорах на розробку програмного забезпечення

На підставі аналізу умов договорів на розробку ПЗ їх можливо віднести до змішаних договорів, а за об'єктом договору до підрядних договорів, договорів на виконання досліджень та розробок, надання послуг. Положення договору щодо Гарантій та Заяв можливо визначити, як умови, які сторони вважають необхідними для договорів даного виду. Загалом Гарантії в договорах на створення ПЗ можливо класифікувати наступним чином:

- Гарантії щодо правомочності сторін укласти договір;
- Гарантії щодо сумлінного виконання сторонами умов договору;
- Гарантії щодо дотримання виконавцем/розробником вимог, визначених технічним завданням, та своєчасності виконання робіт;
- Гарантії щодо якості та належного функціонування ПЗ підчас встановленого гарантійного терміну;
- Гарантії щодо належності, дійсності, використання прав інтелектуальної власності.

Так, прикладами «Гарантій» у договорах іноземних компаній з розробки ПЗ може бути наступні застереження: «Розробник гарантує Замовнику, що:

- Розробник має законне право та повноваження укласти цю угоду та виконувати свої зобов'язання за цією угодою;
- Розробник має або буде мати доступ до всіх необхідних ноу-хау, знань і досвіду для виконання своїх зобов'язань за цією угодою.
- надане ПЗ відповідатиме в усіх (суттєвих) аспектах специфікації програмного забезпечення, що надана Замовником;

- ПЗ передаватиметься без дефектів та залишатиметься без дефектів принаймні 12 місяців після його передачі;

- ПЗ (та документація, якщо воно використовується Клієнтом відповідно до цієї Угоди), не порушуватиме права інтелектуальної власності будь-якої особи (в будь-якій юрисдикції та відповідно до будь-якого застосовного законодавства)» [15].

На відміну від Гарантій Заяви сторони, що укладає договір за своєю суттю можливо віднести до положень договору, які повинні забезпечити виконання окремих умов договору. Тому Заяви розробника мають наступні особливості:

- стосуються фактів пов'язаних з використанням раніше створеної інтелектуальної власності або результатів робіт за договором щодо якості;
- мають на меті попередження про відмову від відповідальності або розірвання договору у випадку настання визначених у Застереженні фактів, що пов'язані з діями Замовника.

В практиці укладання договорів на розробку ПЗ досить часто застосовуються положення договору, які можливо визначити, як спільну Заяву сторін договору стосовно обмеження кола гарантій, які надають сторони, а також обмеження щодо надання окремих гарантій зазначених у договорі, що стосуються якості ПЗ (наявність прихова-

них дефектів) або сумісності з програмним забезпеченням не зазначеним у специфікації або технічному завданні. Наведемо приклад застереження щодо обмеження кола надаваних гарантій: «Усі гарантії та заяви сторін щодо предмета цієї угоди прямо викладені в цій Угоді. У максимальній мірі, дозволеній чинним законодавством, жодні інші гарантії чи заяви щодо предмета цієї Угоди не передбачаються цією Угодою чи будь-яким пов'язаним контрактом»¹.

Застереження щодо обмеження кола гарантій також застосовуються у договорах на використання програмного забезпечення. Наприклад, у модельному ліцензійному договорі на використання ПЗ компанії Wise Low BV зазначене застереження викладено наступним чином: «10.3 Ліцензіат визнає, що Програмне забезпечення розроблено лише для сумісності з тим програмним забезпеченням, яке зазначено як сумісне в Специфікації програмного забезпечення; Ліцензіар не гарантує та не заявляє, що Програмне забезпечення буде сумісним з будь-яким іншим програмним забезпеченням» [16].

2. Гарантії та Заяви у договорах на використання програмного забезпечення

За правовою природою договори на використання програмного забезпечення відносяться до правочинів щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, а саме ліцензій, ліцензійних договорів, договорів про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності.

Положення зазначених договорів щодо гарантій тожкові до відповідних правових конструкцій у договорах на розробку програмного забезпечення але враховуючи інший предмет та об'єкт договору, акцент робиться, окрім гарантій якості та сумісності, на гарантуванні відсутності обтяжень щодо предмету договору та не порушенні майнових прав третьої сторони. Зазначимо приклад гарантій Ліцензіара щодо програмного забезпечення:

«HGC заявляє та гарантує, що: (i) вона має право, повноваження та змогу надати Клієнту ліцензію на Програмне забезпечення відповідно до цієї Угоди без будь-яких застав, обтяжень та інших обмежень; (ii) Програмне забезпечення має працювати відповідно до Специфікацій послуг, зазначених у відповідній Формі замовлення на обслуговування; (iii) наскільки відомо HGC, ліцензія, надана HGC за цією Угодою, та/або використання Програмного забезпечення Клієнтом відповідно до положень і умов, наведених тут або у будь-якій формі замовлення надання послуг, не порушуватиме будь-який патент, авторські права, комерційні таємниці чи інші права власності будь-якої третьої сторони; (iv) використання та володіння Клієнтом Програмним забезпеченням відповідно до умов цієї Угоди не зазнає негативного впливу, переривання чи завади з боку HGC або будь-якої організації, яка заявляє претензію відповідно до або через HGC» [17].

Під Заявами Ліцензіара розуміються застереження, що мають на меті: (i) встановлення меж надання гарантій; (ii) відмову Ліцензіара від надання Ліцензіату неявних гарантій, що обумовлені характером ліцензійного дого-

вору. Застосування зазначених положень притаманно модельним ліцензійним угодам, які розроблено університетами США.

В ліцензійній практиці університетів США та наукових установ держав-членів ЄС при наданні виключної ліцензії є розповсюдженням зазначення у договорі положень щодо «Виключення з наданих прав». Їх мета – залишити за ліцензіаром право використання ОІВ, у визначеній ліцензійним договором сфері на умовах визначених у договорі. Так, модельною ліцензійною угодою на надання виключної ліцензії Гарвардського університету передбачено:

«Не дивлячись на будь-що протилежне в цьому Розділі 2.2, Гарвард зберігає за собою та за іншими некомерційними дослідницькими організаціями право використовувати, виконувати, відтворювати, змінювати, демонструвати, виконувати, передавати, розповсюджувати всередині та за межами країни та створювати похідні роботи від Програмного забезпечення виключно для дослідницьких, освітніх і наукових цілей» [19].

Включення до договорів на створення та використання ПЗ вище наведених правових конструкцій не суперечить законодавству України. Так згідно частині 1 ст. 627 ЦК України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Проте слід зазначити, що в ЦК України під гарантією розуміється вид забезпечення зобов'язання (фінансова гарантія) або зобов'язання сторони договору щодо предмету договору, а саме якості товару в договорах купівлі-продажу, якості результату робіт в підрядних договорах. Тобто законодавче врегулювання здійснюється у вище наведених межах. Питання гарантійних умов у правочинах щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності ЦК України не регулюється. Тому при застосуванні у договорах положень щодо Гарантій та Заяв необхідно обов'язково передбачати відповідальність сторони за порушення наданих гарантій.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можливо зазначити, що застосування положень договору щодо Гарантій та Заяв має широке застосування у договорах на створення та використання програмного забезпечення, ліцензійних договорах, авторських договорах, договорах про трансфер технологій та інших договорів щодо комерціалізації ОІВ, які укладаються науковими установами та університетами в США та ЄС. В Україні наукові установи та приватні компанії – розробники ПЗ використовують положення щодо Гарантій та Заяв не тільки у зовнішньоекономічних, а також у внутрішніх договорах на створення та використання програмного забезпечення.

Відсутність у законодавстві України врегулювання застосування гарантій у договорах на розробку та використання програмного забезпечення призводить до необхідності зазначати у договорах загальні правові підстави використання таких правових конструкцій (частина 1 ст. 627 ЦК України) щодо свободи сторін у визначенні умов договору, а також обов'язково передбачати відповідальність сторони за порушення наданих гарантій.

¹ Software development agreement. Wise Low BV. website URL: <https://www.wiselow.nl/library/> (Last accessed: 21.10.2024).

ЛІТЕРАТУРА

1. Шимон Л. С. Забезпечувальний механізм гарантій. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2020. № 4. С. 128–132.
2. Лепех С. М. Договір про надання гарантій. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 3. С. 92–94.
3. Онищенко Г. В., Петренко П. Д. Банківські гарантії: монографія. Київ: Алерта, 2014. 288 с.
4. Доценко О. О., Хорошенко О. В. Договірне регулювання розроблення програмного забезпечення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. № 54. С. 64–67.
5. Williams R. *The Book of Standard Legal Business Agreements, Contracts and Forms for Computer Software Programming, IT, and Web Site Design & Development*. "Platinum Millennium", 2001. 199 p.
6. I. Markovic. Get a good software development contract template from here. TMS. website URL: <https://tms-outsource.com/blog/posts/software-development-contract-template/> (Last accessed: 02.11.2024).

7. S. Crowley. Writing a Great Software Development Contract. Atomic Object. website URL: <https://www.atomicobject.com/client-resources/writing-software-development-contract> (Last accessed: 05.10.2024).
8. Grynwajc. Negotiating Software Contracts under EU law: Practical Tips. 28.04.2019. Law Office of S. Grynwajc, PLLC URL: <https://www.transatlantic-lawyer.com/negotiating-software-contracts-eu/> (Last accessed: 11.10.2024).
9. Дмитренко В. Особливості договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності. *Підприємництво, господарство і право*. № 11. 2020. С. 24–28. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/11/4.pdf> (дата звернення: 14.09.24).
10. Дмитришин В.С. Інтелектуальна власність на програмне забезпечення в Україні. Київ : Верлен, 2005. 304с.
11. What are warranties in contracts? Contractcounsel. website URL: <https://www.contractscounsel.com/b/warranties> (Last accessed: 21.10.2024).
12. Uniform Commercial Code. Article2 – Sales (2–316 Warranty). Cornell law School. website URL: <https://www.law.cornell.edu/ucc/2> (Last accessed: 16.10.2024).
13. The importance of warranties in a contract. Arenalaw. website URL: <https://arenalaw.com.au/the-importance-of-warranties-in-a-contract/> (Last accessed: 21.10.2024).
14. The Purpose of Representations and Warranties in Commercial Agreements. Faster Capital. website URL: <https://fastercapital.com/topics/the-purpose-of-representations-and-warranties-in-commercial-agreements.html> (Last accessed: 21.10.2024).
15. Software development agreement. Wise Low BV. website URL: <https://www.wiselaw.nl/library/> (Last accessed: 21.10.2024).
16. Software license agreement. Wise Low BV. website URL: <https://www.wiselaw.nl/library/> (Last accessed: 21.10.2024).
17. Software Representation and Warranties Sample Clauses. Law Insider. website URL: <https://www.lawinsider.com/clause/software-representations-and-warranties> (Last accessed: 21.10.2024).
18. Sample License Agreement. Harvard Office of Technology development. website URL: https://otd.harvard.edu/uploads/Files/Sample_Basic_Patent_Rights_Exclusive_License_Agreement.pdf (Last accessed: 21.10.2024).

ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ПОРУЧИТЕЛЯ, ЯКИЙ ВИКОНАВ ЧУЖЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

IMPLEMENTATION AND PROTECTION OF THE RIGHTS OF A GUARANTOR WHO HAS FULFILLED ANOTHER'S OBLIGATION

Михальнюк О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються нові теоретичні та практичні підходи української цивілістики до розуміння післяпоручительських відносин, зміст складає право поручителя вимагати від боржника відновлення його майнової сфери у попередньому стані.

Значну увагу приділено правовому аналізу правомочностей поручителя як особи, що виконала не своє, а чуже зобов'язання, а відповідно, може претендувати на захист своїх майнових та особистих немайнових прав.

У статті зроблено висновок про те, що в сучасних умовах законодавець з метою правового захисту поручителя, що виконав основне зобов'язання боржника, використовує інститут суброгації. Зокрема, про це свідчить чітке визначення у п. 3 ч. 1 ст. 512 ЦК України серед підстав заміни кредитора у зобов'язанні юридичного факту виконання обов'язку боржника поручителем та використання формулювання «перехід прав кредитора» у ч. 2 ст. 556 ЦК України.

На підставі аналізу норм ЦК України та правових позицій Верховного Суду доведено, що підставою заміни кредитора є юридичний факт виконання третьою особою (поручителем) зобов'язання боржника в повному обсязі. Часткове виконання поручителем зобов'язань за кредитним договором не породжує перехід до нього прав кредитора за цим договором.

Також у статті здійснено класифікацію прав поручителя, що переходять до нього в порядку суброгації на дві групи:

1) права кредитора, що випливають із основного зобов'язання в межах виконаного, тобто право на отримання грошової суми, сплаченої замість боржника, право на отримання виконання від боржника або його грошовий еквівалент, якщо поручитель не зацікавлений (втратив інтерес) у безпосередньому виконанні;

2) права, що забезпечували виконання основного зобов'язання, до яких слід віднести неустойку, заставу, притримання, завдаток (у формі рухомого майна), поруку (якщо основне зобов'язання було забезпечене кількома поручителями) і гарантію (якщо в самій гарантії передбачено, що право вимоги кредитора (бенефіціара) до гаранта може передаватися іншим особам).

Ключові слова: порука, договір поруки, співпоручителі, післяпоручительські відносини, перехід прав кредитора, суброгація, регрес.

The article examines new theoretical and practical approaches in Ukrainian civil law to understanding post-guarantor relationships. The focus is on the guarantor's right to demand that the debtor restore the guarantor's property to its previous state.

Significant attention is paid to the legal analysis of the rights of the guarantor as a party that has fulfilled an obligation not its own but another's. Accordingly, the guarantor is entitled to the protection of its property and personal non-property rights.

The article concludes that, under modern conditions, legislators employ the institution of subrogation to protect guarantors who fulfill the primary obligations of debtors. This is evidenced by the clear definition in Paragraph 3, Part 1, Article 512 of the Civil Code of Ukraine, which recognizes the fulfillment of the debtor's obligation by the guarantor as a legal ground for substituting the creditor in the obligation. The use of the term "transfer of creditor rights" in Part 2, Article 556 of the Civil Code of Ukraine further supports this interpretation.

Based on an analysis of the Civil Code of Ukraine and the legal positions of the Supreme Court, the study establishes that the substitution of the creditor is based on the legal fact of the guarantor (as a third party) fully fulfilling the debtor's obligation. Partial performance of obligations by the guarantor under a loan agreement does not result in the transfer of creditor rights to the guarantor under that agreement.

The article also classifies the guarantor's rights, transferred under subrogation, into two groups:

1. Creditor rights arising from the primary obligation within the scope of performance, such as the right to recover the amount paid on behalf of the debtor, the right to demand performance from the debtor, or its monetary equivalent if the guarantor is no longer interested (or has lost interest) in direct performance.

2. Rights that secured the primary obligation, including penalties, pledges, liens, deposits (in the form of movable property), suretyship (if the primary obligation was secured by multiple guarantors), and guarantees (if the guarantee itself specifies that the creditor's (beneficiary's) claim rights against the guarantor may be transferred to other parties).

Key words: guarantee, surety agreement, co-guarantors, post-guarantor relationships, transfer of creditor rights, subrogation, recourse.

Постановка проблеми. Юридичний факт виконання поручителем свого обов'язку за договором поруки є водночас правопринипняючим (зобов'язання поручителя припиняється на підставі ст. 599 ЦК України у зв'язку з його належним виконанням) і правовстановлюючим, оскільки є підставою для виникнення якісно нових правовідносин між поручителем і боржником – післяпоручительських відносин. Зміст вказаних правовідносин складає право поручителя вимагати від боржника відновлення його майнової сфери у попередньому стані.

Питанню про реалізацію правового механізму перекладення на боржника матеріальних витрат поручителя у зв'язку з виконанням договору поруки не приділено достатньої уваги та потребує наукового осмислення в тому числі й з огляду на судову практику, що формується в Україні в умовах сьогодення.

Мета дослідження. Метою даної статті є правовий аналіз правомочностей поручителя як особи, що виконала не своє, а чуже зобов'язання, а відповідно, може

претендувати на захист своїх майнових та особистих немайнових прав.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти зворотних вимог у цивільному праві, в тому числі регресу та суброгації, досліджували Кот О. (в контексті переходу прав кредиторів), Пікуль А.А. (про застосування положень законодавства про регрес та суброгацію при вирішенні спорів про відшкодування шкоди), Головачов Я. (щодо суброгації у цивільному праві на рівні дисертаційного дослідження), Красильникова О.С. та Самбір О.Є. (щодо загальних положень про суброгацію у цивільному праві), Мельников Н. та Лебедев В. (щодо практичних аспектів реалізації суброгації), тощо.

Виклад основного матеріалу. Законодавчі положення, спрямовані на захист майнових інтересів поручителя, який фактично виконав чуже зобов'язання, у зв'язку з чим він зацікавлений в отриманні в першу чергу майнової компенсації, а також у захисті інших майнових та особистих немайнових прав та інтересів, сформульовані у ст. 556 ЦК України.

У силу ч. 1 ст. 556 ЦК України після виконання поручителем зобов'язання, забезпеченого порукою, кредитор зобов'язаний вручити поручителю документи, що підтверджують обов'язок боржника (розписку, оригінал тексту основного договору, товаророзпорядчі документи і т. д.), а також права кредитора, що забезпечують його виконання (оригінал договору застави тощо).

Згідно із ч. 2 ст. 556 ЦК України до поручителя, який виконав зобов'язання, забезпечене порукою, переходять усі права кредитора у цьому зобов'язанні. Аналогічне за суттю положення міститься також у ч. 1 ст. 512 ЦК України. Вказана норма передбачає вичерпний перелік підстав заміни кредитора в зобов'язанні, однією з яких є виконання обов'язку боржника поручителем.

Протягом тривалого періоду часу наявність у поручителя, що виконав зобов'язання за боржника, права на відшкодування його майнових витрат здійснювалося за допомогою юридичної конструкції зворотньої вимоги (регресу). Системний аналіз норм ЦК України дозволяє стверджувати, що в сучасних умовах законодавець в аналогічних цілях використовує інститут суброгації, про що свідчить чітке визначення у п. 3 ч. 1 ст. 512 ЦК України серед підстав заміни кредитора у зобов'язанні юридичного факту виконання обов'язку боржника поручителем та використання формулювання «перехід прав кредитора» у ч. 2 ст. 556 ЦК України.

Норми стосовно суброгації містяться у загальних положеннях зобов'язального права (п. 3 та 4 ст. 512 ч. 3 ст. 528 ЦК України), хоча самого терміну «суброгація» законодавець не використовує. Спеціальні випадки суброгації передбачені у ч. 3 ст. 528 ЦК України, згідно із якою «інша особа може задовольнити вимогу кредитора без згоди боржника у разі небезпеки втратити право на майно боржника (право оренди, право застави тощо) внаслідок звернення кредитором стягнення на це майно. У цьому разі до іншої особи переходять права кредитора у зобов'язанні і застосовуються положення статей 512–519 ЦК України» та ст. 993 ЦК України «Перехід до страховика прав страхувальника щодо особи, відповідальної за завдані збитки», а також ч. 2 ст. 556 ЦК України «Права поручителя, який виконав зобов'язання».

У першому системному дослідженні цього правового інституту у цивільному праві України, зробленому О.О. Котом, зазначається, що під суброгацією слід розуміти «передбачений законом перехід прав кредитора до третьої особи в результаті виконання нею зобов'язання боржника на користь кредитора в рамках існуючих зобов'язальних правовідносин» [1, с. 141]. Вживання терміну «суброгація» поширено і в іншій науковій літературі [2, с. 426; 3, с. 367]. У цивілістиці також іноді зустрічається позиція, згідно з якою суброгація є різновидом цесії [4, с. 45].

Серед основних ознак суброгації називають: а) наявність третьої особи, тобто особи, яка чужа для зобов'язання й участі у ньому не бере (щодо поруки поручитель участі у головному зобов'язанні не бере і тому є третьою особою по відношенню до нього); б) виконання зобов'язання третьою особою; в) витіснення із зобов'язання первісного кредитора, обмеження обсягу перехідного права вимоги обсягом виконаного поручителем зобов'язання [5, с. 102].

Таким чином, опираючись на: 1) положення п. 3 та 4 ч. 1 ст. 512 та ч. 3 ст. 528 ЦК України; 2) загальну характеристику інституту суброгації вітчизняними та французькими цивілістами; 3) поняття регресного зобов'язання як самостійного, незалежного від основного договору, що виникає лише після його припинення, з іншим колом учасників – можна зробити висновок про те, що ч. 2 ст. 556 ЦК України описує не що інше, як інститут суброгації. Саме суброгація передбачає перехід прав кредитора до поручителя на відміну від регресу, який породжує нове право. Підставою для такого переходу є не

договір цесії, а інша передбачена в законі обставина – виконання поручителем обов'язку боржника.

При виконанні поручителем зобов'язання боржника в повному обсязі до нього переходять всі права кредитора в цьому зобов'язанні (відбувається повна заміна – поручитель стає на місце кредитора). Часткове виконання поручителем зобов'язань за кредитним договором не породжує перехід до нього прав кредитора за цим договором.

З цього приводу свою правову позицію висловив Верховний Суд у Постанові Касаційного Цивільного Суду Верховного Суду по справі № 369/16178/19 від 23.05.2023 р., сформувавши наступний правовий висновок.

«Правовий аналіз норм частин першої та другої статті 556 ЦК України дає підстави для висновку про те, що *наслідки, передбачені в цій нормі, настають лише в разі повного виконання поручителем забезпеченого порукою кредитного зобов'язання*.

Цей висновок узгоджується з положенням пункту 3 частини першої статті 512 ЦК України, яке передбачає подібний спосіб заміни кредитора в зобов'язанні внаслідок виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем).

Часткове виконання поручителем зобов'язань за кредитним договором не породжує перехід до нього прав кредитора за цим договором.

Поручителем зобов'язання за кредитним договором у повному обсязі не виконано, оскільки ним сплачено заборгованість за цим договором у розмірі, визначеному договором поруки лише на суму 231 000,00 грн. Заборгованість за кредитним договором в іншій частині залишилася не погашеною.

Відповідно до частини третьої статті 215 ЦК України, якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Ураховуючи викладене, суди у порушення вищевказаних вимог закону не звернули уваги на те, що зобов'язання за кредитним договором у повному обсязі не виконано, поручителем сплачено кредитну заборгованість лише частково, тобто у розмірі визначеному договором поруки, унаслідок чого до останнього не перейшло право вимоги за кредитним договором, оскільки ним не здійснено повного виконання кредитного зобов'язання.

Таким чином, обґрунтованими є вимоги позивача про визнання недійсними договору відступлення права вимоги за кредитним договором від 10 квітня 2015 року та договору про відступлення права вимоги за іпотечним договором від 10 квітня 2015 року, укладеними між банком та поручителем, тому що до поручителя у силу закону не перейшло право вимоги за кредитним договором, як до нового кредитора.

Верховний Суд звертає увагу на те, що положення статті 627 ЦК України про свободу договору не підлягають застосуванню до спірних правовідносин щодо набуття поручителем права вимоги за кредитним договором та забезпечувальним зобов'язанням при частковому виконанні ним основного зобов'язання» [6].

Подібний висновок щодо застосування норми права у схожих правовідносинах викладено також у постанові Верховного Суду України від 23 вересня 2015 року у справі № 6-466цс15, надалі підтриманий у постанові Верховного Суду від 23 вересня 2020 року у справі № 759/17152/16-ц (провадження № 61-9695св19), від 14 червня 2020 року у справі № 311/245/18 (провадження № 61-40095св18), від 10 лютого 2021 року у справі № 496/3234/15-ц (провадження № 61-12283св19) [7].

В той же час в цивілістичній доктрині неодноразово наголошувалося, що при частковій поруці, наприклад, коли поручитель відповідно до укладеного договору поруки

поручився в частині боргу, часткове виконання поручителем основного зобов'язання замість боржника і, відповідно, часткова заміна кредитора неминуче призводить до появи ще одного кредитора у головному зобов'язанні: поручителя поряд з уже існуючим кредитором, який зберігає право вимоги до боржника в не виконаній поручителем частині зобов'язання. Мова йде про часткову множинність осіб на стороні кредитора, про співкредиторів, тому застосуванню підлягатиме ст. 540 ЦК України [8, с. 189].

В порядку суброгації до поручителя переходять наступні права:

1) всі права кредитора, що впливають із основного зобов'язання в межах виконаного, тобто право на отримання грошової суми, сплаченої замість боржника, право на отримання виконання від боржника або його грошовий еквівалент, якщо поручитель не зацікавлений (втратив інтерес) у безпосередньому виконанні;

2) права, що забезпечували виконання основного зобов'язання, до яких слід віднести неустойку, заставу, притримання, завдаток (у формі рухомого майна), поруку (якщо основне зобов'язання було забезпечене кількома поручителями) і гарантію (якщо в самій гарантії передбачено, що право вимоги кредитора (бенефіціара) до гаранта може передаватися іншим особам).

Крім того, поручителю, що виконав зобов'язання замість боржника, належать і інші права, не пов'язані з переходом прав кредитора до поручителя, тобто ті, що мають самостійний характер і ґрунтуються на загальних положеннях цивільного законодавства. Зокрема, поручитель має право вимагати від боржника сплати процентів за користування чужими грошовими коштами на суму, виплачену кредитором, а також право на відшкодування збитків, керуючись загальними нормами про цивільно-правову відповідальність.

У контексті цього дослідження також актуальним як з теоретичної, так і з практичної точок зору є питання про наслідки виконання одним із співпоручителів забезпеченого ними зобов'язання, що урегульовано у ст. 556 ЦК України. Згідно із ч. 3 ст. 556 ЦК України до кожного із кількох поручителів, який виконав зобов'язання, забезпечене порукою, переходять права кредитора у розмірі частини обов'язку, що виконана ним.

Однак, вказана норма стосується лише випадків часткової співпоруки із дольовою (частковою) відповідальністю співпоручителів. Стосовно ж співпоруки у повному обсязі із солідарною відповідальністю співпоручителів чіткої і однозначної відповіді на питання про те, до кого може пред'являти позов співпоручитель, що виконав зобов'язання боржника в повному обсязі чи частково, – до боржника чи до решти співпоручителів, – у ній ми не знаходимо.

Згідно із загальним правилом щодо солідарних зобов'язань, яке міститься у ст. 544 ЦК України, боржник, що виконав солідарне зобов'язання у повному обсязі, має право вимагати від кожного з решти солідарних співборжників виконання у рівній частці, за вирахуванням частки, яка припадає на нього. Аналогічне вирішення питання стосовно солідарних співпоручителів слід вважати, принаймні, справедливим, особливо з огляду на те, що боржник може виявитися неспроможним, і тоді весь тягар відповідальності ляже на одного поручителя, хоч фактично спільно поручалися всі. З огляду на це за тим із співпоручителів, який виконав зобов'язання боржника в повному обсязі, слід визнати право вимоги не тільки до боржника, а й до інших співпоручителів у розмірі часток, що на них припадають, хоча б у випадку, коли неможливо отримати задоволення від боржника.

Висновки. Здійснене дослідження цивільно-правового регулювання та судового захисту прав поручителя, що виконав чуже зобов'язання замість основного боржника, є підставою для формулювання наступних загальних висновків:

1. Законодавчі положення, спрямовані на захист майнових інтересів поручителя, який фактично виконав чуже зобов'язання, у зв'язку з чим він зацікавлений в отриманні в першу чергу майнової компенсації, а також у захисті інших майнових та особистих немайнових прав та інтересів, сформульовані у ст. 556 ЦК України. Відповідно до вимог частин першої, другої статті 556 ЦК України до поручителя, який виконав зобов'язання, забезпечене порукою, переходять усі права кредитора у цьому зобов'язанні, в тому числі й ті, що забезпечували його виконання, а кредитор після виконання поручителем зобов'язання, забезпеченого порукою, повинен вручити йому документи, які підтверджують цей обов'язок боржника.

2. На сучасному етапі в Україні варто констатувати значні зміни у підходах щодо розуміння правової конструкції переходу до поручителя прав кредитора. Проведений системний аналіз норм ЦК України та судової практики дає нам всі підстави стверджувати, що в умовах сьогодення законодавець здійснив вибір на користь суброгації. Про це свідчить чітке визначення у п. 3 ч. 1 ст. 512 ЦК України серед підстав заміни кредитора у зобов'язанні юридичного факту виконання обов'язку боржника поручителем та використання формулювання «перехід прав кредитора» у ч. 2 ст. 556 ЦК України, що також дозволяє зробити висновок про застосування до так званих післяпоручительських правовідносин ст.ст. 514, 516–519 ЦК України.

Підставою заміни кредитора є юридичний факт виконання третьою особою (поручителем) зобов'язання боржника в повному обсязі. Часткове виконання поручителем зобов'язань за кредитним договором не породжує перехід до нього прав кредитора за цим договором.

3. Поручитель, який виконав зобов'язання, забезпечене порукою, згідно із чинним ЦК України наділений достатнім обсягом прав з метою захисту своїх майнових інтересів.

Весь набір правомочностей поручителя можна умовно поділити на два види: а) права, що переходять до поручителя в порядку суброгації у тому обсязі, в якому поручитель задовольнив вимоги кредитора; б) права, не пов'язані з переходом прав кредитора до поручителя, тобто ті, що мають самостійний характер і ґрунтуються на загальних положеннях цивільного законодавства.

До першої групи прав слід віднести, по-перше, права кредитора, що впливають із основного зобов'язання, тобто право на отримання грошової суми, сплаченої замість боржника, право на отримання виконання від боржника або його грошовий еквівалент, якщо поручитель не зацікавлений (втратив інтерес) у безпосередньому виконанні; по-друге, права, що забезпечували виконання основного зобов'язання, до яких слід віднести неустойку, заставу, притримання, завдаток (у формі рухомого майна), поруку (якщо основне зобов'язання було забезпечене кількома поручителями) і гарантію (якщо в самій гарантії передбачено, що право вимоги кредитора (бенефіціара) до гаранта може передаватися іншим особам).

До другої групи прав слід віднести право на отримання процентів за користування чужими грошовими коштами на суму, виплачену кредитором (при забезпеченні грошових зобов'язань) та право застосовувати до боржника заходи цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитків, яких зазнав поручитель у зв'язку із відповідальністю за боржника, а також стягнення неустойки, якщо така була передбачена в договорі про надання поручительських послуг. Збитки та неустойка підлягають стягненню з боржника при наявності умов застосування цивільно-правової відповідальності у сукупності.

4. Подальші дослідження в галузі правового регулювання поручительських правовідносин мають бути спрямовані на теоретичне та практичне обґрунтування обсягу цивільно-правової відповідальності поручителя, а також підстав та порядку припинення правовідносин поруки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кот О.О. Перехід прав кредитора до третіх осіб в цивільному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2002. 178 с.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред.: О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. К.: «Юрінком Інтер», Т. 1. 5-те вид., перероб. і доп. 2013. 832 с.
3. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / За ред. О.В.Дзери, Н. С.Кузнецової, Р.А. Майданика. К.: «Юрінком Інтер», 2017. 976 с.
4. Грищенко О.В. Принцип суброгації в майновому страхуванні. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2001. № 44. С. 44–47.
5. Кот О.О. Суброгація як підстава переходу прав кредитора до третіх осіб. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2001. № 27 (ч. 3). С. 90–104.
6. КЦС ВС справа № 369/16178/19 від 23.05.2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111278871> (дата звернення: 20.11.2024 р.).
7. КЦС ВС справа № 760/6034/16-ц від 15.02.2023 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109491617> (дата звернення: 22.11.2024 р.).
8. Михальнюк О.В. Порука в цивільному праві України : монографія. К.: КНТ, 2008. 268 с.

СУТНІСТЬ ОБМЕЖУВАЛЬНОГО ПРИПИСУ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

THE ESSENCE OF A CIVIL RESTRAINING ORDER IN CIVIL PROCEEDINGS: THEORETICAL ISSUES

Пазій С.А., аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Автором наукової статті розглянуто основні проблемні аспекти визначення обмежувального припису у цивільному судочинстві. Визначено основні підходи до зовнішнього виразу обмежувального припису у цивільному процесуальному законодавстві. Розглянуто особливості обмежувального припису як засобу правового захисту, рішення суду та заходу, встановленого законом. У науковій статті автором досліджено законодавчі, судові та доктринальні підходи до визначення сутності обмежувального припису та окреслено чинники суперечності нормативно-правового регулювання обмежувального припису у профільному законі – Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Автором наукової статті розглянуто легальне визначення обмежувального припису та визначено основні недоліки законодавчого підходу. У науковій статті автором окреслено проблемні питання співвідношення інституту обмежувального припису та інституту юридичної відповідальності, розглянуто співвідношення спеціального заходу протидії домашньому насильству та заходу тимчасового обмеження прав чи покладення обов'язків кривдника. Автором у науковій статті наголошено на ширшому визначенні мети застосування обмежувального припису у Цивільному процесуальному кодексі України, аніж у профільному законодавчому акті, який містить легальне визначення обмежувального припису. У науковій статті поставлено під сумнів доречність окреслення основних ознак обмежувального припису у залежності від залучення уповноважених органів публічної влади та від наявності кваліфікації діянь кривдника в межах справи про адміністративне правопорушення чи кримінального провадження. Автором наукової статті розглянуто сутність обмежувального припису у цивільному процесі як полісуперечності, яка виражається у ієрархічно упорядкованій системі функціональних іманентних ідей, які становлять внутрішню основу обмежувального припису у цивільному судочинстві. У науковій статті окрему увагу присвячено питанню функцій обмежувального припису з огляду на його змістовні характеристики, виокремлено декілька функціональних напрямків обмежувального припису у цивільному процесуальному праві України. Автором наукової статті зроблено висновки щодо сутнісного наповнення обмежувального припису, його зв'язку із такими правовими ідеями-цінностями як справедливість та пропорційність. У науковій статті зроблено висновки щодо напрямку подальших наукових розвідок пов'язаних із питанням запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі.

Ключові слова: цивільне судочинство, окреме провадження, обмежувальний припис, домашнє насильство, насильство за ознакою статі.

The author delves into the key problematic aspects of defining a civil restraining order. The main approaches to the external form of a civil restraining order in civil procedural law have been determined. The features of a civil restraining order as a means of legal protection, a court decision, and a measure established by law are considered. They examine legislative, judicial, and doctrinal approaches to determine the essence of a civil restraining order. The author outlines the factors of inconsistencies in the legal regulation of civil restraining orders as stipulated in the specialized law – «On Prevention and Counteraction to Domestic Violence». They inspect the legal definition of a civil restraining order and identify the fundamental shortcomings of the legislative approach. The author delves into the issues surrounding the correlation between a civil restraining order and legal responsibility. They study the relationship between a special measure to counteract domestic violence and a measure for the temporary restriction of the offender's rights or the imposition of obligations. The author emphasizes the broader purpose of applying a civil restraining order in the Civil Procedure Code of Ukraine compared to the specialized law. They question the appropriateness of defining the key features of a civil restraining order depending on the involvement of public authorities and the presence of the offender's actions being qualified within the framework of an administrative offense case or criminal proceedings. The author explores the essence of a restricting order in civil procedure as a multiplicity, which manifests itself in a hierarchically ordered system of functional inherent ideas that constitute the internal basis of a civil restraining order. They dedicate separate attention to the issue of the functions of a restricting order in light of its substantive characteristics. They identify several functional areas of a civil restraining order. The author draws conclusions regarding the substantive content of a civil restraining order and its connection to such legal value-ideas as justice and proportionality. They conclude by outlining the direction for further research related to the prevention and counteraction of domestic violence and gender-based violence.

Key words: civil proceedings, special proceedings, a civil restraining order, domestic violence, gender-based violence.

Постановка проблеми. Багатоаспектність проблематики запобігання та протидії домашньому насильству зумовлює низку практичних та доктринальних питань щодо розгляду судом цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису, стосовно яких судовою практикою та правова доктрина не виробили ustalених підходів, зокрема, щодо сутності обмежувального припису, оцінки пропорційності втручання у права та свободи кривдника, оцінки факторів ризику повторення домашнього насильства та інших питань, що зумовлює високу значущість зазначеної проблеми. Водночас відповідно до судової статистики, сформованої Державною судовою адміністрацією України, кількість цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису, що перебували на розгляді у судах, у 2019 році становила 1332 справи, у 2020 році – 1982, у 2021 році – 3033, 2022 року – 1853 справи, а у 2023 році – 2658 справ [1]. Особливістю зазначених статистичних даних є те, що початок ведення звітності щодо стану розгляду справ

(проваджень) у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, зокрема інформація щодо цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису, вперше введена до звітних даних судів через рік після внесення змін до ЦПК України – розділу IV «Окреме провадження» у 2018 році наказом Державної судової адміністрації України «Про затвердження річних форм звітів щодо здійснення правосуддя місцевими та апеляційними судами» від 23.08.2018 року № 325, а технічна можливість виокремлення та автоматичного розрахунку зазначених відомостей у автоматизованій системі документообігу суду забезпечена у 2019 році. Причинами, що, на думку автора, впливають, на зростання кількості цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису, які перебували на розгляді у судах, у 2020 та 2021 роках є, з одного боку, безробіття, фінансові та інші потрясіння, пов'язані зі пандемією коронавірусу Covid-2019, та, з іншого боку, відповідно карантин та часткова ізоляція суспільства, що також призвели до зростання випад-

ків домашнього насильства, зафіксованих органами Національної поліції України, а саме: 141814 звернень у 2019 році, 208748 – у 2020 році, 144394 – у 2021 році, 244381 звернень у 2022 році, 291428 – у 2023 році та зростання випадків домашнього насильства на 80% порівняно із 2023 роком у 2024 році [2; 3]. Одночасно падіння показника розгляду цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису у перший рік повномасштабного вторгнення пов'язано, на думку автора, із неможливістю або наявністю значних перешкод у зверненні до суду у зв'язку із російською збройною агресією проти України, зростання ж розгляду зазначеної категорії справ у 2023 році узгоджується із відносною нормалізацією суспільного життя, активним запровадженням механізмів дистанційного (електронного) судового розгляду та ратифікацією Стамбульської конвенції і пов'язаним із нею суспільним дискурсом, що сприяло кращій обізнаності населення. Так, проблематика, пов'язана із процесуальними особливостями розгляду цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису, є доволі актуальною для українського суспільства, про що свідчать наведені статистичні дані – зростає кількість цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису, що перебували на розгляді у судах, за винятком першого року повномасштабного вторгнення, з урахуванням вищенаведених чинників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження теоретико-прикладних аспектів засобів правового захисту осіб, що постраждали від домашнього насильства або насильства за ознакою статі у межах національного судочинства здійснили В.В. Медведська, І.А. Горбач-Кудря та інші науковці. Водночас більшість досліджень щодо питання видачі і продовження обмежувального припису та загалом запобігання і протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі здійснено у межах адміністративного та кримінального права і процесу відповідно, що зумовлює необхідність предметного дослідження питань пов'язаних із обмежувальним приписом у цивільному судочинстві. Велике значення у дослідженні інституту обмежувального припису також мають наукові праці щодо окремого провадження цивільного судочинства, які здійснені В.В. Комаровим, Г.О. Світличною [4], К.В. Гусаровим [5] та іншими вченими.

На окрему увагу, з точки зору автора, заслуговують публікації іноземних науковців щодо особливостей обмежувального припису та практики його застосування у цивільному процесуальному праві інших держав. До прикладу, дослідження проблематики процесу «гібридизації» інституту обмежувального припису як інструменту кримінально-цивільного правового характеру із здійсненням розвідок щодо питань відмінностей різновидів обмежувального припису, доступних для зацікавлених осіб в Англії та Вельсі, здійсненого Л. Бейтс та М. Гестер [6]. Предметом наукової публікації 2018 року, здійсненої С. Дж.М. Стренд, С. Фрьоберг та Дж.Е. Сторі, стали особливості застосування широкої категорії обмежувальних приписів за шведським процесуальним законодавством, а також процедурна специфіка розгляду цивільних справ про видачу обмежувального припису [7]. Іншим дослідженням щодо порядку видачі і продовження обмежувального припису згідно зі змінами до ЦПК Польщі, які набрали чинності у 2020 році, є наукова публікація П. Вос, у якій авторка приділяє увагу нормативному регулюванню у польському цивільному процесуальному законодавстві процедури застосування ізоляційних засобів захисту жертв домашнього насильства – різновидів обмежувального припису, що обмежують кривдника у праві проживання у спільному помешканні із жертвою насильства, або обмежують доступ до певних ділянок [8]. Значну зацікавленість викликають наукові публікації міждисциплінарного характеру стосовно чинників, які впливають

на реалізацію нормативних приписів щодо видачі обмежувального припису та факторів вибору доступних правових засобів [9; 10].

Мета статті. У статті запропоновано дослідження підходів до розуміння правової природи та сутності обмежувального припису.

Виклад основного матеріалу. Прийняття у 2017 році Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» як наслідку участі України у Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) ознаменувалося закріпленням у національному законодавстві інституту обмежувального припису. Зміни у внутрішній правовій політиці у сфері боротьби із домашнім насильством та насильством за ознакою статі привели до внесення змін до тексту розділу IV Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), закріпивши процесуальний порядок розгляду судом цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису.

З точки зору автора, обмежувальний припис у цивільному судочинстві як елемент правової реальності, вбачається явищем вираженим через симбіоз його зовнішньої форми – правової природи, що відображає зовнішні характеристики обмежувального припису, та сутності як внутрішнього змісту, який становлять його істотні ознаки, що лишаються постійно незмінними протягом усього процесу історичного розвитку.

Застосовуючи широкий підхід до розуміння обмежувального припису, його зовнішнього виразу, необхідно у дусі та відповідності до ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якою гарантовано кожному право на ефективний засіб правового захисту, розглядати обмежувальний припис як засіб правового захисту. Таке ототожнення дозволяє пояснити обмежувальний припис через призму ідеї необхідності отримання особами захисту на національному рівні [11]. Водночас такий підхід узгоджується із необхідністю адаптування національного законодавства до європейських стандартів та запровадження комплексного підходу до боротьби з явищами домашнього насильства та насильства за ознакою статі [12]. Відповідний підхід також дозволяє стверджувати, що вимоги, які висувуються до ефективного засобу правового захисту, застосовні і до обмежувального припису.

Водночас згідно із нормативними приписами ст. 350⁶ ЦПК України та ст. 26 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» обмежувальний припис встановлюється через ухвалення судом відповідного рішення. Обмежувальний припис згідно із законодавчим підходом вбачається як рішення суду, до якого застосовуються загальні вимоги, визначені у главі 9 розділу III ЦПК України: законність та обґрунтованість, та спеціальні вимоги, встановлені законодавцем у главі 13 розділу IV ЦПК України.

Звернувшись до положень Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», встановлено, що у ч. 2 ст. 26 зазначається, що обмежувальним приписом визначаються такі заходи: 1) заборона перебувати в місці спільного проживання (перебування) з постраждалою особою; 2) усунення перешкод у користуванні майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності або особистою приватною власністю постраждалої особи; 3) обмеження спілкування з постраждалою дитиною; 4) заборона наближатися на визначену відстань до місця проживання (перебування), навчання, роботи, інших місць частого відвідування постраждалою особою; 5) заборона особисто і через третіх осіб розшукувати постраждалу особу, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, невідомому кривднику, переслідуючи її та в будь-який спосіб спілкуватися з нею; 6) заборона вести листування, телефонні переговори з постраждалою особою або кон-

тактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб. У той же час варто наголосити, що зазначені заходи не можуть розглядатись як зовнішня форма виразу обмежувального припису у цивільному процесі, оскільки такий підхід спрямований не на відображення зовнішніх функціональних характеристик обмежувального припису у межах національного цивільного процесуального законодавства, а, з іншого боку, дозволяє окреслити внутрішній зміст та розрізнити особливості застосування обмежувального припису через реалізацію державного примусу, спрямованого на забезпечення прав і свобод постраждалої особи, її законних інтересів.

Таким чином, обмежувальний припис знаходить своє вираження через рішення суду, що слугує його формою, яка однак має власний зміст, який визначений ознаками та вимогами до рішення суду, а також через один або декілька заходів, передбачених законом.

Окремим аспектом порядку розгляду судом цивільних справ про видачу і продовження обмежувального припису, на думку автора, є законодавча регламентація поняття обмежувального припису. З огляду на принцип юридичної визначеності, вираження та втілення норм права у нормативно-правових актах повинно здійснюватись із дотриманням вимог чіткості, зрозумілості, однозначності та стабільності законодавчих приписів, на чому неодноразово наголошував Конституційний Суд України [13]. Зазначені стандарти правового регулювання зумовлюють підвищення ефективності ролі законодавства у охороні суспільних цінностей, що зрештою є основною функцією права як соціального регулятора, а належне правове регулювання в у сфері боротьби із домашнім насильством та гендерно обумовленим насильством слугує запорукою захищеності прав і свобод людини, її законних інтересів, що перетинається із головним конституційним обов'язком держави.

Згідно із п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» обмежувальний припис визначається законодавцем – встановленим у судовому порядку заходом тимчасового обмеження прав чи покладення обов'язків на особу, яка вчинила домашнє насильство, спрямованим на забезпечення безпеки постраждалої особи, фактично ототожнюючи обмежувальний припис із заходом покарання, про що також свідчить висновок ГНЕУ апарату Верховної Ради України [14] на проєктній стадії законодавчого процесу.

З точки зору науковиці Горбач-Кудрі І.А., по-перше, законодавче визначення суперечить нормі ст. 24 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», у якій визначено, що обмежувальний припис належить до спеціальних заходів протидії домашньому насильству, а не до заходів тимчасового обмеження прав чи покладення обов'язків, а, по-друге, у дефініції питання безпеки постраждалої особи має характер абстрактного, у зв'язку із чим запропонована інтерпретація обмежувального припису викликає непорозуміння [15, с. 40].

Водночас науковицею Медведською В.В. висловлено позицію, що обмежувальний припис не просто є спеціальним заходом протидії домашньому насильству, а є вторинним заходом, який застосовується після здійснення адміністративних процедур в межах компетенції уповноважених підрозділів поліції, які не дали належного результату. Науковиця пропонує визначити обмежувальний припис як спеціальний судовий захід протидії домашньому насильству, спрямований на усунення небезпеки для життя і здоров'я постраждалих осіб та запобігання повторному вчиненню насильства [16, с. 113-114].

Окрім цього, дослідницею Андрієвською Л.О. звернено увагу на те, що обмежувальний припис є формою захисту будь-якої особи від домашнього насильства та у той же час заходом протидії домашньому насильству у будь-якій його формі [17, с. 110; 18, с. 66].

Щодо судової практики з питання сутності обмежувального припису варто звернутись до рішень Верховного Суду, яким застосовано відмінний підхід до розуміння обмежувального припису у цивільному судочинстві. По-перше, Верховний Суд диференціює обмежувальний припис та юридичну відповідальність на протиположності невідомості закладеній законодавцем у дефініції обмежувального припису (судове рішення у справі № 756/3859/19 від 05.09.2019 р., судове рішення у справі № 749/737/22 від 15.03.2023 р., судове рішення у справі № 374/137/22 від 12.04.2023 р.). По-друге, Верховним Судом сформульовано підхід до обмежувального припису у цивільному судочинстві як до правового явища, що за своєю суттю не є заходом покарання особи, а є тимчасовим заходом, який виконує захисну та запобіжну функцію і спрямований на запобігання вчиненню насильства та забезпечення першочергової безпеки осіб, з огляду на наявність ризиків, передбачених законом, до вирішення питання про кваліфікацію дій кривдника та прийняття стосовно нього рішення у відповідних адміністративних або кримінальних провадженнях [19].

Таким чином, наявна розбіжність у підходах до розуміння сутності обмежувального припису на різних рівнях правової системи: законодавчому та правозастосовному, а також на рівні правової доктрини, на думку автора, свідчить про те, що обмежувальний припис, незважаючи на кількарічну практику застосування, є правовою новацією вітчизняного цивільного процесуального законодавства, сприйняття, реалізація та послідовність застосування якого сьогодні не усталилася.

Одночасно вбачається, що в основу розуміння поняття обмежувального припису поставлено поняття спеціального заходу протидії домашньому насильству, однак у зв'язку із відсутністю законодавчої формалізації цього поняття через рід та видову ознаку, з огляду на дискусійність терміна «протидія домашньому насильству» [15, с. 29], у національному законодавстві міститься лише перелік відповідних спеціальних заходів, закріплений у ст. 24 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», до якого включено й обмежувальний припис. Окремо варто зазначити, що ЦПК України не містить визначення обмежувального припису, однак у нормативних положеннях ст. 350¹ цього Кодексу сфера застосування обмежувального припису поширена не лише на захист жертв домашнього насильства, але й екстрапольована на захист тих осіб, які постраждали від насильства за ознакою статі, що додатково свідчить, про необхідність удосконалення визначення, яке закріплено у п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

Заразом визначення обмежувального припису недоречно ставити у залежність від факту залучення уповноважених органів публічної влади та від обставин наявності кваліфікації діянь кривдника в межах справи про адміністративне правопорушення чи кримінального провадження до чи після звернення постраждалої особи до суду із заявою про видачу обмежувального припису. Однак зазначені обставини можуть, з точки зору автора, бути використані з метою доказування під час розгляду цивільної справи про видачу обмежувального припису.

Продовжуючи дослідження сутності обмежувального припису у цивільному судочинстві потрібно, як вважає автор, розглядати сутність як категорію онтології, що полягає у позначенні внутрішнього, сукупності властивостей предмета, без яких він не може існувати, як іманентну ідею [20, с. 623; 21, с. 287]. У зв'язку із чим, варто виокремити три сутності обмежувального припису, так звану полісутність, що є ієрархічно упорядкованою системою функціональних ідей, які становлять внутрішню основу обмежувального припису.

Обмежувальний припис, на думку автора, варто розглядати, по-перше, як правомірний вплив на поведінку кривдника, на основі законодавчих приписів та через застосування до кривдника правового примусу. По-друге, метою обмежувального припису є саме захист особи, яка постраждала від домашнього насильства або насильства за ознакою статі, та запобігання вчиненню насильства кривдником у майбутньому, а не покарання чи інша легальна ціль. Зазначене виражається у тому, що через зміну поведінки кривдника на правомірну шляхом застосування одного або декількох заходів, встановлених законом, досягається нормалізація становища постраждалої особи. По-третє, розглядаючи обмежувальний припис як втілений у рішенні суду засіб правового захисту, у ньому виражаються ідеї справедливості та пропорційності. Приймаючи судові рішення, засноване на належній обґрунтованості та вмотивованості, суд вдається до оцінки чинників та ризиків продовження насильницької поведінки кривдника у будь-якій формі, оцінці пропорційності владного втручання у права і свободи кривдника.

З огляду на сутнісні ознаки обмежувального припису у цивільному судочинстві, вбачається за необхідне виокремити такі функції обмежувального припису: 1) захисна – обмежувальний припис спрямований на охорону прав і свобод постраждалої особи, її законних інтересів; 2) запобіжна функція – обмежувальний припис спрямований на уникнення повторюваності домашнього насильства або насильства за ознакою статі з боку кривдника; 3) виховна функція – зважаючи на те, що прийняття судом рішення про видачу і продовження обмежувального припису спрямоване на зміну поведінки кривдника на пра-

вомірну та тягне за собою взяття його на профілактичний облік і проведення з кривдником профілактичної роботи, обмежувальний припис сприяє втіленню цінностей правового суспільства; 4) соціальна – через застосування обмежувального припису досягається ефект захисту не тільки приватних інтересів, але й публічних, що проявляється у ефекті соціальної захищеності та безпеки – зменшення рівня продукування насильства та зменшення завантаженості уповноважених суб'єктів, залучених до запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі тощо.

Висновки. Отже, питання правової природи та сутності обмежувального припису залишається дискусійним на рівні правової доктрини, здійснюються спроби вироблення загального підходу з урахуванням нормативних приписів. Важливим питанням залишається співвідношення обмежувального припису та правової відповідальності та подальше удосконалення правової регламентації обмежувального припису. На думку автора, поняття обмежувального припису визначається як спеціальний судовий захід протидії домашньому насильству та гендерно обумовленому насильству, втілений у рішенні суду, що передбачає застосування одного або декількох заходів, встановлених законом, з метою захисту жертви та запобігання насильству із здійсненням оцінки ризиків вчинення насильства та пропорційності втручання у права і свободи кривдника. Подальші наукові розвідки повинні зосереджуватись на дослідженні обмежувального припису із застосуванням історичного підходу та зосередитись на формі виразу обмежувального припису у цивільному судочинстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka (дата звернення: 15.06.2024).
2. Скільки випадків домашнього насильства фіксують в Україні. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/06/26/infografika/suspilstvo/skilky-vypadkiv-domashnoho-nasystva-fiksuyut-ukrayini> (дата звернення: 04.11.2024).
3. ОГП: число випадків домашнього насильства в Україні зросло майже на 80% за рік. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ohp-domashnie-nasystvo/33145011.html> (дата звернення: 04.11.2024).
4. Комаров В. В., Світлична Г. О., Удальцова І. В. Окреме провадження: монографія / за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. 312 с.
5. Гусаров К. В. Проблеми правового регулювання процедури розірвання шлюбу в порядку окремого провадження. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 66–74.
6. Bates L., Hester M. No longer a civil matter? The design and use of protection orders for domestic violence in England and Wales. *Journal of Social Welfare and Family Law*. 2020. Iss. 42(2). P. 133–153. doi: 10.1080/09649069.2020.1751943.
7. Strand S. J. M., Fröberg S., Storey J. E. Protecting victims of intimate partner violence: Swedish prosecutors' experiences of decision-making regarding restraining orders. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*. 2018. Iss. 2. Vol. 19. P. 170–186. doi: 10.1080/14043858.2018.1450547.
8. Woś P. Counteracting Domestic Violence in The Polish Civil Procedure. *Problemy Polityki Społecznej*. 2022. Iss. 2. Vol. 57. P. 107–119. doi: 10.31971/pops/152009.
9. Shah N. D., Nguyen G., Wagman J. A., Glik D. C. Factors Influencing the Use of Domestic Violence Restraining Orders in Los Angeles. *Violence Against Women*. 2023. Iss. 9. Vol. 29. P. 1604–1622. doi: 10.1177/10778012221120442.
10. Vallbé J. J., Ramírez-Folch C. The effect of judges' gender on decisions regarding intimate-partner violence. *Journal of Empirical Legal Studies*. 2023. Iss. 3. Vol. 20. P. 641–668. doi: 10.1111/jels.12361.
11. Посібник зі статті 13 Європейської конвенції з прав людини. URL: <https://ks.echr.coe.int/web/echr-ks/article-13> (дата звернення: 04.08.2024).
12. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (№ 5294 від 20.10.2016 р.): Пояснювальна записка від 20 жовт. 2016 р. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=60306&pf35401=404112> (дата звернення: 04.08.2024).
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів»: Рішення від 20 черв. 2019 р. № 6-п/2019. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_p_2019.pdf (дата звернення: 05.11.2024).
14. Висновок до проєкту Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (№ 5294 від 20.10.2016 р.): Висновок Головного науково-експертного управління від 14 лист. 2016 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60306 (дата звернення: 05.11.2024).
15. Горбач-Кудря І. А. Адміністративно-правові засади застосування спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 371 с.
16. Медведська В. В. Правові засади захисту жінок від домашнього насильства: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право» / Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2022. 276 с.
17. Андрієвська Л. О. Обмежувальний припис як справа окремого провадження у цивільному процесі України. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2022. № 2 (34). С. 99–112. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ksm/34/ksm3406.pdf> (дата звернення: 05.11.2024).
18. Андрієвська Л. О. Розгляд судом справ про видачу та продовження обмежувального припису у цивільному процесі. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. Вип. 89. С. 66–71.

19. Рішення Верховного Суду у справі № 756/3859/19 від 5 вер. 2019 р. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/84092340> (дата звернення: 06.11.2024).

20. Філософський енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf (дата звернення: 10.11.2024).

21. Карнаух Б. П. Сутність і явище цивільно-правової відповідальності. *Вісник академії правових наук України*. 2012. Вип. 2. С. 287–299. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2012_2_31 (дата звернення: 10.11.2024).

**ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПОРЯДКУ ДОКУМЕНТУВАННЯ
ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ ДЕРЖАВНИМИ ТА ПРИВАТНИМИ ВИКОНАВЦЯМИ****PROSPECTS OF LEGAL REGULATION OF THE DOCUMENTATION OF LEGAL FACTS
BY STATE AND PRIVATE BAILIFFS****Парфьонов Г.В., приватний виконавець***Виконавчий округ Одеської області,***аспірант кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу***Національний університет «Одеська юридична академія»*

Дана наукова стаття присвячена важливому питанню окреслення перспектив правового регулювання порядку документування юридичних фактів поза виконавчим провадженням державними та приватними виконавцями в Україні та формулювання пропозицій щодо внесення змін до законодавства України.

Надано визначення поняття документування юридичних фактів, під яким слід розуміти створення державним чи приватним виконавцем документу встановленої форми, у якому фіксується конкретний факт, що має юридичне значення, тобто створює, змінює або припиняє права та/чи обов'язки для конкретної особи (осіб).

Стверджується, що державні та приватні виконавці в Україні мають повноваження здійснювати документування юридичних фактів лише у виконавчому провадженні, тобто в процесі вчинення виконавчих дій з примусового виконання рішення на підставі виконавчого документа, що перебуває у їхньому провадженні. При цьому в одних випадках виконавець в одному документі фіксує певний юридичний факт та одночасно приймає на його основі відповідне рішення, а в іншому – оформлює це двома різними документами. В будь-якому випадку, фіксування юридичних фактів у юридичних документах завжди здійснюється з метою ухвалення на їх підставі певного рішення самим виконавцем.

Орієнтуючись на позитивний досвід європейських країн, наголошується на доцільності наділити державних та приватних виконавців України повноваженнями здійснювати документування юридичних фактів поза виконавчим провадженням шляхом складення протоколу фактичного стану як на замовлення фізичних та юридичних осіб, так і за судовим дорученням. Також окреслено умови, за яких виконавець повинен бути наділений повноваженнями здійснювати документування юридичних фактів шляхом складення протоколу фактичного стану.

Сформульовано пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» та процесуальних кодексів з метою наділення державних та приватних виконавців повноваженнями здійснювати документування юридичних фактів поза виконавчим провадженням.

Ключові слова: виконання судових рішень, юридичний факт, виконавче провадження, судовий виконавець, протокол фактичного стану.

This scientific article is devoted to the important issue of outlining the prospects for legal regulation of the procedure for documenting legal facts outside executive proceedings by state and private executors in Ukraine and formulating proposals for amendments to the legislation of Ukraine.

The definition of the concept of documenting legal facts is provided, which should be understood as the creation by a state or private executor of a document of a prescribed form, which records a specific fact that has legal significance, i.e. creates, changes or terminates rights and/or obligations for a specific person (persons).

It is claimed that state and private executors in Ukraine have the authority to document legal facts only in executive proceedings, i.e. in the process of taking executive actions to enforce a decision on the basis of an executive document in their proceedings. At the same time, in some cases, the executor records a certain legal fact in one document and at the same time makes a corresponding decision based on it, and in other cases – formalizes it with two different documents. In any case, recording of legal facts in legal documents is always carried out for the purpose of making a certain decision based on them by the executor himself.

Focusing on the positive experience of European countries, it is emphasized the expediency of empowering public and private executors of Ukraine to document legal facts outside of enforcement proceedings by drawing up a bailiff's certified report both on the order of individuals and legal entities, and by court order. The conditions under which the executor must be empowered to document legal facts by drawing up a bailiff's certified report are also outlined.

Proposals for amendments to the Law of Ukraine «On authorities and persons enforcing court decisions and decisions of other authorities» and procedural codes have been formulated in order to empower state and private executors to document legal facts outside of enforcement proceedings.

Key words: enforcement of court decisions, legal fact, enforcement proceedings, bailiff, bailiff's certified report.

Постановка проблеми. Професійна діяльність державних та приватних виконавців повсякчас пов'язана з документуванням різноманітних юридичних фактів.

Під документуванням юридичних фактів слід розуміти створення державним чи приватним виконавцем документу встановленої форми, у якому фіксується конкретний факт, що має юридичне значення, тобто створює, змінює або припиняє права та/чи обов'язки для конкретної особи (осіб).

Наразі нормами чинного законодавства України передбачено повноваження державних та приватних виконавців здійснювати документування юридичних фактів лише у виконавчому провадженні, тобто в процесі вчинення виконавчих дій з примусового виконання рішення на підставі виконавчого документа, що перебуває у їхньому

провадженні. Підстави, порядок та форма складення різних документів у виконавчому провадженні врегульовані нормами Закону України «Про виконавче провадження», Інструкції з організації примусового виконання рішень, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 № 512/5, Правил ведення діловодства та архіву в органах державної виконавчої служби та приватними виконавцями, затверджених Наказом Міністерства юстиції України від 07.06.2017 № 1829/5, Інструкції з діловодства у Державній виконавчій службі України, затвердженої Наказом Державної виконавчої служби України від 18.04.2013 № 19/2 та інших нормативно-правових актів.

Такими юридичними фактами можуть бути: факт невиконання без поважних причин у встановлений виконавцем строк рішення, що зобов'язує боржника виконати певні

дії, та рішення про поновлення на роботі; факт повного виконання рішення; факт відсутності визначеного виконавчим документом майна, яке боржник за виконавчим документом повинен передати стягувачу в натурі; факт неможливості виконати рішення у зв'язку зі знищенням предмета, що мав бути переданий стягувачу в натурі тощо.

Часом державний чи приватний виконавець в одному документі фіксує певний юридичний факт та одночасно приймає на його основі відповідне рішення. Наприклад, у разі невиконання без поважних причин у встановлений виконавцем строк рішення, що зобов'язує боржника виконати певні дії, та рішення про поновлення на роботі виконавець вносить постанову про накладення штрафу на боржника та встановлює новий строк виконання (п. 3 Розділу XIV. «Відповідальність у виконавчому провадженні» Інструкції з організації примусового виконання рішень [1]). Тобто у цій постанові виконавець фіксує факт невиконання боржником рішення та реалізує правові наслідки такого невиконання у вигляді накладення штрафу. В інших випадках юридичний факт фіксується в одному документі, а рішення виконавця, ухвалене на його підставі, – в іншому. Наприклад, у разі письмової відмови стягувача від одержання предметів, вилучених у боржника під час виконання рішення про їх передачу стягувачу, виконавець повертає зазначені предмети боржникові, про що складає акт, і вносить постанову про закінчення виконавчого провадження (ч. 2 ст. 60 Закону України «Про виконавче провадження») [2].

В будь-якому випадку, фіксування юридичних фактів у юридичних документах завжди здійснюється з метою ухвалення на їх підставі певного рішення самим виконавцем. Утім, як зазначається в одній з моїх попередніх публікацій, перспективним вбачається запозичення позитивного досвіду європейських країн щодо наділення державних та приватних виконавців повноваженнями здійснювати документування юридичних фактів поза виконавчим провадженням для інших органів, зокрема для судів, без надання жодної оцінки та прийняття будь-яких рішень на основі таких фактів самими виконавцями [3, с. 108–111]. На сьогоднішній день державні та приватні виконавці не мають таких повноважень, що суттєво обмежує їх потенціал.

Однак для того, щоб змінити цю ситуацію, необхідно провести копійку роботу щодо окреслення напрямів здійснення державними та приватними виконавцями повноважень щодо документування юридичних фактів поза виконавчим провадженням та внесення змін і доповнень до норм чинного законодавства з метою юридичного закріплення відповідних повноважень.

Проблематика правового статусу державних та приватних виконавців, зокрема, правового регулювання їх повноважень розглядалася у працях таких науковців та юристів-практиків як: А.М. Авторгов, В.В. Баранкова, Ю.В. Білоусов, С.В. Васильєв, О.Б. Верба-Сидор, Н.Ю. Голубєва, М.С. Долинська, В.В. Комаров, Л.С. Малярчук, І.С. Мельник, В.М. Притуляк, О.С. Снідевич, В.І. Тертишніков, С.Я. Фурса, Ю.С. Шемшученко, В.М. Шерстюк, М.Й. Штефан, С.В. Щербак та ін. Однак питання окреслення перспектив наділення українських державних та приватних виконавців здійснювати документування юридичних фактів поза виконавчим провадженням за прикладом їх закордонних колег залишається майже поза увагою дослідників.

Метою даної наукової статті є окреслення перспектив правового регулювання порядку документування юридичних фактів поза виконавчим провадженням державними та приватними виконавцями в Україні та сформулювати пропозиції щодо внесення змін до законодавства України.

Виклад основного матеріалу. В першу чергу, варто визначити форму документа, шляхом складання якого здійснюватиметься документування державними та при-

ватними виконавцями юридичних фактів. Якщо відштовхуватися від наявного переліку юридичних документів, які складає виконавець у своїй професійній діяльності, то відповідно до ч. 1 ст. 13 Закону України «Про виконавче провадження» та абз. 1 п. 6 Інструкції з організації примусового виконання рішень під час здійснення виконавчого провадження виконавець приймає рішення шляхом винесення постанов, попереджень, внесення подань, складання актів та протоколів, надання доручень, розпоряджень, вимог, подання запитів, заяв, повідомлень або інших процесуальних документів у випадках, передбачених Законом України «Про виконавче провадження» та іншими нормативно-правовими актами [1; 2].

З вищезазначених документів для фіксації юридичних фактів найкраще придатний саме акт, адже відповідно до п. 8 Інструкції з організації примусового виконання рішень акт – це документ, що підтверджує певні встановлені факти або події. Однак, як вбачається з структури акту виконавця, визначеного у п. 6 та 8 Інструкції з організації примусового виконання рішень, цей документ призначений для фіксації фактів у виконавчому провадженні. А тому якщо використовувати його для документування юридичних фактів поза виконавчим провадженням, його структура та зміст мають бути суттєво змінені, що фактично призведе до виникнення нового юридичного документа однак з тією самою назвою. Тому більш доцільним вбачається не прив'язуватись до вже наявних документів, адже ними вирішуються певні визначені чинним законодавством завдання, а отже для реалізації інших завдань необхідно створювати й інші документи.

Орієнтуючись на досвід закордонних колег, висвітлений у юридичних джерелах, зокрема, нормах чинного законодавства деяких європейських країн, документування юридичних фактів державними та приватними виконавцями поза виконавчим провадженням може здійснюватися шляхом складання звіту (bailiff's certified report [4]) або протоколу фактичного стану (protokół stanu faktycznego [5]; aplinkybių konstatavimo protokolais [6]). Саме останній варіант (протокол фактичного стану) вбачається найбільш прийнятним для запозичення до вітчизняного законодавства та виконавчої практики, адже використовується у східноєвропейських країнах, які мають близьку до нашої правову систему (Республіка Польща, Литовська Республіка та ін.) та закріплені у нормах вітчизняного законодавства, зокрема, Закону України від 02.06.2016 № 1403-VIII «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» [7].

Також необхідно окреслити межі здійснення повноважень виконавців щодо виконання функції документування юридичних фактів. Як вбачається, державні та приватні виконавці повинні бути наділені повноваженнями документувати юридичні факти за наявності таких умов:

1. Даний факт має юридичне значення для заявника, особи, інтереси якої представляє заявник, або для вирішення справи судом. Недоцільно надто розширювати повноваження виконавця завдяки документуванню будь-яких фактів, таких як, наприклад, фіксування результатів наукового експерименту, спортивного досягнення особи тощо.

Як вбачається з досвіду європейських країн, документування юридичних фактів здійснюється виконавцями, переважно, в процесі збирання доказової бази для суду (для поточного або майбутнього судового процесу). При цьому формування такої міцної доказової бази створює підґрунтя для досудового врегулювання спору, адже інша сторона розумітиме безперспективність оспорування даних фактів у суді та легше погоджуватиметься на компромісне рішення.

2. Цей факт можна спостерігати за допомогою органів чуття (зору, слуху, нюху чи дотику). При цьому

в разі необхідності виконавець може здійснювати заміри об'єкту (довжина, висота, вага, відстань тощо) із зазначенням у протоколі фактичного стану цих даних та приладів, за допомогою яких проводилися заміри. Якщо для проведення детального опису об'єкта чи явища необхідно застосувати спеціальні знання чи обладнання, виконавець повинен бути наділений повноваженням залучати експерта чи спеціаліста. Здійснюючи документування юридичних фактів, виконавець не повинен надавати їм власну юридичну оцінку (наприклад, фіксуючи у юридичному документі факт розташування певного об'єкту в певному місці, він не вправі надавати оцінку відповідності такого розташування вимогам законодавства). Взагалі, протокол фактичного стану, складений виконавцем, не повинен містити жодних оціночних суджень, лише факти. У разі необхідності до такого протоколу повинні додаватися фотознімки, звуко- та відеозаписи, висновки експертів.

3. Документування юридичних фактів може здійснюється у загальнодоступному місці або місці, до якого має доступ особа, за дорученням якої виконавець здійснює документування юридичних фактів, та з дозволу осіб, які вправі заборонити перебування виконавця на відповідній території (приміщенні).

Під час провадження діяльності з документування юридичних фактів поза виконавчим провадженням ні державний, ні приватний виконавець не можуть наділятися жодними особливими повноваженнями щодо примусового проникнення до володіння іншої особи без її дозволу. Вбачається безпідставним наділяти виконавця повноваженнями на отримання дозволу на примусове проникнення до житла чи іншого володіння особи з метою документування юридичних фактів навіть у випадках, коли таке документування здійснюється за дорученням суду в рамках розгляду конкретної судової справи. Надання судом дозволу на примусове проникнення виконавця до житла чи іншого володіння особи у випадках виконання судового доручення щодо документування юридичних фактів в порядку, передбаченому ст. 439 ЦПК, було б непропорційним обмеженням права особи на недоторканість житла. Тому якщо особа, яка є стороною у справі, не допускає виконавця до свого житла чи іншого володіння для виконання ним судового доручення щодо документування юридичних фактів, встановлення яких є необхідним для правильного вирішення справи, для такої сторони мають наставати такі самі наслідки, що й у випадку ухилення сторони від участі в експертизі (ст. 109 ЦПК), що має бути закріплено у процесуальних кодексах.

4. Нормами закону не передбачено спеціального порядку засвідчення даного факту. Тобто виконавці не повинні підміняти своїми протоколами діяльність інших органів, до повноважень яких належить засвідчення певних юридичних фактів.

Дана умова покликана чітко розмежувати компетенцію виконавців та інших органів у питанні документування юридичних фактів. Наприклад, відповідно до вимог статей 80 та 81 Закону України від 02.09.1993 № 3425-XII «Про нотаріат» посвідчення факту, що фізична особа є живою, а також факту перебування фізичної особи у певному місці належить до повноважень нотаріусів [8]. А тому документування таких фактів не повинно перебувати у компетенції виконавців.

5. Найвже звернення заінтересованої особи щодо необхідності здійснити документування юридичних фактів, яке повинно здійснюватися державним чи приватним виконавцем на підставі договору з такою особою. Суди також доцільно наділити повноваженнями надавати доручення державним виконавцям здійснювати документування юридичних фактів з метою отримання відомостей про обставини, що входять до предмета доказування у справі, що перебуває в провадженні цього суду.

Висновки. Державні та приватні виконавці в Україні мають повноваження здійснювати документування юридичних фактів лише у виконавчому провадженні, тобто в процесі вчинення виконавчих дій з примусового виконання рішення на підставі виконавчого документа, що перебуває у їхньому провадженні. При цьому в одних випадках виконавець в одному документі фіксує певний юридичний факт та одночасно приймає на його основі відповідне рішення, а в іншому – оформлює це двома різними документами.

Орієнтуючись на позитивний досвід європейських країн, доцільно наділити державних та приватних виконавців України повноваженнями здійснювати документування юридичних фактів поза виконавчим провадженням шляхом складення протоколу фактичного стану.

Виконавець повинен бути наділений повноваженнями здійснювати документування юридичних фактів за наявності таких умов: 1) даний факт має юридичне значення для заявника, особи, інтереси якої представляє заявник, або для вирішення справи судом; 2) цей факт можна спостерігати за допомогою органів чуття (зору, слуху, нюху чи дотику), при цьому виконавець не вправі надавати цим фактам власної правової оцінки; 3) документування юридичних фактів може здійснюється у загальнодоступному місці або місці, до якого має доступ особа, за дорученням якої виконавець здійснює документування юридичних фактів, та з дозволу осіб, які вправі заборонити перебування виконавця на відповідній території (приміщенні); 4) нормами закону не передбачено спеціального порядку засвідчення даного факту; 5) документування юридичних фактів може здійснюватися на підставі договору з заінтересованою особою або за дорученням суду.

Для цього необхідно внести зміни та доповнення до низки норм чинного законодавства України, зокрема:

1. Викласти частину першу статті 3 Закону України від 02.06.2016 № 1403-VIII «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» в наступній редакції:

«1. Завданням органів державної виконавчої служби та приватних виконавців є своєчасне, повне і неупереджене виконання рішень, примусове виконання яких передбачено законом, а також здійснення інших повноважень, передбачених законом».

2. Доповнити Закон України від 02.06.2016 № 1403-VIII «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» статтею 5-1 такого змісту:

«Стаття 5-1. Протоколи фактичного стану.

1. Державні та приватні виконавці на підставі договору із заінтересованою особою або за дорученням суду вправі здійснювати документування юридичних фактів (зовнішній вигляд, стан та розташування об'єктів, перебіг подій тощо) шляхом оформлення протоколу фактичного стану, якщо законом не передбачено спеціального порядку посвідчення таких фактів.

2. При складенні протоколу фактичного стану виконавець дотримується принципів об'єктивності, неупередженості та точності. Виконавець не вправі надавати власної, зокрема правової, оцінки фактам, які він документує.

3. Під час документування юридичних фактів виконавець вправі здійснювати фотофіксацію, аудіо- та відеозапис фактичних обставин, що документуються. Отримані фото-, аудіо- та відеоматеріали є невід'ємною складовою протоколу фактичного стану.

4. При складанні протоколу фактичного стану виконавець має такі самі права на входження і перебування в жилих або нежитлових приміщеннях і на територіях, що належать фізичним і юридичним особам, як і особа, за зверненням якої відбувається документування юридичних фактів».

3. Доповнити статтю 87 Цивільного процесуального кодексу України частиною третьою наступного змісту:

«3. За клопотанням учасників справи, а у випадках, передбачених цим Кодексом, – за власною ініціативою суд вправі доручити державному виконавцю здійснити збирання доказів шляхом складення протоколу фактичного стану».

4. Доповнити статтю 88 Цивільного процесуального кодексу України частиною четвертою наступного змісту:

«4. Ухвала суду про направлення судового доручення державному виконавцеві є виконавчим документом, підлягає негайному виконанню та має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим законом».

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень: Наказ Міністерства юстиції України від 02.04.2012 № 512/5. *Офіційний вісник України*. 2012. № 27. Ст. 1018.
2. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 30. Ст. 542.
3. Парфьонов Г.В. Про перспективи підвищення ролі державних та приватних виконавців у судовому доказуванні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип. 3 (56). С. 108–111.
4. Van Canneyt T., Verdure C. Bailiffs on the internet and the validity of their certified reports: lessons learned from the French and Belgian courts. *Digital Evidence and Electronic Signature Law Review*, 2010. Vol. 7. P. 71–76. URL: <https://journals.sas.ac.uk/deeslr/article/view/1926/1863>.
5. Ustawa z dnia 22 marca 2018 r. o komornikach sądowych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000771>.
6. Lietuvos Respublikos antstolių įstatymas (23 str.). Teisės akto redakcija įsigalioja nuo: 2024-08-01. URL: <https://www.infolex.lt/ta/123626:str23#>.
7. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 № 1403-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 29. Ст. 535.
8. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.

ІНТЕРЕС ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ

INTEREST AS AN OBJECT OF CIVIL LEGAL PROTECTION

Харченко Г.Г., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті висвітлюються особливості захисту цивільних інтересів у цивільному законодавстві України. Для сучасної цивілістики зазначене питання є найбільш складним і неоднозначним не тільки тому, що визначення цивільного інтересу як одного з можливих потенційних об'єктів захисту в цивільному праві України є новелою чинного законодавства, а й тому, що наразі ще не існує ustalenoї судової практики, відповідно до якої чітко розмежується способи захисту цивільних прав і окремо способи захисту цивільних інтересів.

Звернуто увагу, що норми Цивільного кодексу України щодо захисту цивільного інтересу сформульовано законодавцем менш конкретно, ніж це має місце щодо захисту суб'єктивного цивільного права. В рамках проведеного дослідження у статті визначається, чи можуть цивільні інтереси захищатися, так само як і цивільні права, у разі їх порушення, невизнання або оспорювання.

Стверджується, що цивільна правоздатність допускає наявність у особи інтересу і відповідно може визначати його легальність. Якщо інтерес особа реалізує у законний спосіб, то такий інтерес може бути захищений у разі його порушення. На прикладі справи щодо оспорювання спадкоємцями заповідального розпорядження померлого спадкодавця зроблено висновок, що цивільний (речовий) інтерес спадкодавця, формалізований у заповіті, може підлягати захисту як самостійний об'єкт, не поєднаний із змістом відповідного суб'єктивного цивільного права. Так само наведені приклади захисту цивільного інтересу через визнання права, що демонструють норми Цивільного кодексу України, зокрема, щодо давнісного володіння майном (ч. 4 ст. 344), самочинного будівництва (ч. 5 ст. 376) і набуття одним із співвласників права власності на частку іншого співвласника в спільному майні (ст. 365).

Зауважено, що важливим аспектом у захисті цивільного інтересу є те, що право, порівняно із законом, виступає додатковим джерелом його можливого захисту, а не дублюючим, а тому цивільний інтерес підлягає захисту на засадах права, у разі якщо такий інтерес не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. На відміну від закону, який базується, як правило, на чітких нормативних приписах, право досить часто передбачає застосування оціночних понять як то «справедливість», «розумність», «юридична визначеність» тощо, а це посилює елемент суб'єктивізму в судовому захисті, зокрема, з огляду на те, що в рішеннях Верховного Суду відмінності у захисті цивільних прав або інтересів майже не висвітлюються.

Ключові слова: цивільні інтереси, цивільні права, цивільно-правовий захист, способи захисту.

The article reveals the peculiarities of protection of civil interests in the civil legislation of Ukraine. This issue is the most complicated and ambiguous question for modern civil studies. It is not only because the definition of civil interest as one of the possible potential objects of protection in the civil law of Ukraine is a novelty of the current legislation, but also because there is still no established judicial practice, according to which the ways of protecting civil rights and civil interests are separated and clearly distinguished.

It is noted that the provisions of the Civil Code of Ukraine regarding the protection of civil interest are formulated by the legislator less specifically than it is the case with the protection of a civil right. As part of the conducted research, the article determines whether civil interests can be protected, as well as civil rights, in case of their violation, non-recognition or challenge.

It is argued that civil legal capacity presupposes that a person has an interest and, accordingly, may determine its legality. If the interest is realized by a person in a lawful manner, such interest may be protected in case of its violation. Based on the example of a case involving a challenge of a testamentary disposition of a deceased testator by heirs, the author concludes that a testator's civil (proprietary) interest, formalized in a will, may be protected as an independent object, not combined with the content of the relevant civil right. The article also provides examples of protection of a civil interest through recognition of a right. It is demonstrated by the provisions of the Civil Code of Ukraine, in particular, regarding prescriptive possession of property (part 4 of Art. 344), unauthorized construction (part 5 of Art. 376) and acquisition by one of the co-owners of the ownership right to the share of the other co-owner in the common property (Art. 365).

It is noted that an important aspect in the protection of a civil interest is that law (non-statutory law), as compared to an act of legislation (statutory law), is an additional source of its possible protection, and not a duplicate one, and therefore a civil interest is a subject to protection on the basis of law, if such an interest does not contradict the general principles of civil legislation. In contrast to statutory law, which is usually based on clear statutory provisions, non-statutory law quite often involves the use of evaluative concepts such as "justice", "reasonableness", "legal certainty", etc., which increases the element of subjectivity in judicial protection, in particular, given the fact that the Supreme Court's decisions hardly ever highlight differences in the protection of civil rights or interests.

Key words: civil interests, civil rights, civil legal protection, manners of protection.

Для сучасної цивілістики питання захисту цивільного інтересу є найбільш складним і неоднозначним для правознавців і не тільки тому, що визначення цивільного інтересу як одного з можливих потенційних об'єктів захисту в цивільному праві України є новелою чинного Цивільного кодексу України [1] (*далі – ЦК України*), а й тому, що наразі ще не існує ustalenoї судової практики, відповідно до якої чітко розмежується, які традиційні способи захисту цивільних прав, відомі нам ще з минулого, можна так само однозначно використовувати й для захисту цивільних інтересів.

У дореволюційні й радянські часи правова наука ставила під сумнів доцільність введення цивільного інтересу як об'єкта захисту в цивільне право, саме тому в Цивільному кодексі УРСР 1963 року інститут давнісного володіння майном, який, окрім іншого, базується на можливості захисту речового інтересу давнісного володільця, не передбачався. На сьогодні ж підходи законодавця змі-

нені і зазначена вище дилема правової науки вирішена по-іншому.

Ч. 2 ст. 15 ЦК України визначено, що кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства [1]. При порівнянні цієї норми з нормою ч. 1 ст. 15 ЦК України можна побачити, що особливості захисту інтересу законодавцем сформульовано менш конкретно, ніж це має місце щодо захисту суб'єктивного цивільного права, яке, як зазначено, може захищатися у трьох випадках: *у разі його порушення, невизнання або оспорювання* [1]. Така специфіка юридичного викладу різних правових норм навряд чи є випадковою і, з одного боку, лише підкреслює складність проблематики захисту цивільного інтересу в цивільному праві, зокрема, з огляду на брак досвіду в цій сфері, а, з другого боку, в силу абстракції позиції законодавця привносить елемент суб'єктивізму, оскільки усі незрозумілості такої пози-

ції законодавця має розв'язувати усталена судова практика, якої наразі ще також немає.

В аналізі цих норм доречно виникає запитання, чому законодавець не прив'язав захист цивільного інтересу до тих же випадків захисту суб'єктивного цивільного права, які він перелічив у ч. 1 ст. 15 ЦК України? Певною мірою це можна пояснити тим, що законодавець усвідомлював, що в цивільному праві, на відміну від цивільних прав, захисту підлягає не будь-який інтерес, який має соціальну природу, а виключно той, що принаймні відповідає цивільно-правовим засадам, тобто їм не суперечить. Разом з тим, це не відміняє питання, чи можна у разі якщо інтерес є охоронюваним захистити його так само у випадках порушення такого інтересу, невизнання або оспорювання.

Для знаходження можливої відповіді на це питання важливо звернути увагу, що будь-який цивільний інтерес, тобто той, що може підлягати захисту, являє собою прагнення особи до панування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом [2]. Причому таке прагнення є юридично неформалізованою можливістю, тобто ще не поєднано з будь-яким відповідним цьому інтересу суб'єктивним цивільним правом, а відтак реалізується поза цивільних правовідносин. Оскільки цивільні інтереси, так само як й цивільні права, можуть мати різний характер, слід звернути увагу, що, наприклад, в речовому праві речовий інтерес визначаємо як прагнення до панування майном, тобто він є майновим, а тому, за аналогією з ч. 2 ст. 190 ЦК України, такий цивільний інтерес і можна визначити як речовий.

Феномен інтересу в цивільному праві певною мірою можна порівняти з інститутом цивільної правоздатності, одним із виміром якої так само є *потенційна можливість* особи набувати певні цивільні права. Обидва поняття поєднані такою спрямованістю і обидва розглядають таке набуття як потенційно можливе.

Цивільна правоздатність в силу своєї природи допускає наявність у особи інтересу і, більше того, нею і визначається легальність такого інтересу. Якщо такий інтерес особа реалізує у законний спосіб, то такий інтерес може бути захищений як правомірний. Враховуючи ці чинники можна стверджувати, що охоронюваний інтерес може бути захищений в цивільному праві у разі його порушення. Проте, чи є доцільним захищати цивільний інтерес, так само як і суб'єктивне цивільне право, у разі його невизнання чи оспорювання, питання значно складніше.

Можливо спочатку, на перший погляд, правильною відповіддю на це питання буде здаватися «ні», оскільки реалізація цивільного інтересу як самостійного від цивільних прав об'єкта захисту відбувається в фактичних, а не правових, відносинах, а отже невизнання чи оспорювання охоронюваного інтересу особи з боку третіх осіб начебто не несе для такої особи негативних наслідків. Однак життєві ситуації значно різноманітні, ніж правознавці здатні їх повністю змодельовати теоретично під практику, саме тому законодавство і знаходиться завжди в постійній динаміці, оскільки передбачити усе в праві неможливо і життя завжди коректує його під себе. Отож, визначитись з чіткою відповіддю на поставлене вище запитання може допомогти саме судова практика, яка і формується, виходячи із особливостей життя людей.

На можливість оспорювання, скажімо, речового інтересу, зокрема, в межах спадкових правовідносин нам вказує, наприклад, прецедентна практика англосаксонського права, а саме справа герцога Норфолка (1682). Суть оспорювання інтересу спадкодавця полягала в тому, що у складеному заповіті герцог Норфолк, визначив не тільки юридичну, а й фактичну долю свого майна на багато років вперед після своєї смерті (від одного покоління нащадків до інших), чим, звичайно, значно обмежив права своїх спадкоємців і можливий рух свого майна в цивільному

обороті в майбутньому. Після його смерті спадкоємці спробували оспорити законність такого розпорядження спадкодавця, і суд, вирішуючи справу, по суті, окрім іншого, мав дати відповідь – чи підлягає взагалі захисту речовий інтерес спадкодавця у разі його оспорювання [3, с. 70]. Така відповідь судової практики була ствердною із застереженням про те, що інтерес, висловлений у заповіті спадкодавця має бути охоронюваним на строк не більший ніж 21 рік після смерті останнього спадкоємця, який жив на момент складання заповіту. Додатково цей період може бути продовжений на строк вагітності зачатої, але ще не народженої дитини як спадкоємця (справа *Cadell v. Palmer* (1833)) [4, с. 140–152].

Важливим аспектом цієї життєвої ситуації є те, що нею доводиться, що, на відміну від суб'єктивного цивільного права, яке припиняється у разі смерті особи, а тому вже не може бути об'єктом захисту в цивільному праві, речовий інтерес, формалізований, зокрема, у заповіті, захисту як самостійний об'єкт підлягати може.

Іншим потенційно можливим варіантом захисту інтересу в цивільному праві, окрім його порушення чи то оспорювання, може бути його захист у разі невизнання шляхом визнання такого інтересу судом по аналогії як це має місце при захисті суб'єктивного цивільного права у такий спосіб як визнання права.

У своїх рішеннях Велика палата Верховного Суду виходить з того, що такий спосіб захисту як визнання права є універсальним способом захисту не тільки абсолютних та виключних прав, а й *охоронюваних законом інтересів* [5]. І дійсно, в чинному ЦК України наразі можемо віднайти норми, що підтвердять комплексність визнання права як способу захисту і цивільних прав, і цивільних інтересів.

Так, принагідно зазначити, що застосування визнання права у захисті в розрізі ст. 392 ЦК України є можливим виключно в контексті захисту лише права власності, а також інших речових прав (за аналогією закону, ст. 396 ЦК України). Річ у тім, що, вирішуючи спір про визнання права власності на підставі ст. 392 ЦК України, судові рішення в такій справі не породжує право власності, а лише підтверджує наявне у позивача відповідне суб'єктивне речове право, набуте ним раніше на законних підставах, якщо відповідач не визнає, заперечує або оспорує його [6]. Отож, на підставі ст. 392 ЦК України таким способом захисту як визнання права захищається не цивільний (речовий) інтерес як самостійний об'єкт захисту, а суб'єктивне цивільне право, у змісті якого такий інтерес міститься. У логіці такого підходу сформульована й норма ч. 4 ст. 332 ЦК України, де визначаються умови можливого набуття права власності нову річ в порядку специфікації: «якщо вартість переробки і створеної нової речі істотно перевищує вартість матеріалу, право власності на нову річ *набуває за її бажанням особа, яка здійснила таку переробку*» [1].

Приклади захисту цивільного (речового) інтересу через визнання права демонструють норми ЦК України, зокрема, щодо давнісного володіння майном і самочинного будівництва. Так, ч. 4 ст. 344 ЦК України визначається, що право власності за набувальною давністю на нерухоме майно, транспортні засоби, цінні папери *набувається* за рішенням суду [1]. Із припису зазначеної норми слідує, що права власності на відповідне майно у давнісного володільця немає доти, доки суд не прийме судові рішення про визнання права власності на певне майно за давнісним володільцем. Таке рішення суду саме по собі не є самодостатнім юридичним фактом, тобто підставою, а лише завершує (фіналізує) її формування як певного юридичного складу, невід'ємними елементами якого є встановлення судом необхідних і визначених законом складових, зокрема, щодо добросовісності заволодіння давнісним володільцем чужим майном; відкритості його

володіння; безперервності володіння; впливу встановлених строків володіння певним майном.

Без судового рішення обставини, які мають істотне значення, не набувають якості юридичного факту, тобто не здатні самі по собі породити правові наслідки, так само і судові рішення без таких обставин не є юридичним фактом, від якого можуть йти правові наслідки. Без цих передбачених законом обставин рішення суду є незаконним. Однак відповідно до того, як передбачений законом юридичний склад у всій сукупності його елементів сформувався, кожен з таких елементів і набуває правового значення. Таким чином, на підставі судового рішення про визнання права власності відбувається юридична легітимізація, тобто легалізація речового інтересу давнішого володілля, внаслідок якої у законний спосіб речовий інтерес як самостійний об'єкт захисту поєднується й відтворюється у змісті права власності, а тому після визнання права власності буде захищатися у подальшому вже через захист такого суб'єктивного права.

В логіці зазначених вище висновкувань можемо розглядати захист речового інтересу через визнання права і крізь норму ч. 5 ст. 376 ЦК України. Відповідно до неї на вимогу власника (користувача) земельної ділянки суд може визнати за ним право власності на нерухоме майно, яке самочинно збудоване на ній, якщо це не порушує права інших осіб.

Додатковий приклад можливого захисту речового інтересу в такий спосіб як визнання права демонструє ст. 365 ЦК України. Попри те, що у зазначеній статті йдеться про припинення права на частку в спільному майні за вимогою інших співвласників, судова практика виходить з того, що у передбачених ст. 365 ЦК України випадках при задоволенні вимоги позивача про припинення права власності відповідача на частку в спільному майні доцільно одночасно задовольняти й заявлену вимогу позивача про визнання права власності на неї за позивачем як іншим співвласником, у разі якщо останній попередньо вніс на депозитний рахунок суду вартість спірної частки. У такому випадку, на думку Верховного Суду, у подальшому не виникне ситуація правової невизначеності, так само як не буде й передумов для спору при проведенні державної реєстрації права власності позивача. Вимога про визнання за позивачем права власності на раніше належну відповідачу незначну частку в праві спільної власності на неподільне майно є тією вимогою, яка забезпечує досягнення мети поданого позову в цій категорії судових справ, а задоволення такої вимоги призводить до остаточного вирішення спору між сторонами [7].

Доречно сказати, що попередня судова практика Верховного Суду виходила з того, що тлумачення п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України свідчить, що за своєю суттю такий спосіб захисту, як визнання права, *може застосовуватися тільки тоді, коли суб'єктивне цивільне право виникло і якщо це право порушується (оспорюється або не визнається) іншою особою* [8]. Тобто захист цивільного інтересу через визнання права як такий виключався, проте з огляду на відступ від цієї позиції, наразі через визнання права може захищатися й цивільний, зокрема речовий, інтерес. Важливим аспектом захисту речового інтересу на підставі ст. 365 ЦК України є те, що в цій категорії судових справ наявним є зіткнення речового інтересу однієї особи (позивача) з суб'єктивним цивільним правом іншої особи (відповідача). Попри те, що за загальним правилом у разі такого зіткнення перевага у захисті має надаватися саме суб'єктивному цивільному праву, проте це відбувається у разі, *якщо інше не передбачено законом*. Таке загальне правило слідує, зокрема з ч. 3 ст. 16 ЦК України, що дає змогу суду відмовити у захисті цивільного інтересу, застосовуючи за аналогією закону норму ч. 2 ст. 13 ЦК України. Остання передбачає обов'язок утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб [1].

Виняток із цього загального правила демонструє ст. 365 ЦК України, оскільки вона передбачає, що захист власницького інтересу позивача як співвласника, тобто його прагнення набути нову частку в праві власності на спільне майно, забезпечується на рівні закону правом подання ним відповідного позову з доведенням обставин, передбачених ч. 1 ст. 365 ЦК України і внесенням вартості частки відповідача на депозитний рахунок суду (ч. 2 ст. 365 ЦК України) [1].

У своєму рішенні від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004 у справі № 1-10/2004, Конституційний Суд України (*дали – КСУ*), досліджуючи проблемне питання щодо охоронюваного законом інтересу, дійшов висновку, що виходячи зі змісту ч. 1 ст. 8 Конституції України, охоронюваний законом інтерес перебуває під захистом не тільки закону, а й об'єктивного права у цілому, що панує у суспільстві. Причому право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [2].

Види і зміст охоронюваних законом інтересів, констатує у своєму рішенні КСУ, що перебувають у логічно-смысловому зв'язку з поняттям «права», як правило, не визначаються у статтях закону, а тому фактично є правоохоронюваними. У випадках, коли інтерес не підлягає охороні ані законом, ані правом, законодавець завжди прямо про це зазначає [2]. Тобто важливим аспектом у захисті цивільного інтересу є те, що право, порівняно із законом, виступає додатковим джерелом його можливого захисту, а не дублюючим, а тому цивільний інтерес підлягає захисту на засадах права у разі якщо такий інтерес не суперечить загальним засадам цивільного законодавства (ч. 2 ст. 15 ЦК України).

Попри всі позитивні моменти такого підходу, коли захист цивільного інтересу визначається не тільки приписами закону, а й права в цілому, у разі наявності прогалин у законодавстві, що узгоджується із змістом принципу диспозитивності в цивільному праві, разом з тим не можна не відзначити і його основний недолік. На відміну від закону, який базується, як правило, на чітких нормативних приписах, право досить часто передбачає застосування оціночних понять як то «справедливість», «розумність», «юридична визначеність», «моральність» тощо. Це посилює елемент суб'єктивізму в захисті, оскільки дає можливість судам час від часу кон'юктурно змінювати правові підходи правозастосовної практики з посиланням на такі узагальнені і нечіткі поняття, про що, зокрема, свідчать неодноразові відступи Верховного Суду від раніше ним же сформульованих правових висновків щодо вирішення різних категорій судових справ. Тобто остаточне рішення, які цивільні інтереси, не охоронювані законом, можуть бути охоронювані правом судова ланка, по суті, залишає за собою, не встановлюючи для себе жодних обмежень в інтерпретації правових і соціальних норм.

Наразі недоліки цивільного законодавства України в контексті конкретизації правових норм щодо захисту цивільного інтересу судовою ланкою не усунуті. В рішеннях Верховного Суду відмінності у захисті цивільних прав або інтересів майже не висвітлюються. Судові рішення, так само як і цивільне законодавство України, ці питання, як правило, узагальнюють, об'єднуючи, звичайно, захист цивільних прав та інтересів при інтерпретації положень чинного законодавства, а тому і проблема правозастосовної практики у захисті цивільних інтересів сьогодні потребує більш прискіпливої уваги, ніж це може здаватися на перший погляд. Є сподівання, що окремі шляхи вирішення існуючої проблематики здатна напрацювати і наукова спільнота, що є важливим її завданням крізь призму розуміння того, що право в Україні має бути дієвим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 25.11.2024).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004, справа № 1-10/2004. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04> (дата звернення 25.11.2024).
3. Casenote Legal Briefs: Wills, Trusts, and Estates, Keyed to Scoles, Halbach, Roberts, and Begleiter's Decedents' Estates and Trusts. New York: Wolters Kluwer, 2007. 214 p.
4. Reports of Cases Argued and Determined in the Court of Common Pleas, and Other Courts: With Tables of the Cases and Principal Matters. London, 1834. Vol. X. 594 p.
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2021 р. у справі № 344/16879/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102221949> (дата звернення 25.11.2024).
6. Постанова Верховного Суду від 05.03.2019 р. у справі № 917/377/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80457808> (дата звернення 25.11.2024).
7. Постанова Верховного Суду від 09.09.2024 р. у справі № 671/1543/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121570439> (дата звернення 25.11.2024).
8. Постанова Верховного Суду від 05.12.2022 р. у справі № 233/4580/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108526337> (дата звернення 25.11.2024).

ПІДГОТОВКА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ ПОЗИВАЧЕМ У СІМЕЙНОМУ СПОРІ PREPARATION OF PROCEDURAL DOCUMENTS BY A PLAINTIFF IN A FAMILY DISPUTE

Янчук А.А., адвокат, аспірант кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін

*Київський університет інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

У статті розкрито проблематику підготовки процесуальних документів позивачем при підготовці до судового розгляду. Визначені наслідки неналежної підготовки процедурних та процесуальних документів, звернуто увагу на потребу вчинення дій, що необхідні для належного й усестороннього розгляду процесуального документу. У ній аналізуються судові перепони, що можуть виникнути при вирішенні питання про відкриття провадження у судовій справі та перелічено, що потрібно враховувати при подачі позовної заяви.

Розкрито з практичного погляду шляхи усунення перепон, які можуть виникнути через формалізм підходу суддів при вирішенні процесуальних дій стосовно процесуального документу по суті справи (залишення без руху).

У статті на загал запропоновано авторську позицію автора що ним проводиться при підготовці процесуальних документів адвоката, наведено приклад, коли через хибне тлумачення приписів чинного законодавства сторона позивача очікувала відкриття провадження більше трьох місяців.

Стаття містить практичний кейс автора та перепони, які виникли у нього в період практики у судовій справі про визначення місця проживання дитини, в частині, що стосувалося необґрунтованої потреби долучення до позовної заяви додаткового доказу (висновок органу опіки та піклування) на стадії вирішення відкриття провадження. Зазначено дії, що були вчинені ним для уникнення повернення позовної заяви.

В статті автор солідаризувався з виваженими підходами фахівців з проблематики сімейних спорів та заперечення проти не актуальних та схоластичних.

Проаналізовано судову практику судів першої інстанції, постанову Пленуму Верховного суду України № 11 від 22.12.2007 року та постанову Верховного Суду Касаційного цивільного суду, що стосуються необхідності надавати оригінал свідоцтва про шлюб при розгляді справи про розірвання шлюбу в судовому порядку.

Ключові слова: сімейний спір, процесуальні документи, орган опіки та піклування, процесуальні документи, сімейне законодавство.

The article discloses problems of preparation of procedural documents by a plaintiff in the context of preparing for judicial proceedings. It highlights consequences of improper preparation of procedure and procedural documents, emphasizing the need to carry out actions that are necessary for proper and comprehensive consideration of a procedural document. The article analyzes judicial obstacles that can arise when deciding whether to initiate legal proceedings and lists factors that should be taken into account when filing a claim.

There is disclosed a practical view on ways of overcoming obstacles that can be caused by formalistic approaches of judges to procedural documents in fact (leaving of a case without consideration) while taking decisions concerning procedural actions.

The author presents in general his own position regarding preparation of procedural documents by an attorney, there is provided the example where, due to misinterpretation of provisions of the current legislation, a plaintiff waited over three months for initiation of proceedings.

The article includes a practical case of the author and the obstacles that he met during his practice in a court case concerning determination of the place of residence of a child, in the part that related to unreasonable requirement to attach additional evidence to the claim (a conclusion from the guardianship and custody authority) at the stage of deciding whether to initiate proceedings. There were stated the actions that were taken by the author to prevent the claim from being returned.

The author expressed his solidarity with balanced approaches of specialists in family dispute and rejection of outdated and overly formalistic ones.

The article analyzed the judicial practice of courts of first instance, Resolution № 11 of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine of 22.12.2007, and resolution of the Supreme Court of the Cassation Civil Court regarding the necessity to provide the original marriage certificate while consideration of a case on marriage dissolution in the judicial way.

Key words: family dispute, procedural documents, guardianship and custody authority, procedural documents, family legislation.

Постановка проблеми Вирішення судом сімейного спору в Україні наразі є вкрай важливим, проте прослідковується формалізм за якого судові рішення не є оригінальними. Це пов'язано не тільки через наслідки, до яких привело повномасштабне вторгнення окупантів (окреме проживання через обставини війни, втрата офіційних доходів, психологічні стреси, адаптація після зміни проживання). Причиною більшості сімейних спорів ми відстежили, здебільше наслідки неналежного виховання людини в сім'ї та готовності до комунікації з іншими, починаючи з її народження та до досягнення повноліття, шкідливі звички (тютюн, спиртне, азартні ігри, комп'ютерні ігри), професійна та статева деформація, нездатність досягнути успіхів в своїй діяльності, кар'єрна деструктивність, відсутність постійних доходів у членів сім'ї або їх розмір. В результаті – намагання розірвати шлюб.

Проблемним проявом підготовки позивачем, а більше його представником, процесуальних документів є його емоційний стан, відсутність достатніх знань положень законодавства, практики застосування законів в площині розгляду судових спорів, неспроможність до компромісу, динамічність судової практики та зміні підходів до вирі-

шення сімейних спорів. В результаті неналежна підготовка процесуального документу може призвести до негативних наслідків: відмова у задоволенні позову, відмова у витребуванні доказів необхідних для розгляду справи, відмова у задоволенні заяви з процесуальних правовідносин на стадіях розгляду спорів, обрання помилкового предмету позову, не встановлення всіх обставин в судовому рішенні для використання їх по іншому спору між цими самими учасниками, підміна доказів емоціями сторін.

Нехтування належною підготовкою при підготовці процесуальних документів призводить до втрати не тільки матеріальних речей, але і нематеріальних серед яких є втрачений час на розгляд судового спору, переживання, що сторона переживає при розгляді судової справи, зокрема збільшення витрат на нього, небажання продовжувати захищати свої порушенні, невизнанні або оспорюванні права та, як наслідок, незахищені права дитини, втрата майна набутого в період шлюбу, відсутність контакту з дитиною, перешкоди в матеріальному забезпеченні іншим з подружжя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процесуальні документи та їх зміст в сімейних спорах досліджу-

вали такі науковці як Апанасенко К.І., Резніка О.М., Рудницька О.П., Пивоваров І.В., Якобернюк В.М.

Процесуальні документи в порядку цивільного судочинства досліджували Андронов І.В., Бут І.О., Булеца С.Б., Заборовський В.В., Феннич В.П., Голубева Н.Ю., Лук'янчиков О.М., Терела Г.В., Демків Р.Я., Євхутіч І.М., Курило Т.В., Кучер В.О., Парасюк В.М.

Так, Феннич В.П., Булеца С.Б., Заборовський В.В. досліджуючи позовну заяву, як заяву по суті, справи в цивільному та господарському процесі та солідаризувалися у висновку: «Позовна заява – це надзвичайно важливий процесуальний інструмент, яким учасники справи (їх представники) можуть захистити права, свободи чи інтереси. Будучи заявою по суті справи, позовна заява володіє комплексною природою, оскільки її зміст визначається не тільки процесуальним, але й матеріальним правом. За допомогою позовної заяви відбувається вплив на процесуальні (відкривається провадження у цивільній чи господарській справі) та матеріальні правовідносини (переривається перебіг позовної давності). Позовна заява визначає долю всього цивільного (господарського) процесу, показуючи рамки вирішення спору про право. Вона є орієнтиром для суду, який повинен у своєму підсумковому рішенні вказати про задоволення чи не задоволення позову» [1, с. 417].

Терела Г.В. досліджуючи юридичну техніку та складання процесуальних документів, як освітній компонент зазначив, що для успішного складання процесуальних документів потрібна гарна теоретична база та практика складання документів [2, с. 116], якої частині колег не вистачає.

Татулич І.Ю. вважав що: «зміни в процесуальному законодавстві є прогресивними, що не виключає спірних моментів, які виявлятимуться в ході застосування вказаних положень на практиці. Проте, саме це може стати основою оптимізації судочинства, підвищить його ефективність, забезпечить реалізацію права на справедливий судовий розгляд впродовж розумного строку» [3]. В тому є певний сенс оскільки в темпоральному аспекті змінилися підстави звернення за захистом в суд та їх доказова основа. Не дарма Цвігун І.М. висловився, що: «при підготовці до судового процесу учасникам слід врахувати новачі оновленого законодавства, оскільки грамотно складена заява є першою сходинкою в успішному вирішенні судового спору та захист і порушеного права» [4, с. 212].

Тож важливим вважаю встановлення типових недоліків при підготовці процесуальних документів позивачем чи його представником у справах, що виникають із сімейних правовідносин, розроблення та внесення пропозицій зі зменшення випадків їх неналежної підготовки та оптимізації процесів.

Виклад основного матеріалу. Порядок звернення до суду за вирішенням сімейного спору урегульовано ЦПК України, що визначив вимоги до проваджень (позовне, окреме), підсудність, перелічив вимоги до доказів, структури кожного процесуального документу, що можуть бути подані при розгляді сімейного спору. Вони є імперативом, що обмежує спонтанність звернення з позовами в суд та передбачає потребу професійності.

ЦПК України встановив, що кожна особа має право в порядку, встановленому ним, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів (ч. 1 ст. 4 ЦПК України). Фактично цим законодавець урегулював проблему, яка визначає особу яка може ініціювати судові провадження та вимоги до нього.

Не зважаючи на визначений процесуальний порядок вирішення сімейного спору його не можна вирішити без правильного застосування норм матеріального права визначеного у сімейному законодавстві (СК України, міжнародні договори, ЗУ «Про охорону дитинства», ЦК України

та іншому законодавстві, що регулює сімейні правовідносини). Саме цього вимагають процесуальні норми, судова практика. Інакше не можливо визнати, що судові рішення буде законним та обґрунтованим, що відповідно визначено у ч.ч. 2, 5 ст. 263 ЦПК України – законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права. Обґрунтованим є рішення, що ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні [5].

При аналізі Єдиного державного реєстру судових рішень на стадії вирішення відкриття провадження у сімейних спорах за наступним алгоритмом пошуків нами звернуто увагу на: 1) форма судочинства: цивільне; 2) пошук за контекстом: «про розірвання шлюбу», «про поділ майна подружжя», «визначення місця проживання дитини», «усунення перешкод у спілкуванні з дитиною», «визнання батьківства», було встановлено наступні недоліки позовної заяви, зокрема:

- 1) відсутність сплати судового збору;
- 2) відсутність ціни позову по вимогам матеріального характеру;
- 3) неналежний склад учасників (замість органу опіки та піклування залучали третьою особою орган, який виконує його функції);
- 4) відсутність вимог визначених статтею 175 ЦПК України;
- 5) не завірення письмових доказів відповідно до вимог визначених статтею 95 ЦПК України;
- 6) ненадання копій позовної заяви з копіями додатків для інших учасників;
- 7) поєднання вимог, які не доцільно розглядати в одному провадженні (розірвання шлюбу з поділом майна подружжя або стягнення аліментів та поділ майна подружжя);
- 8) відсутність доказів оцінки спірного майна, яке сторона хоче поділити в судовому порядку;
- 9) інші перепони, що є підставами для залишення позову без розгляду відповідно до процесуальних норм.

Наслідком такого не усунення недоліків було повернення судом позовної заяви позивача та рекомендація їх усунути чи звернутися до більш професійного представника. Так, 18.09.2024 року суддя Київського районного суду міста Одеси Луначенко В.О. у справі № 947/28126/24 залишив без руху позовну заяву про визнання нерухомого майна спільною сумісною власністю подружжя та його поділ і зазначив: «Позивачем при зверненні з позовом майнового характеру не зазначено ціни позову».

Позивачем, при зверненні до суду з дійсним позовом не надано доказів сплати судового збору, однак в позові зазначено, що понесені позивачем судові витрати у розмірі суми судового збору» [6].

В подальшому після вжиття всіх заходів судом сторона позивача не усунула недоліки позовної заяви, що підтверджено ухвалою від 06.11.2024 року, в якій суд зазначив: «Як вбачається з матеріалів справи, ухвалу суду від 18.09.24 про залишення позову без руху представнику позивача адвокату доставлено до електронного кабінету 19.09.2024 року об 18:50:20, про що свідчить відповідна довідка про доставку електронного документу».

Заходами поштового зв'язку ухвалу суду від 18.09.24 надіслано позивачу на адресу зазначену, у позові, відомості про що містяться в матеріалах справи».

Однак, до теперішнього часу позивачем не усунути недоліки, визначені судом» [7], що фактично свідчить про неналежне оформлення процесуального документу та є підставою для застосування відповідних наслідків (повернення заяви).

Неналежне оформлення позовної заяви має не тільки юридичні наслідки визначені законом, а також і наслідки,

що особа буде переживати через дані обставини: 1) повторне виготовлення копій документів; 2) повторне очікування відкриття провадження у справі; 3) втрату майна якщо інша сторона дізнається про раніше поданий позов та вирішить його відчужити третім особам.

Мельник О.С., що досліджував тему перешкод у доказуванні у справах про розірвання шлюбу зазначив: «Також не може вважатися обґрунтованим рішення суду, якщо під час його ухвалення суд формально підійшов до оцінки обставин та перевірки їх доказами, у якому не наведено мотивів втребування оригіналу доказу за умови його належного засвідчення з дотриманням вимог процесуального законодавства» [8], з чим ми солідаризуємося. В судовій практиці по справам про розірвання шлюбу простежується необґрунтований законодавчо підхід суддів першої інстанції щодо потреби надавати оригінал свідоцтва про шлюб. При цьому в основу свого судового рішення (ухвала) про залишення без руху судді, як правило, посилаються на п.4 Постанову пленуму ВСУ № 11 від 22.12.2007 року [9], що, не відповідає закону. У зв'язку з такою тенденцією Верховний Суд Касаційний цивільний суд 19.10.2022 року у справі № 526/442/22 зазначив, що вимагання від сторони надати оригінал свідоцтва про шлюб на стадії відкриття провадження є порушенням верховенства права [10]. Не дивлячись на це тенденція залишати без руху позовну заяву з цієї підстави зберігається і наразі. Дану обставину підтверджує ухвала Першотравенського міського суду Дніпропетровської області у справі № 186/1853/24 від 11.11.2024 року, у якій суд чітко послыався на згаданий нами пленум ВСУ та залишив без руху [11].

В розрізі наукового дослідження Навроцька Ю.В. та Воробель У.Б. про позовну заяву в цивільному судочинстві: практичне застосування формальних вимог дійшли висновку: «Відтак, кожен із реквізитів позовної заяви повинен не лише бути чітко відображений у її структурі, оскільки його відсутність може мати наслідком залишення позовної заяви без руху чи її повернення, залишення позовної заяви без розгляду уже навіть після відкриття провадження у справі, а й повинен відображати саме той зміст, що закладався законодавцем при їх формулюванні, або ж зумовлений практикою» [12].

З цим ми не погоджуємося виходячи з того, що не завжди сторона може спрогнозувати правильність вимог в процесуальному документі відповідно до вимог законодавства, також проблема може полягати у внутрішньому переконанні судді, який розглядає справу. Прикладом такого можливо вважати коли судді вимагають неіснуючі докази, суворо тлумачать національне законодавство вдаючись до надмірного формалізму, який, в свою чергу, шкодить гарантованому праву на справедливий суд передбачене Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Особливо прояв надмірного формалізму можливо прослідкувати у сімейних спорах.

На практиці надмірний формалізм і суворе тлумачення закону відображено в ухвалі Васильківського міськрайонного суду Київської області у справі № 362/7627/24 від 12.11.2024 року, де суд у справі про розірвання шлюбу вимагав від сторони позивача надати докази того, що кожний з подружжя мають різні характери, посилалися на докази укладення шлюбу. При цьому відповідно до сталої судової практики це є суровим тлумаченням закону та формалізмом, який не переслідує легітимну мету.

Короєд С.О. досліджуючи надмірний формалізм, як перешкоду ефективності адміністративного і цивільного судочинства зазначив: «Визначення необхідності (доцільності) відступу від суворого трактування процесуальних норм має відбуватись з урахуванням конкретної процесуальної ситуації, в якій підлягає застосуванню та чи

інша процесуальна норма, тлумачення якої має здійснюватись судом на користь необхідності забезпечення особі її права на доступ до правосуддя, якщо відступ від певних процесуальних формальностей істотно не впливає на умови реалізації права на пред'явлення позову чи подання апеляційної скарги, але водночас є необхідним для реального забезпечення особі права на доступ до правосуддя та виконання завдання адміністративного (цивільного) судочинства, яке має превалювати над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі і реалізовуватись з урахуванням принципу верховенства права, забезпечуючи гарантії права на справедливий судовий розгляд».

В період адвокатської практики після подачі позову про визначення місця проживання дитини або позбавлення батьківських трапляються випадки також і хиного тлумачення суддями законодавства в частині застосування ч. 5 ст. 19 СК України, в якій йде мова про те, що орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи [14], а також хибне розуміння того хто є насправді органом опіки та піклування. Прикладом вимагання такого висновку на стадії подачі позовної заяви та вирішення питання про відповідність процесуального документу (позовної заяви та додатків до неї) є ухвала Васильківського міськрайонного суду Київської області у справі № 362/6361/20 від 17.02.2021 року [15]. В розрізі цієї згаданої справи можливо прослідкувати, що позовну заяву було подано 10.12.2020 року, а провадження по справі відкрито лише 29.04.2021 року [16]. Представляючи інтереси позивача в цій справі нами фактично не усувалися недоліки визначені ухвалою про залишення без руху, а подавалася заява про роз'яснення чому стороною позивача подано позовну заяву, яка відповідає закону.

З власного та досвіду АО «Новоковська та партнери» було встановлено, що на підготовку процесуальних документів по сімейним справам впливало зазначення додаткової інформації у позовній заяві по спірним ситуаціям, які ставали підставами залишенню позову без руху або впливали на розгляд по суті спору в такій категорії справ.

Подальші наукові дослідження процесуальних документів будуть нами розкриті в наступних наукових працях.

Висновки. На підставі наведеного вважаємо, що підготовка та подача кожного процесуального документа з точки зору власної практики по вирішенню сімейних спорів та аналіз поглядів науковців, що досліджують практику приватного права привела до висновку, що при підготовці процесуальних документів сторона позивача може мати ряд перепон, що пов'язані з наступним: 1) хибне тлумачення суддями законодавства, що регулює сімейні правовідносини та процесуального законодавства; 2) зміна судової практики Верховним Судом; 3) необізнаність стороною позивача про практику вирішення сімейних спорів.

Даний напрямок досліджень є новим по своїй природі та на його розвиток впливає зміна матеріального та процесуального законодавства. Поєднання дослідження (сімейного та процесуального права) має свої перспективи, він виявляє недоліки в практиці застосування. Деталізація Верховним Судом застосування норм права не дає належних результатів, з точки зору практики та продовжується ускладнення вирішення сімейних спорів ще зі стадії подачі первинного процесуального документу.

Не один науковець присвячує дослідження сімейного законодавства та Цивільного процесуального кодексу. Фактично проблема підготовки процесуальних документів існує як на теоретичному, так і практичному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булеца С.Б., Феннич В.П., Заборовський В.В. Позовна заява як заява по суті справи в цивільному та господарському процесі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024 с. 417. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/304160/296146> (дата звернення 07.10.2024 р.).
2. Терела Г.В. Юридична техніка та складання процесуальних документів як освітній компонент підготовки бакалаврів з права. *Legal education in Ukraine and EU countries: Challenge and ways of improving*. November 16 – December 28. 2020. с. 116 (дата звернення 07.10.2024 р.).
3. Татулич І.Ю. Уніфікація процесуальних документів. URL: <http://surl.li/rxarny> (дата звернення 07.10.2024 р.).
4. Цвігун І.М. Письмові заяви учасників-окремі новачі цивільного процесу. с. 212. URL: <http://surl.li/amfgdc> (дата звернення 08.10.2024 р.).
5. Цивільний процесуальний кодекс України. Верховна рада України. Документ 1618-IV. Рекодифікований. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 20.10.2024 р.).
6. Ухвала Київського районного суду міста Одеси у справі № 947/28126/24 від 18.09.2024. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121730771> (дата звернення 22.10.2024 р.).
7. Ухвала Київського районного суду міста Одеси у справі № 947/28126/24 від 06.11.2024 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122820591> (дата звернення 22.10.2024 р.).
8. Мельник О.С. Перешкоди в доказуванні у справах про розірвання шлюбу. Нове українське право. Вип. 1, 2024 року. с. 160. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/575/523> (дата звернення 25.10.2024 р.).
9. Постанова пленуму Верховного суду України № 11 від 21.12.2007 року. Верховний суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07> (дата звернення 01.11.2024 р.).
10. Постанова Верховного Суду Касаційного цивільного суду у справі № 526/442/22 від 19.10.2022 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107077982> (дата звернення 05.11.2024 р.).
11. Ухвала Першотравенського міського суду Дніпропетровської області у справі № 186/1853/24 від 11.11.2024 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122916101> (дата звернення 13.11.2024 р.).
12. Воробель У.Б., Навроцька Ю.В. Позовна заява в цивільному судочинстві: практичне застосування формальних вимог. *Часопис цивілістики*. с. 66, Випуск 47. URL: <https://doi.org/10.32782/chc.v047.2022.10> (дата звернення 15.11.2024 р.).
13. Ухвала Васильківського міськрайонного суду Київської області у справі № 362/7627/24 від 12.11.2024 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122944528> (дата звернення 13.11.2024 р.).
14. Сімейний кодекс України. Верховна рада України. Документ 2947-III. Набув чинності 01.01.2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення 13.11.2024 р.).
15. Ухвала Васильківського міськрайонного суду Київської області у справі № 362/6361/20 від 17.02.2021 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95346277> (дата звернення 13.11.2024 р.).
16. Ухвала Васильківського міськрайонного суду Київської області у справі № 362/6361/20 від 29.04.2021 року. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96661808> (дата звернення 15.11.2024 р.).

РОЗДІЛ 4

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.9:346.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/34>

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ “NON REFORMATIO IN PEIUS” В ЦИВІЛЬНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСАХ

APPLICATION OF THE PRINCIPLE “NON REFORMATIO IN PEIUS” IN CIVIL AND ECONOMIC PROCEEDINGS

Андронов І.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національний університет «Одеська юридична академія»

Дана наукова стаття присвячена визначенню змісту принципу заборони повороту до гіршого (*non reformatio in peius*) та окресленню особливостей його застосування у цивільному та господарському процесах в Україні. Даний принцип отримав закріплення у законодавствах багатьох європейських країн, таких як Австрія, Угорщина, Польща, Словаччина, Чеська республіка та ін. Однак у вітчизняному цивільному та господарському судочинстві при апеляційному та касаційному оскарженні судових рішень даний принцип почав послідовно застосовуватись лише нещодавно (у 2023 році).

Позитивно оцінено формулювання даного принципу у правових висновках Верховного Суду. Водночас, наголошується на тому, що відсутність законодавчого регулювання даного принципу в процесуальних кодексах, очевидно, не сприяє юридичній визначеності процедур оскарження судових рішень та створює складнощі в однаковому розумінні судами його змісту.

Стверджується, що принцип заборони повороту до гіршого “*non reformatio in peius*” є міжгалузевим правовим принципом, за змістом якого суд вищестоящої інстанції, який розглядає скаргу на судові рішення, не вправі здійснювати своє право на вихід за межі доводів скарги на шкоду інтересам скаржника.

Наголошується на тому, що даний принцип поширює свою дію як на сторону позивача, так і на сторону відповідача та повинен застосовуватись не лише при апеляційному, а й при касаційному оскарженні судових рішень, а також при перегляді судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами. Тому в результаті перегляду судового рішення в усіх судових інстанціях скаржник не може бути поставлений у гіршу ситуацію, ніж та, у якій він перебував у зв'язку з ухваленням оскаржуваного рішення.

Досліджено зв'язок принципу “*non reformatio in peius*” з іншими принципами судочинства, такими як принцип диспозитивності, змальності сторін, а також забезпечення права на апеляційний перегляд справи та забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом.

Зроблено висновок, що дана заборона не застосовується у разі подання апеляційної скарги обома сторонами спору за умови, що обидві скарги були прийняті судом до розгляду.

Ключові слова: цивільний процес, господарський процес, принципи цивільного процесу, принципи господарського процесу, оскарження судових рішень.

This scientific article is devoted to determining the content of the principle of prohibition of turning for the worse (*non reformatio in peius*) and outlining the features of its application in civil and economic processes in Ukraine. This principle has been enshrined in the legislation of many European countries, such as Austria, Hungary, Poland, Slovakia, the Czech Republic, and others. However, in domestic civil and economic proceedings, this principle was consistently applied only recently (in 2023) in appeals and cassation appeals of court decisions.

The formulation of this principle in the legal opinions of the Supreme Court was positively evaluated. At the same time, it is emphasized that the lack of legislative regulation of this principle in the procedural codes obviously does not contribute to the legal certainty of the procedures for challenging court decisions and creates difficulties in the courts' uniform understanding of its content.

It is claimed that the principle of prohibition of turning to the worse “*non reformatio in peius*” is an inter-branch legal principle, according to which the court of higher instance, which considers the appeal against the court decision, is not entitled to exercise its right to go beyond the arguments of the appeal to the detriment of the interests of the complainant.

It is emphasized that this principle applies both to the plaintiff and to the defendant and should be applied not only in appeals, but also in cassation appeals of court decisions, as well as in the review of court decisions under newly discovered and exceptional circumstances. Therefore, as a result of the review of the court decision in all court instances, the complainant cannot be put in a worse situation than the one in which he was in connection with the adoption of the contested decision.

The relationship between the principle of “*non reformatio in peius*” and other principles of judicial proceedings, such as the principle of dispositiveness, adversariality of the parties, as well as ensuring the right to appellate review of the case and ensuring the right to cassation appeal of the court decision in cases established by law, has been studied.

It was concluded that this prohibition does not apply in case of filing an appeal by both sides of the dispute, provided that both appeals were accepted by the court for consideration.

Key words: civil process, economic process, principles of civil process, principles of economic process, appeal of court decisions.

Постановка проблеми. Принцип заборони повороту до гіршого, є доволі відомим та давнім, адже ґрунтується на давньоримській сентенції “*non reformatio in peius*”, хоча існування даного принципу в римському праві ставиться під сумнів окремими дослідниками [1, с. 98]. Як правило, формулювання даного принципу в юридичній літературі пов'язують з висловом Ульпіана: “*Appellandi usus quam sit frequens quaque necessarius, nemo est qui nesciat, quippe*

cum iniquitatem iudicantium vel imperitiam recorrogit: licet nonnumquam bene latas sententias in peius reformet, neque enim utique melius pronuntiat qui novissimus sententiam laturus est” (D. 49,1,1 pr. (Ulp., 1 de appell.) [2, с. 95]. Суть даного вислову зводиться до ствердження важливості апеляції, яка покликана виправляти несправедливість чи некомпетентність суддів. Однак в деяких випадках, навпаки, може статися так, що гарні судові рішення

будуть змінені на гірше. Утім, як справедливо відзначила J. Misztal-Konecka, даний вислів, скоріше стосується аналізу Ульпіаном недоліків та переваг апеляції, ніж містить у собі принцип “non reformatio in reius” [1, с. 100–101]. Натомість, дослідниця наводить інший вислів, який належить Юстиніану, зі змісту якого, навпаки, випливає норма, що є протилежною принципу “non reformatio in reius” [1, с. 101–103].

Утім, незважаючи на суперечливість джерела походження, даний принцип отримав закріплення у законодавствах багатьох європейських країн, таких як Австрія, Угорщина, Польща, Словаччина, Чеська республіка та ін. Однак, незважаючи на це, даний принцип лише нещодавно (у 2023 році) почав послідовно застосовуватись у вітчизняному цивільному та господарському судочинстві при апеляційному та касаційному оскарженні судових рішень.

Одна з причин цього, як вбачається, криється в тому, що на відміну від вітчизняного кримінального процесу, де цей принцип отримав пряме законодавче закріплення (ст. ст. 416, 421, 437, 439 КПК України), ні в ЦПК України ні в ГПК України положення про заборону повороту до гіршого під час апеляційного та касаційного оскарження судових рішень не містяться. Тому запровадження даного принципу в цивільному та господарському процесах України відбулося виключно через судову практику шляхом формулювання правових висновків Верховним Судом. Застосування даного принципу в різних видах судочинства свідчить про його міжгалузевий характер.

Між тим, відсутність законодавчого регулювання даного принципу в процесуальних кодексах, очевидно, не сприяє юридичній визначеності процедур оскарження судових рішень та створює складнощі в однаковому розумінні судами його змісту, порядку його практичного застосування, зокрема, залишається невирішеним питання про допустимість винятків із загального правила “non reformatio in reius”.

Проблематика застосування судами принципу заборони повороту до гіршого (non reformatio in reius) висвітлювалася, здебільшого, у працях закордонних науковців, зокрема: С.-L. Gheorghe, Z. Hamuláková, P. Mates, J. Misztal-Konecka, A. Skora, J. Zimmermann та ін.

Окремі питання даної проблематики розглядалися й у працях вітчизняних авторів, таких як: Г. Ахмач, Н. Габлей, Ю. Ковбаса, В. Король, В. Крат, В. Маринів, Ю. Фідра та ін.

Однак, із наведених вище причин, даний принцип досліджувався вітчизняними науковцями, переважно, в контексті його застосування у кримінальному процесі. Натомість, проблематика застосування принципу “non reformatio in reius” в цивільному та господарському процесах України залишається малодослідженою, що актуалізує тему даної наукової статті.

Метою даної наукової статті є визначення змісту принципу заборони повороту до гіршого (non reformatio in reius) та особливостей його застосування у цивільному та господарському процесах.

Виклад основного матеріалу. Як відзначив суддя Верховного Суду В. Крат, цитуючи правовий висновок Верховного Суду, «принцип заборони повороту до гіршого відомий ще з часів римського права та існував у зв'язку з іншим правилом – tantum devolutum quantum appellatum (скільки скарги, стільки і рішення). Правило заборони повороту означає недопустимість погіршення становища сторони, яка оскаржує судове рішення. Тобто, особа, яка оскаржує судове рішення, не може потрапити в гірше становище, порівняно із тим, що така особа досягнула в попередній інстанції в результаті своєї ж скарги» [3]. Даний правовий висновок був сформульований, зокрема, у постановав Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 24 травня 2023 року у справі № 179/363/21 (провадження

№ 61-4060св23) [4], та від 21 червня 2023 року у справі № 757/42885/19-ц (провадження № 61-9060св22) [5].

На практиці дія принципу “non reformatio in reius” означає, що, наприклад, якщо суд першої інстанції задовольнив позовні вимоги частково і позивач подав на це рішення апеляційну скаргу, суд апеляційної інстанції за відсутності апеляційної скарги від сторони відповідача в результаті апеляційного розгляду не може присудити менше, ніж присудив позивачеві суд першої інстанції (наприклад, він не вправі скасувати рішення суду першої інстанції та ухвалити нове рішення, яким повністю відмовити у задоволенні позовних вимог), навіть якщо суд апеляційної інстанції вважає позовні вимоги безпідставними.

В юридичній літературі застосування цього принципу в судовій практиці пояснюється дією підходу в праві, згідно якого особа, яка використовує законні засоби захисту, не повинна зазнавати від цього негативних наслідків для себе. Тому застосування юридичного механізму оскарження та перевірки судових рішень, створеного як гарантія дотримання закону, було б суттєво обмежене, якби він створював для сторін ризик опинитися в більш скрутному становищі, ніж без його застосування. У зв'язку з цим, за відсутності цього принципу сторона може побоюватися поставити себе у гіршу ситуацію порівняно з тією, в якій вона опинилася у зв'язку з ухваленням проти неї судового рішення та відмовитися від його оскарження, внаслідок чого навіть незаконне та необґрунтоване рішення суду може бути залишене в силі. Отже оскаржуване судове рішення, у разі наявності для цього підстав, може бути змінено лише на користь (in melius), а не на шкоду (in reius) сторони, яка його оскаржує [6]. Таким чином, даний принцип є однією з гарантій реалізації сторонами права на оскарження судових рішень.

Також науковці відзначають, що серед причин запровадження заборони повороту до гіршого перебуває наявність фактичної згоди іншої сторони зі змістом ухваленного судового рішення. Тобто судове рішення набуває остаточності в неоскаржуваній частині. І оскільки засоби правового захисту слугують інтересам сторін, то вони повинні спричиняти усунення лише тих недоліків судового рішення, на які сторони вказують в обґрунтуванні апеляційної скарги [1, с. 104].

Принцип “non reformatio in reius” неодноразово застосовувався Верховним Судом не лише в цивільному, а й у господарському процесі, наприклад, посилання на цей принцип міститься у п.п. 30-32 постанови колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 08 жовтня 2024 року у справі № 922/1715/22 [7], п. 5.6 постанови колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 22 жовтня 2024 року у справі № 921/703/23 [8] та ін.

Як відомо, в цивільному та господарському процесах України реалізовано модель неповної апеляції. У зв'язку з цим суди апеляційної інстанції здійснюють перегляд судових рішень в межах доводів та вимог апеляційної скарги (ч. 1 ст. 367 ЦПК України, ч. 1 ст. 269 ГПК України), що чітко корелює з правилом «tantum devolutum quantum appellatum» (скільки скарги, стільки і рішення). Утім, процесуальний закон надає суду апеляційної інстанції право вийти за межі доводів та вимог апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення, або неправильне застосування норм матеріального права (ч. 4 ст. 367 ЦПК України, ч. 4 ст. 269 ГПК України).

Однак у п. 83 постанови Великої Палати Верховного Суду від 12 червня 2024 року у справі № 756/11081/20 (провадження № 14-25цс24) зазначається: «...суд апеляційної інстанції не може вийти за межі доводів апеляційної скарги, погіршивши при цьому становище заявника (відповідача, який подав апеляційну скаргу)» [9].

Тобто принцип “non reformatio in peius” фактично обмежує закріплене у ч. 4 ст. 367 ЦПК України та ч. 4 ст. 269 ГПК України право суду апеляційної інстанції вийти за межі доводів апеляційної скарги таким чином, що реалізувати своє право на вихід за межі доводів апеляційної скарги суд апеляційної інстанції може лише для покращення становища скажника, однак ніяк не для погіршення його. Не обмежений дією цього принципу суд апеляційної інстанції лише у разі надходження апеляційних скарг від обох сторін судового спору. Важливо, що навіть у разі надходження скарги від іншої сторони заборона звернення до гіршого зберігає свою силу, якщо така скарга не приймається судом до розгляду у зв'язку з наявністю процесуальних порушень.

Не зайве зауважити, що сформульований у правовому висновку Верховного Суду для апеляційного провадження, даний принцип так само підлягає застосуванню для усіх без винятку способів оскарження судових рішень (апеляції, касації, перегляду судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами).

Важливим з доктринальної позиції є аналіз зв'язку принципу “non reformatio in peius” з іншими принципами судочинства.

Так, Верховний Суд пов'язує застосування судами принципу “non reformatio in peius” із дією в цивільному процесі принципу диспозитивності. Він зазначає, що «диспозитивність – один з основних принципів судочинства, на підставі якого особа (зокрема, позивач чи відповідач), самостійно вирішує, чи оскаржувати рішення суду першої інстанції в апеляційному порядку та в яких межах» (постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 листопада 2023 року в справі № 465/6549/16-ц (провадження № 61-11927св23) [10]. Чи означає це, що заборона повороту до гіршого не є самостійним принципом судочинства, а поряд з іншими важливими правилами (такими, наприклад, як розгляд справи судом лише за зверненням заінтересованої особи, заборона суду під час вирішення спору виходити за межі заявлених вимог та ін.) є лише однією зі складових принципу диспозитивності, що відображають характер дії ініціативи сторін та свободи у розпорядженні ними своїми правами як рушійної сили цивільного та господарського процесів?

У правовій системі трапляються ідеї, правоположення, які за ступенем фундаментальності «не доросли» до значення самостійних принципів права та розглядаються лише як окремі правила, що є складовими елементами більш фундаментальних ідей, які якраз і є принципами права. Сюди можна віднести, наприклад, правило про заборону зворотної дії закону в часі, що є складовим елементом принципу юридичної визначеності, правило про неможливість бути суддею у власній справі (*nemo iudex in sua causa debet esse*), що входить до змісту принципу неупередженості суду, та ін.

Істотне значення в питанні наділення тієї чи іншої ідеї статусом правового принципу мають правова доктрина, законодавство та судова практика. Формулювання певного принципу хоча б у двох з цих трьох видів джерел дає підстави стверджувати про існування відповідного принципу в межах певної правової системи (звичайно, найбільш міцні позиції мають принципи, які закріплені та розвиваються одразу в правовій доктрині, законодавстві та судовій практиці). І хоча розгорнуте розуміння суті того чи іншого принципу, як правило, міститься саме у доктрині, остаточно закріплення правового принципу відбувається в законодавстві та судовій практиці. Тому, наприклад, саме по собі закріплення певного принципу в нормах законодавства хоча формально й декларує його існування, однак без наявного доктринального підґрунтя та подальшої підтримки на рівні судової практики може зробити відповідний принцип «мертвонародженим».

Тобто він залишиться пустою декларацією, не маючи реального практичного змісту. І, навпаки, відсутність прямого законодавчого закріплення саме по собі не означає відсутності принципу, якщо він має усталене розуміння в правовій доктрині та широко застосовується у судовій практиці. Така ситуація свідчить, скоріше, про наявність прогалини у законодавчому регулюванні, яка має бути усунута шляхом законодавчого закріплення даного правового принципу. Саме таким є принцип “non reformatio in peius”. В юридичній літературі подекуди вже висловлювались пропозиції щодо закріплення окремих аспектів цього принципу в цивільному процесуальному законодавстві, хоча дані пропозиції стосувалися лише касаційного провадження [11, с. 65–68].

Про цілком самостійне значення принципу “non reformatio in peius” можна стверджувати у зв'язку з тим, що його зміст повністю не поглинається принципом диспозитивності. Адже не менш тісний зв'язок принцип заборони повороту до гіршого має з принципом змагальності сторін, тому що саме в змагальному судовому процесі на відміну від слідчого суд більше сконцентрований на аналізі та оцінці переконливості доводів сторін, ніж на встановленні об'єктивної (матеріальної) істини. І навпаки, в слідчому процесі суддя не обмежений доводами сторін, а отже важко собі уявити, щоб за такої моделі судового процесу суд вищестоящої інстанції не відреагував на судову помилку нижчестоящего суду лише тому, що на неї не вказував скажник і це могло б призвести до погіршення стану особи, яка оскаржила судові рішення. Також, як вже зазначалося вище, значення принципу “non reformatio in peius” полягає не стільки в тому, щоб забезпечити сторонам можливість вільно розпоряджатися своїми процесуальними правами, зокрема правом на оскарження судового рішення та визначати його межі (що характерно для принципу диспозитивності), скільки прибирає для сторони, яка має намір скористатися законним засобом захисту своїх прав та інтересів – процедурою оскарження судового рішення, – небезпеку опинитися в гіршій ситуації, ніж вона отримала внаслідок ухвалення оскаржуваного судового рішення. Тим самим створюються гарантії безперешкодної та безпечної для скажника реалізації права на оскарження судового рішення та належної перевірки вищестоящими судами законності та обґрунтованості рішень нижчестоящих судів. Це нерозривно пов'язує принцип “non reformatio in peius” з принципами забезпечення права на апеляційний перегляд справи та забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом.

Аналізуючи сутність та зміст принципу “non reformatio in peius” не можна обійти стороною винятки з дії цього принципу. Так, наприклад, як зазначає у своєму дослідженні J. Misztal-Konecka, у польському цивільному процесі заборона повороту до гіршого не застосовується у справах, у яких суд має право ухвалювати рішення *ex officio*: наприклад, щодо недобросовісного укладення шлюбу на умовах, що виправдовують визнання його недійсним (§ 1 ст. 20 Кодексу про сім'ю та опіку Республіки Польща) щодо вини подружжя за розпад шлюбу у справах про розірвання шлюбу (§ 1 ст. 57 Кодексу про сім'ю та опіку Республіки Польща) щодо батьківських повноважень у справах про розірвання шлюбу (§ 1 ст. 58 Кодексу про сім'ю та опіку Республіки Польща) [1, с. 107]. Також дозволяється погіршити стан скажника у разі так званої неподільності рішення, тобто якщо предмет оскарження невіддільно пов'язаний з іншими неоскарженими частинами судового рішення і неможливо виправити рішення в оскаржуваній частині не змінюючи його в іншій, неоскаржуваній частині [1, с. 108–109].

Певне обмеження щодо застосування принципу “non reformatio in peius” можна зустріти й у вітчизняній судо-

вій практиці. Наприклад, у п. 5.21 постанови колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 22.05.2024 у справі № 910/12778/22 ні в цивільному процесі, ні в господарському процесі неможливо застосовувати принципи римського права «tantum devolutum quantum appellatum» і «non reformatio in peius» на користь особи, яка не зверталася з позовом до суду за захистом порушених прав [12].

З таким підходом Касаційного господарського суду Верховного Суду навряд чи можна погодитись, адже він, фактично, ставить сторін у нерівне правове становище, коли принцип «non reformatio in peius» захищає лише інтереси позивача, а, натомість, відповідач несе всі ризики оскарження судового рішення, яке може спричинити погіршення його стану, в якому він опинився внаслідок ухвалення оскаржуваного судового рішення. Тому в результаті розгляду апеляційної скарги відповідача за відсутності апеляційної скарги з боку позивача, суд апеляційної або касаційної інстанції своїм рішенням не може

погіршити стан такого відповідача, порівняно з тим, який він мав до оскарження рішення.

Висновки. Принцип заборони повороту до гіршого «non reformatio in peius» є міжгалузевим правовим принципом, за змістом якого суд вищестоящої інстанції, який розглядає скаргу на судові рішення, не вправі здійснювати своє право на вихід за межі доводів скарги на шкоду інтересам скаржника. Даний принцип поширює свою дію як на сторону позивача, так і на сторону відповідача та повинен застосовуватись не лише при апеляційному, а й при касаційному оскарженні судових рішень, а також при перегляді судових рішень за нововиявленими та виключними обставинами. Тому в результаті перегляду судового рішення в усіх судових інстанціях скаржник не може бути поставлений у гіршу ситуацію, ніж та, у якій він перебував у зв'язку з ухваленням оскаржуваного рішення. Дана заборона не застосовується у разі подання апеляційної скарги обома сторонами спору за умови, що обидві скарги були прийняті судом до розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Misztal-Konecka J. Zakaz «reformationis in peius» w polskiej procedurze cywilnej wobec tradycji prawa rzymskiego. *Zeszyty Prawnicze*. 2014. № 14.1. С. 95–111.
2. Herke C., Tóth C. D. Theoretical and practical issues of the prohibition of reformatio in peius in Hungary. *Issues of business and law*. 2011. Volume 3. P. 95–109.
3. Крат В. Трохи про принцип заборони повороту до гіршого (non reformatio in peius). URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/troxi-pro-princip-zaboroni-povorotu-do-girsogo-non-reformatio-in-peius>.
4. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 24 травня 2023 року у справі № 179/363/21 (провадження № 61-4060св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111250919>.
5. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 21 червня 2023 року у справі № 757/42885/19-ц (провадження № 61-9060св22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111742052>.
6. Gheorghe C.-L. The principle of “No reformatio in peius” in the romanian legislation. URL: http://www.strategiimanageriale.ro/images/images_site/articole/article_867cf943ab53869881f5270c1e52e3d4.pdf.
7. Постанова колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 08 жовтня 2024 року у справі № 922/1715/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122319179>.
8. Постанова колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 22 жовтня 2024 року у справі № 921/703/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122679465>.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 червня 2024 року у справі № 756/11081/20 (провадження № 14-25цс24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119776617>.
10. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 листопада 2023 року в справі № 465/6549/16-ц (провадження № 61-11927св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115201812>.
11. Ахмач Г.М. Правило заборони повороту до гіршого у касаційному провадженні. Проблеми взаємодії суспільства та держави у сучасному правовому просторі : зб. матеріалів міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція» (27 лют. 2014 р., м. Київ). Київ, 2014. С. 65–68.
12. Постанова колегії суддів Касаційного господарського суду Верховного Суду від 22.05.2024 у справі № 910/12778/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119486377>.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИКОНАННЯ ФУНКЦІЙ БАНКІВСЬКОГО ПРАВА

THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE IMPLEMENTATION OF BANKING LAW FUNCTIONS

Буря Ю.М., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Петрова А.В., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Система права за своєю сутністю є динамічною та перебуває у постійному розвитку. Ця характеристика знаходить підтвердження у тому, що еволюція правової системи в будь-якій державі відбувається синхронно з її трансформацією у правову державу. Виникнення нових правових інститутів і формування окремих галузей права обумовлені об'єктивною потребою у задоволенні суспільних інтересів, що з часом зазнають змін. Яскравим прикладом такого процесу є становлення банківського права, яке виступає як спеціалізована галузь, що охоплює нормативно-правові акти та закони, спрямовані на регулювання відносин у сфері банківської діяльності. Банківське законодавство формує правову основу для забезпечення ефективного функціонування банківської системи та впорядкування відносин, що виникають у процесі здійснення банківської діяльності.

Аргументовано, що ступінь регламентації банківських правовідносин у державі залежить від рівня розвитку державної економіки та правової системи. З огляду на це країни Європейського Союзу особливу увагу приділяють регулюванню банківських правовідносин, особливість цього знаходе свій прояв передусім у домінуванні публічно-правових підходів над приватно правовими. Акцентовано на публічно-правовому компоненті функціонування банківської системи.

Україна офіційно задекларувала курс на європейську інтеграцію, визначивши його як один із фундаментальних векторів державної політики та стратегічного розвитку. Однією з ключових умов набуття членства в Європейському Союзі є гармонізація національного законодавства з правовими нормами та стандартами, прийнятими в рамках європейського правового простору. У цьому контексті слід звернути увагу на положення Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», прийнятого 18 березня 2004 року, який визначає банківське право як одну з пріоритетних сфер адаптації. Унаслідок цього одним із першочергових завдань у процесі реформування національної правової системи є приведення норм банківського законодавства у відповідність до законодавчих актів та регуляторних стандартів Європейського Союзу, що дозволить забезпечити високий рівень їх інтеграції та функціональної відповідності.

Ключові слова: банківське законодавство, банківське право, функції банківського права, банківська система, фінансове право, Центральний банк України, правові відносини, банківська діяльність, кредитування, Національний банк України, облікова ставка, стабілізаційна функція, операції відкритого ринку.

The legal system, by its very nature, is dynamic and undergoes continuous development. This characteristic is evidenced by the fact that the evolution of a legal system in any state occurs in tandem with its transformation into a rule-of-law state. The emergence of new legal institutions and the formation of distinct branches of law are driven by the objective necessity to meet societal needs, which change over time. A vivid example of this process is the establishment of banking law, which serves as a specialized branch encompassing legal acts and regulations aimed at governing relations within the sphere of banking activity. Banking legislation provides the legal foundation for ensuring the effective functioning of the banking system and structuring the relationships that arise in the course of banking operations.

The level of regulation of banking legal relations in a state depends on the level of development of the state economy and legal system. The countries of the European Union pay particular attention to the regulation of banking legal relations. The peculiarity of regulation lies in the dominance of public-law approaches over private-law ones. Attention was drawn to the public-law component of the functioning of the banking system.

Ukraine has officially declared its course toward European integration, identifying it as one of the fundamental vectors of state policy and strategic development. One of the key conditions for attaining membership in the European Union is the harmonization of national legislation with the legal norms and standards adopted within the European legal framework. In this context, particular attention should be paid to the provisions of the Law of Ukraine «On the Nationwide Program for the Adaptation of Ukrainian Legislation to the Legislation of the European Union», adopted on March 18, 2004, which designates banking law as one of the priority areas for adaptation. Consequently, one of the primary tasks in the process of reforming the national legal system is aligning the norms of banking legislation with the legislative acts and regulatory standards of the European Union. This alignment aims to ensure a high level of integration and functional compliance.

Key words: banking legislation, banking law, functions of banking law, banking system, financial law, Central Bank of Ukraine, legal relations, banking activity, lending, National Bank of Ukraine, discount rate, stabilization function, open market operations. translations into English.

Постановка проблеми. Починаючи висвітлення питання, вкажемо, що питання розвитку й вдосконалення банківського права тісно пов'язане з активними досягненнями й поширенням здобутків науково-технічного прогресу, тобто розширенням технічних можливостей банківської системи; появою нових банківських операцій, розширенням переліку правовідносин між банками і клієнтами, які потребують додаткового правового забезпечення, тощо. Звісно, усе це потребує якісної законодавчої регламентації. Крім того, наявність банківського права в правовій системі країни відіграє головну роль у банківській сфері, особливо в діяльності Центрального банку та інших банківських установ. Отже, вивчення банківського права, його місця в системі права України має важливе теоретико-практичне значення. Враховуючи вищевикладене, питання банківського права є актуаль-

ними та заслуговують на увагу українських фахівців для подальшого дослідження.

Мета дослідження – дослідити, які аспекти банківського права найбільш вивчені, виявити специфіку функцій банківського права, роль Центрального банку на міжбанківському рівні, окремо проаналізувати стабілізаційну функцію банківського права в Україні.

Виклад основного матеріалу. Під час становлення України як сучасної демократичної і правової держави, перехід до ринкової економіки і формування сучасної банківської системи розвивається банківське право України. Пояснюється це тим, що для ефективного функціонування економіки держави потрібне якісне законодавче регулювання банківської діяльності.

Поняття «банківське право» почало широко вживатися як теоретиками – представниками наукової спільноти, так

і практиками. Більш того, у практиці банківської діяльності дане поняття використовується на позначення групи правовідносин, тобто як окрема юридична категорія [1].

Банківське право – це комплекс норм права та інститутів, що регулюють порядок створення та функціонування банків України, здійснення банківських операцій [4].

Варто зауважити, що питання щодо визначення місця банківського права в системі права вивчала велика кількість зарубіжних і вітчизняних науковців – фахівців у сфері права й економіки. Думки науковців з цього приводу різняться. Однак можна констатувати, що в теорії існує 4 точки зору з цього питання.

Згідно з першою позицією банківське право визначається як самостійна галузь права. Більшість вчених стверджує, що банківське право як самостійна сфера права має власний предмет і метод регулювання. Дещо схожі думки дотримується А. А. Коваленко, який у своїй роботі зазначає, що підставами виокремлення банківського права як самостійної галузі права є її власні сформовані завдання й функції, відмінні від фінансового, цивільного, господарського права [2]. Дану позицію поділяють зарубіжні фахівці. Зокрема, вони вважають, що визнання банківського права як самостійної галузі права впливає з потреби суспільства й державного інтересу, особливої ролі банківської системи в економічній безпеці держави [1].

Прихильники другої позиції банківське право розглядають як підгалузь права, тобто частину іншої самостійної галузі права. Так, деякі науковці банківське право вважають складовою фінансового права. Наприклад, О. А. Костюченко наполягає на тому, що банківське право – це підгалузь фінансового права, яка спрямована на мобілізацію, використання і розподіл централізованих фондів для забезпечення виконання завдань держави [1]. Є науковці, які банківське право відносять до підгалузі господарського права тому, що мова йде про один із видів підприємницької діяльності.

Серед українських науковців панує думка, згідно з якою банківське право розглядається як комплексний інститут права, тобто як сукупність різних норм, що регулюють відносини в одній сфері. Поява згаданої позиції зумовлена тим, що у сфері банківської діяльності виникають різноманітні відносини, які мають різну правову природу і з огляду на це регулюються різними правовими нормами. Наприклад, відносини між Національним банком України (далі – НБУ) та іншими банками як один із видів фінансово-правових відносин регламентуються нормами фінансового права. У свою чергу, відносини, що складаються між банком і клієнтом, мають цивільно-правовий характер, а тому будуть регулюватися нормами цивільного або господарського права, залежно від суб'єктного складу.

Відповідно до четвертої позиції банківське право визнається комплексною галуззю права. Концепція комплексних галузей права полягає в тому, що правова база складається з норм різних галузей права, які мають предметну єдність між собою. Підтримує вказану точку зору І. П. Сторожук. На її думку, банківське право – це сукупність норм різних галузей права, що становлять систему положень, якими врегульовуються відносини у банківській сфері [3]. Погоджуємося з висловленим і вважаємо, що банківське право – це комплексна галузь права, яка об'єднує різноманітні відносини за предметом їх регулювання, але з певним зауваженням: *не виключаємо можливості того, що банківське право в майбутньому стане самостійною галуззю права в системі права України.*

Продовжуючи розгляд питання, спробуємо визначити, у чому ж саме полягає специфіка функцій банківського права. Для цього, на наше переконання, варто дослідити ключові поняття, що застосовуються в даній галузі права, а саме: «банк», «банківська діяльність».

Так, згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність» банком визнається юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги (здійснювати кредитні, валютно-обмінні, розрахункові операції тощо) [5].

Крім того, у згаданому Законі закріплено, що банківська діяльність полягає в залученні у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб, їх розміщенні від свого імені, на власних умовах і на власний ризик, відкритті й веденні банківських рахунків фізичних та юридичних осіб [5].

На відміну від законотворців науковці у своїх працях при характеристиці функцій банківського права тісно пов'язують між собою два терміни «банк» і «банківська діяльність».

Так, Н. Ю. Мельничук у своїй науковій роботі проаналізувала різноманітні підходи до трактування поняття «банк». За результатами вивчення думок науковців вчена робить висновок, що банк – це суб'єкт господарювання, який задіяний у фінансово-кредитній системі країни, ризикова діяльність якого спрямована на задоволення потреб різних верств населення у сфері розрахунково-кредитних відносин [6].

У свою чергу, О. Драчевська банківську діяльність пропонує розуміти як врегульовану правовими нормами діяльність юридичних осіб щодо надання визначених законодавством банківських послуг на підставі закону та виданих банківських ліцензій [7].

Отже, банківське право за допомогою банківської діяльності, що провадять банки, реалізує свої функції на практиці.

Спираючись на погляди фахівців, можемо сміливо стверджувати, що банківському праву притаманні як загальні, так і спеціальні функції, що є характерними лише або переважно для даного права. Зокрема, до першої категорії ми можемо віднести такі дві важливі функції, як: охоронна і регулятивна. Охоронна функція полягає у здійсненні правового впливу на поведінку суб'єктів з метою захисту особливо значущих правовідносин (економічних, соціальних, політичних, тощо) для суспільства. Банківські правовідносини, як уже відмічалось, визнаються елементом фінансової системи держави, яка може впливати на економічний стан всієї країни. Отже, ці правовідносини можна вважати важливими для суспільства й такими, що потребують захисту держави на законодавчому рівні. Примітно, що вказана функція знайшла відображення в ЗУ «Про банки і банківську діяльність». Підтвердження висловленому можна знайти в меті даного акта, яка полягає у: по-перше, створенні позитивних умов для розвитку економіки України; по-друге, забезпеченні правового захисту законних вкладників та інших клієнтів банків; по-третє, забезпеченні сталого розвитку і стабільної банківської системи; по-четверте, створенні сприятливих умов для належного конкурентного середовища на фінансовому ринку [5]. Варто наголосити, що охоронна функція проявляється не тільки тоді, коли вчиняється правопорушення у банківській сфері, а й при закріпленні юридичних санкцій у разі, коли має місце протиправне діяння. Вбачається, що саме законодавче закріплення санкцій за правопорушення утримує деяких суб'єктів від вчинення протиправного діяння. Виходячи з наведеного, можна констатувати, що банківське право виконує ще й попереджувальну функцію. У свою чергу, регулятивна функція банківського права полягає у регламентації правил поведінки, визначенні обсягів суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що покладаються на суб'єктів банківського права.

Для виокремлення спеціальних функцій, характерних праву, що розглядається, доцільно проаналізувати статті Закону України «Про банки та банківську діяльність». Зокрема, уважно вивчивши ст. 56 Закону, згідно з якою клієнтам надається (гарантується) право доступу до інформації

ції щодо банківської діяльності, а за банком закріплюється обов'язок надавати таку інформацію, можемо сміливо виокремити ще й інформаційну функцію банківського права. Так, банк має інформувати клієнта, які послуги він надає, зазначати актуальну ціну банківських послуг тощо. Аналіз ст. 47 дає підстави виокремити ще одну функцію – кредитування. У статті наголошується, що одним із видів банківської діяльності є здійснення кредитних операцій банками України. Для цього банк зобов'язаний мати структурний підрозділ, що здійснюватиме управління операціями, які пов'язані з кредитуванням, і надаватиме кредити клієнтам банку. Суть кредитних операцій полягає в тому, що банк від власного імені на власний ризик надає кошти, банківські метали у кредит за рахунок залучених у вклади (депозитів), у тому числі на поточних рахунках [5].

Отже, специфіка функцій банківського права полягає у впливі на поведінку специфічного кола суб'єктів (банк та його клієнти), регламентації їх прав і обов'язків, законодавчому регулюванні правовідносин, що виникають у сфері банківської діяльності.

Додамо, що в Україні на законодавчому рівні закріплено визначення й такого поняття, як «банківська система». Згідно зі ст. 4 Закону «Про банки та банківську діяльність» (далі – Закон) банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, філій іноземних банків, що створені відповідно до українського законодавства і діють на території України [5]. Аналогічна дефініція міститься в Господарському кодексі України. Однак однозначне трактування даного терміна серед науковців відсутнє.

Більш того, за законодавством України у нас існує дворівнева банківська система. Додамо, що такий вид характерний для розвинених країн із ринковою економікою. Її особливість полягає в тому, що відносини між банками вибудовуються як по вертикалі, так і по горизонталі. По вертикалі будуються так, що центральний банк виступає як керівник комерційних банків, тобто йдеться про відносини підлеглості. По горизонталі вони засновані на рівності між комерційними банками. Наприклад, в Україні центральним банком виступає НБУ. Він є емісійним центром держави, відповідальним за управління всією кредитно-грошовою системою країни. Комерційні банки підпорядковуються НБУ. Також НБУ здійснює нагляд для сприяння безпеці та фінансовій стабільності банківської системи України.

У продовження вкажемо, що для будь-якої системи характерним вважається виконання певних функцій, не є винятком і банківська система, для якої характерні функції, що впливають зі специфіки банківської діяльності. До функцій банківської системи можна віднести такі: по-перше, створення грошей та регулювання грошових мас; по-друге, стабілізаційну функцію; по-третє, трансформційну функцію.

Центральний банк відіграє важливу роль у функціонуванні на міжбанківському рівні й забезпечує короткострокове кредитування для банків, підтримує їх ліквідність. При цьому він використовує певні інструменти.

Так, одним із основних інструментів, який використовує Європейський Центральний Банк (далі – ЄЦБ) або Національний Банк України (далі НБУ), є встановлення ключової процентної ставки.

Відповідно до Закону одним із монетарних інструментів, за допомогою якого НБУ встановлює для банків та інших суб'єктів грошово-кредитного ринку орієнтир щодо вартості залучених і розміщених грошових коштів, вважається облікова ставка НБУ [8]. До речі, вона є свого роду індикатором оцінки грошових коштів. По суті, це визнається прямим показником інфляції та реального стану економіки країни. Вона дає розуміння, скільки насправді коштують гроші й яку цінність вони наразі мають. Так, якщо облікова ставка знижується, то це може

свідчити про зростання інфляції, здорожчання кредитів і зростання кількості грошей в обігу, і навпаки, низькі відсоткові ставки стимулюють зростання економіки, роблячи кредити більш доступним для споживачів і бізнесу [9]. Відповідно, від розміру процентної ставки залежатиме вартість запозичень і на міжбанківському ринку.

Наприклад, Світова фінансова криза 2008–2009 років стала однією з найглибших за останні десятиліття. Федеральна резервна система США знизилася процентну ставку за федеральними фондами з 5,25% до рекордно низького рівня – 0,25%. Це було зроблено для стимулювання кредитування й відновлення економічної активності. У той саме час Європейський центральний банк знизив облікову ставку з 4,25% до 1% у 2009 р. [10].

Зниження ключових ставок відбулося для того, щоб стимулювати економічну активність і збільшити доступ банків в тому числі й до ліквідності.

Ще один важливий інструмент визнаються операції відкритого ринку. Відповідно до ст. 29 Закону: операціями відкритого ринку Національного банку, у тому числі з премією або з дисконтом, є купівля-продаж казначейських зобов'язань, а також інших цінних паперів (крім цінних паперів, що підтверджують корпоративні права) і боргових зобов'язань, визначених Правлінням Національного банку, у тому числі на умовах зворотного продажу або купівлі (угоди репо) [8].

Операції на відкритому ринку збільшують (при купівлі цінних паперів) або зменшують (при їх продажі) обсяг ресурсів банків і банківської системи в цілому, що відбивається на вартості кредиту, обсязі попиту, а зрештою, і на обсязі грошової маси. Тому можна вважати, що антиінфляційний ефект операцій на відкритому ринку проявляється при продажу центральним банком цінних паперів [11].

Для прикладу вкажемо, що під час пандемії COVID-19 у 2020–2021 рр. центральні банки провідних країн знову вдалися до безпрецедентних заходів стимулюючої монетарної політики для пом'якшення економічних наслідків локдаунів і карантинних обмежень. ЄЦБ запустив програму екстреного викупу пандемічних облігацій (PEPP) на суму €1,85 трлн у 2020–2022 рр. У цілому грошова база Єврозони зросла з \$4,7 трлн до \$8,3 трлн [12].

До сказаного додамо, що на міжбанківському рівні *Центральний банк також виконує функцію «кредитора останньої інстанції».* Відповідно до ст.1 Закону це означає, що: «Національний банк України має право надавати кредити для рефінансування банку або іншої фінансової установи у разі вичерпання інших можливостей рефінансування» [8].

Наприклад, у 2007 році Китай відзначався високими темпами зростання ВВП, які сягали приблизно 15%. Проте у 2008 році ці показники знизилися до близько 9%. Щоб запобігти більш значному спаду, Китай вжив заходів, подібних до тих, до яких вдалися в США та Європі. Народний банк Китаю послабив кредитні умови для комерційних банків, зокрема, зменшивши норму обов'язкових резервів з 17,5% до 13,5% для менших банків і з 17,5% до 15,5% для більших банків у четвертому кварталі 2008 року. Також було знижено облікову ставку з 7,47% до 5,31%. Ці заходи призвели до зростання банківського кредитування в Китаї з 4,7 трлн юанів (688 млрд доларів США) у 2008 році до 9,6 трлн юанів у 2009 році, з подальшим збільшенням у наступні роки [13].

Завдяки цим інструментам центральний банк забезпечує стабільність міжбанківського ринку, що критично важливо для всієї фінансової системи, оскільки роль центрального банку на міжбанківському рівні не лише стабілізація й підтримка ліквідності, а й контроль інфляції і забезпечення довіри до банківської системи.

Повернемося до стабілізаційної функції, завдяки виконанню якої забезпечується сталість банківської діяльності, стабільність грошової одиниці України,

а також діяльність грошового ринку. Як вже було зазначено раніше, центральний банк встановлює ключову процентну ставку відповідно до ст. 27 Закону [8], бо такий інструмент у діяльності банку дає можливість регулювати рівень інфляції: для приборкання високого рівня інфляції застосовується підвищення ключової процентної ставки, що, у свою чергу, знижує інвестиційну діяльність, проте стабілізує ціни.

Також одним із центральних елементів цієї функції є забезпечення ліквідності банків шляхом короткострокового кредитування. Такий інструмент дає змогу забезпечити стійкість фінансових установ, що дозволяє банкам продовжити кредитувати бізнес, знижуючи ризик масового банкрутства [14].

Не менш важливим елементом стабілізаційної функції вважається забезпечення нагляду за фінансовими установами відповідно до п. 8 ст. 7 Закону [8]. Центральні банки й органи банківського нагляду проводять моніторинг діяльності банків, що допомагає своєчасно виявити ризики та попередити банкрутства банківських установ. Додамо, що Базельський Комітет з питань банківського нагляду (BCBS) розробив і впровадив Базельські стандарти (або ще називають угоди), які встановлюють вимоги до банків щодо управління ризиками й капіталом. Це сприяє зміцненню фінансової стійкості банківських установ. Вбачається, що впровадження стандартів Базельського комітету є важливим для України, оскільки сприятиме подоланню криз, допоможе Україні стати повноправним членом світової банківської системи. Крім того, завдяки виконанню норм Базельських угод має значно зменшитися кількість недобросовісних банків [15].

Не можна оминати й того, що стабілізаційна функція банківської системи реалізується через ухвалення законів та інших нормативних актів, які регулюють діяльність усіх її складових. Крім того, важливим є створення ефективного механізму контролю й нагляду за дотриманням чинного законодавства і функціонуванням банків.

У свою чергу, правову основу діяльності банку в Україні становить Закон, в якому містяться: загальні положення, порядок формування та повноваження Ради Національного банку, організаційні основи й структура Національного банку, грошово-кредитна політика, управління готівковим грошовим обігом, діяльність Національного банку щодо операцій з валютними цінностями, положення щодо взаємовідносин із президентом України, ВРУ та КМУ, аудит Національного банку тощо.

Зокрема, ст. 4 Закону закріплює приписи про економічну самостійність Національного банку, який функціонує як економічний самостійний орган, здійснює видатки за рахунок власних доходів у межах затвердженого кошторису, а у визначених чинним законодавством випадках також за рахунок Державного бюджету України [8]. Крім того, за законодавством Національний банк є юридичною особою, має відокремлене майно, що є об'єктом права державної власності і перебуває у його повному господарському віданні. Не допускається втручання органів законодавчої та виконавчої влади або їх посадових осіб у виконання функцій і повноважень Ради Національного банку чи Правління НБУ інакше як у межах, визначених Законом України «Про Національний банк України» [16].

Це дозволяє банкам працювати в мінімальній залежності від політики, що, у свою чергу, дає змогу ефективно

виконувати свої функції та зосередитися на подальшому розвитку.

Також варто вказати, що Закон чітко називає функції НБУ (ст. 6, 7), серед яких контроль за грошово-кредитною політикою, забезпечення стабільності національної валюти, регулювання банківської діяльності. Закон також встановлює вимоги до банків щодо достатності капіталу й ліквідності. Це надихає на підтримку фінансової стабільності навіть у кризові періоди.

Слід зазначити, що Закон, крім іншого, стимулює до впровадження інновацій, надаючи НБУ роль лідера у розвитку цифрових послуг. Як відомо, Національний банк створив державну Систему електронних платежів – СЕП – для забезпечення розрахунків банків та їхніх клієнтів у гривні в межах України. Продовжують удосконалюватися технології дистанційної ідентифікації для отримання фінансових послуг. Розвиваються платформи інноваційних фінансових рішень (регуляторна платформа) [17]. Це забезпечує зручність та доступність банківських продуктів для клієнтів.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що ЗУ «Про Національний банк України» безперерійність і стабільність роботи банківських систем стає можливою завдяки формуванню сприятливого для діяльності банківської системи середовища, розвитку інновацій, забезпеченню невідворотності відповідальності перед клієнтами та бізнесами, також прозорості й підвищенню ефективності.

Висновок. Підсумовуючи результати вивчення теоретико-правових аспекти та їх практичного застосування, можна сказати, що банківське право – це, по-перше, важлива складова правової системи, яка розвивається завдяки зростанню потреб суспільства й в інтересах ринкової економіки; по-друге, комплекс норм права та інститутів, що регулюють порядок створення та функціонування банків України, здійснення банківських операцій [4]. Зважаючи на теперішній стан банківського права в Україні варто підтримати позицію, що банківське право – це комплексна галузь права, не виключаючи при цьому можливість того, що воно в майбутньому може стати самостійною галуззю права в системі права України.

Особливість функцій банківського права полягає у впливі на поведінку специфічного кола суб'єктів (банк та його клієнти), регламентація їх прав і обов'язків, законодавчому регулюванні правовідносин, що виникають у сфері банківської діяльності.

Центральний банк (в Україні це Національний банк України) є основним регулятором, який забезпечує стабільність й ефективність діяльності банківської системи через такі монетарні інструменти, як: ключова процентна ставка, операції на відкритому ринку а також він є «кредитором останньої інстанції». Завдяки цим інструментам центральний банк забезпечує стабільну роботу міжбанківського рівня, що є дуже важливим для всієї фінансової системи. Роль центрального банку на міжбанківському рівні – не лише стабілізація й підтримка ліквідності, а й контроль інфляції та забезпечення довіри до банківської системи.

Стабілізаційна функція забезпечує сталу банківську діяльність, а також діяльність грошового ринку. Це реалізується через ухвалення законів та інших нормативних актів, які регулюють діяльність усіх її складових.

У цілому банківське право має вагомим практичне значення, адже створює стабільне правове становище, яке в більшості відповідає вимогам сучасної економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сторожук І. П. Банківське право. Загальна частина : навч. посібник. Хмельницький : ХХУП, 2017. 242 с.
2. Коваленко А. Теоретико-Правові аспекти реалізації функцій банківського права. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 186–191.
3. Сторожук І. П. До питання про місце банківського права в системі права України. *Університетські наукові записки*. 2010. № 3 (35). С. 127–130.
4. Банківське право України : навч. посібник / [Ковалів М. В., Єсімов С. С., Назар Т. Я. та ін.]. Львів : СПЛОМ, 2023. 256 с.
5. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 № 2121-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text> (дата звернення: 27.10.2024).

6. Мельничук Н. Ю. Теоретичні підходи розуміння сутності дефініції «банк» й визначення його ролі в економічній сфері. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. № 4. С. 858–859.
7. Драчевська О. До питання визначення поняття «банківська діяльність». *Адміністративне право і процес*. 2020. № 2. С. 196. URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2020/2/34.pdf> (дата звернення: 27.10.2024).
8. Про Національний банк України : Закон України від 19.04.2024 № 679-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#n2>
9. Як Національний банк може впливати на інфляцію використовуючи облікову ставку. *Національний банк України*. URL: <https://bank.gov.ua/ua/monetary/about/keyrate-inflat>.
10. МВФ. Офіційний сайт. URL: <https://www.imf.org/ru/home>
11. Роль національного банку України на ринку цінних паперів: реферат. *osvita.ua*. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/bank/20875/>.
12. Кваліфікаційна робота. *Ефективність інструментів монетарної політики в умовах економічних криз*. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/00d897d4-79ba-4534-a8c8-63a87faca33c/content>.
13. Highlights of China's Monetary Policy in 2009. URL: <http://www.pbc.gov.cn/english/130721/2872680/index.html>.
14. Підтримка ліквідності банківської системи Національним банком України. *Національний банк України*. URL: <https://bank.gov.ua/ua/archive-news/all/84310-pidtrimka-likvidnosti-bankivskoyi-sistemi-natsionalnim-bankom-ukrayini>.
15. Базельські угоди. *vue.gov.ua*. URL: https://vue.gov.ua/Базельські_угоди.
16. Національний банк України. URL: <https://pkiforum.org.ua/organizers/національний-банк-україни/>.
17. Система електронних платежів. *Національний банк України*. URL: <https://bank.gov.ua/ua/payments/sep>.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕКЛАМИ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

PROBLEMATIC ISSUES OF LEGAL REGULATION OF ADVERTISING IN SOCIAL NETWORKS

Ваксман Р.В., к.ю.н.,

асистентка кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Розвиток рекламної діяльності в Україні та світі вражає своєю швидкістю. Реклама, її форми, технології, формати та платформи значно випереджають чинне законодавство. У той же час, питання регулювання рекламної діяльності в соціальних мережах є досить складним, оскільки надмірна урегульованість може призвести до порушення свободи слова. При цьому, нерегульованість рекламної діяльності в соціальних мережах може призвести до порушення прав інтелектуальної власності, шахрайства, поширення недобросовісної реклами, а також загрожує приватності та безпеці персональних даних споживачів такої реклами. Отже, регулювання рекламної діяльності в соціальних мережах дійсно є викликом для законодавця.

У зв'язку з тим, що 23 червня 2022 року під час саміту лідерів країн ЄС Україна отримала статус кандидатів на членство у ЄС, наша країна наразі має вжити заходів для адаптації чинного законодавства до європейських стандартів, зокрема, і у сфері реклами та соціальних медіа.

На сучасному етапі комп'ютеризації суспільства та розвитку соціальних мереж в Інтернеті існує тенденція безкоштовного розміщення реклами та рекламних оголошень у соціальних мережах (Facebook, Instagram, TikTok тощо). У цій статті авторка аналізує поточний стан правового регулювання реклами в соціальних мережах, зокрема, вимоги до такої реклами, встановленні чинним законодавством. Соціальні мережі стали одним із найбільш ефективних і популярних способів для досягнення великої аудиторії. Вони забезпечують можливість взаємодії з користувачами на глобальному рівні, що робить їх ідеальним інструментом для маркетингу та реклами. Окрему увагу авторка приділяє питанню таргетованої реклами в соціальних мережах. На думку авторки, відсутність правового регулювання таргетованої реклами є особливо небезпечним. Зважаючи на це, авторка пропонує внесення низки змін до чинного законодавства з метою врегулювання даного виду реклами, а також захисту прав споживачів такої реклами. Зокрема, авторка пропонує закріпити на законодавчому рівні визначення поняття таргетованої реклами, а також вимоги до такої реклами.

Ключові слова: рекламна діяльність, реклама в блозі, реклама в Інтернеті, рекламні інтеграції.

The rapid development of advertising activities in Ukraine and worldwide is remarkable. Advertising – along with its evolving forms, technologies, formats, and platforms – often outpaces current legislation. At the same time, regulating advertising on social networks poses a significant challenge, as excessive regulation risks infringing on freedom of speech. At the same time, unregulated advertising activities on social networks can lead to infringements of intellectual property rights, instances of fraud, the dissemination of misleading advertisements, and threats to the privacy and security of consumers' personal data. Consequently, regulating advertising activities on social networks presents a significant challenge for the legislator.

On 23 June 2022, during the EU leaders' summit, Ukraine was granted candidate status for the EU membership. As a result, our country must now take steps to align its current legislation with European standards, particularly in the areas of advertising and social media.

In the modern era of digital transformation and the rapid growth of social media platforms, there is a growing trend of leveraging free advertising and promotional postings on networks such as Facebook, Instagram, TikTok, and others. This article examines the current state of legal regulation regarding advertising on social networks, focusing on the requirements established by existing legislation. Social networks have become one of the most effective and popular ways to reach a large audience. They provide the opportunity to interact with users on a global level, making them an ideal tool for marketing and advertising. Special attention is given to the issue of targeted advertising on social networks. The author highlights the particular risks posed by the lack of legal regulation in this area. In light of these concerns, the article proposes several amendments to current legislation to better regulate targeted advertising and safeguard consumer rights. In particular, the author suggests enshrining in legislation the definition of targeted advertising, as well as the requirements for such advertising.

Key words: advertising activity, social media advertising, online advertising, advertising integrations.

Вступ. 30 травня 2023 Верховною Радою України було прийнято Закон України № 3136-ІХ Про внесення змін до Закону України «Про рекламу» та інших законів України щодо імплементації норм європейського законодавства у національне законодавство України шляхом імплементації окремих положень законодавства Європейського Союзу у сфері аудіовізуальної реклами (Європейської конвенції про транскордонне телебачення, Директиви Європейського парламенту та Ради 2010/13/ЄС про аудіовізуальні медіапослуги від 10 березня 2010 року із змінами, внесеними Директивою (ЄС) 2018/1808 від 14 листопада 2018 року) [1]. Цим Законом була внесена низка змін, які спрямовані на подолання суперечностей та проблемних питань у сфері рекламної діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей правового регулювання реклами в мережі Інтернет, а саме: правового регулювання рекламної діяльності в соціальних мережах. Зокрема, автор ставить на меті проаналізувати чинні нормативно-правові акти, якими врегульовані ці питання і розробити рекомендації, які б допомогли покращити чинне законодавство.

Ступінь дослідження теми: Багато українських та зарубіжних вчених досліджували різноманітні питання рекламної діяльності, зокрема, Жуковська Л.М., Зоріна Ю.І., Курчин О.Г., Мамчур Л.В., Чепелюк М. та інші. Однак, на сьогоднішній день відсутнє комплексне дослідження правового регулювання реклами в соціальних мережах. Зазначене зумовлює необхідність проведення цього дослідження.

Результати дослідження. Відповідно до статті 14-3 Закону України «Про рекламу», на рекламу з використанням електронних комунікацій, яка розповсюджується та споживається на території України, поширюються вимоги Закону України «Про рекламу», законодавства України про захист від недобросовісної конкуренції та інших законів України [2].

Ківелюк Д.І. визначає Інтернет рекламу як рекламу, яка поширюється в електронній формі, створеної за допомогою використання електронно-технічних засобів фіксації, обробки і передачі інформації, з подальшою фіксацією на сервері рекламодавця. У випадку з банерною рекламою на сервері розповсюдженню реклами розміщу-

ється лише посилання, сам банер знаходиться у рекламодавця або розповсюджувача реклами (в разі банера, який не буде перенаправляти користувача). Розповсюджувач реклами здійснює розміщення та (або) розповсюдження рекламної інформації в Інтернеті шляхом надання і (або) використання майна, в тому числі спеціальних технічних засобів (сервер у вигляді жорсткого диска або сукупності дисків) [3].

На сучасному етапі комп'ютеризації суспільства та розвитку соціальних мереж в Інтернеті існує тенденція безкоштовного розміщення реклами та рекламних оголошень у соціальних мережах (Facebook, Instagram, TikTok тощо). У цьому разі реклама розміщена на приватній сторінці користувача може мати будь-який зміст за бажанням власника цієї сторінки. Все частіше останній перетворює свій акаунт на інтернет-магазин з продажу різних товарів і навіть послуг [4].

Соціальні мережі стали одним із найбільш ефективних і популярних способів для досягнення великої аудиторії. Вони забезпечують можливість взаємодії з користувачами на глобальному рівні, що робить їх ідеальним інструментом для маркетингу та реклами. Недавні дослідження показали, що в кожній віковій групі більшість людей активно використовують принаймні один сайт або додаток соціальних мереж, що підкреслює їх важливість у сучасному житті. Водночас 30% молодих людей повідомляють, що регулярно, хоча б раз на місяць, взаємодіють з брендами через соціальні мережі. Це свідчить про значний вплив соціальних платформ на споживчі звички та зростаючу роль брендів у цифровому просторі, де взаємодія з користувачами стає не лише можливістю, а й необхідністю для збереження конкурентоспроможності [5].

У науковій літературі існує думка, що встановлення чіткого правового регулювання для онлайн-контенту і медіа, є складним завданням для законодавця, адже:

Соціальні мережі є порівняно новим явищем, й інновації на різних платформах впроваджуються постійно. Це стосується як менш відомих платформ, так і широко розповсюджених, таких як Meta, Google та TikTok. Такий швидкий розвиток вимагає вдосконалення законодавства для усунення прогалин, що виникають у процесі цих інновацій.

Глобальне поширення та доступність соціальних мереж спричиняють те, що суб'єкти, чия діяльність пов'язана з цими платформами, опиняються під юрисдикцією законів різних країн, у яких вони надають свої послуги.

Діяльність у соціальних мережах не може бути регульована нормами лише однієї сфери права, це можуть бути норми, що регулюють суспільні відносини в таких сферах, як реклама, торгівля, захист даних, інтелектуальна власність тощо.

Деякі аспекти діяльності соціальних мереж регулюються не тільки правовими нормами, а й підпадають під вплив різноманітних моральних та етичних стандартів [6].

Отже, прийняття Закону України № 3136-IX було вкрай необхідним для ефективного регулювання рекламної діяльності в діджитал сфері, до того ж, прийняття цього законопроекту ще на один крок наблизило Україну до вступу до Європейського Союзу.

Варто зазначити, що серед змін, запропонованих новим Законом, фігурують наступні: критерії реклами в соцмережах, зокрема в YouTube, Facebook, Instagram, встановлюється регулювання реклами через електронні засоби комунікації (e-mail, чат-боти, Messenger, Viber, Telegram), встановлені правила для продакт-плейсменту [2].

Одним із найефективніших видів реклами є в соціальних мережах є таргетована реклама. Гаврилюк І.І. визначає таку рекламу як групу стратегій маркетингу, що спрямована на певну аудиторію шляхом врахування різних критеріїв, таких як вік, стать, місце проживання,

інтереси, поведінка та інші фактори, які можуть бути визначені з даних профілю користувачів або їхньої активності в мережі. Мета цільової реклами в соціальних мережах – досягнення специфічних бізнес-цілей шляхом привертання уваги та взаємодії з цільовою аудиторією [7].

Відповідно до Дослідження споживчого ринку щодо сегментації онлайн-ринку через персоналізоване ціноутворення/пропозиції в Європейському Союзі, при розповсюдженні таргетованої бізнеси використовують наступні стратегії:

Поведінкова реклама, тобто реклама, яка базується на спостереженні за поведінкою індивідів. Наприклад, повторні відвідування сайтів, створення онлайн-контенту, тощо.

Контекстна реклама, тобто реклама, яка підібрана на основі контенту, який зараз переглядає суб'єкт даних. Наприклад, інформація про споживача може бути отримана з ключових слів пошуку, попереднього пошукового запити або IP-адреси користувача.

Сегментована реклама, тобто реклама, обрана на основі відомих характеристик споживача реклами. Наприклад, вік, стать, місцезнаходження тощо [8].

Коли споживачам реклами показують рекламу, що використовує методи таргетування, оптимізовані для врахування їхніх інтересів і, потенційно, вразливостей, це може мати серйозні негативні наслідки. У деяких випадках маніпулятивні техніки можуть завдати шкоди цілим групам людей і поглибити соціальні проблеми, наприклад, сприяючи поширенню дезінформації або дискримінації певних груп [9].

Варто зазначити, що в законодавстві Європейського Союзу, значна увага приділяється регулюванню таргетованої реклами. Зокрема, вимоги до такої реклами закріплені в Регламенті (ЄС) 2022/2065 Європейського Парламенту та Ради від 19 жовтня 2022 року про єдиний ринок цифрових послуг та внесення змін до Директиви 2000/31/ЄС [9], а також в Регламенті (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб щодо обробки персональних даних і про вільний рух таких даних, а також про скасування Директиви 95/46/ЄС [10]. Варто зазначити, що в своїй судовій практиці Суд Європейського Союзу також встановлює певні правила та обмеження, які стосуються таргетованої реклами. Зокрема, у своєму рішенні в справі C-446/21 Максиміліан Шремс проти Meta від 4 жовтня 2024 року, Суд зазначив, що соціальні онлайн-мережі, такі як Facebook, не можуть без обмежень використовувати всі персональні дані, отримані для цільової реклами [11].

Варто зазначити, що незважаючи на зміни, внесені в ЗУ «Про рекламу», правове регулювання реклами в соціальних мережах досі не є досконалим. Отже, зважаючи на стан чинного законодавства в сфері реклами в соціальних мережах, а також досвід Європейського Союзу в регулюванні зазначеного питання, автор статті пропонує наступні зміни до чинного законодавства. По-перше, законодавцем не закріплено чіткого визначення поняття таргетованої реклами та вимог до неї. По-друге, у чинному законодавстві не закріплено чітких вимог та обмежень стосовно таргетованої реклами в соціальних мережах. По-третє, необхідно розробити окремі норми стосовно обмежень таргетованої реклами для неповнолітніх осіб.

Отже, автор статті пропонує внести наступні зміни до чинного законодавства про рекламу в соціальних мережах:

1. Визначити та законодавчо закріпити поняття таргетованої реклами як вид реклами, поведінкової, контекстної та/або сегментованої, яка шляхом збору інформації про споживача реклами пропонує найбільш оптимальні товари та послуги такому споживачеві.

2. Зважаючи на потенційну небезпеку такого виду реклами в соціальних мережах, а також її серйозний вплив

на споживачів реклами, необхідно, із врахуванням досвіду Європейського Союзу, законодавчо закріпити вимогу щодо публікації та донесення до споживачів реклами інформації про критерії таргетингу, а також і критерії донесення реклами до споживачів.

3. Із попередньої рекомендації витікає наступна рекомендація автора стосовно необхідності захисту прав неповнолітніх споживачів реклами. Зокрема, введення додаткових обмежень для реклами, коли цільовою аудиторією є неповнолітні.

Висновки. Чинне законодавство, яким врегульовані питання поширення реклами в соціальних мережах не є досконалим. Незважаючи на те, що зміни, внесені до законодавства, були значними та надзвичайно важливими, подальші зміни та адаптація законодавства до стандартів Європейського Союзу є необхідною. Зокрема, у статті автором пропонується приділити значну увагу питанню регулювання таргетованої реклами в соціальних мережах, оскільки саме цей вид реклами є одним із найпопулярніших і найефективніших, але, водночас, одним із найнебезпечніших для споживачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Закону України «Про рекламу» та інших законів України щодо імплементації норм європейського законодавства у національне законодавство України шляхом імплементації окремих положень законодавства Європейського Союзу у сфері аудіовізуальної реклами (Європейської конвенції про транскордонне телебачення, Директиви Європейського парламенту та Ради 2010/13/ЄС про аудіовізуальні медіапослуги від 10 березня 2010 року із змінами, внесеними Директивою (ЄС) 2018/1808 від 14 листопада 2018 року): Закон України № 3136-ІХ. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3136-20#Text>
2. Про рекламу: Закон України № 270/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 39. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр#Text>
3. Ківелюк Д.І. Цивільно-правове регулювання рекламних відносин в мережі Інтернет. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 2019. URL: http://old.univer.km.ua/doc/specvvr/Aref_Kiveliuk.pdf
4. Ваксман Р.В. Окремі проблеми правового регулювання рекламної діяльності у мережі Інтернет. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 2. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/8527/1/Vaksman.pdf>
5. Уголькова О.З. Цифровий маркетинг та соціальні мережі. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку*. 2021. № 3. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2021/jun/23786/menedzhment121-148-154.pdf>
6. Єфіменко І.В. Досвід іноземних країн у правовому регулюванні соціальних мереж. *«Наукові інновації та передові технології»*. 2024. № 8 (36). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/13789/13855>
7. Гаврилюк І.І. Таргетована реклама у соціальних мережах. *Економіка та суспільство*. 2024. 63. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4201/4130>
8. European Commission. Final report Consumer market study on online market segmentation through personalised pricing/offers in the European Union. 2018. URL: https://commission.europa.eu/document/download/f6bae041-4ee7-443c-ad7b-f51f4ac14e10_en?file-name=synthesis_report_online_personalisation_study_final.pdf
9. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). *OJ*. 2022. 277. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj>
10. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). *OJ*. 2016. 119. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>
11. Case C-446/21. Maximilian Schrems v. Meta Platforms Ireland Ltd, formerly Facebook Ireland Ltd. 4 October 2024. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=290674&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=7161316>

АДАПТАЦІЯ КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ ДО УМОВ ВОЄННОГО СТАНУ

ADAPTATION OF CREDIT POLICY OF COMMERCIAL BANKS TO MARTIAL LAW CONDITIONS

Дамчук А.Ю., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Остапенко Ю.І., д.ю.н., доцентка,
асистентка кафедри господарського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена вивченню ролі комерційні банки в умовах воєнного стану. Доведено, що вони як основні інструменти економічного розвитку зіткнулися з безпрецедентними викликами: змінами у макроекономічному середовищі, поведінці як клієнтів, так і бізнесу; збільшенням ризиків для банків і позичальників, невизначеністю, що вимагає від банків кардинальної переоцінки своїх стратегій та операційної діяльності. Констатовано, що військові дії і перехід економіки до воєнного стану змінюють бізнес-моделі, фінансові потреби населення й підприємств. Доведено, що ускладнення економічної ситуації, зниження платоспроможності населення, а також зміни в регуляторному середовищі вимагають від банків розробки нових підходів до оцінки ризиків і фінансування. У такій ситуації актуальності набуває адаптація кредитної політики комерційних банків до воєнного стану задля віднайдення відповіді на численні виклики, з якими стикається банківський сектор у кризові періоди. Вказане підтверджує, що адаптація кредитної політики стає критично важливою для підтримки стабільності банківської системи, а також для забезпечення доступу до фінансування бізнесу та населення в умовах, коли традиційні механізми можуть виявитися недостатніми.

Наголошено, що комерційні банки повинні гнучко й майже миттєво реагувати на реалії, коригуючи свої стратегії кредитування й обслуговування клієнтів.

Таким чином, адаптація кредитної політики в умовах воєнного стану є не лише питанням виживання банків, а й важливим елементом соціально-економічного відновлення країни. Війна створює безпрецедентні виклики для банківської системи. Зниження платоспроможності клієнтів, збільшення ризиків неплатежів, обмеження операційної діяльності – все це ставить під загрозу стабільність банків. Адаптація кредитної політики допомагає банкам зберегти ліквідність та мінімізувати збитки. Кредитування населення та бізнесу є важливим інструментом соціальної підтримки в умовах війни. Надання кредитів на відновлення житла, бізнесу, забезпечення ліквідності дозволяє людям і компаніям швидше відновитися після руйнувань та адаптуватися до нових умов.

Ключові слова: кредитна політика, комерційні банки, фінансовий сектор, воєнний стан, ризики, економічне середовище, фінансування, банківська система, фінансування.

The article is devoted to the study of the role of commercial banks in the conditions of martial law. It has been proven that they, as the main tools of economic development, faced unprecedented challenges: changes in the macroeconomic environment, the behavior of both customers and businesses; an increase in risks for banks and borrowers, uncertainty, which requires banks to radically reassess their strategies and operational activities. It was established that military actions and the transition of the economy to a state of war change business models, financial needs of the population and enterprises. It has been proven that the complication of the economic situation, the decrease in the solvency of the population, as well as changes in the regulatory environment require banks to develop new approaches to risk assessment and financing. In such a situation, the adaptation of the credit policy of commercial banks to the state of war becomes relevant in order to find an answer to the numerous challenges that the banking sector faces in times of crisis. This confirms that the adaptation of the credit policy becomes critically important for maintaining the stability of the banking system, as well as to ensure access to business and population financing in conditions where traditional mechanisms may prove insufficient. It was emphasized that commercial banks should react flexibly and almost instantly to realities, adjusting their lending and customer service strategies.

Thus, the adaptation of credit policy in the conditions of martial law is not only a question of the survival of banks, but also an important element of the socio-economic recovery of the country. The war creates unprecedented challenges for the banking system. A decrease in the solvency of customers, an increase in the risk of non-payment, restrictions on operational activity – all this endangers the stability of banks. Credit policy adaptation helps banks maintain liquidity and minimize losses. Lending to the population and business is an important tool of social support in wartime conditions. Providing loans for housing and business reconstruction, ensuring liquidity allows people and companies to recover faster after destruction and adapt to new conditions.

Key words: credit policy, commercial banks, financial sector, martial law, risks, economic environment, financing, banking system, financing.

Постановка проблеми. Війна в Україні внесла суттєві корективи в усі сфери життя, зокрема, у фінансовий сектор. Комерційні банки як основні інструменти економічного розвитку зіткнулися з безпрецедентними викликами: змінами у макроекономічному середовищі, поведінці як клієнтів, так і бізнесу; збільшенням ризиків для банків і позичальників, невизначеністю, що вимагає від банків кардинальної переоцінки своїх стратегій та операційної діяльності. Крім того, військові дії і перехід економіки до воєнного стану змінюють бізнес-моделі, фінансові потреби населення й підприємств. Отже, ускладнення економічної ситуації, зниження платоспроможності населення, а також зміни в регуляторному середовищі вимагають від банків розробки нових підходів до оцінки ризиків і фінансування. У такій ситуації актуальності набуває адаптація кредитної політики

комерційних банків до воєнного стану задля віднайдення відповіді на численні виклики, з якими стикається банківський сектор у кризові періоди. Вказане підтверджує, що адаптація кредитної політики стає критично важливою для підтримки стабільності банківської системи, а також для забезпечення доступу до фінансування бізнесу та населення в умовах, коли традиційні механізми можуть виявитися недостатніми.

Отже, комерційні банки повинні гнучко й майже миттєво реагувати на реалії, коригуючи свої стратегії кредитування й обслуговування клієнтів.

Важливим аспектом є також соціальна відповідальність банків у цей складний період. Вони мають не лише зберігати свою фінансову стійкість, а й активно підтримувати економіку, надаючи кредити для відновлення і розвитку регіонів, постраждалих від військових дій.

Таким чином, адаптація кредитної політики в умовах воєнного стану є не лише питанням виживання банків, а й важливим елементом соціально-економічного відновлення країни.

Мета статті полягає в дослідженні процесу адаптації кредитної політики комерційних банків до умов воєнного стану, зокрема, в аналізі змін в економічному середовищі, визначенні основних ризиків кредитування, оцінці потреб клієнтів у фінансуванні, розробці рекомендацій щодо оптимізації кредитних продуктів й вивченні ролі банків у відновленні регіонів, постраждалих від військових дій, з метою забезпечення фінансової стабільності та підтримки економіки.

Результати досліджень. Приступаючи до висвітлення питання, передусім необхідно з'ясувати, що таке кредитна політика комерційних банків. На переконання С. М. Подік, кредитна політика комерційних банків – це сукупність принципів, правил та процедур, які визначають напрямки, умови та обсяги кредитування, що здійснюються банком. Іншими словами, це стратегія банку щодо надання кредитів, яка враховує як внутрішні фактори (цілі банку, наявні ресурси, ризики), так і зовнішні (економічна ситуація, регуляторні вимоги, поведінка клієнтів) [1]. Крім того, вона охоплює широкий спектр аспектів, включаючи критерії оцінки позичальників, умови кредитування, стратегії управління ризиками, різноманітність кредитних продуктів і механізми моніторингу. Наведене є зайвим підтвердженням особливої актуальності дослідження кредитної політики комерційних банків в умовах воєнного стану набуває, оскільки вимагає.

Як уже вказано вище, за сучасної економічної ситуації, що характеризується високою невизначеністю й динамічністю змін, ефективна кредитна політика стає важливим інструментом для забезпечення фінансової стабільності й конкурентоспроможності банків, а отже, вона потребує адаптації до нових викликів і ризиків, що виникають внаслідок кризових ситуацій.

Виходячи з цього, спробуємо детально розглянути основні складові кредитної політики, їх вплив на фінансову діяльність банків, а також виявити можливості для оптимізації кредитних процесів в умовах нестабільності й невизначеності.

Важливість кредитної політики полягає у її здатності забезпечувати фінансову стабільність комерційного банку, ефективно управляти ризиками й задовольняти потреби клієнтів у фінансуванні. Правильно вироблена й продувана кредитна політика дозволяє банкам оцінювати кредитоспроможність позичальників, встановлювати конкурентоспроможні умови кредитування та створювати різноманітні кредитні продукти, що відповідають потребам ринку. Крім того, вона сприяє зниженню рівня неповернення кредитів, що, у свою чергу, підтримує ліквідність банку та його репутацію. У сучасних умовах, коли економіка стикається з численними викликами, адаптивна й ефективна кредитна політика стає запорукою успішного функціонування банківської системи, сприяючи економічному зростанню й розвитку.

Із початком повномасштабної війни, як вже йшлося, банки стикаються з рядом викликів, що ставлять під загрозу їхню діяльність та фінансову стабільність, зокрема, у контексті кредитної політики комерційних банків. Зростання кредитних ризиків, викликане падінням платоспроможності позичальників, нестабільність економічного середовища й зміни в потребах клієнтів вимагають термінового перегляду існуючих кредитних умов. Банки змушені адаптувати свої стратегії, щоб знизити ризики неповернення кредитів, розробити нові фінансові продукти та посилити контроль над кредитним портфелем. Це створює додатковий тиск на фінансові результати банків і вимагає гнучкості в підходах до управління кредитними операціями.

Також за воєнного стану ступінь ризику й умови повернення кредитів зазнають значних трансформацій. Так, втрата доходів значної частини населення й бізнесу, руйнування інфраструктури призводять до зростання кількості проблемних кредитів. Банки змушені переглядати свої кредитні портфелі, вводити додаткові резерви й розробляти нові інструменти управління ризиками, щоб зберегти фінансову стійкість.

Дуже важливим аспектом в умовах воєнного стану є ризики кібератак на банківську систему, які значно зростають через підвищену напруженість і нестабільність. Банки стають привабливими мішенями для кіберзлочинців, які можуть використовувати хаос для проведення атак з метою крадіжки фінансових ресурсів або конфіденційної інформації. Слабкі місця в системах безпеки, пов'язані з обмеженнями ресурсів і змінами в технологічній інфраструктурі, стають додатковими зонами ризику. Не менше занепокоєння викликає зростаюча активність хакерських угруповань, оскільки вони можуть мати політичні чи економічні мотиви для атак на фінансові установи. Крім того, методи соціальної інженерії стають більш поширеними, а зловмисники намагаються обманути співробітників банків для отримання доступу до чутливої інформації. Усе це вимагає від банків посилення заходів кібербезпеки, включаючи навчання персоналу й оновлення технологій захисту, щоб забезпечити їхню фінансову стійкість.

Спираючись на сказане, вважаємо, що основне завдання адаптації кредитної політики комерційних банків в умовах воєнного стану – це збалансування потреб економіки й забезпечення фінансової стійкості банків. З одного боку, банки повинні підтримувати економіку, надаючи кредити підприємствам і населенню, особливо тим, хто постраждав від війни. З іншого – вони мають мінімізувати ризики неплатежів і зберегти власну стабільність. Для досягнення цієї мети банкам слід переглянути свої кредитні процедури, підвищити вимоги до забезпечення, запровадити більш гнучкі умови кредитування для постраждалих клієнтів і розробити ефективні інструменти управління кредитними ризиками [2].

Виокремимо аспекти, на яких варто акцентувати:

- зміни в кредитних ризиках. В умовах воєнного стану багато позичальників втрачають платоспроможність, що вимагає від банків перегляду критеріїв оцінки кредитоспроможності;
- адаптація кредитних продуктів, задля цього багато банків впроваджують нові кредитні продукти, що сприяють відновленню економіки, такі як програми рефінансування або кредити на розвиток бізнесу;
- управління ризиками, посилення якого є важливим аспектом адаптації, зокрема, через впровадження більш жорстких процедур контролю й моніторингу кредитного портфеля;
- соціальна відповідальність, якій банки починають приділяти більше уваги, пропонуючи спеціальні умови для вразливих груп населення й підприємств, які постраждали від війни.

Далі проаналізуємо зміни в економічному середовищі. Як уже було зазначено, процес адаптації кредитної політики комерційних банків в умовах змін в економічному середовищі є критично важливим для забезпечення їхньої фінансової стійкості й конкурентоспроможності. Основні зміни в економічному середовищі, що впливають на кредитну політику, можна розділити на кілька ключових аспектів:

- економічна нестабільність: в умовах воєнного стану економіка зазнає значних коливань, що призводить до зниження ВВП, підвищення інфляції та безробіття. Це змушує банки переглядати свої критерії кредитування, враховуючи зростаючі ризики неповернення кредитів;
- зміна платоспроможності позичальників: багато підприємств і фізичних осіб стикаються з фінансовими труд-

нощами, що знижує їхню платоспроможність. Це вимагає від банків більш ретельного аналізу фінансового стану клієнтів й адаптації умов кредитування, таких як зниження процентних ставок або продовження термінів погашення;

– попит на фінансові послуги: у кризових умовах спостерігається попит на кредитні продукти йде на спад. Банки повинні реагувати на нові потреби клієнтів, пропонуючи спеціалізовані програми кредитування, що відповідають актуальним викликам, такими як рефінансування існуючих боргів або кредити на відновлення;

– регуляторні зміни: державні органи можуть впроваджувати нові регуляції, спрямовані на підтримку економіки, що також вплине на кредитну політику банків. Це може включати вимоги до капіталізації, резервування або спеціальні програми підтримки кредитування;

– технологічні інновації: швидкий розвиток цифрових технологій у фінансовому секторі створює нові можливості для банків. Адаптація кредитної політики може включати використання нових технологій для оцінки кредитоспроможності, автоматизації процесів кредитування та покращення клієнтського сервісу [3].

Продовжуючи висвітлення питання, спробуємо визначити основні ризики кредитування й оцінити потреби клієнтів у фінансуванні. На наш погляд, основними слід визнати:

1) кредитний ризик: збільшення ймовірності неповернення кредитів є одним із головних ризиків. У воєнний час багато позичальників, як фізичних, так і юридичних осіб, стикаються з фінансовими труднощами, що може призводити до зниження їхньої платоспроможності;

2) ризик ліквідності: зростання обсягу неповернених кредитів може негативно вплинути на ліквідність банків, що вимагає від банків посиленої роботи над управлінням ліквідністю, щоб уникнути фінансових труднощів;

3) операційний ризик: зміни в технологічній інфраструктурі й процесах можуть призвести до операційних збоїв. У кризових умовах важливо забезпечити безперервність процесів кредитування й обслуговування клієнтів;

4) ризик ринкових коливань: нестабільність валютних курсів і процентних ставок може вплинути на вартість кредитів і, відповідно, на платоспроможність позичальників, що потребує від банків адаптації умов кредитування [4].

У воєнний час з огляду на зміну потреби клієнтів у фінансуванні банкам необхідні гнучкість ті швидка реакція, оскільки:

1) зростає потреба в споживчих кредитах для покриття базових витрат, таких як житло, харчування та медичні послуги. Банки повинні розробити програми, що враховують ці потреби, пропонуючи доступні умови кредитування;

2) підприємства потребують фінансування для підтримки своєї діяльності, рефінансування боргів і відновлення виробництва. Банкам важливо пропонувати спеціалізовані програми кредитування бізнесу, що враховують специфіку ведення діяльності в умовах кризи;

3) з огляду на те, що багато людей та підприємств стикаються з труднощами, банки повинні враховувати соці-

альну відповідальність, пропонуючи програми підтримки, знижені процентні ставки або відстрочки погашення;

4) зростаюча роль цифрових технологій вимагає від банків адаптації до нових форм взаємодії з клієнтами. Впровадження онлайн-платформ для кредитування може значно спростити процес отримання фінансування [5].

Як бачимо, під час воєнного стану комерційні банки відіграють суттєву роль у забезпеченні фінансової стабільності й підтримки економіки, особливо в регіонах, які зазнали значних втрат. Адаптація кредитних продуктів й активна участь банків у відновленні постраждалих територій – необхідний крок для ефективного реагування на виклики.

Виходячи з цього, необхідно оптимізувати кредитні продукти, запровадивши надійні механізми. При розробленні слід виходити з таких характеристик, як:

– гнучкість умов кредитування, тобто банкам слід впроваджувати кредитні програми з гнучкими умовами, такими як можливість відстрочки платежів, зниження процентних ставок в період кризи, або адаптація термінів погашення. Це дозволить позичальникам легше справлятися з фінансовими труднощами;

– наявність спеціалізованих програм для постраждалих регіонів, що передбачає розробку кредитних продуктів, спрямованих на відновлення інфраструктури, покращення житлових умов та підтримку малих і середніх підприємств, які постраждали від військових дій. Програми можуть включати пільгові умови кредитування для підприємств, що планують відновлення виробництва;

– підтримка соціально вразливих груп, чого можна досягти, розробивши програми, що забезпечують фінансування для соціально вразливих верств населення, таких як безробітні, пенсіонери та багатодітні сім'ї. Це може включати мікрокредити на покриття основних витрат;

– впровадження цифрових рішень із метою підвищення доступності кредитних продуктів, задля цього банки повинні використовувати цифрові платформи для швидкого оформлення кредитів і моніторингу стану позичальників. Це спростить процес отримання фінансування і зменшить адміністративні витрати [6].

Висновки. Підсумовуючи, вкажемо, що аналіз змін в економічному середовищі дав змогу визначити основні ризики кредитування, встановити роль банків у відновленні постраждалих регіонів, надати рекомендацій щодо оптимізації кредитних продуктів.

З'ясовано, що в умовах економічної нестабільності банкам необхідно бути гнучкими й адаптивними, щоб ефективно реагувати на виклики. Оптимізація кредитних продуктів, спрямованих на підтримку як фізичних осіб, так і бізнесу, є критично важливою для збереження фінансової стійкості банківської системи. Водночас активна участь банків у відновленні інфраструктури й підтримка соціально вразливих груп населення сприятимуть не лише економічному відновленню, а й соціальній стабільності в регіонах, постраждалих від військових дій.

Таким чином, адаптація кредитної політики є ключовим фактором для забезпечення фінансової стабільності й підтримки економіки в умовах сучасних викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Подік С. М. Кредитна політика комерційного банку. Теорія і практика: навч. посіб. [для студ. вищих навч. закл.]. Київ: ФАДА, ЛТД, 2007. 254 с.
2. Михайляк Г. В., Михайляк І. В. Кредитна політика банків та шляхи її оптимізації. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 27(2). С. 103–106.
3. Інтегрована система управління ризиками банку : монографія / Н. П. Шулъга, В. І. Міщенко, Л. Л. Анісімова та ін. ; за заг. ред. Н. П. Шулъги. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 440 с.
4. Бітнер І., Коротких О. Кредитна політика комерційного банку в умовах економічної нестабільності. *Економіка та суспільство*. 2023. №56.
5. Доценко І. Управління кредитними ризиками банківських установ в умовах воєнного стану. *Modeling the development of the economic systems*. 2024. № 1. С. 156–162. URL: <https://doi.org/10.31891/mdes/2024-11-22>.
6. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/>

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ В УКРАЇНІ

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF LEGAL REGULATION OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS IN UKRAINE

Козир С.С., студентка ІV курсу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню аспектів національного та міжнародно-правового регулювання діяльності транснаціональних корпорацій. Розглянуто питання ролі даних суб'єктів господарювання в інвестиційній ситуації в Україні.

Встановлено основні законодавчі та наукові підходи до визначення поняття «транснаціональні корпорації», запропоновано перелік основних ознаки, які притаманні таким суб'єктам підприємницької діяльності. Розглянуто питання особливостей регулювання діяльності транснаціональних корпорацій внутрішнім (національним) законодавством та міжнародними нормативно-правовими актами та угодами. Акцентовано увагу на недостатності правового регулювання діяльності зазначених суб'єктів господарювання, про що зазначалось Міжнародним судом ООН у 1970 році у справі *Barcelona Traction, Light and Power Company Limited*. Визначенно особливості структури транснаціональних корпорацій та встановлено основні форми діяльності цих суб'єктів підприємницької діяльності в Україні. Досліджено питання прояву позитивного та негативного впливу діяльності транснаціональних корпорацій в іноземних країнах та на території нашої держави, що проілюстровано відомими судовими рішеннями у справах *Nestle USA, inc. v. Doe et al.* та *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*

З'ясовано тенденції розвитку правового регулювання діяльності транснаціональних корпорацій на міжнародній арені, що знайшло своє відображення у проєкті міжнародного правового акту «Юридично обов'язковий інструмент міжнародного права прав людини з регулювання діяльності транснаціональних корпорацій та інших бізнес-утворень» від 2018 року.

Проаналізовано питання перспективи розроблення національних нормативно-правових актів, з метою регулювання діяльності транснаціональних корпорацій в Україні, визначенно основні положення відповідного нормативно-правового акту.

Ключові слова: транснаціональна корпорація, міжнародне економічне право, міжнародна економіка, інвестиції, тенденції розвитку правового регулювання транснаціональних корпорацій.

The article is devoted to the study of aspects of national and international legal regulation of the activities of transnational corporations. The issue of the role of these business entities in the investment situation in Ukraine is considered. The main legislative and scientific approaches to the definition of the concept of «transnational corporations» are established, a list of the main features inherent in such business entities is proposed. The issue of the features of the regulation of the activities of transnational corporations by domestic (national) legislation and international regulatory legal acts and agreements is considered. Attention is focused on the insufficiency of the legal regulation of the activities of these business entities, which was noted by the UN International Court of Justice in 1970 in the *Barcelona Traction, Light and Power Company Limited* case. The features of the structure of transnational corporations are determined and the main forms of activity of these business entities in Ukraine are established. The issue of the manifestation of the positive and negative impact of the activities of transnational corporations in foreign countries and on the territory of our state is investigated, which is illustrated by well-known court decisions in the cases of *Nestle USA, inc. v. Doe et al.* and *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*

The trends in the development of legal regulation of the activities of transnational corporations in the international arena are clarified, which is reflected in the draft international legal act "Legally binding instrument of international human rights law on the regulation of the activities of transnational corporations and other business entities" from 2018.

The issue of the prospects for the development of national regulatory legal acts to regulate the activities of transnational corporations in Ukraine is analyzed, and the main provisions of the relevant regulatory legal act are determined.

Key words: transnational corporation, international economic law, international economy, investments, trends in the development of legal regulation of transnational corporations.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день транснаціональні корпорації (надалі – ТНК) відіграють важливу роль як в міжнародній економіці, так і в економіках держав походження та приймаючих країн. Серед науковців відсутній єдиний підхід до розуміння транснаціональних корпорацій та виокремлення їх основних ознак, що є перешкодою до встановлення правової природи таких суб'єктів господарювання. ТНК мають значний вплив як на економічне, так і на політичне, екологічне і соціальне становище приймаючих держав. ТНК також є одними з найбільших інвесторів, тому держави зацікавлені у залученні їх інвестицій, що потребує наявності відповідної сучасної правової бази. На даний момент існує проблема в питанні правової діяльності транснаціональних корпорацій як на міжнародному рівні, так і національному. Неспроможність національного законодавства регулювати діяльність відповідних корпорацій несе в собі велику кількість ризиків, у тому числі для інтересів держави в період повоєнного відновлення країни та її економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз особливостей здійснення діяльності транснаціональними корпораціями та питання їх регулювання було досліджено як вітчизняними, так і міжнародними науковцями, серед яких необхідно відзначити роботи наступних вчених:

О. Бакалінська, В. Величко, В. Гайворонський, І. Давидова, А. Даль Рі, І. Дахно, Д. Деніелс, І. Спасибо-Фатєєва, та інші вчені.

Мета статті. Дослідження особливостей діяльності транснаціональних корпорацій та проблемних аспектів їх правового регулювання в Україні та в міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу. Для відновлення нашої держави, відбудови промисловості, створення нових підприємств та покращення економічної ситуації, після закінчення війни, ми маємо залучити міжнародні інвестиції в Україну. На сьогоднішній день, одними з найбільших світових інвесторів є транснаціональні корпорації.

Без сумнівів, вони відіграють важливу роль та укріплюють свої позиції в міжнародній економіці. Наприклад, з 500 ТНК 85 контролюють 70% всіх закордонних інвестицій. За галузями економіки ТНК реалізують 95% фармацевтики, 80% всієї виробничої електроніки і хімії та 76% продукції машинобудування (виробнича сфера), 60% ТНК зайнято у сфері виробництва, 37% – у сфері послуг і 3% – у видобувній промисловості і сільському господарстві [1, с. 6]. Що стосується інвестицій та реінвестицій в економіку України, то основними закордонними інвесторами за даними Forbes на 2024 рік є наступні ТНК:

Laude (Польща, 100 млн. \$ інвестицій), Nestle (Швейцарія, 45 млн. \$), Carlsberg (Данія 40 млн. \$), Phillip Morris (США, 35 млн. \$) [2].

Наразі в науці не існує єдиного та сталого визначення ТНК, тому дане питання лишається дискусійним. Проте, існують поняття, які на нашу думку, найбільш повно охоплюють сутність даного явища. Конференція ООН з торгівлі та розвитку ("UNCTAD") (надалі – ЮНКТАД) у 2002 році надала офіційне визначення поняття «транснаціональна корпорація». За ним транснаціональна корпорація – це підприємства, що складаються з материнського підприємства та його закордонних філій [3, с. 3]. Тобто, з цього визначення можна зробити висновок, що *ТНК вважаються суб'єктами підприємницької діяльності, які володіють або контролюють виробничі активи в декількох країнах.*

Слід зауважити, що ЮНКТАД у своїх щорічних звітах про світові інвестиції (World Investment Report) використовує термін «мультинаціональні підприємства» (Multinational Enterprise, "MNE"), а не «транснаціональні корпорації» (Transnational Corporation, "TNC"). І термін «транснаціональна корпорація» (Transnational Corporation, "TNC"), і «мультинаціональне підприємство» (Multinational Enterprise, "MNE") є синонімами та вживаються як загальноприйняті з 1960 року.

У Кодексі поведінки транснаціональних корпорацій від 1983 року вказується, що «транснаціональна корпорація» – це підприємство, що складається з підрозділів у двох або більше країнах, які мають узгоджену політику та спільну стратегію, і є взаємопов'язаними спільними системами ухвалення рішень одного або декількох центрів, які мають значний вплив на діяльність інших компонентів, зокрема обмін знаннями, ресурсами та відповідальність [4, с. 192].

Аналіз наукової літератури, проєктів міжнародно-правових актів та чинного міжнародного та національного законодавства дає нам підстави визначити наступні ознаки ТНК:

- 1) материнське підприємство та філії розташовані у різних країнах;
- 2) компанія реалізує продукцію в декількох державах;
- 3) є економічно єдиною системою, контроль та управління якою здійснюються з одного спільного центру;
- 4) материнське підприємство та філії мають єдину стратегію діяльності;
- 5) схильність до диверсифікації видів діяльності як в схожих галузях (пов'язана диверсифікація), так і в різних галузях (непов'язана диверсифікація). Наприклад, ТНК "Campbell" обрала пов'язану диверсифікацію у сфері харчової промисловості, а ТНК "Nestle" вибрала непов'язану диверсифікацію, оскільки її діяльність пов'язана з наступними галузями: харчова промисловість, готельно-ресторанний бізнес, косметична промисловість та ін.;
- 6) активна інвестиційна діяльність, оскільки ТНК інвестують значні кошти в інші країни, в тому числі для розвитку наукових досліджень, розробку нових технологій, будівництва заводів та виробництв;
- 7) мають вплив на національну та світову економіку, оскільки контролюють значні активи.

Оскільки діяльність ТНК є міжнародною та транскордонною, то виникають питання юрисдикції, які на сьогоднішній день є проблемними, оскільки функціонування ТНК не може відбуватись виключно у відповідності до національного законодавства певної країни через те, що вони мають у своїй структурі юридичних осіб, які зареєстровані та діють відповідно до законодавства різних приймаючих держав, а тому таке регулювання буде неповним. У свою чергу на міжнародному рівні розроблені лише рекомендаційні документи, які мають диспозитивні норми. Саме тому виділяють два рівні правового регулювання діяльності ТНК, які перебувають у тісному зв'язку:

внутрішнє (національне) законодавство та міжнародні багатосторонні угоди [5, с. 116].

Структурно, ТНК мають материнські підприємства, а на території нашої держави діють в таких формах: *дочірнє підприємство* (наприклад агропромислова ТНК Bunge створила в Україні ДП «Сантрейд»), *асоційована компанія* (ТНК Fairfax Financial Holdings Ltd, яка володіє 30% акцій агропромхолдингу Астарта-Київ), *філія* (як у випадку з ТНК Inditex, яка має в Україні свою філію під назвою Індітекс Україна) або *представництва* (яскравою ілюстрацією є ТНК Samsung Electronics, представництво якої діє в Україні з 1993 року). З огляду на це, можемо визначити, що *в Україні на них поширюється дія таких нормативно-правових актів:* Конституція України (оскільки визначає основну здійснення підприємницької діяльності в Україні, наприклад, в статті 42 закріплено, що кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом), Господарський кодекс України (статті 116 та 117), Закон України (надалі – ЗУ) «Про режим іноземного інвестування», ЗУ «Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів господарювання, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження», ЗУ «Про зовнішньоекономічну діяльність» та інші. Окрім цього, 13 липня 1999 року Верховною Радою України, законом №921-ХІV, було ратифіковано Конвенцію про транснаціональні корпорації (надалі – Конвенція). Слід зауважити, що 15 листопада 2023 року в Україні відбувся вихід з цієї Конвенції на підставі ЗУ «Про вихід України з Конвенції про транснаціональні корпорації». У пояснювальній записці вищезазначеного ЗУ була вказана наступна мотивація такої дії: «На сьогодні створення транснаціональних корпорацій між підприємствами України та держав-учасниць СНД у рамках правового регулювання зазначеної Конвенції не здійснюється. Конвенція застаріла в цілому та не відповідає сучасному стану торговельно-економічних відносин між державами, а також актуальній євроінтеграційній політиці України» [6]. Наразі, це рішення призвело до виникнення прогалин в правовому регулюванні діяльності ТНК, оскільки система українського законодавства з цього питання є розгалуженою, але не охоплює усі аспекти цієї сфери.

Специфічним є також той факт, що у 1970 році Міжнародний суд ООН у справі Barcelona Traction, Light and Power Company Limited визнав недостатність правового регулювання діяльності ТНК та невідповідність інструментів міжнародного права існуючому на той момент фактичному впливу транснаціональних корпорацій [7]. Наприклад, у 1972 році Економічною і соціальною радою Організації Об'єднаних Націй було створено спеціалізовану Комісію ООН з питань транснаціональних корпорацій, а у 1975 році створено Міжурядову робочу групу з розроблення проєкта Кодексу поведінки транснаціональних корпорацій, яка розпочала свою роботу у 1977 році. При створенні цього проєкту виникли суперечності між делегаціями країн походження ТНК та приймаючими країнами, що стосувались дискримінаційних заходів з боку приймаючих країн. Так більш розвинені країни, з яких походили ТНК, хотіли, щоб втручання урядів приймаючих держав у діяльність транснаціональних корпорацій було обмежене, а менш розвинені, на території яких діяли закордонні філії, домагались зменшення для приймаючих країн негативних наслідків (економічних, політичних, екологічних тощо), що виникали та були тісно пов'язані з діяльністю ТНК на їх території.

Тож, на нашу думку, законодавство України потребує консолідації вже існуючих національних правових норм та прийняття нових, з метою врегулювання всіх можливих аспектів даної сфери, оскільки існує потреба ефективної діяльності ТНК на території України. Варто розглянути можливість створення окремого Закону України, який міг би носити назву «Про діяльність транснаці-

ональних корпорацій» (надалі – Закон «Про ТНК»), який би, у тому числі, враховував міжнародний досвід, закріплений у: Хартії економічних прав і обов'язків держав, Конвенції про транснаціональні компанії, проєкті Кодексу поведінки транснаціональних компаній та Кодексі іноземних інвестицій.

Діяльність транснаціональних компаній в Україні має свій негативний та позитивний вплив на розвиток нашої країни, який треба враховувати при створенні відповідного нормативно-правового акту. До негативних чинників можна віднести: по-перше, іноземні суб'єкти господарювання зацікавлені в найбільш розвинутих й перспективних сегментах промислового виробництва і науково-дослідних структур приймаючої країни; по-друге, ТНК у своїй стратегічній політиці зорієнтовані, як правило, на поглинання місцевих компаній і таким чином спричиняють посилення нестійкості інвестиційного процесу; по-третє, у разі криз можуть закривати виробництва, що викликає збільшення безробіття [8, с. 165]. Аналізуючи міжнародну судову практику, ми зробили висновок, що ТНК доволі часто не несуть відповідальності за порушення прав людини, ігнорують закони та не хещують корупцією. Яскравою ілюстрацією є судова справа Nestle USA, inc. v. Doe et al., рішення в якій було прийнято Верховним судом США 17 червня 2021 року [9]. Суть справи полягала в тому, що, як стверджували позивачі, ТНК (у нашому випадку компанії Nestle та Cargill) викупили їх у рабство, коли вони були ще дітьми, та безоплатно використовували їх працю для збирання какао-бобів, періодично піддаючи заявників тортурам. Також відомою є справа Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co., з приводу якої є рішення Верховного суду США від 17 квітня 2013 року [10]. У цьому випадку ТНК разом з владою Нігерії жорстко придушила мирний мітинг, який місцеве населення зібрало проти агресивної розробки нафти цією ТНК в дельті ріки Нігер. Окрім цього відомі випадки, коли ТНК втручаються у внутрішню політику приймаючої держави.

До позитивних чинників ми можемо віднести: по-перше, у нормальних умовах господарювання, коли відсутній фактор кризової ситуації, діяльність ТНК сприяє створенню нових робочих місць, що забезпечує зменшення рівня безробіття; по-друге, розвиток науково-технічного потенціалу, а також вироблення нових підходів до управління та менеджменту; по-третє, інвестування в промисловість; по-четверте, сплата податків в державний бюджет; по-п'яте, стимулювання розвитку національної економіки, збільшення та прикорення зростання ВВП; по-шосте, збільшення обсягів виробництва конкурентоспроможного продукту, що насичує внутрішній ринок та зміцнює зовнішньоторговельні позиції країни [11]. Також сталий розвиток транснаціональних корпорацій є важливою складовою глобального економічного благополуччя та розвитку, а також забезпечує розвиток в різних країнах та регіонах.

Виходячи з вищезазначеного, ми вважаємо, що Закон має містити норми, які б посилювали повагу транснаціональних корпорацій до прав людини, а також забезпечували ефективний доступ до правосуддя та надавав великий спектр засобів попередження відповідних порушень та захисту жертвам порушення прав людини, викликаних бізнес-активністю ТНК. Саме тому, при створенні відповідного проєкту Закону слід враховувати напрацювання Міжурядової робочої групи відкритого складу щодо ТНК та інших підприємств стосовно прав людини у проєкті міжнародного правового акту: «Юридично обов'язковий інструмент міжнародного права прав людини з регулювання діяльності транснаціональних корпорацій та інших бізнес-утворень» від 2018 року [12].

Також визначальною рисою ТНК є те, що їх інтереси тісно пов'язані з інтересами держави, з якої вони походять, оскільки вони забезпечують надходження капіталу, а як результат – високий рівень життя громадян. Саме тому, на нашу думку, Україна зацікавлена в розробці такого законодавства, яке б підтримувало розвиток ТНК, створених на території України, але б активно залучало і іноземні корпорації та забезпечувало можливість сталого та ефективного розвитку правової культури у цій сфері, а також економіки країни.

Проблемним питанням в регулюванні діяльності ТНК постає і правовий статус договорів, укладених між ТНК та державами (концесійні договори). У наукових колах на даний момент превалює думка про віднесення таких концесійних контрактів саме до сфери міжнародного приватного права або національного права держав. А. Даль Рі підкреслює, що транснаціональні корпорації все ж таки не здатні укладати повноцінні міжнародні договори, а їх концесійні угоди з державами не можуть вважатися міжнародними [13, с. 426].

Враховуючи усе вищезазначене, ми вважаємо, що новий Закон «Про ТНК», який регулюватиме діяльність ТНК має містити наступні норми: поняття ТНК; принципи діяльності іноземних ТНК на території України (наприклад, той самий принцип урахування політики нашої країни в сфері права і економіки або принцип підпорядкованості нашому законодавству); обов'язки транснаціональних корпорацій щодо прав людини на території України; особливості створення, реорганізації та ліквідації ТНК; порядок звернення стягнення кредиторів на майно ТНК, у разі припинення або визнання банкрутом; правосуб'єктність ТНК; чітко окреслені межі діяльності іноземних ТНК у стратегічних сферах промисловості; можливості підтримки та субсидювання ТНК, створених на території України; порядок та виключні обставини, коли держава може втручатись у діяльність філій іноземних ТНК та ТНК створених на території України та визначати аспекти участі у національних економічних програмах розвитку; гнучку та справедливую систему оподаткування; порядок інвестиційної діяльності ТНК на території України та захист їх інвестицій.

У тому числі потрібні зміни до антимонопольного законодавства у питанні його лібералізації по відношенню до національних транснаціональних корпорацій та приведенні його у відповідність до норм міжнародного права, оскільки національне законодавство у цій сфері є застарілим та жорсткішим, ніж законодавство країн Європейського союзу [14, с. 15], що перешкоджає розвитку вітчизняних ТНК та їх конкурентоспроможності на іноземних ринках.

Висновок. На даний час транснаціональні компанії відіграють важливу роль у розвитку міжнародної економіки, та наявна тенденція до посилення їх впливу. ТНК є одними з найбільших інвесторів, що є безумовно важливим для приймаючої країни. У результаті аналізу викладеного матеріалу можна зробити висновок, що міжнародна та національна правова регламентація діяльності транснаціональних компаній не є достатньою. Також науковцями досі не сформульовано сталого визначення «транснаціональної корпорації» та не визначено перелік ознак ТНК, які б допомогли окреслити правове становище ТНК як суб'єкта господарювання. Саме через це необхідно удосконалити національне законодавство, для того щоб ефективно регулювати діяльність ТНК на території України. Для цього необхідно розробити Закон України «Про діяльність транснаціональних корпорацій», який би враховував міжнародний досвід, охоплював питання відповідальності ТНК за порушення прав людини та встановлював пріоритетність інтересів національних ТНК.

ЛІТЕРАТУРА

1. Давидова І.О., Величко К.О., Печенка О.І. Транснаціональні корпорації : навчальний посібник. Харків : Видавництво «Форт», 2018. 175 с.
2. Інвестують попри війну. Хто та скільки вкладає в Україну серед міжнародного та українського бізнесу? *Forbes* : веб-сайт. URL: <https://forbes.ua/money/investuyut-popri-viynu-khto-ta-skilki-vkladae-v-ukrainu-sered-mizhnarodnogo-ta-ukrainskogo-biznesu-oglyad-vid-investanalitika-artema-shcherbini-08122023-17779> (дата звернення: 18.11.2024).
3. Transnational corporations and export competitiveness. / ed. by United Nations Conference on Trade and Development. New York : United Nations, 2002. 347 p.
4. United Nations Commission on Transnational Corporations: Draft U.N. Code of Conduct on Transnational Corporations. *International Legal Materials*. 1983. Vol. 22, № 1. P. 192–206. URL: <https://doi.org/10.1017/s0020782900058460> (дата звернення: 18.11.2024).
5. Дахно І.І. Міжнародне економічне право. 3-тє вид., перероб. і доповн.: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 304 с.
6. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про вихід України з Конвенції про транснаціональні корпорації» ІПС ЛІГА: ЗАКОН : веб-сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GI07389A> (дата звернення: 18.11.2024).
7. Justice I. C. o. Affaire de la Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgique c. Espagne) : Case concerning the Barcelona Traction, Light and Power Company Limited (Belgium v. Spain), 1970. 452 p. URL: <https://www.icj-cij.org/case/50>
8. Ковальчук С. Негативний вплив діяльності ТНК на економіку України в умовах фінансової кризи. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2010. Вип. 88. Ч. 1. С. 164–166.
9. Рішення Верховного суду США від 17.06.2021 року у справі Nestle USA, inc. v. Doe et al. URL: https://www.supremecourt.gov/opinions/20pdf/19-416_j4dj.pdf
10. Рішення Верховного суду США від 17.04.2013 року у справі Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/569/108/>
11. Нікітіна Т.А. Вплив діяльності транснаціональних корпорацій на національні економіки. Київ : Наукова бібліотека Національного університету харчових технологій., 2009. 7 с. URL: <https://dspace.nuft.edu.ua/server/api/core/bitstreams/447577cc-fd77-4f49-b3ca-1cf19f17b17b/content> (дата звернення: 18.11.2024).
12. Legally binding instrument to regulate, in international human rights law, the activities of transnational corporations and other business enterprises. ZERO DRAFT 16.7.2018./ ed. by United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. 2018. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session3/DraftLBI.pdf> (дата звернення: 18.11.2024).
13. Птиця В.А., Гнітій А.О., Ісянов А.Р. Проблема міжнародної правозданості транснаціональних корпорацій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 424–427.
14. Бакалінська О. Актуальні проблеми антимонопольного законодавства України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2014. № 12. С. 14–17.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІНВЕСТИВАННЯ В УКРАЇНІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

SOME ISSUES OF INVESTING IN UKRAINE IN THE CURRENT CONDITIONS OF DIGITALISATION OF SOCIETY

Кудрявцева В.В., к.ю.н.,
асистентка кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Іржавська В.Є., студентка IV курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Дана стаття присвячена деяким питанням інвестування в Україні в сучасних умовах цифровізації суспільства. Адже у новітніх умовах розвитку держави, інвестиції є одним з найефективніших засобів забезпечення умов для сталого розвитку ринкової економіки, позитивних структурних змін в економіці та поліпшення показників якості економічної діяльності країни в цілому. Своєю чергою, процес цифровізації є визнаним механізмом економічного зростання завдяки здатності технологій позитивно впливати на ефективність, результативність, вартість та якість економічної, громадської та особистої діяльності. Тому в статті досліджується, чи можна одними із видів інвестицій розглядати цифрові активи й віртуальні активи, як наслідок цифровізації.

Досліджено вищезгадані поняття, відповідно до яких цифровий актив немає законодавчого закріплення, а віртуальний актив визначений у Законі України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового ураження» від 06.12.2019 року № 361-IX [11], а також у Законі України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 року № 2074-IX [12], який ще не набрав чинності (набере чинності лише з дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з віртуальними активами»). Окрім цього, було проаналізовано поняття «віртуальний актив», який Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (Financial Action Task Force) доповнила таким поняттям та запровадила зміни до своїх Рекомендацій.

Досліджено, поняття цифрової валюти, також те, що вперше національні цифрові гроші як законний засіб платежу було запроваджено в 2020 році у Співдружності Багамських Островів і в Камбоджі. Проаналізовано вітчизняне законодавство, щодо випуску цифрових грошей, що закріплено в Законі України «Про платіжні послуги» [13] та інше. Також, висвітлено, те як війна вплинула на найпопулярніші напрямки інвестування, також те як така ситуація могла б покращитися, завдяки новим видам інвестування.

Ключові слова: інвестиції, цифровізація, віртуальні активи, цифрові активи, цифрові гроші.

This article is devoted to some issues of investment in Ukraine in the current conditions of digitalisation of society. In the current conditions of the state's development, investments are one of the most effective means of ensuring conditions for the sustainable development of a market economy, positive structural changes in the economy and improvement of the quality of the country's economic activity in general. In turn, the process of digitalisation is a recognised mechanism of economic growth due to the ability of technology to positively affect the efficiency, effectiveness, cost and quality of economic, social and personal activities. Therefore, the article investigates whether digital assets and virtual assets as a consequence of digitalisation can be considered as one of the types of investments.

The author examines the aforementioned concepts, according to which a digital asset has no legislative definition, and a virtual asset is defined in the Law of Ukraine 'On Prevention and Counteraction to Legalisation (Laundering) of the Proceeds of Crime, Terrorist Financing and Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction' of 06.12.2019 No. 361-IX [11], as well as in the Law of Ukraine 'On Virtual Assets' dated 17.02.2022 No. 2074-IX [12], which has not yet entered into force (it will only come into force from the date of entry into force of the Law of Ukraine 'On Amendments to the Tax Code of Ukraine on Taxation of Transactions with Virtual Assets'). In addition, the author analyses the concept of 'virtual asset', which the Financial Action Task Force on Money Laundering has added to the definition and amended its Recommendations.

The concept of digital currency is explored, as well as the fact that national digital money as a legal tender was first introduced in 2020 in the Commonwealth of the Bahamas and Cambodia. The author analyses the domestic legislation on the issuance of digital money, which is enshrined in the Law of Ukraine 'On Payment Services' [13] and others. The article also highlights how the war has affected the most popular investment areas, as well as how this situation could improve through new types of investment.

Key words: investment, digitalisation, virtual assets, digital assets, digital money.

Якщо проаналізувати визначення терміну «інвестиції», то думки науковців є різноманітними. Наприклад, Ю. Бондаренко під інвестиціями має на увазі «усі види наявних ресурсів території, зокрема інтелектуальний ресурс, залучення або розміщення яких у будь-який вид господарської чи іншої діяльності має на меті примноження з одночасним досягненням економічного, соціального, екологічного ефекту, враховуючи при цьому фактори ризику та окупності й чинник довіри в тривалому періоді до економічної системи загалом, включаючи всі її інституції» [1, с. 90].

О. Кириченко та О. Харченко, досліджуючи сутність інвестицій, дотримуються двох позицій щодо її трактування: фінансової та економічної. З фінансової сторони, інвестиції – «це система економічних та інших відносин з приводу колаобігу капіталу, який авансований у вигляді грошових, майнових, інноваційних та інтелектуальних цінностей в об'єкти підприємницької та інших видів

діяльності з метою отримання вигод від забезпечення процесу розширеного відтворення». Розглядаючи з економічної сторони, інвестиції – «це видатки на створення, розширення, реконструкцію та технічне переозброєння основного капіталу, а також на пов'язані з цим зміни оборотного капіталу» [2, с. 65].

Дзюрах Ю. М. запропонував своє бачення терміну інвестиції – «це використання усіх форм фінансових, майнових та немайнових (зокрема людських, інтелектуальних) ресурсів, що необхідні для здійснення господарської діяльності, реалізуються у підприємницьких проєктах і програмах та забезпечують розширене відтворення процесу суспільного виробництва» [3, с. 89].

З точки зору законодавчого закріплення зауважимо, що термін інвестицій згідно із Законом України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 року № 1560-ХІІ [4], трактується наступним чином: «усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти під-

приємницької та інших видів діяльності, в результаті якої створюється прибуток (дохід) та/або досягається соціальний та екологічний ефект». Виходячи зі змісту наступного абзацу, можна виокремити такі види інвестицій:

- кошти, цільові банківські вклади, паї, акції та інші цінні папери (крім векселів);
- рухоме та нерухоме майно (будинки, споруди, устаткування та інші матеріальні цінності);
- майнові права інтелектуальної власності;
- сукупність технічних, технологічних, комерційних та інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, навиків та виробничого досвіду, необхідних для організації того чи іншого виду виробництва, але не запатентованих («ноу-хау»);
- права користування землею, водою, ресурсами, будинками, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права;
- інші цінності» [4].

Попри те, що визначення інвестицій, згідно із Законом України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 року № 1560-ХІІ, розкриває сутність інвестицій, вважаємо за доцільне надати уточнення, а саме розширити поняття «інших цінностей».

Так, у Законі України «Про валюту і валютні операції» від 21.06.2018 року № 2473-19 закріплена наступна дефініція поняття «валютні цінності»: «національна валюта (гривня), іноземна валюта та банківські метали». Тобто валютними цінностями можна вважати грошові кошти у різній валюті. У зв'язку з цим виникає питання, чи можна вважати «іншими цінностями» цифрову валюту.

Для цього варто звернутися до такого процесу, як цифровізація, що за думкою Сосіна О. «є визнаним механізмом економічного зростання завдяки здатності технологій позитивно впливати на ефективність, результативність, вартість та якість економічної політики держави» [5, с. 46]. Цифровізація (з англ. digitalization) – це впровадження цифрових технологій в усі сфери життя. Це поступовий перехід від біологічних та фізичних систем у кібербіологічні та кіберфізичні.

Початок нового етапу розвитку банківської та платіжної систем, діяльності центральних банків, функціонування національних грошових систем і всієї грошово-фінансової системи в цілому можна віднести до об'єктивного процесу цифровізації всіх сфер економіки.

У зв'язку з цим постає питання, щодо практичного аспекту запровадження та використання цифрових активів центральних банків та можливість використання їх, як цифрових інвестицій, для покращення економічних процесів у воєнний та післявоєнний час, що й обумовлює актуальність теми дослідження. Але спочатку необхідно розмежувати схожі за змістом терміни.

Пристаючи до детального вивчення питання, передусім зазначимо, що в багатьох дослідженнях вживаються також такі синонімічні поняття, як «цифрові активи» і «віртуальні активи». Як стверджує А. Овчаренко, «серед науковців, ще немає єдиного підходу до змісту цих понять. Часто віртуальний актив або цифровий актив отожднюють із поняттям «криптовалюта», проте цифровий (віртуальний) актив, за справедливим зауваженням, як ширше поняття, є інформаційним ресурсом, похідним від права на цінність і таким, що обертається в розподіленому реєстрі у вигляді унікального ідентифікатора» [6, с. 101].

Якщо розмежовувати ці поняття, то термін «цифровий актив», за визначенням А. Кудь, «являє собою набір цифрових (двійкових) даних, які є автономними, унікально ідентифікованими та мають певну цінність» [7, с. 31]. Водночас це «інформаційний ресурс, похідний від права на цінність і такий, що обертається у розподіленому реєстрі у вигляді унікального ідентифікатора» [7, с. 34]. Спираючись на наведене, можна виділити такі ознаки комп'ютерної цифровізації: «набір цифрових (двійкових)

даних», який узагальнюється процесом зацифрування та підсилюється ознакою «певна цінність»; «право на цінність», тобто «є автономними, унікально ідентифікованими».

За сучасного розвитку технологій, прикладом автономності дій та унікальної ідентифікації є цифровий сервіс, який надає споживачу можливість створювати, обробляти, зберігати та поширювати дані в цифровій формі або отримувати доступ до таких даних, а також виконувати будь-які інші дії з даними в цифровій формі. До цифрових сервісів можна віднести організацію системи оподаткування, в умовах цифровізації, самого оподаткування та його адміністрування, що регулюється відповідним законодавством, адаптованим або трансформованим до цифрової економіки.

Зокрема, беручи до уваги реалії сьогодення, то у жовтні 2018 року Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (Financial Action Task Force, далі – FATF) запровадила зміни до своїх Рекомендацій і доповнила їх таким поняттям, як «віртуальний актив» [8]. До речі, FATF віртуальний актив трактує як «цифрове вираження цінності, яким можна торгувати в цифровому форматі або яке можна переказувати та використовувати для платіжних або інвестиційних цілей». Також зазначається, що віртуальні активи не містять цифрового вираження фіатних валют, цінних паперів та інших фінансових активів, які вже охоплені в інших розділах Рекомендацій FATF [9]. Зважаючи на визначення «віртуальний актив», запропоноване FATF, можна виокремити такі ключові ознаки віртуального активу:

- є цифровим вираженням цінності;
- ним можна торгувати в цифровому форматі або переказувати;
- може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей.

З огляду на сказане, доцільно зазначити, щодо Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації» від 17.01.2018 № 67-р [10], де зазначається, що одним з основних цілей цифрового розвитку є прискорення економічного зростання та залучення інвестицій. Окрім цього у 3 принципі законодавець зауважує, що «цифровізація створює нові можливості для інвестиційної діяльності, нові робочі місця, надає поштовх для розвитку вітчизняної ІТ-індустрії» [10]. Спираючись на це, можна стверджувати, що віртуальні й цифрові активи могли б стати одним із видів інвестування, що є наслідком цифрового розвитку, а також могли б сприяти збільшенню кількості інвестицій у повоєнний час. Для цього необхідно з'ясувати суть цих термінів. Передусім зауважимо, що українське законодавство поки що не містить такого поняття, як «цифрові активи».

Хоча, розглядаючи термін віртуальний актив, то відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019 року № 361-ІХ, у якому визначено в пп. 13 п. 1 ст. 1, що це є «цифрове вираження вартості, яким можна торгувати у цифровому форматі або переказувати і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей» [11]. Водночас пп. 1 п. 1 ст. 1 Закону України «Про віртуальні активи», який ще не набув чинності, передбачено, що віртуальний актив – нематеріальне благо, яке є об'єктом цивільних прав, має вартість і виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав [12]. Законом визначаються

принципи державної політики у сфері обігу віртуальних активів, а також права та обов'язки учасників ринку віртуальних активів.

Варто зупинитися й на похідному від «цифрові активи» терміні «цифрова валюта». Наразі впроваджено узгоджене визначення цифрової валюти центрального банку (central bank digital currency – CBDC) як зобов'язань центрального банку, які виражені в національній грошовій одиниці, мають цифрову форму та можуть виконувати функції засобу платежу, міри та засобу збереження вартості.

Уперше національні цифрові гроші як законний засіб платежу було запроваджено у 2020 році в Співдружності Багамських Островів і в Камбоджі. Цифровий засіб платежу було запроваджено у вигляді грошової одиниці Sand Dollar, курс якої до багамського долара було встановлено у співвідношенні 1:1. Від 2022 року було випущено 20000 цифрових гаманців, що охоплювало понад 7% дорослого населення. Щодо національної цифрової грошової одиниці Bakong у Камбоджі, то основною ціллю запровадження її також було підвищення рівня фінансової доступності населення, а також підтримка малого бізнесу.

Звернемося до вітчизняного законодавства, в якому існують відповідні норми. Як okazує їх вивчення, керівництвом України запроваджуються широкомасштабні заходи з розвитку цифровізації суспільства, а саме щодо визначення цифрових грошей. Щоправда, можливість випуску цифрової гривні перед цим комплексно дослідив Національний банк України. Перший пілотний проект був реалізований через два роки, а його мета полягала в емісії електронної гривні для роздрібних платежів, щоб мінімізувати транзакційні витрати на переказ грошей від одного учасника платіжного ринку до іншого і при цьому здійснювати їх практично миттєво. Перші випробування цифрової гривні відбулися в експерименті Нацбанку, де розрахунок проводився без участі комерційних банків і без комісії. Звісно, йдеться про відносно нову форму грошей, запроваджену урядом, особливістю якої є те, що вона визначається наявністю назви емітента, цифрового підпису емітента та номінальної вартості. Саме цим і пояснюється потреба у її вивченні і спостереженні за ринком.

Надалі у 2021 році Верховна Рада ухвалила новий закон «Про платіжні послуги» від 30.06.2021 № 1591-IX, в якому описано загальні принципи випуску цифрової гривні. Окрім цього, цей закон запровадив можливість використання цифрових грошей, які емітуються виключно НБУ. Щодо визначення цифрової валюти центрального банку, то це питання регулює пункт 96, статті 1 Закону, де зазначено, що «цифрові гроші Національного банку України – електронна форма грошової одиниці України, емітентом якої є Національний банк України» [13]. Тобто, відповідно до цього визначення, такі гроші – це цифровий еквівалент гривні. Важливо, що такий платіжний засіб може існувати лише в безготівковій формі, таке положення закріплено в частині 2, статті 3 ЗУ «Про платіжні послуги».

Зупинимось ще на одному моменті. У 2022 році планувався запуск пілотного проекту трьома різними компаніями, щодо розробки е-гривні. Надалі Міністерство цифрової трансформації мало обрати компанію, яка найкраще впорається із роботою. Експеримент мав на меті виплатити зарплату працівникам міністерства в е-гривні. Щоправда, Національний банк протестував і не бажав серед своїх співробітників вводити цифрові гроші за допомогою платіжної системи Prostim. Однак повномасштабне впровадження не дозволило реалізувати задумане.

Таким чином, із наведеного вище випливає, що цифрові гроші можуть стати в нагоді у багатьох сферах, як-от: оподаткування, зробивши його більш надійним, автоматичний аудит і автоматизована інтеграція з державними

та приватними реєстрами, збирання податків автоматично і в режимі реального часу. На нашу думку, однією з найбільших переваг цифрових грошей є створення економічної прозорості і усуненні багатьох ризиків, які хвилюють іноземних інвесторів, адже притік інвестицій в Україну – це важливий момент для підтримання економіки у воєнний час і у період стрімкого повоєнного відновлення.

Вважаємо за доцільне розглянути, як же війна вплинула на найпопулярніші напрямки інвестування в Україні [14]:

1) Державні облігації. Облігації внутрішньої державної позики вважаються надійними, адже їх гарантом виступає сама держава. Під час війни популярними є військові облігації, прибутковість яких може доходити до 18,5% річних.

2) Інвестування в будівництво. Зараз у попті на нерухомість відчувається певний спад через великі ризики можливості її втрати внаслідок бойових дій. Проте після війни даний напрямок знову стане популярним, адже почнеться відбудова країни і зменшиться ризик втрати.

3) Інвестування у землю постійно продовжує розвиватися. Це зумовлено тим, що її майже неможливо знищити. Особливо інвестування в землю розвивається на тих територіях, де не відбуваються активні бойові дії.

4) Інвестування в іноземні цінні папери. Наразі Національний банк України обмежив валютні операції, що зробило такий напрямок вкладання коштів доступним лише тим, хто має кошти на рахунках в інших країнах.

5) Інвестування в логістику та інфраструктуру будуть активно розвиватися й відбудовуватися після війни. Їх інвестиційний потенціал складає 123 млрд доларів. Україна має вигідне географічне розташування. Через неї проходить торгівельний шлях з Європи на схід. Також в Україні є кілька мереж логістики: автомобільні дороги, залізничні, річкові та Інвестування в Україні під час війни та перспективи інвестиційних процесів у післявоєнний час морські порти, аеропорти.

6) Інвестування в промислове виробництво. Його інвестиційний потенціал складає 16 млрд доларів. В Україні добре розвинена галузь машинобудування, виготовляється обладнання для різних галузей. На цей час внаслідок російської агресії промислове виробництво зазнало великих втрат і потребує оновлення. Саме це в майбутньому призведе до необхідності залучення інвестицій.

Висновок. Відтак, проаналізувавши вищевикладені сфери, можна зробити висновок, що важливими для економіки України є і залишається залучення саме інвестицій, в тому числі іноземних, чому може сприяти широка розгалужена цифровізація нашого суспільства. З огляду на це вбачається за доцільне додати до видів інвестицій цифрові й віртуальні активи, закріпивши відповідні положення на законодавчому рівні.

Опрацювавши приписи законодавства про цифрові засоби платежу, а саме цифрові гроші, можна дійти до висновку, що законодавець в поняття грошові кошти включає також електронні гроші та цифрові гроші у випадках, передбачених Законом України «Про платіжні послуги». Тобто під поняттям «інших цінностей» у законодавчому визначенні інвестицій можна також вважати цифрові гроші. Вбачається, що дане поняття повинно отримати відповідне закріплення у нормативно-правових актах. У зв'язку з цим пропонуємо, по-перше, у ЗУ «Про інвестиційну діяльність» в абзац 2 статті першої додати поняття цифрових грошей та/або цифрових інвестицій. По-друге у ЗУ «Про платіжні послуги», додати можливість інвестування за допомогою цифрових грошей. На нашу думку, саме це збільшить кількість інвестицій в Україну та покращить економічний стан нашої держави у воєнний час та для відбудови у післявоєнний період.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко Ю. Г. Підвищення ефективності державного управління в інвестиційній діяльності. Актуальні проблеми економіки. 2015. № 10. С. 89–94.
2. Кириченко О. А., Харченко О. І. Антикризова інвестиційна політика України. Актуальні проблеми економіки. 2010. № 1 (103). С. 64–74.
3. Дзюрах Ю. М. Сутність та класифікація інвестицій як фінансова економічних категорій *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Економіка»: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА, червень 2022. № 25(53). С. 87–94.
4. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 № 1560-XII./ *Відомості Верховної Ради України* (ВВР) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1560-12> (дата звернення: 15.11.2024).
5. Соснін О. Цифровізація як нова реальність країни. *Юридичний вісник України*. 2020. № 1. С. 45–54.
6. Овчаренко А. С. Віртуальні активи як об'єкти фінансового моніторингу. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2020. № 3. С. 98–103. URL: <http://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-3-2020/14.pdf> (дата звернення: 16.11.2024).
7. Кудь А. А. Обґрунтування поняття «цифровий актив»: економіко-правовий аспект. *International Journal of Education and Science*. 2019. Vol. 2, No. 3. P. 29–41.
8. Financial Action Task Force. (2012). The FATF recommendations. URL: <http://www.fatfgafi.org/publications/fatfrecommendations/documents/fatf-recommendations.html>
9. Financial Action Task Force. (2020). Virtual assets red flag indicators of money laundering and terrorist financing. URL: https://www.gfiu.gov.gi/uploads/8DovB_Virtual-Assets-Red-FlagIndicators.pdf
10. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р./ Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>
11. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення Закон України від 06.12.2019 № 361-IX./ *Відомості Верховної Ради України* (ВВР) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/361-20> (дата звернення: 20.11.2024).
12. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX./ *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text>
13. Про платіжні послуги: Закон України від 30.06.2021. № 1591-IX./ *Відомості Верховної Ради України* (ВВР) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text>
14. Хома І., Воробій Х. Інвестування в Україні під час війни та перспективи інвестиційних процесів у післявоєнний час. *Галицький економічний вісник*. № 1 (86). 2024. С. 84–89.
15. Бутнік-Сіверський О. Цифрові та віртуальні активи: методологія, правові аспекти, нематеріальні ресурси. *Економіка інтелектуальної власності. Теорія і практика інтелектуальної власності* № 2. 2024. С. 94–104. URL: <https://dspace.nuft.edu.ua/server/api/core/bitstreams/39cd7236-5c81-4823-9740-1ee6074f11cf/content>

ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРЯМИХ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ В УКРАЇНІ

PROSPECTS FOR IMPROVING THE LEGAL REGULATION OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN UKRAINE

Лисюченко А.С., студентка ІV курсу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснюється комплексний аналіз правових аспектів регулювання прямих іноземних інвестицій (ПІІ) та їхньої ролі в економічному відновленні України. Проаналізовано дослідження багатьох міжнародних організацій (включно із Світовим банком, Продовольчою та сільськогосподарською організацією (ФАО)) щодо необхідності іноземного інвестування для повоєнної відбудови України. Особливу увагу приділено виділенню переліку стратегічно важливих секторів економіки, у яких вкладення капіталу із закордону має перебувати під значним контролем держави для забезпечення стало економічного зростання. Розглянуто існуюче нормативне регулювання прямих іноземних інвестицій (ПІІ) та проаналізовано передові підходи до нормотворення в сталій практиці Європейського союзу. У роботі досліджено напрямки вдосконалення нормативно-правової бази в Україні, зокрема запропоновано оновлення існуючих правових актів з метою гармонізації українського законодавства з *acquis communautaire* Європейського союзу. Також у роботі запропоновано нормативне визначення «прямих іноземних інвестицій». Визначено критерії для здійснення аналізу прямих іноземних інвестицій в секторах економіки, які потребують посиленого державного контролю, та враховано досвід країн-членів Європейського союзу для наданого висновку. Здійснено аналіз міжнародного досвіду щодо наявних моделей контролю за прямими іноземними інвестиціями (ПІІ). Зокрема наведено приклади систем регуляторних органів у сфері контролю за прямими іноземними інвестиціями (ПІІ) країн-членів Європейського союзу. Обґрунтовано доцільність визначення державного органу в Україні, який буде здійснювати контроль за прямими іноземними інвестиціями (ПІІ) на основі кращих міжнародних практик. Запропоновано концепцію, за якої буде утворено багатоступеневий механізм взаємодії між державними органами з метою провадження єдиної політики у сфері контролю за прямими іноземними інвестиціями (ПІІ). У статті також висвітлено практичні аспекти формування механізму контролю за прямими іноземними інвестиціями та перспективи його впровадження в умовах повоєнного економічного відновлення України. Наведено аргументи щодо перспективи інтеграції механізму контролю за прямими іноземними інвестиціями (ПІІ) в загальну стратегію економічного відновлення України, зокрема з метою підвищення довіри міжнародних інвесторів та забезпечення покращення інвестиційного середовища.

Ключові слова: прямі іноземні інвестиції (ПІІ), скринінг, повоєнна відбудова, іноземне інвестування.

The article provides a comprehensive analysis of the legal aspects of foreign direct investment (FDI) regulation and its role in Ukraine's economic recovery. The studies of many international organizations (including the World Bank and the Food and Agriculture Organisation (FAO)) on the need for foreign investment for the post-war reconstruction of Ukraine is analyzed. Particular attention is paid to identifying a list of strategically important sectors of the economy in which foreign direct investment (FDI) should be under significant state control to ensure sustainable economic growth. The existing regulatory framework for foreign direct investment (FDI) is reviewed and advanced approaches to rulemaking in the sustainable practice of the European Union are analyzed. The directions of improvement of the regulatory framework in Ukraine are investigated, in particular, update of the existing legal acts in order to harmonize Ukrainian legislation with the EU *acquis Communautaire* is proposed. A regulatory definition of 'foreign direct investment' is also suggested. Criterias for analyzing foreign direct investment in sectors of the economy that require enhanced state control are identified taking into account the experience of the EU member states in drawing this conclusion. The international experience of existing models of control over foreign direct investment (FDI) is analyzed. In particular, examples of regulatory systems in the field of control over foreign direct investment (FDI) in the EU member states are provided. The article substantiates the expediency of determining the state body in Ukraine that will exercise control over foreign direct investment (FDI) on the basis of the best international practices. It is also proposed a concept under which a multi-stage mechanism of interaction between state bodies will be created with a view to implementing a unified policy in the field of foreign direct investment (FDI) control. There are highlighted practical aspects of the formation of a mechanism for controlling foreign direct investment (FDI) and the prospects for its implementation in the context of Ukraine's post-war economic recovery. Arguments for the prospects of integrating the mechanism of foreign direct investment (FDI) control into the overall strategy of economic recovery of Ukraine are presented, in particular, with a view to increasing the confidence of international investors and ensuring an improved investment environment.

Key words: foreign direct investment (FDI), screening, post-war reconstruction, foreign investment.

Постановка проблеми. В умовах російської збройної агресії особливого значення набуває прискорення економічного зростання України за рахунок залучення міжнародних вкладень капіталу. Станом на 2024 рік, механізм державного контролю за прямими іноземними інвестиціями (ПІІ) все ще перебуває на стадії розробки і не відповідає загальноприйнятим світовим стандартам. Існуюче правове регулювання є застарілим та не відображає ключові тенденції та практики, які є застосовними у провідних країнах світу. Поточна економічна ситуація свідчить про необхідність інвестування у ключові сектори економіки України та напрацювання дієвого механізму регулювання прямих іноземних інвестицій (ПІІ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наявного механізму контролю за здійсненням прямих іноземних інвестицій було розроблено на основі міжнародних нормативно-правових актів, як от Регламент ЄС 2019/452 Європейського Парламенту та Ради від 19 березня 2019 року [5], що встановлює рамки для перевірки прямих іноземних інвестицій в ЄС, національних

актів країн-членів ЄС у сфері регулювання прямих іноземних інвестицій, доповідей та досліджень міжнародних організацій, та робіт вітчизняних науковців, таких як А.Р. Дунська, О.В. Бойко, С.С. Кучерявенко.

Мета статті. Робота спрямована на визначення правових засад для створення механізму контролю за здійсненням прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в Україні, спираючись на існуючий міжнародний досвід, зокрема країн-членів Європейського Союзу.

Міжнародні компанії розглядають можливість інвестування в ключові сектори економіки України, незважаючи на триваючу повномасштабну збройну агресію російської федерації. Актуалізація питання вкладень капіталу із закордону обумовлена стрімкими євроінтеграційними процесами, які нерозривно пов'язані із питаннями повоєнного відновлення України.

За оцінками Світового банку, які були оприлюднені у лютому 2024 року, загальна вартість реконструкції та відбудови в Україні становитиме 486 мільярдів доларів США упродовж наступного десятиліття, на противагу під-

рахункам у 411 мільярдах доларів США, які були оприлюднені у 2023 році. Найбільші потреби у відновленні та реконструкції необхідні у житловому секторі (сягають 17% від загальної суми), транспорті (15%), торгівлі і промисловості (14%), сільському господарстві (12%), енергетиці (10%), соціальному захисті і забезпеченні засобів до існування (9%) та управління вибухонебезпечними об'єктами (7%). У всіх секторах витрати на розчищення завалів і управління цими процесам (що, за необхідності, включає також знесення) сягнули майже 11 мільярдів доларів США [1].

Постає питання щодо того, як покращити інвестиційний клімат України та забезпечити прозорість в процесі вкладення капіталу із закордону, оскільки наразі не було сформовано системний підхід до контролю за здійсненням прямих іноземних інвестицій (далі – ПІІ). Наявна нормативна база є застарілою та певним чином декларативною, адже не містить реальних та дієвих інструментів здійснення державного нагляду під час іноземного інвестування.

Єдиним нормативним актом у сфері контролю прямих іноземних інвестицій в Україні є Закон України «Про режим іноземного інвестування» (далі – Закон) [2]. Однак, відповідний Закон не регламентує чіткий перелік секторів, в яких дозволяється здійснення прямих іноземних інвестицій, що становить собою значну нормативну прогалину та створює підґрунтя для правової невизначеності. Відповідний Закон також не має реальних механізмів контролю за ПІІ, і лише визначає форми здійснення інвестицій, при цьому не визначає критеріїв оцінки віднесення таких інвестицій до тих, які потребують скринінгу ПІІ. Деякі з відповідних форм інвестицій, як от «часткова участь у підприємствах, що створюються спільно з українськими юридичними і фізичними особами, або придбання частки діючих підприємств» підпадають і під юрисдикцію Антимонопольному комітету України, який здійснює контроль за концентраціями. Відсутність нормативно врегульованого поняття ПІІ та помилкове віднесення їх до поняття «концентрація», визначене Законом України «Про захист економічної конкуренції» не відповідає принципу правової визначеності та створює колізію у правозастосуванні.

Що не менш важливо, у 2019 році були спроби оновити законодавству у сфері контролю за здійсненням ПІІ та наблизити його до сучасних світових стандартів. Відповідний проект Закону України «Про здійснення іноземних інвестицій у суб'єкти господарювання, що мають стратегічне значення для національної безпеки України» (далі – проект Закону) було направлено на доопрацювання, а потім – знято з розгляду [2]. Одним з головних недоліків проекту Закону було те, що він, як і Закон, не створював дієвого механізму скринінгу ПІІ і містив переважно декларативні положення щодо контролю за іноземними капіталовкладеннями. Отже, вбачається за необхідне здійснити комплексне оновлення чинного законодавства про контроль за іноземними інвестиціями, зокрема шляхом створення оновленої нормативно-правової бази (зокрема, розробки Закону України «Про контроль за здійсненням прямих іноземних інвестицій»), яка стане основною для здійснення скринінгу ПІІ.

Як було зазначено вище, чинне законодавство України не містить такого поняття як «прямі іноземні інвестиції». У науковій літературі під прямими іноземними інвестиціями (далі – ПІІ) розуміють реальні вкладення капіталу за кордоном в підприємства, технологію, обладнання, землю, що забезпечує набуття довгострокового економічного інтересу через отримання інвестором контролю над об'єктом вкладення капіталу й передбачає одержання підприємницького прибутку або соціального ефекту [4, с. 461]. Однак нами пропонується наступне визначення ПІІ: «прямі іноземні інвестиції (ПІІ) – це вкладений іноземний капітал, який надає можливість резиденту однієї

країни (інвестору) здійснювати контроль, тобто чинити вирішальний вплив на господарську діяльність об'єкта інвестування, який має своє місцезнаходження в іншій країні, за рахунок участі інвестора (прямо чи опосередковано) у капіталі відповідного об'єкта інвестування, що у довгостроковій перспективі надає можливість інвестору отримувати економічні та/або соціальні переваги».

Поточна складна економічна ситуація та ряд статистичних даних свідчать про підвищення значущості ПІІ, здатних покращити економічний добробут України. Однак, процес здійснення відповідних інвестицій має бути суворо регламентований шляхом створення дієвого механізму державного контролю, з метою залучення якомога більшої кількості міжнародних інвесторів до реалізації інвестиційних проектів та надання їм гарантій в успішності їхніх капіталовкладень. Зокрема при розробці механізму контролю за здійсненням ПІІ в Україні необхідно спиратись на найкращі світові практики, наприклад ті, які є застосовними у Європейському Союзі (далі – ЄС), як от процедура моніторингу ПІІ у ЄС.

Моніторинг ПІІ у ЄС (*«screening of foreign direct investment»*) (далі – скринінг ПІІ), який, по-суті, є державним механізмом відстеження капіталовкладень у певних галузях економіки, з метою подальшої їхньої оцінки на предмет ризикованості, почав функціонувати у повну силу з 11 жовтня 2020 року. Скринінг ПІІ здійснюється на принципах, викладених у Регламенті ЄС 2019/452 від 19 березня 2019 (далі – Регламент ЄС). Згідно з Регламентом ЄС, держави-учасниці мають дотримуватись встановлених правил при скринінгу ПІІ, зокрема дотримуватись принципу недискримінації щодо третіх країн. Головною метою скринінгу визнається забезпечення правової визначеності механізмів перевірки ПІІ державами-членами ЄС з міркувань національної безпеки та громадського порядку, а також забезпечення координації та співробітництва на рівні всього Союзу щодо перевірки ПІІ, які можуть вплинути на національну безпеку або громадський порядок [5].

Регламент ЄС не покладає на країн-членів ЄС обов'язку впроваджувати механізм скринінгу ПІІ і залишає за ними право самостійно визначати потребу у здійсненні такого заходу контролю. Також Регламент ЄС не створює єдину для усіх держав-членів ЄС процедуру скринінгу ПІІ, однак встановлює базис та основні вимоги до розробки механізмів контролю за іноземними капіталовкладеннями, які сприятимуть координації між країнами в процесі здійснення перевірок. Важливо також наголосити, що кожна держава-член ЄС наділена дискрецією самостійно визначати сектори економіки, на які поширюватиметься скринінг ПІІ у своєму вторинному законодавстві, з урахуванням поточної ситуації в країні (наприклад, тенденцій розвитку її економіки) та національних особливостей правової системи.

Проаналізувавши підходи різних країн-членів ЄС до визначення пріоритетних секторів іноземного капіталовкладення, які підпадають під скринінг ПІІ, можна наголосити, що зазвичай у цей перелік підпадає діяльність об'єктів інвестування, яка пов'язана з громадським порядком, національною безпекою або стратегічними інтересами такої країни-члена ЄС. Ключовими стратегічними сферами економіки, які підпадають під скринінг ПІІ у країнах-членах ЄС, є сфери оборонних технологій (Бельгія, Франція, Естонія), сільського господарства (Румунія), критичної інфраструктури, як от транспортна інфраструктура, енергетики (Болгарія, Італія), робототехніки і нанотехнологій (Іспанія), ядерних технологій (Словенія) тощо.

Хоча сектори промисловості та інформаційно-комунікаційних технологій продовжують підпадати під скринінг ПІІ, найчастіше на них припадає дещо менший відсоток, ніж у 2022 році (зниження до 23% і 21% з 27% і 24% відповідно); в оптовій та роздрібній торгівлі спостерігається

помітне зростання випадків скринінгу ППІ (з 9% випадків у 2022 році до 14% у 2023 році), так само й у фінансовому секторі (з 8% у 2022 році до 11% у 2023 році). Енергетика також стала новим сектором у 2023 році, на який припадає 6% випадків скринінгу ППІ, що свідчить про те, що вона стає центром уваги регуляторів [6, с. 7]. Це відповідає твердженням у звіті Маріо Драгі про конкурентоспроможність ЄС, який описує енергетичну кризу як таку, що спричиняє «каскадний» вплив на всю економіку, а також висловлює занепокоєння щодо ризиків безпеки, пов'язаних з постачальниками з третіх країн, і повторює мету зміцнення безпеки постачання [7, с. 7].

Щодо українського аспекту цього питання, то у чинному на сьогодні Законі вказано, що прями іноземні інвестиції можуть вкладатись у будь-які об'єкти, які не заборонені законодавством. Однак чіткий перелік об'єктів інвестування Законом не передбачено. На нашу думку, ними, зокрема, можуть бути нерухомість (як от будівлі певних підприємств), виробничі потужності (як от єдині майнові комплекси у вигляді заводів), новітні технології (як от розробка нового обладнання, ноу-хау), тощо.

В Україні вже мали місце приклади прямих іноземних інвестицій, які становили загрозу національній безпеці країни саме внаслідок відсутності механізму скринінгу ППІ. Прикладом слугує продаж у 2019 році 100% акцій ПАТ «Мотор Січ» – українського лідера у галузі оборонної промисловості – китайським компаніям Skyrizon Aircraft та Xinwei Technology Group. Вже у січні 2021 року проти інвестора ПАТ «Мотор Січ», громадянина Китаю Ван Цзіна (головного акціонера компанії Skyrizon Aircraft) були введені спеціальні економічні санкції [8], а у листопаді 2022 року ПАТ «МоторСіч» було відчужено у власність держави. Наведена транзакція свідчить про те, що нормативні прогалини у сфері контролю за ППІ створили ситуацію, у якій доступ до державної таємниці України отримали інвестори, чия діяльність загрожує національній безпеці та громадському порядку. Тому, як в умовах повномасштабного вторгнення, так і в умовах повоєнної відбудови, сфера оборонних технологій України (і оборонно-промислових комплекс у цілому) має перебувати під значною увагою. Також особливу роль у процесі скринінгу ППІ має бути відведено процесу розкриття даних про інвесторів, які мають намір вкласти капітал в оборонний сектор України, з метою належного збереження державної таємниці та недопущенню витіку даних закордон. Що не менш важливо, надходження ППІ у цю сферу сприятиме не тільки впровадження найкращих світових практик у виробництво оборонних технологій, але й збільшенню робочих місць та посиленню обороноздатності країни. На прикладі досвіду такої держави як Ізраїль можна зробити висновок про взаємозв'язок між інноваційними технологіями в оборонно-промисловому комплексі, ППІ та безпосереднім економічним зростанням, забезпеченим за рахунок трансферу технологій. Пов'язаність цих чинників сприяє підвищенню продуктивності праці та модернізації існуючих секторів економіки.

Також важливим сектором, який має підпадати під дію скринінгу ППІ, є сектор сільського господарства. За оцінками Продовольчої та сільськогосподарської організації (ФАО), через війну сільські домогосподарства в Україні зазнали близько 2,25 млрд дол. США збитків. З них близько 1,26 млрд дол. США збитків завдано в галузі рослинництва та 0,98 млрд дол. США – тваринництва. В Україні 25% сільськогосподарських домогосподарств зупинили або зменшили обсяги виробництва продукції через війну, у прифронтових областях – 38% [9, с. 7]. Зважаючи на критичне значення сільськогосподарського сектору економіки для валового внутрішнього продукту (ВВП) України, нівелювання негативних наслідків військових дій на території нашої держави можливо тільки за рахунок значних капіталовкладень в агропромисловий комплекс.

Окреме проблемне питання становить повоєнне відновлення об'єктів енергетичної інфраструктури України у зв'язку із значними руйнуваннями, завданими ворожими обстрілами російської федерації. Перспективним напрямком розвитку цього сектору є перехід до «зеленої» енергетики, який вже реалізується у багатьох країнах ЄС. Оскільки прибуток зі сфери енергетики становить питому частину державного бюджету, запровадження скринінгу ППІ та надходження прямих іноземних інвестицій у відновлення існуючих об'єктів та побудову кліматично нейтральних комплексів забезпечить сталий розвиток національної економіки.

Загалом скринінг ППІ має чітко виражену мету – не допустити негативний вплив чи ризики для національної безпеки та публічного порядку приймаючої держави. При цьому застосування скринінгу для всіх господарських операцій зі здійснення ППІ є очевидно неможливим та недоцільним у контексті поставленої мети [10, с. 83]. Наприклад, у Бельгії чинним є «Керівництво з перевірки прямих іноземних інвестицій» (*Lignes directrices pour le screening des investissements directs étrangers*) (далі – Керівництво). У пункті 7 Керівництва вказано, що під скринінг ППІ підпадають операції з активами, якщо вони призводять до зміни контролю (тобто, забезпечують право володіння або користування активами компанії чи її частини, або дозволяють впливати на склад вищих органів управління компанії) у чітко визначених сферах економіки, як вказано у пункті 8 Керівництва [11, с. 7]. Натомість у Польщі питання критеріїв для здійснення скринінгу ППІ визначено Законом «Про контроль за певними інвестиціями» від 24 липня 2015 року, зі змінами та доповненнями (*USTAWA z dnia 24 lipca 2015 r. o kontroli niektórych inwestycji*) (далі – Інвестиційний акт). Зокрема Інвестиційний акт буде застосовним у разі прямого чи опосередкованого «придбання або досягнення істотної участі» в польській компанії або «набуття домінуючого становища» у компанії, яка діє у визначеному секторі, який підпадає під скринінг ППІ. Зокрема ст. 3 Інвестиційного акту характеризує істотну участь як набуття 20% акцій, голосів або певних економічних прав у компанії, а набуття домінуючого становища – як досягнення або перевищення 50% загальної кількості голосів у керівному органі компанії [12, с. 3].

Загалом нами підтримано підхід, який є переважаючим у багатьох європейських країнах – основною для проведення скринінгу ППІ має бути критерій набуття контролю. Також вважається за доцільне здійснити перевірку відповідних міжнародних інвесторів на предмет взаємодії з компаніями, які мають прямий або опосередкований зв'язок із країною-агресором російською федерацією, республікою білорусь та ісламською республікою іран. Важливим при скринінгу ППІ буде перевірка міжнародних інвесторів та їхніх афілійованих осіб на предмет накладення не тільки національних, але й міжнародних спеціальних економічних заходів (санкцій). На наше переконання, у разі виявлення наявних підсанкційних підконтрольних компаній у структурі власності міжнародних інвесторів, можливість здійснення прямих іноземних інвестицій в українські сектори економіки має бути нівельована, а відповідна транзакція – заборонена як така, яка не відповідає критеріям національної безпеки та громадського порядку. Додатковими критеріями необхідності отримання дозволу на здійснення ППІ за результатами скринінгу можуть бути певні ознаки інвестора, наприклад, зв'язок чи підконтрольність уряду іноземної держави, інформація про участь інвестора чи менеджменту інвестора – суб'єкта господарювання у діяльності, що загрозувала чи загрожує національній безпеці приймаючої держави [13, с. 10].

Не менш важливу роль у скринінгу ППІ відіграє інституція, яка оцінює транзакції не тільки з точки зору впливу на національну економіку, але й з точки зору відповідності критеріям національної безпеки та громадського

порядку. Наприклад, в Бельгії функції перевірки іноземних капіталовкладень покладені на Міжфедеральну скринінгову комісію (*Interfederal Screening Commission*) [14], в Австрії – на Федеральне міністерство цифрових технологій та економіки (*The Federal Ministry for Digital and Economic Affairs*) [15], а в Польщі – на Управління з питань конкуренції та захисту прав споживачів (*The Office of Competition and Consumer Protection*) [16].

Зважаючи на євроінтеграційні процеси, в Україні має бути визначено, який саме регуляторний орган проводитиме скринінг ПІІ та якими повноваженнями він буде наділений у даній сфері. Фактично, функції схожі на скринінг міжнародних інвестицій вже зараз покладені на Антимонопольний комітет України, однак це не входить до його компетенції, визначеної у законодавстві про захист економічної конкуренції. На нашу думку, зобов'язувати відповідний центральний органами виконавчої влади зі спеціальним статусом перейти на себе невластиві йому повноваження не є доцільним, адже скринінг ПІІ та захист економічної конкуренції є двома кардинально різними процесами. Зокрема, Антимонопольний комітет України переважно зосереджений на аналізі тієї чи іншої транзакції в сфері економічної площині, у той час як контроль за іноземними капіталовкладеннями включає в себе багату ступеневу перевірку, спрямовану на забезпечення громадського порядку та національної безпеки.

Найоптимальнішим варіантом, який забезпечить дієвість скринінгу ПІІ, є створення механізму розподілу повноважень між ключовими органами державної влади. Зокрема, Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України вже зараз здійснює оцінку інвестиційної діяльності в Україні та аналізує поточний стан міжнародних капіталовкладень в державну економіку. За доцільне вбачається створення в межах відповідного міністерства окремого Департаменту контролю за прямими іноземними інвестиціями, який буде здійснювати скринінг ПІІ. Подібний підхід сприятиме ефективному контролю за іноземними капіталовкладеннями та формуванню єдиної політики сфери міжнародних інвестицій.

Натомість перевірка дотримання національної безпеки і громадського порядку не входить до повноважень Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Отже необхідним кроком є забезпечення кооперації між відповідним міністерством та такими органами як Рада національної безпеки і оборони та/або Служба безпеки України. Оскільки Рада національної безпеки і оборони накладає санкції на фізичних та/або юридичних осіб, діяльність який загрожує національній безпеці, вбачається за необхідне забезпечення кооперації з цим органом під час скринінгу ПІІ. Що не менш важливо, контррозвідувальний захист економіки держави покладається саме на Службу безпеки України. Тому цей орган має можливість перевіряти потенційних іноземних інвесторів на предмет того, чи спрямовані їхні інвестиції на підрив української державності. Тобто особливого значення, як під час воєнних дій так і після їх закінчення, має контррозвідувальна діяльність Служби безпеки України.

Перевірка інвестицій на відповідність критерію національної безпеки і громадського порядку має забезпечуватись цим органом в процесі капіталовкладень в чутливій секторі економіки держави – зокрема у сектор оборонних технологій, енергетики та сільського господарства, як було визначено вище.

Таким чином, в системі регуляторних органів скринінгу ПІІ провідне місце займатиме саме Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, яке здійснюватиме економічну оцінку ПІІ, а також оцінку їх на відповідність критерію забезпечення національної безпеки і громадського порядку. Перевірка прямих іноземних інвестицій на відповідність цьому критерію має здійснюватися лише у випадку кооперації з іншими органами державної влади – зокрема з Радою національної безпеки і оборони та/або Службою безпеки України.

Висновки. Узгодження законодавства з *acquis communautaire* ЄС неодмінно сприятиме вигідній кооперації в умовах повоєнного відновлення України, особливо у сфері контролю за здійсненням прямих іноземних інвестицій.

Запропоновано закріпити нормативне визначення прямих іноземних інвестицій у такій редакції: «прямі іноземні інвестиції (ПІІ) – це вкладений іноземний капітал, який надає можливість резиденту однієї країни (інвестору) здійснювати контроль, тобто чинити вирішальний вплив на господарську діяльність об'єкта інвестування, який має своє місцезнаходження в іншій країні, за рахунок участі інвестора (прямо чи опосередковано) у капіталі відповідного об'єкта інвестування, що у довгостроковій перспективі надає можливість інвестору отримувати економічні та/або соціальні переваги».

Розробка нових нормативно-правових актів, які регламентуватимуть процес здійснення скринінгу ПІІ, зокрема Закону України «Про контроль за здійсненням прямих іноземних інвестицій», є надзвичайно важливим для дотримання принципу правової визначеності. Відповідний нормативний акт має детально охарактеризувати та унормувати процес контролю за іноземними капіталовкладеннями, зокрема шляхом визначення пріоритетних сфер економіки та критеріїв для здійснення перевірки міжнародних інвестицій. Не менш важливим питанням є визначення уповноваженого регуляторного органу, який здійснюватиме скринінг ПІІ. У результаті проведеного аналізу запропоновано покласти відповідні функції на Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, яке матиме змогу кооперуватись з Радою національної безпеки і оборони та/або Службою безпеки України з метою захисту національних інтересів України, та створити в межах Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України окремий департамент – Департамент контролю за прямими іноземними інвестиціями.

Отже, напрацювання багатоступеневого та комплексного механізму скринінгу ПІІ сприятиме провадженню послідовної інвестиційної політики та залученню міжнародних інвесторів для повоєнної відбудови України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment Released. *World Bank Group*. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/02/15/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released> (дата звернення: 13.11.2024).
2. Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19 квіт. 1996 № 93/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/93/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.11.2024).
3. Про здійснення іноземних інвестицій у суб'єкти господарювання, що мають стратегічне значення для національної безпеки України: Проект Закону України від 03 груд. 2021 № 5011. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70997 (дата звернення: 15.11.2024).
4. Дунська А.Р., Бойко О.В. Прямі іноземні інвестиції як чинник розвитку економіки України. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2016. № 13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2016_13_68 (дата звернення: 13.11.2024).
5. Regulation (EU) 2019/452 of the European Parliament and of the Council of 19 March 2019 establishing a framework for the screening of foreign direct investments into the Union. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/452/oj> (дата звернення: 12.11.2024).

6. Fourth annual assessment of the EU FDI Screening Regulation. *European Commission*. URL: [https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=COM\(2024\)464&lang=en](https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=COM(2024)464&lang=en) (дата звернення: 12.11.2024).
7. The future of European competitiveness. *European Commission*: URL: https://commission.europa.eu/document/download/ec1409c1-d4b4-4882-8bdd-3519f86bbb92_en?filename=The%20future%20of%20European%20competitiveness_%20In-depth%20analysis%20and%20recommendations_0.pdf (дата звернення: 11.11.2024).
8. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 січня 2021 року «Про внесення змін до рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 грудня 2020 року, уведеного в дію Указом Президента України від 14 грудня 2020 року № 564-27т: Указ Президента України від 28 січ. 2021 р. №29/2021 / Офіційне інтернет-представництво Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/292021-36389> (дата звернення: 11.11.2024).
9. Ukraine: Impact of the war on agriculture and rural livelihoods in Ukraine. Findings of a nation-wide rural household survey, December 2022. *Food and agriculture Organization of the United Nations (FAO)*. URL: <https://openknowledge.fao.org/items/7d8bfe35-2335-4439-bbab-61def98b61c1> (дата звернення: 13.11.2024).
10. Кучерявенко С.С. Скринінг прямих іноземних інвестицій. *Foreign trade: economics, finance, law*. 2024. № 1. URL: <https://journals.knute.edu.ua/foreign-trade/issue/view/191> (дата звернення: 08.11.2024).
11. Lignes directrices pour le screening des investissements directs étrangers (2024). *Interfederale Screeningscommissi*. URL: <https://economie.fgov.be/sites/default/files/Files/Commercial-policy/Lignes-directrices-investissements-etranagers.pdf> (дата звернення: 14.11.2024).
12. Ustawa z dnia 24 lipca 2015. *Strona główna Sejmu Rzeczpospolitej Polskiej*. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20150001272/T/D20151272L.pdf> (дата звернення: 14.11.2024).
13. The evolution of FDI screening mechanisms – key trends and features. *United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)*. URL: <https://unctad.org/publication/evolution-fdi-screening-mechanisms-key-trends-and-features> (дата звернення: 14.11.2024).
14. Official website of the Interfederal Screening Commission. *Economie*. URL: <https://economie.fgov.be/nl/themas/handelsbeleid/interfederale> (дата звернення: 16.11.2024).
15. Official website of the Federal Ministry for Digital and Economic Affairs. *Federal Ministry for Digital and Economic Affairs*. URL: <https://www.bmdw.gv.at/en.html> (дата звернення: 16.11.2024).
16. Official website of the Office of Competition and Consumer Protection. *Office of Competition and Consumer Protection (UOKiK)*. URL: <https://uokik.gov.pl/home.php> (дата звернення: 16.11.2024).

АДАПТАЦІЯ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ДЕЯКІ ПИТАННЯ

ADAPTATION OF THE BANKING SYSTEM IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION: SOME ISSUES

Макарицька А.І., студентка ІV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Остапенко Ю.І., д.ю.н., доцентка,
асистентка кафедри господарського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглянуто діяльність банківського сектору, що лежить в основі системи економіки України й відіграє важливу роль у створенні єдиного фінансового ринку ЄС. Зазначено, що актуальність питання євроінтеграції з кожним днем лише посилюється. В разі успішної адаптації банківського законодавства України до законодавства ЄС Україна отримає значну кількість переваг, зокрема вихід на європейський ринок, посилення промислового виробництва, збільшення експорту й кількості іноземних інвестицій, доступ до передових технологій, підтримка малого й середнього бізнесу, підвищене кредитування українських компаній. Доведено, що ефективне функціонування банківської системи забезпечить успішне ведення суб'єктами господарювання господарської діяльності, регулювання державою грошового обігу, зокрема, розподілу ВВП і національного доходу, кредитування тощо. Розглянуто і проаналізовано значну кількість нормативно-правових актів банківського законодавства України і ЄС.

Також встановлено, що співпраця України з Європейським Союзом бере свій початок з кінця минулого століття, з моменту підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами. Ключовим моментом євроінтеграції на сьогодні було рішення ЄС надання Україні статусу кандидата на вступ та відкриття переговорів про членство, з метою підтримки реформ в Україні.

Констатовано, що більшість актів нашої держави вже приведена у відповідність до чинних норм ЄС, зокрема, у контексті імплементації Директиви 2013/36/ЄС, Директиви 2002/87/ЄС, Директиви 2001/24/ЄС, тобто в частині пруденційного нагляду й регулювання банків. Наголошено, що під час адаптації законодавства необхідно враховувати і недоліки банківської системи ЄС, фінансові кризи й часті зміни в механізмі правового регулювання, особливості українських суспільно-правових відносин, що склалися у сфері банківського права.

Доведено, що інтеграція банківської системи нашої країни до ЄС забезпечить її стабільність і підвищить конкурентоспроможність на міжнародних ринках банківських послуг, але лише за умови створення ефективного механізму функціонування імplementованих норм.

Ключові слова: банківська система, банківський сектор, пруденційний нагляд, адаптація, імплементація, конкурентоспроможність.

The article examines the functioning of the banking sector, which is the basis of the Ukrainian economy and plays an important role in the creation of a single EU financial market. It is noted that the relevance of the issue of European integration is only increasing day by day. In the case of successful adaptation of Ukrainian banking legislation to EU legislation, Ukraine will receive a significant number of advantages, including access to the European market, increased industrial production, increased exports and the number of foreign investments, access to advanced technologies, support for small and medium-sized businesses, increased lending to Ukrainian companies. It has been proven that the effective functioning of the banking system will ensure the successful conduct of economic activities by economic entities, the state's regulation of money circulation, in particular, the distribution of GDP and national income, lending, etc. Considered and analyzed a significant number of normative legal acts of the banking legislation of Ukraine and the EU countries.

It was also established that Ukraine's cooperation with the European Union dates back to the end of the last century, from the signing of the Agreement on Partnership and Cooperation between Ukraine and the European Communities and their states. The key moment of European integration today was the decision of the EU to grant Ukraine the status of a candidate for accession and opening negotiations on membership, with the aim of supporting reforms in Ukraine.

It has been established that most of the acts of our state have already been brought into line with current EU rules, in particular, in the context of the implementation of Directive 2013/36/EU, Directive 2002/87/EU, Directive 2001/24/EU, i.e. in the area of prudential supervision and regulation of banks. It is emphasized that during the adaptation of the legislation, it is necessary to take into account the disadvantages of the EU banking system, financial crises and frequent changes in the mechanism of legal regulation, the peculiarities of Ukrainian social and legal relations that have developed in the field of banking law.

It has been proven that the integration of the banking system of our country into the EU will ensure its stability and increase competitiveness on the international markets of banking services, but only on the condition of creating an effective functioning mechanism of the implemented rules.

Key words: banking system, banking sector, prudential supervision, adaptation, implementation, competitiveness.

Постановка проблеми. Банківський сектор – одна із фундаментальних ланок фінансової системи України. Пояснюється це тим, що ефективне функціонування банківської системи забезпечить успішне ведення господарської діяльності суб'єктами господарювання, регулювання державою грошового обігу, зокрема, розподілу ВВП і національного доходу, кредитування тощо. Звісно, в сучасних умовах, йдеться про повномасштабне вторгнення армії РФ і фінансову кризу, Україні необхідно підтримувати стабільність усієї національної економіки, зокрема, шляхом розвитку банківської системи і поглиблення інтеграційних процесів з ЄС. Проте варто пам'ятати, що процес вступу до ЄС доволі тривалий та виснажливий. Незважаючи на це, набуття повноцінного членства залишається

стратегічним напрямом зовнішньої політики України, бо основними перевагами членства є вихід нашої країни на європейський ринок, підвищення промислового виробництва, збільшення експорту й кількості іноземних інвестицій, доступ до передових технологій, підтримка малого й середнього бізнесу, посилене кредитування українських компаній. Саме тому питання трансформації банківського законодавства у контексті євроінтеграції вважається важливою передумовою для вступу і набуває особливої актуальності з кожним днем.

Метою статті є аналіз змін банківського законодавства України в умовах євроінтеграційного процесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням адаптації банківського законодавства до законодавства

ЄС досліджували науковці – представники таких галузей права, як господарське, фінансове, а саме: Н. Барахтян, Е. Дмитренко, К. Штогрін, О. Швагер, І. Борисов, О. Садура, В. Фурсова, І. Фадєєва та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із кінця минулого століття Україна пішла шляхом європейської інтеграції. Уже в Угоді про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами закріплено норми про співпрацю у фінансовому секторі. Основною метою, яка при цьому переслідувалася, було наближення України до систем взаємних розрахунків. Зауважимо, що задля цього Україні мала надаватися технічна допомога, спрямована на розвиток банківських послуг, спільного ринку кредитних ресурсів, залучення нашої країни до загальноприйнятої системи взаємних розрахунків [1]. Однак ключовим етапом євроінтеграції стало підписання Угоди про Асоціацію між Україною, Європейським Союзом та його державами-членами (далі – Угода про Асоціацію), відповідно до якої наша держава взяла зобов'язання займатися адаптацією власного законодавства до законодавства ЄС, у тому числі в банківській сфері, що визнається пріоритетною для подальшого соціально-економічного розвитку держави. Процес адаптації полягає у наближенні законодавства України до законодавства ЄС шляхом приведення нормативно-правових актів у відповідність до *acquis communautaire*. Задля забезпечення виконання Угоди про Асоціацію Кабміном було затверджено план заходів, а основним виконавцем заходів, які вживалися в банківському секторі, стали Національний банк, також Міністерство фінансів і Фонд гарантування вкладів фізичних осіб. Крім того, завдяки урядовій системі моніторингу «Пульс Угоди» з'явилася можливість відстежувати прогрес виконання майже 2 тисяч завдань всієї програми, зокрема, і фінансової її частини. Система показує як поточний процес, що обчислюється кожного року, так і загальний – динаміку виконання окремих пунктів Угоди починаючи з 2014 року. Примітно, що станом на 20.10.2024 рік загальний процент виконання положень фінансового напрямку Угоди про асоціацію становить 72 [2].

Додамо, що непохитне прагнення українців стати частиною Європейського Союзу й відповідати європейським цінностям було помічене. Результатом значних зусиль стало те, що вже 23 червня 2022 року Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. Звісно, це було історичне рішення, але його прийняття означало, що Україна не мусить сповільнювати темпів, чітко виконувати взяті зобов'язання.

Виходячи з цього, на сьогодні Національний банк як регулятор фінансових послуг в Україні має забезпечувати запровадження європейських стандартів у національне законодавство, зокрема, у сферах банківського нагляду та регулювання, функціонування платіжних систем, лібералізації руху платежів і капіталу, захисту прав споживачів банківських послуг, запобігання й протидії відмиванню грошей і фінансування тероризму, інформаційної безпеки і кіберзахисту у банківській системі [3]. Отже, розглянемо це детальніше.

Одним із перших кроків на шляху імплементації європейського законодавства було прийняття Директиви 2013/36/ЄС, покликаної врегулювати питання доступу до діяльності кредитних установ та інвестиційних форм, пруденційного нагляду за такими установами з боку компетентних органів відповідно до визначених Регламентом ЄС №575/2013 правил, вимоги до компетентних органів щодо оприлюднення в сфері пруденційного регулювання та нагляду за установами. Крім того, у червні 2021 року з метою вдосконалення діяльності банків і посилення банківської системи був прийнятий ЗУ № 1587-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення питань організації корпоративного управ-

ління в банках та інших питань функціонування банківської системи». Варто додати, що вказаний Закон – це комплексний акт, що базується на Принципах корпоративного управління для банків Базельського комітету, а основні зміни, внесені до законодавчих актів, стосуються закріплення заходів щодо приведення колективної придатності ради та правління банку, підвищення відповідальності ради та правління, встановлення кваліфікаційних вимог до керівників, трирівневої системи внутрішнього контролю, обов'язкового створення окремих комітетів ради з управління ризиками, з питань аудиту, питань винагород, які будуть очолюватися різними директорами [4].

При вирішенні питання капіталів банків базовими документами стали Директива 2013/36/ЄС і Регламент 575/2013. Головною новацією стало запровадження такої структури капіталу, що має враховувати достатність капіталу на перспективу і ліквідність відповідно до стратегії банку. Крім того, у 2020 році було встановлено, що банкам необхідно здійснити розрахунок мінімального операційного ризику станом на 1 січня та 31 серпня. Ще одним нововведенням відповідно до Положення про порядок визначення банками України мінімального розміру операційного ризику стало те, що з 2021 року банки мали його розраховувати і в порядку подання звітності направити дані до НБУ. Крім того, частково змінюється і структура НБУ, значно розширюються повноваження, з'являються право оцінювати ефективність управління банків і визначати колективну придатність ради й правління, право на тимчасовій основі позбавити власника істотної участі у банку і права голосу в разі недоліків його фінансового стану чи ділової репутації, право вимагати відчуження корпоративних прав, право вести рахунки умовного зберігання (ескроу), право вирішувати питання про формування буферів капіталу відповідно до норм європейського права тощо. Виходячи з наведеного, можемо сміливо стверджувати, що важливу роль відіграватиме механізм виконання даних повноважень на практиці, оскільки від його дієвості і надійності залежатимуть досягнення стабільності ринку, ефективність запобігання кризовим ситуаціям у банківській сфері, проте без надмірних повноважень та неправомірних рішень посадових осіб НБУ [5].

Не меншої ваги набуває той факт, що Законом № 1587-ІХ встановлено ризикоорієнтований підхід для регуляторів нагляду, що дозволить Національному банку вчасно виявляти окремі ризики й висувати додаткові умови для банків задля уникнення можливої неплатоспроможності в майбутньому. Варто згадати й те, що Правлінням НБУ було затверджено Положення про порядок визначення банками України мінімального розміру ринкового ризику, що покладає на банки обов'язок з 30 квітня 2024 року розраховувати мінімальний розмір ринкового ризику і подавати статистичну звітність до Національного банку. Формула розрахунку включає в себе розрахунок розміру процентного ризику торгової книги, фондового ризику, валютного ризику, товарного ризику, що множаться на відповідні коефіцієнти та додаються [6].

Крім того, із метою повноцінної імплементації Директиви 2013/36/ЄС, Регламенту 575/2013, Делегованого регламенту 2021/923 Україна внесла зміни до положень, що стосуються політики винагороди членів органів управління та впливових осіб банків, а саме НБУ було затверджено Положення про політику винагороди в банку. Цей крок має неабияке значення для забезпечення сталого розвитку, існування ефективної системи управління ризиками, регулювання вартісних характеристик винагороди, уникнення надмірно високої винагороди одночасно з прийняттям банкам неприйнятних ризиків. Так, Положення закріплює критерії визначення тих осіб, що мають вплив на ризики банку та право на отримання винагороди, а також вимоги, відповідно до яких виплачується винагорода, а саме:

– змінна винагорода за фінансовий рік для члена органу управління/впливової особи не перевищує 100% розміру фіксованої винагороди працівника за цей рік;

– виплата 50% і більше змінної винагороди здійснюється із застосуванням негрошових інструментів;

– виплата 40% і більше змінної винагороди може бути відстрочена на строк від 4 років [7].

Варто згадати й Положення про порядок визначення банками розміру регулятивного капіталу, що запроваджує трьохрівневу структуру капіталу капітал I рівня, додатковий капітал I рівня, капітал II рівня, порядок його розрахунку, вимоги до власних складових капіталу, умови та порядок надання дозволу від НБУ, розроблений відповідно до положень Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 575/2013 та про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 648/2012, і затверджений. Крім того, був введений тестовий поетапний режим розрахунку розміру капіталу, а з 5 серпня 2024 року банки повинні розраховувати регулятивний капітал і дотримуватися порядку, вищезазначеного Положення [8]. Ці нововведення забезпечать посилення стійкості банківської системи.

Однак однією із ключових новацій було введення розрахунку банками та банківськими групами коефіцієнта левеліду. До речі, ці імplementовані в українське законодавство норми базуються на Регламенті ЄС № 575/2013 про пруденційні вимоги до кредитних установ та про внесення змін до Регламенту ЄС № 648/2012, їх основу складають положення Базельського комітету з банківського нагляду. Вказані норми також поклали на банки і банківські групи зобов'язання щодо розрахунку коефіцієнта левеліду до 1 серпня 2025 року та 1 квітня 2026 року відповідно. Коефіцієнт відповідає співвідношенню капіталу I рівня до сукупних активів і позабалансових зобов'язань, саме тому дає змогу банкам контролювати операції з використанням залучених коштів. Мінімальне значення коефіцієнта за нормами Базельського комітету з банківського нагляду – 3%, що дає змогу уникати невиправданих ризиків і забезпечити в цілому стабільність банківської системи [9].

У рамках імplementації Директиви 2001/24/ЄС було прийнято Закон № 3254-IX, що врегульовує діяльність кредитних спілок. Розгляд законопроекту тривав майже 2,5 роки і, врешті-решт, його було прийнято у липні 2023 року. Згідно з положеннями Закону після отримання ліцензії на здійснення діяльності кредитна спілка є фінансовою установою та може провадити діяльність з надання фінансових послуг. Законом було закріплено норми щодо: формування капіталу, удосконалення системи управління й внутрішнього контролю кредитної спілки, вимоги щодо професійності керівників, розподілені повноваження між наглядовою радою, правлінням, загальними зборами тощо, оновлена процедури ліцензування, розширений перелік послуг, що може надавати кредитна спілка. За Законом кредитні спілки надають такі види послуг:

– за стандартною ліцензією: надання коштів і банківських металів у кредит, залучення коштів та банківських металів, що підлягають поверненню;

– за спрощеною ліцензією: надання коштів і банківських металів у кредит.

Крім цього, кредитна спілка має право здійснювати іншу господарську діяльність, що пов'язана з основною

діяльністю або для забезпечення більшої доступності фінансових послуг її членів, зокрема, благодійну діяльність, надавати посередницькі, інформаційні, консультаційні послуги, що стосуються надання фінансових послуг, оренди/суборенди майна, набуття та відчуження майна, інші господарські послуги [10].

Примітно, що, попри складні умови, робота над вдосконаленням законодавства у цій сфері триває. Станом на жовтень 2024 на розгляді в НБУ перебуває проєкт Положення про вимоги до інформаційних систем та порядок ведення персоналізованого обліку у кредитній спілці. Документ спрямоване на закріплення обов'язку спілок забезпечити існування інформаційних систем для бухгалтерського обліку, подання звітності, розрахунку пруденційних нормативів тощо. Такі законодавчі зміни сприятимуть розвитку небанківського кредитування, хоча відіграють важливу роль саме у сфері банківського права. Пояснюється такий крок тим, що кредитні спілки частіше спрощують отримання кредитування, чим зменшують навантаження на банківську систему, а також створюють конкуренцію банкам задля стимулювання розвитку та впровадження інноваційних технологій.

Варто також згадати й Положення про організацію процесу оцінки достатності внутрішньої ліквідності в банках України та банківських групах, прийняте в серпні 2024 року. Воно покликане відтворити положення Директиви Європейського Парламенту та Ради 2013/36/ЄС від 26 червня 2013 року про доступ до діяльності кредитних установ і пруденційний нагляд за кредитними установами та інвестиційними фірмами про внесення змін до Директиви 2002/87/ЄС та про скасування директив 2006/48/ЄС та 2006/49/ЄС. Зміни, передбачені цим документом, спрямовані на організацію процесу ІЛААР – оцінки достатності внутрішньої ліквідності. Результати такої оцінки станом на 1 січня 2025 року банки зобов'язані подати до НБУ. Оцінка повинна здійснюватися щодо короткострокової й довгострокової ліквідності. До речі, ІЛААР – це внутрішній процес, що є складовою системи управління ризиками банків і банківських груп. Ліквідність безпосередньо впливає на виконання зобов'язань і підтримку фінансової стабільної діяльності банків [11].

Висновки. Отже, банківський сектор лежить в основі системи економіки України й відіграє важливу роль у створенні єдиного фінансового ринку ЄС. Значна кількість нормативно-правових актів банківського законодавства України вже приведена у відповідність до чинних норм ЄС, зокрема, у контексті імplementації Директиви 2013/36/ЄС, Директиви 2002/87/ЄС, Директиви 2001/24/ЄС, тобто в частині пруденційного нагляду й регулювання банків. Звісно, під час адаптації законодавства необхідно враховувати і недоліки банківської системи ЄС, фінансові кризи й часті зміни в механізмі правового регулювання, особливості українських суспільно-правових відносин, що склались у сфері банківського права. Інтеграція банківської системи нашої країни до ЄС забезпечить її стабільність і підвищить конкурентоспроможність на міжнародних ринках банківських послуг, але лише за умови створення ефективного механізму функціонування імplementованих норм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: Угода, Україна від 14.06.1994: станом на 1 верес. 2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (дата звернення: 22.10.2024).
2. Фінансовий сектор. *Пульт Угоди*. URL: <https://pulse.kmu.gov.ua/ua/streams/financial-services> (дата звернення: 22.10.2024).
3. Європейська інтеграція. *Національний банк України*. URL: <https://bank.gov.ua/ua/about/international/euro-integration#section-1> (дата звернення: 22.10.2024).
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення питань організації корпоративного управління в банках та інших питань функціонування банківської системи: Закон України від 30.06.2021 № 1587-IX: станом на 24 груд. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1587-20#Text> (дата звернення: 22.10.2024).
5. На перший нагляд – PRAVO.UA. *PRAVO.UA*. URL: <https://pravo.ua/articles/na-pershyyi-nahliad/> (дата звернення: 22.10.2024).

6. Про затвердження Положення про порядок визначення банками України мінімального розміру ринкового ризику: постанова Нац. банку України від 30.12.2021 № 162: станом на 5 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0162500-21#Text> (дата звернення: 22.10.2024).

7. Про затвердження Положення про вимоги до положень і звітів про винагороду членів наглядової ради та правління банку: постанова Нац. банку України від 30.11.2020 № 153: станом на 5 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0153500-20#Text> (дата звернення: 22.10.2024).

8. Про затвердження Положення про порядок визначення банками України розміру регулятивного капіталу: постанова Нац. банку України від 28.12.2023 № 196: станом на 5 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0196500-23#Text> (дата звернення: 22.10.2024).

9. Про затвердження Положення про порядок розрахунку банками України та банківськими групами значення коефіцієнта левелю: постанова Нац. банку України від 19.07.2024 № 89. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0089500-24#Text> (дата звернення: 22.10.2024).

10. Про кредитні спілки: Закон України від 14.07.2023 № 3254-IX: станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3254-20#Text> (дата звернення: 22.10.2024).

11. Про затвердження Положення про організацію процесу оцінки достатності внутрішньої ліквідності в банках України та банківських групах: постанова Нац. банку України від 19.07.2024 № 88: станом на 6 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0088500-24#Text> (дата звернення: 22.10.2024).

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ КОСМЕТОЛОГІЧНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

LEGAL REGULATION OF THE PROVISION OF COSMETOLOGY SERVICES IN UKRAINE: ISSUES OF CONCERN

Менів Я.О., к.ю.н.,

старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Сучасна косметологія стає дедалі більш популярною, в тому числі в Україні. Багато людей звертаються до косметологів для покращення зовнішності або вирішення естетичних питань. Крім того, ця сфера активно розвивається, пропонуючи різноманітні послуги від лікування дефектів шкіри до хірургічного втручання для вирішення естетичних проблем шляхом застосування регенеративної і лазерної косметології.

Незважаючи на це в Україні не встановлено чітких вимог до етичної та правової діяльності косметологів, що не сприяє захисту прав пацієнтів та підвищенню відповідальності спеціалістів за якість наданих послуг. Наслідком є надання послуг особами, які не мають належної освіти і фахової підготовки, а також надання неякісних послуг, що сприяє поширенню різноманітних захворювань, у тому числі інфекційних, чим становить загрозу громадському здоров'ю і життю. Наведене обумовлено: недосконалою

Європейська спрямованість української політики у сфері медицини та охорони здоров'я передбачає узгодженість законодавства зі стандартами Європейського Союзу, що в свою чергу вимагає реформування, розробки і прийняття оновленого законодавства у сфері охорони здоров'я, у тому числі і щодо надання косметологічних послуг.

Прогалини у законодавстві призводять до плутанини що є медичними послугами, а що є косметологічними послугами, вводять в оману споживача, ускладнюють, а іноді і унеможливають процедуру доведення у судовому порядку факту отримання неякісної косметологічної процедури, призводять до формуванню низького освітнього рівня споживачів дерматологічних, зокрема, косметологічних, послуг з питань впливу та наслідків дії чинників ризику на загальний стан здоров'я, стан шкіри та зовнішній вигляд особи.

Метою даного дослідження є визначення правового регулювання ринку косметологічних послуг. Проаналізувати підходи до визначення поняття «косметолог». Визначити міжнародний досвід регулювання даного питання, а також виокремити перспективні напрямки вдосконалення законодавства в Україні щодо регулювання діяльності щодо надання косметологічних послуг. Розкрити сутність відповідальності за правопорушення на ринку косметологічної послуг в Україні.

Ключові слова: медичне право, інформаційна згода, косметологія, судова практика, відшкодування шкоди.

Modern cosmetology is becoming increasingly popular, including in Ukraine. Many people turn to cosmetologists to improve their appearance or solve aesthetic issues. In addition, this area is actively developing, offering a variety of services from the treatment of skin defects to surgical intervention to solve aesthetic problems through the use of regenerative and laser cosmetology.

Despite this, in Ukraine there are no clear requirements for the ethical and legal activities of cosmetologists, which does not contribute to the protection of patients' rights and increasing the responsibility of specialists for the quality of services provided. The result is the provision of services by persons who do not have proper education and professional training, as well as the provision of poor-quality services, which contributes to the spread of various diseases, including infectious ones, which poses a threat to public health and life. The above is due to: imperfect

The European orientation of Ukrainian policy in the field of medicine and health care provides for the consistency of legislation with the standards of the European Union, which in turn requires reform, development and adoption of updated legislation in the field of health care, including the provision of cosmetology services.

The gaps in the legislation lead to confusion with both medical services and cosmetology services, mislead the co-worker, complicate, and sometimes make it difficult to carry out the procedure of bringing the fact of the removal of the unclear to the court order cosmetological procedures, leading to the formation of a low-level level of dermatological, zocrema, cosmetological, nutritional services inflowing and inheritance of officials' rizuki for the vital state of health, the skin and external appearance of an individual.

The purpose of this study is to determine the legal regulation of the cosmetology services market. To analyze approaches to defining the concept of "cosmetologist". To determine the international experience of regulating this issue, as well as to identify promising areas for improving legislation in Ukraine on the regulation of activities related to the provision of cosmetology services. To reveal the essence of liability for offenses in the cosmetology services market in Ukraine.

Key words: medical law, information science, cosmetology, court practice, sickness treatment.

Діяльність з надання послуг у сфері косметології набула колосальних масштабів в Україні. Поряд із стрімким зростанням попиту на косметологічні послуги частими є і випадки порушення прав споживачів у цій сфері. Наведене обумовлено: недостатнім правовим регулюванням, відсутністю основної законодавчої термінології і визначення термінів, невизначеністю суб'єктів надання косметологічних послуг, відсутністю спеціального органу контролю за діяльністю косметологів.

Прогалини у законодавстві призводять до плутанини що є медичними послугами, а що є косметологічними послугами, вводять в оману споживача, ускладнюють, а іноді і унеможливають процедуру доведення у судовому порядку факту отримання неякісної косметологічної процедури, призводять до формуванню низького освітнього рівня споживачів дерматологічних, зокрема, косметологічних, послуг з питань впливу та наслідків дії чинників ризику на загальний стан здоров'я, стан шкіри та зовнішній вигляд особи.

Поточний стан правового регулювання цього питання в Україні констатує, що єдиного нормативно-правового акту, який би чітко визначав стандарти надання косметологічних послуг відсутній. Більшість нормативних документів є застарілими та не відповідають вимогам сучасних правовідносин. Зокрема, досі чинним залишається наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР «Про заходи щодо поліпшення косметологічної природи населенню» від 28.12.1982 №1290, який містить неактуальний перелік косметологічних послуг і фахівців, які мають право їх надавати. Доповнюють наукове регулювання галузеві стандарти та клінічні настанови за напрямками «Дерматовенерологія», «Дерматологія», яких обмаль, та матеріали наукових форумів. Доказові технології за напрямком «Косметологічна допомога» взагалі не використовуються, незважаючи на їх наявність у міжнародних джерелах.

Окремо слід зазначити, що у липні 2021 року Міністерство охорони здоров'я України оглосило про намір розробити порядок надання косметологічних послуг. Метою

є створення чіткого переліку послуг, які підпадають під категорію «медичні» та визначення порядку їх надання медичними працівниками. Таке рішення ухвалили на засіданні групи експертів МОЗ за напрямком «дерматовенерологія». Проте станом на 2024 рік офіційних повідомлень про затвердження такого порядку або внесення змін до законодавства немає.

Серед законодавчих актів, які регулюють дану сферу надання послуг потрібно зазначити Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності», Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», Постанову Кабінету Міністрів України від 2 березня 2016 року «Про затвердження господарської діяльності з медичної практики».

Ключовим аспектом регулювання діяльності косметологів є ліцензування медичної діяльності сьогодні здійснюється на підставі Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» Медична ліцензія для косметолога – це не просто формальність а важливий документ, який підтверджує відповідність спеціаліста та обладнання встановленим стандартам.

Український ринок косметологічних послуг умовно поділяють на естетичні послуги, які салони краси можуть надавати без ліцензії, та медичні (косметичні, косметологічні), які можуть надаватися за наявності відповідної ліцензії. У зв'язку з цим за поділом послуг, які надаються у салонах краси, на естетичні і медичні (косметичні, косметологічні) варто керуватися Національним класифікатором видів економічної діяльності [1] і Державним класифікатором продукції та послуг [2]. У цих нормативно-правових документах виділені розділи 86 «Охорона здоров'я» та 96 «Надання інших індивідуальних послуг». Клас 96.02 класифікатора ДК 009: 2010 «Надання послуг перукарнями і салонами краси» включає: миття волосся, підрівнювання та стрижку, фарбування, тонування, завивку, випрямлення волосся та подібні види послуг, що надаються чоловікам і жінкам; гоління та підрівнювання бороди; масаж обличчя, манікюр і педикюр, макіяж тощо.

У Державному класифікаторі продукції та послуг є секція 96.02.1 «Послуги перукарські та інші послуги з догляду за зовнішністю», де виділені перукарські послуги для жінок і дівчаток; перукарські послуги для чоловіків і хлопчиків; косметичні, манікюрні та педикюрні послуги; послуги з догляду за зовнішністю, послуги поверхневого пілінгу тощо.

Перераховані процедури український законодавець не відносить до медичних і вважає естетичними послугами, які салон краси може надавати без ліцензії.

До послуг, які підлягають обов'язковому ліцензуванню відносять:

- 1) ін'єкційні процедури (ботулінотерапія, контурна пластика);
- 2) апаратні процедури (лазерна терапія, RF-ліфтинг та інші);
- 3) хімічний пілінг середнього та глибокого впливу;
- 4) мезотерапія;
- 5) дермабразія.

У Національному класифікаторі видів економічної діяльності [1] в класі 86.22 виділено клас «Спеціалізована медична практика», що передбачає медичне консультування та лікування у сфері спеціальної медицини лікарями-спеціалістами та хірургами. Відповідно, до медичних послуг належать процедури, пов'язані з введенням речовин у порожнину організму різними способами (ін'єкційно, природними шляхами тощо), що передбачають пошкодження шкірного покриву і слизової оболонки, а також вимагають застосування медичного обладнання й інструментів. Перелік цих процедур достатньо різноманітний. До них належать усі види пластичних операцій, апаратна косметологія, мезотерапія, ін'єкції ботоксу і силікону, епіляція, пілінг, ліпоксація, гідроколонотерапія та ін. Такі процедури, на думку українського законодавця,

повинні проводитися особами з медичною освітою та за наявності відповідної ліцензії [3, с. 102].

Не зважаючи на те, що вимога про ліцензування є важливою запорукою отримання якісних послуг, а також іноді збереження здоров'я і краси пацієнта, відповідальність за діяльність без отримання такої ліцензії становить всього лише штраф від 17 000 грн – 34 000 грн (ч. 1 ст. 164 КупАП) за перше правопорушення та від 34 000 грн – 85 000 грн за повторне, протягом року правопорушення (ч. 2 ст. 164 КупАП). Очевидно, що ця санкція досить лояльна і цілком помірна, враховуючи ціни на косметологічні послуги в Україні. Наприклад, середня ціна за контурну пластику губ (залежно від препарату) становить від 8 000 грн і до 13 000 грн, а послуга з колагеностимуляції полімолочною кислотою може коштувати приблизно 1400 євро. Достатньо надати послугу навіть одному пацієнту і косметолог зможе оплатити штраф за діяльність без ліцензії. Така ситуація, звичайно, створює сприятливі умови для подальшого «процвітання» косметології без належно оформлених документів.

Проте за незаконну лікувальну діяльність українським законодавцем передбачена кримінальна відповідальність (ст. 138 ККУ).

Важливим питанням є визначення поняття «косметолог» та кваліфікаційних вимог до суб'єкта, який надає косметологічні послуги.

У «Номенклатурі лікарських спеціальностей» затвердженій Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 22.02.2019 року № 446 в п. 5 розділу I «Внутрішні хвороби» визначені спеціальності «Дерматовенерологія», а такі спеціальності як «дерматологія» або «косметологія» – відсутні [4]

Варто зауважити, що згідно з Довідником кваліфікаційних характеристик професій працівників, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 29.03.2002 № 117 [5] серед професіоналів в області косметології професія «косметолог» відсутня. «Косметолог» вживається лише у словосполученні з «провізором». Нормативно закріплена така професія як «провізор-косметолог». Водночас відповідно до класифікатора професій ДК 003:2005 [6] в Україні є така професія, яка «косметик» (№ 5141.2), що означає фахівець, який займається штучним доданням краси особі, тілу, підтриманням їх здорового стану, свіжості.

Сьогодні в косметологічних закладах працюють фахівці різних кваліфікаційних і освітніх рівнів, які зазвичай пройшли додаткове навчання на короткострокових курсах з косметології. Закінчивши такі курси навчання особа отримує професію, що є нелегітимною на державному рівні. Це пов'язано з тим, що в різних сертифікатах, дипломах, посвідченнях, виданих після проходження такого навчання, зазначаються професії, яких немає у Класифікаторі професій України [6].

Автори статті «Моніторинг ринку праці в галузі практичної косметології в Україні» провели інтерв'ювання понад 200 співробітників косметологічних закладів різних регіонів України і дослідним шляхом установили, що сьогодні в галузі косметології працюють усі охочі незалежно від профільної освіти. 38% респондентів мають медичну освіту (15% з них закінчили вищі медичні установи). 19% респондентів мають фармацевтичну освіту і кваліфікацію провізора загального профілю або провізора-косметолога. Решта – 37,5% респондентів – закінчили технічні, економічні, педагогічні, авіаційні, автотранспортні, інженерно-будівельні, фізкультурні та інші заклади вищої освіти і після отримання основної професії вирішили (з різних причин як особистого, так і професійного характеру) зайнятися практичною косметологією, закінчивши відповідні курси. 5,5% респондентів працюють у косметологічних закладах після закінчення середньої школи, пройшовши підготовку на курсах з косметології [7, с. 49].

Саме брак кваліфікованого персоналу є однією з основних проблем у сфері косметології в Україні. Це пов'язано з відсутністю єдиних державних освітніх стандартів підготовки кадрів для цієї сфери, що є наслідком відсутності законодавчої бази, яка регламентує діяльність косметологічних закладів.

Справу № 953/2628/24 розглянуто 9 жовтня 2024 року Київським районним судом м. Харкова. Йшлося про запобіжний захід для підозрюваної особи у кримінальному провадженні за ст. 119 Кримінального кодексу України. Підозрювана особа є громадянкою України, зареєстрованою як фізична особа-підприємець, що надає косметологічні послуги. Вона здійснювала діяльність у косметологічному салоні у м. Харків.

У березні 2024 року клієнтка салону звернулася для проходження процедури лазерного ліполізу під час якої було використано місцеву анестезію препаратом «Лідокаїн».

Слідством було встановлено, що підозрювана неадекватно ввела анестезуючий препарат «Лідокаїн» (а саме – перевищила допустиму дозу у щонайменше 15 разів), що спричинило різке погіршення стану здоров'я пацієнтки. Коли пацієнтка почала скаржитися на погіршення самопочуття, персонал салону намагався провести протиалергічну терапію, але безуспішно. Незабаром стан пацієнтки погіршився настільки, що була викликана швидка допомога, але під час транспортування пацієнтка померла.

Суд встановив, що підозрювана мала недостатню кваліфікацію для проведення інвазивних косметологічних процедур, зокрема тих, що потребують використання анестезії. У рішенні суду зазначено, що підозрювана отримала повну вищу освіту за спеціальністю «Технологія парфумерно-косметичних засобів», здобувши кваліфікацію провізора-косметолога. Після того у 2021 році вона вступила до Медичного університету і на момент вчинення злочину являлась лікарем-інтерном за спеціальністю «Хірургія», а отже не мала необхідної медичної освіти та відповідної кваліфікації для виконання таких маніпуляцій, як лазерний ліполіз із застосуванням місцевої анестезії. Вона діяла з порушенням вимог, не дотримуючись стандартів безпеки, що призвело до тяжких наслідків для пацієнтки.

Косметологу 04.10.2024 було повідомлено про підозру за ч. 1 ст. 119 КК України, а саме за вбивство через необережність. Недостатня кваліфікація підозрюваної, згідно з судовими висновками, стала однією з ключових причин фатальних наслідків для пацієнтки [8].

Ще одним прикладом є рішення апеляційного суду Волинської області від 31 березня 2016 року № 161/12939/15. У цій справі позивачка звернулася до відповідачки з проханням надати косметологічні послуги, зокрема процедури біоревіталізації та введення філерів, з метою покращення зовнішнього вигляду. Відповідачка запевнила позивачку у своїй кваліфікації, заявивши, що має відповідні сертифікати та закупає косметологічні препарати від відомого постачальника (ТОВ «Естетік Сервіс»). Позивачка погодилася на процедуру, оплативши 3500 грн.

Послуги надавалися у невідповідних умовах: перша процедура проводилася вдома у відповідачки, друга – в орендованому приміщенні без належного санітарного стану. Після проведення процедур у позивачки виникли серйозні ускладнення, зокрема гематоми та набряки на обличчі, що підтвердили лікарі під час подальших медичних обстежень. Спеціалісти іншого салону краси підтвердили, що процедура не дала очікуваних результатів. Позивачка звернулася до ТОВ «Естетік Сервіс», який підтвердив, що відповідачка неправильно підбрала препарати, порушила дозування та техніку введення. Це могло стати причиною негативних наслідків для здоров'я пацієнтки.

Суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову, виходячи з того, що позивачка не довела факту завдання

матеріальної шкоди через дії відповідачки. Проте позивачка подала апеляційну скаргу, стверджуючи, що надання косметологічних послуг мало здійснюватися ліцензованим медичним працівником, оскільки вони включали ін'єкційне втручання, яке потребує кваліфікації.

Апеляційний суд встановив, що відповідачка не мала права надавати такі послуги, оскільки не мала медичної ліцензії та необхідної освіти для проведення ін'єкційних процедур. Суд визнав, що вона перевищила свої повноваження як косметолог-естетист, порушивши вимоги чинного законодавства. У результаті апеляційний суд скасував рішення суду першої інстанції та зобов'язав відповідачку повернути позивачці 3500 грн за неякісні послуги.

Проте слід зазначити щодо відмови у відшкодуванні моральної шкоди. Суд не задовольнив вимоги позивачки щодо компенсації моральної шкоди, аргументуючи це тим, що позивачка свідомо погодилася на послуги косметолога-естетиста, а не лікаря-дерматолога. Суд вважав, що позивачка могла б виявити більше обережності при виборі спеціаліста, особливо у випадку ін'єкційних процедур.

Суд звернув увагу на те, що позивачка не проявила достатньої пильності та не пересвідчилася у кваліфікації відповідачки, що свідчить про відсутність належної обачності. Позивачка не перевірила дійсність сертифікатів, ліцензій або умов, у яких надавалися послуги, що могло б свідчити про усвідомлений ризик із її боку.

Відповідно до Цивільного кодексу України, для компенсації моральної шкоди необхідно довести не лише факт порушення прав, а й наявність душевних або фізичних страждань, причинно-наслідковий зв'язок між діями відповідача і шкодою, а також вину виконавця. Суд вважав, що в цьому випадку моральна шкода не підлягає компенсації, оскільки позивачка могла уникнути цих наслідків, якщо б ретельніше перевірила кваліфікацію спеціаліста [9].

Ще одним аспектом, на який варто звернути увагу є питання інформованої згоди пацієнта, яка повинна надаватися кожному пацієнту, але дану вимогу ігнорують майже всі суб'єкти, які надають косметологічні послуги. У косметології інформована згода є надзвичайно важливою, оскільки більшість процедур, зокрема інвазивних, мають потенційні ризики, а пацієнти часто мають високі очікування щодо естетичного результату.

Інформована згода сприяє поінформованості пацієнта, усвідомленому прийняттю пацієнтом рішень стосовно свого лікування, а також забезпеченню добровільного характеру і належної фіксації таких рішень. У разі належного документування інформована згода дисциплінує і пацієнтів, і медичних працівників та зменшує ризик конфліктних ситуацій. Інформована згода є важливим елементом дотримання біоетики, зокрема медичної етики та чинного законодавства України.

Отримання пацієнтом належної інформації про всі важливі аспекти, пов'язані з медичним втручанням, дозволяє пацієнтові прийняти усвідомлене рішення щодо такого втручання та у більшості випадків адекватно сприймати процес і результати лікування [10, с. 235].

Підтвердженням важливості інформованої згоди є численні міжнародні акти. Серед них варто згадати: статтю 6 Конвенції про права людини та біомедицину, прийнятої у 1977 році, передбачає, що будь-яке втручання у сферу здоров'я може здійснюватися тільки після добровільної та свідомої згоди на нього відповідної особи. Європейська Хартія прав пацієнта 2002 р. також зазначає право на згоду, що надається на підставі інформації, яка є передумовою для будь-якої процедури.

Окремо слід згадати про Ов'єдську конвенцію, офіційно відому як Конвенція про права людини та біомедицину, яка прийнята у 1997 році Радою Європи. Дана Конвенція встановлює у тому числі ключові принципи щодо інформованої згоди пацієнта. Конвенція встановлює,

що жодне медичне втручання не може бути проведене без інформованої згоди пацієнта. Це означає, що якщо даний документ буде ратифіковано Україною, то косметологи в Україні матимуть чіткі обов'язки інформувати пацієнтів про всі аспекти процедур, включаючи ризики, альтернативи та очікувані результати. Такий підхід є не тільки етичним, а й допомагає пацієнтам приймати зважені рішення, підвищуючи їхню довіру до косметологів. Ратифікація Ов'єдської конвенції – може стати важливим кроком у процесі євроінтеграції України. У сфері біоетики та косметології це означає прийняття європейських норм і цінностей, що підвищить довіру до українських косметологічних послуг серед іноземних пацієнтів та підніме престиж українських косметологів на міжнародному рівні [11, с. 19–20].

Відповідно до статті 43 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» згода інформованого пацієнта необхідна для застосування методів діагностики, профілактики та лікування. Інформована згода пацієнта – це добровільне погодження на медичне втручання після отримання повної та зрозумілої інформації про стан здоров'я, мету запропонованих процедур, можливі ризики та альтернативні методи лікування. Медичний працівник зобов'язаний надати цю інформацію в доступній формі, як зазначено в статті 39 вищезгаданого закону.

Водночас законодавство України не містить узагальненої дефініції поняття «інформована згода на медичне втручання». Медичне втручання, що впливає на організм людини може бути інвазивним – яке порушує цілісність шкірних покривів чи слизової оболонки (у сфері косметологічних послуг це введення ботулотоксину, введення філерів, апаратні процедури, що проводяться з допомогою апаратних технологій і передбачають пошкодження шкірного покриву, плазмоліфтинг, мезотерапія, нитковий ліфтинг, введення ліполітиків та інші), або неінвазивні (наприклад, лазерна терапія, фотоомолодження, ультразвуковий SMAS-ліфтинг, мікрострумова терапія та інші).

У випадку косметологічних послуг, особливо тих, що передбачають інвазивні процедури або мають потенційні ризики для здоров'я, інформована згода забезпечує належну фіксацію факту надання пацієнтом своєї згоди та може служити доказом у разі виникнення спірних ситуацій.

Очевидно, що сучасна косметологія в Україні пропонує широкий спектр як неінвазивних процедур, так і інвазивних. Проте, вимога законодавства щодо інформованої згоди ігнорується дуже часто. Цьому підтвердженням є судова практика.

Окремо хочемо підкреслити ще один аспект, недостатності регулювання питань щодо інформованої згоди пацієнта у косметологічній сфері. Надання косметологічних послуг має на меті отримання прибутку, а отже важливим тут є Закон України «Про захист прав споживачів». Перелік відомостей, які надаються споживачу передбачений статтею 15 вищезазначеного закону. Отже, відсутність інформованої згоди в тому числі недостатньо доводить до відома пацієнта про процедуру, яку йому проводитимуть. Наразі вартість препаратів і процедур як інвазивних, так неінвазивних коштують доволі високо, тому стає очевидним, що як споживач пацієнт повинен бути проінформований про тривалість ефекту від процедури, про те чи взагалі ефект настане.

Окремо слід зазначити про досвід зарубіжних країн у сфері косметології. Система надання косметологічних послуг в США заслуговує особливої уваги.

Зважаючи на те, що США є федеративною країною, порядок здійснення косметологічної діяльності залежить від законів конкретного штату. Але за загальним прави-

лом косметологічні процедури проводять косметологи (медсестри з естетичного догляду) під наглядом лікаря-дерматолога, лікаря-пластичного хірурга або лікаря-косметолога. Косметолог зобов'язан отримати спеціалізовану освіту, ліцензію та мати досвід роботи у цій сфері. Також потрібно відмітити, що у всіх штатах, окрім Коннектикуту, косметологи повинні мати ліцензію для провадження професійної діяльності.

Один із штатів в якому існує багато заборон щодо провадження косметологічної діяльності – Флорида. Відповідно до пункту 477.014 Статуту Флориди (Florida Statute) з 1 січня 1979 року жодна особа, крім косметолога з відповідною ліцензією, не може провадити косметологічну діяльність або використовувати ім'я чи звання косметолога. Якщо особа хоче отримати ліцензію на провадження косметологічної діяльності, вона зобов'язана здати кваліфікаційний іспит штату. Проходження такого іспиту не можливо без сертифікату із косметологічної школи Флориди про проходження навчання не менш, як 1200 годин. Надгляд за ліцензуванням косметологічної діяльності у Флориді здійснює Рада косметологів. Вона складається з 7 членів, 5 з яких є ліцензованими косметологами. Кожен член Ради несе відповідальність перед губернатором за належне виконання своїх обов'язків. Губернатор розглядає будь-які скарги або негативні повідомлення, отримані щодо дій ради чи її членів, і вживає щодо них відповідних заходів. Заходи можуть включати відсторонення будь-якого члена ради. Губернатор може звільнити з посади будь-якого члена Ради за невиконання своїх обов'язків, некомпетентну чи непрофесійну поведінку [12].

Варто зазначити, що в США лікарі не займаються наданням косметологічних послуг, оскільки це для них є економічно не вигідним. Дерматологи виконують свої безпосередньо функціональні обов'язки: лікують хворих з патологіями шкіри та її похідних. Пластичні хірурги виконують операції згідно зі специфікою діяльності і здійснюють введення ін'єкційних моделюючих лікарських засобів. Інші напрями називаються прикладною естетикою, у цій галузі працюють особи, які не мають медичної освіти, проте повинні отримати спеціальну освіту і ліцензію [3, с. 103].

Висновки. Наразі надання та отримання косметологічних послуг в Україні – ризик, адже дана сфера законодавчо не врегульована та повноцінно не контролюється. Косметологічна послуга, як вид має складний характер, тому що вона акумулює як медичні, так і правові аспекти. Крім того результат послуги впливає і на зовнішність людини, і на її здоров'я. В Україні відсутнє законодавство, яке б регулювало відносини у косметологічній сфері. Така ситуація несприятливо впливає на правове регулювання та контроль за порядком надання косметологічних послуг. Право на захист споживачів у даній сфері повноцінно не реалізується, сформована різна судова практика у типових справах.

Недосконалість вітчизняної нормативно-правової бази з питань організації медичної допомоги, зокрема, спеціалізованої (у т. ч. дерматовенерологічної та її складової – косметологічної) в частині забезпечення безперервного ланцюга медичних послуг, наступності різних видів і етапів медичної допомоги, оскільки в реальності залишається дієвою застаріла система направлень пацієнта до інших спеціалістів.

Вбачається, що з метою адекватного врегулювання косметологічної індустрії варто розробити спеціальне законодавство, встановити чіткі вимоги та стандарти, що гарантуватимуть безпеку надання косметологічних послуг та сприятимуть мінімізації негативних наслідків для здоров'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національний класифікатор видів економічної діяльності ДК 009:2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10> (дата звернення: 28.11.2024).
2. Державний класифікатор продукції та послуг ДК 016:2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v457a609-10> (дата звернення: 28.11.2024).
3. Чеховська І.В., Білоцок В.В. Правове регулювання ринку косметологічних послуг: порівняльно-правовий аналіз. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. Вип. 15. С. 101–111.
4. Номенклатура лікарських спеціальностей, затверджена Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 22.02.2019 № 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0204-19#Text> (дата звернення: 28.11.2024).
5. Положення про професійну підготовку та порядок атестації працівників. ВИПУСК 78 Охорона здоров'я. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va117282-02> (дата звернення: 28.11.2024).
6. Кран О.С., Посилкіна О.В., Башура О.Г., Переседько І.Г. Моніторинг ринку праці в галузі практичної косметології в Україні. *Управління, економіка та забезпечення якості в фармації*. 2009. № 3 (5). С. 49–57.
7. Рішення Київського районного суду м. Харкова від 9 жовтня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122179778#> (дата звернення: 28.11.2024).
8. Рішення апеляційного суду Волинської області від 31 березня 2016 року. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/56944622> (дата звернення: 28.11.2024).
9. Медичне право: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С.Б. Бушенка; д-ра юрид. наук, доц. М.В. Менджул. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 672 с.
10. Hryasymiv O.Y. Possibility of ratification by Ukraine of the convention for the protection of human rights and dignity of human being with regard to the application of biology and medicine: pros and cons. *Медичне право*. 2021. № 1 (27). С. 18–26.

СУДОВА ПРАКТИКА ЩОДО ФОРС-МАЖОРНИХ ОБСТАВИН В ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

JUDICIAL PRACTICE REGARDING FORCE MAJEURE IN THE OBLIGATIONS OF BUSINESS ENTITIES

Невінчаний В.С., аспірант кафедри приватного права

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Стаття зосереджена на практичних аспектах застосування законодавства про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) в зобов'язаннях суб'єктів господарювання. Проведено огляд судової практики Верховного Суду та надано відповіді на кілька поширених практичних питань. Зокрема, щодо наслідків порушення строку повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин, сценарії поведінки суб'єктів господарювання, доказової сили листа Торгово-промислової палати України 28 лютого 2022 року № 2024/02.0-7.1 та чи відбувається автоматичне звільнення від відповідальності на підставі цього листа, множинності засобів доказування форс-мажорних обставин та вплив форс-мажорних обставин на виконання різних зобов'язань. Автором проаналізовано розвиток національної судової практики за статтями про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) за Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України та Законом України «Про торгово-промислові палати в Україні» від 2020 року і понині.

Звернено увагу читачів на етичні аспекти поведінки суб'єктів господарювання при настанні форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), що покликані зменшити негативні наслідки невиконання зобов'язань контрагентами.

Запропоновано приклади можливих редакцій статей (пунктів) до господарських договорів, які стосуються повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), а також правових наслідків неналежного виконання вказаного зобов'язання.

Також в статті проаналізовано процедуру засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) та видачі Сертифікату про форс-мажорні обставини торгово-промисловими палатами в Україні. Зокрема, звернено увагу, що видача Сертифікату відбувається за зверненням однієї із сторін договору, а інша сторона, в свою чергу, позбавлена можливості надати свої доводи, пояснення та докази на спростування вказаних в заяві фактів.

Ключові слова: форс-мажорні обставини, обставини непереборної сили, договір, звільнення від відповідальності, Верховний Суд, постанова, судова практика, Торгово-промислова палата України, сертифікат, повідомлення про настання форс-мажорних обставин.

The article focuses on the practical aspects of the application of legislation on force majeure circumstances (circumstances of insuperable force) in the obligations of business entities. A review of the judicial practice of the Supreme Court was conducted and answers to several common practical questions were provided. In particular, regarding the consequences of the violation of the deadline for notification of the other party about the occurrence of force majeure circumstances, scenarios of the behavior of business entities, the probative force of the letter of the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry dated February 28, 2022 No. 2024/02.0-7.1 and whether there is an automatic release from liability upon this letter, the multiplicity of means of proving force majeure circumstances and the influence of force majeure circumstances on the fulfillment of various obligations. The author analyzed the development of national judicial practice under the articles on force majeure (circumstances of insuperable force) under the Civil Code of Ukraine, the Economic Code of Ukraine and the Law of Ukraine «On Chambers of Commerce and Industry in Ukraine» from 2020 to the present.

Readers' attention is drawn to the ethical aspects of the behavior of business entities in the event of force majeure (circumstances of insuperable force), which are designed to reduce the negative consequences of non-fulfillment of obligations by counterparties. Examples of possible drafts of articles (clauses) to contracts are offered, which relate to the notification of the other party about the occurrence of force majeure circumstances (circumstances of insuperable force), as well as the legal consequences of improper fulfillment of the specified obligation.

Also the author has analyzed the procedure for certifying force majeure circumstances (circumstances of insuperable force) and issuing a Certificate on force majeure circumstances by a chambers of commerce and industry in Ukraine. In particular, attention is drawn to the fact that the Certificate is issued at the request of one of the parties of the contract, and the other party is deprived of the opportunity to provide its arguments, explanations and evidences to refute the facts specified in the statement.

Key words: force majeure circumstances, circumstances of insuperable force, contract, exemption from liability, Supreme Court, resolution, judicial practice, the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry, certificate, force majeure notice.

Застосування положень законодавства про форс-мажорні обставини, які до 2020 року мали переважно теоретичний характер, набули прикладного значення. З настанням пандемії та військової агресії відкрилося багато прогалин як у законодавстві, так і безпосередньо в самій практиці.

Зокрема, у період 2020–2024 Верховним Судом ухвалено близько 200 постанов (число може змінюватися, в залежності від методології пошуку судових рішень в Єдиному державному реєстрі судових рішень), в яких йде цитування статей про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) за Цивільним кодексом України та Господарським кодексом України.

В цій статті надамо короткі відповіді на кілька поширених практичних питань, що стосуються форс-мажорних обставин.

Питання перше: порушення строку повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин. Які наслідки?

З точки зору добросовісного партнерства – сторона, яка зазнала впливу форс-мажорних обставин, зобов'язана

негайно повідомити іншу сторону про неможливість виконати своє зобов'язання в строк (поставити товар, виконати роботи, здійснити оплату тощо). Так, отримавши повідомлення, контрагент зможе вжити невідкладних заходів для мінімізації негативних наслідків (замовити товар в іншого постачальника, зупинити певні роботи, повідомити своїх контрагентів, оголосити простій і так далі). З юридичної ж точки зору – якщо в договорі не встановлене зобов'язання повідомити в строк про настання форс-мажорної обставини, то такого зобов'язання немає. Окрім того, якщо договором все ж передбачено зобов'язання (наприклад: «сторона, яка не може виконувати зобов'язання за договором унаслідок дії обставин непереборної сили, повинна у термін, що не перевищує 3 діб з моменту їх виникнення, письмово сповістити іншу сторону про їх настання»), але не передбачено правових наслідків порушення такого строку (наприклад: «сторона позбавляється права посилатися на форс-мажорні обставини через несвоєчасне повідомлення»), то знову таки, неповідомлення (невчасне повідомлення) нестиме в собі лише моральне навантаження, а не юридичне.

Вказане вище підтверджується судовою практикою. Наприклад, у Постанові Верховного Суду від 12 вересня 2024 року у справі № 910/14950/23 [1] зазначено: «саме ж повідомлення про форс-мажор має бути направлено іншій стороні якнайшвидше. Хоча й форс-мажорні обставини впливають, як правило, на одну сторону договору (виконавця), але вони мають негативні наслідки насамперед для іншої сторони договору, яка не отримує його належне виконання. Отже, своєчасне повідомлення іншої сторони про настання форс-мажорних обставин спрямоване на захист прав та інтересів іншої сторони договору, яка буде розуміти, що не отримає вчасно товар (роботи, послуги) та, можливо, зможе зменшити негативні наслідки форс-мажору. Водночас неповідомлення або несвоєчасне повідомлення про форс-мажорні обставини позбавляє сторону, яка порушила цей обов'язок, права посилається на ці обставини як на підставу звільнення від відповідальності, якщо це передбачено договором (втрата стороною права посилається на форс-мажор). Положення укладеного сторонами Договору, у справі, що розглядається, прямо не передбачають юридичні наслідки того, що постачальник не повідомив замовника в строки, визначені Договором, про факт настання таких обставин (із посиланням на відповідний сертифікат ТПП чи без нього). Про те, що сторона позбавляється права посилається на форс-мажорні обставини через несвоєчасне повідомлення має бути прямо зазначено в договорі».

Таким чином, складаючи договір, необхідно прописати чіткі строки повідомлення про настання форс-мажорних обставин та правові наслідки порушення такого строку.

Питання друге: чи може одна і та сама ж особа в одній справі посилається на існування форс-мажорних обставин, а в іншій заперечувати?

На перший погляд поведінка особи, яка за одних обставин стверджує про існування форс-мажорних обставин, а за інших обставин заперечує, щонайменше є непослідовною.

Однак, така ситуація цілком може існувати. Безперечно, збройна агресія РФ та введення воєнного стану є загальновідомим фактом. Однак форс-мажорні обставини стосуються конкретного зобов'язання за конкретним договором. Тобто, може скластися ситуація, що навіть за одним і тим самим договором для одних зобов'язань існували форс-мажорні обставини, а для інших ні. Наприклад, постачальник не мав змоги поставити товар через існування форс-мажорних обставин (наприклад, через перекриття доріг військовими), а замовник мав змогу сплати аванс (незважаючи на збройну агресію, банківська система працювала і безготівкові платежі могли здійснюватися). Приклад звісно поверхневий і не враховує всіх деталей, але демонструє підхід.

Зазначене вище підтверджується, наприклад, Постановою Верховного Суду від 07 червня 2023 року у справі № 906/540/22 [2]: «боржник, який допустив невиконання чи неналежне виконання зобов'язання має право доводити, що це відбулося внаслідок дії непереборної сили. Отже, форс-мажор може впливати на виконання одного договору / зобов'язання і не впливати щодо виконання іншого, залежно від сутності зобов'язання, стану боржника».

Питання третє: чи можна вважати лист Торгово-промислової палати України 28 лютого 2022 року № 2024/02.0-7.1 аналогом сертифікату та чи відбувається автоматичне звільнення від відповідальності на підставі цього листа?

28 лютого 2022 року Торгово-промислова палата України опублікувала лист № 2024/02.0-7.1 [3], надалі також – «Лист ТПП», у якому зазначила: 1. Торгово-промислова палата України цим засвідчує форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили): військову агресію російської федерації проти України, що стало підставою вве-

дення воєнного стану із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року; 2. ТПП України підтверджує, що зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких/-го настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання відповідно яких/-го стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили).

На перший погляд, керуючись правилами логіки та застосовуючи простий категоричний силогізм можна дійти до таких умовиводів: 1) якщо адресатом листа зазначено «всім, кого це стосується», то це стосується і будь-якої конкретної юридичної чи фізичної особи; 2) якщо в листі зазначено «зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком», то це стосується будь-якого договору та зобов'язання.

Однак, як зазначено у відповіді на питання 2 цієї статті, «форс-мажорні обставини стосуються конкретного зобов'язання за конкретним договором» та «форс-мажор може впливати на виконання одного договору/зобов'язання і не впливати щодо виконання іншого, залежно від сутності зобов'язання, стану боржника».

Таким чином, лист загального характеру, виданий ТПП України, не може бути використаний для цілей підтвердження факту неможливості виконання зобов'язання та не підмінює собою сертифікат ТПП.

Такий висновок також впливає із самого визначення сертифікату, яке наведено в п. 3.3. Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) [4], надалі також – «Регламент», а саме: «Сертифікат (у певних договорах, законодавчих і нормативних актах згадується також як висновок, довідка, підтвердження) про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) (далі – Сертифікат) – документ, за затвердженнями Президією ТПП України відповідними формами, який засвідчує настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), виданий ТПП України або регіональною торгово-промисловою палатою згідно з чинним законодавством, умовами договору (контракту, угоди тощо) та цим Регламентом».

З цього виходить, що Сертифікат має встановлену форму, а отже Лист ТПП не може вважатися Сертифікатом.

Окрім того, відповідно до п. 6.2 Регламенту [4] «Форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб по кожному окремому договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких настало згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання яких стало неможливим через наявність зазначених обставин. До кожної окремої заяви додається окремий комплект документів».

Із зазначеного випливає, що форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються окремо по кожному зобов'язанню.

Вказане вище підтверджується, наприклад, Постановою Верховного Суду від 29 червня 2023 року у справі № 922/999/22 [5]: «Доведення наявності непереборної сили покладається на особу, яка порушила зобов'язання. Саме вона має подавати відповідні докази в разі виникнення спору. Лист ТПП України від 28 лютого 2022 року № 2024/02.0-7.1, яким визнано форс-мажорною обстави-

ною військову агресію РФ проти України і на який посилався відповідач у судах попередніх інстанцій, є загальним офіційним документом та не містить ідентифікуючих ознак конкретного договору, зобов'язання, виконання якого стало неможливим через наявність зазначених обставин. Цей лист не можна вважати сертифікатом у розумінні статті 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні». Наявність сертифіката ТПП України про форс-мажор суд має оцінювати у сукупності з іншими доказами, тобто зазначені обставини не мають преюдиційного характеру і в разі їх виникнення сторона, яка посилається на них як на підставу неможливості належного виконання зобов'язання, повинна довести не лише наявність таких обставин, а й те, що вони були форс-мажорними саме для цього конкретного випадку. Водночас сторона, яка посилається на форс-мажор, має довести причинно-наслідковий зв'язок між форс-мажором та неможливістю виконати конкретне зобов'язання. Той факт, що ТПП України засвідчила форс-мажорні обставини – військову агресію РФ проти України, сам по собі не є підставою для зменшення або звільнення від відповідальності за невиконання / неналежне виконання договірних зобов'язань».

Також вартий уваги висновок Верховного Суду, викладений у Постанові від 15 червня 2023 року у справі № 910/8580/22 [6]: «Верховний Суд відзначає, що ключовою ознакою форс-мажору є причинно-наслідковий зв'язок між форс-мажорними обставинами та неможливістю виконати конкретне зобов'язання. Форс-мажор, або ж обставини непереборної сили, – це надзвичайні та невідворотні обставини, настання яких призвело до об'єктивної неможливості виконати зобов'язання. Водночас сама по собі, зокрема, збройна агресія проти України, девальвація гривні, воєнний стан, не може автоматично означати звільнення від виконання будь-ким в Україні будь-яких зобов'язань, незалежно від того, існує реальна можливість їх виконати чи ні. Воєнний стан, девальвація гривні, як обставини непереборної сили, звільняє від відповідальності лише у разі, якщо саме внаслідок пов'язаних із нею обставин компанія/фізична особа не може виконати ті чи інші зобов'язання».

Питання четверте: чи можна вважати сертифікат ТПП України єдиним доказом, який підтверджує існування форс-мажорних обставин?

Відповідно до п. 6.2. Регламенту [4] «форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) засвідчуються за зверненням суб'єктів господарської діяльності та фізичних осіб (...). До кожної окремої заяви додається окремий комплект документів».

Згідно з п. 6.10. Регламенту [4] «за результатами розгляду заяви і наданих документів та прийняття рішення уповноваженою особою щодо можливості засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) за наявністю підстав, видає Сертифікат про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили)».

Таким чином, ТПП України видає сертифікат за зверненням однієї зі сторін договору, яка оплатила послуги торгово-промислової палати. Водночас інша сторона договору у вказаному процесі участі не бере взагалі та, відповідно, не має можливості надати ТПП України свої пояснення, аргументи, докази тощо.

За таких обставин, Верховний Суд у Постанові від 19 серпня 2022 року у справі № 908/2287/17 [7] зазначив: «сертифікат торгово-промислової палати, який підтверджує наявність форс-мажорних обставин, не може вважатися беззаперечним доказом про їх існування, а повинен критично оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами (подібні правові висновки викладено у постановках Верховного Суду від 14.02.2018 у справі № 926/2343/16, від 16.07.2019 у справі № 917/1053/18 та від 25.11.2021 у справі № 905/55/21). Адже визнання сертифіката торгово-промислової палати беззаперечним та достатнім доказом про існування форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) без надання судом оцінки іншим доказам суперечить принципу змагальності сторін судового процесу».

Вказана позиція зберігається і в подальших рішеннях Верховного Суду. Наприклад, Верховний Суд у Постанові від 07 червня 2023 року у справі № 906/540/22 [2] підтвердив: «Сертифікат ТПП не є єдиним доказом існування форс-мажорних обставин; обставини форс-мажору мають оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та у сукупності з іншими доказами (подібні висновки викладені у постановках Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 19.08.2022 у справі № 908/2287/17, від 21.07.2021 у справі № 912/3323/20, від 25.11.2021 у справі № 905/55/21)».

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Верховного Суду від 12 вересня 2024 року у справі № 910/14950/23 – Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121660724>
2. Постанова Верховного Суду від 07 червня 2023 року у справі № 906/540/22 – Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111972413>
3. Лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1 від 28 лютого 2022 р. // *Законодавство України*. – Офіційний сайт Торгово-промислової палати України. URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/621c8a543cda9382669631.pdf>
4. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) – Офіційний сайт Торгово-промислової палати України. URL: <https://uccr.org.ua/media/filemanager/force/reglament.pdf>
5. Постанова Верховного Суду від 29 червня 2023 року у справі № 922/999/22 – Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111972419>
6. Постанова Верховного Суду від 15 червня 2023 року у справі № 910/8580/22 – Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111675747>
7. Постанова Верховного Суду від 19 серпня 2022 року у справі № 908/2287/17 – Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105837295>

ВИРІШЕННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ СПОРІВ ШЛЯХОМ МЕДІАЦІЇ

SETTLEMENT OF INTERNATIONAL COMMERCIAL DISPUTES BY WAY OF MEDIATION

Петрина В.Н., к.ю.н.,

професор кафедри економіко-правових дисциплін

Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ

В даній статті досліджується такий альтернативний спосіб вирішення міжнародних комерційних (зовнішньоекономічних) спорів, як медіація.

Зокрема, в статті дається міжнародно-правове визначення поняття медіації; виділяються ознаки медіації, що відрізняють її від інших способів вирішення міжнародних комерційних (зовнішньоекономічних) спорів; визначаються ті переваги, що має медіація як спосіб вирішення міжнародних комерційних (зовнішньоекономічних) спорів та зазначаються ті випадки, в яких зазвичай сторони міжнародних комерційних (зовнішньоекономічних) спорів вживають такий спосіб вирішення зазначених спорів, як медіація.

Відповідна увага в даній статті присвячена ролі медіатора у вирішенні міжнародних комерційних (зовнішньоекономічних) спорів шляхом медіації. Зокрема, досліджуються ті категорії фізичних осіб, які можуть бути залучені в якості медіаторів до вирішення міжнародних комерційних (зовнішньоекономічних) спорів шляхом медіації. Визначаються функції та повноваження медіаторів при вирішенні міжнародних комерційних (зовнішньоекономічних) спорів шляхом медіації. Розглядається питання про порядок оплати послуг медіаторів.

В даній роботі також визначається форма і зміст медіаційної угоди, як підстави виникнення правовідносин із вирішення міжнародних комерційних (зовнішньоекономічних) спорів шляхом медіації. Розглядаються різні види правил з медіації, які застосовуються при вирішенні міжнародних комерційних (зовнішньоекономічних) спорів шляхом медіації, та досліджується їх зміст і умови застосування. Також розглядається різниця між такими видами медіації, як медіація ad hoc та інституційна медіація. Визначаються установи, які можуть адмініструвати медіацію. Звертається увага та той факт, що в Законі України «Про медіацію» не приділено належної уваги питанням вирішення шляхом медіації міжнародних комерційних (зовнішньоекономічних) спорів.

Ключові слова: адміністрована медіація, інституційна медіація, медіатор, медіаційна угода, медіація, медіація ad hoc, правила з медіації.

This article examines such an alternative method of resolving international commercial disputes as mediation.

In particular, the article provides an international legal definition of the term "mediation". In this article there are highlighted the features of mediation that distinguish it from other ways of resolving international commercial disputes. The advantages of mediation as a method of resolving international commercial disputes are determined and those cases are noted in which the parties to international commercial disputes usually use such a method of resolving these disputes as mediation.

The relevant attention in this article is devoted to the mediator's role in resolving international commercial disputes through mediation. In particular, in this article there are investigated those categories of natural persons who can be involved as mediators in the resolution of international commercial disputes through mediation. The functions and powers of mediators in resolving international commercial disputes through mediation are determined. The issue of the payment procedure for mediators' services is under consideration.

This paper also defines the form and content of the pre-mediation contract, as the basis for the emergence of legal relations for the resolution of international commercial disputes through mediation. This paper considers various types of mediation rules, which rules are applicable in the resolution of international commercial disputes through mediation. This article considers the content of the said rules and the conditions of their application as well. The difference between such types of mediation as ad hoc mediation and institutional mediation is also considered. Institutions that can administer mediation are there identified in this paper. Attention is also drawn to the fact that the Law of Ukraine "On Mediation" does not pay due attention to the issue of resolving international commercial disputes through mediation.

Key words: ad hoc mediation, administered mediation, institutional mediation, mediation, mediation rules, mediator, pre-mediation contract.

Медіація (англ. mediation) згідно з нормами міжнародного права – *«це процес, незалежно від того, як він називається чи на яких підставах він здійснюється, в якому сторони намагаються досягти дружнього врегулювання спору між ними за допомогою третьої особи чи осіб (медіатора), не наділеного повноваженнями приймати обов'язкового для сторін спору рішення»* [1].

Медіація, так само як і арбітраж, є альтернативним по відношенню до судочинства способом вирішення спорів. Як спосіб вирішення зовнішньоекономічних спорів медіація характеризується наступними рисами:

- 1) вирішення спору здійснюється самими сторонами спору шляхом переговорів;
- 2) залученням сторонами спору до ведення переговорів між собою третьою особою – посередника (медіатора);
- 3) наявністю формальних правил, які регулюють процедуру вирішення спору;
- 4) можливістю звернення сторонами спору за послугами з організації (адміністрування) медіації до відповідної установи;
- 5) відсутністю формального рішення у вигляді окремого документу, яке б приймалося за результатами вирішення спору та підлягало обов'язковому виконанню.

До переваг медіації як способу вирішення спорів, зазвичай, відносять те, що вона:

«створює сприятливе та конструктивне середовище; дозволяє сторонам контролювати те, як вирішиться їх спір;

сприяє спілкуванню між сторонами; є ефективною за часом та економічною; є конфіденційним процесом; допомагає навчити сторони ефективному способу вирішення спорів шляхом спільного прийняття рішень» [2].

Зазвичай сторони спору обирають для вирішення спору між ними не дружні переговори, а медіацію у двох випадках: 1) коли для вирішення спору потрібні спеціальні знання, носієм яких є медіатор; 2) коли між сторонами спору склалися достатньо напружені відносини, які не сприяють дружнім переговорам і спонукають до спілкування через посередника (медіатора).

Медіатором (англ. mediator) для проведення медіації, як правило, обирається незалежний професіонал, який є досвідченим переговорником і має належні знання щодо предмету спору. В якості медіатора зазвичай залучаються особи, які мають юридичну освіту та досвід роботи суддею, правником або арбітром. Проте, сторони можуть обрати для вирішення спору медіатора із числа осіб, що мають освіту і досвід роботи у іншій, ніж право, сфері, в якій виник спір (наприклад, будівництво тощо). Пере-

лік медіаторів та інформацію про них для зручності учасників спорів в економічно розвинутих країнах розміщується в публічно доступних реєстрах. Так, наприклад, в американському Національному реєстрі арбітрів та медіаторів Американської арбітражної асоціації (англ. The AAA National Roster of Arbitrators and Mediators) значиться понад 17000 арбітрів і медіаторів [3] і будь-який медіатор із цього реєстру за його згодою може бути обраний сторонами спору і залучений до вирішення певного спору. Проте, медіатором сторонами спору може бути обрана особа, що не зазначена у тому чи іншому реєстрі медіаторів.

Медіатор залучається на платній основі¹ для того, щоб, керуючись своїм досвідом і своїми спеціальними знаннями, допомогти сторонам знайти правомірне і взаємовигідне для сторін рішення у відповідному спорі. Медіатор роз'яснює сторонам певні положення права та комерційних звичаїв, що мають бути враховані при врегулюванні спору, та надає сторонам рекомендації щодо того, яким чином можна врегулювати спір.

Сторони зовнішньоекономічного спору за взаємною домовленістю можуть обрати для проведення медіації двох чи більшу кількість медіаторів. Якщо призначено кілька медіаторів, то усі вони є рівними за своїм статусом і мають діяти узгоджено і спільно.

Сторони можуть звернутися з проханням призначити медіатора до однієї із відповідних установ, що створюються спеціально для надання платних послуг із адміністрування (організації) процесу медіації та арбітражу. Зазвичай такими установами є арбітражні установи (англ. arbitral institutions), але такими установами можуть бути і інші організації, наприклад, біржі тощо. Послуга з призначення установою медіатора є платною.

Для того, щоб спір вирішувався шляхом медіації, сторони спору повинні укласти медіаційну угоду (англ. pre-mediation contract). Медіаційною угодою називається письмова угода учасників правовідносин про спосіб врегулювання всіх або певних спорів, які виникли або можуть виникнути між ними, шляхом проведення медіації. Медіаційна угода може укладатися у формі медіаційного застереження (статті чи розділу) в зовнішньоекономічному контракті або у формі окремої медіаційної угоди.

Зазвичай в медіаційній угоді, крім того, що спір має розглядатися шляхом медіації, зазначається також наступне:

- визначаються умови забезпечення конфіденційності медіації;
- визначається медіатор(и), що будуть проводити медіацію;
- визначаються умови оплати сторонами спору послуг медіатора (медіаторів). Зазвичай витрати, пов'язані з оплатою послуг медіатора (медіаторів) розподіляються між сторонами порівну. Проте, сторони можуть розподілити між собою ці витрати в іншій пропорції;
- визначається розклад (графік) проведення медіації, тобто визначаються дні і години, в які має проводитись медіація за участю обох сторін. Зазвичай визначається строк (тривалість медіації). Сторони можуть погодитись будь-який строк, наприклад, один день, чи один тиждень тощо. Якщо в медіаційній угоді було визначено строк медіації, то після закінчення такого строку медіація буде вважатися завершеною, незалежно від того, чи було вирішено спір, чи ні. Проте, сторони можуть своєю угодою продовжити строк медіації. Якщо строк медіації не визначається, то зазначається, що сторони будуть добросовісно

проводити медіацію допоки будь-яка із сторін не прийде до обгрунтованого висновку про її безперспективність.

Порядок вирішення спору шляхом медіації зазвичай визначається формальними правилами, у вигляді окремого документу, які називаються правилами з медіації (англ. mediation rules). Існують різноманітні правила з медіації і сторони зовнішньоекономічного спору самі вибирають ті правила медіації, які будуть визначати процедуру вирішення спору між ними. Такий вибір правил медіації фіксується в медіаційній угоді. При цьому сторони спору за взаємною домовленістю, закріпленою в медіаційній угоді, можуть обрати один із трьох варіантів: 1) самим розробити і включити до медіаційної угоди відповідні правила з медіації; 2) обрати правила з медіації певної, так званої, арбітражної установи², наприклад, Правила з медіації Лондонського міжнародного арбітражного суду (англ. LCIA Mediation Rules) [4]; 3) обрати Правила з Медіації ЮНСІТРАЛ (англ. UNCITRAL Mediation Rules) [5].

Якщо спір вирішується на підставі правил з медіації, розроблених самими сторонами спору, то тоді сторони мають самі вирішувати усі організаційні питання, пов'язані з проведенням медіації. Медіація, яка організовується самими сторонами спору, називають медіацією ad hoc (англ. ad hoc mediation). «Медіація ad hoc – це добровільний процес, коли сторони спору працюють із нейтральним медіатором для того, щоб знайти взаємоприйнятне рішення» [6].

Якщо спір вирішується на підставі правил з медіації певної арбітражної установи, то тоді організацією (адмініструванням) медіації буде за відповідну плату займатися та арбітражна установа, чії правила з медіації застосовуються. Медіацію, яка за дорученням сторін спору організовується певною установою, називають інституційною медіацією (англ. institutional mediation) [7] або адміністрованою медіацією (англ. administered mediation) [8]. Правила з медіації ЮНСІТРАЛ за взаємною домовленістю сторін спору можуть застосовуватись при вирішенні зовнішньоекономічного спору як шляхом медіації ad hoc, так і шляхом інституційної (адміністрованої) медіації.

ЮНСІТРАЛ³ для цілей сприяння вирішенню зовнішньоекономічних спорів шляхом медіації розробила і 23 липня 1980 прийняла Правила ЮНСІТРАЛ з консолідації (англ. UNCITRAL Conciliation Rules), що були затверджені Резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй № 35/52 від 04 грудня 1980 року. Пізніше (у 2018 р.) ці правила були доопрацьовані і перейменовані в Правила ЮНСІТРАЛ з медіації (англ. UNCITRAL Mediation Rules). Сторони зовнішньоекономічного спору для проведення медіації за взаємною згодою можуть користуватися Правилами ЮНСІТРАЛ з медіації (англ. UNCITRAL Mediation Rules) безкоштовно та без дозволу ЮНСІТРАЛ.

Правила ЮНСІТРАЛ з медіації містять процесуальні норми, які регламентують процедуру медіації при врегулюванні зовнішньоекономічних (міжнародних комерційних) спорів. Ці Правила охоплюють усі аспекти процесу медіації і містять зразок угоди (застереження) з медіації.

Зокрема, зазначені правила визначають випадки, в яких можуть застосовуватися ці правила, а також: порядок порушення процесу медіації; кількість медіаторів, що можуть приймати участь в процесі медіації; порядок призначення медіаторів; порядок подачі сторонами заяв до медіатора; осіб, що можуть представляти сторін спору, або допомагати сторонам спору у вирішенні спору; функції, які виконують медіатори, і принципи, які мають лежати в основі їх діяльності; право сторін на звернення за послугами

¹ Погодинна ставка медіатора при вирішенні зовнішньоекономічних спорів шляхом медіації становить орієнтовно 300 доларів США. Так, наприклад, згідно з Правилами з медіації Лондонського міжнародного арбітражного суду (англ. LCIA Mediation Rules) погодинна ставка медіатора не може перевищувати 500 фунтів стерлінгів за одну годину. При цьому, за зазначеною ставкою медіатору також оплачується час, який він витрачає на переїзди, пов'язані з медіацією.

² Таких установ налічується понад однієї тисячі і низка з цих установ мають свої власні правила з медіації.

³ ЮНСІТРАЛ (англ. UNCITRAL) – це абревіатура від слів United Nations Commission on International Trade Law (Комісія ООН з міжнародного торговельного права)

гами з організації (адміністрування) медіації до відповідних установ (осіб); порядок комунікації між медіаторами та сторонами спору; порядок розголошення інформації, що стосується спору то його сторін; порядок співпраці між медіаторами та сторонами спору; порядок надання сторонами медіатору своїх пропозицій щодо вирішення спору; порядок підготовки і прийняття рішення з врегулювання спору; вимоги щодо дотримання конфіденційної учасниками медіації; порядок припинення процесу медіації; обмеження права сторін спору, що вирішується шляхом медіації, порушувати процес вирішення даного спору шляхом арбітражу або судочинства до припинення процесу медіації; витрати на медіацію та їх розподіл; порядок внесення сторонами спору депозитів в рахунок оплати послуг медіатора; недопустимість медіаторів приймати участь в інших процесах за участю сторін (наприклад, в арбітражі чи судочинстві); недопустимість використання матеріалів медіації в якості доказів в інших процесах (наприклад, при судочинстві чи арбітражі).

Зазначені правила також містять зразок угоди (застереження) про медіацію.

Процедура медіації *ad hoc* починається за домовленістю сторін, яка зазвичай досягається шляхом обміну відповідними листами. Після того, як сторони погодилися вирішувати свій спір шляхом медіації, вони повинні призначити медіатора чи медіаторів.

Після призначення медіатора (медіаторів) кожна із сторін спору має надати медіатору (медіаторам) заяву (англ. *statement*), в якій має бути викладено:

- 1) визначення предмету спору в цілому та
- 2) позицію відповідної сторони в цьому спору.

Копія такої заяви відповідна сторона надає іншій стороні спору. Медіатор має право вимагати у сторін детальних письмових пояснень щодо будь-яких питань, що на його думку стосуються суті спору.

Медіатор приймає участь у зустрічах сторін, але частіше зустрічається з кожною із сторін спору окремо для того, щоб вислухати, обговорити та чітко сформулювати позицію даної сторони, виділити головне в даній позиції та, уникаючи емоціональних дебатів сторін спору, ґрунтовно довести таку позицію до другої сторони. Медіатор є фактично неупередженим, безстороннім радником для обох сторін спору, який дораджує усім сторонам щодо можливих шляхів вирішення спору і рекомендує до прийняття певні взаємовигідні для усіх сторін зовнішньоекономічного спору рішення. Медіатор не має повноважень приймати будь-які рішення, збирати докази, запрошувати свідків тощо. Метою діяльності медіатора є забезпечення прийняття сторонами спору взаємоприйняттого рішення з певного спору.

До обов'язків медіатора входить:

- займати нейтральну позицію по відношенню до усіх сторін спору;
- проводити зустрічі з кожною із сторін спору для обговорення шляхів врегулювання спору;
- вивчати документи та відповідну інформацію, що стосуються спору, та/або можуть допомогти врегулювати спір. Доводити такі документи та інформацію до усіх сторін спору;
- зустрічатися із визначеними сторонами свідками та іншими особами, отримувати від них показання та інформацію, що стосується відповідного спору;
- сприяти тому, щоб кожна сторона спору чітко визначилася із своєю позицією у спору;
- сприяти тому, щоб усі сторони спору прийшли до спільного рішення щодо врегулювання даного спору;
- допомагати сторонам скласти відповідне рішення з врегулювання спору;
- підготувати документи, необхідні для реалізації рішення з врегулювання спору;
- тримати конфіденційною інформацію щодо спору та його сторін.

Для проведення інституційної (адміністрованої) медіації сторони зовнішньоекономічного спору за взаємною згодою мають звернутися за наданням платних послуг з організації (адміністрування) медіації до узгодженої сторонами спору відповідної установи (такими установами можуть бути арбітражні установи, біржі тощо). Так, наприклад, якщо сторони зовнішньоекономічного спору за взаємною домовленістю звернуться за наданням платних послуг з організації (адміністрування) медіації до такої установи, як Лондонський міжнародний арбітражний суд (англ. *London Court of International Arbitration*), то вони набудуть право на користування при здійсненні медіації Правилами з медіації Лондонського міжнародного арбітражного суду (англ. *LCIA Mediation Rules*). Процедура медіації за цими правилами розпочинається шляхом подання стороною (сторонами) зовнішньоекономічного спору до Лондонського міжнародного арбітражного суду письмового запиту на медіацію (англ. *Request for Mediation*).

Запит на медіацію має містити наступні відомості:

- коротке викладення суті спору і ціну вимоги відповідної сторони спору до іншої;
- повне найменування, місцезнаходження та контактну інформацію сторін спору та їх уповноважених представників;
- ім'я, адресу та контактну інформацію медіатора (якщо сторона/сторони визначились з його кандидатурою) [4].

До Запиту на медіацію має додаватися копія угоди сторін спору про те, що даний спір або усі спори між ними мають вирішуватися шляхом медіації. Якщо Запит на медіацію подається тільки однією стороною спору, то така сторона має надати копію Запиту на медіацію іншій стороні (сторонам) спору.

Подаючи Запит на медіацію до Лондонського міжнародного арбітражного суду сторона (сторони) зовнішньоекономічного спору має сплатити зазначеній установі реєстраційний збір в сумі 1950,00 фунтів стерлінгів [4]. В подальшому послуги Лондонського міжнародного арбітражного суду з адміністрування медіації оплачуються сторонами спору, головним чином, на погодинній основі за встановленими розцінками. Послуги Лондонського міжнародного арбітражного суду з адміністрування медіації серед іншого включають в себе призначення ним медіатора. Медіатор може бути запропонований самим Лондонським міжнародним арбітражним судом, або стороною/сторонами спору. Якщо медіатор запропонований стороною/сторонами спору, то Лондонський міжнародний арбітражний суд в якості послуги перевіряє чи не існує перешкод для виконання запропонованим медіатором своїх функцій у даній справі у зв'язку з 1) упередженістю та/чи залежністю такої особи по відношенню до тієї чи іншої сторони спору; 2) недостатністю кваліфікації такої особи для того, щоб бути медіатором при вирішенні даного спору.

Після призначення медіатора сторони спору в узгодженій між ними формі мають поінформувати медіатора про суть спору. Не пізніше, ніж за 7 днів до початку узгодженої між сторонами і медіатором сесії з медіації (англ. *mediation session*) мають надати йому у письмовій формі заяви (англ. *statements*), в яких має бути коротко викладена суть спору, аргументи сторін та питання, що мають бути вирішені. Такі заяви мають супроводжуватися документами, на яких є посилання в заявах. Кожна сторона надає другій стороні копію наданої нею до медіатора заяви.

Медіація проводиться медіатором так, як він вважає за потрібне, з врахуванням побажань сторін спору. Так, медіатор може спілкуватися зі сторонами спору як усно, так і письмово; зустрічатися з усіма сторонами разом, або ж із кожною стороною окремо; проводити зустрічі очно, або по телефону чи відео тощо. Медіатор визначає якою

мовою буде здійснюватися медіація, якщо інакше не встановлено за спільною згодою сторін спору.

Медіація вважається завершеною якщо:

1) сторонами спору за результатами медіації укладено мирову угоду (англ. settlement agreement), якою врегульовано даний спір; або

2) сторони спору повідомляють медіатора про те, що на їхню думку врегулювання спору шляхом медіації є неможливим і що вони бажають припинити медіацію; або

3) медіатор повідомляє сторони спору про те, що на його думку, спір не може бути вирішений шляхом медіації; або

4) строк медіації, зазначений в Угоді про медіацію закінчився, і сторони спору не домовились про продовження цього строку [4].

Мирова угода за результатами медіації укладається тоді, коли сторони спору (тобто сторони угоди про медіацію) домовились про врегулювання спору. Ця угода складається сторонами за допомогою медіатора і підписується сторонами спору. В угоді за бажанням сторін зазначаються умови, на яких було врегульовано спір. Підписання мирової угоди за результатами медіації накладає на сторін обов'язок дотримуватися її положень. Якщо сторони спору не домовляться про інше, то угода за результатами медіації може бути підписана електронними підписами сторін.

Витрати на медіацію включають в себе: 1) гонорар медіатора (англ. mediator's fees), 2) організаційні витрати (англ. expenses), 3) витрати на адміністрування медіації відповідною установою. Витрати на медіацію, якщо про інше не домовились сторони, розподіляються між сторонами порівну. Сторони спору несуть солідарну відповідальність за сплату витрат на медіацію перед медіатором та арбітражною установою.

З метою забезпечення сплати витрат на медіацію на початку процедури медіації сторони спору в рівних частинах (якщо сторони не домовились інакше) мають сплатити арбітражній установі зазначений нею авансовий платіж для покриття витрат з медіації (англ. advance payment for costs). Без сплати такого авансу медіатор не буде призначений і медіація не буде розпочата.

Процес медіації є конфіденційним і медіатор та сторони спору не мають розголошувати інформацію з ним пов'язану без згоди інших учасників цього процесу, крім випадків, передбачених законодавством. При медіації не передбачено ведення протоколів чи іншої фіксації процесу медіації.

Якщо тільки сторони не домовилися про інше, вони, не дивлячись на те, що триває процес медіації, можуть розпочати з цього самого спору судовий або арбітражний процес.

Для того, щоб спонукати країни світу до широкого застосування медіації як способу вирішення зовнішньоекономічних спорів та забезпечити уніфікацію законодавства країн світу, направлено на правове регулювання медіації, ЮНСІТРАЛ в 2002 році розробила Модельний закон про міжнародну комерційну консiliaцію (англ. Model Law on International Commercial Conciliation). В 2018 році цей модельний закон було доопрацьовано та перейменовано на Модельний закон ЮНСІТРАЛ про міжнародну

комерційну медіацію та міжнародні мирові угоди, укладені за результатами медіації (англ. UNCITRAL Model Law on International Commercial Mediation and International Settlement Agreements Resulting from Mediation).

В даному модельному законі дається визначення поняття «міжнародна комерційна медіація» та визначаються ознаки цього виду медіації. В ньому розглядаються процедурні аспекти медіації, включаючи кількість та порядок призначення медіаторів; початок та закінчення процесу медіації; проведення медіації; зв'язок (комунікація) між медіатором та іншими сторонами; конфіденційність медіації; допустимість доказів, використаних в медіації, в інших провадженнях (судових чи арбітражних), а також питання, що виникають після медіації, такі як виконання медіатором функцій арбітра та можливість виконання угод за результатами медіації.

В Модельному законі ЮНСІТРАЛ про міжнародну комерційну медіацію та міжнародні мирові угоди, укладені за результатами медіації (надалі – «Модельний закон ЮНСІТРАЛ») закріплені норми, що мають застосовуватися країнами світу для виконання міжнародних угод за результатами медіації, а також розглядається право сторони посилається на міжнародні мирові угоди, укладені за результатами медіації, в процесі судочинства. В ньому передбачений вичерпний перелік підстав для відмови в виконанні міжнародних мирових угод, укладених за результатами медіації. В цьому законі передбачено, що початок процедури медіації призупиняє плин строку позовної давності.

Важливу роль в міжнародно-правовому регулюванні медіації в країнах-членах Європейського Союзу грає Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради про деякі аспекти медіації в цивільних та комерційних справах від 21 травня 2008 року (англ. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters).

В грудні 2018 року було прийнято Конвенцію ООН про міжнародні мирові угоди, укладені за результатами медіації (англ. United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation), підписану Україною 7 серпня 2019 р. Дана конвенція в Україні поки що не ратифікована.

Правові відносини з медіації в Україні регулюються Законом України «Про медіацію», який було прийнято 16 листопада 2021 року. Цей закон увібрав в себе певні положення Модельного закону ЮНСІТРАЛ. Проте, в Законі України «Про медіацію» не надано відповідної уваги міжнародним аспектам медіації, зокрема питанням визнання та виконання міжнародних мирових угод, укладених за результатами міжнародної комерційної медіації. З огляду на вищезазначене, треба прийняти до уваги, що згідно із частиною 2 статті 2 даного Закону України «якщо міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, передбачені інші правила, ніж ті, що встановлені цим Законом, застосовуються правила міжнародних договорів України» [9].

ЛІТЕРАТУРА

1. United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/mediation/conventions/international_settlement_agreements (дата звернення: 08.11.2024).
2. What is Mediation? URL: <https://www.hkiac.org/mediation/what-is-mediation> (дата звернення: 08.11.2024).
3. Who Are the Arbitrators? URL: <http://arbitration.uslegal.com/arbitration/who-are-the-arbitrators/> (дата звернення: 08.11.2024).
4. LCIA Mediation Rules. URL: https://www.lcia.org/Dispute_Resolution_Services/lcia_mediation_rules_2020.aspx (дата звернення: 08.11.2024).
5. UNCITRAL Mediation Rules (2021). URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/22-01369_mediation_rules_ebook_1.pdf (дата звернення: 08.11.2024).
6. Resolving Disputes Efficiently through Ad Hoc Mediation. URL: <https://hrladvocates.com/ad-hoc-mediation/> (дата звернення: 08.11.2024).
7. Institutional #Mediation with Hannah Tümpel. URL: <https://wagner-arbitration.com/2024/05/02/institutional-mediation-with-hannah-tumpel/> (дата звернення: 08.11.2024).
8. Mediation administered by a provider, or a self-administered mediation. URL: <https://www.simi.org.sg/What-We-Offer/Users-Of-Mediation/Decision-Tree/Mediation-administered-by-a-provider-or-a-self-administered-mediation> (дата звернення: 08.11.2024).
9. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text> (дата звернення: 08.11.2024).

**ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ:
ТРАНСФОРМАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТА КОМПЕТЕНЦІЇ****LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES IN TIMES OF WAR:
TRANSFORMATION OF ECONOMIC AND LEGAL STATUS AND COMPETENCE****Петруненко Я.В., д.ю.н.,
професор***Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»*

Стаття присвячена аналізу питань трансформації господарсько-правового статусу та компетенції органів місцевого самоврядування в Україні в умовах воєнного стану. Акцентовано увагу, що в період війни місцеве самоврядування стикається з новими викликами та значно розширює свої функції для задоволення потреб громад у надзвичайних умовах. Дослідження фокусується на актуальних змінах у правовому статусі і нових обов'язках органів місцевого самоврядування, які включають посилення підтримки військових і внутрішньо переміщених осіб, підтримку місцевого бізнесу, забезпечення громадянської оборони та захисту прав громадян. Розглядаються питання адаптації органів місцевого самоврядування до умов війни, зокрема їх взаємодія з державними органами, пошук додаткових ресурсів для розвитку місцевої економіки та підвищення стійкості громад.

Висвітлено роль економічної автономії громад у сприянні стабільності в умовах кризових ситуацій та участі у розбудові нових механізмів економічної і соціальної підтримки. Особлива увага приділяється ініціативам, що спрямовані на залучення місцевого бізнесу до процесів відновлення регіонів, на підтримку малого та середнього бізнесу і на формування нових підходів до управління ресурсами. Здійснено аналіз практичних прикладів взаємодії органів місцевого самоврядування із державними структурами та міжнародними партнерами, що підсилюють їх спроможність реагувати на виклики воєнного часу і зміцнювати місцеві громади.

Особливу увагу приділено визначенню ефективних стратегій, що сприяють економічному відновленню та соціальному захисту населення в умовах воєнних загроз. Також проведено огляд практичних рекомендацій щодо вдосконалення господарсько-правового статусу і компетенції органів місцевого самоврядування для забезпечення їх оперативної здатності реагувати на кризові ситуації та реалізації стратегій відновлення у післявоєнний період.

По результатах дослідження запропоновано низку рекомендацій для підвищення ефективності функціонування органів місцевого самоврядування, що забезпечить належну адаптацію до умов війни та сприятиме формуванню стійкої місцевої інфраструктури для післявоєнного відновлення.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, воєнний стан, господарсько-правовий статус, господарська компетенція, підтримка бізнесу, релокація, національна безпека, економічне відновлення, правовий статус місцевих органів влади.

The article analyses the issues of transformation of the economic and legal status and competence of local self-government bodies in Ukraine under martial law. It is emphasised that during the war, local self-government faces new challenges and significantly expands its functions to meet the needs of communities in emergency conditions. The study focuses on the current changes in the legal status and new responsibilities of local governments, which include increased support for the military and internally displaced persons, support for local businesses, civil defence and protection of citizens' rights. The issues of adaptation of local governments to the conditions of war, including their interaction with state authorities, search for additional resources for the development of the local economy and increase of community resilience are considered.

The article highlights the role of economic autonomy of communities in promoting stability in crisis situations and participation in the development of new mechanisms of economic and social support. Particular attention is paid to initiatives aimed at involving local businesses in regional recovery processes, supporting small and medium-sized businesses, and developing new approaches to resource management. The article analyses practical examples of interaction between local governments and state structures and international partners that enhance their ability to respond to wartime challenges and strengthen local communities.

Particular attention is paid to identifying effective strategies that promote economic recovery and social protection of the population in the context of military threats. The author also reviews practical recommendations for improving the economic and legal status and competence of local self-government bodies to ensure their operational ability to respond to crisis situations and implement recovery strategies in the post-war period.

The study offers a number of recommendations for improving the efficiency of local governments, which will ensure proper adaptation to the war and contribute to the formation of a sustainable local infrastructure for post-war recovery.

Key words: local self-government bodies, martial law, economic and legal status, economic competence, business support, relocation, national security, economic recovery, legal status of local self-government bodies.

Актуальність теми дослідження. В умовах повномасштабної війни в Україні органи місцевого самоврядування опинилися на передовій захисту прав громадян та вирішення критичних завдань у громадах, що постраждали від бойових дій. Трансформація господарсько-правового статусу та компетенції цих органів стала життєво необхідною для забезпечення стабільності, безпеки та ефективного управління ресурсами на місцях. Зміна обсягу і змісту повноважень органів місцевого самоврядування дозволяє їм діяти в нових, надзвичайних умовах і забезпечувати функціонування життєво важливих служб, організувати гуманітарну допомогу та сприяти відбудові зруйнованої інфраструктури.

Військова агресія внесла корективи в правові й економічні рамки їхньої діяльності, що вимагає від органів місцевого самоврядування більшого рівня автономії та здатності швидко адаптуватися до викликів. Вивчення цих змін є важливим для розуміння того, як можна зміцнити

господарсько-правовий статус місцевих органів у довгостроковій перспективі післявоєнної відбудови України. Дослідження теми дозволить визначити ефективні моделі співпраці між місцевою та центральною владою, сприяти впровадженню політики децентралізації та розширенню економічної незалежності регіонів, що має вирішальне значення для підтримки соціально-економічних прав громадян.

Стан наукової розробки. При написанні статті здійснено аналіз національного законодавства та доробку відомих науковців, фахівців з даної теми, серед яких Р.А. Джабраїлов, Г.Г. Нестеров, В.Г. Олюха, В.А. Устименко та інші. Досліджено роботи таких вчених як В.В. Бобиль, В.О. Мороз, Ю.В. Морозюк, М.А. Нинюк, О.С. Пономаренко та Д.С. Режко, на які автор також спирається при формулюванні власних висновків. Окремі аспекти даної теми, зокрема питання забезпечення ефективного використання державних коштів [1], трансформації стратегії

державної економічної політики [2], тенденції управління розвитком у постпандемічний період [3], дерегуляції господарських правовідносин (як процесу оптимального узгодження публічних і приватних інтересів) загалом [4] та особливостей вказаного процесу у сучасних умовах [5], меж державного впливу на економіку в умовах війни у контексті дотримання та реалізації соціально-економічних прав людини [6], соціально-економічних чинників відновлення України після перемоги [7], раніше досліджувались й автором цієї статті. Втім, слід констатувати, що наразі у вітчизняній науці господарського права недостатньо актуальних практико-орієнтованих наукових досліджень, присвячених питанням трансформації господарсько-правового статусу та компетенції органів місцевого самоврядування в умовах війни, що й обумовлює увагу автора до цієї проблематики.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є аналіз і узагальнення трансформаційних процесів господарсько-правового статусу та компетенції органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. Дослідження спрямоване на визначення нових функціональних ролей органів місцевого самоврядування у забезпеченні життєдіяльності громад, адаптації до воєнних викликів, підтримці місцевої економіки, а також забезпеченні соціальної стійкості. Для реалізації визначеної мети передбачається вирішення таких *дослідницьких завдань*: дослідити зміни в правовому статусі органів місцевого самоврядування та їхній вплив на самостійність і повноваження органів місцевого самоврядування; визначити нові компетенції органів місцевого самоврядування, спрямовані на забезпечення потреб громад під час війни, зокрема у сферах цивільної оборони, захисту прав громадян, соціального захисту та допомоги військовослужбовцям; розкрити роль органів місцевого самоврядування у підтримці місцевого бізнесу та сприянні економічному відновленню, а також визначити можливості для залучення ресурсів із зовнішніх джерел.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах повномасштабної війни в Україні органи місцевого самоврядування стикнулися з необхідністю оперативно реагувати на нові виклики, пов'язані з обороною, підтримкою населення, забезпеченням основних потреб та відновленням інфраструктури. З цією метою було ухвалено низку нормативних актів та законодавчих змін, спрямованих на адаптацію правового статусу та функціонування органів місцевого самоврядування. Основні зміни торкнулися повноважень органів місцевого самоврядування у сфері безпеки та оборони.

Слід зауважити, що з 24 лютого 2022 р., після початку повномасштабної війни в Україні, місцеві громади опинилися у неоднакових умовах. Деякі громади, зокрема на Чернігівщині та Сумщині, зазнали тимчасової окупації, яка була згодом ліквідована, і зараз ми маємо відомості щодо наслідків цього періоду. Інші, такі як Львівщина, unikнули прямого вторгнення, але також зазнали соціально-економічного впливу війни. Частина територій, включаючи окремі райони Запорізької, Херсонської, Харківської, Луганської та Донецької областей, залишаються під окупацією.

У регіонах, де не відбулося прямого бойового зіткнення, органи місцевого самоврядування продовжували виконувати свої функції та активно сприяли волонтерським ініціативам, особливо у прифронтових областях, як-от Дніпропетровщина. По всій країні місцеві ради активно реалізували положення Закону України «Про основи національного спротиву» [8], зокрема по формування територіальних громадських об'єднань, будівництва блокпостів тощо. З цього приводу В.О. Мороз слушно зауважує: незважаючи на важкі умови воєнного стану у країні, інститут місцевого самоврядування не лише продовжує функціонувати, але й розвивається [9, с. 398].

Обласні та районні ради зосередили увагу на бюджетних рішеннях для підтримки оборони, що призвело до спрощення законодавчих процедур. У травні 2022 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» [10], який визначив правове регулювання роботи органів місцевого самоврядування під час війни, зокрема можливість тимчасової передачі повноважень військовим адміністраціям, що є важливим елементом централізації під час криз. Згідно цього закону, уряд отримав право змінювати місцезнаходження державних органів, приймати швидкі рішення в різних сферах, відсторонювати міністрів від виконання обов'язків за певних умов. Повноваження місцевих рад можуть бути передані військовим адміністраціям у зонах бойових дій. Голови громад отримали додаткові повноваження для управління в умовах воєнного стану. Спрощено процедуру призначення на державні посади та введено тимчасові послаблення щодо суміщення посад.

Варто сказати, що попри наявність певних спірних положень, вказаний закон зміцнює управлінську структуру в надзвичайних умовах, зокрема встановлюючи процедуру створення військових адміністрацій у разі прямої загрози окупації. В умовах дії правового режиму воєнного стану колегіальні органи місцевого самоврядування, що вимагають тривалих обговорень і голосувань, часто стають менш ефективними. Для забезпечення оперативності і злагодженості управління спостерігається загальна тенденція до централізації та єдиноначальності – тактика, яка історично підтверджувала свою ефективність у кризових ситуаціях. Централізація прийняття рішень дозволяє швидше реагувати на загрози, підвищує контроль і відповідальність керівників, що особливо важливо для оперативної діяльності під час війни.

Саме ці питання, а також порядок утворення, ліквідації, встановлення і зміни меж адміністративно-територіальних одиниць, їх найменування та перейменування, вирішення інших питань адміністративно-територіального устрою України визначає Закон України «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України» [11].

Таким чином, правове підґрунтя функціонування органів місцевого самоврядування в умовах війни стало більш гнучким і спрямованим на підтримку соціально-економічної стабільності.

Необхідно зауважити, що для цілей ефективного управління ресурсами в умовах війни господарсько-правовий статус органів місцевого самоврядування зазнав значної трансформації. Їхні повноваження розширилися, щоб охопити критично важливі питання забезпечення життєдіяльності населення, зокрема управління матеріально-технічними ресурсами, координацію волонтерської допомоги та мобілізацію місцевих виробничих потужностей. Вказані зміни передовсім спрямовані на посилення стійкості громад, а також на підтримку життєво важливих секторів, власне таких як енергетика, транспорт, комунальні послуги та охорона здоров'я, що вимагає ефективної реалізації господарських функцій у межах воєнних повноважень.

Зміни господарсько-правового статусу органів місцевого самоврядування на тлі війни дозволяють їм швидко адаптуватися до потреб воєнного часу, що вимагає значної автономії у вирішенні питань ресурсного забезпечення громад. Основною метою є створення механізмів для оптимального розподілу ресурсів і мобілізації місцевих підприємств, сприяння безперебійному функціонуванню критичних інфраструктурних об'єктів і вирішення логістичних питань. Усе зазначене вимагає від органів місцевої влади більшої гнучкості і оперативності в ухваленні рішень, включно із закупівлею та управлінням ресурсами

для підтримки життєво важливих секторів, таких як водопостачання, енергетика та медичне обслуговування.

Крім того, органи місцевого самоврядування в умовах війни зобов'язані оперативно реагувати й на виклики в економічній сфері, забезпечуючи сприяння місцевому бізнесу з метою збереження робочих місць і підтримки економіки. Такий підхід передбачає запровадження гнучких моделей співпраці між муніципалітетами і бізнесом, зокрема у питаннях виробництва необхідних товарів і послуг для задоволення поточних потреб населення.

Як уже зазначалося, запровадження в Україні воєнного стану зумовило створення військових адміністрацій [12], які у визначених районах частково перебрали на себе функції органів місцевого самоврядування. Однак, система місцевого самоврядування, як основа конституційного ладу, збереглася й продовжує функціонувати, підтримуючи зв'язок з органами влади. Важливо відзначити, що з початком війни муніципальна влада взяла на себе організацію територіальної оборони та забезпечення потреб внутрішньо переміщених осіб.

Досить показовим є досвід м. Харків, де, попри близькість до кордону та постійні обстріли, місцеве самоврядування активно працює та чуйно реагує на виклики. Усі 56 громад Харківської області залишаються у зоні бойових дій, хоча ситуація всередині регіону неоднорідна. У 26 громадах повноваження органів місцевого самоврядування перейшли до новостворених військових адміністрацій, що функціонують за іншими правовими нормами. Це впливає на процедури ухвалення рішень, обмежує роботу депутатів і послаблює вимоги до прозорості бюджету [13].

Окремо слід наголосити, що в процесі інтеграції України до ЄС, а також модернізації систем інституційної стійкості та національної безпеки, Україна потребує активного залучення міжнародного досвіду. Участь у програмах, що пропонуються зовнішніми партнерами, стане важливим кроком до формування ефективної національної політики. Як слушно наголошують деякі вітчизняні дослідники, йдеться не про пряме копіювання чужих моделей; радше, це дає можливість для адаптації та збагачення українських концепцій, сприяючи взаємному обміну досвідом і підвищенню стійкості державних інституцій, що, своєю чергою, зміцнюватиме національну безпеку [14, с. 7].

В умовах війни органи місцевого самоврядування змушені розширювати свої функції, додаючи нові пріоритети, серед яких, на нашу думку, необхідно виокремити такі, як: 1) підтримка військовослужбовців, ветеранів та їх сімей; 2) розвиток економіки через сприяння місцевому бізнесу.

Питання соціальної адаптації військовослужбовців та ветеранів є одним із найактуальніших в сучасній Україні. Забезпечення належних умов для їх повернення до мирного життя вимагає комплексного та системного підходу, який охоплює широкий спектр заходів. У свою чергу, місцеве самоврядування відіграє ключову роль у реалізації політики підтримки ветеранів. Для ефективної реалізації такої політики представляються необхідними:

створення правового поля: розробка та впровадження чітких нормативно-правових актів, які б регулювали питання працевлаштування, соціального забезпечення та реабілітації ветеранів;

професійна перепідготовка: створення програм професійної підготовки та перекваліфікації для ветеранів, що дозволить їм інтегруватися у «цивільний» ринок праці;

психологічна підтримка і соціальна інтеграція: організація на місцевому рівні центрів психологічної допомоги та мереж соціальної підтримки ветеранів, які б об'єднували ветеранів і надавали їм доступ до різних соціальних послуг;

розвиток кар'єри та соціальні гарантії: впровадження програм розвитку кар'єри, які допоможуть ветеранам реалізувати свій професійний потенціал; також тут мова йде

про чіткий та зрозумілий механізм забезпечення ветеранів житлом, медичним обслуговуванням й іншими соціальними послугами, а також надання фінансової та консультативної допомоги особам з числа ветеранів, які бажають розпочати власний бізнес;

створення інклюзивного робочого середовища: створення робочих місць з урахуванням потреб ветеранів, що сприятиме їх успішній адаптації.

Реалізація зазначених заходів дозволить забезпечити ефективну соціальну адаптацію ветеранів та сприятиме їхній повноцінній інтеграції в суспільство. Досвід інших країн, зокрема США, може бути корисним у такій роботі органів місцевого самоврядування. Це програми «*Veterans Preference Program*» [15] та «*Veterans Crisis Line*» [16], які продемонстрували ефективність такого підходу.

Наступне завдання для органів місцевого самоврядування – це розвиток економіки через сприяння місцевому малому та середньому бізнесу. Малий та середній бізнес є одним із ключових рушіїв економічного розвитку будь-якої країни, зокрема й України також. Він створює робочі місця, стимулює інновації і забезпечує податкові надходження до бюджетів усіх рівнів. Однак, з початком повномасштабної війни цей сектор економіки зазнав значних потрясінь.

Більшість підприємств з числа малого та середнього бізнесу в Україні були змушені призупинити або суттєво скоротити свою діяльність внаслідок воєнних дій [17]. Найбільш постраждали підприємства, розташовані в регіонах, що безпосередньо зазнали збройної агресії. Основними причинами такого стану слід визнати: руйнування виробничих потужностей та інфраструктури; перебої з електропостачанням, водопостачанням та іншими комунальними послугами; логістичні перешкоди та ускладнення міжнародної торгівлі; нестача робочої сили; зменшення попиту на товари та послуги. Ключовими викликами для місцевого бізнесу стали: необхідність постійно адаптуватися до змінних умов; складнощі з прогнозуванням та плануванням бізнесу; недостатність фінансових ресурсів у багатьох громадах. Перераховані вище та низка інших викликів при цьому також зумовили і появу нових можливостей – розвиток нових напрямків бізнесу, пов'язаних з оборонною промисловістю, гуманітарною допомогою та відновленням.

У таких складних умовах особливо важливою стає роль органів місцевого самоврядування. Вони мають значний потенціал для надання підтримки малому та середньому бізнесу, сприяючи його відновленню і розвитку. Відповідно до Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [18], органи місцевого самоврядування мають право надавати фінансову підтримку бізнесу за рахунок коштів місцевого бюджету. У контексті зазначеного, слід погодитись з думкою В.В. Бобиля та Д.С. Режка про те, що воєнний стан змушує переглянути пріоритети економічної політики. Там, де раніше акцент був зроблений на соціальних програмах або розвитку певних галузей, зараз може виникнути необхідність у перерозподілі ресурсів на потреби безпеки та відновлення [19, с. 52].

Для підтримки підприємців та відновлення економіки в умовах воєнного стану органи місцевого самоврядування мають взяти на себе додаткові функції та адаптувати свої програми. За інформацією порталу «Децентралізація» [20], до основних інструментів фінансової підтримки, які можуть використовувати органи місцевого самоврядування, належать: *гранти* (безповоротна фінансова допомога на реалізацію бізнес-проектів); *ваучери* (відшкодування частини витрат на реалізацію бізнес-проектів); *відшкодування відсотків за кредитами* (зменшення фінансового навантаження на підприємства); *поверотна фінансова допомога* (надання коштів на умовах повернення); *співфінансування державних програм* (участь у держав-

них програмах підтримки бізнесу, таких як «Доступні кредити 5–7–9%» та «Робота»).

До інших пріоритетних завдань з підтримки місцевого бізнесу, на нашу думку, слід віднести наступні:

створення безпечних умов для ведення бізнесу (співпраця з військовими адміністраціями з метою забезпечення безпеки підприємств; розробка та впровадження заходів цивільного захисту для підприємств; надання інформації про мінну безпеку та правила поведінки в умовах воєнних дій);

фінансова підтримка (розширення доступу до кредитних ресурсів за пільговими умовами; надання грантів на відновлення зруйнованого майна та обладнання; компенсація частини витрат на оренду приміщень та комунальні послуги; створення фондів підтримки підприємців, постраждалих від війни);

підтримка експорту (сприяння пошуку нових ринків збуту, зокрема на внутрішньому ринку; організація онлайн-виставок та презентацій продукції українських виробників; надання консультацій щодо експортних процедур та міжнародної торгівлі);

розвиток локальних ланцюгів постачання (стимулювання співпраці між місцевими виробниками та роздрібними торговцями; створення та популяризація онлайн-платформ для продажу місцевої продукції);

підтримка інновацій (створення інноваційних хабів та технопарків, а також фінансування науково-дослідних робіт, спрямованих на розробку нових продуктів та технологій);

розвиток людського капіталу (стимулювання бізнес-ініціативи, зокрема через організацію безкоштовних курсів з підприємництва та менеджменту; сприяння перекваліфікації працівників, які втратили роботу; залучення до співпраці з освітніми закладами з метою підготовки кадрів за актуальними і затребуваними на ринку праці спеціальностями);

інформаційна підтримка (створення єдиного інформаційного порталу для підприємців, де вони зможуть знайти актуальну інформацію про всі можливі види підтримки; організація регулярних консультацій для підприємців).

Завдяки спільним зусиллям держави, органів місцевої влади та бізнес-спільноти можна не тільки зберегти існуючі підприємства, але й створити нові робочі місця та сприяти відновленню економіки країни.

Окремим аспектом господарсько-правового статусу органів місцевого самоврядування є забезпечення відкритого діалогу між владою та громадами, що являє собою важливий елемент зміцнення суспільної стійкості. Цифрові інструменти, такі як електронні петиції, онлайн-консультації та голосування за місцеві проекти, набувають особливої актуальності в умовах війни. Вони дозволяють жителям, незалежно від їх місця перебування, впливати на життя громади, підтримуючи зв'язок і виявляючи залученість. Така діджиталізація стимулює почуття причетності, що може істотно вплинути на бажання людей повернутися до своєї громади після війни.

У воєнний час цифрові інструменти не лише підвищують доступність управлінських процесів, але й закладають основу для нових форм соціальної згуртованості і довіри. Використання таких засобів сприяє інтеграції громадян у процеси прийняття рішень, забезпечуючи прозорість дій влади. Це, у свою чергу, формує відчуття відповідальності серед мешканців, адже кожен крок управління стає видимим і обговорюваним. Зміцнення взаємодії між владою та населенням створює надійну основу для відновлення країни, де громадяни стають активними партнерами у відбудові та розвитку власних громад. Однак, використання цифрових інструментів має бути у чіткій відповідності вимогам національної безпеки і оборони, відтак окремі питання можуть мати гриф обмеження доступу та, звісно, не бути доступними широкому загалу.

Висновки. По результатах проведеного дослідження представляється можливим сформулювати наступні загальноючі висновки. В умовах війни органи місцевого самоврядування стикаються з безпрецедентною необхідністю оперативного адаптувати свій господарсько-правовий статус та компетенцію для підтримки життєво важливих функцій і забезпечення безпеки громад. Вказане передбачає гнучку переорієнтацію національного законодавства, яке посилює роль військових адміністрацій у регіонах активних бойових дій, одночасно зберігаючи зв'язок із громадами. Доступність цифрових технологій у цьому контексті відіграє важливу роль, надаючи органам місцевого самоврядування інструменти для стабільного обміну інформацією і координації з мешканцями, що забезпечує необхідну соціальну згуртованість та зміцнює довіру до влади, незважаючи на умови війни.

Підтримка військових та їх родин є ключовим завданням для збереження соціальної стабільності в громадах, адже саме на місцевому рівні вирішуються їхні потреби у житлі, соціальному захисті й реабілітації. Одночасно, підтримка підприємництва стає невід'ємною складовою економічної стійкості, оскільки бізнес забезпечує робочі місця, стимулює місцевий розвиток та є основним джерелом надходжень до бюджету, необхідних для функціонування держави. Відтак, місцеві органи влади відіграють важливу роль у створенні умов для безперервної роботи бізнесу, надаючи йому підтримку через податкові пільги, субсидії або сприяння в релокації. Усі ці заходи зміцнюють місцеві громади та забезпечують їх готовність до відновлення після завершення бойових дій.

Аргументовано, що органи місцевого самоврядування несуть важливу роль у розвитку економіки через підтримку малого та середнього бізнесу, і для цього вони, виходячи з особливостей їх господарсько-правового статусу, можуть використовувати низку стратегій та заходів, серед яких:

фінансова підтримка: місцеві адміністрації можуть пропонувати гранти, пільгові кредити і податкові стимули для місцевих підприємств, що сприятиме зростанню малого бізнесу і створенню нових робочих місць та, відповідно, допоможе забезпечити стійкість місцевої економіки і за рахунок збільшення податкових надходжень від бізнесу, що розвивається, залучити більше коштів у громаду;

доступ до публічних закупівель: органи місцевого самоврядування можуть спрощувати процедури участі малого бізнесу в публічних закупівлях, що дозволить малим підприємствам конкурувати за контракти, збільшуючи обіг фінансів у місцевих громадах та зберігаючи економічні ресурси всередині регіону;

підтримка інкубаторів та акселераторів бізнесу: створення бізнес-інкубаторів і акселераційних програм дозволить підприємцям отримати доступ до важливих ресурсів, менторства, а також до простору для розвитку власного бізнесу на ранніх етапах, до того ж такі ініціативи допомагають створювати сприятливі умови для зростання малого та середнього бізнесу і стимулюють економічну активність на місцевому рівні;

сприяння маркетингу місцевих підприємств: організовані місцевою владою рекламні кампанії, ярмарки, виставки привертають увагу до товарів і послуг місцевих підприємств, допомагаючи їм розширити клієнтську базу і залучити нових покупців, це важливо для створення впізнаваності та довіри до місцевих брендів, що посилює зв'язок між бізнесом та споживачами у громаді;

розвиток інфраструктури: покращення транспортної та комерційної інфраструктури сприяє розвитку малого бізнесу, забезпечуючи легкий доступ для клієнтів і зручність для підприємств; інфраструктурні інвестиції, зокрема такі як створення комерційних просторів, сприяють збільшенню трафіку та економічній активності на місцях.

Представляється, що реалізація вказаних заходів сприятиме загальному економічному зростанню та покращить конкурентоспроможність місцевих підприємств, забезпечуючи при цьому довготривалу стійкість громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петруненко Я.В. Проблеми забезпечення ефективного використання державних коштів: господарсько-правовий аспект: Монографія. К.: Вид-во «Ліра-К», 2019. 416 с.
2. Petrunenko Ia., Podtserkovnyi O. Transformation of the strategy of state economic policy in modern conditions. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2020. Vol. 6(3). P. 107–113. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2020-6-3-107-113>
3. Petrunenko Ia., Chychun V., Shuprudko N., Kalynichenko Yu., Ali Issa Ibrahim Manal. Trends in the management of global economic development in the post-pandemic period. *International Review*. 2021. Vol. 10(1–2). P. 66–75. DOI: <https://doi.org/10.5937/intrev2102078P>
4. Петруненко Я.В. Деретуляція господарської діяльності як процес оптимального узгодження публічних і приватних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. Вип. 55. Т. 1. С. 157–160.
5. Петруненко Я.В. Особливості деретуляції господарських правовідносин у сучасних умовах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: *Право*. 2023. Вип. 78. Ч. 1. С. 273–280. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.44>
6. Петруненко Я.В., Джабраїлов Р.А. Межі державного впливу на економіку в умовах війни у контексті дотримання та реалізації соціально-економічних прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82. Т. 1. С. 406–412. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.65>
7. Петруненко Я.В. Соціально-економічні чинник відновлення України після перемоги. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2024. Т. 35(74). № 3. С. 68–75. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.3/11>
8. Про основи національного спротиву: Закон України від 16 липня 2021 р. № 1702-IX / *Верховна Рада України. База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>
9. Мороз В.О. Повноваження органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану в Україні: законодавче регулювання та проблеми реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 396–398. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/97>
10. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 р. № 2259-IX / *Верховна Рада України. База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text>
11. Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України: Закон України від 28 липня 2023 р. № 3285-IX / *Верховна Рада України. База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3285-20#Text>
12. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII / *Верховна Рада України. База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/conv#Text>
13. Прозорість та пріоритети: як працюють міські ради та військові адміністрації Харківщини у 2024 році. *Веб-портал «Громадський простір»*. URL: <https://www.prostir.ua/?news=prozorist-ta-priorytety-yak-pratsyuuyut-miski-rady-ta-vijskovi-administratsiji-harkivschyynu-u-2024-rotsi>
14. Пономаренко О.С., Морозюк Ю.В., Нинюк М.А. Вплив воєнних дій на ефективність державного управління в Україні. *Академічні візії*. 2024. Вип. 32. С. 1–13. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.12068517>
15. Veterans' Employment and Training Service. U.S. Department of Labor. URL: <https://www.dol.gov/agencies/vets/programs/vetspref>
16. Veterans Experience Office. U.S. Department of Veterans Affairs. URL: <https://department.va.gov/veterans-experience>
17. Оцінка впливу війни на мікро-, малі та середні підприємства в Україні. Центр економічного відновлення (CER) та міжнародна група компаній «*Advanter Group*» в межах проекту Програма розвитку ООН (UNDP) «*Підтримка України*». К.: Програма розвитку ООН в Україні, 2024. 86 с. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-04/undp-ua-smb-2024.pdf>
18. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22 березня 2012 р. № 4618-VI / *Верховна Рада України. База даних «Законодавство України»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text>
19. Бобиль В.В., Режко Д.С. Роль органів місцевого самоврядування в реалізації державної економічної політики розвитку регіонів в умовах воєнного стану. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 10. С. 50–54. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2024.10.50>
20. Як місцева влада може допомогти бізнесу: інструменти фінансової підтримки. *Децентралізація*. URL: <https://decentralization.ua/news/18312>

ТЕОРЕТИКО-ДОКТРИНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ КОНЦЕСІЇ ЯК СПЕЦІАЛЬНОГО РЕЖИМУ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЗА ЧИННИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

THEORETICAL AND DOCTRINAL ISSUES IN DEFINING THE LEGAL NATURE OF CONCESSION AS A SPECIAL ECONOMIC REGIME UNDER CURRENT UKRAINIAN LEGISLATION

Турченко І.В., д.філос. у гал. права

В умовах повномасштабної війни в Україні та критичної потреби у повоєнному відновленні транспортної інфраструктури, наша держава потребує розробку і впровадження ефективних фінансово-правових механізмів, що забезпечать відбудову вже зруйнованих та створення нових сучасних об'єктів транспортної інфраструктури. Концесія постає одним з таких перспективних правових інструментів, що дозволяє державі залучати приватний сектор для розвитку транспортної та критичної інфраструктури, забезпечуючи її модернізацію без подальшої втрати права власності на них. Для ефективного реалізації цієї моделі побудови господарсько-правових відносин необхідне вдосконалення правового регулювання у цій сфері, що забезпечить формування сприятливих умов для взаємовигідного партнерства держави та підприємців й сприятиме економічному зростанню та інтеграції України в європейський економічний простір. У статті досліджено специфіку господарсько-правових механізмів правового регулювання концесії у сфері будівництва доріг та об'єктів транспортної інфраструктури України як спеціального режиму господарювання. Розглянуто окремі проблеми господарсько-правового регулювання концесійних відносин як спеціального режиму господарювання у сфері функціонування транспортної інфраструктури України. З урахуванням основних положень інструментальної теорії права та доктрини господарського права сформоване авторське визначення спеціального режиму господарювання в Україні. Автор розглядає концесію як перспективну та провідну форму державно-приватного партнерства у транспортній галузі, що забезпечує залучення приватного капіталу, підвищення ефективності управління об'єктами транспортної інфраструктури, впровадження в повсякденність передових інноваційних рішень та підвищення конкурентоспроможності економіки нашої держави.

Ключові слова: господарсько-правове регулювання, концесія, транспортна інфраструктура, механізм державно-приватного партнерства, концесійні проекти, концесіонер, концесіодавець, інвестиції, довгострокові інвестиції.

In the context of full-scale war in Ukraine and the critical need for post-war reconstruction of the transport infrastructure, the state faces a pressing requirement to develop and implement effective financial and legal mechanisms that will facilitate the rebuilding of destroyed assets and the creation of new, modern transport infrastructure facilities. Concession stands out as a promising legal instrument that enables the state to engage the private sector in the development and modernization of transport and critical infrastructure, while preserving state ownership. For the effective implementation of this model of economic and legal relations, there is a need to refine the legal framework in this area to foster conditions conducive to mutually beneficial partnerships between the state and private entities, thereby promoting economic growth and facilitating Ukraine's integration into the European economic space.

This article examines the specificity of economic and legal mechanisms for the regulation of concessions in the area of road construction and transport infrastructure in Ukraine, considering concession as a form of special economic regime. The study addresses certain issues related to the economic and legal regulation of concession relations as a special economic regime within the framework of Ukraine's transport infrastructure. By applying the main tenets of instrumental legal theory and economic law doctrine, the author formulates an original definition of special economic regime in Ukraine. Concession is analyzed as a promising and leading form of public-private partnership in the transport sector, which facilitates the attraction of private capital, enhances the efficiency of infrastructure management, integrates advanced innovative solutions into everyday practice, and boosts the competitiveness of Ukraine's economy.

Key words: economic and legal regulation, concession, transport infrastructure, public-private partnership mechanism, concession projects, concessionaire, grantor, investments, long-term investments.

В умовах повномасштабної агресії РФ проти нашої країни та мирного, працьовитого народу, з урахуванням інших сучасних викликів, розвиток вітчизняної дорожньої інфраструктури набуває стратегічного значення. Адже очевидно, що однією із ключових умов забезпечення обороноздатності є також нормальне та безперебійне функціонування вітчизняної економіки нашої воюючої країни. За оцінками Групи Світового банку (2023), для відбудови зруйнованих війною будівель, інфраструктури та виробничих підприємств Україні необхідні негайні інвестиції в розмірі 135 млрд доларів США, а для відновлення пошкоджених об'єктів – 411 млрд доларів США [1]. Нашій державі необхідно розробляти дієві фінансові механізми та ефективні форми взаємодії з приватним підприємницьким сектором для підтримки й модернізації транспортних інфраструктурних об'єктів, що мають значення для національної безпеки та сталого економіко-соціального розвитку нашої країни. Одним із найперспективніших напрямів такої співпраці є договірні концесійні відносини, які дозволяють державі залучати приватний капітал для подальшого розвитку та модернізації транспортної та іншої критичної інфраструктури. Укладення договорів концесії не лише забезпечує необхідні інвестиції, але й дозволяє підвищити ефективність управління концесійними об'єктами

транспортної інфраструктури, а також широко застосовувати у транспортній галузі передові технологічні рішення та невпинну ініціативу приватного бізнесу. Договір концесії стає надзвичайно важливим правовим інструментом для досягнення синергії між державними інтересами та фінансово-інвестиційними можливостями приватного сектору економіки, причому як на національному, так і на міждержавному рівні. Така співпраця сприятиме підвищенню економічної конкурентоспроможності України, наближенню національного транспортного законодавства до європейських стандартів та створенню умов для довгострокового економічного зростання. Розвиток концесійної моделі реалізації стратегічних інфраструктурних проєктів, що забезпечує рівноправність співробітництва та взаємну вигоду для державного і приватного секторів, є важливим напрямом розвитку України. Удосконалення правового регулювання концесійної діяльності в Україні сприятиме подоланню системних проблем, пов'язаних із постійним дефіцитом цільових бюджетних коштів для відновлення та розвитку транспортної інфраструктури. Державно-приватне партнерство у сфері забезпечення перманентного відновлення та подальшої модернізації вітчизняної транспортної інфраструктури надасть можливість реалізовувати спільні масштабні проєкти навіть

в умовах обмежених державних організаційних та фінансових ресурсів. Концесійна модель модернізації вітчизняної транспортної інфраструктури не лише підвищує ефективність фінансування стратегічних інфраструктурних об'єктів. Вказана модель гарантує державі доступ до сучасних технологій, інноваційних підходів до управління, та застосування у цій сфері професійного досвіду приватного сектору. Отже, визнання концесійного механізму як пріоритетного інструменту для залучення інвестицій у стратегічні інфраструктурні проєкти дозволить Україні більш ефективно розвивати та підтримувати свою інфраструктурну базу, відповідаючи на виклики сучасності та забезпечуючи інтеграцію в європейський економічний простір. Окремі проблеми правового регулювання концесії як форми державно-приватного партнерства в Україні на сучасному етапі розвитку господарської правової доктрини є предметом дослідження науковців і експертів. Медведєва О.А. розглядає концесію як складну правову конструкцію, що передбачає трансформацію державного майна з об'єкта державного управління на елемент господарської діяльності приватних суб'єктів [2]. Вакім В.Е. досліджуючи спеціальний режим інноваційної діяльності, та окремі проблеми визначення місця концесії в господарському праві, робить висновок, що концесія може бути механізмом запровадження спеціального режиму господарювання за наявності таких обставин: концесія має бути оформлена як концесійний договір, а не як публічний акт органу державної влади; концесійний договір має встановлювати відмінні від загальних умови здійснення концесіонером його господарської діяльності; такий договір має бути затверджено вищим законодавчим органом держави [3, с. 95]. Пирог О.В., Процик І.С., Томич М.І. аналізують фундаментальні переваги та потенційні обмеження концесії як складної та перспективної форми державно-приватного партнерства (ДПП) [4]. Як форму державного партнерства концесії досліджують й Биканова А.В. [5] та Подолян Ю.О. [6]. Крім цього, концесійні відносини досліджуються і на рівні доктрини цивільного права [7; 8; 9]. Водночас цей перелік наукових досліджень не є вичерпним, що підкреслює важливість і динамізм цієї тематики, а також незгасний інтерес до неї як у вітчизняних, так і у світових правових колах. Так, якщо звернутися до останніх статистичних даних публікацій в Scopus, то можна зазначити, що у США створено найбільш значну кількість дослідницьких статей про ДПП автомобільних доріг (187). Крім США, Китай (96), Великобританія (64), Індія (59), Австралія (47), Іспанія (35), Канада (28), Гонконг (24), Португалія (20) та Нідерланди (14) є країнами, які публікували найбільшу кількість досліджень у цій сфері [10]. У контексті війни та масштабної руйнації інфраструктури, зокрема транспортної, проблемні питання правового регулювання концесійних відносин як форми державно-приватного партнерства ще більше актуалізуються й для нашої країни.

За офіційними статистичними даними центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні станом на 01.01.2024 рік на умовах державно-приватного партнерства укладено 198 договорів. З них реально реалізується лише 22 договори (10 – концесійних договорів, 6 – договорів про спільну діяльність, 6 – інші договори). При цьому 166 договорів не реалізується (115 – не виконуються, 51 – розірвані / закінчився термін дії), 10 призупинені у зв'язку зі збройною агресією російської федерації [11]. Таким чином, можна зробити висновок, що станом на початок 2024 року найбільш поширеним механізмом реалізації проєктів державно-приватного партнерства є концесія. При цьому, за офіційною інформацією, що внесена до Реєстру концесійних договорів відповідно до вимог постанови Кабінету Міністрів України від 18 січня 2000 року, в Україні за весь час було укладено 144 договори концесії, з яких 136 стосувалися об'єктів комунальної власності, 8 –

державної власності у сфері автомобільних доріг, енергетики та вугільної промисловості [12]. Таким чином, є всі підстави констатувати фактичну відсутність реалізованих масштабних вітчизняних інфраструктурних проєктів за концесійними договорами в Україні. Адже два (всього лише) наявних узгоджених та укладених концесійних договорів на будівництво автомобільних доріг з початку 2000-х років були достроково розірвані. Зазначене свідчить про суттєві застарілі та системні проблеми як у механізмі господарсько-правового регулювання вітчизняних концесійних відносин, так і у сфері їх реального впровадження в практичній площині.

Специфіка механізму правового регулювання концесійних відносин, що відрізняє їх від інших форм господарської діяльності, полягає у нормативно закріпленій ідентифікації конструкції концесії в структурі Господарського кодексу України як окремого спеціального режиму господарювання. Дійсно, глава 40 «Концесії», інтегрована до розділу VIII «Спеціальні режими господарювання», слугує нормативним відображенням особливого правового інституту, який уособлює синергію публічно-приватних відносин у межах господарської діяльності [13]. Будь-який спеціальний режим господарювання забезпечує оптимізацію господарсько-правового регулювання відповідної сфери підприємництва. Це забезпечується за рахунок індивідуального елементного наповнення типової модельної схеми конструкції концесії з обов'язковим урахуванням особливостей підприємницьких правовідносин у сфері функціонування транспортної інфраструктури та їх змістовно-системної узгодженості. Продовжуючи дослідження, слід погодитись з Д.В. Задахайло щодо тісного зв'язку правового режиму господарської діяльності з економічною політикою, яка виступає інтегративним елементом правової політики держави та відображає взаємозалежність правових і економічних механізмів у регуляторному впливі на суспільні відносини [14]. При цьому спеціальний режим господарювання – це такий правовий режим, що визначає особливий порядок організації і здійснення господарської діяльності на певній території, в певних галузях економіки, який відрізняється від загального режиму господарської діяльності, передбаченого чинним законодавством, і вводить державою для досягнення певних цілей для забезпечення балансу між публічними і приватними інтересами за допомогою встановлення обмежень або заохочень для суб'єктів господарювання, а також об'єднує норми права про спеціфіку організації та здійснення господарської діяльності і є інститутом права [15, с. 59]. О.Р. Зельдіна до критеріїв віднесення до спеціального режиму господарювання, відносить: 1) наявність спеціального нормативно-правового акту; 2) встановлення спеціального дозвільного порядку; 3) законодавче закріплення обмежень та/або заохочень суб'єктів господарювання [15].

Розвиваючи цю думку, слід зазначити, що цільова детермінація та стратегічна спрямованість кожного спеціального режиму господарювання формується виключно для досягнення високопрофільних цілей держави. Останні мають загальнонаціональне значення, обумовлені загальнодержавними соціально-економічними пріоритетами та стосуються ключових напрямів економічного, соціального чи екологічного розвитку нашої країни. Інтегративне та ієрархічне регулювання у межах спеціального режиму господарювання поєднує загальні нормативні положення з комплексом спеціальних норм, що спрямовані на врядування особливостей та стратегічних напрямів подальшого економічного розвитку конкретного сектору вітчизняної економіки або території України. Як приклад варто навести нещодавно звільнені від окупації наші території, які вимагають особливо пильної уваги держави та значних капіталовкладень для їх якнайшвидшого посекторального відновлення та подальшого розвитку. Спеціальні норми

тут не лише доповнюють, але й оптимізують загальні приписи вітчизняного господарського законодавства, забезпечуючи адекватне правове середовище для особливих умов господарювання.

Системно-диференційований підхід передбачає найбільш оптимальне та гнучке використання комплексу правових засобів, які забезпечують змістовне наповнення типової модельної схеми, що визначає специфіку конкретного спеціального режиму господарювання. Мова йде про можливість встановлення специфічних обмежень, надання пільг, стимулювання діяльності та варіативне комбінування цих господарсько-правових інструментів для досягнення справедливого та оптимального балансу між державними та приватним інтересами. Механізм підвищеної регулятивної ефективності спеціальних режимів господарювання знаходить вираз у тому, що вони створюють найбільш сприятливі умови для найбільш ефективного нормативного впливу у сферах, де загальні та універсальні правові режими господарювання виявляються недостатніми або малоефективними. Цей режим стає інструментом оперативного правового реагування на специфічні потреби галузей або регіонів, сприяючи розвитку потенціалу, який інакше залишався б нереалізованим. Інтегративність та цілісність правових характеристик спеціального режиму господарювання полягає у поєднанні норм різних рівнів у єдину систему, що забезпечує комплексний, системний правовий підхід до регулювання специфічних та пріоритетних груп підприємницьких відносин. Це забезпечує не лише юридичну унікальність регуляторного середовища у підприємництві, але й ілюструє можливість забезпечення підвищеної ефективності вітчизняної правової системи у сферах правового регулювання, що потребують особливої та пильної уваги держави.

Аналіз досліджуваного сегмента вітчизняної господарсько-правової доктрини свідчить про плюралізм наукових підходів до розуміння правової природи та класифікації спеціальних режимів господарювання в Україні. Водночас у наукових дискурсах залишається незмінною позиція щодо особливого преференційного характеру спеціального режиму господарювання. Саме цей критерій неодмінно виділяється в авторських підходах до класифікації спеціальних режимів господарювання, що акцентують на його значущості у правовій системі [16, с. 88; 3, с. 71]. Хоча, у науковій літературі зустрічаються й інші підходи. Так, А.В. Матвеева, наприклад, зазначає, що спеціальний правовий режим господарювання відрізняється від загального режиму або пільговою, або обмежувальною направленістю правового регулювання [17, с. 41]. У цьому розумінні спеціальний режим господарювання являє собою комплекс правових норм, спрямованих на створення особливих умов, які надають певні преференції або обмеження в здійсненні господарської діяльності. Враховуючи створення сприятливого економічного клімату для інвестиційної діяльності, господарсько-правовий режим характеризується нормативною специфікою, що виражається в акцентованому стимулюванні економічної активності шляхом впровадження юридичних інструментів, які забезпечують пільговою, або заохочувальний характер правового регулювання. Спеціальний режим господарювання постає як унікальна типова модельна схема правового регулювання, що виконує функцію регулятора економічної динаміки в окремих секторах вітчизняної економіки та/або територіях та визначає вектор спрямованості державної політики на стимулювання певних сегментів ринку.

Слід погодитись з О.Р. Зельдіною, що спеціальний режим господарювання, в залежності від правових інструментів, що використовуються для його формування, визначається законодавцем для досягнення певної нормативно визначеної мети. З урахуванням цієї мети, спеціальні режими господарювання можна класифіку-

вати на три основні види, кожен з яких, у свою чергу, може містити окремі підвиди, що втілюють додаткові специфічні моделі правового регулювання. До першої категорії належить обмежувальний спеціальний режим господарювання, покликаний забезпечити контрольоване здійснення господарської діяльності шляхом впровадження жорстких регулятивних заходів та обмежень. Другим видом є заохочувально-обмежувальний спеціальний режим господарювання, у якому провідну роль відіграє концесія, у якому реалізується баланс між публічними інтересами та приватною ініціативою, що поєднує елементи стимулювання і контролю задля підвищення ефективності реалізації стратегічних підприємницьких проєктів. Нарешті, заохочувальний спеціальний режим господарювання, зокрема у формі спеціальних економічних зон, спрямований на створення сприятливого інвестиційного клімату шляхом введення пільгових умов, що стимулюють економічну активність, залучення капіталу та технологій [18, с. 29–30].

Особливості концесії у контексті приналежності до спеціальних правових режимів господарювання як форми державно-приватного партнерства неодноразово розглядалась на рівні сучасної доктрини господарського права. У свою чергу слід зазначити унікальну специфіку та доречність застосування цієї правової конструкції саме у сфері будівництва, модернізації та повоєнного відновлення об'єктів транспортної інфраструктури України. Концесія, виступаючи інтегративним спеціальним режимом господарювання, поєднує інтереси держави і приватного капіталу, а відтак набуває особливого соціального значення та дозволяє врахувати загальносуспільні та приватні інтереси. Застосування концесійного режиму у відносинах, пов'язаних із транспортною інфраструктурою, обумовлює не лише реалізацію стратегічних інфраструктурних проєктів та економічних завдань держави, але й забезпечує соціально-економічну стабільність, підвищення конкурентоспроможності національної економіки та покращення вітчизняної транспортної мобільності. У такому форматі концесійний спеціальний режим господарювання у сфері формування вітчизняної транспортної інфраструктури стає інструментом не просто регуляції, а виправданого системного державного стимулювання пріоритетних напрямів розвитку вітчизняної економіки. Його головна перевага полягає у тому, що він спирається на диференційований підхід до правового регулювання господарських відносин за рахунок оптимізації та забезпечення різноманітності юридичних конструкцій. Це, у свою чергу, лише підсилює його значення та роль як одного із необхідних стратегічних нормативно-правових важелів забезпечення сталого соціально-економічного розвитку нашої держави.

Висновки. З урахуванням усталених постулатів інструментальної теорії права та господарсько-правової доктрини, спеціальний режим господарювання варто розглядати як змістовно-оптимізований та системно-впорядкований порядок господарсько-правового регулювання окремої секторально обмеженої сфери підприємницьких відносин, що забезпечується за рахунок виваженого та органічного поєднання спеціально сформованого нормативно-впорядкованого комплексу функціонально взаємопов'язаних способів правового регулювання у вигляді узгодженої комбінації дозволів, заборон та позитивних зобов'язань, стимулів, обмежень та пільг, дієвий регулятивний вплив яких у сукупності забезпечує безперешкодний розвиток пріоритетних для держави та суспільства окремих територій чи секторів вітчизняної економіки. Оптимальна в кожному конкретному випадку комбінація вказаних способів правового регулювання забезпечує унікальний вектор цілеспрямованого правового впливу на відповідну групу пріоритетних для розвитку господарських відносин, сприяючи найбільш

ефективному та унікальному правовому регулюванню відповідного окремого виду підприємництва.

Концесія, як форма державно-приватного партнерства та різновид спеціальних правових режимів господарювання у сфері функціонування транспортної інфраструктури України, характеризується наступними перевагами. По-перше, досліджувана договірна господарсько-правова конструкція є дієвим інструментом забезпечення можливості залучення приватного капіталу для розвитку тран-

спортної інфраструктури й водночас збереження права власності держави над стратегічно важливими об'єктами транспортної інфраструктури. По-друге, концесія характеризується як гнучкий господарсько-правовий інструмент, широке застосування якого у межах функціонування вітчизняного господарсько-правового порядку здатне забезпечити баланс публічних та приватних інтересів у стратегічно-важливих довгострокових транспортно-інфраструктурних проєктах.

ЛІТЕРАТУРА

1. World Bank. Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment. Published March 23, 2023. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2023/03/23/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment>
2. Медведєва О.А. Концесія як правова форма використання державного майна у господарській діяльності недержавними суб'єктами : автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право»; Нац. Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2005. 26 с.
3. Вакім, Вадад Еліасівна. Спеціальні режими інноваційної діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2020. с. 204.
4. Пирог О. В. Концесія як перспективна форма державно-приватного партнерства: переваги та недоліки. *Молодий вчений*. 2019. № 2(2). С. 641–646. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2019_2%282%29_73
5. Биканова А. В. Концесія як спеціальний режим господарювання. *Форум права*. 2010. № 4. С. 69–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
6. Подолян Ю. О. Концесія як форма державно-приватного партнерства: аналіз чинного законодавства. *Dictum Factum*. 2020. № 1 (6). С. 58–67. URL: <http://df.duit.edu.ua/index.php/dictum/article/download/125/108>
7. Мічурін Є.О., Українцев О.А. Договір концесії у цивільному праві України. Університетські науков записки. 2013. № 4 (48). С. 70–74.
8. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності. К. : Юрінком Інтер, 2008. 576 с.
9. Бурлака О.С. Правова природа договору на будівництво та експлуатацію автомобільних доріг. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 45. С. 68–71.
10. Esperilla-Niño-de-Guzmán, Y.Y.; Baeza-Muñoz, M.d.I.Á.; Gálvez-Sánchez, F.J.; Molina-Moreno, V. Public-Private Partnership (PPP) in Road Infrastructure Projects: A Review of Evolution, Approaches, and Prospects. *Sustainability* 2024, 16, 1430. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/16/4/1430>
11. Міністерство економіки України. Стан здійснення ДПП в Україні. URL: <https://www.me.gov.ua/documents/detail?lang=uk-ua&id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=stanzdiisnenniadppvukraini>
12. Міністерство цифрової трансформації України. Реєстр концесійних договорів об'єктів права комунальної власності. URL: <https://data.gov.ua/dataset/3424b437-cba7-44ae-953e-f8f7256a5e3e>
13. Господарський кодекс України: Кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
14. Задихайло Д.В. Економічна та господарсько-правова політика держави: співвідношення та законодавче забезпечення *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 1. С. 127–137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varpu_2012_1_15
15. Зельдіна О.Р. Спеціальний режим господарювання як інститут господарського права. *Право України*. 2006. № 4. С. 57–60.
16. Серебряк С.В. До визначення правової природи поняття «спеціальний режим» у сфері господарювання. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 1 (43). С. 80–90.
17. Матвєєва А.В. Спеціальний правовий режим господарювання: поняття і види. *Право та інновації*. 2018. № 4 (24). С. 39–44.
18. Зельдіна О. Р. Теоретичні аспекти спеціального режиму господарювання: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2007. 38 с.

КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО ДОГОВОРИ МІЖНАРОДНОЇ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ТОВАРІВ 1980 Р. У КОНТЕКСТІ ПРАВА, ЗАСТОСОВНОГО ДО ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ КОНТРАКТІВ

UN CONVENTION ON CONTRACTS FOR THE INTERNATIONAL SALE OF GOODS 1980 IN THE CONTEXT OF THE LAW APPLICABLE TO FOREIGN TRADE CONTRACTS

Шокіна О.О., к.ю.н.,

старший викладач кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У даній статті розглядається Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. у контексті права, застосовного до зовнішньоекономічних контрактів. Цей міжнародний договір містить уніфіковані матеріально-правові норми, що покликані забезпечити одноманітний правовий режим договорів міжнародної купівлі-продажу товарів. За умови застосовності Конвенції до відносин сторін вона виступає як застосовне право, або основний статут договору. Національне право в такому випадку відіграє другорядну роль і є субсидіарним статутом, якщо спірне питання не може бути вирішене згідно із загальними принципами, на яких ґрунтується Конвенція.

Проте вирішення питання про застосовне право значно ускладнюється через диспозитивність Конвенції, яка дозволяє сторонам виключити її застосування. Отже, відсутність виключення Конвенції має значення критерію її застосовності, що змушує суддю/арбітра у кожній справі доходити висновку про відсутність чи наявності такого виключення. При цьому основну проблему становить відсутність загальноприйнятих підходів до розуміння способів і форм виключення.

У статті досліджуються різні способи виключення Конвенції сторонами. Таке виключення відбувається як шляхом прямого зазначення в контракті, так і шляхом виключення, що мається на увазі. Способами неявного виключення Конвенції вважаються: вибір сторонами права недоговорної держави, вибір чітко визначеного національного закону або внутрішнього права країни – учасниці. Форма такого виключення не повинна бути письмовою, головне – щоб намір сторін виключити Конвенцію був чітко виражений або під час укладення контракту, або у будь-який час після цього. Тим самим визнається можливість «постконтрактного» виключення Конвенції під час судового чи арбітражного провадження.

Конвенція може застосовуватися за волею сторін у тих випадках, коли згідно з її правилами вона є незастосовною. Такий вибір беззаперечно визнається арбітражами. При розгляді ж спору національним судом є висока вірогідність, що вибір недержавних норм права не буде визнаний з огляду на розуміння вибору права суто як можливості обрання національної правової системи.

Ключові слова: Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р., зовнішньоекономічний контракт, договір міжнародної купівлі-продажу, застосовне право.

This article examines the UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods of 1980 in the context of the law applicable to foreign economic contracts. This international agreement contains unified material legal norms designed to ensure a uniform legal regime of contracts for the international sale of goods. Provided the Convention is applicable to the relations of the parties, it acts as the applicable law, or the main statute of the contract. National law in such a case plays a secondary role and is a subsidiary statute, if the issue in dispute cannot be resolved according to the general principles on which the Convention is based.

However, solving the question of the applicable law is significantly complicated by the default nature of the Convention, which allows the parties to exclude its application. Therefore, the absence of an exception to the Convention is a criterion for its applicability, which forces the judge/arbitrator in each case to come to a conclusion about the absence or presence of such an exception. At the same time, the main problem is the lack of generally accepted approaches to understanding the methods and forms of exclusion.

The article examines various ways of exclusion of the Convention by the parties. Such an exclusion is possible both by express provision in the contract and by implied exclusion. Ways of implicit exclusion of the Convention are considered to be: the choice by the parties of the law of a non-Contracting State, the choice of a clearly defined domestic statute or the internal law of a participating country. The form of such an exclusion does not have to be in writing, the main thing is that the intention of the parties to exclude the Convention is clearly expressed either at the time of the conclusion of the contract or at any time thereafter. Thus, the possibility of «post-contractual» exclusion of the Convention during legal proceedings is recognized.

The Convention can be applied at the will of the parties in cases where, according to its rules, it is inapplicable. Such a choice is unquestionably recognized by arbitrations. When considering a dispute by a national court, there is a high probability that the choice of non-state legal norms will not be recognized given the understanding of the choice of law purely as the possibility of choosing a national legal system.

Key words: UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods of 1980, foreign economic contract, international sales contract, applicable law.

Вступ. Правове регулювання зовнішньоекономічних контрактів має свої особливості, пов'язані з наявністю серед його сторін іноземного суб'єкта. Саме його присутність зумовлює постановку колізійного питання і пошук правової системи, компетентної регулювати договірні відносини сторін. Але мрією вільної торгівлі завжди було створення уніфікованого правового простору, і вона була втілена під егідою ЮНСІТРАЛ у Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. (далі – Конвенція) [1]. Цей міжнародний договір і сьогодні залишається найбільш успішним прикладом міжнародної уніфікації матеріально-правових норм, забезпечуючи одноманітний правовий режим для учасників торгівлі в усьому світі. Кількість держав – учасниць Конвенції дедалі зростає і вже складає 97 країн [2]. Левову частку світової торгівлі опосередковують угоди на поставку про-

дукції, які завдяки Конвенції отримали назву договорів міжнародної купівлі-продажу.

Питання визначення застосовного права є ключовим при вирішенні будь-якого спору, що виникає із зовнішньоекономічного контракту. А у договорах міжнародної купівлі-продажу воно ускладнюється питанням про застосовність Конвенції, яка може бути виключена сторонами.

У зарубіжній юриспруденції різноманітним аспектам застосування Конвенції завжди приділялася значна увага. Чимала кількість робіт присвячена тлумаченню ст. 6 Конвенції, серед яких особливо вирізняються праці М. Бонелі (M. J. Bonell), Ф. Ферарі (F. Ferrari), В. Джонсона (W. P. Johnson) та ін. Вітчизняні науковці незаслужено обходять Конвенцію увагою. За часи незалежності було захищено тільки дві кандидатські дисертації з договору міжнародної купівлі-продажу С. О. Юдіним (1994)

і С. Т. Амджад (2003). Конвенція в контексті застосовного права і способи її виключення сторонами спеціально не досліджувалися українськими науковцями.

Метою статті є визначення ролі Конвенції як застосовного права, підстав її застосування, з'ясування загальноприйнятих способів і форм виключення Конвенції сторонами. Ознайомлення юридичної спільноти з підходами у судово-арбітражній практиці до визначення застосовності Конвенції допоможе у складанні застережень про застосовне право у зовнішньоекономічних контрактах.

Визначення права, застосовного до договору міжнародної купівлі-продажу, передбачає насамперед вирішення питання про застосовність Конвенції. Саме вона в такому випадку становить той компетентний правопорядок, що в науці міжнародного приватного права (далі – МПрП) зветься «статутом договору» і зазвичай визначається на підставі колізійних норм. Конвенція, як і інші акти міжнародної уніфікації, дозволяє виключити чи мінімізувати застосування до відповідних відносин норм національного права. Згідно з доктриною МПрП наявність матеріально-правових норм міжнародного договору, що вичерпно регулюють певні відносини, виключає постановку колізійного питання. Дане положення отримало законодавче закріплення у ч. 5 ст. 4 Закону України «Про МПрП»: «Визначення права, що підлягає застосуванню до приватноправових відносин на підставі колізійних норм, не здійснюється, якщо міжнародним договором України передбачено застосування до відповідних відносин матеріально-правових норм» [3]. Тотожна позиція висловлена ЮНСІТРАЛ: за умови виконання вимог до територіального та змістовного застосування одноманітних норм міжнародних договорів вони застосовуються до міжнародних комерційних договорів без необхідності у зверненні до колізійних норм [4, р. 9]. Але на практиці це мало вірогідно. Навіть Конвенція містить прогалини, які змушують суддів і арбітрів вдаватися до визначення субсидіарно застосовного національного права згідно зі ст. 7 Конвенції.

Визначення застосовного національного права (в даному випадку – для заповнення прогалин Конвенції) відбувається за визнанням у всьому світі принципом *lex voluntatis*, що дозволяє сторонам самостійно погодити правопорядок для регулювання їх договірних відносин. У договорах, що відповідають критеріям Конвенції, *lex voluntatis* здатне зіграти злий жарт: обрання сторонами певної правової системи може бути розтлумачене компетентним органом як бажання вивести їх відносини з-під дії Конвенції. Тож, сторонам слід уважно ставитися до обрання застосовного права. Якщо ж вони не скористаються наданим правом, застосовний правопорядок буде визначений на підставі субсидіарних колізійних норм.

«Територіальні» правила застосування Віденської конвенції, як будь-якого міжнародного договору, визначені у ній самій і зводяться до двох відомих підстав. Основною з них є участь в Конвенції держав, на території яких розташовані комерційні підприємства сторін договору (підп. а) п. 1 ст. 1 Конвенції). Другою підставою є застосування до відносин сторін права держави – учасниці конвенції згідно з нормами МПрП (підп. б) п. 1 ст. 1 Конвенції), що можливо на основі автономії волі сторін або колізійних норм, визначених органом, який вирішує відповідний спір. Певні країни скористалися правом, наданим їм ст. 95 Конвенції, і при її підписанні заявили про відмову застосовувати її на зазначеній підставі, якщо держави місцезнаходження комерційних підприємств не беруть участі в Конвенції. У 2017 р. Чехія відкликала свою заяву і на сьогодні тільки дві країни – учасниці – США та Китай – не зв'язані положеннями підп. б) п. 1 ст. 1 [2].

Отже, якщо при застосуванні Конвенції на підставі підп. а) колізійне питання не порушується (або – правильніше – порушується для заповнення прогалин), то її застосування за підп. б) передбачає вирішення колізій-

ного питання на користь права держави – учасниці Конвенції. Проте в обох випадках саме Конвенція становить основний статут договору, а національне право може бути застосоване до відносин сторін тільки для заповнення прогалин як субсидіарний статут у черговості, визначений ст. 7 Конвенції.

Визначення права, застосовного до договорів міжнародної купівлі-продажу товарів, суттєво залежить від закріпленої у ст. 6 диспозитивності Конвенції. Забезпечуючи реалізацію фундаментального принципу договірного права – свободи договору – Конвенція визнає право сторін не тільки відступити в контракті від будь-якого її положення чи змінити його дію, а взагалі виключити застосування даного міжнародного договору. По суті, відсутність виключення підвищується до статусу одного з критеріїв застосовності Конвенції [5, р. 33]. У кожній справі, перш ніж застосувати Конвенцію, суд або арбітраж має встановити, що вона не була виключена сторонами. Для цього він насамперед аналізує умову договору про застосовне право.

Отже, сторони вправі виключити застосування Конвенції, але у який спосіб вони можуть це зробити, вона замовчує. Ст. 6 Конвенції не вимагає якогось конкретного способу виключення [6, р. 290]. Саме питання про способи та форми виключення Конвенції і є найбільш дискусійним в науці і судово-арбітражній практиці. До речі, можливість виникнення труднощів у розумінні того, як застосовувати ст. 6, визнавалася деякими з повноважних представників ще під час проведення конференції, скликаної для розгляду підготовленого ЮНСІТРАЛ проекту тексту Конвенції [6, р. 222].

Провідну роль у забезпеченні одноманітного тлумачення Конвенції відіграє ЮНСІТРАЛ, регулярно публікуючи прецедентну практику і узагальнюючи її у керівництвах і дайджестах. Важлива робота зі сприяння одноманітній інтерпретації Конвенції проводиться також Консультативною радою по Конвенції (CISG Advisory Council), що є групою відомих експертів. На сьогоднішній день нею опубліковано 22 думки (opinions) з різних питань застосування Конвенції, на які посилаються в своїх рішеннях суди й арбітражі, зокрема, Думку № 16 «Виключення Конвенції за статтею 6» [7]. Зазначені документи, разом із підготовчими матеріалами до Конвенції (Travaux Préparatoires), можна вважати допоміжними джерелами її тлумачення.

Не викликає сумнівів, що сторони можуть прямо (expressly) виключити Конвенцію, в тому числі, шляхом включення в договір стандартних умов, що містять застереження, яке прямо виключає застосовність Конвенції. Пряме виключення може мати два різновиди: виключення з та виключення без визначення сторонами застосовного права [5, р. 33]. У низці судових рішень зазначалося, що вибір на користь виключення вимагає явної, недвозначної та позитивно вираженої згоди сторін [5, р. 33]. Зокрема, в усіх типових контрактах ГАФТА застосування Конвенції прямо виключається, тоді як з їх використанням відбувається біля 80 % світової торгівлі зерновими [8]. Американський дослідник Р. Бренд вказує на тенденцію до виключення застосування Конвенції, принаймні у США та Канаді, де, за його словами, переважна кількість контрактів міжнародної купівлі-продажу містять положення, які замінюють Конвенцію внутрішнім правом штатів [9, р. 139].

Разом з тим, широко визнається можливість сторін виключити застосування Конвенції шляхом виключення, що мається на увазі. На обґрунтування цієї думки посилаються на те, що під час конференції більшість делегатів висловились проти включення до її тексту формулювання про необхідність виключення Конвенції лише у прямій формі [5, р. 33]. Серед способів неявного виключення ЮНСІТРАЛ називає вибір сторонами як права, засто-

совного до договору, права держави, що не бере участі в Конвенції, або внутрішнього матеріального права однієї з договірних держав [5, р. 34].

Оскільки Конвенція, як зазначає У. Джонсон, не вимагає письмового виключення або явного виключення, сторонам достатньо *мати намір* виключити застосування Конвенції. І цей намір може бути продемонстрований різними шляхами [6, р. 290]. Згідно з Думкою Консультативної ради № 16 намір сторін виключити Конвенцію повинен бути визначений відповідно до ст. 8 Конвенції. Такий намір має бути чітко виражений під час укладення контракту або у будь-який час після цього [7, р. 2]. На думку експертів Ради, за загальним правилом, такий явний намір слід виводити, наприклад, з прямого виключення Конвенції; вибору права недоговорної держави, а також вибору чітко визначеного національного закону чи кодексу, який в іншому випадку був би заміщений Конвенцією. Водночас, висновок про явний намір не може впливати *тільки* з вибору права договірної держави або вибору права територіальної одиниці такої держави [7, р. 2].

Так, у рішенні Швейцарського арбітражного центру від 21 вересня 2023 р. арбітр послався на доктрину, яка визначає як приклад виключення застосування Конвенції справу, в якій сторони підпорядкували договір швейцарському праву, але ні сторони, ані договір не мали жодного зв'язку зі Швейцарією (яка є стороною Конвенції). Але у розглядуваній справі арбітр застосував Конвенцію, оскільки, за його словами, зв'язок спору зі Швейцарією очевидний, бо одна зі сторін є компанією згідно із законодавством Швейцарії (п. 140) [10].

Проте згідно з домінуючим підходом вибір права країни – учасниці Конвенції не виключає застосування останньої, оскільки вона є частиною права цієї держави. Згідно майже з усіма прецедентами і поглядами правознавців договірне положення, яке вказує на те, право якої держави буде регулювати договір, не являє відмови від застосування Конвенції. Скоріш якщо вибрано право договірної держави і дійсність вибору була визнана в силу норм МПРП, то результат приведе до застосування Конвенції [4, р. 9].

Такого підходу дотримується і вітчизняний інституційний міжнародний комерційний арбітраж. Зокрема, у рішенні у справі № 102 від 31 липня 2014 р. Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України визначив, що Конвенція підлягає застосуванню як право договірної сторони (України) на підставі підпункту b) п. 1 ст. 1 Конвенції з урахуванням також того, що сторони контракту не виключили її застосування в цілому [11]. Аналогічна позиція висловлювалася в низці інших рішень цього арбітражу.

На окрему увагу заслуговує можливість «постконтрактного» виключення Конвенції, а саме під час судового чи арбітражного провадження. Згідно з Думкою Консультативної ради № 16 під час провадження намір виключити Конвенцію не може виводитися *тільки* з неможливості однієї або обох сторін посилатися на неї або представляти аргументи, засновані на ній. Це застосовується безвідносно до того, чи знала одна або обидві сторони про застосовність Конвенції [7, р. 2]. Проте юридична практика з цього питання не є одноманітною, трапляються рішення, де відсутність посилань сторін на Конвенцію при обґрунтуванні позовних вимог визнавалася мовчазним виключенням [7, р. 21]. Разом з тим, можливий і неявний вибір Конвенції після укладення контракту шляхом посилання на неї у процесуальних документах під час провадження.

Якщо сторони вправі виключити застосування Конвенції, закономірно постає питання: чи можна погодити її застосування до відносин, до яких вона за правилами самої Конвенції незастосовна? У Пояснювальній записці Секретаріату ЮНСІТРАЛ позитивно відповіла на це

питання: вона може застосовуватися також як право, застосовне до договору, якщо сторони обрали її як таке право (п. 7) [12, р. 34]. У Дайджесті прецедентного права зазначається, що для вибору на користь застосовності Конвенції достатньо принципу автономності сторін [5, р. 34]. А в керівництві 2021 р. викладено вже не такий однозначний підхід. Визнається, що, якщо договір не відповідає критеріям, передбаченим Конвенцією, вона може бути обрана як застосовне право. У цьому контексті вона може застосовуватися як транснаціональне (недержавне) право, як один зі зводів правових норм за ст. 3 Принципів Гаазької конференції [4, р. 13]. Це беззаперечно можливо при розгляді спору в міжнародному комерційному арбітражі. Що ж стосується судового провадження, то визнання такого вибору сторін судом залежить від наявності у застосовному в силу колізійних норм національному праві обмежень на вибір недержавних норм права для регулювання контракту (п. 124 Керівництва). К. Цірат, аналізуючи ст. 1 Закону України «Про МПРП», робить висновок про те, що обрання норм права недержавного походження, навіть Конвенції, не дозволяється. Українські суди також заперечують можливість обрання сторонами недержавного права [13, с. 111]. Але, як зазначає ЮНСІТРАЛ, навіть у тих країнах, які не визнають силу вибору недержавних норм, недержавне право може застосовуватися побічно, шляхом включення в контракт відповідних умов (п. 47) [4, р. 14].

Останнім часом спостерігається збільшення кількості випадків явного вибору Конвенції сторонами у контрактах. В одних випадках вона обиралася як застосовне право, а в інших сторони підкреслювали її застосовність поряд з вибором національного права [14].

Висновок. Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. є зводом уніфікованих матеріально-правових норм для регулювання зобов'язань з міжнародної поставки товарів. За умови її застосовності до відносин сторін вона здатна мінімізувати звернення до норм національного права і сама по собі виступає як застосовне право, або основний статут договору. Національне право в такому випадку відіграє другорядну роль і є субсидіарним статутом, якщо спірне питання не може бути вирішене на підставі загальних принципів Конвенції.

Проте розв'язання питання про застосовне право значно ускладнюється через диспозитивність Конвенції, яка передбачає також можливість її виключення сторонами. Отже, відсутність виключення Конвенції має значення критерію її застосовності, що змушує суддю/арбітра у кожній справі доходити висновку про відсутність чи наявності такого виключення. При цьому основну проблему становить відсутність загальноприйнятих підходів до розуміння способів і форм виключення. Певні узагальнення пропонуються в дайджестах і керівництвах ЮНСІТРАЛ стосовно Конвенції і Думці Консультативної ради по Конвенції (CISG Advisory Council) № 16. У судово-арбітражній практиці й науці переважає думка, що сторони можуть виключити застосування Конвенції не тільки шляхом прямого зазначення в контракті, а й шляхом виключення, що мається на увазі. Як способи неявного виключення Конвенції розглядаються: вибір сторонами права недоговорної держави, вибір чітко визначеного національного закону або *внутрішнього* права країни – учасниці. Форма такого виключення не повинна бути письмовою, головне – щоб намір сторін виключити Конвенцію був чітко виражений або під час укладення контракту, або у будь-який час після цього. Тим самим визнається можливість «постконтрактного» виключення Конвенції під час судового чи арбітражного провадження.

Разом з тим, Конвенція може застосовуватися за волею сторін у тих випадках, коли згідно з її правилами вона є незастосовною. Такий вибір беззаперечно визнається

арбітражами. При розгляді ж спору національним судом є висока вірогідність, що вибір недержавних норм права не буде визнаний з огляду на розуміння вибору права суто як можливості обрання національної правової системи. Питання застосування Конвенції на основі свободи договору ще потребують додаткового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003 (last accessed: 20.11.2024).
2. Status: United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (Vienna, 1980). URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=X-10&chapter=10&clang=_en (last accessed: 20.11.2024).
3. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15> (дата останнього звернення: 20.11.2024).
4. UNCITRAL, HCCH and Unidroit Legal Guide to Uniform Instruments in the Area of International Commercial Contracts, with a Focus on Sales. UN, Vienna. 2021. 107 p. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/20-04607_guide_commercial_contr_ebook.pdf (last accessed: 20.11.2024).
5. UNCITRAL Digest of Case Law on the UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods: 2016 Edition. UN, New York. 2016. 571 p. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/cisg_digest_2016.pdf (last accessed: 20.11.2024).
6. Johnson, William P. Understanding Exclusion of the CISG: A New Paradigm of Determining Party Intent. *Buffalo Law Review*. 2011. Vol. 59. P. 213 – 292. URL: https://cisg-online.org/files/commentFiles/Johnson_59_BuffLRev_2011_213.pdf (last accessed: 20.11.2024).
7. CISG-AC Opinion No. 16 «Exclusion of the CISG under Article 6». Adopted by the CISG Advisory Council following its 19th meeting, in Pretoria, South Africa on 30 May 2014. URL: https://cisg-online.org/files/ac_op/CISG_Advisory_Council_Opinion_No_16.pdf (last accessed: 20.11.2024).
8. Gafta standard forms of contracts. URL: <https://www.gafta.com/All-Contracts> (last accessed: 20.11.2024).
9. Brand, Ronald A. The CISG: Applicable Law and Applicable Forums. *Journal of Law & Commerce*. 2019-2020. Vol. 38. P. 137–154. DOI 10.5195/jlc.2020.203.
10. Swiss Arbitration Centre Final Award September 21, 2023. Lawsuit No. 500146-2022. URL: https://cisg-online.org/files/cases/14934/translationFile/7020_64933308.pdf.
11. Cases involving an express choice of the CISG in the parties' contract. URL: <https://cisg-online.org/cisg-article-by-article/part-1/art.-1-cisg/cases-involving-an-express-choice-of-the-cisg-in-the-parties-contract> (last accessed: 20.11.2024).
12. Справа № 102 (Рішення від 31 липня 2014 р.). URL: <https://icac.org.ua/wp-content/uploads/Case-No.-102.pdf> (last accessed: 20.11.2024).
13. United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods. UN, New York. 2010. 42 p. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/19-09951_e_ebook.pdf (last accessed: 20.11.2024).
14. Цірат К. Г. Автономія волі сторін у Гаазьких принципах вибору права у міжнародних комерційних договорах. Дис. ... к.ю.н. Київ. 2017. 157 с.
15. Some examples of contracts involving express contractual references to the CISG. URL: <https://cisg-online.org/cisg-article-by-article/part-1/art.-1-cisg/cases-involving-an-express-choice-of-the-cisg-in-the-parties-contract> (last accessed: 20.11.2024).

ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ КРЕДИТОРІВ У ПРОЦЕДУРІ БАНКРУТСТВА

FEATURES OF THE LIABILITY OF CREDITORS IN THE BANKRUPTCY PROCEDURE

Ярмоленко О.С., к.ю.н.,
докторант

Донецький державний університет внутрішніх справ

У статті розглянуто питання щодо особливості відповідальності кредиторів у процедурі банкрутства в умовах сучасних економічних, політичних та соціальних викликів. Обґрунтовано важливість дотримання балансу між правами кредиторів та захистом інтересів боржника для забезпечення прозорості й справедливості процедур банкрутства. Висвітлено законодавчі аспекти, що регламентують відповідальність кредиторів, та їхній вплив на перебіг справ про банкрутство. Визначено види юридичної відповідальності у процедурі банкрутства: цивільна, адміністративна, кримінальна, дисциплінарна та господарська, виокремлено їхні особливості у контексті відповідальності кредитора. Обґрунтовано, що такі дії кредиторів, як подання необґрунтованих вимог, зловживання правами під час голосування на зборах кредиторів або порушення черговості задоволення вимог, мають значний вплив на ефективність процедур банкрутства та можуть стати підставою для відповідальності.

Доведено, що кредитори можуть нести відповідальність у процедурі банкрутства в різних формах залежно від їхніх дій чи бездіяльності, які порушують права боржника, інших кредиторів чи взагалі процедуру розгляду справи. У кожному конкретному випадку суди аналізують обставини дій кредитора і визначають, чи були вони зловмисними або спричинили шкоду боржнику чи іншим кредиторам. Запропоновано вдосконалити правове регулювання шляхом запровадження механізмів, які б зобов'язували кредиторів доводити обґрунтованість своїх вимог, дотримуватися принципів добросовісності та пропорційності дій, а також запобігати зловживанням правами. Розглянуто практичні аспекти відповідальності кредиторів, зокрема через аналіз судової практики, що демонструє, як дії кредиторів впливають на процедуру банкрутства та права інших учасників процесу. Описано випадки недобросовісної поведінки кредиторів, їхні наслідки для боржників і можливі заходи впливу. Окреслено необхідність підвищення ефективності компенсаційної та превентивної функцій відповідальності кредиторів в інтересах боржників, інших учасників процесу та суспільства в цілому.

Ключові слова: банкрутство, відповідальність, кредитор, господарський суд, неплатоспроможність, санкція.

The article examines the issue of the specifics of creditors' liability in bankruptcy proceedings in the context of modern economic, political and social challenges. The importance of maintaining a balance between creditors' rights and protecting the debtor's interests to ensure transparency and fairness of bankruptcy proceedings is substantiated. The legislative aspects regulating creditors' liability and their impact on the course of bankruptcy cases are highlighted. The types of legal liability in bankruptcy proceedings are determined: civil, administrative, criminal, disciplinary and economic, and their features in the context of creditor liability are highlighted. It is substantiated that such actions of creditors as submitting unfounded claims, abusing their rights during voting at creditors' meetings or violating the order of satisfaction of claims have a significant impact on the effectiveness of bankruptcy proceedings and may become grounds for liability.

It is proven that creditors can be held liable in bankruptcy proceedings in various forms depending on their actions or inactions that violate the rights of the debtor, other creditors, or the procedure for considering the case in general. In each specific case, the courts analyze the circumstances of the creditor's actions and determine whether they were malicious or caused harm to the debtor or other creditors. It is proposed to improve legal regulation by introducing mechanisms that would oblige creditors to prove the validity of their claims, adhere to the principles of good faith and proportionality of actions, and prevent abuse of rights. The practical aspects of creditor liability are considered, in particular through an analysis of judicial practice that demonstrates how creditors' actions affect the bankruptcy procedure and the rights of other participants in the process. Cases of unscrupulous behavior of creditors are described, their consequences for debtors, and possible measures of influence. The need to increase the effectiveness of the compensatory and preventive functions of creditor liability in the interests of debtors, other participants in the process, and society as a whole is outlined.

Key words: bankruptcy, liability, creditor, economic court, insolvency, sanction.

Постановка проблеми. Наразі, у зв'язку з подіями, що відбуваються у світі та в Україні актуалізується висвітлення питань, пов'язаних з відповідальністю кредиторів у процедурі банкрутства. По-перше, у сучасних умовах економічних криз, військових конфліктів або глобальних економічних та політичних змін значна кількість суб'єктів господарювання та фізичних осіб стикається з ризиком банкрутства, що посилює потребу в чіткому регулюванні взаємовідносин між боржником і кредиторами. По-друге, процедура банкрутства часто викликає конфлікти між кредиторами та боржником. Тому, питання забезпечення балансу між правами кредиторів та захистом боржників від зловживань є край актуальним. По-третє, забезпечення прозорості процедур банкрутства важливо для запобігання зловживанням з боку кредиторів, наприклад, у спробах задовольнити власні інтереси за рахунок інших учасників. Отже, дослідження особливостей відповідальності кредиторів у процедурі банкрутства є необхідним та на часним.

Стан дослідження. Теоретичні питання відповідальності у процедурі банкрутства досліджували такі вчені, як О. А. Беяневич, А. Г. Бобкова, І. А. Бутирська, А. А. Бутирський, Л. І. Грабован, В. В. Джунь, Ю. В. Кабенюк, Л. М. Ніколенко, О. П. Подцерковний, Б. М. Поляков, П. Д. Пригуза, В. В. Радзивілюк, Т. В. Степанова та інші.

Разом з тим питання відповідальності кредиторів у процедурі банкрутства потребує додаткового дослідження.

Мета статті полягає у комплексному аналізі правових аспектів відповідальності кредиторів у процедурі банкрутства та визначенні особливостей, з урахуванням чинного законодавства та судової практики.

Виклад основного матеріалу. Процес банкрутства є складним економічним явищем, який пов'язаний не тільки з помилковою господарською діяльністю боржника, а також з умисними протиправними діями осіб, що контролюють боржника або з ним пов'язані. Тому, в таких умовах, важливо дотримуватися принципу верховенства права, який в умовах процедури банкрутства спрямований на збереження балансу інтересів боржника та кредитора [1, с. 82–86].

Законодавство про банкрутство прямо не передбачає норм про відповідальність кредиторів. Хоча маючи статус кредитора, така особа може суттєво впливати на розгляд справи про банкрутство у господарському суді, зокрема при ухваленні будь-яких рішень на зборах кредиторів.

Деякі вчені класифікацію відповідальності у процедурі банкрутства здійснюють за галузевим критерієм поділяючи на: цивільну; кримінальну; адміністративну; дисциплінарну [2, с. 106].

Існують такі основні позиції щодо визначення поняття цивільно-правової відповідальності: 1) цивільно-правова

відповідальність як певний обов'язок правопорушника перетерпіти негативні наслідки. Відповідальність виражається у заміні невиконаного обов'язку новим, чи у приєднанні щодо невиконаного обов'язку додаткового обов'язку, або у позбавленні права, з якого випливає порушений обов'язок; 2) цивільно-правова відповідальність як «охоронне правовідношення», тобто це не лише обов'язок особи зазнати у майбутньому певних втрат, а правовідношення, зміст якого складають взаємні права та обов'язки правопорушника і органу державної влади; 3) цивільно-правова відповідальність як санкція (захід державного примусу) [3, с. 27–28].

Цивільно-правова відповідальність – це покладення на правопорушника згідно закону невігідних правових наслідків, що виявляються у позбавленні певних прав чи заміні невиконаного обов'язку новим, або в приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового обов'язку. Покладення на особу додаткових обов'язків як певної міри відповідальності має місце при пред'явленні до правопорушника вимог щодо відшкодування ним збитків чи сплату штрафу або пені [4, с. 828].

П. Д. Пригуза відзначає, що особливістю цивільно-правової відповідальності у світлі положень Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ) є посилення її превентивної та компенсаційної функції в інтересах кредиторів та суспільства [5, с. 183].

Господарський суд самостійно встановлює наявність чи відсутність складу цивільного правопорушення, який став підставою для стягнення шкоди, оцінюючи надані сторонами докази (близький за змістом висновок щодо можливості суду самостійно встановлювати наявність складу правопорушення сформований Великою Палатою Верховного Суду у постанові від 12.03.2019 у справі № 920/715/17).

Адміністративна відповідальність є різновидом правової відповідальності, тобто, це форма негативного реагування із боку держави, її компетентних органів на певну категорію протиправних дій (адміністративних проступків), згідно із якою, особи, що скоїли такі правопорушення, повинні нести відповідальність за свої неправомірні дії та понести покарання у встановленому законом порядку [6, с. 45].

Адміністративна відповідальність у процедурі банкрутства передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) (ст.ст. 164-15, 166-16, 166-17 КУпАП). Але, на практиці виникає багато питань щодо застосування норм КУпАП, на що звертають увагу не тільки вчені, а й практики. Зокрема, протоколи про адміністративні правопорушення, які передбачені ст. 164-15 КУпАП, складають органи внутрішніх справ. Однак виникає запитання, яким чином представник органу внутрішніх справ може виявити адміністративне правопорушення, яке полягає, зокрема, у неподанні в установленний строк до господарського суду заяви про порушення справи про банкрутство юридичної особи [7].

Кримінальна відповідальність – це один з видів юридичної відповідальності, суть якого полягає в осуді від імені держави за вироком суду особи, яка вчинила злочин, і застосуванні до неї державного примусу у формі покарання або інших заходів кримінальної відповідальності, передбачених Кримінальним кодексом України. Відповідно до кримінального законодавства України винна особа підлягає відповідальності за минулу поведінку, тобто за вже вчинене суспільно небезпечне діяння [8].

Кримінальна відповідальність щодо банкрутства зазнає постійних змін, зокрема шляхом криміналізації чи декриміналізації тих чи інших протиправних дій у банкрутстві. Прикладами правопорушень може бути неправомірний тиск на арбітражного керуючого з метою отримання вигоди, змова з іншими кредиторами для маніпулювання результатами голосування тощо.

Натепер кримінальна відповідальність у сфері банкрутства визначається за допомогою статей Кримінального кодексу України, а саме: ст. 218-1 «Доведення банку до неплатоспроможності», ст. 219 «Доведення до банкрутства», ст. 220-1 «Порушення порядку ведення бази даних про вкладників або порядку формування звітності» та ст. 220-2 «Фальсифікація фінансових документів та звітності фінансової організації, приховування неплатоспроможності фінансової установи або підстав для відкликання (анулювання) ліцензії фінансової установи». А з огляду на постійні зміни в економічній системі України та особливості політичної спрямованості держави стає зрозумілим постійна необхідність в удосконаленні кримінального законодавства щодо інституту банкрутства [9, с. 95].

І. А. Бутирська підкреслює, що кримінальна та адміністративна відповідальність осіб виконує здебільшого каральну функцію і не сприяє зменшенню майнових втрат кредиторів неспроможного боржника. Набагато ефективнішою у цьому аспекті є відповідальність, передбачена законодавством про банкрутство, хоча її ще досить рідко застосовують на практиці [10, с. 101].

Дисциплінарна відповідальність у процедурі банкрутства розповсюджується на осіб, що виконують свої повноваження в процедурі банкрутства у зв'язку з обов'язками. До таких осіб можна віднести арбітражного керуючого, як професійного учасника справи про банкрутство щодо якого ст. 19 КУзПБ визначає перелік дисциплінарних проступків, а ст.ст. 20–23 регламентують загальні правила притягнення арбітражних керуючих до дисциплінарної відповідальності. Також до дисциплінарної відповідальності за неправомірні дії у процедурі банкрутства можуть притягнути судді, адвокати, прокурори, відповідальність яких регулюється відповідними законами.

Крім того, слід ще виділити господарську відповідальність, яка визначена ст. 215 Господарського кодексу України (далі – ГК України), яка визначає відповідальність за порушення законодавства про банкрутство та підкреслює, що у випадках, передбачених законом, суб'єкт підприємництва – боржник, його засновники (учасники), власник майна, а також інші особи несуть юридичну відповідальність за порушення вимог законодавства про банкрутство, зокрема фіктивне банкрутство, приховування банкрутства або умисне доведення до банкрутства.

Щодо відповідальності кредиторів, то вони займають активну позицію у справах про банкрутство і приймають ключові рішення при розгляді справи. Тому може виникнути ситуація коли рішення кредиторів негативно вплине на боржника. Основні види порушень кредиторів можуть бути класифіковані:

1. Недобросовісні дії при заявленні вимог. На підставі КУзПБ кредитор має право на ініціювання відкриття провадження у справі про банкрутство. Порядок відкриття провадження у справі про банкрутство регламентований ст. 39 КУзПБ [11]. Господарський суд при розгляді заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство перевіряє: обґрунтованість вимог заявника (заявників) на предмет відповідності таких вимог поняттю «грошового зобов'язання» боржника перед ініціюючим кредитором; наявність або відсутність спору про право; встановлює обставини задоволення таких вимог до проведення підготовчого засідання у справі [12].

КУзПБ не передбачає обов'язок для ініціюючого кредитора доводити те, що боржник у справі про банкрутство не має можливості виконати майнові зобов'язання, строк яких настав. Доведення обставин можливості виконати майнові зобов'язання, строк яких настав, покладено саме на боржника, про що свідчить те, що боржник може надати підтвердження спроможності виконати свої зобов'язання та погодити заборгованість (ч. 3 ст. 39 КУзПБ). Тому кредитор може використати таку можливість для пред'явлення

необґрунтованої заяви про банкрутство. На наш погляд, необхідно зобов'язати кредиторів надавати докази суду щодо їх права на ініціювання процедури банкрутства.

Кредитор, який заявляє неправомірні або завищені вимоги, може бути визнаний таким, що діє недобросовісно. Судова практика передбачає, що такі дії можуть бути оскаржені, а вимоги – визнані недійсними. Як приклад, можна навести рішення господарського суду Львівської області від 03.04.2024 р. у справі № 914/2161/23 щодо визнання договорів недійсними [13]. Якщо вимоги заявлені на основі фіктивних правочинів або з порушенням законодавства, суди часто відхиляють такі вимоги або притягають до відповідальності осіб, які ініціювали неправомірні дії, а боржник має право подати позов про відшкодування збитків, спричинених затримкою процедури банкрутства. Якщо кредитор своїми діями завдав збитків боржнику чи іншим кредиторам, він може бути зобов'язаний компенсувати ці збитки.

2. Зловживання правами або невиконання обов'язків. Протягом процесу кредитор може затягувати розгляд справи шляхом не надання відповідних доказів, документів тощо. Кредитор може нести відповідальність за дії, які спрямовані на порушення інтересів інших кредиторів або боржника, отримання переваг перед іншими, перешкоджання укладенню мирової угоди або реструктуризації боргів, подання необґрунтованих вимог або заперечень щодо плану санації, які фактично спрямовані на отримання неправомірної вигоди або затягування процедури банкрутства тощо. Наприклад, в ухвалі господарського суду Луганської області від 22 березня 2018 р. у справі № 20/846 визначено, що представники кредиторів не прибули з невідомих причин, не надали до суду документів, пов'язаних зі справою про банкрутство, у т.ч. щодо підтвердження грошових вимог кредиторів та щодо проведення ліквідаційної процедури [14]. В окремій ухвалі господарський суд Херсонської області від 29 квітня 2011 р. у справі № 6/20-Б-06 пропонує прийняти відповідні заходи з покращення представництва кредиторів у справі про банкрутство [15]. Кредитори зобов'язані діяти сумлінно та вчасно виконувати свої зобов'язання у межах процедури банкрутства. Тому, слід наголосити на важливості дотримання принципів добросовісності та співмірності дій кредиторів.

3. Порушення під час голосування на зборах кредиторів. Як зазначає Т. Біла надання комітету кредиторів достатньо великого обсягу повноважень без визначення кола обов'язків представницького органу всіх кредиторів створює умови для систематичного порушення з боку недобросовісних кредиторів принципу неприпустимості зловживання правом, а чинне українське законодавство фактично не визначає будь-яку відповідальність кредитора за зловживання суб'єктивними (не процесуальними) правами [16, с. 20–27].

Якщо кредитор зловживає правом голосу під час прийняття рішень у справі про банкрутство, такі дії можуть бути визнані порушенням, що впливає на результат справи. У разі доведення зловживань, рішення зборів кредиторів можуть бути скасовані судом. В ухвалі господарського суду Херсонської області від 19 травня 2020 р. у справі № 923/378/17 підкреслюється, що неправомірні рішення комітету кредиторів прийняті за ініціативою одного кредитора можуть негайно виконатися арбітражним керуючим. Таке виконання буде відповідати лише його інтересам та завдасть шкоди іншим кредиторам [17].

У своїй постанові Південно-західний апеляційний господарський суд від 23 листопада 2023 р. у справі № 916/4932/15 зазначив, що «рішення кредиторів не відповідають легітимній меті Кодексу України з процедур банкрутства, завданням процедури банкрутства та ліквідаційної процедури з огляду на необхідність захисту прав всіх кредиторів та дотримання умов проведення процедури

та строків, враховуючи незначний термін роботи нового ліквідатора (три місяці на день розгляду клопотання про відсторонення), проведення за цей період значного обсягу роботи, у тому числі виявлення фактів не передання йому документації та майна банкрута попереднім ліквідатором, викрадення, знищення майна банкрута під час діяльності попереднього ліквідатора; відкриття кримінальних проваджень з цих фактів; відсутність порушень у його роботі. Рішення зборів кредиторів про його відсторонення та мотиви його прийняття разом із доводами, викладеними у клопотанні, виглядають декларативними, не ґрунтуються на фактичних обставинах та свідчать про намагання припинити роботу ліквідатора та позбавити кредиторів, заставного кредитора можливості отримати задоволення своїх вимог за рахунок майна банкрута» [18].

4. Порушення черговості задоволення вимог. Кредитори, які навмисно сприяють відхиленню від установленної законодавством черговості задоволення вимог або надали недостовірні дані, можуть бути притягнуті до відповідальності. Це стосується як безпосередніх дій кредиторів, так і їхньої змови з іншими особами. Наприклад, в ухвалі господарський суд Волинської області від 11 серпня 2014 р. у справі №903/28/14 зазначив, що «особи, вимоги яких до боржника, заявлені після закінчення строку, встановленого для їх подання, або не заявлені взагалі, не є конкурсними кредиторами, а їх вимоги погашаються в шосту чергу» [19].

5. Доведення боржника до банкрутства. Кредитори можуть бути притягнуті до субсидіарної відповідальності, якщо буде доведено, що їхні дії (включно з штучним створенням ситуації банкрутства, надмірними вимогами, неправомірним тиском чи незаконними фінансовими операціями) призвели до неплатоспроможності боржника [20].

6. Порушення конфіденційності. Кредитори, які отримують доступ до конфіденційної інформації про боржника, повинні забезпечувати її нерозголошення. Якщо кредитор розголосив інформацію про фінансовий стан боржника, що спричинило його репутаційні та фінансові втрати, він може бути притягнуті до відповідальності.

Тобто, кредитори можуть нести відповідальність у процедурі банкрутства в різних формах залежно від їхніх дій чи бездіяльності, які порушують права боржника, інших кредиторів чи взагалі процедуру розгляду справи. У кожному конкретному випадку суди аналізують обставини дій кредитора і визначають, чи були вони зловмисними або спричинили шкоду боржнику чи іншим кредиторам. На це неодноразово звертали увагу у своїх рішеннях господарські суди, наприклад, господарський суд Дніпропетровської області в ухвалі від 24.12.2020 р. у справі № 904/7678/15 [21].

Висновки. На підставі вищезазначеного, можна зробити висновок, що закріплення на законодавчому рівні правового статусу кредиторів та визначення їх відповідальності за недобросовісну поведінку з метою забезпечення дієвими засобами захисту інших учасників процедур банкрутства та справедливого досягнення балансу інтересів кредитора та боржника, потребує особливої уваги.

Аналіз судової практики свідчить про подолання інерції правозастосування відповідальності лише до арбітражного керуючого або посадових осіб боржника. Кредитори розглядались виключно як такі, в інтересах яких здійснюється процедура банкрутства. Дослідження підкреслює, що в умовах сучасних економічних і правових реалій, зокрема кризових явищ і викликів, постає потреба у вдосконаленні механізмів юридичної відповідальності кредиторів.

Основні форми відповідальності кредиторів, такі як цивільна, адміністративна, кримінальна, дисциплінарна та господарська, є важливими елементами правового

регулювання процедури банкрутства з метою досягнення справедливого правосуддя та дотримання принципу верховенства права. Водночас окремі аспекти участі кредиторів у процедурі банкрутства, наприклад, зловживання правами, недобросовісні дії або порушення черговості задоволення вимог, потребують посиленої уваги з боку не тільки вчених, а й законодавців та практиків. Дотримання

принципів добросовісності, законності та співмірності дій кредиторів у процедурах банкрутства має стати основою для удосконалення практики їх застосування. Подальші наукові дослідження в цьому напрямі сприятимуть розвитку правової системи України, посиленню економічної стабільності та захисту прав усіх учасників процедур банкрутства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ніколенко Л. М. Визначення принципу верховенства права в господарському судочинстві. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 1 (78). С. 82–86.
2. Левшина Я. О. Види відповідальності у процедурі банкрутства. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 105–108.
3. Немцева А. О. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 27–32.
4. Гуїван П. Д. Цивільна відповідальність як елемент охоронного матеріального правовідношення. *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика 2021. № 1. С. 143–150.
5. Пригуза П. Субсидіарна відповідальність за доведення до банкрутства: становлення інституту права. Застосування норм Кодексу України з процедур банкрутства. Збірка наукових статей / За загальною редакцією д.ю.н., судді Верховного Суду С.В. Жукова. Київ : Алерта, 2019. С. 180–195.
6. Гриценко І. Формування наукових поглядів щодо інституту адміністративної відповідальності. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2008. № 1. С. 45–50.
7. Конопля А. Відповідальність за банкрутство: як покарати винних. *Юридична газета online*. URL: <http://jur-gazeta.com/publications/practice/bankrutstvo-i-restrukturizaciya/vidpovidalnist-zabankrutstvo-yak-pokarati-vinnih.html>
8. Школа С.М. Кримінальна відповідальність: загальна характеристика та форми реалізації. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 149–153.
9. Ключик Ю.В. Кримінальна відповідальність за злочини, пов'язані з банкрутством в історичному аспекті. *Держава та регіони*. 2019. № 2. С. 91–95.
10. Бутирська І. Відповідальність осіб, що контролюють боржника, у справі про банкрутство. *Право України*. 2018. № 6. С. 98–110.
11. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.
12. Постанова Верховного Суду від 13.08.2020 у справі № 910/4658/20. *Zakononline*. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/91016931>
13. Рішення господарського суду Львівської області від 03.04.2024 р. у справі № 914/2161/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118354193>
14. Ухвала господарського суду Луганської області від 22 березня 2018 р. у справі № 20/846. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72971224>
15. Окрема ухвала господарський суд Херсонської області від 29 квітня 2011 р. у справі № 6/20-Б-06. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/15123124>
16. Біла Т. Комітет кредиторів: обсяг повноважень та проблема невизначеності обов'язків як учасника провадження у справі про банкрутство. Збірка наукових статей та судової практики Верховного Суду щодо застосування Кодексу України з процедур банкрутства / за загальною редакцією д.ю.н., судді Верховного Суду С.В. Жукова. Київ: Алерта, 2021. С. 20–27.
17. Ухвала господарського суду Херсонської області від 19 травня 2020 р. у справі № 923/378/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89321211>
18. Постанова Південно-західного апеляційного господарського суду від 23 листопада 2023 р. у справі № 916/4932/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115369639>
19. Ухвала господарського суду Волинської області від 11 серпня 2014 р. у справі №903/28/14. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/40102994>
20. Огляд практики застосування Верховним Судом норм про субсидіарну відповідальність у справах про банкрутство (актуальна судової практика). *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Oglyad_05_2020_06_2021.pdf
21. Ухвала господарського суду Дніпропетровської області від 24.12.2020 р. у справі № 904/7678/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93853911>

РОЗДІЛ 5

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 340.11

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/49>

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ДОКТРИНИ ТРУДОВОГО ПРАВА ЩОДО ВЕДЕННЯ ОБЛІКУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

EFFICIENCY OF APPLICATION OF LABOR LAW DOCTRINE REGARDING ACCOUNTING OF REGULATORY AND LEGAL ACTS

Мельник М.Б., к.ю.н., адвокатка,
докторантка кафедри трудового права та права соціального забезпечення

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено проблем ефективності доктрини трудового права в контексті ведення обліку нормативно-правових актів, як елементу правотворчого процесу.

У статті автор акцентує увагу на тому, що попри вузькість піднятих наукових проблем, питаннями забезпечення ефективного використання правової доктрини трудового права при реалізації обліку саме нормативно-правових актів, на сьогодні, не досліджувалось. А тому, автор статті вважає, що за такої постановки проблеми, з'явиться можливість з'ясувати правотворчі особливості застосування правової доктрини трудового права при обліку нпа.

В ході дослідження, автор приходить схиляється до того, що правова доктрина, в тому числі доктрина трудового права, може бути використана як джерело права. Звідси, припускає, що питання про забезпечення ведення обліку доктрини трудового права, та створення умов для аналізу її ефективності для обліку нпа, може бути використано в правотворчому процесі.

За результатами дослідження автор приходить до висновків у тому, що правова доктрина трудового права на сьогодні не диференційована в контексті обліку нормативно-правових актів, однак може бути використана як джерело права як при обліку нпа так і при обліку самої правової доктрини.

Автор також вважає, що забезпечення ефективності доктрини трудового права в контексті ведення обліку нормативно-правових актів засноване на впорядкуванні та взаємоузгодженні трудових правовідносин стосовно обліку нпа. Доктрина трудового права має властивість формувати своєчасне внесення змін стосовно обліку нпа, чим безпосередньо виконує функцію забезпечення ефективності.

На прикладі ведення обліку нпа у сфері судоустрою, останній забезпечує навчальними матеріалами та науковими доробками діяльність того чи іншого підрозділу.

З іншого боку, автор вважає, що правова доктрина може бути ефективною лише тоді, коли вчасно у царині науки трудового права враховується облік нпа та облік правової доктрини, що є повноваженнями відповідних підприємств, установ та організацій, в тому числі зв'язку та колаборації останніх із ЗВО. Адже правова доктрина заради підтримання стану її ефективності повинна відображати процеси своєчасного внесення змін до навчальних планів, посібників та підручників.

У правотворчому процесі, такий уособлюється виконанням трудо-правової функції працівником, відповідальним за облік нпа та облік правової доктрини, що, з іншого боку, є нічим іншим як обов'язком працівників, чи то працівників наукових установ та освітян слідувати законодавству про правовий моніторинг та облік нпа та облік правової доктрини.

Ключові слова: правотворчість, правовий моніторинг, трудове право, ефективність права, правова доктрина, облік нпа.

The article is devoted to the problems of the effectiveness of the doctrine of labor law in the context of keeping records of regulatory acts as an element of the law-making process.

In the article, the author focuses on the fact that, despite the narrowness of the raised scientific problems, the issues of ensuring the effective use of the legal doctrine of labor law in the implementation of the accounting of normative legal acts have not been investigated to date. And therefore, the author of the article believes that with such a formulation of the problem, it will be possible to find out the law-making features of the application of the legal doctrine of labor law when accounting for non-employment.

In the course of the research, the author comes to the conclusion that the legal doctrine, including the doctrine of labor law, can be used as a source of law. Hence, it is assumed that the issue of ensuring record keeping of the doctrine of labor law, and creating conditions for analyzing its effectiveness for accounting of labor law, can be used in the law-making process.

Based on the results of the research, the author comes to the conclusion that the legal doctrine of labor law is currently not differentiated in the context of accounting for regulatory legal acts, but it can be used as a source of law both when accounting for labor law and when accounting for the legal doctrine itself.

The author also believes that ensuring the effectiveness of the doctrine of labor law in the context of keeping records of regulatory and legal acts is based on the arrangement and mutual coordination of labor relations in relation to the accounting of labor law. The doctrine of labor law has the property of forming the timely introduction of changes in the accounting of labor costs, which directly fulfills the function of ensuring efficiency.

On the example of keeping records of non-governmental organizations in the field of the judiciary, the latter provides educational materials and scientific developments to the activities of one or another unit. On the other hand, the author believes that the legal doctrine can be effective only when in the field of the science of labor law, accounting for labor laws and accounting for legal doctrine are taken into account in a timely manner, which are the powers of the relevant enterprises, institutions and organizations, including communication and collaboration of the latter from ZVO. After all, the legal doctrine, in order to maintain its effectiveness, must reflect the processes of timely changes to curricula, manuals, and textbooks.

In the law-making process, this is personified by the performance of the labor-legal function by the employee responsible for accounting for NPA and accounting for legal doctrine, which, on the other hand, is nothing but the duty of employees, whether employees of scientific institutions and educators, to follow the legislation on legal monitoring and accounting of npa and accounting of legal doctrine.

Key words: law-making, legal monitoring, labor law, effectiveness of law, legal doctrine, accounting.

Вступ. Правовий інститут обліку нормативно-правових актів є частиною правотворчої та правомоніторингової діяльності їх суб'єктів. Утім, на відмінну від «інституту обліку нормативно-правових актів», важливе значення

питаннях обліку нпа відіграє правова доктрина, в тому числі галузева правова доктрина як от – доктрина трудового права. Адже у правотворчому та правомоніторинговому процесах, саме наукові доробки та їх потенціал, мажуть та, й повинні, забезпечувати ефективність реалізації правового інституту обліку нормативно-правових актів.

Відтак, постановка питання про ефективність доктрини трудового права в контексті ведення обліку нормативно-правових актів, піднімає на поверхню насамперед проблему стосовно того, яким чином може бути ефективною доктрина трудового права при веденні обліку нормативно-правових актів?

В свою чергу, проблема опосередковується і тим питанням, яким чином дотичні застосування доктринальних положень (можливості їх застосування) до правотворчої діяльності безпосередньо в частині правового інституту «обліку нпа»?

Очевидно, що таким процесам можуть слугувати відповідні наукові дослідження в трудовому праві, які надають можливість із наукової точки зору надати обґрунтовані позиції вчених щодо пояснення тих чи інших процесів, тенденцій, методології застосування законів тощо. Адже сам по собі науково-методичний матеріал, може розлого подати (пояснити, рекомендувати) застосування доктрини при веденні безпосередньо обліку нпа.

Незважаючи на те, що постановка таких питань характеризується доволі специфічно, слід, все таки, вдатися до оцінки стану розробленості даної проблематики.

Стан дослідження. Так, проблемами обліку законодавства переймалися такі дослідники як от В. Риндюк та О. Гришко [11, с. 145–150], та інші. Проблемами правового моніторингу займалися такі вчені як А.Б. Гриняк [4, с. 200–222], та інші. З огляду на проаналізовані праці, стає очевидним, що дослідження фокусувались у напрямку «обліку законодавства» (не стосовно нпа в контексті правотворчого процесу), як і стосовно «правового моніторингу», проте не застосування його для «обліку нпа».

Таким чином, попри таку вузькість піднятих наукових проблем, питаннями забезпечення ефективного використання правової доктрини трудового права при реалізації обліку саме нормативно-правових актів, на сьогодні, не досліджувалось. На нашу думку, це ще раз підкреслює гостроту піднятої проблематики та потребу до постановки відповідного завдання і його вирішення у даному дослідженні.

Постановка завдання. Метою даної статті є з'ясування проблем ефективності доктрини трудового права в контексті ведення обліку нормативно-правових актів, як елементу правотворчого процесу. Вирішення цього завдання надасть можливість з'ясувати правотворчі особливості застосування правової доктрини трудового права при обліку нпа.

Виклад основного матеріалу. Так, аналізуючи Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX (надалі – Закон № 3354-IX від 24 серпня 2023 р.), варто звернути увагу на те, що він закріплює положення стосовно того, яке регулює питання ведення обліку нормативно-правових актів [5].

Зокрема, у Розділі IX Закону № 3354-IX від 24 серпня 2023 р. («Облік нормативно-правових актів. Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів»), у ч. 1 ст. 55 закріплено, що «...облік нормативно-правових актів здійснюється... суб'єктом правотворчої діяльності; ...міністерством, що забезпечує формування державної правової політики... Суб'єкт правотворчої діяльності здійснює облік прийнятих (виданих) ним нормативно-правових актів, забезпечує зберігання їх оригіналів...» [5]. Отже, визначення законодавцем кола суб'єктів, дотичних до ведення обліку нпа, при застосуванні правового моніторингу стосується потреби врахування та взяття до уваги питання нормативно-правового статусу таких суб'єктів.

Натомість, слід мати на увазі, що у ч. 1 ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. № 2709-IV (надалі – Закон № 2709-IV від 23 червня 2005 р.), закріплено положення про те, що «...при застосуванні права іноземної держави суд чи інший орган встановлює зміст його норм згідно з їх офіційним тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі... (курсив власний – М.М.)» [6]. Така законодавча регламентація вказує на нашу думку на те, що правова доктрина, в тому числі доктрина трудового права, може бути використана як джерело права. Звідси, логічним постає питання про забезпечення ведення обліку доктрини трудового права, та створення умов для аналізу її ефективності для обліку нпа.

Утім, Закон № 3354-IX від 24 серпня 2023 р. не містить положень про облік безпосередньо самої правової доктрини, як джерел трудового права. Складається уявлення про одностороннє застосування «правотворчого закону» виключно до нпа, як джерел права, а не до правової доктрини як джерела права.

В той же час, у Порядку здійснення правового моніторингу щодо підзаконних нормативно-правових актів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17 травня 2024 р. № 574 (надалі – Порядок здійснення правового моніторингу щодо моніторингу нпа) визначено, що «...предметом правового моніторингу актів є оцінка досягнення запланованих цілей нормативно-правового регулювання, їх впливу на суспільство та (або) на окремі соціальні групи, сектори чи галузі, визначення соціальних, правових, політичних, економічних, екологічних, адміністративних та (або) інших можливих запланованих наслідків чи виявлення незапланованих наслідків; введення в дію в повному обсязі (набрання чинності); прийняття (видання) інших актів, спрямованих на реалізацію актів, щодо яких здійснюється правовий моніторинг...» [7]. Дане Положення визначає потребу задіяння якісних та ефективних інструментів права для реалізації положень Закону № 3354-IX від 24 серпня 2023 р. Проте, знову ж таки, посилання на «правову доктрину», як правотворчий інструмент, чи то її задіяння у правомоніторинговому процесі, не визначається.

Розкриваючи питання функції трудового права, у підручнику з трудового права України під редакцією В.І. Щербина та А.М. Соцького зазначається, що «...функції трудового права виражаються через його діяльність, що спрямована на регулювання суспільних відносин у сфері праці, впорядкування взаємовідносин людей, які працюють та заробляють собі на життя. Діяльність, що спрямована на врегулювання суспільних відносин, здійснюється за допомогою правового впливу. Діяльність трудового права – правовий вплив – впорядкування суспільних відносин – явища нерозривні. Без діяльності – не має правового впливу, а без впливу – не має впорядкування...» [12, с. 49]. За такого підходу, очевидно підтверджується стійкий взаємозв'язок функцій доктрини трудового права із «впорядкувальною діяльністю». Основним елементом у цьому процесі, у цих правовідносинах виступає «правовий вплив» як правава категорія, що опосередковується трудовими відносинами, трудо-правовою функцією працівника, уповноваженої особи.

Не було б зайвим додати тезу авторів підручнику стосовно того, що «функція права – це діяльність права з ефективного упорядкування і регулювання суспільних відносин за допомогою правового впливу... функції трудового права – це діяльність трудового права щодо ефективного впорядкування і врегулювання відносин, пов'язаних із використанням здібностей людини до праці, шляхом встановлення і реалізації на основних (магістральних) напрямках норм права...» [12, с. 50, 51].

Порядок здійснення правового моніторингу щодо моніторингу нпа не містить питань стосовно «правового

моніторингу правової доктрини», в тому числі, й доктрини трудового права.

В. Риндюк та О. Гришко, досліджуючи проблеми обліку законодавства, приходять до висновку у тому, що залежно від того, на яких носіях збирається, фіксується та зберігається інформація про законодавство, розрізняють картковий, журнальний та електронний облік законодавства. Залежно від суб'єктів, які здійснюють облік законодавства (органи публічної влади та інші суб'єкти права) та юридичних наслідків (офіційний чи довідково-інформаційний характер текстів нормативно-правових актів) можна визначити такі види обліку законодавства, як офіційний, офіційний (напівофіційний) та неофіційний [11, с. 145–150].

У підручнику із інформаційного забезпечення юридичної діяльності зазначається, що ефективність інформатизації суспільства залежить від рівня вирішення проблем правового, наукового, методологічного та організаційного їх забезпечення [1, с. 5]. Також зазначається, що ефективна організація інформаційних процесів в усіх видах юридичної діяльності, вивчення їх особливостей для правового регулювання відносин, що склалися, потребує висококваліфікованих, досвідчених фахівців в галузі застосування сучасних інформаційних технологій і систем. Організація правового регулювання відносин потребує від юриста знань всіх технічних та інформаційних особливостей об'єктів, що розглядаються, володіння сучасними інформаційними технологіями, довідниками правових систем, юридичними експертними системами, сучасними програмними та технічними засобами захисту інформації, електронним цифровим підписом, інформаційними технологіями сучасних комп'ютерних мереж та глобальної мережі Інтернет [1, с. 5–6].

Аналізуючи хронологію еволюції законодавчого підходу щодо обліку ведення обліку нормативно-правових актів та ефективності доктрини трудового права, постає за доцільне висвітлити основні напрямки трансформації цього правового інституту, на прикладі нормативно-правових актів, що регулюють організацію судочинства.

Так, Правилами обліку нормативно-правових актів законодавства та матеріалів судової практики в місцевих і апеляційних загальних судах, органах державної судової адміністрації України, затверджених Наказом Державної судової адміністрації України від 10 лютого 2006 р. № 11 (*надалі* – Наказ ДСА № 11 від 10 лютого 2006 р.) передбачалось, ряд питань, які були пов'язані із «...встановлення єдиного порядку обліку, зберігання нормативно-правових актів законодавства, матеріалів судової і нотаріальної практики в судах, органах та установах юстиції України...» [8].

Протевідповідно Наказу від 13.09.2013 № 118 Державної судової адміністрації України «Про визнання такими, що втратили чинність, та скасування деяких наказів Державної судової адміністрації України» [9], Наказ ДСА № 11 від 10 лютого 2006 р. втратив чинність.

Попри це, варто вказати на те, що Наказ ДСА № 11 від 10 лютого 2006 р. містив питання: веденням систематичні картотеки нормативних актів, судової практики; підтримувати нормативні акти в контрольному стані; забезпечення облік та збереження законів, інших нормативно-правових актів; надання методичної допомоги працівникам територіальних управлінь щодо організації роботи з систематизації законодавства та проводити перевірки щодо дотримання вимог; організувати стажування працівників управлінь та апарату судів, які здійснюють систематизацію законодавства; відвідування семінарів та проходження стажування, що проводяться для працівників, які здійснюють систематизацію законодавства...» [8].

Наказ ДСА № 11 від 10 лютого 2006 р. містив розділи стосовно «ведення систематичної картотеки нормативно-правових актів, судової практики» (Розділ 2) [8]; «правил

ведення контрольних примірників нормативних актів та заповнення картки обліку» (Розділ 3) [8].

Предметно слід звернути увагу на те, що Наказ ДСА № 11 від 10 лютого 2006 р. містив Розділ № 4, яким безпосередньо визначався «Порядок обліку юридичної літератури та користування бібліотечним фондом», а саме: «...уся юридична література, яка надходить до судів, органів державної судової адміністрації, підлягає обліку в інвентарній книзі, яка зберігається нарівні з кошторисними документами (додаток 4). Юридична література групується згідно з класифікаторами: ББК та УДК (бібліотечно-бібліографічної та універсальної десятичної класифікації) (4.1.) ...; ...на першій і на сімнадцятій сторінках юридичного видання проставляється штамп суду, органу державної судової адміністрації із зазначенням номера, за яким зареєстровано видання в інвентарній книзі, та рік придбання видання (4.2.); ... списання застарілої та зіпсованої юридичної літератури проводиться в міру потреби згідно з наказом Голови центрального апарату, суду, начальника територіального управління, з обов'язковим складанням акта про списання ... (4.3.); ... література бібліотечного фонду зберігається в окремих шафах, як правило, у службових приміщеннях осіб, що ведуть їх облік. Вони несуть відповідальність за збереження фонду бібліотеки ... (4.4.); ... видача літератури здійснюється лише суддям, працівникам апарату суду, органів державної судової адміністрації з реєстрацією в окремому журналі або в книжковому формулярі. ... (4.5.); ... голова центрального апарату, суду, начальник територіального управління зобов'язаний створити належні умови для зберігання книжкового фонду бібліотеки... (4.6.)» [8].

Вже у діючому Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII (*надалі* – Закон № 1402-VIII від 2 червня 2016 року) у ст. 152 зазначено, що Державна судова адміністрація України: «...забезпечує належні умови діяльності судів, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національної школи суддів України та органів суддівського самоврядування в межах повноважень, визначених цим Законом; ... вивчає практику організації діяльності судів, розробляє і вносить у встановленому порядку пропозиції щодо її вдосконалення; ... забезпечує необхідні умови для підвищення кваліфікації працівників апарату судів, створює систему підвищення кваліфікації; ... організовує роботу з ведення судової статистики, діловодства та архіву; контролює стан діловодства в судах; ... організовує комп'ютеризацію судів для здійснення судочинства, діловодства, інформаційно-нормативного забезпечення судової діяльності...; ... забезпечує впровадження електронного суду; ... взаємодіє з відповідними органами та установами, в тому числі інших держав, з метою вдосконалення організаційного забезпечення діяльності судів; ... затверджує положення про бібліотеку суду; ... здійснює інші повноваження, визначені законом...» [10].

У ст. 158 Закону № 1402-VIII від 2 червня 2016 року визначено питання стосовно бібліотеки суду. Зокрема, зазначено, що «...для забезпечення судів нормативно-правовими актами, спеціальною науковою літературою, матеріалами судової практики в кожному суді може створюватися бібліотека суду. Фонди бібліотеки формують друковані видання та комп'ютерні бази даних (ч. 1)... Положення про бібліотеку суду затверджується Державною судовою адміністрацією України (ч. 2)...» [10].

Натомість, вже п. 1 Розділу XXI Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України, яка затверджена Наказом Державної судової адміністрації України 20 серпня 2019 № 814 («Архівна робота в суді») визначено, що «...ведення архівної роботи полягає у формуванні, проведених експертизи цінності, підготовки і передавання судових справ та документів, що утворилися в процесі управлінської діяльності суду до архіву суду, забезпечення

збереженості архіву суду, їх передання на зберігання до державних архівних установ та архівних відділів міських рад, а також їх відбору для знищення...» [2].

Відповідно до п. 2.4 та п. 2.5 Інструкції про порядок передання до архіву місцевого та апеляційного суду, зберігання в ньому, відбору та передання до державних архівних установ та архівних відділів міських рад судових справ та управлінської документації суду Наказу Державної судової адміністрації України від 15.12.2011 р. № 168 (*надалі* – Інструкція № 168 від 15.12.2011 р.), «...нормативні акти (положення, правила, інструкції тощо), затверджені розпорядчими документами (наказами, постановами, рішеннями), уміщуються в справи разом із цими документами...; Накази, розпорядження з основної діяльності; про прийняття, переведення, звільнення, заохочення, сумісництво працівників, про матеріальну допомогу; про надання відпусток; про стягнення, відрядження працівників; з адміністративно-господарських питань групуються у різні справи...» [3].

Ба, більше, у Розділі VI Інструкція № 168 від 15.12.2011 р. («Облік документів архіву суду») визначено питання стосовно того, що: облік справ архіву суду здійснюється з метою забезпечення їх збереженості та контролю за наявністю і рухом документів. Обліку підлягають усі справи, що зберігаються в архіві суду, а також описи справ; ... облік справ архіву ведеться за основними та допоміжними реєстраційними формами; ...; ...до основних реєстраційних форм архіву відносяться журнал обліку надходження та вибуття справ (документів) архіву, описи справ; ... журнал обліку надходження та вибуття справ (документів) архіву (додаток 11) призначений для обліку всіх поточних і підсумкових на початок кожного нового року змін у складі та обсязі фондів і справ архіву. Журнал обліку надходження та вибуття справ архіву є підставою для складання паспорта архіву; ... описи справ є первинним обліковим документом для індивідуального та сумарного обліку справ окремо постійного, тривалого (понад 10 років) зберігання та з особового складу. Індивідуальний облік здійснюється шляхом закріплення в описі справ за кожною справою окремого номера. Сумарний облік справ закріплюється у підсумковому запису до опису; ...описи справ суду є основними обліковими довідниками до документів суду аж до укладання річного розділу зведеного опису справ суду та схвалення (погодження) його ЕПК відповідного державного архіву або ЕК суду, після чого вони з обліку знімаються, а після передання документів державному архіву – в установленому порядку знищуються; ... Паспорт архіву суду ... призначений для сумарного обліку справ постійного, тривалого (понад

10 років) зберігання та з особового складу, що містяться в архіві. Крім того, у паспорті наводяться відомості про приміщення архіву та його працівників; ... паспорт архіву складається щорічно в двох примірниках, один з яких надсилається відповідній державній архівній установі, архівному відділу міської ради не пізніше 1 грудня року, за який він складений, а другий залишається в архіві суду...» [3].

З наведеного, виникає питання: чи можливо за такої законодавчої конструкції доктрина трудового права може забезпечити ефективність її використання?

Відповідь, очевидно у цьому ключі, на нашу думку, є риторичною в силу того, що як з'ясувалось, питання як забезпечення ефективного використання правової доктрини трудового права при реалізації обліку нормативно-правових актів не досліджувалось, а також відсутня регламентація норм щодо того, яким чином можливо застосувати правову доктрину трудового права при обліку нормативно-правових актів, зокрема, хоча б стосовно прав, принципів, порядку тощо.

Висновки. Правова доктрина трудового права на сьогодні не диференційована в контексті обліку нормативно-правових актів, однак може бути використана як джерело права як при обліку нпа так і при обліку самої правової доктрини.

Забезпечення ефективності доктрини трудового права в контексті ведення обліку нормативно-правових актів засноване на впорядкуванні та взаємоузгодженні трудових правовідносин стосовно обліку нпа. Доктрина трудового права має властивість формувати своєчасне внесення змін стосовно обліку нпа, чим безпосередньо виконує функцію забезпечення ефективності.

На прикладі ведення обліку нпа у сфері судоустрою, останній забезпечує навчальними матеріалами та науковими доробками діяльність того чи іншого підрозділу.

З іншого боку, автор вважає, що правова доктрина може бути ефективною лише тоді, коли вчасно у царині науки трудового права враховується облік нпа та облік правової доктрини, що є повноваженнями відповідних підприємств, установ та організацій, в тому числі зв'язку та колаборації останніх із ЗВО. Адже правова доктрина заради підтримання стану її ефективності повинна відображати процеси своєчасного внесення змін до навчальних планів, посібників та підручників.

У правотворчому процесі, такий уособлюється виконанням трудо-правової функції працівником, відповідальним за облік нпа та облік правової доктрини, що, з іншого боку, є нічим іншим як обов'язком працівників, чи то працівників наукових установ та освітан слідувати законодавству про правовий моніторинг та облік нпа та облік правової доктрини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інформаційне забезпечення юридичної діяльності: підручник / кол. авт.; ред. В.Б. Вишня. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2018. 208 с.
2. Інструкція з діловодства в місцевих та апеляційних судах України: Наказ Державної судової адміністрації України 20 серпня 2019 № 814 (у редакції наказу Державної судової адміністрації України від 17.10.2023 р. № 485). URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/dod_N_485_23_Instruk.pdf (дата звернення 24.10.2024).
3. Інструкція про порядок передання до архіву місцевого та апеляційного суду, зберігання в ньому, відбору та передання до державних архівних установ та архівних відділів міських рад судових справ та управлінської документації суду. Наказ Державної судової адміністрації України 15.12.2011р. № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0168750-11#Text> (дата звернення 14.10.2024).
4. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання: збірник наукових праць/за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.
5. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серп. 2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення 24.10.2024).
6. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23 червн. 2005 р. № 2709-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>
7. Порядок здійснення правового моніторингу щодо підзаконних нормативно-правових актів: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 травня 2024 р. № 574. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/574-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення 24.10.2024).
8. Правила обліку нормативно-правових актів законодавства та матеріалів судової практики в місцевих і апеляційних загальних судах, органах державної судової адміністрації України. Затверджено наказом Державної судової адміністрації України від 10 лютого 2006 р. № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0011750-06#Text>

9. Про визнання такими, що втратили чинність, та скасування деяких наказів Державної судової адміністрації України: Наказ від 13.09.2013 № 118 Державної судової адміністрації України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0118750-13#Text> (дата звернення 24.10.2024).

10. Про судоустрій і статус суддів : від Закон від 2 червн. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 24.10.2024).

11. Риндюк В., Гришко О. Облік законодавства як діяльність з упорядкування інформації про законодавство. *Юридичний вісник*, 2020/2. С. 145–150. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/071f5e04-8019-408e-88c5-e0499133904e/content> (дата звернення 24.10.2024).

12. Щербина В.І., Соцький А.М. Трудове право України: підручник. Чернівці: Технодрук, 2021. 552 с.

ЕКСТРЕНИЙ (КРИЗОВИЙ) ПОРЯДОК НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ НАСЕЛЕННЮ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

EMERGENCY (CRISIS) PROCEDURE OF SOCIAL SERVICES PROVISION FOR THE POPULATION OF UKRAINE DURING THE WAR: LEGAL ASPECTS

Тищенко О.В., д.ю.н., професорка,
професорка кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Черноус С.М., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри трудового права та права соціального забезпечення, директорка Центру соціального права
Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються організаційні та правові особливості надання соціальних послуг в умовах правового режиму воєнного стану в Україні. Зосереджується увага на правовому регулюванні екстреного (кризового) порядку надання соціальних послуг населенню України.

Наголошується, що соціальна сфера України в умовах війни відображає сучасні проблеми функціонування соціально-захисного механізму, який є основою соціальної політики держави. Рівень ефективності соціального захисту в державі, зокрема у частині реалізації порядку надання соціальних послуг, вказує на тенденції розвитку соціального законодавства, спрямованого на профілактику соціальних ризиків, подолання або мінімізацію негативних наслідків складних життєвих обставин.

Вказується, що в умовах війни в Україні збільшується чисельність вразливих категорій населення, таких, як-от: діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, малозабезпечені сім'ї з дітьми, внутрішньо переміщені особи, особи з інвалідністю тощо. Обґрунтовується, що війна зумовлює нагальну необхідність вдосконалення порядку дієвості екстреного (кризового) надання соціальних послуг особам/сім'ям, які потрапили у складні життєві обставини.

Звертається увага, що під час дії на території України воєнного стану забезпечується надання екстрено (кризово) таких соціальних послуг: представництво інтересів; підтримане проживання осіб похилого віку та осіб з інвалідністю, бездомних осіб; соціальний супровід сімей/осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах; соціальний супровід сімей, в яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування; догляд вдома; догляд стаціонарний; денний догляд, денний догляд дітей з інвалідністю; паліативний догляд; соціально-психологічна реабілітація; натуральна допомога; переклад жестовою мовою; транспортні послуги. Рішення про надання послуг екстрено (кризово) приймається уповноваженим органом/надавачем невідкладно та протягом однієї доби забезпечується надання соціальних послуг.

Підкреслюється значущість мультидисциплінарного підходу до надання соціальних послуг в умовах війни в екстреному (кризовому) порядку, а також важливість соціальної роботи як професійної діяльності, спрямованої на подолання складних життєвих обставин.

Доводиться необхідність прийняття в Україні базового Закону «Про соціальну роботу», який повинен унормувати засади та особливості соціальної роботи, а також специфіку соціальної роботи в умовах децентралізації.

Ключові слова: соціальний захист, соціальні ризики, складні життєві обставини, соціальні послуги, екстрені (кризові) соціальні послуги в умовах війни, порядок надання соціальних послуг.

The article examines the organizational and legal aspects of social services provision under the legal regime of martial law in Ukraine. It focuses on the legal regulation of emergency (crisis) procedures for social services delivering to the population of Ukraine.

It is emphasized that under the conditions of war Ukraine's social area reflects current challenges in the functioning of the social protection mechanism, which establishes the state's social policy. The effectiveness of social protection in the state, particularly, the implementation of specific procedures for social services provision, indicates the trends in the development of social legislation aimed at preventing social risks, overcoming or minimizing the negative consequences of apparent challenging life circumstances. It is noted that during the war in Ukraine, the number of vulnerable population groups, including orphans, children deprived of parental care, low-income families with children, internally displaced persons, persons with disabilities, and others is gradually increasing. It is grounded that the war necessitates the urgent improvement of the effectiveness of emergency (crisis) procedures for social services provision to individuals or families facing difficult life circumstances.

The attention is paid to the fact, that during the period of martial law in Ukraine, emergency (crisis) social services are provided, including, representation of interests; supported living for the elderly, persons with disabilities and homeless individuals; social support for families/individuals in difficult life situations; social support for families raising orphans and children deprived of parental care; home care; residential care; day care, including day care for children with disabilities; palliative care; socio-psychological rehabilitation; material assistance; sign language interpretation and transportation services. Decisions regarding the provision of emergency (crisis) services are made promptly by the authorized body/provider, and social services are provided within a day.

The significance of a multidisciplinary approach to providing social services in an emergency (crisis) manner during the war is emphasized, as well as the importance of social work as a professional activity aimed at overcoming difficult life circumstances.

The necessity of adopting the fundamental law «On Social Work» in Ukraine is substantiated. The law should be aimed at regulating the principles and features of social work, as well as the specifics of social work in the context of decentralization.

Key words: social security, social risks, difficult life circumstances, social services, emergency (crisis) social services during the war, procedure of social services provision.

Постановка проблеми. Соціально-захисні відносини, які формуються у державі відображають особливості соціальної політики, вказують на рівень її ефективності і спрямованості та на забезпечення добробуту населення як показника якості життя та рівень захисту від потенційних соціальних ризиків з якими щоденно стикається людина. Як проголошено у ст. 2 Конвенції МОП «Про основні цілі та норми соціальної політики» № 117, підписаної 22.06.1962 р., ратифікованої Україною 16.09.2015 р., «під-

вищення рівня життя розглядається як основна мета при плануванні економічного розвитку» [1]. Утім, як засвідчує практика країн європейської спільноти, дієва реалізація цього надзвичайно важливого принципу, можлива лише за умови стабільного економічного розвитку, коли правовий механізм на якому базується функціонування системи соціального захисту, скерований на впровадження всіх соціальних стандартів та гарантій, що закріплені у сучасному соціально-захисному законодавстві Європейського

Союзу і спрямовані насамперед на запобігання та мінімізацію таких соціальних ризиків як безробіття і зuboжіння населення.

В Україні, ефективність діяльності соціально-захисного механізму значно ускладнюється умовами війни, тому що в разі збільшується ймовірність настання таких соціальних ризиків, як-от: сирітство, нанесення шкоди здоров'ю внаслідок бойових дій, безробіття, втрата житла, вимушене переселення тощо. Війна поглиблює і так гостру проблему зuboжіння населення, бо негативно впливає на ринок праці, у буквальному розумінні знищуючи інфраструктуру і робочі місця.

Такий стан речей породжує нагальну необхідність адаптації роботи функціонування органів та установ, які надають соціальні послуги до роботи в умовах різкого збільшення чисельності тих категорій населення, які потрапили у складні життєві обставини і потребують екстреної допомоги та підтримки. У зв'язку з цим, питання дієвості правового механізму порядку надання соціальних послуг в умовах війни в Україні є надзвичайно актуальним, оскільки від ефективної його реалізації залежить належне функціонування соціально-захисного механізму держави в цілому.

Про злободенність вказаної проблематики свідчить також актуалізація уваги вітчизняної наукової спільноти фактично з усіх сфер знань до особливостей розвитку системи соціального захисту населення України в умовах правового режиму воєнного стану. Зокрема, тематику особливостей соціального захисту населення в контексті соціальних ризиків в умовах війни та вплив складних життєвих обставин на життєдіяльність як усього суспільства, так і вразливих категорій населення, у своїх працях розглядали такі українські вчені, як-от: В. Бурак, Т. Грень, О. Данилюк, Е. Лібанова, О. Москаленко, О. Мульгіна, О. Кучма, Л. Олексієнко, Р. Підлипна, С. Синчук, Л. Сіньова, О. Ярошенко та ін. Попри це, потребують подальшого дослідження проблеми вдосконалення порядку надання соціальних послуг в умовах війни як вагової складової системи соціального захисту населення.

Мета статті полягає у необхідності розглянути особливості правового регулювання екстреного (кризового) порядку надання соціальних послуг населенню України в умовах війни, визначити роль мультидисциплінарних команд, зокрема соціальних працівників для оперативного реагування на потреби населення, яке опинилося у складних життєвих обставинах.

Виклад основного матеріалу. В усьому цивілізованому світі вагомим індикатором успішності системи соціального захисту населення є результативність порядку надання соціальних послуг, який діє в державі. В Україні, хоча протягом останніх років і була проведена досить значна робота, щодо у частині реформування порядку надання соціальних послуг, проте у багатьох випадках залишаються не до кінця визначеними питання узгодження взаємодії суб'єктів системи надання соціальних послуг при плануванні їх надання, проведення обліку соціальних послуг та їх фінансування, залучення недержавних надавачів соціальних послуг до їх безпосереднього надання та проведення відповідної інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення тощо. Стали очевидними наявні проблеми соціального захисту нашої держави, у тому числі системи соціальних послуг в умовах воєнного стану, коли почасті від оперативного реагування на потреби особи, яка потрапила у складні життєві обставини, залежить життя людини. Фахівці Лабораторії законодавчих ініціатив у результаті дослідження «Соціальні послуги в Україні: сучасний стан, проблеми, обмеження», презентованому у серпні 2024 року, обґрунтовано доводять, що в Україні на сьогодні сфера соціальних послуг набула особливого значення, адже під час повномасштабної війни виклики для соціальної сфери значно

збільшуються. Протягом 2022–2023 років позиція України у глобальному Індексі соціального прогресу відчутно погіршилася: у 2021 році Україна посідала 48 місце (зі 168 країн), у 2022 році – 52 місце (зі 169 країн), а у 2023 – 59 місце зі 170 країн світу. А тому соціальна сфера потребує змін, удосконалення підходів, покращення доступності соціальних послуг для всіх соціальних груп населення. Водночас викликів у соціальній сфері лише додається – повномасштабне вторгнення загострило наявні проблеми та проявило всі системні недоліки, що накопичувалися роками [2]. У зв'язку з цим, постала необхідність невідкладного вдосконалення порядку надання соціальних послуг в Україні, з урахуванням їх екстреної (кризової) природи в умовах війни.

Як вбачається зі змісту п. 17 ст. 1, ст. 18 Закону України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 р. № 2671-VIII (у редакції станом на 20.09.2024 р.), надання соціальних послуг (як дій, спрямованих на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають) здійснюється шляхом ведення випадку, що включає такі етапи: 1) аналіз заяви/звернення про надання соціальних послуг; повідомлення про осіб/сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах або в ситуації, що загрожують життю чи здоров'ю особи; 2) оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах; 3) прийняття рішення про надання соціальних послуг з урахуванням індивідуальних потреб особи/сім'ї; 4) розроблення індивідуального плану надання соціальних послуг; 5) укладення договору про надання соціальних послуг; 6) виконання договору про надання соціальних послуг та індивідуального плану надання соціальних послуг; 7) здійснення моніторингу надання соціальних послуг та оцінки їх якості. Ведення випадку не застосовується у разі надання соціальних послуг одноразово, екстрено (кризово) [3]. Відповідно до п. 4 Порядку організації надання соціальних послуг, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 587 (у редакції станом на 28.12.2021 р.), до осіб/сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, належать особи/сім'ї, які не можуть самостійно подолати негативний вплив обставин, зумовлених такими чинниками: похилий вік; часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі пов'язані із вживанням психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; домашнє насильство; насильство за ознакою статі; потраплення в ситуацію торгівлі людьми; шкода, заподіяна пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією [4]. Отже, як впливає з наведеного, до початку повномасштабного вторгнення в Україну, надання соціальних послуг здебільшого відбувалося поетапно, шляхом ведення випадку і лише в окремих ситуаціях, коли фіксувалася потреба надання послуги екстрено (кризово), послуга надавалася одноразово. Утім, як зазначалося вище, війна окреслила такі проблеми соціально-захисної сфери, які спонукали до певного переформатування порядку надання соціальних послуг з наголосом на кризовість та екстремність фактично кожної складної життєвої обставини в яку потрапляє особа чи сім'я.

Для оптимізації порядку надання соціальних послуг в умовах війни Міністерством соціальної політики України у березні 2022 року були розроблені Рекомендації щодо організації надання соціальних послуг в умовах

воєнного стану. У цьому документі, зокрема зазначалось, що враховуючи, що в Україні проводяться військові дії та з метою забезпечення надання громадянам України необхідної допомоги соціальні послуги пропонується надавати екстрено (кризово) (за неможливості застосування загального порядку організації та надання соціальних послуг). Відповідно до статті 18 Закону України «Про соціальні послуги» у разі надання соціальних послуг екстрено (кризово) ведення випадку не застосовується. Тобто аналіз заяви/звернення про надання соціальних послуг, повідомлення про осіб/сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах або в ситуаціях, оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах, прийняття рішення про надання соціальних послуг з урахуванням індивідуальних потреб особи/сім'ї, розроблення індивідуального плану надання соціальних послуг; укладення договору про надання соціальних послуг; виконання договору про надання соціальних послуг та індивідуального плану надання соціальних послуг; здійснення моніторингу надання соціальних послуг та оцінки їх якості не проводяться [5]. Відповідні зміни та доповнення були внесені постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 26 червня 2019 р. № 576 і від 1 червня 2020 р. № 587» від 16 березня 2022 р. № 294. Згідно цих змін Порядок організації надання соціальних послуг, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 587 та Порядок надання соціальних послуг особам з інвалідністю та особам похилого віку, які страждають на психічні розлади, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 червня 2019 р. № 576, було доповнено положеннями такого змісту: «У разі введення на території України надзвичайного або воєнного стану соціальні послуги стаціонарного догляду, паліативного догляду, догляду вдома, підтриманого проживання в інтернатному закладі надаються особам на підставі: заяви про надання соціальних послуг, поданої особою (для дієздатних осіб та осіб, цивільна дієздатність яких обмежена); заяви про надання соціальних послуг особі, поданої законним представником (для недієздатних осіб, яким призначено опікунів); повідомлення від уповноваженої особи органу опіки та піклування (для недієздатних осіб, які не мають законного представника).

Зазначені заяви можуть подаватися до уповноваженого органу, відповідної військової адміністрації / обласної, Київської та Севастопольської міської держадміністрації / безпосередньо до надавача соціальних послуг.

Заяви, які подаються до уповноваженого органу або до надавача соціальних послуг, протягом одного робочого дня передаються в електронній формі засобами телекомунікаційного, зокрема електронного зв'язку до відповідної військової / обласної, Київської та Севастопольської міської держадміністрації.

Відповідна військова адміністрація / обласна, Київська та Севастопольська міська держадміністрація протягом одного робочого дня з дати надходження заяви оформляє путівку та передає її в електронній формі засобами телекомунікаційного, зокрема електронного зв'язку надавачу соціальних послуг» [6]. Щоправда означені зміни не повною мірою чітко відкоригували порядок надання соціальних послуг у екстрених (кризових) випадках в умовах правового режиму воєнного стану. З огляду на це, була потреба подальшого вдосконалення цього порядку.

Одним з наступних суттєвих кроків у цьому напрямку стала постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2022 р. № 560 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях». Вказаною постановою було визначено, що соціальні послуги можуть надаватися екстрено (кризово): у разі існування загрози життю

чи здоров'ю особи; під час дії надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях.

Надання соціальних послуг екстрено (кризово) здійснюється без застосування ведення випадку, передбаченого статтею 18 Закону України «Про соціальні послуги», без урахування положень пунктів 25–33 цього Порядку та може здійснюватися за місцем звернення особи/сім'ї незалежно від її задекларованого/зарєєстрованого місця проживання (перебування).

У разі отримання звернення (письмового або усного) особи, у тому числі дитини/сім'ї, про надання соціальних послуг екстрено (кризово) або отримання повідомлення від суб'єкта про необхідність надання таких послуг проводиться оцінка ситуації, в якій перебуває особа/сім'я. За результатами оцінки складається акт про надання соціальних послуг екстрено (кризово) за формою, затвердженою Мінсоцполітики. Якщо оцінка проводилася надавачем соціальних послуг, до якого особа/сім'я звернулася безпосередньо, такий надавач протягом одного дня після проведення оцінки інформує про її результати уповноважений орган.

За результатами оцінки та відповідно до потреб особи/сім'ї екстрено (кризово) можуть надаватися такі соціальні послуги: інформування; консультування; надання притулку, зокрема нічного; короткотермінове проживання; екстрене (кризове) втручання.

Під час дії на території України або адміністративно-територіальної одиниці надзвичайного або воєнного стану також може забезпечуватися надання екстрено (кризово) таких соціальних послуг: представництво інтересів; підтримане проживання осіб похилого віку та осіб з інвалідністю, бездомних осіб; соціальний супровід сімей/осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах; соціальний супровід сімей, в яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування; догляд вдома; догляд стаціонарний; денний догляд, денний догляд дітей з інвалідністю; паліативний догляд; соціально-психологічна реабілітація; натуральна допомога; переклад жестовою мовою; транспортні послуги.

Рішення про надання послуг екстрено (кризово) приймається уповноваженим органом/надавачем невідкладно та протягом однієї доби забезпечується надання соціальних послуг [7]. Як бачимо, суттєво було розширено перелік соціальних послуг, які можуть надаватися екстрено (кризово), що викликано сучасними потребами населення України, яке опинилося у складних життєвих обставинах.

Також потребувала вдосконалення процедура визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці/ територіальної громади у соціальних послугах, яка здійснюється шляхом збирання, узагальнення та аналізу кількісних та якісних даних щодо наявності на відповідних територіях вразливих груп населення, осіб/ сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати, щодо їхніх потреб у соціальних послугах. У зв'язку з цим, наказом Міністерства соціальної політики України від 19 квітня 2023 року № 130-Н було затверджено Порядок визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці/ територіальної громади у соціальних послугах. Розділ V цього Порядку присвячений організації визначення потреб населення у соціальних послугах під час дії на території України або в окремих її місцевостях надзвичайного або воєнного стану. Згідно п. 2 розділу V даного Порядку, координацію визначення потреб населення у соціальних послугах під час дії на території України або в окремій її місцевості надзвичайного або воєнного стану здійснює координаційна група, яка утворюється за рішенням голови районної в м. Києві та Севастополі державної (військової/ військово-цивільної) адміністрації / виконавчого органу сільської, селищної, міської ради (начальника військової / військово-цивільної адміністрації населеного

пункту (населених пунктів), або інший консультативно-дорадчий орган, що функціонує в територіальній громаді для вирішення гуманітарних та соціальних питань в умовах надзвичайного або воєнного стану (далі – координаційна група). Завданнями координаційної групи є: розгляд результатів визначення потреб населення у соціальних послугах під час дії надзвичайного або воєнного стану; визначення заходів для організації надання необхідних соціальних послуг, у тому числі тих, які можуть надаватися екстрено (кризово); координація діяльності надавачів соціальних послуг комунального та недержавного сектору, волонтерів, які залучені до надання соціальних послуг; вчасне та оперативне реагування на зміни в тенденціях міграції населення, спроможності надавачів соціальних послуг у забезпеченні надання соціальних послуг; розв'язання існуючих соціальних проблем, пов'язаних із надзвичайним або воєнним станом, з якими звертаються вразливі групи населення, в тому числі через залучення інших суб'єктів, які працюють у територіальній громаді, на рівні району, області [8]. Роль координаційних груп в територіальних громадах в умовах війни в Україні є надзвичайно важливою, оскільки саме вони покликані вирішувати всі соціальні проблеми населення, їхня діяльність спрямована на запобігання соціальним ризикам зубожіння, вони забезпечують функціонування соціально-захисних інституцій держави безпосередньо на місцях.

Також, в цих умовах особливе значення має соціальна робота як вид професійної діяльності, спрямований на реалізацію соціальної підтримки та допомоги вразливим категоріям населення, які потрапили у складні життєві обставини і фактично неспроможні самостійно підтримати свою життєдіяльність. Насамперед до таких категорій населення в умовах війни належать: діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування; особи з інвалідністю; особи похилого віку; багатодітні та малозабезпечені сім'ї; одинокі матері/батьки, які виховують дітей; внутрішньо-переміщені особи тощо. Згідно інформації, оприлюдненої ООН: у 2024 році 7,3 мільйона українців стикаються з помірною або серйозною нестачею їжі, включаючи 1,2 мільйона дітей і 2 мільйони людей похилого віку. Загалом понад 14,6 мільйонів людей – близько 40 відсотків населення, що проживає в Україні потребує гуманітарної допомоги, оскільки на більшій частині країни від постійної загрози бомбардувань та інших ризиків захисту зростають гуманітарні потреби населення, які є найбільш відчутні на сході та півдні. У цій частині України, громади були спустошені внаслідок інтенсивних воєнних дій. Відповідно, гуманітарні потреби людей, що живуть у прифронтових громадах досягають екстремального рівня і катастрофічної тяжкості. Понад 3,3 мільйона людей потребують допомоги у прифронтових громадах на сході та півдні нашої країни [9]. Як наголошують О. Данилюк, Л. Олексієнко, Р. Підлипна, виявлення осіб, які опинилися у складних життєвих ситуаціях, та осіб, які потребують сторонньої допомоги, завжди було основним завданням органів соціального захисту населення. Це особливо важливо під час воєнного стану. Зволікання може коштувати життя [10, с. 154]. Складна ситуація, яка потребує невідкладних реагувань та рішень з урахуванням всіх реалій сьогодення.

На допомогу населенню, яке постраждало від війни, спрямована діяльність мультидисциплінарних мобільних команд як команд екстреного реагування на складну життєву ситуацію. Варто зауважити, що мультидисциплінарний підхід у сфері надання соціальних послуг як форма організації роботи територіального центру, що надає соціальні послуги особам, котрі перебувають у складних життєвих обставинах, був запроваджений в Україні ще в 2011 р. і закріплений у Порядку організації мультидисциплінарного підходу з надання соціальних послуг у територіальному центрі соціального обслуговування (надання

соціальних послуг), затвердженому наказом Міністерства соціальної політики України від 26 грудня 2011 року № 568. Як зазначено у п.п. 1-3, 1-4, 1-5 цього Порядку: «1.3. Мультидисциплінарний підхід забезпечується наданням комплексу соціальних послуг мультидисциплінарними командами, до складу яких включаються не менше трьох осіб з числа таких працівників територіального центру: соціальний працівник, соціальний робітник, медичний працівник, юрисконсульт, психолог, сестра медична з масажу, лікувальної фізкультури, перукар, швачка, взуттєвик з ремонту взуття тощо.

1.4. Метою запровадження мультидисциплінарного підходу є: забезпечення доступності соціальних послуг; розширення їх спектру; охоплення більшої чисельності осіб, задоволення їх потреб, а також потреб тих осіб, які проживають у віддалених населених пунктах; здешевлення вартості соціальних послуг; наближення до рівня європейських стандартів якості соціальних послуг.

1.5. Надання соціальних послуг мультидисциплінарною командою базується на принципах адресності та індивідуального підходу, доступності та відкритості, добровільності вибору отримання чи відмови від надання соціальних послуг, гуманності, комплексності, максимальної ефективності використання бюджетних коштів, законності, дотримання стандартів якості, конфіденційності, соціальної справедливості» [11]. Цілком обґрунтовано, що саме соціальні працівники беруть участь у реабілітації всіх категорій населення, які постраждали від війни у складі мультидисциплінарних реабілітаційних команд як організаційно оформлених, функціонально виокремлених груп фахівців з реабілітації, які об'єднані спільними метою та завданнями реабілітації та надають реабілітаційну допомогу високого та середнього обсягу в стаціонарних та амбулаторних закладах у гострому, післягострому та довготривалому реабілітаційних періодах [12].

Як зазначалось вище, це окремий раз вказує на значущість діяльності соціальних працівників як фахівців соціально-захисної сфери, які виконують координуючу, спрямовуючу, інформаційну функцію у процесі реалізації права на соціальний захист осіб, які потрапили у складні життєві обставини. Слід звернути увагу, що кваліфікаційні вимоги до соціальних працівників визначено у кваліфікаційній характеристиці соціального працівника, яка міститься у 80-му випуску Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників «Соціальні послуги», затвердженому наказом Міністерства соціальної політики України від 29 березня 2017 року № 518. Згідно вказаного акта, соціальний працівник організує процес виявлення осіб, сімей, які потрапили у складні життєві обставини та потребують соціальної допомоги чи послуг. Розробляє та контролює заходи із захисту та безпеки отримувачів соціальних послуг. Бере участь у розробленні профілактичних програм для вирішення актуальних соціальних проблем у межах адміністративно-територіальної одиниці. Координує та організує роботу мультидисциплінарної команди при реалізації індивідуального плану надання соціальних послуг [13]. У складі мультидисциплінарної команди соціальний працівник проводить оцінювання індивідуальних потреб особи, яка потребує реабілітації (далі – отримувач послуг); інформує з питань соціального захисту, зокрема, з питань забезпечення допоміжними засобами реабілітації, призначення соціальної допомоги та виплат, отримання соціальних послуг, охорони здоров'я, зокрема, проходження військово-лікарської експертизи (для військовослужбовців), медико-соціальної експертизи для встановлення групи інвалідності; отримання безоплатної правничої допомоги через мережу центрів надання безоплатної правничої допомоги; зайнятості, зокрема, щодо звернення до центрів зайнятості, можливості отримання соціальної послуги супроводу під час працевлаштування та на робочому місці; діяль-

ності реабілітаційних центрів для ветеранів, можливості отримання психологічної допомоги (психологічної реабілітації) за місцем проживання; консультування, у тому числі надання психосоціальної підтримки; встановлення зв'язків з членами сім'ї отримувача послуг (за наявності) з метою надання їм психосоціальної підтримки, відновлення контактів між отримувачем послуг та членами його сім'ї у разі їх втрати, інформування членів сім'ї з питань соціального захисту, в тому числі отримання соціальних послуг, медичної допомоги за місцем проживання отримувача послуг та його сім'ї (за згодою отримувача послуг); встановлення зв'язків та надсилання повідомлення про отримувача послуг, який перебуває в складних життєвих обставинах, до центрів соціальних служб/центрів надання соціальних послуг за місцем його проживання з метою організації безперервного процесу надання соціальних послуг [14] тощо.

Крім того, на сьогодні, невідкладного вирішення потребує проблема дієвого правового забезпечення проведення в територіальних громадах системної та ефективної соціальної роботи спрямованої на запобігання потраплянню в складні життєві обставини, подолання або мінімізацію їх наслідків. Така робота проводиться з особами / сім'ями, які належать до вразливих груп населення та / або перебувають у складних життєвих обставинах. Зазначене ще раз дозволяє ствердитися у думці, що є нагальна необхідність прийняття базового законодавчого акту, який би визначав загальні засади соціальної роботи і врегулював особливості соціальної роботи з усіма категоріями вразливих верств населення [15, с. 24–25]. Задля вирішення зазначених проблем, було розроблено проект Закону України «Про соціальну роботу» № 6415 від 10.12.2021 р. У Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про соціальну роботу» № 6415 від 10.12.2021 р. зазначено, що до 2021 року в Україні діяла система соціальної роботи, яку забезпечували переважно районні центри соціальних служб. Соціальну роботу в Україні забезпечували 600 центрів соціальних служб і 3395 фахівців із соціальної роботи. У зв'язку зі зміною адміністративно-територіального устрою (ліквідацією районів) і формуванням територіальних громад видатки на функціонування зазначених установ і закладів плануються та здійснюються з бюджетів таких територіальних громад. Наразі лише в 713 із 1470 утворених територіальних громад є заклади, які проводять соціальну роботу (центри соціальних служб та центри надання соціальних послуг).

Водночас в умовах децентралізації гостро постають питання, пов'язані із забезпеченням системності соціальної роботи, а саме: хто має безпосередньо здійснювати

соціальну роботу, як мають взаємодіяти учасники системи соціальної роботи в нових умовах, як має бути розмежовано повноваження у сфері соціальної роботи, яким чином стимулювати громади до забезпечення соціальної роботи та надання соціальних послуг. Також потребують унормування питання визначення методів і технологій практичної соціальної роботи, які можуть застосовуватись у територіальній громаді, уточнення змісту і напрямків соціальної роботи [16].

Висновки. Аналізуючи особливості реалізації соціальних послуг як складової соціального захисту населення України в умовах війни, слід звернути увагу на таке:

1. Війна в Україні є тим руйнівним, небезпечним фактором, який значно ускладнює функціонування системи соціального захисту. В умовах війни поглиблюється проблема належного фінансового забезпечення соціальної сфери, відповідно загострюється питання зубожіння населення, що призводить до збільшення чисельності вразливих категорій населення, які опинилися у складних життєвих обставинах.

2. Вказана ситуація зумовлює необхідність налагодження механізму надання екстрених (кризових) соціальних послуг, оперативного реагування на проблеми населення в умовах війни. Вагомим напрямком формування ефективного правового механізму соціального захисту населення, спрямованого на запобігання соціальним ризикам зубожіння, безробіття, бездоглядності тощо є реформування соціальної роботи у соціально-захисній сфері, що сприяє соціальній адаптації осіб, які потрапили у складні життєві обставини.

3. На сьогодні є потреба прийняття в Україні базового Закону «Про соціальну роботу» у якому необхідно визначити рівні ведення соціальної роботи, основні методи практичної соціальної роботи, технології соціальної роботи і соціальної профілактики, особливості соціальної роботи у територіальній громаді тощо.

4. Важливою формою соціально-захисної діяльності є функціонування мобільних мультидисциплінарних команд, до складу яких входять медичний працівник, психолог, юрист, соціальний працівник тощо, які покликані надавати невідкладну соціально-психологічну допомогу особам, постраждалим від війни.

5. Значущим та актуальним у цих умовах є здійснення екстреного (кризового) соціального супроводу як форми соціальної підтримки осіб, які потрапили у складні життєві обставини, з метою подолання життєвих труднощів, мінімізації негативних наслідків і вирішення сімейних чи особистих проблем сім'ї чи особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про основні цілі та норми соціальної політики: Конвенція МОП № 117 від 22.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_016#Text
2. Проблеми та стан сфери соціальних послуг в Україні: ЛЗІ провела презентацію дослідження. URL: <https://parlament.org.ua/news/problemu-ta-stan-sfery-soczialnyh-poslug-v-ukrayini-lzi-provela-prezentacziyu-doslidzhennya/>
3. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>
4. Порядок організації надання соціальних послуг: затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 587. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-n?ed=20211228&find=1&text=екстрено+#w1_8
5. Рекомендації щодо організації надання соціальних послуг в умовах воєнного стану. URL: https://auc.org.ua/sites/default/files/sectors/u-140/lystoda-rekomendacii_socposlugu_1646898338.pdf
6. Про внесення змін до порядків, затверджених постановами Кабінету Міністрів України від 26 червня 2019 р. № 576 і від 1 червня 2020 р. № 587: постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2022 р. № 294. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-2022-n#Text>
7. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях: постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2022 р. № 560. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2022-n#Text>
8. Порядок визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці/ територіальної громади у соціальних послугах: затверджено наказом Міністерства соціальної політики України від 19 квітня 2023 року № 130-Н. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1169-23#Text>
9. Humanitarian needs and response plan Ukraine. Humanitarian programme cycle 2024. URL: <https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2024/01/Ukraine-HNRP-2024-Humanitarian-Needs-and-Response-Plan-UA-20240110.pdf>
10. Данилюк О., Олексієнко Л., Підліпна Р. Організація соціальних послуг в умовах війни. *Науковий погляд: економіка та управління*, № 1 (81) / 2023. С. 150–155.

11. Порядок організації мультидисциплінарного підходу з надання соціальних послуг у територіальному центрі соціального обслуговування (надання соціальних послуг): затверджений наказом Міністерства соціальної політики України 26.12.2011 № 568. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0354-12#Text>

12. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я: Закон України від 03.12.2020 р. № 1053-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text>

13. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 80. Соціальні послуги: затверджено Наказом Міністерства соціальної політики України 29.03.2017 № 518. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0518739-17#Text>

14. Питання організації реабілітації у сфері охорони здоров'я: постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2021 р. № 1268. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1268-2021-п#n262>

15. Тищенко О.В., Черноус С.М., Мельничук Н.О. Соціальне забезпечення в Україні: тенденції реформування: навчальний посібник, Харків: Юрайт, 2023, 236 с.

16. Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про соціальну роботу» № 6415 від 10.12.2012 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73407

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СФЕРІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ

FEATURES OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN THE FIELD OF LABOR RELATIONS: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Толкуща К.Р., студентка II курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Середа О.Г., д.ю.н., професорка,
завідувачка кафедри трудового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Штучний інтелект (ШІ) є одним із ключових інструментів сучасного технологічного розвитку, що активно впроваджується в різні сфери суспільного життя, зокрема, у трудові правовідносини. У статті проаналізовано вплив ШІ на трудові відносини, розглянуто його переваги, недоліки, увагу приділено викликам і можливостям. Наведено визначення понять «штучний інтелект» і «трудові правовідносини», що дало змогу зрозуміти сутність взаємодії між ними. Висвітлено такі ключові аспекти впровадження ШІ, як: автоматизація рутинних завдань, управління продуктивністю, аналіз даних і процес працевлаштування.

Доведено, що до основних переваг використання ШІ належать автоматизація рутинних процесів, швидка обробка великих масивів даних, аналіз ефективності працівників, скорочення витрат, підвищення якості продукції, мінімізація людського фактора, покращення комунікації з клієнтами і зниження виробничих ризиків. Акцентовано на тому, що існують і значні ризики, серед них: недосконалість правового регулювання, загроза безробіття, потенційні порушення прав людини і невизначеність у питанні деліктоздатності ШІ.

Окремо увагу приділено проблемам правового статусу ШІ в трудових правовідносинах, зокрема, його позиціонуванню як суб'єкта чи об'єкта права, з приводу чого точаться дискусії. Розглянуто міжнародний досвід регулювання ШІ, а саме у США, ЄС, Південній Кореї, що може бути корисними для України, де регулювання ШІ лише починає формуватися. Наголошено на необхідності трансформації трудового законодавства з урахуванням глобальної цифровізації й розробки комплексних правових механізмів для інтеграції ШІ у трудові відносини, керуючись міжнародним досвідом.

Надано рекомендації щодо мінімізації ризиків, пов'язаних із впровадженням ШІ, а саме провести професійну перекваліфікацію працівників, створити нові освітні програми і нормативно закріпити етичні принципи використання ШІ. Акцентовано на важливості забезпечення прозорості й відповідальності при застосуванні ШІ, а також дотриманні прав працівників у контексті цифрових технологій.

Ключові слова: захист трудових прав, трудові правовідносини, автоматизація, цифровізація, працевлаштування, правове регулювання, правовий статус.

Artificial intelligence (AI) is one of the key tools of modern technological development which is being actively implemented in various spheres of public life, including labour relations. The article analyses the impact of AI on labour relations, examines its advantages and disadvantages, and focuses on challenges and opportunities. The author provides definitions of the concepts of 'artificial intelligence' and 'labour relations', which makes it possible to understand the essence of interaction between them. The author highlights such key aspects of AI implementation as automation of routine tasks, productivity management, data analysis and the employment process.

It is proved that the main advantages of using AI include automation of routine processes, fast processing of large amounts of data, analysis of employee efficiency, cost reduction, improvement of product quality, minimisation of the human factor, improvement of communication with customers and reduction of production risks. The author emphasises that there are also significant risks, including imperfect legal regulation, the threat of unemployment, potential human rights violations, and uncertainty about the tort capacity of AI.

Particular attention is paid to the problems of the legal status of AI in labour relations, in particular, its positioning as a subject or an object of law, which is still under discussion. The author examines the international experience of AI regulation, namely, in the USA, EU, and South Korea, which may be useful for Ukraine, where AI regulation is only beginning to take shape. The author emphasises the need to transform labour legislation in view of global digitalisation and to develop comprehensive legal mechanisms for integrating AI into labour relations, based on international experience.

The author provides recommendations on how to minimise the risks associated with the introduction of AI, namely, to retrain employees, create new educational programmes and enshrine ethical principles of AI use in legislation. The author emphasises the importance of ensuring transparency and accountability in the use of AI, as well as respect for the rights of employees in the context of digital technologies.

Key words: labour rights protection, labour relations, automation, digitalisation, employment, legal regulation, legal status.

Постановка проблеми. За сучасних умов розвитку технологій застосування штучного інтелекту (далі – ШІ) у сфері праці дедалі набуває актуальності і впливає як на роботодавців, так і на працівників. Пояснюється це тим, що ШІ суттєво змінює ринок праці, автоматизуючи різноманітні завдання, оптимізуючи робочі процеси й підвищуючи при цьому ефективність. Втім, через активне впровадження ШІ постають серйозні виклики, а також виникають певні ризики. Виходячи зі сказаного, проблема використання ШІ у сфері трудових відносин потребує постійної уваги. Крім того, на сьогодні, на жаль, не вироблено єдиного підходу до механізму правового регулювання використання ШІ. У статті буде розглянуто основні переваги, які надає використання ШІ в трудових процесах, а також проаналізовано ризики і можливі негативні наслідки. Сподіваємося, це дасть змогу зрозуміти, як досягти балансу між автоматизацією праці й забезпеченням прав, задоволенням інтересів робітників у нових умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання впровадження ШІ в трудові відносини і необхідності внесення у зв'язку з цим змін до трудового законодавства активно обговорюються в науковому співтоваристві. Так, проблеми штучного інтелекту саме у сфері праці і впливу цифровізації на трудові відносини вивчали такі вітчизняні науковці, як С. Гуца та Р. Бутинська. Правовому режиму штучного інтелекту в різних галузях права у своїх публікації приділяли увагу Н. Марценко, Н. Стефанишин, Т. Схаб-Бучинська, О. Радутний та Н. Азьмук. Правового регулювання ШІ в Україні й зарубіжних країнах досліджували О. Теличко, В. Рекун і К. Токарева. У той саме час, виходячи з етичних аспектів взаємодії технологій із працівниками і їх специфіки, потенційного впливу на права й обов'язки учасників трудових відносин, а також переваг і недоліків, які можуть істотно вплинути на ефективність роботи і розвиток ринку праці в цілому, осо-

бливості використання ШІ у сфері трудових відносин вимагають поглибленого вивчення.

Метою цієї статті є вивчення проблем впровадження штучного інтелекту (ШІ) у сферу трудових відносин, визначення переваг і недоліків цього, а також аналіз практичних прикладів його використання; спираючись на результати дослідження нормативного регламентування ШІ в законодавствах зарубіжних країн, запропонувати варіанти вдосконалення вітчизняної нормативної бази.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні одним із новітніх інструментів сучасного технічного розвитку визнається штучний інтелект (далі – ШІ), який активно впроваджується в різні сфери правовідносин, зокрема й у трудові. Пояснюється це значними потенційними перевагами, які можуть бути отримані. Крім того, швидкий розвиток ШІ, можливість завдяки ньому поліпшити і вдосконалити трудові відносини, становище їх суб'єктів, пояснюють підвищений інтерес до нього багатьох науковців.

Для того, щоб розкрити окреслену проблему, слід передусім з'ясувати зміст понять «штучний інтелект» і «трудова відносина».

Спочатку звернемося до законодавчих приписів. Згідно з Концепцією розвитку штучного інтелекту в Україні, затвердженою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р, «штучний інтелект» – це організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань [1].

У свою чергу, трудові правовідносини – це врегульовані нормами трудового права суспільні відносини, що виникають у результаті укладення трудового договору (власне трудові), а також відносини з приводу встановлення умов праці на підприємствах, навчання й перекваліфікації за місцем праці та відносини, пов'язані з наглядом і контролем за додержанням трудового законодавства, вирішенням трудових спорів та працевлаштуванням громадян [2, с. 123].

Поєднання наведених вище понять реалізується за допомогою застосування ШІ в різних сферах трудових відносин. Так, серед ключових виокремлюють: працевлаштування, управління продуктивністю, аналіз даних і автоматизацію рутинних завдань. Саме в наведених сферах (для більш конкретного прикладу) слід оцінювати переваги і недоліки впровадження ШІ.

До переваг застосування ШІ можна віднести можливість автоматизації багатьох рутинних процесів, оперативну обробку великих масивів даних, глибокий аналіз ефективності працівників і роботи підприємства в цілому. Використання ШІ дозволяє значно скоротити витрати на послуги, підвищити якість продукції, прискорити виробничі процеси й зменшити вплив «людського» чинника у трудових відносинах. Завдяки штучному інтелекту можна також спрогнозувати попит на товари, виявити випадки шахрайства, знижувати виробничі ризики й негативні фактори, мінімізуючи обсяг фізичної та шкідливої праці. Крім того, ШІ сприяє покращенню комунікації та взаємодії з клієнтами через чат-боти та інші автоматизовані рішення.

Зупинимося на перевагах. Так, у сфері працевлаштування ШІ може застосовуватися для автоматичного сортування й оцінки резюме кандидатів за ключовими навичками, відповідністю вимогам вакансії, а також за результатами аналізу інформації про минулий досвід роботи, освітній рівень і компетенції. Для працевлаштування також можуть використовуватися чат-боти, які забезпечуватимуть цілодобовий швидкий зворотній зв'язок

і надання відповідей на запитання, а також допоможуть формувати пропозиції для кандидатів. Опитування Товариства управління людськими ресурсами у США, проведене в лютому 2022 року, показало, що 79% роботодавців використовують ШІ та/або автоматизацію для найму персоналу [3].

У сфері управління продуктивністю ШІ може бути використаний для аналізу показників роботи працівників на основі зібраних даних (кількість виконаних завдань, якість роботи, дотримання термінів), розроблення індивідуальних планів навчання й рекомендацій для підвищення ефективності працівників, а також опитування й аналізу відповідей працівників для виявлення потенційних проблем.

Крім того, ШІ може стати у нагоді при аналізі даних, завдяки чому з'являється можливість обробляти великі масиви інформації про діяльність компанії, прогнозувати продуктивність проєктів, вести автоматичний підрахунок витрат, часу та результатів проєктів для визначення їх ефективності.

Як приклад зниження ризиків і негативних факторів у сфері автоматизації рутинних завдань можна навести впровадження чипів для ідентифікації особи, керуючись досвідом Швеції, де з 2015 року багато компаній предстали ввведення імплантатів з мікрочипами під назвою RCIF, які вбудовані у великий і вказівний палець й діють як чипи на банківських картках [4]. Умовно, працівник буде мати доступ лише до певного виду техніки, яку йому дозволено обслуговувати або на якій він пройшов необхідне навчання. Тільки авторизованим працівникам чип дозволить запускати обладнання. Таким чином, працівник не зможе випадково або навмисно використати техніку, на роботі на або з якою він не має відповідної кваліфікації. Це значно зменшить ймовірність пошкодження обладнання й ризик отримання травм, а у разі аварійної ситуації роботодавець зможе виявити, хто саме працював з технікою.

У той саме час існують також недоліки застосування ШІ: недосконала правова регламентація використання й невизначений правовий статус ШІ, не вирішене питання врегулювання відповідальності й настання деліктоздатності у разі збою ШІ [4]; чітко не визначені межі його застосування й місце серед суб'єктів трудового права. Також існують проблеми щодо потенційної заміни ШІ людської праці, що може призвести до скорочення робочих місць, зменшення кількості професій і зростання рівня безробіття, урешті-решт, порушення прав людини.

Продовжуючи висвітлення питання, наголосимо, що проблема потенційного безробіття через впровадження ШІ викликає занепокоєння, оскільки за статистичними прогнозами до 2030 року від 2 мільйонів до 2 мільярдів осіб можуть втратити роботу унаслідок автоматизації їхніх функцій цифровими технологіями [5]. Не менше насторожують результати інших досліджень, де зазначено, що роботи (ШІ) займуть приблизно 1/3 робочих місць у традиційних професіях до 2025 року [6]. Водночас аргументом проти вищенаведених даних і пересторог може бути той факт, що подібні ситуації вже мали місце в історії, наприклад, під час промислової революції, коли чимало робітників залишилися без роботи через автоматизацію виробництва. Тому, спираючись на історичний досвід та єдність і співпрацю фахівців у різних галузях, цю проблему можна нівелювати, провівши аналіз, які саме функції чи професії можуть бути замінені штучним інтелектом. Таким чином, точне саме прогнозування є надзвичайно важливим, оскільки недооцінка можливих наслідків таких «інновацій» може спричинити зниження рівня життя населення та, як наслідок, погіршення економічного стану країни. Щоб уникнути масового безробіття, доцільно розглянути можливість організації програм підвищення кваліфікації або повної перекваліфікації працівників. Це можуть бути курси чи навчальні програми, розроблені за участі держави, які дадуть змогу людям опанувати нові навички, що

залишаться недосяжними для ШІ навіть у перспективі [7]. За основу можна взяти досвід Франції, яка має ряд діючих правових інструментів (наприклад GPEC) для професійного навчання і перенавчання кадрів, що підтримується як на рівні державного регулювання, так і рівні регулювання приватних підприємств за рахунок державного фінансування. Ще одним варіантом може стати змінення системи освіти в майбутньому, тобто введення програм, які дають змогу готувати людей до постійного навчання протягом життя, адже трансформації, пов'язані з впровадженням ШІ в трудові відносини, вимагають від працівників бути гнучкими і адаптуватися до сучасних умов, постійно підтримувати свою професійність задля підвищення конкурентоспроможності.

Однак одним із основних викликів сьогодні залишається визначення правового статусу ШІ у трудових правовідносинах. Зауважимо, що на цей час серед науковців тривають дискусії з цього питання, і поки що воно залишається відкритим. Існує 2 підходи до його вирішення: окремі науковці впевнені, що ШІ має бути об'єктом правовідносин (наприклад, Н. Марценко [8], Н. М. Стефанишин, Т. Я. Схаб-Бучинська [9]), інші зазначають, що ШІ може виступати суб'єктом правовідносин (зокрема, професор Оксфордського університету Хорст Айденмюллер [10], О. Радутний (як суб'єкт кримінальних правовідносин) [11], Н. Азьмук [12]). Виходячи з цього, на сьогодні немає конкретного рішення цієї проблеми. Хоча є приклади спроб формалізації статусу ШІ, (надання у 2017-му році громадянства Саудівської Аравії роботизованій людиноподібній Софії [13], яка здатна відтворювати до 60 емоційних виразів обличчя, підтримувати візуальний контакт і навіть давати інтерв'ю), правовий статус ШІ в даний час залишається предметом наукових досліджень і дискусій.

У Резолюції Європейського Парламенту 2015/2103(INL) [14] як можливий варіант врегулювання даного питання було запропоновано потенційне визнання спеціального статусу електронної особи (electronic personhood) у майбутньому. Однак варто вказати, що цю Резолюцію слід розглядати виключно як рекомендацію, яка до того ж стосувалася б лише найдосконаліших автономних роботів, тож, рішення даного питання все ще не знайдено.

Наступною розглянемо проблему деліктоздатності, тобто питання відповідальності у випадках завдання шкоди майну, життю і здоров'ю внаслідок застосування ШІ. Передусім наголосимо, що вчені на сьогодні також не дійшли єдиної думки. Слід зазначити, що ШІ, який би розвинений він не був, має контролюватися людським персоналом, тобто не можна вести мови про повне усунення людського фактора. Наголосимо, що завдяки такому підходу питання деліктоздатності ШІ мінімізується, якщо до обов'язків певного працівника входить контроль за справністю ШІ. До того ж у роботодавців є право самим обирати рівень застосування цифрових технологій для кожної професії.

Зупинимось на такому ризикі, як порушення прав людини. На сьогодні судова практика вже має чимало таких випадків, як: визнання факту дискримінації, розголошення персональних даних і втручання в особисте життя під час працевлаштування. Такі порушення виникають переважно через потенційну упередженість, а також через надмірний доступ до особистих даних. Як варіант вирішення окресленого питання можемо запропонувати наступну модель дій: перед використанням ШІ під час працевлаштування для перевірки кандидата роботодавець повинен спершу повідомити про використання ШІ, визначити перелік посадових кваліфікацій і характеристик, які ШІ використовуватиме й оприлюднити на своєму вебсайті аудиту упередженості та дату розповсюдження ШІ. Крім того, кандидату слід забезпечити можливість відмовитися і вимагати альтернативного процесу відбору. Вбачається

за доцільне зазначити, що існує регулювання даного питання у параграфі 1 статті 22 Загального регламенту із захисту даних (GDPR), де передбачається, що використання рішень, які ґрунтуються винятково на автоматизованому опрацюванні, і при цьому породжують правові наслідки або іншим чином істотно впливають на суб'єкта, можуть заборонятися [15]. Як приклад із судової практики можна навести справу, в якій Окружний суд Амстердама у лютому 2021 року у справі C/13/696010 / HA ZA 21-81, керуючись статтею 22 GDPR, ухвалив рішення на користь водіїв, які скаржилися, що їх звільнили після автоматизованого прийняття рішень, постановивши, що одна з платформ деактивувала облікові записи водіїв, покладаючись виключно на автоматизовану обробку даних. Суд зобов'язав компанію поновити звільнених водіїв і виплатити їм компенсацію [3].

Ще однією проблемою є нормативне регламентування ШІ в законодавстві. Передусім зауважимо, що її можна розглядати в двох напрямках.

По-перше, впровадження роботів і ШІ у сферу праці змінює її характер і форми, а отже, неминуче призведе до трансформації трудових правовідносин в цілому (як основних, так і галузевих принципів) [16]. І це доволі очікувано, оскільки трудове право зароджувалося і формувалося в індустріальному суспільстві, а отже, багато норм й інститутів не встигає за змінами цифрового суспільства, не враховує потреби сучасного ринку праці й недостатньо захищає інтереси працівників. Такі масштабні соціально-економічні зміни, йдеться про цифровізацію, потребують реагування з боку трудового права. Процес залучення ШІ наповнює трудові відносини новим змістом і формами, трансформуючи їх. Крім того, вплив штучного інтелекту на розвиток трудового права, зокрема, на окремі принципи трудового права, досліджено замало.

По-друге, існуюче правове регулювання ШІ недостатнє, а в деяких країнах воно взагалі відсутнє. Як приклад, в Україні, на відміну від інших країн, нормативно-правова база з питань ШІ лише починає формуватися. У той час як Японія, США, Південна Корея, Китай та країни Європейського Союзу вже активно інтегрують ШІ у свої законодавчі системи [4].

Зокрема, законодавці Південної Кореї були першими, хто закріпив доктринальні положення щодо ШІ на законодавчому рівні, чим підтвердили необхідність детальної регламентації діяльності розробників програмного забезпечення для роботи роботів, а також осіб, які беруть участь у їх розробці, виробництві, експлуатації та знищенні [17]. У США вже прийняті окремі нормативні акти в штатах Меріленд та Іллінойс, згідно з якими роботодавець повинен повідомити працівника, який подає заяву на роботу, й отримати їхню згоду на застосування ШІ під час співбесід. У законодавстві Каліфорнії, у свою чергу, передбачається притягнення до відповідальності постачальників інструментів ШІ [2]. Ще одним найновішим та найактуальнішим прикладом регулювання ШІ став Закон ЄС про штучний інтелект – Artificial Intelligence Act (Regulation (EU) 2024/1689) [18], ухвалений Європейським парламентом у березні 2024 року. Він став першим подібним регуляторним документом у світі. У цьому нормативно-правовому акті надається визначення поняття ШІ; встановлюються чіткі вимоги й зобов'язання залежно від рівня ризику, тобто використано ризик-орієнтований підхід [19], який містить 4 рівні ризику, до конкретних видів використання ШІ; а також закріплюються заборони щодо деяких методів ШІ, які можуть становити загрозу для фундаментальних прав людини (наприклад, системи розпізнавання емоцій на робочому місці). Крім того, передбачається створення органу, який здійснюватиме нагляд за дотриманням даного законодавства.

В українському законодавстві зроблено перші кроки для врегулювання питання застосування штучного інте-

лекту. Так, у нашій країні прийнято такі нормативно-правові акти, як: Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні [20], Концепція розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану її реалізації [21], а також Концепція Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року [22].

Проте це лише початок, що має закласти підґрунтя для подальших законодавчих ініціатив у сфері трудових відносин. Аналізуючи різноманітні нормативно-правові акти інших країн, можна зробити висновок, що на сьогодні особливо актуальним є використання міжнародного досвіду для розробки правових норм щодо впровадження й застосування штучного інтелекту в Україні. Доцільною також буде трансформація трудового законодавства з огляду на глобальну цифровізацію суспільства й правовідносин в цілому, а також прийняття кодифікованого акта щодо регулювання ШІ в правовідносинах.

Висновки. Застосування штучного інтелекту у трудових відносинах надає широкі можливості для підвищення продуктивності, оптимізації робочих процесів та зменшення витрат. Водночас з активним впровадженням ШІ зростає потреба у ретельному врегулюванні даного питання для забезпечення захисту прав працівни-

ків і роботодавців. Переваги, які забезпечує ШІ, суттєво перевищують можливі недоліки, проте для реалізації повного потенціалу штучного інтелекту необхідні чіткі законодавчі рамки.

Держава має передбачити вплив ШІ на трудові відносини і впровадити механізми мінімізації ризиків. Це може включати державні освітні програми для підвищення кваліфікації працівників, що сприятиме їхній адаптації до умов автоматизованої праці. Крім того, важливо визначити правовий статус і деліктоздатність ШІ, адже наукова спільнота на сьогодні не дійшла єдиної думки з цього питання.

Також слід зазначити, що нормативна база щодо регулювання впровадження ШІ недостатня і потребує доопрацювання. Багато розвинених країн вже створює комплексні правові механізми для його регулювання, оскільки вбачають у розвитку штучного інтелекту значні переваги, серед яких підвищення національної конкурентоспроможності. Правова регламентація використання штучного інтелекту в Україні наразі перебуває на стадії формування, тому вкрай важливо розробити національну законодавчу базу, приписи якої відповідатимуть сучасним викликам і забезпечуватимуть баланс між інноваціями й захистом трудових прав, враховуючи міжнародний досвід інших країн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р : станом на 29 груд. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text> (дата звернення: 15.11.2024).
2. Пилипенко П. Д. Проблеми теорії трудового права. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Ів. Франка, 1999. 214 с.
3. Гуцу С. Ф. Трудове законодавство в епоху штучного інтелекту. *Пропілеї права та безпеки*. 2023. № 2–3. С. 41–51. URL: <https://doi.org/10.32620/pls.2023.2-3> (дата звернення: 15.11.2024).
4. Бутинська Р. Я. Штучний інтелект у сфері праці: проблеми та перспективи правового регулювання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 301–308. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.52> (дата звернення: 09.11.2024).
5. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія / за заг. ред. А.І. Шевченка. Київ: ІПШІ. 2023. 305 с.
6. Christoffer O. Hernæs. Artificial Intelligence, Legal Responsibility And Civil Rights | TechCrunch. URL: <https://techcrunch.com/2015/08/22/artificial-intelligence-legal-responsibility-and-civil-rights/> (дата звернення: 09.11.2024).
7. Толкуща К. Р. Використання та регулювання штучного інтелекту в сфері трудових відносин: переваги та недоліки. *Актуальні проблеми трудового права та права соціального забезпечення: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 220-річчю Нац. юрид. ун-ту ім. Ярослава Мудрого (м. Харків, 11 жовт. 2024 р.)*. Харків. 2024. С. 880–884. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/20281> (дата звернення: 09.11.2024).
8. Марценко Н. Правовий режим штучного інтелекту у цивільному праві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. №4. С. 91–98. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/38382> (дата звернення: 15.11.2024).
9. Стефанишин Н. М., Схаб-Бучинська Т. Я. Штучний інтелект в системі об'єктів цивільних прав. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №3. С. 126–131. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.23> (дата звернення: 15.11.2024).
10. Eidenmueller H. The Rise of Robots and the Law of Humans. Oxford Legal Studies Research Paper. 2017. № 27. URL: <https://blogs.law.ox.ac.uk/business-lawblog/blog/2017/04/rise-robots-and-lawhumans> (дата звернення: 15.11.2024).
11. Радутний О. Е. Штучний інтелект як суб'єкт злочину. Інформація і право. 2017. № 4(23). С. 106–115. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/14480> (дата звернення: 15.11.2024).
12. Азьмук Н.А. Штучний інтелект у процесі праці у цифровій економіці: нові виклики та можливості. *Економічний вісник Донбасу*. 2019. № 3(57). С. 137–145. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/161150> (дата звернення: 15.11.2024).
13. Vincent J. Pretending to Give a Robot Citizenship Helps No One. *The Verge*. 2017. October 30. URL: <https://www.theverge.com/2017/10/30/16552006/robot-rights-citizenship-saudi-arabia-sophia> (дата звернення: 15.11.2024).
14. Civil Law Rules on Robotics European Parliament resolution with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)) of 16.02.2017. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017IP0051> (дата звернення: 15.11.2024).
15. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) of 27.04.2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj> (дата звернення: 15.11.2024).
16. Гуцу С. Ф. Упровадження штучного інтелекту в трудові відносини: перспективи правового регулювання. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2021. № 2 (50). С. 87–92.
17. Теличко О.А., Рекун В.А. Проблеми визначення та нормативного закріплення поняття «штучний інтелект» у законодавстві зарубіжних країн та України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 310–313. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/75> (дата звернення: 09.11.2024).
18. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) of 13.06.2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689&qid=1731152940168> (дата звернення: 15.11.2024).
19. Котова А. С. Штучний інтелект у юридичній сфері: аналіз правового регулювання, переваги та ризики застосування. *Modern thoughts on the development of science: ideas, technologies and theories: 12th International scientific and practical conference (March 26–29, 2024)*. Amsterdam, Netherlands: International Science Group, 2024. С. 100–102.
20. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#n8> (дата звернення: 15.11.2024).
21. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-p#Text> (дата звернення: 15.11.2024).
22. Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми з використання технологій штучного інтелекту в пріоритетних галузях економіки на період до 2026 року. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2024-p#Text> (дата звернення: 15.11.2024).

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

LEGAL PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF LABOUR RELATIONS IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION

Швець Н.М., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри трудового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Зіменс Є.О., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено вплив цифровізації на сферу трудових відносин в Україні, яка зазнає суттєвих трансформацій у контексті розвитку цифрових технологій. Виявлено ключові правові виклики, зокрема, необхідність захисту персональних даних працівників; нормативно-правове регулювання трудових відносин, що виникають на цифрових платформах; забезпечення права на працю в умовах автоматизації та визначення правового статусу працівників у нових умовах зайнятості. Акцентовано увагу на тому, що чинне трудове законодавство України здебільшого залишається адаптованим до традиційних форм зайнятості, що створює правові прогалини, ускладнює захист трудових прав і знижує соціальні гарантії працівників, особливо тих, хто працює на цифрових платформах.

У науковій статті окремо розглянуто проблеми, пов'язані з недосконалою нормативно-правовою базою для ефективного впровадження інструментів електронного документообігу та електронного цифрового підпису, а також ризики інформаційної безпеки в умовах цифровізації. Відзначено необхідність розробки комплексних правових механізмів, що враховують технічні, правові та етичні аспекти використання сучасних технологій у трудових відносинах. Обґрунтовано важливість створення чітких механізмів контролю, вдосконалення нормативно-правового регулювання та розвитку систем колективно-договірного регулювання для адаптації трудових відносин до нових реалій цифрової економіки.

Запропоновано доповнити перелік науково-обґрунтованих ознак інформації про персональні дані такими: 1) інформація про персональні дані працівника може виражатися у різних формах, наприклад: фото працівника, відео (зображення працівника); цифр (ідентифікаційний код, номер телефону працівника); звуку (голос співробітника) тощо; 2) джерела інформації про персональні дані працівника мають бути легітимними; 3) термін зберігання інформації про персональні дані працівника має бути обмежений певним строком.

Зроблено висновок, що успішна цифровізація трудової сфери можлива лише за умов гармонійного поєднання технологічного прогресу із забезпеченням прав працівників і роботодавців.

Ключові слова: працівник, роботодавець, цифровізація, діджиталізація, цифровізація трудових відносин, персональні дані, інновації, захист персональних даних, цифрові платформи, автоматизація праці, штучний інтелект, нормативно-правове регулювання, трудові правовідносини, трудові права, захист трудових прав.

The article examines the impact of digitalization on the sphere of labour relations in Ukraine, which is undergoing significant transformations in the context of the development of digital technologies. Key legal challenges are identified, in particular, the need to protect employees' personal data; regulatory and legal regulation of labour relations arising on digital platforms; ensuring the right to work in conditions of automation and determining the legal status of employees in new employment conditions. It is emphasized that the current labour legislation of Ukraine remains largely adapted to traditional forms of employment, which creates legal gaps, complicates the protection of labour rights and reduces social guarantees for employees, especially those working on digital platforms.

The scientific article separately considers the problems associated with the imperfect regulatory framework for the effective implementation of electronic document management and electronic digital signature tools, as well as information security risks in the context of digitalization. The need to develop comprehensive legal mechanisms that take into account the technical, legal and ethical aspects of the use of modern technologies in labour relations is noted. The importance of creating clear control mechanisms, improving regulatory and legal regulation and developing collective bargaining systems for adapting labour relations to the new realities of the digital economy is substantiated.

It is proposed to supplement the list of scientifically based characteristics of information about personal data with the following: 1) information about an employee's personal data can be expressed in various forms, for example: a photo of an employee, video (image of an employee); numbers (identification code, employee's phone number); sound (employee's voice), etc.; 2) sources of information about an employee's personal data must be legitimate; 3) the storage period of information about an employee's personal data must be limited to a certain period.

It is concluded that successful digitalization of the labour sphere is possible only under conditions of a harmonious combination of technological progress with ensuring the rights of employees and employers.

Key words: employee, employer, digitalization, digitalization, digitalization of labour relations, personal data, innovations, personal data protection, digital platforms, labour automation, artificial intelligence, regulatory and legal regulation, labour relations, labour rights, protection of labour rights.

Постановка проблеми. Цифровізація значною мірою впливає на всі аспекти суспільного життя, зокрема, на сферу трудових відносин, що перебуває на етапі суттєвих трансформацій. Використання цифрових технологій, автоматизація виробничих процесів, поширення дистанційної роботи та розвиток цифрових платформ створюють нові можливості, але водночас породжують низку правових викликів. Серед найбільш актуальних проблем можна виокремити питання захисту персональних даних працівників, регулювання трудових відносин на цифрових платформах, забезпечення права на працю в умовах автоматизації та виклики, пов'язані з визначенням правового статусу працівників. У зв'язку з вищезазначеним постає

завдання вдосконалення трудового законодавства України з метою адаптації до нових реалій цифрової економіки.

Не зважаючи на прогрес у цифровізації, національне трудове законодавство значною мірою залишається пристосованим до традиційних форм зайнятості. Це створює правові прогалини, які ускладнюють захист прав працівників та роботодавців. Наприклад, недостатня врегульованість праці на цифрових платформах ставить під загрозу окремі соціальні гарантії для працівників, а відсутність чітких механізмів контролю за використанням цифрових технологій підвищує ризик порушення їх прав. У цих умовах важливим є дослідження правових аспектів цифровізації у сфері трудових відносин, що дозволить визначити

основні напрями реформування нормативно-правової бази в цій царині.

Ступінь наукової розробки теми. Питання цифровізації трудових відносин досліджували Дейнека О.Г. [3], Гетьманцева Н.Д. [7], Лук'янова О.М. [3], Отамась І.Г. [1], Сікорський Ю.М. [4], Сорочан Т.А. [6], Чанишева Г.І. [5], Чанишев Р.І. [5], Чукурна О.П. [6] тощо. Водночас через стрімкий розвиток науково-технічного прогресу постійно виникають нові виклики, які потребують подальших досліджень і оновлення нормативно-правової бази для врахування нових реалій цифрової трансформації у сфері трудових відносин.

Метою цієї статті є аналіз правових проблем цифровізації у сфері трудових відносин в Україні та формулювання пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах цифровізація стає ключовим чинником трансформації трудових відносин, спричиняючи значний вплив на організацію праці, її зміст та характер. Цей процес відкриває нові можливості для підвищення ефективності роботи, впровадження інноваційних форм зайнятості та поліпшення умов праці. Водночас цифровізація породжує низку правових викликів, таких як захист персональних даних працівників, забезпечення їхніх соціальних гарантій, адаптація трудового законодавства до нових реалій та збереження прав працівників у цифровому середовищі. Аналіз існуючих проблем та напрацювання пропозицій для вдосконалення нормативно-правового регулювання у сфері трудових відносин є нагальною потребою для гармонізації соціально-економічних процесів в умовах цифрової економіки.

Однією з основних проблем, окреслених у статті І.Г. Отамась, визначено недостатню нормативно-правову базу для ефективного функціонування електронного документообігу та електронного цифрового підпису в Україні [1, с. 134]. Авторка зазначає, що хоч законодавство поступово адаптується до вимог європейських стандартів (зокрема, через прийняття Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [2]), існують значні недоліки у його реалізації. Зокрема, впровадження електронного урядування часто супроводжується відсутністю чіткої координації між органами влади, низькою якістю цифрової інфраструктури та недостатньою кількістю кваліфікованих фахівців. Іншим аспектом проблеми є те, що електронний цифровий підпис, як зазначає авторка, в Україні поки не досяг повної інтеграції з іншими цифровими системами, наприклад, з реєстрами або електронними платформами для надання державних послуг. Відсутність інтеграції уповільнює перехід до повноцінного використання електронного документообігу, що негативно впливає на якість надання послуг і викликає недовіру з боку громадян.

З нашої позиції, основна причина зазначених проблем полягає не лише у недоліках нормативно-правової бази, яка регламентує електронне кадрове діловодство, але й у відсутності системного підходу до впровадження електронного документообігу. Чинний Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» часто не виконується через низький рівень цифрової грамотності державних службовців та громадян. Крім того, проблема інтеграції електронного підпису з іншими системами носить більш технічний характер, ніж правовий, і її вирішення залежить від впровадження сучасних технологій та кращого планування на рівні урядових стратегій, а не лише від адаптації законодавства.

Однією з проблем, висвітлених у статті О.Г. Дейнеки та О.М. Лук'янової, є ризики, пов'язані з інформаційною безпекою в умовах цифровізації. Автори публікації акцентують увагу на тому, що цифровізація інформації, яка стала ключовою складовою сучасного бізнесу, значно підвищує уразливість економічної діяльності. Це, зокрема,

проявляється через зростання кількості хакерських атак, кіберзлочинність та поширення цифрової дезінформації. Низький рівень інформаційної безпеки може не лише завдати значних економічних втрат, але й підірвати довіру до цифрових платформ, що використовуються в трудових відносинах. Таким чином, питання захисту інформації стає стратегічно важливим для ефективного функціонування підприємств у цифровій економіці [3, с. 95].

Ми погоджуємося з думкою авторів, оскільки сучасні тенденції розвитку цифрових технологій дійсно створюють нові виклики для інформаційної безпеки. В умовах активної цифровізації, коли дані є одним із найцінніших ресурсів, забезпечення їх захисту стає пріоритетним завданням. Для підприємств, особливо у сфері трудових відносин, де здійснюється обробка персональних даних працівників, питання кіберзахисту стає критично важливим, адже будь-яке втручання в інформаційні системи може не лише поставити під загрозу права працівників, але й завдати серйозних збитків роботодавцям.

Захист інформації включає широкий спектр заходів: від технічного забезпечення безпеки серверів та баз даних до розробки і впровадження ефективних правових механізмів. Належний рівень захисту інформації є обов'язковою умовою забезпечення довіри до цифрових процесів, оскільки втрата чи витік даних здатні зруйнувати репутацію підприємства та спричинити негативні правові наслідки. Крім того, мінімізація ризиків, пов'язаних із неправомірним доступом до конфіденційних даних, є ключовим аспектом у контексті дотримання норм чинного законодавства, зокрема Закону України «Про захист персональних даних». Ці процеси вимагають вдосконалення як технічних, так і правових механізмів захисту трудових прав працівників в умовах цифрової трансформації. Зокрема, доцільним є створення чіткої нормативно-правової бази, яка б регулювала використання сучасних технологій захисту інформації, таких як технології шифрування, багатофакторна аутентифікація та використання блокчейну. Важливо також проводити регулярне навчання персоналу підприємств, що працює з персональними даними, щоб підвищити їх обізнаність щодо кіберзагроз і правил поведінки з конфіденційною інформацією.

Ю.М. Сікорський наголошує на важливості використання систем моніторингу робочого часу та продуктивності працівників у контексті діджиталізації трудових відносин. Зокрема, зазначається, що такі системи сприяють автоматизації обліку робочого часу, підвищенню ефективності виконання завдань та дозволяють виявляти проблемні зони у діяльності колективу [4, с. 6]. Проте автор мало уваги приділяє ризикам, які виникають у процесі збору та обробки персональних даних працівників. Відсутність чітко визначених правил використання таких систем може спричинити втручання у приватність працівників та порушення їхніх прав на конфіденційність.

Водночас, зазначені системи можуть використовуватися не лише для покращення ефективності роботи, але й для надмірного контролю, що викликає етичні та правові питання. У публікації не розкрито впливу моніторингових систем на психологічний комфорт працівників, що є важливим аспектом комфортності трудових відносин в умовах цифровізації.

Ю.М. Сікорський, обґрунтовуючи переваги систем моніторингу, недостатньо акцентує увагу на їх потенційних негативних наслідках для приватності працівників. Автор не враховує, що навіть найбільш прозорі та автоматизовані системи можуть використовуватися для надмірного втручання в особистий простір працівників, особливо якщо відсутнє чітке регулювання щодо збору, зберігання та використання персональних даних. У контексті цифровізації трудових відносин такі ризики є надзвичайно актуальними, адже без належного правового контролю системи моніторингу можуть стати інструментом постійного

нагляду за працівниками, що не лише порушує їх права, але й негативно впливає на психологічний стан, створюючи атмосферу недовіри. Зокрема, відсутність прозорих правил та процедур щодо використання зібраних даних може призводити до їх неправомірного використання або навіть витоку конфіденційної інформації. Такі ситуації підривають довіру працівників до роботодавців, що у довгостроковій перспективі може знижувати продуктивність праці та посилювати соціальну напругу в колективі. Натомість, ми вважаємо, що для забезпечення балансу між ефективністю праці та дотриманням прав працівників необхідно розробляти комплексні етичні та правові механізми захисту приватності. Наприклад, в Правилах (Кодекси) корпоративної етики підприємства доцільно включити розділ, пов'язаний із системою моніторингу за робочим процесом працівника (відеоспостереження на робочому місці за згоди працівника, поінформованість про характер або обсяг моніторингу тощо). Також у Правилах (Кодексі) корпоративної етики необхідно чітко визначити мету збору даних, обмеження доступу до них, суворе дотримання конфіденційності та забезпечення інформаційної безпеки, а також створення незалежних механізмів контролю за дотриманням цих Правил (Кодексу). Лише за таких умов впровадження цифрових систем моніторингу зможе відповідати вимогам сучасності, не порушуючи базових прав працівників.

Чанишева Г.І., Чанишев Р.І. виокремлюють основні кваліфікуючі ознаки інформації про персональні дані працівника: «інформація стосується конкретного працівника; інформація необхідна роботодавцеві у зв'язку з трудовими відносинами; зв'язок інформації з професійною кваліфікацією працівника, його діловими та професійними якостями і передбаченими законом вимогами, які пред'являються до працівника у зв'язку з характером роботи; інформація про персональні дані працівника за загальним правилом може бути тільки документованою; обробка даної інформації неможлива без згоди працівника; використання персональних даних без згоди працівника може завдати шкоди його честі, гідності, діловій репутації, доброму імені, іншим нематеріальним благам і майновим інтересам» [5, с. 155]. Вважаємо коректним доповнити перелік запропонованих науковою спільнотою ознак інформації про персональні дані такими: інформація про персональні дані працівника може виражатися у різних формах, наприклад: фото працівника, відео (зображення працівника); цифр (ідентифікаційний код, номер телефону працівника); звуку (голос співробітника) тощо. Легітимність джерела інформації також може бути однією з важливих кваліфікуючих ознак персональних даних працівника. Вона передбачає, що інформація має бути отримана з правомірних джерел, наприклад, безпосередньо від працівника або з його письмової згоди. Будь-яке використання даних, отриманих із сумнівних джерел, порушує права працівника, завдає шкоди довірі у трудових відносинах та суперечить нормам законодавства. Це особливо актуально в умовах діджиталізації, коли можливість несанкціонованого доступу до даних збільшується, а відстеження джерела їхнього походження стає складнішим. Забезпечення легітимності джерела даних допомагає захистити права працівника та гарантувати, що обробка інформації відбувається відповідно до правових і етичних стандартів. Ще однією важливою ознакою персональних даних працівника є обмеження терміну їх зберігання. Ця ознака полягає в тому, що дані мають зберігатися лише протягом часу, необхідного для виконання конкретних завдань, пов'язаних із трудовими відносинами. По завершенні цього терміну інформація повинна бути належним чином видалена або знищена, якщо її подальше збереження не передбачене чинним законодавством. Наприклад, дані, пов'язані з обліком робочого часу або зарплатою, можуть зберігатися протягом строку,

визначеного у Переліку типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших юридичних осіб, із зазначенням строків зберігання документів. Натомість дані, що не мають правового обґрунтування для подальшого зберігання, повинні бути оперативно видалені. Недотримання цього принципу може спричинити ризик витоку інформації, зловживання нею або порушення прав працівника на конфіденційність.

Однією з ключових проблем, яку аналізують О.П. Чукурна та Т.А. Сорочан, є ризик зростання масового безробіття внаслідок впровадження штучного інтелекту та автоматизації. Автори наголошують, що заміна «живої» робочої сили машинами зі штучним інтелектом значно скорочує кількість робочих місць, особливо в секторах, які залежать від рутинних та стандартизованих операцій. Зокрема, зазначається, що до 2025 року очікується вивільнення близько 85 мільйонів робочих місць, що може спричинити значне соціальне напруження. На думку авторів, автоматизація та зростання ролі штучного інтелекту є незворотними процесами, які потребують особливої уваги до державної політики, спрямованої на перепідготовку кадрів та розвиток нових професій [6, с. 472].

Ми не можемо повністю погодитися з такою позицією. Хоча ризик масового безробіття через запровадження штучного інтелекту важливо аналізувати, проте вважаємо, що акцент має бути зміщений на активні заходи щодо адаптації освітніх та професійних програм до нових реалій цифровізації. Масове вивільнення працівників, яке прогнозується, не слід сприймати виключно як загрозу. Штучний інтелект відкриває перспективи для появи нових професій, що здатні компенсувати втрати за умови своєчасного впровадження ефективних механізмів навчання та перекваліфікації. Крім того, автоматизація може сприяти економічному зростанню, забезпечуючи ресурси для підтримки працівників, які тимчасово залишилися поза ринком праці. Тому, на наш погляд, важливіше зосередити увагу на інноваційних підходах до професійного розвитку персоналу, ніж зосереджуватися на прогнозах масового скорочення робочих місць.

Н.Д. Гетьманцева [7] акцентує увагу на необхідності законодавчого і колективно-договірного регулювання рішень, що приймаються за допомогою цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту, без участі працівника. Авторка зазначає, що використання інноваційних технологій у трудовій сфері призводить до низки правових, технічних та етичних викликів. Серед них вона виділяє ризик прийняття роботодавцем автоматизованих рішень, які можуть порушувати права працівників, а також потребу в додаткових нормах для захисту трудових прав в умовах цифровізації. Як приклад, дослідниця звертає увагу на впровадження цифрової форми оплати праці (зокрема через цифрову валюту) та використання технологій блокчейн для кадрового документообігу, що потребують відповідного оновлення нормативної бази. Авторка стверджує, що соціальна функція трудового права має бути збережена навіть у контексті глобальних технологічних змін. Вона наполягає на тому, що впровадження цифрових інструментів не повинно підмінити основні принципи трудового права, зокрема повагу до людських цінностей, закріплених у правових нормах.

Дозволимо собі подискутувати з Н.Д. Гетьманцевою щодо необхідності повного збереження традиційної «спадщини» трудового права в умовах цифровізації. Звичайно, соціальна функція трудового права має бути збережена. Водночас трудове право під впливом цифрових технологій видозмінюється. Роботизація, зокрема, дозволить уникнути мобінгу. На нашу думку, авторка недооцінює гнучкість і адаптивність сучасного трудового законодавства, яке може еволюціонувати відповідно до нових викликів. Твердження, що автоматизовані рішення роботодавців

без участі працівників становлять однозначну загрозу, виглядає занадто категоричним. В умовах глобальної конкуренції та швидкого впровадження технологій, навпаки, потрібні більш інноваційні підходи до регулювання трудових відносин.

Ми вважаємо, що автоматизовані процеси, зокрема використання штучного інтелекту для оптимізації трудових рішень, можуть бути ефективними інструментами підвищення продуктивності праці за умови чіткого нормативного визначення сфер їх застосування. Такий підхід не виключає, а навпаки, посилює права працівників, забезпечуючи прозорість і передбачуваність рішень. Отже, проблема полягає не стільки в ризику автоматизації, скільки в необхідності запровадження механізмів контролю, які б гарантували баланс інтересів роботодавців і працівників.

Висновки. Цифровізація суттєво трансформує сферу трудових відносин, відкриваючи нові можливості для підвищення ефективності роботи, дистанційної зайнятості та впровадження сучасних технологій. Водночас ці зміни супроводжуються низкою правових викликів, серед яких зростання ризиків втручання у приватність працівників, недостатня захищеність персональних даних, недосконалість нормативно-правової бази та труднощі з інтеграцією цифрових інструментів у трудові процеси. Необхідність удосконалення трудового законодавства є нагальною потребою для забезпечення захисту прав як працівників, так і роботодавців у контексті нових реалій цифрової економіки.

Основним завданням законодавця має стати розробка чітких механізмів регулювання використання цифрових технологій у сфері трудових відносин. Особливу увагу слід приділити створенню балансу між захистом трудо-

вих прав і стимулюванням впровадження інновацій. Цей процес включає законодавче закріплення етичних норм використання моніторингових систем, адаптацію освітніх програм для перепідготовки працівників і вдосконалення механізмів колективно-договірного регулювання. Так, вважаємо за доцільне належну увагу приділити у текстах колективних договорів проблематиці цифровізації. Наприклад, в Правилах (Кодексі) корпоративної етики підприємства пропонуємо включати розділ, пов'язаний із системою моніторингу за робочим процесом працівника (відеопостереження на робочому місці за згоди працівника, поінформованість про характер або обсяг моніторингу тощо). Також у Правилах (Кодексі) корпоративної етики необхідно чітко визначити мету збору даних, обмеження доступу до них, суворе дотримання конфіденційності та забезпечення інформаційної безпеки, а також створення незалежних механізмів контролю за дотриманням цих Правил (Кодексу).

Пропонуємо доповнити перелік запропонованих науковою спільнотою ознак інформації про персональні дані такими: 1) інформація про персональні дані працівника може виражатися у різних формах, наприклад: фото працівника, відео (зображення працівника); цифр (ідентифікаційний код, номер телефону працівника); звуку (голос співробітника) тощо; 2) джерела інформації про персональні дані працівника мають бути легітимними; 3) обмеження терміну зберігання інформації про персональні дані працівника.

Успішна цифровізація трудової сфери можлива лише за умов гармонійного поєднання технологічного прогресу та дотримання базових принципів трудового права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Отамась І.Г. Діджиталізація в Україні в контексті європейських інтеграційних процесів. Український Щорічник з Європейських Інтеграційних Студій. Вип. IV. Київ, APREI, 2020. С. 125–138. URL: <https://yearlybook-aprei.com.ua/wp-content/uploads/2020/05/Ukrayinskyj-SHHorichnyk-z-YEvropejskyh-Integracijnyh-Studij.-Vyruk-IV.-2020-g..pdf> (дата звернення: 21.11.2024).
2. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 21.11.2024).
3. Дейнека О.Г., Лук'янова О.М. Цифровізація економіки: можливості та загрози для підприємства. *Маркетинг і логістика в системі менеджменту: виклики цифрової глобалізації*: тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції, пам'яті професора Євгена Крикавського. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2024. С. 94–95. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/attachments/2024/oct/36215/zbirnikml2024fin1111.pdf#page=95> (дата звернення: 21.11.2024).
4. Сікорський Ю.М. Безпека та прозорість трудових відносин у контексті діджиталізації. *Академічні візії*. Випуск 33. 2024. С. 1–9. URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/1283/1172> (дата звернення: 21.11.2024).
5. Чанишева Г.І., Чанишев Р.І. Право на інформацію за трудовим законодавством України: монографія О.: Фенікс, 2012. 193 с.
6. Чукурна О.П., Сорочан Т.А. Вплив штучного інтелекту на ринок праці. С. 47–474. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/219ee525-7e09-4890-824e-677ae8dcc16a/content> (дата звернення: 21.11.2024).
7. Гетьманцева Н.Д. Модифікація трудових відносин в умовах цифровізації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 309–312. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/04/APP_02_2024-1.pdf#page=309 (дата звернення: 21.11.2024).

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/53>

«ЗЕЛЕНА ЕКОНОМІКА» ЯК СПІЛЬНИЙ ОБ'ЄКТ ЕКОЛОГО-ПРАВОВОГО ТА ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

“GREEN ECONOMY” AS A JOINT OBJECT OF ENVIRONMENTAL AND LEGAL REGULATION

Груба С.В., аспірант кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Тема «зеленої економіки» стає дедалі актуальнішою в контексті сучасного розвитку суспільства та зростаючого усвідомлення необхідності сталого розвитку. «Зелена економіка» визначається як економічна діяльність, яка спрямована на зменшення екологічних ризиків і екологічного дефіциту, а також сприяє стійкому розвитку без завдання шкоди довкіллю. Це поняття охоплює широкий спектр ініціатив, починаючи від енергоефективності і закінчуючи впровадженням інноваційних технологій, які зменшують негативний вплив на природу. Необхідно одразу зазначити, що будь-які дефініції «зеленої економіки» не можуть бути повними без вказівки на її конкурентоспроможність у порівнянні із традиційною «брудною» економікою, щонайменше у середньостроковій перспективі [9]. У протилежному випадку це призведе до суттєвого зниження її ефективності, а відтак і втрати ресурсів на запровадження екологічно значимих інновацій.

В науковій роботі наголошено на тому, що «зелена економіка» як об'єкт еколого-правового та господарсько-правового регулювання є складним і багатограним феноменом, що потребує системного підходу для забезпечення балансу між економічним розвитком та охороною навколишнього середовища. Проаналізовано доктринальні позиції вітчизняних та зарубіжних вчених.

Досліджено підходи до трактування «зеленого» зростання. Зроблено висновки щодо пов'язаності «зеленої» економіки та концепції сталого розвитку.

Наголошено на тому, що формування «зеленої» економіки передбачає низку важливих дій, таких як удосконалення податкової системи з урахуванням негативних екологічних зовнішніх ефектів, таких як забруднення довкілля та неефективне використання обмежених природних ресурсів; поліпшення функціонування продуктових ринків для забезпечення ефективної роботи цінних сигналів; розробка рамкових умов для створення зеленої інфраструктури; облік ролі технологічного прогресу у підтримці «зеленого» зростання і сталого розвитку тощо.

Ключові слова: зелена економіка, зелена енергетика, зелений агросектор, зелений транспорт, зелена металургія.

The topic of the “green economy” is becoming increasingly relevant in the context of modern social development and growing awareness of the need for sustainable development. “Green economy” is defined as economic activity aimed at reducing environmental risks and ecological deficits, as well as contributing to sustainable development without harming the environment. This concept covers a wide range of initiatives, ranging from energy efficiency to the introduction of innovative technologies that reduce the negative impact on nature. It should be noted right away that any definition of the “green economy” cannot be complete without indicating its competitiveness in comparison with the traditional “dirty” economy, at least in the medium term [9]. Otherwise, this will lead to a significant decrease in its efficiency, and therefore to a loss of resources for the introduction of environmentally significant innovations.

The scientific work emphasizes that the “green economy” as an object of ecological and legal and economic and legal regulation is a complex and multifaceted phenomenon that requires a systemic approach to ensure a balance between economic development and environmental protection. The doctrinal positions of domestic and foreign scientists are analyzed.

Approaches to the interpretation of “green” growth are studied. Conclusions are drawn regarding the connection between the “green” economy and the concept of sustainable development.

It is emphasized that the formation of a “green” economy involves a number of important actions, such as improving the tax system, taking into account negative environmental externalities, such as environmental pollution and inefficient use of limited natural resources; improving the functioning of product markets to ensure the effective operation of price signals; developing framework conditions for the creation of green infrastructure; taking into account the role of technological progress in supporting “green” growth and sustainable development, etc.

Key words: green economy, green energy, green agricultural sector, green transport, green metallurgy.

Актуальність теми полягає в тому, що сучасні економічні системи потребують переосмислення і впровадження нових підходів для збереження природних ресурсів і забезпечення екологічної стійкості. В умовах глобальної кліматичної кризи та вичерпання природних ресурсів, перехід до «зеленої економіки» є необхідним для забезпечення довгострокового добробуту людства та збереження навколишнього середовища. Проблема переходу до «зеленої економіки» в сучасних умовах набуває відвертого політичного, безпекового аспекту. Слід визнати, що багато нафтодобувних країн, за рахунок акумуляції прибутків та надприбутків поступово перетворились на держави з авторитарним правлінням, що часто провадять агресивну зовнішню політику. За цих умов, зелений перехід є фактором урівноваження енергетич-

ного ринку, а відтак і фактором раціональної державної політики на конструктивну співпрацю країн, що є учасниками диверсифікованої конкурентної боротьби. Таким чином, уявляється, що проблематика «зеленої економіки» як об'єкту активного правового впливу має розглядатись щонайменше у комплексному вимірі екологічного та господарського регулювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що суть і зміст, а також можливий вплив «зеленої економіки» на досягнення стійкого еколого-економічного розвитку вивчали як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Серед них: С. Барбієр, А. Камерон, А. Марканді, К. Стюарт, Д. Піарс, С. Ніколас, Д. Герман, Х. Пауль, Х. Енн, Ю. Бережна, С. Біла, Б. Буркинський, Т. Галушкіна, Т. Горянська, Б. Данилишин, А. Мартинюк, Н. Орлова, О. Чмир та інші.

Дослідження цих та інших науковців формують основу для подальших розробок і впровадження принципів «зеленої економіки» як у правовій сфері, так і в господарській діяльності.

Метою даного дослідження є комплексне вивчення «зеленої економіки» як спільного об'єкта еколого-правового та господарсько-правового регулювання. Дослідження спрямоване на виявлення та аналіз правових механізмів, які забезпечують ефективну інтеграцію екологічних та економічних аспектів у процесі регулювання господарської діяльності.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, де питання екологічної стійкості стають дедалі актуальнішими, терміни «екологізація економіки», «ресурсоефективна економіка», «низьковуглецева економіка», «біоекономіка» та «еколого-економічний розвиток» дедалі частіше з'являються в науковій літературі. Вони відображають різноманітні аспекти концепції «зеленої» економіки, яка ставить за мету перетворення економічних і соціальних систем з урахуванням екологічних вимог і ресурсних обмежень. Термін «зелене» зростання все більше інтегрується в концептуальні документи та термінологію міжнародних організацій, стаючи ключовим елементом для забезпечення сталого розвитку на глобальному та національному рівнях [1, с. 210].

Міжнародні документи часто використовують різні терміни, пов'язані з «зеленою» економікою: «зелена» промисловість, «зелені» ринки, «зелена» зайнятість та інші. Ці терміни підкреслюють різні аспекти «зеленого» розвитку, акцентуючи увагу на нових технологіях з мінімальним впливом на навколишнє середовище. Вчені і практики виділяють два основні підходи до трактування «зеленого» зростання:

1. Широкий підхід: Це розгляд необхідності екологізації всієї економіки та соціально-економічного розвитку в цілому. Він акцентує увагу на необхідності змін у всіх секторах економіки з метою забезпечення їхньої екологічної стійкості та інтеграції екологічних принципів у всі аспекти соціально-економічного життя.

2. Вузкий підхід: Фокусується на розвитку конкретних галузей та видів діяльності, безпосередньо пов'язаних з екологізацією економіки. Це може включати розвиток «зелених» ринків, впровадження екологічних інновацій та технологій, які допомагають зменшити негативний вплив на навколишнє середовище [2, с. 45].

Основні риси «зеленої економіки» включають ефективне використання природних ресурсів, збереження і збільшення природного капіталу, зменшення забруднення, низькі вуглецеві викиди, запобігання втраті екосистемних послуг і біорізноманіття, а також зростання доходів і зайнятості. На сучасному етапі термін «зелена економіка» ще не має однозначного визначення, оскільки концепція продовжує розвиватися.

Найбільш часто використовується визначення, сформульоване Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП). Відповідно до цього визначення, «зелена економіка» – це економіка з низькими викидами вуглецевих сполук, ефективним використанням ресурсів і відповідністю інтересам всього суспільства [8]. За такої моделі економіка не лише зберігає та відновлює природний капітал, а й сприяє створенню соціальних благ і економічного зростання. Хоча концепція «зеленої» економіки не є заміною концепції сталого розвитку, вона тісно переплітається з нею, оскільки досягнення стійкості безпосередньо залежить від створення економічних систем, що відповідають екологічним і соціальним вимогам.

Основні міжнародні організації погоджуються з тим, що «зелена економіка» орієнтована на підвищення добробуту при збереженні природних екосистем. Однак на сьогодні немає єдиного визначення поняття «зеленої економіки», її методології, принципів і методів. Проте загальний консен-

сус полягає в тому, що ця концепція ґрунтується на трьох основних постулатах: неможливість нескінченного розширення впливу в обмеженому просторі; неможливість задоволення нескінченно зростаючих потреб в умовах обмеженості ресурсів; взаємозв'язок усіх елементів на поверхні Землі [3, с. 54].

Ці постулати підкреслюють необхідність переосмислення традиційних економічних моделей, які зазвичай фокусуються на безмежному зростанні і експлуатації природних ресурсів. Теорія «зеленої економіки» пропонує новий підхід до економічного розвитку, який базується на принципах ресурсної ефективності, збереження екосистем і зменшення негативного впливу на навколишнє середовище.

«Зелене» зростання і вдосконалений варіант сталого розвитку розглядаються як новий двигун економіки, здатний вирішити кілька актуальних проблем сучасності. Серед них – загроза деградації навколишнього середовища, виснаження запасів природних ресурсів, збільшення частоти погодних аномалій і кліматичних змін. Важливою є також боротьба з соціальними проблемами, такими як бідність, дефіцит продовольства у багатьох регіонах, низький рівень медичного обслуговування, соціальне розшарування і недостатній доступ до базових інфраструктурних послуг.

Концепція «зеленої економіки» ставить за мету вирішення багатьох криз, зокрема фінансової, продовольчої, кліматичної, паливної, водної та кризи біологічного різноманіття. Європейський зелений курс підкреслює, що ця економіка повинна бути інтегрованою системою, яка поєднує екосистеми (природний капітал), економіку (фізичний капітал) і суспільство. В останні десятиліття економічний розвиток переважно забезпечувався за рахунок використання природних ресурсів, що призводило до їх виснаження і деградації екосистем [4].

Для успішного переходу до «зеленої економіки» необхідно враховувати специфіку кожної країни, її рівень розвитку, політичну ситуацію та громадські уподобання. Формування «зеленої» економіки передбачає низку важливих дій, таких як:

- Удосконалення податкової системи з урахуванням негативних екологічних зовнішніх ефектів, таких як забруднення довкілля та неефективне використання обмежених природних ресурсів.

- Поліпшення функціонування продуктових ринків для забезпечення ефективної роботи цінних сигналів, що допомагає зменшити негативні зовнішні ефекти і стимулювати інновації.

- Розробка рамкових умов для створення зеленої інфраструктури, що є важливим для інфраструктурних секторів.

- Облік ролі технологічного прогресу у підтримці «зеленого» зростання і сталого розвитку.

- Реалізація соціальної політики для досягнення синергетичних ефектів і мінімізації конфліктів між соціальними, економічними та екологічними цілями, включаючи перегляд політики ринку праці в напрямку «зеленої» економіки.

За десятиліття, коли нові багатства створювались за рахунок «коричневої» економіки, суспільство не вирішило проблем соціальної маргіналізації та виснаження ресурсів. Тому стійкість залишається ключовою довгостроковою метою, і для її досягнення необхідно активно розвивати «зелену економіку». Експерти Програми ООН з навколишнього середовища систематизували напрямки економічного розвитку країн світу і на їх основі визначили «зелений» курс. Пріоритетні теми, завдання та проблеми, пов'язані з реалізацією концепції «зеленої економіки», були запропоновані Комітетом з екологічної політики Євразійської економічної комісії ООН (СЕК ООН), що свідчить про глобальне визнання і необхідність реалізації цієї концепції на міжнародному рівні.

Серед основних компонентів зеленої економіки особливе місце займають *зелена енергетика, зелений агросектор, зелений транспорт і зелена металургія*. Кожен з цих секторів має важливе значення для реалізації цілей стійкого розвитку і впровадження екологічних інновацій.

1. Зелена енергетика

Зелена енергетика є однією з найбільш важливих складових зеленої економіки, оскільки вона безпосередньо впливає на зменшення викидів парникових газів і залежності від викопних палив. Основні напрямки зеленої енергетики включають:

– Відновлювальні джерела енергії: Сонячна, вітрова, гідроелектрична та геотермальна енергетика забезпечують екологічно чисті джерела енергії, які не викликають забруднення атмосфери і мають потенціал для сталого розвитку.

– Енергетична ефективність: Зменшення споживання енергії шляхом впровадження нових технологій і покращення енергетичної ефективності будівель, промислових процесів та транспорту.

– Зелений водень: Виробництво водню з відновлювальних джерел енергії як альтернативи викопним паливам у промисловості і транспорті.

2. Зелений агросектор

У свою чергу, зелений агросектор фокусується на забезпеченні стійкого розвитку сільського господарства, що включає:

– Органічне землеробство: Використання натуральних добрив і пестицидів, які не шкодять довкіллю і здоров'ю людей. Органічне землеробство також сприяє збереженню родючості ґрунту і біорізноманіття.

– Управління водними ресурсами: Впровадження систем крапельного зрошення та інших технологій для зменшення витрат води і забезпечення її ефективного використання.

– Зелений дизайн та агроландшафт: Впровадження концепцій екологічного дизайну, таких як агроландшафтні системи і інтегроване управління шкідниками.

3. Зелений транспорт

Зелений транспорт має на меті зменшення впливу транспортних засобів на навколишнє середовище і включає:

– Електричний транспорт: Розвиток електромобілів, електробусів і електровелосипедів, які зменшують викиди CO₂ і забруднення повітря.

– Інфраструктура для зарядки: Розширення мережі зарядних станцій для електромобілів, що сприяє їхньому широкому впровадженню.

– Зелені транспортні системи: Поліпшення громадського транспорту та розвиток велосипедних і пішохідних шляхів для зменшення залежності від приватних автомобілів.

4. Зелена металургія

Зелена металургія намагається зменшити екологічний вплив металургійних процесів, які традиційно є дуже ресурсомісткими і забруднюючими:

– Енергетична ефективність: Впровадження нових технологій, що дозволяють зменшити енергетичні витрати і викиди забруднюючих речовин.

– Переробка відходів: Використання вторинних матеріалів та відходів для виробництва металів, що дозволяє зменшити потребу у видобутку нових ресурсів і зменшити обсяги відходів.

– Зелені технології: Розробка і впровадження нових технологій, таких як безвідходні процеси і технології, що зменшують викиди CO₂ [5].

«Зелена економіка» охоплює різні аспекти і сектори, які взаємопов'язані між собою і разом сприяють досягненню цілей стійкого розвитку. Зелена енергетика, зелений агросектор, зелений транспорт і зелена металургія є ключовими елементами цього процесу, які допомага-

ють зменшити негативний вплив на навколишнє середовище, забезпечити ефективне використання ресурсів і підвищити загальний рівень добробуту. Перехід до «зеленої економіки» є важливим кроком у напрямку сталого розвитку, який вимагає комплексного підходу і зусиль з боку урядів, бізнесу і суспільства.

Екологічне господарювання є ключовим компонентом «зеленої економіки» і передбачає впровадження системних заходів, спрямованих на зменшення забруднення, ефективне використання ресурсів і збереження екосистем.

Основні аспекти екологічного господарювання полягають у:

1. Оптимізації використання природних ресурсів з метою зменшення їх споживання та забезпечення їх відновлення. Це включає заходи, такі як впровадження нових технологій для зниження витрат води та енергії, переробка відходів і використання вторинних матеріалів.

2. Розробці і реалізації стратегій для зменшення утворення відходів і їх переробки. Це передбачає впровадження принципів утилізації, рециклінгу і безвідходних технологій.

3. Впровадженні технологій і практик, що дозволяють знижувати викиди забруднюючих речовин в атмосферу, воду і ґрунт. Це включає контроль за викидами і використання чистих технологій.

4. Вжитті заходів для збереження різноманітності видів і екосистем, що є важливим для підтримки екологічної рівноваги і стійкого розвитку [6, с. 1023].

Екологічне господарювання є результатом інтеграції екологічних принципів в управлінські та правові практики, що забезпечує гармонійний симбіоз між екологічним та господарсько-правовим регулюванням. Це забезпечує ефективну реалізацію екологічних стандартів та норм у господарській діяльності, створюючи умови для стійкого розвитку.

Слід зазначити, що господарсько-правовий компонент правового забезпечення переходу до «зеленої економіки» логічно стосується таких категорій як визначення особливостей правового статусу відповідних суб'єктів господарювання з акцентом на обов'язки та спрямуванні їх господарської правосуб'єктності. Принциповим елементом має стати чітке визначення у законодавстві критеріїв досягнення різноманітних екологічних ефектів, адже законодавець має бути впевненим що регулює і власне – стимулює саме екологічне господарювання. Найбільш складним елементом господарсько-правового «втручання» мають стати змістовні аспекти самих правових режимів екологічного господарювання. До них слід віднести пільги, форми державної допомоги, умови державно-приватного партнерства в зазначеній сфері тощо. Як уявляється, спільним чинником таких спеціальних правових режимів має стати періодизація у наданні стимулюючих правових засобів синхронно з досягненням екологічних ефектів та їх кількісно-якісних показників в процесі зазначеного екологічного господарювання. Треба бути свідомим, що такий перехід не може бути досягненим в один стрибок. Це наполеглива етапна робота, що пов'язана з активною, але ризикованою інноваційною діяльністю [10].

Основні аспекти симбіозу екологічного та господарсько-правового регулювання полягають у:

– Встановленні і дотриманні екологічних стандартів, які регулюють діяльність підприємств у сферах, що мають вплив на навколишнє середовище. Це включає визначення допустимих рівнів забруднення, вимог до ресурсної ефективності та управління відходами.

– Розробці та впровадженні законодавчих актів, що забезпечують правову основу для екологічного господарювання. Закони та нормативні акти, такі як закони про охорону навколишнього середовища, природоохоронні нормативи та регуляторні акти, забезпечують правові вимоги для зменшення екологічного впливу.

– Проведенні перевірок та моніторингів для забезпечення дотримання екологічних норм і стандартів. Це включає регулярні інспекції, аудит екологічних аспектів діяльності підприємств і контроль за виконанням екологічних зобов'язань.

– Впровадженні економічних механізмів, таких як податкові пільги для екологічних інновацій, екологічні маркування і сертифікації, що стимулюють підприємства до впровадження екологічних практик.

– Залученні громадськості до процесу прийняття рішень, що стосуються екологічних питань, через консультації, громадські обговорення та інші форми участі. Це забезпечує більшу прозорість і врахування інтересів суспільства.

– Учасності у міжнародних угодах і програмах, спрямованих на охорону навколишнього середовища, що дозволяє країнам обмінюватися досвідом та реалізовувати спільні екологічні ініціативи.

Екологічне господарювання є важливою складовою «зеленої економіки» і передбачає інтеграцію екологічних принципів у господарську діяльність через симбіоз екологічного та господарсько-правового регулювання. Цей симбіоз забезпечує ефективне управління природними ресурсами, зменшення екологічного впливу і підтримання стійкого розвитку. Важливо, щоб ці аспекти були тісно взаємопов'язані, щоб досягти позитивних результатів у сфері екологічного господарювання [7].

Нормативно-правове регулювання в Україні у сфері екологічного господарювання є комплексним і багатограним. Воно включає основні законодавчі акти, постанови, технічні регламенти та міжнародні угоди, які разом створюють правову основу для забезпечення охорони навколишнього середовища і сталого розвитку. Ефективне впровадження цих нормативних актів є критично важливим для досягнення цілей зеленої економіки та забезпечення екологічного благополуччя країни.

У рамках дослідження концепції «зеленої економіки» як об'єкта еколого-правового та господарсько-правового регулювання, можна зробити кілька ключових висновків, що відображають комплексний підхід до інтеграції екологічних та економічних принципів у правову та управлінську практику.

1. Екологічні та господарські аспекти «зеленої економіки» є тісно взаємопов'язаними і вимагають комплексного підходу до регулювання. Взаємодія між еко-

лого-правовими та господарсько-правовими нормами забезпечує ефективне управління природними ресурсами, зменшення негативного впливу на навколишнє середовище і сприяє розвитку сталих економічних практик.

2. Еколого-правове регулювання є основою для встановлення стандартів і норм, що забезпечують охорону навколишнього середовища, управління відходами та контролю за забрудненням. Це включає в себе розробку екологічних нормативів, процедур оцінки впливу на довкілля та механізмів екологічного моніторингу.

3. Господарсько-правове регулювання фокусується на інтеграції екологічних вимог у господарські практики. Це включає в себе впровадження економічних стимулів для «зелених» інновацій, регулювання екологічних витрат і забезпечення відповідності підприємств екологічним стандартам через правові норми і механізми контролю.

4. Ефективне регулювання вимагає синергії між екологічними та господарськими нормами. Необхідно забезпечити інтеграцію екологічних стандартів у всі сфери господарської діяльності та правового регулювання, включаючи податкову політику, управління відходами і контроль за забрудненням.

5. Успішна реалізація концепції «зеленої економіки» також залежить від виконання міжнародних зобов'язань і стандартів. Інтеграція міжнародних норм та практик у національне законодавство допомагає Україні адаптуватися до глобальних екологічних тенденцій та підвищити ефективність внутрішнього регулювання.

6. З метою покращення ефективності еколого-правового та господарсько-правового регулювання в контексті «зеленої економіки» слід зосередити увагу на удосконаленні існуючих норм, інтеграції нових технологій і підвищенні рівня обізнаності серед підприємств та громадськості. Важливо також забезпечити ефективний контроль і моніторинг за дотриманням екологічних стандартів.

Висновок. «Зелена економіка» як об'єкт еколого-правового та господарсько-правового регулювання є складним і багатограним феноменом, що потребує системного підходу для забезпечення балансу між економічним розвитком та охороною навколишнього середовища. Ефективна інтеграція екологічних і господарських принципів у правову практику є ключем до досягнення сталого розвитку та покращення якості життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бережна Ю.С. Концепція «зеленої економіки»: міжнародний аспект. Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». 2012. Т. 25 (64), № 1. С. 210–215.
2. Орлова Н.С. Зелена економіка в умовах сталого розвитку України. Менеджер. 2015. № 1. С. 45–50.
3. Чмір О.С. «Зелена» економіка: сутність, цілі та базові засади. Економічний вісник Донбасу. 2013. № 3. С. 54–62.
4. Картування стратегічних цілей України та ЄС у контексті Європейського зеленого курсу: вектори розвитку та флагманські ініціативи». Аналітичний документ. Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля». URL: <https://web.archive.org/web/20210903071628/https://www.rac.org.ua/uploads/content/615/files/mappingeuropean-green-deal2021ua.pdf>
5. Rankin, Jennifer. European Green Deal to press ahead despite Polish targets opt-out. The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/environment/2019/dec/13/european-green-deal-to-press-ahead-despite-polish-targets-opt-out>
6. Bina O. «The green economy and sustainable development: an uneasy balance?» Environment and Planning C-Government and Policy. 2013. 31. P. 1023–1047.
7. OECD Towards Green Growth (Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), Paris, 2011. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2015/07/towards-green-growth_g1g53897/9789264234437-en.pdf
8. Програма ООН з навколишнього середовища. Програми ООН: вебсайт. URL: <https://www.unenvironment.org/>, <http://web.unep.org> (дата звернення: 23 листопада 2024 року)
9. Задахайло Д. Д. Відносини екологічного господарювання як напрям розвитку законодавства України. *Економічна теорія та право*. № 3. 2017. С. 96–107.
10. Задахайло Д. Д. Інноваційний розвиток як предмет компетенції Уряду України: конституційно-правовий аспект. Інноваційне інвестування в Україні: проблеми правового забезпечення : колективна монографія / за наук. ред. Д. В. Задахайла. Харків : Юрайт, 2013. С. 389–441.

THE ROLE OF ECtHR DECISIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF LAND LAW SOURCES IN UKRAINE

ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ РІШЕНЬ ЄСПЛ У СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Dvornikova P.A., Fourth-year student at the Faculty of International Law
Yaroslav Mudryi National Law University

Pokalchuk M.Yu., PhD of Legal Sciences,
Associate Professor at the Department of Land and Agrarian Law
Yaroslav Mudryi National Law University

This article explores in detail the role and significance of decisions made by the European Court of Human Rights (ECtHR) as a key source of land law that impacts the development of judicial practices in Council of Europe member states. The article examines how ECtHR rulings facilitate the harmonization of national legislation concerning land relations and uphold international human rights standards. Particular emphasis is placed on the protection of property rights, which is critically important within the framework of land legislation, as well as on the legal ramifications resulting from violations of Article 1 of the First Protocol to the European Convention on Human Rights. The paper notes that ECtHR decisions not only identify existing human rights violations but also play an active role in establishing new legal standards designed to prevent such violations in the future. The article presents a comprehensive analysis of the most significant ECtHR rulings related to land rights and their influence on national legal practices. Special attention is given to specific cases where the Court underscores the need for an appropriate state response to disputes regarding land ownership, as well as the environmental considerations that may affect land use. Additionally, the article highlights the necessity of aligning national legislation with ECtHR standards to ensure effective and equitable protection of the rights of all parties involved in land relations. The article argues for the enhancement of law enforcement practices in Ukraine, which could positively impact the protection of the rights of landowners and users. The conclusions drawn from this analysis indicate that ECtHR rulings can serve as a powerful tool for legal practitioners, lawmakers, and scholars in the advancement of land law, while also seeking to strike a balance between state interests, private rights, and environmental responsibilities. The study provides recommendations for further examination of ECtHR practices in the context of land law, which may aid in the deeper integration of European standards into the national legal framework.

Key words: ECtHR, ECtHR decisions, ECHR, land law, property rights, access to justice, state expropriation, national legislation.

У даній статті детально досліджується роль і значення рішень Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ) як одного з основних джерел земельного права, що впливають на формування правозастосовчої практики у країнах-членах Ради Європи. Авторами проаналізовано, як рішення ЄСПЛ сприяють гармонізації національного законодавства у сфері земельних відносин та забезпечують дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини. Особливою увагою приділяється питанню захисту прав власності, яке є критично важливим у контексті земельного законодавства, а також правовим наслідкам, що виникають у випадках порушення статті 1 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини. Стаття систематизує основні категорії земельних спорів, які аналізуються у контексті рішень ЄСПЛ, у тому числі: 1) спори, пов'язані з захистом прав власності; 2) спори, що виникають через помилки органів державної влади у сфері земельних відносин; 3) спори, пов'язані з доступом до правосуддя для захисту земельних прав; 4) спори, що стосуються права на повагу до приватного життя, а також пропонує кілька додаткових категорій, таких як питання компенсації за експропріацію, проблеми прав третіх осіб і екологічні аспекти. Зауважується, що рішення ЄСПЛ не лише вказують на наявні порушення прав людини, але й активно сприяють формуванню нових правових стандартів задля запобігання подібним порушенням у майбутньому. В межах дослідження проведено ґрунтовний аналіз найзначніших рішень ЄСПЛ у справах, що стосуються земельних прав, а також їхнього впливу на національну судову практику. Особлива увага приділяється специфічним випадкам, де суд зазначає необхідність адекватного реагування держави на спори, пов'язані з правом власності на землю, а також екологічними аспектами, які можуть впливати на використання земельних ресурсів. Стаття також підкреслює необхідність адаптації національного законодавства до стандартів ЄСПЛ з метою забезпечення ефективного і справедливого захисту прав усіх учасників земельних відносин. Обґрунтовано доцільність вдосконалення правозастосовчої практики в Україні, що може позитивно вплинути на рівень захисту прав земельних власників та користувачів. Висновки, сформульовані у статті, вказують на те, що рішення ЄСПЛ можуть стати потужним інструментом для правників, законодавців і науковців у розвитку земельного права, а також у досягненні балансу між інтересами держави, приватними інтересами та екологічними вимогами. Дослідження надає рекомендації щодо подальшого вивчення практики ЄСПЛ у контексті земельного права, що може сприяти глибшій інтеграції європейських стандартів у національну правову систему.

Ключові слова: ЄСПЛ, рішення ЄСПЛ, ЄКПЛ, земельне право, земельні правовідносини, право власності, доступ до правосуддя, державна експропріація, національне законодавство.

Decisions of the European Court of Human Rights (ECtHR) play a crucial role in shaping legal norms and domestic practices, particularly in the area of land disputes. These decisions not only identify violations of human rights and freedoms at the national level but also contribute to addressing the root causes of these violations. As a result, the use of ECtHR decisions has become a vital tool for protecting human rights, and analyzing these decisions is immensely beneficial for legal practitioners.

In the context of reforming Ukraine's land law to align with European standards that promote the rule of law, recognizing the ECtHR's jurisprudence as a source of law is particularly relevant for both theoretical research and practical law enforcement. This article aims to assess the role of the ECtHR's jurisprudence within the framework of land law in Ukraine.

Even today, ECtHR decisions significantly influence the formation and development of land law in the member states of the Council of Europe, as the Court not only reviews cases of human rights violations but also clarifies fundamental principles governing land relations.

It's important to note that, under the principle of good faith in fulfilling international obligations, States Parties to the European Convention on Human Rights (ECHR; formally the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms) [1] cannot disregard the rulings of the ECtHR. When the Court identifies one or more violations of the Convention, the respondent state has two primary obligations. The first is to urgently address the violation and its consequences, restoring, whenever possible, the situation to what it was before the breach occurred. The second obligation

requires the state to implement effective measures to prevent similar violations of the Convention in the future.

Fulfillment of the second obligation includes adapting national legislation and law enforcement practices in line with the legal positions established by the ECtHR. Ensuring compliance with the Convention and preventing new violations necessitates strict adherence to these legal interpretations (norms) both in judicial application and legislative processes.

In Ukraine's law on the enforcement of ECtHR decisions (Law No. 3477-IV), Article 17 establishes that courts are required to utilize the Convention and the jurisprudence of the ECtHR as sources of law when deciding cases [2]. This provision is dynamic, as courts, including higher instances, regularly reference ECtHR jurisprudence to support their legal arguments. Article 18 of the same law outlines how the Convention and the Court's practice should be invoked. Notably, this "practice of the Court," defined in Article 1, encompasses all ECtHR decisions as well as the practice of the European Commission on Human Rights, not limited solely to cases involving Ukraine.

However, this legal framework appears insufficient, as the place of the ECtHR's practice in Ukraine's legal system remains a topic of lively debate among scholars and practitioners. Achieving consensus on this matter is complex, given that the jurisprudence of the ECtHR can be broadly categorized into three main groups: 1) decisions on specific cases involving Ukraine, which contain norms regulating the relationships between the parties in dispute; 2) legal positions expressed by the ECtHR in decisions concerning Ukraine; and 3) legal positions contained in decisions regarding other countries.

Taking into account the specific nature of land law and to facilitate the examination of ECtHR decisions, we can reference the classification proposed by T. A. Kovalenko, JD [3, pp. 82–88]:

Land disputes concerning the protection of property rights (in violation of Article 1 of the First Protocol to the Convention). Notable examples include the cases of *Ostapenko v. Ukraine* (June 14, 2007) [4] and *Dovzhenko v. Ukraine* (October 11, 2003) [5].

Land disputes arising from errors made by state authorities in the realm of land relations. A pertinent example is the case of *Risovsky v. Ukraine* (October 20, 2011) [6].

Land disputes regarding access to justice in the protection of land rights. For instance, the case of *Bochan v. Ukraine* (July 7, 2008) [7].

Land disputes pertaining to the right to respect for private life. An example of this is the case of *Grymkovskaya v. Ukraine* (July 21, 2011) [8].

Considering the ongoing scientific, technical, and social developments, we believe it is essential to expand this classification. Additional categories could provide a more comprehensive analysis of specific aspects of land disputes and their legal ramifications:

Land disputes concerning expropriation compensation – these involve cases where land has been seized from owners for state purposes, raising questions about adequate compensation. Examples include *Dacia S.R.L. v. Moldova* [9] and *Jahn and Others v. Germany* [10].

Land disputes related to environmental issues – these cases involve scenarios where land rights may be complicated by the necessity of protecting the environment or adhering to environmental regulations. Relevant cases include *Guerra and Others v. Italy* (Application No. 14967/89, decision dated February 19, 1998) [11] and *Dubetska and Others v. Ukraine* (Application No. 30499/03, decision dated February 10, 2011) [12].

Land disputes concerning the rights of Indigenous Peoples – these cases highlight situations where the land rights of indigenous populations may be overlooked or compromised due to historical or contemporary factors. A significant case in

this context is *Cyprus v. Turkey* (Application No. 25781/94, decision dated May 10, 2001) [13].

Given the context outlined above, it is evident that lawyers have begun to increasingly rely on decisions from the European Court of Human Rights (ECtHR) to substantiate their positions, making this approach a standard practice. This trend underscores the significance of the European legal order in shaping national legal systems, assisting in the maintenance of a balance between universal principles and the unique characteristics of each country. Each case not only highlights specific aspects of land-related legal relationships but also contributes to a legal framework that profoundly influences the interpretation of legislation and the application of legal norms. Therefore, the decisions of the ECtHR should be examined through the lens of precedent.

According to legal theory, a precedent comprises two primary components: *ratio decidendi* and *obiter dictum* [14, p. 91–100]. The *ratio decidendi* refers to the portion of a court's decision that articulates the legal principles that served as the foundation for the ruling in that particular case. This component outlines the fundamental legal standards upon which the court based its decision, which may stem from a specific legal norm or another legal rationale that courts must reference in their rulings. It is this aspect of the decision that should be binding on all subsequent court judgments related to similar situations.

For instance, in cases involving expropriation compensation, such as *Dacia S.R.L. v. Moldova*, the Court elucidates essential principles regarding the adequacy of compensation that must be considered in future disputes of a similar nature. This illustrates how the *ratio decidendi* in such cases shapes legal precedents and norms. The *ratio decidendi* creates a normative legal framework that should not only apply to the parties involved in a specific case but also extend to other relevant entities. Thus, the *ratio decidendi* functions as a norm within the context of case law.

Conversely, the remaining portion of the judgment, known as *obiter dictum*, includes the court's remarks on issues that are not directly pertinent to the judgment's core content. Unlike the *ratio decidendi*, these statements do not establish new legal principles nor do they provide justification for the court's final decision. It is important to emphasize that the legal significance lies specifically in the norms or principles articulated in the court's resolutions. This can be understood as a logical chain of law enforcement: legal norms and principles acquire substantive meaning, constituting the *ratio decidendi*, which is articulated in a judicial ruling. Consequently, the assertion that the decisions of the European Court of Human Rights (ECtHR) provide new interpretations and activate legal norms indicates that the leading role in this process is played by the *ratio decidendi* – the foundation of the legal decision.

To further comprehend the specific nature of ECtHR decisions as sources of law, it is useful to reference a classification of legal sources (or forms) of law. This classification identifies primary sources as legal texts in which legal norms are first officially formulated, while secondary sources are derived from these primary sources. Secondary sources include official legal documents that interpret the content of primary sources, clarify legal norms, and formulate what are known as "secondary norms." In this framework, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms serves as the primary source of law, containing "primary norms." In contrast, the decisions of the European Court of Human Rights are considered secondary sources of law, as they embody "secondary norms."

The concepts discussed above clarify the role of ECtHR decisions within the system of legal sources. The legal positions established by the ECtHR function as *ratio decidendi* within the structure of its decisions, as they express the court's stance on specific legal issues, with answers rooted in the individual articles of the European Convention. Therefore, whenever

the ECtHR articulates its legal position on particular matters, these decisions become sources of legal authority – effectively setting precedents.

It can be concluded that the acts of the European Court of Justice are not solely focused on law enforcement; they also encompass a norm-setting component embedded in the court's legal positions. These positions adapt the European Convention for the Protection of Human Rights to the social and legal realities of member states of the Council of Europe. The norms within the Convention often contain declarative language that requires further development and specification to effectively regulate public relations. The European Court of Justice plays a crucial role in this development; by utilizing its legal tools, the court establishes new rules of law based on the provisions of the Convention and its protocols (interpretative rules). These new rules provide essential guidance for the subjects of law in the member states.

This in-depth analysis of the European Court of Human Rights (ECHR) as a source of land law in Ukraine reveals that this international institution plays a decisive and significant role that extends beyond merely supervising the observance of human rights. The ECHR profoundly influences the development of national land legislation. Specifically, its decisions provide important legal positions that embody the principles of fairness, proportionality, and due process

in matters related to land rights. These rulings assist national judicial authorities in understanding the boundaries of their decisions and compel states to adhere to international standards, thereby enhancing the protection of citizens' rights.

Furthermore, recommendations for aligning national legislation with the standards established in ECHR decisions are crucial. This process should be viewed not merely as a technical adjustment but as a strategic step toward Ukraine's integration into the European legal community. Given that land relations are at the forefront of socio-economic and political discourse in Ukraine, it is vital for legislators, judges, and lawyers to leverage the experience and legal positions articulated by the ECHR to implement fair and transparent mechanisms for resolving land disputes.

Overall, the findings of this study affirm that the ECHR's practice represents a vital source for the development and enhancement of land law in Ukraine. This, in turn, holds significant promise for improving the protection of citizens' rights and establishing effective law enforcement practices that align with European standards. Achieving this will necessitate the active involvement of scholars, practitioners, and legislators in the process of harmonizing national norms with international standards, which will undoubtedly foster greater legal confidence and stability in Ukraine's land relations.

REFERENCES

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. Рада Європи. *Офіційний вісник України* від 16.04.1998 р. № 13, № 32 від 23.08.2006, стор. 270. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 09.11.2024).
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-ІУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>. (дата звернення: 09.11.2024).
3. Коваленко Т. О. Практика Європейського суду з прав людини як джерело земельного права України. *Юридична Україна*. 2016. Вип. 11. С. 82–88.
4. Рішення ЄСПЛ у справі «Остапенко проти України» від 4 червня 2007 р. № 17341/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_229. (дата звернення: 09.11.2024).
5. Рішення ЄСПЛ у справі «Довженко проти України» від 12 січня 2012 р. № 36650/03. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SOO01151>. (дата звернення: 09.11.2024).
6. Рішення ЄСПЛ у справі «Риськовський проти України» від 20 жовтня 2012 р. №29979/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854. (дата звернення: 09.11.2024).
7. Рішення ЄСПЛ у справі «Бочан проти України» від 03 грудня 2007 р. №22251/08. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_209. (дата звернення: 09.11.2024).
8. Справа «Гримковська проти України» (Заява № 38182/03): Рішення, Справа від 21.07.2011. Європейський суд з прав людини. *Офіційний вісник України* від 15.05.2012 р., № 35, стор. 100, стаття 1320.
9. ECHR decision on the case of Dacia S.R.L. v. Moldova of 19 February 2009. № 3052/04). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf> (date of access: 09.11.2024).
10. ECHR decision on the case of Jahn and Others v. Germany of 22 January 2005. №46720/99, 72203/01 and 72552/01. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-69560&filename=001-69560.pdf> (date of access: 09.11.2024).
11. ECHR decision on the case of Guerra and Others v. Italy of 19 February 1998. №116/1996/735/932. URL: <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/02/ECtHR-1998-Guerra-and-Ors-v-Italy.pdf> (date of access: 09.11.2024).
12. ECHR decision on the case of Dubetska and Others v Ukraine of 10 February 2011. № 30499/03. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-103273> (date of access: 09.11.2024).
13. ECHR decision on the case of Cyprus v. Turkey of 10 May 2001. №25781/94. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-59454&filename=CASE%20OF%20CYPRUS%20v.%20TURKEY.pdf> (date of access: 09.11.2024).
14. Karen Reid. A Practitioner's Guide to the European Convention on Human Rights. London: Thomson/Sweet & Maxwell, 2012. 915 p.

ГІРНИЧА РЕНТА ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИРОДОРЕСУРСНИХ ВІДНОСИН

MINING RENT AS A MEANS OF STATE REGULATION OF NATURAL RESOURCE RELATIONS

Задихайло Д.Д., к.ю.н.,
доцент кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Панасенко К.А., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено теоретичні та практичні аспекти гірничої ренти як інструменту державного регулювання природоресурсних відносин в Україні. Розглянуто економічну природу гірничої ренти, механізми її формування та особливості розподілу між державою, видобувними компаніями та місцевими громадами. Проаналізовано сучасний стан системи рентних платежів, виявлено основні недоліки чинного механізму рентного регулювання, зокрема недосконалість методики визначення розміру платежів та неефективність їх адміністрування. Досліджено міжнародний досвід регулювання рентних відносин у добувній галузі та можливості його адаптації до українських реалій. Запропоновано напрями вдосконалення механізму рентного регулювання, включаючи впровадження гнучких ставок рентної плати, що враховують кон'юнктуру ринку, модернізацію системи обліку видобутку корисних копалин та оптимізацію розподілу рентних доходів між бюджетами різних рівнів. Особливу увагу приділено екологічній складовій рентного регулювання та необхідності створення ефективного механізму спрямування частини рентних платежів на відновлення довкілля. Обґрунтовано важливість впровадження прогресивної шкали рентних платежів, що враховує якісні характеристики родовищ та рівень світових цін на сировину. Розглянуто питання вдосконалення системи моніторингу та контролю за видобутком корисних копалин, включаючи впровадження автоматизованої системи обліку та електронної звітності. Запропоновано створення спеціального фонду розвитку видобувних регіонів для фінансування інфраструктурних проєктів та соціальних програм. Проаналізовано необхідність посилення ролі місцевих громад у контролі за використанням природних ресурсів та розподілом рентних платежів. Визначено перспективні напрями реформування системи рентного регулювання з урахуванням завдань сталого розвитку та європейської інтеграції України.

Ключові слова: гірничая рента, природні ресурси, надрокористування, рентні платежі, державне регулювання, екологічна відповідальність, місцеві бюджети.

The article explores theoretical and practical aspects of mining rent as an instrument of state regulation of natural resource relations in Ukraine. The economic nature of mining rent, mechanisms of its formation, and peculiarities of distribution between the state, mining companies, and local communities are examined. The current state of the rental payment system is analyzed, revealing the main shortcomings of the existing rental regulation mechanism, particularly the imperfect methodology for determining payment amounts and inefficient administration. International experience in regulating rental relations in the mining industry and possibilities for its adaptation to Ukrainian realities are studied. Directions for improving the rental regulation mechanism are proposed, including the implementation of flexible rental rates that consider market conditions, modernization of the mineral extraction accounting system, and optimization of rental income distribution between budgets of different levels. Special attention is paid to the environmental component of rental regulation and the necessity of creating an effective mechanism for directing part of rental payments to environmental restoration. The importance of implementing a progressive scale of rental payments that takes into account the qualitative characteristics of deposits and the level of world commodity prices is substantiated. Issues of improving the system of monitoring and control over mineral extraction, including the implementation of an automated accounting system and electronic reporting, are considered. The creation of a special fund for the development of mining regions to finance infrastructure projects and social programs is proposed. The necessity of strengthening the role of local communities in controlling the use of natural resources and the distribution of rental payments is analyzed. Prospective directions for reforming the rental regulation system are identified, taking into account sustainable development objectives and Ukraine's European integration.

Key words: mining rent, natural resources, subsoil use, rental payments, state regulation, environmental responsibility, local budgets.

В умовах сучасного розвитку економіки України особливої актуальності набуває питання ефективного використання природних ресурсів, зокрема корисних копалин. Гірничая рента, як економічний інструмент регулювання природоресурсних відносин, відіграє ключову роль у забезпеченні балансу між інтересами держави як власника надр та приватного бізнесу як надрокористувача. Проте наявна система рентного регулювання в Україні характеризується недосконалістю механізмів вилучення та розподілу рентних доходів, що призводить до втрати значної частини потенційних надходжень до державного бюджету та стримує розвиток регіонів, де здійснюється видобуток корисних копалин.

Реформування системи рентних відносин у гірничодобувній галузі має стати одним із пріоритетних напрямів державної політики України. Впровадження прогресивної шкали рентних платежів, що враховуватиме якісні характеристики родовищ та рівень світових цін на сировину, дозволить створити справедливую систему розподілу рентної ренти між державою, видобувними компаніями та місцевими громадами. Більше того, вдосконалення

механізму рентного регулювання сприятиме залученню інвестицій у модернізацію виробництва, впровадженню ресурсозберігаючих технологій та забезпеченню сталого розвитку територій видобутку. Особливої уваги потребує також питання спрямування частини рентних платежів на відновлення довкілля та розвиток соціальної інфраструктури регіонів.

Теоретичне осмислення сутності гірничої ренти бере свій початок від класичних економічних досліджень. У сучасному розумінні гірничая рента являє собою додатковий дохід, який отримують суб'єкти господарювання від використання надр, що характеризуються кращими природними умовами розробки та якісними показниками корисних копалин [1, с. 6]. Як зазначають В. Міщенко та Б. Данилишин у своїх дослідженнях, економічна природа гірничої ренти базується на монополії держави на природні ресурси та різноякісності природних умов їх видобування, що створює можливість отримання надприбутків [1, с. 8].

Формування гірничої ренти відбувається під впливом комплексу факторів, серед яких визначальними є геоло-

гічні умови залягання корисних копалин, їх якісні характеристики, розташування відносно ринків збуту та транспортної інфраструктури. Ю.В. Галинська підкреслює, що в структурі гірничої ренти можна виділити два основних види: диференціальну ренту I роду, яка утворюється внаслідок різниці у природних умовах розробки родовищ, та диференціальну ренту II роду, що виникає в результаті додаткових інвестицій у підвищення ефективності видобутку [2, с. 142].

Особливістю формування гірничої ренти в добувній промисловості є її тісний зв'язок із світовими цінами на мінеральну сировину та технологічним рівнем виробництва. При цьому важливо розуміти, що рентний дохід формується не лише за рахунок природних факторів, але й значною мірою залежить від ефективності управління виробництвом та інвестицій у його модернізацію [3, с. 45]. У цьому контексті особливої важливості набуває питання справедливого розподілу рентного доходу між державою як власником надр та підприємствами-надрокористувачами, які здійснюють інвестиції у розробку родовищ.

Сучасні дослідження показують, що ефективна система вилучення та розподілу гірничої ренти повинна забезпечувати баланс інтересів усіх учасників рентних відносин [2, с. 144]. При цьому механізм рентного регулювання має враховувати не лише економічні аспекти надрокористування, але й необхідність забезпечення раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки видобутку [3, с. 52]. Це особливо актуально в контексті переходу до концепції сталого розвитку та необхідності збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь.

Державне регулювання природоресурсних відносин в Україні здійснюється через систему правових, економічних та адміністративних механізмів. Основним інструментом такого регулювання виступає рентна плата за користування надрами, яка регулюється статтею 28 Закону України «Про надра» та забезпечує вилучення частини надприбутку, отриманого видобувними підприємствами внаслідок експлуатації природних ресурсів [4]. У системі державного регулювання важливу роль відіграє також ліцензування надрокористування та встановлення спеціальних дозволів на видобуток корисних копалин згідно зі статтею 16 Закону України «Про надра».

Система платежів за користування надрами в Україні включає декілька складових, визначених Податковим кодексом України: рентну плату за видобуток корисних копалин, плату за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, а також екологічний податок [5, с. 82]. Ефективність цієї системи значною мірою залежить від методики визначення розміру рентних платежів та механізму їх адміністрування.

Міжнародний досвід регулювання рентних відносин у добувній галузі демонструє різноманітність підходів до формування системи платежів за користування надрами. У більшості розвинених країн використовується комбінована система рентних платежів, яка включає фіксовані платежі (роялті) та податки на надприбуток [6, с. 47]. Такий підхід забезпечує стабільні надходження до бюджету та одночасно дозволяє вилучати надприбутки, що виникають при сприятливій кон'юктурі ринку.

Також необхідно сказати, що одним з важливих чинників державного регулювання природоресурсних відносин є забезпечення прозорості та ефективності використання рентних платежів, що регулюється статтею 31 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Світова практика показує, що значна частина рентних доходів має спрямовуватися на розвиток регіонів видобутку, відновлення довкілля та створення спеціальних фондів для майбутніх поколінь.

Особливу увагу варто приділити питанню екологічної складової природокористування, яка регламентується Законом України «Про оцінку впливу на довкілля»

[7]. Згідно з цим законодавчим актом, надрокористувачі зобов'язані проводити оцінку впливу планованої діяльності на довкілля та впроваджувати заходи щодо мінімізації негативних наслідків. Це включає розробку та реалізацію програм рекультивативних порушених земель, відновлення водних ресурсів та збереження біорізноманіття.

Важливим аспектом державного регулювання є також впровадження інноваційних технологій у процеси видобутку та переробки корисних копалин. Відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність», держава стимулює впровадження ресурсозберігаючих технологій через механізми податкових пільг та державної підтримки інноваційних проектів. Це сприяє підвищенню ефективності використання природних ресурсів та зменшенню негативного впливу на навколишнє середовище [8].

В Україні система рентних платежів формується на основі складної структури законодавчих та нормативних актів. Основним регулюючим документом є Податковий кодекс України, зокрема стаття 251, яка визначає складові рентної плати: користування надрами для видобування корисних копалин, використання радіочастотного ресурсу, спеціальне використання води та лісових ресурсів [9]. В нафтогазовій галузі застосовуються окремі формули розрахунку, які враховують специфіку видобутку – глибину залягання покладів та геологічні умови розробки родовищ.

Визначення бази оподаткування здійснюється відповідно до затвердженої Методики визначення вартості запасів і ресурсів корисних копалин родовища. База розраховується за фактичною вартістю видобутих корисних копалин. До розрахунку включається вартість основної сировини та всіх супутніх компонентів, що можуть бути використані в промисловості [10].

Розподіл рентних доходів між бюджетами різних рівнів залишається предметом активних дискусій. Бюджетний кодекс України встановлює, що 5% рентної плати від видобутку нафти, газу та конденсату спрямовується до місцевих бюджетів територій видобутку. Проте цей відсоток не забезпечує належного розвитку видобувних регіонів та не компенсує екологічні збитки від промислової діяльності [11].

Механізм визначення справедливої частки природної ренти потребує вдосконалення. Поточний рівень вилучення ренти в Україні залишається нижчим порівняно з іншими країнами-експортерами природних ресурсів. Внаслідок цього державний бюджет недоотримує значні кошти, тоді як видобувні компанії отримують надприбутки.

Чинний механізм рентного регулювання має низку недоліків. Ставки рентної плати недостатньо гнучкі та не враховують динаміку світових цін на сировину, особливо у вуглеводневому секторі. Також відсутні дієві механізми стимулювання впровадження ресурсозберігаючих технологій через систему рентних платежів.

Адміністрування рентних платежів вимагає підвищення прозорості. За даними міжнародної Ініціативи прозорості видобувних галузей, Україна має посилити контроль за нарахуванням та сплатою рентних платежів. Особливої уваги потребує вдосконалення методів обліку фактичних обсягів видобутку та визначення ринкової вартості продукції [12, с. 145].

Норвезька модель рентного регулювання демонструє ефективність прогресивного оподаткування надприбутків нафтогазових компаній у поєднанні зі стимулюванням інвестицій у геологорозвідку. Подібна система могла б працювати в Україні з урахуванням місцевих особливостей ресурсної бази та економічних умов.

Екологічна складова рентного регулювання вимагає посилення. Закон передбачає спрямування частини рентних платежів на природоохоронні заходи, проте практична реалізація цієї норми залишається неефективною. Необ-

хідно розробити нові механізми цільового використання рентних надходжень для захисту довкілля та відновлення порушених територій.

Модернізація системи рентних платежів потребує комплексного підходу та врахування міжнародного досвіду. Першочерговим завданням є запровадження гнучких ставок рентної плати, які враховуватимуть не лише вид корисних копалин, але й економічні умови їх видобутку та реалізації. За даними Міністерства фінансів, запровадження такого підходу дозволить збільшити надходження до бюджету на 15–20% [13]. Важливим елементом модернізації має стати впровадження електронної системи обліку видобутку корисних копалин, що забезпечить точний розрахунок бази оподаткування.

Удосконалення методики визначення рентних платежів передбачає перехід до розрахунку ставок на основі світових біржових цін на відповідні види сировини. Такий підхід, закріплений у проекті Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення рентного регулювання» [14], дозволить оперативно реагувати на зміни кон'юнктури ринку та забезпечить справедливе вилучення надприбутків.

Проблема справедливого розподілу рентних доходів потребує законодавчого врегулювання пропорцій розподілу між бюджетами різних рівнів. Згідно з дослідженнями провідних економістів, оптимальною є модель, за якої 30% рентних платежів спрямовується до місцевих бюджетів територій видобутку [15]. Це забезпечить фінансову спроможність громад для реалізації програм соціально-економічного розвитку та екологічної реабілітації територій.

Важливим напрямом є створення спеціального фонду розвитку видобувних регіонів. Кошти фонду мають спрямовуватися на фінансування інфраструктурних проєктів, розвиток соціальної сфери та впровадження природоох-

ронних заходів. Механізм наповнення фонду передбачає відрахування фіксованого відсотка від загальної суми рентних платежів.

Підвищення ефективності державного регулювання природоресурсних відносин вимагає вдосконалення системи моніторингу та контролю. Необхідно запровадити автоматизовану систему обліку видобутку та реалізації корисних копалин, що дозволить зменшити ризики заниження бази оподаткування. Система має інтегруватися з існуючими базами даних фіскальних органів та забезпечувати оперативний обмін інформацією.

Важливим елементом вдосконалення механізму рентного регулювання є стимулювання раціонального використання природних ресурсів. Доцільно запровадити систему податкових пільг для підприємств, які впроваджують ресурсозберігаючі технології та забезпечують комплексну переробку сировини. При цьому розмір пільг має корелювати з досягнутим рівнем ресурсозбереження.

Окрема увага має приділятися питанням екологічної відповідальності надрокористувачів. Необхідно законодавчо закріпити обов'язковість формування ліквідаційного фонду для фінансування робіт з рекультивациі порушених земель та відновлення довкілля після завершення видобутку. Розмір відрахувань до фонду має визначатися на основі експертної оцінки майбутніх витрат на відновлювальні роботи.

Підвищення прозорості рентного регулювання потребує розширення участі громадськості у контролі за використанням природних ресурсів. Доцільно створити публічну систему моніторингу надходження та використання рентних платежів, що забезпечить доступ громадськості до інформації про обсяги видобутку, нараховані та сплачені платежі, їх розподіл між бюджетами різних рівнів [16].

ЛІТЕРАТУРА

1. Міщенко В., Данилишин Б. Природно-ресурсна рента і рентна політика в Україні. Економіка України. 2003. № 12. С. 4–14.
2. Галинська Ю. В. Державне регулювання розподілу природно-ресурсної ренти в національній економіці : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.03 / Сумський державний університет. Суми, 2018. 485 с.
3. Данилишин Б. М., Міщенко В. С. Рентна політика в Україні : монографія. Київ : Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, 2004. 67 с.
4. Про надра : Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-вр#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
5. Економічні та інституціональні засади надрокористування в Україні / В. С. Міщенко та ін. Київ : ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2020. 264 с.
6. Михайлов В. А. Стратегічні корисні копалини України та їхня інвестиційна привабливість : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2023. 371 с.
7. Про оцінку впливу на довкілля : Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
8. Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
9. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 30.10.2024).
10. Про затвердження Методики визначення вартості запасів і ресурсів корисних копалин родовища або ділянки надр : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 р. № 1117. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1117-2004-п> (дата звернення: 30.10.2024).
11. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 30.10.2024).
12. EITI Ukraine Report 2021-2022. Kyiv : EITI Ukraine, 2023. 178 p.
13. Про схвалення Концепції реформування системи рентних платежів : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2023 р. № 356-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356-2023-р> (дата звернення: 30.10.2024).
14. Проєкт Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення рентного регулювання» від 05.05.2023 р. № 5465. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71865 (дата звернення: 30.10.2024).
15. Звіт про результати дослідження системи рентного регулювання в Україні. Київ : Інститут економіки природокористування, 2023. 245 с.
16. Світовий досвід управління природними ресурсами : аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2023. 86 с.

**ПРАВОВА ОХОРОНА ЛІСІВ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ****LEGAL PROTECTION OF FORESTS UNDER MARTIAL LAW:
CURRENT ISSUES AND CHALLENGES**

**Крикун А.В., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

**Росомаха З.Р., студентка IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

Вступ. Стале лісокористування, охорона довкілля та відновлення лісових масивів навіть під час повномасштабної війни залишаються пріоритетними напрямками сьогодення. Запровадження воєнного стану на території України зумовило особливу потребу у правовій охороні лісового фонду, пов'язаній насамперед із захистом їх від незаконних рубок, мінування, пожеж та інших проявів можливого шкідливого впливу, який здатен забезпечити стабільність у використанні лісів та збереженню їх для подальшого післявоєнного відновлення.

Шляхом критичного осмислення проблематики правового регулювання охорони лісового фонду України на сучасному етапі у роботі висвітлено ключові зміни, які відбулися у їх правовому регулюванні у зв'язку з введенням воєнного стану, проаналізовано юридичну відповідальність, яка настає за знищення або пошкодження лісового фонду, процедуру відшкодування завданих збитків, а також коротко окреслено рекомендації Світового банку та WWF щодо процесу відновлення лісового господарства.

Мета. Метою дослідження є розкриття специфіки правової охорони лісів в умовах воєнного стану, особливостей юридичної відповідальності, процедури відшкодування завданої шкоди з урахуванням міжнародного досвіду.

Результати. Охарактеризовано негативні наслідки впливу збройної агресії на лісові екосистеми, а також основні заходи стосовно їх охорони в умовах воєнного стану.

Проаналізовано, що запропоновані законодавчі зміни, пов'язані з впровадженням електронної форми лісорубного квитка, використання лісів виключно для потреб оборони, проведення заходів щодо виявлення, вилучення та знешкодження вибухонебезпечних предметів та розробка дієвих стратегій попередження виникнення пожеж є досить важливими у напрямку подолання сучасних викликів, які стоять перед Україною у сфері збереження лісового фонду нашої держави. Водночас, наголошено на тому, що використання лісів для допомоги Збройним Силам України може призвести до того, що під виглядом санітарних рубок вирубуватимуться насадження, які цього не потребують, наслідком чого стане повне знищення лісової екосистеми.

Визначено, що на сьогодні питання притягнення винних до кримінальної відповідальності не забезпечено єдністю правозастосування на практиці, існування методики обрахування завданої шкоди не забезпечується належними юридичними механізмами їх реалізації, а діяльність компенсаційних комісій ускладнюється у зв'язку з відсутністю дієвої процедури їх дії та непередбаченості форс-мажорних обставин.

Досліджено міжнародний досвід створення ефективного компенсаційного механізму відшкодування шкоди, завданої збройною агресією, аби здійснити оцінку можливості його адаптації для потреб України та подальшої імплементації.

Ключові слова: екологічне право, воєнний стан, шкода, заподіяна навколишньому природному середовищу, правове регулювання охорони лісів.

Introduction. Sustainable forest management, environmental protection and restoration of forests, even during a full-scale war, remain a priority today. The introduction of martial law in Ukraine has led to a special need for legal protection of the forest fund, primarily related to protecting them from illegal logging, mining, fires and other manifestations of possible harmful effects, which can ensure stability in the use of forests and their preservation for further post-war restoration.

Through a critical reflection on the issues of legal regulation of protection of the forest fund of Ukraine at the present stage, the article highlights the key changes that have occurred in their legal regulation in connection with the introduction of martial law, analyses the legal liability arising from the destruction or damage to the forest fund, the procedure for compensation for damages, and briefly outlines the recommendations of the World Bank and WWF on the process of forestry restoration.

Purpose. The purpose of the study is to reveal the specifics of legal protection of forests under martial law, the peculiarities of legal liability, and the procedure for compensation for damage, taking into account international experience.

Results. The article describes the negative effects of armed aggression on forest ecosystems, as well as the main measures for their protection under martial law.

The author analyses that the proposed legislative changes related to the introduction of an electronic form of a logging ticket, use of forests exclusively for defence purposes, measures to detect, remove and neutralise explosive devices, and development of effective fire prevention strategies are quite important in overcoming the current challenges facing Ukraine in the field of preservation of the forest fund of our country. At the same time, it is noted that the use of forests to help the Armed Forces of Ukraine may lead to the fact that under the guise of sanitary felling, plantations that do not need it will be cut down, resulting in the complete destruction of the forest ecosystem.

It is determined that at present, the issue of bringing perpetrators to criminal liability is not ensured by the unity of law enforcement in practice, the existence of a methodology for calculating the damage caused is not ensured by proper legal mechanisms for their implementation, and the activities of compensation commissions are complicated due to the lack of an effective procedure for their operation and the unpredictability of force majeure circumstances.

The article examines the international experience of creating an effective compensation mechanism for compensation for damage caused by armed aggression in order to assess the possibility of its adaptation to the needs of Ukraine and further implementation.

Key words: environmental law, martial law, damage caused to the environment, legal regulation of forest protection.

Постановка проблеми. Ліси є невід'ємною складовою навколишнього природного середовища, а їхні ресурси становлять один із ключових елементів національної екосистеми, які внаслідок бойових дій зазнали значних збитків.

Законодавчі зміни, які були внесені до низки нормативно-правових актів, на сьогодні не повною мірою вирі-

шують проблеми, пов'язані з правовою охороною лісового фонду України. Впровадження електронної форми лісорубного квитка, використання лісів виключно для потреб оборони, проведення заходів щодо виявлення, вилучення та знешкодження вибухонебезпечних предметів, розробка дієвих стратегій попередження виникнення пожеж

є досить важливими заходами у напрямку подолання сучасних викликів, проте можуть мати негативні наслідки, пов'язані, зокрема, зі зловживанням громадянами своїм правом на проведення рубок. Також не вирішеним залишається питання притягнення винних до кримінальної відповідальності, яке характеризується надмірною розгалуженістю та диференціацією. Певні складнощі має і діяльність компенсаційних комісій, що зумовлено недостатньою ефективністю їх на практиці та непередбаченістю виникнення форс-мажорних обставин.

Відсутність належної правової регламентації охорони лісів, компенсаційного механізму відшкодування збитків, завданих лісовому фонду, зумовлює необхідність детального дослідження цього інституту.

Теоретичні та практичні аспекти впливу воєнного стану на лісові екосистеми України висвітлено у достатньо великій кількості наукових робіт, здійснених такими науковцями як Г. В. Кірейцева, С. В. Хоменко [4], Н. П. Ковальчук, Н. О. Толстуха [5], Д. С. Ковтун [6], А. Д. Кузик, В. І. Товарянський [8], С. В. Зібцев, О. М. Сошенський, Й. Г. Голдаммер, В. В. Миронюк, О. А. Борсук, В. В. Гуменюк, В. Л. Мешкова, О. В. Василюк, І. Ф. Букша [10], В. Г. Хашев [14], М. Х. Шершун, В. Ю. Касюхнич [16] та ін. У раніше проведених дослідженнях наголошувалося на основних заходах, необхідних для належної охорони лісів, найбільш поширених факторах негативного впливу на лісові ресурси, а також впливі воєнного стану на лісові екосистеми України. Важливість самостійного дослідження цього питання першочергово обумовлена потребою у з'ясуванні заходів, які були б дійсно важливими та ефективними при вирішенні питання захисту лісів та їх подальшого відновлення, з'ясуванні відповідальності винних за знищення чи пошкодження лісового фонду, а також проведенні аналізу діяльності міжнародних інституцій, таких як Світовий банк та WWF, задля можливості розуміння доцільності адаптації їхнього досвіду для потреб України.

Розкриття специфіки правової охорони лісів в умовах воєнного стану, особливостей юридичної відповідальності за знищення та пошкодження лісового фонду становитиме мету дослідження. Також передбачається проведення аналізу міжнародного досвіду стосовно удосконалення збереження лісових масивів.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабне вторгнення РФ позначилося, з-поміж іншого, на навколишньому природному середовищі, зумовивши значний негативний вплив на нього. Особливого впливу у зв'язку з бойовими діями зазнав лісовий фонд України. Так, з 2014 року активні бойові дії у Східних регіонах України призвели до виникнення значної кількості забруднених та замінованих територій, у тому числі лісів [8, с. 17]. Після 24 лютого 2022 року ситуація ще більше загострилась, адже зазнавати постійних ракетних обстрілів почали усі ліси на території України, що мало наслідком виникнення пожеж, які знищують цілі екосистеми, відновлення яких у майбутньому триватиме не одне десятиліття. Минування лісів натомість унеможливило безпечний доступ громадян до лісових масивів, проведення запланованих робіт у лісових господарствах та спричинило дефіцит коштів внаслідок знаходження підприємств лісової галузі на самофінансуванні [5, с. 92].

Проведення рубок без відповідного на це дозволу є одним із найбільш поширених деструктивних чинників, пов'язаних із діяльністю людини та використанні нею відповідних ресурсів у економічних цілях [16, с. 48]. Виснажливе використання угідь, нехтування нормами законодавства стосовно їх збереження та відтворення спричинили значну кількість проблем, до яких належать насамперед забруднення лісів та атмосферного повітря, недостатній розвиток лісової інфраструктури, неможливість швидкого їх відновлення. Поштовхом для врегулю-

вання усіх цих нагальних питань стало введення в Україні воєнного стану.

Так, на період його дії та упродовж шести місяців після його припинення або скасування постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання ведення лісового господарства у період дії правового режиму воєнного стану та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 724» від 23.04.2024 р. № 454 (далі – Постанова № 454) визначено, що вирубка дерев і чагарників проводиться у випадках, коли це потрібно для забезпечення оборони та безпеки держави, у зв'язку зі зміною оперативної обстановки в районах бойових дій, а також за запитом військових адміністрацій та командування, з урахуванням відповідних особливостей [2].

Відповідно, можна помітити, що подібні зміни до процедури проведення рубок лісів у теперішній ситуації можуть призвести до того, що під виглядом санітарних рубок вирубуватимуться насадження, які їх не потребують, що може мати наслідком повне знищення лісової екосистеми. Водночас, це урядове рішення важливе для посилення обороноздатності та безпеки України, адже відтепер рубки лісів мають проводитись за чітко визначеною процедурою шляхом звернення військового командування до Державного агентства лісових ресурсів України (далі – Держлісагентства).

На додаток до цього, п. 8 Порядку реалізації експериментального проекту щодо видачі спеціального дозволу на спеціальне використання лісових ресурсів (лісорубного квитка) в електронній формі, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.05.2023 р. № 483, передбачається видача лісорубного квитка в електронній формі за заявою заявника через Єдину екологічну платформу «ЕкоСистема» або через Портал «Дія» [13]. Для порівняння, п. 3 Порядку видачі спеціальних дозволів на використання лісових ресурсів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.05.2007 р. № 761, передбачалася виключно паперова форма лісорубного квитка за встановленим Додатком 1 до цієї Постанови зразком [12].

Відтак, подібні зміни суттєво спростять процедуру оформлення лісорубного квитка та сприятимуть цим самим зменшенню бюрократичної тяганини, корупційного впливу та зменшенню випадків притягнення осіб до адміністративної відповідальності за порушення встановленого порядку користування лісосічним фондом, виготовлення та вивезення деревини.

Ще однією проблемою, яка особливо гостро постала перед лісовими екосистемами з початком повномасштабного вторгнення, стало мінування лісових територій. Першочергово варто зазначити, що на сьогодні чинне законодавство не містить спеціальних процедур і положень щодо процесу розмінування лісів, а також нормативних актів щодо управління цими екосистемами, забрудненими вибухонебезпечними предметами (наприклад, наказів про розмінування, переліків документацій, які б виключали окремі території зі списку небезпечних місць, тощо).

Державною стратегією управління лісами України до 2035 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1777-р (далі – Стратегія), абз. 7 підрозділу Розділу IV основним завданням визначено плату за організацію заходів з лісового господарства у зоні відчуження та на ділянках, яким було завдано шкідливого впливу, зумовленого війною, яке втілюватиметься шляхом виявлення, вилучення та знешкодження вибухонебезпечних предметів (розмінування, зокрема гуманітарного) у лісах на деокупованих територіях [1]. Крім того, у нашій країні наразі не вистачає досвідчених кадрів і належного обладнання для розмінування лісів, тому Оперативним планом реалізації у 2022–2024 роках Стратегії визначено осіб, відповідальних за виявлення, вилучення та знешкодження вибухонебезпечних предметів [1].

Прийняті заходи є вкрай необхідними для якомога швидшого розмінування лісових та прилеглих територій в зонах, що зазнали впливу воєнних дій, та подальшого їх відновлення, чіткий розподіл яких між окремо визначеними органами дозволить забезпечити їх ефективне післявоєнне відродження. Проте знову ж таки подібні нововведення не повною мірою враховують проблематику, яка існує на цей момент, пов'язану насамперед із нестачею фахівців у галузі знешкодження вищезгаданих предметів, адже до повноважень визначених Операційним планом органів більшою мірою віднесено контроль за проведенням подібних заходів, а не здійснення відповідної процедури.

Наступний деструктивним фактором впливу на лісові екосистеми є пожежі та інші надзвичайні стихійні лиха. Аналізуючи масштаби збитків, які вони завдали довкіллю та екосистемам внаслідок воєнних дій, можна зробити висновок, що лісові пожежі складають значну небезпеку для біорізноманіття та природних ресурсів, ефективне управління якими на сьогодні є визначальним задля охорони лісів і забезпечення стабільного розвитку природи та суспільства [4, с. 22]. Першим кроком на шляху до цього може бути розробка дієвих стратегій, спрямованих на відновлення постраждалих екосистем та попередження подальших лісових пожеж в умовах військових дій.

Запропоновані зміни є досить важливими у напрямку подолання сучасних викликів, які стоять перед Україною у сфері збереження довкілля, особливо лісових ресурсів. Вони сприятимуть більш ефективній охороні, захисту, раціональному використанню та відтворенню лісів України, а також забезпечать встановлення балансу між екологічними, економічними та соціальними функціями ведення лісового господарства. Крім того, ці нововведення започаткують процес вдосконалення нормативно-правової бази, необхідної для забезпечення стабільного функціонування лісової галузі в особливий період.

Важливу роль в управлінні лісовими екосистемами та їх відновленні відіграє діяльність міжнародних інституцій, спрямована на забезпечення експертних оцінок завданої шкоди, формулювання рекомендацій щодо відновлення та подальшого лісорозведення. Такі організації, як Світовий банк та Всесвітній фонд природи (WWF), активно працюють над аналізом впливу військових дій на лісовий фонд України, зокрема, через проведення детальних досліджень та розробку конкретних стратегій для забезпечення дієвості ефективного лісоуправління.

У звіті Світового банку «Швидка оцінка шкоди та потреб» (RDNA3) від 23 березня 2023 року здійснено детальний аналіз збитків у лісовому масиві, а також визначено площу територій, забруднених вибухонебезпечними предметами, що серйозно ускладнює відновлення екосистем. Цей документ містить також системні рекомендації щодо впровадження вдосконаленого планування, яке включає у себе розробку стратегій для очищення забруднених територій від бойових дій, оцінку потреб у ресурсах та залучення міжнародних партнерів для підтримки у залісенні та відновленні лісів [15].

Всесвітнім фондом природи (WWF) було опубліковано звіт «Лісоуправління на територіях, забруднених вибухонебезпечними предметами», присвячений комплексному аналізу проблеми управління лісовими ресурсами на територіях, що постраждали від військових дій та забруднені вибухонебезпечними предметами [10]. У ньому наголошується на важливості розробки особливого стандарту для ефективного лісоуправління, формуванні стратегій для результативного розмінування лісів. Ці загальні рекомендації були розширені та викладені у ще одному звіті від цієї організації: «Україна – стійке економічне відновлення для людей і природи». Ними безпосередньо запропоновано: 1) розробити чіткий план дій щодо управління, розведення лісових екосистем, котрі зазнали пошкоджень або були знищені внаслідок війни, з урахуванням аспектів роз-

мінування; 2) модернізувати операції щодо цифровізації; 3) удосконалити охорону лісового сектору від незаконних рубок [10].

Діяльність міжнародних інституцій, таких як Світовий банк і Всесвітній фонд природи, є вирішальною для управління Лісовим фондом України та його відновлення, особливо в умовах, коли лісові масиви зазнають значних руйнувань внаслідок збройної агресії. Їх експертні оцінки та пропозиції допомагають не лише оцінити масштаби шкоди, а й визначити пріоритетні напрямки роботи для подальшого відтворення екосистем.

Так, ефективне управління та відновлення лісових екосистем у зонах, які постраждали від військових дій, потребує комплексного підходу, який включає міжнародну співпрацю, експертні оцінки, розробку спеціальних стандартів управління, модернізацію законодавства щодо здійснення незаконних рубок та впровадження новітніх технологій. Розглянуті звіти додатково підкреслюють важливість втілення закріплених рекомендацій в реальність, розроблення діючих механізмів відшкодування шкоди, а також потребу в здійсненні стратегічного планування, яке враховуватиме як питання щодо відновлення лісового фонду, так і безпеку територій, забруднених вибухонебезпечними предметами.

Питання щодо притягнення до юридичної відповідальності за випадки знищення або пошкодження лісового фонду, які здійснюють російські військові на території України, ґрунтується на нормах національного законодавства з урахуванням положень міжнародного права.

Кваліфікація таких діянь може здійснюватися за наявності складу кримінального правопорушення передбачене статтями, що окреслені розділом VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля» Кримінального кодексу України (далі – КК): 1) знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу (ст. 245 КК); 2) незаконна порубка, незаконне перевезення, зберігання, збут лісу (ст. 246 КК) [7].

Окрім наведеного, у зв'язку з застосуванням заборонених методів та засобів ведення воєнних дій з боку держави-агресора, заподіяння шкоди лісам мають бути кваліфіковані за порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК) [7]. Про це свідчить, що ратифікованими Україною міжнародними договорами, а саме Конвенцією про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1976 р., Додатковим протоколом до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протоколом I) від 8 червня 1977 р. закріплюються положення щодо заборони використання засобів впливу на природне середовище під час військових дій, що мають на меті або можуть завдати значний та довготривалий негативний вплив на довкілля [17; 3].

Негативний вплив збройного конфлікту на лісові масиви призводить до значної шкоди довкіллю та здоров'ю людей, яка може бути складною, тривалою і, здебільшого, незворотною. Тому у разі масового знищення об'єктів рослинного світу або вчинення інших дій, що можуть призвести до екологічної катастрофи, дії загарбників можуть бути кваліфіковані за ст. 441 Кримінального кодексу України як екоцид [7].

Тож, можемо визначити, що знищення або пошкодження лісів та інших об'єктів рослинного світу в Україні можуть бути кваліфіковані статтею 438 КК за умови, що такі дії відбулися в контексті здійсненні бойових дій із застосуванням заборонених методів та засобів ведення війни й спричинили широкомасштабну, довготривалу та серйозну шкоду довкіллю. У випадку, коли зв'язок із бойовими діями відсутній, відповідальність за наявності складу кримінального правопорушення буде визначатися за ст. 441 КК («Екоцид») [14, с. 161]. Якщо не буде заподіяна значна та довготривала шкода, не буде просте-

жуватись масовість знищення об'єктів лісового фонду, то такі діяння можуть бути кваліфіковані за ст. 245 або ст. 246 КК [14, с. 158].

Механізм притягнення винних до юридичної відповідальності за кримінальні правопорушення проти навколишнього середовища водночас повинен передбачати й чітко закріплену процедуру відшкодування шкоди, завданої лісовим масивам. Наразі вкрай важливо на законодавчому рівні закріпити дієвий механізм обрахування заподіяних збитків, бо це впливатиме на ефективність правозастосування, оскільки без чітких критеріїв їх оцінки важко довести вину правопорушників та забезпечити справедливості у компенсуванні шкоди.

На сучасному етапі основним регулюючим нормативно-правовим актом щодо вирішення з питання, що стосується визначення втрат лісового фонду від завданої шкоди, спричиненої війною, є постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» від 20 березня 2022 року № 326.

Підпунктом 13 пункту 2 цієї постанови розкривається, що саме відноситься до втрат лісового фонду, встановлюється показник, що підлягає їх оцінюванню, визначається Держлісагенство, як орган, що є відповідальним у цьому напрямку й містить відсилне положення щодо визначення шкоди та збитків до Методики визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженої наказом Міндовкілля від 5 жовтня 2022 року № 414 (далі – Методика) [11].

З аналізу положень у окреслених вище підзаконних нормативно-правових актах можна спостерігати тенденцію, що законодавцем передбачається відображення у більшій мірі лише економічну та господарсько-ресурсну компоненти шкоди, заподіяної лісовим масивам на території України у зв'язку з діяннями держави-агресора. Однак при визначенні завданих збитків слід не обмежуватись виключно природоресурсовими складовими, оскільки не тільки вони є визначальними [6, с. 117–118]. Це підтверджується положенням змісту ч. 2 ст. 1 Лісового кодексу України, відповідно до якого, ліси за своїм призначенням та місцезнаходженням виконують більш різноманітні функції, такі як: захисні, рекреаційні, естетичні, оздоровчі, тощо [9].

На сьогодні чинне національне законодавство не містить закріплення такого явища як екосистемні послуги. Однак Державною стратегією управління лісами України до 2035 року, що схвалена розпорядженням КМУ від 29 грудня 2021 р. № 1777-р передбачається однією з стратегічних цілей розвитку лісгосподарського господарства запровадження монетизації екосистемних послуг у окресленій сфері [1].

Нагального вирішення потребує питання щодо створення компенсаційних комісій, котрі відповідно до Методики є компетентними у справах щодо фіксування фактів, пов'язаних з заподіяної шкоди лісовим масивам та обрахування збитків [11]. Слід підкреслити, що наразі на законодавчому рівні не закріплено дієвого механізму їх дії, не передбачаються існування форс-мажорних обставини, що ускладнюватимуть встановлення точного розміру заподіяної шкоди лісовому фонду, внаслідок збройної агресії.

На сучасному етапі важливо забезпечити належне виявлення, в подальшому належне документування та фіксацію екологічної шкоди, впровадження як і на національному, так і на міжнародному рівнях дієвого компенсаційного механізму. Залучення експертів і фахівців, які мають досвід в оцінці завданих збитків щодо правопорушень проти довкілля, матиме суттєве значення для верифікації даних та їх подальшого використання у міжнародних судових інстанціях. Крім того, необхідно кваліфіковано підходити до оцінювання та прорахування шкоди, завдану

лісовому фонду України за законодавчо закріпленими методиками, щоб це в подальшому стало основою для отримання в повному обсязі компенсації.

Для створення ефективного механізму компенсації шкоди, завданої навколишньому середовищу внаслідок російської агресії на території України, варто враховувати вже існуючий міжнародний досвід. Показовим прецедентом є діяльність Компенсаційної комісії ООН у справі Ірак-Кувейт, де було обраховано не лише прямі збитки, а й довгострокові екологічні наслідки, що виникли внаслідок збройного конфлікту [18]. Для фінансування компенсаційного фонду Комісія використовувала відрахування від продажу іракської нафти, що забезпечувало стабільний потік коштів на виплату компенсацій [18]. Цей досвід може бути адаптований для потреб України, яка наразі стикається зі схожими викликами, розглядаючи такі підходи, як створення спеціального міжнародного фонду, здійснення фінансування за рахунок активів агресора, та сприяти формуванню дієвої процедури оцінки шкоди, завданої навколишньому середовищу.

Слід підкреслити, що механізм відшкодування повинен бути структурованим і ефективним, а тому повинен включати не лише орган, який розглядатиме позови, але й водночас фонд, з рахунків якого в подальшому здійснюватиметься виплата компенсацій. Джерела наповнення останнього можливі, зокрема, за рахунок заморожених активів РФ, а також прибутків від нафтогазових контрактів, як це було зроблено у випадку з Іраком. Ключовим для впровадження такого органу є формування чітко закріпленої нормативно-правової основи, зокрема, через міжнародні угоди та правові акти, які б надали законні підстави використовувати ці кошти з метою відшкодування завданих збитків навколишньому середовищу.

Підсумовуючи викладене зробимо загальний висновок про те, що на сучасному етапі функціонування лісів в Україні найбільш ефективним способом їх захисту буде формування єдиного і досконалого нормативно-правового регулювання, закріплення чіткого механізму притягнення винних до юридичної відповідальності, а також визначення належної процедури відшкодування шкоди як на міжнародному, так і національному рівнях.

Наразі варто розпочати розробку чітких процедур та конкретного плану дій стосовно відновлення лісів, аби подальше післявоєнне лісоутворення було нормативно забезпечене та було надано дозвіл на проведення процесу лісорозведення на ділянках, які зазнали негативних наслідків збройного конфлікту. Так, ефективне управління та відновлення лісів України, що зазнали впливу останнього, повинно здійснюватися відповідно до встановлених державних програм, після їх попереднього розмінування, ліквідації наслідків пожеж, очищення від забруднень та проведених санітарних заходів. Розглянуті звіти Світового банку та WWF додатково підкреслюють важливість втілення закріплених ними рекомендацій в реальність, розроблення дієвих механізмів відшкодування шкоди та здійснення необхідного стратегічного планування.

Крім того, на сьогодні особливо гострим є питання щодо визначення втрат лісового фонду від шкоди, спричиненої війною, обрахування яких у національному законодавстві обмежується лише економічними та господарсько-ресурсними компонентами шкоди, ігноруючи при цьому інші важливі функції, які виконують ліси. До того ж досі на законодавчому рівні не закріплено дієвого механізму дії компенсаційних комісій – органів, компетентних у справах щодо фіксування фактів завдання збитків лісовим масивам та обрахуванням збитків. Це може мати наслідком ускладнення встановлення точного розміру заподіяної шкоди лісовому фонду внаслідок збройної агресії.

У такому випадку пропонуємо запровадити чіткі компенсаційні механізми за шкоду, завдану лісовим екосистемам внаслідок російської агресії на території України,

із врахуванням вже існуючого міжнародного досвіду, прикладом чого є діяльність Компенсаційної комісії ООН у справі Ірак-Кувейт, під час якої було обраховано не лише прямі збитки, завдані навколишньому середовищу, а й довгострокові екологічні наслідки, що виникли внаслідок збройного конфлікту, а для фінансування компенсаційного фонду використано відрахування від про-

дажу іракської нафти, які слугували надійним джерелом виплати компенсацій.

У підсумку варто зазначити, що механізм відшкодування повинен бути комплексним та гнучким, а тому повинен включати не лише орган, який розглядатиме позови, але й джерело подальших виплат компенсацій, наповнення якого може бути можливим за рахунок заморожених активів рф.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державна стратегія управління лісами України до 2035 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1777-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-2021-%D1%80#n10> (дата звернення: 05.11.2024).
2. Деякі питання ведення лісового господарства у період дії правового режиму воєнного стану та внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 724: Постанова КМУ від 23 квітня 2024 р. № 454. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/454-2024-p#Text> (дата звернення: 05.11.2024).
3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 05.11.2024).
4. Кірейцева Г. В., Хоменко С. В. Аналіз масштабів шкоди, завданої лісовими пожежами довкіллю та екосистемам внаслідок воєнних дій. Лісові пожежі в умовах війни : збірник тез доповідей Круглого столу, м. Львів, 24 травня 2024 року. Львів: ЛДУ БЖД, 2024. С. 21–23.
5. Ковальчук, Н. П., Толстушко Н.О. Лісові фітоценози України в умовах воєнного стану. Сільськогосподарські машини. № 48. 2022. С. 88–92.
6. Ковтун, Д. С. Шкода, заподіяна лісовому фонду України збройною агресією рф: еколого-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. № 3. 2023. С. 115–119.
7. Кримінальний кодекс України № 2341-III від 5 квітня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 05.11.2024).
8. Кузик А. Д., Товарянский В. І. Вплив воєнних дій на лісові екосистеми України та їх післявоєнне відновлення. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. №27. 2023. С. 16–22.
9. Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р. № 3852-XII/ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#n473> (дата звернення: 05.11.2024).
10. Лісоуправління на територіях, забруднених вибухонебезпечними предметами / С.В. Зібцев, О.М. Сошенський, Й.Г. Голдаммер, В.В. Миролюк, О.А. Борсук, В.В. Гуменюк, В.Л. Мешкова, О.В. Василюк, І.Ф. Букша – WWF-Україна, 2022. 148 с.
11. Методика визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України № 414 від 05 жовтня 2022 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1308-22#Text> (дата звернення: 05.11.2024).
12. Про врегулювання питань щодо спеціального використання лісових ресурсів: Постанова КМУ від 23 травня 2007 р. № 761 (в редакції від 01.11.2024 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2007-p#Text> (дата звернення: 05.11.2024).
13. Про реалізацію експериментального проекту щодо видачі спеціального дозволу на спеціальне використання лісових ресурсів (лісорубного квитка) та сертифіката про походження лісоматеріалів та виготовлених з них пиломатеріалів в електронній формі: Постанова КМУ від 12 травня 2024 р. № 483. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2023-p#Text> (дата звернення: 05.11.2024).
14. Хашев В.Г. Проблемні питання кваліфікації випадків знищення або пошкодження лісових масивів та інших об'єктів рослинного світу, що вчиняють російські військові в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 83: частина 3. 2024. С. 156–162.
15. Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення: Лютий 2022 – Лютий 2023 (Ukrainian). Washington, D.C.: World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/099062823034041908/P18017401fe8430010af21016afb4ebc8c4/>
16. Шершун М. Х., Касюхнич В. Ю. Економічна складова розвитку лісової галузі в умовах воєнного стану. *Збалансоване природо-користування*. 2023. № 1. С. 45–52.
17. Convention on the prohibition of military or any other hostile use of environmental modification technique New York, 10 December 1976. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1978/10/19781005%2000-39%20AM/Ch_XXVI_01p.pdf (дата звернення: 05.11.2024).
18. Resolution 2621. The situation between Iraq and Kuwait (UN Compensation Commission). UNSCR. URL: <http://unscr.com/en/resolutions/2621>.

НОВЕЛИ ЗАКОНОДАВСТВА ЄС ЩОДО ЗЕЛЕНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВПРОВАДЖЕННЯ

EU LEGISLATIVE NOVELTIES ON THE GREEN ECONOMY AND PROSPECTS FOR ITS IMPLEMENTATION

Лозо О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Ялі А.І., студентка I курсу магістратури факультету приватного права та підприємництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена новим положенням законодавства Європейського Союзу, що поширюється на підприємства та стосується звітності зі сталого розвитку та належної обачності. Зосереджено увагу на екологічній складовій Директиви про корпоративну звітність зі сталого розвитку та Директиви про належну обачність щодо корпоративної сталості.

Зроблено узагальнений огляд екологічного законодавства ЄС, яке було передумовою розробки та прийняття директив, увага на яких зосереджена у статті. Проаналізовано головні положення директив, що розглядаються, сферу їх застосування, основні переваги та недоліки, а також надано оцінку щодо перспектив та можливих ризиків їх впровадження.

Розглянуто вимоги щодо інформації про основні екологічні показники, які мають бути висвітлені у звітності компаній зі сталого розвитку, користь та необхідність такого висвітлення. Зокрема, йдеться про інформацію про вуглецевий склад продукції, забруднення води в процесі виробництва, електронні відходи, пакування, інші види відходів, токсичні викиди, інформацію про ризики, пов'язані зі зміною клімату, енергетичну ефективність, інвестування у чисті технології, зелене будівництво, відновлювальну енергетику та захист біорізноманіття.

Підкреслюється важлива роль директив у створенні нових можливостей для перегляду звичних підприємницьких підходів, стимулюванні змін у бізнес-процесах, впровадженні сталих практик, залученні лідерів бізнес-сектору до охорони навколишнього середовища та досягненні цілей сталого розвитку.

У статті наголошується на тісному зв'язку двох директив, необхідності комплексного їх застосування для досягнення максимальної ефективності. Водночас акцентується увага на недопустимості їх розуміння як тотожних, адже ці акти є взаємодоповнюючими.

Зроблено висновок, що прийняття директив є значним кроком Європейського Союзу до досягнення цілей сталого розвитку. Незважаючи на можливе виникнення складнощів для компаній у перехідний період, пов'язаних зі зростанням витрат на забезпечення виконання нових вимог, директиви у довгостроковій перспективі матимуть позитивний вплив не тільки для довілля, але й для держави, суспільства й самих компаній.

Ключові слова: сталий розвиток, екологічне законодавство, корпоративна звітність зі сталого розвитку, належна обачність щодо корпоративної сталості, європейське екологічне право, законодавство ЄС, зелена економіка.

The article is devoted to the new provisions of the European Union legislation affecting businesses, specifically related to sustainability reporting and due diligence. The focus is on the environmental component of the Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD) and the Corporate Sustainability Due Diligence Directive (CSDDD).

The article provides a general overview of the EU environmental legislation, which served as a foundation for the development and adoption of the directives discussed. The main provisions of the examined directives, their scope of application, key advantages and disadvantages are analyzed, as well as an assessment of the prospects and the potential risks of their implementation is provided.

The article highlights the requirements for reporting on the main environmental factors that shall be disclosed in the companies' sustainability reports. The benefits and necessity of such disclosures are indicated. This includes information on the carbon footprint of products, production water pollution, electronic waste, packaging and other types of waste, toxic emissions, climate information, energy efficiency, investments in clean technologies and renewable energy, as well as investments in green construction and biodiversity protection.

The important role of the directives in creating new opportunities for revising traditional business practices, driving changes in business processes, implementing sustainable practices, engaging business leaders in environmental protection and achieving sustainable development goals is emphasized.

The article points out the close connection between the CSRD and CSDDD, stressing the need for their comprehensive application for achieving maximum efficiency. At the same time, the inadmissibility of equating them is underscored, as these acts are complementary to each other.

It was concluded that the adoption of the directives represents a significant step by the European Union towards achieving sustainable development goals. Despite the potential challenges for companies during the transition period, including increased costs to comply with new requirements, the directives are expected to have a positive long-term impact not only on the environment but also on the state, society and the companies themselves.

Key words: sustainable development, environmental legislation, corporate sustainability reporting, corporate sustainability due diligence, european environmental law, EU legislation, green economy.

Паризька кліматична угода та прийняття Цілей сталого розвитку (ЦСР) Організацією Об'єднаних Націй у 2015 році стали поворотним моментом в активізації дій суспільства щодо подолання проблеми зміни клімату та забезпечення сталого розвитку.

У березні 2018 року Європейська Комісія представила «План дій щодо фінансування сталого зростання». План дій складається з десяти ключових заходів, які можна поділити на три основні категорії: 1) переорієнтація капіталовкладень до більш сталої економіки; 2) інтеграція сталого розвитку в управління ризиками; 3) сприяння розкриттю

інформації про сталий розвиток та сталі механізми корпоративного управління [1].

У грудні 2019 року Європейська Комісія представила «Європейський зелений курс» (the European Green Deal) – комплекс політичних заходів, спрямованих на досягнення кліматичної нейтральності Європи до 2050 року. Відповідно до нього у 2021 році набув чинності Європейський кліматичний закон (European Climate Law), який зобов'язує держави-члени досягти нульових викидів парникових газів до 2050 року.

У відповідь на ці події також розвивається законодавство щодо розкриття інформації про сталий розвиток.

У 2014 році була прийнята Директива про нефінансову звітність (the Non-Financial Reporting Directive, NFRD), яка стала стартовою точкою для обов'язкового звітування в ЄС. NFRD зобов'язувала великі «суб'єкти суспільного інтересу» зі штатом понад 500 співробітників розкривати нефінансову інформацію [2]. Після NFRD були прийняті й інші акти, зокрема Регламент розкриття інформації про стале фінансування (Sustainable Finance Disclosure Regulation, SFDR), який вимагає від компаній-виробників фінансових продуктів та фінансових консультантів розкривати конкретну інформацію щодо ризиків сталого розвитку [3]. Невдовзі були прийняті Регламент про таксономію 2020 року, який ввів систему класифікації екологічних сталих економічних діяльностей [4] та Регламент щодо капітальних вимог 2019 року (CRR II), який включав стандарти розкриття інформації про кліматичні ризики для великих кредитних установ [5].

У листопаді 2022 року ЄС прийняв Директиву про корпоративну звітність зі сталого розвитку (the Corporate Sustainability Reporting Directive, CSRD), яка замінить NFRD. Аналізу саме цієї директиви та Директиви про належну обачність щодо корпоративної сталості (the Corporate Sustainability Due Diligence Directive, CSDDD), яка була прийнята згодом, їх основних положень, сфери та перспектив впровадження присвячена ця стаття.

CSRD значно розширює коло компаній, які підпадають під мандат звітування про сталий розвиток, та вводить більш детальні вимоги до звітності, включаючи обов'язок звітувати відповідно до Європейських стандартів звітності про сталий розвиток (ESRS), інтеграцію інформації про сталий розвиток в управлінські звіти, вимогу зовнішнього аудиту та цифрового маркування наданої інформації [6]. Перший набір ESRS був прийнятий Європейською комісією у вигляді делегованих актів у липні 2023 року [7]. Стандарти ESRS охоплюють цілу низку напрямків, пов'язаних з довкіллям, соціальною сферою та корпоративним управлінням (ESG), включно з кліматичними змінами, біорізноманіттям, правами людини тощо. Основним призначенням стандартів ESRS є надання простої та логічно зрозумілої інформації про сталий розвиток.

Застосування CSRD з фінансового року 2024 стане обов'язковим для всіх великих європейських компаній з чисельністю понад 500 працівників, а також для середніх і малих компаній, за винятком мікропідприємств, цінні папери яких котируються на регульованому ринку Європейського Союзу. Директива також поширюється на неєвропейські торгові компанії, які генерують понад 150 мільйонів євро чистого доходу на рік в ЄС і мають хоча б одну дочірню компанію або філію, що перевищує цей поріг доходу. Це розширення кола зобов'язаних компаній призведе до значного збільшення кількості компаній, які будуть зобов'язані публікувати звіти про сталий розвиток – з приблизно 11 700 до приблизно 49 000 у всьому Союзі [8, с. 600].

Директива адаптує терміни, сфери та стандарти застосування нових правил звітування про сталий розвиток до можливостей та ресурсів окремих категорій компаній. Бізнеси, що підпадають під дію директиви, повинні подавати публічно доступні та детальні нефінансові звіти з низки аспектів сталого розвитку своєї діяльності, а також про вплив зовнішніх факторів сталого розвитку на поточну діяльність, ринкову позицію та розвиток компаній.

Директива є посиленням наявних європейських правил створення та публікації звітів про сталий розвиток, запроваджених NFRD 2014 року, які більше не відповідають вимогам до досягнення цілей Європейського зеленого курсу та успішного переходу ЄС до сталого економічного та соціального розвитку.

Періодичні звіти компаній про сталий розвиток дозволять всім більш реалістично оцінювати досягнуті результати у вирішенні проблем сталого розвитку в економіці,

а також прогрес у досягненні цілей, визначених у Паризькій угоді, Агентством ООН з питань сталого розвитку, Європейським зеленим курсом, Планом дій з фінансування сталого зростання та іншими делегованими актами, що регулюють перехід до сталої економіки та суспільства.

Прийнявши NFRD, ЄС зробив значний крок для стимулювання бізнес-сектору до зміцнення сталого розвитку. Проте, незважаючи на певний прогрес у прозорості звітування, експертні аналізи та консультації в органах ЄС визначили її недостатність для реалізації поставлених цілей. Було виявлено прогалини у всіх основних питаннях, пов'язаних зі сталим розвитком, включаючи інформацію про викиди парникових газів і негативні впливи на біорізноманіття. Чимало компаній взагалі не публікували звіти про сталий розвиток, а опублікована інформація була обмежена за критеріями релевантності, надійності та порівнянності [8, с. 604].

Хоча у 2017 році Комісія опублікувала необов'язкові рекомендації для звітування нефінансової інформації [9], а в 2019 році додаткові рекомендації для покращеного звітування щодо інформації про кліматичні ризики [10], якість інформації про стійкість у звітах компаній, що входять до відповідних категорій, не покращилася [11].

Залежно від специфіки економічного сектору, звітність про сталий розвиток повинна містити стандартизовану інформацію щодо основних екологічних показників, зокрема про вплив компаній на навколишнє середовище, їх залежність від повітря, води, землі та біорізноманіття. Інформація про вуглецевий склад продукції, забруднення води в процесі виробництва, електронні відходи, пакування, інші види відходів, токсичні викиди тощо, уможливить глибоке розуміння впливу компаній на проблеми сталого розвитку та основних ризиків, що з цього випливають.

Інформація щодо клімату має стосуватись ризиків, пов'язаних зі зміною клімату, а також здатності суспільства вистояти в різних кліматичних сценаріях та планів адаптації до змін клімату. Корисною буде й інформація про рівень викиду вуглецю та інших парникових газів, обсяги та механізми їх нейтралізації. Належним чином має бути представлена інформація про енергетичну ефективність, особливо щодо зниження енергоспоживання, підвищення енергозбереження та використання відновлювальних джерел енергії. Питання інвестування у чисті технології, зелене будівництво, відновлювальну енергетику та захист біорізноманіття також має бути висвітлена у звітності [8, с. 602].

Комплексні зміни, які запроваджуються CSRD, мають забезпечити, щоб інформація про сталий розвиток у звітності компаній була на значно вищому рівні релевантності, надійності, можливості перевірки та порівняння, ніж за попереднім регулюванням.

Проте запровадження нового регулювання може мати і певний негативний вплив на бізнес. Хоча компанії, які раніше публікували звіти про сталий розвиток, вже мали пов'язані з цим витрати, але нові стандарти звітування, ймовірно, створять додаткові адміністративні, кадрові та інші витрати для них. Це може призвести до зростання виробничих витрат і цін на продукцію, та, як наслідок, до зниження конкурентоспроможності в глобальному контексті. Тому видається, що не зайвою буде технічна підтримка державних установ та фінансова участь у витратах на підготовку звітів, принаймні в перші роки застосування Директиви.

Важливо, аби представники бізнесу не розглядали CSRD лише як необхідність виконання низки формальних вимог. Директива відкриватиме нові можливості для перегляду звичних підприємницьких підходів, стимулюватиме трансформацію бізнесу та бізнес-процесів, впровадження сталих практик, підвищення прозорості та надійності нефінансової звітності.

Більше того, компанії зможуть отримати й певні переваги, адже публікація екологічної інформації сприятиме залученню зацікавлених інвесторів, збільшенню прихильності громадськості, небайдужої до охорони навколишнього середовища, та, звісно, співпраці з партнерами, які високо цінують свою репутацію.

Роль компаній у вирішенні екологічних, соціальних та економічних проблем все більше привертає увагу законодавця. Інший важливий документ, який здійснює регулювання підприємницької діяльності та залучає бізнес до реалізації цілей сталого розвитку – Директива про належну обачність щодо корпоративної сталості (the Corporate Sustainability Due Diligence Directive, CSDDD), яка набрала чинності 25 липня 2024 року. Вона має на меті «сприяти зеленому переходу й захисту прав людини в Європі та за її межами» [12].

Директива торкнеться компаній, що займаються виробництвом товарів або наданням послуг, дистрибуцією, транспортуванням або зберіганням продукції та налічують щонайменше 1000 співробітників і мають оборот мінімум 450 мільйонів євро. За приблизними оцінками, під дію CSDDD підпадає 6 000 компаній у ЄС та близько 900 компаній за його межами [13, с. 6].

Ця директива вимагає від компаній, які підпадають під її дію, впровадження процесу належної обачності щодо прав людини та навколишнього середовища. Такі компанії повинні не лише здійснювати моніторинг власної діяльності, діяльності своїх дочірніх компаній та бізнес-партнерів у ланцюгу постачання через процедури, політики та кодекси поведінки, спрямовані на виявлення негативного впливу на навколишнє середовище (наприклад, забруднення), та права людини (наприклад, використання дитячої праці). Компанії повинні також запобігати або принаймні належним чином пом'якшувати потенційно негативні наслідки та припиняти або принаймні зменшувати ступінь фактичних негативних наслідків. Якщо компанія не дотримується цих вимог, вона може бути відповідальною за збитки, що виникли внаслідок цих негативних наслідків, навіть якщо ці наслідки є віддаленими, наприклад, якщо бізнес-партнери компанії в Азії чи Африці забруднюють навколишнє середовище або використовують дитячу працю всупереч відповідним міжнародним конвенціям [14, с. 4].

Крім того, CSDDD передбачає обов'язок для великих компаній розробити та впровадити план переходу для пом'якшення зміни клімату, який має на меті забезпечити сумісність бізнес-моделі та стратегії компанії з переходом до стійкої економіки та обмеженням глобального потепління до 1,5° C відповідно до Паризької угоди та мети досягнення кліматичної нейтральності, визначеної у Регламенті ЄС 2021/1119.

Перевірки в межах CSDDD підлягає низка аспектів, що стосуються навколишнього середовища: 1) негативний вплив на природні ресурси (біологічне різноманіття, види під загрозою вимирання, об'єкти природної спадщини,

водно-болотні угіддя, моря та океани); 2) управління шкідливими для навколишнього середовища речовинами (ртуть, заборонені хімічні речовини, відходи, контрольовані речовини); 3) екологічна деградація, що впливає на безпеку, здоров'я, добробут людей та доступ до ресурсів (шкідливі зміни ґрунтів, забруднення води або повітря, викиди, надмірне використання води, деградація земель або інших природних ресурсів, виселення або експропріація земель, лісів та вод через придбання, розробку та використання, включаючи вирубку лісів).

Незважаючи на деякі критичні зауваження, нововведення у сфері належної перевірки забезпечення сталого розвитку корпоративним сектором дають підстави для оптимізму. Роль і мета бізнесу повільно, але незаперечно змінюються. Хоча порушення прав людини та екологічна шкода, які стали причиною таких нововведень, викликають сумніви щодо готовності та здатності компаній враховувати суспільні інтереси, сучасне законодавство ЄС включає бізнес у діалог про те, як запобігти такій шкоді у майбутньому. Це сприяє переосмисленню соціальних уявлень, які «представляють спільну основу для осмислення нашого соціального існування» [15, с. 4].

CSDDD, можливо, не містить усіх відповідей, але вона може надихнути на нове розуміння ролі права у розвитку сталих, дружніх до навколишнього середовища, бізнес-практик [16, с. 303].

Директива про належну обачність щодо корпоративної сталості (CSDDD) тісно пов'язана з Директивою про корпоративну звітність зі сталого розвитку (CSRD). Вони доповнюють одна одну в зусиллях з покращення стійкості та прозорості ланцюгів постачання в межах Європейського Союзу. Обидва документи узгоджуються з Рекомендаціями ОЕСР для багатонаціональних підприємств щодо відповідального ведення бізнесу і базуються на Рекомендаціях ООН щодо захисту прав людини, при цьому CSRD зосереджена на звітності та розкритті соціальних і екологічних впливів, ризиків і можливостей, тоді як CSDDD накладає зобов'язання, спрямовані на дії, вимагаючи від компаній активно досліджувати та усувати екологічні та соціальні наслідки їхньої діяльності та діяльності ланцюга постачання.

Таким чином, прийняття Директиви про корпоративну звітність зі сталого розвитку (CSRD) та Директиви про належну обачність щодо корпоративної сталості (CSDDD) є значним кроком Європейського Союзу до досягнення цілей сталого розвитку. Створення цих актів свідчить, в тому числі, і про здатність європейського законодавця оперативного реагувати на виклики, критично оцінювати актуальність існуючих актів та, за потреби, ухвалювати нові. Незважаючи на можливе виникнення складнощів для компаній у перехідний період, пов'язаних зі зростанням витрат на забезпечення виконання нових вимог, директиви у довгостроковій перспективі матимуть позитивний вплив не тільки для довілля, але й для держави, суспільства й самих компаній.

ЛІТЕРАТУРА

1. European Commission. Action plan: Financing sustainable growth. COM(2018) 97 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52018DC0097>.
2. European Parliament, & Council of the EU. Directive 2014/95/EU of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 amending directive 2013/34/EU as regards disclosure of non-financial and diversity information by certain large undertakings and groups. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32014L0095>.
3. European Parliament, & Council of the EU. Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 on sustainability-related disclosures in the financial services sector. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/2088/oj>.
4. European Parliament, & Council of the EU. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU) 2019/2088. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32020R0852>.
5. European Parliament, & Council of the EU. Regulation (EU) 2019/876 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 amending Regulation 575/2013 as regards the leverage ratio, the net stable funding ratio, requirements for own funds and eligible liabilities, counterparty credit risk, market risk, exposures to central counterparties, exposures to collective investment undertakings, large exposures, reporting and disclosure requirements, and Regulation 648/2012. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019R0876>.

6. European Parliament, & Council of the EU. Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/ 43/EC and Directive 2013/34/EU, as Regards Corporate Sustainability Reporting. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX:32022L2>.
7. European Commission. Commission delegated regulation (EU) supplementing directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council as regards sustainability reporting standards. Delegated regulation (EU) C(2023) 5303 final. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=PI_COM:C\(2023\)5303](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=PI_COM:C(2023)5303).
8. Odoabaša, R., & Marošević, K. Expected Contributions of the European Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD) to the Sustainable Development of the European Union. *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series (ECLIC)*. 2023. 7. P. 593–612. URL: <https://doi.org/10.25234/ecllc/27463>.
9. Communication from the Commission – Guidelines on non-financial reporting (methodology for reporting non-financial information) (OJ C. 215, 5.7.2017, p. 1–20). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52017XC0705%2801%29>.
10. Communication from the Commission – Guidelines on non-financial reporting: Supplement on reporting climate-related information (OJ C. 209, 20.6.2019, p. 1–30). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52019XC0620%2801%29>.
11. Hummel, K., Jobst, D. An Overview of Corporate Sustainability Reporting Legislation in the European Union. *Accounting in Europe*. 2024. 21(3). P. 320–355. URL: <https://doi.org/10.1080/17449480.2024.2312145>.
12. Press release 'Just and sustainable economy: Commission lays down rules for companies to respect human rights and environment in global value chains'. 23 February 2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_1145.
13. European Commission. Directive on Corporate Sustainability Due Diligence: Frequently asked questions. URL: https://commission.europa.eu/document/download/7a3e9980-5fda-4760-8f25-bc5571806033_en?filename=240719_CSDD_FAQ_final.pdf.
14. Paccès, Alessio Maria. Civil Liability in the EU Corporate Sustainability Due Diligence Directive Proposal: A Law & Economics Analysis. 2023. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4391121>.
15. Bartl Marija. Socio-Economic Imaginaries and European Private Law. *The Law of Political Economy (Cambridge University Press)*. 2020. URL: <https://ssrn.com/abstract=3317374>.
16. Mak, C. Corporate sustainability due diligence: More than ticking the boxes? *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 2022. 29(3). P. 301–303. URL: <https://doi.org/10.1177/1023263X221105714>.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ТРАНСКОРДОННОГО ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

CURRENT PROBLEMS OF INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF TRANSBOUNDARY AIR POLLUTION

Никонова М.Р., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття ґрунтується на аналізі впливу існуючого правового регулювання на стан вирішення проблеми трансграничного забруднення атмосферного повітря та з'ясуванні напрямків співпраці держав. На основі дослідження історичного контексту розвитку даної проблематики автор ілюструє думку про змінюваність підходів міжнародної спільноти до рівнів окреслення ситуації із забрудненням з внутрішнього до глобального контексту. Завдяки висвітленню кейсу «Trail Smelter» стають зрозумілими передумови формування глобальної політики боротьби та запобігання трансграничному забрудненню. В науковій роботі проаналізовано вплив дослідницького звіту «Перенесення забруднювачів повітря на великі відстані. Вимірювання та їх результати» Організації економічного співробітництва та розвитку 1977 року на подальший розвиток міжнародно-правового регулювання в цій сфері. Приділено детальну увагу з'ясуванню змісту Конвенції про трансграничне забруднення повітря на великі відстані 1979 року як вихідного інструменту міжнародної взаємодії держав. Запропоновано розглядати результативність акту з точки зору його якісної наповненості та кількісних показників, що відображають позитивні тенденції до скорочення обсягів викидів.

Висловлено позицію, за якої названий документ хоч і є в цілому ефективним регулятором правовідносин, він все ж залишається «недостатньо юридично наповненим» та позбавленим конкретики у визначенні заходів, яких мають вживати держави-підписанти задля досягнення прогресу у запобіганні трансграничному забрудненню. З'ясовано, що деякі держави принципово не приєднуються до низки Протоколів через високі граничні межі викидів та чіткість і суворість заходів, які вимагаються від держав, що ратифікують ці акти.

В статті згадується досвід взаємодії Чехії та Польщі в напрямку розвитку спільної трансграничної співпраці. Окрім цього наголошено на викликах, які уповільнюють забезпечення стану трансграничної екологічної безпеки в світі. Негативний вплив політичних суперечок між державами висвітлено через актуальну на 2024 рік ситуацію із забрудненням атмосферного повітря в Пакистані та Індії. Розглянуто також і роль війни як основної перешкоди нашої держави до виконання повною мірою міжнародно-правових зобов'язань в розглядуваній сфері, а саме наголошено на здатності багатьох забруднюючих речовин, які опиняються на території України через бойові дії росії мігрувати та транспортуватися повітряними масами на території зарубіжних країн.

Ключові слова: трансграничне забруднення атмосферного повітря на великі відстані, міжнародне екологічне право, охорона навколишнього природного середовища.

The article is based on the analysis of the impact of the existing legal regulation on the state of solving the problem of cross-border atmospheric air pollution and clarifying the directions of cooperation of the states. Based on the study of the historical context of the development of this issue, the author illustrates the opinion about the changeability of the approaches of the international community to the levels of delineation of the pollution situation from the domestic to the global context. Thanks to the coverage of the "Trail Smelter" case, the prerequisites for the formation of a global policy for combating and preventing transboundary pollution become clear. The scientific work analyzed the impact of the research report "Transportation of air pollutants over long distances. Measurements and their results" of the Organization for Economic Cooperation and Development in 1977 for the further development of international legal regulation in this area. Detailed attention is paid to clarifying the content of the Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution of 1979 as an initial instrument of international cooperation between states. It is proposed to consider the effectiveness of the act from the point of view of its qualitative content and quantitative indicators reflecting positive trends towards reducing the volume of emissions.

The author expresses the position that although this document is an effective regulator of legal relations in general, it still remains "insufficiently legally filled" and lacks specificity in determining the measures to be taken by the signatory States to achieve progress in preventing transboundary pollution. It has been found that some states do not accede to a number of Protocols as a matter of principle because of the high emission limits and the clarity and rigor of the measures required of states that ratify these acts.

The article describes the experience of cooperation between the Czech Republic and Poland in developing joint cross-border cooperation. In addition, the article emphasizes the challenges that slow down the state of transboundary environmental safety in the world. The negative impact of political disputes between states is highlighted through the current situation with air pollution in Pakistan and India in 2024. The author also considers the role of war as the main obstacle for our state to fully fulfill its international legal obligations in this area, namely, the ability of many pollutants that end up on the territory of Ukraine due to Russian military actions to migrate and be transported by air to foreign countries.

Key words: long-distance transboundary air pollution, international environmental law, environmental protection.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень та наукових публікацій. За даними Організації Об'єднаних Націй в світі щорічно в результаті забруднення атмосферного повітря та великої концентрації в ньому небезпечних речовин смертність населення внаслідок впливу цього деструктивного явища перевищує 7 мільйонів осіб. В світлі цього факту занепокоєння представників еколого-правової науки викликає не тільки забруднення території окремої країни, а й здатність деяких шкідливих речовин переноситися на тисячі кілометрів з однієї держави в іншу, що спричиняє розвиток проблеми трансграничного рівня, яка потребує загальносвітового вирішення, а значить спільних дій представників всього міжнародного співтовариства.

Незважаючи на успіхи світу в координації більшості держав у напрямку запобігання трансграничному забрудненню, кожного дня з'являються нові виклики, які сто-

ять на заваді тим здобуткам, які вже були зроблені в цій сфері. Яскравим прикладом згубного чинника, що негативно позначається на стані атмосферного повітря в світі, є війна, розпочата росією на території України майже 11 років тому. Застосування збройної сили країною-агресором не лише спричиняє катастрофічно велику кількість людських жертв щоденно, а й непоправно впливає на стан довкілля, зокрема і атмосферного повітря не тільки в Україні, а і на території інших держав.

З огляду на вищенаведене, проблема трансграничного забруднення повітря залишається актуальним предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема таких як: Самко О. [1], Найчук О. [10], Федак І. [7], Ільїн Ю. [2], Бюрне А. [3] та інших.

Метою статті є висловлення власного бачення стану врегульованості проблеми трансграничного забруднення повітря з огляду на міжнародні документи, що існують

в цій сфері, та заходи співпраці держав, які пропонуються такими актами. Задля досягнення мети слід детально проаналізувати міжнародні договори, які стосуються питання забруднення атмосферного повітря в транскордонному вимірі та зробити висновки про їх достатність/недостатність; з'ясувати ступінь виконання світовим співтовариством заходів, спрямованих на вирішення проблеми транскордонного забруднення атмосферного повітря та встановити, які фактори впливають на поширеність явища транскордонного забруднення.

Виклад основного матеріалу. Перші спроби ґрунтовно дослідити проблему забруднення атмосферного повітря датуються 50–60-ми роками минулого століття, коли вчені намагались боротися з викидами на місцевому рівні, тобто локально. Невдовзі окремі держави зробили висновки про неефективність самостійної боротьби із викидами в атмосферне повітря, бо вирішення цього питання нерідко потребує узгоджених дій декількох країн одночасно. Передусім йдеться про ситуацію, коли джерело забруднення знаходиться на території однієї держави, а вплив від такого забруднення відчувають мешканці сусідніх регіонів. Це пов'язано з тим, що забруднюючі речовини здатні з великою швидкістю перетинати політичні кордони та транспортуватися на великі відстані [1].

Перед безпосереднім аналізом міжнародно-правового регулювання, вважаю за доцільне проілюструвати проблему транскордонного забруднення за допомогою показового кейсу під назвою «Справа за участі урядів Канади та США «Trail Smelter», яку було вирішено за допомогою механізму міжнародного арбітражу [2, с. 25–26]. Суть спору полягала в тому, що діяльність канадського плавильного заводу «Smelter» призводила до значних викидів діоксиду сірки з труб цього підприємства у вигляді диму, який шляхом зосередження в повітряних масах та здатності мігрувати перенісся на територію землевладельців фермерів в США, чим спричинив непоправний вплив на рівень продуктивності сільськогосподарських угідь, а значить і призвів до значного зниження врожайності.

Знаковим є те, що остаточне рішення міжнародного арбітражу було винесено в 1941 році, тобто саме в той період, коли питання про охорону атмосферного повітря, тим більше в транскордонному контексті, взагалі не ставилось [2, с. 26–27]. Арбітражним органом було констатовано факт відсутності подібних міжнародно-правових прецедентів, які б стосувались питання транскордонного забруднення атмосферного повітря, а тим паче міжнародних правових приписів, які стосувались охорони атмосферного повітря в глобальному вимірі [3, с. 44].

Саме тому змістовною основою рішення арбітражу стала аналогія з національним законодавством США, а саме нормами, що стосувались водно-річкового права. Відтак, окрім визначення суми компенсації та зобов'язання заводу працювати у спеціальному режимі, арбітражна комісія наголосила на тому, що «згідно з міжнародно-правовими принципами і з урахуванням національного права США жодній державі не дозволено експлуатувати свою територію так, щоб це відображалось на стані сусідньої території, тобто завдавало шкоди як відносинам власності, так і конкретним особам» [2, с. 26].

Якщо тоді метою арбітражного розгляду було швидке врегулювання ситуації та примирення сторін шляхом узгодження міри компенсації, то у 1960-х роках суспільство дійшло висновку про необхідність переосмислення цієї проблематики на загальнозначущому рівні. Тоді були проведені перші дослідження у галузі екології і доведено причинно-наслідковий зв'язок між смертністю популяції деяких видів риб у Норвегії (Північна Європа) та викидами оксидів сірки та оксидів азоту з Південної Європи [4].

Поштовхом до розвитку ідеї необхідності правового регулювання боротьби з транскордонним забрудненням атмосферного повітря стала зацікавленість науковців

у причинах кислотного дощу, який наражав на небезпеку цілі екосистеми. Велика кількість викидів зумовила збільшення рівня концентрації кислотних сполук до критичного стану, що, як виявилось, було спричинено передусім перенесеними по світу забруднювачами [5].

Релевантним є дослідницький звіт «Перенесення забруднювачів повітря на великі відстані. Вимірювання та їх результати» [6], представлений Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) у 1977 році, який мав вирішальне значення у окресленні глобальності проблеми транскордонного забруднення атмосферного повітря. Метою звіту було визначити значимість як локальних, так і віддалених джерел забруднення з огляду на їх вплив на кислотність атмосферних опадів. Відтак, було встановлено, що викиди діоксиду сірки (SO₂), оксидів азоту (NO_x), летких органічних сполук, стійких органічних забруднювачів (CO₂), оксиду вуглецю (CO) і метану (CH₄) не тільки перебувають в атмосфері доволі тривалий час, а й набувають здатності переноситись на тисячі кілометрів. Результатом транспортування забруднюючих сполук в інші регіони є розсіювання небезпечних речовин, евтрофікація (яка є наслідком потрапляння у водойми забруднювачів з концентровано високими рівнями азоту), що має негативний вплив на природний баланс поживних речовин та різноманітність видів; підкислення, утворення приземного озону [7, с. 25].

У документі було наголошено на тому, що за допомогою лише національних заходів окремих країн успіхів у запобіганні цій проблемі не варто й очікувати. Дослідження показували, що на виникнення ситуації транскордонного забруднення чинили вплив такі фактори, як: великі обсяги шкідливих речовин, поширеність випадків зосередження значної кількості викидів та продуктів їх перетворення в атмосфері, їхня стійкість та здатність до подальшої міграції та пристосування до інших середовищ існування і неспостійність напрямку перенесення.

Автори звіту констатували, що в ситуації, коли фізичне джерело забруднення знаходиться в одній державі, а вплив від нього відчувається на території сусідньої, то обидві з країн мають кооперуватись задля вирішення спільної проблеми, яка не бачить меж чітко окреслених адміністративно-територіальних кордонів [6].

Після прийняття звіту міжнародне співтовариство активізувалось у напрямку розроблення вихідного міжнародного акта, який слугував би ефективним інструментом міжнародної співпраці держав у сфері запобігання перенесення забруднюючих речовин на великі відстані, бо, як з'ясувалось, неоднаковість нормативно-правового регулювання суміжних держав, різниця у рівнях соціально-економічних перетворень, неефективність поодиноких випадків співпраці гальмували процеси гармонізації поглядів держав на вирішення розглядуваної в статті проблеми [1].

Першим вагомим кроком світової спільноти стало підписання у 1979 році у місті Женева Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (далі – Конвенції) [8], яка на законодавчому рівні проголосила проблему забруднення атмосферного повітря глобальною проблемою всього міжнародного співтовариства. Аналіз приписів Конвенції дозволяє казати про екологічну взаємозалежність суміжних територій близькорозташованих держав, які мають підтверджувати готовність вирішувати питання транскордонного значення шляхом координації одна з одною.

Сторони-учасниці Конвенції зобов'язуються в рамках додержання її положень здійснювати заходи, направлені на пошуки ефективного вирішення проблеми перенесення забруднювачів на великі відстані, а саме: мінімізувати на національному рівні випадки значного забруднення атмосферного повітря та відвертати у разі його настання спричинені ним наслідки; обмінюватись інформацією

наукового, технічного, технологічного характеру; впроваджувати екологічно чисту політику шляхом розроблення національного законодавства.

Відповідно до статті 5 Конвенції держави-підписанти, в межах кордонів яких розміщені потенційно небезпечні для атмосферного повітря джерела викидів мають консультироваться з сусідніми державами, на території яких існує ризик поширення несприятливих наслідків транскордонного впливу та проводити взаємні переговори з приводу провадженої діяльності. Найчастіше країни з потужним промисловим комплексом і розвинутою матеріально-технічною базою виступають у якості «експортерів» екологічної безпеки через значні викиди з об'єктів промислового сектору економіки в атмосферне повітря [9].

Задля досягнення спільного інтересу суміжні країни обмінюються відомостями про обсяги викидів задля їх погодження країнами-сусідами в межах, що такому погодженню підлягають; обмінюються фахівцями; доповідають про стан та зміни в діяльності національних промислових підприємств, а також можливі ризики переходу проблеми на транскордонний рівень; технічні дані та технології, спрямовані на зниження забруднення та очікувані витрати на боротьбу з цим явищем на рівні національного масштабу [10, с. 1–2].

Окрім цього, Конвенція передбачає, що заходи, які мають вживати Договірні Сторони повинні базуватись на використанні найкращих з існуючих технологій, які відповідають критеріям економічної, екологічної прийнятності та мало-, безвідходності. Документ спрямований на боротьбу з транскордонним забрудненням з урахуванням наявних наукових здобутків у цій сфері та виробленні наукової інфраструктури, спрямованої на концентрування у спільній платформі для обміну інформацією думок та позицій провідних вчених та спеціалістів з різних країн. Такий підхід спільного моніторингу, спільної побудови моделей бажаної поведінки держав-підписантів у врегулюванні питання забруднення атмосферного повітря призвів до інноваційних рішень та поглиблення взаємної довіри між країнами [5].

Задля реалізації приписів Конвенції на її виконання було прийнято 8 Протоколів, положення більшості з яких було зосереджено на окремих видах шкідливих речовин та скороченні їхнього впливу на довкілля: йдеться про такі забруднюючі сполуки як сірка, оксид азоту, леткі органічні сполуки, важкі метали, стійкі органічні забруднювачі [11]. Перші протоколи, прийняті на розвиток положень Конвенції, ґрунтувались на запровадженні технологій зменшення забруднюючих речовин, а протоколи, розроблені в 1990-х роках використовували підхід, орієнтований на найбільшу економічну ефективність у досягненні цілі скорочення викидів [5].

Згодом міжнародна спільнота дійшла висновку про те, що різні шкідливі речовини, яким присвячені окремі Протоколи, насправді настільки тісно взаємодіють між собою в атмосфері, що не лише часто спричиняються одними і тими самими осередками викидів, а й створюють ситуацію комбінованого взаємозалежного впливу. Таким чином, фокуси розробників наступного Протоколу до Конвенції змінилися: правові приписи Гетеборзького протоколу про боротьбу з підкисленням, евтрофікацією та приземним озоном 1999 року акцентують не на впливі окремої речовини, а фокусується на зовсім іншому, а саме комплексному підході до розуміння проблеми забруднення, тобто береться до уваги велика різноманітність забруднювачів та їхній вплив у взаємозв'язку. Гетеборзький протокол окреслює конкретні наслідки, на боротьбу з якими спрямовані його нормативні положення: кислотні дощі, евтрофікація та приземний озон. Окрім цього документ називає конкретні види забруднювачів, які стосуються до спричинення вищезазначених наслідків: викиди діоксидів сірки, оксидів азоту та летких органічних сполук.

Оцінюючи продуктивність Конвенції доходу висновку про її відносно впевнену інституційну і нормативну ефективність з деякими застереженнями. Пропоную для детального висвітлення ролі даних міжнародно-правових актів зосередитись на аналізі кількісного та якісного аспекту вимірювання їхньої результативності.

Інтегрована стратегія заходів, запропонованих в Конвенції та Протоколах до неї, відзначається своєю кількісною потужністю: на початку 90-х років минулого століття вимірювання кількості викидів забруднюючих речовин показали, що порівняно з «доконвенційним» періодом кількість шкідливих сполук скоротилась майже на 86%. Залученість держав-підписантів у транскордонний контекст сприяло оздоровленню та покращенню ґрунтового середовища, підвищенню стійкості лісових насаджень (зокрема завдяки зниженню рівня викидів діоксиду сірки), зменшенню показників відкладень підкислюючих речовин. Окрім цього, незначною мірою, але спостерігалися скорочення викидів діоксиду азоту в атмосфері. Зусилля деяких країн-учасниць Конвенції призвели до швидких темпів зниження забруднення свинцем, викиди якого в деяких державах (Фінляндії, Данії, Німеччині) скоротились майже на 80% у період з 1990 по 2021 роки [5].

Щодо змістовної складової представленого міжнародно-правового регулювання, запроваджений в Конвенції особливий екологічний правовий режим, заснований на пролошеній рішучості Договірних Сторін сприяти запобіганню і усуненню наслідків транскордонного забруднення, характеризується розмитістю запропонованих інструментів боротьби з цим деструктивним явищем та нечіткими і доволі гнучкими формулюваннями.

Наприклад, в статті 2 Конвенції вказується на некатегоричний характер зобов'язань держав-підписантів: при конструванні юридичного припису була використана категорія «наскільки це можливо» в аспекті необхідності скорочувати викиди та термін «поступово», який не конкретизує часові рамки, в межах яких держави мають вжити покладених на них Конвенцією заходів. Зарубіжні вчені називають Конвенцію про транскордонне забруднення повітря на великій відстані «вільною рамковою» [3], адже підхід, використаний при її розробленні, йде не шляхом закріплення «конкретних кількісних цілей», «чітких обмежень та заходів», а шляхом встановлення загальних положень про важливість взаємних консультацій, переговорів, обмінів інформацією про викиди та необхідності запровадження системи контролю та моніторингу за транскордонним забрудненням повітря. Перехід до твердих зобов'язань був зумовлений прийняттям на розвиток положень Конвенції Протоколів до неї [8].

Цікавим є кейс так званого «Клубу 30%», який склався зі Швеції та країн-однодумців, які стрімко спрямували національну екологічну політику на зменшення викидів сірки щонайменше на 30 відсотків відповідно до вимог Протоколу про скорочення викидів сірки або їх транскордонних потоків на відміну від низки інших країн, які жодним чином не інтегрували норми Протоколу в суспільне економічне життя та не могли похизуватись навіть повільним прогресом у вирішенні цього питання. Відтак, дії «Клубу 30%», оточені великим політичним впливом сприяли активізації зусиль інших країн і до 1993 року, тобто року, який було прийнято за кінцеву точку в Протоколі, більшість країн відвітували про успішне виконання ними своїх зобов'язань та у випадку з деякими країнами навіть перевиконання поставлених цілей, тобто обсяги скорочення сірки подекуди сягали 40–50% [3].

Позитивним надбанням Конвенції є встановлені інституційні рамки, в межах яких провідне місце належить ЄМЕП (European Monitoring and Evaluation Programme), тобто Спільній програмі спостереження і оцінки розповсюдження забруднювачів на великій відстані в Європі. Вона є невід'ємною складовою частиною механізму вико-

нання Конвенції, бо її завданням є забезпечити ефективний обмін інформацією між державами-підписантами про наукові спостереження, обсяги викидів на їхній території та сприяти таким чином спрощенню переговорного процесу [11].

Одним із успішних прикладів транскордонної співпраці держав є взаємодія між Чехією, Польщею та Німеччиною (країнами так званого «Чорного трикутника», що до 90-х років минулого століття характеризувався найвищим рівнем забруднення повітря в Європі). Названі держави не лише використовують механізми, запропоновані Конвенцією про транскордонне забруднення атмосферного повітря на великій відстані 1979 року, а й деталізують її приписи в нормах національного законодавства. Окрім цього, уряди Польщі та Чехії в 2023 році підписали спільну декларацію, яка продовжує чесько-польський діалог стосовно транскордонної екологічної політики та узгоджує прийнятні для національних економік обох країн темпи спільної діяльності [12]. Координція дій обох держав значно зменшила концентрацію викидів в атмосферне повітря, що підтверджує думку про необхідність виведення проблеми транскордонного забруднення атмосферного рівня на глобальний рівень.

Таким чином, аналіз результативності застосування Конвенції державами показав, що з одного боку, цей документ став першим міжнародним договором, спрямованим на запобігання забрудненню атмосферного повітря на широкому регіональному рівні, а значить і індикатором породження позитивних взаємозв'язків між державами; а з іншого боку, цей міжнародний акт не позбавлений прогалин юридичної техніки, які зробили його «занадто узагальненим» і не таким ефективним при самостійному використанні.

Роль Протоколів до Конвенції характеризується їхньою підвищеною ефективністю з огляду на використаний в цих актах підхід, за яким необхідні кількісні показники по скороченню викидів окремих речовин, терміни та методи виконання зобов'язань держав-підписантів прямо відображені в їхньому тексті. Встановлення таких подекуди жорстких для деяких країн рамок призупиняють процес ратифікації Протоколів для таких держав, що, на жаль, уповільнює і загальні процеси боротьби з явищем транскордонного забруднення атмосферного повітря в глобальному масштабі. Бо без приєднання до Протоколів односторонні дії держав будуть вважатись менш ефективними способами врегулювання питання перенесення конкретних видів забруднювачів на великій відстані, оскільки відсутність єдиних підходів до функціонування промисловості та обсягів викидів від неї неодмінно спричиняють невідроджену конкуренцію норм між країнами.

Станом на 2024 рік кількість гучних «кейсів» транскордонного забруднення атмосферного повітря вражає, а незгодженість політик суміжних держав подекуди спричиняє катастрофічні наслідки для довкілля. Вже довгий час провінція Пенджаб в Пакистані є місцем зосередження небезпечних забруднюючих речовин, які з огляду на місцеві погодні умови майже не розсіюються, а отже легко переносяться вітровими потоками до суміжних штатів Індії. В свою чергу і діяльність промислових підприємств в Індії, викиди вугільної енергетики та спалювання сільськогосподарських відходів спричиняє транскордонне перенесення забруднювачів на територію сусіднього Пакистану. Напружені політичні відносини між країнами є причиною відсутності співпраці між ними у вирішенні спільних екологічних викликів. Саме тому індекси якості повітря там невітніші: в Лахорі (Пакистан), Нью-Делі, Мурталі, Лоні (Індія) та інших якості повітря досягає шостого рівня за шестирівневою шкалою, який оцінюється як «небезпечний». У відповідь на токсичний смог уряди держав вдаються до так званого «зеленого карантину»: в Пакистані в регіонах значного

забруднення закриваються навчальні заклади, обмежується робота підприємств та рух транспорту. Проте з огляду на те, що локальні обмеження не зможуть вирішити екологічну кризу регіонального масштабу, міністр провінції Пенджаб Аурангзеб на початку листопада 2024 року продемонструвала свою зацікавленість у переговорах з Індією у рамках «дипломатії смогу», запропонувавши державі боротися зі спільною проблемою, яка не має політичних кордонів, що може врешті-решт стати поштовхом до її вирішення [13].

Новітній час характеризується також і іншими викликами, які стоять на заваді екологічній безпеці в транскордонному контексті: фінансова неспроможність країн до швидкої переорієнтації економічного устрою на «зелену» економіку; тривалий час на адаптацію національного законодавства до вимог скорочення кількості викидів та, подекуди, необізнаність національних промислових підприємств про технології зменшення впливу забруднюючих речовин на довкілля тощо. Неможливо не згадати про ситуацію активного протистояння нашої держави російській агресії та виборювання Україною права на свободу, територіальну цілісність та державність. Бойові дії російської федерації на нашій території щодня перешкоджають забезпеченню стану екологічної безпеки в регіоні.

Складно уявити катастрофічність впливу ворожих снарядів на стан навколишнього середовища: різноманітні засоби ураження створюють на території України джерела зосередження небезпечних викидів, які швидкими темпами опиняються і на території інших держав, причому йдеться як про використання росією уразливих хімічних речовин у боєприпасах, так і про влучання ракетами в низку українських промислових об'єктів, внаслідок чого тисячі токсичних сполук опиняються в атмосфері.

Україна ратифікувала Конвенцію про транскордонне забруднення повітря на великій відстані в 1980 році, а значить відтоді взяла на себе зобов'язання сприяти боротьбі з перенесенням забруднювачів повітря в транскордонному вимірі [7]. Показовим є те, що на початку повномасштабного вторгнення росії, а саме навесні 2022 року, наша держава вчасно підготувала звіт про щорічну оцінку викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря відповідно до вимог ЄМЕП (European Monitoring and Evaluation Programme) згідно зі статтею 8 Протоколу про обмеження викидів окислів азоту, що свідчить про відповідальне ставлення України до взятих на неї міжнародно-правових зобов'язань навіть в умовах воєнного стану. Проте, на жаль, допоки обстріли нашої держави будуть тривати, Україна не зможе забезпечувати транскордонну екологічну безпеку повною мірою [14].

Висновки. Дослідження проблематики транскордонного забруднення атмосферного повітря дозволяє констатувати, що врегульованість цього питання є більш ефективною не на внутрішньому, а на міжнародно-правовому рівні. Конвенцію про транскордонне забруднення повітря на великій відстані та Протоколи до неї можна вважати значними здобутками міжнародного співтовариства (незважаючи на проаналізовані змістовні упущення), адже за допомогою ухвалення даних актів проблематика транскордонного забруднення була виведена на глобальний рівень.

Сьогодні більшість країн світу пропагують дотримання центрального принципу міжнародного екологічного права – «незавдання шкоди навколишньому природному середовищу». Проте деякі з держав світу й досі не усвідомлюють своєї відповідальності за діяльність, здійснену під їхньою юрисдикцією та потенційні небезпечні наслідки, які можуть настати за межами їх державних кордонів. Нестійкість національних економік, політичні суперечки між державами, війни уповільнюють рух міжнародного співтовариства в сфері запобігання транскор-

донному забрудненню атмосферного повітря. В свою чергу, на жаль, для України залишається актуальною російська агресія, яка своїми діями створює на території

нашої держави вогнища небезпечних викидів, які здатні переноситись на відстані тисячі кілометрів та впливати на навколишнє середовище інших країн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Самко О. Проблеми оцінки транскордонного та міжрегіонального забруднення атмосферного повітря регіонів України. Інновацій-на економіка. 2023. № 1. С. 109–115. URL: [https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/2040588#:~:text=«транскордонне%20забруднення%20повітря%20на%20велик%20»](https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/2040588#:~:text=«транскордонне%20забруднення%20повітря%20на%20велик%20».). (дата звернення: 05.11.2024).
2. Ільїн Ю. Діяльність України в межах міжнародної охорони атмосферного повітря. 2017. С. 1–66. URL: http://eprints.library.odeku.edu.ua/id/eprint/2048/1/Ilyin%20Y.O._M_2017.pdf.
3. Byrne A. The 1979 Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution: Assessing its Effectiveness as a Multilateral Environmental Regime after 35 Years. Cambridge University Press. 2015. P. 31. URL: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/DCE20B2E1E3966E3565E0B34F3B74FE4/S2047102514000296a.pdf/1979_convention_on_longrange_transboundary_air_pollution_assessing_its_effectiveness_as_a_multilateral_environmental_regime_after_35_years.pdf.
4. Long-range transport of air pollutants – NILU. NILU. URL: [https://nilu.com/research/atmosphere-and-climate/long-range-transport-of-air-pollutants/#:~:text=What%20is%20long-range%20transboundary,persistent%20organic%20pollutants%20\(POPs\)](https://nilu.com/research/atmosphere-and-climate/long-range-transport-of-air-pollutants/#:~:text=What%20is%20long-range%20transboundary,persistent%20organic%20pollutants%20(POPs)) (date of access: 05.11.2024).
5. The Convention and its achievements | UNECE. Homepage | UNECE. URL: <https://unece.org/convention-and-its-achievements> (date of access: 05.11.2024).
6. The OECD programme on long range transport of air pollutants. Measure and Findings. Paris : OECD, 1977. 332 p. URL: https://projects.nilu.no/ccc/reports/paris_1977.pdf (date of access: 05.11.2024).
7. Федак І. Україна як сторона конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані. Наукові праці. Т. 87, № 84. С. 23–29. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/ecology/2008/87-74-4.pdf>. (дата звернення: 05.11.2024).
8. Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 13.11.1979 : станом на 30 листоп. 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_223#Text (дата звернення: 05.11.2024).
9. European Union emission inventory report 1990-2019 under the UNECE Convention on Long-range Transboundary Air Pollution (Air Convention). European Environment Agency. URL: <https://www.eea.europa.eu/publications/lrtap-1990-2019> (date of access: 05.11.2024).
10. Найчук О. Україна в рамках конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані. Економічні проблеми сталого розвитку : матеріали Міжнар. науково-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Бал. О.Ф., м. Суми, 8 трав. 2014 р. С. 347–348. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/38687/1/Najchuk.pdf>. (дата звернення: 05.11.2024).
11. Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution. Office of Environmental Quality. URL: <https://www.state.gov/key-topics-office-of-environmental-quality-and-transboundary-issues/convention-on-long-range-transboundary-air-pollution/#:~:text=The%201979%20Convention%20on%20Long,pollution%20and%20better%20understanding%20aire> (date of access: 05.11.2024).
12. Transboundary Air Pollution Transport of PM10 and Benzo[a]pyrene in the Czech–Polish Border Region. MDPI. URL: <https://www.mdpi.com/2073-4433/13/2/341> (date of access: 05.11.2024).
13. Umer Draz Nangiana in Lahore and Swaminathan Natarajan in London. Lahore smog: Pollution hits record levels in Pakistan city. BBC Home – Breaking News, World News, US News, Sports, Business, Innovation, Climate, Culture, Travel, Video & Audio. URL: <https://www.bbc.com/news/articles/cm20k76d5xno> (date of access: 05.11.2024).
14. На нараді Конвенції ООН про транскордонне забруднення повітря порушили питання російської агресії проти України – Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України – офіційний сайт. URL: <https://mep.gov.ua/> (дата звернення: 05.11.2024).

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ АЛГОРИТМІВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ЯК ІНСТРУМЕНТУ МОНІТОРИНГУ ЛІСІВ****LEGAL ASPECTS OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE ALGORITHMS
AS A TOOL FOR FOREST MONITORING**

Пасат М.О., студентка IV курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню сучасних тенденцій застосування штучного інтелекту в лісовому господарстві України в умовах євроінтеграції та повоєнного відновлення. Предметом дослідження є аналіз національного законодавства та міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють охорону лісів і впровадження інноваційних технологій для їх захисту. Метою статті є всебічний аналіз правових аспектів запровадження штучного інтелекту в систему екологічного моніторингу лісів, що дозволить підвищити ефективність боротьби з незаконною вирубкою, збереженням екосистем та відновленням лісових масивів. Для досягнення цієї мети було поставлено такі завдання, як: 1) визначення основних правових норм, які регулюють моніторинг лісів із застосуванням штучного інтелекту; 2) оцінка міжнародних практик використання штучного інтелекту у лісовому господарстві для вдосконалення національного законодавства; 3) виявлення основних правових бар'єрів та обґрунтування необхідності створення уніфікованої нормативно-правової бази для впровадження штучного інтелекту у сфері лісового господарства. Методологічну основу дослідження складають порівняльно-правовий, діалектичний та системно-структурний методи, які дозволили проаналізувати ефективність сучасних правових механізмів у сфері охорони лісів у різних країнах, виявити ключові підходи до їх застосування та оцінити їх відповідність міжнародним стандартам для подальшої імплементації в національне законодавство. Розглянуто сучасні особливості впровадження штучного інтелекту у сфері лісового господарства, що є важливим напрямом у контексті екологічних викликів та євроінтеграційного процесу. Особливу увагу приділено ролі штучного інтелекту в моніторингу лісових екосистем, що включає своєчасне виявлення змін, незаконної вирубки, а також відновлення лісів після закінчення бойових дій. Доведено, що застосування штучного інтелекту у поєднанні з традиційними методами дозволяє швидше реагувати на екологічні загрози та здійснювати ефективний контроль за станом лісових екосистем. Впровадження таких інноваційних технологій дозволить посилити екологічний контроль у лісовому господарстві, забезпечуючи оперативне реагування на екологічні загрози. Наголошено на необхідності модернізації національної політики в сфері охорони лісів з урахуванням міжнародного досвіду та стандартів, що дозволить впровадити інноваційні технології, включаючи штучний інтелект, у систему моніторингу лісів. Вказано на необхідність створення єдиного законодавчого акту, що регулюватиме моніторинг довкілля, зокрема, у сфері лісового господарства. Крім того, рекомендовано внесення змін до Стратегії управління лісами до 2035 року, схваленої Кабінетом Міністрів України, з метою запровадження штучного інтелекту для моніторингу і управління лісами. Розширення функціоналу Геопорталу «Ліси України» шляхом використання технологій збору даних у режимі реального часу та інтеграції штучного інтелекту сприятиме ефективному моніторингу лісових екосистем і оперативному прийняттю управлінських рішень.

Ключові слова: цифровізація екологічного моніторингу, інновації, гармонізація національного законодавства, право ЄС, лісове господарство.

The article is devoted to examining modern trends in applying artificial intelligence in Ukraine's forestry within the context of European integration and post-war recovery. The research subject includes the analysis of national legislation and international legal acts regulating forest protection and the implementation of innovative technologies for their safeguarding. The article aims to provide a comprehensive analysis of the legal aspects of integrating artificial intelligence into the forest environmental monitoring system, enhancing the efficiency of combating illegal logging, preserving ecosystems, and restoring forested areas. To achieve this aim, the following objectives were set: 1) identify key legal norms governing forest monitoring using artificial intelligence; 2) evaluate international practices of artificial intelligence application in forestry to improve national legislation; 3) identify major legal barriers and the need for a unified legal framework for artificial intelligence implementation in forestry. The methodological basis of the study includes comparative-legal, dialectical, and systemic-structural methods, enabling an analysis of the effectiveness of modern legal mechanisms in the field of forest protection across different countries, identifying key approaches to their application, and evaluating their alignment with international standards for subsequent integration into national legislation. The study also examines contemporary aspects of artificial intelligence implementation in forestry, highlighting its significance in addressing environmental challenges and advancing the European integration process. Special attention is given to the role of artificial intelligence in monitoring forest ecosystems, including timely detection of changes, illegal logging, and forest restoration after military actions. The study demonstrates that the application of artificial intelligence, combined with traditional methods, allows for faster responses to environmental threats and ensures effective control over the condition of forest ecosystems. Implementing such innovative technologies will strengthen environmental control in forestry, providing prompt responses to ecological threats. Emphasis is placed on the necessity of modernizing national forest protection policies, considering international experience and standards, to facilitate the integration of innovative technologies, including artificial intelligence, into forest monitoring systems. The necessity of creating a unified legislative act regulating environmental monitoring, particularly in forestry, is underlined. Additionally, recommendations include amending the Forest Management Strategy until 2035, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine, to introduce artificial intelligence for forest monitoring and management. Expanding the functionality of the Geoportal «Forests of Ukraine» through the implementation of real-time data collection technologies and the integration of artificial intelligence will contribute to effective monitoring of forest ecosystems and prompt decision-making in forest management.

Key words: digitalization of environmental monitoring, innovation, harmonization of national legislation, EU law, forestry.

Постановка проблеми. На сьогодні система моніторингу лісових екосистем в Україні потребує суттєвого вдосконалення для ефективного вирішення екологічних викликів та відновлення країни після воєнних дій. Існуюча нормативно-правова база є недостатньою для впровадження інноваційних технологій, таких як штучний інтелект, що могли б значно підвищити ефективність контролю за станом лісів, швидкість реагування на загрози та якість управління екосистемами. Відсутність єдиного законодавчого акту, який би регулював моніторинг довкілля, зокрема

лісів, а також відсутність електронної бази екологічних даних ускладнюють оцінку екологічних збитків, завданих лісовому господарству. Виникає потреба у створенні дієвої законодавчої бази для впровадження інноваційних технологій, включаючи штучний інтелект, у систему моніторингу лісів, що дозволить забезпечити надійний і прозорий підхід до збереження природних ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях зарубіжних науковців приділяється значна увага інноваційним підходам у використанні штучного інте-

лекту для моніторингу лісових екосистем. Наприклад, праці Silvestro D. та співавторів [19] вказують на здатність штучного інтелекту значно покращити збереження біорізноманіття, особливо шляхом швидкої ідентифікації ризиків для екосистем. Аналіз технологій штучного інтелекту для боротьби з незаконною вирубкою, представлений Salian I. [18], демонструє, як застосування алгоритмів машинного навчання може підвищити ефективність реагування на екологічні загрози. У своїй роботі Smith R. [20] акцентує увагу на ролі штучного інтелекту в розвитку стратегій збереження лісових ресурсів, зокрема шляхом об'єднання даних з різних джерел для забезпечення комплексного підходу до управління лісами. Jones V. [14] підкреслює важливість сенсорних технологій для створення так званих «цифрових лісів», які дозволяють забезпечити безперервний моніторинг лісових масивів з високою точністю. Крім того, дослідження Dobberstein L. [12] та інших авторів демонструють, як технології штучного інтелекту та супутникових знімків можуть бути застосовані для покращення управління лісовими екосистемами, де створюється цифровий «двійник» лісів для ефективного реагування на природні та антропогенні загрози.

Метою статті є всебічний аналіз правових аспектів запровадження штучного інтелекту в систему екологічного моніторингу лісів, що спрямовано на підвищення ефективності боротьби з незаконною вирубкою, забезпечення збереження екосистем та сприяння відновленню лісових масивів. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: аналіз правових норм, що регулюють моніторинг лісів із застосуванням штучного інтелекту; проведення оцінки міжнародних практик використання штучного інтелекту в лісовому господарстві для вдосконалення національного законодавства; виявлення основних правових бар'єрів та потреби у розробці єдиної правової бази для ефективного впровадження штучного інтелекту у сфері лісового господарства.

Матеріали і методи. У дослідженні застосовано комплекс методів, які забезпечили всебічний аналіз правових аспектів впровадження штучного інтелекту в екологічний моніторинг лісів. Методологічну основу складають порівняльно-правовий, діалектичний та системно-структурний методи. Порівняльно-правовий метод використано для аналізу національного та міжнародного законодавства у сфері охорони лісів, спрямованого на виявлення найбільш ефективних практик із застосування штучного інтелекту для моніторингу екосистем, що дозволило визначити можливості їх адаптації до українського контексту. Системно-структурний метод сприяв дослідженню взаємозв'язків між правовими, екологічними та технологічними компонентами регулювання лісового господарства, підкреслюючи значення інноваційних підходів для ефективного управління природними ресурсами. Діалектичний метод дозволив дослідити динаміку змін у правовому регулюванні лісового господарства, особливо в умовах євроінтеграції та необхідності відновлення лісів після воєнних дій, що сприяло оцінці ефективності сучасних правових механізмів з урахуванням екологічних викликів. Використання системного підходу забезпечило узгодження результатів із міжнародними стандартами, сприяючи формуванню пропозицій щодо вдосконалення національної нормативно-правової бази та інтеграції штучного інтелекту як інструменту екологічного моніторингу в Україні.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах технологічного розвитку штучний інтелект (далі – ШІ) стає ключовою інновацією для різних галузей, і лісове господарство не є винятком. Зокрема, українські науковці визначають ШІ як функцію штучної свідомості, яка забезпечує здатність самонавчання на основі отриманих даних та набутих знань, що дозволяє виконувати доручення людини з максимальною точністю та ефективністю [25, с. 23]. У контексті лісового господарства штучний

інтелект дозволяє виявляти закономірності, передбачати ризики та розпізнавати зміни в стані лісових масивів. Як відзначає О. Савчук, розвиток інноваційної інфраструктури є важливим для забезпечення «екологічно орієнтованого й раціонального використання лісових ресурсів», що не лише знижує тиск на довкілля, але й підвищує ефективність у боротьбі з такими загрозами, як незаконна вирубка та лісові пожежі [24, с. 54].

Прогрес у впровадженні штучного інтелекту для моніторингу за лісами став можливим завдяки кільком ключовим факторам, які актуалізувалися в останні роки. Збільшення обчислювальної потужності комп'ютерів у поєднанні з удосконаленням алгоритмів машинного навчання відкрили можливості для ефективної обробки та аналізу великих обсягів екологічних даних. Це дозволяє використовувати штучний інтелект для моніторингу стану довкілля в реальному часі¹, забезпечуючи швидке реагування на зміни та загрози. О. Лозо обґрунтовує, що штучний інтелект надає унікальну можливість для більш точного прогнозування та запобігання екологічним ризикам, а його потенціал «допомагає оптимізувати контроль за природними ресурсами, запобігати природним катастрофам і сприяти зменшенню викидів» [15, с. 113]. Водночас, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає створення державної системи моніторингу довкілля (далі – ДСМД), яка охоплює спостереження за станом та рівнем забруднення навколишнього середовища [5]. Наприклад, на підставі аналізу даних, отриманих від сенсорних мереж, вдається оперативно виявляти зміни в екосистемах, що сприяє своєчасному реагуванню на екологічні загрози [23, с. 264]. Доступність хмарних технологій дозволяє ефективно впровадити штучний інтелект у систему екологічного моніторингу, що відповідає вимогам ДСМД. Це має особливе значення в умовах євроінтеграції України, коли використання інноваційних технологій стає частиною стратегії розвитку екологічного сектора.

Крім того, розвиток технологій дронів і супутникових зображень високої роздільної здатності² робить можливим отримання більш точних даних про лісові масиви, що дає змогу оцінювати вплив кліматичних змін і воєнних дій на стан лісів України, що є важливою частиною п'ятнадцятої Цілі сталого розвитку [7].

Незважаючи на загальний розвиток технологій штучного інтелекту, їхнє застосування в лісовому господарстві та збереженні біорізноманіття залишається обмеженим. На сьогодні технології штучного інтелекту здебільшого впроваджуються в напрямки, які мають критичне значення для суспільства, такі як громадська безпека, логістика та медицина [19]. У цих сферах штучний інтелект дозволяє значно скоротити витрати, підвищити продуктивність і раціонально використовувати ресурси, що забезпечує швидкі й помітні результати. Натомість екологічні питання, зокрема управління лісовими екосистемами, отримують менше уваги через їхню складність і необхідність тривалого часу для досягнення помітних змін.

Проте лісове господарство відіграє важливу роль у забезпеченні екологічної рівноваги та сталого розвитку. Ліси України виконують важливі екологічні, захисні та ресурсні функції, що є основою для підтримки біорізноманіття, водних ресурсів та здоров'я екосистем. У Лісовому кодексі України зазначено, що лісовий фонд включає

¹ За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, зазначених у Регіональній доповіді про стан навколишнього природного середовища за 2023 рік, наразі, у Києві функціонує 44 станції моніторингу забруднення атмосфери, серед яких 7 автоматичних пунктів спостереження, які надають дані в реальному часі через онлайн-мапу, та 46 індикативних датчиків у мобільному застосунку «Київ Цифровий», дані з яких збирає система SaveEcoBot.

² Восени 2022 року у співпраці з Міністерством оборони України була представлена національна військова платформа DELTA, яка забезпечує реальний огляд місцевості та обмін інформацією за стандартами НАТО, що з часом можна запровадити у контексті отримання більш точних даних про ліси.

всі ліси, незалежно від типу землі, на якій вони зростають, та форми власності, що підтверджує важливість їхнього збереження для сталого розвитку країни [1].

Значний природний потенціал українських лісів обумовлює їхню ключову роль у збереженні екологічної стабільності. Вони займають площу у 10,4 мільйона гектарів, з яких 9,6 мільйона гектарів вкрито лісовою рослинністю, що становить 15,9% території країни. За останні 50 років площа лісів зросла на 21%, що є позитивною динамікою для забезпечення екологічної стабільності. Значна частина лісів має заповідний статус (16,1%), що свідчить про важливість збереження природних екосистем у державній екологічній політиці України [21]. Однак, слід зазначити, що половина лісів країни є штучно створеними і потребує ретельного догляду для забезпечення їхньої життєздатності та стійкості до кліматичних змін.

Війна, розпочата Росією проти України, спричинила значні екологічні загрози, зокрема, суттєво вплинула на лісові масиви країни. З 24 лютого 2022 року, близько 30% лісів України зазнали пошкоджень різного ступеня [22]. Ліси стають місцем бойових дій, де активно переміщується військова техніка, розташовуються військові частини, що призводить до серйозного порушення лісових екосистем, забруднення ґрунтів і водних ресурсів. Ліси на деокупованих територіях особливо постраждали від військових дій, і повна оцінка цих втрат ускладнена через наявність вибухонебезпечних предметів, що створює загрозу для працівників.

Площа лісів, які були звільнені або де велися активні бойові дії, складає приблизно 1 мільйон гектарів. З цих територій близько 500 тисяч гектарів потребують розмінування. Водночас невідомим залишається рівень забруднення лісів вибухонебезпечними предметами на тимчасово окупованих територіях, що орієнтовно охоплюють ще 800 тисяч гектарів [22]. Оскільки заміновані ділянки розташовані на територіях лісового фонду, їх розмінування³ є критично важливим для забезпечення безпечного доступу до лісів.

Законом України № 2321-IX запроваджено суттєві зміни до Лісового та Земельного кодексів, а також інших законів, що регулюють охорону навколишнього середовища. Метою закону є спрощення процедур лісорозведення, захист самосійних лісів і природних територій. Нові механізми включають обов'язкову інвентаризацію та збереження природоохоронних ділянок, обмеження на зміну цільового призначення лісових земель, а також заборону на використання інвазійних видів дерев при лісорозведенні. Це важливий крок до покращення екологічної стійкості та сталого розвитку лісокористування в Україні [2].

Проте, навіть із впровадженням нових правових механізмів, в Україні, як і в багатьох інших країнах, інвентаризація лісів все ще базується на традиційних методах, що включають використання людського ресурсу та паперових носіїв для документування інформації [3]. На нашу думку, такі підходи є неефективними, оскільки вони спричиняють уповільнення збору даних, суб'єктивність оцінок та обмеженість у масштабуванні. Водночас, у Законі України № 2697-VIII передбачено поступове впровадження системи електронного врядування та автоматизованих інформаційних систем екологічних даних, що може сприяти подоланню цих недоліків і підвищенню ефективності моніторингу лісів у майбутньому [4].

Значна частина лісів України перебуває у державній власності, що становить приблизно 7,6 мільйона гектарів під управлінням Державного агентства лісових ресурсів

України [22]. Інші ділянки належать комунальним або приватним власникам, і саме Державне агентство координує управлінські заходи як у державних, так і в комунальних лісах. Відповідно до Державної стратегії управління лісами до 2035 року, агентство не лише контролює виконання лісогосподарських заходів, але й забезпечує юридичну та освітню підтримку комунальним лісокористувачам, що є важливим елементом у забезпеченні сталого розвитку лісового господарства [6]. У рамках цієї стратегії передбачено передачу малоефективних комунальних лісів у державну власність для забезпечення їх раціонального використання, за умови згоди місцевих органів самоврядування. Законодавство також обмежує передачу лісів із державної або комунальної власності до приватної, а нові ліси можуть з'являтися лише шляхом лісорозведення або визнання самосійних лісів як лісового фонду [1]. Тобто, це підкреслює важливість державного контролю та стратегічного планування для збереження й розвитку лісокористування в Україні.

В умовах воєнних дій і загострення екологічних проблем впровадження інновацій, зокрема штучного інтелекту, стає вкрай важливим для збереження природних ресурсів. Україна, обравши шлях до євроінтеграції, посилює розвиток екологічних інновацій у рамках зеленої економіки, адже, як зазначає О. Лозо, такі інновації сприяють «не лише збереженню природних ресурсів та охороні довкілля, але й підвищенню економічного добробуту країни та її конкурентоспроможності» [16, с. 84]. Таким чином, ми бачимо важливість інтеграції новітніх технологій у природоохоронну діяльність, що є необхідним кроком для сталого управління лісами.

Крім того, ШІ надає ефективні інструменти для моніторингу та управління лісами у зонах бойових дій. Поєднання супутникових знімків та даних, зібраних за допомогою дронів, дозволяє оцінювати масштаби руйнувань лісових масивів, визначати небезпечні ділянки замінування та виявляти незаконні дії, такі як вирубка дерев, навіть в умовах обмеженого доступу до територій. Використання алгоритмів машинного навчання для аналізу цих даних забезпечує точність та швидкість у прийнятті рішень, що необхідні для своєчасного втручання і зменшення негативного впливу на екосистему. Наприклад, дослідження показують, що ШІ здатний з високою точністю ідентифікувати зміну лісового покриву, а також прогнозувати можливі загрози, як-от пожежі, затоплення або інші природні катастрофи, пов'язані з воєнними діями. Це досягається шляхом обробки великих обсягів даних про погодні умови та історію лісових пожеж [11]. Інтеграція таких технологій у процес управління лісокористуванням дозволить також знизити ризики для диких тварин, що перебувають у зоні конфлікту. Тобто, завдяки використанню ШІ можливо відстежувати міграцію тварин, аналізувати загрози, пов'язані з бойовими діями чи мінуванням територій, та приймати своєчасні заходи для їхнього захисту.

Після закінчення бойових дій критично важливо буде оцінити ступінь пошкодження лісових територій та розробити ефективні плани їхнього відновлення. Штучний інтелект тут також буде відігравати важливу роль, забезпечуючи висадження нових рослин, аналіз стану лісових екосистем та складання точних карт зруйнованих територій, які потребують заліснення. Використання супутникових даних та алгоритмів глибокого навчання дозволить класифікувати типи рослинності, визначити пріоритетні ділянки для відновлення, а також автоматично ідентифікувати види, які збереглися чи потребують захисту [20]. Це дозволить оптимізувати процес відновлення лісів і створити умови для ефективного збереження біорізноманіття.

Окрім цього, контроль за реакцією лісів на зміни клімату, зокрема моніторинг змін у рості рослин та їх стійкості, також буде можливим завдяки використанню ШІ

³ Міністр цифрової трансформації Михайло Федоров нещодавно повідомив, що в Україні будуть впроваджувати штучний інтелект для розмінування за допомогою технології UADamage, яка включає стратегічне планування з використанням супутникових даних, візуальну перевірку за допомогою дронів та інспекцію підземних ділянок із сенсорами.

для аналізу екосистемних даних [11]. У довгостроковій перспективі це дозволить оптимізувати управління лісами, забезпечуючи сталий розвиток лісових масивів та екологічну рівновагу, що є особливо важливим у післявоєнний період.

Одним з прикладів інноваційного стартапу є американська некомерційна організація Outland Analytics, яка використовує ШІ для боротьби з незаконною вирубкою лісів. Компанія розробила пристрій, який кріпиться до дерева і за допомогою алгоритмів аудіорозпізнавання ідентифікує звуки бензопил або несанкціонованого транспорту. Система відправляє миттєві сповіщення лісовим рейнджерам через хмарну платформу, що дозволяє швидко реагувати на екологічні злочини [18]. Пристрій є низьковитратним і енергоефективним, оскільки працює на сонячних батареях і може автономно функціонувати кілька днів без підзарядки. Така технологія забезпечує моніторинг великих територій з мінімальними ресурсами, надаючи можливість оперативного втручання у випадку загрози. Завдяки використанню глибокого навчання та обчислювальної потужності, яку забезпечують NVIDIA GPU у хмарному сховищі IBM, система демонструє високий рівень точності і швидкості обробки даних, що є важливим для ефективної охорони лісів.

Ще одним прикладом може слугувати Південна Корея, яка активно використовує новітні технології для збереження своїх лісів. Південна Корея активно використовує сучасні технології для збереження своїх лісів, створюючи комплексні системи моніторингу та управління. Національна лісова служба країни впроваджує реальну систему управління лісами в режимі реального часу, а також платформу моніторингу лісових пожеж, побудовану на основі штучного інтелекту. Ця система базується на супутникових даних, які збираються спеціальними лісовими та сільськогосподарськими супутниками, забезпечуючи точний моніторинг стану лісів [12]. Ключовим елементом є створення цифрової карти лісів, що поєднує супутникову інформацію та картографічні дані для створення цифрового двійника лісових масивів країни. Це дозволяє швидко оцінювати стан лісів, прогнозувати цвітіння рослин і виявляти пошкодження від стихійних лих, таких як пожежі або зсуви ґрунту⁴. Платформа об'єднує дані з різних джерел, створюючи інтегровану систему, яка допомагає оперативно реагувати на загрози та евакуювати населення у разі небезпеки. Завдяки такому підходу, Корея буде «гіперзв'язану» систему управління природними ресурсами, яка допомагає ефективніше зберігати та відновлювати її екосистеми.

Не можна оминати поза увагою австралійську компанію AirSeed Technologies, яка застосовує дрони для швидкого відновлення лісових масивів у важкодоступних районах. Їхні дрони висаджують спеціально розроблені насінневі капсули, які містять поживні речовини і мікробні добавки, підібрані для конкретних видів рослин. Це значно підвищує успішність висаджування дерев і сприяє відновленню біорізноманіття. Завдяки таким дронам, які можуть посадити до 40 000 насінневих капсул на день, компанія забезпечує ефективне заліснення на великих територіях, навіть у віддалених чи небезпечних місцях. Технологія дозволяє точково GPS-позначати кожен висаджену капсулу, забезпечуючи максимальну ефективність моніторингу і догляду за висадженими ділянками [10].

Сектор лісового господарства в Україні зможе активно трансформуватися також завдяки сучасним технологіям збору та обробки даних. Використання передових рішень,

таких як Інтернет речей (IoT), безпілотні літальні апарати та алгоритми машинного навчання, дозволять значно покращити моніторинг стану лісів. Наприклад, компанія Dryad Networks з Німеччини створила мережу сенсорів на основі Інтернету речей, що дозволяють виявляти лісові пожежі на ранніх стадіях, забезпечуючи швидке реагування на виникнення небезпеки [14]. Використовуючи штучний інтелект, система Dryad збирає дані про зміни в умовах навколишнього середовища, що дозволяє надіслати тривожний сигнал ще до розповсюдження пожежі, надаючи можливість швидкого втручання служб.

Крім того, велика кількість даних, зібраних раніше у паперовому форматі, може бути оцифрована за допомогою технологій оптичного розпізнавання символів (OCR). Ця технологія дозволить перетворити текст з фізичних документів у цифровий формат, що спрощуватиме обробку і аналіз даних. Додатково, обробка природної мови (NLP) зможе використовуватися для аналізу текстових даних, забезпечуючи більш глибоке розуміння тенденцій та особливостей лісового господарства на основі історичної інформації. Отже, такі підходи підвищать ефективність управління лісочористуванням, зменшуючи людський фактор і можливі помилки, пов'язані з ручною обробкою даних.

На щорічній конференції Європейського інституту лісу, яка пройшла 17 вересня 2024 року, особливу увагу приділили використанню штучного інтелекту у лісових дослідженнях [13]. Програма включала сесію для молодих науковців, де розглядалися виклики та можливості впровадження ШІ у галузі лісового господарства. Наприклад, інтерактивна сесія розпочалася з виступу Габрієла Коломбо з Політехнічного університету Мілана, який представив результати хакатону, де учасники тестували генеративні моделі ШІ⁵, такі як DALL-E 3, MidJourney та DeepAI.

Розглядаючи питання запровадження алгоритмів штучного інтелекту як інструменту моніторингу лісів, ми надаємо пріоритет правому забезпеченню їх застосування. Згідно зі статтею 56 «Угоди про асоціацію» між Україною та Європейським Союзом, Україна зобов'язана дотримуватися європейських стандартів [8]. Це зобов'язання стає особливо актуальним, оскільки Україна є кандидатом на вступ до ЄС, що потребує узгодження національного законодавства та технологічних рішень із нормами та вимогами Європейського Союзу.

Незважаючи на те, що на національному рівні питання використання штучного інтелекту в Україні ще не врегульовано⁶, важливо зазначити, що в травні 2024 року Рада Європи прийняла перший у світі міжнародний юридично обов'язковий договір, спрямований на забезпечення дотримання прав людини, принципів верховенства права та демократичних стандартів при використанні систем ШІ. Закон Європи про ШІ не обмежує застосування таких технологій, але встановлює чіткі вимоги щодо відповідності високим стандартам прозорості, технічної надійності та безпеки [9]. Це включає обов'язкову умову забезпечення людського контролю під час прийняття рішень та моніторингу впливу штучного інтелекту на навколишнє середовище.

Європейський Союз також активно працює над створенням сучасної системи моніторингу лісів, яка забез-

⁵ Наприклад, моделі отримували підказки такі як «Осінній ліс у Карпатах» або «Тропічний заповідник у Південно-Східній Азії», аналізуючи, як штучний інтелект інтерпретує різні аспекти цих лісових пейзажів. Учасники спостерігали, які елементи природи акцентують моделі, і як це відображає культурні уявлення та стереотипи, пов'язані з лісами у різних регіонах світу. Такий підхід дозволив вивчити, як штучний інтелект репрезентує природні середовища.

⁶ Восени 2023 року Міністерство цифрової трансформації України презентувало Дорожню карту з регулювання штучного інтелекту, яка має на меті підготовку українських компаній до впровадження законодавства, аналогічного Акту ЄС про ШІ. Вже у червні 2024 року було представлено Білу книгу, що містить детальні рекомендації щодо розробки безпечних технологій ШІ та захисту громадян від можливих ризиків.

⁴ У 1950-х роках лише 35% території Південної Кореї було вкрито лісами через масштабну вирубку та ерозію ґрунтів. Завдяки комплексним програмам реабілітації, які розпочалися у 1970-х роках, країна досягла суттєвого відновлення лісових масивів. Сьогодні лісами покрито понад 60% території Південної Кореї, що є результатом багаторічних зусиль збереження та використання сучасних технологій, таких як супутниковий моніторинг і штучний інтелект.

печуватиме їхню стійкість перед природними та антропогенними викликами. Для цього Європейська Комісія ініціювала запровадження регламенту для моніторингу стійких лісів у Європі, який спрямований на створення єдиної бази знань, що дасть змогу країнам-членам ЄС швидко реагувати на загрози та підтримувати стабільність екосистем [17]. Регламент передбачає застосування інноваційних технологій, зокрема штучного інтелекту, з метою отримання достовірних і своєчасних даних для розробки та реалізації політики, включно з моніторингом природних катастроф та руйнівних процесів у лісах. Водночас Лісова інформаційна система Європи (FISE), яка об'єднує дані з національних і міжнародних джерел, а також із програми спостереження Землі Copernicus, впроваджує штучний інтелект у алгоритми для забезпечення повного та актуального доступу до інформації про стан лісів ЄС.

Впровадження технологій ШІ в лісовому господарстві супроводжується низкою викликів. Вони охоплюють різні аспекти, від браку поінформованості до етичних питань, а також технічних і економічних труднощів, що ускладнюють масштабне впровадження інноваційних рішень.

Першим викликом є недостатня поінформованість серед лісівників, представників органів влади, громадських організацій та екологічних активістів. Часто ці зацікавлені сторони не розуміють переваг або доступності нових технологій через їх складність. Це призводить до недостатнього інтересу або, навпаки, до створення нереалістичних очікувань від застосування технологій ШІ. Для ефективного впровадження необхідно підвищувати кваліфікацію фахівців і надавати тематичні дослідження або демонстраційні проекти, які допомагають формувати реалістичні уявлення про можливості ШІ.

Інший важливий аспект – військові дії на території України, тому що через них значна кількість молодих фахівців та студентів, які могли б зацікавитися розробкою та впровадженням ШІ, вимушені покидати країну. Це призводить до втрати кваліфікованих кадрів, здатних працювати з новими технологіями і контролювати їхнє впровадження. Крім того, екологічні питання під час війни та в післявоєнний період часто відходять на другий план, оскільки увага молоді спрямована на першочергові питання безпеки, виживання та відновлення економіки. Водночас, саме молодь є тією групою, яка має найбільшу гнучкість у сприйнятті нових технологій і може ефективно адаптуватися до нових викликів.

Гнучкість та адаптабельність ринку у цьому напрямі також залишається обмеженою через те, що переважно розвитком технологій займаються невеликі стартапи. Відсутність стабільного ринку та інвестиційних можливостей значно стримує їхній розвиток у промислових масштабах, обмежуючи доступ до фінансування, необхідного для масштабного впровадження. Крім того, конкуренція між численними невеликими компаніями призводить до розпорощення ресурсів, що уповільнює прогрес. Недостатньо розроблені додатки для ШІ ускладнюють його інтеграцію в реальні проекти, що знижує ефективність та вплив цих технологій у лісовому секторі.

Нарешті, головною перешкодою є невизначеність, пов'язана з точністю та надійністю прогнозів моделей ШІ. Ефективність таких систем часто залежить від наявності великої кількості якісних даних і досвіду фахівців, яких може не вистачати. Це особливо актуально для лісових

екосистем, де немає єдиної бази даних, що охоплює всі типи територій, види лісів та рослинності. Для досягнення високої точності моделей необхідно мати значну кількість ретельно позначених даних та залучати кваліфікованих експертів. Проте такі ресурси можуть бути недоступними, особливо у випадках замінованих територій, де проведення польових досліджень та аналіз території значно ускладнюється. У таких умовах неможливо безпечно збирати дані через ризик вибуху, що створює серйозні перешкоди для моніторингу та оцінки стану лісів. Це вимагає впровадження нових підходів та використання дистанційних методів аналізу.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи, зазначимо, що впровадження штучного інтелекту в систему моніторингу лісів в Україні має значний потенціал для поліпшення лісокористування в умовах екологічних викликів та необхідності відновлення країни після війни. Однак для реалізації цього потенціалу потрібно вдосконалення нормативно-правової бази, щоб гарантувати прозорість процесів, надійність технічних рішень та відповідність екологічним стандартам, які узгоджені з вимогами євроінтеграції. Вважаємо, що створення дієвої законодавчої бази стане важливим етапом на шляху до впровадження інновацій у лісове господарство та забезпечення його сталого розвитку.

Доведено доцільність прийняття комплексного Закону України «Про екологічний моніторинг», в якому буде врегульовано систему моніторингу довкілля, зокрема, у сфері лісового господарства. На даний момент регулювання цієї сфери здійснюється на основі Постанови Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 р. № 391 «Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля», що не повною мірою відповідає потребам контролю та оцінки лісових екосистем. Запропонований до прийняття закон сприятиме створенню єдиної системи даних про стан природних ресурсів, дозволяючи здійснювати аналіз наслідків шкоди, завданої екосистемам унаслідок воєнних дій, антропогенного впливу чи природних катастроф. Отже, він дозволить встановити механізми обчислення екологічних втрат та оцінки впливу, зокрема, лісових екосистем, на економічний розвиток країни.

Маємо констатувати, що зараз доцільно внести зміни до Стратегії управління лісами до 2035 року, схваленої Кабінетом Міністрів України, з метою передбачення використання сучасних технологій у сфері лісового господарства. Впровадження інноваційних рішень, зокрема, штучного інтелекту, сприятиме не лише вдосконаленню системи спостереження за довкіллям, але й забезпечить детальне опрацювання інформації, що підвищить точність та швидкість оцінки стану екосистем. У цьому контексті важливо відзначити роль Геопорталу «Ліси України», який вже забезпечує доступ до геопросторової інформації про ведення лісового господарства. Однак, для досягнення сучасних стандартів управління екосистемами, необхідно вдосконалити його функціонал. Зокрема, розширення бази даних, впровадження технологій спостереження та передачі інформації з датчиків у режимі реального часу, а також інтеграція штучного інтелекту для безперервного аналізу та прогнозування стану лісових екосистем дозволять значно підвищити ефективність моніторингу, оперативно реагувати на екологічні виклики та приймати обґрунтовані управлінські рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лісовий кодекс України : Кодекс України від 21.01.1994 № 3852-XII : станом на 4 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження лісів : Закон України від 20.06.2022 № 2321-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2321-20#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
3. Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля : Постанова Каб. Міністрів України від 30.03.1998 № 391 : станом на 26 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/391-98-#Text> (дата звернення: 19.10.2024).

4. Про затвердження Порядку проведення національної інвентаризації лісів та внесення зміни у додаток до Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних : Постанова Каб. Міністрів України від 21.04.2021 № 392 : станом на 28 квіт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392-2021-p#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
5. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 № 2697 VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
6. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII : станом на 29 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
7. Про схвалення Державної стратегії управління лісами України до 2035 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 29.12.2021 № 1777-р : станом на 22 верес. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-2021-p#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
8. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода Україна від 27.06.2014 : станом на 30 листоп. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 19.10.2024).
10. The AI Act : Act of 01.08.2024 no. Regulation (EU) 2024/1689. URL: <https://artificialintelligenceact.eu/the-act/> (date of access: 19.10.2024).
11. AirSeed – From Australia to Africa, using seed-firing drones: the case study of AirSeed Technologies. *AirSeed*. URL: <https://airseedtech.com/from-australia-to-africa-using-seed-firing-drones-the-case-study-of-airseed-technologies/> (date of access: 19.10.2024).
12. Cui Z. Li X. Li T. Li M. Improvement and assessment of convolutional neural network for tree species identification based on bark characteristics. *Forests*. 2023. Vol. 14, no. 1292. P. 19. URL: <https://doi.org/10.3390/f14071292> (date of access: 19.10.2024).
13. Dobberstein L. South Korea to manage forests with AI, satellites. *The Register: Enterprise Technology News and Analysis*. URL: https://www.theregister.com/2024/03/14/korea_digitize_forest/ (date of access: 19.10.2024).
14. Exploring the world of AI | european forest institute. *European Forest Institute*. URL: <https://efi.int/news/exploring-world-ai-2024-09-24> (date of access: 19.10.2024).
15. Jones B. The digital forest: is sensor technology the way forward? – international association of wildland fire. *International Association of Wildland Fire*. URL: <https://www.iawfonline.org/article/the-digital-forest-is-sensor-technology-the-way-forward/> (date of access: 19.10.2024).
16. Lozo O., Onishchenko O. The potential role of the artificial intelligence in combating climate change and natural resources management: political, legal and ethical challenges. *Grassroots journal of natural resources*. 2021. Vol. 4, no. 3. P. 111–131. URL: <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.040310> (date of access: 19.10.2024).
17. Lozo O.V., Trubchaninova A.S. Ecological innovations in the green economy system (legal aspect). *Environmental law*. 2022. No. 3–4. P. 80–85. URL: <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2022.3-4-4.16> (date of access: 19.10.2024).
18. Proposal for a regulation on a forest monitoring framework. *An official website of the European Union*. URL: https://environment.ec.europa.eu/publications/proposal-regulation-forest-monitoring-framework_en (date of access: 19.10.2024).
19. Salian I. How AI can protect the world's woods from deforestation. *NVIDIA Blog*. URL: <https://blogs.nvidia.com/blog/ai-illegal-logging-deforestation/> (date of access: 19.10.2024).
20. Silvestro D. et al. Improving biodiversity protection through artificial intelligence. *Nature sustainability*. 2022. URL: <https://doi.org/10.1038/s41893-022-00851-6> (date of access: 19.10.2024).
21. Smith R. AI's role in the future of forest conservation. *Network of Nature*. URL: <https://networkofnature.org/blog/ai-s-role-in-the-future-of-forest-conservation.htm> (date of access: 19.10.2024).
22. Державне агентство лісових ресурсів України. Загальна характеристика лісів України. *gov.ua | Державні сайти України*. URL: <https://forest.gov.ua/napryamki-diyalnosti/lisi-ukrayini/zagalna-harakteristika-lisiv-ukrayini> (дата звернення: 19.10.2024).
23. Публічний звіт голови державного агентства лісових ресурсів України за 2023 рік. 2024. 47 с. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2023/zvit_lis_%202023.pdf (дата звернення: 19.10.2024).
24. Радовенчик В., Іваненко О., Крисенко Т., Глушко О. Розвиток системи моніторингу якості повітря в м. Києві. *Екологія. Людина. Суспільство* : матеріали ХХІV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 5 черв. 2024 р. Київ, 2024. С. 264–265.
25. Савчук О.О. Правові проблеми розвитку інноваційної інфраструктури лісопромислового комплексу України. *Право та інновації*. 2021. С. 51–57.
26. Шевченко А.І. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія. Київ : ІПШІ, 2023. 305 с.

НОРМАТИВНЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ МОРСЬКОГО ПРАВА: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД**NORMATIVE REGULATION OF MARITIME LAW: INTERNATIONAL EXPERIENCE**

**Савчук О.О., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри екологічного права**

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

**Ковтуненко О.А., студентка I курсу магістратури факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

**Дашко Д.С., студент I курсу магістратури факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

Стаття присвячена аналізу основних викликів та стану правового регулювання морського права як підгалузі міжнародного права. Основну увагу приділено дослідженню та порівнянню окремих норм міжнародного морського права з правовим регулюванням даної сфери в Україні, що закріплює ключові положення та принципи у сфері морської діяльності, але потребує подальшого вдосконалення з огляду на важливість цього напрямку правового регулювання для забезпечення економічної безпеки суспільства, враховуючи національний безпековий показник та вступ України до ЄС.

Стаття висвітлює деякі відмінності між нормами українського морського законодавства та положеннями міжнародного регулювання, наголошуючи на необхідності адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів. Автори обґрунтовують важливість внесення змін до існуючих нормативно-правових актів для врегулювання окремих питань з метою екологічного захисту морського середовища та морської безпеки.

У статті проведено аналіз екологічних загроз, пов'язаних із забрудненням морського середовища нафтопродуктами. Негативний вплив на морське середовище та глобальні екологічні системи висвітлюється на прикладах катастроф танкерів.

У статті також порушується питання щодо доцільності виокремлення морського права в самостійну галузь права, що дозволило б забезпечити більш ефективне регулювання цієї сфери та сприяло б її інтеграції до світової економіки.

На основі проведеного дослідження автори доходять висновку, що вдосконалення регулювання морського права як підгалузі міжнародного права та модернізація законодавчого регулювання морської політики є необхідними кроками для забезпечення сталого розвитку морської галузі, посилення економічного потенціалу та зміцнення національної безпеки України в умовах європейської інтеграції.

Ключові слова: міжнародне морське право, українське морське законодавство, екологічне право, піратство, забруднення морської зони.

The article presents a detailed analysis of the principal challenges and the current state of legal regulation pertaining to the law of the sea as a sub-branch of international law. The study and comparison of certain provisions of international maritime law with the legal regulation of this area in Ukraine is of particular importance. Ukraine has enshrined key provisions and principles in the field of maritime activities, but there is a clear need for further improvement in this area of legal regulation. This is due to the importance of this area of legal regulation for ensuring the economic security of our society, taking into account the national security indicator and the expected accession of Ukraine to the EU.

The article identifies discrepancies between the provisions of Ukrainian maritime legislation and those of international regulation, underscoring the necessity to align Ukrainian legislation with international standards. The authors provide a rationale for amending existing legal instruments to regulate specific issues with a view to safeguarding the marine environment and enhancing maritime safety.

This article examines the environmental risks associated with marine pollution by oil products. The detrimental impact on the marine environment and global ecological systems is exemplified by the instances of tanker disasters.

Furthermore, the article posits the question of whether it would be prudent to establish an independent branch of law, namely the law of the sea, which would ensure more effective regulation of this area and facilitate its integration into the global economy.

In light of the aforementioned findings, the authors conclude that enhancing the governance of the law of the sea as a sub-branch of international law and modernising the legislative framework governing maritime policy are crucial steps towards ensuring the sustainable development of the maritime industry, the optimisation of economic potential and the reinforcement of Ukraine's national security in the context of European integration.

Key words: international maritime law, Ukrainian maritime law, environmental law, piracy, maritime pollution.

Постановка проблеми. Розгляд даного питання є важливим через відсутність його дослідження українськими науковцями в достатньому обсязі та недосконалості українського регулювання даної сфери, а також важливості адаптації українського законодавства до законодавства ЄС.

Розглядом питання регулювання морського права займалися такі науковці: Шипцов О.А., Анцелевич Г.О., Гіренко О.Т., Моцик О.Ф., Стефанов Г.С., Шипцов О.О., Стефанчишен Р., Гуцуляк В.М., Ключова Є.М., Юлдашев О.Х., Армаш Н.О., Серафимов В.В., Аверочкіна Т.В. тощо.

Виклад основного матеріалу. Морське право це складна система правових норм, що охоплює відносини, які пов'язані з використанням Світового океану та морських ресурсів. Морське право, як підгалузь міжнародного права, регулюється як національними, так і міжнародними нормами, що визначають правовідносини держав і приватних осіб у морській сфері.

Важливо звернути увагу, що регулювання морських правовідносин, має важливе, стратегічне значення для України, як морської держави, оскільки воно регулює не лише питання судноплавства, але й екологічної безпеки, морського перевезення тощо.

На думку Письменної К.С., морська діяльність має значний вплив на розвиток економіки України та формує позицію країни у світовому розподілі праці. Україна має сприятливі географічні умови, багатий досвід роботи в морському секторі, кваліфіковану робочу силу та низку вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ, які готують фахівців у цій галузі. Суднобудівна та судноремонтна галузь є важливою для бюджетних надходжень місцевої економіки. Портові комплекси України, в тому числі міжнародні порти, щодня активно обробляють великі обсяги вантажів і пасажирів. Однак сучасний стан розвитку морської галузі не є задовільним. Основними причинами цього є відсутність чіткої та послідовної дер-

жавної політики в морській галузі та відсутність системної нормативно-правової бази [1, с. 202].

Основним законом в Україні, що регулює морську галузь є постанова Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 року № 1307 «Про затвердження Морської доктрини України на період до 2035 року», хоча як наголошує Письменна К.С., це скоріше стратегія, а не доктрина в звичному науковому розумінні цього слова [1, с. 203].

Хоча ми і маємо цю доктрину, але морське право в Україні не є повноцінно кодифікованим, що викликає складнощі не тільки в його застосування, а й в пристосуванні до міжнародного законодавства. У цьому контексті хочемо звернути увагу на такі основні міжнародні акти у цій сфері: Конвенція про територіальне море та прилеглу зону, Конвенція про відкрите море, Конвенція про рибальство та охорону біоресурсів відкритого моря, Конвенція про континентальний шельф, факультативний Протокол, який регламентував процедуру вирішення спорів.

Деякі вчені, як наприклад Майданевич С.Б. та Тимошук О.М. наголошують на тому, що з появою цих нормативно-правових актів, положення яких зобов'язані дотримуватися всі учасники міжнародних відносин, є становленням морського права як окремої галузі права, а не підгалузі міжнародного, як прийнято вважати [2, с. 40].

Тут слід вказати, що морське право є комплексним та охоплює багато сфер: судноплавство, екологічного захисту морського середовища, суднобудівної діяльності, морської безпеки тощо.

Для прикладу вважаємо необхідним висвітлити екологічний та безпековий аспекти:

Однією із глобальних проблем у боротьбі із забрудненням морського середовища є вилів нафтопродуктів у води Світового океану при їх перевезенні.

Світовий океан або ж «найбільш водний резервуар», який складає дві третини поверхні нашої земної кулі, є «виробником» кисню, водночас, й має здатність поглинати вуглекислоту. Зокрема, під час здійснення фотосинтезу планктоном, виробляється близько 70 відсотків кисню, який, в свою чергу, надходить у атмосферу планети. Захист вод Світового океану має бути пріоритетним напрямком у роботі, як на законодавчому рівні, з точки зору впровадження на міжнародній арені відповідних регуляторів, які можна імплементувати у норми національного законодавства, так й у продовольчого. Оскільки саме останній включає в себе великі ресурси прісної води, потреба у якій зростає з кожним днем.

Тож, повертаючись до зазначеної проблематики, а саме – викидів нафтопродуктів у море, варто відмітити, що внаслідок морських інцидентів, з кожним роком кількість нафти збільшується, в середньому вона вкладає 10 млн. тон у рік. Даний показник є досить високий. Також, враховуючи аерофотозйомки з супутників, наразі близько 30 відсотків поверхні Світового океану покрито нафтовою плівкою. Так, наявний ризик збільшення даного відсотка.

Станом на зараз, міжнародне нормативно-правове регулювання складається із таких нормативно-правових актів:

– Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 р. [4].

– Конвенція про відкрите море 1958 р. [10].

– Міжнародна конвенція щодо запобігання забрудненню із суден 1973 р. та/або Конвенція MARPOL [11].

– Протокол 1978 р. (MARPOL-73/78), який набув чинності 2 жовтня 1983 р. та вніс зміни до Конвенції щодо запобігання забрудненню із суден 1973 р. [12].

– Протокол 1997 р., яким також внесені зміни до Конвенції щодо запобігання забрудненню із суден 1973 р. [13].

Тобто, MARPOL є Міжнародною конвенцією щодо запобігання забрудненню із суден 1973 р., яка була змінена двома Протоколами від 1978 р. та 1997 р. (International

Convention for the Prevention of Pollution from Ships, MARPOL 73/78). Зокрема, MARPOL 73/78 містить шість основних додатків, як Правила запобігання забрудненню нафтою та нафтовою водою, Правила запобігання забрудненню шкідливими рідкими речовинами, що перевозяться наливом, Правила запобігання забрудненню шкідливими речовинами, що перевозяться морем в упаковці, Правила запобігання забрудненню стічними водами із суден, Правила запобігання забрудненню сміттям із суден, Правила запобігання забрудненню атмосфери із суден [11].

– Конвенція про запобігання забрудненню моря в результаті затоплення відходів та інших матеріалів 1972 р. з Протоколом 1996 р. [14].

– Конвенція щодо втручання у відкритому морі у разі аварій, що призводять до забруднення нафтою 1969 р. і Протокол про втручання у відкритому морі у разі аварій, що призводять до забруднення речовинами іншими, ніж нафта 1973 р. [15].

– Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1969 р., яка згодом була змінена Протоколом 1992 р. з поправками 2000 р., які набрали чинності 1 листопада 2003 р. [16].

– Міжнародна конвенція по запобігання забрудненню нафтою, готовності, реагування та співпраці 1990 р., яка набула чинності 13 травня 1995 р. та Протокол до неї від 2000 р. [17].

Даною Конвенцією передбачаються заходи, які є обов'язковими при аварії, зокрема, але не виключно повідомлення прибережним властям про випадки забруднення і вжити дії, наявність аварійного майна, розробка оперативних планів боротьби із нафтою тощо.

– Міжнародна конвенція про відповідальність і відшкодування збитків у зв'язку із морським перевезенням небезпечних і отруйних речовин 1996 р. [18].

– Міжнародна конвенція про контроль за шкідливими протиборостаючими системами, які використовуються на суднах 2001 р., яка набрала чинності 17 вересня 2008 р. [19].

– Регіональні угоди: Барселонська конвенція 1976 р. [20], Кувейтська конвенція 1978 р. [21], Гельсінська конвенція 1992 р. [22], Бухарестська конвенція 1992 р. [23] тощо.

Кожна із аварій на морі породжувала потребу у створенні нормативного підґрунтя по кожному інциденту. Одним із напрямків, які включаються у види збитків морському середовищу, а саме шляхи їх здійснення, представляють із себе аварії із танкерами, тобто, зокрема, але не виключно, самохідне паливне судно, яке здійснює перевезення рідкої продукції без тари, включаючи нафту. Оскільки популярність даного виду перевезень розвивається, то й ризик інцидентів також.

Світове споживання нафти і нафтопродуктів стає дедалі більше і становить нині понад 3150 млн. тон в рік. Майже 50 відсотків перевозиться морем. Обсяг міжнародних перевезень нафти зростає в середньому на 4,5 відсоток на рік. Відповідно зростає потреба в танкерах. Якщо раніше їх будували загальним дедвейтом менше 200 млн. тон, то до 2000 року ця цифра зросла майже до 300 млн. тон на рік. Збільшилася і дальність перевезень сирової нафти з 6,4 тис. до 10,5 тис. тис. км, а нафтопродуктів з 1,6 до 2,2 тис. км.

З ростом танкерного флоту збільшується число катастроф з нафтоналивними судами, відповідно зростають масштаби забруднення моря. Причому кожна катастрофа приносить зараз все більш важкі наслідки. Якщо в 1966 році експлуатувався всього один танкер дедвейтом 170 тис. тон, то зараз їх налічується понад 400.

У цьому контексті показовим є приклад однієї з найбільших морських катастроф, що сталася 18 березня 1967 року, коли танкер «Торрі Каньйон» дедвейтом 121 тис. тон під ліберійським прапором наскочив на рифи біля англій-

ського узбережжя і отримав пробіну майже на половину довжини корпусу 150 м. Це був розлив нафти безпрецедентного в світовій практиці масштабу. Зняти танкер з рифів за допомогою буксирів виявилось неможливим. Тим часом, гігантська нафтова пляма площею близько 260 кв. км стала наблизитися до узбережжя Англії і Франції. У Лондоні було прийнято рішення розбомбити залишки «Торрі Каньйон» з повітря. Протягом трьох днів бомбардувальники закидали бомбами танкер, який розломився, і практично вся нафта, що залишилась в танкері вигоріла.

19 грудня 1972 р. в Оманській затоці південнокорейський танкер «Сі Стар» дедвейтом 120300 т зіткнувся з іншим судном і вилів в затоку 115 тис. тон нафти.

1976 рік став найдраматичнішим за кількістю катастроф з танкерами. 24 січня «Олімпік брейвери» під ліберійським прапором «втрапив» у Атлантичного узбережжя Західної Європи 250 тис. т. нафти.

12 травня біля північно-західного узбережжя Іспанії, поблизу порту Ла-Корунья, на рифи сіл іспанський танкер «Іркійола» дедвейтом 111225 т потрапили за борт 101 тис. т. нафти створили серйозну загрозу узбережжю. В один і той же дні 15 грудня 1976 р. зазнали аварії танкери «Хевен» під прапором Кіпру в Середземному морі і «Арго Мечент» під ліберійським у Атлантичного узбережжя США. Обидва судна залишили за бортом близько 70 тис. т. нафти.

16 березня 1978 р. супертанкер «Амоко Кадіс» дедвейтом 237439 т під ліберійським прапором затонув неподалік від французького порту Брест, 220 тис. т. іранської нафти сплило на поверхню і утворило найбільшу нафтову пляму в історії іранської судноплавства. Було забруднено 360 кілометрів французького узбережжя, загинули тисячі птахів, морських тварин і риб.

31 грудня того ж року грецький танкер «Андрос Патриа» дедвейтом 122173 т. зазнав аварії біля північного узбережжя Іспанії, виникла пожежа, сталося кілька вибухів. Загублено 40 тис. т. нафти.

19 липня 1979 р. супертанкер «Атлантик Емпрес» дедвейтом 299666 т зіткнувся в Карибському морі, неподалік від Тринідаду, з іншим танкером – «Іджен Кептен». В результаті зіткнення з обох судів вилілося в море 300 тис. т. нафти.

1 листопада того ж року у американського порту Галвестон в Мексиканській затоці зіткнувся з іншим судном танкер «Бурма Агаті» під ліберійським прапором дедвейтом 62663 т. Загублено 37 тис. т.

23 лютого 1980 року на грецькому танкері «Іренес Серенаді» дедвейтом 105460 т в бухті Пілос (Греція) спалахнула пожежа, сталися вибухи. У море пішло 102 тис. т. близькосхідної нафти.

6 травня 1983 року іспанський танкер «Кастілло де Бельвер» дедвейтом 271540 т загорівся в 68 милях на північний захід від Кейптауна (ПАР). Танкер затонув, залишивши на поверхні Атлантичного океану 100 тис. т. газоліну.

24 березня 1989 року американський танкер «Екссон Валдиз» дедвейтом 214661 т наскочив на рифи біля узбережжя Аляски і отримав пробіну в днищі, з яких витекло 40 т. нафти. Згодом компанія «Екссон» була оштрафована на 5 млрд. доларів. [3, с. 129–131]

Окрім згаданого, варто відмітити інциденти на морі з такими танкерами, як «Сі Імпрес», «Мерск навігейтор», «Харк-5», «Іджініо Сі», «Браер» тощо.

Тож, враховуючи вищенаведене, кількість катастроф на морі сягає великої кількості. Тому вже законодавчо урегульований механізм має бути гармонізований у законодавство кожної країни задля зниження викиду нафтопродуктів у море. Оскільки даний факт впливає не тільки на відповідні організми у морському середовищі, а й також на міжнародну й локальну економіку, туризм й навколишнє середовище загалом.

Щодо морської безпеки, цікавим прикладом є морський тероризм та піратство.

Щодо піратства, то відповідно до ст. 101 Конвенції ООН з морського права 1982 р., яку ратифікувала Україна, піратством визнаються будь-які з зазначених дій:

а) будь-який з незаконних актів насильства, пограбування або затримання, здійснений екіпажем або пасажиром судна або повітряного судна, який належить на праві приватної власності третім особам з цілями особистого характеру і має наступні ознаки: 1) здійснюється у відкритому морі проти іншого судна чи осіб або їх майна, якщо особи або майно перебувають на такому судні; 2) здійснюється за межами юрисдикції будь-якої держави;

б) будь-яка дія, що передбачає свідоме використання судна або повітряного судна, яке відомо як піратське, за умови усвідомлення цього статусу;

с) будь-яка дія, що полягає у підбурюванні чи свідомій підтримці дій, згаданих у пунктах а) або б) [4].

Щодо українського регулювання, то піратство, як злочин, регулюється Кримінальним кодексом України в статті 446 та має наступний зміст: «1. Піратство, тобто використання з метою одержання матеріальної винагороди або іншої особистої вигоди озброєного чи неозброєного судна для захоплення іншого морського чи річкового судна, застосування насильства, пограбування або інших ворожих дій щодо екіпажу чи пасажирів такого судна, – карається позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років із конфіскацією майна.

2. Ті самі діяння, якщо вони вчинені повторно або спричинили загибель людей чи інші тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна» [5].

Якщо порівнювати зазначені конструкції складу кримінального правопорушення, то можна дійти висновку, що українська норма немає істотних ознак саме піратства, які б дозволяли відокремити цей злочин від інших схожих. У статті 446 не вказано місце скоєння злочину, що є важливою, конструктивною ознакою піратства як самостійного злочину. З цього випливає, що піратством також буде вважатися напад на судно, навіть якщо воно в порту.

Таке положення суперечить міжнародному праву тому що в акваторії порту діє українська юрисдикція, як юрисдикція прибережної держави, і говорити про універсальну юрисдикцію в такому випадку ми не можемо, а міжнародне право своєю чергою, вважає піратством виключно такі діяння, які вчинені у відкритому морі.

Важливо зазначити, що в 1999 році конвенцію ООН з морського права було ратифіковано Верховною Радою України, а відповідно до статті 19 ЗУ «Про міжнародні договори України», якщо є колізія між нормами міжнародного договору, який набрав чинності в установленому порядку та нормами національного законодавства, застосовуються норми міжнародного договору [6].

Таким чином, українська норма про піратство є фактично фіктивною [3, с. 18].

Окрему увагу варто приділити такому поняттю, як «тероризм на морі», оскільки він не включає у себе «морське піратство». Останній виник раніше, тобто, ще з стародавніх часів, натомість, тероризм на морі розвивався у середині ХХ ст.

Відповідно Слушною, на думку, є запропоноване І.В. Лукушиним теза, за якою: «тероризм на морі є продовженням тероризму на суші» [7].

З огляду на думку вченого, формулювання уявлень про морський тероризм слід починати із визначення основних підходів до поняття тероризму в цілому. У науці існують два основних підходи:

– біологічний – метою даного підходу є інтерпретація агресивної поведінки людини, зокрема, яка пов'язана із насильством шляхом встановлення відповідних загроз суспільству, окремому індивіду будь-яким методом;

– соціальний – даний підхід представляє із себе відзеркалення різних критеріїв значень та вплив відповідного соціального середовища, яке, в свою чергу, безмежно сильно впливає на формування особистості, яка в подальшому може потенційно мати ухил до здійснення терористичних актів [8, с. 39].

Основний нормативний базис даного питання складається із Конвенції про боротьбу із незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 р., Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розташованих на континентальному шельфі. Дані нормативно-правові акти були ратифіковані Україною в 1993 р., але увійшли у дію в 1994 р. й Міжнародний кодекс з охорони суден і портових засобів 2002 р.

Конвенція про боротьбу із незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 р.: аспект застосування. Особливу увагу потрібно зосередити на ст. 4, яка виокремлює сферу застосування даної Конвенції. Тобто, це міжнародне юридичне підґрунтя береться за вважливе, коли судно знаходить у плаванні або ж його шлях представляє із себе також плавання у/через/з води/вод, які, в свою чергу, знаходяться за зовнішньою межею територіального моря однієї держави (будь-якої) чи за боковими межами її територіального моря з сусідніми державами. Якщо дана Конвенція не була застосованою відповідно до вищеведеного, то наступну ситуаційну інтеграцію вона має, коли злочинець чи гаданий злочинець перебуває на території держави-учасниці іншої, ніж держава, яка наведена вище. Але потрібно за необхідне відмітити, що наявні випадки, коли дана Конвенція не застосовується, а саме її дія не розповсюджується на судна, що належать державі або експлуатуються нею, коли воно використовується як військово-допоміжне

або для митних, або поліцейських цілей; воєнні кораблі та/або судна, що виведене з експлуатації або поставлене на прикол [9].

Так, тероризм на морі не є розповсюдженим явищем, але приклади його здійснення наявні. Наприклад, напад терористичної організації «Аль-Каїда» на американський есминець «Коуел» біля узбережжя Ємену в 2000 р. (загибло 17 моряків та 30 було поранено), вибух танкера «Сілк Прайд» біля узбережжя Шрі-Ланки в 2001 р. через начиненою вибухівкою човен, яким керував камікадзе, захоплення терористами італійського лайнера «Акілле Лаурі» в 1985 р. (було в заручниках близько 400 пасажирів та вбито громадянина США) тощо.

Висновок. Тож, враховуючи вищеведене, можемо констатувати, що морське право, з точки зору міжнародного досвіду, є комплексним. Воно містить розширену нормативну базу, яка регламентує окремі аспекти, зокрема, аварії та інциденти на морі, механізм їх дослідження, також відшкодування шкоди внаслідок їх виникнення тощо. Оскільки Україна на шляху гармонізації національного законодавства до норм законодавства ЄС, то важливо аналізувати згадані у статті нормативно-правові акти через призму відповідних ситуацій, та максимально низити ризики повторення даних інцидентів на практиці. Нагальна потреба розвитку морського права зумовлена необхідністю підвищення рівня безпеки мореплавства в умовах сьогодення, гарантування прав моряків та пасажирів при морських перевезеннях та загалом охорони навколишнього середовища. Тобто, вдосконалення врегулювання морського права та модернізація законодавства в сфері морської політики є необхідними задля забезпечення стабільного розвитку морської галузі, посилення економічного потенціалу та зміцнення національної безпеки України в умовах її інтеграції до Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Письменна К.С., До питання про юридичну актуалізацію проблематики морської політики країни. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого* № 6/2011 (дата звернення: 23.10.2024).
2. Майданевич С. Б., Тимошук О.М. Суб'єкти та принципи міжнародного морського права. *Водний транспорт: Збірник наукових праць*. Випуск 3(34). 2021 (дата звернення: 23.10.2024).
3. Гуцуляк В.М., Ключова Є.М. Українське та міжнародне морське право: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К, 2022. 268 с. (дата звернення: 23.10.2024).
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права : прийнята і проголошена 10 грудня 1982 р., ратифікована Україною 3 червня 1999 р. URL:<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A21998A0623%2801%29> (дата звернення: 30.10.2024).
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 30.10.2024).
6. Закон України «Про міжнародні договори України»: Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV / Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.
7. Лукшин І. В. Протиправні дії на морі : піратство і тероризм, та їх правове визначення. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. 2000. Вип. 8. Соціальні та правові проблеми боротьби з тероризмом. С. 155-162.(дата звернення: 24.10.2024).
8. Роман Стефанчишен. Правове регулювання боротьби з піратством та актами тероризму на морі : монографія / за ред. А.Ю. Бойчука. Одеса : Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, 2022. 157 с. (дата звернення: 24.10.2024).
9. Конвенція про боротьбу із незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства : прийнята 10 березня 1988 р., ратифікована Україною 17 грудня 1993 р. База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_220#Text (дата звернення: 30.10.2024).
10. Конвенція про відкрите море : прийнята 29 квітня 1958 р. URL: https://treaties.un.org/pages/viewdetails.aspx?src=treaty&mtdsg_no=xxi-2&chapter=21 (дата звернення: 02.11.2024).
11. Міжнародна конвенція щодо запобігання забрудненню із суден (МАРПОЛ) : прийнята 2 листопада 1973 р., набрала чинності 2 жовтня 1983 р. дата набрання чинності для України 21 вересня 1993 р. База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_009#Text (дата звернення: 02.11.2024).
12. Протокол 1978 р. (МАРПОЛ-73/78) до Міжнародної конвенції щодо запобігання забрудненню із суден : прийнятий 17 лютого 1978 р., набрав чинності 2 жовтня 1983 р. дата набрання чинності для України 21 вересня 1993 р. База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_829#Text (дата звернення: 02.11.2024).
13. Протокол 1997 р. до Міжнародної конвенції щодо запобігання забрудненню із суден : прийнятий 26 вересня 1997 р., набрав чинності 19 травня 2005 р. дата набрання чинності для України 29.01.2010 р. База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_049#Text (дата звернення: 02.11.2024).
14. Конвенція про запобігання забрудненню моря в результаті затоплення відходів та інших матеріалів : прийнята 29 грудня 1972 р., змінена Протоколом 1996 р. набрання чинності для України 25 січня 1994 р. База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_009#Text (дата звернення: 02.11.2024).
15. Конвенція щодо втручання у відкритому морі у разі аварій, що призводять до забруднення нафтою : прийнята 29 листопада 1969 р. Протокол про втручання у відкритому морі у разі аварій, що призводять до забруднення речовинами, іншими, ніж нафта, 1973 р. набрання чинності для України 17 грудня 1993 р. База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_049#Text (дата звернення: 02.11.2024).

16. Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою : прийнята 29 листопада 1969 р., змінена Протоколом 1992 р. з поправками 2000 р., що набрали чинності 1 листопада 2003 р. База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_839#Text (дата звернення: 02.11.2024).
17. Міжнародна конвенція про готовність, реагування та співпрацю у випадку забруднення нафтою : прийнята 30 листопада 1990 р., набула чинності 13 травня 1995 р., змінена Протоколом 2000 р. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201891/volume-1891-i-32194-english.pdf> (дата звернення: 02.11.2024).
18. Міжнародна конвенція про відповідальність і відшкодування збитків у зв'язку із морським перевезенням небезпечних і отруйних речовин : прийнята 3 травня 1996 р. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A22002A1213%2801%29> (дата звернення: 02.11.2024).
19. Міжнародна конвенція про контроль за шкідливими протиобростаючими системами, які використовуються на судах : прийнята 5 жовтня 2001 р., набула чинності 17 вересня 2008 р. дата приєднання до Конвенції 21.04.2017 р. База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_051#Text (дата звернення: 02.11.2024).
20. Барселонська конвенція про захист Середземного моря від забруднення : прийнята 16 лютого 1976 р. URL: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/31970/bcp2019_web_eng.pdf (дата звернення: 02.11.2024).
21. Кувейтська регіональна конвенція про співробітництво щодо захисту морського середовища від забруднення : прийнята 24 квітня 1978 р. URL: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/kuw47649.pdf> (дата звернення: 02.11.2024).
22. Гельсінська конвенція про захист морського середовища району Балтійського моря : прийнята 9 квітня 1992 р. URL: <https://helcom.fi/about-us/convention/#:~:text=The%20Convention%20on%20the%20Protection,activities%20and%20that%20were%20having> (дата звернення: 02.11.2024).
23. Бухарестська конвенція про захист Чорного моря від забруднення : прийнята 21 квітня 1992 р. ратифікована Україною 04.02.1994 р. База даних «*Законодавство України*». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_065#Text (дата звернення: 02.11.2024).

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/61>

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

HISTORIGRAPHY AND METHODOLOGY OF RESEARCH ON ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE SPHERE OF ENSURING LIFE SAFETY

Бондар Д.В., к.держ.упр.,
ректор

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності

Наукова публікація присвячена аналізу історіографії та методології дослідження адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Зазначається, що історіографія дослідження адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності об'єднує чотири групи наукових літературних джерел. До першої групи віднесено підручники, навчальні посібники, монографії, публікації у періодичних виданнях, присвячені питанням забезпечення безпеки життєдіяльності, підготовлені фахівцями з прикладних, технічних та природничих наук. До другої групи віднесено наукові видання, монографії, дисертаційні дослідження, присвячені питанням використання інформаційних технологій у різних сферах суспільних відносин, включаючи основні напрями та способи цифровізації, використання цифрових інструментів для досягнення публічних та приватних цілей учасників суспільних відносин, надання цифрових послуг тощо. До третьої групи віднесено дослідження, присвячені адміністративно-правовому регулюванню інформаційних відносин, включаючи адміністративно-правові засади інформатизації, використання цифрових інструментів, надання цифрових адміністративних послуг, а також правове регулювання порядку збирання, зберігання та використання інформації в комп'ютерних мережах, питання відповідальності за несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж, правове регулювання Інтернет, технології штучного інтелекту та інших інформаційних технологій. До четвертої групи віднесено дослідження науковців, присвячені організації публічного управління та правовому регулюванню у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Систематизовано методологію дослідження адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, а також визначено та охарактеризовано основні наукові підходи, які доцільно використовувати в процесі дослідження вказаної тематики.

Ключові слова: методологія, історіографія, правове регулювання, безпека життєдіяльності, інформаційні технології, діалектика, юридичне моделювання, наукові підходи, синергетика.

The scientific publication is devoted to the analysis of the historiography and methodology of the study of the administrative and legal regulation of the use of information technologies in the field of ensuring the safety of life.

It is noted that the historiography of the study of the administrative and legal regulation of the use of information technologies in the field of ensuring the safety of life unites four groups of scientific literary sources. The first group includes textbooks, manuals, monographs, publications in periodicals devoted to the issues of ensuring the safety of life, prepared by specialists in applied, technical and natural sciences. The second group includes scientific publications, monographs, dissertation studies devoted to the issues of the use of information technologies in various spheres of public relations, including the main directions and methods of digitalization, the use of digital tools to achieve public and private goals of participants in public relations, the provision of digital services, etc. The third group includes studies devoted to the administrative and legal regulation of information relations, including the administrative and legal principles of informatization, the use of digital tools, the provision of digital administrative services, as well as the legal regulation of the procedure for collecting, storing and using information in computer networks, the issue of liability for unauthorized interference in the work of information (automated), electronic communication, information and communication systems, electronic communication networks, legal regulation of the Internet, artificial intelligence technologies and other information technologies. The fourth group includes research by scientists devoted to the organization of public administration and legal regulation in the field of ensuring the safety of life.

The methodology for studying the administrative and legal regulation of the use of information technologies in the field of ensuring life safety is systematized, and the main scientific approaches that should be used in the process of studying the specified topic are also identified and characterized.

Key words: methodology, historiography, legal regulation, life safety, information technologies, dialectics, legal modeling, scientific approaches, synergistics.

Актуальність теми. Адміністративно-правове регулювання використання інформаційних технологій у різних сферах суспільних відносин є одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень, адже використання цифрових інструментів дозволяє оптимізувати як технічні елементи певних процесів шляхом їх автоматизації, так і процеси публічного управління відповідними суспільними відносинами шляхом мінімізації ролі людини в процесі

прийняття рішень, а також мобілізації людських та матеріально-технічних ресурсів для виконання поставлених завдань.

Правове регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності заслуговує на особливу увагу науковців, адже в сучасному інформаційному суспільстві, заснованому на високотехнологічному виробництві та розвинутій системі надання

цифрових послуг, особливої актуальності набувають питання забезпечення захисту населення та територій від надзвичайних ситуацій техногенного, природного або соціального характеру.

Водночас ґрунтовне дослідження вказаної тематики необхідно починати з її історіографії, тобто аналізу стану наукової розробки теми, систематизації наукових робіт, присвячених актуальним питанням правового забезпечення використання інформаційних технологій у різних сферах суспільних відносин, включаючи забезпечення безпеки життєдіяльності. Крім того, особливої уваги потребує методологія дослідження, тобто правильний вибір методів наукового пошуку та наукових підходів, які слід застосовувати під час дослідження різних аспектів адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Так, питанням забезпечення безпеки життєдіяльності присвятили свої роботи такі відомі науковці як Ф. Апшай [1], Т. Гринюк [2], К. Марченко [3], О. Оришак [3], О. Остапенко [4], О. Халак [1], О. Хитра [5], О. Чекригін [6], та інші дослідники.

Правове регулювання використання інформаційних технологій (цифровізації) у різних сферах суспільного життя досліджували такі відомі науковці як М. Бабики, В. Бевзенко, Д. Біленька, О. Берназюк, М. Віхляев, О. Гунбіна, К. Дубова, С. Єсімов, Т. Ковальова, Т. Коломоєць, О. Комаров, А. Комзюк, А. Краковська, І. Лопушинський, К. Оксютенко, А. Омельченко, М. Серебро, Р. Стефанчук, І. Тищенко та інші.

Проте, питання історіографії та методології дослідження адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності ще не були предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує необхідність підготовки даної публікації.

Постановка завдання. Метою публікації є дослідження історіографії та методології наукового аналізу адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Методологія даної публікації традиційно об'єднує три групи методів наукового пошуку. Першу групу складають філософські методи дослідження, а саме, метод діалектики, його закони та прийоми, а також метод метафізики. Серед загальнонаукових методів дослідження (друга група методів) більшою мірою застосовуються прийоми логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, порівняння), системний та структурно-функціональний методи. Третю групу складають спеціально-юридичні методи дослідження, серед яких більшою мірою застосовується формально-юридичний метод.

Результати дослідження. Історіографія дослідження адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності об'єднує чотири групи наукових літературних джерел.

Перша група – підручники, навчальні посібники, монографії, публікації у періодичних виданнях, присвячені питанням забезпечення безпеки життєдіяльності, підготовлені фахівцями з прикладних, технічних та природничих наук. У вказаних наукових роботах розкривається сутність та складові безпеки життєдіяльності як науки та навчальної дисципліни, описуються основні заходи, способи та прийоми забезпечення безпеки життєдіяльності.

З останніх досліджень у вказаній сфері варто відзначити наукові публікації Л. Воловик та К. Ковальської «Безпека життєдіяльності населення в умовах глобалізації» [7], А. Вороніна «Сучасні проблеми безпеки життєдіяльності» [8], М. Завадської та Є. Осипенка «Забезпечення

безпеки життєдіяльності людини в умовах екстремальних ситуацій» [9], Л. Калашнікової «Безпека життєдіяльності як предмет соціологічного аналізу: уточнення змісту поняття» [10], А. Качинського «Безпека життєдіяльності особи, суспільства та держави: порогові умови» [11], А. Полежаєва та С. Ковжого «Особливості системи «Безпека життєдіяльності людини» як об'єкта управління» [12].

Друга група – наукові видання, монографії, дисертаційні дослідження, присвячені питанням використання інформаційних технологій у різних сферах суспільних відносин, включаючи основні напрями та способи цифровізації, перехід на електронний документообіг в діяльності органів публічної адміністрації, використання цифрових інструментів для досягнення публічних та приватних цілей учасників суспільних відносин, надання цифрових послуг тощо. Це роботи фахівців у сфері інформатики та інформатизації, комп'ютерних наук, а також вчених-юристів, які досліджують питання використання інформаційних технологій у сфері публічного управління.

З останніх досліджень на даному напрямі слід відзначити підручник В. Плескача та Т. Затонацької «Інформаційні системи і технології та підприємства» [13], монографію О. Берназюка «Цифрові технології у праві: сучасний погляд у майбутнє» [14], публікації С. Боліли «Роль інформаційних технологій та цифрових інструментів в умовах викликів війни та післявоєнного відновлення економіки України» [15], А. Краковської та М. Бабики «Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку» [16], Р. Стефанчука «Інформаційні технології та право: quo vadis?» [17].

Третя група – це дослідження, присвячені правовому регулюванню інформаційних відносин, включаючи адміністративно-правові засади інформатизації, використання цифрових інструментів, надання цифрових адміністративних послуг, а також правове регулювання порядку збирання, зберігання та використання інформації в комп'ютерних мережах, питання відповідальності за несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж, правове регулювання Інтернет, технології штучного інтелекту та інших інформаційних технологій. Вказані дослідження здійснюються вже вченими-юристами, включаючи фахівців у галузі адміністративного права і процесу, інформаційного права тощо.

Це, зокрема, дослідження Д. Біленької «Адміністративно-правове регулювання інформаційних відносин в Україні» [18], С. Єсімова «Використання інформаційних технологій як предмет адміністративно-правового регулювання» [19], Н. Коминара «Інформаційна безпека як складова національної безпеки держави: адміністративно-правовий аспект» [20], О. Кузьменко, В. Чорної та С. Островського «Правове регулювання запровадження та використання штучного інтелекту» [21], О. Олійника «Організаційно-правові засади захисту інформаційних ресурсів України» [22], А. Омельченка «Суспільні відносини у сфері цифровізації як предмет правового регулювання» [23].

Четверта група – дослідження науковців, присвячені організації публічного управління та правовому регулюванню у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Із останніх досліджень у даній сфері слід відзначити публікації Ф. Апшай та О. Халака «Аналіз правових засад безпеки життєдіяльності» [1], В. Глухої та А. Помази-Пономаренко «Нормативно-правове забезпечення державного управління сферою безпеки життєдіяльності» [24], А. Денисової «Напрями адміністративного нагляду у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності населення: питання систематизації» [25], О. Остапенка «Адміністративно-правова природа безпеки населення України» [4].

Таким чином, для дослідження питання адміністративно-правового забезпечення використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності необхідно використовувати широке коло нормативних та літературних джерел, наукових робіт фахівців з технічних, природничих наук та юриспруденції.

Методологія дослідження адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності ґрунтується на органічному поєднанні філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження.

Так, серед філософських методів більшою мірою використовується метод діалектики, його закони та прийоми. Так, закон єдності та боротьби протилежностей найбільш ярко проявляється у суспільних відносинах, пов'язаних із безпекою життєдіяльності, адже штучне соціальне середовище, створене людиною, вступає у певне протиріччя із навколишнім природним середовищем, природними процесами та явищами. Наприклад, природні лісові пожежі, виверження вулканів, землетруси сприймаються людиною як катастрофічні надзвичайні ситуації, які руйнують створене людиною середовище та порушують нормальні умови людського життя.

Проте, саме завдяки заходам забезпечення безпеки життєдіяльності та їх правовому забезпеченню досягається компроміс між двома протилежностями – природними та соціальними процесами, створюються умови, за яких людина може завчасно виявити та попередити інших про небезпеку виникнення надзвичайної ситуації, а також мінімізувати її негативні наслідки.

І саме завдяки інформаційним технологіям суспільство отримало можливість автоматизувати процеси завчасного попередження про загрозу настання небезпечної ситуації, а також можливість оперативної мобілізувати людські та матеріально-технічні ресурси для ліквідації самої надзвичайної ситуації та її наслідків.

Таким чином, правове регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності необхідно здійснювати із урахуванням вказаного закону діалектики – єдності та боротьби протилежностей.

Також в процесі дослідження вказаної тематики доцільно використовувати закон переходу кількісних змін у якісні. Так, системне внесення змін до чинного законодавства, розробка проектів нових нормативно-правових актів в результаті повинні привести до якісних змін в правовому регулюванні використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності. Причому ключову роль відіграє не формальна кількість внесених змін, а саме узгоджена та наполеглива нормотворча діяльність уповноважених суб'єктів органів публічної адміністрації. Так, в процесі правового врегулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності суб'єктам нормотворчості органів державної влади, які реалізують державну політику у сфері цивільного захисту, доцільно узгоджувати свої розробки із представниками Міністерства цифрової трансформації України, що забезпечить правову регламентацію застосування останніх досягнень у сфері цифрових технологій для забезпечення безпеки життєдіяльності, захисту населення та територій від надзвичайних ситуацій.

Також в процесі дослідження даної тематики доцільно застосувати прийом «заперечення заперечення». Вказаний прийом дозволяє досліднику йти від зворотного, тобто з початку заперечувати необхідність правового врегулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, а потім аргументовано спростовувати власне заперечення – доводити необхідність внесення відповідних змін до чинного законодавства або прийняття нових законів чи підзаконних нормативно-правових актів.

Окрім вищезазначених законів та прийомів методу діалектики в процесі дослідження необхідно застосовувати такі його принципи як принцип об'єктивності та принцип історизму.

Принципи об'єктивності передбачає використання верифікованих даних, зокрема, офіційно оприлюднених текстів нормативно-правових актів та іншої інформації органів публічної адміністрації, даних репрезентативних соціологічних досліджень, які охоплюють широкі верстви населення із правильно проведеною вибіркою респондентів тощо.

Принцип історизму передбачає врахування в процесі дослідження тих історичних умов, за яких було здійснено правове врегулювання тих або інших суспільних відносин, зокрема, політичних, економічних та соціальних факторів, які вплинули або могли вплинути на суб'єкта нормотворчої діяльності.

Серед загальнонаукових методів для дослідження актуальних питань адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності більшою мірою необхідно використовувати прийоми логіки, а саме – аналіз, синтез, дедукцію та індукцію, а також системний та структурно-функціональний методи, прийоми соціологічного методу та метод статистики.

Так, за допомогою прийомів логіки аналізується сучасний стан адміністративно-правового забезпечення використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, за допомогою дедукції та індукції визначаються ті суспільні відносини, які потребують правового врегулювання, а за допомогою синтезу використовуються спеціальні знання у сфері інформатизації, використання інформаційних технологій для удосконалення механізму забезпечення безпеки життєдіяльності, попередження та ліквідації надзвичайних ситуацій тощо.

Системний метод дозволяє провести систематизацію міжнародних та національних нормативно-правових актів, які так чи інакше регулюють суспільні відносини, пов'язані із використанням інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

В свою чергу структурно-функціональний метод дозволяє визначити структуру механізму забезпечення безпеки життєдіяльності та функції кожного з елементів з урахуванням наявності або відсутності відповідних адміністративно-правових засад реалізації вказаних елементів.

Такі прийоми соціологічного методу як опитування та анкетування дозволяють визначити рівень довіри суспільства до органів публічної адміністрації, які реалізують державну політику у сфері цивільного захисту, ставлення громадян до тих або інших напрямків та способів діяльності держави щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, а також по мінімізації та ліквідації їх наслідків.

Метод статистики дозволяє використовувати офіційну статистичну інформацію щодо кількості надзвичайних ситуацій та їх видів, які мали місце протягом певного періоду, кількості проведених (реалізованих) заходів цивільного захисту, спрямованих на запобігання виникненню та ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій, кількості особового складу органів публічної адміністрації та добровольців, задіяних в реалізації вказаних заходів тощо.

Серед спеціально-юридичних методів дослідження особливу увагу необхідно приділити методу порівняльного правознавства, формально-юридичному методу та методу юридичного моделювання.

Так, метод порівняльного правознавства дозволяє порівняти національне законодавство та законодавство зарубіжних країн в частині адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, виокре-

мити відповідний позитивний досвід зарубіжних країн та визначити можливість та доцільність його запозичення з метою імплементації в національне законодавство та юридичну практику.

Формально-юридичний метод або метод юридичної догматики є по суті похідним від загальнонаукового аксіоматичного методу дослідження. Він дозволяє використовувати певні юридичні аксіоми, на основі та з використанням яких вибудовується увесь механізм правового регулювання. До таких аксіом відносяться зокрема принципи верховенства норм ратифікованих міжнародно-правових актів над відповідними нормами національного законодавства, верховенство фундаментальних прав і свобод людини над інтересами держави, неприпустимість втручання у сферу особистої (інтимної) свободи людини тощо.

В свою чергу метод юридичного моделювання дозволяє змодельовати та сформулювати конкретні пропозиції щодо актуальних напрямів та способів удосконалення чинного національного законодавства, а також розробки перспективних нормативно-правових актів щодо адміністративно-правової регламентації використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Окрему увагу необхідно приділити науковим підходам, які доцільно використовувати в процесі дослідження обраної тематики.

Так, цивілізаційний підхід передбачає урахування під час дослідження зарубіжного досвіду адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності національних правових традицій та звичаїв, особливостей національної правосвідомості та правової культури, яка сформована під впливом певних цивілізаційних чинників, а також урахування правових традицій та звичаїв, особливостей суспільної правосвідомості та правової культури тієї держави, досвід якої у певній сфері правового регулювання досліджується.

Телеологічний науковий підхід вимагає від дослідника не здійснювати дослідження заради самого дослідження. Науковий пошук повинен мати конкретну мету, до прикладу – розробку конкретних пропозицій щодо внесення змін до чинного національного законодавства або пропозиції щодо розробки перспективного нормативно-правового акту. Так, щодо правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності важливо забезпечити як теоретичну, так і практичну значимість проведеного дослідження.

Синергетичний науковий підхід передбачає дослідження механізму правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності як складної системи, що прагне до самоорганізації та самовдосконалення, адже кожен уповноважений суб'єкт владних повноважень, який здійснює нормотворчу діяльність у вказаній сфері суспільних відносин, повинен узгоджувати свої дії, проекти з іншими суб'єктами і результатом такої спільної діяльності (об'єднання зусиль) повинен бути синергетичний ефект – розробка та прийняття якісного та ефективного законодавства, практична реалізація якого задовольнить як публічні, так і приватні інтереси учасників правовідносин.

Таким чином, змістовне та всебічне дослідження актуальних питань адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності необхідно здійснювати із використанням інструментарію філософських, загально-

наукових та спеціально-юридичних методів дослідження, а також провідних наукових підходів, серед яких більшою мірою доцільно застосовувати цивілізаційний, телеологічний та синергетичний підходи.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати висновок про те, що історіографія дослідження адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності об'єднує чотири групи наукових літературних джерел.

Так, до першої групи слід віднести підручники, навчальні посібники, монографії, публікації у періодичних виданнях, присвячені питанням забезпечення безпеки життєдіяльності, підготовлені фахівцями з прикладних, технічних та природничих наук.

До другої групи слід віднести наукові видання, монографії, дисертаційні дослідження, присвячені питанням використання інформаційних технологій у різних сферах суспільних відносин, включаючи основні напрями та способи цифровізації, використання цифрових інструментів для досягнення публічних та приватних цілей учасників суспільних відносин, надання цифрових послуг тощо.

До третьої групи слід віднести дослідження, присвячені адміністративно-правовому регулюванню інформаційних відносин, включаючи адміністративно-правові засади інформатизації, використання цифрових інструментів, надання цифрових адміністративних послуг, а також правове регулювання порядку збирання, зберігання та використання інформації в комп'ютерних мережах, питання відповідальності за несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж, правове регулювання Інтернет, технології штучного інтелекту та інших інформаційних технологій.

До четвертої групи слід віднести дослідження науковців, присвячені організації публічного управління та правовому регулюванню у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності.

Аналіз методології дослідження адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності дозволив сформулювати висновок про необхідність органічного поєднання в процесі наукового пошуку законів, прийомів та принципів діалектики, основних загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження, а також доцільність використання провідних наукових підходів: цивілізаційного, телеологічного та синергетичного.

Телеологічний підхід, зокрема, передбачає, що метою будь-якого дослідження у сфері права повинна бути практично значима мета, наприклад, розробка конкретних пропозицій щодо внесення змін до чинного законодавства або прийняття перспективних нормативно-правових актів. Отже, дана публікація є теоретико-методологічною основою для дослідження актуальних питань адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності з метою формулювання раціональних пропозицій щодо удосконалення національного адміністративного законодавства та юридичної практики у вказаній сфері суспільних відносин.

Необхідність аналізу зарубіжних наукових джерел, присвячених актуальним питанням правового регулювання використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, обумовлює актуальність подальшого дослідження даної тематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апшай Ф.В., Халак О.В. Аналіз правових засад безпеки життєдіяльності. *Journal "ScienceRise: Juridical Science"*. 2021. № 1 (15). С. 4–7. DOI: 10.15587/2523-4153.2021.228246
2. Гринюк Т.О. Безпека людини як комплексний підхід до питань охорони праці, безпеки життєдіяльності, цивільного захисту та пожежної безпеки. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: зб. наук. праць*. 2013. Вип. 2 (10). С. 38–43.
3. Марченко К.М., Оришака О.В. Інформаційна безпека життєдіяльності людини і суспільства в умовах війни. *Центральноукраїнський науковий вісник. Технічні науки*. 2023. Вип. 7 (1). С. 16–21.
4. Остапенко О.І. Адміністративно-правова природа безпеки населення України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2021. Вип. 30. С. 234–246.
5. Хитра О.Л. Особливості діяльності Державної служби з надзвичайних ситуацій щодо реалізації державної політики у сфері цивільного захисту населення. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Вип. 32. С. 212–219.
6. Чекрыгін О.М. Принципи діяльності державної служби України з надзвичайних ситуацій із запобігання надзвичайним ситуаціям. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 637–641.
7. Воловик Л.М., Ковальська К.В. Безпека життєдіяльності населення в умовах глобалізації. *Молодий вчений*. 2016. № 9 (1). С. 34–37.
8. Воронін А.С. Сучасні проблеми безпеки життєдіяльності. *Нотатки сучасної науки*. 2022. № 3. С. 65–66.
9. Завадська М.М., Осипенко Є.В. Забезпечення безпеки життєдіяльності людини в умовах екстремальних ситуацій. *Молодий вчений*. 2016. № 11 (1). С. 33–36.
10. Калашнікова Л.В. Безпека життєдіяльності як предмет соціологічного аналізу: уточнення змісту поняття. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2017. Т. 22. Вип. 1. С. 54–65.
11. Качинський А.Б. Безпека життєдіяльності особи, суспільства та держави: порогові умови. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 2. С. 111–119.
12. Полежаєв А.М., Ковжого С.О. Особливості системи «Безпека життєдіяльності людини» як об'єкта управління. *Системи обробки інформації*. 2012. Вип. 3 (2). С. 245–247.
13. Плескач В.Л., Затонацька Т.Г. Інформаційні системи і технології на підприємствах: підручник. К.: Знання, 2011. 718 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1KHaGifyfCHmwHhNV89WWC193eJQsjAiF/view>
14. Берназюк О.О. Цифрові технології у праві: сучасний погляд у майбутнє: монографія. Ужгород: Гельветика, 2020. 525 с.
15. Боліла С. Роль інформаційних технологій та цифрових інструментів в умовах викликів війни та післявоєнного відновлення економіки України. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. 2023. № 16. С. 265–275. <https://doi.org/10.32782/2708-0366/2023.16.35>
16. Краковська А.Є., Бабик М.К. Цифровізація адміністративних послуг в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 70. С. 329–334.
17. Стефанчук Р. Інформаційні технології та право: quo vadis? *Право України*. 2018. № 1. С. 30–50.
18. Біленська Д.О. Адміністративно-правове регулювання інформаційних відносин в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 20 с.
19. Єсімов С.С. Використання інформаційних технологій як предмет адміністративно-правового регулювання. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. Ser.: Ūrid. nauki. 2015. № 827(8). С. 24–29. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4809/yesimov3.pdf>
20. Коминар Н.М. Інформаційна безпека як складова національної безпеки держави: адміністративно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук; спец.: 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Львів, 2018. 208 с.
21. Кузьменко О.В., Чорна В.Г., Островський С.О. Правове регулювання запровадження та використання штучного інтелекту. *Київський часопис права*. 2024. № 1. С. 173–177.
22. Олійник О.В. Організаційно-правові засади захисту інформаційних ресурсів України: автореф. дис. канд. юрид. наук; спец.: 12.00.07 «теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2006. 22 с.
23. Омельченко А.В. Суспільні відносини у сфері цифровізації як предмет правового регулювання. *Юридична Україна*. 26.12.2023. DOI 10.37749/2308-9639-2023-10(250)-5
24. Глуха В.В., Помаза-Пономаренко А.Л. Нормативно-правове забезпечення державного управління сферою безпеки життєдіяльності. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2016_2_4
25. Денисова А.В. Напрями адміністративного нагляду у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності населення: питання систематизації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2017. Вип. 45 (1). С. 156–159.

УЧАСТЬ ГРОМАДЯН ТА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПУБЛІЧНОМУ АДМІНІСТРУВАННІ ГАЛУЗІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ

PARTICIPATION OF CITIZENS AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN PUBLIC ADMINISTRATION OF THE FIELD OF NATURE MANAGEMENT: PROBLEMS OF NORMATIVE LEGAL REGULATION AND WAYS OF IMPROVEMENT

Брановицький В.В., к.е.н.,
доцент кафедри економічної теорії

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,

адвокат, старший партнер

АО «КБ Партнерс»

Статтю присвячено дослідженню актуальної проблеми оптимізації сучасного публічного адміністрування в Україні та створення належних умов для розвитку громадянського суспільства, що передбачає активне залучення громадськості до процесу прийняття рішень та формування публічної політики з метою найкращого врахування їх інтересів, захисту прав і свобод. Метою статті є визначення проблем та шляхів удосконалення нормативно-правового регулювання участі громадян та інститутів громадянського суспільства у публічному адмініструванні галузі природокористування. У статті використано порівняльно-правовий, системний, системно-структурний, аналізу й синтезу, дедукції та індукції та інші методи наукового пізнання. У першому розділі статті проаналізовано питання сучасного стану нормативно-правової регламентації та ефективності участі громадськості в управлінні державними справами у галузі природокористування у формі консультацій з громадськістю. У другому розділі статті розглянуто проблемні аспекти участі інститутів громадянського суспільства у проведенні громадських експертиз загалом та їх окремих різновидів з точки зору повноти нормативно-правового регулювання. У третьому розділі приділено увагу основним формам участі громадськості у публічному адмініструванні галузі природокористування, передбачених чинним природоресурсним законодавством. У висновках, підсумовано, що сьогодні передбачена законодавством більшість форм участі громадськості у публічному адмініструванні зокрема галузі природокористування пов'язана здебільшого з діяльністю органів виконавчої влади. Порядки ж участі у діяльності інших суб'єктів публічної адміністрації не прийнято. Як наслідок це обмежує правомочності громадян як із реалізації права, передбаченого ст. 38 Конституції України, та знижує рівень реалізації положень ст. 5 Конституції України. З огляду на стратегічні завдання й цілі з розширення та зміцнення взаємодії громадськості та органів публічної влади, розвитку громадянського суспільства, запропоновано впровадити дієві та ефективні форми участі громадськості за кожною функцією публічного адміністрування. З'ясовано, що форми участі громадськості різняться за суб'єктивним складом: одні з них передбачають можливість залучення виключно інститутів громадянського суспільства (громадські експертизи), інші – лише громадян (громадський контроль у формі діяльності громадських інспекторів), треті – є змішаними (консультації з громадськістю). Підкреслено, що наразі стан нормативно-правового забезпечення взаємодії органів публічної влади і громадськості знаходиться на неналежному рівні, що виражається, наприклад, у наступному: по-перше, відсутні механізми та порядки участі громадськості у формуванні та реалізації публічної політики за окремими формами; по-друге, йому властиві невизначеність та неоднозначність застосованої у нормативно-правових актах юридичної термінології. Наголошено на потребі подальшого доопрацювання, розширення й удосконалення нормативно-правової бази з питань регулювання відносин участі громадян в управлінні державними справами та проведення наукових розробок з цієї проблематики.

Ключові слова: громадяни, громадськість, інститути громадянського суспільства, публічне адміністрування, публічна адміністрація, участь у управлінні державними справами, форми участі, нормативно-правове регулювання, законодавство, природокористування.

The article is devoted to the study of the urgent issue of optimizing modern public administration in Ukraine and creating appropriate conditions for the development of civil society, which involves the active involvement of the public in the decision-making process and the formation of public policy with the aim of best considering their interests and protecting their rights and freedoms. The purpose of the article is to identify problems and ways to improve the legal regulation of the participation of citizens and civil society institutions in public administration in the field of nature management. The article uses comparative legal, systemic, systemic-structural methods, analysis and synthesis, deduction and induction, and other methods of scientific cognition. The first section of the article analyzes the current state of legal regulation and the effectiveness of public participation in state management in the field of nature management in the form of public consultations. The second section of the article examines the problematic aspects of the participation of civil society institutions in conducting public assessments in general and their specific types from the perspective of the completeness of legal regulation. The third section focuses on the main forms of public participation in public administration in the field of nature management provided for by the current natural resource legislation. The conclusions summarize that today most of the forms of public participation in public administration, particularly in the field of nature management, provided by law, are mainly related to the activities of executive bodies. The procedures for participation in the activities of other subjects of public administration have not been adopted. As a result, this limits the powers of citizens regarding the implementation of the rights provided for in Article 38 of the Constitution of Ukraine and reduces the level of implementation of the provisions of Article 5 of the Constitution of Ukraine. Given the strategic tasks and goals of expanding and strengthening the interaction between the public and public authorities, the development of civil society, it is proposed to introduce effective and efficient forms of public participation for each function of public administration. It has been found that the forms of public participation differ in subject composition: some provide for the possibility of involving only civil society institutions (public assessments), others – only citizens (public control in the form of public inspectors' activities), and still others – are mixed (public consultations). It is emphasized that the current state of legal support for the interaction between public authorities and the public is at an inadequate level, which is expressed, for example, in the following: firstly, there are no mechanisms and procedures for public participation in the formation and implementation of public policy in certain forms; secondly, it is characterized by the ambiguity and inconsistency of the legal terminology used in regulatory acts. The need for further development, expansion, and improvement of the legal framework for regulating the relationships of citizen participation in the management of state affairs and conducting scientific research on this issue is emphasized.

Key words: citizens, public, civil society institutions, public administration, Public governance, participation in the management of state affairs, forms of participation, regulatory-legal framework, legislation, natural resource use.

1. Вступ. Одним із стратегічних напрямків оптимізації сучасного публічного адміністрування в Україні є створення належних умов для розвитку громадянського суспільства, що передбачає активне залучення громадськості до процесу прийняття рішень та формування публічної політики з метою найкращого врахування їх інтересів, захисту прав і свобод. На шляху до реалізації публічних завдань у цій сфері є необхідними, зокрема, забезпечення ефективних процедур громадської участі та створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства [1]. Викладене формує актуальність дослідження з питань участі громадськості у публічному адмініструванні та сучасного стану її нормативно-правового забезпечення.

Разом з тим, наукове обґрунтування способів вирішення властивих чинному законодавству проблем потребує ґрунтовного дослідження нормативно-правового базису за кожною галуззю публічного адміністрування окремо з тим, щоб максимально врахувати усі властиві їм особливості, а наукові розробки не мали поверхневого характеру. Тому пропонуємо зосередитись на питаннях участі громадськості у діяльності суб'єктів публічної адміністрації у галузі природокористування.

До того ж зауважимо на тому, що цій галузі властиві неналежний стан нормативно-правового регулювання, включаючи характерні йому термінологічну неточність, прогалини, колізії тощо, що підсилює доцільність проведення дослідження за обраним напрямком. Особливо вважаємо за необхідне наголосити на відсутності чіткого, нормативно закріпленого розмежування між правовими можливостями громадян приймати участь в управлінні публічними справами безпосередньо та опосередковано, що, на нашу думку, не сприяє повноцінному усвідомленню шляхів реалізації конституційного права громадян на управління державними справами [2].

Наведене зумовлює потребу обрати у якості *мети статті* визначення проблем та шляхів удосконалення нормативно-правового регулювання участі громадян та інститутів громадянського суспільства у публічному адмініструванні галузі природокористування. Для її досягнення, доцільно виконати наступні *науково-дослідницькі завдання*: встановити форми участі громадян, передбачені чинним законодавством для безпосередньої реалізації прав, свобод та інтересів і доступні для здійснення лише через посередників у вигляді інститутів громадянського суспільства; з'ясувати, наскільки ефективними є закріплені на нормативному рівні форми участі громадян та інститутів громадянського суспільства і які недоліки їм властиві; сформулювати шляхи покращення правових умов участі громадян у публічному адмініструванні названої галузі, що, на нашу думку, сприятиме виконанню цілей Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні [1].

Виконання поставлених завдань потребує використання насамперед таких *методів наукового пізнання*, як порівняльно-правовий, системний, системно-структурний, аналізу й синтезу, дедукції та індукції, які дають змогу комплексно підійти до вивчення нормативно-правового матеріалу, порівняти положення нормативно-правових актів, сформулювати й аргументувати авторську позицію з приводу наявних недоліків нормативно-правового регулювання та шляхів їх вирішення.

2. Консультації з громадськістю

Пропонуємо розпочати виконання поставлених завдань із вивчення форм участі громадян в управлінні державними справами (у публічному адмініструванні), передбачених чинними нормативно-правовими актами загального характеру, тобто сфера дії яких поширюється на відносини участі в усіх галузях публічного адміністрування. Серед них, однією з найбільш поширених та основних є форма консультацій, які здійснюються з громад-

ськістю з приводу проєкту нормативно-правового акта або пропозицій щодо реалізації державної політики у відповідній сфері державного і суспільного життя [3].

Згідно з чинним законодавством консультації можуть проводитись у формах: публічного громадського обговорення (шляхом громадських слухань, конференцій, нарад тощо), електронних консультацій з громадськістю та вивчення громадської думки (шляхом соціологічних досліджень, опрацювання пропозицій та зауважень у зверненнях, моніторингу коментарів у засобах масової інформації тощо) [3]. Сутність усіх цих форм участі зводиться до збору пропозицій, зауважень громадської думки та їх врахування або обґрунтованого неврахування [3].

З цього випливає, що, не дивлячись на обов'язковий характер консультацій з громадськістю у встановлених законодавством випадках, їх основною особливістю, на нашу думку, є те, що результати їх проведення мають рекомендаційний характер та за умови підготовки обґрунтованої відповіді можуть не враховуватись суб'єктами публічної адміністрації. Відтак, залучення громадськості до публічного адміністрування у цих формах не гарантує дійсного врахування інтересів громадян. Тому такі форми участі не можна вважати ефективними й дієвими з точки зору впливу громадськості на процес адміністративно-правового забезпечення зокрема права громадян на користування природними об'єктами права власності народу України за напрямком виконання функцій нормативно-правового регулювання.

Зазначене доповнимо тим, що на результати участі громадськості за цими формами можуть впливати різноманітні, насамперед людські, фактори: 1) неможливість забезпечення залучення усіх зацікавлених суб'єктів до участі, наприклад, через відсутність в окремих з них необхідних електронних засобів, а також, що особливо актуально в умовах воєнного стану, можлива відсутність електроенергії у будівлях, де знаходяться громадяни, або ж переховування у бомбосховищах тощо. Через це консультації з громадськістю, на нашу думку, неможна вважати повноцінними та такими, що охоплюють дійсну, наявну думку громадян, адже, враховуючи кількість населення, для цього недостатньо дослідити погляди десяти або сотні громадян; 2) розбіжності у поглядах громадськості та посадових осіб суб'єктів публічної адміністрації, інших фахівців, залучених для аналізу отриманих пропозицій та рекомендацій, що, як наслідок може призвести до прийняття обґрунтованої на думку суб'єкта публічної адміністрації, але необґрунтованої на думку громадськості відмови у врахуванні їх пропозицій; 3) також чинниками впливу можуть стати відмінні погляди між учасниками консультацій, а також нестача у них необхідних знань та навичок для формування дійсно виважених і дієвих пропозицій. Наприклад, мова йде про погляди переважної більшості, серед якої може не бути експертів з відповідного питання, однак через їх кількість вони матимуть більший вплив на результати консультацій, аніж думки окремих громадян, які можуть бути фахівцями, спеціалістами з питань, які виносяться для обговорень, однак вони знаходяться у меншості. А отже, у такому випадку, якщо рішення приймається на підставі узагальнення думки широкого загалу, дійсно обґрунтовані пропозиції можуть не братись до уваги.

Як бачимо, участь в управлінні державними справами у формі консультацій з громадськістю є недосконалою. Разом з тим, це настановує на думку про можливість і ймовірну доцільність розмежування категорії залучених до громадського обговорення суб'єктів за типом нормативно-правового акта. Наприклад, якщо проєкт нормативно-правового акта приймається із вузьких, спеціалізованих питань, то більш результативним, на нашу думку, стане залучення до обговорення професіоналів та спеціалістів своєї справи у відповідних галузях суспільного

життя, з приводу регулювання яких підготовлено такий проєкт. У разі ж якщо майбутній нормативно-правовий акт має загальний характер і для оцінки його доцільності, обґрунтованості, ефективності наявність певних навичок не є обов'язковою, то до обговорення його проєкту можна залучати широкий загал громадськості.

Стосовно урегульованості механізму участі громадян у формуванні та реалізації публічної політики у цих формах зауважимо, що він здебільшого детально регламентований Порядком проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики [3], однак залишається не визначеним питання суб'єктного складу. А саме, з аналізу положень даного нормативно-правового акта не випливає чіткої й однозначної відповіді на те, у яких формах консультацій можуть приймати участь виключно громадяни, у яких інститути громадянського суспільства, або ж вони мають однакові правові можливості із надання пропозицій та зауважень у цих випадках. Так, упродовж усього Порядку мова йде про консультації з громадськістю, а отже до них можуть залучатись як фізичні та юридичні особи приватного права, так і інститути громадянського суспільства. Водночас, положення про особливості подання пропозицій і зауважень інститутами громадянського суспільства зазначені окремо від загального порядку проведення публічних обговорень та електронних консультацій і щодо них не встановлено, про якому формі консультацій йде мова. На нашу думку, з огляду на загальний характер сформульованих вимог до участі інститутів громадянського суспільства та відсутність конкретних вказівок, можна припустити, що вони правомочні приймати участь у консультаціях за усіма передбаченими вказаним Порядком формами. Тим не менш, вважаємо, що такий підхід до нормативно-правової регламентації є порушенням вимог нормотворчої техніки, оскільки для визначення правових можливостей тих або інших представників громадськості необхідно виробити припущення, що свідчить про неоднозначність і нечіткість тексту нормативно-правового акта. Тому вважаємо, що окреслений недолік потребує доопрацювання і внесення змін і доповнень до Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики [3], згідно з якими, по-перше, буде уточнено конкретний перелік правомочних учасників консультацій з громадськістю, по-друге, буде встановлено, які з них та у яких формах консультацій можуть приймати участь.

3. Громадська експертиза

Наступною формою участі громадськості, передбаченою чинним законодавством загального характеру, є громадська експертиза, здійснювана виключно інститутами громадянського суспільства (а також громадськими радами) шляхом оцінки діяльності органів виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання ними рішень, підготовки пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування у роботі цих суб'єктів публічної адміністрації [4].

За своєю сутністю вона схожа з консультаціями, оскільки переважно полягає у формулюванні пропозицій і зауважень, які можуть як враховуватись, так і не враховуватись суб'єктами публічної адміністрації. Основною відмінністю між названими формами участі, окрім обмеженого суб'єктного складу, є те, що громадська експертиза не обмежена нормотворчою діяльністю органів виконавчої влади і стосується їх діяльності й рішень загалом. Так, пропозиції, вироблені за наслідком проведеної громадської експертизи враховуються органом виконавчої влади під час підготовки програм соціально-економічного розвитку, державних цільових та регіональних програм, формування бюджетів і вирішення питань поточної діяльності [4]. Порядок її здійснення регламентований Порядком сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [4].

Водночас, ведучи мову про дану форму участі громадськості відзначимо, що зазначеним нормативним документом урегульовано лише механізм її реалізації у діяльності органів виконавчої влади, внаслідок чого поза нормативно-правовою регламентацією залишаються можливості громадської експертизи діяльності інших суб'єктів публічної адміністрації, система яких загальновідомо є ширшою. Як наслідок виникає питання, чому законодавством не передбачено можливості оцінки інститутами громадянського суспільства ефективності діяльності органів місцевого самоврядування, а також інших суб'єктів, надання пропозицій з її оптимізації тощо. На нашу думку, окреслена ситуація не сприяє налагодженню та розвитку взаємодії між суб'єктами публічної адміністрації та громадськістю, оскільки звужує можливості останньої стосовно впливу на функціонування насамперед органів публічної влади. Що особливо важливо з точки зору дотримання ст. 5 Конституції України, відповідно до якої єдиним джерелом влади є народ [2]. Тому, на нашу думку, прогалина законодавства, виражена у незабезпеченні належного нормативно-правового підґрунтя та відсутності нормативно-закріпленої можливості проведення громадської експертизи діяльності решти суб'єктів публічної адміністрації, уповноважених на публічне адміністрування насамперед галузі природо-користування, вказує на нівелювання значення народом як носія влади, оскільки призводить до неможливості впливу громадськості на будь-які рішення й діяльність решти публічно-владних суб'єктів, залишаючи його, умовно кажучи, поза межами сфери їх діяльності. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне прийняти новий нормативно-правовий акт, яким буде урегульовано засади й механізм проведення громадської експертизи діяльності усіх суб'єктів публічної адміністрації або ж перейменувати названий нормативний документ і розширити предмет його правового регулювання за рахунок положень, у яких буде доповнено предмет громадської експертизи сферою діяльності решти вказаних суб'єктів. Останній варіант оптимізації нормативно-правового забезпечення участі громадськості у вказаній формі видається нам більш доцільним з огляду на те, що, на нашу думку, доречно запровадити єдиний механізм діяльності громадськості за цим напрямком, заснований на однакових засадах.

Ведучи мову про громадські експертизи, доцільно дещо зупинитись і на їх окремих різновидах. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 р. № 61 [5] передбачено проведення громадської антидискримінаційної експертизи проєктів нормативно-правових актів. У цьому ракурсі, зауважимо, що хоча дана форма участі громадськості й передбачена окремим нормативно-правовим актом, однак згідно з ним здійснюється у загальному порядку проведення публічних громадських обговорень [5], що нівелює, на нашу думку, її самостійне значення. Більш того, вона не передбачена у Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики [3] як окрема форма публічних громадських обговорень. Це, зі свого боку, або ставить під сумнів доцільність її згадки у назві зазначеної постанови Кабінету Міністрів України або ж потребує доопрацювання. На користь доречності останнє зазначеного кроку свідчать наступні обставини.

По-перше, оскільки дана форма участі громадськості іменується як експертиза, це означає, на нашу думку, що вона повинна мати особливості порівняно з консультаціями із громадськістю, у протилежному випадку втрачається сенс у її формулюванні як однієї з окремих форм участі. По-друге, Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 рр. [1] передбачає необхідність «удосконалення законодавства щодо регулювання механізму проведення громадської антидискримінаційної експертизи» [1], а це свідчить, що окреслений вище стан справ на задовольняє наявні

потреби суспільства і держави за напрямком оптимізації їх взаємодії.

На нашу думку, за аналогією із проведенням громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади громадська антидискримінаційна експертиза повинна регулюватись окремим, спеціально присвяченим цим відносинам, нормативно-правовим актом та мати відмінний механізм від консультацій із громадськістю, які здійснюються шляхом конференцій, форумів, громадських слухань тощо. До того ж, питання попередження і недопущення дискримінації потребує, на нашу думку, наявності певних кваліфікованих знань і навичок, які дають змогу неупереджено та об'єктивно оцінити наявність ризиків, причинно-наслідковий зв'язок із положеннями нормативно-правового акта та можливими порушеннями права на рівність на практиці тощо. Тому за аналогією із громадською експертизою діяльності органів виконавчої влади антидискримінаційна експертиза має проводитись на базі обгрунтованої експертної оцінки проєкту нормативно-правового акта та формулюванні пропозицій, рекомендацій, зауважень із наданням належної аргументації. У протилежному випадку, якщо достатньо лише загальної, необгрунтованої громадської думки, то достатньо лише винести питання для обговорення у формі консультацій, сформульоване, наприклад, як: «як на вашу думку, чи не містить проєкт ознак дискримінації?». І тоді не буде необхідності виокремлювати вирішення цього питання в спеціальну форму участі громадськості в управлінні державними справами, оскільки вона здійснюватиметься на загальних засадах консультацій з громадськістю. Однак, такий підхід не призведе, на нашу думку, до дієвого й ефективного результату, оскільки для формулювання відповіді на поставлене питання необхідно достеменно розуміти сутність та ознаки дискримінації, засади розуміння принципу рівності та володіти необхідними юридичними та/або філософськими знаннями.

Отже, підсумовуючи наведені міркування, наголошено на тому, що на виконання цілей і завдань Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 рр. [1] та для забезпечення оптимальної взаємодії громадськості і органів публічної влади необхідним є прийняття нормативно-правового акта, яким буде запроваджено спеціальний, самостійний механізм здійснення громадської антидискримінаційної експертизи із залученням до неї інститутів громадянського суспільства, у складі яких є відповідні фахівці, що володіють необхідними знаннями, навичками, щоб процес участі громадськості за цією формою був результативним.

Іншим прикладом неналежної нормативно-правової регламентації громадських експертиз є передбачена п. 3 ч. 1 ст. 21 Закону України «Про запобігання корупції» та ч. 3 § 42 Регламенту Кабінету Міністрів України *громадська антикорупційна експертиза*. Не дивлячись на виокремлення у названих нормативно-правових положеннях цієї форми участі, чинним законодавством не встановлено ані загальних засад, ані детального механізму її здійснення, а інформаційно-довідкові матеріали [6] містять з цього приводу посилання на постанови Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 [4] і від 3 листопада 2010 р. № 996 [3], якими така форма участі не згадується. Опіраючись на вказане можемо констатувати відсутність належного нормативно-правового підґрунтя для здійснення громадської антикорупційної експертизи. Тому, на виконання вказаних положень законодавства та з урахуванням аргументації та пропозицій, сформульованих вище стосовно громадської антидискримінаційної експертизи, вважаємо, що необхідною є розробка і прийняття нормативно-правового акта, яким буде регламентовано механізм здійснення даного різновиду громадської експертизи.

4. Основні форми участі, передбачені природоресурсним законодавством

Наступними пропонуємо розглянути форми участі громадськості, передбачені чинним законодавством, яке регулює відносини природокористування та публічного адміністрування цієї галузі. Їх можна поділити умовно на дві групи.

Перша з них, включає форми участі громадськості, які регламентовано розглянутими вище актами, а природоресурсне законодавство встановлює їх окреме нормативно-правове регулювання з огляду на специфіку галузі охорони довкілля та природокористування. Зокрема, мова йде про *громадські слухання та громадські обговорення*, передбачені Порядком залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на довкілля [7]. Їх особливістю є те, що вони стосуються не лише нормативно-правових актів, але й документів державного планування і планів природоохоронних і ресурсозберігаючих заходів. В решті ж вони мають ту саму сутність і наслідки, оскільки здійснюються шляхом надання пропозицій і зауважень з боку громадськості стосовно рішень суб'єктів публічної адміністрації [7]. Стосовно суб'єктного складу громадських обговорень і слухань у цій сфері, то зазначений нормативний документ його не уточнює, а отже, можна припустити, опираючись на положення ч. 4 ст. 2 Орхуської конвенції [8], що мова йде про усіх представників громадськості, включаючи окремих громадян та інститути громадянського суспільства.

Друга група передбачає не охоплені переліком загальних форм участі громадськості в управлінні державними справами, закріпленим у розглянутих вище нормативно-правових актах, до яких, на нашу думку, доцільно віднести насамперед *діяльність громадських інспекторів у сфері охорони довкілля*, регламентовану низкою нормативно-правових актів, якими затверджено Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля [9], громадських мисливських інспекторів [10], громадських інспекторів рибохорони [11], національних парк «Гомільшанські ліси» [12] та ін.

Головними особливостями цієї форми участі, яка відрізняє її від розглянутих вище, є те, що, по-перше, вона доступна тільки громадянам (як фізичним особам) і, по-друге, вона не зводиться до вироблення пропозицій і зауважень, а передбачає конкретні реальні дії, як то проведення перевірок, складання протоколів про адміністративні правопорушення, доставлення правопорушників до уповноважених суб'єктів публічної адміністрації тощо. Тобто фактично участь громадян за цією формою передбачає здійснення функції контролю.

На нашу думку, якщо порівняти усі розглянуті і закріплені на нормативно-правовому рівні форми участі громадян в управлінні державними справами, тільки даний спосіб участі є дійсно ефективним, результативним і виражає реальне залучення громадян до публічного адміністрування, їх вплив та сприяння здійсненню контролю у сфері природокористування, який безпосереднім чином дає змогу забезпечити дотримання законодавства і прав громадян у сфері природокористування, включаючи право на користування природними об'єктами права власності народу України.

Це наштовкує на думку про те, що механізм залучення громадськості до публічного адміністрування, зокрема за напрямком адміністративно-правового забезпечення реалізації названого конституційного права громадян, потребує подальшої оптимізації шляхом розширення форм участі громадян у ньому, які передбачатимуть реальні дії, які дійсно мають вплив на результати діяльності суб'єктів публічної адміністрації у цій сфері та не обмежуються діями рекомендаційного характеру. Наприклад, вказане можна реалізувати шляхом запровадження на нормативному рівні окремих форм участі громадськості

до діяльності, по-перше, усіх суб'єктів публічної адміністрації, уповноважених на публічне адміністрування галузі природокористування, по-друге, за кожною функцією публічного адміністрування: нормативно-правового регулювання, контролю, легітимаційних процедур тощо. Зокрема, в частині здійснення легітимаційних процедур, громадськість може бути залучена для оцінки поданих документів, звітів тощо, при визначенні лімітів і квот на використання природних ресурсів, або ж при вибірковій перевірці дотримання суб'єктами публічної адміністрації вимог природоохоронного законодавства у сфері ліцензування і видачі дозволів. В частині контролю, громадськість також може залучатись до перевірок дотримання ліцензійних умов здійснення видів господарської діяльності. Також це може стосуватись надання пропозицій і рекомендацій з приводу прийняття рішень про утворення об'єктів природно-заповідного фонду тощо.

Інакше кажучи, основною ідеєю наших пропозицій є те, що необхідно розробити нормативно-правовий акт, яким буде регламентовано механізм участі громадськості у публічному адмініструванні за кожним напрямком діяльності суб'єктів публічної адміністрації, у якому буде чітко визначено усі форми участі та конкретний суб'єктний склад за кожною із них, їх правові наслідки, буде розподілено їх на рекомендаційні та ті, які передбачають реальний вплив та залучення громадян до безпосереднього виконання публічних завдань і повноважень. На нашу думку, лише у такий спосіб можна буде забезпечити ефективну і результативну взаємодію громадськості та суб'єктів публічної адміністрації, виконати положення ст. 38 і дотримати ст. 5 Конституції України [2] у повному обсязі, надати праву на участь в управлінні державними справами реального виразу, сформувати підґрунтя для реального впливу громадян на діяльність публічної адміністрації.

5. Висновки. Таким чином, підсумовуючи викладене у статті, наголосимо на тому, що, *по-перше*, сьогодні законодавством передбачено чимало форм участі громадськості в управлінні державними справами зокрема у галузі природокористування. Однак, при цьому варто підкреслити, що на нормативно-правовому рівні така можливість та механізм її здійснення передбачені здебільшого по відношенню до органів виконавчої влади. Порядки ж аналогічної діяльності громадян, інститутів громадянського суспільства та інших суб'єктів, які охоплюються поняттям громадськості, стосовно інших суб'єктів публічного адміністрування, як то Президента України, органів місцевого самоврядування, координаційних органів, природних парків і заповідників, інших юридичних осіб, установ, організацій публічного права, які виконують публічні функції, не прийнято. Як наслідок це обмежує правомочності громадян як із реалізації права, передбаченого ст. 38 Конституції України, так і щодо їх впливу на діяльність таких суб'єктів публічної адміністрації, врахування їх інтересів і думки тощо, що знижує рівень реалізації положень ст. 5 Конституції України.

По-друге, узагальнюючі усі передбачені законодавством варіанти взаємодії громадськості та органів публічної влади, які передбачають активну участь громадян та інших суб'єктів під час неї, можна поділити на дві

групи. Перша з них охоплює переважну більшість форм участі громадськості у формуванні та реалізації публічної політики, які зводяться до надання органам публічної влади пропозицій та зауважень, які здебільшого мають рекомендаційний характер, оскільки за умови надання обґрунтованої відмови можуть не враховуватись ними у їх діяльності. До того ж, варто зважати, що на результати такої участі, їх врахування, а отже й дієвість, впливають людські фактори, як то розбіжність поглядів між громадянами та суб'єктами публічної адміністрації (можливість надання обґрунтованої відмови та відсутність нормативно-закріплених вимог і обмежень до неї свідчать про широку свободу застосування розсуду при прийнятті таких рішень, а отже це знов-таки нівелює впливовість і значення пропозицій і зауважень, наданих громадськістю та її окремими представниками), неможливість залучення усіх або переважної більшості громадян до консультацій та ін. До того ж, на нашу думку, варто розмежовувати випадки, коли необхідним є залучення широкого загалу, а коли лише тих представників громадськості, які володіють необхідними навичками і знаннями. Друга ж передбачає реальне залучення громадян до виконання функцій публічного управління та здійснення ними самостійних дій з цього приводу. Однак вона є найвужчою і наразі передбачає лише діяльність громадських інспекторів. З огляду на стратегічні завдання й цілі з розширення та зміцнення взаємодії громадськості та органів публічної влади, розвитку громадянського суспільства, необхідним є впровадження аналогічних дієвих та ефективних форм участі громадськості за кожною функцією публічного адміністрування.

Викладене доповнимо також тим, що форми участі громадськості, дійсно, різняться і за суб'єктним складом: одні з них передбачають можливість залучення виключно інститутів громадянського суспільства (громадські експертизи), інші – лише громадян (громадський контроль у формі діяльності громадських інспекторів), треті – є змішаними, яких є, власне, переважна більшість (консультації з громадськістю).

По-третє, наразі стан нормативно-правового забезпечення взаємодії органів публічної влади і громадськості знаходиться на неналежному рівні, що виражається, наприклад, у наступному: по-перше, відсутні механізми та порядки участі громадськості у формуванні та реалізації публічної політики за окремими формами (насамперед це стосується громадських антидискримінаційних і антикорупційних експертиз); по-друге, йому властиві невизначеність та неоднозначність застосованої у нормативно-правових актах юридичної термінології (передусім мова йде про суперечливе вживання термінів «громадськість» і «громадянське суспільство», відсутність нормативно регламентованого правового зв'язку між правом громадян на участь в управлінні державними справами та його реалізацією інститутами громадянського суспільства та іншими суб'єктами).

Викладене свідчить про наявну потребу подальшого доопрацювання, розширення й удосконалення нормативно-правової бази з питань регулювання відносин участі громадян в управлінні державними справами та проведення наукових розробок з цієї проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 15.08.2023).
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.08.2023).
3. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.08.2023).
4. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF> (дата звернення: 15.08.2023).

5. Питання проведення антидискримінаційної експертизи та громадської антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 р. № 61. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.08.2023).

6. Осика І. М., Хавронюк М. І., Хмара О. С., Яцків Т. Г. Як провести громадську антикорупційну експертизу? Методичні рекомендації / за заг. ред. О.С. Хмари. 2013. 40 с. URL: <https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/11/guidelines.pdf> (дата звернення: 15.08.2023).

7. Про затвердження Порядку залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на довкілля : постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 2011 р. № 771. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.08.2023).

8. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) : від 25 червня 1998 р. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_015 (дата звернення: 15.08.2023).

9. Про затвердження Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля : наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 27 лютого 2002 р. № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0276-02#Text> (дата звернення: 15.08.2023).

10. Про затвердження Положення про громадських мисливських інспекторів : наказ Державного комітету лісового господарства України від 1 березня 2002 р. № 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0290-02#Text> (дата звернення: 15.08.2023).

11. Про затвердження Положення про громадських інспекторів рибоохорони : наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 24 лютого 2012 р. № 83. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0401-12#Text> (дата звернення: 15.08.2023).

12. Про затвердження Положення про національний природний парк «Гомільшанські ліси» у новій редакції : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 30 вересня 2011 р. № 367. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0367737-11#Text> (дата звернення: 15.08.2023).

ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ ДОКАЗОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СТАДІЯХ РОЗГЛЯДУ СПРАВИ В ПОРЯДКУ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

FEATURES OF CREATING EVIDENCE ACTIVITIES AT THE STAGES OF CASE CONSIDERATION IN ADMINISTRATIVE JURISDICTION

Гордус Я.В., студент II курсу магістратури юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет

Бойко В.Б., доцент кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена дослідженню сутності і значення доказової діяльності на стадіях розгляду справи в порядку адміністративного судочинства. Обґрунтовано, що доказова діяльність відіграє дуже важливу роль на всіх стадіях розгляду справи в порядку адміністративного судочинства, оскільки без належної доказової бази учасник адміністративного процесу не зможе довести суду свою правоту в повній мірі, а також буде обмежений у захисті своїх порушених прав. Визначено основні завдання у сфері доказової діяльності в адміністративному процесі України. Проведено теоретико-понятійний аналіз тверджень пов'язаних з доказовою діяльністю на різних стадіях розгляду справи в порядку адміністративного судочинства. Розкрито поняття аргументу, його класифікація та з'ясовано роль в доказовій діяльності. Проаналізовано поняття доказування та доказів, охарактеризовано їхню сутність та встановлено їх важливість в адміністративному процесі. Акцентовано увагу на нормативну базу, у якій закріплено основні засади доказової діяльності в адміністративному процесі. Класифіковано види доказів в адміністративному процесі, якими є: письмові, речові та електронні докази, висновки експертів та показання свідків. Особливу увагу приділено цілісності доказів, а саме наявності в ньому трьох елементів: змісту доказів; процесуальної форми доказів; процесуального порядку одержання, дослідження та оцінки змісту та процесуальної форми доказів.

Проведено правовий аналіз положень Кодексу адміністративного судочинства України стосовно доказової діяльності на різних стадіях розгляду справи. Підкреслено важливість електронної доказової бази, відповідно до якої існує необхідність в оновленні підходів до застосування та прийняття судом електронних доказів. Особливої актуальності набуває перевірка автентичності електронних доказів і проблеми з доступом до доказів у зонах бойових дій. Сконцентовано увагу на тому, що українське законодавство не має чітких стандартів для визначення прийнятності та автентичності електронних доказів, зокрема електронних листів, текстових повідомлень, записів камер та соціальних мереж. Ще однією проблемою визначено складнощі у підтвердженні автентичності електронних доказів. Суттєвою прогалиною в чинному законодавстві України є відсутність чіткого регулювання цифрових доказів у період воєнного часу. Відповідно до проведеного дослідження було запропоновано: створення єдиного стандарту електронного документообігу; розширення доступу до електронних доказів через спеціальну платформу, яка дозволить віддалено зберігати електронні докази навіть у місцях із нестабільним інтернет-з'єднанням; запровадження спрощених процедур отримання доказів у воєнний час; створення державної бази даних для зберігання електронних документів.

Ключові слова: адміністративний процес, аргумент, доказування, доказ, доказова діяльність, розгляд справи.

The article is devoted to the study of the essence and significance of evidentiary activity at the stages of consideration of the case in the order of administrative proceedings. It is substantiated that evidentiary activity plays a very important role at all stages of consideration of a case in the order of administrative proceedings, since without an appropriate evidence base, a participant in the administrative process will not be able to fully prove his right to the court, and will also be limited in the protection of his violated rights. The main tasks in the field of evidentiary activity in the administrative process of Ukraine are defined. A theoretical and conceptual analysis of statements related to evidentiary activity at various stages of the case review in the order of administrative proceedings was carried out. The concept of argument, its classification, and its role in evidentiary activity are clarified. The concepts of proof and evidence are analyzed, their essence is characterized, and their importance in the administrative process is determined. Attention is focused on the regulatory framework, which establishes the basic principles of evidentiary activity in the administrative process. The types of evidence in the administrative process are classified, which are: written, physical and electronic evidence, expert opinions and witness statements. Particular attention is paid to the integrity of the evidence, namely the presence of three elements in it: the content of the evidence; procedural form of evidence; the procedural order of obtaining, researching and evaluating the content and procedural form of evidence.

A legal analysis of the provisions of the Code of Administrative Proceedings of Ukraine regarding evidentiary activity at various stages of the case review was carried out. The importance of the electronic evidence base is emphasized, according to which there is a need to update approaches to the use and acceptance of electronic evidence by the court. Verification of the authenticity of electronic evidence and problems with access to evidence in war zones are gaining special relevance. Attention is focused on the fact that Ukrainian legislation does not have clear standards for determining the admissibility and authenticity of electronic evidence, including e-mails, text messages, camera recordings and social networks. Difficulties in confirming the authenticity of electronic evidence have been identified as another problem. A significant gap in the current legislation of Ukraine is the lack of clear regulation of digital evidence during wartime. According to the conducted research, it was proposed: creation of a single standard of electronic document management; expanding access to electronic evidence through a special platform that will allow remote storage of electronic evidence even in places with an unstable Internet connection; introduction of simplified procedures for obtaining evidence in wartime; creation of a state database for storing electronic documents.

Key words: administrative process, argument, proof, evidence, evidentiary activity, case consideration.

Актуальність дослідження. Адміністративне судочинство слугує гарантією прав і свобод людини та громадянина у відносинах з органами державної влади. Через нього забезпечується справедливий розгляд справ, що стосуються дій та бездіяльності державних органів, їх рішень та нормативних актів. Особливість адміністративного судочинства полягає в тому, що позивачами часто виступають громадяни, які захищаються від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Відповідно до цього, основне завдання адміністративного судочинства реалі-

зується юридичною аргументацією в судових рішеннях, а саме доказовою діяльністю.

Саме доказова діяльність відіграє дуже важливу роль на всіх стадіях розгляду справи в порядку адміністративного судочинства. Без належної доказової бази учасник адміністративного процесу не зможе довести суду свою правоту в повній мірі, а також буде обмежений у захисті своїх порушених прав. Із огляду на це, не втрачає актуальності дослідження особливостей доказової діяльності на стадіях розгляду справи у порядку адміністративного судочинства.

Виклад матеріалу. Відповідно до концепції Великої української юридичної енциклопедії юридична аргументація в судових рішеннях є їх домінантою, оскільки дає змогу зрозуміти, на чому суд ґрунтувався у своїх рішеннях. Прийняття юридичних рішень залежить від процедур аргументації та бажання досягти істини в праві, що описується як «ідеал знання і способів досягнення і обґрунтування» [1, с. 310].

Виходячи з зазначеної концепції, юридична аргументація включає логічний процес побудови юридичних висновків і їх зв'язку з правовими нормами, фактами по справі та принципами здійснення правосуддя. Аргументація в судових рішеннях має на меті не тільки пояснити, чому суд дійшов певного висновку, а й переконати учасників і суспільство в об'єктивності та законності цього рішення.

У контексті юридичної аргументації поняття «аргумент» являє собою твердження, що містить передумови та висновок, не всі з яких виражені в фактичних аргументах. Відповідно до цього П. Рабінович і Т. Дудаш вважають, що аргументи можна класифікувати за такими критеріями: 1) за засобами, використання яких сформує основу аргументації (джерелами, з яких суб'єкт знаходить аргументи): а) правові; б) позапорові; 2) за формою висловування (виведення), що є основою аргументації: а) дедукційні; б) індукційні; в) абдукційні; 3) за доказовим значенням: а) недоказові (гіпотетичні); б) доказові (такі, що виконують доказову функцію); 4) за об'єктом аргументації: а) ті, що обґрунтовують твердження про юридично значущі факти; б) ті, що обґрунтовують твердження про право; 5) за роллю в структурі аргументу: а) основні; б) додаткові; в) за стадією правового регулювання: а) правотворення; б) тлумачення права; в) правозастосування; 7) за джерелом походження: а) ті, що походять від суб'єктів, уповноважених на ведення судочинства; б) ті, що створюються в процесі інших видів юридично значущої діяльності [2, с. 63].

Отже, класифікація аргументів допомагає зрозуміти, як краще побудувати аргументацію в судовому процесі, щоб переконати суд у правомірності своєї позиції. Розуміння того, які типи аргументів можна використовувати, дозволяє сторонам у судовому процесі краще структурувати свої докази та збільшити шанси отримати сприятливе рішення на користь цих сторін.

В. Орел зазначає наступне: «Юридична аргументація у судових рішеннях є їх домінантою, адже вона є ключем до досягнення істини в праві та встановлення справедливості. Нерідко до судового процесу з метою розширення аргументації та доказової бази залучаються «знаючі особи», які є носіями спеціальних знань (судові експерти). Висновки судових експертів повинні відповідати вимогам обґрунтованості та неупередженості» [3, с. 405]. Звідси слідує, що доказування є процедурою, котра забезпечує фактичну базу для юридичних аргументів. Докази, такі як свідчення, документи, експертні висновки або матеріали, служать підтвердженням або спростуванням висунутих тверджень і обґрунтувань. Таким чином, докази надають юридичній аргументації об'єктивну підставу, надаючи суду фактичну інформацію для прийняття рішення.

На думку В. Гордєєва, доказування – це визначений процес збирання та подальшого подання до адміністративного суду з метою аналізу інформації про обставини справи, наданої суб'єктами адміністративного судочинства, або судом, який за власною ініціативою витребував таку інформацію для її дослідження та подальшої оцінки [4, с. 155]. Отже, автор визначає поняття доказування як упорядковану процедуру збору та подання інформації до адміністративного суду для аналізу обставин справи. Цей процес включає як дані, надані учасниками адміністративного процесу, так і інформацію, запитану судом для подальшого вивчення та оцінки на стадії розгляду справи в адміністративному процесі.

Т. Дудаш додає, що доказ як фактична обставина стає частиною процесу аргументування лише тоді, коли він внесений до тверджень, що є аргументами, тобто отримує своє вербальне втілення у доказовий аргумент. Він є підставою доказового аргументу [5]. Тому докази стають частиною аргументації лише тоді, коли вони включені до показань у формі доказового аргументу, тобто отримують словесне вираження. Отже, докази є основою для побудови доказового аргументу.

Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) встановлює загальні положення щодо визначення доказів, особливості дотримання процесуального порядку їх отримання, дослідження й оцінки змісту, а також процесуальної форми доказів. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 72 КАС України доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність певних обставин, а саме якими обґрунтовуються вимоги і заперечення учасників справи та такими, що мають значення для правильного вирішення справи.

При цьому у ч. 2 цієї ж статті кодексу міститься роз'яснення, що ці дані встановлюються наступними способами: 1) письмовим, речовим та електронним; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків [6].

У теорії адміністративного процесуального права склалася загальноприйнята позиція про те, що докази охоплюють три основні складові:

1. Зміст доказів – інформація, що підтверджує або спростовує обставини справи та є важливою для встановлення істини у конкретному адміністративному провадженні;

2. Процесуальна форма доказів – юридичне оформлення доказів, яке забезпечує їх допустимість і відповідність встановленим вимогам процесуального права;

3. Процесуальний порядок одержання, дослідження та оцінки доказів – порядок дій, визначений адміністративним процесуальним законодавством, який регулює, як докази мають бути зібрані, розглянуті та оцінені, щоб мати юридичну силу.

Цей підхід підкреслює цілісність доказів як елементів адміністративного процесу, де кожна складова є критично важливою для забезпечення об'єктивності та законності судового розгляду справи в порядку адміністративного судочинства.

Так, дослідниця М. Джафарова встановила, що зміст предмета доказування слід розглядати як сукупність обставин, що обґрунтовують вимоги позивача, заявлені на предмет публічно-правового спору; третьою особою із самостійними вимогами; відзив відповідача на позов з огляду на обставини та правові підстави позову, на які посилається позивач; відповідь позивача з урахуванням пояснень, міркувань і доводів, наведених відповідачем у відзиві на позов; заперечення відповідача проти вимог, наведених позивачем у відповіді на відзив; мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення. Також ця вчена вважає, що встановлення предмету доказування є завданням адміністративного суду, який під час розгляду справи з'ясовує відомості з метою вирішення публічно-правового спору, всебічно досліджує та оцінює їх, у разі потреби забезпечує їх витребування з власної ініціативи [7, с. 72, 74].

У свою чергу, О. Гусєв підкреслює, що процесуальними формами доказів є засоби доказування, тобто такі способи фіксації, об'єктивації та збереження інформації про факти й обставини, які мають значення для вирішення справи, що використовуються під час збирання, подання, дослідження та оцінки доказів. Інформація про факти, отримані в іншій процесуальній формі, не встановленій законодавством, не може бути використана для з'ясування фактичних обставин справи та обґрунтування висновків суду щодо цих обставин [8, с. 119].

Таким чином, процесуальна форма доказів – це встановлені законом правила та вимоги до подання, збору, перевірки та оцінки доказів у судовому процесі. Вона визначає порядок, за яким докази мають бути представлені, щоб суд міг їх прийняти і належно оцінити. У різних судових процесах процесуальна форма доказів може відрізнятися, але загальна мета залишається однаковою – забезпечити об'єктивність, справедливість та ефективність судового розгляду.

В адміністративному процесі основні елементи процесуальної форми доказів забезпечують справедливість і прозорість судового розгляду, а також дозволяють суду об'єктивно оцінити обставини справи. Дотримання цих елементів є обов'язковим для належного доказування і є основою для ухвалення справедливих рішень. До таких елементів належать:

1. **Належність доказів:** означає, що докази повинні мати безпосереднє відношення до предмета спору і сприяти з'ясуванню істотних обставин справи. Неналежні докази, які не стосуються обставин справи, не приймаються судом.

2. **Допустимість доказів:** означає, що в адміністративному процесі докази мають бути отримані без порушення прав учасників справи та процедурних норм.

3. **Достовірність доказів** – це об'єктивність та правдивість наданих доказів. Кожен доказ у адміністративному процесі має бути не викривленим, не підробленим і відповідним дійсним обставинам по суті справи. У ст. 75 КАС України чітко впливає, що достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи. Достатніми є докази, які в сукупності дають змогу дійти висновку про наявність чи відсутність обставин у справі, які входять до предмета доказування. З наведеного впливає, законодавець вимагає щоб в основу судових рішень адміністративного суду була покладена певна сукупність не тільки належних і допустимих, але й достовірних та достатніх фактичних відомостей.

4. **Повнота доказів.** У адміністративному процесі важливо щоб було зібрано достатню кількість доказів, які розкривають всі істотні обставини справи. Суд, оцінюючи докази, повинен отримати цілісне уявлення про справу, тому сторони зобов'язані подати всі необхідні докази для підтвердження своїх вимог або конкретних заперечень.

5. **Форма і порядок подання доказів.** В адміністративному процесі докази повинні бути подані у встановленій законом формі і відповідно до процедурних вимог. Також існує чіткий порядок подання доказів на різних стадіях судового процесу, який має бути дотриманий учасником справи.

6. **Процедура забезпечення доказів.** У випадках, коли існує ризик втрати доказів або їх пошкодження, суд може застосувати процедуру забезпечення доказів в адміністративному процесі, що гарантує збереження важливих для справи фактів.

7. **Оцінка доказів судом.** Кожен доказ повинен бути досліджений на предмет достовірності, допустимості, належності та взаємозв'язку з іншими доказами. Суд не може ігнорувати жодного доказу, якщо він належним чином представлений стороною, і зобов'язаний дати правову оцінку кожному з них.

8. **Обов'язок доведення.** В адміністративному процесі важливо враховувати, що обов'язок доведення покладається на позивача, який має довести обставини, на яких ґрунтуються його вимоги, та на відповідача про законність своїх дій або ухвалених рішень. Цей обов'язок є основним принципом процесуальної форми доказів, що гарантує змагальність та рівність сторін у судовому розгляді.

М. Колеснікова наголошує на тому, як дослідження доказів відіграє важливу роль у процесі доказування, особливо при безпосередньому дослідженні та сприйнятті судом деяких відомостей про факти, що містяться у визна-

чених законом джерелах доказів. Водночас, на думку науковиці, дослідження доказів не слід плутати з їх оцінкою, оскільки воно передбачає оцінку кожного доказу окремо та в сукупності, визначення його достатності, допустимості, достовірності та відносності висновків по справі на основі власних переконань [9, с. 382]. Отже, з позиції авторки впливає, що адміністративний суд оцінює докази у справі за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на їх всебічному, безпосередньому, повному та об'єктивному дослідженні. Жоден доказ не має заздалегідь визначеної сили для адміністративного суду. Суд оцінює допустимість, достатність і достовірність кожного доказу, а також взаємозв'язок і достатність доказів у їх сукупності, оцінює зібрані у справі докази в цілому та кожен окремо, мотивує відхилення їх або, навпаки, розгляд та врахування кожного доказу.

На думку Р. Стоцького, оцінка доказів – це завершальна стадія доказування, яка полягає в логічній, розумовій та процесуальній діяльності суду та учасників справи, їх представників щодо визначення допустимості, належності, достовірності та достатності доказів відповідно до вимог КАС України. Суд є обов'язковим суб'єктом оцінки доказів в адміністративному судочинстві України, яка остаточно здійснюється в нарадчій кімнаті. Сторони, треті особи та їх представники можуть провести попередню оцінку доказів [10, с. 523].

Таким чином, Р. Стоцький підкреслює, що оцінка доказів є ключовим завершальним етапом доказування на стадії розгляду справи в адміністративному судочинстві, що включає комплексну діяльність суду та учасників справи. Остаточну оцінку проводить суд у нарадчій кімнаті, водночас сторони та їхні представники можуть здійснювати попередню оцінку доказів для підготовки до процесу.

Важливо, що в адміністративно-процесуальних нормах інституту доказів неодноразово живиться термін «доказування», але при цьому законодавець не надає його визначення у такий спосіб, як закріплено поняття «докази», передбачене в ч. 1 ст. 72 КАС України. Відсутність у КАС України чіткого визначення терміну «доказування» може свідчити про певну недосконалість правового регулювання, що залишає простір для різного трактування цього процесу. Це може створити труднощі у процесі правозастосування, оскільки учасникам процесу важко зрозуміти, що саме включає доказ і як належним чином виконувати свої процесуальні зобов'язання.

Тому можна стверджувати, що для забезпечення більшої ясності в адміністративному процесі було б важливо більш чітко визначити термін «доказування» в законодавстві, як це має місце з поняттям «докази». Це сприяло б більш послідовному розумінню процесу доказування та підвищило б якість правосуддя.

Щодо обов'язку доказування в адміністративному судочинстві продовжує діяти загальне правило, згідно з яким кожен учасник повинен довести ті обставини, на яких ґрунтуються його вимоги та заперечення (ч. 1 ст. 77 КАС України), крім справ про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, в яких обов'язок доказування покладається на відповідача, навіть якщо він не заперечує проти позову (ч. 2 ст. 77 КАС України). У таких випадках відповідач не може посилається на докази, які не були покладені в основу оскаржуваного рішення, якщо він не доведе, що він вжив усіх можливих заходів для їх отримання до ухвалення оскаржуваного рішення, але вони були не отримані з незалежних від нього причин. У разі використання суб'єктом своїх повноважень або загрози негативних заходів впливу на позивача (наприклад, звільнення, притягнення до дисциплінарної відповідальності, переведення, зміна умов праці, відмова у призначенні на вищу посаду, зниження заробітної плати тощо) у зв'язку з повідомленням ним чи його близьким особам про можливі факти корупції

чи злочинів, пов'язаних з корупцією, інші порушення, передбачені положеннями ЗУ «Про запобігання корупції», обов'язок доведення того, що прийняті рішення, вжиті заходи є законними та не мотивовані діями позивача чи його родичів щодо здійснення цього повідомлення, покладається на відповідача.

Тому розподіл обов'язку доказування здійснюється на основі засад змагальності сторін, диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин справи. Цей механізм, побудований на цих засадах, сприяє досягненню балансу між самостійністю сторін у процесі та активною роллю суду у встановленні істини, що, в свою чергу, підвищує справедливості адміністративного судочинства.

Законодавцем визначено відносно жорсткі імперативні вимоги до порядку подання доказів. Так, відповідно до ч. 4 ст. 79 КАС України у встановлений законом строк; одночасно з позовною заявою (для позивача), відзивом (для відповідача), письмовим поясненням (для третьої особи); копії доказів (крім речових доказів) повинні бути заздалегідь надіслані або надані особою, яка їх подає, іншим учасникам справи. У разі неможливості подання доказу у встановлений строк, учасник справи зобов'язаний проінформувати письмово про це суд із зазначенням причин, з яких доказ не може бути отриманий і поданий, повідомивши, що ним були здійснені усі необхідні дії, спрямовані на його отримання та подання [6].

Докази, подані з порушенням процесуальних строків, без роз'яснень про наявність поважних причин їх пропуску, судом не приймаються (ч. 8 ст. 79 КАС України). З вказаної дефініції випливає, що законодавець вимагає від учасників процесу добросовісного виконання своїх процесуальних прав та обов'язків, не зловживання ними при неналежному виконанні ухвали суду про витребування доказів у разі неповідомлення суду про неможливість подати докази та неподання доказів з неналежних причин. У цьому випадку суд має право застосувати заходи процесуального примусу у вигляді тимчасового вилучення доказів для дослідження судом або накладити штраф.

Суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду В. Бевзенко зазначив, що докази та доказування в адміністративних справах відповідають загальній теорії доказування у судовому процесі, хоча мають певні особливості. Зміст і обсяг доказів, види та обсяг доказів в адміністративному судочинстві залежать від предмета доказування. Суддя також стверджує, що конкретні види доказів визначаються видом адміністративного провадження, яке відбувається в адміністративному судочинстві. До доказів і доказування в адміністративних справах поширюється принцип офіційного з'ясування всіх обставин справи та презумпція «винуватості» суб'єкта юрисдикції. Попри все вище зазначене, суддя підкреслив, що на практиці суб'єкти владних повноважень не завжди пам'ятають про свій обов'язок демонструвати законність і обґрунтованість своїх рішень [11].

Тому, незважаючи на те, що доказування в адміністративному судочинстві регулюється чіткими правилами та принципами, на практиці їх дотримання суб'єктами владних повноважень залишається викликом для сучасної судової системи. Це пов'язано з тим, що ці суб'єкти не завжди виконують обов'язок щодо обґрунтування своїх рішень та доведення їх законності, як того вимагає принцип офіційного з'ясування обставин справи. Недостатня аргументація з боку суб'єктів владних повноважень ускладнює процес доказової діяльності у суді, який зобов'язаний оцінювати достовірність та обґрунтованість позицій сторін по справі. Внаслідок цього процес розгляду в рамках адміністративного процесу може затягнутися, вірогідність оскарження зростає, а довіра суспільства до справедливості судових рішень та до правосуддя в цілому знижується. Це підкреслює важливість системного підвищення правової культури суб'єктів владних повноважень

для забезпечення ефективності та прозорості адміністративного судочинства.

Важливо підкреслити, що у зв'язку з розвитком інформаційних технологій та цифровізацією адміністративне судочинство стикається з новими викликами й можливостями. Наприклад, електронні докази, використання баз даних та електронних ресурсів, а також дистанційне судові засідання потребують оновлення підходів до доказової діяльності. Разом із розвитком цифрових доказів зростає необхідність перевірки достовірності цих доказів, їх законності та визнання судом.

В умовах повномасштабного вторгнення питання оцінки електронних доказів у адміністративному судочинстві в Україні набуває особливої актуальності у зв'язку з частими зміни в чинному законодавстві, складністю перевірки автентичності електронних доказів і проблеми з доступом до доказів у зонах бойових дій. Розглянемо основні проблеми та запропонуємо варіанти їх вирішення.

Передусім, українське законодавство не має чітких стандартів для визначення прийнятності та автентичності електронних доказів, зокрема електронних листів, текстових повідомлень, записів камер та соціальних мереж. Під час війни, коли багато доказів існують лише в цифровій формі, відсутність таких стандартів ускладнює суддям оцінку та прийняття цих доказів.

Наступною проблемою є складнощі у підтвердженні автентичності електронних доказів, оскільки їх можна легко змінити або підробити, що ставить під сумнів їх достовірність. Відсутність доступу з метою оцінки доказів у зонах бойових дій ускладнює перевірку цифрових документів, записів і звітів тощо. Окрім того, на окупованих або прифронтових територіях доступ до інтернету та інших цифрових сервісів може бути обмеженим, що впливає на можливість отримати або зберегти електронні докази. Це також створює проблеми для збереження доказів у належній формі та їх подальшого подання до суду.

Суттєвою прогалиною в чинному законодавстві України є відсутність чіткого регулювання цифрових доказів у період воєнного часу. Наразі немає спеціального законодавства чи вказівок щодо зберігання, представлення та оцінки електронних доказів, отриманих під час війни. Це може спричинити проблеми з їх законністю, оскільки звичайні процедури збору можуть бути недоступні або змінені в умовах збройного конфлікту.

З метою вдосконалення правового регулювання та оцінки електронних доказів можуть бути реалізовані наступні заходи:

1. Створення єдиного стандарту електронного документообігу. Доцільно встановити на законодавчому рівні стандарти, які б визначали допустимість та достовірність електронних доказів, таких як електронна пошта, повідомлення в соціальних мережах, відеозаписи. Ці стандарти повинні містити чіткі вимоги щодо перевірки та збереження таких доказів.

2. Розширення доступу до електронних доказів через спеціальну платформу, яка дозволить віддалено зберігати електронні докази навіть у місцях із нестабільним Інтернет-з'єднанням. Це може бути національна платформа для збору та зберігання цифрових доказів, доступна для учасників справи в адміністративному провадженні.

3. Запровадження спрощених процедур отримання доказів у воєнний час. Прийняти спеціальні нормативно-правові акти, які забезпечать спрощену процедуру отримання електронних доказів у зоні бойових дій чи на окупованих територіях. Це може бути, наприклад, легалізація записів камер, публікацій і даних, отриманих з Інтернет-джерел, якщо їх достовірність можна підтвердити іншими способами.

4. Створення державної бази даних для зберігання електронних документів. В умовах воєнного стану доцільно створити державну базу даних для зберігання

важливих електронних доказів, доступну для громадян та правозахисників. Це дозволить зберегти копії важливих доказів навіть в умовах обмеженого доступу до інфраструктури та забезпечити їх збереження.

Висновки. Таким чином, доказова діяльність в адміністративному судочинстві характеризується специфічними рисами, зумовленими необхідністю забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян у взаємовідносинах з суб'єктами владних повноважень. Вона спрямована на досягнення основної мети адміністративного процесу – реалізацію принципу справедливості в публічно-правових спорах. Тому надзвичайно важливо забезпечити належний рівень доказів на різних етапах адміністративного процесу – від підготовчого етапу, на якому збираються первинні докази, до розгляду та оцінки доказів на стадії судового розгляду. Презумпція правомірності дій суб'єктів владних повноважень ускладнює процес для позивачів та захисту їх порушених прав внаслідок дій чи вчинених рішень. У зв'язку з цим важливо знайти способи полегшити доступ до доказової інформації та покращити процес збирання й оцінки доказів, щоб гарантувати справедливості судових рішень.

Аналіз показує, що для ефективної оцінки електронних доказів в адміністративному судочинстві в Україні

необхідно вдосконалити законодавство шляхом запровадження чітких процедур щодо їх допустимості, автентичності та збереження. В умовах військового стану доказова діяльність у адміністративному судочинстві вимагає додаткових заходів щодо захисту та збереження електронних доказів і спрощення їх збору, а також створення інфраструктури для роботи з ними. Реалізація цих пропозицій підвищить ефективність судового розгляду та допоможе зберегти докази, важливі для захисту прав громадян у важкий для країни час.

Перспективи подальших розвідок доказової діяльності на стадіях розгляду справ в адміністративному судочинстві формують значення підґрунтя для вдосконалення судової практики та підвищення рівня судочинства в Україні. Особливої уваги потребує питання електронних доказів, яке в умовах воєнного стану набуває якісно нової ролі. Майбутні дослідження можуть сприяти розробкам спеціальних процедур збереження та перевірки електронних доказів, які б відповідали стандартам сучасного правосуддя. Також важливо дослідити міжнародний досвід оцінки електронних доказів з метою інтеграції сучасних технологій задля забезпечення прозорості, надійності та прийнятності таких доказів у судах і їх впровадження в правовій системі України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велика українська юридична енциклопедія : Т. 2 : *Філософія права* / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого : Право. 2017. 1128 с.
2. Рабінович П. М., Дудаш Т. І. Аргументи у правовій аргументації: деякі загальнотеоретичні аспекти. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 47–68.
3. Орел В. А. Юридична аргументація в судовому процесі: вітчизняний досвід та зарубіжна практика. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Право*. 2023. Т. 2. Вип. 78. С. 401–406.
4. Гордєєв В. В. Поняття юридичних фактів в адміністративному судочинстві України : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». 2021. 324 с.
5. Дудаш Т. Інструменти правового аргументування й правової аргументації: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія юридична*. 2021. Вип. 73. С. 3–13.
6. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. 2747-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 04.11.2024).
7. Джафарова М. В. Окремі питання доказування в адміністративному судочинстві в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 5. С. 69–75.
8. Гусєв О. Ю. Співвідношення понять доказів і засобів доказування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. № 37. Т. 1. С. 116–120.
9. Колеснікова М. В. Докази та доказування в адміністративному судочинстві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 4. С. 378–383.
10. Стоцький Р. М. Оцінка доказів суб'єктами доказування в адміністративному судочинстві. *Актуальні питання юридичної науки. Серія : Право і суспільство*. 2024. № 2. С. 520–523.
11. Судді Верховного Суду розповіли про докази і доказування в адміністративному, господарському та цивільному процесі / Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1126155/> (дата звернення: 04.11.2024).

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ В УКРАЇНІ ТА В КРАЇНАХ ЄС

PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF VIRTUAL ASSETS IN UKRAINE AND THE EU

Дамірчисв М.І., д.ю.н., професор,
професор кафедри фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Троян А.О., студентка III курсу факультету приватного права та підприємництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Скотницька Є.С., студентка III курсу факультету приватного права та підприємництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються особливості правового регулювання віртуальних активів в Україні та Європейському Союзі, враховуючи сучасні виклики цифровізації економіки та розвиток блокчейн-технологій. Увагу приділено аналізу сучасних тенденцій у правовому забезпеченні обігу цифрових активів, таких як криптовалюти, токени та інші цифрові фінансові інструменти, які важливим елементом глобального фінансового ринку, що потребують ефективного нормативного врегулювання для забезпечення прозорості, безпеки та легітимності їх використання.

В Україні розвиток законодавства щодо віртуальних активів є порівняно новим напрямом, який отримав додатковий імпульс із ухваленням Закону України «Про віртуальні активи». Авторами аналізуються основні положення цього Закону, зокрема правовий статус віртуальних активів, механізми їх оподаткування, захист прав власників та регуляторні аспекти. Водночас досліджуються виклики, пов'язані з впровадженням цих норм у практичну діяльність.

На рівні ЄС нормативно-правове регулювання віртуальних активів буде укладено в Міжнародному регламенті ринків криптоактивів (MiCA), який визначає ключові стандарти для запобігання шахрайству, відмиванню грошей і фінансуванню тероризму. У статті проведено порівняльний аналіз регуляторних підходів України та ЄС, акцентуючи увагу на їх відповідності міжнародним стандартам та рекомендаціям, а також визначено перспективи гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами.

Також автори підкреслюють існування проблем правозастосування, які виникають через транснаціональний характер віртуальних активів, а також питанням гармонізації національного законодавства із європейським. Авторами наголошують на необхідності розробки єдиних підходів до регулювання цифрових активів, які сприятимуть розвитку інноваційних фінансових технологій та водночас захищатимуть інтереси користувачів і держав.

Ключові висновки роботи підкреслюють важливість комплексного підходу до розробки ефективних правових механізмів, які враховують транснаціональний характер віртуальних активів і потенційні ризики їх використання. Авторами зробили спроби надати рекомендації щодо вдосконалення регулювання з метою сприяння розвитку фінансових технологій, забезпечення економічної стабільності та правової захищеності користувачів.

Ключові слова: віртуальні активи, криптовалюта, токен, блокчейн, правове регулювання, MiCA, цифрові активи, гармонізація.

The article explores the legal regulation of virtual assets in Ukraine and the European Union, considering the challenges posed by the digitalization of the economy and the growth of blockchain technologies. It focuses on current trends in regulating the circulation of digital assets, including cryptocurrencies, tokens, and other financial instruments, which play a significant role in the global financial market and require effective oversight to ensure transparency, security, and legitimacy.

In Ukraine, legislation on virtual assets is a relatively new field, gaining momentum with the adoption of the Law «On Virtual Assets.» The article examines key provisions of this law, such as the legal status of virtual assets, taxation mechanisms, protection of owners' rights, and regulatory aspects, while addressing the practical challenges of implementing these provisions.

At the EU level, the regulation of virtual assets is governed by the Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCA), which establishes standards to prevent fraud, money laundering etc. A comparative analysis of Ukraine's and the EU's regulatory approaches highlights their alignment with international standards and prospects for harmonizing Ukrainian legislation with European norms.

The article also addresses enforcement challenges arising from the cross-border nature of virtual assets and the need for legislative alignment between national and European laws. It underscores the importance of unified regulatory approaches to foster the development of innovative financial technologies while safeguarding the interests of users and states.

The article concludes by stressing the need for comprehensive legal mechanisms that account for the global nature of virtual assets and the risks they pose. Recommendations focus on improving regulation to support financial technology development, and protect users' rights.

Key words: virtual assets, cryptocurrency, token, blockchain, legal regulation, MiCA, digital assets, harmonization.

Мета цієї статті полягає у всебічному аналізі правового регулювання віртуальних активів у національному законодавстві та законодавстві Європейського Союзу. Основне завдання – детально розглянути відмінності у законодавчій регламентації віртуальних активів, а також дослідити їх актуальні види з огляду на європейське право та вітчизняні нормативно-правові акти.

Постановка проблеми. Активний розвиток цифрових технологій і стрімке поширення блокчейн-технологій сприяли появі нового класу фінансових інструментів – віртуальних активів. Вони стали важливим елементом сучасної економіки, інтегрованим у глобальний фінансовий ринок, і водночас спричинили значні виклики в правовій

сфері. Віртуальні активи, зокрема криптовалюти, токени відкривають широкі можливості для інновацій, залучення інвестицій, розвитку фінансових технологій, проте їхній транснаціональний характер і відсутність уніфікованих підходів до регулювання створюють потенційні ризики. Ці ризики охоплюють питання фінансової безпеки, боротьби з відмиванням грошей, фінансування тероризму, шахрайства та захисту прав споживачів.

В Україні лише нещодавно було прийнято Закон «Про віртуальні активи» [1], який визначив основні засади функціонування цього сектору. Водночас відсутність чіткої нормативно-правової бази, складності з регулюванням діяльності суб'єктів, пов'язаних із віртуальними

активами, та необхідність адаптації до міжнародних стандартів викликають значні проблеми в правозастосуванні. Зокрема, українська правова система ще не до кінця враховує специфіку цифрових активів, що створює прогалини в регулюванні й ускладнює правове забезпечення безпечного їх обігу.

В Європейському Союзі прийняття регламенту MiCA (Markets in Crypto-Assets Regulation) стало важливим етапом у врегулюванні правових відносин у цій сфері. MiCA встановлює стандарти для учасників ринку, включаючи правила запобігання шахрайству, відмиванню грошей і фінансуванню тероризму, визначає відповідальність постачальників послуг, пов'язаних із віртуальними активами, та забезпечує прозорість діяльності на ринку. ЄС прагне створити єдиний регуляторний простір для всіх держав-членів, щоб унеможливити правові колізії та підвищити довіру до ринку криптоактивів [2].

Попри значні зрушення, між Україною та ЄС все ще існує розрив у регуляторних підходах. Українське законодавство знаходиться на початковому етапі розвитку, у той час як у ЄС активно впроваджуються комплексні механізми контролю. Цей розрив створює труднощі для міжнародної співпраці, інтеграції українського ринку до європейського економічного простору та стримує розвиток інноваційних технологій. Водночас наявність різних регуляторних стандартів може стати підґрунтям для маніпуляцій і використання правових прогалин, що несе ризики для безпеки фінансових операцій і захисту прав споживачів.

Актуальність дослідження правового регулювання віртуальних активів обумовлена потребою у створенні збалансованого правового середовища, яке враховувало б міжнародні стандарти, специфіку національного законодавства та реалії сучасної цифрової економіки. Гармонізація українського законодавства з нормами ЄС дозволить не лише зміцнити правову основу для функціонування ринку віртуальних активів, але й сприятиме підвищенню інвестиційної привабливості країни, забезпеченню правової захищеності учасників ринку та підтримці інноваційного розвитку.

Ступінь наукового дослідження теми. Проблема права регулювання віртуальних активів набуває все більшої уваги серед науковців, враховуючи розвиток криптовалют, токенів та інших цифрових активів. До її розгляду вдаються численні як правники, так і економісти: О.О. Дмитрик [7; 17; 18], А.М. Ісаєв [18], О.О. Кудь, А.С. Овчаренко [8], Р. Самсін [19] та інші. Зокрема, О.О. Кудь у своїх роботах аналізував економіко-правові аспекти цифрових активів у контексті розвитку блокчейн-технологій [8; 9]. О.О. Дмитрик розглядала відмінності між цифровими активами і віртуальними активами [7]. А.М. Ісаєв аналізував правову природу віртуальних активів з позицій їх розгляду як об'єктів цивільних прав [18]. С. Волосович досліджував зарубіжний досвід державного регулювання ринку криптовалют, аналізуючи соціально-економічні аспекти та функції держави [20]. О. Кулик вказує на необхідність адаптації до міжнародних стандартів [13].

Однак, з огляду на постійне виникнення нових форм віртуальних активів, питання їх правового регулювання залишаються відкритими. Сучасна наукова думка зосереджена на пошуку оптимальних підходів до регулювання цього явища, яке характеризується транснаціональністю, високим рівнем анонімності та складністю у визначенні юрисдикційної належності. Це вимагає подальшого поглибленого дослідження з урахуванням європейських стандартів, міжнародних рекомендацій і національних особливостей правових систем.

Виклад основного матеріалу. Через шалені темпи розвитку суспільства, технологій віртуальні активи стають важливою складовою сучасної економіки та отримують

дедалі ширшу підтримку як серед бізнес-спільноти, так і серед звичайних громадян. Їх інтеграція в різні сфери суспільного життя відбувається настільки швидко, що багато країн зіштовхнулися з викликом створення та впровадження належного правового регулювання для відносин, пов'язаних із використанням криптоактивів.

В Україні з початком повномасштабного вторгнення віртуальні активи здобули особливу популярність. Зокрема, створювалися та створюються благодійні ініціативи для збирання пожертв у віртуальних активах на підтримку постраждалих внаслідок військової агресії на території України. Яскравим прикладом є проєкт UNITED24, започаткований за участі Президента України, метою якого є привернення уваги до подій в Україні із залученням світових зірок [3]. Також Міністерство цифрової трансформації України спільно з Біткоїн-біржею FTX і сервіс-стейкінгом Everstake створили проєкт Aid For Ukraine, завданням якого було збирання криптовалютних пожертв для спрямування їх на потреби Збройних сил України, які беруть активну участь у відсічі російським окупантам. Крім того, цим міністерством було відкрито гаманці в криптовалюті – Polkadot (DOT) та DOGE [4].

Навіть у сфері благодійної діяльності органів державної влади, яка пов'язана зі збором пожертв у криптовалютах, виникають певні проблеми. Зокрема, на офіційному вебсайті Міністерства та Комітету з питань цифрової трансформації зазначено, що відповідні гаманці, про які йдеться вище, є «офіційними гаманцями міністерства». Залучення криптовалют для надання благодійної допомоги, спрямованої на задоволення нагальних потреб держави в умовах воєнного стану, є надзвичайно важливим кроком, що відповідає сучасним викликам і потребам. Використання цифрових активів у благодійній сфері дозволяє залучати допомогу з усього світу швидше й ефективніше, ніж через традиційні банківські канали.

Однак відсутність законодавчого регулювання обігу віртуальних активів, зокрема чітко визначеного порядку відкриття криптогаманців державними органами, може створювати значні правові ризики. Зокрема, така діяльність може суперечити ч. 2 ст. 19 Конституції України [5]. Виходячи з неї, будь-яка діяльність державних органів, яка виходить за межі чітко визначених законодавством повноважень, вважається протиправною. У контексті використання криптоактивів, відсутність чіткої правової бази може стати підґрунтям для зловживань, непрозорості та навіть підризу довіри громадян до таких ініціатив.

Діяльність державних органів підпорядковується принципу «заборонено все, що не дозволено законом». Це означає, що будь-які відхилення від цього принципу можуть бути розцінені як перевищення повноважень або невідповідність діям, визначеним законодавством. Яскравим прикладом такого потенційного відступу від ст. 19 Конституції є випадки, коли військові адміністрації, які є тимчасовими органами влади, співпрацюють із провідними криптовалютними біржами, такими як «Binance», і надають фінансову допомогу в криптовалюті внутрішньо переміщеним особам. Хоча така допомога є вкрай необхідною, особливо для вразливих категорій населення, наприклад внутрішньо переміщених осіб, вона все ж піднімає питання щодо її правової легітимності [5; с. 139–140, 6].

Однією з ключових проблем, яка постає у процесі вивчення правового регулювання віртуальних активів, є відсутність єдності у трактуванні поняття «віртуальний актив», «цифровий актив», «віртуальна валюта» та «криптовалюта». Ці терміни нерідко плутають або використовують як синоніми, зокрема, часто ототожнюють поняття «віртуальний актив» і «криптовалюта». Такий підхід створює правову невизначеність і ускладнює розробку нормативно-правової бази для регулювання цієї сфери [7, с. 249].

Водночас, «цифровий (віртуальний) актив» як більш широке поняття може тлумачитися як інформаційний

ресурс, що ґрунтується на праві на цінність. Він представлений у формі унікального ідентифікатора, закріпленого в розподіленому реєстрі, що дає можливість трактувати його як новий елемент цивільних правовідносин. Цей елемент має зв'язок із правом на використання інформації, яка впливає з права на цінність. Такий підхід до цифрових активів відкриває нові перспективи їх регулювання, але водночас вимагає глибокого аналізу для усунення існуючих суперечностей [8].

На сьогодні залишається проблема відсутності універсального та комплексного визначення поняття «віртуальний актив», яке б повною мірою розкривало його зміст та ключові ознаки. Актуальним завданням є розробка точного та зрозумілого визначення цього поняття, що включатиме його суттєві ознаки, що дозволить усунути плутанину та сприятиме ефективному правовому регулюванню нових економічних реалій, пов'язаних із цифровими технологіями [9, с. 175, 194].

Аналізуючи правове регулювання віртуальних активів, варто зазначити, що тривалий час законодавче визначення поняття «віртуальний актив» було відсутнє. Проте ситуація суттєво змінилася з ухваленням Закону України «Про віртуальні активи» від 17 лютого 2022 року № 2074-IX (далі – Закон № 2074-IX) [1]. Цей Закон ще не набув чинності, оскільки для його реалізації потрібно внести зміни до Податкового кодексу України, які регулюватимуть порядок оподаткування операцій із віртуальними активами. Це свідчить про те, що наразі в Україні відсутня цілісна законодавча база для регулювання віртуальних активів. У зв'язку з цим важливо звернути увагу на досвід Європейського Союзу у розробці правових підходів до структури та змісту регулювання суспільних відносин, пов'язаних із віртуальними активами.

У процесі формування належного правового регулювання платіжних віртуальних активів в Європейському Союзі важливу роль відіграли кілька ключових Директив ЄС. Серед них – Директива від 16.09.2009 № 2009/110/ЄС. Аналіз показує, що норми цього нормативного акта застосовуються до платіжних віртуальних активів лише тоді, коли вони цілком відповідають визначенню електронних грошей, зазначеному в тексті цієї Директиви [10].

Одним із ключових нормативних актів є Директива № 2015/2366/ЄС, яка регламентує надання платіжних послуг у Європейському Союзі та спрямована на захист прав їх користувачів. Згідно з положеннями цієї Директиви, віртуальні активи можуть вважатися фондами, включаючи банкноти, монети, безготівкові кошти чи електронні гроші, як це визначено у п. 2 ст. 2 Директиви № 2009/110/ЄС. Через специфічну природу віртуальних активів їх складно класифікувати як банкноти, монети чи безготівкові кошти: норми цих Директив поширюються на віртуальні активи лише за умови їх класифікації як електронних грошей [10].

Директива № 2018/843 від 30 травня 2018 року є ключовим документом, що регулює правовий статус віртуальних активів у Європейському Союзі. Ця директива привертає особливу увагу через детальне визначення та розмежування понять віртуальної валюти та електронних грошей. У цьому документі зазначено, що віртуальні активи, на відміну від електронних грошей, можуть виконувати різні функції: виступати платіжним засобом, інструментом обміну або бути засобом інвестування, що свідчить про їх багатофункціональність. Особливо важливим є визначення поняття віртуальної валюти, закріплене в Директиві. Згідно з цим визначенням, це цифрове відображення цінності, яке не емітується та не гарантується центральним банком чи державною владою. На відміну від офіційно визнаних валют, віртуальна валюта не має статусу законного платіжного засобу. Проте вона приймається фізичними та юридичними особами як засіб обміну. Окрім цього, віртуальна валюта може бути збережена,

передана та конвертована в електронній формі, що робить її універсальним інструментом для операцій в цифровій економіці. Це положення підкреслює гнучкість і потенціал віртуальних активів у сучасних фінансових системах [11].

У той же час, через потребу створити належну правову базу для регулювання ринку віртуальних активів виникла потреба у розробці справедливої, ефективної та відповідної правової основи. Саме тому 24 вересня 2020 року Європейською Комісією було прийнято Пакет цифрових фінансів, до складу якого увійшли Стратегія цифрових фінансів, оновлена Стратегія роздрібних платежів. Їхньою метою є сприяння зростанню конкурентоспроможності та впровадженню інновацій у фінансовому секторі ЄС [12]. До Пакету також включено законодавчі ініціативи, зокрема законопроект про регулювання ринку віртуальних активів (MiCA) та законопроект про пілотний режим для ринкової інфраструктури, що базується на технології розподіленого реєстру та застосовує підхід «пісочниці» для ринків, які працюють на основі технологій, таких як Blockchain. Своєю чергою, ухвалення MiCA поставило крапку у дискусіях щодо необхідності нормативне врегулювання сфери віртуальних активів у рамках ЄС [2; с. 75, 13].

Підходи, визначені в MiCA, відіграють важливу роль у визначенні та формуванні тенденцій правового регулювання даного ринку. Зокрема, Закон № 2074-IX частково сприйняв окремі правові концепції, передбачені MiCA. Враховуючи «заморожений» статус цього нормативного акту, є можливість пропонувати шляхи для більшої імплементації норм MiCA у національне законодавство. Це сприятиме гармонізації з положеннями Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, їхніми державами-членами, а також відповідатиме нещодавно набутому статусу України як країни-претендента на членство в ЄС [2; с. 49–50; 14].

Особливу увагу привертає термінологічний апарат, запропонований у MiCA, який вирізняється низкою специфічних рис, що не знайшли відображення у положеннях Закону України № 2074-IX. У MiCA криптоактиви характеризуються як цифрове представлення вартості або прав, яке може бути передане, збережене або реалізоване в електронній формі за допомогою технологій розподіленого реєстру або подібних технологій. Натомість у Законі № 2074-IX віртуальні активи визначені без прямої згадки про технологію розподіленого реєстру чи її аналоги, що створює певну термінологічну розбіжність між документами.

У національному законодавстві зазначено, що існування та обіг віртуальних активів забезпечується «системою забезпечення обігу віртуальних активів», однак функціональні аспекти цієї системи залишаються нерозкритими. У MiCA, натомість, технологія розподіленого реєстру визначається як тип технології, що забезпечує розподілений запис зашифрованих даних, що є важливим елементом для створення прозорих і надійних механізмів обігу криптоактивів [1; 2; с. 51–52; 14].

Також характерні відмінності між положеннями MiCA та Законом № 2074-IX виявляються у виокремленні типів криптоактивів. У MiCA виділяються такі види [14, с. 52–53]:

1) «Токени, пов'язані з активами» забезпечують підтримку стабільної вартості шляхом прив'язки до ціни однієї чи декількох фіатних валют, законних платіжних засобів, а також до вартості товарів, криптоактивів або їх комбінації.

2) «Токени електронних грошей» використовуються як засіб обміну, підтримуючи стабільність своєї вартості завдяки прив'язаності до фіатної валюти, що має статус законного платіжного засобу.

3) «Службові токени» створені для надання цифрового доступу до конкретного товару чи послуги, які функціонують на основі технології розподіленого реєстру, і визнаються лише емітентом токена.

Окрім вказаних трьох типів криптоактивів, розділ 2 МіСА містить положення щодо криптоактивів, які не можна віднести до категорій «токенів, пов'язаних з активами» та «токенів електронних грошей». Їх економіко-правова природа стає очевидною вже з назви, і, відповідно до термінології українського законодавства, вони класифікуються як незабезпечені віртуальні активи. Згідно з ч. 2 ст. 4 Закону № 2074-IX, такі активи не посвідчують майнових прав. Водночас українським аналогом «**токенів, пов'язаних з активами**» за концепцією є забезпечені віртуальні активи, що підтверджують майнові права, зокрема права вимоги щодо інших об'єктів цивільних правовідносин. На відміну від «токенів, пов'язаних з активами», в українському законодавстві перелік об'єктів, які можуть забезпечувати віртуальні активи, не має чіткого визначення. Такий широкий підхід певною мірою може створювати переваги для учасників ринку, дозволяючи їм обирати найбільш прийнятні об'єкти забезпечення [14, с. 53–54].

Українським відповідником «**токенів електронних грошей**» може бути визнаний емітований резидентом України забезпечений віртуальний актив, що забезпечений валютними цінностями. Однак, таке отожднення є недоцільним, оскільки «токени електронних грошей» виконують функції засобу обміну, тоді як Закон № 2074-IX не передбачає такого призначення віртуального активу [1; с. 53; 14].

«**Службовим токеном**» можна визнати ключ віртуального активу, який є набором технічних засобів, що реалізовані в «системі забезпечення обігу віртуальних активів» і дають можливість здійснювати контроль над віртуальним активом [1; с. 53, 14].

У рамках дослідження правового регулювання віртуальних активів важливо не тільки аналізувати нормативні акти Європейського Союзу, але й вивчити особливості регулювання віртуальних активів в інших країнах, зокрема у Великій Британії, хоч вона вже не є членом ЄС, проте має певні особливості законодавчої регламентації, та у Німеччині.

У законодавстві Сполученого Королівства не врегульовано питання щодо визначення терміну «криптоактив», тому використовується дефініція, закріплена у нормах Положенням № 692 від 22 червня 2017 року «Про відмивання коштів, фінансування тероризму та переказ коштів». Згідно з цим актом, криптоактивом є криптографічно захищене цифрове представлення вартості або прав, яке використовує одну з технологій розподіленого реєстру. У Великій Британії криптоактиви мають кілька застосувань. По-перше, вони використовуються як засіб обміну, але не визнаються валютою чи грошима, і важливо, що не є одиницею розрахунку. По-друге, криптоактиви служать інструментом для інвестування. Також вони використовуються для залучення капіталу з метою створення децентралізованих мереж через первинні пропозиції монет [15].

Хочемо зауважити і про введення нових правил у Великій Британії щодо постачальників послуг криптоактивів. Так, 17 серпня 2023 року Управління фінансового нагляду

почало впроваджувати новий режим регулювання криптоактивів, відповідно до якого на всі компанії, що здійснюють надання послуг з віртуальними активами, покладено обов'язок авторизуватися або зареєструватися у цьому Управлінні [16, с. 231].

Німеччина посідає провідне місце у питанні лояльності до цифрових активів і є прикладом прогресивного підходу до їх регулювання. Для цієї країни характерний унікальний підхід до визнання та використання віртуальних активів. Федеральне управління фінансового нагляду Німеччини (BaFin) розглядає цифрові активи як інноваційний інструмент здійснення платежів, що демонструє відкритість до нових технологій у фінансовій сфері. Однак, питання остаточного визначення правового статусу цих активів залишається нерозв'язаним і є предметом подальших дискусій.

Згідно з Федеральним Законом «Про кредитну систему», віртуальні активи класифікуються як специфічні одиниці обліку, які можуть бути віднесені до фінансових інструментів. Це свідчить про намагання інтегрувати їх у правову систему Німеччини в контексті фінансового регулювання. Проте вони не отримали статусу офіційного платіжного засобу, валюти, іноземної валюти чи електронних грошей відповідно до норм Федерального закону «Про нагляд за платіжними послугами». Такий підхід забезпечує певний баланс між стимулюванням розвитку фінансових технологій і дотриманням фінансової стабільності, що є пріоритетом для німецького регулятора [16, с. 231–232].

Висновок. Таким чином, важливо зазначити, що, виконуючи свої міжнародні зобов'язання, Україна повинна інтегрувати у своє законодавство принципи та норми, які відповідають загальноєвропейським стандартам правового регулювання ринку віртуальних активів. Це не лише сприятиме гармонійній інтеграції української економіки в економіку ЄС, але й створить основу для активного залучення інвестицій, розвитку фінансових технологій та забезпечення конкурентоспроможності на глобальному ринку. Впровадження таких стандартів дозволить Україні відповідати сучасним вимогам цифрової трансформації, посилюючи захист прав користувачів і забезпечуючи прозорість фінансових операцій.

Важливим завданням є усунення розбіжностей у законодавчих підходах, розв'язання ключових концептуальних питань, пов'язаних із віртуальними активами, а також розширення співпраці з міжнародними організаціями, такими як Європейська комісія та спеціалізовані фінансові установи. Це вимагає адаптації Закону України «Про віртуальні активи» до положень регламенту МіСА, врахування рекомендацій Європейської комісії та розробки всебічної нормативної бази, яка включатиме аспекти, що виходять за межі цього регламенту, зокрема у сфері використання технологій розподіленого реєстру та смарт-контрактів.

Вирішення цих завдань стане вкрай важливим кроком у забезпеченні правової визначеності, економічної стабільності та технологічного розвитку країни в умовах цифрової економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 № 2074-IX (не набрав чинності). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
2. Zetzsche D., Annunziata F., Arner D., Buckley R. The Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCA) and the EU Digital Finance Strategy. *European Banking Institute Working Paper Series*. 2020. № 77. P. 28. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3725395> (дата звернення: 25.11.2024).
3. UNITED24. The initiative of the President of Ukraine. URL: <https://u24.gov.ua> (дата звернення: 25.11.2024).
4. Офіційні криптогаманці, на які можна переказати гроші для армії України. Міністерство та Комітет цифрової трансформації України. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/ofitsiyi-kriptogamantsi-kudi-mozhna-perekazati-groshi-dlya-armii-ukraini> (дата звернення: 25.11.2024).
5. Конституція України: закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР// URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.11.2024).
6. Гудіма Т., Устименко В., Джабраїлов Р., Черних О. Особливості правового регулювання обігу віртуальних активів в Україні: де-факто vs де-юре. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2022. Т. 5, № 46. С. 137–148.
7. Дмитрик О.О. Віртуальні активи і цифрові активи: до питання про співвідношення понять. *Право та інноваційне суспільство*. 2021. № 2 (17). С. 248–254.

8. Kud, A. A. Substantiation of the Term «Digital Asset»: Economic and Legal Aspects. *International Journal of Education and Science*. 2019. № 2 (1). P. 41–52.
9. Кудь О.О., Кучерявенко М.П., Смичок Є.М. Цифрові активи та їх правове регулювання у світі розвитку технології блокчейн: монографія. Харків: Право, 2019. 216 с.
10. Directive (EU) 2015/2366 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2015 on payment services in the internal market, amending Directives 2002/65/EC, 2009/110/EC and 2013/36/EU and Regulation (EU) № 1093/2010, and repealing Directive 2007/64/EC. URL: <http://surl.li/wg1c1x> (дата звернення: 25.11.2024).
11. Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism. *European Banking Authority*. URL: <http://surl.li/mpc1fy> (дата звернення: 25.11.2024).
12. Digital Finance Package. *European Commission*. 24 September 2020. URL: https://finance.ec.europa.eu/publications/digital-finance-package_en (дата звернення: 25.11.2024).
13. Кулик О. І. Правові засади впливу Європейського Союзу на ринок віртуальних активів. *Економіка та право*. 2021. № 1. С. 71–79.
14. Устименко В. А., Джабраїлов Р. А., Гудіма Т. С. Правове регулювання ринку віртуальних активів в Україні та Європейському Союзі: порівняльне дослідження. *Право України*. 2022. № 8. С. 48–61.
15. Правове регулювання криптовалюти та цифрового активу в країнах Європи. URL: <http://surl.li/qmdwsc> (дата звернення: 25.11.2024).
16. Цукан С. В. Міжнародне регулювання обороту віртуальних активів: основні положення та принципи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 81. Ч. 2. С. 228–233.
17. Дмитрик О.О., Артеменко К.В. Безпека та прозорість: як blockchain змінює платіжні системи і фінансовий сектор. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 460–464.
18. Дмитрик О.О., Ісаєв А.М. Віртуальні активи, цифрові гроші, платіжні системи: деякі аспекти правового регулювання. *Правова позиція*. 2023. №3 (40). С. 149–154.
19. Самсін Р. Віртуальні активи: ризик впливу на фінансову стабільність. *Економічна теорія та право*. 2024. № 4 (55). С. 56–72. DOI: <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2023-55-456>.
20. Волосович С. Державне регулювання ринку криптовалют: зарубіжний досвід. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. № 1. С. 97–110.

МІСЦЕ І РОЛЬ БЮДЖЕТНИХ ГРАНТІВ У СИСТЕМІ ФІНАНСОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

THE PLACE AND ROLE OF BUDGET GRANTS IN THE SYSTEM OF FINANCIAL LEGAL RELATIONS

Зінич Л.В., к.ю.н., доцент,
докторант кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Стаття присвячена ролі та впливу бюджетних грантів на фінансові відносини в Україні, зокрема в контексті культурних та соціальних проєктів.

Метою статті є аналіз місця та ролі бюджетних грантів у системі фінансових правовідносин для визначення їхнього впливу на цю систему, розвиток суспільства та забезпечення ефективного використання бюджетних коштів.

Автором визначено бюджетний грант як цільову фінансову допомогу, яка надається без зобов'язань щодо повернення, як це встановлено Бюджетним кодексом України та Податковим кодексом. Ці гранти мають вирішальне значення для фінансування проєктів у сфері культури, туризму та креативних індустрій, особливо після законодавчих змін у 2020 році, спрямованих на посилення державної підтримки цих галузей.

Висвітлюється місце бюджетних грантів у системі фінансових правовідносин через характеристику видів правовідносин, які виникають, змінюються та припиняються у процесі реалізації грантів. Встановлено, що під час реалізації грантів виникають бюджетні, податкові та фінансово-контрольні правовідносини.

Досліджуються різноманітні грантові програми Українського культурного фонду, такі як «Культура без бар'єрів», «Стипендія», «Культурна спадщина» тощо. Вони були створені для підтримки різноманітних форм художнього вираження і продемонстрували значний позитивний вплив завдяки численним успішним реалізаціям проєктів.

Роль бюджетних грантів у системі фінансових правовідносин проявляється у впливі таких грантів на соціальний та економічний розвиток і на суспільні відносини.

У підсумку зазначено важливість розуміння природи фінансових відносин, які виникають у зв'язку з наданням та використанням бюджетних грантів. Підкреслено, як ці відносини розвиваються та можуть бути охарактеризовані, що є важливим для розробки ефективних стратегій фінансування та забезпечення економічної стабільності.

Ключові слова: грант, бюджет, бюджетний грант, фінансова підтримка, фінансові правовідносини.

The aim of this article is to examine the role and impact of budget grants in the system of financial relations, with a view to determining their effect on this system, the development of society and the efficient use of budget funds.

The author defines a budgetary grant as targeted financial assistance provided without any repayment obligations, as provided for by the Budget Code of Ukraine and the Tax Code. These grants are of great importance for financing projects in the fields of culture, tourism, and creative industries, especially in light of legislative changes in 2020 that aimed to strengthen state support for these industries.

The article respectfully proposes that budget grants occupy a distinct position within the system of financial legal relations. To this end, it offers a detailed characterization of the types of legal relations that arise, change, and terminate in the course of grant implementation.

We are pleased to announce that a number of Ukrainian Cultural Foundation grant programs are currently being studied, including such notable initiatives as "Culture without Barriers," "Scholarship," and "Cultural Heritage." They were created with the intention of providing support for a variety of forms of artistic expression, and it is encouraging to see that they have had a positive impact on numerous successful projects.

It can be seen that budgetary grants play a role in the system of financial legal relations, influencing social and economic development and social relations.

It is ultimately important to understand the nature of the financial relationships that arise in connection with the provision and utilization of budgetary grants. It is worth noting that these relationships evolve and can be described as being of great importance for the development of effective financing strategies and the provision of economic stability.

Key words: grant, budget, budgetary grant, financial support, financial relations.

Актуальність теми дослідження. Бюджетні гранти у сучасних умовах виступають важливим інструментом фінансування та реалізації стратегічних цілей соціального та економічного характеру. Вони не лише фінансують важливі проєкти, але й створюють умови для розвитку громадянського суспільства, сприяють прозорості бюджетного процесу.

Однак, щоб бюджетні гранти справді виконували свою роль, необхідно створити ефективну систему їхнього контролю та управління ними. Вдосконалення механізмів грантового фінансування повинне передбачати ефективне правове регулювання, прозорі процедури відбору проєктів та ефективний моніторинг виконання грантів. Це, своєю чергою, підвищить ефективність використання бюджетних коштів та зміцнить довіру до державних інститутів.

Громадськості, державі та органам місцевого самоврядування слід правильно розуміти місце та роль бюджетних грантів у системі фінансових правовідносин для створення ефективних стратегій фінансування та забезпечення стійкості економіки у сучасних умовах.

Дослідження цієї теми дозволяє розкрити переваги та недоліки бюджетних грантів, зумовлює глибоке розу-

міння фінансових правовідносин і розвитку прозорих механізмів фінансування.

Метою статті є аналіз місця та ролі бюджетних грантів у системі фінансових правовідносин для визначення їхнього впливу на цю систему, розвиток суспільства та забезпечення ефективного використання бюджетних коштів.

Стан дослідження: різноманітним аспектам бюджетних грантів приділяли увагу такі вітчизняні науковці, як Н. Я. Якимчук, І. В. Ковальчук.

В основному у науковій літературі приділяли увагу проблематиці бюджетної підтримки регіонального розвитку, фінансово-бюджетній спроможності територіальних громад, зокрема такі вчені, як М. К. Дяченко, П. Маліборський, М. М. Лаврентьев та інші.

Результати дослідження. У законодавстві України правовідносини щодо виконання грантів вперше почали регулюватися у Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [1], який був прийнятий ще 13 грудня 1991 року. З розширенням сфери застосування грантів дефініцію «гранту» ще й закріпили Закони «Про Український культурний фонд» [2], «Про культуру» [3], «Про виконання

програми Глобального фонду для боротьби зі СНІДом, туберкульозом та малярією в Україні» [4], «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [5], «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні» [6].

У кожному зі згаданих законів дається дещо відмінне визначення поняття «грант». Це пов'язано з тим, що гранти використовуються у різних сферах та мають різні цілі. Можемо стверджувати, що з моменту закріплення терміну «грант» у Законі «Про науково-технічну діяльність» законодавча база поступово розширювалася та удосконалювалася. Результатом цього стало і закріплення у Податковому кодексі України [7] спеціального поняття «бюджетний грант». А у Бюджетному кодексі України [8] для того, щоб забезпечити прозорість та відкритість у процесі надання грантів бюджетними установами, встановлено правила, за якими гранти повинні включатися до складу доходів і видатків бюджету.

Якщо звернутися до розуміння поняття «бюджетний грант», то воно було закріплено в Податковому кодексі України у 2020 році після прийняття законопроекту щодо державної підтримки культури, туризму та креативних індустрій.

Відповідно до п. 14.1.277 прим. 1, «бюджетний грант – це цільова допомога у вигляді коштів, майна, що надається на безоплатній і безповоротній основі за рахунок державного або місцевого бюджетів, міжнародної технічної допомоги для реалізації проєктів або програми у сферах культури, туризму, у сфері креативних індустрій, спорту та інших гуманітарних сферах у порядку, встановленому законом» [7].

Далі Податковий кодекс України містить «перелік надавачів бюджетних грантів», який визначає Кабінет Міністрів України. Нещодавно надавачами були Український культурний фонд, Фонд розвитку підприємництва, Український молодіжний фонд, а віднедавна додався й Український ветеранський фонд. Тобто, щоб грант був бюджетним, він повинен бути наданий одним із суб'єктів, визначених Кабінетом Міністрів України. Водночас Кабінет Міністрів України затвердив заснування Українського молодіжного фонду [9], метою діяльності якого є надання грошової підтримки для реалізації малодосліджених проєктів, які мають фінансуватися з бюджетних грантів.

Проблемним питанням грантового фінансування є те, що в жодному нормативно-правовому акті України не визначаються цілі державної грантової підтримки. Для порівняння: у Регламенті Європейського Парламенту про фінансові правила, що застосовуються до загального бюджету Союзу [10], статті 180 (сфера застосування і форма грантів) встановлюється, що гранти можуть надаватися для фінансування заходу, призначеного для сприяння досягненням різних політичних напрямів Союзу, функціонування органу, завдання якого є частиною політики Союзу та сприяє їй. Встановлення пріоритетів державної грантової підтримки сприятиме більш ефективному грантовому фінансуванню. Тому у законодавстві України повинні бути встановлені цільові орієнтири грантової підтримки.

У науковій літературі під бюджетним грантом розуміють окрему форму державної допомоги (підтримки), що надається за рахунок бюджетних коштів під час здійснення відповідних видатків бюджетів у формі та на підставах, визначених спеціальними законами [11, с. 75].

Відмінністю бюджетних грантів від інших видів фінансування є те, що вони надаються без необхідності повернення чи відшкодування. Бюджетні гранти можуть мати різні форми: фінансова підтримка, надання обладнання, послуги або інші ресурси, необхідні для реалізації проєкту. Важливою характеристикою бюджетних грантів є їхнє призначення для виконання конкретних завдань та досягнення певних цілей, встановлених в умовах надання гранту.

Для того, щоб детальніше охарактеризувати сутність бюджетних грантів, розглянемо окремі грантові програми. Взявши за основу Постанову Кабінету Міністрів України, Український культурний фонд пропонує грантові програми «Культура без бар'єрів», «Стипендія», «Культура. Регіони», «Культурна спадщина», «Відновлення культурно-мистецької діяльності». Вони спрямовані на підтримку всіх форм та напрямів мистецтва. Вплив грантових програм від Українського культурного фонду досить суттєвий, оскільки сьогодні є багато таких, які мають успішні історії застосування [12].

Висвітлення місця бюджетних грантів у системі фінансових правовідносин слід починати з характеристики видів таких правовідносин, які виникають, змінюються та припиняються у процесі реалізації грантів. Аналіз правовідносин у цьому аспекті дозволяє не лише розглянути всі особливості, але й чітко окреслити всі етапи функціонування бюджетних грантів. Зважаючи на те, що механізм надання бюджетних грантів передбачає складний процес, який охоплює кілька етапів (від постановки цілей грантового проєкту до фінансового звітування), можемо стверджувати про наявність бюджетних, податкових та фінансово-контрольних правовідносин.

На початковому етапі установи, що надають бюджетні гранти, зазвичай встановлюють певні критерії відбору проєктів, які можуть отримати фінансування. Ці критерії можуть включати наукову або практичну значущість проєкту, його інноваційність, потенційні соціальні чи економічні переваги, а також професійний досвід та кваліфікацію заявників. Переможцю грантового проєкту виплачується в повному обсязі чи частинами кошти, що були зазначені в грантовій пропозиції. Як відомо, накопичення, розподіл і перерозподіл централізованих коштів у фондах передбачає виникнення бюджетних правовідносин. Це твердження обґрунтовано і положеннями законодавства і умовами Типового договору про надання гранту [13]. Важливо зазначити, що, згідно з Законом «Про Український культурний фонд» ст. 13, джерелами формування коштів та майна Українського культурного фонду є кошти державного бюджету. Розмір фінансування Українського культурного фонду з державного бюджету щорічно визначається в Законі України «Про державний бюджет України на 2024 рік» [14] на відповідний рік окремим рядком. Бюджетний кодекс України грантові кошти відносить до власних надходжень бюджетних установ.

Слід зазначити, що податкові відносини, які виникають у зв'язку з наданням та реалізацією грантових проєктів, досить специфічні, оскільки залежать від низки факторів, зокрема від мети проєкту, характеру діяльності та витрат. Водночас, за загальним правилом, отримані в рамках грантів кошти, не включаються до загального доходу підприємства, а отже, не підлягають оподаткуванню на прибуток. Операції з отримання та використання грантових коштів не оподатковуються на додану вартість. Проте надання грантів сприяє створенню і збереженню робочих місць та, відповідно, внесенню загальнообов'язкових платежів до державного та місцевих бюджетів.

Якщо говорити про фізичних осіб-підприємців, відповідно до пункту 1 статті 292 Податкового кодексу України «...до доходу не включаються отримані такою фізичною особою пасивні доходи у вигляді процентів, дивідендів, роялті, страхові виплати і відшкодування, доходи у вигляді бюджетних грантів, а також доходи, отримані від продажу рухомого та нерухомого майна, яке належить на праві власності фізичній особі та використовується в її господарській діяльності» [7]. Виходячи з цієї норми, бюджетні гранти не включаються до доходу фізичної особи-підприємця та не оподатковуються.

Важливо розуміти, що фінансово-контрольні заходи є неодмінною умовою будь-якого грантового проєкту. Очевидно, що вони є гарантією ефективного викорис-

тання коштів та досягнення поставлених цілей. Порядок, строки та особливості фінансово-контрольних відносин у бюджетних грантах визначаються умовами грантового договору та законодавством України.

Відповідно до Типового договору про надання грантів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України, серед обов'язків грантоотримувача виділяють надання фінансових документів, які підтверджують співфінансування Проєкту з інших джерел у разі надання Фондом гранту за умови співфінансування.

У разі, якщо реалізацію проєкту буде припинено чи не завершено протягом дії цього Договору, потрібно у триденний строк повідомити Фонду про такі обставини. У строк, що не перевищує 10 календарних днів від дати настання таких обставин, повернути Фонду суму перерахованих частин (траншів) гранту.

Метою фінансового контролю грантових проєктів є забезпечення цільового використання коштів, оцінка ефективності проєктів, запобігання зловживанню сторонами і підвищення прозорості та підзвітності.

Роль бюджетних грантів у системі фінансових правовідносин проявляється у впливі таких грантів на соціальний та економічний розвиток і на суспільні відносини.

Як слушно зазначає І. М. Проць, у системі класифікації бюджетно-правових норм на норми-стимули та норми-обмеження гранти належать до норм-стимулів у таких правовідносинах [15, с. 398]. З цього можна зробити висновок, що гранти дозволяють стимулювати розвиток різних галузей суспільства, сприяти досягненню суспільних цілей та зміцнювати співпрацю між державою і громадянами.

Не менш важливим аспектом є дослідження впливу грантів на економічний розвиток крізь призму конституційно-правової відповідальності держави. Як слушно зазначає В. В. Книш, «Конституція України також детермінує економічний аспект конституційно-правової відповідальності держави перед українським суспільством та його громадянами. Згідно з ч. 4 ст. 13 Основного Закону

України, держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності й відповідальності, соціальну спрямованість економіки» [16, с. 63]. Це положення передбачає, що використання грантів має бути узгоджене з конституційними принципами і повинне спрямовуватися на забезпечення прав громадян.

Бюджетні гранти у фінансових правовідносинах впливають на такі аспекти: 1) перерозподіл бюджетних коштів, оскільки гранти дозволяють уряду перерозподіляти бюджетні кошти між різними місцевими бюджетами для фінансування регіональних проєктів та програм з метою збалансування розвитку та з інших причин; 2) стимулювання розвитку певних галузей, таких як наука, освіта, охорона здоров'я, інновації та інші; 3) регіональний розвиток, оскільки гранти допомагають збалансувати економічний розвиток різних регіонів країни, компенсуючи природні, кліматичні та інші особливості окремих територій; 4) інфраструктурний розвиток, адже гранти допомагають фінансувати будівництво доріг, установ та різних закладів для полегшення життя громадян.

Гранти відіграють важливу роль у розвитку суспільства, сприяючи соціальним змінам та інноваціям, оскільки часто спрямовані на підтримку нових ідей та підходів. Безумовно, під час надання грантів відбувається зміцнення громадянського суспільства, чим підтримує діяльність громадських організацій та ініціатив.

Отже, можемо стверджувати, що бюджетні гранти посідають самостійне місце у фінансових правовідносинах, які дозволяють перерозподілити бюджетні кошти на найважливіші напрями держави та стимулювати інновації.

Бюджетні гранти є важливими у фінансових правовідносинах, оскільки розвиваються і припиняються на різних організаційних та правових рівнях, до їх створення залучається значна кількість фізичних і юридичних осіб, і за допомогою бюджетних грантів досягаються цілі фінансування. Перспективним на сучасному етапі є розвиток партнерства між державою, бізнесом і громадянським суспільством для ефективного використання бюджетних грантів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про наукову і науково-технічну діяльність. Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення: 01.11.2024 р.).
2. Про український культурний фонд. Закон України від 23.03.2017 р. № 1976-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1976-19#Text> (дата звернення: 03.11.2024 р.).
3. Про культуру. Закон України від 14.12.2010 р. № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 04.11.2024 р.).
4. Про виконання програми Глобального фонду для боротьби із СНІДом, туберкульозом та малярією в Україні. Закон України від 21.06.2012 р. № 4999-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4999-17#Text> (дата звернення: 03.11.2024 р.).
5. Про благодійну діяльність та благодійні організації. Закон України від 05.07.2012 р. № 5073-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (дата звернення: 02.11.2024 р.).
6. Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні. Закон України від 06.03.2003 р. № 601-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601-15#Text> (дата звернення: 03.11.2024 р.).
7. Податковий кодекс України. Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 02.11.2024 р.).
8. Бюджетний кодекс України. Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 02.11.2024 р.).
9. Деякі питання Українського молодіжного фонду. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2023 року №182. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/182-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 03.11.2024 р.).
10. Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС, Євроатом) 2018/1046 від 18 липня 2018 року про фінансові правила, що застосовуються до загального бюджету Союзу. Європейський Союз, Євроатом; Регламент, Міжнародний документ від 18.07.2018 р. № 2018/1046. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_025-18#Text (дата звернення: 01.11.2024 р.).
11. Якимчук Н. Я. Особливості правового регулювання відносин в сфері надання бюджетних грантів. *Juris Europensis Scientia* Випуск 3, 2023. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/3_2023/15.pdf (дата звернення: 01.11.2024 р.).
12. Гранти на власну справу — історії успіху українців. URL: <https://www.grantsense.com.ua/blogs/granti-na-vlasnu-spravu-istoriyi-uspihu-ukrayinciv> (дата звернення 01.11.2024 р.).
13. Про затвердження форми договору про надання гранту. Мінкультури України; Наказ, Договір. Форма типового документа від 30.08.2018 р. № 756. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1068-18#Text> (дата звернення: 02.11.2024 р.).
14. Про державний бюджет України на 2024 рік. Закон України від 09.11.2023 р. № 3460-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text> (дата звернення: 03.11.2024 р.).
15. Проць І. М. Теоретичні підходи до класифікації бюджетно-правових норм стимулів. Аналітично-порівняльне правознавство № 3 (2024). URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/308386> (дата звернення: 02.11.2024 р.).
16. Книш В. В. Теоретико-правовий аналіз законодавства України про конституційно-правову відповідальність. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право № 3 (15), 2017. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/459424.pdf> (дата звернення: 03.11.2024 р.).

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ МИТНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

LEGAL PRINCIPLES OF INTERACTION OF CUSTOMS AUTHORITIES OF UKRAINE WITH INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Ільченко О.В., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки
Сумський державний університет

У статті досліджено розбіжності щодо формування національних митних правовідносин та їх передових зарубіжних стандартів. Виявлено причину в тому, що процес формування митних систем у більшості країн світу відбувався поступово та паралельно із розвитком міжнародних зв'язків та торгівлі між державами. Досліджено можливі способи трансформації нормативно-правового регулювання окремих елементів системи національної митної політики у контексті забезпечення європейської практики та реалізації євроінтеграційних прагнень України. Визначено пріоритетом забезпечення митної взаємодії між державними митними органами та міжнародними організаціями як важливого елементу суспільно-економічних та організаційно-управлінських відносин. Зазначено, що взаємодія митних органів з іншими уповноваженими органами нашої держави регулюється Митним кодексом України, а здійснення міжнародного співробітництва з питань митної справи відноситься до компетенції Держмитслужби України, яка є центральним органом виконавчої влади та діє у відповідності до Положення про Державну митну службу України. Досліджено такий вид міжнародної діяльності Держмитслужби України як співпраця з іноземними міжнародними урядовими та неурядовими організаціями спеціальної митної компетенції (Всесвітня митна організація, Європейське бюро з питань боротьби з шахрайством) та загальної торговельно-економічної компетенції (Світова організація торгівлі, Організація Чорноморського економічного співробітництва, Організація за демократію та економічний розвиток). Для досягнення сталого розвитку національних економік та соціального добробуту своїх народів, Україна як і інші держави-члени співпрацюють у рамках міжнародних митних та торговельно-економічних організацій у напрямку розвитку та розширення співробітництва з митних питань. Зроблено висновок про те, що міжнародна митна взаємодія для її учасників являє собою сукупність прав та обов'язків, завдань, функцій, які закріплені нормами міжнародного законодавства та положеннями національних нормативно-правових актів для Держмитслужби України як суб'єкта у системі фіскальної служби України. Визначено, що в сучасних умовах міжнародне митне співробітництво здійснюється для забезпечення дотримання норм міжнародного митного законодавства усіма учасниками митних правовідносин, а також для захисту прав і свобод його учасників, захисту державних інтересів та економічної безпеки України.

Ключові слова: Державна митна служба України, законодавство Європейського Союзу, митна взаємодія, митне регулювання, митні органи, міжнародні організації, міжнародні економічні відносини, міжнародно-правове регулювання.

The article examines disagreements regarding the formation of national customs legal relations and their advanced foreign standards. The reason was found to be that the process of formation of customs systems in most countries of the world took place gradually and in parallel with the development of international relations and trade between states. Possible methods of transformation of regulatory and legal regulation of individual elements of the system of national customs policy in the context of ensuring European practice and realization of European integration aspirations of Ukraine are studied. Ensuring customs cooperation between state customs authorities and international organizations as an important element of socio-economic and organizational-management relations is defined as a priority. It is noted that the interaction of customs authorities with other authorized bodies of our state is regulated by the Customs Code of Ukraine, and the implementation of international cooperation on customs matters falls under the competence of the State Customs Service of Ukraine, which is the central body of the executive power and acts in accordance with the Regulation on the State Customs Service of Ukraine. Such type of international activity of the State Customs Service of Ukraine as cooperation with foreign international governmental and non-governmental organizations of special customs competence (World Customs Organization, European Anti-Fraud Office) and general trade and economic competence (World Trade Organization, Black Sea Economic Cooperation Organization, Organization for democracy and economic development). In order to achieve the sustainable development of national economies and the social well-being of its peoples, Ukraine, like other member states, cooperates within the framework of international customs and trade and economic organizations in the direction of the development and expansion of cooperation on customs issues. It was concluded that the international customs interaction for its participants represents a set of rights and obligations, tasks, functions, which are fixed by the norms of international legislation and the provisions of national normative legal acts for the State Customs Service of Ukraine as a subject in the system of the fiscal service of Ukraine. It was determined that in modern conditions, international customs cooperation is carried out to ensure compliance with the norms of international customs legislation by all participants in customs legal relations, as well as to protect the rights and freedoms of its participants, protect state interests and economic security of Ukraine.

Key words: State Customs Service of Ukraine, legislation of the European Union, customs interaction, customs regulation, customs authorities, international organizations, international economic relations, international legal regulation.

Вступ. Наша держава та прогресивне українське суспільство обрали курс євроінтеграції, який окреслює пріоритети формування соціально-економічної системи України. Саме тому, наразі стало актуальним забезпечення переходу вітчизняної системи нормативно-правового регулювання до європейської практики регулювання внутрішньо та зовнішньоекономічних відносин. Зокрема, доцільним є ліквідація неузгодженості правового регулювання функціонування елементів експортно-імпортного забезпечення державного господарсько-економічного комплексу. Досягнення всіх цілей, пов'язаних з євроінтеграційними прагненнями України, на нашу думку, вимагає певного наукового осмислення особливостей формування національної митної політики за європейськими стандартами.

Існуючий досвід формування системи нормативно-правового регулювання митних відносин в Україні, після

відновлення її незалежності та національного суверенітету, дає підстави стверджувати, що в ході реалізації даного процесу не в повній мірі використовувалися сформовані десятиліттями міжнародні стандарти для визначення національних стратегічних пріоритетів, конкретних цілей та комплексної програми розвитку митної справи як надзвичайно важливої для держави і суспільства сфери суспільно-економічних відносин. На нашу думку, певна не ідеальність системи правового регулювання вітчизняних митних відносин та її відмінність від передових зарубіжних стандартів виникла по тій причині, що процес формування митних систем у більшості країн світу відбувався поступово та паралельно із розвитком міжнародних зв'язків та торгівлі між державами.

Постановка завдання. Оскільки митна система є високоефективним фіскальним механізмом, який віді-

грає важливу роль у процесі економічного розвитку нашої держави, то наразі для України залишається важливим завдання формування цілей митної політики за європейськими та міжнародними стандартами та приділення особливої уваги у цьому процесі митній взаємодії між державними митними органами та міжнародними організаціями як важливому елементу суспільно-економічних та організаційно-управлінських відносин. Виходячи з цього, доцільним у нашому дослідженні є здійснення аналізу основних міжнародних нормативно-правових актів, які визначають основні засади діяльності міжнародних безпосередньо митних та торговельно-економічних структур щодо реалізації митної політики з позиції системності та логічності. Адже, актуальним є дослідження можливостей взаємодії державних митних органів України із зазначеними вище міжнародними організаціями у контексті побудови вітчизняної митної системи для сприяння масштабним економічним та соціальним трансформаціям, а також забезпеченню найпрогресивніших форм митно-тарифного регулювання.

Наразі у вітчизняній юридичній та економічній науковій літературі можна знайти певну кількість цікавих та обґрунтованих підходів до розуміння сутності забезпечення митної безпеки шляхом реалізації заходів митної взаємодії та між різними органами публічної митної адміністрації України та зарубіжними і міжнародними організаціями. Зокрема, слід зазначити актуальними у даній царині праці таких вітчизняних науковців галузі права та економіки як Альошкін В.С., Дорофеєва Л.М., Дубініна А.А., Золотніков О.С., Калінеску Т.В., Квашин В.Ю., Курило В.І., Мартинюк В.П., Мушенюк В.В., Недобєга О.О., Оніщик Ю.В., Сорокіна С.В., Суббот А.І., Тімашов В.О., Федосов В.М. та ін.

Доцільно деталізувати окремі позиції щодо сформованої правової доктрини в контексті розуміння юридичних основ митної взаємодії в нашій державі. Зокрема, Квашин В.Ю. визначає форми взаємодії митних органів з іншими суб'єктами митного регулювання в Україні: взаємне інформування; проведення спільних заходів щодо виявлення та профілактики правопорушень; обговорення, розроблення та прийняття спільних правових актів тощо. Поряд з цим, міжнародне співробітництво визначається як один зі способів забезпечення прав громадян митними органами. Автор наголошує на необхідності розроблення нових підзаконних нормативно-правових актів, які б визначали порядок такої взаємодії [1]. Золотніков О.С. пропонує результати дослідження правових засад організації взаємодії митних та правоохоронних органів в процесі здійснення митного контролю для запобігання та протидія контрабанді, боротьби з порушеннями митних правил на всій митній території України. Автор звертає увагу на удосконалення процедури обміну документами та інформацією з уповноваженими органами іноземних держав [2]. Дорофеєва Л.М. визначила певну кількість організаційних питань, що неналежним чином впливають на ступінь протидії ряду митних правопорушень. Звернено увагу на фактичну відсутність права на здійснення оперативних заходів та постійні зміни організаційної структури і повноважень митних органів України. В аналізованому дослідженні сформовано акцент щодо необхідності підвищення функціональних можливостей вітчизняних митних органів та їх повноважень у міжнародному співробітництві. Запропоновано низку заходів, спрямованих на посилення правоохоронної функції митних органів нашої держави [3].

Однак, правове та організаційне забезпечення участі у співробітництві з міжнародними організаціями представницьких органів виконавчої влади, які реалізують основні засади митної політики в Україні, не досить широко відображено у сучасних наукових розвідках фахівців у галузі правовідносин публічного управління та міжнародно-правового регулювання.

Метою даної статті є спроба, на основі аналізу загальних засад та особливостей взаємодії митних органів України з міжнародними організаціями та виходячи із специфіки правового регулювання такого типу суспільних управлінських та економічних відносин, здійснити теоретико-правову характеристику міжнародного регулювання митної взаємодії як важливого елементу у системі відносин публічного управління (публічного адміністрування) у царині реалізації митної політики України та її наближення до передових міжнародних стандартів.

Результати дослідження. В сучасних умовах розвитку інтеграційних та глобалізаційних процесів у системі функціонування світової економіки, а також посилення взаємної залежності різних країн, набуває актуальності митна складова світової економічної політики. Розвиток правових засад національного митного регулювання наразі не вбачається можливим без імплементації міжнародних норм і угод в чинне законодавство України. Саме тому, доцільним є пошук шляхів зближення вітчизняного митного законодавства з міжнародним та, особливо, європейським.

У нашій державі відносини, пов'язані із справлянням митних платежів, регулюються Митним кодексом України від 13 березня 2012 № 4495-VI (надалі – МКУ). Правове закріплення відносин по досліджуваному нами питанню закріплено в ст. 319 («Взаємодія митних органів з іншими уповноваженими органами під час переміщення товарів через митний кордон України») МКУ, де визначено, що товари, які ввозяться на митну територію України (у тому числі з метою транзиту), можуть підлягати заходам офіційного контролю, що проводиться згідно із законодавством України [4].

Аналіз завдань органів публічної адміністрації у сфері міжнародного співробітництва дає підстави зазначити, що забезпечення здійснення зазначеного співробітництва з питань митної справи в нашій державі належить Державній митній службі України (надалі – Держмитслужба України), яка є центральним органом виконавчої влади та у відповідності до Положення про Державну митну службу України реалізує державну митну політику, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань митної справи [5].

Аналізуючи основні напрями та завдання Держмитслужби України як органу публічного адміністрування відносин митного регулювання у царині міжнародного співробітництва, у першу чергу, звернемо увагу на довірне співробітництво цього центрального органу виконавчої влади з питань митної справи: формування проєктів та укладання міжнародних договорів; моніторинг виконання міжнародних договірних зобов'язань; надання пропозицій щодо зупинення дії або повного припинення виконання договірних міжнародних зобов'язань [6].

Крім того, на виконання міжнародних договорів, у відповідності до норм чинного вітчизняного законодавства, Держмитслужба України організовує взаємодію та обмін інформацією з митними адміністраціями ряду інших держав, а також безпосередньо здійснює організацію та підтримання заходів міжнародного співробітництва і дій щодо виконання договірних та позадоговірних зобов'язань у сфері європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва. Зазначимо, що досить важливим окремим питанням у міжнародній діяльності Держмитслужби України у даний час глобальних викликів є співпраця з іноземними міжнародними (урядовими та неурядовими) фінансовими організаціями (донорами) щодо залучення і використання міжнародної фінансової допомоги.

Визначивши закріплені нормами національного законодавства основні повноваження Держмитслужби України у сфері міжнародного митного співробітництва, звернемо увагу на нормативно-правові засади діяльності

міжнародних організацій спеціальної митної компетенції (Всесвітня митна організація, Європейське бюро з питань боротьби з шахрайством) та загальної торговельно-економічної компетенції. (Світова організація торгівлі, Організація Чорноморського економічного співробітництва, Організація за демократію та економічний розвиток).

На початку зазначеного аналізу, у першу чергу, доцільно звернути увагу на правовий статус такої міжурядової міжнародної організації як Всесвітня митна організація (ВМО), яка розпочала свою роботу як перша спеціалізована митної організації після набрання чинності (04.11.1952 р.) установчого документу – Конвенції про створення Ради митного співробітництва 1950 року [7]. Згідно з постановою Верховної Ради України від 19.06.1992 р. № 2479-XXII Україна приєдналася до зазначеної вище Конвенції та з 10.11.1992 р. є повноправним членом ВМО [8].

ВМО встановлює, підтримує та впроваджує міжнародні інструменти для гармонізації та єдиного застосування спрощених та ефективних митних систем та процедур, які керують рухом товарів, людей та транспортних засобів через митні кордони. Наразі Україна є договірною стороною ряду основних конвенцій ВМО (Конвенція про створення Ради Митного Співробітництва; Міжнародна Конвенція про Гармонізовану систему опису та кодування товарів від 14.06.83 р. [9]; Міжнародна Конвенція про взаємну адміністративну допомогу у відверненні, розслідуванні та припиненні порушень митного законодавства [10]; Конвенція про тимчасове ввезення від 26.06.1990 р. [11] тощо).

Держмитслужба України бере активну участь у спільних заходах під егідою ВМО у таких напрямках: боротьба з контрабандою, протидія порушенням митних правил, захист прав інтелектуальної власності тощо. У процесі реалізації заходів співпраці з ВМО, Держмитслужбою України здійснюється поступова автоматизація інформаційних митних технологій, а також реалізується програма впровадження системи інтегрованого контролю на основі міжвідомчої взаємодії у пунктах пропуску через державний кордон та ведеться робота над створенням єдиної міжвідомчої автоматизованої системи збирання, зберігання і обробки інформації, необхідної для здійснення контролю зовнішньоторговельної діяльності [6].

У межах дослідження міжнародної співпраці у митній сфері, на нашу думку, доцільно також звернути увагу на нормативно-правові засади функціонування Європейського бюро з питань боротьби з шахрайством (надалі – OLAF). Дана міжнародна структура створена відповідно до Рішення Європейської Комісії 1999 р., як її структурний підрозділ з незалежним статусом, який забезпечуватиме розслідування щодо шахрайських дій будь-яких суб'єктів митних відносин [12].

На підставі комплексного аналізу міжнародних нормативно-правових актів, спочатку охарактеризуємо повноваження OLAF щодо діяльності на території юрисдикції ЄС. У першу чергу, слід звернути увагу на повноваження щодо здійснення зовнішніх адміністративних розслідувань щодо протидії шахрайству, корупції, а також будь-яким іншим проявам протиправної діяльності, яка негативно впливає на стабільність фінансової системи ЄС, та реалізується з порушенням законодавства європейської спільноти. OLAF також проводить розслідування за фактами вчинення службових проступків працівниками апарату (члени інституцій, органів, агентств) публічного адміністрування органів ЄС та притягнення винних осіб до дисциплінарної та кримінальної відповідальності.

Крім того, діяльність OLAF сприяє зміцненню співробітництва між державами-членами ЄС у царині попередження шахрайства шляхом: 1) підготовки законодавчих актів та розпорядчих ініціатив; 2) розвитку інфраструктури, збору та аналізу інформації, надання технічної допо-

моги, застосування інших засобів забезпечення оперативної діяльності у боротьбі з шахрайством); 3) співпраця з митними органами держав-членів.

Слід зазначити, що OLAF здійснює активну взаємодію не виключно з партнерами на рівні ЄС, а й із третіми країнами, в тому числі з Україною (в рамках підписаної у 2013 р. Домовленості про співробітництво [13]). Проведені дослідження дають підстави зазначити, що основними напрямками співробітництва OLAF як партнера Держмитслужби України у сфері забезпечення міждержавного митного співробітництва є: обмін інформацією; оперативна допомога і проведення спільних розслідувань; технічна допомога; доступ до інформаційних систем і баз даних; стратегічний аналіз; підготовка кадрів тощо.

У межах дослідження нормативно-правового регулювання взаємодії Держмитслужби України з іншими міжнародними (торговельно-економічними) організаціями, які, поряд з виконанням своїх основних повноважень, реалізують питання митного співробітництва, доцільно звернути увагу на діяльність наступних структур.

У першу чергу, звернемо увагу на діяльність у сфері митного співробітництва Світової організації торгівлі (надалі – СОТ), яка визначається основною міжнародною організацією, що опікується глобальними правилами міждержавної торгівлі за принципами простоти та передбачуваності з царини забезпечення належного стану міжнародних економічних відносин. Україна наразі є повноправним учасником СОТ [14].

Здійснимо аналіз основного нормативно-правового акту СОТ – Угоди про спрощення процедур торгівлі, основною ціллю якої є забезпечення виконання зобов'язання країн-учасниць, зокрема, поряд з іншими зобов'язаннями: зменшення часу та вартості митного контролю, підвищення прозорості та ефективності операцій державних органів, збільшення торговельних потоків, державних доходів і прямих іноземних інвестицій, зниження рівня корупції, розширення співпраці між учасниками приватного торговельного партнерства [15].

Україна 04.11.2015 р. ратифікувала Угоду про спрощення процедур торгівлі [16], що, на нашу думку, значно поліпшило авторитет нашої держави в СОТ та стало передумовою для подальшого розвитку її міжнародного торговельного та інвестиційного співтовариства з державами-членами. Відповідно до зазначеного вище, Кабінетом Міністрів України прийнято розпорядження від 19 червня 2019 року № 444 «Про затвердження плану заходів з імплементації положень Угоди СОТ про спрощення процедур торгівлі», яким перед Держмитслужбою України поставлені наступні завдання: 1) запровадження механізму видачі попередніх рішень, що можуть видаватися на запит щодо методу або критерію визначення митної вартості, застосування квот; 2) підвищення рівня кваліфікації посадових осіб, уповноважених на винесення зазначеного вище виду рішень; 3) запровадження єдиного відкритого онлайн-реєстру попередніх рішень; 4) вдосконалення порядку стягнення платежів і зборів у зв'язку з імпортуванням чи експортуванням, а також штрафів; 5) випуск і митне оформлення товарів; 6) гармонізація митного законодавства України із відповідним законодавством ЄС щодо обміну даними про товари, які переміщуються через митний кордон України [17].

У більш короткій формі проаналізуємо основні засади міжнародного нормативно-правового регулювання взаємодії Держмитслужби України з іншими міжнародними організаціями, такими як: Організація Чорноморського економічного співробітництва (надалі – ОЧЕС) та Організація за демократію та економічний розвиток (надалі – ГУАМ).

Отже, ОЧЕС як міждержавна регіональна організація почала діяти після підписання її Статуту [18], який було ратифіковано Україною [19]. Відповідно до Статуту ОЧЕС

для досягнення сталого розвитку своїх національних економік та соціального добробуту своїх народів, держави-члени співпрацюють, у тому числі у напрямку співробітництва між митними та іншими прикордонними органами країн-членів ОЧЕС. В рамках ОЧЕС створена і функціонує Робоча група з митних питань. Під час засідань Робочої групи увага приділяється переважно таким питанням як усунення бар'єрів у взаємній торгівлі, гармонізації митного та торгового режимів на основі вимог СОТ, розвиток інформаційного обміну тощо [6].

ГУАМ являється регіональною організацією, яка створена в 1997 році [20]. Характеризуючи особливості міжнародної співпраці Держмитслужби України в рамках ГУАМ, слід зазначити, що її представники беруть участь в засіданнях Керівного Комітету Проекту зі сприяння торгівлі та транспортуванню ГУАМ, на яких обговорюються питання: 1) спрощення процедур при переміщенні товарів і транспортних засобів через пункти пропуску на кордонах; 2) організація обміну попередньою митною інформацією держав-учасниць (переміщення товарів та транспортних засобів через державні кордони). Крім того, представники Держмитслужби України також приймають участь у засіданнях: 1) міжвідомчої групи України по боротьбі зі злочинністю, розповсюдженням наркотиків

та іншими небезпечними видами злочинів; 2) з правової статистики тощо [6].

Висновки. Отже, в сучасних умовах співробітництво Держмитслужби України як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, з міжнародними організаціями полягає у гарантуванні дотримання норм міжнародного митного законодавства усіма учасниками митних правовідносин країн-членів таких організацій. Крім того, результатом досліджуваної нами митної взаємодії на національному рівні є: 1) захист прав і свобод юридичних та фізичних осіб – учасників митних правовідносин; 2) удосконалення системи економічної безпеки та державних інтересів України; 3) своєчасне виявлення і запобігання правопорушенням у митній сфері тощо [21, с. 106].

Компетенція Держмитслужби України у сфері митної взаємодії з міжнародними організаціями є важливою складовою реалізації адміністративно-правового статусу такого спеціального органу державної виконавчої влади на міжнародному рівні. Міжнародна митна взаємодія для її учасників являє собою сукупність прав та обов'язків, завдань, функцій, які закріплені нормами міжнародного законодавства та положеннями національних нормативно-правових актів для Держмитслужби України як суб'єкта у системі фіскальної служби України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Квашин В.Ю. До проблеми взаємодії митних органів з іншими правоохоронними органами України у сфері забезпечення прав громадян. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 4, том 2, 2019. С. 62–67.
2. Золотніков О.С., Взаємодія митних та правоохоронних органів в процесі здійснення митного контролю. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2020. № 3. С. 488–491.
3. Дорофеева Л.М. Правове та організаційне забезпечення участі України у міжнародному співробітництві з питань протидії митним правопорушенням. *Правова позиція*. 2017. № 2(19). С. 44–52.
4. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>. (дата звернення: 29.10.2024).
5. Положення про Державну митну службу України. Постанова Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 227. URL: <https://customs.gov.ua/polozhennia>. (дата звернення: 29.10.2024).
6. Міжнародна співпраця Державна митна служба України. <https://customs.gov.ua/mizhnarodna-spivprazia>. (дата звернення: 26.10.2024)
7. Конвенція про створення Ради Митного Співробітництва 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_184#Text. (дата звернення: 26.10.2024)
8. Про приєднання України до Конвенції про створення Ради Митного Співробітництва 1950 року: Постанова Верховної Ради України від 19.06.1992 № 2479-XXII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2479-12#Text>. (дата звернення: 27.10.2024)
9. Міжнародна Конвенція про Гармонізовану систему опису та кодування товарів від 14.06.83 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU83K01R>. (дата звернення: 29.10.2024).
10. Міжнародна Конвенція про взаємну адміністративну допомогу у відверненні, розслідуванні та припиненні порушень митного законодавства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_926#Text. (дата звернення: 29.10.2024).
11. Конвенція про тимчасове ввезення від 26.06.1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_472#Text. (дата звернення: 27.10.2024).
12. Рішення Комісії від 28 квітня 1999 року про заснування Європейського бюро боротьби із шахрайством (OLAF). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_003-99#Text. (дата звернення: 28.10.2024).
13. Домовленість про співробітництво у протидії незаконному переміщенню тютюнових виробів з національними поліціями та судовими органами від 06.06.2013. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/commBillProcl/5283?convocation=10>. (дата звернення: 29.10.2024).
14. Угода про заснування Світової організації торгівлі від 15.04.1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_342#Text. (дата звернення: 29.10.2024).
15. Угода про спрощення процедур торгівлі від 27 листопада 2014 року. URL: <https://me.gov.ua/Documents/MoreDetails?lang=uk-UA&id=83aeb378-6e87-48f7-9359-feda79596aa6&title=UgodaProSproschenniaProtseduTorgivli>. (дата звернення: 29.10.2024).
16. Про ратифікацію Протоколу про внесення змін до Марракеської угоди про заснування Світової організації торгівлі: Закон України від 04.11.2015 № 745-VIII. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/T150745>. (дата звернення: 29.10.2024).
17. Про затвердження плану заходів з імплементації положень Угоди СОТ про спрощення процедур торгівлі: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.06.2019 № 444. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/444-2019-%D1%80#Text>. (дата звернення: 29.10.2024).
18. Статут Організації Чорноморського економічного співробітництва (в редакції 25.06.2004). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_009#Text. (дата звернення: 30.10.2024).
19. Про ратифікацію Статуту Організації Чорноморського Економічного Співробітництва: Закон України 19.03.1999 № 526-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-14#Text>. (дата звернення: 30.10.2024).
20. Статут Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ від 23.05.2006. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU06098>.
21. Мушенко В.В., Тімашов В.О. Теоретико-правове дослідження змісту цільового блоку адміністративно-правового статусу органів публічного адміністрування ринку електричної енергії України. *Правова позиція*, 2020, № 3 (28), С. 50–54.

ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПИТАННЯХ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

INSTITUTIONAL CAPACITY OF LOCAL GOVERNMENT BODIES IN MATTERS OF REINTEGRATION OF VETERANS IN THE POST-WAR PERIOD

Іщенко Ю.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Реінтеграція ветеранів – це процес, у результаті якого колишні військовослужбовці набувають цивільного статусу. Реінтеграція – це, по суті, соціальний та економічний процес з відкритими часовими рамками, що має місце як на центральному, так і насамперед у співнотах на локальному рівні. Це частина загального розвитку країни та національної відповідальності, що часто потребує довгострокової зовнішньої підтримки.

Центральний рівень реінтеграції пов'язується в першу чергу з державною політикою соціального захисту ветеранів. Державна політика соціального захисту ветеранів війни – це цілеспрямована, системна діяльність органів державної влади щодо забезпечення соціального захисту ветеранів війни та членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) захисників та захисниць України шляхом надання їм пільг і гарантій соціального захисту відповідно до законодавства.

В статті розглядаються особливості процесу реінтеграції ветеранів у післявоєнний період. Досліджено сучасний стан справ у питаннях реінтеграції, міжнародний досвід, який реалізується ООН в межах проекту РДР (роззброєння, демобілізація, реінтеграція) з акцентом саме на реінтеграції. Досліджено роль органів місцевого самоврядування в процесі реінтеграції. Зроблено висновки про необхідність перегляду традиційних підходів до процесу реінтеграції. Реінтеграції ветеранів є процесом централізованим, політика якого формується в центральних органах виконавчої влади, які не мають реального представництва на рівні громад, а реалізація покладається на місцеві органи виконавчої влади (районні, обласні та Київська міська державні адміністрації). Органи місцевого самоврядування безумовно залучені до процесу реінтеграції ветеранів, але їх роль поки другорядна, якщо оцінювати ресурсне забезпечення. Політика реінтеграції ветеранів є продовженням ідеології більшості «ветеранських» законів, які лише перерозподіляють доволі обмежені ресурси без урахування реальної спроможності забезпечення безумовного виконання цих законів. Міжнародний досвід розглядає органи місцевого самоврядування як ключового суб'єкта в процесах реінтеграції ветеранів, а не протилежну модель їх фактичної другорядності. Тому на перші ролі в процесі реінтеграції ветеранів мають залучатися органи місцевого самоврядування, а не навпаки.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, органи виконавчої влади, територіальна громада, ветерани війни, реінтеграція ветеранів.

Reintegration of Veterans is a process through which former military personnel transition to civilian status. Reintegration is essentially a social and economic process with open timeframes, occurring both at the central level and, primarily, within local communities. It is part of a country's overall development and a matter of national responsibility, often requiring long-term external support.

At the central level, reintegration is primarily associated with state policies for social protection of veterans. State policy for the social protection of war veterans represents a targeted, systematic activity by government authorities to ensure the social protection of war veterans and their family members, as well as the families of deceased veterans and fallen Defenders of Ukraine. This is achieved by providing them with benefits and guarantees of social protection as prescribed by law.

The article examines the specificities of the veteran reintegration process in the post-war period. It explores the current state of reintegration efforts and the international experience implemented by the UN within the DDR (Disarmament, Demobilization, and Reintegration) program, with a specific focus on reintegration. The role of local self-government bodies in the reintegration process is analyzed. The study concludes the necessity of revising traditional approaches to reintegration processes.

Veteran reintegration is a centralized process, with policies formed by central executive authorities that lack real representation at the community level. Implementation is delegated to local executive authorities (district, regional, and Kyiv City State Administrations). Local self-government bodies are undoubtedly involved in the veteran reintegration process, but their role remains secondary, particularly in terms of resource allocation. The reintegration policy continues the ideology of most "veteran" laws, which redistribute limited resources without considering the actual capacity to ensure their unconditional implementation.

International experience positions local self-government bodies as key stakeholders in the veteran reintegration process, contrasting with the current model, where their role is secondary. Therefore, local self-government bodies should be brought to the forefront of the veteran reintegration process rather than being sidelined.

Key words: local self-government bodies, executive authorities, territorial community, war veterans, veteran reintegration.

Постановка проблеми. Повномасштабна військова агресія РФ проти України настільки змінила наші традиційні уявлення про стандарти суспільного життя, що це потребує нових поглядів на наслідки цієї війни та адекватного бачення майбутніх проблем. Доволі актуальною та дискусійною темою є питання реінтеграції ветеранів. Світовий досвід вказує на те, що закінчення гарячої фази війни має наслідком демобілізацію значної кількості захисників і захисниць нашої держави. Станом на 25 липня 2024 року в Україні є 1 мільйон 300 тисяч ветеранів. Приблизно 80% з них – мобілізовані люди. Про це заявив заступник міністра у справах ветеранів України Руслан Приходько [1].

Опосередковано це підтверджується даними офіційної статистики. До адміністративних даних в значенні Закону України «Про державну статистику», що збираються Міністерством у справах ветеранів України, віднесено

інформацію про кількість осіб, які обліковуються у Єдиному реєстрі ветеранів війни.

Зокрема, станом на 1 жовтня 2024 року у відкритих даних оприлюднено інформацію, яка наведена у таблиці 1 [2].

Вирішення будь-яких проблем у сфері публічно-правових відносин завжди має наслідком реалізацію владних повноважень уповноваженими на те суб'єктами. Такі суб'єкти репрезентують або органи державної влади або органи місцевого самоврядування. І важливим в таких ситуаціях є встановлення оптимального балансу повноважень з метою ефективного і якісного вирішення проблеми повернення ветеранів до цивільного життя.

Метою статті є дослідження інституційної спроможності органів місцевого самоврядування в питаннях реінтеграції ветеранів у післявоєнний період.

Виклад основних положень. Автор вважає за необхідне почати аналіз ситуації від одного із останніх доку-

Таблиця 1

Категорія	Чисельність
Учасники бойових дій, інформація про яких внесена до Єдиного державного реєстру ветеранів війни	980193
Учасники війни, інформація про яких внесена до Єдиного державного реєстру ветеранів війни	160093
Особи з інвалідністю внаслідок війни, інформація про яких внесена до Єдиного державного реєстру ветеранів війни	119714

ментів, які торкаються проблематики реінтеграції ветеранів. Йдеться мова про Указ Президента України від 22 серпня 2024 року № 512/2024 «Про невідкладні заходи щодо підтримки ветеранів війни, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України» (далі – Указ № 512) [3]. З метою вдосконалення системи правових і соціальних гарантій захисту ветеранів війни, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України, забезпечення ефективної суспільної та економічної реінтеграції військовослужбовців під час їх переходу від військової служби до цивільного життя, підтримки членів їх сімей Кабінету Міністрів запропоновано невідкладно затвердити дві стратегії:

стратегію ветеранської політики на період до 2030 року та план заходів щодо її реалізації;

стратегію формування системи переходу від військової служби до цивільного життя на період до 2032 року та план заходів щодо її реалізації [3].

Якщо Президент України пропонує вищому органу виконавчої влади розробити систему переходу від військової служби до цивільного життя, то це опосередковано означає, що чинна стратегія не є ефективною. З такою точкою зору можна частково погодитись. Проблема переходу ветеранів війни від військової служби до цивільного життя є проблема світового масштабу.

Світова практика визначила свій шлях у роботі з ветеранами війн. В першу чергу йдеться про комплексну програму Роззброєння-Демобілізації-Реінтеграції (далі – РДР). Ця програма реалізується в межах діяльності ООН.

Певний світовий досвід програм РДР був реалізований на Африканському континенті (і не тільки). Йдеться про такі країни, як Центральнаафриканська республіка, Малі, Демократична республіка Конго, Південний Судан, Гаїті, Колумбія, Ірак, Лівія, Сомалі, Ємен, Камерун, Мозамбік, Філіппіни, Конго, Руанда. Кількість комбатантів, які потрапили під дію програми РДР, дорівнювала декільком тисячам. В Європі такий досвід пов'язується із конфліктом між Сербією та Косово.

Якщо вести мову про реінтеграцію, то в першу чергу бажано звернутись до її розуміння. Як зазначається в документах ООН, реінтеграція – це процес надання цивільного статусу колишнім учасникам бойових дій і забезпечення їхнього сталого працевлаштування та доходу. Реінтеграція – це, за своєю суттю, соціально-економічний процес із відкритими часовими межами, який зазвичай відбувається у громадах на місцевому рівні. Він є частиною загального розвитку країни та відповідальності держави, і часто вимагає довгострокової зовнішньої допомоги. (Генеральний Секретар, записка для Генеральної Асамблеї, А/С.5/59/31, травень 2005 р.) [4].

Звертаємо увагу, що ООН бачить реінтеграцію, як процес, який відбувається на місцевому рівні безпосередньо в громадах. Аналіз Закону України «Про статус ветеранів війни та соціальні гарантії» визначає, що до ветеранів війни належать: учасники бойових дій, особи з інвалід-

ністю внаслідок війни, учасники війни. Одночасно цей закон деталізує, які саме категорії осіб віднесені до кожної із груп ветеранів. У цій статті досліджуються питання особливостей статусу тих ветеранів, які брали і беруть участь у війні з РФ.

Як можна зазначити, питання реінтеграції ветеранів можна розглядати як в інституційному аспекті, так і в ресурсному. Цей процес доволі затратний і потребує значних публічних ресурсів. В тому числі і зовнішньої допомоги.

З точки зору інституційної спроможності реалізації Указу Президента № 512, то він бачить адресатами в першу чергу місцеві органи виконавчої влади (обласні та Київська міська державна адміністрації). Щодо органів місцевого самоврядування, то тут взагалі йдеться лише про участь цих органів у заходах, які будуть реалізовані місцевими державними адміністраціями. А самі заходи пов'язуються із утворення та ефективним функціонуванням ветеранських просторів, центрів життєстійкості, центрів психічного здоров'я закладів охорони здоров'я, забезпеченням надання ними якісних послуг, доступних сервісів і належної підтримки ветеранам війни, членам їх сімей, членам сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членам сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України.

Як правильно зазначалось у документах ООН, проблема реінтеграції має вирішуватись безпосередньо в тих громадах, де ці ветерани проживають. Інакше цей процес важко увести. Яка ситуація з громадами в Україні після реформування їх кількості? У складі областей по всій Україні виділено всього 1469 територіальних громад, зокрема:

- 409 міських громад з центром у місті,
- 435 селищних громад з центром у селищі міського типу,
- 625 сільських громад з центром у сільському населеному пункті – селі.

Звертаємо увагу, що ООН бачить реінтеграцію, як процес, який відбувається на місцевому рівні безпосередньо в громадах. Сьогодні створення і функціонування ветеранських просторів знаходиться в межах компетенції Міністерства в справах ветеранів (далі – Мінветеранів). Зазначений центральний орган виконавчої влади своїм наказом затвердив Методичні рекомендації щодо створення та функціонування ветеранських просторів [5].

Обов'язково необхідно враховувати механізм реалізації повноважень щодо захисту ветеранів війни, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України на локальному територіальному рівні, який забезпечується низкою центральних органів виконавчої влади та їх структурних підрозділів.

Мова йде в першу чергу про:

- Міністерство у справах ветеранів України (Мінветеранів).
- Міністерство соціальної політики України (Мінсоцполітики).
- Міністерство охорони здоров'я (МОЗ).
- Міністерство оборони України (Міноборони).
- Міністерство освіти і науки (МОН).
- Національна служба здоров'я України (НСЗУ).
- Державна служба зайнятості (ДСЗ).
- Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП).

Певна особливість реалізації владних повноважень, які пов'язані із забезпеченням прав ветеранів полягає в тому, що на місцевому (локальному) рівні зазначені органи мають право утворювати свої територіальні органи.

Основна проблема полягає в спроможності Мінветеранів реалізувати вироблену на центральному рівні політику у сфері соціального захисту ветеранів саме на локальному рівні. В першу чергу це стосується рівня конкретної громади.

Згідно з п. 7 Положення про Міністерство Мінветеранів здійснює свої повноваження безпосередньо, а також через утворені в установленому порядку територіальні органи. Усього в обласних центрах та в місті Києві утворено 25 відділів [6]. Яка ж сьогодні існує інституційна спроможність органів місцевого самоврядування в питаннях реінтеграції ветеранів?

Особливості організації публічної влади в Україні дають підстави стверджувати, що основний тягар проблем щодо захисту прав ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України лягає на органи місцевого самоврядування, на територіальну громаду. Ветеран повертається в свою громаду. Тут проживають його батьки, близькі особи, його сім'я. Які ж суб'єкти беруть участь у реалізації державної політики щодо захисту ветеранів війни, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України на локальному територіальному рівні?

Можна розглянути це на прикладі громади, центр якої є містом. Громада представлена міською радою та виконавчим комітетом цієї ради на чолі з міським головою. Також це місто є центром відповідного району. Таким містом, для прикладу, може бути місто Південне Одеського району Одеської області.

В структурі виконавчого комітету міської ради є управління соціальної політики. На районному рівні утворено Одеську районну раду (не має жодного виконавчого органу) та Одеську районну державну (на час війни – військову) адміністрацію (місцевий орган виконавчої влади). До складу Одеської районної державної (військової) адміністрації входить управління соціального захисту населення. На обласному рівні утворено Одеську обласну раду (не має жодного виконавчого органу) та Одеську обласну державну (на час війни – військову) адміністрацію (місцевий орган виконавчої влади). В структурі Одеської обласної адміністрації діє Департамент соціальної та сімейної політики.

Як можна побачити, система місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування не передбачає створення окремих спеціалізованих структурних підрозділів до повноважень яких віднесено реалізацію державної політики щодо захисту ветеранів війни, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України на локальному територіальному рівні.

В той же час можна навести приклади створення спеціалізованих структурних підрозділів, які опікуються справами ветеранів. Так в структурі управління соціального захисту Львівської міської ради утворений Львівський центр надання послуг учасникам бойових дій. Наказом управління соціального захисту Департаменту гуманітарної політики Львівської міської ради від 9.09.2024 р. № 1579р було затверджено положення про цей центр у новій редакції [7]. До основних завдань центру віднесено забезпечення діяльності ветеранського простору як багатофункціонального закладу, метою діяльності якого є реінтеграція ветеранів війни шляхом надання інформаційно-консультаційної підтримки та шляхом організації їх реабілітації та адаптації. Центр також має забезпечити взаємодію з органами державної влади, іншими державними органами, волонтерськими та громадськими організаціями, підприємствами та установами. До складу центру входять, як структурні підрозділи: фінансово-економічний сектор; сектор розвитку; сектор адміністративної підтримки; сектор правової допомоги; сектор психологічної допомоги; сектор консультаційної допомоги; сектор рекрутингу. Джерелами фінансування Центру є кошти бюджету Львівської міської територіальної громади; благодійні внески фізичних та юридичних осіб та інші джерела фінансування, не заборонені законодавством.

Реінтеграція ветеранів є двостороннім процесом взаємодії, що передбачає можливість ветеранам задовольнити свої власні матеріальні, духовні потреби та зробити внесок у відновлення та розвиток територіальної громади, а також заінтересованість територіальної громади у використанні їх потенціалу і включає два взаємопов'язаних компоненти реалізації:

– розроблення органами місцевого самоврядування відповідних програм реінтеграції ветеранів;

– активну позицію самих ветеранів щодо участі у заходах, необхідних для їх ефективної суспільної реінтеграції.

За таких умов і виникає ключове питання: чи мають органи місцевого самоврядування інституційну спроможність забезпечити реінтеграцію ветеранів. Чи не виникає тут конкуренція між різними суб'єктами владних повноважень замість налагодження взаємодії між ними і на кого покладається обов'язок (компетенція) контролю та моніторингу за ефективністю процесу реінтеграції?

Системний аналіз чинного законодавства дозволяє побачити, в яких сферах діяльності органи місцевого самоврядування відіграють важливу роль у забезпеченні соціального захисту ветеранів війни. Основні аспекти, які стосуються участі органів місцевого самоврядування в межах Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (далі – Закон №45) [8], включають:

- забезпечення додаткових соціальних гарантій;
- фінансування з місцевого бюджету;
- фінансова та інша підтримка громадським організаціям ветеранів;
- соціальні послуги для самих ветеранів та дітей ветеранів;
- контроль за дотриманням прав ветеранів;
- інтеграція в єдину систему соціального захисту;
- наповнення Єдиного державного реєстру ветеранів війни;
- проведення комплексного огляду системи соціального захисту;
- виділення земельних ділянок для будівництва та садибництва;
- позачергове забезпечення житлом та допомога в будівництві житла;
- забезпечення медичної допомоги.

Наприклад, Закон № 45 передбачає 50% знижку для ветеранів та членів їхніх сімей на оплату житлово-комунальних послуг, включаючи користування житлом, комунальні послуги, паливо, водопостачання, газ, електроенергію та інші послуги в межах середніх норм споживання (стаття 15). В свою чергу, Закон України «Про житлово-комунальні послуги» регламентує застосування таких знижок, встановлюючи граничні норми витрат на комунальні послуги та соціальні нормативи для громадян, які мають пільги (стаття 11) [9]. Органи місцевого самоврядування, відповідно, забезпечують можливість надання цих знижок та субсидій за рахунок місцевих програм фінансування.

Органи місцевого самоврядування згідно зі статтею 91 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» мають право розробляти місцеві програми соціального захисту, включаючи програми підтримки ветеранів війни, та виділяти кошти з місцевого бюджету на надання пільг [10].

Перелік повноважень органів місцевого самоврядування можна продовжити, але в той же час очевидними є і певні висновки.

Висновки. Так можна стверджувати, що реінтеграції ветеранів є процесом централізованим, політика якого формується в центральних органах виконавчої влади, які не мають реального представництва на рівні громад, а реалізація покладається на місцеві органи виконавчої влади (районні, обласні та Київська міська державна адміністрації).

Органи місцевого самоврядування безумовно залучені до процесу реінтеграції ветеранів, але їх роль поки другорядна, якщо оцінювати ресурсне забезпечення.

Політика реінтеграції ветеранів є продовженням ідеології більшості «ветеранських» законів, які лише перерозподіляють доволі обмежені ресурси без урахування реальної спроможності забезпечення безумовного виконання цих законів.

Міжнародний досвід розглядає органи місцевого самоврядування як ключового суб'єкта в процесах реінтеграції ветеранів, а не зворотню модель їх фактичної другоряд-

ності. Тому на перші ролі в процесі реінтеграції ветеранів мають залучатися органи місцевого самоврядування, а не навпаки.

Взагалі виникає нова реальність, яка вимагає принципового переосмислення процесу реінтеграції ветеранів. Виглядає доцільним поставити питання про реінтеграцію самого суспільства до рівня ветеранів. Лише в такому разі ми можемо досягти реального прогресу в питаннях реінтеграції ветеранів. Але ця пропозиція потребує глибшого дослідження не в межах цієї публікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. В Україні 1 мільйон 300 тисяч ветеранів: як їх підтримують. *Суспільне новини* : веб-сайт. URL: <https://suspijne.media/798951-v-ukraini-1-miljon-300-tisac-veteraniv-ak-ih-pidtrimuut/> (дата звернення: 25.11.2024).
2. Кількість учасників бойових дій 01.10.2024. *Портал відкритих даних* : веб-сайт. URL: <https://data.gov.ua/dataset/ad8e1cfc-4627-46cd-9692-fdca0af352b2/resource/504afa66> (дата звернення: 25.11.2024).
3. Про невідкладні заходи щодо підтримки ветеранів війни, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України : Указ Президента України від 22.08.2024 № 512/2024 / База даних «*Законодавство України*» / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/512/2024> (дата звернення: 27.11.2024).
4. Огляд міжнародних практик у сфері реінтеграції ветеранів: міркування щодо воєнного та повоєнного контексту України. *ПРООН Україна* : веб-сайт. URL: https://veteransreintegrationreport_-_ukr_-_2023-09-13_upd.pdf (дата звернення: 25.11.2024).
5. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо створення та функціонування ветеранських просторів : Наказ Мінветеранів від 05.06.2024 № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0168923-24> (дата звернення: 25.11.2024).
6. Деякі питання Міністерства у справах ветеранів : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2018 № 1175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1175-2018-%D0%BF> (дата звернення: 25.11.2024).
7. Положення про Львівський центр надання послуг учасникам бойових дій : Наказ Управління соціального захисту Львівської міської ради від 09.09.2024 №1579р. URL: <http://drive.google.com/file/d/1vkM71JRaAcBBbEqPDu-jjuxr1yISX1Qq/view> (дата звернення: 25.11.2024).
8. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3551-12> (дата звернення: 25.11.2024).
9. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 09.11.2017 № 2189-VIII / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2189-19> (дата звернення: 25.11.2024).
10. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 25.11.2024).

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРОКУРОРА ЯК СУБ'ЄКТА РЕАЛІЗАЦІЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРИ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF THE PROSECUTOR AS A SUBJECT OF IMPLEMENTATION OF PERSONNEL POLICY IN THE PROSECUTION SERVICE

Кальчук О.М., к.ю.н.,
докторант

*Київський інститут інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена аналізу адміністративно-правового статусу прокурора в контексті реалізації ним кадрової політики в органах прокуратури України. Автор розглядає поняття «адміністративно-правовий статус» як складну правову категорію, що включає систему прав, обов'язків і повноважень суб'єкта, закріплених у нормах адміністративного права. Важливою ознакою є те, що адміністративно-правовий статус прокурора виступає як конкретизація загального правового статусу суб'єкта, який визначається відповідними нормативно-правовими актами, зокрема Конституцією України та Законом України «Про прокуратуру».

Для розуміння методів реалізації кадрової політики прокурором в органах прокуратури, автором запропоновано розглядати дану проблематику через категорію елементів, які складають адміністративно-правовий статус прокурора, зокрема цільовий блок, компетенція, організаційний блок та відповідальність, що безпосередньо пов'язані з кадровою політикою.

За наслідком аналізу даних елементів в контексті реалізації кадрової політики, автором підкреслюється важливість створення ефективної кадрової системи, що включає ретельний відбір кандидатів на посади прокурорів, забезпечення їх професійного розвитку та підвищення кваліфікації. Також наголошується увага на необхідності постійного моніторингу морально-етичних стандартів серед прокурорів, що є критичним для підтримки високого рівня професіоналізму та етики в органах прокуратури.

У статті особливу увагу приділено процедурі призначення прокурорів та вимогам, які мають бути дотримані при відборі кандидатів на посади в органах прокуратури. Важливим аспектом є також підвищення відповідальності прокурорів за виконання службових обов'язків, включаючи дисциплінарну відповідальність за порушення службової етики та стандартів.

Автор доходить до висновку, що адміністративно-правовий статус прокурора, зокрема в аспекті кадрової політики, є ключовим елементом для забезпечення ефективної діяльності прокуратури в умовах реформи прокуратури в Україні. Правильна організація кадрової роботи в прокуратурі сприяє формуванню висококваліфікованого, етично відповідального та професійного колективу, що є необхідним для належного виконання завдань прокуратури в сучасному суспільстві.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, кадрова політика в органах прокуратури, підвищення кваліфікації прокурора, відповідальність прокурора, реформа прокуратури.

The article analyzes the administrative and legal status of a prosecutor in the context of his/her implementation of personnel policy in the prosecution bodies of Ukraine. The author considers the concept of "administrative and legal status" as a complex legal category which includes a system of rights, duties and powers of a subject enshrined in the rules of administrative law. An important feature is that the administrative and legal status of a prosecutor is a specification of the general legal status of a subject, which is determined by the relevant legal acts, in particular, the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office".

In order to understand the methods of implementation of the prosecutor's personnel policy in the prosecution bodies, the author proposes to consider this issue through the category of elements which constitute the administrative and legal status of a prosecutor, in particular, the target block, competence, organizational block and responsibility which are directly related to the personnel policy.

Based on the analysis of these elements in the context of the implementation of personnel policy, the author emphasizes the importance of creating an effective personnel system, including careful selection of candidates for the positions of prosecutors, ensuring their professional development and advanced training. The author also emphasizes the need for continuous monitoring of moral and ethical standards among prosecutors, which is critical for maintaining a high level of professionalism and ethics in the prosecution service.

The article focuses on the procedure for appointing prosecutors and the requirements that must be met when selecting candidates for positions in the prosecution service. An important aspect is also to increase prosecutors' responsibility for the performance of their duties, including disciplinary liability for violations of professional ethics and standards.

The author comes to the conclusion that the administrative and legal status of a prosecutor, in particular in terms of personnel policy, is a key element for ensuring the effective operation of the prosecution service in the context of the prosecution reform in Ukraine. Proper organization of personnel work in the prosecutor's office contributes to the formation of a highly qualified, ethically responsible and professional team, which is necessary for the proper performance of the prosecution's tasks in modern society.

Key words: administrative and legal status, personnel policy in the prosecution authorities, prosecutor's advanced training, prosecutor's responsibility, prosecution reform.

В науковій літературі відсутній єдиний підхід до розуміння такого поняття, як «адміністративно-правовий статус», що обумовлено в першу чергу обсягом тлумачення. Однак, визначаючи зміст даного поняття, варто виходити з того, що воно є похідним від поняття «правовий статус», яке вживається як щодо фізичних осіб, наприклад, особа, громадянин, керівник, працівник правоохоронних органів, так і щодо юридичних осіб, до прикладу, органи держаної влади, громадське об'єднання.

Із точки зору, яку формулює О.Ф. Скакун, впливає, що під поняттям «правовий статус» слід розуміти визначену законодавством систему взаємозалежних прав, законних інтересів і обов'язків суб'єкта права. Правовий статус – одна з найважливіших політико-правових категорій, що нерозривно пов'язана із соціальною структурою

суспільства, рівнем демократії, станом законності. Будучи складним багатоаспектним конституційно-правовим механізмом, він виступає як юридична міра соціальної свободи суб'єкта права; визначає межі, у яких можуть відбуватися кількісні зміни його правового становища. Правовий статус є основою правового становища – узагальненої категорії, що охоплює основні характеристики стану суб'єкта права в державі [1, с. 569].

Схожу характеристику поняттю «правовий статус» надають також О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко, які зазначають, що правовий статус – це система законодавчо встановлених та гарантованих державою прав, свобод, законних інтересів та обов'язків суб'єкта суспільних відносин. Характерними ознаками правового статусу вони вважають: 1) універсальність (він поширюється на всіх

суб'єктів); 2) індивідуальність (він відображає індивідуальні особливості людини та її реальне становище у суспільних відносинах); 3) взаємозв'язок із іншими компонентами; 4) системність. Найбільш доцільною вважається класифікація за двома критеріями – характером правового статусу (загальний, галузевий, спеціальний, індивідуальний) та суб'єктом [2, с. 366].

Відтак поняття «правовий статус» має загальним характер, який відображає загальні характерні ознаки суб'єкта відносно суспільства та держави у наявній правовій системі. Більш точний зміст правового статусу, який буде розкривати необхідний аспект особи у повній мірі, формують норми відповідних галузей права, зокрема, адміністративно-правовий. Галузеві правові статуси конкретизують зміст загального правового статусу щодо конкретних видів правовідносин, які складаються у суспільстві. Отже, поняття «адміністративно-правовий статус» є одним із видів загального поняття «правовий статус», що є більш специфічною категорією, та має глумчатися на його основі.

На думку Т.А. Коломоєць, адміністративно-правовий статус – це сукупність суб'єктивних прав і обов'язків, закріплених нормами адміністративного права за певним органом. У той же час обов'язковою ознакою набуття суб'єктом адміністративно-правового статусу є наявність у нього конкретних суб'єктивних прав і обов'язків, що реалізуються в рамках як адміністративних правовідносин, так і поза ними. [3, с. 64].

М.А. Бояринцева під «адміністративно-правовим статусом» розуміє сукупність нормативно-правових актів, а саме законів та інших правових актів, які містять перелік прав та обов'язків, що забезпечують діяльність органів державної влади та органів самоврядування щодо задоволення державних потреб та особистих інтересів [4, с. 21]. Тобто, основною ознакою адміністративно-правового статусу суб'єкта владних повноважень є сфера, в якій він здійснює свою реалізацію.

Також важливо звернути увагу, що як слушно зазначає Д.К. Катрич, не можна отожднювати поняття адміністративно-правового статусу органу або підрозділу внутрішніх справ і адміністративно-правовий статус посадових осіб цих органів. Так, наприклад, А.П. Головін визначає адміністративно-правовий статус міліції громадської безпеки як врегульоване сукупністю норм адміністративного права її юридичне становище щодо реалізації компетенції апарату, служб і підрозділів з охорони правопорядку, забезпечення прав і свобод громадян і безпеки в суспільстві [5], а адміністративно-правовий статус працівника міліції громадської безпеки як зумовлену реально існуючими суспільними відносинами сукупність спеціальних юридичних прав, обов'язків і законних інтересів працівників, пов'язану із завданнями й функціями повсякденної службової діяльності та їхнім соціальним призначенням [6, с. 33].

Відтак, підсумувавши вищевикладені позиції, можна дійти узагальненого твердження, що адміністративно-правовий статус органів прокуратури – це визначена адміністративно-правовими нормами сукупність повноважень зазначених органів, які визначають їх місце і роль у системі органів державної влади, характер їх взаємовідносин, а також гарантії реалізації передбачених законодавством повноважень правоохоронних органів та прав і обов'язків їх посадових осіб і відповідальність за невиконання чи неналежне виконання повноважень та гарантії їх діяльності.

Однак, адміністративно-правовий статус саме прокурора – це система повноважень, прав, обов'язків, гарантій, а також порядку призначення, притягнення до відповідальності та звільнення з посади прокурора у залежності від посадового рівня.

Для розуміння, яким чином прокурор може реалізувати кадрову політику в органах прокуратури варто здійснити

аналіз змісту даного поняття. Наприклад, Ключко А.М. до змісту кадрової політики включає наступні елементи: організаційно-штатна робота, підбір кадрів, розстановка кадрів, підготовка кадрів, присвоєння спеціальних звань, оцінка кадрів, забезпечення службового просування кадрів, виховання кадрів, соціальне забезпечення кадрів, стимулювання службової активності кадрів, зміцнення законності та дисципліни в їхній діяльності, звільнення кадрів та робота з ветеранами служби [7, с. 49].

Ударцов Ю.В. зазначає, що кадрова політика в органах прокуратури повинна включати такі складові, як: науково обґрунтоване кадрове планування; якісну систему формування кадрового резерву; ефективну систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів прокуратури; якісний механізм здійснення об'єктивної оцінки професіоналізму працівників органів прокуратури; результативну систему контролювання стану кадрового забезпечення органів прокуратури [8, с. 18].

Також для детального аналізу поставленої проблематики необхідно визначити складові адміністративно-правового статусу. Так, наприклад, Н.В. Лебідь зазначає, що складовими частинами правового статусу органу держави і посади є чотири елементи: цільовий блок; компетенція; організаційний блок; відповідальність. У цільовий блок включено такі категорії, як «мета», «завдання», «функції» [9, с. 39–40]. А.А. Стародубцев також пропонує розглядати правовий статус за наступними блоками: а) цільовий; б) структурно-організаційний; в) функції та повноваження; г) функціональний; д) відповідальність [10, с. 86].

Візьмемо за основу поділ Н.В. Лебідя і проаналізуємо адміністративно-правовий статус прокурора в контексті реалізації кадрової політики в органах прокуратури. Для цього варто звернутися до Закону України № 1697-VII від 14 жовтня 2014 року «Про прокуратуру» (далі – Закон) [11].

Цільовий блок містить у собі необхідність розкриття призначення діяльності органів прокуратури та прокурора зокрема. Відповідно до ст. 1 Закону прокуратура здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. Згадані функції розкриваються у ст. 131-1 Конституції України, а саме: 1) підтримання публічного обвинувачення в суді; 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Відтак мета діяльності прокуратури і покладені на неї функції мають визначати загальну стратегію розвитку органів прокуратури, де кадрової політиці має бути відведене особливе місце, адже ефективність виконання визначених Конституцією завдань безпосередньо залежить від якості наявних кадрів.

Наступним блоком для аналізу є компетенційний. В.В. Сухонос у навчальному посібнику з теорії держави і права вказує на одну з ознак державного органу, компетенцію – владні повноваження певного змісту та обсягу. Владні повноваження, на думку В.В. Сухоноса, означають сукупність прав і обов'язків, яка дозволяє державним органам виконувати функції держави. [12, с. 171].

Компетенція прокурора визначається ст. 19 Закону, а саме прокурор має право брати участь у прокурорському самоврядуванні для вирішення питань внутрішньої діяльності прокуратури у порядку, встановленому законом. Прокурори мають право бути членами професійних спілок, утворювати громадські організації та брати в них участь з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення свого професійного рівня. Прокурор зобов'язаний вдосконалювати свій професійний рівень та з цієї метою підвищувати

кваліфікацію. Прокурор періодично проходить підготовку у Тренінговому центрі прокурорів України, що має включати вивчення правил прокурорської етики. Прокурор зобов'язаний неухильно додержуватися присяги прокурора. За порушення присяги прокурор несе відповідальність, передбачену законом. Прокурор зобов'язаний: 1) виявляти повагу до осіб під час здійснення своїх повноважень; 2) не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом; 3) діяти лише на підставі, в межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; 4) додержуватися правил прокурорської етики, зокрема не допускати поведінки, яка дискредитує його як представника прокуратури та може зашкодити авторитету прокуратури. Прокурор зобов'язаний щорічно проходити таємну перевірку доброчесності.

Як бачимо, обов'язки прокурора передбачають чимало його функцій на реалізацію кадрової політики органів прокуратури. Прокурор, як основний суб'єкт діяльності в системі прокуратури, зобов'язаний не тільки виконувати свої професійні обов'язки, але й забезпечувати дотримання високих етичних стандартів, постійно удосконалювати свою кваліфікацію, а також брати участь у процесах, які сприяють розвитку організації в цілому. Адаже постійне вдосконалення професійних навичок прокурорів є необхідною умовою для того, щоб вони могли ефективно виконувати свої функції. Окрім цього, прокурорська діяльність передбачає не лише професіоналізм, а й високий рівень моральної відповідальності. Кадрова політика повинна включати механізми моніторингу етичної поведінки прокурорів, запобігання конфліктам інтересів, а також забезпечення їхньої незалежності від зовнішніх впливів, зокрема політичних чи економічних.

Під організаційним блоком слід розуміти нормативний порядок створення, реорганізації, ліквідації, порядок реалізації процедур внутрішньої та зовнішньої роботи органів прокуратури та їх порядок взаємодії із іншими суб'єктами відповідних правовідносин. Для прокурора цей блок розкривається в першу чергу в аспекті вимог для призначення на посаду прокурора.

Вимоги до кандидата на посаду прокурора викладені у ст. 27 Закону. Зокрема прокурором окружної прокуратури може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови, а також проходив базову загальновійськову підготовку або військову службу, крім осіб, визнаних за станом здоров'я непридатними до військової служби.

Для посади прокурора обласної прокуратури додається ще вимога щодо стажу роботи в галузі права не менше трьох років, а для посади прокурора Офісу Генерального прокурора вимога щодо стажу роботи в галузі права становить вже не менше п'яти років.

Загалом процедуру зайняття посади прокурора в органах прокуратури України можна умовно поділити на декілька етапів: 1) встановлення відповідності кандидата визначеним вимогам, які поділяються на «позитивні» та «негативні», та подання кандидатом на посаду прокурора відповідної заяви та необхідних документів, визначених законодавством; 2) складання особами, які відповідають установленим вимогам до кандидата на посаду прокурора, кваліфікаційного іспиту; 3) проведення відповідним органом, що здійснює дисциплінарне провадження, спеціальної перевірки кандидатів, які успішно склали кваліфікаційний іспит; 4) проходження кандидатом на посаду прокурора спеціальної підготовки в Тренінговому центрі прокурорів України; 5) призначення особи на посаду прокурора та складання особою присяги прокурора.

Всі зазначені етапи повинні бути спрямовані на формування ефективної кадрової системи в органах прокуратури, що включає ретельний відбір кандидатів, під-

вищення їх професіоналізму і моральних якостей, що є необхідними для успішного виконання обов'язків прокурора в умовах постійних викликів реформи прокуратури та розвитку правової держави в Україні.

Останній елемент адміністративно-правового статусу, який виділяє Н.В. Лебідь, стосується відповідальності прокурора. Відповідальність прокурора, як складова його адміністративно-правового статусу, охоплює не лише дисциплінарну відповідальність за неналежне виконання службових обов'язків, а й персональну відповідальність за наслідки прийнятих рішень, що можуть впливати на загальний стан правопорядку в державі.

У контексті кадрової політики прокурор, який має адміністративно-управлінські функції, несе відповідальність за належний відбір і підготовку кадрів, їх просування по службі та моніторинг ефективності діяльності підлеглих. Він зобов'язаний забезпечувати високий рівень професіоналізму серед підлеглих прокурорів та контролювати дотримання етичних стандартів.

Не менш важливим є те, що прокурор повинен нести відповідальність за створення та підтримання належної кадрової атмосфери в органах прокуратури. Це включає забезпечення професійного розвитку працівників, стимулювання їх до підвищення кваліфікації, а також контроль за морально-психологічним кліматом у колективі. Якщо прокурор не забезпечує ці умови, що сприяють ефективній кадровій політиці, це може негативно позначитися на роботі всього органу прокуратури і привести до зниження якості правозастосування.

Тобто відповідальність прокурора у контексті реалізації кадрової політики є важливим інструментом забезпечення професійної відповідності, етичності та ефективності роботи прокуратури. Вона визначає не лише виконання конкретних кадрових рішень, а й загальний рівень управлінської та організаційної діяльності прокурорів, що є критичним для належної роботи правової системи країни.

Виходячи із всього вищевикладеного, у висновках варто зазначити наступне. Адміністративно-правовий статус прокурора є комплексною категорією, що охоплює систему прав, обов'язків, повноважень та гарантій, визначених нормативно-правовими актами. Важливими аспектами цього статусу є не лише забезпечення професійного розвитку та кваліфікації прокурорів, але й їх етичних стандартів та моральної відповідальності, що є критичними для ефективності роботи прокуратури.

Кадрова політика прокуратури, як елемент цієї системи, повинна спрямовуватися на ефективне управління людськими ресурсами через ретельний відбір кандидатів, забезпечення їх постійного професійного вдосконалення та формування належної кадрової атмосфери в органах прокуратури. Роль прокурора в цій політиці полягає не тільки у виконанні своїх функцій, а й у реалізації управлінських завдань, пов'язаних із відбором, підготовкою та просуванням кадрів. Прокурор, як керівник, несе відповідальність за забезпечення морально-психологічного клімату в колективі та контроль за ефективністю роботи підлеглих.

Відповідальність прокурора, що є складовою частиною його адміністративно-правового статусу, безпосередньо пов'язана з реалізацією кадрової політики. Вона включає дисциплінарну відповідальність за порушення службових обов'язків, а також персональну відповідальність за результати кадрових рішень. Це забезпечує не лише належний рівень професіоналізму, але й формує загальний рівень управлінської та організаційної діяльності, що впливає на стан правопорядку в країні.

Таким чином, адміністративно-правовий статус прокурора в контексті кадрової політики має важливе значення для побудови ефективної прокурорської системи, що відповідає викликам реформи прокуратури та розвитку правової держави в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Х. : Еллада, 2006. 776 с.
2. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. К. : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
3. Коломоець Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. Київ, 2011. с. 284.
4. Бояринцева М. Адміністративно-правовий статус громадян: до питання про склад елементів. *Право України*. 2002. № 2. С. 21–25.
5. Головін А. П. Адміністративно-правове регулювання діяльності міліції громадської безпеки : автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Нац. акад. внутр. справ України. К., 2004. 20 с.
6. Катрич Д. К. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України: поняття та зміст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 36. Том 2, 2016. с. 31–35.
7. Ключко А. М. Кадрове забезпечення органів внутрішніх справ України: монографія. Х. : Золота миля, 2012. 492 с.
8. Ударцов Ю. В. Поняття кадрової політики в органах прокуратури. *Європейські перспективи*. 2013. № 11. С. 16–19.
9. Лебідь Н. В. Адміністративно-правовий статус державних інспекцій в Україні: дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2004. 202 с.
10. Стародубцев А. А. Організаційно-правові питання діяльності інспекції особового складу щодо зміцнення законності і дисципліни в органах внутрішніх справ: дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Х., 1999. 185 с.
11. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 05.11.2017).
12. Сухонос В. В. Теорія держави і права: навчальний посібник. Суми: «Університетська книга», 2014. 543 с.

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В ПУБЛІЧНІЙ СЛУЖБІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PUBLIC SERVICE: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Кузава В.І., студентка II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Литвин Н.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри службового та медичного права

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті проводиться аналіз доцільності впровадження штучного інтелекту у сферу публічної служби з метою підвищення ефективності її роботи. Наголошується на основних викликах, які стримують реалізацію наявного в Україні потенціалу. Розглядається така основна перешкода, як відсутність нормативно-правового регулювання, яке б визначало відповідальність за некоректну роботу систем штучного інтелекту та забезпечувало безпеку й дотримання етичних стандартів. Також досліджується нагальна проблема нерозголошення персональних даних громадян, важливість удосконалення механізмів їх захисту в умовах активного використання штучного інтелекту, щоб гарантувати конфіденційність інформації та безпеку в публічному секторі. Окрім цього, відзначається ризик дискримінації через алгоритмічні упередження, як показує досвід іноземних країн. Зосереджується увага на значному дефіциті фахівців з цифровою грамотністю в Україні, що уповільнює адаптацію штучного інтелекту у публічному секторі. Тому підкреслюється роль національної політики у створенні умов для впровадження штучного інтелекту, зокрема важливість залучення фахівців з відповідною кваліфікацією в сферу публічного управління. Однак, незважаючи на ці труднощі, штучний інтелект має великий потенціал. Зокрема, його активне впровадження сприятиме суттєвому вдосконаленню системи «розумного міста» для поліпшення якості життя його жителів. Він може значно покращити обробку великої кількості даних, а також автоматизувати системи обслуговування громадян. Крім того, застосування штучного інтелекту сприятиме більш ефективній боротьбі з корупцією. Підкреслюється необхідність забезпечення правового регулювання для успішного використання штучного інтелекту в публічній службі України, що сприятиме більш продуктивній роботі органів та зміцненню довіри громадян до державних інституцій.

Ключові слова: штучний інтелект, публічна служба, захист персональних даних, дискримінація, цифрова грамотність, розумне місто, боротьба з корупцією, автоматизовані системи, управлінські процеси, відповідальність, інформаційна безпека, електронні послуги.

The article analyses the feasibility of introducing artificial intelligence into the public service in order to improve its efficiency. The author emphasises the main challenges that hinder the realisation of the existing potential in Ukraine. The main obstacle is the lack of legal and regulatory framework that would determine responsibility for the incorrect operation of artificial intelligence systems and ensure safety and compliance with ethical standards. The article also examines the urgent problem of non-disclosure of personal data of citizens, the importance of improving mechanisms for their protection in the context of active use of artificial intelligence in order to guarantee confidentiality of information and security in the public sector. In addition, the author notes the risk of discrimination due to algorithmic bias, as shown by the experience of foreign countries. Attention is focused on the significant shortage of digital literacy specialists in Ukraine, which slows down the adaptation of artificial intelligence in the public sector. Therefore, the role of national policy in creating conditions for the introduction of artificial intelligence is emphasised, in particular the importance of attracting specialists with appropriate qualifications to the public administration. However, despite these difficulties, artificial intelligence has great potential. In particular, its active implementation will contribute to a significant improvement of the «smart city» system to improve the quality of life of its residents. It can significantly improve the processing of large amounts of data, as well as automate citizen service systems. In addition, the use of artificial intelligence will contribute to a more effective fight against corruption. The author emphasises the need to ensure legal regulation for the successful use of artificial intelligence in the public service of Ukraine, which will contribute to more productive work of the authorities and strengthen public trust in state institutions.

Key words: artificial intelligence, public service, personal data protection, discrimination, digital literacy, smart city, anti-corruption, automated systems, management processes, liability, information security, electronic services.

Постановка проблеми. Інтеграція штучного інтелекту (далі – ШІ) у публічну службу України відкриває перспективи для її модернізації, підвищення якості державних послуг, оптимізації адміністративних процесів та зміцнення довіри громадян до державних інституцій. Водночас така інтеграція потребує ретельно продуманого підходу, зокрема, щодо формування нормативно-правової бази, яка регулюватиме етичні аспекти, відповідальність за роботу ШІ та забезпечення інформаційної безпеки. Відсутність таких правових механізмів ускладнює впровадження ШІ, особливо у частині захисту персональних даних та запобігання дискримінації. Крім того, недостатня технічна обізнаність публічних службовців створює потребу в їхньому навчанні та підтримці, щоб підвищити рівень готовності до ефективного використання ШІ. З огляду на зазначене, питання доцільності впровадження штучного інтелекту у сферу публічної служби є актуальним для наукових досліджень, потребує теоретичного аналізу та охоплює можливі напрями інтеграції, які враховують як перспективи розвитку, так і ризики, пов'язані із захистом прав громадян та забезпеченням прозорості у публічному секторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження щодо використання штучного інтелекту в публічному управлінні акцентують увагу на його потенціалі та ризиках. Зокрема, Охотнікова О.М. та Корпачова С.В. [1], Домашенко С.В. [2] розглядають вплив ШІ на публічне адміністрування земельних відносин, виокремлюючи переваги і виклики, що виникають при його впровадженні в українську правову систему. Максименцева Н.О. та Максименцев М.Г. [3] аналізують виклики застосування ШІ в публічному управлінні, зокрема з точки зору етики, безпеки та правового регулювання. Яровой Т.С. [4] акцентує увагу на можливостях та ризиках використання цих технологій у публічному управлінні. Дослідження В.В. Гуржія [5] зосереджуються на реальному досвіді впровадження ШІ в українських державних і приватних ініціативах, що дозволяє визначити реальні перспективи та обмеження цих технологій.

Метою статті є проаналізувати основні проблеми та перспективи впровадження штучного інтелекту в публічну службу України, а також окреслити можливі

шляхи їх вирішення, враховуючи іноземний досвід і національні особливості правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. В епоху цифрових трансформацій ШІ стає важливим інструментом для багатьох сфер життя, зокрема й публічної служби. В Україні інтеграція ШІ відбувається навіть в умовах воєнного стану, що підкреслює його значущість для оптимізації управлінських процесів, підвищення ефективності державних послуг та забезпечення нової якості сервісу для громадян.

Для розуміння перспектив і викликів, пов'язаних із застосуванням ШІ, варто визначити саме поняття штучного інтелекту та його особливості. Так, «штучний інтелект – це обчислювальна платформа для виконання конкретних, заздалегідь заданих функцій та розв'язання завдань, пристрій перетворення будь-якої візуальної, акустичної, текстової та ін. інформації в цифру, обробка цієї цифри методами статистики та дискретної обчислювальної математики та отримання відповіді в інтуїтивно зрозумілому вигляді для людини»¹.

Штучний інтелект у сфері публічної служби має кілька ключових особливостей, серед яких автоматизація рутинних процесів, що дозволяє зосередити людські ресурси на більш складних завданнях, підвищення ефективності та швидкості обслуговування через обробку великих обсягів даних, а також покращення прозорості та підзвітності завдяки об'єктивному фіксуванню процесів і результатів. Крім того, ШІ дозволяє індивідуалізувати підходи до надання послуг, що покращує користувацький досвід, сприяє прийняттю обґрунтованих рішень на основі аналізу даних та підтримує інновації в управлінні. Разом із тим, інтеграція ШІ вимагає ретельного врахування питань етики, безпеки даних і забезпечення рівного доступу для всіх громадян. Отже, ШІ може суттєво змінити підходи до адміністрування та забезпечення прозорості у відносинах між державою і суспільством.

Відтак, Голова Національного агентства України з питань державної служби Наталія Алюшина підкреслила необхідність впровадження алгоритмів штучного інтелекту в публічну службу для оптимізації управлінських процесів та забезпечення нової якості послуг для громадян. Крім того, Урядова уповноважена з питань гендерної політики Катерина Левченко наголошувала на важливості гендерної рівності в застосуванні штучного інтелекту, зазначивши, що «гендерна рівність у сфері штучного інтелекту є не лише етичним виміром, а й ключовим фактором для створення інклюзивного та справедливого майбутнього. Перед розробниками стоїть завдання створювати алгоритми та моделі ШІ, які не тільки ефективно виконують свої функції, а й не підсилюють існуючу гендерну нерівність у суспільстві». Вона додала, що триває робота над розширенням сфер забезпечення рівних прав і можливостей у цифровізації та штучному інтелекті, пропонуючи застосування цього принципу як у діяльності органів державної влади, так і в реалізації освітніх програм².

Однак, для досягнення максимального ефекту необхідно проаналізувати всі можливі проблеми та переваги такого впровадження, враховуючи особливості національної правової системи.

Попри значний потенціал, використання штучного інтелекту в публічній службі України супроводжується низкою проблем, які потребують належного вирішення для забезпечення ефективності публічного управління.

По-перше, це відсутність нормативно-правового регулювання використання ШІ в публічному секторі. На сьогодні українське законодавство не містить чітких норм, що регулюють порядок використання штучного інтелекту в публічних установах. Брак нормативного забезпечення ускладнює визначення стандартів безпеки та етичних аспектів. Залишаються невизначеними наступні питання:

– хто несе відповідальність за некоректну роботу штучного інтелекту;

– межа між відповідальністю розробника програми зі штучним інтелектом та користувача такої програми.

На жаль, відповідальність за некоректну роботу штучного інтелекту станом на сьогодні в нашій державі нормативно не закріплена. Відтак, відсутність правового регулювання потребує здійснення певних дій, наприклад, виявити причинно-наслідкові зв'язки, які зумовили правопорушення в кіберпросторі, встановити момент його дії, проаналізувати обставини в кожному окремому випадку, визначити відповідальну особу, адже причинами кіберзлочинності можуть бути недоліки самої програми, що спричиняє відповідальність її розробника; некоректне використання програми, що зумовлює відповідальність користувача за такі дії; втручання третіх осіб, які пошкодили або зламали програму [6].

По-друге, рівень інформаційної безпеки та захисту персональних даних в інформаційно-телекомунікаційних системах є недостатнім.

Використання ШІ часто передбачає обробку великих обсягів персональних даних, що є чутливим питанням з огляду на вимоги Закону України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 року № 2297-VI. Тому публічні органи, що використовують ШІ, можуть стикатися з труднощами у забезпеченні конфіденційності інформації та захисті даних від несанкціонованого доступу.

Станом на сьогодні більшість сучасних технологій ШІ передбачають обробку персональних даних. Це означає, що один із серйозних ризиків полягає в порушенні права людини на приватність. Неправомірна або помилкова обробка конфіденційної інформації про фізичну особу в системах ШІ може призвести до негативних для неї наслідків. Тому зацікавлені сторони, включаючи організації чи окремих осіб, які розробляють, розгортають або використовують ШІ, повинні забезпечити захист персональних даних протягом усього життєвого циклу системи. Зокрема, зберігати справедливий баланс між інтересами, через які була створена система, і правами та свободами осіб, на чий дані ця система впливає [7].

По-третє, ризик дискримінації під час використання штучного інтелекту у публічній службі залишається актуальним через можливі упередження в алгоритмах. Випадок з системою *Systeem Risico Indicatie (SyRI)* у Нідерландах показує, як ШІ може ненавмисно призводити до дискримінації певних груп населення [8].

У 2014 році під егідою Міністерства соціальних справ та праці Нідерландів кілька міст розпочали використовувати систему SyRI для виявлення фактів шахрайства у сфері соціального забезпечення. Однак обробка даних отримувачів соціальної допомоги призвела до нерівного підходу до осіб із нижчими доходами. В результаті люди, які належали до цього соціального прошарку, підпадали під більш ретельний аналіз на предмет шахрайства. Це викликало негативну реакцію громадськості, оскільки SyRI не пояснювала алгоритми ухвалення рішень, що спричинило обвинувачення в упередженому ставленні до менш заможних верств населення. Врешті, у 2020 році суд Нідерландів визнав цю систему незаконною через непрозорість та надмірний збір персональних даних, що порушувало право на приватне життя згідно з Європейською конвенцією з прав людини і основоположних свобод.

По-четверте, для України характерний недостатній рівень цифрової грамотності у сфері ШІ, інформованості

¹ Heinze C. 5 advantages and disadvantages of using AI in HR TechTarget. HR Software. 2023. URL: <https://www.techtarget.com/searchhrsoftware/feature/Advantages-and-disadvantages-of-using-AI-in-HR> (дата звернення: 08.11.2024).

² Голова НАДС: Публічна служба потребує застосування алгоритмів ШІ для оптимізації управлінських процесів та забезпечення нової якості послуг для громадян (опубліковано 22 березня 2024) <https://nads.gov.ua/news/holova-nads-publiczna-sluzhba-potrebuie-zastosuvannia-alhorytmiv-shi-dlia-optimizatsii-upravlinskykh-protseviv-ta-zabezpechennia-novoi-iaкости-posluh-dlia-hromadian>

щодо загальних аспектів, можливостей, ризиків і безпеки його використання.

Для успішного впровадження ШІ необхідні фахівці з розумінням технологій і алгоритмів штучного інтелекту, однак в Україні спостерігається дефіцит таких кадрів у публічному секторі. Багато службовців потребують додаткового навчання для роботи з технологіями ШІ, що вимагає часу та фінансових ресурсів.

У «Національній економічній стратегії на період до 2030 року» зазначено, що: «Крім загальних цифрових компетенцій, проблемою залишається низький рівень цифрових навичок серед державних службовців... Перехід на електронні послуги у цій сфері повинен супроводжуватися масштабною освітньою кампанією для державних службовців та фахівців соціальної сфери» [9].

Незважаючи на вищепераховані ризики, в Україні штучний інтелект має значний потенціал для підвищення ефективності публічної служби, і його впровадження вже поступово відбувається в різних сферах.

1. Розумне місто. Штучний інтелект може стати основою для концепції «розумних міст» (smart cities), де технології ШІ аналізують дані про трафік, екологічний стан, освітлення та безпеку в містах. Київ, Львів та інші українські міста вже використовують такі системи для управління транспортом, зокрема для оптимізації роботи світлофорів, що дозволяє уникати заторів і зменшувати викиди.

Управління містом здійснюється на основі даних з використанням штучного інтелекту за такими напрямками:

- єдина міська платформа даних про жителів міста, міську інфраструктуру, системи державного управління та бізнес-середовище;

- вільне використання великих даних міста;

- управління системами безпеки на основі обробки даних, що надходять в режимі реального часу, з використанням технологій штучного інтелекту;

- участь жителів міста у прийнятті рішень через електронні системи голосування на базі технології блокчейн [10].

2. Аналіз великих обсягів даних у сфері державної статистики. Використання ШІ для обробки і аналізу великих обсягів даних у державних установах дозволяє значно скоротити час і витрати на збір інформації та її обробку. Наприклад, ШІ може сприяти більш точному прогнозуванню демографічних змін, аналізу економічних показників та вивченню соціально-економічних тенденцій. Такі інструменти здатні підвищити ефективність управлінських рішень у центральних та місцевих органах влади.

3. Оптимізація державних послуг та автоматизація запитів. За допомогою ШІ можна автоматизувати обробку запитів громадян. Зокрема, в Дії планується за сприянням компанії OpenAI додати віртуального помічника «Надія» та запустити проєкт «Голос громадян», який скануватиме за допомогою ШІ соціальні мережі, звернення до контакт-центрів або напряму «Надія» та направляти державній структурі всі зафіксовані скарги [5]. У перспективі штучний інтелект зможе не лише автоматизувати ці процеси, а й надавати персоналізовані рекомендації громадянам, базуючись на їхніх потребах.

4. Боротьба з корупцією. У боротьбі з корупцією в Україні ШІ почали застосовувати ще у 2018 році, коли електронну систему публічних закупівель ProZorro доповнили технологією ШІ Dozorro, завданням якої стала оцінка ризик-факторів кожного тендеру та відбір підозрілих даних. У самих антикорупційних органах України ініціативи щодо застосування технологій ШІ для боротьби з корупцією з'явилися лише нещодавно. У червні 2023 року в НАБУ заявили, що використовуватимуть ШІ при розслідуванні кримінальних справ. Технологія, яку планують запровадити, може аналізувати масиви даних, виділяти підозрілі дії та вибудовувати взаємозв'язки. У грудні того ж 2023 року і НАЗК вирішило змінити підхід до перевірки декларацій чиновників і почати використовувати ШІ. Таке рішення було прийняте у зв'язку з відсутністю системного контролю НАЗК за більшістю декларацій, внаслідок чого громадські очікування щодо їх перевірки виявились невикористаними [11].

Висновки. Штучний інтелект відкриває нові горизонти для розвитку публічної служби в Україні, підвищуючи її продуктивність та адаптацію до потреб громадян. Завдяки ШІ державні установи можуть оптимізувати надання послуг, забезпечити більш ефективний контроль над ресурсами та сприяти розвитку розумної інфраструктури в містах. Проте, впровадження таких технологій має супроводжуватися належним правовим регулюванням, забезпеченням прозорості та захистом прав громадян. Досвід інших країн вказує на необхідність етичного підходу, що запобігатиме дискримінації та забезпечуватиме рівний доступ до державних послуг для всіх груп населення. Ретельно проаналізувавши всі ризики й можливості, Україна може закласти міцну основу для використання ШІ у публічному секторі, зробивши його не лише інструментом інновацій, але й механізмом для забезпечення соціальної справедливості та підвищення рівня довіри до державних інституцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Охотнікова О. М., Корпачова С. В. Штучний інтелект у публічному адмініструванні земельних відносин: проблеми та перспективи. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 132–135.
2. Домашенко С. В. Штучний інтелект у публічному управлінні. *Collection of Scientific Papers «ΛΟΓΟΣ»*. July 19, 2024; Boston, USA. С. 58–60. URL: <https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/article/view/2107> (дата звернення 02.11.2024).
3. Максименцева Н.О., Максименцев М.Г. Виклики застосування штучного інтелекту у процесах прийняття управлінських рішень у сфері публічного управління, врядування та послуг. *Інвестиції: практика та досвід*. № 4. 2024. С. 204–212.
4. Яровой Т.С. Возможности та ризики використання штучного інтелекту в публічному управлінні. *Науковий журнал «ECONOMIC SYNERGY»*. 2023. № 2(8). С. 37–46.
5. Гуржій В. В. Досвід впровадження технологій ШІ в державних та приватних ініціативах України. *Штучний інтелект: досягнення, виклики та ризики* : тези доповідей міжнар. наук. конф., 15-16 березня 2024 р. Київ: ІПШ «Наука і освіта», 2024. С. 55–59.
6. Сова М., Деніжна С. Міжнародний досвід правового регулювання небезпеки штучного інтелекту в реаліях воєнного часу: етико-філософський аспект. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 1 (27). С. 45–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmrr_2024_1_7 (дата звернення 02.11.2024).
7. Права людини в епоху штучного інтелекту: виклики та правове регулювання. Методичний матеріал. Міністерство цифрової трансформації України. Київ, 2024. 44 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1YLb1X8wCMQI3g8LjPsERa2b58GM1fRS2/view> (дата звернення 02.11.2024).
8. How Dutch activists got an invasive fraud detection algorithm banned. *Algorithm Watch* : веб-сайт. URL: <https://algorithmwatch.org/en/suri-netherlands-algorithm/> (дата звернення 02.11.2024).
9. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року : Постанова від 3 березня 2021 р. № 179 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення 02.11.2024).
10. Єршова О. Л., Бажан Л. І. Розумне місто: концепція, моделі, технології, стандартизація. *Статистика України*. 2020. № 2–3. С. 68–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/su_2020_2-3_10 (дата звернення 02.11.2024).
11. Штучний інтелект в антикорупційній системі України: перспективи та виклики. Аналітичний звіт. Центр Дністрянського. Львів, 2024. 17 с. URL: https://dc.org.ua/uploads/material/dc_ai_anticorr.pdf (дата звернення 02.11.2024).

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

INFORMATION LAW OF UKRAINE: STATUS, PROBLEMS, PROSPECTS

Лаврик Н.О., студент II курсу магістратури юридичного факультету
Сумський національний аграрний університет

Ткаченко В.В., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумський національний аграрний університет

У статті проведено аналіз сучасних підходів в юридичній літературі щодо еволюції ключових понять інформаційного права, тенденцій щодо правового регулювання інформації, захисту інформаційних прав та інформаційної безпеки. Так, деякі вчені досліджують тенденції в розвитку інформаційного права з позиції визначення його категоріального апарату, характеристики об'єкта регулювання та визначення особливостей окремих суб'єктів інформаційних відносин. Було відзначено, що досить цікавим є розгляд актуальних проблем розвитку інформаційних правовідносин через призму доступу до інформації.

Зроблені висновки щодо узагальнення деяких підходів щодо сучасного стану розвитку інформаційного права в Україні та перспектив його розвитку. Позначено, що трансформаційні зміни у економічній та соціальній структурі суспільства сучасної України, безпекові виклики зумовлюють різноманітність наукових інтересів дослідників інформаційних правовідносин і це дозволяє говорити про триваючий процес формування та розвитку цієї галузі, як здатної реагувати на сучасні потреби інформаційного суспільства. Автор статті наголошує на тому, що особлива увага дослідників сучасного інформаційного права також зосереджена на захисті інформаційних прав та питаннях інформаційної безпеки.

Автор також відзначає, що у зв'язку із військовою агресією російської федерації проти України, значно збільшилась кількість інформаційних загроз як для країни вцілому, так і для окремих представників суспільства. Збільшення використання соціальних мереж для просування пропагандистських наративів, використання нових цифрових технологій з метою поширення недостовірної маніпулятивної інформації з кожним днем становить все більшу небезпеку для забезпечення та захисту інформаційних прав громадян. Тому важливими є подальші наукові розробки в окреслених предметних сферах, які будуть сприяти розвитку галузі інформаційного права України.

Ключові слова: інформація, інформаційні права, інформаційна безпека, комунікативістика, інформаційне право.

The article analyzes modern approaches in legal literature regarding the evolution of information law key concepts, trends in legal regulation of information, information rights protection and information security. Thus, some scientists study trends in the development of information law from the standpoint of defining its categorical apparatus, characteristics of the regulation object, and defining the characteristics of information relation's individual subjects. It was noted that it is quite interesting to consider the current problems of the informational legal relations development through the prism of the access to information.

Conclusions have been made regarding the generalization of some approaches regarding the current state of information law development in Ukraine and its development prospects. It is indicated that the transformational changes in the economic and social structure of the modern Ukraine society, security challenges cause the diversity of researchers scientific interests on information legal relations and this allows us to talk about the ongoing process of formation and development of this field as capable of responding to the modern needs of the information society. The author of the article emphasizes that the special attention of modern information law researchers is also focused on the protection of information rights and issues of information security.

The author also notes that in connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, the number of informational threats to the country as a whole and to individual representatives of society has significantly increased. The increase in the use of social networks to promote propaganda narratives, the use of new digital technologies for the purpose of spreading unreliable manipulative information every day poses an increasing danger to the provision and protection of citizens' informational rights. Therefore, further scientific developments in the outlined subject areas are important, which will contribute to the development of the field of information law of Ukraine.

Key words: information, information rights, information security, communication studies, information law.

Постановка проблеми. Останнім часом інформація як об'єкт правового регулювання набуває ключового значення в сучасному суспільстві. На сьогоднішній день в умовах інформаційних війн, пропаганди важливо враховувати всі сучасні досягнення науки інформаційного права. Походження та розвиток цієї галузі тісно пов'язані із розвитком сучасних технологій, а відповідно і появою нових норм законодавства які з'являються у відповідь на зміни в технологіях, що збільшують обсяги збору, розповсюдження та використання інформації, норм, а також тих викликів, які виникають у сучасному суспільстві в тому числі і в інформаційному полі.

28 грудня 2021 року Указом Президента України було затверджено Стратегію інформаційної безпеки [1], актуальність якої беззаперечна і на сьогодні в умовах правового режиму воєнного стану. Стратегія інформаційної безпеки визначає актуальні виклики та загрози національній безпеці України в інформаційній сфері, стратегічні цілі та завдання, спрямовані на протидію таким загрозам, захист прав осіб на інформацію та захист персональних даних. Метою Стратегії є посилення спроможностей щодо забезпечення інформаційної безпеки держави, її

інформаційного простору, підтримки інформаційними засобами та заходами соціальної та політичної стабільності, оборони держави, захисту державного суверенітету, територіальної цілісності України, демократичного конституційного ладу, забезпечення прав та свобод кожного громадянина.

Враховуючи зазначене вище, вважаємо що дослідження сучасного стану, проблем та перспектив розвитку інформаційного права в Україні залишається актуальним. Тому *метою* нашої статті є аналіз сучасних підходів в юридичній літературі щодо еволюції ключових понять інформаційного права та тенденцій щодо правового регулювання інформації.

Сучасному стану, проблемам та перспективам розвитку інформаційного права України присвячено ряд наукових робіт, в тому числі С.В. Калюжної, Н.С. Уханової, І.М. Шопіної та інших, текст яких, в тому числі, став науковим підґрунтям для нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що в юридичній літературі простежується диверсифікація напрямів досліджень щодо тематики нашої статті. Зокрема, деякі вчені розглядають об'єкт правового регу-

лювання інформаційного права як ключову характеристику його розвитку.

Так, зокрема як зазначає Н.С. Уханова у своєму дослідженні, посилаючись на норми Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні, схвалені розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.05.13 р. № 386-р: що загальносвітовою тенденцією є трансформація індустріального суспільства у постіндустріальне, що відбувається в умовах посилення глобалізаційних процесів, розширення сфери послуг і нематеріального виробництва у результаті науково-технічного прогресу, у тому числі масштабного, глибокого та динамічного проникнення інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери життєдіяльності особи, суспільства, суб'єктів господарювання й держави. Авторка зазначає, що становлення інформаційної сфери в Україні ще триває, існує безліч проблем, що гальмують розвиток інформаційного суспільства в державі. Ще й досі не сформована повноцінна нормативно-правова база в інформаційній сфері. Крім того, слід говорити про те, що суспільна свідомість також зазнає впливу, який і чинить інформація як новий об'єкт правового регулювання. Зокрема можна говорити про об'єктивні обставини, які тим чи іншим чином вплинули в тому числі на формування інформаційної культури особистості в Україні. Найголовнішим чином на розвиток такої культури впливають внутрішні чинники (зокрема додержання принципів законності, верховенства права і захист прав людини і громадянина як головної цінності) та зовнішні загрози безпеці людини та громадянина всередині держави [2, с. 162]. Одним із важливих аспектів є сфера і технології застосування штучного інтелекту як феномену, що у даний час реалізується або у формі програмного пакету (віртуальна платформа, чат-боти, програми тощо, які не мають матеріальної оболонки), або ж програмно (робот, дрон тощо) в якості інструмента для конкретних цілей, закладених у рамках інформаційних правовідносин, що виникають між суб'єктами – як фізичними так і юридичними особами [2, с. 165].

Інша позиція полягає в тому, що розвиток інформаційного права потребує розбудови різних інститутів інформаційного права, у тому числі інституту суб'єктів цієї галузі права. С.В. Калюжна у своїй роботі акцентувала увагу на становленні одного із суб'єктів зазначеного інституту, а саме, органів місцевого самоврядування України [3, с. 72]. Отже, генерування нових юридичних знань науки «інформаційне право», зокрема, нових юридичних знань щодо суб'єктів інформаційного права, має використовувати наявні юридичні знання загальної теорії держави і права щодо суб'єктів права та їх правового статусу, узагальнюючи результати наукових пошуків у зазначеній сфері знань. У роботі пропонується системне розуміння моделі узагальнених юридичних знань щодо суб'єктів права та їх правового статусу. Системоутворюючим чинником постає мета формування моделі – якісні наукові знання щодо зазначених теоретико-правових категорій. Основними структурними елементами моделі узагальнених юридичних знань постають: 1) юридичні знання щодо суб'єктів права; 2) юридичні знання щодо правосуб'єктності; 3) юридичні знання щодо правового статусу. Варто підкреслити, що між зазначеними структурними елементами (які також є системними утвореннями) існують зв'язки взаємосприяння, що, зокрема, сприятиме знаходженню співвідношення між наведеними правовими категоріями, а також забезпечить відповідний рівень узагальнення наявних юридичних знань. З урахуванням зазначеного вище вважаємо за доцільне послідовно сформувати юридичні знання у межах кожної структурної одиниці моделі узагальнених юридичних знань [3, с. 72–73].

На проблему категоріального апарату сучасного інформаційного права звертають увагу й інші дослідники.

Наразі відсутня теоретична платформа, яка б дозволяла розглядати інформацію як складну багатоаспектну категорію, концептуальну конструкцію, вироблену юридичною наукою. Відповідно, законодавець використовує не науково обґрунтований термін, а загальнозвичиване, практично побутове поняття. Стан термінології інформаційного законодавства в науковій літературі прийнято характеризувати як термінологічний хаос. М.С. Василенко та В.А. Василенко припускають, що можливо, методологія інформаційного права зможе розширити свій евристичний потенціал не за рахунок удосконалення поняття «інформація», яке має зазначені обмеження, а за рахунок інтеграції нового термінологічного ряду. Проведене вченими дослідження підтверджує, що адаптація методології комунікативних досліджень до потреб теорії інформаційного права є трудомістким завданням. Проте таким чином стає можливим якісно описати суспільні відносини, характерні для інформаційного суспільства, і, відповідно, підвищити ефективність правового регулювання. Тоді протистояння комунікативістики та інформаційного підходу в теорії інформаційного права поступиться місцем новому методологічному синтезу [4, с. 199].

Отже, деякі вчені підходять до аналізу тенденцій в розвитку інформаційного права як з позиції визначення його категоріального апарату, характеристики об'єкта регулювання та визначення особливостей окремих суб'єктів інформаційних відносин.

Досить цікавим в сучасних дослідженнях відзначається підхід деяких дослідників до розвитку інформаційних правовідносин через призму доступу до інформації.

На достатньо багату і різнопланову джерельну базу, присвячену проблемам права на доступ до інформації в контексті сучасних комунікативних практик, звертає увагу Х. Кметик – Подубінська. Однак, попри вагомий науковий здобуток вітчизняних та зарубіжних вчених, чимало питань потребують подальшої розробки, формулювання теоретичних висновків і практичних рекомендацій. До них, зокрема, належать проблеми сутнісних характеристик комунікативних практик в правовому аспекті, розробка ефективних правових механізмів забезпечення права на доступ до інформації з урахуванням сучасних тенденцій розвитку інформаційного суспільства та зарубіжного досвіду [5, с. 82].

Інформаційно-комунікаційні технології впливають на формування політичної культури, коли громадяни мають можливість постійно брати участь в оцінці суспільних змін та процесів, визначенні подальших шляхів розвитку. Сучасні комунікаційні засоби дозволяють сприяти демократизації громадянського суспільства та забезпечують ефективну взаємодію між населенням та урядом. Це показує масовість політичної участі у розвитку країни, підвищує поінформованість громадськості, їх позицію та довіру до державних органів. Інформаційний ринок надає практичні можливості для громадських організацій та рухів на рівні з транс-національними компаніями виступати повноцінними суб'єктами формування суспільної політики. Інформаційно-комунікаційні засоби зв'язку реально втілюються в інноваційних процесах державного управління та запровадження моделей електронного урядування, що оптимізує державне управління та знижує витрати на його утримання з бюджетів країн. Необхідно зазначити, що складові інформаційного простору відображають реальність і сприяють активізації учасників інформаційного ринку. Важливим у цьому напрямі є створення комплексної та ефективної протекціоністської політики держави, яка повинна базуватися на розвитку відповідних індустрій і забезпечити їх стійкий розвиток. І.Р. Боднар наголошує, що основним напрямом державної програми має стати формування розвиненої системи загальнонаціонального мовлення, формування конкурентоспроможної системи національного кіновиробництва та кінопрокату,

забезпечення ефективного функціонування національної системи поширення інформації, створення позитивного іміджу України у світі [6, с. 95].

Однак, на нашу думку, однією з ключових проблем інформаційного права на сьогодні постає питання формування та вдосконалення правових засад інформаційної безпеки.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про інформацію», одним із напрямів державної інформаційної політики є забезпечення інформаційної безпеки України. У Стратегії інформаційної безпеки [1] визначено, що інформаційна безпека України – складова частина національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом.

У зв'язку із військовою агресією російської федерації проти України, значно збільшилась кількість інформаційних загроз як для країни вцілому, так і для окремих представників суспільства. Збільшення використання соціальних мереж для просування пропагандистських наративів, використання нових цифрових технологій з метою поширення недостовірної маніпулятивної інформації з кожним днем становить все більшу небезпеку для забезпечення та захисту інформаційних прав громадян.

На цей аспект також звертає увагу й І.М. Шопіна, яка зазначає що структура інформаційної безпеки відображає сучасні особливості розвитку науки інформаційного права, а також завдання, які постають перед дослідником у кожному конкретному випадку [7, с. 33]. Активізація процесів цифрової трансформації потребує більш активного застосування заходів інформаційної безпеки, що обумовлено зростанням кількості та інтенсивності інформаційних загроз у тих сферах суспільних відносин, в яких вказана трансформація здійснюється особливо швидкими темпами. На думку автора, інформаційна безпека цифрової трансформації – це ідеальна модель позбавленого інформаційних загроз середовища, в якому динамічно відбувається впровадження інформаційних (цифрових) технологій у всі сфери функціонування та життєдіяльності фізичних та юридичних осіб з метою най-більш повної реалізації ними своїх інформаційних та інших прав, свобод та інтересів. Розуміння сутності цієї моделі можливо або через суб'єктивне сприйняття суб'єктів інформаційних правовідносин, або через систему кількісних критеріїв, які характеризують досягнення цілей цифрової трансформації [7, с. 34].

Особливо важливим видається виділення інформаційних прав людини в безпековому ракурсі, також на думку й О.О. Тихомирова. Сучасні ризики і загрози людині, створені ІТ, у значній мірі є кореляцією прогалін у розумінні особливостей прав людини в інформаційну добу. Тому осмислення, визнання, юридичне оформлення, забезпечення і дотримання інформаційних прав людини як базисних засад вирішення життєво важливих проблем можна

називати пріоритетом теоретичної і практичної юриспруденції сучасного інформаційного суспільства [8, с. 53].

Виходячи із положень Стратегії інформаційної безпеки [1], виділяють глобальні (збільшення кількості глобальних дезінформаційних кампаній, інформаційна політика російської федерації – загроза не лише для України, але й для інших демократичних держав, соціальні мережі як суб'єкти впливу в інформаційному просторі, недостатній рівень медіаграмотності (медіакультури) в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій) та національні (інформаційний вплив російської федерації як держави-агресора на населення України, інформаційне домінування російської федерації як держави-агресора на тимчасово окупованих територіях України, обмежені можливості реагувати на дезінформаційні кампанії, несформованість системи стратегічних комунікацій, недосконалість регулювання відносин у сфері інформаційної діяльності та захисту професійної діяльності журналістів, спроби маніпуляції свідомістю громадян України щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України, доступ до інформації на місцевому рівні, недостатній рівень інформаційної культури та медіаграмотності в суспільстві для протидії маніпулятивним та інформаційним впливам) виклики та загрози інформаційній безпеці.

На думку Б.Д. Леонова та С.Я. Лиховіц, однією з основних загроз інформаційній безпеці в Стратегії інформаційної безпеки України доцільно визначити інформаційний тероризм як форму деструктивного впливу, спрямованого на маніпуляцію чи залякування населення або заподіяння з використанням інформаційних технологій шкоди суспільству, державі чи окремим особам з метою примусити органи державної влади, міжнародну організацію, юридичну чи фізичну особу (групу осіб) вчинити якусь дію (або утриматися від її вчинення) [9, с. 174].

Не можемо не погодитись із зазначеним вище твердженням, однак, на нашу думку, ключовими викликами все ж є недосконалість регулювання відносин у сфері інформаційної діяльності та захисту професійної діяльності журналістів та недостатній рівень інформаційної культури й медіаграмотності в суспільстві для протидії маніпулятивним та інформаційним впливам. Навіть з огляду на вже зроблені законодавцем кроки щодо запровадження європейських та світових стандартів у сфері інформаційної діяльності та захисту професійної діяльності журналістів із прийняттям Закону України «Про медіа» [10], все ще залишаються невирішеними деякі проблемні питання в цій галузі.

Висновки. Враховуючи вище викладене, вважаємо за необхідне узагальнити деякі підходи щодо сучасного стану розвитку інформаційного права в Україні та перспектив його розвитку. Трансформаційні зміни у економічній та соціальній структурі суспільства сучасної України, безпекові виклики зумовлюють різноманітність наукових інтересів дослідників інформаційних правовідносин. Так, в нашій роботі ми проаналізували дослідження щодо характеристики об'єкту та суб'єктів інформаційного права, питань комунікативістики і категоріального апарату у інформаційних правовідносинах, інформаційної безпеки, що дозволяє говорити про триваючий процес формування та розвитку цієї галузі, як здатної реагувати на сучасні потреби інформаційного суспільства. Особлива увага сучасного інформаційного права також зосереджена на захисті інформаційних прав. Вважаємо, що подальші наукові розробки в окреслених предметних сферах будуть сприяти розвитку галузі інформаційного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12.2021 року № 685/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>
2. Уханова Н. С. Інформаційна культура особистості: сутність і зміст. *Інформація і право*. 2021. № 1 (36). С. 159–166.
3. Калюжна С.В. Теоретико-правові засади становлення органів місцевого самоврядування України як суб'єктів інформаційного права. *Приватне та публічне право*. 2020. № 2. С. 71–77.

4. Василенко М. Є., Василенко В. А. Адаптація методології комунікативістики до потреб інформаційного права: теоретична платформа. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 196–199.
5. Кметик-Подубінська Х. Проблеми права на доступ до інформації в контексті сучасних комунікативних практик у вітчизняній науці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 71. С. 78–83.
6. Боднар І. Р. Проблеми та перспективи інтеграції України до глобального інформаційного простору. *Вісник ЛТЕУ. Економічні науки*. 2021. № 63. С. 90–95.
7. Шопіна І. М. Інформаційна безпека цифрової трансформації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (Серія юридична)*. 2023. № 1. С. 28–35.
8. Тихомиров О. О. Класифікація інформаційних прав людини: розвиток підходів. *Інформація і право*. 2022. № 1 (40). С. 46–53.
9. Леонов Б. Д., Лихова С.Я. Інформаційний тероризм як загроза національній безпеці України. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2021. № 59 Т. 2. С. 170–176.
10. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЦЕНТРІВ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ У СФЕРІ МОБІЛІЗАЦІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ТА МОБІЛІЗАЦІЇ

SOME PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF TERRITORIAL RECRUITMENT AND SOCIAL SUPPORT CENTERS IN THE FIELD OF MOBILIZATION TRAINING AND MOBILIZATION

Лудченко М.Л., здобувач кафедри адміністративного, кримінального права і процесу
Міжнародний університет бізнесу і права

У статті проаналізовано деякі проблеми правового регулювання діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації. Встановлено, що важливим завданням науки адміністративного права, у контексті удосконалення суспільних відносин у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, слугує визначення стратегічних напрямів державної політики розвитку військової галузі, уточнення завдань, функцій та повноважень органів публічного адміністрування у військово-політичній сфері. Визначено поняття мобілізаційної підготовки та мобілізації як врегульованої нормами адміністративного права виконавчо-розпорядчої діяльності органів публічного адміністрування, наділених повноваженнями у сфері організації та здійснення мобілізаційних заходів, спрямованих на забезпечення готовності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та громадян до відсічі збройної агресії проти України. Доведено, що мобілізаційна підготовка та мобілізація слугує першочерговим завданням державної безпекової політики, яке потребує вирішення важливого завдання щодо вироблення дієвого механізму, спрямованого на організацію та здійснення напрямів мобілізаційної роботи. Визначено потребу законодавчого врегулювання напрямів діяльності ТЦК та СП саме у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації. Підкреслено безпосередній зв'язок стану мобілізаційної підготовки та мобілізації та нормативно-правового забезпечення діяльності уповноважених осіб щодо організації та ведення військового обліку громадян України в органах державної влади.

Ключові слова: правове регулювання, адміністративне право, мобілізаційна підготовка, мобілізація, військове право, публічне адміністрування, мобілізаційні заходи.

The article analyzes some problems of legal regulation of the activity of territorial recruitment and social support centers in the field of mobilization training and mobilization. It was established that an important task of the science of administrative law, in the context of improving social relations in the field of mobilization preparation and mobilization, is the determination of the strategic directions of the state policy for the development of the military sector, the clarification of tasks, functions and powers of public administration bodies in the military-political sphere. The concept of mobilization preparation and mobilization as regulated by the norms of administrative law of the executive and administrative activities of public administration bodies, empowered in the field of organization and implementation of mobilization measures, aimed at ensuring the readiness of executive authorities, local self-government bodies, enterprises, institutions, organizations and citizens to repulse armed aggression against Ukraine. It has been proven that mobilization preparation and mobilization serve as a priority task of the state security policy, which requires solving the important task of developing an effective mechanism aimed at organizing and implementing areas of mobilization work. The need for legislative regulation of the areas of activity of TCC and JV was identified, specifically in the field of mobilization training and mobilization. The direct connection between the state of mobilization preparation and mobilization and regulatory and legal support of the activities of authorized persons regarding the organization and maintenance of military records of Ukrainian citizens in state authorities is emphasized.

Key words: legal regulation, administrative law, mobilization training, mobilization, military law, public administration, mobilization measures.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни, розв'язаної росією проти України, питання системного реформування Збройних Сил України набувають особливого значення. При цьому, відкрита збройна агресія з боку сусідньої держави загострила ряд важливих проблем правового регулювання військового управління, серед яких питання адміністративно-правового забезпечення діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, відіграють вирішальну роль у процесі комплектування Збройних Сил України якісним особовим складом, здатним вирішувати важливі завдання щодо оборони нашої держави.

Варто наголосити, що протягом останніх декількох років найвищими органами державної влади прийнято ряд програмних документів, які стали фундаментальною основою для створення якісної та ефективної системи адміністративного законодавства у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, зокрема: Стратегія воєнної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021 [1], Стратегічний оборонний бюлетень України, затверджений Указом Президента України від 17 вересня 2021 року № 473/2021 [2], Указ Президента України від 01 лютого 2022 року № 36/2022 «Про першочергові заходи щодо зміцнення обороноздатності держави, підвищення привабливості військової служби у Збройних Силах України

та поступового переходу до засад професійної армії» [3], План пріоритетних дій Уряду на 2023 рік, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 березня 2023 року № 221-р [4], а також ряд інших нормативно-правових актів у сфері військового управління.

Крім того, Положенням, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 154 [5], визначено функції територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки щодо організації та здійснення мобілізаційної підготовки та мобілізації та визначено статус зазначеного органу військового управління.

Водночас, не зважаючи на позитивні тенденції, які дозволяють твердити про можливість створення міцного законодавчого підґрунтя діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, низка аспектів адміністративно-правового регулювання діяльності ТЦК та СП вимагає від фахівців у галузі науки адміністративного права розв'язання важливих завдань, спрямованих на визначення поняття мобілізаційної підготовки та мобілізації, уточнення напрямів її реалізації, а також формування критеріїв кваліфікації державних службовців, відповідальних за організацію та ведення військового обліку в державі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі напрями наукового пошуку щодо адміністративно-правового забезпечення діяльності територіальних центрів

комплектування та соціальної підтримки проаналізовані в дослідженнях: П. Б. Вологітвського, О. Дудки, М. М. Лобка, А. К. Павліковського, О. Правдивеца, А. Прими, Р. І. Тимошенка, Ю. А. Шевчука та інших фахівців у галузі права. Водночас, у вказаному дослідженні автор зосередив увагу на аналізі окремих проблем правового регулювання діяльності ТЦК та СП у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації.

Формування цілей статті (постановка завдання).

Мета дослідження полягає у критичному осмисленні ряду правових досліджень, тематика яких присвячена проблемам правового регулювання діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації. За результатами аналізу наукових публікацій та нормативно-правових актів у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, автором поставлено за мету: а) визначити поняття мобілізаційної підготовки та мобілізації, як адміністративно-правової категорії; б) надати пропозиції до удосконалення правового регулювання діяльності ТЦК та СП у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації.

Виклад основного матеріалу. З початком повномасштабної війни, розв'язаної росією проти нашої держави, набули актуальності питання щодо підвищення ефективності функціонування територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, одним із центральних напрямів діяльності яких є здійснення заходів у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації. При цьому, активізація суспільних відносин у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації логічно призвела до появи численних наукових досліджень в окресленій галузі адміністративного права.

Зокрема, П. Б. Вологітвський, досліджуючи питання забезпечення повноважень органів державної влади у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, справедливо зазначає про неготовність органів військового управління ефективно виконувати заходи щодо мобілізації населення, у зв'язку з низьким рівнем правового забезпечення цієї діяльності, а відтак – недостатньою ефективністю залучення мобілізаційного ресурсу до військових потреб. Автор цілком обґрунтовано зазначає, що низький рівень керівництва мобілізаційною підготовкою та мобілізацією в Україні до 2014 р. призвів до неякісного управління цією сферою. Система мобілізації фактично виявилася недієздатною. Новому керівництву держави та активним і патріотичним верствам суспільства довелося докладати надзвичайних зусиль для проведення мобілізації Збройних Сил, інших військових формувань та їх забезпечення всім необхідним. Адже завдяки мобілізації здійснюється поповнення військових організаційних структур особовим складом, військовою технікою, озброєнням, матеріальними засобами [6, с. 15].

Цілком очевидно, що в 2014 році, коли армія РФ здійснила першу спробу захоплення території України, низка проблем недостатньої ефективності публічного адміністрування у військовій сфері була пов'язана із фактичною відсутністю централізованого керівництва військово-політичними процесами. Зокрема, автор цього дослідження перекоаний, що на початку збройної агресії, зволікання з запровадженням правових механізмів переведення державного управління у правовий режим воєнного стану, негативно вплинуло на процеси централізації державного управління, що в підсумку призвело до окупації частини території України у 2014 році.

Ю. А. Шевчук акцентує увагу на аналізі правових засад адміністративно-правового забезпечення мобілізаційної підготовки та мобілізації, в результаті чого доходить висновку про необхідність удосконалення положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11 квітня 2024 року № 3633-IX [7].

На підставі критичного осмислення норм зазначеного законодавчого акту, автор цілком обґрунтовано задається питанням про спроможність законодавця забезпечити реальні правові механізми щодо втілення норм цього закону в життя. Іншими словами, на теперішній час актуальною є проблема щодо законодавчого забезпечення механізму реалізації повноважень, наданих ТЦК та СП у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації. Зокрема, Ю. А. Шевчук зазначає, що виходячи з оцінки експертів, а вони різні за своїм змістом, – хтось вказує на значні в законодавстві юридичні «прогалини», деякі вважають, що примусово мобілізовані навряд суттєво допоможуть армії, а хтось взагалі звертає увагу на загрозу просідання «економічного фронту» в тилу [8, с. 11].

На підтвердження неефективності існуючої моделі комплектування Збройних Сил України професійними кадрами, М. Лобко та А. Прима доходять висновку, що існуюча система оборони не в повній мірі забезпечила виконання завдань оборони. Відтак, вона потребує реформування та подальшого розвитку для забезпечення гарантованого захисту суверенітету, відновлення територіальної цілісності та захисту інших національних інтересів України від посягань із застосуванням воєнної сили [9].

Водночас, на нашу думку, потребує уточнення позиція вищевказаних авторів, які розглядають систему оборони України в якості організованої державою сукупності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, усіх складових сектору безпеки і оборони України, єдиної системи цивільного захисту, національної економіки, інших складових, об'єднаних метою і завданнями щодо забезпечення підготовки до оборони, оборони держави, захисту її суверенітету, територіальної цілісності й інших національних інтересів у разі збройної агресії.

Представляється, що вказана система також має передбачати й наявність механізму реалізації повноважень суб'єктів публічного адміністрування у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації. Зазначене уточнення ґрунтується на нормах Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 154 [5], відповідно до пункту 4 якого ТЦК та СП виконують покладені на них завдання у взаємодії з Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими держадміністраціями, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, а також з органами військового управління, з'єднаннями, військовими частинами, навчальними частинами (центрами), установами, організаціями, вищими військовими навчальними закладами та військовими навчальними підрозділами закладів вищої освіти Збройних Сил та інших військових формувань, Держспецзв'язку, правоохоронними та розвідувальними органами, державними органами спеціального призначення з правоохоронними функціями, громадськими організаціями.

Отже, з огляду на залучення до здійснення заходів з мобілізаційної підготовки та мобілізації значної кількості суб'єктів публічного адміністрування, зазначений різновид управлінської діяльності потребує вироблення дієвого механізму реалізації заходів в окресленій сфері суспільних відносин. Проте, зміст зазначених заходів, наразі, не визначений а ні коментованою постановою, ні іншими нормативно-правовими актами. Іншими словами, відкритим залишається питання, щодо визначення поняття та першочергових і стратегічних напрямів реалізації заходів з мобілізаційної підготовки та мобілізації.

Важливі питання щодо підвищення кваліфікації фахівців з мобілізаційної роботи державних органів з питань організації та ведення військового обліку громадян України, розкриті у науковому дослідженні, підготовленому О. Правдивцем та О. Дудкою. Вченими з'ясовано пра-

вову основу підстав та порядку підвищення кваліфікації в органах державної влади працівників, відповідальних за ведення обліку призовників та резервістів [10].

Так, відповідно до пункту 6 частини 2 статті 17 Закону України «Про державну службу», керівники державної служби забезпечують підвищення кваліфікації державних службовців державного органу [11]. Крім того, відповідно до частини 5 статті 34 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» персональний військовий облік призовників, військовозобов'язаних та резервістів, що працюють в центральних та місцевих органах виконавчої влади, інших державних органах покладається на керівників цих органів [12].

При цьому, відповідно до пункту 34 Порядку організації та ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1487 «Про затвердження Порядку організації та ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів», посадові особи, які відповідальні за організацію та ведення військового обліку в державних органах зобов'язані здійснювати постійний контроль за виконанням посадовими особами державних органів, вимог, а призовниками, військовозобов'язаними та резервістами, що там працюють – правил військового обліку [13].

Спираючись на висновки, зроблені у дослідженні авторства О. Правдивця та О. Дудки, варто підкреслити безпосередню залежність стану мобілізаційної підготовки та мобілізації від нормативно-правового забезпечення діяльності уповноважених осіб щодо організації та ведення військового обліку громадян України в органах державної влади. Також, слід зазначити, що правове регулювання окресленої сфери суспільних відносин потребує вдосконалення, в частині нормативного закріплення обсягу компетенцій щодо кваліфікації державних службовців та посадових осіб, відповідальних за організацію та ведення військового обліку в державі.

Отже, цілком закономірно, що військово-політичні процеси, які натепер відбуваються в нашій країні, мають створити надійне підґрунтя для функціонування нової моделі системи оборони України, заснованої на сучасній парадигмі публічного адміністрування у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації.

У цьому сенсі, варто погодитися із Р.І. Тимошенком, А.К. Павліковським та М.М. Лобком, які сформулювали визначення поняття «модель системи оборони України», як відображення визначеної сукупності елементів (компонентів) органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, національної економіки, сектору безпеки та оборони, цивільного захисту, інших складових державного устрою, яким законодавчо визначені повноваження, функції

та завдання з реалізації системи заходів держави щодо підготовки оборони та її захисту в разі збройної агресії [14, с. 23].

При цьому, фундаментальною основою процесів, пов'язаних із удосконаленням правового регулювання системи державного управління у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації має стати адміністративне право, центральна роль якого обумовлена наявністю імперативних методів управління суспільними відносинами у військовій сфері.

Водночас, важливим завданням науки адміністративного права, у контексті удосконалення суспільних відносин у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, слугує визначення стратегічних напрямів державної політики розвитку військової галузі, уточнення завдань, функцій та повноважень органів публічного адміністрування у військово-політичній сфері.

Висновки. Підбиваючи підсумки цього дослідження, варто зробити ряд висновків. Мобілізаційна підготовка та мобілізація – це врегульована нормами адміністративного права виконавчо-розпорядча діяльність органів публічного адміністрування, наділених повноваженнями у сфері організації та здійснення мобілізаційних заходів, спрямованих на забезпечення готовності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та громадян до відсічі збройної агресії проти України.

Таким чином, на сьогодні, мобілізаційна підготовка та мобілізація слугує першочерговим завданням державної безпекової політики, яке потребує вирішення важливого завдання щодо вироблення дієвого механізму, спрямованого на організацію та здійснення напрямів мобілізаційної роботи. Проте, зміст зазначених напрямів, наразі, не визначений нормами адміністративного права.

Окреслене завдання обумовлює потребу законодавчого визначення напрямів діяльності ТЦК та СП саме у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації, оскільки в Положенні, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 154, такі напрями не сформовані.

Крім того, варто підкреслити безпосередній зв'язок стану мобілізаційної підготовки та мобілізації та нормативно-правового забезпечення діяльності уповноважених осіб щодо організації та ведення військового обліку громадян України в органах державної влади. Правове регулювання окресленої сфери суспільних відносин потребує вдосконалення Порядку організації та ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1487, в частині нормативного закріплення критеріїв кваліфікації державних службовців, відповідальних за організацію та ведення військового обліку в державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: указ Президента України від 25.03.2021 № 121/2021. *Офіційний вісник України*. 2021. № 27. Ст. 1321.
2. Про Стратегічний оборонний бюлетень України: Рішення РНБО від 20.08.2021. *Офіційний вісник Президента України*. 2021. № 24. Ст. 1088.
3. Про першочергові заходи щодо зміцнення обороноздатності держави, підвищення привабливості військової служби у Збройних Силах України та поступового переходу до засад професійної армії: Указ Президента України від 01 лютого 2022 року № 36/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 12. Ст. 628.
4. План пріоритетних дій Уряду на 2023 рік: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 березня 2023 року №221-р. Кабінет Міністрів України: [сайт]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nras/pro-zatverdzhennia-planu-priorytetnykh-dii-uriadu-na-2023-rik-221r-140323>.
5. Про затвердження Положення про територіальні центри комплектування та соціальної підтримки: постанова Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 154. *Офіційний вісник України*. 2022. № 43. Ст. 2325.
6. Волотівський П.Б. Питання забезпечення повноважень органів державної влади у сфері мобілізаційної підготовки та мобілізації. *Наука і оборона*. 2020. № 1. С. 13–20.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11 квітня 2024 року № 3633-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2024. № 19. Ст. 78.
8. Шевчук Ю.А. Правові засади адміністративно-правового забезпечення мобілізаційної підготовки та мобілізації в Україні. *Академічні візії*. 2024. Випуск 30. С. 1–13.

9. Лобко М., Прима А. Інституційна модель оборони України. Державна політика у сфері оборони. Зміст, пріоритети, перспективи: матеріали науково-практичної конференції Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (24 лютого 2021 р.). К.: НУОУ, 2021. 166 с.
10. Правдивець О., Дудка О. Підвищення кваліфікації фахівців з мобілізаційної роботи державних органів з питань організації та ведення військового обліку громадян України. Вчені записки Університету «КРОК». 2024. № 1(73). С. 115–121.
11. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43.
12. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385.
13. Про затвердження Порядку організації та ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів: постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 № 1487. *Офіційний вісник України*. 2023. № 5. Ст. 409.
14. Тимошенко Р.І., Павліковський А.К., Лобко М.М. Модель системи оборони України. Наука і оборона. 2021. № 1. С. 21–30.

МАСОВЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА РОЗПІЗНАВАННЯ ОБЛИЧЧЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

MASS SURVEILLANCE AND FACIAL RECOGNITION USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE: LEGAL CHALLENGES AND REGULATORY PROSPECTS IN UKRAINE

Машталяр О.М., аспірант кафедри інформаційних технологій

Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ

Хахановський В.Г., д.ю.н., професор,
професор кафедри інформаційних технологій

Навчально-науковий інститут права та психології Національної академії внутрішніх справ

У статті розглянуто актуальні питання впровадження та використання технологій масового спостереження і розпізнавання обличчя за допомогою штучного інтелекту (ШІ) у контексті правового регулювання в Україні. Автор акцентує увагу на стрімкому розвитку технологій штучного інтелекту та їх застосуванні у сфері безпеки, зокрема для правоохоронної діяльності, громадського контролю та воєнних цілей. Водночас підкреслюється необхідність забезпечення балансу між впровадженням інновацій та дотриманням прав і свобод громадян.

У дослідженні проаналізовано основні правові виклики, що виникають при використанні біометричних даних, такі як ризики порушення приватності, зловживання персональними даними, етичні дилеми, а також недостатнє регулювання в діючому українському законодавстві. Розглянуто ключові аспекти національного законодавства, зокрема Закон України «Про захист персональних даних», та встановлено, що існує низка прогалин, які створюють ризики неправомірного використання технологій розпізнавання обличчя.

Особливу увагу приділено міжнародному досвіду правового регулювання, включно з нормами Загального регламенту захисту даних (GDPR) та Закону ЄС про штучний інтелект (AI Act). Наведено приклади регулювання у країнах ЄС та інших державах, які можуть стати основою для гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами. Визначено необхідність адаптації національної нормативно-правової бази для забезпечення прозорості використання систем масового спостереження і захисту біометричних даних.

Дослідження демонструє, що технології масового спостереження за допомогою ШІ здатні значно підвищити ефективність систем громадської безпеки та сприяти боротьбі зі злочинністю, проте водночас підвищують ризики зловживань і порушень прав людини. У статті наведено конкретні рекомендації щодо удосконалення законодавства, серед яких розробка спеціалізованих законів, створення незалежних регуляторів для моніторингу використання ШІ, впровадження етичних стандартів та підвищення обізнаності громадян щодо їхніх прав.

Автор підкреслює, що впровадження систем розпізнавання обличчя повинно супроводжуватися суворим контролем, щоб уникнути недовіри суспільства до державних органів. Особливо висвітлено важливість використання технологій ШІ в умовах воєнного стану, зокрема для ідентифікації загарбників та запобігання терористичним актам, але з обов'язковим дотриманням етичних і правових стандартів.

Ключові слова: масове спостереження, штучний інтелект, розпізнавання обличчя, біометричні дані, правове регулювання, приватність, Україна, AI Act, GDPR, біометрична інформація.

The article addresses pressing issues related to the implementation and use of mass surveillance and facial recognition technologies powered by artificial intelligence (AI) in the context of legal regulation in Ukraine. The author emphasizes the rapid development of AI technologies and their application in the security sector, particularly for law enforcement activities, public oversight, and military purposes. At the same time, the need to ensure a balance between the introduction of innovations and the protection of citizens' rights and freedoms is highlighted.

The study analyzes key legal challenges arising from the use of biometric data, such as privacy risks, misuse of personal data, ethical dilemmas, and insufficient regulation in existing Ukrainian legislation. Key aspects of national legislation, including the Law of Ukraine "On Personal Data Protection" are examined, revealing several gaps that pose risks of unlawful use of facial recognition technologies.

Particular attention is paid to international legal regulation practices, including the provisions of the General Data Protection Regulation (GDPR) and the EU Artificial Intelligence Act (AI Act). Examples of regulation in EU countries and other states are presented as potential foundations for harmonizing Ukrainian legislation with international standards. The necessity of adapting the national legal framework to ensure transparency in the use of mass surveillance systems and the protection of biometric data is emphasized.

The research demonstrates that AI-powered mass surveillance technologies can significantly enhance public safety systems and support crime prevention efforts. However, they also increase risks of misuse and human rights violations. The article provides specific recommendations for improving legislation, including the development of specialized laws, the establishment of independent regulators to monitor AI usage, the introduction of ethical standards, and raising public awareness about their rights.

The author stresses that the implementation of facial recognition systems must be accompanied by strict oversight to prevent societal distrust in state institutions. The importance of using AI technologies in wartime conditions is particularly highlighted, including their application for identifying invaders and preventing terrorist acts, while ensuring compliance with ethical and legal standards.

Key words: mass surveillance, artificial intelligence, facial recognition, legal regulation, biometric data, privacy, Ukraine, AI Act, GDPR, biometric information.

Постановка проблеми: Масове спостереження та розпізнавання обличчя за допомогою технологій на основі штучного інтелекту (ШІ) стають все більш поширеними інструментами у сучасних суспільствах, зокрема і в Україні. Використання даних технологій відкриває нові можливості для забезпечення безпеки, в тому числі громадської безпеки. Проте одночасно викликає серйозні правові та етичні питання щодо захисту приватності та біометричних даних, не тільки громадян України, а і іноземних громадян, які перебувають на її території. З огляду

на швидкий розвиток ШІ та його впровадження у різні сфери життя, стає необхідним розглянути правові виклики та перспективи регулювання цієї діяльності в Україні.

Масове спостереження з використанням ШІ може значно підвищити ефективність правоохоронних органів, сприяти боротьбі з тероризмом та злочинністю, допомогти ЗСУ стримувати натиск агресора, а також оптимізувати управління громадським простором в Україні [1, с. 9]. Проте, ці переваги супроводжуються ризиками зловживань, порушенням прав людини та недовірою суспільства

до державних інституцій. Тому важливо розробити комплексний підхід до регулювання використання ШІ у сфері масового спостереження, який забезпечить баланс між безпекою та захистом приватності наших громадян.

Ситуація в Україні потребує чіткого правового регулювання, оскільки технології розпізнавання обличчя використовуються без належної правової бази. Наприклад, у 2022 році система Clearview AI почала використовуватися для ідентифікації осіб, причетних до військових злочинів, однак це викликало обговорення щодо правового статусу використання таких даних.

Метою даної статті є аналіз правових викликів, пов'язаних з масовим спостереженням та розпізнаванням обличчя за допомогою штучного інтелекту в Україні, а також визначення перспектив регулювання цієї сфери з урахуванням захисту біометричних даних та приватності громадян.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання масового спостереження та розпізнавання обличчя за допомогою ШІ в Україні з'явилося нещодавно і тому воно потребує додаткового вивчення. Проте, серед наукових досліджень, що можуть бути пов'язані з використанням ШІ у масовому спостереженні та розпізнаванні обличчя, виділяють роботи таких дослідників, як В. Г. Хахановський та Т. Г. Чашницька [2, с. 9], які освітлювали теоретичні та практичні проблеми застосування інформаційних технологій на основі ШІ для ідентифікації особи за матеріалами відеозапису. В. Брижко, А. Баранов, В. Пилипчук, які вивчали питання приватності та захисту персональних даних [3, с. 9]. Є ще наукова праця О. Петришина та О. Гиляка [4, с. 9], які розглядають права людини в цифрову епоху. Вони досліджують виклики, загрози та перспективи захисту прав людини у контексті цифрових технологій, підкреслюючи необхідність адаптації правової системи до нових реалій. Також, в мережі Інтернет є достатньо публікацій, які пов'язані з правовими аспектами систем відеомоніторингу, де звертають увагу на необхідність балансування між безпекою та правами громадян [5, с. 9].

В деяких публікаціях їхні автори, зосереджуються на аналізі чинного законодавства України щодо захисту персональних даних, чітко не вказуючи на існуючі прогалини та необхідність їх усунення. Наприклад Котенський досліджує використання систем розпізнавання обличчя в Україні, зокрема впровадження системи Clearview AI, що викликає значні дискусії щодо приватності та етики [6, с. 9]. В свою чергу Бугера розглядає використання ШІ для запобігання злочинності, аналізуючи правові та етичні аспекти цієї практики [7, с. 10].

Питання масового відео нагляду та розпізнавання обличчя до початку повномасштабного вторгнення в Україну майже не вивчалось та не було таким актуальним. На даний момент на законодавчому рівні проводяться певні рухи для часткового врегулювання даного питання, проте це тільки частина необхідних заходів для врегулювання питання створення та користування системами відеомоніторингу за допомогою ШІ [8, 9, с. 10]. Також вагомий внесок для вивчення та удосконалення регулювання даного питання в Україну відіграють міжнародні законодавчі акти. Наприклад, GDPR [10, 11, 12, 13, с. 10] описує основні принципи захисту персональних даних у Європейському Союзі, які є основою для регулювання використання біометричних даних. Нещодавно Рада ЄС ухвалила Закон про штучний інтелект (AI Act), що детально розглядає нормативні вимоги щодо використання ШІ та може слугувати прикладом для України [14, с. 11]. Конвенція Ради Європи також встановлює стандарти захисту осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, що має значний вплив на національні законодавства [15, с. 11]. В Україні нещодавно також зрушилася робота з розробкою та впровадження діючих законодавчих норм, які пов'язані з відеофіксацією.

Виклад основного матеріалу. Масове спостереження за допомогою ШІ включає використання камер відеоспостереження, систем розпізнавання обличчя на основі ШІ та аналізу великих обсягів даних для ідентифікації осіб у публічних місцях [16, с. 11]. Дані технології дозволяють оперативно реагувати на потенційні загрози, проте водночас піднімають питання щодо можливості зловживання та порушення прав людини, включаючи Україну. Наприклад, у Південній Кореї державні установи впроваджують пропускні системи зі ШІ для підвищення безпеки на території певних об'єктів [17, с. 11], а в Індії ШІ використовується для захисту жінок від домагань на вулиці [18, с. 11]. Китай активно використовує ШІ для створення систем тотального спостереження, визначення соціального рейтингу, порушення громадського порядку, що призводить до встановлення «диктатури стеження» [19, с. 11].

Законодавча база України щодо використання біометричних даних та масового спостереження наразі є недостатньо розвинутою, як в інших країнах світу. Закон України «Про захист персональних даних» не містить чітких положень щодо розпізнавання обличчя та використання ШІ в цій сфері [20, с. 11]. Це створює правову невизначеність та ризики для приватності не тільки звичайних громадян, а й державних службовців, співробітників силових структур та дипломатичних установ в тому числі. Постанова Кабінету Міністрів України № 1073-2017-п встановлює основні принципи національної системи біометричної верифікації, проте не враховує всі нюанси використання ШІ в масовому контролі через систем тотального спостереження [16, с. 11]. Закон «Про оперативно-розшукову діяльність» також не регулює використання біометричних даних, що ускладнює контроль за їх використанням [21, с. 11].

Основними правовими викликами для України є:

1. **Недостатній захист біометричних даних:** Відсутність спеціалізованого законодавства щодо захисту біометричної інформації, що включає в себе фото обличчя, робить дані вразливими до зловживань Закон України «Про захист персональних даних» та інші законодавчі акти не передбачають окремих норм, які б регулювали заходи, під час зберігання та використання біометричних даних, що створює ризики їхнього неправомірного використання.

2. **Відсутність прозорості:** Відсутність чітких правил щодо збору, обробки, використання та зберігання біометричних даних призводить до недовіри громадян та потенційних порушень прав. Без прозорих механізмів контролю, громадяни не мають можливості знати, як їхні дані використовуються та захищаються [2, с. 9].

3. **Етичні питання:** Використання ШІ у розпізнаванні обличчя піднімає етичні питання щодо дискримінації, неправомірного контролю та втручання у приватне життя. Наприклад, системи розпізнавання обличчя можуть мати вищу похибку при ідентифікації осіб певних етнічних груп, що веде до дискримінації [4, с. 9].

4. **Міжнародні стандарти та відповідність:** Відсутність адаптації до міжнародних стандартів, таких як GDPR та AI Act ускладнює інтеграцію з європейськими та світовими ринками та законодавствами. Гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами є необхідною для забезпечення адекватного захисту даних [14, 15, с. 11] та полегшення міжнародного співробітництва [10, 11, 12, 13, с. 10].

Міжнародний досвід показує, що країни, які запровадили спеціальні закони щодо використання біометричних даних, можуть ефективніше балансувати між безпекою та захистом прав громадян. Наприклад, Європейський Союз у рамках GDPR та Закону про штучний інтелект встановив суворі правила щодо обробки персональних даних, включаючи біометричні. Дані закони визначають біометричні дані як особливу категорію даних, які

потребують додаткового захисту [23, с. 12]. У Південній Кореї державні установи впроваджують системи розпізнавання обличчя для підвищення безпеки громадських місць [17, с. 11]. У США існує різний рівень регулювання на федеральному та штатному рівнях, що створює комплексну систему захисту [6, с. 9]. В Азії, такі країни, як Китай, активно впроваджують системи стеження за допомогою ШІ, що призводить до встановлення тоталітарного режиму [19, с. 11].

Для удосконалення правового регулювання масового спостереження та розпізнавання обличчя в Україні необхідно:

1. **Розробка спеціалізованого законодавства:** Включення положень щодо захисту біометричних даних та регулювання використання ШІ у масовому відеоспостереженні та розпізнаванні обличчя. Це може включати визначення умов збору, обробки та зберігання біометричної інформації, а також механізми її захисту [14, с. 11]. Законодавчі ініціативи повинні передбачати чіткі критерії для використання ШІ у громадських місцях та відповідальність за порушення цих правил.

2. **Створення механізмів контролю та нагляду:** Впровадження органів, відповідальних за моніторинг дотримання законодавства та захист прав громадян. Наприклад, створення незалежного регулятора з питань захисту даних [8, 9, с. 10]. Цей орган повинен мати повноваження проводити аудит систем масового спостереження та забезпечувати дотримання правових норм.

3. **Підвищення обізнаності громадян:** Інформування населення про їхні права щодо захисту біометричних даних та можливості звернення за захистом. Також є важливим інформування де системи на основі ШІ задіяні в Україні. Це може включати освітні кампанії та прозорі інформаційні ресурси [22, с. 12]. Обізнаність громадян є ключовим фактором у забезпеченні їхнього захисту та довіри до систем масового спостереження.

4. **Адаптація до міжнародних стандартів:** Гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, такими як GDPR, Закон ЄС про штучний інтелект, для забезпечення сумісності та підвищення рівня захисту даних [23, с. 12]. Це дозволить Україні інтегруватися в глобальні технологічні ланцюги та забезпечити адекватний захист персональних даних.

Технічні аспекти використання ШІ у розпізнаванні обличчя включають точність алгоритмів, швидкість

обробки даних та здатність системи адаптуватися до різних умов освітлення та кутів зору [6, с. 9]. Наприклад, системи можуть мати різну ефективність залежно від типу освітлення, ракурсу обличчя та віку осіб. Проте, технічні досягнення повинні супроводжуватися етичними принципами, які гарантують, що технології не використовуються для дискримінації чи неправомірного контролю [8, 9, с. 10].

Масове спостереження може мати різні соціальні наслідки, включаючи зниження рівня приватності, підвищення почуття безпеки серед населення, але також і ризик зловживань з боку державних органів та приватних компаній. Важливо забезпечити баланс між використанням технологій для забезпечення громадської безпеки та захистом прав людини [20, 21, с. 11]. В умовах війни з Російською Федерацією, використання ШІ для розпізнавання обличчя набуває особливої важливості для забезпечення безпеки та оборони країни. Використання ШІ може сприяти підвищенню ефективності оборони та безпеки, проте потребує ретельного регулювання для уникнення зловживань. ШІ може допомогти в ідентифікації загарбників, відстеженні їх переміщень та запобіганні терористичним актам. Проте, це також підвищує ризики порушення приватності та зловживань владою [22, 24, с. 12]. Наприклад, використання систем розпізнавання обличчя може сприяти швидкій ідентифікації ворожих сил, але без належного контролю це може призвести до неправомірного переслідування громадян.

Висновки. Масове спостереження та розпізнавання обличчя за допомогою штучного інтелекту в Україні стикаються з численними правовими викликами, зокрема щодо захисту біометричних даних та приватності громадян. Аналіз сучасних досліджень показує необхідність удосконалення законодавчої бази для регулювання цієї сфери. Перспективи подальших розвідок включають розробку ефективних правових механізмів, що забезпечать баланс між безпекою та захистом прав людини, а також підвищення обізнаності громадян щодо їхніх прав у контексті використання технологій ШІ. Впровадження спеціалізованого законодавства, створення незалежних органів контролю та адаптація до міжнародних стандартів є ключовими кроками для забезпечення ефективного та етичного використання ШІ у сфері масового спостереження та розпізнавання обличчя в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпека vs приватність. Чи потрібен Україні повсюдний відеонагляд URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/34349/2024-03-05-bezpeka-vs-privatnist-chy-potriben-ukraini-povsyudnyu-videonaglyad/> (дата звернення: 19.09.2024).
2. Хахановський В. Г., Чашницька Т. Г. Ідентифікація особи за ходом, зафіксованою в матеріалі відеозапису. Криміналістичний вісник. 2020. № 1(33). С. 72–79.
3. Брижко В. М., Пилипчук В. Г. Приватність, конфіденційність та безпека персональних даних. Інформація і право. № 1(32)/2020. С. 33–46; Становлення і розвиток правових основ та системи захисту персональних даних в Україні: монографія / В. Г. Пилипчук, В. М. Брижко, О. А. Баранов, К. С. Мельник; за ред. В. М. Брижко, В. Г. Пилипчука. Київ: ТОВ "Видавничий дім "АртЕк", 2017. 226 с.; Пилипчук В.Г., Брижко В.М. та ін. Захист прав, приватності та безпеки людини в інформаційну епоху: монографія; за заг. ред. акад. НАПрН України В. Г. Пилипчука. Київ-Одеса: Фенікс, 2020. 260 с.
4. Петришин О. В., Гиляка О. С. Права людини в цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. Вісник Академії правових наук. 2021. № 1. С. 15–23.
5. Бердиченко, І. О. Системи відеомоніторингу стану публічної безпеки: проблеми правового регулювання // *ОЛЬВІЙСЬКИЙ ФОРУМ–2024: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі*, Миколаїв, 2024. С. 20–24.
6. Андрій Котенський. Україна використовує систему розпізнавання Clearview AI. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/03/14/ukraina-vykorystovuie-systemu-rozpoznannia-clearview-ai> (дата звернення: 19.09.2024).
7. Бугера О.І. Використання штучного інтелекту для запобігання злочинності. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 32(71). № 6. 2021. С. 82–86.
8. Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки: Проект Закону України від 20.02.2024 р. № 11031. Дата оновлення: 20.02.2024. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI10713A> (дата звернення: 19.09.2024).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо систем моніторингу стану безпеки: Проект Закону України від 01.03.2019 р. № 10120. Дата оновлення: 01.03.2019. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH7T400A> (дата звернення: 19.09.2024).
10. General Data Protection Regulator (GDPR) від 25 травня 2016 року. – Art 4. URL: <https://gdpr-text.com/uk/read/article-4> (дата звернення: 19.09.2024).
11. General Data Protection Regulator (GDPR) від 25 травня 2016 року. – Art 17. URL: <https://gdpr-text.com/uk/read/article-17/> (дата звернення: 19.09.2024).

12. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27.04.2016 про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС. Дата оновлення: 27.04.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 19.09.2024).

13. General Data Protection Regulator (GDPR) від 25 травня 2016 року. – Art 9. URL: <https://gdpr-text.com/uk/read/article-9> (дата звернення: 19.09.2024).

14. Головне про Європейський закон про штучний інтелект. URL: <https://www.robert-schuman.eu/ua/visnyk/1076> (дата звернення: 19.09.2024).

15. Конвенція Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних. Дата оновлення: 01.01.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text (дата звернення: 19.09.2024).

16. Про національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 р. № 1073-2017-п. Дата оновлення: 13.02.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1073-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.09.2024).

17. У Південній Кореї держустанови облаштують пропускну систему зі штучним інтелектом. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3150230-u-pivdennij-korei-oblastuut-derzustanovi-propusknousistemou-zi-stucnim-intelektom.html> (дата звернення: 19.09.2024).

18. В Індії штучний інтелект «захищатиме» жінок від домагань на вулиці. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3176317-v-indii-stucnij-intelekt-zahisatime-zinok-vid-domagan-na-vulici.html> (дата звернення: 19.09.2024).

19. Китай створює диктатуру стеження за допомогою ШІ URL: <https://dv-gazeta.info/news/kitay-stvoryuye-diktaturu-stezhennya-zadopomogoju-shi.html> (дата звернення: 19.09.2024).

20. Про захист персональних даних : Закон України від 01 червня 2010 р. № 2297-VI. Дата оновлення: 27.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 19.09.2024).

21. Про оперативну-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-XII. Дата оновлення: 09.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 19.09.2024).

22. Штучний інтелект воює в Україні URL: https://zaxid.net/shtuchnij_intelekt_vojuje_v_ukrayini_n1576239 (дата звернення: 19.09.2024).

23. Законодавча резолюція Європейського Парламенту від 13.03.2024 стосовно регламенту Європейського Парламенту та Ради з гармонізації правил щодо Штучного Інтелекту. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138_EN.html (дата звернення: 19.09.2024).

24. Війну виграють технології». Як штучний інтелект допоможе перемогти у війні з РФ? URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/12/4/707197/> (дата звернення: 19.09.2024).

ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ: ЗМІСТ, СТАДІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ

PROCEEDINGS IN CASES ON ADMINISTRATIVE OFFENSES IN THE FIELD OF TAXATION: CONTENT, STAGES AND FEATURES

Ремез К.І., аспірант кафедри адміністративного права і процесу
Дніпровський державний університет внутрішніх справ

У статті проаналізовано зміст, особливості та стадії провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування. Проаналізовано позиції вчених та чинне законодавство щодо змісту та особливостей провадження у справах про адміністративні правопорушення в сфері оподаткування.

Визначено, що на сьогодні, податкова сфера, як і будь-яка інша, не позбавлена правопорушень, водночас адміністративні правопорушення за цим напрямом стосуються нарахування та сплати податків і зборів, податкового контролю, а також інших аспектів податкових відносин. Надано авторське визначення поняття провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування, як здійснення, спеціально уповноваженими посадовими особами податкових органів, державно-владної діяльності, що проявляється у конкретних діях щодо реалізації і застосування матеріальних адміністративно-правових норм та норм податкового права з метою притягнення до відповідальності винних осіб.

Охарактеризовано, особливості адміністративних проваджень досліджуваної сфери. Зазначено, що провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування мають спільні риси з іншими видами адміністративного провадження, але водночас і відрізняються специфікою, що пов'язана з предметом правопорушень – податковою діяльністю держави.

Підкреслено те, що компетенція податкових органів щодо розгляду адміністративних проваджень визначена Кодексом України про адміністративні правопорушення та поділяється на повноваження щодо розгляду та винесення постанови по справі, а також на повноваження щодо документального фіксування правопорушення, тобто складання протоколу. Важливо, що від імені податкових органів розглядати справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право керівники податкових органів та їх заступники, уповноважені ними посадові (службові) особи. Стадії провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування можемо поділити на: 1) порушення справи; 2) розгляд справи та її вирішення 3) перегляд або оскарження постанови по справі.

Ключові слова: адміністративне правопорушення, стадії провадження, адміністративне провадження, податки, податкові правопорушення.

The article analyzes the content, features and stages of proceedings in cases of administrative offenses in the field of taxation. The positions of scientists and the current legislation regarding the content and features of proceedings in the case of administrative offenses in the field of taxation are analyzed.

It was determined that today, the tax sphere, like any other, is not free of offenses, while administrative offenses in this field relate to the calculation and payment of taxes and fees, tax countermeasures, as well as other aspects of tax relations. The author's definition of the concept of proceedings in cases of administrative offenses in the field of taxation is given, as the implementation, by specially authorized officials of tax authorities, of state-authority activity, which is manifested in specific actions regarding the implementation and application of material administrative-legal norms and norms of tax law with the aim of attracting to the responsibility of guilty persons.

Features of administrative proceedings in the researched area are characterized. It is noted that proceedings in cases of administrative offenses in the field of taxation have common features with other types of administrative proceedings, but at the same time they differ in specifics related to the subject of offenses – the tax activity of the state.

It is highlighted that the competence of tax authorities regarding the consideration of administrative proceedings is determined by the Code of Administrative Offenses and is divided into the authority to consider and issue a decision on the case, as well as the authority to document the offense, i.e. draw up a protocol. It is important that heads of tax authorities and their deputies, officials (officials) authorized by them have the right to consider cases of administrative offenses and impose administrative fines on behalf of tax authorities. The stages of proceedings in cases of administrative offenses in the field of taxation can be divided into: 1) initiation of the case; 2) consideration of the case and its resolution 3) review or appeal of the decision on the case.

Key words: administrative offense, stages of proceedings, administrative proceedings, taxes, tax offenses.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення інститут адміністративного провадження, що належить як до судової, так і адміністративної юрисдикції, є елементом забезпечення одного з пріоритетних напрямків та завдань держави – захисту прав та інтересів громадян, а також належної їх реалізації.

На сьогодні, податкова сфера, як і будь-яка інша, не позбавлена правопорушень. Адміністративні правопорушення в цій галузі стосуються нарахування та сплати податків і зборів, податкового контролю, а також інших аспектів податкових відносин.

Оскільки адміністративні правопорушення в сфері сплати податків поширені і є ознакою глибших проблем в економіці, наприклад, розвитку тіншового сектору, важливо створити ефективні механізми для боротьби з цим явищем. Для цього необхідні державні органи, наприклад, податкові, які будуть впроваджувати та застосовувати дієві заходи примусу. Для ефективного функціонування адміністративно-деліктного провадження, що здійснюється фіс-

кальними органами, необхідні міцні правові та теоретичні основи. Важливість цього інституту для українського суспільства вимагає подальшого дослідження й вдосконалення.

Аналіз останніх публікацій. Дослідженням сутності, змісту та особливостей провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування займалися такі вітчизняні вчені як: М.І. Кучерявенко, Л.А. Савченко, В.О. Рядінська, О.П. Гетманець, Ю.О. Костенко, Ю.В. Боднарчук, В.А. Борзняк, З.М. Будько, Л.К. Воронова, Е.С. Дмитренко, А.Й. Іванський, Н.П. Каменська, В. Кіщенко, Д. Коваль, М.П. Кучерявенко, Д.А. Липинський, М.О. Мацелик, Д.Г. Мулявка, С.В. Буряк, Н.Ю. Пришва, І.Б. Пробко, Т.О. Проценко, Ю.О. Ровинський, А.В. Роздайбіда, О.П. Угровецький, Р.А. Усенко, О.М. Федорчук, Т.Я. Цимбал та інші.

Попри значні наукові напрацювання у цій сфері, проблеми, що мають місце під час застосування заходів адміністративної відповідальності за правопорушення у сфері

оподаткування, визначення складів та їх кваліфікуючих ознак, поточні зміни в законодавстві та інші прогалини деліктного застосування вимагають продовження досліджень і вироблення нових рішень для вдосконалення правозастосовної практики.

Метою даної статті є виокремлення та характеристика змісту, особливостей та стадій провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування.

Виклад основного матеріалу. Розгляд справи про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування відбувається в межах загальних положень про адміністративне провадження. Це означає, що окрім дотримання законодавчих норм, що стосуються податків, необхідно також дотримуватися процесуальних норм, які забезпечують повне і всебічне дослідження обставин правопорушення. Адміністративні провадження врегульовані нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також в залежності від того, яку сферу вони регулюють, провадження має різні властивості, особливості та правові аспекти.

На сьогодні, в діючому законодавстві відсутнє закріплене поняття адміністративного провадження у справах про адміністративні правопорушення в сфері оподаткування, тому звернемося до визначення цього поняття в юридичній літературі та наукових працях вчених.

Щодо загального розуміння поняття адміністративного провадження, то Шаповал Т.Б. у своєму дослідженні зазначає, що провадження у справах про адміністративні правопорушення – це правовий інститут, у рамках якого регулюються процесуальні адміністративно-деліктні відносини і забезпечується вирішення адміністративних справ, а також попередження адміністративних правопорушень. Провадження у справах про адміністративні правопорушення визначається як низка послідовних дій органів державного управління (посадових осіб), юрисдикційних органів, а в окремих випадках й інших суб'єктів, що відповідно до норм адміністративного законодавства здійснюють заходи, спрямовані на притягнення правопорушників до відповідальності та на забезпечення виконання винесеної постанови [1, с. 370].

Параниця С.П. визначає адміністративне провадження у справах про адміністративні правопорушення в сфері оподаткування, як застосування до осіб уповноваженим органом Державної податкової служби України (їх посадовою особою) заходів адміністративної відповідальності, які мають факти навісного ухилення, а також приховування ухилення від оподаткування чи приховування об'єкта оподаткування на підставах і у порядку, встановлених процесуальними нормами адміністративного законодавства [2, с. 289].

З даною позицією автора погоджуємося частково, адже суб'єктом притягнення до адміністративної відповідальності є не лише уповноважені посадові особи податкових органів, а й відповідно суди.

Ще однією науковою точкою зору щодо визначення поняття «адміністративно-деліктне провадження, що здійснюється податковими органами» є наукова позиція Горошко А.А., який зазначає, що адміністративно-деліктне провадження входить до адміністративної діяльності цих органів. Цю діяльність можна визначити як специфічну, виконавчо-розпорядчу, підзаконну, державно-владну діяльність з організації та здійснення охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, попередження й припинення правопорушень у сфері справляння податків [3, с. 183].

Частково не погоджуємося з думкою Горошко А.А., адже відповідно до статті 255 КУпАП уповноважені посадові особи податкових органів мають право складати протоколи у справах про адміністративні правопорушення у сфері, що посягають на встановлений порядок управління, на власність в галузі торгівлі, фінансів, підприєм-

ницькій діяльності, а не тільки у сфері громадської безпеки, як зазначає автор.

Ще однією науковою позицією визначено поняття «адміністративно-деліктне провадження про податкові правопорушення» як здійснення конкретних управлінських дій із реалізації і застосування матеріальних адміністративно-правових норм та норм податкового права [4, с. 11].

Тому пропонуємо визначення, яке прагне об'єднати вищевказані позиції науковців. Провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування – це здійснення спеціально уповноваженими законом посадовими особами податкових органів, державно-владної діяльності, що проявляється у конкретних діях щодо реалізації і застосування матеріальних адміністративно-правових норм та норм податкового права з метою притягнення до відповідальності винних осіб.

Наголосимо, що важливим під час здійснення адміністративного провадження є забезпечення певних принципів. Так, О.В. Бурцева виділяє наступні принципи: законність, розгляд справи на засадах рівності громадян, презумпція невинуватості, забезпечення права на захист, встановлення об'єктивної (матеріальної) істини, публічність (офіційність), гласність (відкритість) розгляду справи, безпосередність, самостійність і незалежність суб'єктів адміністративної юрисдикції в прийнятті рішень, національна мова провадження та інші [5, с. 145].

Провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування мають спільні риси з іншими видами адміністративного провадження, але водночас і відрізняються специфікою, що пов'язана з предметом правопорушень. Зокрема, цим предмет виступає податкова діяльність держави.

Необхідно враховувати, що податковим законодавством може бути встановлено відповідальність безпосередньо не тільки за податкові правопорушення, але і за правопорушення, які так чи інакше стосуються норм законодавства про податки [6, с. 164].

Отже, можемо виокремити основні особливості, що характерні для провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування.

Так, серед основних рис провадження у справах про адміністративні правопорушення в сфері оподаткування можна виділити наступні: 1) виникає у зв'язку зі здійсненням адміністративного правопорушення в сфері оподаткування; 2) до переліку суб'єктів уповноважених здійснювати таке адміністративно-юрисдикційне провадження, законами України віднесено органи державної податкової служби та суди; 3) Тільки за допомогою адміністративного провадження застосовуються стягнення за правопорушення в сфері оподаткування; 4) особливість актів, що складаються відповідними державними органами під час кожної стадії даного провадження: протокол є підставою для порушення справи, постановою про накладення стягнення – результат розгляду; 5) провадження у справах про податкові правопорушення за своєю правовою природою, змістом і процедурою принципово не відрізняється від провадження у справах про адміністративні правопорушення [7].

Компетенція податкових органів щодо розгляду адміністративних проваджень визначена КУпАП та поділяється на повноваження щодо розгляду та винесення постанови по справі, а також на повноваження щодо документального фіксування правопорушення, тобто складання протоколу.

Зокрема, статтею 234-2 КУпАП визначено, що податкові органи розглядають справи про адміністративні правопорушення, пов'язані з порушенням порядку приймання готівки для подальшого її переказу (стаття 163-13), порушенням порядку проведення готівкових розрахунків та розрахунків з використанням електронних платіжних

засобів за товари (послуги) (стаття 163-15), ухиленням від подання декларації про доходи (стаття 164-1), порушенням законодавства про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (стаття 165-1), порушенням порядку припинення юридичної особи (частини третя – шоста статті 166-6), перешкоджанням уповноваженим особам податкових органів у проведенні перевірок (стаття 188-23) [8].

Варто наголосити, що від імені податкових органів розглядати справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право керівники податкових органів та їх заступники, уповноважені ними посадові (службові) особи.

Що ж до складання протоколу, то уповноважені посадові особи складають їх за порушення наступних статей КУпАП: 51-2, 155-1, частини перша і третя статті 161-1, статті 162-1, 163-1–163-4, 163-12, 163-15, частини друга і третя статті 163-17, статті 164, 164-5, 164-16, 166-16, 166-17, 177-2) КУпАП.

Не можна не згадати й те, що порядок оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення в податкових органах, а також процедури складання протоколів про адміністративні правопорушення, розгляду справ про адміністративні правопорушення податковими органами, ведення діловодства у справах про адміністративні правопорушення, а також забезпечення належного розгляду скарг на постанови у справах про адміністративні правопорушення, здійснюється згідно Інструкції з оформлення податковими органами матеріалів про адміністративні правопорушення, затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 02 липня 2016 року № 566 [9]. Попри детальну регламентацію окреслених вище питань, інструкція не позбавлена певних вад, що значно ускладнює правозастосовчу діяльність уповноважених посадових осіб податкових органів, серед яких зокрема:

- недотримання вимог до особистої присутності особи при складанні протоколу за порушення податкового законодавства. Зокрема, згідно з частиною 1 статті 254 КУпАП, протокол про адміністративне правопорушення має бути складений за присутності особи, яка вчинила правопорушення. Однак в інструкції вказано, що протокол може бути складений за відсутності особи та надісланий рекомендованим листом (пункт 12 розділу II). Це відповідно може суперечити вимозі щодо особистої участі правопорушника в процесі складання протоколу, передбаченого законодавством;

- невизначеність у застосуванні примусового виконання рішень про стягнення штрафів, адже пункт 3 розділу V інструкції говорить про примусове виконання постанови про накладення адміністративного стягнення через органи державної виконавчої служби, але не згадує строки звернення до виконавчої служби та не враховує нові норми Закону України «Про виконавче провадження», що може викликати плутанину стосовно виконання рішень та суперечити вимогам чинного законодавства;

- відсутність належної деталізації щодо правового статусу свідків та понятих, адже у пункті 9 розділу II інструкції зазначено, що протокол має бути підписаний свідками та понятими, якщо такі є. Проте інструкція не містить детальних положень щодо того, хто може бути понятим, які їхні права та обов'язки, і якими саме нормами це регулюється, що може бути невідповідністю до статті 127 КУпАП, яка детально описує правовий статус свідків і понятих у процесі складання адміністративних протоколів;

- недостатньо визначений порядок оскарження постанов у справах про такі адміністративні правопорушення. Зокрема, у розділі IV інструкції йдеться про оскарження постанов до вищестоящого податкового органу або суду. Проте інструкція не враховує можливості адміністратив-

ного оскарження відповідно до статті 288 КУпАП, яка передбачає чіткий порядок і строки подачі скарг. Відсутність деталізації або згадок про права осіб на адміністративне оскарження у зазначених строках може суперечити вимогам чинного законодавства щодо захисту прав особи.

Ще одним важливим аспектом у справах про адміністративні правопорушення в сфері оподаткування є стадії провадження.

Так, Іщенко В.В., зазначає, що під стадією адміністративного провадження розуміється підпорядкована загальній меті цього виду провадження відносно самостійна його частина, яка поряд із загальними завданнями має свої, специфічні, властиві лише їй особливості та завдання, які визначають її зміст та функціональне призначення [10, с. 229].

Доктринальною, в юридичній науці є виокремлення наступних стадій адміністративного провадження, зокрема: 1) порушення справи; 2) адміністративне розслідування; 3) розгляд справи та її вирішення; 4) перегляд постанов; 5) виконання постанови. Водночас серед вчених лунають й інші думки, пропонуючи, наприклад, серед стадій провадження у справах про адміністративні правопорушення виділяти ще попереднє адміністративне розслідування, оскарження тощо.

Однак з огляду на сферу дослідження, вважаємо, що найбільш влучним буде поділ на наступні стадії провадження: 1) порушення справи; 2) розгляд справи та її вирішення 3) перегляд або оскарження постанови по справі.

Перший етап (стадія) провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування – порушення справи та адміністративне розслідування. Основним завданням цієї стадії є встановлення факту протиправної поведінки, кваліфікація правопорушення, збір, аналіз та фіксація доказів, оформлення відповідних процесуальних документів по справі уповноваженими посадовими особами податкових органів.

Другий етап – розгляд справи та її вирішення. На цьому етапі з'ясовуються фактичні дані. Розглянувши справу про адміністративне правопорушення, уповноважена посадова особа податкових органів або суд виносить рішення (постанову) по справі.

Після оголошення постанови усім зацікавленим особам настає третя стадія – стадія оскарження постанови по справі. Вона є по суті факультативною, тобто виникає в разі незгоди з результатами розгляду справи особи, щодо якої її винесено, а також потерпілого. Можливість оскарження даними особами постанови є їх правом, а не обов'язком. Наявність процедури оскарження є невід'ємною гарантією законності та судового захисту порушених прав [11, с. 184].

Висновок. Таким чином, можна дійти висновку про те, що провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування – це здійснення, спеціально уповноваженими законом посадовими особами податкових органів, державно-владної діяльності, що проявляється у конкретних діях щодо реалізації і застосування матеріальних адміністративно-правових норм та норм податкового права з метою притягнення до відповідальності винних осіб. Компетенція податкових органів щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення та здійснення відповідних адміністративних проваджень визначена КУпАП та поділяється на повноваження щодо розгляду та винесення постанови по справі, а також на повноваження щодо документального фіксування правопорушення, тобто складання протоколу. Від імені податкових органів розглядати справи про адміністративні правопорушення і накладати адміністративні стягнення мають право керівники податкових органів та їх заступники, уповноважені ними посадові (службові) особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал Т.Б. Поняття, види та принципи провадження у справах про адміністративне правопорушення. *Юридичний науковий електронний журнал*. С. 368–370. № 8/2022. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/83>
2. Параниця С. П. Особливості адміністративного провадження по справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування. *Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: матер. Міжн. наук.-практ. конференції (4–5 червня 2010 р.)*. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Суми, 2010. С. 286–289.
3. Горошко А. А. Органи державної податкової служби України як суб'єкти адміністративної юрисдикції : дис. канд. юрид. наук за спец. : 12.00.07. Національний університет державної податкової служби України. Ірпінь, 2013. 208 с.
4. Мацелик М. О. Адміністративна відповідальність за ухилення від оподаткування: автореф. дис. на здобуття ступ. канд. юр. наук за спец. : 12.00.07 / Національна академія державної податкової служби України. Ірпінь. 2005. 19 с.
5. Бурцева О. В. Шляхи вдосконалення адміністративно-правового забезпечення діяльності митних органів щодо забезпечення прав фізичних осіб під час провадження в справах про порушення митних правил. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 2 (ч. 1). С. 143–148.
6. Калінеску Т. В. Адміністрування податків : навч. посіб. / Т. В. Калінеску, В. О. Корецька-Гармаш, В. В. Демидович. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 290 с.
7. Огороднікова І.І. Особливості провадження по справах про адміністративні правопорушення в сфері оподаткування. *Форум пра-ва*. № 4. 2011.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
9. Про затвердження Інструкції з оформлення податковими органами матеріалів про адміністративні правопорушення: наказ Міністерства фінансів України від 02 липня 2016 року № 566 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1046-16#Text>
10. Іщенко В. В. Стадії провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері оподаткування : сучасні доктринальні підходи. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 2011. № 2(21). С. 229.
11. Фазикош О. В. Поняття та сутність провадження у справах про адміністративні правопорушення. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2012. № 18. С. 183–185.

ДОКУМЕНТОЛОГІЯ У СИЛАХ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПРАВОВУ РОБОТУ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ТА ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ

DOCUMENTATION IN THE SECURITY AND DEFENSE FORCES AND ITS IMPACT ON THE LEGAL WORK OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES AND MILITARY FORMATIONS

Рибицька О.М., викладач кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Фівкін П.М., начальник кафедри права Національної безпеки та правової роботи
Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті автори шляхом аналізу чинного українського законодавства, яке регулює питання національної безпеки та оборони, зазначають, що до сил безпеки і сил оборони входять Національна гвардія України та Державна прикордонна служба України. По-друге, досліджують поняття та складові терміну документологія як у вузькому, так і у широкому сенсі, пропонують власне тлумачення. Наводять визначення «документ – матеріальний об'єкт з інформацією, закріпленою створеним людиною способом для її передачі в часі й просторі», яке затверджено Міжнародною організацією по стандартизації (ІСО). По-третє аналізують Інструкцію з діловодства в Державній прикордонній службі України: затверджено наказом Адміністрації державної прикордонної служби України від 21.12.2020 № 144 та Інструкцію з документування управлінської інформації та організації роботи з документами в Національній гвардії України в паперовій формі: затверджено наказом командувача Національної гвардії України від 30.11.2020 № 511. Автори за результатами синтезу нормативно-правових актів на предмет зрозумілості, повноти викладу, наявності зразків управлінських документів, зразків документації, яка повинна вестись військовою частиною під час дії особливого правового режиму воєнного стану та під час стану війни, відмічають позитивні та негативні аспекти вищезазначених Інструкцій. Досліджують поняття та основні завдання правової роботи в правоохоронних органах та військових формуваннях, зазначають основних виконавців. По-четверте, демонструють взаємодію, взаємозв'язок та вплив документології в силах безпеки і оборони на здійснення правової роботи в правоохоронних органах та військових формуваннях. У висновках автори пропонують розробити єдину універсальну «Інструкцію з документології в силах безпеки і оборони в паперовій та електронній формі» на період дії особливого правового режиму воєнного стану та стану війни, з додатками, які б містили зразки всіх необхідних управлінських та розпорядчих документів. Що у свою чергу сприяло б ефективнішому здійсненню правової роботи у правоохоронних органах та військових формуваннях.

Ключові слова: документологія, сили безпеки, сили оборони, правова робота у правоохоронних органах та військових формуваннях, воєнний стан.

In the article, the authors, through an analysis of the current Ukrainian legislation regulating the issues of national security and defense, note that the security and defense forces include the National Guard of Ukraine and the State Border Service of Ukraine. Secondly, they examine the concept and components of documentology in both a narrow and a broad sense and offer their interpretation. They define «document – a material object with information fixed by a man-made method for its transmission in time and space», which was approved by the International Organization for Standardization (ISO). Thirdly, they analyze the Instruction on office management in the State Border Service of Ukraine: approved by the order of the Administration of the State Border Service of Ukraine dated 21.12.2020 No. 144 and the Instruction on documenting management information and organizing work with documents in the National Guard of Ukraine in paper form: approved by order of the Commander of the National Guard of Ukraine dated 30.11.2020 No. 511. Based on the results of the synthesis of regulatory legal acts for clarity, completeness of presentation, availability of samples of management documents, and samples of documentation that must be maintained by a military unit during the special legal regime of martial law and a state of war, the authors note the positive and negative aspects of the above Instructions. They study the concept and main tasks of legal work in law enforcement agencies and military formations and indicate the main performers. Fourth, they demonstrate the interaction, interconnection, and influence of documentology in the security and defense forces on the implementation of legal work in law enforcement agencies and military formations. In the conclusions, the authors propose to develop a single universal «Instruction on documentology in the security and defense forces in paper and electronic form» for the period of the special legal regime of martial law and a state of war, with annexes that would contain samples of all necessary administrative and administrative documents. This would contribute to a more effective implementation of legal work in law enforcement agencies and military formations.

Key words: documentology, security forces, defense forces, legal work in law enforcement agencies and military formations, martial law.

Глобалізаційні процеси, нові виклики та загрози, війна на сході України з 2014 року, все це та багато іншого внесло свої корективи та змінило загальноприйняте світосприйняття не лише громадян України, але і всього світу. Ці зміни торкнулись не лише суспільного, політичного, громадського життя, але і вплинули на зміну вектору розвитку держави, що в свою чергу посприяло прийняттю нових законодавчих актів. Таким чином Закон України «Про національну безпеку України», що був прийнятий 21 червня 2018 року, та який прийшов на зміну Закону України «Про основи національної безпеки України», що був прийнятий ще у 2003 році, значно розширив понятійно-категоріальний апарат та у ст. 1 визначення термінів наводить тлумачення таких понять як «сектор безпеки і оборони» – система органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями,

сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загрози, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України; «сили безпеки» – правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, сили цивільного захисту та інші органи, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України; «сили оборони» – Збройні Сили України, а також інші утворені відповідно до законів України військові формування, правоохоронні та розвідувальні органи, органи спеціального призначення з правоохоронними функціями, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення оборони держави [1]. Для порівняння Закон України «Про основи націо-

нальної безпеки України» оперував лише поняттям воєнної організації держави і визначав її, як сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз [2]. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національну гвардію України», Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій [3]. Згідно із ст. 1 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» на Державну прикордонну службу України покладаяться завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її прилеглий зоні та виключній (морській) економічній зоні. Державна прикордонна служба України є правоохоронним органом спеціального призначення [4]. Аналізуючи положення вищезазначеного національного законодавства України необхідно зробити висновок, що Національна гвардія України та Державна прикордонна служба України не лише входять до складу сил безпеки і оборони, але є суб'єктами забезпечення національної безпеки та оборони держави. Особливо актуальними є питання документування в вищезазначених державних формуваннях та його вплив на правову роботу правоохоронних органів та військових формувань.

Документологія в нашому розумінні складається з двох елементів, а саме документування та діловодства. Документування – це створення, розробка, виготовлення документа за допомогою різних методів, способів і засобів фіксування інформації на матеріальному носії. Згідно зі ст. 27 Закону України «Про інформацію» документ – матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі [5]. Окрім зазначеного поняття, в Україні були офіційно прийняті три визначення терміну «документ» з подальшими змінами та доповненнями за (ДСТУ):

1. ДСТУ 2392-94. Документ І. Записана інформація, яка може розглядатися як одиниця в процесі здійснення інформаційної діяльності.

2. ДСТУ 3017-95. Документ ІІ. Матеріальний об'єкт з інформацією, закріпленою створеним людиною способом для її передачі в часі та просторі.

3. ДСТУ 2732-94. Документ ІІІ. Матеріальний об'єкт, який містить в закріпленому вигляді інформацію, оформлений встановленим порядком і який має відповідно діючого законодавства правове значення.

«Словник української мови» надає наступні значення поняття «документ»: 1) Діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на щонебудь, служить доказом чого-небудь. // Все те, що підтверджує що-небудь. 2) Письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу. 3) Письмовий твір, грамота, рисунок і т. ін. як свідчення про щось історичне, важливе» [6, с. 356]. Кожне з вищезазначених тлумачень поняття «документ» має право на існування, однак важливим для документування в силах безпеки і оборони під час дії особливого правового режиму воєнного стану є те, що «документ» має бути носієм юридично-значущої інформації, який підтверджує право або зобов'язує до виконання обов'язку.

Переходячи до другого елементу документування слід відмітити, що його можна розглядати у вузькому та широкому значенні. У вузькому діловодство – це приймання вхідної документації, кореспонденції, її реєстрація у журналах та книгах, розподіл документів і доведення їх до виконавців, а також оформлення і відправка вихідних документів, кореспонденції, архівне зберігання документів. У широкому значенні вищезазначені процеси мають свої розгалуження та юридичну деталізацію. У діловодстві застосовується наступне визначення «документа» – це матеріальний об'єкт з інформацією, закріпленою створеним людиною способом для її передачі в часі й просторі». Таке тлумачення розроблено й затверджено Міжнародною організацією по стандартизації (ІСО) з участю Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій, і Міжнародної федерації документації, Міжнародної ради по архівам, Міжнародної організації з інтелектуальної власності. Відповідно до стандарту ІСО, інформація може бути записана у будь-який спосіб фіксування будь-яких відомостей, тобто за допомогою не тільки знаків письма, а й зображення, звуку тощо. Таке визначення дозволяє зарахувати до документів всі матеріальні об'єкти, які можна використати для передачі інформації в суспільстві. Отже на нашу думку, «документологія в силах безпеки і оборони – це процес передачі інформації шляхом створення юридичного значущого носія (документу), його прийняття опрацювання, виконання та архівне зберігання за потреби».

Досліджуючи нормативно-правові акти, які регулюють питання документології в Національній гвардії України та Державній прикордонній службі України, слід звернути увагу на такі підзаконні акти як Інструкція з діловодства в Державній прикордонній службі України: затверджено наказом Адміністрації державної прикордонної служби України від 21.12.2020 № 144, яка встановлює вимоги щодо документування управлінської інформації та організації роботи з документами, створеними в паперовій та електронній формах в Адміністрації Державної прикордонної служби України, а також її розвідувальному органі, регіональних управліннях, органах охорони державного кордону та забезпечення, загонах морської охорони, навчальних закладах, підрозділах спеціального призначення; загальні правила здійснення моніторингу стану виконання управлінських рішень [7] та Інструкція з документування управлінської інформації та організації роботи з документами в Національній гвардії України в паперовій формі: затверджено наказом командувача Національної гвардії України від 30.11.2020 № 511, яка встановлює вимоги щодо документування управлінської інформації та організації роботи з документами створеними в паперовій формі, у Головному управлінні Національної гвардії України та оперативно-територіальних об'єднаннях, з'єднаннях, військових частинах (підрозділах), вищих військових навчальних закладах, навчальних військових частинах (центрах), базах, закладах охорони здоров'я та установах безпосереднього підпорядкування, включаючи їх підготовку, реєстрацію, облік і контроль за виконанням [8]. Проаналізувавши вищезазначені нормативно-правові акти на предмет зрозумілості, повноти викладу, наявності зразків управлінських документів, зразків документації, яка повинна вестись військовою частиною під час дії особливого правового режиму воєнного стану та під час стану війни, ми вважаємо за необхідне відмітити як позитивні аспекти, так і негативні. Інструкція з діловодства в Державній прикордонній службі України від 21.12.2020 № 144 так як і Інструкція з документування управлінської інформації та організації роботи з документами в Національній гвардії України в паперовій формі мають чітку структуру та розділи, нормативні положення викладені зрозуміло та без двоякого тлумачення, наведені деякі приклади оформлення службової документації. Проте слід звернути увагу, що обидві вищезазначені

Інструкції були затверджені і введені в дію до повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року не надавали зразків «бойових» документів, таких як бойове розпорядження, бойовий наказ, журнал ведення бойових дій. Відсутність вищеперерахованих зразків розпорядчих документів ускладнює здійснення правової роботи військовими юристами Національної гвардії України та Державної прикордонної служби України. Правова робота у правоохоронних органах та військових формуваннях розглядається нами як діяльність службових осіб органів військового управління, фахівців юридичної служби, усього особового складу військової частини щодо забезпечення законності, правопорядку, військової дисципліни, найбільш повної реалізації прав та виконання покладених обов'язків, захисту інтересів органів військового управління за допомогою та з використанням правових засобів. Основними завданнями юридичної служби є: організація правової роботи, спрямованої на правильне застосування, неухильне дотримання та запобігання невиконанню вимог законодавства, інших нормативних актів військовою частиною, її посадовими особами під час виконання покладених на них завдань і функціональних обов'язків; здійснення контролю за відповідністю законодавству України, проєктів документів, що подаються на підпис командирів військової частини та інше. Аналізуючи вищезазначене прослідковується тісний зв'язок між документологією у силах безпеки і оборони та правовою роботою, яка здійснюється у правоохоронних органах та військових формуваннях. Застарілі інструкції, які не відповідають вимогам сьогодення, відсутність зразків оформлення, структури, розпорядчих документів ускладнюють не лише юридичну правильність тлумачення документу, але і породжують суперечки, юридичні спори та сприяють позовній діяльності. Як відомо однією із підстав для виплати бойової винагороди військовослужбовцю є довідка (про підтвердження періодів для виплати додаткової винагороди), яка видається на основі бойового розпорядження про залучення певного військовос-

лужбовця або групи військовослужбовців до виконання бойових завдань, яке перед тим як потрапити на підпис до командира військової частини має бути перевірене на відповідність нормам національного законодавства військовим юристом, начальником групи персоналу, який відповідає за оформлення документу. У разі порушення форми та змісту документу, недотриманні приписів нормативно-правових актів, документ буде вважатись складеним з порушенням вимог чинного законодавства та не буде мати юридичної сили. Важливість правильного відпрацювання документів впливає не лише на грошове забезпечення військовослужбовців, але і на забезпечення їх права на соціальні гарантії від держави.

Підсумовуючи вищезазначене, слід дійти висновку, що документологія в силах безпеки і оборони безпосередньо впливає на правову роботу у правоохоронних органах та військових формуваннях. Окрім цього зважаючи на те, що Збройні Сили України, Національна гвардія України, Державна прикордонна служба України та інші правоохоронні органи та військові формування входять до сектору безпеки і оборони, а саме є силами безпеки і силами оборони, на нашу думку було б доцільно створити робочу групу з представників вищезазначених структур задля розробки єдиної універсальної «Інструкції з документології в силах безпеки і оборони в паперовій та електронній формі» на період дії особливого правового режиму воєнного стану та стану війни, з додатками, які б містили зразки всіх необхідних управлінських, розпорядчих, «бойових» документів, та яка б була б легкою і зрозумілою у користуванні як військовим юристам так і офіцерам кадрових органів. На підтримку вищевикладеного, доречно підмітити, що Національна гвардія України та Державна прикордонна служба України підпорядковуються одному і тому ж центральному органу виконавчої влади, а саме Міністерству внутрішніх справ України. Що у свою чергу позитивно вплинуло б на співпрацю внутрішньо-підпорядкованих органів Міністерства між собою, та з іншими представниками сил безпеки та сил оборони.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018. № 2469-VIII. Дата оновлення: 09.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>. (дата звернення 15.11.2024).
2. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. Втратив чинність 08.07.2018, підстава – 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>
3. Про Національну гвардію України: Закон України від 13.03.2014 № 876-VII. Дата оновлення: 27.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text> (дата звернення 16.11.2024).
4. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. Дата оновлення: 02.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text> (дата звернення 16.11.2024).
5. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 (Відом. Верхов. Ради України. 1992. № 48. С. 650).
6. Словник української мови: в 11 т. І.К. Білодід (гол. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2. С. 356.
7. Інструкція з діловодства в Державній прикордонній службі України: затверджено наказом Адміністрації державної прикордонної служби України від 21.12. 2020 № 144.
8. Інструкція з документування управлінської інформації та організації роботи з документами в Національній гвардії України в паперовій формі: затверджено наказом командувача Національної гвардії України від 30.11.2020 № 511.

ДЕЯКІ ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ОСНОВНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО НАГЛЯДУ (КОНТРОЛЮ) У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ»

SOME PROPOSALS FOR IMPROVING THE PROVISIONS OF THE LAW OF UKRAINE “ON THE BASIC PRINCIPLES OF STATE SUPERVISION (CONTROL) IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY”

Світличний В.А., аспірант кафедри адміністративного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню сучасних положень Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» на предмет їх ефективності та відповідності реальному стану контрольно-наглядових відносин у господарській царині. На основі аналізу правозастосовної і судової практики доведено існування ряду прогалин у чинній редакції Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» які дозволяють керівництву суб'єктів господарювання на законних підставах уникати проведення планових та позапланових перевірок і як наслідок – юридичних наслідків за порушення норм чинного законодавства в сфері господарської діяльності. Зокрема, в ході дослідження виявлена недосконалість існуючого механізму обігу інформацією між суб'єктами складання річних планів, їх строків та механізмів оприлюднення. Обґрунтовано, що відсутність вказівки на прямиї обов'язок керівника суб'єкта господарювання бути присутнім на об'єкті, що підлягає плановій або позаплановій перевірці, є прогалиною, адже фактично створює ситуацію за якою якщо керівник відсутній на робочому місці (об'єкті перевірки) у робочий час перед початком здійснення перевірки (свідомо залишає своє робоче місце, не залишивши замість себе уповноваженого представника), то проведення заходів контролю неможливо здійснити без порушення процедури перевірки, що може бути визнано як перевищення владних повноважень з боку посадових осіб контролюючого органу та привести до оскарження результатів перевірки у суді із винесення рішень на користь суб'єктів господарювання. Наголошено і на недосконалості сучасної процедури (порядку) надсилання письмових повідомлень суб'єктам господарювання про проведення планових заходів в частині належності визнання їх отримання. Виявлено інші недоліки Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» та запропоноване авторські пропозиції по їх усуненню.

Ключові слова: державний контроль, законодавство, планова і позапланова перевірка, суб'єкт господарювання, господарська діяльність.

The article is devoted to the study of the current provisions of the law of Ukraine “On the basic principles of state supervision (control) in the sphere of economic activity” for their effectiveness and compliance with the real state of control and supervisory relations in the economic sphere. Based on the analysis of law enforcement and judicial practice, the existence of a number of gaps in the current version of the law of Ukraine “on the basic principles of state supervision (control) in the sphere of economic activity” is proved, which allow the management of business entities to legally avoid conducting planned and unscheduled inspections and, as a result, legal consequences for violating the norms of current legislation in the field of economic activity. In particular, the study revealed the imperfection of the existing mechanism for information circulation between subjects of drawing up annual plans, their terms and mechanisms of publication. It is proved that the absence of an indication of the direct obligation of the head of the business entity to be present at the object that is subject to scheduled or unscheduled inspection is a gap, because in fact it creates a situation in which if the head is absent from the workplace (object of inspection) during working hours before the start of the inspection (without leaving an authorized representative in his place), then the control measures cannot be carried out without violating the verification procedure, which can be recognized as an excess of power on the part of the officials of the controlling body and lead to an appeal against the results of the inspection in the court for making decisions in favor of business entities. The imperfection of the modern procedure (procedure) for sending written notifications to business entities about the implementation of planned measures in terms of belonging to the recognition of their receipt is also noted. Other shortcomings of the law of Ukraine “On basic principles of state supervision (control) in the sphere of economic activity” have been identified.

Key words: state control, legislation, planned and unscheduled inspection, business entity, economic activity.

Як відомо, набуття незалежності України супроводжувала зміна суспільно-економічної формації. Перехід від соціалістичної моделі до капіталістичної об'єктивним чином виступив спусковим гачком початку тектонічних перетворень у системі правового регулювання різних сфер суспільних відносин і особливо сфери господарювання. Відповідні трансформаційні процеси в країні, розпочаті ще у 90-х роках минулого століття, призвели не лише до прийняття величезної кількості нормативних документів, формування якісно нової системи органів державної влади, впровадження ринкових інститутів та введення інших новел які стали невід'ємними атрибутами процесу «перебудови». Фактично можна говорити про повну реорганізацію функцій держави як регулятора економічних відносин за тих часів. І хоча процес розбудови в країні ринкової економіки слід вважати завершеним, законодавчі основи регулювання господарської діяльності і вітчизняна модель державного контролю у відповідній царині, в ході всього періоду української державності, продовжували трансформуватися. Події 2014 року призвели до переорієнтації вектору розвитку України, ознаменовавши

новий етап кардинальних трансформацій у процесі адміністрування пов'язаних із реалізацією стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі. Маховик реформ було запущено у новому напрямі.

Вже ставши перманентним вітчизняний реформаційний процес нормативно-правового регулювання державного контролю у сфері господарської діяльності, безумовно, не проходив без помилок. «Поспішаючи» увести у національну площину засади державного контролю (подібне ми спостерігаємо й в інших сферах правового регулювання), який ефективно діяв на Заході, нерідко не рахували особливості економічної і соціокультурної дійсності в країні, завдяки чому, на нашу думку, така оптимізація так і не призвела до очікуваного результату. Україна досі не в ЄС, а перспективи економічного зростання викликають занепокоєння, особливо сьогодні, за наявності військового конфлікту на території нашої країни.

Навряд чи хто заперечить: реагування державою на виклики часу відбувається в рамках сучасного стану і пов'язано із змінами в правовому полі, що регулює ту

або іншу царину суспільних відносин. Зважаючи на те, що саме від якості системи нормативно-правової бази України напряду залежить результативність реалізації економічної політики держави, переконані, що висвітлення проблематики сучасного стану нормативно-правового регулювання державного контролю у сфері господарської діяльності, а також питань, пов'язаних із її оптимізацією, стає нагальною потребою. Безумовно, на рівні однієї статті не можливо охопити усі прогалини сучасного законодавства, тому в рамках відповідної публікації ми зосередимо увагу лише на положеннях Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», як одного з основних нормативних документів регламентуючих порядок реалізації державного контролю у сфері господарської діяльності.

Перше, на чому необхідно зосередити увагу, – це *недоосконалість існуючого механізму обігу інформацією між суб'єктами складання річних планів, їх строків та механізмів оприлюднення*, який у сучасному вигляді, за нашим переконанням, формує сприятливу середу для уникнення суб'єктами господарювання юридичних наслідків за порушення норм чинного законодавства в сфері господарської діяльності.

Так, згідно ч. 1 ст. 5 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності»: «Планові заходи здійснюються відповідно до річних планів, що затверджуються органом державного нагляду (контролю) *не пізніше 1 грудня року*, що передує плановому. Внесення змін до річних планів здійснення заходів державного нагляду (контролю) не допускається, крім випадків зміни найменування суб'єкта господарювання та виправлення технічних помилок» [1]. Також, Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» у п. 8, ч. 1, ст. 5 встановлює: «Органи державного нагляду (контролю) щороку визначають перелік суб'єктів господарювання, які підлягають плановим заходам державного нагляду (контролю) у плановому періоді, та не пізніше *15 жовтня року*, що передує плановому, забезпечують внесення відомостей про таких суб'єктів господарювання до інтегрованої автоматизованої системи державного нагляду (контролю) для автоматичного виявлення нею суб'єктів господарювання, які підлягають комплексним плановим заходам державного нагляду (контролю)» [1].

Нагадаємо, проект плану здійснення комплексних заходів державного нагляду (контролю) формується інтегрованою автоматизованою системою державного нагляду (контролю) (див. п. 10, ч. 1, ст. 5) [1], а у разі виникнення потреби у внесенні змін до сформованого проекту плану здійснення комплексних заходів державного нагляду (контролю) щодо узгоджених між органами державного нагляду (контролю) інших дат початку та строків здійснення комплексних планових заходів державного нагляду (контролю) звертаються письмово з відповідними пропозиціями *не пізніше 1 листопада року*, що передує плановому, до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну регуляторну політику, політику з питань нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, який має право вносити такі зміни до інтегрованої автоматизованої системи державного нагляду (контролю) *до 15 листопада року*, що передує плановому (п. 11, ч. 1, ст. 5) [1].

План здійснення комплексних заходів державного нагляду (контролю) на відповідний плановий період *для всіх органів державного нагляду (контролю) затверджує центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну регуляторну політику, політику з питань нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, ліцензування та дозвільної системи у сфері господарської діяльності та дерегуляції господарської діяльності, оприлюднює на своєму офіційному веб-сайті та вносить відомості до інтегрованої автоматизованої системи державного нагляду*

(контролю) *до 15 листопада року*, що передує плановому (див. п. 12 ч. 1, ст. 5) [1]. Річні плани здійснення планових заходів державного нагляду (контролю) на відповідний плановий період з урахуванням узгоджених дат початку та строків здійснення визначених у плані здійснення комплексних заходів державного нагляду (контролю) *затверджують органи державного (нагляду) контролю, оприлюднюють на своїх офіційних веб-сайтах та вносять відомості до інтегрованої автоматизованої системи державного нагляду (контролю) до 1 грудня року*, що передує плановому (п. 13 ч. 1, ст. 5) [1].

Як бачимо, сучасний механізм взаємодії центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну регуляторну політику, політику з питань нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності, ліцензування та дозвільної системи у сфері господарської діяльності та дерегуляції господарської діяльності із іншими органами державного контролю в контексті внесення змін до річних планів «на місцях», на практиці призводить до, що керівники суб'єктів господарювання можуть і користуються такими *законними* способами уникнення від проведення контрольних заходів як: зміна назви суб'єкта господарювання, місцезнаходження суб'єкта господарювання та його відокремлених підрозділів або припинення (в тому числі в результаті її ліквідації).

За нашим поглядом, для унеможливлення уникнення перевірок, і як наслідок юридичної відповідальності з боку суб'єктів господарювання, слід запровадити зміни до чинного законодавства, що регулює порядок державної реєстрації юридичних осіб у частині зобов'язань посадових осіб органів державної реєстрації при виконанні реєстраційних дій пов'язаних із зміною назви (перейменуванням) юридичної особи, припиненням (в тому числі в результаті її ліквідації), злиттям, зміні місцезнаходження юридичної особи та її відокремлених підрозділів. Зокрема, пропонуємо запровадити обов'язкове повідомлення з боку державного реєстратора органів державного контролю (нагляду) у разі виявлення факту необхідності внесення змін до річних планів планових перевірок опублікованих на офіційних веб-сайтах органів нагляду (контролю) по відношенню до суб'єкту господарювання, що звернувся за реєстраційними послугами з метою додержання принципів правонаступництва суб'єкту господарювання і неперервності здійснення державного контролю. Взагалі, ми відстоюємо позицію всебічного впровадження «каскадного» принципу внесення змін в ході обміну інформацією між органами виконавчої влади як центрального, так місцевого рівнів. Вважаємо, такий крок цілком доречним для підвищення ефективності реалізації контрольних, моніторингових та інших державно-управлінських заходів.

Також окремо загостримо увагу і про необхідність внесення змін до п. 1, ч. 4, ст. 6 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» стосовно збільшення строків здійснення позапланового заходу щодо суб'єктів малого підприємництва – *з двох до п'яти робочих днів* (див. [1]). За нашим переконанням, довготривалий час отримання різних дозвільних документів, що стосуються складання та подачі відповідних позовів до адміністративного суду за наявності підстав для повного або часткового зупинення виробництва (виготовлення), реалізації продукції, виконання робіт, надання послуг формування та саме отримання рішення адміністративного суду призводить до того, що якщо об'єкт нагляду (контролю) знаходиться за межами міста в області, то час отримання дозвільних документів збільшується у рази. За таких умов, отримання всебічних, повних, об'єктивних, неупереджених результатів перевірки з їх подальшою реалізацією видаються технічно неможливими у терміни встановлені сучасною нормою Закону України «Про основні засади державного

нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», що приведена вище.

Ще однією проблемою сучасного законодавства про державний контроль за дотримання прав споживачів, якістю і безпекою продуктів і послуг, що одночасно стосується усієї системи державного контролю у сфері господарської діяльності, за нашим поглядом, є *систематичне уникнення юридичних наслідків державного контролю з боку керівників суб'єктів господарювання через залишення у робочий час місця ведення господарської діяльності, не залишаючи при цьому замість себе уповноваженого представника перед початком здійснення перевірки*, про що свідчить аналіз практики проведення планових та позапланових перевірок органами владних повноважень і судова практика [див. 2, 3].

Відповідний «інструмент уникнення» перевірок надає сучасна редакція ряду нормативних положень Закону України «Про основні засади державного нагляду контролю у сфері господарської діяльності». Зокрема, у п. 5, ч. 1, ст. 6 зазначено: «...перед початком здійснення позапланового заходу державного нагляду (контролю) посадові особи територіального органу державного нагляду (контролю) зобов'язані пред'явити керівнику чи уповноваженій особі суб'єкта господарювання – юридичної особи, її відокремленого підрозділу, фізичній особі – підприємцю або уповноваженій ним особі, крім документів, передбачених цим Законом, додатково копію погодження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у відповідній сфері державного нагляду (контролю), або відповідного державного колегіального органу на проведення такої перевірки. Суб'єкти господарювання мають право не допускати посадових осіб територіального органу державного нагляду (контролю) до здійснення заходів державного нагляду (контролю), якщо вони не пред'явили документи, передбачені цим абзацом» [1]. Відповідно до ч. 5, ст. 7 контролюючі органи: «Перед початком здійснення заходу посадові особи органу державного нагляду (контролю) зобов'язані пред'явити керівнику суб'єкта господарювання – юридичної особи, її відокремленого підрозділу або уповноваженій ним особі (фізичній особі – підприємцю або уповноваженій ним особі) посвідчення (направлення) та службове посвідчення, що засвідчує посадову особу органу державного нагляду (контролю), і надати суб'єкту господарювання копію посвідчення (направлення)» [1]. Ч. 11, ст. 4: «Плановий чи позаплановий захід щодо суб'єкта господарювання – юридичної особи має здійснюватися у присутності керівника або особи, уповноваженої керівником. Плановий чи позаплановий захід щодо фізичної особи – підприємця має здійснюватися за його присутності або за присутності уповноваженої ним особи». Згідно ч. 3, ст. 6 Закону України «Про основні засади державного нагляду контролю у сфері господарської діяльності»: «Суб'єкт господарювання повинен ознайомитися з підставою проведення позапланового заходу з наданням йому копії відповідного посвідчення (направлення) на проведення заходу державного нагляду (контролю)» [1].

Вище наведені вимоги до органів державного контролю за відсутності вказівки на *прямий обов'язок керівника суб'єкта господарювання бути присутнім на об'єкті*, що підлягає плановій або позаплановій перевірці фактично створює ситуацію за якою якщо керівник відсутній на робочому місці (об'єкті перевірки) у робочий час перед початком здійснення перевірки та не залишив замість себе уповноваженого представника, то проведення заходів контролю неможливо здійснити без порушення процедури перевірки, що може бути визнано як перевищення владних повноважень з боку посадових осіб контролюючого органу та оскарження результатів перевірки у суді із винесення рішень на користь суб'єктів господарювання, що унеможливило здійснювати державний нагляд (конт-

роль) якісно, підриває авторитет та ставить під сумнів компетентність співробітників контролюючих органів.

Безумовно, сучасна конструкція окремих законодавчих положень повинна бути виправлена. Розв'язання означеної проблеми ми бачимо у необхідності внесення змін до законодавства шляхом встановлення *прямої вказівки на обов'язок керівництва суб'єкту господарювання залишати у робочий час уповноваженого представника за своєї відсутності та визнати, що така відсутність не є підставою для не допущення посадових осіб органу державного контролю (нагляду) до проведення заходів державного контролю (нагляду)*. Вважаємо, що відсутність прямої норми в законодавстві, що подібні дії або бездіяльність є не допуском посадових осіб органу державного нагляду (контролю) до здійснення державного нагляду (контролю) (тобто, порушенням ч. 2 ст. 11 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності»), самі по собі і створюють можливість зловживання правом «відсутності» суб'єкту, що перевіряється на практиці. А отже, пропонуємо доповнити ч. 5, ст. 7 Закону України «Про основні засади державного нагляду контролю у сфері господарської діяльності» пунктом 4 наступного змісту: «*Відсутність керівника суб'єкту господарювання або уповноваженої ним особи суб'єкта господарювання – юридичної особи, її відокремленого підрозділу, фізичній особі – підприємцю або уповноваженій ним особі перед початком здійснення планового чи позапланового заходу державного нагляду (контролю), не є підставою для не допущення посадових осіб органу державного нагляду (контролю) до здійснення заходу, якщо процедура повідомлення суб'єкту господарювання про проведення планового або позапланового заходу державного нагляду (контролю) була виконана відповідно до вимог цього Закону*».

Крім зазначеного, вважаємо за доцільне внесення відповідних корегувань до п. 1 ч. 3 ст. 6 Закону України «Про основні засади державного нагляду контролю у сфері господарської діяльності», яка повинна вказувати на можливість залишення замість керівника уповноваженого ним представника на місці суб'єкту господарювання, що перевіряється. Зокрема, пропонуємо викласти відповідну норму наступним чином: «*Суб'єкт господарювання або уповноважений представник повинен ознайомитися з підставою проведення позапланового заходу та отримати копію відповідного посвідчення (направлення) на проведення заходу державного нагляду (контролю)*».

Ще однією проблемою в сучасному механізмі реалізації державного контролю у сфері господарської діяльності, що пов'язана із попередньою, є недоліки в процедурі (порядку) надсилання письмових повідомлень суб'єктам господарювання про проведення планових заходів в частині належності їх отримання. Так, п. 1, ч. 4, ст. 5 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» встановлено: «*Органи державного нагляду (контролю) здійснюють планові заходи з державного нагляду (контролю) за умови письмового повідомлення суб'єкта господарювання про проведення планового заходу не пізніше як за десять днів до дня здійснення цього заходу*» [1], а згідно п. 4, ч. 4, ст. 5: «*Суб'єкт господарювання має право не допускати посадову особу органу державного нагляду (контролю) до здійснення планового заходу в разі недержання повідомлення про здійснення планового заходу*» [1].

Основна проблема тут, як нам вбачається, полягає у тому, що суб'єкт господарювання заздалегідь володіючи інформацією (через *веб-сайти* органів державного нагляду (контролю) щодо річного плану проведення перевірок), *умисно ігнорує (не одержує)* повідомлення органів державного нагляду (контролю) про заплановані заходи з державного нагляду (контролю) про здійснення планового заходу, яке згідно п. 3, ч. 4, ст. 5 Закону України «Про

основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності»: «...*надсилається рекомендованим листом* та/або за допомогою електронного зв'язку (у тому числі через електронний кабінет чи іншу інформаційну систему, користувачами якої є відповідний орган державного нагляду (контролю) та суб'єкт господарювання, який ним перевіряється) або вручається особисто під розписку керівнику чи уповноваженій особі суб'єкта господарювання – юридичної особи, її відокремленого підрозділу, фізичній особі – підприємцю або уповноваженій ним особі» [1]. Тобто, фактично складається ситуація за якою недержання суб'єктом господарювання повідомлення про здійснення планового заходу через засоби поштового зв'язку (за умови відсутності інших способів повідомлення) згідно чинним п. 4, ч. 4, ст. 5 дають право суб'єкту господарювання *не допускати посадову особу* органу державного нагляду (контролю) *до здійснення планового заходу або взагалі можливість ігнорувати проведення планової перевірки шляхом припинення діяльності суб'єкта господарювання на час перевірки*. І подібні випадки на практиці не є поодинокими. Безумовно, такий стан речей є недопустимим.

Вирішення складеної проблеми, за нашим переконанням, полягає у площині розширення законних інструментів підтвердження отримання повідомлення суб'єктами господарювання, що є в арсеналі органів державного контролю (нагляду). Зокрема, пропонуємо внесення наступних корегувань до Закону України «Про основні

засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності»:

1) у п. 3, ч. 4, ст. 5 слова «Повідомлення надсилається рекомендованим листом» замінити словами «Повідомлення надсилається засобами поштового зв'язку рекомендованим поштовим відправленням на адресу місця реєстрації суб'єкта господарювання з описом вкладення та з повідомленням про вручення»;

2) доповнити ст. 5 ч. 4⁻¹: «Належним підтвердженням повідомлення про проведення планового заходу органами державного нагляду (контролю) є:

а) у разі вручення письмового повідомлення – особистий підпис про отримання повідомлення, відеозапис вручення повідомлення або ознайомлення з її змістом, у тому числі відеозапис відмови керівника чи уповноваженої ним особи від отримання повідомлення під розписку, а також відеозапис відмови керівника або уповноваженої ним особи суб'єкта господарювання у спілкуванні з особою, уповноваженою вручати письмові повідомлення;

б) у разі надсилання письмового повідомлення засобами поштового зв'язку:

– день отримання такого поштового відправлення особою, що підтверджується інформацією та/або документами від поштового оператора;

– день проставлення у поштовому повідомленні відмітки про відмову отримати поштове відправлення чи день проставлення відмітки про відсутність керівника або уповноваженої особи за адресою місця реєстрації суб'єкта господарювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 № 877-V. // *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 29. Ст. 389. (дата звернення – 19.11.2024).
2. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 25 квітня 2024 року за справою № 520/4034/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118630528> (дата звернення – 19.11.2024).
3. Рішення Київського окружного адміністративного суду від 25 листопада 2021 року за справою № 320/4748/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101446130> (дата звернення – 19.11.2024).

ПРАВО НА ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ В АСПЕКТІ ДОТРИМАННЯ СТАНДАРТУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

RIGHT TO PUBLIC SERVICE IN TERMS OF COMPLIANCE WITH THE GENDER EQUALITY STANDARD

Смірнова А.О., адвокатка,
аспірантка кафедри адміністративного права
Запорізький національний університет

Актуальність. У сучасній Україні, яка прагне інтегруватися в європейський простір, питання дотримання принципу ґендерної рівності, як однієї зі складових не лише права на державну службу, а й загальнолюдських прав, набуває все більшої гостроти. Це не тільки вимога міжнародних стандартів, а й необхідний крок для побудови справедливого та демократичного суспільства. Рівна участь жінок і чоловіків у державному управлінні сприяє більш ефективному вирішенню суспільних проблем, підвищенню довіри громадян до влади та зміцненню демократичних цінностей. Навіть у складних умовах воєнного часу забезпечення ґендерної рівності є важливим інструментом для досягнення соціальної стабільності та успішної відбудови країни.

Проте, незважаючи на законодавчі гарантії та багаторічні зусилля НАДС, жінки та чоловіки мають неоднакові можливості для побудови кар'єри в сфері державної служби. Дана стаття присвячена проблематиці дотримання стандарту ґендерної рівності серед державних службовців. В ході написання даної статті автором було визначено термін «стандарт ґендерної рівності» в аспекті державної служби. Автором було проведено нормативно-правовий аналіз стандарту ґендерної рівності, як однієї зі складових права на державну службу в Україні. На підставі проаналізованих статистичних даних, зазначених в звітах КСДС за періоди з 2020 р. по 2024 р., розміщених на сайті НАДСу, автором було виявлено істотний дисбаланс представленості чоловіків і жінок, які займають посади державної служби категорії А та В. Також було виокремлено проблемні питання, які виникають при забезпеченні принципу рівного доступу до державної служби та запропоновано конкретні зміни до законодавства та механізми їх реалізації. Метою статті є визначення та дослідження проблемних питань, які мають негативний вплив на реалізацію стандарту ґендерної рівності в сфері державної служби. А також розробка практичних рекомендацій щодо вдосконалення умов забезпечення ґендерного балансу в сфері державної служби в Україні. Об'єктом роботи є суспільні відносини, що виникають у процесі забезпечення рівного права громадян на державну службу, враховуючи дотримання стандартів ґендерної рівності, які спрямовані на усунення дискримінації та забезпечення рівних можливостей жінок і чоловіків протягом усього періоду проходження державної служби. Предметом роботи, є дотримання стандарту ґендерної рівності при реалізації права громадян на державну службу. В процесі написання роботи, автором було використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, такі як порівняльно-правовий, спеціально-юридичний, експертних оцінок та логічний.

Ключові слова: державна служба, право, ґендерна рівність, законодавство, право на державну службу, принцип, стандарт.

Relevance. In modern Ukraine, which seeks to integrate into the European space, the issue of observing the principle of gender equality, as one of the components of not only the right to public service, but also universal human rights, is becoming increasingly acute. This is not only a requirement of international standards, but also a necessary step to build a just and democratic society. Equal participation of women and men in public administration contributes to a more effective solution of social problems, increasing citizens' confidence in the government and strengthening democratic values. Even in difficult wartime conditions, ensuring gender equality is an important tool for achieving social stability and successfully rebuilding the country.

However, despite legislative guarantees and years of efforts of NAUCS, women and men have different opportunities for building a career in the public service. This article is devoted to the problems of compliance with the standard of gender equality among civil servants. During the writing of this article, the author defined the term «gender equality standard» in the aspect of public service. The author conducted a legal analysis of the gender equality standard as one of the components of the right to public service in Ukraine. Based on the analyzed statistical data indicated in the KSDS reports for the periods from 2020. by 2024, posted on the NAUCS website, the author identified a significant imbalance in the representation of men and women holding positions of the duty service of categories A and V. Also, problematic issues that arise in ensuring the principle of equal access to public service were highlighted and specific changes to the legislation and mechanisms for their implementation were proposed. The article is aimed at identifying and researching problematic issues that have a negative impact on the implementation of the gender equality standard in the public service. As well as the development of practical recommendations for improving the conditions for ensuring gender balance in the field of civil service in Ukraine. The object of the work is public relations arising in the process of ensuring the equal right of citizens to public service, taking into account the observance of gender equality standards, which are aimed at eliminating discrimination and ensuring equal opportunities for women and men throughout the entire period of public service. The subject of the work is the observance of the standard of gender equality in the implementation of the right of citizens to public service. In the process of writing the work, the author used general scientific and special research methods, such as comparative legal, special legal, expert assessments and logical.

Key words: civil service, law, gender equality, legislation, right to public service, principle, standard.

Вступ. Актуальність. Забезпечення ґендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат, є однією з ключових Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, проголошені резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 та викладені в Указі президента України № 722/2019 від 30.09.2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року».

Незважаючи на законодавчі норми, що гарантують рівні права жінок і чоловіків на державній службі, та тривалі зусилля Національного агентства з питань державної служби, реальність свідчить про значні розбіжності у можливостях кар'єрного зростання для представників різних статей. Жінки, як і раніше, стикаються з низкою системних бар'єрів, що обмежують їхній доступ до керів-

них посад та сприяють концентрації чоловіків на вищих рівнях ієрархії. У цій статті здійснюється детальний розгляд питання забезпечення ґендерної рівності серед державних службовців в Україні. Автор проводить всебічний аналіз законодавчих норм, що визначають стандарт ґендерної рівності, як невід'ємну частину права громадян на державну службу. Глибоке дослідження статистичних даних КСДС за останні п'ять років, опублікованих на сайті НАДСу, дозволило автору виявити суттєві відмінності у представленості чоловіків і жінок на керівних посадах державної служби. Крім того, було ідентифіковано ряд перешкод, які ускладнюють забезпечення рівних можливостей для громадян при вступі на державну службу. На основі отриманих результатів автор дослідження пропонує ряд конкретних законодавчих ініціатив та механізмів

їх впровадження для усунення виявлених дисбалансів представленості чоловіків і жінок, які займають посади державної служби категорії А та В.

Метою цієї статті є аналіз існуючих перешкод, які заважають досягненню гендерної рівності на державній службі України, виявлення конкретних проблем, що негативно впливають на представленість жінок і чоловіків на різних рівнях державної влади. На основі цього аналізу будуть розроблені практичні пропозиції, спрямовані на створення рівних можливостей для всіх громадян, незалежно від статі, у сфері державної служби.

Об'єктом роботи є суспільні відносини, що виникають у процесі подолання гендерних стереотипів та усунення дискримінації за ознакою статі при доборі, просуванні по службі, оплаті праці та інших умовах державної служби, з метою забезпечення рівних можливостей для професійного розвитку жінок і чоловіків.

Предмет роботи формує гендерна рівність в контексті реалізації права громадян на державну службу та її вплив на ефективність державного управління.

Виклад основного матеріалу

І. Гендерна рівність, як стандарт права на державну службу

Термін «стандарт» передбачає собою загальноприйнятну модель чогось, визначену ustalеними особливостями, критеріями й вимогами. У зв'язку з чим можна дійти до висновку, що стандарт гендерної рівності через призму державної служби – це загальноприйнята модель, яка проявляється у вигляді сукупності вимог щодо дотримання паритету чоловіків та жінок при реалізації права на державну службу та має на меті викорінення всіх проявів нерівності серед цієї категорії громадян, шляхом здійснення позитивноспрямованих дій.

Дотримання рівності всіх людей, в тому числі за ознакою гендеру закріплені в багатьох міжнародних актах, які були ратифіковані в Україні: Пекінська декларація, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, 1979 рік, Факультативний протокол прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 6 жовтня 1999 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 рік та протоколи до неї, Європейська соціальна хартія (переглянута), Конвенція про права осіб з інвалідністю, 2006 рік, Конвенція Міжнародної організації праці № 156 про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками, Конвенція Міжнародної організації праці № 100 про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності.

Гендерна рівність, як стандарт державної служби представляє собою законодавчо регламентований комплекс заходів, спрямованих на забезпечення рівних прав чоловіків та жінок при реалізації права на державну службу.

Дотримання цього стандарту державної служби є ключовим напрямком в системі реформування сучасної державної служби в Україні.

Гендерна рівність, як стандарт права на державну службу реалізується у стратегіях Національного агентства з питань державної служби та полягає у:

- 1) захисті права громадян на рівний доступ до державної служби;
- 2) забезпеченні дотримання рівних умов проходження державної служби;
- 3) усунення всіх форм та проявів дискримінації за ознакою статі, віку, раси тощо;
- 4) відсутності необґрунтованих переваг окремим категоріям громадян на всіх етапах реалізації права на державну службу.

Рівність конституційних прав і свобод громадян, закріплені в 24 статті Основного Закону України [1]. В Законі

України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (№ 2866-IV 2005 року) визначено поняття гендерна рівність, як рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства [2]. Недотримання гендерної рівності в сфері державної служби, як наслідок має ознаки непрямой дискримінації. Базові фактори недискримінації, які мають дотримуватись в усіх без виключення сферах життєдіяльності визначені в статті 2 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (№ 5207-VI 2012 рік) [3].

Забезпечення рівності громадян України при вступі, проходженні та звільненні з державної служби, незалежно від статі, гарантується Законом України «Про державну службу». Тобто дотримання гендерної рівності є складовою законодавчо закріпленого принципу забезпечення рівного доступу до державної служби.

Гендерна рівність передбачає рівні права для жінок і чоловіків, дівчат і хлопців, а також їх однакову значущість, можливості, обов'язки та участь у всіх сферах суспільного й приватного життя. Так само вона означає рівний доступ жінок і чоловіків до ресурсів та їх розподілу між ними [4, с. 3].

ІІ. Проблеми реалізації права на державну службу в аспекті дотримання стандарту гендерної рівності

Статистичні дані, які збираються НАДС відіграють важливу роль для виявлення нерівності серед представленості чоловіків та жінок на посадах категорій А та В і не тільки. За допомогою вищезазначеного звіту з'явилась можливість додатково збирати та аналізувати дані щодо: віку та статі державних службовців, співвідношення кількості державних службовців чоловіків у відпустці для догляду за дитиною, фактичної кількості державних службовців з інвалідністю, посад державної служби, що виведені за штат та граничну чисельність державних службовців.

Ці статистичні дані дуже важливі для аналізу змін кількісного та якісного складу державних службовців, в тому числі в розрізі гендерної рівності. Адже питання імплементації норм гендерної рівності в сьогодення української держави є дуже важливим напрямом розвитку. У відповідності до європейських стандартів пріоритетним напрямком є дотримання гендерної рівності в усіх сферах державної, регіональної, місцевої політики. Впровадження Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» має забезпечити просування гендерної рівності в українському суспільстві відповідно до «Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року».

Автором здійснено порівняльний аналіз статистичних даних щодо представленості жінок та чоловіків на посадах державної служби категорій А, Б, В за період з ІІ кварталу 2020 року по ІІ квартал 2024 року. На основі проведеного аналізу запропоновані заходи для подолання існуючих проблем та забезпечення рівних можливостей для жінок і чоловіків на державній службі.

Досягнення гендерної рівності, втілення її в систему суспільних відносин, – це та фундаментальна цінність, яка зумовлює реальні зміни в економічному, гуманітарному, соціальному вимірах, і є потужним резервом для прогресу будь-якої держави [5, с. 18].

Ознайомившись зі статистичними даними, які були розміщені в звіті КСДС на сайті НАДСу, автором було узагальнено в порівняльну таблицю (табл. 1) статистичні дані щодо кількості прийнятих, фактично працюючих та звільнених державних службовців за період з початку 2019 року по червень 2024 року [6]. Здійснивши аналіз вищезазначеної таблиці, ми можемо побачити, що фактична кількість працюючих державних службовців скоротилась більше ніж на п'ятдесят тисяч. Однак з таблиці 2, щодо представлен-

Таблиця 1

Період	Прийнято	Звільнено	Фактично працювало
I кв. 2019	7 226	6 464	209 395
II кв. 2019	16 982	16 368	209 141
III кв. 2019	27 598	26 154	206 477
IV кв. 2019	12 912	23 052	193 008
I кв. 2020	9 181	11 826	194 525
II кв. 2020	4 654	4 751	185 856
III кв. 2020	4 984	5 839	182 683
IV кв. 2020	7 309	6 888	176 527
I кв. 2021	24 298	9 678	144 070
II кв. 2021	13 672	10 681	164 136
III кв. 2021	18 410	10 379	174 606
IV кв. 2021	17 069	8 402	171 469
I кв. 2022	Відсутні дані	Відсутні дані	168 176
II кв. 2022	7 817	11 877	168 140
III кв. 2022	8 820	8 790	166 752
IV кв. 2022	10 129	9 773	165 422
I кв. 2023	9 895	10 492	166 253
II кв. 2023	8 624	9 863	163 553
III кв. 2023	9 084	10 522	161 575
IV кв. 2023	8 584	9 316	159 904
I кв. 2024	9 264	9 534	159 333
II кв. 2024	8 631	9 383	158 091

Таблиця 2

Статистичні дані представленості жінок та чоловіків на посадах державної служби категорій А, Б, В за період з II кварталу 2020 року по II квартал 2024 року

Період	Жінки кат. А	Чоловіки кат. А	Жінки кат. Б	Чоловіки кат. Б	Жінки кат. В	Чоловіки кат. В
II кв. 2020	40	107	33 701	14 970	106 532	30 506
III кв. 2020	45	111	32 685	13 999	105 832	30 011
IV кв. 2020	60	120	29 518	13 496	104 404	28 929
I кв. 2021	50	140	20 452	12 983	79 417	27 328
II кв. 2021	53	142	27 466	13 594	94 024	28 857
III кв. 2021	55	132	28 464	14 464	101 487	30 004
IV кв. 2021	55	141	28 419	14 264	99 513	29 077
I кв. 2022	57	131	27 776	14 106	98 108	27 998
II кв. 2022	63	139	28 217	14 110	97 196	28 415
III кв. 2022	64	150	27 959	14 073	96 977	27 529
IV кв. 2022	66	148	28 029	14 096	95 697	27 386
I кв. 2023	65	144	27 837	14 080	96 330	27 797
II кв. 2023	65	141	27 600	14 167	94 745	26 835
III кв. 2023	64	143	27 517	14 065	93 318	26 474
IV кв. 2023	67	146	27 021	13 716	92 720	26 234
I кв. 2024	66	145	26 494	13 359	93 136	26 133
II кв. 2024	66	151	25 748	13 097	93 234	25 795

ності жінок та чоловіків на посадах державної служби категорій А, Б, В за період з II кварталу 2020 року по II квартал 2024 року ми бачимо, що відбувся приріст зайнятих посад державними службовцями категорії А.

В частині зайнятості посад державної служби у категорії А, чоловіки значно переважають, адже представленість жінок на таких керівних посадах удвічі менша. Також, варто зауважити, що спостерігається суттєвий дисбаланс у співвідношенні чоловіків і жінок, які обіймають посади категорії В. Хоча з 2020 по 2024 рік кількість жінок у цій категорії зменшилась, вони залишаються лідерами, оскільки чоловіки в категорії В представлені втричі менше.

Ці статистичні дані свідчать, про нагальну проблему нерівного доступу до державної служби, в розрізі гендер-

ного принципу. Ця нерівність стосується не тільки доступу жінок до керівних посад, а й низької мотивації для залучення чоловіків для проходження державної служби на посадах, які відносяться до категорії В.

Згідно зі статистичними даними щодо зайнятості на посадах державної служби, жінки становлять більшість працівників категорій Б і В. Однак у категорії А, яка включає вищі керівні посади, жінки представлені значно меншою мірою. Розрив у кількості чоловіків і жінок на керівних посадах свідчить про обмежений доступ жінок до можливостей кар'єрного росту.

Велика різниця в представленості чоловіків і жінок на найвищих державних посадах обмежує кар'єрні можливості жінок і зменшує їхній вплив на політичний процес

і урядові рішення. Така ситуація може негативно вплинути на інновації та різноманітність підходів до управління, оскільки обмежена участь жінок на керівних посадах звужує коло ідей і перспектив, пов'язаних із прийняттям рішень.

Аналізуючи статистичні дані, ми бачимо, що проблема гендерного розриву в представленості чоловіків і жінок на керівних посадах державної служби не скоротилась, а навпаки загострилась з 2022 року.

У зв'язку з вищенаведеним, автором виокремлено основні фактори, які сприяють порушенню принципу гендерної рівності. До них можна віднести:

1. Обмежений доступ жінок до керівних посад. Адже жінки часто обмежені в доступі до вакантних посад категорії А, що зменшує їхній вплив на прийняття важливих державних рішень. Це пов'язано зі стереотипами щодо ролі жінок у кризових ситуаціях та обмеженими ресурсами для їх розвитку, що потребує негайного вирішення, оскільки рівне представництво на керівних посадах забезпечить багатоаспектний підхід до вирішення завдань управління, підвищення ефективності та адаптивності державної служби.

2. Нерівність у можливостях професійного розвитку. За словами Чавикиної, на державній службі жінки мають менше шансів просування по службі, ніж їхні колеги-чоловіки, через менш розвинені можливості участі в програмах професійного навчання та розвитку [7].

3. Відсутність загального доступу до інформації про вакантні посади державної служби на офіційному сайті НАДС (як це було до повномасштабного вторгнення сусідньої держави) позбавляє громадян можливості дізнатись про вакантні посади державної служби. Як наслідок цей фактор позбавляє представників обох статей можливості дізнатись про наявність тієї чи іншої вакантної посади, рівень заробітної плати, вимоги до кандидата та посадові обов'язки.

4. Відсутність конкурсного відбору для добору на вакантні посади державної служби має багато негативних наслідків, зокрема у вигляді гендерної нерівності. Адже не проведення конкурсних відборів тягне за собою так званий "тіньовий конкурсний відбір". Вкрай необхідно запровадити більш прозорі механізми для рівного доступу жінок і чоловіків до керівних посад, зокрема шляхом повернення конкурсного відбору та посилення в частині добору кандидатів на вакантні посади категорії А.

5. Низький рівень грошового забезпечення державних службовців категорії В, створює стереотип, що ці посади передбачені виключно для жінок. Чоловіки не бажають займати посади категорії В через низький рівень заробітної плати та не престижність.

Щоб розрив представленості чоловіків та жінок на посадах державної служби мав не такий суттєвий розрив, автор вважає за необхідне:

1. Розробити більш чіткі механізми притягнення до відповідальності за гендерну дискримінацію. Ввести обов'язковий гендерний аудит у державних органах. Чіткі юридичні механізми та регулярні перевірки дозволять ефективніше запобігати дискримінаційним практикам.

2. Запровадити анонімні платформи для повідомлень про випадки дискримінації чи упередженого ставлення за ознакою статі. Забезпечити захист тих, хто повідомляє про порушення. Багато постраждалих бояться звертатися через страх репресій. Анонімні платформи дозволять людям безпечно повідомляти про порушення.

3. Надання загального та рівного доступу до інформації про наявні вакантні посади, має забезпечити більш високий рівень зацікавленості представників обох статей до державної служби в Україні.

4. Для вирішення питань гендерної нерівності на державній службі необхідно сприяти залученню чоловіків

на посади категорії В, шляхом підвищення рівня заробітної плати. Це надасть можливість вступати на державну службу чоловікам незалежно від їх віку та сприятиме зменшенню гендерного розриву в цій категорії посад державної служби.

5. Запровадження гендерної квоти на керівні посади до органів державної служби, допоможе скоригувати гендерну нерівність в сфері державної служби, яка формувалась довгі роки і попри великі зміни, які торкнулись сучасної державної служби в Україні залишається незмінною. Така зміна може стати дійсно ефективним інструментом для забезпечення рівного представництва жінок на керівних посадах, де вони традиційно недостатньо представлені. Квоти сприятимуть більш збалансованому гендерному складу державної служби та дозволять жінкам активніше залучатися до прийняття важливих рішень.

6. Для залучення більшої кількості чоловіків на посади державної служби категорії В, є сенс перейняти досвід Чеської Республіки щодо можливості суміщати державну службу з іншою оплачуваною працею, за дозволом керівника державної служби. Цю процедуру можливо врегулювати певним порядком. За допомогою якого, особа зобов'язується в письмовому вигляді повідомити керівника державної служби про бажання здійснювати додатково, в вільний від несення служби час, діяльність не пов'язану з державною службою. Важливою умовою надання дозволу такому службовцю має бути гарантія виключення шкоди для результативності та продуктивності несення державної служби таким державним службовцем.

Всі ці заходи спрямовані не лише на викорінення дискримінації, а й на створення культури рівності, яка підвищить ефективність роботи державної служби та її привабливість для громадян, забезпечить максимальне використання професійного потенціалу всіх працівників незалежно від статі.

Гендерну політику держави в умовах дії правового режиму воєнного стану необхідно розглядати як сукупність усіх організаційних і правових засобів, заходів і способів, спрямованих на досягнення рівних прав та рівних можливостей жінок і чоловіків у сферах життя суспільства, політиці, що заснована на справедливому підході до місця та ролі особистості жінки та чоловіка як рівних у правах, свободах, обов'язках, можливостях і відповідальності за вчинки. Усі рішення органів влади загальнодержавного та місцевого рівня необхідно приймати попередньо аналізуючи та враховуючи дію правового режиму воєнного стану, корегувати із часом, залучаючи експертів та вивчаючи суспільну думку, аналізуючи результати соціологічних опитувань та враховуючи різноманітність наукових думок [8, с. 386].

Висновки. Виходячи з вищенаведеного можна дійти висновку, що саме комплексні зміни в державній службі, що безпосередньо спрямовані на підвищення гендерної рівності, сприятимуть створенню справедливих умов праці, більш рівномірному залученню представників обох статей для посад трьох категорій. Забезпечення гендерної рівності на державній службі є важливою передумовою ефективного державного управління та розробки соціально орієнтованої політики. Запровадження гендерної квоти, повернення та вдосконалення конкурсного відбору, забезпечення рівної оплати праці для всіх працівників є ключовими кроками до побудови сучасної державної служби в Україні.

Висновки статті акцентують увагу на необхідності запровадження суворішого контролю над дотриманням гендерної рівності, прозорості відбору та справедливих умов праці, вдосконалення законодавства, з метою забезпечення відповідності міжнародним та національним стандартам забезпечення прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 29.10.2024).
2. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (дата звернення: 29.10.2024).
3. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17> (дата звернення: 29.10.2024).
4. Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 рр. URL: <https://rm.coe.int/coe-ge-strategy-2018-2023-ukr-final-ts/16808ae59c> (дата звернення: 29.10.2024).
5. Уварова О.О. Права жінок та гендерна рівність. Навчальний посібник 2018. 204 с.
6. Статистичні дані КСДС. Національне агентство з питань державної служби: веб-сайт. URL: <https://nads.gov.ua/diyalnist/kilkisnij-sklad-derzhavnih-sluzhbovciv/kilkisnij-sklad-derzhavnih-sluzhbovciv> (дата звернення: 29.10.2024).
7. Чавикіна Т.І. Державна служба: трудовий аспект. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2 (73). С. 183–188.
8. Лук'янова Г.Ю. Гендерна проблематика в умовах дії правового режиму воєнного стану: аналіз ідеологічної складової державної політики та державного управління. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 384–387.

ІНФЛЯЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ НА ПРАКТИЦІ СВІТОВОГО ДОСВІДУ

INFLATIONARY PROCESSES UNDER MARTIAL LAW AND PRACTICAL WAYS TO OVERCOME THEM BASED ON GLOBAL EXPERIENCE

Сушкова В.В., студентка III курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Пазич А.В., студент III курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу інфляційних процесів в умовах воєнного стану та пошуку ефективних шляхів їх подолання, ґрунтуючись на досвіді зарубіжних країн. Висвітлюється сутність інфляції, фактори її зростання та її специфіка у кризових умовах. Особливу увагу приділено оцінці можливості адаптації методів подолання інфляції до українських реалій задля мінімізації її негативних наслідків для вітчизняної економіки. Проведено аналіз взаємозв'язку інфляційних процесів та економічної стабільності в умовах воєнного стану, визначені ключові виклики та сформульовані рекомендації щодо найбільш ефективних шляхів до зниження рівня інфляції та подолання її негативних наслідків.

У рамках роботи досліджено поняття та особливості інфляції в умовах воєнного стану, її розвиток та зміни, фактори зростання та вплив на соціально-економічну ситуацію у державі. Проаналізовано характерні ознаки інфляційних процесів, взаємодія факторів їхнього розвитку неконтрольованою емісією, залученням внутрішньодержавних позик та введенням режиму керованої гнучкості. Визначаються історичні, політичні, економічні та соціальні чинники, що впливають на розвиток інфляції під час війни та воєнного стану.

В статті також висвітлено вплив процесів інфляції на економіку країн, що перебувають у стані збройного конфлікту, проведено аналіз кейсів успішного подолання інфляції в умовах воєнного стану серед світових держав, визначено чинники, що сприяють зниженню рівня інфляції та стабілізації, що головним чином стосується ефективної політики центрального банку певної країни.

У статті зроблені висновки щодо визначальної ролі розробки та реалізації комплексної стратегії для мінімізації наслідків інфляції під час воєнного стану, наголошено на необхідності адаптації міжнародного досвіду для найбільш ефективного вирішення аналогічних проблем.

Стаття висвітлює світовий досвід та практику у галузі подолання інфляції у випадках, пов'язаних з воєнними конфліктами та проаналізовані ключові фактори та помилки, що можуть слугувати як взірці у разі потреби подолання аналогічних проблем в Україні

Ключові слова: інфляція, воєнний стан, неконтрольована емісія, режим керованої гнучкості, публічні фінанси, доходи бюджетів.

The article is dedicated to analyzing inflationary processes during martial law and seeking effective ways to overcome them based on the experience of foreign countries. It highlights the essence of inflation, the factors contributing to its growth, and its specific nature under crisis conditions. Particular attention is given to assessing the adaptability of inflation mitigation methods to Ukrainian realities to minimize its negative impact on the domestic economy. The article analyzes the relationship between inflationary processes and economic stability during martial law, identifies key challenges, and formulates recommendations for the most effective ways to reduce inflation and mitigate its adverse effects.

The study explores the concept and peculiarities of inflation under martial law, its development and changes, growth factors, and its impact on the socio-economic situation in the state. It examines the characteristic features of inflationary processes, the interaction of factors driving their development through uncontrolled monetary emission, the use of domestic borrowing, and the introduction of a regime of managed flexibility. Historical, political, economic, and social factors influencing inflation during wartime and martial law are identified.

The article also highlights the impact of inflationary processes on the economies of countries involved in armed conflict, analyzes cases of successful inflation management during martial law in various countries, and identifies factors contributing to inflation reduction and stabilization, primarily focusing on the effective policies of central banks.

The conclusions emphasize the critical role of developing and implementing a comprehensive strategy to minimize the effects of inflation during martial law, stressing the need to adapt international experience for effectively addressing similar issues.

The article provides insights into global practices and experiences in addressing inflation in the context of armed conflicts, analyzing key factors and mistakes that could serve as examples for addressing similar challenges in Ukraine.

Key words: inflation, martial law, uncontrolled emission, managed flexibility regime, public finances, budget revenues.

Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою, однак у наш час це не лише красномовна норма Конституції України, а те, за що ми маємо мужність боротися. Зокрема, Основний Закон закріплює захист незалежності та територіальної цілісності як безпосередній обов'язок громадян України. Указом Президента України від 24 лютого 2022 р. на території України було введено воєнний стан, тим самим обмежено деякі із фундаментальних прав людини, включаючи право кожного на достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції України). Можливість обмеження такого права у разі воєнного або надзвичайного стану передбачалася ще задовго до повномасштабного вторгнення у одному із рішень Конституційного Суду України [4]. Однак не піддається запереченню те, що задля перемоги над ворогом необхідно консолідувати спільні зусилля не тільки на лінії фронту, а і в економіці самої держави.

Одним із значущих факторів продовження «життєвості» країни є застосування політико-правових меха-

нізмів на економіку України. Згідно з Конституцією України ознаками України як соціальної держави є соціальна спрямованість економіки. Це зобов'язує державу відповідним чином регулювати економічні процеси, встановлювати і застосовувати справедливі та ефективні форми перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян [5]. Хоча в світовій практиці подолання інфляції були прецеденти «нівеляції» держави як соціальної. Йдеться про антиінфляційну політику Чилі (1971–1982), більш відому як «політика чиказьких хлопців». Аби вповільнити темпи інфляції, уряд вдавався до скорочення соціальних витрат, розвиваючи на противагу ефективність ринку праці. Хоча зазначена політика у свій час безсумнівно позитивно вплинула на рівень інфляції (з 500% у найбільш піковий період впала до однозначних показників), однак у подальшому призвела до розшарування населення та підвищення рівня бідності (хоча варто уваги є те, що в 2020 році рівень показника бідності в Чилі був 8%) [17].

Історично інфляція є однією з найгостріших проблем України, яка має нерівномірний постійний розвиток. Вона має неабиякий вплив на добробут кожного українця та обороноздатність держави загалом. Проте, наразі, руйнівні інфляційні процеси не тільки дестабілізують економіку України, а й виходять далеко за межі її простору. Особливо відчутний удар завдало міжнародній економіці повномасштабне вторгнення РФ в 2022 році: ФАО (FAO, Food and Agriculture Organization) зафіксувала найвищий показник індексу цін на продовольство за останні 60 років, а саме, 144,7 пункти; у період з березня по липень ціна на барель базової нафти Brent підскочила до екстремальних показників – у середньому його вартість становила більше ніж 100 доларів США [6]. Як повідомляє Світовий банк, українсько-російсько війна породила неабиякий «товарний шок», що перевищує за своїми масштабами навіть ситуацію в 1970-х роках [3].

Виходячи із зазначеного, ми вважаємо доцільним дослідити інфляцію не тільки з точки зору економіки, а й визначити її «правові властивості», а, відтак, окреслити можливі правові механізми впливу на інфляційні процеси. На недостатнє висвітлення інфляції як правового явища наголошує П. Бартусяк, який підкреслює, що інфляція не є форс-мажорною обставиною, а безпосереднім продуктом діяльності влади [2, с. 184].

Необхідно погодитись із позицією Пацурківського П. та Бартусяка П., які, підкреслюючи взаємозалежність та спорідненість таких метафізичних явищ як «право» та «інфляція» виділяють шість основоположних критеріїв: перманентність (буттєвість), інакше кажучи, неможливість існування суспільства та держави окремо від зазначених явищ; діалектичне поєднання фактичності та спонтанності, тобто відсутність постійної можливості керування явищами ззовні; всезагальність – інфляція та право є обумовленими природою людини, хоча вони проявляються завжди однаково (інфляція – знецінення грошей, право – система регулювання суспільних відносин), однак, при найменшій зміні у взаємодії певних чинників, що утворюють сутність останніх, зумовлює неоднаковий прояв змісту кожного; є одним із способів розподілення благ у суспільстві; процесуальність, що означає неминучість відтворення зазначених явищ, як неусвідомленого продукту взаємодії людей; приналежність до антропосоціокультурних феноменів [2, с. 191].

Більш детально розкриваючи інфляцію, як інструмент розподілення благ у суспільстві, Лукашев О. зазначає, що «інфляція є нічим іншим, ніж природною реакцією економіки на дисбаланс між попитом і пропозицією, який наближає купівельну платоспроможність заможних суб'єктів до біднішої верстви населення» [7, с. 13].

Дещо інше бачення на політико-правову природу інфляції висловлює Гаврилюк Р., яка вказує, що державна політика може прискорювати або сповільнювати темпи інфляції, але повністю уникнути або штучно створити інфляцію не в змозі, оскільки держава не в змозі контролювати усі чинники, що є каталізатором для останньої» [9, с. 15].

Для класичної економічної теорії є усталеним визначення інфляції як процесу зростання загального рівня цін, що відображає зниження купівельної спроможності грошової одиниці. Однак не є інфляційним зростання цін унаслідок поліпшення якості продукції або виготовлення більш екологічної та, як наслідок, дорожчої порівняно із сучасною; одночасного підвищення ціни на один вид товарів та послуг і пропорційне до останньої зниження вартості інших; а також зміна соціальних орієнтирів у попиті на певний тип продукції. Вперше термін інфляція як «збільшення паперово-грошового обігу» був ужитий на тлі громадянської війни в Північній Америці 1861–1865 років, та не втратив свого первинного значення

аж до остаточного введення останнього у науковий обіг після Другої світової війни [1, с. 20].

Для українського ж суспільства явище інфляції знайоме ще з моменту незалежності та неабияк загострилося під час повномасштабного вторгнення Росії (станом на 10.11.2024 показник інфляції досяг свого пікового рівня за останні десять років – 434,8%). Однак, саме постійний характер інфляції для України не є чимось непередбачуваним, оскільки радянське минуле залишило за собою неефективне, монополізоване управління економікою, орієнтоване здебільшого на виготовлення військової продукції та неабияку деформацію психології споживання. Крім того, подальша підтримка збиткових підприємств та неконтрольована грошова емісія, якою покривався дефіцит державного бюджету, надалі посилювали економічну кризу [8, с. 109].

Переважно, деякі науковці дотримуються думки, що перші роки незалежності для економіки України (1992–1994) були найтяжчими в її історії. Підтвердженням цьому є досягнення рекордного рівню інфляції в 1993 році, а саме 10.256%. Однак такий період хоч і був негативним явищем для українського суспільства, однак ознаменувався прийняттям ефективних владних рішень для виходу з економічної кризи [8, с. 110].

Основний вектор державної політики у фінансовій сфері був направлений на самооздоровлення національного господарства: Україна обрала доцільний шлях приватизації державних підприємств, створюючи подальші умови щодо його органічного розвитку – від усунення витрат на збиткові підприємства (встановлення Україною без'ядерного статусу, що закріплювалося угодою між США, Росією та Україною «Про вивезення з України стратегічної ядерної зброї» також зумовило зменшення державних витрат на утримання ядерної зброї, однак чи призвела ця міжнародна домовленість про український нейтралітет до позитивних для самої України у майбутньому наслідків, стверджувати однозначно не можна) – закінчуючи систематизацією податкових правовідносин, встановленням гнучкого обмінного курсу, поетапним впровадженням стабільної національної валюти – гривні та залученням іноземних інвесторів (саме в 1994 році Україна встановила ефективне співробітництво з Міжнародним валютним фондом та заклала фундамент для подальшої української євроінтеграції, підписавши Угоду про співробітництво та партнерство з ЄС почалася 1994 рік).

У своїй науковій праці Лемішовський В. та Думич Н. детально проаналізували економічні кризи та інфляційні процеси від незалежності до сьогодення та виокремили, на наш погляд, основні причини інфляції в Україні, що є достатньо ґрунтовними та до яких вони відносять: «неконтрольовану» емісію грошової маси; кредитну експансію; відсутність чіткого механізму застосування внутрішніх державних позик, а також залучення іноземних інвестицій; недоліки в системі оподаткування; довготривалу фіксацію офіційного курсу на одному рівні; непослідовність політики НБУ [8, с. 184].

Однак, на нашу думку, до такого переліку факторів, які «нарошують» темпи знецінення грошової маси безпосередньо відноситься різке підвищення або зниження процентної ставки Національного банку України (зокрема, таке підвищення від 10% до 25% спостерігалось у період з 04.03.2022 по 03.06.2022). НБУ у свою чергу визначає «ставку рефінансування» як трансмісійного механізму монетарної політики. Так, змінюючи ключову процентну ставку, регулятор контролює рівень короткострокових процентних ставок банків, що безпосередньо впливає на попит та, зокрема, може сформувати передумови нарощення інфляційних темпів, з чим ми погоджуємось.

Окрім того, на нашу думку, доцільність дослідження ставки рефінансування у причинному зв'язку з інфляцією

обумовлюється тим, що остання має певну кореляцію між інвестиціями, споживанням та заощадженнями населення. У разі підвищення ставки рівень заощаджень зростає та скорочується споживання, що зменшує швидкість обертання грошей, що за кембриджською квазі-квантитативною теорією зменшить попит на гроші, а отже стабілізує інфляційні процеси; а якщо ж процентна ставка знижується, то пропорційно до неї зростає попит на гроші, що буде навпаки стимулювати їх знецінення (кембриджське рівняння, відоме як формула А. Пігу або теорія касових залишків, застосовується для виявлення взаємозалежності між грошима, цінами та ВВП, та завдяки якій можна виміряти реальну потребу в грошах, звідси і походить так звана «кембриджська квазі-квантитативна теорія»).

Урахування недостатньо висвітлення впливу ставки рефінансування НБУ є обґрунтованим і в контексті світового досвіду боротьби з інфляцією, зокрема, Німеччини у період Веймарської республіки. Після Першої світової війни німецькі чиновники стверджували, що монетарна інфляція відсутня, оскільки в перерахунку на одну особу реальний обіг валюти відносно до її золотого вираження у володінні Рейхсбанку був навіть нижчим ніж до війни. З цього можна було зробити висновок, що економіка країни не лише не має надлишку валюти, а взагалі відзначається її дефіцитом. Втім, при цьому не був врахований факт накопичення коштів населенням, яке суттєво зросло у воєнний час, і згодом вилилось у неконтрольовану емісію в економіку. У цих умовах уряд не лише не контролював існуючу емісію, але і проводив додаткову, збільшуючи заробітні плати та соціальну підтримку. Однак, надалі, підтверджуючи тезу Лемішовського В. І. та Думича Н. Б про причини інфляції, варто погодитися, що урегулювання на належному рівні правового механізму, пов'язаного із випуском облігацій внутрішньої державної позики та ефективного залучення до цього процесу як органів державного й місцевого самоврядування, так і частини населення, однозначно відіграє вагомий роль у сталості економіки та превенції подальшого стримування інфляційних очікувань та зростання рівню інфляції.

За даними Міністерства фінансів України, від купівлі ОВДП станом на 01.11.2024 року до державного бюджету вдалося залучити загалом 1,741,501 млн. грн, серед яких відсоток грошових надходжень становить: НБУ – 38,91%; банки – 47,22%; юрособи – 8,45%; громади – 0,04%; фізособи – 4,05%; нерезиденти – 1,34% [11].

Наразі Міністерство фінансів України, зазначає, що під час воєнного стану більшу частину державного бюджету складають доходи, отримані від військових облігацій, які реалізуються шляхом викупу Національним банком останніх.

По суті, така операція є нічим іншим, як надання Центральним банком кредиту державі. Вважаючи такий механізм, по суті, найбільш прагматичним та ефективним способом фінансування обороноздатності держави, соціальних та гуманітарних потреб, Верховною Радою України на час воєнного стану було призупинено ст. 54 Закону України про «Національний банк України», котра містила пряму заборону кредитування держави Національним банком [13].

Аби реалізувати залучення Національного банку до фінансування державних потреб, було прийнято Постанову КМУ «Про випуск облігацій внутрішньої державної позики «Військові облігації»» від 25.02.2022 № 156, в якій визначено можливість випуску військових облігацій на суму до 400 млрд. гривень. Національний банк здійснив емісію грошової маси на суму 400 млрд. грн. задля придбання військових облігацій в уряді, що на нашу думку, все ж таки змогло мінімізувати додаткові інфляційні ризики [12].

На первинному ринку придбання облігацій здійснюється Національним банком, державними банками, інвес-

тиційними фондами, а також фінансовими установами. Первинні ж дилери надалі отримують право розміщувати облігації на вторинному ринку, встановлюючи мінімальну суму для покупки останніх, а також можливу комісію за здійснення операцій з цінними паперами. Вимога банків про мінімальний депозит у 100 000 гривень для купівлі облігацій виявилася перешкодою для залучення інвесторів, а тому наразі номінальна вартість однієї облігації встановлена на рівні 1000 грошових одиниць, незалежно від того, в якій валюті вона виражена: гривні, доларах США або євро [10].

Дещо подібними антиінфляційними заходами скористалася німецька влада під час гіперінфляції за часів Веймарської республіки. Був заснований Німецький рентний банк, який функціонував незалежно від держави та отримав право на випуск рентних марок. Уряд закликав населення вкладати кошти в цей банк через позики, тобто фактично його капітал складався боргових зобов'язань німців, зокрема банкірів, великих торговців, власників сільськогосподарських угідь. Німецький рентний банк почав кредитувати державний бюджет та була припинена емісія грошової маси, однак, аби виключити ті негативні впливи інфляції на національну валюту та залучити більший обсяг грошей від інвесторів, рентні марки замінили рейхсмарки в обігу.

Як справедливо зазначають Чубка О. та Скоропад І., військові облігації пропонують інвесторам низку переваг порівняно з банківськими депозитами: вищий рівень доходності (станом на листопад 2024 року депозитна ставка в банках у середньому становить 16%, а ставка на військові облігації – 20%); 100-відсоткову гарантію повернення коштів від держави; звільнення від податку на дохід, а також можливість як дострокового продажу облігацій, так і використання їх як забезпечення для отримання кредиту. Крім того, внутрішні державні облігації мають варіативні строки погашення, що стимулює додаткову привабливість з боку іноземних інвесторів [10].

Однак, Міністерство фінансів України підкреслює, що метою військових облігацій є не максимальний прибуток, а стабільність економіки в умовах кризи. Через високий рівень інфляції доходність облігацій є недостатньою навіть для збереження реальної вартості інвестицій. Водночас Національний банк України неодноразово закликав уряд підвищити привабливість державних облігацій для інвесторів, щоб зменшити свою власну участь у фінансуванні дефіциту бюджету шляхом викупу облігацій за рахунок емісії грошей.

Під час повномасштабного вторгнення Правління Національного банку прийняло рішення щодо остаточної фіксації офіційного курсу у співвідношенні 36,5686 гривні до одного долара США постановою від 21 липня 2022 року № 154 «Про внесення змін до постанови Правління Національного банку України від 24 лютого 2022 року № 1» [14].

З метою уникнення дисбалансів на валютному ринку регулятор впроваджує додаткові механізми захисту, зокрема: використання міжнародних резервів з пріоритетним забезпеченням потреб оборони та економіки, зумовлюючи накопичення останніх; надання можливості громадян розміщувати безготівкову валюту на депозит (у межах щомісячного ліміту 50 тис. грн) на строк від трьох місяців без можливості дострокового, що у свою чергу зменшить попит на готівкову валюту; установлення щомісячного ліміту на Р2Р перекази коштів за кордон та здійснення розрахунку за кордоном, здійснених за допомогою гривневих платіжних карток, у розмірі до 30 та 100 тис. грн відповідно, а також впровадження щотижневого ліміту до 12 500 грн на зняття готівки з гривневої картки за кордоном, що у свою чергу має послабити відтік капіталу; для коригування грошової маси в обігу була накладена заборона на купівлю комерційними банками готівкової гривні в іноземній фінансовій установі шляхом використання

безготівкової іноземної валюти [14]; часткового реформування механізму розрахунків лімітів відкритої валютної операції задля превенції завищення показників валютних резервів, що стимулюють купівлю іноземної валюти.

Позиція Національного банку України зводиться до того, що фіксація обмінного курсу хоча і здійснить певний вплив на підвищення цін, які додатково «потерпають» від воєнних дій, однак значно посилить надходження валютної виручки по експорту товарів, скоротить спекулятивні операції, тим самим стабілізує інфляційні очікування та зменшить попит на валюту. Однак при цьому НБУ при цьому неодноразово наголошував на вдосконаленні економічної політики, пов'язаної із залучення ринкового фінансування та зменшення обсягу імпортованої продукції, зокрема застосувавши додаткового оподаткування останнього.

Однак фіксація офіційного курсу було явищем тимчасовим: хоча таке обмеження змогло б належним чином утримувати певну економічну сталість, однак зазвичай довготривале закріплення курсу призводить до накопичення економічних дисбалансів і, як наслідок, до різкої девальвації національної валюти та економічного спаду (як це відбувалося в 1993–1994, 2008, 2014–2015).

З огляду на вищевикладене, прийняття постанови Правління Національного банку України «Про внесення змін до постанови Правління Національного банку України від 24 лютого 2022 року № 18» від 02 жовтня 2023 року № 121, яка запроваджувала режим так званої «керованої гнучкості офіційного курсу», не є дивним. Зазначений «перехід до керованої гнучкості» викликав шквал дискусій та заперечень з боку громадськості, однак, на нашу думку, таке рішення мало досить важливий вплив на поштовх економіки в період від 2023–2024, оскільки такий режим передбачає певний контроль з боку регулятора, оскільки НБУ покриває структурний дефіцит валюти, тим самим підтримуючи стабільність офіційного курсу [15]. Основною метою такого режиму є стабілізація інфляційних процесів у поточному році та зниження рівню інфляції до 5% у середньостроковій перспективі.

Режим «керованої гнучкості» не є кінцевим етапом в зазначеній реформі. НБУ опублікував Стратегію пом'якшення валютних обмежень, переходу до більшої гнучкості обмінного курсу та повернення до інфляційного таргетування в липні 2023 року, основною метою якої є перехід до «плаваючого режиму курсу», який цілком виправдав себе [16]. Проте, в умовах воєнного часу та обмежень зовнішньоекономічної діяльності, валютний ринок характеризується структурним дефіцитом, що вимагає від Національного банку України застосування інструментів валютного контролю, тому про перехід до «плаваючого режиму» говорити ще зарано.

Відповідно до зазначеної Стратегії, перехід до «плаваючого курсу» є поетапним: перший включає в себе мінімізацію множинності курсів, збільшення можливостей для торгових операцій бізнесу; сприяння новим кре-

дитам та інвестиціям; другий – лібералізацію торгового фінансування, управління валютними ризиками банків; можливість сплати відсотків за «старими» боргами; третій етап – повноцінні виплати за «старими» кредитами та інвестиціями, операції населення (перекази за кордон); операції з деривативами кредитування іноземців, інвестиції за кордон [16].

Як зазначає сам НБУ, наразі здійснюються деякі із «складових», передбачених у другому та першому пунктах, зокрема, мінімізація множинності курсів завдяки впровадженню режиму «керованої гнучкості» досягла 1%; поступове впровадження торгових можливостей для бізнесу розпочалося влітку 2022 року з – «обігу» було виключено поняття критичного імпорту, а отже, з'явилася фактична можливість імпортувати товарну продукцію в товарних групах 01-97 УКТ ЗЕД відповідно до ЗУ «Про митний тариф України» (відповідно постанови Кабінету Міністрів України від 7 липня 2022 року № 761 (яка наразі втратила чинність), а втрата чинності від 07.06.2024 року постанови КМУ «Про окремі питання щодо забезпечення здійснення імпорту» надала можливість здійснювати імпорт послуг, який зокрема був обмеженим за постановою КМУ від 7 липня 2022 року (такі операції мають здійснюватися після 23.02.2021 року); крім того, НБУ частково намагається реалізувати деякі «складові» другого етапу Стратегії.

Висновки. Під час повномасштабного вторгнення інфляційні процеси досягли свого найвищого рівня за останні десять років, тому виникає необхідність у дослідженні останньої не тільки як явища «економічного виміру», а й правового, а відтак розширюючи можливості впливу на неї через фактори, які потребують правозастосовної діяльності.

Найпоширенішими причинами інфляції в Україні виступає: непослідовність монетарної політики НБУ та інших органів влади; недостатня привабливість внутрішньої державної позики, зокрема військових облігацій; відсутність економічних та правових передумов повного «самооздоровлення» економіки ринковими методами а також законодавчого врегулювання розмірів емісії; недоліками у податковому регулюванні; різке підвищення або зниження ставки рефінансування.

Проблематичним є те, що фактично відсутні ґрунтовні дослідження ставки рефінансування НБУ у фінансово-правовому вимірі як трансмісійного механізму монетарної політики, що призводить до унеможливлення використання даного інструменту у повній мірі. Крім того, бракує механізму, як правового, так й економічного, який би міг стимулювати залучення до державних облігацій, як з боку українців, так і іноземних інвесторів. До того ж, наразі немає конкретних дій з боку самого законодавця щодо залучення до «Стратегії пом'якшення валютних обмежень, переходу до більшої гнучкості обмінного курсу та повернення до інфляційного таргетування», який гальмує процес реалізації зазначеної стратегії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Круш П. В., Клименко О. В. Інфляція: Суть, форми та оцінка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації: Центр учбової літератури, 2010. 288 с.
2. Пацурківський П. С., Бартусяк П. І. Правові властивості інфляції. *Право України*. 2017. № 12. С. 184–194.
3. Джонатан Д. Жозефс. Війна в Україні спричинить найбільший ціновий і товарний шок за 50 років – Світовий банк. BBC News. 26 квітня 2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61237832>
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян) від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-19#Text>
5. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин першої, другої статті 2 Закону України «Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» (справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності) від 17 березня 2005 року № 1-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-05#Text>
6. Ціни на бензин, дизпаливо, газ на АЗС України у червні 2022 року. Веб портал Мінфіну. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/markets/oil/2022-06/>

7. Лукашев О. А. Категорії «фінанси» та «фінансова діяльність» у фінансово-правовому регулюванні. Актуальні питання науки фінансового права : монографія. Харків : Право, 2010. С. 4–46.
8. Lemishovskiy I V., Dumych N. Features of inflation processes in ukraine: problems and causes. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми економіки та управління» № 1, 2024. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2024/sep/35809/240560marketmanagement-229-241.pdf>
9. Гаврилюк Р. О. Природа податкового права: антропосоціокультурний підхід: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук – Київ, 2015. 370 с.
10. Чубка О.М., Скоропад І.С. Роль військових облігацій у фінансуванні державного бюджету у воєнний період. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління. № 7, 2023.
11. Обсяги ОВДП, які знаходяться в обігу на 11.11.2024. Веб портал Мінфіну. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/bonds/volumes/>.
12. Про випуск облігацій внутрішньої державної позики «Військові облігації»: Постанову КМУ від 25.02.2022 № 156. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-2022-%D0%BF#Text>
13. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text>
14. Про внесення змін до Постанови Правління Національного банку України від 24 лютого 2022 року № 18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0197500-22#Text>
15. Постанова Правління Національного банку України від 02 жовтня 2023 року № 121. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_02102023_121
16. Стратегія пом'якшення валютних обмежень, переходу до більшої гнучкості обмінного курсу та повернення до інфляційного таргетування в липні 2023 року. Публічна версія. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/files/RoyFIQaSmKIWScQ>
17. Steve Kangas. The Chicago Boys and 'The Chilean' Economic Miracle. URL: <http://www.rrojasdatabank.info/econom-1.htm>

РЕФОРМА ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ТА НОВІ СТАНДАРТИ ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ МИТНИХ ОРГАНІВ

REFORM OF THE STATE CUSTOMS SERVICE OF UKRAINE AND NEW STANDARDS OF SERVICE BY CUSTOMS OFFICIALS

Тихонова Д.С., к.ю.н.,

доцент кафедри конституційного, адміністративного, екологічного та трудового права

Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У науковій статті висвітлено ключові зміни Митного кодексу України в частині оновленого порядку призначення та звільнення посадових осіб на службі до митних органів, зокрема врегулювання умов контракту проходження служби в митних органах, визначення вимог до професійної компетентності, запровадження процедури ротацій, проведення перевірок на добросовісність, а також психофізіологічного анкетування використовуючи поліграф. Досліджено умови до кандидата на посаду керівника центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, процедуру його призначення, введення строківості та відсутності можливості займати визначену посаду на два терміни поспіль, утворення нових конкурсних комісій та організації проведення конкурсу для визначення кандидата на посаду, процедуру проведення незалежного аудиту роботи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику.

Окремо звернено увагу на удосконаленні підходу до формування конкурсної комісії з проведення конкурсу на посаду керівника центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, атестаційних комісій та комісії з проведення зовнішньої незалежної оцінки (аудиту) ефективності діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику.

Прийняття Закону України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів» від 17.09.2024 № 3977-IX сприятиме підвищенню кваліфікації та добросовісності посадових осіб митних органів, покращенню ефективності роботи митних органів через впровадження ключових показників ефективності, а також строку їх виконання посадовими особами митних органів, зменшенню корупції за рахунок запровадження прозорого конкурсного відбору на посаду керівника та систематичного проведення незалежного аудиту ефективності роботи керівника центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, яке здійснюється з залученням міжнародних експертів.

Ключові слова: Державна митна служба, центральний орган виконавчої влади, митна політика, посадова особа, митна служба, комісія оцінки ефективності, конкурсна комісія, керівник митниці.

The scientific article highlights the key changes to the Customs Code of Ukraine in part of the updated procedure for the appointment and dismissal of officials in the service of customs authorities, in particular, the regulation of the terms of the service contract, the definition of competence requirements, the introduction of the rotation procedure, the conduct of integrity checks, as well as the psychophysiological survey with the use of a polygraph. The conditions for a candidate for the position of head, the procedure for appointing the head of the central executive body that implements state customs policy, the introduction of deadlines, the formation of new competition commissions and the organization of a competition to determine a candidate for the position of head that implements state customs policy, the procedure for conducting an external independent evaluation of the effectiveness of the central executive body implementing the state customs policy.

Particular attention was paid to the improvement of the approach to the formation of competition commissions for holding a competition for the position of head of the central executive body implementing state customs policy, attestation commissions and commissions for conducting an external independent assessment (audit) of the effectiveness of the central executive authority implementing state customs policy politics.

The adoption of the Law "On Amendments to the Customs Code of Ukraine on Establishing Features of Service in Customs Authorities and Conducting Certification of Officials of Customs Authorities" will contribute to improving the qualifications of officials of customs authorities, improving work efficiency through the introduction of key performance indicators, as well as the deadline for their implementation by officials, reducing corruption and systematically conducting an independent audit of the performance of the head of the central executive body that implements the state customs policy, which is carried out with involving international experts.

Key words: State Customs Service, central executive body, customs policy, official, customs service, performance evaluation commission, competition commission, head of customs.

Відповідно до п. 1 Положення про Державну митну службу України, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 227, Державна митна служба України (Держмитслужба) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів [1]. Держмитслужба реалізує державну митну політику, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань митної справи [1].

17 жовтня Президент України Володимир Зеленський підписав Закон України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо встановлення особливостей проходження служби в митних органах та проведення атестації посадових осіб митних органів» від 17.09.2024 № 3977-IX (далі – Закон № 3977-IX), чим вчергове внесено зміни та доповнення до Митного кодексу України (далі – Кодекс).

Головною метою реформи є деталізації вимог до осіб, що можуть вступити на службу до митних органів, визначення вимог до керівника Державної митної служби України, як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику (далі – Керівник митної

політики), та порядку призначення на посаду і звільнення з посади, порядку організації та проведення конкурсу для визначення кандидата призначення на посаду Керівника митної політики, процедури проведення зовнішньої незалежної оцінки ефективності роботи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, закріплення розмірів посадових окладів посадових осіб центрального органу виконавчої влади, та його територіальних органів, та інше.

Перше оновлення зустрічається у викладені в новій редакції статті 546 Кодексу, законодавці прибрали вид розпорядчого документу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику яким затверджується положення про митницю; прибрали погодження положення митниці з профільним міністерством України в частині переліку делегованих повноважень керівнику митниці від Керівника митної політики; доповнили, що керівник, його перший заступник та заступники територіальних підрозділів митних органів призначаються та звільняються з посади Керівником митної політики, без погодження з іншими органами державної влади чи органами місцевого самоврядування.

Відповідно до частини 3 статті 21-1 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», положення про територіальний орган як відокремлений підрозділ центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, положення про територіальний орган як відокремлений підрозділ центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, затверджуються керівником відповідного центрального органу виконавчої влади [2].

Частиною 6 статті 21-1 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», призначення на посади та звільнення з посад керівників та заступників керівників територіальних органів, а також самостійних структурних підрозділів апарату центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, та центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову політику, здійснюються без погодження з міністром, який спрямовує та координує діяльність зазначених центральних органів виконавчої влади [2].

Дані зміни в Закон України «Про центральні органи виконавчої влади», підкреслюють збільшення повноважень Керівника митної політики в частині самостійного прийняття рішення про розширення або зменшення повноважень в територіальних органах митної служби, а також призначення та звільнення відповідних керівників територіальних підрозділів без погодження з профільним Міністром.

Згідно частини 7 статті 570-1 Кодексу, керівник центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, має право ініціювати перед Кабінетом Міністрів України звільнення керівника центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, виключно з підстав неналежного виконання основних показників роботи у порядку, передбаченому Законом України «Про державну службу» [3]. Передбачена норма не є новою, адже оцінювання державних службовців здійснюється з 2019 року відповідно до статті 44 Закону України «Про державну службу», разом з тим законодавець вирішив включити цю норму для уникнення можливих колізій в майбутньому, що може спричинити негативні наслідки.

Наступні доповнення передбачені в частині 3 статті 570 Кодексу, розширено перелік осіб які не можуть вступити на службу до митних органів, а саме ті що: мають громадянство (підданство) іншої держави; рішенням суду позбавлені права займатися діяльністю, пов'язаною з виконанням функцій держави, або займати відповідні посади; не пройшли спеціальну перевірку, або не надали згоду на її проведення; знаходяться під заборонаю, встановленою Законом України «Про очищення влади»; раніше звільнені з митних органів; відмовилися проходити атестацію або неуспішно її склали та отримали негативне рішення.

Також новелою в частині 5 статті 570 Кодексу є те що тепер з усіма державними службовцями укладаються контракти про проходження служби в митних органах, та визначено чіткий перелік істотних умов контракту. Серед перелік є: місце роботи і посада в митному органі; перелік спеціальних вимог до осіб, які претендують на зайняття посад державної служби в митних органах, за якою укладається контракт; строк дії контракту; права та обов'язки сторін; завдання і ключові показники ефективності, строк (період) їх виконання; порядок ротатії, підстави, що надають право на відмову від ротатії; режим праці та відпочинку; умови оплати праці; відповідальність сторін та порядок вирішення спорів; підстави зміни умов, припинення дії та розірвання контракту [3]. Як і раніше термін дії контракту дійсний протягом трьох років з можливістю його продовження, у разі належного виконання посадовою особою митного органу, але не більше ніж на три роки.

Серед нововведень в проходженні служби в митних органах є те що посадова особа митних органів про-

тягом 20 робочих днів з моменту укладання контракту зобов'язана пройти перевірку рівня митних компетенцій, та один раз на рік проходити перевірку рівня митних компетенцій і планування професійного розвитку. Що не мало важно кожній посадовій особі оформляється індивідуальна програма професійного розвитку, і під час встановлення недостатнього рівня митної компетенції, посадова особа зобов'язана пройти підвищення кваліфікації. У разі негативного рішення посадовій особі пропонується переведення на нижчу посаду, а в разі незгоди підлягає звільненню з посади шляхом розірвання контракту про проходження служби в митних органах. Одним з сучасних запроваджень є узгодження завдань та ключових показників ефективності, а також строку (періоду) їх виконання посадовими особами митних органів.

Додатковим чинником у боротьбі з корупцією є запровадження ротатії при проходженні посадовими особами служби в митних органах. Відповідно до абзацу 2 частини 2 статті 570-3 Кодексу, ротатія – це тимчасове, строком не більше ніж на три місяці, переміщення посадової особи митного органу на іншу посаду державної служби (у межах однієї категорії посад державної служби) шляхом оформлення рішення про направлення з метою вирівнювання навантаження, вирішення тимчасових завдань, пов'язаних із забезпеченням діяльності митного органу, у межах зони діяльності однієї митниці або до зони діяльності іншої митниці [3].

Повертаючись до змін, що стосуються Керівника митної політики, Законом № 3977-IX доповнено Кодекс статтями 570-1, 570-2, в яких чітко окреслюються порядок призначення та звільнення керівника митної політики, вимоги та термін обіймання на посаду, підстави припинення повноважень керівника, умови проведення незалежного аудиту ефективності діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику.

3 ключових змін в статті 570-1 визначено, що Керівник митної політики, призначається на посаду строком на п'ять років без можливості обіймати цю посаду більше ніж два строки підряд. Призначення першого заступника та інших заступників Керівника митної політики здійснюється безпосередньо Керівником митної політики та без проведення конкурсного відбору з терміном на п'ять років.

Міжнародний досвід не оминув зміни контролю ефективності топ керівників, через рік після призначення та кожні наступні три роки Керівник митної політики проходить зовнішню незалежну оцінку ефективності роботи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику із залученням відповідних міжнародних та іноземних організацій.

Частиною 9 статті 570-1 Кодексу, передбачено що комісією з проведення зовнішньої незалежної оцінки (аудиту) ефективності діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику (далі – Комісія з проведення оцінки), у складі трьох осіб, які призначаються Кабінетом Міністрів України на підставі пропозицій міжнародних та іноземних організацій, які відповідно до міжнародних або міждержавних угод протягом останніх трьох років до проведення зовнішньої незалежної оцінки (аудиту) надавали Україні міжнародну технічну допомогу у сферах проведення структурних реформ, фінансової та технічної підтримки України, запобігання та протидії корупції [3].

З метою прозорості проведення аудиту, Комісією з проведення оцінки опубліковуються затверджені критерії та методика проведення оцінки ефективності діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику.

Окремо визначено вимоги до кандидатів членів Комісії з проведення оцінки, це може бути особа з вищою освітою, досвідом роботи в митній сфері, зовнішньоекономічної діяльності, протидії корупції не менше п'яти років,

має бездоганну ділову репутацію, високі професійні і моральні якості та відповідає критеріям доброчесності, а також володіє знаннями та навичками для проведення аудиту.

Члени Комісії з проведення оцінки проводячи зовнішню незалежну оцінку мають право доступу до усієї інформації з урахуванням обмежень, передбачених Законом України «Про державну таємницю», проводять конфіденційні інтерв'ю з посадовими особами, а також з іншими особами, які володіють інформацією (документами), необхідними для проведення зовнішньої незалежної оцінки (аудиту), з дотриманням вимог Закону України «Про державну таємницю», формують запити про надання пояснень, документів чи інформації до органів державної влади, фізичних чи юридичних осіб, якщо вони мають таку інформацію в межах проведення аудиту.

За результатами проведеної оцінки готується обґрунтований висновок щодо ефективності діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, а також рекомендації щодо підвищення ефективності або усунення виявлених недоліків у роботі. Висновок Комісії з проведення оцінки, є підставою для звільнення керівника центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику [3].

Доповненою статтею 570-2 Кодексу деталізовано порядок проведення конкурсу на зайняття посади Керівника митної політики, перелік необхідних документів для участі в конкурсі, порядок оскарження кандидатом рішення конкурсної комісії, склад конкурсної комісії, вимоги до членів конкурсної комісії, повноваження, права

та обов'язки членів конкурсної комісії, склад та порядок обрання голови та секретаря конкурсної комісії.

Як і при проведенні зовнішньої незалежної оцінки (аудиту) ефективності діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику до складу конкурсної комісії залучають міжнародних та іноземних організацій. Всього до складу конкурсної комісії входить шість осіб, три особи – на підставі пропозицій міжнародних організацій, та три особи – на підставі пропозицій центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику. Такий поділ дозволяє проведення чесного і прозорого конкурсу, адже прийняти рішення вважається у разі проголосували не менше чотирьох членів конкурсної комісії, у тому числі не менше двох членів конкурсної комісії від пропозицій міжнародних та іноземних організацій.

Враховуючи вищезазначене, прийнятий Закон № 3977-IX відновлює інститут атестації посадових осіб митних органів, що покращує їх професійні компетентності, підтримує на належному рівні кваліфікацію та доброчесність, посилює кадровий потенціал. Проведення прозорого конкурсу конкурсною комісією, систематичної зовнішньої незалежної оцінки ефективності діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну митну політику, укладання п'ятирічного контракту з конкретним досяжними і вимірюваними показниками ефективності (KPI), сприятиме зменшенню корупції, підвищенню ефективності роботи, покращенню якості надання митних послуг, та збільшенню довіри населення до митних органів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України» №227 від 6 березня 2019 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#n209> (дата звернення: 26.11.2024).
2. Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011 № 3166-VI <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
3. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17/ed20241031#Text> (дата звернення: 26.11.2024).

ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗАХОДІВ БОРОТЬБИ З УХИЛЕННЯМ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ

THE EFFECTIVENESS OF MEASURES TO COMBAT TAX EVASION

Тищенко Д.Р., студент IV курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Дуравкін П.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри податкового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У даній науковій статті досліджено актуальні проблеми ухилення від сплати податків в Україні та проаналізовано ефективність заходів, спрямованих на боротьбу з податковими порушеннями. Ухилення від оподаткування є серйозним викликом для економічної стабільності країни, що знижує надходження до державного бюджету, обмежує фінансування соціальних та інфраструктурних потреб, а також створює нерівні умови для платників податків.

В даній статті було розглянуто основні форми ухилення від сплати податків, зокрема приховування доходів, заниження податкової бази, використання підставних підприємств та незаконних схем мінімізації податків. Особливо в статті аналізується вплив тіньової економіки на розвиток податкових порушень та підкреслюється роль тіньового сектору, частка якого у 2024 році може сягати понад 30% ВВП країни. Додаткову увагу приділено чинному податковому та кримінальному законодавству України, зокрема Кримінальному кодексу України (ст. 212) та Податковому кодексу України, які передбачають адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення податкових обов'язків. Незважаючи на передбачені законом санкції, їх вплив на зниження рівня податкових правопорушень залишається обмеженим через недостатній контроль та неефективні механізми правозастосування.

У статті також розглянуто можливості застосування міжнародного досвіду для вдосконалення української податкової системи. Зокрема, описано успішні приклади Швейцарії, США, Великобританії, Німеччини та країн Скандинавії, де податкові органи впроваджують інноваційні технології для моніторингу податкових операцій, обов'язкову реєстрацію схем мінімізації податків, публічний доступ до податкових даних фізичних осіб, а також публічний контроль за доходами громадян. Особлива увага приділена практиці США, де використовуються математичні алгоритми для автоматизованого виявлення податкових порушень і застосовується принцип рівності та довічної відповідальності за податкові борги.

Сформульовано рекомендації для підвищення ефективності боротьби з ухиленням від сплати податків в Україні. Зокрема, запропоновано розширити функціональність електронних систем обліку та їх інтеграцію з державними реєстрами, запровадити обов'язкову реєстрацію складних податкових схем, підвищити податкову культуру через інформаційно-освітні програми, а також впровадити прозорі механізми оприлюднення податкової звітності підприємств. Реалізація запропонованих заходів, на думку автора, дозволить зменшити рівень ухилення від сплати податків, зміцнити державний бюджет і сприятиме економічній стабільності України.

Ключові слова: ухилення від сплати податків, податкова система України, тіньова економіка, податковий контроль, міжнародний досвід, економічна стабільність.

The article examines the pressing issue of tax evasion in Ukraine and analyzes the effectiveness of measures aimed at combating tax violations. Tax evasion poses a significant challenge to the country's economic stability, reducing state budget revenues, limiting funding for social and infrastructure needs, and creating unequal conditions for taxpayers.

The study reviews the primary forms of tax evasion, including income concealment, tax base understatement, the use of shell companies, and illegal tax minimization schemes. The impact of the shadow economy on the development of tax violations is analyzed, highlighting the influence of the informal sector, which, as of 2024, may comprise over 30% of the country's GDP. Particular attention is given to Ukraine's current tax and criminal legislation, notably Article 212 of the Criminal Code of Ukraine and the Tax Code of Ukraine, which establish administrative and criminal liability for tax violations. Despite legally prescribed sanctions, their impact on reducing tax violations remains limited due to insufficient enforcement and ineffective implementation mechanisms.

The article also explores the potential application of international experience to improve Ukraine's tax system. Successful examples from Switzerland, the USA, the UK, Germany, and Scandinavian countries are discussed, highlighting the use of innovative technologies for monitoring tax transactions, mandatory registration of tax minimization schemes, public access to individuals' tax data, and public oversight of citizens' incomes. Special emphasis is placed on U.S. practices, where mathematical algorithms are used for automated tax violation detection, and the principles of equality and lifelong liability for tax debts are applied.

Recommendations are proposed to enhance the effectiveness of combating tax evasion in Ukraine. These include expanding the functionality of electronic accounting systems and their integration with state registries, introducing mandatory registration of complex tax schemes, raising tax culture through informational and educational programs, and implementing transparent mechanisms for disclosing companies' tax reports. According to the author, implementing these measures could reduce the level of tax evasion, strengthen the state budget, and contribute to Ukraine's economic stability.

Key words: tax evasion, Ukraine's tax system, shadow economy, tax control, international experience, economic stability.

Постановка проблеми. Ухилення від сплати податків є серйозною проблемою, яка суттєво впливає на економічну стабільність будь-якої держави. Це явище зменшує надходження до державного бюджету, що послаблює здатність уряду фінансувати соціальні, інфраструктурні та оборонні потреби, що є вкрай актуальним в наш час. Додатково варто відзначити, що наявність значної кількості осіб, які ухиляються від виконання податкових обов'язків, створює нерівні умови для платників податків, адже добросовісні платники змушені нести більший податковий тягар.

Податкові надходження є основою для сталого розвитку держави, що робить боротьбу з ухиленням від податків одним із пріоритетів національної податкової політики, відтак, важливо розробляти та реалізовувати ефективні

заходи, спрямовані на зниження рівня ухилення від сплати податків, що є необхідною умовою забезпечення фінансової стійкості України та її економічної безпеки.

Ступінь наукового дослідження теми. До вітчизняних дослідників, які активно працювали чи/та працюють у цьому напрямі, належать Ю. Панура, Т. Корягіна, І. Андрющенко, С. Шаповал, А. Власов, О. Понамарчук, В. Князькова, А. Крисоватий, О. Акішніна, Л. Трегьякова, А. Загородній, С. Мочерний. Зарубіжні вчені також зробили вагомий внесок у розуміння цієї проблематики, особливо у питаннях фіскальної політики та запобігання ухиленню від податків.

Результати дослідження. Ухилення від сплати податків є одним із основних викликів для податкової системи

України, адже воно суттєво впливає на економічну стабільність і розвиток держави. Це явище охоплює комплекс дій, спрямованих на скорочення податкових зобов'язань шляхом приховування доходів або зниження баз оподаткування. Незважаючи на те, що українське законодавство передбачає покарання за ухилення від оподаткування, проблема тіньової економіки залишається значною, що підриває бюджетні надходження та створює нерівні умови для платників податків [1, с. 14].

Кримінальний кодекс України [2] у статті 212 передбачає відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що охоплює накладення штрафу або позбавлення волі у випадках значного порушення податкових зобов'язань. Крім того, Податковий кодекс України (стаття 2755-VI) [3] та Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X, серед іншого, передбачають адміністративну відповідальність за неподання чи несвоєчасне подання платіжних доручень на перерахування належних до сплати податків.

Податковий контроль є одним із найбільш дієвих інструментів у боротьбі з ухиленням від оподаткування в Україні, але його ефективність стримується відсутністю повної автоматизації процесів і недостатньою координацією між податковими та правоохоронними органами. Частковий брак інтеграції даних призводить до того, що податкова служба не завжди має доступ до повної інформації про доходи громадян та підприємств, що ускладнює процес виявлення ухилень. Останніми роками в Україні поступово впроваджується електронний облік і використання електронних податкових декларацій, що дає можливість покращити податковий контроль, але темпи цих нововведень залишаються недостатніми для досягнення оптимальних результатів у 2024 році.

Слід зазначити, що одним із ключових факторів, які сприяють ухиленню від оподаткування, є високий рівень тіньової економіки, що, за даними досліджень, може перевищувати 30% ВВП країни. Це є серйозним викликом для податкової системи, оскільки значна частина доходів проходить повз державну казну. Відповідно до даних Державної податкової служби України, у 2023 році загальний обсяг втрач державного бюджету від податкових правопорушень становив близько 204 мільярдів гривень. Це свідчить про масштабність проблеми, що потребує невідкладного вирішення для забезпечення економічної стабільності країни.

Україна також стикається з проблемою податкових пільг, які, незважаючи на свій потенціал стимулювання економіки, можуть сприяти ухиленню від податків. Податкові пільги інколи використовуються для зловживань і уникнення податків з боку певних підприємств, що вимагає посилення прозорості й контролю за їх наданням [4]. Це допоможе зменшити корупційні ризики та сприятиме чесній конкуренції на ринку, що є особливо важливим в умовах економічної кризи, яку Україна переживає у 2024 році.

Щоб знизити рівень ухилення від сплати податків в Україні, необхідні комплексні заходи, які поєднують законодавчі, адміністративні та інституційні ініціативи. Одним із ключових напрямків є вдосконалення податкового законодавства з метою мінімізації правових «лазівок», які використовуються для ухилення. Останніми роками в Україні впроваджено низку змін, спрямованих на забезпечення прозорості бізнес-процесів і зменшення можливостей для приховування доходів. Так, Закон України № 2120-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період воєнного стану» регулює діяльність економічних суб'єктів у складних умовах та передбачає певні спрощення для підприємств, але водночас підсилює контроль у деяких сферах діяльності, що зменшує можливості для зловживань.

На додаток, податкові органи активно впроваджують електронні сервіси для моніторингу й контролю податкових декларацій, а також для автоматизації звітності. Це забезпечує ефективне та своєчасне виявлення порушень і скорочує можливості для зловживань. Система електронного обліку дозволяє миттєво відстежувати дані про доходи та витрати суб'єктів господарювання, що підвищує ефективність податкового контролю. Проте, станом на 2023 рік, система електронного декларування ще потребує вдосконалення і більш повної інтеграції з іншими державними реєстрами, що дозволило б оперативніше ідентифікувати потенційні податкові злочини [5].

Важливою складовою в боротьбі з ухиленням від податків є підвищення рівня податкової культури серед громадян і підприємців. Низький рівень податкової свідомості часто є причиною ухилення від сплати податків, що, у свою чергу, обумовлює низький рівень довіри до державних органів. Одним із можливих рішень є інформування населення про важливість сплати податків та наслідки їх несплати через освітні програми, тренінги та семінари. У західних країнах, наприклад у Великобританії, елементи податкової освіти введено навіть у шкільну програму, що сприяє формуванню податкової відповідальності з раннього віку.

Україна могла б взяти приклад з інших країн, зокрема Німеччини, де діє спеціалізована податкова поліція «Штойфа», яка має право на проведення обшуків, вилучення документів та затримання осіб, підозрюваних в ухиленні від податків. Німецька практика також включає впровадження бальної системи оцінки якості роботи податкових інспекторів, що мотивує інспекторів до більш ретельної перевірки податкової звітності. Такий підхід, якщо був би адаптований в Україні, сприяв би підвищенню ефективності роботи податкових органів та зменшенню випадків ухилення від податків [6].

Ще одним прикладом є США, де Управління внутрішніх доходів (IRS) застосовує спеціалізовані математичні алгоритми для аналізу податкових декларацій та виявлення потенційних порушень. У разі підозри на недекларування доходів або заниження податкової бази IRS має право заморожувати рахунки порушників, а також конфіскувати їх майно для покриття податкових боргів. Це є дієвим інструментом, який забезпечує високий рівень податкової дисципліни. Крім того, в США немає терміну давності щодо податкових боргів, що дозволяє IRS контролювати дотримання податкових зобов'язань навіть за умов давніх порушень. Подібний підхід міг би бути адаптований і в Україні, адже це забезпечить довгострокову дисципліну у сплаті податків та ефективний контроль за ухиленням.

Слід також зазначити позитивний вплив практики публікації інформації про доходи й податкові зобов'язання фізичних осіб, що запроваджена у Фінляндії, Швеції та Норвегії. Ця практика забезпечує прозорість суспільства і збільшує довіру громадян до податкової системи. Наприклад, у Литві податкові дані фізичних осіб публікуються в засобах масової інформації, що дозволяє громадянам контролювати рівень доходів один одного та вчасно повідомляти про потенційні порушення податкових зобов'язань. Для України такий підхід міг би сприяти зростанню податкової свідомості, водночас знижуючи рівень ухилення від сплати податків.

Таким чином, досвід іноземних держав вказує на те, що для зниження рівня ухилення від сплати податків важливими є не лише ефективні адміністративні та кримінальні санкції, але й інноваційні технологічні рішення, підвищення прозорості та створення умов для податкової дисципліни. Для України запровадження таких заходів могло б стати наступним кроком на шляху до підвищення ефективності податкової системи, посилення боротьби з ухиленням від сплати податків і забезпечення стабільності державного бюджету.

Ефективна податкова політика в умовах сучасного світу базується не тільки на жорстких санкціях, але й на створенні умов для добровільного виконання податкових зобов'язань. Це включає введення податкових стимулів, прозорих механізмів надання пільг, а також можливостей для контролю й відповідальності платників податків. Як показує міжнародний досвід, країни з низьким рівнем ухилення від сплати податків, як-от Швейцарія, Австрія та Люксембург, мають ефективно розроблену систему фіскального регулювання, що сприяє прозорості й передбачуваності податкової політики. Так, у Швейцарії податкове навантаження є одним із найнижчих у Європі, що знижує стимул до ухилення від оподаткування та сприяє зменшенню тіньової економіки, яка у 2015 році не перевищувала 6,5% ВВП країни.

Інституційний підхід, який активно використовують зарубіжні держави, передбачає також значну участь громадянського суспільства у контролі за дотриманням податкових зобов'язань. Наприклад, у Великобританії введена система обов'язкової реєстрації та звітності схем, які можуть мати ознаки податкових ухилень. Розробники й користувачі податкових схем зобов'язані подавати детальну інформацію про кожну із них до податкових органів, де їм надається унікальний порядковий номер. Це дозволяє британським податковим службам завчасно отримувати інформацію про потенційні податкові порушення та приймати необхідні заходи для їх запобігання. Крім того, публікація інформації про податкові декларації приватних осіб, що практикується в країнах Скандинавії, сприяє більшій прозорості й зміцнює суспільну довіру до державної податкової системи.

Податкова культура та добровільне виконання податкових зобов'язань відіграють особливу роль у побудові успішної податкової системи. У багатьох країнах Західної Європи та Північної Америки громадяни добре усвідомлюють свою податкову відповідальність перед державою, що є результатом комплексного підходу до формування податкової культури на всіх рівнях. Наприклад, у США застосовується принцип рівності, за яким податкові зобов'язання та відповідальність не залежать від статусу або рівня доходів платника. Податкові органи у США також можуть залучати приватні компанії до збору податкових платежів, що підвищує рівень професіоналізму та швидкість реагування. Принцип рівності є ефективним інструментом підтримки податкової культури, що в Україні могло б стати прикладом для адаптації на державному рівні [7, с. 20–21].

Україна має значний потенціал для впровадження подібних заходів. Наприклад, запровадження обов'язкової реєстрації податкових схем могло б зменшити рівень ухилення від оподаткування, надаючи державним органам контроль над складними податковими операціями. Публікація загальних податкових звітів та декларацій підприємств могла б підвищити рівень довіри до податкової системи, забезпечивши прозорість та залучення громадян до контролю за виконанням податкових зобов'язань. Це особливо актуально в умовах, коли Україна прагне інтеграції до Європейського Союзу, що потребує адаптації до міжнародних стандартів у сфері податкової політики та прозорості.

Варто також зазначити, що у багатьох країнах існує система податкових стимулів, яка заохочує платників податків до виконання своїх зобов'язань. Зокрема, у США застосовуються податкові кредити для підприємств, які здійснюють інвестиції в науково-дослідні розробки або

створюють робочі місця у малозабезпечених регіонах. Для України це може стати ефективним кроком для зменшення рівня ухилення від оподаткування та одночасно підтримки економічного зростання в стратегічно важливих секторах.

Проведення реформ у податковій системі України, що враховують успішні приклади зарубіжних країн, є важливим етапом на шляху до забезпечення економічної стабільності та соціального благополуччя. Податкові реформи мають охоплювати не лише посилення контролю за сплатою податків і штрафами за порушення, але й комплексний підхід до створення умов, що стимулюють добровільне виконання податкових зобов'язань. Інвестиції у вдосконалення інституційних і технологічних можливостей податкових органів, підвищення рівня інтеграції електронних систем обліку та співпраця з міжнародними організаціями можуть зробити значний внесок у боротьбу з ухиленням від сплати податків в Україні.

Висновки та пропозиції. Таким чином, ухилення від сплати податків є значним викликом для економічної стабільності України, що вимагає комплексного підходу, який поєднує адміністративні, законодавчі та соціальні заходи. В умовах високого рівня тіньової економіки та недостатнього контролю за податковими зобов'язаннями, Україна потребує вдосконалення податкової політики й практик, спрямованих на зменшення ухилення від оподаткування.

Перш за все, необхідно розширити функціональні можливості електронних податкових систем і посилити їхню інтеграцію з іншими державними реєстрами, що дозволить оперативніше відстежувати фінансові операції, скорочуючи можливості для ухилення від оподаткування. Інвестиції у цифровізацію дозвольте підвищити ефективність податкового контролю і зменшити рівень тіньової економіки.

По-друге, варто адаптувати найкращі зарубіжні практики, як-от обов'язкову реєстрацію складних податкових схем, що може забезпечити попереджувальний контроль над податковими зловживаннями. Запровадження податкових стимулів для підприємств, які інвестують у розвиток, також може знизити рівень ухилення та одночасно сприяти економічному зростанню. Такий підхід дозволить стимулювати бізнес до добросовісного виконання податкових зобов'язань і сприяти економічному розвитку.

Не менш важливим є підвищення податкової культури населення шляхом проведення інформаційно-освітніх програм, що сприятиме формуванню податкової відповідальності. Освітні заходи для молоді, а також тренінги та роз'яснювальні кампанії для підприємців сприятимуть кращому розумінню значення податків та підвищать рівень добровільного виконання податкових зобов'язань.

Запровадження практик громадського контролю, таких як публікація податкової інформації підприємств, може підвищити рівень прозорості та довіри громадян до податкової системи. Це особливо актуально в умовах інтеграції України до європейського співтовариства, де прозорість податкових зобов'язань є стандартом. У результаті реалізації запропонованих заходів дозволить не тільки знизити рівень ухилення від оподаткування, але й сприятиме економічному розвитку, підвищенню соціальної відповідальності платників податків та зміцненню державного бюджету. Використання міжнародного досвіду та адаптація найкращих практик до українських реалій є важливим кроком на шляху до створення ефективної податкової системи та забезпечення фінансової стабільності України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панура Ю. В. Теорія фіскального регулювання економіки: навчально-методичний комплекс. Ірпінь, 2011. С. 63.
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page7>.
3. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/>.
4. Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2015: Different Developments. 2015. URL: <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2015/ShadEcEurope31.pdf>.

5. Корягіна Т. В. Проблема ухилення від податків та наслідки цього явища для бюджету України. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/1/148.pdf>.
6. Андрющенко І. Є., Шаповал С. С. Податковий контроль в системі протидії ухиленню від оподаткування. Ефективна економіка. 2017. № 7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5691>.
7. Князькова В. Фіскальна ефективність податкового контролю та напрями його покращення. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2014. № 3 (74). С. 116–123.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE GAMBLING BUSINESS IN UKRAINE

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГРАЛЬНОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

**Timashov V.O., Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Administrative, Financial and Information Law
State University of Trade and Economics**

**Daraganova N.V., Doctor of Juridical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Administrative, Financial and Information Law
State University of Trade and Economics**

The gambling industry in Ukraine is going through a period of transformation as the government tries to find a balance between business interests and social responsibility. After the adoption of the Law on Gambling in Ukraine in 2020, this market was legalized. There are certain features of the regulation of this business that are worth considering in more detail. In 2024, new legislation aims to curb excesses, allowing the industry to continue to develop in the right direction. Interesting changes have occurred relatively recently, which is why most users may not yet know what to expect from online casinos and bookmakers in the coming years.

After a long ban, gambling was legalized again in Ukraine in 2020. Since then, the online gambling market has been growing rapidly, although not without problems. According to expert estimates, the volume of the Ukrainian gambling market in 2024 will reach about 40 billion hryvnias, with the lion's share falling on the online segment. However, despite the high volumes, the gambling business has not yet become a significant source of revenue to the budget due to a number of unresolved issues, including the activities of illegal operators, taxes on the Ukrainian gambling business, regulatory shortcomings and the lack of effective government supervision. Cases of gambling addiction and related social problems are also not uncommon.

In an attempt to correct the situation, the government is taking a number of measures to strengthen market regulation. On April 20, 2024, the President of Ukraine enacted the decision of the National Security and Defense Council "On Counteracting the Negative Consequences of Gambling on the Internet", which provides for a number of tighter restrictions.

The main measures include restricting the advertising of gambling in Ukraine, introducing restrictions on participation in online casinos, including bets, implementing an online monitoring system, and banning gambling for military personnel. Measures are also provided to fight with gambling addiction and strengthen sanctions against violators. Although some initiatives have been criticized as insufficiently elaborated and over-regulated, especially in the context of customer protection, in general, these measures are aimed at increasing market security and transparency.

Key words: gambling business, gambling, legalization of gambling business, Gambling and Lottery Regulation Commission, administrative and legal regulation.

Індустрія азартних ігор в Україні переживає період трансформації, оскільки уряд намагається знайти баланс між інтересами бізнесу та соціальною відповідальністю. Після такого як у 2020 році було прийнято закон про азартні ігри в Україні, цей ринок було легалізовано. Є певні особливості регулювання цього бізнесу, які варто розглянути детальніше. У 2024 році нове законодавство має на меті приборкати надмірності, дозволяючи галузі продовжувати розвиватися в правильному напрямку. Цікаві зміни відбулися відносно нещодавно, через що більшість користувачів поки що можуть не знати, чого варто очікувати від онлайн-казино та букмекерських контор в найближчі роки.

Після тривалої заборони азартні ігри були знову легалізовані в Україні у 2020 році. Відтоді ринок онлайн-гемблінгу стрімко зростає, хоча й не без проблем. За експертними оцінками, обсяг гемблінг-ринку України у 2024 році сягне близько 40 мільярдів гривень, причому лівова частка припадатиме на онлайн-сегмент. Однак, попри високі обсяги, гральний бізнес ще не став значним джерелом надходжень до бюджету через низку невирішених питань, зокрема діяльність нелегальних операторів, податки на гральний бізнес України, недоліки регулювання та відсутність ефективного державного нагляду. Випадки ігрової залежності та пов'язані з нею соціальні проблеми також не рідкість.

Намагаючись виправити ситуацію, держава вживає низку заходів щодо посилення регулювання ринку. 20 квітня 2024 року Президент України ввів у дію рішення Ради національної безпеки й оборони «Про протидію негативним наслідкам функціонування азартних ігор в мережі Інтернет», яке передбачає низку жорстких обмежень.

Основні заходи включають обмеження реклами азартних ігор в Україні, введення обмежень на участь в онлайн-казино, включаючи час і ставки, впровадження системи онлайн-моніторингу, заборону азартних ігор військовослужбовцям. Також передбачено заходи щодо боротьби з ігровою залежністю та посилення санкцій до порушників. Хоча деякі ініціативи критикують як недостатньо продумані та зарегульовані, особливо в контексті захисту споживачів, загалом ці заходи спрямовані на підвищення безпеки та прозорості ринку.

Ключові слова: гральний бізнес, азартні ігри, легалізація грального бізнесу, Комісія із регулювання азартних ігор і лотерей, адміністративно-правове регулювання.

Problem Statement. The relevance of government regulation of the gambling business in Ukraine is conditioned by a number of economic, social and legal aspects. Legalization of gambling and its careful regulation allow not only to provide the government with stable tax revenues, but also to protect the interests of citizens, reduce the risks of social problems and increase the transparency of the activities of gambling operators.

State of scientific research on problematic. The historical, social, legal and economic essence of the gaming business and gambling sector in Ukraine and other countries during different time periods has been the subject of research by such scientists as Burlakov B. M., Bezzub I. V., Zaborovsky V. V., Kostyuchenko O. D., Lukash E. Yu., Manzyuk V. V., Pogoretsky M. A., Profatilo K. V., Toporetska Z. M. and others.

The aim of the article is a study of the current state of the gambling business market in the context of legal support and government regulation.

Main material. To achieve the set goal, we propose to determine the goals of government regulation of gambling in Ukraine. Government regulation of the gambling business is defined by a number of legislative acts, the main of which are the Law of Ukraine "On Government Regulation of Activities in the Sphere of Organization and Conduct of Gambling" and the Tax Code of Ukraine. According to them, government regulation of gambling has several key goals:

1. Ensuring social responsibility and protection of citizens:

The main goal is to protect the rights of citizens, including ensuring access to gambling only for persons over 21 years old (in some cases with the possibility of restricting access based on medical indicators).

The goal is also to fight with gambling addiction by introducing measures to help players suffering from addiction and obliging operators to take measures to reduce the risks of gambling addiction among the population.

2. Legalization and control:

One of the main goals is the legalization of gambling, which allows the government to establish clear rules for its conduct, including operators licensing, their activities monitoring and ensuring safety and integrity standards.

Creating a clear licensing system allows to minimize the activities of illegal operators, which improves government control.

3. Ensuring economic benefits and increasing tax revenues:

Gambling is a source of significant tax revenues to the state budget. Government regulation of this sphere makes it possible to monitor and collect taxes from gambling organizers, which allows them to finance social programs and support the national economy.

Tax revenues from this activity are used to finance various social initiatives, such as supporting people affected by gambling addiction, as well as other social programs.

4. Preventing criminal and fraudulent schemes:

Since gambling was largely carried out in the shadow sector before legalization, the goal of government regulation is to ensure the safety of participants and to stop illegal gambling that can lead to fraud and other criminal offenses.

5. Creating a transparent and competitive market:

Government regulation of gambling aims to ensure transparency and fairness in the activities of gambling operators, which helps create a competitive environment and reduces the likelihood of manipulation of game results.

Important are the norms that relate to the technological aspects of gambling (in particular, for online games), ensuring their fairness and security.

6. Preventing the growth of negative social consequences:

One of the key goals is to minimize the negative social consequences of gambling. This includes measures to reduce gambling addiction, implementing information campaigns, and imposing restrictions on gambling advertising [1; 2].

We agree with Bodrov Y. V., who defines administrative and legal regulation in the sphere of organization and conduct of gambling. Namely, that it is the creation of legal conditions for effective public administration of this sphere, sustainable economic development of the state and its regions, establishment of the principles of economic diversity, realization of private and public economic interests, unhindered realization of property rights and the right to entrepreneurial activity [3, p. 293].

However, in the process of government regulation and implementation of the goals set in the gambling business, problems arise that are related to both the quality of such government administration and external influences, such as the war with Russia. On the one hand, the government reports on tax revenues from the gambling business to the budget. According to the head of the relevant committee of the Verkhovna Rada of Ukraine, Danylo Getmantsev, the organizers of gambling games paid UAH 11.7 billion taxes to the state budget of Ukraine for eight months of 2024, which is 2.1 times more than for the same period last year. And here:

The main sources of revenue are income tax – 63.6% and personal income tax – 35.9%.

UAH 7.4 billion of income tax was paid in January-August. “This is compared to UAH 2.5 billion that the gambling business paid in the same period in 2023.

Personal income tax revenues also increased: UAH 4.2 billion was paid in 2024 compared to UAH 3.1 billion in 2023 [4].

On the other hand, the first deputy chairman of the Finance Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine, Yaroslav Zheleznyak, says that a bill was approved in the first reading, which, in particular, liquidates the Commission

for the Regulation of Gambling and Lotteries (hereinafter referred to as the Commission), creates tighter restrictions for advertising and removes “any mention of the military so that this is not manipulated in advertising”. He explains the need for changes by saying that: “The legalization of the gambling business took place “through one place”, and this place is not the head. Because many things have obviously emerged as problems. Starting with advertising – which is de jure prohibited, de facto you see it all over Kyiv, and not only Kyiv – and ending with the online monitoring system, which is written on paper, but still does not exist in practice” [5].

According to him, the bill contains a lot of steps aimed at fighting with gambling addiction. These are restrictions on advertising, an impeccable business reputation of the owners and management of gambling operators, the possibility of blocking illegal websites, and so on. He also noted that a “simpler” body should be created on the basis of the Commission for the Regulation of Gambling and Lotteries, which would more effectively perform the functions of regulating the gambling market [5].

The question arises, what is wrong with the Commission for the Regulation of Gambling and Lotteries, as a body that, according to the Regulation on the Commission for the Regulation of Gambling and Lotteries, “is a central executive body with a special status that ensures government regulation of activities in the field of organizing and conducting gambling and lotteries, the activities of which are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine” [6]. This issue is widely covered in the works of Profatilo K. V. Thus, as Profatilo K. V. notes, currently the Commission for the Regulation of Gambling and Lotteries, in fact remaining a relatively new and small central body of executive power, concentrates a fairly wide range of regulatory, organizational, licensing and registration, control and other powers in the sphere of gambling with potentially high corruption risks. Therefore, ensuring the coherence and consistency of the principles, tasks and functions of the Commission for the Regulation of Gambling and Lotteries, their adequacy and compliance not only with the current needs of government regulation in the field of organizing and conducting gambling and lotteries, but also with the rights and interests of gambling organizers, lottery operators, etc. [7, p. 50].

In another article, analyzing the mechanism for implementing the Commission’s tasks, Profatilo K. V. points to the following gaps, namely, that a significant part of the administrative and legal regulation of the status of the Commission for the Regulation of Gambling and Lotteries consists of subordinate normative and legal acts, which, compared to legislative acts, provide an operational and detailed definition of the rules of organization and activity of this central body of executive power and its individual divisions. At the same time, the general disadvantages of such subordinate regulation are its disorderliness, the actual substitution of missing profile legislative acts, duplication and inconsistency of certain legal norms, and in some cases, the haste of their adoption and amendment. In view of this, improving the organization of the activities of the Commission for the Regulation of Gambling and Lotteries requires balancing and coordinated development of legislative and subordinate normative and legal regulation of its status [8, p. 37].

We also agree with the opinion of Profatilo K. V. regarding the presence of functions not inherent to a control body in the Commission Regulations documents, in particular regarding the creation of favorable conditions for attracting investments in the sphere of gambling and ensuring equal business conditions in this sphere [9, p. 178]. These regulations should be ensured by the relevant ministry through the development of economic development programs and the creation of favorable conditions for attracting foreign investments. And these are only fragmentarily identified problems of government regulation in the sphere of gambling business.

Conclusion. Ukraine is actively developing the gambling infrastructure, ensuring legal regulation through clear licensing and monitoring rules. However, there are certain challenges related to bureaucracy, social aspects and international competition. To ensure sustainable development of the gambling business, it is important to continue improving legislation

and eliminating illegal operations. The government declares an increase in tax revenues from the gambling business, and in the meantime, it is developing draft laws to improve the activities of the Commission (including its liquidation and creation on the basis of a new body), recognizing that problems with government regulation of the gambling business exist.

REFERENCES

1. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор : Закон України від 14.07.2020 № 768-IX. *Офіційний вісник України*. 2020. № 66. Ст. 2129. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text>
2. Податковий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2011, № 13–14, № 15–16, № 17, ст. 112. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
3. Бодров Ю.В. Мета адміністративно-правового регулювання організації та проведення азартних ігор. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 292–294.
4. Тарасовський Ю. Гральний бізнес збільшив сплату податків більш ніж удвічі з початку року. *Журнал Forbes Ukraine*. URL: <https://forbes.ua/news/gralnyy-biznes-zbilshiv-splatu-podatkov-bilsh-nizh-udvichi-z-pochatku-roku-getmantsev-10092024-23521>
5. Поляковська Т. Рада готує новий закон про азартні ігри: що планують удосконалити. Інформаційне агентство Уніан. URL: <https://www.unian.ua/politics/zakon-pro-gralnyy-biznes-v-ukrajini-udokonalyat-12642513.html>
6. Про Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 р. № 891. *Офіційний вісник України*. 2020. № 79. Ст. 2558. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/891-2020-%D0%BF#Text>
7. Профатіло К. В. Принципи організації та діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція*. 2021. № 53. С. 50–54. URL: https://www.youtube.com/watch?v=B6F0wjbTtqc&ab_channeI=%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%BD%D0%A6%D0%B8%D0%BC%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%8E%D0%BA
8. Профатіло К. В. Сучасний стан та особливості адміністративно-правового регулювання діяльності Комісії із регулювання азартних ігор і лотерей. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І.Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2021. Т. 32 (71). № 5. С. 34–40. DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2021.5/07>
9. Профатіло К. В. Напрямки вдосконалення адміністративно-правових засад діяльності Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 2. С. 174–181. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.26>

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ГРИВНІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

LEGAL ASPECTS OF THE INTRODUCTION AND REGULATION OF THE ELECTRONIC HRYVNIA: CHALLENGES AND PROSPECTS

Товкун Л.В., к.е.н., доцентка,
доцентка кафедри фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Бацман Ю.В., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Львіна М.О., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття досліджує розвиток цифрових валют центральних банків (CBDC), зокрема впровадження цифрової гривні в Україні, її відмінності від інших цифрових фінансових інструментів та можливий вплив на фінансову систему країни. З розвитком цифрових технологій виникають нові фінансові інструменти, що змінюють традиційну економічну систему. Серед таких інструментів особливе місце займають CBDC, які інтегрують переваги блокчейн-технологій і забезпечують прозорість та безпечність транзакцій під контролем держави.

У статті наводяться результати досліджень українських і зарубіжних науковців щодо природи, переваг і викликів впровадження CBDC. Аналізуються діяльність міжнародних організацій, таких як Банк міжнародних розрахунків, МВФ, FATF, Світовий банк, які розробляють стандарти для CBDC та сприяють їхньому впровадженню. Особливої уваги заслуговують кроки України у цьому напрямі: НБУ розробляє е-гривню для забезпечення фінансової стабільності, відповідності глобальним тенденціям і підвищення ефективності монетарної політики. У 2021 році ухвалено Закон України «Про платіжні послуги», який заклав правову основу для цифрових грошей НБУ. Акцентується увага на відмінностях е-гривні від криптовалют, а саме стейбкоїнів, та електронних грошей, підкреслюючи її статус державного платіжного засобу, контрольованість і відповідність національним і міжнародним стандартам. Розглядається потенціал е-гривні як платіжного інструмента, що доповнює традиційні способи оплати. Також обговорюються виклики впровадження е-гривні, зокрема потреба в адаптації фінансової системи України до нових технологій та гарантування захисту користувачів. Стаття висвітлює перспективи е-гривні як інноваційного засобу модернізації фінансової системи, що інтегрує переваги блокчейну та централізованого управління задля прозорості, стабільності та безпечності фінансових операцій.

Ключові слова: фінансове право, цифрова економіка, цифрові валюти, блокчейн-технології, віртуальні активи, цифрові валюти центральних банків (CBDC), е-гривня, Національний банк України (НБУ), монетарна політика, електронні гроші.

The article examines the development of central bank digital currencies (CBDCs), in particular the introduction of the digital hryvnia in Ukraine, its differences from other digital financial instruments, and the possible impact on the country's financial system. With the development of digital technologies, new financial instruments are emerging that are changing the traditional economic system. Among these instruments, a special place is occupied by CBDCs, which integrate the advantages of blockchain technologies and ensure transparency and security of transactions under state control.

The article presents the results of research by Ukrainian and foreign scholars on the nature, advantages and challenges of implementing CBDCs. The article analyzes the activities of international organizations such as the Bank for International Settlements, the IMF, the FATF, and the World Bank, which develop standards for CBDC and promote their implementation. Ukraine's steps in this direction deserve special attention: The NBU is developing an e-hryvnia to ensure financial stability, alignment with global trends, and improve the effectiveness of monetary policy. In 2021, the Law of Ukraine "On Payment Services" was adopted, which laid the legal foundation for the NBU's digital money.

The author emphasizes the differences between the e-hryvnia and cryptocurrencies and electronic money, emphasizing its status as a state payment instrument, controllability and compliance with national and international standards. The potential of the e-hryvnia as a payment instrument that complements traditional payment methods is considered. The challenges of introducing the e-hryvnia are also discussed, including the need to adapt Ukraine's financial system to new technologies and to ensure user protection. The article highlights the prospects of the e-hryvnia as an innovative means of modernizing the financial system, integrating the benefits of blockchain and centralized management for transparency, stability and security of financial transactions.

Key words: financial law, digital economy, digital currencies, blockchain technologies, central bank digital currencies (CBDCs), e-hryvnia, National Bank of Ukraine (NBU), monetary policy, electronic money.

Постановка проблеми. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій є тим підґрунтям, на якому сформувалися основи цифрової економіки і почали активно розвиватись нові фінансові інструменти такі, як цифрові валюти, фінтех-рішення, платформи для мобільних платежів, блокчейн-технології та інші. Вони активно застосовуються у багатьох сферах економічної діяльності, державного управління та повсякденного життя. Ці технології створили нові можливості для трансформації традиційних фінансових систем, спрощення фінансових транзакцій та підвищення їх прозорості. У цьому аспекті особливу увагу привертає розвиток **цифрових валют центральних банків (CBDC)**, які стали ключовим напрямком у цифровізації фінансових систем багатьох країн світу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню окремих напрямків розвитку фінансових техно-

логій були присвячені праці таких зарубіжних авторів, як: Дж. Мінінг, Б. Дайсон, Дж. Баркер, Е. Клейтон, О. Уорд, С. Рошмонт. Враховуючи те, що цифрові валюти центральних банків (далі – CBDC) є результатом інтеграції цифрових технологій із правовою та економічною сферами, дослідження цієї теми активно ведуть економісти і правники. Серед вчених-економістів зазначимо наступних: Ю. Шаповал, яка аналізувала міжнародний досвід впровадження CBDC [1], С. Ходакевич, К. Пономаренко та С. Урванцева, які досліджували природу CBDC та їх потенційний вплив на економіку України [2], М. Рябокін, яка аналізувала переваги та недоліки впровадження CBDC, а також світовий досвід у цій сфері [3]. Правовий аспект впровадження CBDC досліджували такі вчені, як: Т. Гудіма та В. Устименко [4], Чернишова О., Башлай С. та К. Возняковська [5] та інші. Враховуючи те, що впро-

вадження CBDC створює численні можливості та виклики для держав, центральних банків, фінансових установ та суспільства в цілому ця тема потребує подальшого дослідження.

Мета статті. Це аналіз теоретичних основ, міжнародного досвіду та перспектив впровадження CBDC на прикладі цифрових грошей НБУ в Україні, оцінці їхнього впливу на фінансову систему, монетарну політику держави, а також порівняння їх з криптовалютами та електронними грошима.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи актуальність дослідження, потрібно зазначити, що окрім науковців, які аналізують особливості впровадження CBDC, воно є пріоритетним для всіх центральних банків світу. Враховуючи те, що розробка цифрових валют центральних банків у світі координується через низку міжнародних організацій, зазначимо деякі з них. Так, провідною платформою для співпраці центральних банків з питань дослідження та розробки стандартів для CBDC виступає **Банк міжнародних розрахунків (BIS)**, який сприяє обміну досвідом, розробці технічних стандартів і створенню стратегій для впровадження таких валют. **Міжнародний валютний фонд (МВФ)** аналізує макроекономічні наслідки впровадження CBDC, забезпечує консультації щодо їхнього впливу на монетарну політику, обмінні курси та платіжні баланси. **Світовий банк** вивчає можливість використання CBDC для сприяння розвитку цифрових фінансових послуг у країнах, що розвиваються.

Важливу роль у цьому процесі **відіграє Група двадцяти (G20)**. Хоча ця група і не є міжнародною організацією, а виступає платформою для співпраці і прийняття рекомендацій, вона об'єднує найбільші економіки світу з метою обговорення і координації глобальних економічних, фінансових і політичних питань, серед яких є реформування міжнародної фінансової системи. Не дивлячись на те, що G20 не ухвалює юридично обов'язкових рішень, її рекомендації часто впливають на роботу міжнародних організацій, таких як МВФ, Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) і Світовий банк. Також, дослідженню визначених питань займається **Фінансова група з боротьби з відмиванням грошей (FATF)**. Вона працює над адаптацією своїх стандартів до сучасних викликів, пов'язаних із впровадженням CBDC. Перелік таких міжнародних організацій можна продовжувати і далі, але важливим є те, що їх співпраця сприяє інтеграції цифрових валют у глобальну фінансову систему, забезпечуючи їхню стабільність, прозорість та безпечність. Країни, враховуючи ці рекомендації, можуть інтегрувати їх у власні нормативно-правові акти, що дозволить створити правову базу для тестування та запуску CBDC, забезпечуючи відповідність міжнародним стандартам і адаптацію до специфіки кожної юрисдикції.

Одним із лідерів у створенні правової бази та тестуванні таких проєктів є Україна. Цифровою валютою для України є цифрові гроші НБУ (е-гривня). Так, Національний банк України (НБУ) ще з 2016 року почав досліджувати можливість запуску е-гривні, визначивши таку мету її введення в обіг як: сприяння фінансовій стабільності та економічній безпеці країни, розвиток платіжної інфраструктури держави відповідно до глобальних тенденцій; підвищення ефективності монетарної політики України.

Перший пілотний проєкт НБУ щодо впровадження е-гривні стартував у 2018 році на базі блокчейн-технології, а до кінця 2024 року планується провести додаткові випробування цієї валюти. Не дивлячись на особливості проведення пілотного проєкту, а саме, обмежений його масштаб, невелику кількість користувачів і транзакцій, НБУ отримав важливі висновки щодо впровадження власної цифрової валюти. Основними з них є наступні: е-гривня може бути ефективною альтернативою традиційним засобам платежів, зокрема готівці та безготів-

ковим платежам, але враховуючи поступовість її впровадження не замінюватиме їх повністю, а виступатиме як доповнення до існуючих платіжних інструментів. Її емісію здійснюватиме центральний банк країни і базуватиметься вона на цифрових облікових записках. Одна одиниця е-гривні прирівнюється до однієї одиниці звичайної гривні, виступаючи її цифровим аналогом. В якості переваг було визначено простоту, доступність, безпечність використання е-гривні завдяки державним гарантіям, а також високу швидкість здійснення розрахунків. Також НБУ звернув увагу на ризики пов'язані з тим, що е-гривня здатна трансформувати платіжний ринок України, перерозподіливши ролі його учасників, що вимагає зваженого підходу до її інтеграції. Тому впровадження е-гривні є не тільки поступовим етапом, а і потребує ретельної підготовки.

Для забезпечення збалансованого підходу до впровадження цифрових грошей НБУ важливим є залучення інноваційних рішень. У цьому контексті заслуговує на увагу меморандум, підписаний у 2021 році Міністерством цифрової трансформації України (Мінцифрою) з Stellar Development Foundation, яка є некомерційною організацією, що заснована з метою підтримки розвитку мережі Stellar, що слугує платформою для фінансових транзакцій та цифрових активів. У межах цього меморандуму сторони домовилися про співпрацю в розвитку ринку віртуальних активів в Україні та сприяння впровадженню національної цифрової валюти, яка може бути випущена Національним банком України. І вже у жовтні 2022 року Український інститут інтелектуальної власності (Укрпатент) зареєстрував торгівлю марку е-гривня для НБУ [6].

Як новий крок до покращення цифрової економіки країни, 20.05.2021 року Національним банком України була розроблена Стратегія Національного банку до 2025 року яка передбачала розробку та впровадження е-гривні. Але, через 2 роки після її впровадження, Стратегію було вимушено змінено, з огляду на повномасштабне військове вторгнення росії в Україну. В оновленій Стратегії НБУ, вектор уваги було зміщено саме на спротив агресії країни-окупанта та безперечного відновлення держави. Це звичайно сповільнило введення е-гривні та створило нові виклики для її впровадження.

Однак ухвалення Закону України «Про платіжні послуги» № 1591-IX від 30.06.2021 № 1591-IX (далі – Закон № 1591) стало важливим кроком у цьому напрямку, забезпечивши правову основу для цифрових інновацій у фінансовій системі. Цей закон набрав чинності 1 серпня 2022 року, запровадивши рамкове регулювання CBDC та ввівши до українського законодавства поняття «цифрові гроші Національного банку України» як електронну форму грошової одиниці України, емітентом якої є НБУ [7]. Разом із прийняттям цього закону були внесені зміни й до Закону «Про Національний банк України», якими визначено, що цифрові гроші НБУ вважаються законним платіжним засобом на території України. Вони приймаються фізичними і юридичними особами для проведення платіжних операцій та розрахунків виключно у випадках, передбачених законодавством України [8].

Потрібно зазначити, що ідея CBDC технологічно похідна від криптовалюти. Зокрема в її основі лежить технологія розподіленого реєстру (Distributed Ledger Technology – DLT) та її найбільш популярний різновид – блокчейн. Блокчейн – це розподілений реєстр для зберігання інформації. З англійської “blockchain” – це “block”, а “chain” – ланцюжок. Тобто дослівно термін перекладається як «ланцюжок блоків». Головна відмінність блокчейну від звичайної бази даних – його незмінність. Це означає, що дані, записані в блокчейн, не можуть бути змінені або видалені без залишення цифрового сліду. Не дивлячись на те, що е-гривня і віртуальні активи мають спільну технологічну основу, вони суттєво відрізняються

за метою, принципами функціонування та впливом на економіку. Так, віртуальні активи є приватними та децентралізованими і їх обіг не контролюється жодною державною фінансовою установою. Вартість їх повністю залежить від попиту на ринку. Не дивлячись на те, що їх функціонування базується на технології блокчейн, яка дозволяє здійснювати транзакції без посередників та записувати їх у розподілену мережу, використання блокчейн як технологічної основи для створення та обігу цифрових грошей НБУ має певну специфіку. Вона обумовлена тим, що її випуск і обіг повинні відповідати особливим вимогам, пов'язаним із забезпеченням фінансової стабільності, регуляторного контролю та довіри до суспільства. Враховуючи це, НБУ розглядає комбіновані підходи щодо вибору технологій для створення е-гривні які включають як елементи блокчейну, так і централізовані моделі обліку. Таким чином, е-гривня може стати прикладом такої інтеграції яка поєднує переваги децентралізації для прозорості транзакцій із централізованим управлінням для забезпечення контролю, стабільності та відповідності вимогам НБУ.

Деякі дослідники у сфері фінансів та цифрових валют часто порівнюють е-гривню зі стейблкоїнами, посилячись на те, що вони використовують технологію блокчейн або інші форми розподіленого реєстру і мають вартість, яка може бути прив'язана до фіатної валюти у співвідношенні 1:1. Саме це забезпечує стабільність курсу стейблкоїнів і є їх характерною ознакою. Проте зазначимо, що між ними існують суттєві відмінності. Вони пов'язані, насамперед, з тим, що випуск е-гривні регулюється державою і відповідає національним і міжнародним стандартам, тоді як стейблкоїни залишаються приватними ініціативами, що часто функціонують поза межами традиційної фінансової системи. Також відмінністю є те, що е-гривня інтегрується в національну фінансову інфраструктуру для підтримки економіки та покращення роботи платіжної інфраструктури, тоді як стейблкоїни функціонують переважно у сфері криптовалютних бірж і децентралізованих фінансових платформ. Тобто, стейблкоїни, як вид криптовалюти, розробляються для того, щоб запропонувати клієнтам альтернативу традиційним фінансовим грошам, забезпечуючи швидкість та децентралізовані способи проведення транзакцій, а також підвищену фінансову незалежність для користувачів. Потрібно враховувати і те, що е-гривня є повністю відстежуваною, що суперечить основним принципам криптовалют, у тому числі стейблкоїнів, які прагнуть до забезпечення конфіденційності. Таким чином, хоча е-гривня і має певну технологічну схожість зі стейблкоїнами, їхня мета, структура та принципи функціонування суттєво відрізняються: е-гривня є ближчою до цифрової трансформації фіатних валют і забезпечує контрольоване середовище для здійснення фінансових операцій, а стейблкоїни, надаючи користувачам більше незалежності та свободи, залишаються інструментом криптовалютної економіки основою якої є децентралізація та приватність.

Також, не можна ототожнювати е-гривню з електронними грошима. Не дивлячись на те, що ці два фінансові інструменти набувають все більшу популярність (е-гривня – поки у дослідженнях і пілотних проектах, електронні гроші – у практичному застосуванні) між ними існують суттєві відмінності, які визначають їх роль у фінансовій системі. Насамперед, це стосується технологій які використовуються для їх створення, зберігання та обігу; правового статусу; призначення і використання. Так, якщо одним із видів технологій, що використовуються для е-гривні є блокчейн, про що ми зазначали вище, то у традиційних електронних грошах, які випускаються емітентами, блокчейн зазвичай не є базовою технологією і усі їх операції записуються у централізованих реєстрах. Це забезпечує швидкість і контроль проведення операцій,

але робить систему залежною від надійності емітента. Системи, як-от електронні гаманці або мобільні додатки (Приват24, Monobank), використовують хмарні технології для зберігання та обробки даних.

Також, важливою відмінністю є те, що е-гривня, як цифрова форма національної валюти, випускається центральним банком і має статус офіційного платіжного засобу. Вона є державним проектом, покликаним модернізувати фінансову систему України. Так, відповідно до ст. 62 Закону № 1591, порядок випуску, зберігання та погашення цифрових грошей, а також особливості виконання платіжних операцій із застосуванням цифрових грошей визначаються нормативно-правовими актами Національного банку України [7]. Тоді, як електронні гроші є одиницями вартості, що зберігаються в електронному вигляді та випускаються емітентами для виконання платіжних операцій. Вони приймаються як засіб платежу іншими особами, ніж їх емітент, і є грошовим зобов'язанням такого емітента [7]. Також, використання електронних грошей залежить від добровільної згоди сторін. В Законі № 1591 зазначено, що вимоги щодо їх випуску та виконання платіжних операцій з електронними грошима не поширюються на емісію цифрових грошей та виконання платіжних операцій з цифровими грошима [7].

Відсутнє співпадіння між ними і по емітенту. Так, емітентом е-гривні може бути тільки НБУ, тоді як відповідно до ст. 57 Закону України «Про платіжні послуги» від 30.06.2021 № 1591-IX до емітентів електронних грошей відносять банки, установи електронних грошей, філії іноземних платіжних установ, оператори поштового зв'язку, Національний банк України, органи державної влади, органи місцевого самоврядування [7]. Також для набуття статусу емітента електронних грошей такі юридичні особи як, установи електронних грошей, філії іноземних платіжних установ, оператори поштового зв'язку мають отримати ліцензію від НБУ. Таким чином, електронні гроші можуть випускатись і приватними фінансовими установами.

Важливою відмінністю між цими фінансовими інструментами є те, що е-гривня має мінімальні ризики для користувачів, оскільки вона забезпечена державою, тоді як електронні гроші можуть бути вразливими до ризику банкрутства емітента, якщо його резерви належно не захищені.

Наразі е-гривня існує лише у форматі пілотного проекту, тоді як електронні гроші вже відіграють важливу роль як доповнення до традиційних фінансових інструментів, забезпечуючи швидкість, зручність і доступність безготівкових платежів, а також розширюючи сферу свого застосування.

Визначивши зміст та особливості CBDC, на прикладі е-гривні, можна стверджувати, що їх розвиток є невід'ємною складовою глобальної трансформації фінансових систем. Тому, для України буде важливим міжнародний досвід країн світу по впровадженню цифрових валют центральних банків у свої економіки. Зокрема, варто звернути увагу на приклади таких країн, як Китай і Швеція, які вже зробили значні кроки у цьому напрямку.

Так, Китай є одним із світових лідерів у розробці цифрової валюти центрального банку. На даний час, цифровий юань (DCEP – Digital Currency Electronic Payment) впроваджується Народним банком Китаю (НБК) і вже проходить активні пілотні випробування в різних регіонах країни. Так, у 2021 році в Китаї відбувся масштабний експеримент із впровадженням цифрового юаня з обмеженим терміном придатності. Тобто, якщо вчасно їх не витратити – вони «згорають». Задля перевірки до яких наслідків може призвести така інновація, в Шеньчжені було роздано 100 000 місцевих жителів по 200 цифрових юанів з обмеженим терміном використання. Щоб їх витратити, давалося лише десять днів. При цьому крім терміну

придатності, їх ще й можна було витратити в конкретних магазинах, які обрала влада. Офіційною метою цього пілотного проєкту стало те, що впровадження цифрового юаня, може забезпечити більш швидший та дешевий спосіб здійснення транзакцій, дозволить зменшити домінування долара США та підсилить роль юаня як глобальної валюти і дозволить Китаю очолити розвиток фінансових технологій у світі [9].

Ще однією країною яка активно працює над випуском CBDC є Швеція. Так, ще у 2018 році банк міжнародних розрахунків (BIS, Bank for International Settlements – його часто називають «банком центральних банків», оскільки BIS сприяє співпраці між центральними банками різних країн, забезпечуючи платформу для обміну досвідом та напрацюваннями) підрахував, що Швеція є найбільш безготівковим суспільством у світі. У цій країні менше 1% від загального обсягу платежів припадає на готівку, а більшість операцій здійснюється через банківські картки або мобільні додатки. Це створює сприятливі умови для розробки CBDC. Тому Швеція і розпочала розробку **цифрової крони (e-krona)**, яка має стати доповненням до готівкової крони та забезпечити більш зручний і доступний спосіб оплати в епоху цифрових трансформацій. Проєкт e-krona був започаткований у 2017 році Ріксбанком (Riksbank), центральним банком Швеції, і нині перебуває на етапі тестування. Він досліджує використання технології блокчейн для обробки транзакцій з цифровою кроною. Основна увага при його розробці також приділяється захисту даних користувачів, простоті e-крони у використанні [10].

Також, на сьогоднішній день, пілотні проєкти цифрових валют були запущені центральними банками в Індії, Нігерії, Уругваї та на Східних Карибах (йдеться про сім маленьких країн у Карибському морі, в яких фіатною валютою є східнокарибський долар). Такий досвід є важливим для України, оскільки дає змогу врахувати кращі практики впровадження CBDC та адаптувати їх залежно від своїх потреб, технічних можливостей та економічних викликів. Це дає Україні можливість уникнути потенційних ризиків та ефективно інтегрувати e-гривню в глобальні фінансові процеси.

Не дивлячись на те, що форми і технології впровадження цифрових валют центробанків країн світу різняться залежно від конкретних потреб, але у будь-якому разі цифрова валюта розглядається як нова, еволюційна форма грошей центрального банку. Тому, в якості перспективи впровадження e-гривні можна зазначити наступне: використання e-гривні сприятиме зменшенню витрат на обіг готівки та прискоренню платіжних операцій як в самій державі, так і за її межами. Це особливо важливо

для України, яка активно інтегрується до європейського фінансового ринку. Розрахунки в e-гривні дозволять забезпечити доступ до фінансових послуг для населення у віддалених регіонах, де банківська інфраструктура недостатньо розвинена, що може сприяти зменшенню нерівності у доступі до фінансів. Застосування e-гривні відкриває більше можливостей для контролю за рухом фінансових коштів, боротьби з ухиленням від сплати податків та зборів, відмиванням грошей і фінансуванню тероризму. Завдяки використанню цифрових технологій, транзакції з нею стануть більш прозорими, що знижуватиме ризики розвитку тіншової економіки. Також, впровадження цифрових грошей НБУ дозволить Україні швидше інтегруватися з міжнародними платіжними системами, наприклад, для обслуговування експорту та імпорту товарів, послуг та капіталу. Крім того, це може підвищити позиції гривні як національної валюти у міжнародній торгівлі. У кризових ситуаціях цифрова валюта може слугувати важливим інструментом для збереження фінансової стабільності в державі, зокрема у випадках значного зменшення обігу готівки чи загрози фінансових атак на банківську систему та інше.

Попри перспективи, впровадження e-гривня потребує подолання певних **викликів**, що пов'язані з розробкою нормативно-правових актів які направлені на розробку механізму впровадження і особливостей використання e-гривні. Також, важливим викликом у цій сфері є гарантування конфіденційності даних користувачів, аби забезпечити баланс між прозорістю транзакцій та захистом приватної інформації. Крім того, необхідно провести освітні кампанії для підвищення цифрової грамотності населення, що сприятиме масовому прийняттю нових технологій і їх довірі до e-гривні.

Висновки. Цифрові валюти центральних банків (CBDC) є еволюційним кроком у розвитку фінансових систем, що поєднує сучасні технології з надійністю державної валюти. Однак електронна гривня, як національний проєкт, насамперед, зосереджена на внутрішніх фінансових операціях і цифровій інфраструктурі України. Її впровадження потребує чіткої стратегії, комплексного правового регулювання та ефективного управління ризиками. Вона може стати ключовим елементом модернізації фінансової системи, забезпечуючи ефективність платіжних операцій, підвищуючи прозорість та доступність фінансових послуг. Впровадження електронної гривні матиме значний вплив і на позиції України у світовій економіці, посилюючи її роль як інноваційного та надійного партнера у міжнародних фінансових відносинах. Використання міжнародного досвіду в цій сфері дозволить врахувати найкращі практики та адаптувати їх до українських реалій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал Ю. І. Цифрові валюти центральних банків: досвід пілотних проєктів та висновки для НБУ. *Економіка і прогнозування*. 2020. № 4. С. 103–121. URL: https://www.researchgate.net/publication/348996631_Cifrovi_valuti_centralnih_bankiv_dosvid_pilotnih_proektiv_ta_visnovki_dla_NBU (дата звернення: 01.11.2024).
2. Ходакевич С. І., Пономаренко К. О., Урванцева С. В. Цифрові валюти центральних банків: сутність та перспективи впровадження. *Стратегія економічного розвитку України*. 2022. 50. С. 71–81. URL: <http://sedu.kneu.edu.ua/article/view/261239> (дата звернення: 01.11.2024).
3. Рябокін М. Виклики впровадження цифрової валюти центрального банку у контексті нової еволюційної форми грошей в Україні: світовий досвід. *Економіка та суспільство*. 2022. № 37. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-63> (дата звернення: 01.11.2024).
4. Гудіма Т. С., Устименко В. А. Цифрова валюта Центрального банку: економіко-правова характеристика. *Правові горизонти*. 2019. Вип. 19 (32). С. 94–100. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/78464> (дата звернення: 01.11.2024).
5. Чернишова О., Башлай С., Возняковська К. Світовий досвід розвитку цифрових валют центральних банків і його впровадження в Україні. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 33. С. 199–207. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/937> (дата звернення: 01.11.2024).
6. Про e-гривню – цифрові гроші Національного банку. *Національний банк України*: веб-сайт. URL: <https://bank.gov.ua/ua/payments/e-hryvnia> (дата звернення: 01.11.2024).
7. Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX : станом на 8 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text> (дата звернення: 01.11.2024).
8. Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV : станом на 8 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text> (дата звернення: 01.11.2024).

9. Чеславський О. Китай запускає цифрові гроші з обмеженим терміном придатності. *Громадська онлайн платформа SPILNO*: веб-сайт URL: <https://spilno.org/article/kytai-zapuskaye-tsyfrovi-hroshi-z-obmezhenym-terminom-prydatnosti> (дата звернення: 01.11.2024).

10. Никитенко Д. Швеція вивчає можливість повного переходу на цифрову валюту. *Український капітал*: веб-сайт URL: <https://ucap.io/shvecziya-vyvchaye-mozhlyvist-povnogo-perehodu-na-cyufrovu-valyutu/> (дата звернення: 01.11.2024).

СТРУКТУРА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ

STRUCTURE OF THE METHODOLOGY FOR STUDYING THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR THE PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE IN UKRAINE

Фальковський А.О., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри державознавства, права та європейської інтеграції

Інститут публічної служби та управління Національного університету «Одеська політехніка»

Стаття присвячена розкриттю методології адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини в Україні. У статті висвітлюються основні підходи та методи, що лежать в основі методології цієї тематики. У статті акцентується увага на багатогранності процесу забезпечення адміністративно-правового захисту культурної спадщини, що вимагає комплексного підходу, поєднання сучасних підходів, методів та розробки ефективних правових механізмів. Використання системного підходу дозволяє враховувати взаємозв'язки між правовими, соціальними, культурними та економічними аспектами, забезпечуючи гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами. Такий підхід сприяє створенню цілісної системи захисту культурної спадщини, яка відповідає потребам сучасного суспільства.

Особлива увага приділяється формально-логічним методам, які дозволяють виявляти як сильні, так і слабкі сторони нормативно-правових актів, а також забезпечувати логічну послідовність у правових конструкціях. Це важливо для вдосконалення правового регулювання у сфері захисту культурної спадщини, адже такі методи сприяють забезпеченню правової визначеності та прозорості. Антропологічний підхід, у свою чергу, надає можливість аналізувати культурну спадщину з точки зору її значення для окремих спільнот і нації в цілому. Він дозволяє враховувати історичну та соціокультурну специфіку, а також людський фактор у формуванні адміністративно-правових норм, що є важливим для адаптації цих норм до реальних потреб суспільства.

Аксіологічний підхід акцентує увагу на ціннісних засадах правового регулювання, що дозволяє визначити пріоритети національної політики у сфері охорони спадщини. Цей підхід є ключовим для гармонізації інтересів суспільства, розвитку культури та збереження історико-культурного надбання. Він також сприяє інтеграції культурної спадщини в систему загальнонаціональних цінностей, підкреслюючи її значення для сталого розвитку суспільства.

Герменевтичний підхід забезпечує розуміння правових норм у їхньому історичному та культурному контексті, що дозволяє ефективно застосовувати їх на практиці. Це особливо важливо для адаптації правових норм до нових умов, що виникають у процесі соціально-економічних трансформацій. Завдяки цьому підходу можна виявляти приховані значення правових актів та інтегрувати їх у сучасний контекст.

Узагальнюючи, стаття пропонує інтеграцію зазначених підходів у методологію дослідження адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини як необхідну умову створення ефективної системи захисту. Вона має враховувати історичний досвід, культурну ідентичність та ціннісні орієнтири українського суспільства. Такий комплексний підхід забезпечить гармонійний розвиток правового регулювання у цій сфері та сприятиме збереженню культурного надбання для майбутніх поколінь.

Ключові слова: культурна спадщина, адміністративно-правовий захист, системний підхід, формально-логічні методи, цифрові технології, міжнародне законодавство, охорона спадщини, методологія дослідження, правові механізми, гармонізація законодавства.

The article is devoted to revealing the methodology of the administrative-legal mechanism for the protection of cultural heritage in Ukraine. The article highlights the main approaches and methods that underlie the methodology of this topic. The article focuses on the multifaceted process of ensuring the administrative-legal protection of cultural heritage, which requires a comprehensive approach, a combination of modern approaches, methods and the development of effective legal mechanisms. The use of a systemic approach allows us to take into account the interrelationships between legal, social, cultural and economic aspects, ensuring the harmonization of national legislation with international standards. Such an approach contributes to the creation of a holistic system for the protection of cultural heritage that meets the needs of modern society.

Particular attention is paid to formal-logical methods that allow us to identify both the strengths and weaknesses of regulatory legal acts, as well as to ensure logical consistency in legal structures. This is important for improving legal regulation in the field of cultural heritage protection, because such methods contribute to ensuring legal certainty and transparency. The anthropological approach, in turn, provides an opportunity to analyze cultural heritage from the point of view of its significance for individual communities and the nation as a whole. It allows taking into account historical and socio-cultural specifics, as well as the human factor in the formation of administrative and legal norms, which is important for adapting these norms to the real needs of society.

The axiological approach focuses on the value-based principles of legal regulation, which allows determining the priorities of national policy in the field of heritage protection. This approach is key to harmonizing the interests of society, developing culture and preserving historical and cultural heritage. It also contributes to the integration of cultural heritage into the system of national values, emphasizing its importance for the sustainable development of society.

The hermeneutic approach provides an understanding of legal norms in their historical and cultural context, which allows them to be effectively applied in practice. This is especially important for adapting legal norms to new conditions arising in the process of socio-economic transformations. Thanks to this approach, it is possible to identify the hidden meanings of legal acts and integrate them into the modern context.

In summary, the article proposes the integration of these approaches into the methodology for studying the administrative and legal mechanism for the protection of cultural heritage as a necessary condition for creating an effective protection system. It should take into account historical experience, cultural identity and value orientations of Ukrainian society. Such a comprehensive approach will ensure the harmonious development of legal regulation in this area and will contribute to the preservation of cultural heritage for future generations.

Key words: cultural heritage, administrative and legal protection, systemic approach, formal and logical methods, digital technologies, international legislation, heritage protection, research methodology, legal mechanisms, harmonization of legislation.

Постановка проблеми. В сучасному науковому адміністративно-правовому дискусії постійно обговорюється можливість, доцільність і шляхи оновлення методологічного інструментарію, що може підвищити якість, потенціувати евристичні перспективи, розкрити сутність фено-

менів, які досліджуються. Результатом низки плідних дискусій є усвідомлення необхідності всебічного залучення до методології адміністративно-правових досліджень, на основі принципів плюралізму та додатковості, різноманітних підходів, що розроблялись як у межах

загальнотеоретичної юриспруденції і філософії права, так і з використанням культурологічних, економічних, сімейних та інших методологічних складових.

Особливе місце в проблематиці досліджень з адміністративного права посідає розуміння сутності адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини. Складність і багаторівневість вказаної проблематики ґрунтується на необхідності розкриття феноменів, що складають цілісну систему адміністративно-правового захисту культурної спадщини. Також важливим, з точки зору наукового пізнання, є необхідність розмежування адміністративно-правового, кримінально-правового, міжнародно-правового механізмів захисту культурної спадщини. Ще однією гранню вказаної проблематики вважаємо розуміння досвіду формування адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини в інших країнах світу, що є складовою правових сімей, відмінних від тієї, до якої належить Україна. Отже, дослідження адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини в Україні є складною, багаторівневою та багатогранною методологічною проблемою, що потребує всебічного наукового осмислення, розкриття якої є доцільним в межах даної статті.

Також актуальність теми статті зумовлена зростанням важливості збереження культурної спадщини як ключового елемента національної ідентичності та соціального розвитку. У сучасних умовах реформування публічного управління і правової системи України виникає нагальна потреба у вдосконаленні адміністративно-правових механізмів захисту об'єктів культурної спадщини, що є важливою складовою інтеграції України до міжнародної спільноти та виконання європейських стандартів у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка аспектів проблематики дослідження досліджувались в працях сучасних закордонних і українських вчених, зокрема, спеціалістами в сфері загальнотеоретичної юриспруденції та філософії права, а також адміністративного права.

Для розуміння окремих складових проблематики статті мають праці вчених, що заглиблюються в методологічну проблематику адміністративного права. Слід назвати таких авторів як: В. Авер'янов, Ю. Битяк, Л. Біла-Тіунова, І. Голосніченко, Т. Коломонець, Є. Курінний, Ж. Мандриченко, Р. Мельник, О. Миколенко, В. Юровська та інших.

Праці з теорії держави і права, а також з філософії праці, розкривають різноманітні грані проблематики статті. Слід назвати таких авторів як: Х. Бехруз, Д. Гудима, К. Горобець, Т. Дудаш, В. Дудченко, А. Козловський, О. Кресін, Т. Мазур, С. Максимов, Ю. Оборотов, П. Рабинович, С. Рабинович, Т. Розова та інших.

Метою статті є розкриття структури методології дослідження адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини, а також визначення змісту та функцій її основних компонентів.

Виклад основного матеріалу. Структура дослідження адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини складається з низки діалектично взаємозв'язаних складових, зокрема світоглядно-ціннісного, стратегічного та інструментального рівнів. Кожен з рівнів, в свою чергу, також має власну структуру та її складові.

Перший рівень – світоглядно-ціннісний – визначає загальний «кут зору» на право та його обґрунтування. В найбільш загальному вигляді на цьому рівні виділяють три основних типу праворозуміння: природно-правовий, позитивістський та інтегративний, але кожен з них може мати свої різновиди та перехідні типи.

Другий рівень – це царина підходів, що зумовлюють загальну спрямованість дослідження права, вибір стратегій його осягнення. Третій рівень – це методи безпосеред-

нього осягнення права, в межах цього рівня право не оцінюється, а виявляються його особливості як об'єктивної реальності [1, с. 10].

Ми погоджуємось з думкою В.В. Юровської, яка вважає, що «філософія людиноцентризму» загалом полягає не тільки у визнанні людини соціокультурним феноменом, який є центральною ланкою всіх соціальних процесів та явищ, але і у вивченні проблем людини в усіх її сутнісних аспектах (у т.ч. і в аспекті її зв'язку із державою). Авторка зазначає, що «зміст людиноцентризму» став основою для оновленої концепції адміністративно-правової доктрини та адміністративного права, яка полягає у забезпеченні та дотриманні у публічно-правовій сфері принципу верховенства права (правовладдя) [2, с. 10]. Отже, при дослідженні механізму адміністративно-правового захисту прав людини, доцільно дотримуватись природно-правового типу праворозуміння, з визначенням людини, її прав та інтересів, найбільшою цінністю для суспільства і держави.

Наступний рівень методології дослідження адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини в Україні – стратегічний, що складається з різноманітних підходів, серед яких найбільший евристичний потенціал мають аксіологічний, антропологічний, прагматологічний, герменевтичний.

Використання аксіологічного підходу в методології дослідження адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини в Україні є обґрунтованим і необхідним кроком у сучасній науковій парадигмі. Цей підхід дозволяє вийти за межі традиційного нормативного аналізу, зосереджуючись на дослідженні ціннісних основ адміністративно-правових механізмів, що забезпечують захист культурної спадщини. Аксіологічний підхід підкреслює важливість вивчення не лише юридичних норм, а й культурних, соціальних і моральних цінностей, які впливають на формування і функціонування цих механізмів.

Застосування аксіологічного підходу є особливо актуальним в умовах зростаючої ролі культурної спадщини у формуванні національної ідентичності та інтеграції України до європейського правового простору. Цей підхід дозволяє розглянути культурну спадщину не лише як об'єкт адміністративно-правового регулювання, а як цінність, що має вирішальне значення для соціального розвитку і культурної ідентичності. Це розширює перспективи дослідження, дозволяючи враховувати міждисциплінарні аспекти, що включають етику, культурологію, соціологію і правознавство.

Використання аксіологічного підходу вимагає перегляду існуючих підходів до аналізу адміністративно-правових механізмів. Зокрема, необхідно визначити ключові цінності, що лежать в основі цих механізмів, такі як захист культурної ідентичності, забезпечення доступу до культурних благ, збереження історичної пам'яті тощо. Одним із ключових завдань є створення методологічного інструментарію, який дозволить комплексно аналізувати взаємозв'язок між цінностями та адміністративно-правовими нормами.

Перевагою аксіологічного підходу є його здатність інтегрувати різні аспекти правового і соціального аналізу, спрямовуючи увагу на етичні й культурологічні основи правових норм. Наприклад, вивчення адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини в Україні з аксіологічної точки зору дозволяє враховувати міжнародні стандарти і практики, які базуються на спільних для всіх країн цінностях захисту культурних об'єктів. Це створює передумови для гармонізації національного законодавства з міжнародними правовими стандартами.

Отже, аксіологічний підхід забезпечує нові перспективи у вивченні адміністративно-правових механізмів захисту культурної спадщини. Його застосування сприяє більш глибокому розумінню сутності цих механізмів, їх

ціннісного підґрунтя та впливу на формування правової культури. У межах даної статті аксіологічний підхід розглядається як ефективний інструмент для розкриття складності і багатогранності проблематики захисту культурної спадщини в умовах сучасних викликів.

Обґрунтування використання праксеологічного підходу у дослідженні адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини в Україні полягає у його здатності зосереджувати увагу на ефективності та доцільності правових інструментів, спрямованих на забезпечення охорони культурних цінностей. Цей підхід, на відміну від суто теоретичних досліджень, дозволяє не лише аналізувати норми права, а й оцінювати їх практичну реалізацію, що є особливо актуальним в умовах реформування публічного управління в Україні.

Праксеологічний підхід зосереджується на результативності дій органів державної влади, спрямованих на збереження культурної спадщини, враховуючи обмеженість ресурсів, різноманітність об'єктів культурної спадщини та складність їх охорони в умовах сучасних викликів. Як зазначає В.В. Юровська, методи адміністративного права мають бути не лише теоретично обґрунтованими, а й орієнтованими на практичне застосування, що забезпечує досягнення конкретних цілей адміністративно-правового регулювання [2].

Особливе значення праксеологічний підхід має у контексті формування механізмів взаємодії органів державної влади з громадськістю та міжнародними організаціями, які також залучені до захисту культурної спадщини. Наукові дослідження, зокрема праці Т.В. Мазур, підкреслюють важливість врахування зарубіжного досвіду у правовому регулюванні цієї сфери, зокрема через аналіз ефективності міжнародно-правових інструментів [3].

Ж.В. Мандриченко, у своїх роботах, акцентує увагу на важливості аксіологічного підґрунтя адміністративно-правових механізмів, яке має поєднуватися з праксеологічною спрямованістю, щоб забезпечити як теоретичну, так і практичну обґрунтованість правових норм та рішень [4]. Це підкреслює необхідність розробки таких адміністративно-правових механізмів, які б відповідали не лише правовим, а й культурним та соціальним запитам суспільства.

Отже, праксеологічний підхід у поєднанні з аксіологічним забезпечує комплексний аналіз адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини в Україні. Він дозволяє оцінити ефективність існуючих механізмів, виявити прогалини у їх практичному застосуванні та запропонувати шляхи їх вдосконалення з урахуванням міжнародного досвіду та ціннісних орієнтирів.

Використання герменевтичного підходу в дослідженні адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини в Україні є актуальним, оскільки дозволяє глибше зрозуміти зміст та значення правових норм, які регулюють цю сферу. Герменевтика, як науковий метод, орієнтована на інтерпретацію текстів, у тому числі нормативно-правових актів, через призму історичних, культурних та соціальних контекстів. Це особливо важливо у випадку захисту культурної спадщини, де правові акти є не лише інструментами регулювання, але й відображенням національної ідентичності та цінностей.

Як зазначає Т. Дудаш, герменевтичний підхід у правових дослідженнях забезпечує можливість виявлення прихованих смислів правових норм, врахування контексту їх створення та застосування, а також вивчення їх впливу на суспільні відносини [5]. Застосування цього підходу дозволяє дослідникам аналізувати не лише формальні положення законодавства, а й їхню інтерпретацію різними суб'єктами правозастосування, що є особливо актуальним у випадку захисту об'єктів культурної спадщини, які можуть мати різну цінність залежно від історичного або соціального контексту.

Окрім того, герменевтичний підхід допомагає розкрити значення правових норм, враховуючи культурні традиції та історичні особливості формування правової системи. Це підкреслюється у працях таких авторів, як Ю. Оборотов та О. Кресін, які наголошують на важливості інтеграції герменевтики у правові дослідження для врахування багатогранності правових явищ [6].

Для сфери захисту культурної спадщини герменевтичний підхід є цінним інструментом аналізу нормативно-правових актів, які визначають охорону, реставрацію та використання об'єктів культурної спадщини. Як зазначає С. Максимов, правові акти у цій сфері часто вимагають багаторівневої інтерпретації, оскільки вони відображають не лише юридичну, але й морально-етичну та культурну складові [7].

Таким чином, герменевтичний підхід у дослідженні адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини в Україні дозволяє розширити методологічний інструментарій, врахувати історичні, культурні та соціальні аспекти правового регулювання, а також сприяє більш глибокому розумінню ролі правових норм у збереженні національної ідентичності. Це, у свою чергу, створює передумови для удосконалення адміністративно-правових механізмів у відповідності до сучасних викликів.

Використання антропологічного підходу в методології дослідження адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини в Україні є доцільним з огляду на необхідність глибокого розуміння взаємозв'язку між правовими нормами та культурними цінностями суспільства. Цей підхід дозволяє аналізувати, як правові механізми впливають на збереження та розвиток культурної спадщини, враховуючи соціокультурні особливості та історичний контекст.

Д. Гудима у своїх працях підкреслює важливість філософсько-антропологічного підходу як методологічного фундаменту сучасної юридичної науки. Він зазначає, що такий підхід дозволяє досліджувати право через призму людської природи та соціокультурних факторів, що є особливо актуальним при аналізі механізмів захисту культурної спадщини [8].

В. Завальнюк також акцентує увагу на антропологічних аспектах правового розвитку, підкреслюючи, що розуміння правових норм неможливе без урахування культурних та соціальних контекстів, у яких вони функціонують. Це особливо важливо при розробці та впровадженні адміністративно-правових механізмів, спрямованих на захист культурної спадщини, оскільки вони повинні відповідати культурним особливостям та цінностям суспільства [9].

Отже, антропологічний підхід сприяє більш глибокому розумінню сутності адміністративно-правових механізмів захисту культурної спадщини, враховуючи культурні, соціальні та історичні аспекти, що забезпечує ефективність їх реалізації та відповідність потребам суспільства.

Системний підхід у дослідженні адміністративно-правового захисту культурної спадщини знаходить своє застосування в сучасній юриспруденції, зокрема у контексті інтеграції різних рівнів аналізу правових механізмів. Він дозволяє комплексно оцінювати не лише правові аспекти, але й соціальні, культурні та економічні чинники, які впливають на функціонування таких механізмів.

Одним із прикладів застосування системного підходу є аналіз міжнародного правового регулювання захисту культурної спадщини, що розглядає її як глобальну проблему. У роботі С. Старренбурга (2018) акцентується увага на міждисциплінарному підході, який охоплює взаємодію юридичних, політичних і суспільних механізмів для забезпечення захисту спадщини в умовах конфліктів та інших викликів [10].

Ще один аспект системного підходу підкреслює Г. Валієва (2023), яка розглядає обмеження прав людини у контексті збереження культурної спадщини. У її дослідженні

дженні оцінюється важливість балансування інтересів між захистом культурної спадщини та іншими соціальними потребами, що вимагає комплексного підходу до правового регулювання [11].

Застосування системного підходу також вимагає інтеграції цифрових технологій для забезпечення сталого збереження спадщини. Дослідження Масчіотти та співавторів (2019) у межах проекту HeritageCare демонструє, як стандартизовані цифрові протоколи та інтегровані методології дозволяють вдосконалити управління культурними об'єктами та залучити громади до процесу збереження [12].

Таким чином, системний підхід є ключовим інструментом у сучасному правовому регулюванні захисту культурної спадщини, сприяючи гармонізації правових механізмів, врахуванню міжнародного досвіду та інтеграції цифрових рішень для забезпечення ефективності та стійкості правової системи.

Формально-логічні методи є важливим інструментом у дослідженнях адміністративно-правового захисту культурної спадщини, оскільки вони дозволяють впорядкувати процес аналізу, структурувати результати досліджень і забезпечити несуперечність юридичних висновків. Ці методи широко застосовуються для аналізу правових норм, що регулюють охорону спадщини, та їх відповідності міжнародним стандартам.

С. Бостан (2021) у своїй роботі підкреслює, що формально-логічні методи забезпечують логічну послідовність і системність у дослідженні правових норм. Він відзначає, що ці методи допомагають створювати надійну основу для формування юридичних моделей, які можуть бути використані у різних галузях права, зокрема адміністративного [13].

О. Тягло (2022) у своєму дослідженні вказує на розмежування формально-логічної та юридичної валідності. Він стверджує, що формальна логіка не завжди достатня для розв'язання юридичних проблем, оскільки юридичні аргументи часто базуються на специфічній юридичній логіці, яка враховує соціальні й культурні аспекти, недоступні для формальної логіки [14].

Таким чином, формально-логічні методи забезпечують аналітичну чіткість і концептуальну прозорість у дослідженнях правових механізмів, спрямованих на збере-

ження культурної спадщини, сприяючи вдосконаленню законодавства та правозастосування.

Висновки. Узагальнюючи проведені дослідження, можна зробити висновок, що забезпечення адміністративно-правового захисту культурної спадщини є багатограним процесом, який потребує комплексного бачення, поєднання сучасних підходів і методів та розробки ефективних правових механізмів. Використання системного підходу дозволяє враховувати взаємозв'язки між правовими, соціальними, культурними та економічними аспектами, що створює основу для гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. У цьому контексті важливою є роль формально-логічних методів, які виявляють позитивні та негативні аспекти нормативно-правових актів і логічну послідовність у правових конструкціях. Антропологічний підхід дозволяє аналізувати культурну спадщину через призму її значення для окремих спільнот і нації в цілому, зважаючи на історичну та соціокультурну специфіку. Цей підхід допомагає враховувати людський фактор у формуванні адміністративно-правових норм, що є важливим для адаптації цих норм до реальних потреб і очікувань суспільства.

Аксіологічний підхід акцентує увагу на ціннісних основах правового регулювання у сфері захисту спадщини, дозволяючи ідентифікувати пріоритети, які формують національну політику у цій сфері. Такий підхід є необхідним для забезпечення гармонії між охороною культурних цінностей та розвитком суспільства, а також для визначення місця культурної спадщини в системі загальнонаціональних цінностей. Герменевтичний підхід, у свою чергу, забезпечує розуміння змісту та інтерпретації правових норм у їхньому історичному та культурному контексті, що сприяє їхньому ефективному застосуванню на практиці. Він також дозволяє виявляти приховані значення правових норм і адаптувати їх до нових умов, що виникають у процесі суспільного розвитку.

Отже, інтеграція цих підходів у методологію дослідження адміністративно-правового механізму захисту культурної спадщини в Україні є необхідною умовою для створення ефективної системи захисту, яка враховує історичний досвід, культурну ідентичність та ціннісні орієнтири українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фальковський А. О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.12. Одеса, 2011. 17 с.
2. Юровська В. В. Методи адміністративного права: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 17 с.
3. Мазур Т. В. Правові засади захисту культурної спадщини в зарубіжних дослідженнях. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 1. С. 8–21.
4. Мандриченко Ж. В. Визначення основних понять адміністративно-правової аксіології: загальні категорії. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2024. Т. 35 (74), № 3. С. 108–111.
5. Дудаш Т. І. Розуміння та пояснення в юриспруденції та у правовому регулюванні. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Ю. М. Оборотов (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; МОН України, ОНЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2009. Вип. 50. С. 146–152.
6. Кресін О. В. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2006. 256 с.
7. Максимов С. І. Герменевтичний підхід до праворозуміння: витоки, зміст, практичне призначення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2020. № 27. С. 82–89.
8. Гудима Д. А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права*. 2003. С. 122–125.
9. Завальнюк В. В. Антропологічний підхід у цивілістичних дослідженнях. *Митна справа*. 2011. № 1. С. 113–117.
10. Starrenburg S. Cultural heritage protection: a truly "global" legal problem? *Völkerrechtsblog*. 2018. URL: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0301-20180919-181637-0-6> (дата звернення: 28.11.2024).
11. Valiyeva G. Legal Assessment of the Human Rights Limitations on the Preservation of Cultural Heritage. *Teisė*. 2023. URL: <https://doi.org/10.15388/teisė.2023.126.11> (дата звернення: 28.11.2024).
12. Masciotta M., Morais M., Ramos L., Oliveira D., Sánchez-Aparicio L., González-Aguilera D. A Digital-based Integrated Methodology for the Preventive Conservation of Cultural Heritage: The Experience of HeritageCare Project. *International Journal of Architectural Heritage*. 2019. Т. 15. С. 844–863. URL: <https://doi.org/10.1080/15583058.2019.1668985> (дата звернення: 28.11.2024).
13. Бостан С. К. Методологія правових досліджень: інструментальні основи. *Бюлетень Університету Альфреда Нобеля. Серія «Право»*. 2021. URL: <https://doi.org/10.32342/2709-6408-2021-2-3-14> (дата звернення: 28.11.2024).
14. Тягло О. Логіка юридичного мислення. Аналітична та порівняльна юриспруденція. 2022. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.65> (дата звернення: 28.11.2024).

ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ДЕПУТАТІВ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ

PUBLIC CONTROL OF THE ACTIVITIES OF DEPUTY LOCAL GOVERNMENT BODIES

Шепетько С.А., к.ю.н.,

начальник управління аналізу обласного бюджету та внутрішнього фінансового контролю виконавчого апарату

Київська обласна рада

Стаття присвячена дослідженню чинного законодавства у сфері забезпечення громадського контролю за діяльністю депутатів місцевих органів самоврядування. Визначено, що для ефективної діяльності місцеві депутати повинні постійно приділяти увагу діям, спрямованим на задоволення потреб та інтересів населення, які громадськість відстоює безпосередньо або через інститути громадянського суспільства. Визначено, що використання такої форми громадського контролю як місцеві ініціативи можна взаємодіяти, співпрацювати з депутатами місцевих органів самоврядування для підготовки та винесення якісних рішень на розгляд місцевих рад для покращення надання різноманітного комплексу послуг для жителів громад. Наголошено на тому, що під час війни місцеві депутати в міру своїх повноважень повинні забезпечити військові потреби, гуманітарну допомогу для переміщених осіб, будівництво бомбосховищ для проведення навчальних процесів та постійно розв'язувати важливі проблеми, пов'язані з їх діяльністю. З'ясовано, що серед форм громадського контролю за діяльністю депутатів місцевих органів самоврядування як спосіб забезпечення їх відповідальності можна виокремити моніторинг виконання передвиборчих програм депутатів, контроль за дотриманням депутатами етичних правил поведінки у процесі взаємодії з жителями громад, а також належної звітності перед місцевим населенням або навіть моніторинг способу життя депутатів на відповідність інформації зазначеній у поданих публічних деклараціях. Визначено, що в арсеналі кожного жителя громади є ряд безоплатних і ефективних механізмів для поширення своїх рекомендацій і пропозицій до муніципальних депутатів. Запропоновано використовувати доступні соціальні мережі та месенджери для поширення цієї ідеї або згрупувати навколо себе тих же активних громадян, які виступають за конкретні пропозиції для подальшої їх реалізації місцевими депутатами. З'ясовано, що оскільки це досить швидкий і недорогий спосіб спілкування з депутатами місцевих органів самоврядування, кожен може залишати коментарі під постами місцевих депутатів і публічних осіб в соціальних мережах, щоб висловити свою думку з приводу проблемних питань місцевого значення.

Ключові слова: громадський контроль, депутат, органи місцевого самоврядування.

The article is devoted to the study of current legislation in the field of ensuring public control over the activities of deputies of local self-government bodies. It is determined that for effective activity, local deputies must constantly pay attention to actions aimed at meeting the needs and interests of the population, which the public defends directly or through civil society institutions. It is determined that using such a form of public control as local initiatives, it is possible to interact, cooperate with deputies of local self-government bodies to prepare and submit high-quality decisions for consideration by local councils to improve the provision of a diverse range of services for residents of communities. It is emphasized that during wartime, local deputies, within the limits of their powers, must provide military needs, humanitarian assistance for displaced persons, construction of bomb shelters for conducting training processes and constantly solve important problems related to their activities. It was found that among the forms of public control over the activities of deputies of local self-government bodies as a way of ensuring their responsibility, one can single out monitoring the implementation of the deputies' election programs, monitoring the deputies' compliance with ethical rules of conduct in the process of interacting with community residents, as well as proper reporting to the local population, or even monitoring the lifestyle of deputies for compliance with the information specified in the submitted public declarations. It was determined that in the arsenal of each community resident there are a number of free and effective mechanisms for disseminating their recommendations and proposals to municipal deputies. It is proposed to use available social networks and messengers to spread this idea or to group around themselves the same active citizens who advocate specific proposals for their further implementation by local deputies. In addition, since this is a fairly quick and inexpensive way of communicating with deputies of local self-government bodies, everyone can leave comments under the posts of local deputies and public figures on social networks to express their opinion on problematic issues of local importance.

Key words: deputy, local government bodies, public control.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабного вторгнення військ РФ на територію нашої держави важливим компонентом у діяльності депутатів місцевих органів самоврядування залишається громадський контроль, що зумовлено високим рівнем волонтерської діяльності населення. Нині можна відзначити, що завдяки активній співпраці громадського сектору з депутатами місцевих органів самоврядування швидше задовольняються потреби як жителів територіальних громад, так і військових формувань, у яких проходять службу місцеві жителі. Однак безумовно, депутати мають нести відповідальність, якщо вони не реагують своєчасно на наявні потреби жителів територіальних громад, а також задля належного контролю виборців за депутатським корпусом місцевих органів самоврядування, що відповідає принципам демократичного суспільства.

Стан дослідження. Дослідження особливостей громадського контролю за діяльністю місцевих органів місцевого самоврядування проведено такими вченими як В. Гошовська, М. Кравчук, В. Куйбіда, В. Латишева, С. Редзюк, О. Смоляр, Т. Тарасенко, І. Черненко, А. Швець та ін. Попри важливий внесок зроблений вищезазначеними вченими, залишаються невирішеними питання

щодо розроблення дієвих механізмів реалізації громадського контролю за діяльністю депутатів місцевих органів самоврядування в умовах повномасштабного вторгнення російських військ на територію нашої держави.

Мета статті полягає в розгляді теоретичних засад та практичних рекомендацій реалізації адміністративно-правового механізму громадського контролю за діяльністю депутатів місцевих органів самоврядування

Виклад основного матеріалу. Перш за все слід зазначити, що громада має важливе значення в житті всіх українців, оскільки з самого народження наша мета полягає у забезпеченні належних умов проживання, навчання, працевлаштування, дозвілля у населеному пункті, де ми мешкаємо. Тому налагодження належної горизонтальної взаємодії між місцевими депутатами та всіма жителями місцевої громади відіграє вирішальну роль у самостійному розв'язанні питань на місцевому рівні шляхом активної участі громадян у процесі ініціювання, підготовки та реалізації рішень місцевих органів самоврядування. Це «сприяє соціально-економічному та культурному розвитку населеного пункту, коли кожен житель громади має вирішальний вплив на процес підготовки проєктів рішень місцевих органів самоврядування» [1, с. 125].

Право на внесення мешканцями громад на розгляд місцевого депутатського корпусу конструктивних пропозицій, ідей та рекомендацій щодо покращення життєдіяльності у населеному пункті відповідає конституційним положенням. Зокрема, відповідно до ст. 140 Конституції України, «місцеве самоврядування є правом жителів самостійно вирішувати питання місцевого значення» [2].

Оскільки ідеї, пропозиції мешканців населених пунктів, інколи не беруться до уваги депутатами місцевих органів самоврядування, жителів громад часто дотримуються пасивної участі у розв'язанні проблем на місцевому рівні, а вираження волі народу здійснюється шляхом «виборів, референдумів та інших форм безпосередньої демократії» [2]. Все ж таки, вираження волі або самостійне розв'язання проблем на місцевому рівні не слід розуміти виключно як участь у демократичних виборах, референдумах, але деякі жителі громад думають саме так. Однак на сьогодні це не означає, що рішення місцевих органів самоврядування завдяки діяльності місцевих депутатів повинні бути розроблені, підготовлені, прийняті, змінені без участі громадськості у цих процесах.

Належна взаємодія депутатів місцевих органів самоврядування з жителями територіальних громад сприяє належній довірі до місцевих органів представницької демократії, що мобілізує зусилля суспільства у протидії ворожій політиці Російської Федерації. Так, «політологи зазвичай розглядають довіру і впевненість як синоніми і визначають політичну довіру як довіру, яку громадяни мають до політичних інститутів. Таким чином, для політологів існування політичної довіри означає, що громадяни відчують, що їхні інтереси будуть захищені» [3]. На відміну від них, «політичні психологи схильні розглядати довіру і впевненість як різні поняття. Для них політична довіра – це емоційне ставлення – відносно стабільний набір почуттів та емоцій, який люди приймають в умовах низького рівня інформованості, тобто коли вони не мають можливості знати, чи будуть політичні інститути діяти в їхніх інтересах. На противагу цьому, довіра виникає в більш визначеному та добре поінформованому середовищі, тобто коли люди знають, що політичні інститути будуть діяти в їхніх інтересах» [4].

Однак, довіру до депутатів місцевих органів самоврядування складно зафіксувати на емпіричному рівні. При цьому, на концептуальному рівні політичну довіру можна розрізнити між недовірою (відсутністю довіри) та недовірою (негативною довірою) до депутатів місцевих органів самоврядування. Все ж таки, складно на емпіричному рівні розрізнити довіру жителів сіл, селищ, міст чи їх громад до місцевих органів місцевого самоврядування та довіру до місцевих депутатів. Більшість місцевих жителів територіальних громад не проводять чіткого розмежування між політичними інститутами та особами, які їх формують.

Саме громадський контроль доцільно відносити до дієвого інструменту громадського спостереження, аналізу, суспільної оцінки діяльності депутатів місцевих органів самоврядування як способу забезпечення їх політичної відповідальності. Варто зазначити, що «громадський контроль є не тільки обов'язковою невід'ємною складовою розвитку місцевого самоврядування, але й формою функціонування громадянського суспільства» [5, с. 98]. Для ефективної діяльності місцеві депутати повинні постійно приділяти увагу діям, спрямованим на задоволення потреб та інтересів населення, які громадськістю відстоює безпосередньо або через інститути громадянського суспільства.

Вітчизняні вчені у своїх наукових здобутках виокремлюють широке та вузьке розуміння громадського контролю. Так, «у широкому розумінні цей контроль є одним із видів соціального контролю, який здійснюється громадськістю. У більш вузькому значенні часто інтерпретується як інструмент громадської оцінки ступеня виконання

органами влади та іншими підконтрольними об'єктами їхніх соціальних завдань» [6, с. 93].

Цей інструмент громадської оцінки за діяльністю місцевих депутатів відповідає реалізації конституційного принципу народовладдя. Зокрема, «громадський контроль є однією із найважливіших публічно-правових форм реалізації конституційного принципу народовладдя» [7, с. 59]. Конституційні норми безпосередньо відображають і демонструють конституційно-правовий характер громадського контролю в процесі врегулювання суспільних відносин. Саме тому громадський контроль створює умови для відповідальності депутатів місцевих органів самоврядування у випадку їх неналежної діяльності в інтересах жителів громад. Належне впровадження механізмів громадського контролю сприятиме ефективності відкликання депутатів місцевих органів самоврядування за народною ініціативою.

Цей вид соціального контролю за діяльністю депутатів місцевих органів самоврядування «може бути ефективним за таких умов: а) суб'єктивна зацікавленість у здійсненні контролю; б) наявність у суб'єкта контролю відповідного рівня знань, внутрішньої організації, що забезпечує його здатність до здійснення цієї функції; в) можливість отримання об'єктивної інформації про результати діяльності органів місцевого самоврядування і її об'єктивна оцінка» [5, с. 94].

Принагідно зазначимо, що «одним з найбільш ефективних механізмів громадського контролю в європейському співтоваристві є місцеві уповноважені з прав людини (Великобританія, Ісландія, Норвегія, Румунія, Словенія, Португалія, Республіка Молдова). До інших видів громадського контролю відносять: 1) моніторинг з боку громадських організацій (Швеція); 2) відеоспостереження за контактами (Польща); 3) звітність про результати діяльності в засобах масової інформації (Угорщина); 4) реєстрація помилок і порушень з боку посадових осіб цих установ, заохочення активних дій і звітності (Нідерланди); 5) моніторинг онлайн-розгляду справ і розгляд звернень окремих осіб (Південна Корея); 6) інші форми обговорення та консультацій з громадськістю (Андорра, Бельгія, Фінляндія, Норвегія, Швейцарія)» [8, с. 5–6].

Різнотипний іноземний досвід громадського контролю за діяльністю депутатів місцевих органів самоврядування може бути предметом окремого наукового дослідження. Ураховуючи обмежений обсяг нашого дослідження повертаємось до розгляду вітчизняного законодавства. Так, варто зауважити, що відповідно до положень ст. 7 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», місцеві референдуми – це форма вирішення місцевих проблем громадою шляхом прямого вираження своєї волі [9]. Однак, на законодавчому рівні питання щодо проведення місцевого референдуму не врегульоване, адже Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» втратив чинність [10], а Закон України «Про місцевий референдум» досі в статусі проекту законодавчого акту [11]. Крім того, конституційна норма про місцевий референдум також закріплена в положеннях Конституції України.

Наступною формою громадського контролю є загальні збори. Зокрема, відповідно до положень ст. 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», «загальні збори є формою безпосередньої участі жителів громад у вирішенні питань місцевого значення» [9]. При цьому, «поряд із функцією контролю, збори громадян виконують низку специфічних функцій, які безпосередньо пов'язані з громадським контролем: політичну, дорадчу, інформаційну, культурну тощо» [12, с. 77].

Своєю чергою, жителі громад мають право ініціювати розгляд у місцевому органі самоврядування (як місцеву ініціативу) питань, віднесених до їх юрисдикції. Місцеві ініціативи підлягають обов'язковому колегіальному роз-

гляду місцевими депутатами на відкритих засіданнях місцевих рад. Шляхом використання такої форми громадського контролю як місцеві ініціативи можна взаємодіяти, співпрацювати з депутатами місцевих органів самоврядування для підготовки та винесення якісних рішень на розгляд місцевих рад для покращення надання різноманітного комплексу послуг для жителів громад.

Громадські слухання є важливою формою громадського контролю за діяльністю депутатів місцевих органів самоврядування. Громада має право проводити слухання на яких мешканці можуть зустрічатись з місцевими депутатами, заслуховувати їх, (по)ставити питання та обговорювати важливі питання життєдіяльності в населених пунктах. При цьому, «статут територіальної громади, як правило, закріплює порядок вирішення таких питань: а) звітність депутатів; б) обговорення найбільш важливих питань місцевого значення; в) розгляд місцевих ініціатив; г) обговорення проєктів нормативно-правових актів місцевих органів самоврядування» [13].

Громадські слухання є важливим інструментом для можливості притягнення місцевих депутатів до політичної відповідальності. Зокрема, «внесення пропозицій мешканцями громади дає змогу сформулювати тісний взаємозв'язок між місцевими органами самоврядування та населенням. Однак все частіше таке спілкування переходить в онлайн-формат» [14, с. 44]. Це означає, що під час війни місцеві депутати в міру своїх повноважень повинні забезпечити військові потреби, гуманітарну допомогу для переміщених осіб, будівництво бомбосховищ для проведення навчальних процесів та постійно розв'язувати важливі проблеми, пов'язані з їх діяльністю.

Крім того, до форм громадського контролю за діяльністю депутатів місцевих органів самоврядування також можна віднести громадську антикорупційну експертизу рішень місцевих органів самоврядування, та їх проєктів, підготовку яких можуть здійснювати місцеві депутати. Зокрема, відповідно до положень ст. 55 Закону України «Про запобігання корупції», «за ініціативою фізичних осіб, громадських об'єднань, юридичних осіб може проводитися громадська антикорупційна експертиза» [15].

Згідно з положеннями ст. 21 Закону України «Про запобігання корупції», «громадські об'єднання, їх члени або уповноважені представники, а також окремі громадяни мають право: а) повідомляти про виявлені факти вчинення корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, реальний, потенційний конфлікт інтересів; б) запитувати та одержувати від органів місцевого самоврядування згідно положень Закону України «Про доступ до публічної інформації» [16], інформацію про діяльність щодо запобігання корупції; в) здійснювати громадський контроль за виконанням законів у сфері запобігання корупції» [15].

У свою чергу, у науковій літературі виокремлюють «інші форми громадської участі, а зокрема доручення виборців своєму депутатові місцевої ради, звернення громадян, консультативні опитування щодо потреб та інтересів громади» [14, с. 44]. Крім того, серед форм громадського контролю за діяльністю депутатів місцевих органів самоврядування як спосіб забезпечення їх відповідальності можна виокремити моніторинг виконання передвиборчих програм депутатів, контроль за дотриманням депутатами етичних правил поведінки у процесі взаємодії з жителями громад, а також належної звітності перед місцевим населенням або навіть моніторинг способу життя депутатів на відповідність інформації зазначеній у поданих публічних деклараціях.

Слід зазначити, що «громадський контроль може здійснюватися не лише за діяльністю органів публічної влади, а й за процедурою їхнього формування, зокрема за перебігом виборчого процесу» [7, с. 59]. Таким чином, громадськість має право публічно контролювати організацію та проведення виборів, направляти спостерігачів та нада-

вати підтримку кандидатам, які беруть участь у виборах, прийнятим чином відповідно до процедур, передбачених Виборчим кодексом України. Тут важливим є те, що тільки за результатами проведення якісного громадського контролю можна дійсно підтримати того кандидата на виборах, який має досвід, позитивні результати та реалізовані проєкти у своїй діяльності та потенційно зможе реалізувати необхідні заходи для розв'язання проблемних питань на місцевому рівні.

Важливим для належного громадського контролю за діяльністю депутатів місцевих органів самоврядування є постійна комунікація з виборцями, звітування про депутатську діяльність. Так, відповідно до положень ст. 10 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад», визначено те, що депутат місцевої ради зобов'язаний «підтримувати зв'язок з виборцями, відповідною територіальною громадою; не рідше одного разу на півріччя інформувати виборців про роботу місцевої ради, рішень ради і доручень виборців» [17].

У свою чергу, «громадяни мають право звернутися до органів місцевого самоврядування із зауваженнями, скаргами та пропозиціями» (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про звернення громадян») [18]. Ця законодавча норма зобов'язує місцевих депутатів враховувати отримані від мешканців громади пропозиції щодо поліпшення їх життя на рівні територіальної спільноти. Крім того, депутати місцевих органів самоврядування за результатами опрацювання зауважень, скарг, пропозицій від жителів громади можуть підготувати проєкт рішення місцевої ради для його розгляду на засідання постійних депутатських комісій і надалі на сесії ради.

В арсеналі кожного жителя громади є ряд безоплатних і ефективних механізмів для поширення своїх рекомендацій і пропозицій до муніципальних депутатів. Наприклад, якщо є ідея, як поліпшити життя в населеному пункті, можна використовувати доступні соціальні мережі та месенджери для поширення цієї ідеї або згрупувати навколо себе тих же активних громадян, які виступають за конкретні пропозиції для подальшої їх реалізації місцевими депутатами. Крім того, оскільки це досить швидкий і недорогий спосіб спілкування з депутатами місцевих органів самоврядування, кожен може залишати коментарі під постами місцевих депутатів і публічних осіб в соціальних мережах, щоб висловити свою думку з приводу проблемних питань місцевого значення.

Через постійну загрозу масових обстрілів цивільного населення важливо використовувати надійні засоби інформаційно-комунікаційних технологій в умовах повномасштабного вторгнення російських військ, які дозволяють мешканцям громади перебувати у безпечному місці та взаємодіяти з депутатами місцевих органів самоврядування. На думку А.І. Швеця, «серед перспективних електронних форм взаємодії депутата місцевої ради з виборцями є: 1) електронне звернення, що може бути індивідуальним та колективним (петиція), адресоване конкретному депутату місцевої ради; 2) консультації з громадськістю та анкетування за допомогою електронних платформ надасть можливість отримати зворотний зв'язок щодо планів та оцінки діяльності депутатів місцевих рад. Знову ж таки, з метою уніфікації та дисциплінування депутатів місцевих рад, варто створити розділ «Звітування» в його електронному кабінеті» [19, с. 135–136].

Під час війни важливо мобілізувати місцевих жителів. Тому соціальні мережі дозволяють депутатам місцевих органів самоврядування оперативно організувати заходи, набирати волонтерів та поширювати інформацію про потреби військових на передній лінії оборони нашої країни. Соціальні медіа для комунікації можуть використовуватися не лише для поширення корисної інформації, але й для дезінформації та інформаційних атак. Зокрема,

найбільшими джерелами дезінформації через анонімні канали є Telegram та фейкові акаунти Tiktok.

Зростання популярності Telegram також призвело до збільшення ризиків, пов'язаних з цією платформою, таких як використання її росіянами для розповсюдження дезінформації та впливу на свідомість українців. Для ефективного запобігання та протидії цій загрози необхідно не лише виявляти та блокувати канали дезінформації, але й проактивно інформувати жителів громад про потенційну або реальну загрозу, яку становлять такі інформаційні операції. Жителі сіл, селищ, міст мають критично ставитися до інформації, яку вони отримують, і користуватися лише надійними джерелами для забезпечення інформаційної безпеки нашої держави.

Слід зазначити, що в разі неможливості використання інформаційно-комунікаційних технологій через відключення електроенергії в населених пунктах і постійної загрози великомасштабних ракетних обстрілів і атаки безпілотних літальних апаратів, депутати місцевих органів самоврядування можуть підтримувати зв'язок з виборцями, проводячи регулярні зустрічі з жителями громади в безпечних місцях, таких як укриття. Тут варто наголосити, що «регулярне проведення громадських слухань для збирання думок та ідей громадян допомагає фокусуватись

на головних проблемах, викликах, перспективах, щоб їх у подальшому оптимально вирішувати» [20, с. 63].

Висновки. Кожен житель громади має право і свободу розв'язувати питання на місцевому рівні, але водночас в контексті повномасштабного вторгнення російською армією на територію України, місцеві депутати повинні вживати ефективних заходів для підтримки сімей військовослужбовців, які захищають незалежність і територіальну цілісність України. Місцевим депутатам варто обирати найбільш ефективний засіб діалогу та спілкування з виборцями залежно від стану зовнішнього середовища регіону (сільського, міського, гірського, рельєфного), а також від наявної безпекової ситуації в населеному пункті.

Таким чином, налагодження взаємовідносин з жителями сіл, селищ, міст з боку депутатів місцевих органів самоврядування є необхідною умовою забезпечення політичної відповідальності на місцевому рівні. Громадський контроль за діяльністю депутатів місцевих органів самоврядування може стати дієвим механізмом підготовки, прийняття, реалізації, оцінювання, перегляду рішень місцевих рад для належного врахування потреб та інтересів виборців, які проживають у селі, селищі, місті та подальшого звітування за реалізацію рішень місцевої ради.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шепетько С. Напрями взаємодії депутатів місцевих рад із виборцями в умовах воєнного стану. *Конституція і парламент України в умовах воєнного стану* : матеріали V Конгресу парламентаристів до Дня Конституції України (Київ, 26 черв. 2024 р.) / за заг. ред. Л. Г. Комахи, В. А. Гошовської. Київ: Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2024. С. 125–126.
2. Конституція України: Конституція від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.11.2024).
3. David Easton. A Re-Assessment of the Concept of Political Support. *British Journal of Political Science*. V. 5, no. 4 (1975): 447. <https://doi.org/10.1017/S0007123400008309> (дата звернення: 27.11.2024).
4. Susan Dodsworth, Nic Cheeseman. Political trust: The glue that keeps democracies together. International Development Department University of Birmingham. London, May 2020. URL: <https://www.agora-parl.org/sites/default/files/agora-documents/Political%20trust%20-%20The%20glue%20that%20keeps%20democracies%20together.pdf> (дата звернення: 27.11.2024).
5. Смоляр О. А. Громадський контроль у сфері місцевого самоврядування: теорія і практика. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 91–99.
6. Парламентаризм: підручник. 3-ге вид., допов. й розшир. / В. А. Гошовська та ін. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2024. 592 с.
7. Черненко І. О., Близнюк А. С. Конституційна сутність громадського контролю як форми взаємодії публічної влади та інститутів громадянського суспільства. *Публічне урядування*. 2023. № 1 (34). С. 58–70.
8. Контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування (іноземний досвід). Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит Комітету Верховної Ради України. URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29223.pdf> (дата звернення: 27.11.2024).
9. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 27.11.2024).
10. Про всеукраїнський та місцеві референдуми : Закон втратив чинність на підставі Закону № 5475-VI (5475-17) від 06.11.2012. ВВР. 2013. № 44–45. Ст. 634 – закон визнано неконституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду № 4-р/2018 від 26.04.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12#Text> (дата звернення: 27.11.2024).
11. Про місцевий референдум : проект Закону України від 19 трав. 2021 р. № 5512. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71942 (дата звернення: 27.11.2024).
12. Іжа М., Радченко О. Громадський контроль в системі публічного управління як ефективний інструмент експертизи державно-управлінських рішень. *Публічне управління : теорія та практика*. 2012. № 4 (12). С. 74–79.
13. Латишева В. В. Громадські слухання як механізм громадського контролю за якістю управлінських послуг. *Державне будівництво*. № 2. 2007. URL: <http://www.kbiuara.kharkov.ua/e-book/db/2007-2/doc/3/08.pdf> (дата звернення: 25.11.2024).
14. Кравчук М. Ю. Громадський контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. Вип. 1. С. 42–46.
15. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жов. 2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
16. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
17. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 лип. 2002 р. № 93-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
18. Про звернення громадян: Закон України від 02 жов. 1996 р. № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 26.11.2024).
19. Швець А.І. Основні організаційно-правові форми діяльності депутатів місцевих рад. : дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нац. ун-т. «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. 221 с.
20. Редзюк Є. В. Місцеве самоврядування як фактор відбудови української економіки. *Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку*. 2023. № 30. С. 57–71.

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ТА ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

NATIONAL-PATRIOTIC AND MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION: LEGAL ASPECTS

Шопіна І.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін

Інститут права Львівського державного університету внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України

Мета статті – визначити особливості правового забезпечення національно-патріотичного і військово-патріотичного виховання в Україні в умовах правового режиму воєнного стану.

Аналіз сутності національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання свідчить, що їх результати слід розуміти значно ширше, ніж поліпшення діяльності одного окремо взятого закладу освіти – вони впливають на соціальні процеси, що відбуваються в державі і суспільстві, сприяють якісним змінам у всіх сферах суспільних відносин, зокрема, у сфері національної безпеки і оборони. При цьому валідність та надійність отриманих даних потребують визначення не тимчасових ефектів, які можуть не справити жодного впливу на особистість, а стійких утворень в мотиваційно-ціннісній структурі особистості. З огляду на це критерії ефективності заходів з військово-патріотичного і національно-патріотичного виховання мають оцінюватися за допомогою лонгітюдних досліджень, метою яких є відстеження певних настроїв у суспільстві та динаміки відношення до певних об'єктів.

Національно-патріотичне і військово-патріотичне виховання виступають нині передумовою формування особистості соціально відповідального громадянина (громадянки), які усвідомлюють свою роль у забезпеченні відсічі російській збройній агресії і готові виконувати військовий обов'язок. Процес виховання характеризується тривалістю, багатокomпонентністю і багатосуб'єктністю, отже, його результати можуть бути досягнуто та оцінено через певний проміжок часу. Це вимагає створення критеріїв, за допомогою яких можна виміряти ефективність застосованих форм і методів роботи.

Констатовано наявність певних рудиментів у системі національно-патріотичного і військово-патріотичного виховання в Україні, які уявляють перш за все наслідки багатолітньої ідеологічної роботи держави-агресора, спрямованої на формування спільного понятійного, методичного та атрибутивного педагогічного простору. Це вимагає ревізії існуючих форм та методів виховної роботи з метою дерадянїзації та позбавлення від імперських російських нарративів.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, військово-патріотичне виховання, виховний процес, виховні впливи, оборонна свідомість, правове забезпечення.

The purpose of the article is to determine the peculiarities of legal support for national-patriotic and military-patriotic education in Ukraine under the legal regime of martial law.

The article analyzes the essence of national-patriotic and military-patriotic education and determines that their results should be understood much broader than improving the activities of a single education institution – they have an impact on social processes taking place in the State and society, and contribute to qualitative changes in all areas of social relations, in particular, in the field of national security and defense. At the same time, the validity and reliability of the data obtained require determining not temporary effects that may not have any impact on the individual, but stable formations in the motivational and value structure of the individual. In view of this, the criteria for the effectiveness of military-patriotic and national-patriotic education should be assessed through longitudinal studies aimed at tracking certain attitudes in society and the dynamics of attitudes toward certain objects.

The arguments are presented that national-patriotic and military-patriotic education are now a prerequisite for the formation of a socially responsible citizen (citizen) who is aware of his/her role in repelling Russian armed aggression and is ready to perform military duty. The process of education is characterized by duration, multi-component and multi-subjectivity, so its results can be achieved and evaluated after a certain period of time. This requires the creation of criteria that can be used to measure the effectiveness of the forms and methods of work used.

The article determines that the existence of certain rudiments in the system of national-patriotic and military-patriotic education in Ukraine is the result of many years of ideological work of the aggressor state aimed at forming a common conceptual, methodological and attributive pedagogical space. This requires a revision of the existing forms and methods of educational work in order to de-Sovietize and get rid of imperial Russian narratives.

Key words: national-patriotic education, military-patriotic education, educational process, educational influences, defense consciousness, legal support.

Постановка проблеми. Необхідність забезпечення ефективної відсічі повномасштабній російській збройній агресії обумовлює потребу у зміцненні боєздатності Збройних Сил України та інших військових формувань. У свою чергу, це ставить на порядок денний питання про удосконалення системи підготовки до військової служби, важливими елементами якої виступають національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання. Як свідчать недоліки у проведенні мобілізаційної політики, протягом десятиліть ці питання не були предметом уваги з боку держави, наслідками чого стали відсутність у багатьох громадян усвідомлення своєї відповідальності за захист України, ухилення від військового обліку та військової служби. За даними Міністерства оборони України, з початку повномасштабного вторгнення до вересня 2024 року територіальні центри комплектування та соціальної підтримки склали понад 180 тис. протоколів про адміністративні правопорушення щодо порушення призовниками, військовозобов'язаними, резервістами правил військового обліку, порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію, зіпсуття військово-облікових документів чи втрату їх з необереж-

ності та подали більш як 400 тис. повідомлень щодо розшуку осіб, які ухиляються від проходження військової служби [1]. За даними, оприлюдненими Міністром внутрішніх справ України, 10–30 осіб щоденно намагаються незаконно перетнути державний кордон України [2]. Гучні затримання керівництва медико-соціальних експертних комісій та військово-лікарських комісій, різке зростання відсотка осіб з інвалідністю (нині їх кількість в Україні складає 3 млн. осіб [3]), при цьому більшість з них не брали участі у бойових діях) свідчать про існування численних прорахунків держави у сфері патріотичного виховання. Вказане обумовлює доцільність дослідження правових аспектів національно-патріотичного і військово-патріотичного виховання в Україні.

Мета статті – визначити особливості правового забезпечення національно-патріотичного і військово-патріотичного виховання в Україні в умовах правового режиму воєнного стану.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Проблеми національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання традиційно привертють увагу фахівців галузі педагогічних, політичних та юридичних наук, які мають

певні здобутки у досліджуваній сфері. Так, Т. Скирда визначає, що у сучасних складних умовах військово-патріотичне виховання зростаючого покоління є основоположним чинником, який визначає майбутнє суспільства й держави в усіх аспектах: гуманітарному, ідеологічному, ціннісному, політичному, соціальному, безпековому, економічному. Водночас авторка зауважує, що законодавчо-нормативна база вимагає вдосконалення: низка документів потребує нового осмислення відповідно до реалій часу. Так, важливо узгодити терміни й поняття, основні цілі та завдання військово-патріотичного виховання, способи їхньої реалізації, уникнути неоднозначності й суперечливості тлумачень, унести оновлення, оскільки створення й реформування законодавчо-нормативної бази військово-патріотичного виховання закладає основи для функціонування й розвитку всього суспільства в період глобальних трансформацій [4]. Українська держава має достатньо ефективне законодавство в сфері забезпечення належного рівня забезпечення національно-патріотичного виховання громадян України, що дуже важливо для зміцнення її обороноздатності. Формування та закріплення в суспільстві патріотичної свідомості, поваги до державних символів та національних цінностей України є однією з ключових завдань законодавства в цій галузі. Важливо розуміти значення цих аспектів для становлення держави, а також для збереження національної та громадянської ідентичності. Однією з головних цілей є формування оборонної свідомості та громадянської стійкості серед населення [5]. В. Нагорна обстоює позицію, відповідно до якої є доцільним закріплення поняття «національно-патріотичне виховання» як складової правового статусу громадянина України в Конституції України, визначення нормативного поняття в законодавчих актах [6]. Як можна побачити з аналізу наведених наукових позицій, однак наявність в оцінці ефективності правового регулювання та самої системи військово-патріотичного та національно-патріотичного виховання поки відсутня, позиції вчених містять досить широкий діапазон оцінок актуального стану розвитку досліджуваних явищ. У поєднанні з проблемами практики, які сприяли недостатній успішності заходів мобілізації, вказане свідчить про необхідність здійснення подальших наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. Формування особистості соціально відповідального громадянина, якій усвідомлює і свої права та свободи, і свої обов'язки перед суспільством, потребує активної цілеспрямованої роботи багатьох суб'єктів, цілі та завдання яких для досягнення запланованого результату мають бути узгодженими. Таке узгодження відбувається на рівні правового регулювання, яке дозволяє досягти як єдиного розуміння термінів та понять у певній сфері суспільних відносин, так і виробити спільну позицію стосовно запланованих заходів та критеріїв їх оцінювання. Розвиток правового забезпечення виховних процесів має довгу історію і може слугувати темою для окремих наукових досліджень. Однак, враховуючи мету нашого дослідження, ми вважаємо за доцільне зупинитися на розгляді сучасного етапу правового регулювання національно-патріотичного і військово-патріотичного виховання.

13 грудня 2022 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», який визначає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації вказаної політики як складової забезпечення національної безпеки України, гарантії участі громадян України, закордонних українців, громадських об'єднань та інших інститутів громадянського суспільства у її реалізації, визначає повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у цій сфері [7]. Вказаний правовий акт містить два визначення базових

понять у досліджуваній сфері. Національно-патріотичне виховання розуміється у Законі як наскрізний виховний процес, спрямований на утвердження української національної та громадянської ідентичності, формування оборонної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей України, соціальної активності та відповідальності, готовності до дієвого виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, державної незалежності і територіальної цілісності України. Військово-патріотичне виховання тлумачиться як наскрізний виховний процес, спрямований на формування у громадян України оборонної свідомості, готовності до національного спротиву, підвищення суспільної значущості та поваги до військової служби, мотивації громадян до набуття ними необхідних компетентностей у сфері безпеки і оборони [7].

Підтримуючи в цілому означені цілі, зауважимо, що їх досягнення потребує консолідованої діяльності суб'єктів, які здійснюють виховні заходи, і, головне – продуманого підходу до їх проведення, який включає відстеження та оцінювання ефекту кожного з них. Як свідчить Звіт про стан виконання операційного плану заходів з реалізації у 2023–2025 роках Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року, підготовлений Міністерством освіти і науки України, у кількісному відношенні ситуація у сфері національно-патріотичного виховання більш ніж позитивна. За звітний період було проведено тисячі заходів, до участі в яких було залучено здобувачів освіти. Так, лише у Дня захисників і захисниць України було проведено: уроки мужності «Герої рідного краю»; виховні години, години спілкування, бесіди з тем: «Завжди на варті Батьківщини», «Вони захищають рідний край», «Рідний край, де ми живемо, Україною зовемо!», «Біль душі і пам'ять серця», «Козацтво – слава України», «Козацька держава – наша гордість і слава», «Слава героям України!», «У нас правічна суть – козацька», «Слава незламним захисникам!», «Шляхами козацької слави», «Україна – славний край козацький», «Патріоти України», «Тримайся, моя рідна Україно, борися, любя, за життя своє!», «Життя – Україні, честь – собі!», «Героями не народжуються!», «Сьогодні славить Україна своїх синів-захисників», «Бути гідним Україну захищати»; виставки учнівських малюнків: «Козацькому роду нема переводу», «Твоя слава не поляже, а про себе нам розкаже», «Шануймо Україну та її синів!», «Славімо Україну, де народились ти і я!»; виставки світлин, присвячені пам'яті бійців, які загинули під час боротьби за територіальну цілісність і незалежність України: «Герої не вмирають», «Нам Україна вище над усе!», «Усім серцем своїм Україну любіть!»; патріотичні ігри з тем: «Загадки про козаків», «Козачата: сильні, дужі, витривалі», спортивні змагання з видів спорту, присвячені воїнам, які загинули під час боротьби з російськими окупантами; віртуальні екскурсії з тем: «Історична подорож у часі. Славні імена України», патріотичні флешмоби «День захисників і захисниць України»; акції «Стрічка Перемоги» з плетіння маскувальних сіток; майстер-клас «Квітка пам'яті» [8].

Зупинимось на сутності та змісті наведених заходів детальніше. Уроки мужності уявляють собою розроблену у рамках радянської педагогіки форму патріотичного виховання, метою якої було формування у дітей та юнацтва відданості ідеалам комуністичної партії, їх готовності боротися до останньої краплі крові за ідеали соціалізму-комунізму, при цьому в якості противника у такій боротьбі розумілися теперішні союзники України – країни НАТО. Уроки мужності були взяті на озброєння у сучасній російській пропагандистській роботі, і вже кілька десятиліть є обов'язковими у російських закладах середньої освіти. У теперішній час на тимчасово окупованих територіях України постійно проходять уроки мужності

за участі учасників так званої СВО. Метою таких заходів є реідеологізація українських дітей та юнацтва в контексті кремлівської доктрини.

Використання вказаної форми патріотичного виховання в українських школах уявляє, на наш погляд, певну небезпеку з точки зору спільності не тільки назви, а й загальних методичних підходів до проведення уроків мужності. Зустрічаються і прямі запозичення з російської пропагандистської практики: так, тема уроку мужності «Про тих, хто йшов дорогами війни» уявляє собою український переклад рядка із вірша російської пропутінської поетеси-пропагандистки В. Орлової. Тема уроку «Завжди на стражі Батьківщини» – назва газети Західного військового округу держави-агресора. У радянській та російській пропагандистській роботі нам вдалося знайти й інші збіги з українською практикою патріотичного виховання. Зрозуміло, що зміст наративів при цьому має відмінності. Разом з тим, слід згадати, що запозичення форми часто тягне за собою й запозичення змісту, оскільки ці категорії пов'язані між собою нерозривними зв'язками. Як справедливо вказує з цього приводу У. Хамар, відношення відповідності між змістом і формою є стійким, повторюваним, необхідним, об'єктивним відношенням, при цьому таке відношення, такий зв'язок треба кваліфікувати як закон [9, с. 175]. Отже, українська практика національно-патріотичного виховання потребує очищення від радянських рудиментів, взятих на озброєння у російській ідеологічній роботі.

Аналіз змісту проведених в масштабах всієї України заходів, присвячених Дню захисників і захисниць України, свідчить, що 5 з 17 тем бесід (або 29%) з нагоди вказаного свята пов'язані з тематикою козацтва. Сучасна роль козацтва є дещо неоднозначною: деякі з членів 800 козацьких організацій, що функціонують у сучасній Україні, ведуть боротьбу з державою-агресором у складі сил оборони, інші – побудували тісні зв'язки з духовенством Української православної церкви (у єдності з Московським патріархатом), культові споруди та майно якої вони охороняли багато років. У наукових джерелах неодноразово висловлювалися застереження щодо деяких сучасних козацьких інституцій. Так, на вебсайті міжнародної громадської організації «Вірне козацтво», керівник якої до 2015 року входив до складу Координаційної ради з питань розвитку козацтва в Україні (консультативно-дорадчого органу Кабінету Міністрів України), розміщувалися публікації з наступними назвами: «Чи може православний підтримувати АТО? Сім причин для укропу встромити штик в землю», «Патріарх Кирило знову прав», «Руський мір – це все, що опирається злу», в яких використовувалася термінологія на кшталт: «криваві скачки майдану», «розв'язана незаконною київською владою війна» тощо [10]. Безумовно, ми не ототожнюємо сучасне неокозацтво з героями Запорізької Січі, але слід пам'ятати, що сприйняті особистістю у дитячому віці позитивні конотації козацької тематики можуть залишитися з нею на все життя, сприяючи тим самим довірі до цього суспільного інституту в його сучасній іпостасі. Знову-таки, підтримка російського козацтва є частиною ідеологічної роботи держави-агресора, про що свідчать результати дослідження «Парамілітарні утворення рф. Організації козаків», яке

провели Східна правозахисна група та Інститут стратегічних досліджень та безпеки [11].

На нашу думку, практика беззастережного використання козацької теми в роботі з національно-патріотичного виховання має бути скоригована з урахуванням військових здобутків тих представників козацької спільноти, які брали участь у відсічі повномасштабній російській агресії. Саме на їх прикладі дітям та юнацтву доцільно пояснювати зв'язок між минулим і сучасним в історії українського народу, уникаючи руйнівного впливу так званої шароварщини як культурного антитренду, який також був створений російськими ідеологами для знецінення українських визвольних змагань. Слід погодитися з думкою про те, що «шароварщина» є основним прикладом впливу деінформаційної культурної медійної кампанії, одним із методів русифікації та знищення української культури, який працює ще з часів СРСР [12].

Також хотілося б зупинити увагу на критеріях ефективності заходів з військово-патріотичного і національно-патріотичного виховання. Аналіз наукових праць в галузі педагогіки свідчить, що як критерії якісно проведеної виховної роботи часто обираються оптимальне функціонування самої школи та організація шкільного життя (див., наприклад, [13]). Аналіз сутності національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання свідчить, що їх результати слід розуміти значно ширше, ніж поліпшення діяльності одного окремо узятим закладу середньої освіти – вони впливають на соціальні процеси, що відбуваються в державі і суспільстві, сприяють якісним змінам у всіх сферах суспільних відносин, зокрема, у сфері національної безпеки і оборони. При цьому валідність та надійність отриманих даних потребують визначення не тимчасових ефектів, які можуть не справити жодного впливу на людину, а стійких утворень в мотиваційно-ціннісній структурі особистості. З огляду на це критерії ефективності заходів з військово-патріотичного і національно-патріотичного виховання мають оцінюватися за допомогою лонгітюдних досліджень, метою яких є відстеження певних настроїв у суспільстві та динаміки відношення до певних об'єктів.

Висновки та пропозиції. Національно-патріотичне і військово-патріотичне виховання виступають нині передумовою формування особистості соціально відповідального громадянина (громадянки), які усвідомлюють свою роль у забезпеченні відсічі російській збройній агресії і готові виконувати військовий обов'язок.

Процес виховання характеризується тривалістю, багатокomпонентністю і багатосуб'єктністю, отже, його результати можуть бути досягнуто та оцінено через певний проміжок часу. Це вимагає створення критеріїв, за допомогою яких можна виміряти ефективність застосованих форм і методів роботи.

Слід констатувати наявність певних рудиментів у системі національно-патріотичного і військово-патріотичного виховання в Україні, які уявляють перш за все наслідки багатолітньої ідеологічної роботи держави-агресора, спрямованої на формування спільного понятійного, методичного та атрибутного педагогічного простору. Це вимагає ревізії існуючих форм та методів виховної роботи з метою дерадянїзації та позбавлення від імперських російських наративів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Драбкіна Є. З початку повномасштабного вторгнення ТЦК склали понад 180 тис. адмінпротоколів на порушників військового обліку. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/tck-ogolosilo-u-rozshuk-abo-sklalo-protokol-skilli-viyskovozobov-yazanih-porushili-pravila-obliku-50433457.html> (дата звернення 20.11.2024).
2. Дані щодо кількості затриманих на кордоні чоловіків призовного віку у період від початку повномасштабної війни є закритою інформацією. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3877246-dani-sodo-kilkosti-zatrimanih-na-kordoni-colovikiv-prizovnogo-viku-e-zakritimi-klimenko.html> (дата звернення 20.11.2024).
3. За два роки повномасштабного вторгнення кількість людей з інвалідністю в Україні збільшилась на 300 тисяч осіб. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3846340-v-ukraini-za-dva-roki-vijni-kilkisti-ludej-z-invalidnistu-zbilasila-na-300-tisac.html> (дата звернення 20.11.2024).

4. Скирда Т.С. Правове забезпечення військово-патріотичного виховання дітей та молоді. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2022 рік. Івано-Франківськ: НАІР, 2023. Вип. 11. С. 228–232.

5. Чупрій Л. Нормативно-правове забезпечення національно-патріотичного виховання населення України як чинника національної безпеки. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2024. № 22(35). С. 48–54.

6. Нагорна В. Національно-патріотичне виховання як складова правового статусу громадянина України (теоретико-правові аспекти). *Вісник Національної академії ДПСУ. Серія: Юридичні науки*. 2018. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadrurn_2018_1_7 (дата звернення 20.11.2024).

7. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення 20.11.2024).

8. Звіт про стан виконання операційного плану заходів з реалізації у 2023–2025 роках Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Patriotychnne_vyhovannia/Zvity/2024/%D0%94%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0.pdf (дата звернення 20.11.2024).

9. Хамар У. Аналіз відношення між категоріями зміст і форма. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. № 1. С. 170–176.

10. Коротатнік І.М. Взаємодія громадянського суспільства і Збройних Сил України: адміністративно-правові засади: монографія. Київ «МП Леся», 2016. 412 с.

11. Бутченко М. Російське козацтво – це гібридна терористична організація, – результати дослідження. URL: <https://sensor.net/ru/resonance/3518985> (дата звернення 20.11.2024).

12. Порядіна З.П. Вплив дезінформації під час воєнного стану на культурно-просвітницьку діяльність в Україні. *Теоретичне та практичне застосування результатів сучасної науки*: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Кременчук, 22 травня 2024 р.). Кременчук, 2024. С. 114–116.

13. Гагарін М. І. Етапи розвитку виховної системи та критерії ефективності. *Актуальні наукові дослідження у сучасному світі*. 2016. Вип. 9 (17). Ч. 4. С. 23–29.

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/85>

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИРОДУ ІНСТИТУТУ СУДИМОСТІ В УКРАЇНІ

ON THE QUESTION OF THE NATURE OF THE INSTITUTE OF CRIMINAL RECORD IN UKRAINE

Вигovskyкий Д.Л., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри кримінального права та процесу

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

Статтю присвячено проблемам розуміння судимості як інституту кримінального права України. Здійснено спробу з'ясування правової природи судимості. Звертається увага на відсутність законодавчого визначення поняття «судимість» в кримінальному праві України. Інститут судимості визначається як такий, що сформувався в історії кримінального права не в першу чергу, а вже після становлення більш загальних і базових інститутів кримінального права, таких як «інститут злочину», «інститут кримінальної відповідальності», «інститут покарання». Резюмується, що відповідно до законів розвитку суспільства й права, інститут судимості, як доволі вузькоспеціалізований, міг бути сформований вже після становлення базових інститутів. При цьому зауважується, що інститут судимості не є чимось принципово новим для кримінального права України, оскільки норми чинного кримінального права, що стосуються судимості, у великій мірі були запозичені з кримінального законодавства радянських часів. Разом з тим, звертається увага на відсутність законодавчого визначення поняття «судимість» в кримінальному праві України. Зауважується, що чітке визначення цього поняття в законодавстві дозволило б більш чітко розуміти його правову природу. Вказується на те, що дотепер серед науковців немає одностайності у питанні доцільності існування інституту судимості. Зауважено, що, головним чином, наукові дискусії викликає питання, чи виконує судимість засобами передбачених законом правообмежень каральну функцію кримінального покарання. Проаналізовано наукові позиції з цього приводу ряду радянських і сучасних українських науковців. Визначено, що відповідно до окремих наукових поглядів, можна констатувати співпадіння правообмежень, притаманних судимості правообмеженням, притаманним безпосередньо кримінальному покаранню. Зроблено висновок, що за своїми ознаками судимість несе каральні властивості.

Ключові слова: судимість, інститут кримінального права, кримінальна відповідальність, кримінальне покарання, каральна функція, превентивний вплив.

The article is devoted to the problems of understanding the criminal record as an institution of criminal law of Ukraine. An attempt was made to clarify the legal nature of the criminal record. Attention is drawn to the lack of a legislative definition of the concept of "criminal record" in the criminal law of Ukraine. The institute of criminal record is defined as formed in the history of criminal law not in the first place, but after the formation of more general and basic institutions of criminal law, such as "institute of crime," "institute of criminal responsibility," "institute of punishment". It is summarized that in accordance with the laws of development of society and law, the institution of criminal record, as rather highly specialized, could have been formed after the establishment of basic institutions. At the same time, it is noted that the institution of conviction is not something fundamentally new for the criminal law of Ukraine, since the norms of the current criminal law regarding conviction were largely borrowed from the criminal legislation of Soviet times. At the same time, attention is drawn to the lack of a legislative definition of the concept of "criminal record" in the criminal law of Ukraine. It is noted that a clear definition of this concept in the legislation would allow a clearer understanding of its legal nature. It is indicated that until now there is no unanimity among scientists on the issue of expediency of the existence of the institute of criminal record. It is noted that, mainly, scientific discussions raise the question of whether the criminal record by means of legal restrictions provided by law fulfills the punitive function of criminal punishment. The scientific positions on this subject of a number of Soviet and modern Ukrainian scientists are analyzed. It is determined that in accordance with certain scientific views, it is possible to state the coincidence of the rights limits inherent in the criminal record of the rights limits inherent in the criminal punishment itself. It is concluded that by its features the criminal record carries punitive properties.

Key words: criminal record, institute of criminal law, criminal liability, criminal punishment, punitive function, preventive impact.

Постановка проблеми. Кризові моменти, що постають із існуючої політичної, правової та військової ситуації як в загальнонаціональних кордонах України, так і за її межами, передбачають багатовекторність механізмів подолання їх. Приведення правової системи у відповідність до викликів сьогодення і є одним із численних інструментів ефективного реагування на ті загрози суспільству, які неминуче супроводжують збройну агресію із супутніми їй факторами: економічна криза, політична дестабілізація в країні, правовий нігілізм серед окремих прошарків населення та/чи на певних (неконтрольованих центральною владою) територіях, розквіт проявів злочинності, характерних для фронтових/прифронтових зон: мародерства, розбою та вимагання в цивільного населення, згвалтувань, безмотивних вбивств тощо. Очевидно, що особливої ваги в такій ситуації набуває діяльність, спрямована на «переведення на військові рейки» кримінального закону.

Чисельні зміни й поправки до Кримінального кодексу України 2001 року (далі – «КК України») з 2014-го, а, особливо – з 2022-го року є яскравим томі свідченням. Нові, нехарактерні для більш раннього кримінального законодавства України склади кримінальних правопорушень (до прикладу – ст. 84-1 КК України «Звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого»; ст. 111-1 КК України «Колабораційна діяльність» тощо) покликані більш ефективно реалізувати основні функції кримінального права: охоронну, регулятивну, превентивну та виховну. Разом з тим, цій меті здатне слугувати не лише прийняття нових норм та приведення вже існуючих у відповідність до умов воєнного стану. Оптимізація механізмів використання вже існуючих норм, більш ефективного застосування їх у практичній діяльності здатне здійснити загальний позитивний,

«оздоровлюючий» вплив на суспільні відносини, що належать до сфери регулювання кримінального права. Одним із таких механізмів є використання інституту судимості. Не зважаючи на той факт, що судимість не є чимось новим для кримінального права як України, так і УРСР, ряд дискусійних моментів, пов'язаних із принциповим розумінням сутності цього інституту, його природи, співвідношення правообмежень, притаманних стану судимості меті покарання, саме питання доцільності існування судимості в кримінальному праві України – є тими питаннями, які вимагають подальшого дослідження.

Стан досліджень. Питання, пов'язані із правовою природою і механізмами застосування норм кримінального права, що стосуються судимості, в різні часи опинялись в фокусі наукового інтересу як українських, так зарубіжних науковців, зокрема, А.А. Абдурахманової, А.В. Андрєєва, В.С. Батиргарєєвої, В.М. Білоконова, В.В. Голіни, М.В. Граматчікова, І.О. Зінченко, С.Г. Келіної, Б.О. Кирися, О.О. Книженко, А.П. Козлова, Л.М. Кривоченко, П.С. Матишевського, М.І. Мельника, І.І. Митрофанова, А.А. Музики, С.О. Муратової, В.О. Навроцького, Т.Ю. Орешкіної, М.І. Панова, С.О. Письменського, А.О. Расюк, П.П. Сердюка, Ю.М. Ткачевського, В.І. Тютюгіна, О.В. Ульянова, В.Д. Філімонова, Г.П. Фірсової, М.І. Хавронюка, П.В. Хряпінського, О.І. Чучаєва, Г.Х. Шутаєвої, С.С. Яценка, А.М. Яценка та інших дослідників.

Разом з тим, дискусійними залишаються питання як власне, визначення поняття судимості, так і його правової природи, а також визначення його місця у якості спеціального інструменту спеціальної превенції. Невизначеність окремих питань, що стосуються інституту судимості і стали першочерговою причиною обрання саме вищезначеного предмету даної статті.

Виклад основних положень. Кримінальне право, як і будь-яка галузь права, формування якої безпосередньо пов'язане із розвитком суспільних відносин, знаходиться у процесі постійних змін. Розвиток суспільства призводить до зростання рівня складності суспільних відносин, регулювати які і покликане право. Логічним видається, що першочерговий поштовх до розвитку отримали найбільш загальні і важливі галузі, покликані регулювати найбільш значущі сфери суспільних відносин і захищати найважливіші блага суспільства. Зокрема, як зауважив Є.Л. Стрельцов, «...можна погодитись з тим, що право взагалі та кримінальне право зокрема виникли як певний показник розвитку людської цивілізації, коли людська спільнота досягає такого рівня свого розвитку, що потребує обов'язкового регулювання суспільних відносин» [1, с. 102–109]. В зв'язку з цим розвиток кримінального права, як галузі, покликаної своїми нормами забезпечити захист найбільш важливих суспільних відносин, відслідковується з давніх часів. Зрозуміло, що й норми права, відповідно до загальної теорії еволюції, в процесі ускладнення людського суспільства, виникнення і генези держав і квазідержавних утворень, ставали все складнішими: від «мононорм» синкретичного характеру» [2, с. 86] до сучасних норм кримінального права, в тому вигляді, в якому ми їх звикли бачити сьогодні. Логічно, що існуючі сьогодні норми виникали не в один час, і на момент, коли загальні положення кримінальної відповідальності вже вважались мало не «доісторичними», нові норми кримінального права лише виникали й проходили апробацію практикою. Інакше кажучи, «...право бере свій початок ще у найдавніші часи (звичайно, у певній своїй трансформації), і розвивалось одночасно із суспільством, змінюючи свої риси відповідно до потреб та менталітету людей певної територіально сформованої громади» [3, с. 27].

Якщо припустити, що норми кримінального права, відповідно до універсальних законів розвитку, розвиваються від простіших, до більш складних, очевидно,

що першими мали б сформуватись найбільш загальні, базисні інституції кримінального права. До прикладу, в кримінальному праві будь-якої країни у будь-якій періоду часу базисною категорією є кримінальне протиправне діяння, незалежно від терміну, яким воно означене: «злочин», «кримінальне правопорушення» тощо. На таких позиціях стоять як зарубіжні, так і українські науковці: «Як свідчить історія кримінального законодавства, зміни регламентації поняття злочину є постійним процесом, що пояснюється розвитком суспільства загалом. У зв'язку з цим подальший розвиток кримінально-правової думки щодо правової природи та визначення поняття злочину і внесення відповідних змін до кримінального закону є очевидним» [4, с. 175]. Крім інституту кримінального правопорушення (донедавна – «злочину») до найбільш об'ємних за своїм змістом інститутів можна віднести інститут кримінальної відповідальності, інститут покарання. Очевидно, що вони й з'являлись в історії права людства одними з найперших. Вже після них, в процесі ускладнення структури кримінального права виникали й формувались інститути менш об'ємні і більш конкретні в механізмах регулювання суспільних відносин. До таких інститутів можна віднести інститут співучасті у вчиненні кримінального правопорушення, незакінченого кримінального правопорушення, множинності кримінальних правопорушень, судимості тощо. Не дивно, що судимість, як інститут кримінального права сформувався нещодавно відносно базисних інститутів, які в своїх первісних формах існують не одну тисячу років.

Одночасно, судимість, як специфічний правовий стан особи, не є чимось принципово новим для кримінального права України. При цьому, не можна не констатувати, що коло питань, поставлених перед науковцями з приводу визначення поняття, правової й загально-філософської природи судимості, а також проблеми ефективності застосування обмежень, пов'язаних із цим станом, при наявності доволі ґрунтовних досліджень у цій сфері, все ж, є досить обширним і містить численні дискусійні положення. До прикладу, попри те, що Розділ XIII Загальної частини КК України має назву «Судимість», законодавчого визначення судимості він не містить. На парадоксальність такої ситуації вказував М.О. Красій: «Поняття «судимість» є загальноновживаним спеціальним юридичним терміном, тому недопустимим є те, що в основному джерелі кримінального права – КК України – не визначено поняття «судимість», а в КПК України не встановлено порядок зняття судимості та не закріплено строки повторного подання клопотання до суду у разі відмови у знятті судимості» [5, с. 170].

Втім, відсутність дефініції судимості далеко не єдина проблема існуючого інституту судимості. Зокрема, може викликати наукову дискусію питання: «А чи взагалі потрібен у кримінальному праві України інститут судимості?». Дійсно, на відміну від обов'язкових для кримінального права понять «злочин» («кримінальне правопорушення»; «felony» та «misdemeanor»), «кримінальне покарання» тощо, у кримінальному праві багатьох країн таке поняття, як «судимість» відсутнє.

Як зауважила у своїй праці дослідниця інституту судимості С.О. Муратова, «Ще у 50-х роках минулого століття виникла дискусія з приводу доцільності існування інституту судимості у кримінальному законодавстві. Думки науковців із цього питання були діаметрально протилежними: одні з них наголошували на тому, що судимість непотрібна, інші ж стверджували, що цей інститут є необхідним» [6, с. 9]. Дійсно, призначення засудженому за кримінальне правопорушення покарання він зобов'язаний виконати чи відбутися, у повному обсязі, або, відповідно до норм закону може бути звільнений від його подальшого виконання. При цьому, виникає питання: чи можна вважати, що правопорушник повністю відбув кримінальне

покарання, якщо негативні наслідки його засудження у виді правообмежень, притаманних для осіб, судимість яких не знята й не погашена у встановленому порядку залишається? Для з'ясування цього питання варто звернутись до наукового розуміння природи і мети кримінального покарання. Н.Г. Габлей у своїй розвідці досліджень проблем розуміння кримінального покарання проаналізувала погляди науковців різних періодів. Зокрема, радянський науковець М. Беляєв вважав, що покарання становить собою кару за встановлений злочин, яка обов'язково має передбачати певні обмеження та страждання винуватої особи [7, с. 191]. С. Полубинська акцентувала увагу на превентивних функціях покарання, зауважуючи, що кара є невід'ємною сутністю покарання, яке має певну функцію – не дати можливості засудженому вчинити новий злочин. У такому розумінні кара є передумовою для досягнення такої мети покарання, як запобігання злочинам [7, с. 191]. Сама українська дослідниця пропонує розуміти покарання як захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину і полягає в передбаченому законом обмеженні прав та свобод засудженого. Всі цілі покарання нерозривно взаємопов'язані і будь-яке покарання має призначатися з розрахунком досягнення кожної мети окремо і всіх їх разом узятих [7, с. 195–196]. Вищезазначена авторка пропонує визначити наступні елементи мети покарання:

а) Кара – розплата засудженого за злочин, за ту шкоду, яку він завдав суспільству в цілому й окремим фізичним та юридичним особам.

б) Мета виправлення засудженого полягає у тому, щоб, впливаючи на нього під час виконання призначеного судом покарання, так змінити його особистість, аби перетворити злочинця на безпечну й нешкідливу для суспільства особу, хоча б і шляхом засвоєння ним неминучості відбування більш тяжкого покарання за вчинення нового злочину (так зване юридичне виправлення).

в) Запобігання вчиненню нових злочинів з боку засудженого (спеціальна превенція) полягає в тому, щоб поставити особу в такі умови, за яких вона, навіть бажаючи вчинити злочин, не могла б цього зробити.

г) Запобігання вчиненню злочинів з боку інших осіб (загальна превенція) полягає в попередженні злочинів з боку невизначеного кола осіб, які схильні до вчинення злочину і не відкидають можливості досягти своїх цілей вчиненням злочину, шляхом застосування покарання до осіб, які злочин вчинили [7, с. 193–194].

Інший український дослідник І.В. Самощенко фактично підтримує бачення мети покарання, запропонованого Н.Г. Габлей, зауваживши, що подібна структура елементів мети покарання характерна для так званої «змішаної» теорії мети покарання завдяки присутності за змістом закону «абсолютної» та «відносної» теорії мети покарання. Щоправда, бачення структури елементів мети покарання І.В. Самощенко дещо відрізняється, оскільки науковець розташував такі елементи відповідно до іншої шкали пріоритетів, а саме: 1) виправлення засудженого; 2) попередження здійснення їм нових злочинів (спеціальне попередження); 3) попередження здійснення злочину іншими особами (загальне попередження); 4) кари як розплати за злочин [8, с. 400].

В контексті предмету дослідження даної публікації ми не вдаватимемося в докладний аналіз пріоритетності тих чи інших елементів мети покарання, набагато більш близьким до предмету нашого дослідження є питання: складовою якого із вищезазначених елементів покарання є судимість? Чи вона (судимість) знаходиться за межами покарання? Спробуємо розглянути вищезазначені елементи у сенсі належності до них негативних (для кримінального правопорушника) наслідків, що тягне за собою стан судимості.

Можливо, судимість є елементом кари, як розплата за вчинення кримінального правопорушення? Достатньо згадати негативні наслідки судимості, аби погодитись із баченням ряду науковців – так, стан судимості містить певні каральні елементи. Правообмеження, притаманні особам, що мають незняту чи непогашену судимість, за своєю природою дуже подібні до елементів кари.

У даному контексті на увагу заслуговує дослідження Ю.В. Пономаренка, в якому науковець зазначає, що у тому виді, у якому інститут судимості закріплений в КК України 2001 року, цей правовий засіб збігається з ознаками кримінальної відповідальності. В якості аргументу науковець звертає увагу на наступні моменти: окрім застосування судимості від імені держави у примусовому імперативному порядку і безпосереднього зв'язку стану судимості із рішенням суду (обвинувальним вироком), судимість також створює для особи обмеження в реалізації низки її прав і свобод. Це, а також той факт, що судимість особи виникає лише у зв'язку із вчиненням особою кримінального правопорушення, на думку вченого є свідченням того, що судимість збігається з кримінальною відповідальністю [9, с. 188–189]. В цьому позиція Ю.В. Пономаренка співпадає із поглядами В.В. Голіни, який вважав, що інститут судимості належить до каральних засобів, оскільки сприяє досягненню і закріпленню карального впливу на особу, а також допомагає досягти і інших елементів мети покарання, зокрема – загальної та спеціальної превенції [10, с. 96].

Вважаємо за доцільне погодитись із положеннями, зауваженими в дослідженнях вищезгаданих науковців. Дійсно, неможливо заперечувати той факт, що наявний статус «особа з незнятою/непогашеною судимістю» призводить до ряду правообмежень, нерідко – суттєвих. При цьому, такі правообмеження не передбачаються безпосередньо видом (видами) покарання, призначеного особі за вчинення кримінального правопорушення, а їх (правообмежень) застосування не є протизаконними, навпаки – прямо передбачені чинним законодавством. Якщо ми звернемося до положень ч. 1 ст. 50 КК України, зауважимо, що покарання полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Відповідно, користуючись інструментарієм формальної логіки, можна вивести наступне судження: обмеження прав і свобод особи, пов'язані із судимістю, є прямим наслідком засудження цієї особи і визнання її винною у вчиненні кримінального правопорушення. Покарання, згідно згаданої норми КК України, також проявляється у обмеженні прав і свобод засудженого, в межах, передбачених законом, і прямо пов'язаних із визнанням особи винною у вчиненні кримінального правопорушення. Відтак, можна констатувати співпадіння причинно-наслідкових зв'язків, що дозволяє визначити правообмеження, передбачені станом судимості як складові елементи каральної функції покарання.

Положення викладені вище, дозволяють зробити наступні висновки.

Відсутність законодавчого визначення судимості в кримінальному законі робить особливо актуальною наукову дискусію з приводу не лише поняття судимості, але й її правової природи. Дослідження, проведені як дослідниками радянського періоду, так і сучасними українськими науковцями, не дозволили визначити загальну точку згоди з приводу більшості розглядуваних проблем, зокрема: чи є судимість і пов'язані з нею правообмеження щодо засудженої особи складовим елементом мети покарання, специфічним засобом кримінальної відповідальності?

На основі аналізу причинно-наслідкових зв'язків (визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення і обмеження ряду її прав як наслідку засудження), на наш погляд, можна зробити висновок про каральну (в тому числі) функцію судимості стосовно засу-

дженої особи. Те, що у ряді випадків виконання особою повністю як основного, так і додаткового покарання не означає позбавлення її негативних наслідків засудження, може свідчити, що каральний вплив покарання не вичерпується лише покаранням. Відтак, судимість можна розглядати, як специфічний правовий статус особи, до якої було застосовано кримінальну відповідальність, що отримує свій прояв в покладенні на винну особу визначених законом правообмежень до моменту зняття чи погашення судимості.

Таким чином, можна констатувати, що розглянута проблема розуміння правової природи судимості, як інституту кримінального права є доволі складною і далекою від вирішення та встановлення визнаного більшістю українських науковців консенсусу, відтак, подальші дослідження інституту судимості дозволять більш ретельно з'ясувати теоретичні проблеми інституту кримінального покарання, з'ясувати природу правообмежень, пов'язаних із застосуванням покарань і дозволять більш чітко визначити межі впливу каральних властивостей покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стрельцов, Є.Л. Деякі роздуми про правову сутність та соціальні завдання кримінального права. *Право України*. 2010. № 9. С. 102–109.
2. Пуховська, А. С. Еволюція розуміння прав людини в контексті юридичного позитивізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія: Право. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. С. 86–91.
3. Ждан М.Д. Історія становлення та розвитку кримінального законодавства України в частині охорони трудових відносин. *Право та державне управління*. 2022. № 1. С. 25–35.
4. Гриненко І. О. Поняття злочину в історії кримінального законодавства та правовій доктрині. *Право і суспільство*. 2017. № 3/2. С. 170–176.
5. Красій М. О. Інститут судимості: проблеми теорії і практики, необхідність вдосконалення. *Вісник Асоціації кримінального права України*. Харків. 2016. № 2 (7). С. 169–178.
6. Муратова С.О. Судимість у системі інститутів загальної частини кримінального права України [Текст] : монографія. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 269 с.
7. Габлей Н. Г. Поняття та мета покарання. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 2. 2012. С. 190–197.
8. Самощенко І. В. Поняття та мета покарання за кримінальним правом України та Англії. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності: матеріали міжнар. наук.практ. конф.*, м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. Харків : Право, 2018. С. 399–402.
9. Пономаренко Ю. А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : монографія. Харків : Право, 2020. 720 с.
10. Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юридичний, 2006. 384 с.

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF CRIME PREVENTION IN THE FIELD OF ENERGY SECURITY

Гирич О.С., аспірант кафедри кримінального права і кримінології
Львівський державний університет внутрішніх справ

У даній статті здійснено дослідження проблематики пов'язаної з міжнародним досвідом запобігання та протидії злочинності у сфері енергетичної безпеки. Енергетична безпека є одним з основних елементів національної безпеки будь-якої держави, оскільки без стабільного стану енергосистеми і безперебійного постачання електроенергії неможливо забезпечити економічну стабільність, соціальний добробут і функціонування критичної інфраструктури. Проблема запобігання та протидії злочинності у сфері енергетичної безпеки є надзвичайно важливою у час постійних геополітичних змін. Світова спільнота як в лиці окремих держав, так і через різні об'єднання і союзи приділяє колосальну увагу питанню щодо запобігання злочинності у сфері енергетичної безпеки. У зв'язку з постійними викликами, на сьогоднішній день, відбувається активізація вдосконалення законодавства окремих країн, міжнародного співробітництва, а також розробки комплексних механізмів для протидії злочинам що стосуються енергетичної безпеки.

Основна ідея, що полягає в передбаченні і недопущенні злочинів у сфері енергетичної безпеки, є спільною для законодавств більшої частини країн світу, проте кожна держава має свої особливі підходи і не обмежується лише міжнародно-правовими нормами, доповнюючи своє законодавство певними ноу-хау, в залежності від політичної ситуації, географічного розташування та інших не менш важливих обставин.

Автором доведено, що питання соціально-профілактичної діяльності у сфері енергетичної безпеки в законодавстві країн світу регулюється як міжнародному рівні, так і на рівні національних законодавств окремих держав. Автором досліджено, що основними загрозами у сфері енергетичної безпеки є кібератаки, тероризм, економічні злочини, маніпуляції на енергетичних ринках, злочини пов'язані з фізичним знищенням енергетичних об'єктів. Автор робить висновок, що законодавство країн світу, а також діяльність державних органів, направлені, передусім, на перешкоджання дій детермінантів злочинності та їх проявів, шляхом нейтралізації, обмеження та усунення таких дій.

Для сучасної України неабияке значення має правильне використання міжнародного досвіду у сфері протидії злочинності в сфері енергетичної безпеки. З однієї сторони, використання запозичених міжнародних практик дозволяє полегшити впровадження якісного запобігання злочинам у сфері енергетичної безпеки, а з іншої сторони – потрібно пам'ятати про внутрішні і зовнішні виклики перед якими перебуває Україна в період повномасштабного вторгнення, і що ніхто краще нас самих не може зрозуміти як вдосконалювати наше законодавство і які кроки потрібно вчиняти для забезпечення функціонування енергосистеми і енергетичної безпеки загалом.

У даній статті розглянуто і проаналізовано різноманітні механізми, що покликані на запобігання злочинності у сфері енергетичної безпеки за законодавством США, країн Європейського Союзу та розвинутих держав Азії.

Ключові слова: запобігання злочинності, протидія злочинності, енергетична безпека, міжнародний досвід, міжнародне співробітництво, міжнародне законодавство.

This article examines the issues related to the international experience of preventing and countering crime in the field of energy security. Energy security is one of the main elements of the national security of any state, because without a stable state of the energy system and an uninterrupted supply of electricity, it is impossible to ensure economic stability, social well-being and the functioning of critical infrastructure. The problem of preventing and countering crime in the field of energy security is extremely important at a time of constant geopolitical changes. The world community, both in the form of individual states and through various associations and unions, pays enormous attention to the issue of crime prevention in the field of energy security. In connection with the constant challenges, today, the improvement of the legislation of individual countries, international cooperation, as well as the development of complex mechanisms for countering crimes related to energy security are being intensified.

The main idea, which consists in predicting and preventing crimes in the field of energy security, is common to the legislation of most countries of the world, however, each state has its own special approaches and is not limited to international legal norms, supplementing its legislation with certain know-how, depending from the political situation, geographical location and other equally important circumstances.

The author proved that the issue of social and preventive activities in the field of energy security in the legislation of the countries of the world is regulated both at the international level and at the level of the national legislation of individual states. The author researched that the main threats in the field of energy security are cyber-attacks, terrorism, economic crimes, manipulation of energy markets, crimes related to the physical destruction of energy facilities. The author concludes that the legislation of the countries of the world, as well as the activities of state bodies, are aimed primarily at preventing the actions of the determinants of crime and their manifestations, by neutralizing, limiting and eliminating such actions.

For modern Ukraine, the correct use of international experience in combating crime in the field of energy security is of great importance. On the one hand, the use of borrowed international practices makes it easier to implement high-quality crime prevention in the field of energy security, and on the other hand, we need to remember the internal and external challenges facing Ukraine in the period of a full-scale invasion, and that no one can do better than ourselves. understand how to improve our legislation and what steps need to be taken to ensure the functioning of the energy system and energy security in general.

This article examines and analyzes various mechanisms designed to prevent crime in the field of energy security under the laws of the USA, European Union countries, and developed Asian countries.

Key words: crime prevention, crime countering, energy security, international experience, international cooperation, international legislation.

Постановка проблеми. Енергетична безпека світових держав є вразливою до різноманітних загроз. Важливим елементом процесу забезпечення енергетичної безпеки є запобігання злочинам у цій сфері. Існує потреба у впровадженні комплексних міжнародних підходів до протидії злочинності у сфері енергетичної безпеки, оскільки сучасні загрози часто мають трансграничний характер. Проблема полягає в необхідності

розробки ефективних механізмів для боротьби з енергетичними злочинами.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню певних аспектів міжнародного досвіду запобігання злочинів у сфері енергетичної безпеки присвячені праці таких науковців: Віхляєв О.М., Хавронюк М.І., Гончаренко В.О., Тютюгіна В.І., Баулін Ю.В.

Метою статті є аналіз законодавства, підходів, механізмів та практик різних держав до проблематики запобігання злочинності у сфері енергетичної безпеки.

Вклад основного матеріалу. Запобігання і протидія злочинам у сфері енергетичної безпеки і її захист в рамках кримінального права – актуальне питання законодавства усіх країн світу.

США

Сполучені Штати Америки активно впроваджують комплексні заходи для запобігання та протидії злочинності у сфері енергетичної безпеки. Ці заходи включають: законодавче регулювання і нагляд, фізичний захист, міжнародне співробітництво та покарання за вчинення таких злочинів.

Основоположним заходом є законодавче регулювання та нагляд. Основним нормативно-правовим актом в рамках американської політики щодо запобігання злочинів у сфері енергетичної безпеки є Energy Independence and Security Act (Закон про енергетичну незалежність та безпеку). Цим нормативно-правовим актом встановлені програми моніторингу, які повинні здійснюватись на об'єктах енергетики для запобігання загрозах. Окрім цього, закон покладає відповідальність на міністерство енергетики США та CISA (Агенство з кібербезпеки та безпеки інфраструктури) щодо координації дій у випадку загрози, а також розробки протоколів швидкого реагування і співпрацю з приватним сектором для протидії злочинам у сфері енергетичної безпеки. Також цей нормативно-правовий акт зобов'язує посилити захист енергетичних об'єктів, зокрема, велика увага приділяється кібербезпеці і розробці протоколів по її захисту. Ще однією важливою нормою Energy Independence and Security Act є пряме визначення обов'язків і чіткої координації між державними органами і приватним сектором. При цьому, приватні компанії активно залучаються до розробки та безпосереднього впровадження програм і стандартів безпеки [1].

Ще одним важливим нормативно-правовим актом є Cybersecurity Act (Закон про кібербезпеку інформаційних мереж). Цим законом створено правову базу для захисту критичних об'єктів енергетики від злочинних посягань. Крім цього, розробляються рекомендації та стратегії захисту енергетичних систем від кіберзагроз [2].

Важким елементом законодавчого регулювання є президентські директиви. Основною в цій сфері є директива президента США щодо безпеки та стійкості критичної інфраструктури (PPD-21). Ця директива направлена на стійкість та захист критичної інфраструктури США. Вона визначає енергетичний сектор як критичний для економіки та національної безпеки і покладає на Міністерство внутрішньої безпеки США обов'язок координації роботи між урядом і приватним сектором для забезпечення безпеки. PPD-21 зосереджується на ранньому виявленні загрози, швидкому реагуванні на інциденти, обміні інформацією та захисту від кіберзлочинності в цій сфері [3].

Наступним заходом для запобігання та протидії злочинності у сфері енергетичної безпеки США є фізичних захист критичної енергетичної інфраструктури. Ключову роль займає міністерство енергетики США (DOE). До його функціоналу належить: впровадження технологій моніторингу на важливих енергетичних об'єктах, розробка і впровадження стратегій від фізичних атак, зокрема, велику увагу приділено стратегіям захисту від терористичних атак різних видів, проведення симуляцій і навчань з метою підвищення готовності до різноманітних загрози, включаючи диверсії, на об'єктах енергетичної інфраструктури. Окрім цього, міністерство енергетики США відповідає за управління енергетичними ресурсами держави, розробку загальної політики енергетичної безпеки, а також просування наукових досліджень та інновацій в щодо забезпечення безпеки в енергетиці. Окремим аспектом роботи цього органу є контроль за ядерною безпекою, ядерними об'єктами та регуляція у цій сфері [4].

Іншим заходом для запобігання та протидії злочинності у сфері енергетичної безпеки США є активна міжнародна співпраця. Так, Сполучені Штати Америки беруть участь у партнерстві з міжнародними організаціями та іншими країнами для протидії злочинності в енергетичному секторі. Основними елементами такої співпраці можна назвати участь у Міжнародній енергетичній програмі (IEP) і участь в Міжнародному агентстві з енергетики (IEA), де США виступає ініціатором глобальної ідеї енергетичної безпеки. Основні цілі IEP і IEA: забезпечення стабільних поставок енергії, впровадження енергоефективних технологій та просування відновлюваних джерел енергії, проте все це можливе лише при забезпеченні енергетичної безпеки [5].

Фінальним заходом, який об'єднує всі підходи держав до запобігання і протидії злочинам у сфері енергетичної безпеки є впровадження санкцій. За законодавством США передбачена суворо кримінальна відповідальність за злочини проти енергетичної безпеки. Вона включає довготривале позбавлення волі і величезні штрафи.

Європейський Союз

Європейський Союзу приділяє велику увагу щодо запобігання злочинам у сфері енергетичної безпеки. Підхід ЄС хоч і подібний до підходу США, оскільки теж складається з законодавчого регулювання, фізичного захисту, міжнародного співробітництва і жорстких санкцій, але він є більш стандартизований на відміну від США.

Законодавство країн-членів ЄС приводиться у єдиний стандарт шляхом прийняття оновлених директив. Директива про стійкість критичних об'єктів (CER), яка вступила в силу у січні 2023 року, зобов'язує країни-члени ЄС здійснювати регулярні оцінки ризиків для критичних об'єктів, особливо у секторах енергетики. Об'єкти критичної енергетичної інфраструктури повинні розробляти та впроваджувати заходи для зниження вразливості до загрози, таких як природні катастрофи, терористичні атаки та злочини, метою яких є пошкодження енергетики. Країни також зобов'язані створювати національні стратегії стійкості, а об'єкти, що обслуговують шість або більше країн-членів, отримують додаткові рекомендації на рівні ЄС для забезпечення їх захисту від потенційних загрози. Ця директива також вимагає від операторів електричної енергії вжиття технічних та організаційних заходів для зменшення вразливості до різноманітних загрози. Фактично, мета даної директиви – запобігти на не допустити порушення функціонування енергосистеми ЄС [6].

Ще одним пріоритетом законодавства ЄС для захисту від злочинів проти енергетичної інфраструктури є кібербезпека. Основним кроком стало прийняття Мережевого кодексу для електроенергетики (Cybersecurity Network Code), який посилює обмін даними між країнами-членами. Це сприяє запобігання кібератакам, які можуть мати каскадний ефект на енергетичні мережі інших країн-членів ЄС [7].

Важливий вплив на структуру законодавства ЄС здійснило повномасштабне вторгнення Росії в Україну. Так, ЄС розробив і прийняв план REPowerEU метою якого є відповідь на збої на світовому енергетичному ринку. План також має на меті підвищити стратегічну стійкість Європи та зробити її менш залежною від імпорту російського газу. Відповідно до REPowerEU, у квітні 2022 року було запечено Енергетичну платформу ЄС. Суть платформи «...охоплює низку дій щодо природного газу та СПГ (і в майбутньому водню) для підтримки безпеки постачання та доступу ЄС до доступної енергії, включаючи міжнародне охоплення, об'єднання попиту та ефективне використання газової інфраструктури ЄС» [8].

Ще одним елементом протидії злочинам проти енергетичної безпеки ЄС, зокрема, щодо боротьби з організованою злочинністю в енергетичному секторі, виступає

діяльність спеціального агентства – Європолу. Завдяки співпраці Європолу з правоохоронними органами держав ЄС організуються платформи для запобігання і моніторингу правопорушень у сфері енергетики. Для прикладу, платформа ЕМРАСТ (Європейська багатопрофільна платформа проти кримінальних загроз) охоплює організовані злочини в енергетичному секторі, зокрема незаконну торгівлю енергоносіями. Такий механізм полегшує розслідування та підвищує якість координації дій правоохоронців та різних держав. Одним із основних напрямів ЕМРАСТ є виявлення та припинення діяльності організованих злочинних угруповань, які здійснюють маніпуляції енергетичними ринками через контрабанду енергоресурсів і фінансові махінації. Для боротьби зі злочинністю у цій сфері, ЄС запроваджує багаторівневий нагляд за діяльністю приватних енергетичних компаній та сприяє розвитку законодавства для контролю за походженням інвестицій та боротьби з відмиванням коштів [9].

Країни Азії

Основні підходи до запобігання злочинам у сфері енергетичної безпеки (законодавче регулювання, фізичний захист і покарання) країн Азії є спільними з США та країнами Європейського Союзу. Проте, країни азійського регіону застосовують унікальні підходи до проблематики протидії і запобігання злочинності у сфері енергетичної безпеки. Величезну роль в формуванні політики енергетичної безпеки грає географічне розташування і клімат.

Багато країн Азії, зокрема Південно-Східна Азія, сфокусовані на природних катастрофах і кліматичній стійкості. Ці держави вразливі до природних катаклізмів (землетруси, тайфуни, цунамі), які можуть вивести з ладу критичну інфраструктуру. Наприклад, Японія, Південна Корея і Гонконг інвестують у зміцнення інфраструктури та постійні навчання для екстрених служб, які забезпечують швидке реагування на випадок руйнування енергетичних об'єктів.

Велика увага приділяється ідентифікації ризиків злочинності в сфері енергетичної безпеки. Наприклад, у Китаї активно вивчаються кримінологічні аспекти кіберзлочинності проти енергетичної інфраструктури. Проводяться дослідження профілів злочинців, які здійснюють кібератаки на енергетичні системи, та їхніх методів впливу на ринки через маніпуляції інформацією. Китай розробив національні кримінологічні програми для вивчення кібератак та протидії злочинам проти енергетичних систем. Інститут кримінології при Міністерстві громадської безпеки КНР здійснює моніторинг організованих груп, пов'язаних із транскордонними кіберзагрозами [10].

Ще одним важливим елементом системи запобігання злочинності в сфері енергетичної безпеки в країнах Азії є превентивні заходи. Для досягнення поставлених цілей, була створена концепція Crime Prevention Through Environmental Design (CPTED). Вона полягає у використанні «дизайну середовища» для зниження будь-яких ризиків кримінальної активності. CPTED інтегрує організаційні, а також фізичні та соціальні заходи для формування безпеки критичної інфраструктури, включаючи енергетичні об'єкти.

Основними принципами CPTED є:

1. Природний контроль доступу: використання географічних особливостей для обмеження несанкціонованого доступу до об'єктів критичної інфраструктури. Будівництво об'єктів здійснюється шляхом продуманого їх розташування у певній місцевості, використовуючи природу як систему безпеки і бар'єр. Для прикладу, можуть стратегічно використовуватись гори, водойми, рослинність чи особливість природного ландшафту, яка ускладнює несанкціонований доступ.

2. Продуманий нагляд: забезпечення видимості території через освітлення, камери спостереження та розташування вікон або оглядових веж для персоналу.

3. Територіальний контроль: створення чітко і зрозуміло визначених зон (приватних, напівприватних, публічних), які допомагають знизити ризики проникнення сторонніх осіб до об'єктів енергетики чи критичної інфраструктури. Для таких об'єктів це може включати спеціальні огорожі, системи ідентифікації та захищені входи. Важливим також є повітряний захист від дронів і систем спостереження.

4. Людський фактор: відбувається регулярне обслуговування об'єктів енергетичної інфраструктури (забезпечення цілісності безпекових об'єктів і прилеглих територій). Постійна зміна персоналу, введення режимів секретності і режимів доступу.

Японія та Південна Корея, для прикладу, пішли ще далі. Ці дві країни інтегрують CPTED в стратегії захисту критичних об'єктів енергетичної інфраструктури поєднуючи концепцію з моніторингом природних катастроф та цифрового захисту. Застосування цієї методології допомагає знизити ризики саботажу, кібератак та фізичних загроз.

За допомогою CPTED відбувається проєктування енергетичних об'єктів, забезпечується їх стійкість до природних катастроф, відбувається адаптація до розробки систем кібербезпеки, поєднуючи принципи фізичного та цифрового захисту [11].

Ще одним надважливим підходом до запобігання злочинам у сфері енергетичної безпеки у країнах Азії є регіональна співпраця. Найбільш авторитетним об'єднанням є Асоціація держав Південно-Східної Азії, (Association of South East Asian Nations, ASEAN) – «...економічна міжнародна організація, до якої входять 10 країн, розташованих в Південно-Східній Азії» [12].

Організація ASEAN велику увагу приділяє розробці і впровадженню кримінологічних програм з метою боротьби зі злочинністю, включаючи заходи в сфері енергетичної безпеки. Насамперед, в рамках координації боротьби з транскордонною злочинністю. ASEAN запровадив План дій проти транскордонної злочинності (ASEAN Plan of Action to Combat Transnational Crime), відповідно до якого посилюється кримінальне законодавство, відбувається обмін даними між країнами-членами та покращуються процедури екстрадиції для злочинців, які загрожують енергетичній безпеці регіону. Також, розробляються певні моделі обміну інформацією через регіональні бази даних для аналізу загроз, профілів злочинців і методів, які використовуються організованими злочинними групами, що діють у сфері енергетики.

Крім цього, у межах співпраці ASEAN, держави обмінюються практиками з покращення кіберзахисту критичної інфраструктури, включаючи енергетичні об'єкти. Це охоплює навчання персоналу з використання передових методів аналізу кіберзагроз. Інший аспект – захист об'єктів енергетики від фінансових злочинів. Пропрацюються механізми для боротьби з відмиванням коштів, які можуть використовуватися для фінансування атак на енергетичні системи. Розробляються програми які включають використання певних типів фінансових злочинів і організацію регіональних семінарів для підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів [13].

Висновки. Спільними комплексними заходами для запобігання та протидії злочинності у сфері енергетичної безпеки для усіх проаналізованих держав є: законодавче регулювання і нагляд, фізичний захист, міжнародне співробітництво та покарання за вчинення злочинів проти енергетики.

Натомість, різним державам притаманні особливі заходи для протидії злочинності у сфері енергетичної безпеки. Так, в рамках кримінологічного підходу до запобігання злочинам у сфері енергетичної безпеки США використовуються власні стратегічні запаси та внутрішні протоколи. Країни Європейського Союзу мають стандар-

тизовані механізми і спільне законодавство (директиви ЄС) та органи які діють на території усіх країн-членів (Європол).

У країнах Азії велика увага приділяється природним катастрофам. Також використовується адаптація західних концепцій та розробка власних методик, враховуючи регіональні особливості та загрози. Країни Азії відрізняється своєю акцентованою спрямованістю на спільні заходи

та спільне використання енергетичних резервів в рамках регіональної співпраці.

Для України дуже вагомим є якісний аналіз іноземних практик та впровадження їх в вітчизняну структуру запобігання та протидії злочинності у сфері енергетичної безпеки. Проте, варто пам'ятати про геополітичні, географічні, економічні та політичні виклики сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Energy Independence and Security Act: USA Public Law 110–140 URL: <https://www.congress.gov/110/plaws/pub140/PLAW-110publ140.pdf> (дата звернення 24.10.2024 р.).
2. Cybersecurity Act: USA Public Law S/3600 URL: <https://www.congress.gov/117/bills/s3600/BILLS-117s3600es.pdf> (дата звернення 27.10.2024 р.).
3. Critical Infrastructure Security and Resilience: Presidential Policy Directive PPD-21 URL: https://www.cisa.gov/sites/default/files/2023-01/ppd-21-critical-infrastructure-and-resilience-508_0.pdf (дата звернення 30.09.2024 р.).
4. United States Department of Energy. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/United_States_Department_of_Energy (дата звернення 31.10.2024 р.).
5. International Energy Agency: веб-сайт. URL: <https://www.iea.org/countries/united-states> (дата звернення 01.11.2024 р.).
6. Directive (EU) 2022/2557 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on the resilience of critical entities and repealing Council Directive 2008/114/EC URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022L2557> (дата звернення 04.11.2024 р.).
7. European Comission: веб-сайт. URL: https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-security/critical-infrastructure-and-cybersecurity_en (дата звернення 04.09.2024 р.).
8. European Comission: веб-сайт. URL: https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-security/eu-energy-platform_en (дата звернення 06.11.2024 р.).
9. European Comission: веб-сайт. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/law-enforcement-cooperation/empact-fighting-crime-together_en (дата звернення 08.11.2024 р.).
10. Creemers R. China Law and Society Review. Cybersecurity Law and Regulation in China: Securing the Smart State. URL: https://brill.com/view/journals/clsr/6/2/article-p111_001.xml?ebody=pdf-117260 (дата звернення 12.11.2024 р.).
11. Mihinjac M, Saville G. Third-Generation Crime Prevention Through Environmental Design (CPTED). URL: <https://www.mdpi.com/2076-0760/8/6/182> (дата звернення: 14.11.2024).
12. Асоціація держав Південно-Східної Азії. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Асоціація_держав_Південно-Східної_Азії (дата звернення: 15.11.2024).
13. ASEAN plan of action in combating transnational crime: веб-сайт. URL: https://asean.org/wp-content/uploads/2021/01/ASEAN-Plan-of-Action-in-Combating-TC_Adopted-by-11th-AMMTC-on-20Sept17.pdf (дата звернення: 18.11.2024).

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ ЕКОНОМІЧНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

CURRENT PROBLEMS OF COMBATING ECONOMIC CRIMINAL OFFENCES

Гончарук В.Л., д.філос. в гал. права,
доцент кафедри національної безпеки та кафедри управління фінансово-економічною безпекою
Міжрегіональна Академія управління персоналом

У статті головна увага спрямована на дослідження сучасних проблем протидії економічним кримінальним правопорушенням, які становлять одну з найбільших загроз для стабільності економічної системи держави. Економічні злочини, зокрема ухилення від сплати податків, корупція, відмивання коштів, шахрайство та розкрадання державних ресурсів, негативно позначаються на функціонуванні ринкових відносин. Разом з тим знижується інвестиційна привабливість країни, провокуючи зростання і поширення тіньової економіки та підриваючи довіри суспільства до органів державної влади.

Автор звертає увагу на сучасний стан протидії економічним злочинам, виокремлюючи основні прогалини у вітчизняному законодавстві та проблематику його застосування на практиці. Особливу увагу приділено аналізу ефективної діяльності правоохоронних і контролюючих органів у виявленні та розслідуванні економічних правопорушень. У статті наголошується, що одним із головних викликів пов'язаних з проблемами протидії економічним кримінальним правопорушенням, є різні злочинні схеми, які мають міжнародний характер, а відтак, потребують міжнародної співпраці та координації зусиль від державних органів.

В процесі дослідження запропоновано комплексний підхід до вирішення проблем, пов'язаних із протидією економічним кримінальним правопорушенням, куди входить вдосконалення законодавчої бази, впровадження сучасних інформаційних технологій для фінансового моніторингу, посилення відповідальності за вчинення економічних злочинів, а також підвищення рівня правової культури суспільства. Головна увага зосереджується на превентивних заходах, що спрямовані на запобігання економічним правопорушенням, а отже і на створенні умов для прозорості діяльності державних і приватних структур.

У статті окреслено перспективи розробки нових підходів до навчання фахівців у галузі економічної безпеки, з метою підвищення їх професійної компетентності у виявленні та протидії економічним злочинам. Автор вказує, що результати дослідження можуть бути використані для подальшого вдосконалення політики економічної безпеки, розробки стратегій запобігання правопорушень в економічному секторі та зміцнення інституційної спроможності України у боротьбі з економічною злочинністю і відновленні інвестиційної привабливості.

Ключові слова: економічні злочини, корупція, тіньова економіка, інвестиційна вигода, фінансовий моніторинг, превентивні заходи.

The article focuses on the study of modern problems of combating economic criminal offenses, which pose one of the greatest threats to the stability of the state's economic system. Economic crimes, in particular tax evasion, corruption, money laundering, fraud and embezzlement of state resources, negatively affect the functioning of market relations. At the same time, the country's investment attractiveness decreases, provoking the growth and spread of the shadow economy and undermining public trust in state authorities.

The author draws attention to the current state of combating economic crimes, highlighting the main gaps in domestic legislation and the problems of its application in practice. Special attention is paid to the analysis of the effective activities of law enforcement and regulatory authorities in detecting and investigating economic offenses. The article emphasizes that one of the main challenges related to the problems of combating economic criminal offenses are various criminal schemes that are international in nature, and therefore require international cooperation and coordination of efforts from state bodies.

In the process of research, a comprehensive approach to solving problems related to combating economic criminal offenses is proposed, which includes improving the legislative framework, introducing modern information technologies for financial monitoring, strengthening responsibility for committing economic crimes, as well as increasing the level of legal culture of society. The main attention is focused on preventive measures aimed at preventing economic crimes, and therefore on creating conditions for the transparent activities of state and private structures.

The article outlines the prospects for developing new approaches to training specialists in the field of economic security, in order to increase their professional competence in detecting and combating economic crimes. The author indicates that the results of the study can be used to further improve economic security policy, develop strategies to prevent offenses in the economic sector, and strengthen Ukraine's institutional capacity to combat economic crime and restore investment attractiveness.

Key words: economic crimes, corruption, shadow economy, investment benefits, financial monitoring, preventive measures.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення в економічному секторі є поширеним явищем, яке значно впливає на стабільність економічної системи, підриваючи ефективність функціонування ринкових відносин та довіру суспільства до державних інститутів. Такі правопорушення, як шахрайство, корупція, ухилення від сплати податків, відмивання коштів та інші економічні злочини, знижують економічну безпеку держави, її інвестиційну привабливість, створюючи нерівні умови для ведення бізнесу. Крім цього, вони сприяють поширенню тіньової економіки, яка призводить до втрат бюджетних надходжень і ускладнює реалізацію соціальних програм, які діють в державі.

Актуальність протидії економічним кримінальним правопорушенням зростає в умовах глобалізації економічних процесів, коли злочинні схеми стають більш складними та часто виходять за межі національних кордонів. Злочинність у економічному секторі вимагає удосконалення законодавчої та правоохоронної бази, впровадження новітніх технологій для боротьби з фінансовими злочинами. Враховуючи масштаб та складність проблеми,

необхідно розробляти комплексні стратегії для забезпечення стабільності економічної системи та захисту національних інтересів у міжнародному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питання сучасних проблем протидії економічним кримінальним правопорушенням займалася низка вітчизняних науковців. Серед них необхідно виокремити праці Т. В. Барановської, Г. В. Вашек, Л. А. Парфентій, О. О. Додуров, Ю. Луценко, В. Гончарук, О. М. Рєзнік, С. Бугери, К. В. Юраєва та інших. Однак, незважаючи на напрацьоване, питання протидії кримінальним правопорушенням в економічній сфері потребує доопрацювання.

Метою дослідження полягає в комплексному дослідженні питання сучасних проблем протидії економічним кримінальним правопорушенням, визначенням основних чинників, які сприяють їх поширенню, та розробка практичних рекомендацій для підвищення ефективності боротьби з такими злочинами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економічні кримінальні правопорушення є однією з найбільших загроз для економічної стабільності та національної

безпеки будь-якої держави. Злочини у цій сфері, зокрема корупція, ухилення від сплати податків, шахрайство та відмивання коштів, підривають довіру суспільства до державних інститутів, сприяють поширенню тіньової економіки та знижують ефективність реалізації соціально-економічної політики. Глобалізація економіки та активний розвиток цифрових технологій значно ускладнюють виявлення таких злочинів, а відтак, сприяє посиленню актуальності їх дослідження.

Україна, як держава, що знаходиться на етапі інтеграції до міжнародного економічного простору, зіштовхується з низкою викликів, пов'язаних першочергово з необхідністю удосконалення механізмів протидії економічним правопорушенням. Особливого значення набуває розробка комплексних заходів, спрямованих на попередження цих злочинів, удосконалення нормативно-правової бази та забезпечення прозорості діяльності державних інституцій. Необхідність дослідження визначається й потребою у посиленні міжнародного співробітництва та впровадженні сучасних технологій для боротьби з фінансовими злочинами.

Вітчизняна дослідниця Т. В. Барановська зазначає, що складність питання протидії кримінальним правопорушенням у сфері економіки важко осмислити, зважаючи на масштаби державної політики в цій сфері. Україна зацікавлена у розкритті злочинів, які завдають шкоди суспільству, руйнують економічні відносини, підривають довіру до державних інституцій, гальмують інвестиційний потік до країни [1]. Інша дослідниця Г. Вашека відзначає, що забезпечення економічної безпеки України та стримування дестабілізуючих чинників є невід'ємною складовою державної політики у сферах національної безпеки і оборони [2].

Науковець О. О. Додуров підкреслює, що активний розвиток ринкових відносин неминуче призвів до зростання економічної злочинності, а також до оновлення та ускладнення її форм. Йдеться про суспільно небезпечні дії у сферах оподаткування, господарської діяльності, захисту прав кредиторів і споживачів, а також порушення принципів добросовісної конкуренції та приватизації. У зв'язку з цим, поряд із декриміналізацією, законодавець змушений був застосовувати інший інструмент кримінально-правової політики – криміналізацію [3].

Серед основних нормативно-правових актів у сфері національної безпеки та оборони чільне місце посідає Закон України «Про національну безпеку України» [4]. Відповідно до ч. 3 п. 2 ст. 3 Закону до фундаментальних національних інтересів України відносять в тому числі й сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення.

Безсумнівно, що сектор економіки вразливий до різного роду загроз зовнішнього світу. Серед потенційних загроз необхідно виокремити зовнішньоекономічні фактори, зокрема економічні санкції, коливання валютних курсів, глобальні фінансові кризи та зміни в міжнародних торгових потоках. Наведені фактори значно підривають стабільність та розвиток вітчизняної економіки, впливаючи на загальний розвиток держави і суспільства в цілому.

Проблема протидії кримінальним правопорушенням першочергово пов'язана із відсутністю фактично єдиного органу, який би повноцінно займався б питанням виявлення злочинів у сфері економіки та їх розслідування. При Міністерстві внутрішніх справ функціонують оперативні підрозділи, що займаються боротьбою з економічними злочинами, однак необхідність створення не профільних органів, а саме повноцінного органу, який би займався цим питанням – має глобальні масштаби [5].

Боротьбу з протидією кримінальним правопорушенням у економічному секторі в Україні покладено на органи правопорядку та прокуратуру. Однак в силу різних обста-

вин, ці функції виконуються неналежним чином, оскільки ознаки дається неналежне виконання органами своїх посадових обов'язків, відсутність належної взаємодії та координації між ними тощо. Частково це пов'язано з тим, що органи прокуратури позбулися деяких своїх функцій, зокрема нагляду за дотриманням законів органами досудового розслідування та наслідками масової «переатестації» прокурорів. Окреслена проблематика вплинула на виникнення кадрового вакууму, недостатньої підготовки співробітників прокуратури як в центрі так і на місцях, неналежна підготовка майбутніх працівників прокуратури, які на стадії досудового розслідування не мають належних знань та вмінь розслідування злочинів у сфері економіки. Особливою проблемою необхідно вказати недосконалість Кримінального процесуального кодексу України, норми якого обмежують ефективність здійснення протидії злочинам у економічному секторі.

Вітчизняний дослідник Ю. В. Луценко зазначає, що за сучасних умов реформування економічної та політичної систем суспільства, а також становлення правової держави, боротьба з корупційною злочинністю набуває особливої актуальності. Корупція завдає значної шкоди як суспільству, так і державі, негативно впливаючи на економіку, дестабілізуючи фінансово-кредитну систему та ускладнюючи криміногенну ситуацію [6, с. 80].

Вітчизняна дослідниця Л. А. Парфентій зазначає, що правоохоронні органи відіграють ключову роль у механізмі протидії економічним злочинам. Частина 1 статті 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [7], до правоохоронних органів належать органи прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки України, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, а також інші організації, що виконують функції правозастосування або правової охорони [8, с. 132]. Інший дослідник О. М. Резнік зазначає, що до правоохоронних органів у сфері протидії економічним кримінальним правопорушенням слід віднести органи Національної поліції України, Службу безпеки України, підрозділи податкової міліції ДФС України та НАБУ [9, с. 138].

Науковець С. Бугера вказує, що злочинність у сфері економіки є негативним чинником, який гальмує розвиток держави. Разом з тим, автор наголошує, що ефективна протидія злочинності в Україні в сучасних умовах значною мірою залежить від своєчасності, повноти та якості розробки відповідної стратегії, а також подальшого створення програмного забезпечення у цій сфері, з урахуванням наявних внутрішніх і зовнішніх загроз. Розробка державних напрямків і програм у сфері протидії злочинності повинна здійснюватися безперервно, з урахуванням динамічності та наступності, незалежно від політичної ситуації чи змін уряду. Ці програми мають інтегруватися до загальних планів соціально-економічного розвитку країни [10, с. 246].

На нашу думку, економічну безпеку країни можна забезпечити лише шляхом ефективного правового та державного регулювання. Важливими завданнями будь-якої держави є моніторинг і прогнозування факторів, що загрожують стабільності національної економіки, виявлення потенційних загроз економічній безпеці та розробка заходів для їх запобігання. Забезпечення національних економічних інтересів потребує розробки та реалізації стратегічного курсу в галузі економічної безпеки, орієнтованого як на стабільне підвищення конкурентоспроможності економіки України, так і на поступове зміцнення її стійкості та захищеності від зовнішніх і внутрішніх загроз [11, с. 125].

Як наголошує К. В. Юртаєва, значні недоліки у врегулюванні економічних відносин, недостатній контроль у сфері державних закупівель, лобіювання інтересів окремих виробників, низька ефективність антикорупційних заходів та відсутність цілісної нормативно-правової бази для боротьби з економічною злочинністю зумовлюють неефективність поодиноких антикриміногенних дій у цій сфері. Встановлені елементи економічної злочинності необхідно враховувати в процесі розробки комплексної стратегії протидії цьому виду злочинності, що є важливим інструментом забезпечення економічної безпеки держави та покращення добробуту суспільства [12, с. 110].

Боротьба в економічній сфері під час реалізації державою зовнішньополітичних цілей має здійснюватися як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівні. На внутрішньому рівні сюди необхідно віднести забезпечення економічної стабільності, захист національних інтересів, зміцнення стратегічних галузей економіки та протидію внутрішнім загрозам. На зовнішньому рівні сюди необхідно віднести проведення політики, спрямованої на захист національної економіки від деструктивних дій інших держав, а також вжиття заходів для послаблення економіки конкурентів.

Досліджуючи сучасні проблеми протидії економічним кримінальним правопорушенням Д. З. Чайковський наголошує, що в умовах швидкого розвитку економіки а технологій економічна злочинність є надзвичайно актуальною та складною проблемою. Вона потребує уваги як правоохоронних структур так і правових механізмів її врегулювання. Протидія економічній злочинності виступає ключовим завданням, сприяючи забезпеченню стабільності економічного середовища та дотримання принципів справедливості. Аналіз національного та міжнародного досвіду відіграє важливу роль у визначенні шляхів удосконалення заходів, спрямованих на протидію економічній злочинності за сучасних умов.

Нині, економічна злочинність становить собою сукупність правопорушень та незаконних дій, спрямованих на отримання неправомірної вигоди в економічній сфері. Вона містить широкий спектр порушень, зокрема фінансових махінацій, корупції, підробки документів, легалізації незаконних доходів, фальсифікації товарів і послуг, а також інших дій, спрямованих на отримання прибутку у сфері бізнесу та економічної діяльності.

За сучасних умов економічна злочинність часто набуває високотехнологічного та глобального характеру, заручившись фінансовими, інформаційними та технічними інструментами для реалізації злочинних схем. Це створює серйозні виклики для правоохоронних органів і регуляторів, які зіштовхуються з необхідністю розробки ефективних напрямів боротьби, залучення сучасних технологій і посилення міжнародного співробітництва для протидії цьому явищу [13, с. 103].

Дослідник О. Г. Маркушин підкреслює, що за останній час в Україні спостерігається значна кількість правопорушень у сфері економічної діяльності. Зокрема, це приховування прибутків та ухилення від сплати податків, шахрайство з фінансовими ресурсами, яке здійснюють фінансові установи для отримання надприбутків. У валютній сфері фіксуються випадки приховування та скорочення продажу іноземної валюти з метою штучного зростання її вартості. Крім того, має місце штучне завищення цін на товари, медикаменти та послуги, а також виробництво неякісної чи небезпечної для здоров'я продукції [14, с. 55].

Вітчизняні дослідники наголошують, що проблеми протидії кримінальним правопорушенням у сфері економіки мають різний характер і сферу походження. Так, К. В. Малишев та О. О. Хробуст відзначають, що серед головних проблем у цьому секторі варто вказати на такі:

– недовіра суспільства до правоохоронної системи і державної влади, а відтак, і неефективність впроваджених реформ;

– політична корупція та відсутність політичної волі;
– неповномірність механізмів державної політики та державного управління в процесі реформування правоохоронної системи, а саме: кадрового, фінансового, інформаційного та матеріального тощо [15, с. 315].

Інша група дослідників В. В. Євдокимов та Д. О. Грицишен вказують на те, що серед існуючих проблем у сфері запобігання економічним злочинам варто виокремити такі:

– політична залежність правоохоронної системи, яка призводить до зниженої ефективності управління її функціональних та операційних процесів;

– недостатня інформованість суспільства про процеси реформування правоохоронної системи;

– відсутність належної комунікації між різними правоохоронними органами;

– правова база, що змінюється під впливом політичних сил, і веде до частих змін у законодавстві та прийнятті недосконалих законів;

– відсутність комплексного підходу до реформування;

– відсутність ефективної комунікації між центральними органами виконавчої влади, які здійснюють політику в різних сферах, пов'язаних з правоохоронною діяльністю;

– неадекватність структури правоохоронної системи.

– проблеми з фінансовим забезпеченням правоохоронних органів [16, с. 352].

Ще один дослідник А. П. Дикий виокремлює низку системних проблем у державній політиці запобігання та протидії економічній злочинності, серед яких:

1) політичну залежність процесу реформ від олігархічних структур, що підриває ефективність боротьби з економічною злочинністю;

2) неефективне ресурсне забезпечення органів, які здійснюють запобігання економічним злочинам;

3) низьку підготовку кадрів у цій сфері;

4) політизацію правоохоронної системи, яка призводить до відсутності комунікації та конфліктів між суб'єктами протидії економічним злочинам;

5) корупція у правоохоронних органах;

6) відсутність механізмів відповідальності за реалізацію реформ;

7) неефективна профілактика економічних злочинів;

8) низький рівень інформованості населення щодо шкоди економічних злочинів, що сприяє толерантності до них;

9) низька довіра громадян до правоохоронних органів та відсутність підтримки реформ [17, с. 61–62].

В процесі опрацьованого варто відзначити, що запобігання злочинам економічного характеру відзначається низкою проблем, вирішенням яких необхідно розпочати вже зараз. Пріоритетним напрямком наразі залишається перегляд чинного законодавства і впровадження норм, які б передбачали жорсткіші санкції за економічні злочини, зокрема у сферах фінансових махінацій, корупції та ухилення від сплати податків. Важливим є також усунення прогалин у нормативно-правовій базі, які дозволяють уникати відповідальності за такі правопорушення. Не менш актуальним є й забезпечення прозорості державних закупівель, моніторинг фінансових операцій та діяльність суб'єктів господарювання. Вирішення цих, та низки інших проблем потребує інтеграції сучасних технологій та знань з метою аналізу та виявлення економічних ризиків. Разом з тим, посилення міжнародної співпраці в боротьбі з фінансовими злочинами займає вагомe місце, скільки інтеграція до ЄС передбачає дотримання європейських стандартів у сфері запобігання та протидії злочинам, вчинених у економічному секторі. Зокрема, це стосується посилення контролю за транснаціональними фінансовими потоками, впровадження ефективних механізмів боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму, а також забезпечення прозорості у веденні біз-

несу. Очікуємо, що співпраця з міжнародними організаціями сприятиме доступу до новітніх технологій, експертної підтримки та обміну інформацією, і тим самим значно підвищить ефективність національної системи фінансового контролю.

Таким чином, інтеграція до ЄС не лише сприяє гармонізації законодавства, але й стимулює формування надійної системи економічної безпеки на міжнародному рівні. Важливим аспектом є також підвищення професійного рівня кадрів правоохоронних органів, створення міжвідомчої взаємодії та розвиток антикорупційної культури в суспільстві. Лише комплексний підхід із залученням державних і громадських ресурсів дозволить ефективно протидіяти економічним правопорушенням і забезпечити стабільність економічного середовища, а також акумулює фінансові потоки на розвиток галузевого сектору економіки в країні, створить сприятливі умови для інвесторів та сприятиме підвищенню конкурентоспроможності національної економіки.

Важливим елементом такого підходу є впровадження інноваційних механізмів контролю, зокрема цифрових технологій, для моніторингу фінансових операцій та попередження правопорушень. Активна взаємодія між правоохоронними органами, бізнесом та громадськими організаціями забезпечить прозорість економічних процесів, зменшить корупційні ризики та сприятиме формуванню довіри суспільства до державних інституцій. В подальшому це дозволить створити ефективну систему

управління економічними ризиками, яка підтримуватиме сталий розвиток країни та забезпечуватиме добробут її громадян. Комплексний підхід до забезпечення економічної безпеки включає навчання фахівців, розвиток сучасних систем моніторингу та активну взаємодію між державними органами, бізнесом і громадськістю. Ефективна система запобігання економічним злочинам може бути створена лише спільними зусиллями всіх зацікавлених сторін. Такий підхід сприятиме сталому розвитку суспільства, забезпеченню його економічної безпеки та формуванню прозорого і стабільного економічного середовища.

Висновки з даного дослідження. Економічні злочини є серйозною загрозою для стабільності економічної системи та державної безпеки в цілому. Дослідження визначає основні прогалини у законодавстві та проблеми його застосування, а також акцентує увагу на необхідності підвищення ефективності роботи правоохоронних і контролюючих органів. Особливу увагу приділено викликам, пов'язаним із міжнародними злочинними схемами, які потребують посиленої міжнародної співпраці, акумуляції зусиль на національному рівні. Авторами наголошено на необхідності впровадження комплексного підходу, що включає вдосконалення законодавства, впровадження сучасних технологій, посилення відповідальності за злочини та превентивні заходи для створення прозорих і безпечних умов діяльності державних і приватних структур. Реалізація цих рекомендацій сприятиме зміцненню економічної безпеки та сталому розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барановська Т. В. Кримінальні правопорушення проти економічної системи: сутність та властивості. Академічні візії. № 14. 2022. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/download/474/429/433>.
2. Вашека Г. В. Запобігання та протидія правопорушенням, які впливають на функціонування економіки держави. Забезпечення економічної безпеки держави. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки». Випуск 11. 2021.
3. Дудоров О. О. *Законодавство України* про кримінальну відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності – час визначитися зі стратегією. *Вісник Асоціації кримінального права України*. № 2(5). 2015. С. 215–263. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vakpr_2015_2_18
4. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. (зі змінами) / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.
5. Стан та проблеми протидії економічній злочинності на території України в 2020 році. *Naspravdi. Today*. № 9. 2021. URL: <https://naspravdi.today/uk/2021/09/26/stan-ta-problemy-protydii-ekonomichnij-zlochynnosti-na-terytorii-ukrainy-v-2020-rotsi/>.
6. Луценко Ю. В. Протидія злочинності в сучасних умовах. Соціально-правові студії. Випуск 1 (7). с. 79–84. С. 79–84. <https://pdfs.semanticscholar.org/039c/604aee399ff5e3a052f1b6196320058f3906.pdf>
7. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України № 3781-XII від 23 грудня 1993 р. (зі змінами) / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.
8. Парфентій Л. А. Правоохоронні органи у сфері економічної безпеки: українські реалії та перспективи. *Право і безпека*. № 4(79). 2020. С. 130–136. URL: https://www.researchgate.net/publication/349559715_Pravoohoronni_organu_u_sferi_ekonomichnoi_bezpeki_ukrainski_realii_ta_perspektivi.
9. Резнік О. М. Рівні та напрями діяльності правоохоронних органів із забезпечення фінансово-економічної безпеки держави. *Право і Безпека*. 2017. № 4. С. 136–141.
10. Бугера С. Стратегічні підходи до протидії злочинності у сфері економіки для забезпечення економічної безпеки держави. *Підприємництво, господарство і право*. Випуск 8. 2020. С. 244–248. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/8/41.pdf>.
11. Гончарук В. Л. Вплив легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, на економічну сферу України в сучасних умовах. *Право. ua*. № 4. 2021. С. 124–130. https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/12/124-_Goncharuk.pdf.
12. Юртаєва К. В. Сучасні тенденції економічної злочинності в Україні. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2 (19). С. 109–119. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3995>.
13. Чайковський Д. З. Запобігання економічній злочинності в умовах сучасності: актуальні питання. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 34 (73). № 6, 2023. С. 102–107. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/6_2023/16.pdf.
14. Маркушин О. Г. Запобігання економічній злочинності як важливий напрямок діяльності правоохоронних органів в Україні. *Юридична наука*, № 6 (96). 2019. Том 2. С. 51–57.
15. Малишев К. В., Хробуст О. О. Ідентифікація причин, бар'єрів та наслідків реформування правоохоронної системи України. *Право та державне управління*. 2019. № 4. С. 313–320.
16. Євдокимов В. В., Грицишен Д. О. Криза правоохоронної системи України. Монографія. Житомир: Видавничий дім «Бук-друк», 2023. 584 с.
17. Дикий А. П. Системні проблеми державної політики запобігання та протидії економічній злочинності. *Інвестиції: практика та досвід*, № 3. 2023. С. 57–63.

ПРОБЛЕМИ УМОВНО-ДОСТРОКОВОГО ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ЗА КОРУПЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ ТА КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З КОРУПЦІЄЮ

PROBLEMS OF CONDITIONAL EARLY RELEASE FROM SERVING THE APPOINTED SENTENCE OF PERSONS CONVICTED OF CORRUPTION CRIMES AND CRIMINAL OFFENCES RELATED TO CORRUPTION

Євдокімова О.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджуються проблемні питання застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Здійснено аналіз судової практики та чинного кримінального законодавства. Констатується, що у зв'язку з внесенням певних змін до ст. 81 Кримінального кодексу України у судовій практиці неоднозначно вирішується питання щодо застосування цього виду звільнення від покарання до осіб, які вчинили тяжкі або особливо тяжкі корупційні кримінальні правопорушення. Встановлено, що у деяких судових рішеннях категорично заперечується можливість умовно-дострокового звільнення від відбування покарання осіб, які винили тяжкі або особливо тяжкі корупційні кримінальні правопорушення. У той же час в інших рішеннях суд обґрунтовує можливість умовно-дострокового звільнення від відбування покарання цих осіб за умови, якщо вони довели своє виправлення та відбули не менше двох третин або трьох чвертей призначеного покарання.

Встановлено, що у ст. 81 КК чітко визначені передумова, підстава та порядок умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Передумовою цього виду звільнення є фактичне відбування особою одного із п'яти видів основних покарань. Підставою є доведення засудженим свого виправлення та відбуття певного строку призначеного покарання. Розмір частини покарання, який засуджений має відбути для наявності підстави умовно-дострокового звільнення, визначений у ч. 3 ст. 81 КК і є диференційованим. Його тривалість залежить від різних чинників. Ці чинники мають альтернативний характер. Наявність будь-якого з них виступає формальною підставою для умовно-дострокового звільнення від відбування покарання.

Оскільки закон у п. 2 ч. 3 ст. 81 КК для умисних злочинів не передбачає жодних винятків або спеціальних положень, які забороняли б застосовувати цей вид звільнення за тяжкі або особливо тяжкі корупційні злочини, робиться висновок про можливість умовно-дострокового звільнення від відбування покарання осіб, які вчинили тяжкий або особливо тяжкий корупційний злочин.

Ключові слова: закон про кримінальну відповідальність, покарання, звільнення від покарання, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, корупційний злочин, кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією.

The article examines the problematic issues of applying parole from serving a sentence. An analysis of judicial practice and current criminal legislation is conducted. It is noted that in connection with the introduction of certain amendments to Article 81 of the Criminal Code of Ukraine, judicial practice ambiguously resolves the issue of applying this type of release from serving a sentence to persons who have committed serious or especially serious corruption criminal offenses. It has been established that some court decisions categorically deny the possibility of applying this type of release from serving a sentence to persons convicted of serious or especially serious corruption criminal offenses. In other decisions, the court allows such release. Article 81 of the Criminal Code clearly defines the prerequisites, grounds and procedure for such release. The condition for such release is serving one of the five main types of punishment. The basis is the rehabilitation of the convicted person and serving a certain term of the appointed sentence. The amount of the part of the punishment that the convicted person must serve is determined in Part 3 of Article 81 of the Criminal Code. This amount is differentiated. The length of the term depends on various factors. These factors are alternative. The presence of any of them serves as a formal basis for conditional early release from serving the sentence. The law in paragraph 2 of part 3 of Article 81 of the Criminal Code does not provide for any exceptions for intentional crimes. Therefore, persons who have committed a serious or especially serious corruption crime may be conditionally released from serving the assigned punishment upon expiration of the term specified in the law.

Key words: law on criminal liability, punishment, release from punishment, conditional early release from serving a sentence, corruption crime, criminal offense related to corruption.

Постановка проблеми. Протидія корупції була і залишається одним із пріоритетних завдань України. Важливу роль у боротьбі з цим негативним суспільно небезпечним явищем відіграють, у тому числі, заходи кримінально-правового впливу. Ефективність цих заходів залежить не тільки від їхньої належної правової регламентації, а й від практики застосування цих заходів.

Відповідно до ч. 2 ст. 50 Кримінального кодексу України (далі – КК) покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами. Чинне кримінально-виконавче законодавство України (далі – КВК) визначає «виправлення засудженого» як процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки (ч. 1 ст. 6 КВК). Під «ресоціалізацією» розуміється свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві (ч. 2 ст. 6 КВК). При цьому необхідною умо-

вою ресоціалізації засудженого є його виправлення. Саме тому, у випадку засудження особи до покарання у виді позбавлення за тяжкий або особливо тяжкий злочин, у тому числі корупційний, постає позитивний обов'язок держави сприяти в підготовленні такої особи до її реінтеграції в суспільство.

Починаючи з 1976 року Комітет міністрів Рада Європи прийняв низку резолюцій та рекомендацій з питання про становище ув'язнених, засуджених до тривалих строків позбавлення волі. Першою із цієї серії була Резолюція № (76)2 Комітету міністрів від 17 лютого 1976 р., яка містила кілька рекомендацій для держав – членів Ради Європи, серед яких необхідність: а) проведення в галузі кримінального права такої політики, відповідно до якої тривалі терміни позбавлення волі застосовуються лише в тих випадках, коли це необхідно для захисту інтересів суспільства (п. 1); б) забезпечення за можливості якнайшвидшого перегляду справ усіх в'язнів з метою з'ясування можливості умовного звільнення (п. 9); в) надання ув'язненим можливості умовного звільнення з дотриманням передбачених законом вимог щодо тривалості відбу-

того строку покарання, як тільки з'являється можливість прогнозу позитивної поведінки ув'язненого. При цьому міркування стосовно загального запобігання злочинності не повинні бути виправданням відмови в умовному звільненні (п. 10) [1].

Вказана Резолюція наголошує на необхідності існування нормативно-правових гарантій умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання осіб, які до закінчення строку призначеного покарання довели свою здатність до самокерованої правослухняної поведінки. У свою чергу це покладає на державу обов'язок передбачити відповідний механізм перегляду призначеного покарання та оцінювання процесу змін, які відбулися в особистості такої засудженої, у її ступені небезпеки для суспільства як передумови її повернення до суспільства. Потреба в такому перегляді також впливає з ч. 2 ст. 65 КК, згідно з якою особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути призначено покарання, що є потрібним і достатнім для її виправлення та попередження нових злочинів. Отже, навіть особа засуджена за тяжкий або особливо тяжкий злочин, у тому числі корупційний делікт, повинна мати можливість реалізувати право довести своє виправлення та ресоціалізацію. У свою чергу відсутність такої можливості свідчить про невиконання державою її позитивного обов'язку сприяти в підготовленні таких осіб до їх можливої ресоціалізації та реінтеграції в суспільство.

Відповідно до положень КК механізм перегляду призначеного покарання, який полягає у можливості умовно-дostroкового звільнення від відбування призначеного покарання, передбачений у ст. 81 КК. Втім, аналіз судової практики свідчить, що суди по-різному тлумачать зміст положень цієї статті, внаслідок чого робиться висновок про існування заборони застосування цього виду звільнення до осіб, засуджених за тяжкі або особливо тяжкі корупційні злочини.

Так, ухвалою районного суду було задоволено подання адміністрації виправної установи про умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання засудженого за тяжкий корупційний злочин зважаючи на те, що особа відбувала понад 2/3 строку призначеного покарання та своєю поведінкою і ставленням до праці довела своє виправлення [2]. Водночас, під час апеляційного розгляду скарги прокурора на це рішення суду першої інстанції, колегія суддів апеляційного суду дійшла висновку, що у п. 2 ч. 3 ст. 81 КК закріплюється можливість умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання осіб, які вчинили корупційний злочин або кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, та фактично відбули не менше 2/3 строку призначеного покарання, за умови якщо вчинений делікт належить виключно до нетяжких злочинів. Що ж стосується тяжких та особливо тяжких корупційних злочинів, то підстави для умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання засуджених за їх вчинення у ст. 81 КК не передбачено. Зважаючи на ці аргументи ухвалу суду першої інстанції про умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання засудженого за тяжкий корупційний злочин було скасовано [3].

Нажаль аналіз матеріалів судової практики свідчить, що таке тлумачення положень ст. 81 КК не є однозначним випадком, а подібне розуміння змісту положень п. 2 та 3 ч. 3 ст. 81 КК є досить поширеним у судовій практиці [4, 5, 6, 7, 8].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у дослідження проблем звільнення від покарання зробили: П. С. Берзін, О. П. Горох, О. О. Дудоров, О. О. Книженко, Є. С. Назимко, Н. А. Орловська, Ю. А. Пономаренко, В. І. Тютюгін та багато інших науковців. Проте аналіз судової практики свідчить, що деякі положення кримінального законодавства, у тому числі щодо умовно-дostroкового звільнення, по-різному тлумачаться на практиці, що призводить до неоднакового їх застосування.

Метою статті є аналіз правового регулювання передумови та підстави умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання, у тому числі за вчинення корупційних злочинів, та вироблення рекомендацій щодо правильного застосування положень ст. 81 КК.

Виклад основного матеріалу. Системний аналіз приписів ст. 81 КК свідчить про закріплення у ній можливості умовно-дostroкового звільнення від подальшого відбування покарання осіб, засуджених за вчинення тяжких або особливо тяжких корупційних злочинів [9]. Зокрема, у названій статті чітко визначенні передумова, підстава та порядок такого звільнення.

Передумовою умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання відповідно до ч. 1 ст. 81 КК є фактичне відбування особою одного із п'яти видів основних покарань, а саме:

- 1) виправних робіт;
- 2) службових обмежень для військовослужбовців;
- 3) обмеження волі;
- 4) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або
- 5) позбавлення волі на певний строк.

Підставою умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання згідно з ч. 2 та 3 ст. 81 КК є доведення засудженим сумлінною поведінкою і ставленням до праці свого виправлення протягом відбуття певної частини строку призначеного покарання. Отже, підставою застосування цього виду звільнення є сукупність двох факторів:

- 1) виправлення засудженого, тобто наявність у нього здатності до самокерованої правослухняної поведінки й
- 2) відбуття ним певної частини строку призначеного покарання [10].

Факт виправлення засудженого встановлюється відповідно до Методики визначення ступеня виправлення засудженого, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 19 січня 2023 року № 294/5 [11].

Розмір частини покарання, який засуджений має відбути для наявності підстави умовно-дostroкового звільнення, визначений у ч. 3 ст. 81 КК і є диференційованим. Його тривалість залежить від різних чинників, зокрема: ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, його виду; форми вини; наявності чи відсутності пенітенціарного рецидиву; інших обставин. Ці чинники мають альтернативний, тобто самостійний характер. Наявність будь-якого з них виступає формальною підставою для умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання. Залежно від змісту цих чинників у ч. 3 ст. 81 КК встановлено три диференційованих строки: 1/2, 2/3, 3/4 від строку призначеного судом покарання.

Так, відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 81 КК умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання може бути застосоване після фактичного відбуття особою не менше 1/2 строку призначеного покарання у разі її засудження за:

- а) кримінальний проступок *незалежно* від його виду та форми вини;
- б) умисний нетяжкий злочин, *крім* корупційних злочинів або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, перелік яких наведено у примітці до ст. 45 КК;
- в) необережний нетяжкий злочин, *крім* порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції;
- г) необережний тяжкий злочин, *крім* порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції.

Згідно з п. 2 ч. 3 ст. 81 КК умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване після фактичного відбуття особою не менше 2/3 строку покарання, призначеного:

а) за умисний нетяжкий корупційний злочин або кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, перелік яких наведено у примітці до ст. 45 КК;

б) за необережний нетяжкий злочин у виді порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції;

в) за умисний тяжкий злочин *незалежно* від його виду;

г) за необережний особливо тяжкий злочин *незалежно* від його виду;

г) особі, яка раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі за умисне кримінальне правопорушення, і до погашення або зняття судимості знову вчинила умисне кримінальне правопорушення, за яке вона засуджена до позбавлення волі.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання відповідно до п. 3 ч. 3 ст. 81 КК може бути застосоване після фактичного відбуття особою не менше 3/4 строку покарання, призначеного у разі:

а) засудження за умисний особливо тяжкий злочин, *незалежно* від його виду;

б) заміни покарання у виді довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі на певний строк;

в) звільнення від покарання особи, яка раніше звільнялася умовно-достроково і знову вчинила умисне кримінальне правопорушення протягом невідбутої частини покарання.

Як свідчить системний аналіз статей Загальної частини КК, якщо законодавець вважає необхідним обмежити сферу застосування кримінально-правової норми, він формулює винятки з правил її застосування, використовуючи при цьому різні прийоми законодавчої техніки.

Найбільш поширеним способом формулювання таких винятків є вживання при текстальному вираженні кримінально-правової норми звороту, який містить особливе смислове навантаження та обмежує або уточнює її зміст. Такий зворот може починатися словами «крім» (наприклад, ст. 45–48, ч. 1 ст. 58, ч. 4 ст. 68, ч. 1 ст. 69, ч. 4 ст. 71, ч. 1 ст. 75 КК), «за винятком» (наприклад, ч. 3 ст. 49, ч. 2 ст. 63, п. ч. 1 ст. 65, ч. 2 ст. 69 КК).

Іншим способом обмеження сфери застосування кримінально-правової норми є закріплення відповідних заборон в окремій частині статті Загальної частини КК (наприклад, ч. 5 ст. 49, ч. 6 ст. 80, ч. 2 ст. 91 КК).

Ще одним способом звуження сфери застосування кримінально-правової норми є закріплення у статті Загальної частини КК чіткого переліку обставин, наявність яких визнається підставою її застосування. В якості таких чинників (обставин) можуть виступати тяжкість кримінального правопорушення, його вид, коло осіб, на яких поширюється її дія, тощо (наприклад, ст. 54, ч. 2 ст. 59, ч. 1 ст. 96-1 КК).

У свою чергу, аналіз положень ст. 81 КК свідчить, що закріплюючи у п. 2 ч. 3 ст. 81 КК можливість умовно-дострокового звільнення від відбування пока-

рання засуджених за вчинення умисних злочинів, закон не передбачає жодних винятків з цих деліктів, а також не містить спеціальних положень, які забороняли б застосовувати цей вид звільнення за тяжкі або особливо тяжкі корупційні злочини. Навпаки, чинники, що передбачені у п. 2 ч. 3 ст. 81 КК та є формальною підставою для звільнення, перераховуються як альтернатива один одному. У зв'язку із цим, засудження за будь-який умисний тяжкий злочин, у тому числі й корупційний, є альтернативною формальною підставою для звільнення засуджених, які вчинили нетяжкий корупційний злочин або кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією.

Крім цього, у ст. 81 КК не міститься окремого переліку умисних тяжких злочинів, у разі засудження за які суд наділявся б повноваженнями щодо застосування цього виду звільнення. Разом з цим, відсутність такого переліку дозволяє стверджувати, що за винятком осіб, зазначених у п. 3 ч. 3 ст. 81 КК, умовно-достроково звільнити від відбування покарання після фактичного відбуття 2/3 строку призначеного покарання суд уповноважений у разі засудження за вчинення будь-якого умисного тяжкого злочину, у тому числі й корупційного.

Не свідчить про існування заборони умовно-дострокового звільнення від відбування покарання засуджених за тяжкі корупційні злочини й ретроспективний аналіз змін, внесених до ст. 81 КК. Так, на підставі Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII, одночасно п. 1 ч. 3 ст. 81 КК був доповнений приписом «крім корупційних злочинів» [12], а п. 2 ч. 3 ст. 81 КК вказівкою «корупційний злочин середньої тяжкості». Водночас, усі інші положення ч. 3 ст. 81 КК залишилися без змін. Тим самим вказаним законом не були внесені зміни до ст. 81 КК щодо збільшення строку відбутого покарання за тяжкий або особливо тяжкий корупційний злочин та не запроваджено заборону на звільнення умовно-достроково від відбування покарання засуджених за такі злочини. Звідси можна зробити висновок, що вводячи такі зміни законодавець прагнув не встановити заборону щодо застосування цього виду звільнення для корупційних деліктів певного ступеня тяжкості, а збільшити тривалість мінімального строку покарання, який необхідно відбутися засудженим за корупційні кримінальні правопорушення. Отже, такі зміни в законодавстві були спрямовані виключно на унеможливлення застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, щодо осіб, які вчинили корупційні діяння, після відбуття ними 1/2 строку призначеного покарання (п. 1 ч. 3 ст. 81 КК).

Отже, відсутність прямої заборони застосування умовно-дострокового звільнення за тяжкі та особливо тяжкі корупційні злочини свідчить, що право на даний вид звільнення у засуджених за ці злочини настає на загальних підставах, тобто після відбуття 2/3 або 3/4 строку призначеного судом покарання.

Висновки. Таким чином, можливість умовно-дострокового звільнення осіб, які вчинили тяжкі або особливо тяжкі корупційні злочини, передбачена у п. 2 та 3 ч. 3 ст. 81 КК. У зв'язку з цим, особа, яка засуджена за вчинення тяжкого або особливо тяжкого корупційного злочину, не позбавлена можливості перегляду призначеного їй покарання у зв'язку з її ресоціалізацією та виправленням.

ЛІТЕРАТУРА

1. On the treatment of long-term prisoners. Resolution (76) 2 on 17 February 1976 *Council of Europe Committee of Ministers*. URL: <https://rm.coe.int/16804f2385>
2. Ухвала Менського районного суду Чернігівської області від 10 січня 2024 року у справі № 738/2230/23 (провадження 1-в/738/6/2024). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116201373>
3. Ухвала Чернігівського апеляційного суду від 20 березня 2024 р. у справі № 738/2230/23 (провадження № 11-кп/4823/283/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117788269>
4. Ухвала Ковпаківського районного суду м. Суми від 12 грудня 2022 року у справі 592/9253/22 (провадження № 1-в/592/503/22). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107791518>

5. Ухвала Орджонікідзевського міського суду Дніпропетровської області від 20 січня 2023 року у справі № 184/127/23 (провадження 1-в/184/14/23). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108495191>
6. Ухвала колегії суддів Сумського апеляційного суду від 18 січня 2024 року у справі № 592/9253/22 (провадження 11-кп/816/304/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116402094>
7. Ухвала Чернігівського апеляційного суду від 12 лютого 2024 р. у справі № 738/2114/23 (провадження № 11-кп/4823/215/24). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116969984>
8. Ухвала Чортківський районний суд Тернопільської області від 8 вересня 2021 р. у справі № 593/35/19 (провадження № 1-в/608/62/2021). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99465634>
9. Казначеева Д. В. Особливості застосування умовно-дострокового звільнення за корупційні злочини. *Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції* : зб. тез доп. V Міжнар. наук.практ. конф. (м. Харків, 31 берез. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Кримінол. асоц. України. Харків : ХНУВС, 2017. С. 84–85.
10. Тютюгін В. І. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Харків: Право, 2017. Т. 17: Кримінальне право. С. 982–984.
11. Методика визначення ступеня виправлення засудженого: Наказ від 19 січня 2023 року № 294/5. *Міністерство юстиції України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0117-23?find=1&text=%D0%BA%D0%B0%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F#w1_1. (Дата звернення – 01.06.2024).
12. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>

ЩОДО ПРОБЛЕМ ОСКАРЖЕННЯ ПОВІДОМЛЕННЯ ОСОБИ ПРО ПІДОЗРУ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

ON THE ISSUES OF CANCELLATION OF NOTICE OF SUSPICION AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION

Захарчук Д.О., студент II курсу магістратури юридичного факультету
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Міхайліна Т.В., д.ю.н., професор
професор кафедри теорії, історії держави і права та філософії права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Стаття присвячена дослідженню проблем механізму оскарження повідомлення про підозру на стадії досудового розслідування, який є важливою гарантією захисту прав підозрюваних. Акцентовано увагу на те, що повідомлення про підозру відіграє ключову роль у кримінальному процесі, адже саме з цього моменту особа отримує статус підозрюваного і може реалізувати свої процесуальні права. На основі аналізу кримінального процесуального законодавства України та актуальної судової практики виокремлено наступні проблеми реалізації механізму оскарження повідомлення про підозру на стадії досудового розслідування: 1) відсутність чітко визначеної юридичної техніки інституту повідомлення особі про підозру в кримінально-процесуальному законодавстві України, зокрема понять «підозра», «повідомлення про підозру» та «обґрунтованість підозри», що створює проблеми у правозастосуванні та породжує неоднозначність у судовій практиці; 2) різне дотримання слідчими суддями стандартів доказування «достатня підстава» та «обґрунтована підозра» без узгодження їх із принципами належності, допустимості та достовірності доказів; 3) відсутність уніфікації переліку підстав скасування повідомлення особі про підозру, а також форми та змісту скарги про скасування повідомлення особі про підозру та інші.

Також у ході дослідження виявлено, що відсутність чітких критеріїв у законодавстві впливає на ефективність реалізації правосуддя. Розглянуто та проаналізовано судову практику Верховного Суду та Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду за останні роки, які демонструють різні підходи до застосування норм права. До основних проблем слід віднести: 1) нечіткість вимог до форми та змісту скарг; 2) відсутність уніфікованого переліку підстав для скасування повідомлення про підозру та 3) прогалини у регулюванні стандартів доказування. У статті пропонується шляхи вдосконалення законодавства. Зокрема, акцентується увага на необхідності визначення чітких стандартів доказування, єдиного підходу до оцінки доказів та встановлення конкретних критеріїв для оцінки обґрунтованості підозри. Також підкреслено важливість стандартизації форми та змісту скарг, що дозволить уникнути правової невизначеності. Вважається, що окреслені зміни до Кримінального процесуального кодексу України сприятимуть вдосконаленню правозастосовної практики, підвищенню ефективності захисту прав підозрюваних, забезпеченню балансу між інтересами правосуддя та дотриманням прав людини.

Ключові слова: підозрюваний, повідомлення про підозру, досудове розслідування, оскарження повідомлення про підозру, кримінальне провадження, кримінальний процес, захист прав, юридична відповідальність.

The article is devoted to the study of the problems of the mechanism for appealing against a notice of suspicion at the pre-trial investigation stage, which is an important guarantee of protection of suspects' rights. The author emphasizes that a notice of suspicion plays a key role in criminal proceedings, since it is from this point on that a person receives the status of a suspect and can exercise his or her procedural rights. Based on the analysis of the criminal procedure legislation of Ukraine and current case law, the author identifies the following problems with the implementation of the mechanism for appealing against a notice of suspicion at the pre-trial investigation stage 1) the lack of a clearly defined legal technique of the institute of notifying a person of suspicion in the criminal procedure legislation of Ukraine, in particular, the concepts of "suspicion", "notification of suspicion" and "reasonableness of suspicion", which creates problems in law enforcement and gives rise to ambiguity in judicial practice 2) different compliance by investigating judges with the standards of proof "reasonable grounds" and "reasonable suspicion" without harmonizing them with the principles of relevance, admissibility and reliability of evidence; 3) lack of unification of the list of grounds for canceling a notice of suspicion, as well as the form and content of a complaint about canceling a notice of suspicion, etc.

The study also found that the lack of clear criteria in the legislation affects the efficiency of the administration of justice. The author has reviewed and analyzed the case law of the Supreme Court and the Appeals Chamber of the High Anti-Corruption Court in recent years, which demonstrate different approaches to the application of the law. The main problems include: 1) unclear requirements for the form and content of complaints; 2) lack of a unified list of grounds for canceling a notice of suspicion; and 3) gaps in the regulation of evidence standards. The article suggests ways to improve the legislation. In particular, the author emphasizes the need to define clear standards of proof, a unified approach to the evaluation of evidence and the establishment of specific criteria for assessing the validity of suspicion. The author also emphasizes the importance of standardizing the form and content of complaints to avoid legal uncertainty. It is believed that the outlined amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine will contribute to the improvement of law enforcement practice, increase the effectiveness of the protection of suspects' rights, and ensure a balance between the interests of justice and human rights.

Key words: suspect, notification of suspicion, pre-trial investigation, appeal against a notice of suspicion, criminal proceedings, criminal procedure, protection of the rights, legal liability.

Актуальність дослідження. Механізм оскарження повідомлення про підозру є гарантією особи у здійсненні захисту своїх процесуальних прав від необґрунтованого звинувачення на стадії досудового розслідування. Повідомлення про підозру – це одне із найважливіших процесуальних рішень, яке приймає прокурор або слідчий за погодженням із прокурором, адже на підставі зібраних під час досудового розслідування доказів певна особа набуває статусу підозрюваного, у неї виникають конкретні права та обов'язки. Сам впроваджений механізм реалізації оскарження повідомлення про підозру має широку проблематику його реалізації, що стосується правової невизначеності підстав для скасування повідомлення про підозру, неоднозначності оцінки слідчими суддями сукупності доказів та взаємозв'язку для прийняття ухвал про не/задоволення скарг, а також інших проблем, пов'язаних із предметом, строками, суб'єктами оскарження тощо. Деклараторна реалізація механізму оскарження повідомлення про підозру, що перетворює його на формальну процесуальну процедуру аж ніяк не має на меті захистити права і свободи людини на етапі досудового провадження, тому актуалізує необхідність комплексного наукового дослідження проблем, вироблення пропозицій їх вирішення та потребує здійснення подальшого наукового обґрунтування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню підстав скасування повідомлення особі про підозру на

стадії досудового розслідування та іншим пов'язаним аспектам присвячено праці таких вчених як: К.Р. Лукашук, В.В. Андрух, А.С. Максименко, Г.В. Муляр, О.С. Ховпун, Т.О. Часова, О.О. Кабанець, С.Г. Ханін та інших. Однак проведені дослідження не вичерпують зазначеної проблематики, оскільки потребують додаткового осмислення проблем реалізації механізму оскарження повідомлення про підозру на стадії досудового розслідування та дозволить сформулювати єдиний підхід до застосування норм кримінального процесуального закону, підвищити ефективність захисту прав підозрюваних та забезпечити належний баланс між інтересами правосуддя й дотриманням прав людини.

Мета статті полягає у дослідженні законодавчих та правозастосовних проблем скасування повідомлення особи про підозру на стадії досудового розслідування, а також у виробленні пропозицій їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Чинні положення кримінального процесуального законодавства не розкривають поняття ні «підозра», ні «повідомлення особи про підозру», ні «достатності доказів для підозри», ні поняття «обґрунтованості підозри».

Натомість з аналізу норм Кримінально-процесуального кодексу України [1] (далі – КПК України) можна констатувати, що з моменту повідомлення особи про підозру у вчиненні кримінального правопорушення починається стадія кримінального провадження притягнення до кримінальної відповідальності (п. 14 ст. 3 КПК України), а також особа, якій у порядку, передбаченому ст. ст. 276–279 КПК України, повідомлено про підозру, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, або особа, щодо якої складено повідомлення про підозру, однак його не вручено їй внаслідок невстановлення місцепозначення особи, проте вжито заходів для вручення у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень – набувають статусу підозрюваного (ч. 1 ст. 42 КПК України).

Верховний Суду складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду (далі – ККС ВС) у постанові по справі № 750/93/16-к від 23.01.2020 р. [2] сформував правову позицію щодо наслідків порушення порядку повідомлення особи про підозру, де розтлумачив терміни «підозра» та «повідомлення про підозру». Так ККС ВС по справі № 750/93/16-к під підозрою визначає обґрунтоване припущення слідчого та/або прокурора про вчинення особою кримінального правопорушення. Це є результатом інтелектуальної діяльності спеціально уповноважених осіб (слідчого, прокурора) з оцінки доказів на предмет їх відповідності та допустимості, та може спричинити юридичні наслідки для учасників провадження у разі дотримання вимоги щодо строків, процедури та суб'єктного складу осіб, які здійснюють його вручення. Слід звернути увагу на те, що повідомлення про підозру – це одне із найважливіших процесуальних рішень, яке приймає прокурор або слідчий за погодженням із прокурором (ч. 1 ст. 277 КПК України) до закінчення розслідування у кримінальному провадженні. Тобто згадане процесуальне рішення приймається за обов'язковою участю прокурора. У цьому процесуальному рішенні на підставі зібраних під час досудового розслідування доказів певна особа набуває статусу підозрюваного. Саме з моменту повідомлення особи про підозру у неї виникають конкретні права та обов'язки. Повідомлення про підозру має важливе значення, оскільки служить одним із засобів забезпечення невідворотності відповідальності осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. Повідомлення особи про підозру є початковим моментом реалізації функції обвинувачення. А оскільки обсяг процесуальних прав («можливостей») у підозрюваного (особи, якій вручено повідомлення про підозру стаття 42 КПК України) значно більший, ніж у інших учасників кримінального

провадження, відповідно момент повідомлення особи про підозру можна сміло визначати як початок змагального процесу. У підозрюваного з'являються можливості впливати на зміст підозри та на подальше формулювання обвинувачення у обвинувальному акті, яким завершується досудове розслідування. Сформульована підозра встановлює межі здійснення слідчим і прокурором обвинувальної діяльності, а підозрюваний, його захисник та законний представник одержують можливість більш цілеспрямовано реалізовувати функцію захисту [2].

Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду (далі – АП ВАКС) в ухвалі від 06.11.2024 р. по справі № 991/9125/24 [3] також визначила термін «підозра», тобто це процесуальне рішення прокурора, слідчого (за погодженням з прокурором), яке ґрунтується на зібраних під час досудового розслідування доказах та в якому формується припущення про причетність конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення, з повідомленням про це такій особі та роз'ясненням її прав та обов'язків відповідно до чинного законодавства.

Сформоване поняття «підозра» АП ВАКС по справі № 991/9125/24 неповністю відповідає правовій позиції ККС ВС по справі № 750/93/16-к, за якою, припущення має бути обґрунтованим та стосовно вчинення особою кримінального правопорушення, а не її причетності до вчинення кримінального правопорушення, яка в теорії та практиці кримінального права є умисним або необережним протиправним діянням (дією чи бездіяльністю) без ознак співучасті, що пов'язане з основним (попереднім) злочинном, яке не сприяло та не обумовлювало його вчинення [4, с. 7].

Відповідно до ч. 3 ст. 17 КПК України, підозра не може ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом. Згідно ч. 1 ст. 47 КПК України, захисник зобов'язаний використовувати засоби захисту, передбачені КПК України та іншими законами України, з метою, зокрема, забезпечення з'ясування обставин, які спростовують підозру. Слідчий суддя за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінює кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення (ч. 1 ст. 94 КПК України). Відповідно до ст. 89 КПК України, визнання доказів недопустимими належить виключно до компетенції суду під час судового розгляду.

АП ВАКС в ухвалі від 05.11.2024 р. по справі № 991/11505/24 [5] зазначає, що на стадії досудового розслідування слідчий суддя може, враховуючи правову позицію Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо визначення поняття «обґрунтована підозра» як існування фактів або інформації, які можуть переконати об'єктивного спостерігача в тому, що особа, про яку йдеться, могла вчинити правопорушення (п. 175 Рішення в справі «Нечипорук і Йонкало проти України» (заява № 42310/04, рішення від 21 квітня 2011 року, остаточне 21 липня 2011 року), оцінити лише достатність зібраних доказів для підозри певної особи у вчиненні кримінального правопорушення, не вдаючись до їх оцінки як допустимих.

Ба більше, під обґрунтованою підозрою слід розуміти стандарт доказування, який передбачає існування фактів чи інформації, які б переконали об'єктивного спостерігача, що відповідна особа могла вчинити кримінальне правопорушення (стандарт, визначений у Рішенні у справі Fox, Campbell and Hartley проти Сполученого Королівства від 30 серпня 1990 року, заяви № 12244/86, 12245/86, 12383/86, параграф 32). Обґрунтованість залежить від усіх обставин, проте факти, що в сукупності дають під-

стави для підозри, не мають бути такого ж рівня як ті, що необхідні для обвинувачення, або навіть винесення вироку (Рішення Великої Палати у справі Merabishvili проти Грузії від 28 листопада 2017 року, заява № 72508/13, параграф 184) [5].

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України повідомлення про підозру передбачає дотримання стандарту «достатніх підстав (доказів)». Однак відповідно до ч. 1 ст. 94 КПК України, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення. Отже, повнота та всебічність проведеного розслідування є тими обставинами, які мають оцінюватись слідчим суддею при з'ясуванні достатності доказів, що стали підставою повідомлення особі про підозру. Це повністю відповідає правовому висновку Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 27.01.2022 р. по справі № 11-132САП21 [6] щодо стандарту доказування – «достатня підстава», який є значно нижчим порівняно з такими стандартами як «поза розумним сумнівом» (що застосовується під час розгляду кримінального провадження по суті), так і «обґрунтована підозра» (за яким доводиться наявність підстав піддавати конкретну особу заходам забезпечення кримінального провадження).

Як зазначає Ханін С.Г. [7], АП ВАКС в ухвалі від 11.10.2022 р. по справі № 991/3827/22 [8] висловила суперечливу позицію стосовно стандарту доказування «достатня підстава», прирівнявши його до «достатності доказів для підозри», що суперечить ч. 1 ст. 94 КПК України. АП ВАКС по справі № 991/3827/22 зазначила, що «визначаючи стандарт «достатня підстава», що застосовується при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження на стадії досудового розслідування, Велика Палата Верховного Суду у постанові від 27.01.2022 р. [6] зазначила, що ... стандарт доказування «достатня підстава» є значно нижчим порівняно з такими стандартами, як «поза розумним сумнівом» (що застосовується під час розгляду кримінального провадження по суті), так і «обґрунтована підозра» (за яким доводиться наявність підстав піддавати конкретну особу заходам забезпечення кримінального провадження) (справа № 11-132сап21). Аналогічний підхід має застосовуватися при визначенні «достатності доказів для підозри», що необхідно встановити у відповідності до п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України. Водночас, докази, на яких ґрунтується підозра, не можуть бути очевидно недопустимими та мають містити відомості, які могли б переконати стороннього спостерігача в тому, що ця особа має відношення до вчинення кримінального правопорушення. При цьому, повнота та всебічність проведеного розслідування не є тими обставинами, які мають оцінюватись слідчим суддею при з'ясуванні достатності доказів, що стали підставою повідомлення особі про підозру» [8].

У ч. 1 ст. 94 КПК України, йдеться про оцінку доказів впродовж усього кримінального провадження, де вимога всебічності й повноти не обмежується конкретною стадією кримінального провадження, однак фактично АП ВАКС по справі № 991/3827/22 сформулила позицію, що зосереджена на стадії повідомлення про підозру, де достатність доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення не передбачає повної оцінки всіх обставин чи всебічності розслідування. Це не заперечує приписи ч. 1 ст. 94 КПК України, а лише конкретизує її застосування для досудового розслідування, хоча однаково залишається сумнівним, коли мова йде про оскарження повідомлення слідчого, прокурора про підозру.

Запозичені з практики ЄСПЛ стандарти доказування «достатня підстава» та «обґрунтована підозра», а подекуди зустрічається «розумна підозра» породили різні підходи слідчих суддів застосування приписів ст. 94 та п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України під час розгляду скарги про повідомлення про підозру. Доцільним вбачається виходити із наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення, які в сукупності здатні переконати об'єктивного стороннього спостерігача в тому, що особа може бути причетною до вчинення кримінального правопорушення з урахуванням належності, допустимості та достовірності таких доказів.

Щодо порядку оскарження повідомлення про підозру слід виходити із наступного. Питання повідомлення особи про підозру врегульоване нормами глави 22 КПК України. Згідно ч. 1 ст. 276 КПК України, повідомлення про підозру обов'язково здійснюється в порядку, передбаченому ст. 278 КПК України, у випадках: 1) затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення; 2) обрання до особи одного з передбачених КПК України запобіжних заходів; 3) наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення. Письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором, а у випадку неможливості такого вручення – у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень (ч. 1 ст. 278 КПК України).

Відповідно до п. 16 ч. 3 ст. 42 КПК України, підозрюваний має право оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому цим Кодексом. Так п. 10 ч. 1 ст. 303 КПК України передбачає, що підозрюваний, його захисник чи законний представник на досудовому провадженні може оскаржити повідомлення слідчого, прокурора про підозру після спливу двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину, але не пізніше закриття прокурором кримінального провадження або звернення до суду із обвинувальним актом. Подання скарги про скасування повідомлення про підозру особі не зупиняє виконання рішення слідчого, прокурора. Однак прокурор може самостійно скасувати рішення про повідомлення про підозру особі, що тягне за собою закриття провадження за скаргою (ч. 1–2 ст. 305 КПК України).

Проблемним залишається відсутність приписів кримінального-процесуального законодавства щодо форми та змісту скарги на повідомлення про підозру. З пролежень ч. 3, ч. 5 ст. 304 КПК України витікає, що скарга має обов'язкову письмову форму, оскільки копія ухвали про повернення скарги або про відмову у відкритті провадження невідкладно надсилається особі, яка її подала, разом із скаргою та усіма доданими до неї матеріалами.

Скарга має бути обґрунтованою, точною та правильною з урахуванням приписів КПК України та актуальної судової практики. Г.В. Муляр, О.С. Ховпун та Т.О. Часова [9, с. 230] вважають, що особа, яка звертається із скаргою (підозрюваний, захисник, законний представник) мають особливу увагу приділити оформленню скарги на повідомлення про підозру та долученню копій документів, якими обґрунтовується така скарга. Скарга на повідомлення про підозру повинна містити такі обов'язкові реквізити: 1) номер кримінального провадження; 2) правова кваліфікація кримінального правопорушення (злочину); 3) особа, яка була повідомлена про підозру; 4) зміст підозри; 5) підстави щодо скасування повідомлення про підозру; 6) уповноважений суб'єкт, яким здійснювалось повідомлення; 7) дані щодо особи, яка подає скаргу (підозрюваний, захисник, законний представник); 8) підписи осіб та інше. Копії документів, які можна долучити до скарги: 1) копія витягу з ЄРДР із внесенням даних щодо підозрюваної особи в реєстр; 2) копія повідомлення про підозру; 3) копії документів, які підтверджують доводи

щодо оскарження повідомлення про підозру; 4) копії документів, які підтверджують повноваження особи, яка подає скаргу [9, с. 230].

А.С. Максименко [10, с. 201–202] виділив характерні ознаки оскарження повідомлення про підозру до яких відносить: 1) *зумовленість* оскарження повідомлення про підозру змістом та завданням кримінальної процесуальної діяльності (насамперед, виходячи із ст. 2 КПК України завданнями кримінального провадження, серед іншого, є те, щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура; 2) *гарантованість* відновлення порушених прав особи, шляхом оскарження повідомлення про підозру; 3) *диспозитивність*, що полягає у вільному рішенні підозрюваного, його захисника чи законного представника щодо звернення зі скаргою на повідомлення про підозру на досудовому провадженні, відповідно, ніхто не може бути примушений подати скаргу або відмовитися від неї; 4) *фіксація результату розгляду скарги* слідчим суддею у вигляді ухвали про скасування повідомлення про підозру або відмову у задоволенні скарги, відповідно до п. 1^а та п. 4 ч. 2 ст. 307 КПК України.

Ще однією проблемою є те, що КПК України не містить чіткого переліку підстав для скасування повідомлення про підозру. Як слушно зазначає В.В. Андрух [11, с. 13–14], відсутність належного унормування підстав для скасування повідомлення про підозру відображено й у вітчизняній судовій практиці. З аналізу положень статей 276–278 КПК України можна виділити три види підстав для скасування повідомлення про підозру: а) неналежний суб'єкт складення та вручення повідомлення про підозру; б) порушення процесуального порядку вручення повідомлення про підозру; та в) необґрунтованість підозри (ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 03.12.2021 р. по справі № 991/7745/21 [12], ухвали Голосіївського районного суду міста Києва від 12.04.2024 р. по справі № 752/65/23 [13], від 20.05.2024 р. по справі № 752/8816/23 [14], від 07.08.2024 р. по справі № 752/4838/24 [15]).

Найбільш системно можливі підстави для скасування повідомлення про підозру на онові судової практики проаналізовано помічником судді Вищого антикорупційного суду, Кабанцем О.О. [16], який відносить до них: 1) відсутність повноважень у слідчого/прокурора для повідомлення особі про підозру. Делегування таких повноважень іншим особам; 2) щодо необхідності залучення захисника під час повідомлення про підозру; 3) нероз'яснення підозрюваному прав, передбачених ст. 42 КПК України; 4) відсутність відомостей про понятих, які своїми підписами засвідчили відмову особи від одержання повідомлення про підозру; 5) здійснення повідомлення про підозру поза межами передбаченого законом строку; 6) щодо підстав для зміни раніше повідомленої підозри та для повідомлення про нову підозру; 7) щодо необхідності повідомлення про підозру у певному, конкретно визначеному місці; 8) наділення слідчим суддею повноваженнями зобов'язати слідчого повідомити певній особі про підозру; 9) розбіжність між викладом фактичних обставин у повідомленні про підозру (про зміну раніше повідомленої підозри) та викладом фактичних обставин в обвинувальному акті; 10) повідомлення про підозру померлій особі та особі, яка раніше допитувалась у якості свідка. Зупинимося детально на деяких із них.

На необхідності дотримання встановленої правової процедури здійснення повідомлення особі про підозру наголосив ККС ВС від 14.06.2023 р. по справі № 761/40425/16 [17]. Це означає, що дії процесуальних суб'єктів мають відповідати вимогам закону. Такі дії мають здійснюватися на підставі законних повноважень щодо вирішення конкретного процесуального завдання, яке постає перед прокурором у певний момент

досудового розслідування кримінального провадження. Системне тлумачення процесуальних норм, передбачених статтями 3, 22, 36, 276–278, 480, 481 КПК України дає підстави до висновку, що здійснення повідомлення про підозру врегульовано імперативними нормами, які вичерпно, точно і однозначно визначають як форму встановленої для цього правової процедури (порядку), так і її зміст. Тому правовим наслідком повідомлення про підозру адвокату неуповноваженою на те особою (слідчим місцевої прокуратури), є непритягнення його до кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законом, оскільки мали бути дотримані приписи ст. 480 КПК України, бо адвокат належить до категорії осіб, щодо яких здійснюється особливий порядок кримінального провадження, а відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 481 КПК України письмове повідомлення про підозру адвоката здійснюється Генеральним прокурором, його заступником, керівником регіональної прокуратури в межах його повноважень.

Чинним кримінально-процесуальним законом не передбачена обов'язкова участь захисника під час здійснення повідомлення про підозру, оскільки глава 22 КПК України не містить імперативних застережень про необхідність залучення захисника під час здійснення повідомлення особі про підозру. Це віднаходить своє відображення у висновках ККС ВС від 01.08.2022 р. по справі № 161/7088/20 [18], від 09.03.2023 р. по справі № 626/1334/18 [19], від 27.11.2023 р. по справі № 761/30830/19 [20].

На думку колегії суддів АП ВАКС від 15.03.2023 р. по справі № 991/1466/23 [21], є неможливим вчинення будь-якої процесуальної дії за межами визначеного законом строку, оскільки такі дії згідно з вимогами КПК України не приводять до правових наслідків. Невиконання вимог ст. 219, 294 КПК України виключає набуття особою процесуального статусу підозрюваного. Слідчий суддя прийшов до помилкового висновку про наявність підстав для відмови у задоволенні скарги, оскільки в кримінальному провадженні № 4201800000002581, з якого 12 січня 2023 року виділено матеріали стосовно ОСОБА_6 в кримінальне провадження № 5202300000000015 строк досудового розслідування закінчився 22 квітня 2022 року, продовжений у встановленому порядку КПК України не був, а тому повідомлення про підозру ОСОБА_6 від 01 грудня 2022 року підлягає скасуванню, оскільки вручене після закінчення строків досудового розслідування. У зв'язку з чим ухвала слідчого судді в частині оскарження повідомлення про підозру підлягає скасуванню.

Слідчий суддя під час розгляду скарги, крім дотримання строків звернення зі скаргою на повідомлення про підозру, може перевірити наявність підстав для повідомлення про підозру, зміст такого повідомлення про підозру та дотримання стороною обвинувачення вимог щодо строків та порядку вручення повідомлення про підозру (ухвала Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 27.11.2023 р. по справі № 216/4025/23 [22]).

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України повідомлення про підозру передбачає дотримання стандарту «достатніх підстав (доказів)». Під час розгляду скарг зазначеної категорії предметом перевірки слідчого судді є не лише питання дотримання процесуального порядку вручення повідомлення про підозру, а й питання дотримання стандарту «достатніх підстав (доказів)» для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення, зважаючи при цьому на рівень обмеження прав, свобод та інтересів особи внаслідок повідомлення її про підозру та строк здійснення досудового розслідування. Слідчий суддя в ході розгляду скарг на повідомлення про підозру не вправі вирішувати ті питання, які повинен вирішувати суд при розгляді кримінального провадження по суті, тобто не вправі оцінювати докази з точки зору їх достат-

ності і допустимості для встановлення вини чи її відсутності в особи у вчиненні злочину, а лише зобов'язаний на підставі розумної оцінки сукупності отриманих доказів визначити, що причетність тієї чи іншої особи до вчинення кримінального правопорушення є вірогідною, а зібрані у кримінальному провадженні на день складення повідомлення про підозру докази були достатніми для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення. Таким чином, *обґрунтованість підозри* містить у собі два аспекти: а) перший з них стосується питання права: підозра має стосуватися правопорушення, передбаченого законом; б) другий стосується питання факту: мають бути доведені обставини, які за розумного та неупередженого тлумачення викликають підозру щодо причетності певної особи до певного кримінального правопорушення (ухвала Подільського районного суду міста Києва від 07.11.2024 р. по справі № 758/14082/24 [23]).

Варто звернути увагу на правову позицію ККС ВС від 01.02.2024 р. по справі № 761/16819/23 [24] щодо можливості апеляційного оскарження ухвали слідчого судді про повернення скарги на повідомлення про підозру. Як відомо, відповідно до ч. 6 ст. 304 КПК ухвала слідчого судді про повернення скарги або відмову у відкритті провадження може бути оскаржена в апеляційному порядку. Крім того, за правилами статей 392, 422 КПК в апеляційному порядку також можуть бути оскаржені ухвали слідчого судді у випадках, передбачених цим Кодексом. Перелік ухвал слідчого судді, які можуть бути оскаржені в апеляційному порядку під час досудового розслідування, визначено у ч.ч. 1 та 2 ст. 309 КПК. ККС ВС у справі № 761/16819/23 зауважив, що згідно з вимогами ч. 2 ст. 309 КПК під час досудового розслідування можуть бути оскаржені в апеляційному порядку ухвали слідчого

судді про відмову у задоволенні скарги на постанову про закриття кримінального провадження або на рішення слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про закриття кримінального провадження на підставі п. 9¹ ч. 1 ст. 284 цього Кодексу, про скасування повідомлення про підозру чи відмову у задоволенні скарги на повідомлення про підозру, повернення скарги на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, прокурора або відмову у відкритті провадження по ній [24].

Висновки. Таким чином, до проблем скасування повідомлення про підозру на стадії досудового розслідування варто віднести: 1) відсутність чітко визначеної юридичної техніки інституту повідомлення особи про підозру в кримінально-процесуальному законодавстві України; 2) різне дотримання слідчими суддями стандартів доказування «достатня підстава» та «обґрунтована підозра» без узгодження їх із принципами належності, допустимості та достовірності доказів; 3) відсутність уніфікації переліку підстав скасування повідомлення особи про підозру, а також форми та змісту скарги про скасування повідомлення особи про підозру та інші. Ці проблеми мають комплексний характер і потребують врегулювання як на законодавчому, так і практичному рівнях. Приписи кримінально-процесуального закону не можуть створювати правову невизначеність та перешкоджати ефективному захисту прав підозрюваних. Тому для вирішення цих проблем необхідним є внесення відповідних змін до КПК України з метою чіткого визначення понять, застосування стандартів доказування на етапі досудового розслідування та підстав для скасування повідомлення особи про підозру, адже це сприятиме забезпеченню верховенства права, принципів змагальності та захисту всіх учасників кримінального провадження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Голос України*. 2012. №№ 90–91.
2. Постанова Касаційного кримінального суду від 23 січня 2020 р. у справі № 750/93/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/nkyuka> (дата звернення: 25.11.2024).
3. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 06 листопада 2024 р. у справі № 991/9125/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/kghbvs> (дата звернення: 25.11.2024).
4. Абакіна-Пілявська Л. М. Інститут причетності до злочину в кримінальному праві України. автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2014. 22 с.
5. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 05 листопада 2024 р. у справі № 991/11505/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/kkhxci> (дата звернення: 25.11.2024).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 січня 2022 р. у справі № 11-132cap21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/czwlht> (дата звернення: 25.11.2024).
7. Ханін С.Г. Стандарти доказування у кримінальних провадженнях. *Практика ЄСПЛ. Юридична Газета*. 2023. URL: <http://surl.li/hpaovo> (дата звернення: 20.11.2024).
8. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 11 жовтня 2022 р. у справі № 991/3827/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/napeaq> (дата звернення: 25.11.2024).
9. Муляр Г.В., Ховпун О.С., Часова Т.О. Механізм оскарження повідомлення про підозру як засіб захисту прав підозрюваної особи. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 228–233.
10. Максименко А.С. Оскарження повідомлення про підозру у кримінальному провадженні. *Юридична наука*. № 8 (110). 2020. С. 199–207.
11. Андрух В.В. Проблеми правового регулювання оскарження повідомлення про підозру. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. № 84 (4). С. 11–17.
12. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 03 грудня 2021 р. у справі № 991/7745/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/pbigrt> (дата звернення: 25.11.2024).
13. Ухвала Голосіївського районного суду міста Києва від 12 квітня 2024 р. у справі № 752/65/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/rdsdse> (дата звернення: 25.11.2024).
14. Ухвала Голосіївського районного суду міста Києва від 20 травня 2024 р. у справі № 752/8816/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/qxgdrf> (дата звернення: 25.11.2024).
15. Ухвала Голосіївського районного суду міста Києва від 07 серпня 2024 р. у справі № 752/4838/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/rvuazu> (дата звернення: 25.11.2024).
16. Кабанець О.О. Судова практика щодо надання оцінки порушенням під час повідомлення про підозру. *Вища школа адвокатури НААУ*. 2024. URL: <http://surl.li/gzaqfb> (дата звернення: 20.11.2024).
17. Постанова Касаційного кримінального суду від 14 червня 2023 р. у справі № 761/40425/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/rdvoms> (дата звернення: 25.11.2024).
18. Постанова Касаційного кримінального суду від 01 серпня 2022 р. у справі № 161/7088/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/gzaqfb> (дата звернення: 25.11.2024).
19. Постанова Касаційного кримінального суду від 09 березня 2023 р. у справі № 626/1334/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/wyadhx> (дата звернення: 25.11.2024).
20. Постанова Касаційного кримінального суду від 27 листопада 2023 р. у справі № 761/30830/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/flkukd> (дата звернення: 25.11.2024).

21. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 15 березня 2023 р. у справі № 991/1466/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/gvqheh> (дата звернення: 25.11.2024).

22. Ухвала Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 27 листопада 2023 р. у справі № 216/4025/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/hwkerb> (дата звернення: 25.11.2024).

23. Ухвала Подільського районного суду міста Києва від 07 листопада 2024 р. у справі № 758/14082/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/genlfs> (дата звернення: 25.11.2024).

24. Постанова Касаційного кримінального суду від 01 лютого 2024 р. у справі № 761/16819/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://surl.li/qnfcvy> (дата звернення: 25.11.2024).

ЩОДО АДАПТАЦІЇ ІНСТИТУТУ МНОЖИННОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДО СТАНДАРТІВ ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**ON THE ADAPTATION OF THE INSTITUTE OF MULTIPLE CRIMINAL OFFENCES TO THE STANDARDS OF EUROPEAN UNION LAW**

**Звенигородський О.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та правосуддя
Національний університет «Чернігівська політехніка»**

У статті з використанням відповідної методології встановлені особливості адаптації інституту множинності кримінальних правопорушень кримінального права України до стандартів права Європейського Союзу.

Враховуючи євроінтеграційні зусилля України та її статус кандидата на членство у ЄС, зазначено про пріоритетність завдання адаптації кримінального законодавства України, і, зокрема його інституту множинності кримінальних правопорушень, до кримінального права Європейського Союзу, що не відповідає сучасній доктрині європейського кримінального права, має суперечливе нормативне вираження та викликає ускладнення при кримінально-правовій кваліфікації.

Констатовано, що адаптація кримінального законодавства до *acquis communautaire* ЄС відбувається в Україні шляхом підготовки нового Кримінального кодексу України. Адаптацію слід розглядати у вузькому розумінні як процес приведення кримінального законодавства України та інших нормативно-правових актів у відповідність з положеннями договорів, принципів та директив ЄС у сфері безпеки та правосуддя.

Проаналізовано особливості кримінального права ЄС, та кримінального законодавства окремих країн-членів ЄС в частині регламентації інституту множинності кримінальних правопорушень. Вказано на наднаціональний характер кримінального права ЄС лише в частині криміналізації і пеналізації окремих видів кримінальних правопорушень та гармонізації з національними законодавствами країн-членів ЄС. Регламентація множинності кримінальних правопорушень у кримінальних кодексах країн ЄС або не містить дефініції множинності чи одиничного (єдиного) кримінального правопорушення, або по-різному диференціює її форми та види.

Аналіз положень проекту Кримінального кодексу України свідчить про його відповідність стандартам права ЄС у обранні моделі правового регулювання інституту множинності кримінальних правопорушень, що визначає множинність як вчинення двох чи більше проступків або злочинів; встановлює види множинності, якими є тільки сукупність або проступків, або злочинів (вчинення особою проступку та злочину не визнається множинністю); регламентує спосіб застосування правил кваліфікації та призначення покарання при вчиненні сукупності кримінальних правопорушень.

Ключові слова: кримінальне право, множинність кримінальних правопорушень, адаптація законодавства, право Європейського Союзу, *acquis communautaire*.

Using the appropriate methodology, the article, identifies the features of the adaptation of the institution of plurality of criminal offenses of the criminal law of Ukraine to the standards of European Union law.

Taking into account Ukraine's European integration efforts and its status as a candidate for EU membership, it is noted that the priority of the task of adapting the criminal legislation of Ukraine, and in particular its institution of plurality of criminal offenses, to the criminal law of the European Union, which does not correspond to the modern doctrine of European criminal law, has a contradictory normative expression and causes complications in criminal law qualification.

It is stated that the adaptation of criminal legislation to the *acquis communautaire* of the EU is taking place in Ukraine through the preparation of a new Criminal Code of Ukraine. Adaptation should be considered in a narrow sense as the process of bringing the criminal legislation of Ukraine and other regulatory legal acts into line with the provisions of treaties, principles and directives of the EU in the field of security and justice.

The features of EU criminal law and the criminal legislation of individual EU member states in terms of regulating the institution of plurality of criminal offenses are analyzed. The supranational nature of EU criminal law is indicated only in terms of criminalization and penalization of certain types of criminal offenses and harmonization with the national legislation of the EU member states. The regulation of the plurality of criminal offenses in the criminal codes of the EU countries either does not contain a definition of plurality or a single (the only one) criminal offense, or differentiates its forms and types in different ways.

Analysis of the provisions of the draft Criminal Code of Ukraine indicates its compliance with the standards of EU law in choosing a model of legal regulation of the institution of plurality of criminal offenses, which defines plurality as the commission of two or more offenses or crimes; establishes types of plurality, which are only a set of either offenses or crimes (the commission of an offense and a crime by a person is not recognized as plurality); regulates the method of applying the rules of qualification and imposing punishment when committing a set of criminal offenses.

Key words: criminal law, plurality of criminal offenses, adaptation of legislation, European Union law, *acquis communautaire*.

Постановка проблеми. Законодавство щодо функціонування Європейського Союзу (далі – ЄС) у сфері безпеки та правосуддя передбачає спільні зусилля країн-членів ЄС щодо заходів із запобігання та боротьби проти злочинності, координації та співпраці органів поліції, правосуддя та інших компетентних органів, а також взаємного визнання судових рішень у кримінальних справах та наближення норм кримінального права [1]. Адаптація кримінального законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу і відповідає змісту Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [2, 3].

В установах договорів ЄС використовуються терміни, що виражають різні рівні інтеграційних процесів,

зокрема: гармонізація, наближення, координація, адаптація. В контексті євроінтеграції України, у вузькому значенні, адаптацію законодавства визначають як процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis communautaire* (різновірневих джерел права ЄС) [3]. Ми підтримуємо позицію Н. В. Сюр, яка визначає адаптацію законодавства до *acquis* Європейського Союзу (у широкому значенні) як послідовний процес наближення правової системи держави, включаючи законодавство, правотворчість, юридичну техніку, практику, правозастосування до правової системи Європейського Союзу відповідно до критеріїв, що висуваються Союзом до держав, які мають намір до нього приєднатися [4].

Серед інститутів кримінального права України, що потребують адаптації до стандартів ЄС, важливе місце

займає інститут множинності кримінальних правопорушень. Даний інститут є елементом доктрини, не має чіткого нормативно визначення і є комплексом норм, розташованих в межах генерального інституту кримінального правопорушення (розділу VII Загальної частини Кримінального кодексу України (далі – КК) «Повторність, сукупність та рецидив кримінальних правопорушень» та окремих норм (ст. ст. 70–72 КК) розділу XI Загальної частини «Призначення покарання») [5].

Актуальність реформування досліджуваного нами інституту пояснюється тим, що з точки зору теорії кримінального права та кримінального законодавства: 1) відсутній критерій поділу множинності кримінальних правопорушень на види; 2) йому властива внутрішня неузгодженість, що породжує складнощі при кваліфікації множинності кримінальних правопорушень; 3) постанови пленумів Верховного Суду України щодо застосування множинності до окремих видів кримінальних правопорушень містять суперечливі роз'яснення [6]. Окрім вищезазначеного, у конструкції одиничних кримінальних правопорушень законодавцем не завжди враховуються їх специфіка у диспозиції кримінально-правових норм, що створює складнощі у їх відмежуванні від окремих видів множинності кримінальних правопорушень [7].

Правозастосовна практика свідчить, що у зв'язку із законодавчою регламентацією кримінальної відповідальності за повторність і сукупність кримінальних правопорушень виникли певні колізії в напрацьованій раніше практиці стосовно кваліфікації дій, що утворюють множинність кримінальних правопорушень. Узагальнення практики судових та правоохоронних органів свідчить про відсутність єдиної точки зору стосовно того, в яких випадках вчинення особою двох і більше самостійних кримінальних правопорушень належить кваліфікувати за ознаками повторності, а в яких – за ознаками сукупності, що призводить до неправильної кваліфікації кримінально протиправних дій особи, яка притягається до кримінальної відповідальності [8].

З точки зору адаптації інституту множинності до права ЄС виникає ряд питань щодо визначення стандартів права ЄС, вибору моделі регламентації інституту множинності кримінальних правопорушень, зокрема у проєкті нового Кримінального кодексу України.

Метою статті є встановлення особливостей адаптації інституту множинності кримінальних правопорушень до стандартів права Європейського союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробку проблемних питань інституту множинності кримінальних правопорушень, а також окремих питань адаптації кримінального законодавства України до європейських стандартів здійснювали у своїх працях такі науковці, як Анакіна Т. М., Бажанов М. І., Баулін Ю. В., Гуторова Н. О., Демидова Л. М., Дудоров О. О., Зінченко І. О., Зелінська Н. А., Колос О. В., Корнієнко В. В., Марін О. К., Навроцький В. О., Созанський Т. І., Стрижевська А. А., Стор Н. В., В. І. Тютюгін, Ус О. В., Устрицька Н. І., Федорчук І. М., Шевченко Є. В., Хавронюк М. І., Яковюк І. В. та інші. Водночас, у працях окремих вчених, повністю не були враховані тенденції щодо встановлення проблем адаптації інституту множинності кримінальних правопорушень до стандартів кримінального права ЄС.

Виклад основних результатів дослідження. Кримінальне право ЄС існує у рамках «третьої опори співробітництва» і представлено конвенціями, договорами, директивами, що за своєю конструкцією містять гіпотезу, тоді як диспозиція і санкція передбачені у національному кримінальному законі. У європейському праві не існує єдиної узгодженої системи норм кримінального права, однак ведеться робота щодо підготовки Європейського Кримінального кодексу (Corpus Juris) [9]. Особливістю національного кримінального законодавства держав-членів

ЄС є гармонізація підходів щодо визначення необхідного переліку і змісту суспільно небезпечних діянь та встановлення засад відповідальності за такі діяння [10].

Досліджуючи проблеми адаптації положень чинного кримінального законодавства України до кримінального права ЄС М. І. Хавронюк визначає такі характерні риси останнього:

1) кожна держава має власне національне кримінальне право;

2) сфера кримінального права визнається «серцевиною» державного суверенітету, а тому криміналізація є обмеженою та суворо регламентованою;

3) ЄС може встановлювати обов'язок криміналізувати і пеналізувати лише певні діяння на наднаціональному рівні;

4) при цьому відповідні акти ЄС не мають прямої дії у державах-членах, а потребують обов'язкової імплементації у національне законодавство;

5) застосування норм кримінального права є прерогативою національних органів [11].

Серед основних актів кримінального права ЄС відсутні вказівки на уніфікацію інституту множинності кримінальних правопорушень, а тому кримінальні кодекси країн-членів ЄС по-різному його регламентують. Зокрема, при їх аналізі можливо виокремити такі особливості інституту множинності:

1) відсутня дефініція множинності кримінальних правопорушень (виключенням є лише КК Латвії);

2) у більшості європейських кримінальних кодексах закріплені сукупність та/або рецидив як форми множинності кримінальних правопорушень;

3) сукупність чи рецидив (з визначенням їх видів) розміщені або у розділах щодо сукупності кримінальних правопорушень (КК Нідерландів, Італії, Сан-Марино), або віднесені до особливостей призначення покарання (КК Бельгії, Болгарії, Естонії, Франції, ФРН, Швеції), або до обставин, що обтяжують кримінальну відповідальність (КК Іспанії);

4) повторність (неодноразовість) як одна з форм множинності кримінальних правопорушень закріплена в кримінальному законодавстві лише окремих країнах-членах ЄС (КК Естонії, ФРН, Нідерландів);

5) кримінальні кодекси деяких країн-членів ЄС містять системоутворюючий елемент множинності – одичне (єдине) кримінальне правопорушення (КК Латвії, Польщі), або визначають його такі види, як продовжуване, триваюче чи складене кримінальне правопорушення (КК Латвії, Нідерландів, Італії, Сан-Марино) [12].

В чинному КК України інститут множинності, норми якого зосереджено у розділі VII «Повторність, сукупність та рецидив кримінальних правопорушень», зазнав змін лише один раз у зв'язку з запровадженням інституту кримінального правопорушення та його видів (проступків та злочинів) в частині заміни: 1) назви самого розділу та 2) термінів «злочин» на «кримінальне правопорушення», «злочинного наміру» на «кримінально протиправний намір» тощо [13].

Відповідно до Указу Президента України № 584/2019 від 07.08.2019 року було утворено Комісію з питань правової реформи, частиною якої стала Робоча група з питань розвитку кримінального права (далі – Робоча група), Діяльність цієї групи підтримується Консультативною Місією Європейського Союзу в Україні. На Робочу групу покладено низку завдань, одним з яких є підготовка нового Кримінального кодексу України. З 2022 по 2024 роки включно на офіційному сайті Робочої групи «Новий кримінальний кодекс» (newcriminalcode.org.ua) було представлено 35 варіантів проєкту КК. З точки зору досліджуваного нами інституту множинності слід зазначити його нормативне втілення, коли в первинних варіантах проєкту було сформовано розділ 2.8 «Множинність криміналь-

них правопорушень», що містив дефініцію множинності, встановлював її форми (сукупність та рецидив), а також визначення одичного кримінального правопорушення та його видів.

Однак, з часом, розробники проекту нового КК відмовилися від деяких традиційних елементів інституту множинності, зокрема у контрольних текстах проекту КК станом на 30.01.2022 року – від визначення і видів одичного кримінального правопорушення, а у варіанті проекту КК станом на 14.09.2023 року – від рецидиву як форми множинності. На даний час проект КК станом на 01.08.2024 року визначає, за принципом юридичної визначеності, множинність, як вчинення особою двох чи більше проступків або двох чи більше злочинів, а також визначає сукупність кримінальних правопорушень як єдину форму множинності, встановлює її кількісні (вчинення особою двох чи більше проступків або двох чи більше злочинів) та якісні (за жоден з яких її не було засуджено і за кожен з яких до особи підлягають застосуванню кримінально-правові засоби). Множинність виключається у разі вчинення особою проступку та злочину, а у разі сукупності кримінальних правопорушень мають застосовуватися передбачені цим проектом КК правила кваліфікації та правила призначення покарання [14].

Зміна у концептуальному підході Робочої групи щодо реформування інституту множинності у проекті КК зумовлена тим, що:

1) робочою групою передбачено окрему кримінально-правову кваліфікацію і окреме застосування кримінально-правових заходів за кожне вчинене кримінальне правопорушення, зокрема, якщо такі кримінальні правопорушення передбачені однією статтею або частиною статті Особливої частини;

2) розробники Проекту КК, при призначенні покарання за декілька кримінальних правопорушень, відмовилися від принципу поглинення менш суворого покарання більш суворим, передбачивши правило складання покарань, призначених за кожне кримінальне правопорушення, в межах, передбачених законом;

3) на думку членів Робочої групи, факт вчинення кримінального правопорушення, за яке особа повністю відбула призначене покарання та (або) щодо неї були виконані інші кримінально-правові засоби, не повинен впливати на ступінь тяжкості кримінального правопорушення, а може враховуватися судом лише під час призначення кримінально-правових засобів [15].

О. К. Марін вважає, що проект КК України унормує лише один з можливих видів множинності кримінальних правопорушень, а тому, ставить питання щодо доцільності виокремлення у КК цього інституту саме як множинності кримінальних правопорушень – тобто щодо назви відповідного розділу проекту КК як «Сукупність кримінальних правопорушень». Ми погоджуємося з О. К. Маріним, що відсутність регламентації у тексті проекту КК України інших форм (видів) множинності, крім сукупності, не означає, що їх немає як явища кримінального права. На переконання вищезазначеного автора, у разі прийняття проекту КК України у запропонованій редакції окремі положення теорії кримінального права, можливо, потребуватимуть перегляду, або удосконалення потребуватиме редакція проекту КК [16].

На наше переконання, наявність у проекті КК положень щодо одичного кримінального правопорушення та його видів надало б розділу 2.8. «Множинність кримінальних правопорушень» логічної завершеності, відповідності доктрині кримінального права, можливості уникнення суперечностей щодо тлумачення ознак його видів, ускладнень при кримінально-правовій кваліфікації.

Вибір даного концептуального підходу Робочої групи до формування інституту множинності кримінальних

правопорушень пояснюється ще й тим, що останній у повній мірі має відповідати певним принципам кримінального права ЄС, що визначені у розділі 1.2 проекту КК України.

Як зазначає А. В. Боровик, питання європейських стандартів щодо кримінального законодавства країн-членів ЄС потрібно розглядати крізь призму права ЄС, що має наднаціональний характер, йому притаманна вища юридична сила щодо національного права держав-членів, воно репрезентоване численними конвенціями і договорами, впливає на гармонізацію національних законодавств не тільки держав-членів, але й третіх країн [17].

Стандарти права ЄС передбачають встановлювати обов'язок криміналізувати і пеналізувати лише певні діяння наднаціональному рівні, а всі питання щодо структури кримінального законодавства, його доктрини тощо, у повній мірі належать до компетенції країн-учасниць. Виходячи з вищезазначених стандартів, Робоча група враховувала позитивний європейський досвід щодо законодавчого закріплення та регулювання інституту множинності кримінальних правопорушень, та отримала висновки національних та зарубіжних експертів щодо проекту КК України.

Висновки. Отже, виходячи з факту отримання Україною статусу кандидата на членства у ЄС, подальшим поступом євроінтеграційних процесів в Україні і виконанням завдань щодо адаптації всього законодавства України, в тому числі й кримінального, до стандартів права ЄС, слід констатувати таке.

1. Адаптацію кримінального законодавства України до права ЄС (*acquis communautaire*) слід розуміти у вузькому значенні як процес приведення КК України та інших нормативно-правових актів у відповідність з положеннями договорів, принципів та директив ЄС у сфері безпеки та правосуддя.

2. У кримінальному законодавстві України інститут множинності кримінальних правопорушень тривалий час не піддавався суттєвим змінам, що викликані невідповідністю його норм європейській правовій доктрині, суперечливістю (колізійністю) певних нормативних положень, ускладненнями при кримінально-правовій кваліфікації у правозастосовній практиці судових та правоохоронних органів, а тому вимагає відповідної адаптації до стандартів права ЄС.

3. Процес адаптації інституту множинності кримінальних правопорушень до стандартів права ЄС перебуває в стадії формування шляхом підготовки проекту нового КК України.

4. На даний час зміст інституту множинності у проекті нового КК України має відмінність від чинного КК України і відображає його такі кількісні і якісні ознаки, зокрема: а) множинність кримінальних правопорушень передбачає вчинення двох чи більше проступків або злочинів; б) видами множинності є тільки сукупність або проступків, або злочинів (вчинення особою проступку та злочину не визнається множинністю); в) при вчиненні сукупності кримінальних правопорушень застосовуються правила кваліфікації та призначення покарання.

5. Аналіз кримінального законодавства країн-членів ЄС щодо правової регламентації множинності кримінальних правопорушень свідчить, що інститут множинності не має узагальнених дефініцій, по-різному диференціює його форми та їх види, але, водночас, відповідає принципам та стандартам права ЄС.

6. Нові концептуальні підходи Робочої групи з підготовки проекту нового КК України щодо реформування інституту множинності кримінальних правопорушень ґрунтуються на положеннях Конституції України, міжнародного права, права ЄС, європейської доктрини кримінального права, сучасних досягнень науки кримінального права України та правозастосовної практики.

7. Виходячи з особливостей права ЄС (наднаціональний характер його приписів лише щодо криміналізації та пеналізації окремих видів кримінальних правопорушень, гармонізації національного кримінального законодавства країн-членів ЄС з правом ЄС, відносної автономності пра-

вових систем країн-членів ЄС), слід констатувати, що адаптація кримінального законодавства України, зокрема щодо вибору певного варіанту нормативного визначення змісту інституту множинності кримінальних правопорушень, в цілому, відповідає стандартам права ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 20.11.2024).
2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 20.11.2024).
3. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: затверджено Законом України від 18 березня 2004 року № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення: 20.11.2024).
4. Сюр Н. В. Правова інтеграція України до Європейського Союзу: теоретико-правове дослідження : атвореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Київ: нац. ун-т внутр. справ, Київ, 2006. С. 131.
5. Зінченко І. О. Кваліфікація злочинів при їх множинності та конкуренції кримінально-правових норм : навч. посіб. Харків : Право, 2017. С. 9.
6. Устрицька Н. І. Інститут множинності злочинів на сучасному етапі розвитку кримінального права. *Молодий вчений*. 2018. № 12 (64). С. 539–541.
7. Зінченко І. О., Тютюгін В. І. Одиничні злочини: поняття, види, кваліфікація : монографія. Харків: ФІНН, 2010. С. 7.
8. Узагальнення судової практики з питань кваліфікації повторності та сукупності злочинів (ст. 32, 33, 35 КК України) : Лист Верховного суду України від 01.12.2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0007700-08#Text> (дата звернення: 20.11.2024).
9. Корнієнко В. В. Особливості кримінального права ЄС: теоретико-правовий аспект. *Форум права*. 2011. № 1. С. 496–500.
10. Анакіна Т. М., Чернозуб Л. В. Гармонізація кримінального права держав-членів Європейського Союзу. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 165.
11. Хавронюк М. І. Проблеми адаптації положень загальної частини чинного та перспективного кримінального законодавства України до кримінального права ЄС. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/article/havronyuk-m-i-problemy-adaptatsiyi-polozhen-zagalnoyi-chastyny-chynnogo-ta-perspektyvnogo-i113>
12. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. С. 263–268.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22 листопада 2018 року № 2617-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#n112>
14. Контрольний текст проекту Кримінального кодексу України (станом на 01.08.2024 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/08/02/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-stanom-na-01-08-2024.pdf> (дата звернення: 20.11.2024).
15. Проект нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія / Андрушко П.П., Бакумов О.С., Баулін Ю.В., Бурдін В.М., Вишневецька І.А., Горох О.П., Гуторова Н.О., Марчук Н.О., Навроцький В.О., Пономаренко Ю.А., Стрельцов Є.Л., Хавронюк М.І. ; за заг. ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. Київ: ВАІТЕ. С. 111–112.
16. Марін О. Множинність кримінальних правопорушень : навч. посіб. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 71–74.
17. Боровик А. В. Щодо європейських стандартів кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення та їх запобігання. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Вип. 85, 2020. С. 22–29.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ГРУБИТЬ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА
ПРО ПРАЦЮ (СТАТТЯ 172 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ)
У ДОКТРИНИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА**

**ON THE QUESTION OF GROSS VIOLATION OF LABOR LEGISLATION
(ARTICLE 172 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)
IN THE DOCTRINE OF CRIMINAL LAW**

**Карась Б.О., к.ю.н., адвокат,
докторант**

Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

У статті висвітлюються питання встановлення доктринального стандарту тлумачення такої оцінної ознаки, як грубе порушення законодавства про працю. На підставі аналізу наукової літератури констатовано, що доктринальний стандарт вказаного поняття, попри певну суголосність підходів науковців до його формулювання, має чітко сформовані критерії, якими слід послуговуватися, визначаючи, чи було порушення законодавства про працю грубим, чи, навпаки, таке порушення не було наділене такою якісною властивістю. Вважаємо цілком слушним підхід тих науковців, які вважають, що для встановлення того, що порушення законодавства про працю є грубим, а отже за нього настає кримінальна відповідальність, слід враховувати як об'єктивні, так і суб'єктивні ознаки. До об'єктивних ознак, зокрема, слід відносити характер права, яке було порушено у результаті вчинення неправомірних дій; розмір шкоди, яка була заподіяна працівникові в результаті порушення законодавства про працю; тривалість та систематичність порушення законодавства про працю; а до суб'єктивних – кількість потерпілих в результаті порушення законодавства про працю; порушення трудових прав бодай одного працівника, який належить до найбільш захищених категорій працівників відповідно до трудового законодавства України, як-то неповнолітні, інваліди, жінки); ставлення суб'єкта кримінального правопорушення до вчиненого діяння та усвідомлення того, що він вчиняє саме грубе порушення законодавства про працю. Перелік тих критеріїв, які можуть вказувати на грубість порушення законодавства про працю, вичерпним сам по собі бути не може, він має приблизний та орієнтуючий характер. Конкретне встановлення того, що має місце грубе порушення законодавства про працю може мати місце у конкретному кримінальному провадженні з урахуванням всіх обставин справи.

Ключові слова: грубе порушення, законодавство про працю, оцінне поняття, стандарт оцінного поняття, доктрина кримінального права.

The article covers the issues of establishing a doctrinal standard for the interpretation of such an evaluation feature as a gross violation of labor legislation. Based on the analysis of the scientific literature, it is stated that the doctrinal standard of this concept, despite the certain validity of the approaches of scientists to its formulation, has clearly formed criteria that should be used, determining whether the violation of labor legislation was gross, or, conversely, such a violation was not endowed with such a qualitative property. We consider the approach of those scientists who believe that in order to establish that a violation of labor legislation is gross, and therefore criminal liability arises for it, both objective and subjective signs should be taken into account. Objective features, in particular, should include the nature of the right that was violated as a result of unlawful actions; the amount of damage that was caused to the employee as a result of violation of labor legislation; duration and systematic violation of labor legislation; and to the subjective – the number of victims as a result of violation of labor legislation; violation of labor rights of at least one employee who belongs to the most protected categories of employees in accordance with the labor legislation of Ukraine, such as minors, disabled people, women); the attitude of the subject of a criminal offense to the act committed and the realization that he commits the most gross violation of labor legislation. The list of those criteria that may indicate a gross violation of labor legislation cannot be exhaustive in itself, it has an approximate and orienting character. A specific determination that there is a gross violation of labor law may occur in a particular criminal proceeding, taking into account all the circumstances of the case.

Key words: gross violation, labor legislation, evaluation concept, standard of evaluation concept, doctrine of criminal law.

Постановка проблеми. Право на працю є невід'ємним правом людини, за реалізацію якого відповідальна держава. Більше того, право на працю є одним як одне з найважливіших соціально-економічних прав, оскільки з правом на працю пов'язані всі інші права й обов'язки працівника [1, с. 76]. Право на працю гарантується низкою міжнародних конвенцій загального та регіонального значення. Йдеться, зокрема, про Загальну декларацію з прав людини від 10.12.1948, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейську соціальну хартію (переглянуту) 1996 р. тощо. При цьому, окрім міжнародно-правових стандартів кожна держава створює національні механізми забезпечення права на працю для кожного громадянина, в якому чільне місце займають кримінально-правові засоби реагування на порушення права людини на працю.

Стан дослідження проблеми встановлення критеріїв грубого порушення законодавства про працю характеризується наявністю відповідних наукових праць, в яких розв'язується відповідне питання таких науковців, як П. П. Андрушко, С. В. Бушинський, Г. Д. Борейко, М. Д. Ждан, Р. В. Зварич, І. О. Зінченко, Ю. В. Лемеха, М. О. Лиськов, С. Я. Лихова, О. О. Лов'як, М. П. Куцевич,

М. І. Мельник, В. І. Павликівський та інших вчених-криміналістів. Водночас на сьогодні бракує сучасних наукових досліджень проблеми визначення доктринального стандарту такого оцінного поняття, як грубе порушення законодавства про працю.

Метою статті є дослідження на підставі аналізу наукової літератури критеріїв того, що слід розуміти під грубим порушенням законодавства про працю як якісної та оцінної ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 172 Кримінального кодексу України (далі – КК).

Виклад основного матеріалу дослідження. У ст. 172 КК передбачається відповідальність за незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів чи у зв'язку з повідомленням ним як викривачем про вчинення іншою особою корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції», а також інше грубе порушення законодавства про працю. Загалом же відповідне кримінальне правопорушення містить узагальнену назву – грубе порушення законодавства про працю. Відповідно грубість порушення виступає, насамперед, якісною ознакою, яка допомагає відмежувати відповідне кримінально-протиправне порушення законодавства про працю

від негрубого порушення, за яке кримінальна відповідальність не передбачена. Водночас складність встановлення такого розмежування обумовлена тим, що «грубе» порушення належить до оцінних ознак (понять), під якими розуміються «поняття з невизначеним змістом, у яких фіксуються найбільш загальні ознаки певних явищ, предметів, конкретизація змісту яких здійснюється суб'єктами, які інтерпретують і застосовують кримінальний закон України» [2, с. 333].

Встановлення змісту оцінного поняття можливе шляхом напрацювання певного стандарту (еталону, зразка) такого поняття, який формується шляхом його неодноразового застосування та передбачає встановлення нормативного змісту цього поняття зразу, коли застосовується норма. Під стандартом (еталоном, зразком) оцінного поняття розуміється «певний трафарет, мірило, взірець, зразок тощо, який являє собою сукупність типових якісних та / чи кількісних властивостей предметів, явищ, дій, щодо якого відбуваються порівняння оцінного поняття із конкретною ситуацією» [3, с. 16], «зразок, вихідна основа оцінки, уявлення про те, якими властивостями мають характеризуватися предмети, явища для того, щоб відповідати змісту цього поняття» [4, с. 334].

Стандарт будь-якого оцінного поняття має кілька рівнів, серед яких слід виокремити, насамперед, доктринальний та правозастосовний рівні, які взаємно доповнюють та збагачують один одного. Більше того, між ними існує така залежність, що кожен з наступних рівнів стандарту оцінного поняття впливає на вироблення іншого такого стандарту, а в цілому як доктринальний, так і правозастосовний рівні утворюють сукупний (загальний) стандарт оцінного поняття, який повинен у цілому та загалом описувати зміст відповідного поняття. При цьому кожен з указаних рівнів потребує самостійного вивчення та опрацювання. У межах цієї статті зупинимося на тому, яким є доктринальний рівень стандарту грубого порушення законодавства про працю.

Науковці, визначаючи грубість порушення законодавства про працю або намагаючись орієнтуватися на певні загальні ознаки відповідних порушень, або пропонують казуїстичний перелік тих випадків, які слід відносити до грубого порушення законодавства про працю.

Більшість науковців стверджує, що поняття «грубе порушення законодавства про працю» охоплює випадки порушень, які поставили працівника в скрутне становище або погіршили його умови праці, що призвело до порушення конституційних прав або законних інтересів працівника [4, с. 128; 5]. Зокрема, О. О. Лов'як та С. В. Бушинський під грубим порушенням законодавства про працю пропонують розуміти умисну неவிдачу працівникові при звільненні трудової книжки (наприклад, до підписання ним акту передачі товарно-матеріальних цінностей, які йому було передано на зберігання або для використання у виробництві), що стало перешкодою для його подальшого працевлаштування, запровадження роботодавцем продовженого робочого дня або встановлення понаднормових робіт, залучення до робіт зі шкідливими чи важкими умовами праці; необґрунтована відмова в укладенні трудового договору чи така відмова, яка містить ознаки дискримінаційного характеру (ст. 21 КЗпП) й інші аналогічні порушення законодавства про працю [5].

На думку Р. В. Зварича, грубим порушенням законодавства про працю є примус до відпустки без збереження заробітної плати, оскільки в такому разі має місце недотримання норм трудових правовідносин, що прямо передбачені трудовим законодавством, зокрема добровільне волевиявлення працівника при написанні заяви про відпустку без збереження заробітної плати [6, с. 99].

Ю. В. Лемеха вважає, що під час вирішення питання про грубе порушення законодавства про працю важливе значення має також аналіз самого діяння, його наслід-

ків, способу, обставин, в яких воно здійснюється. Про грубе порушення прав працівників може свідчити систематичність таких порушень, тяжкі наслідки у вигляді фізичної, матеріальної та моральної шкоди, певний спосіб порушення трудових прав, пов'язаний з примусом фізичним або психічним, а також обставини, які виключають можливість самостійного вибору працівником своєї поведінки. Грубим, зокрема, слід визнати порушення загальних вимог про охорону праці у випадку створення реальної загрози спричинення шкоди життю або здоров'ю працівників [7, с. 249].

Як стверджує В. І. Павликівський, для встановлення грубого порушення законодавства про працю необхідно, насамперед, орієнтуватися на характер порушуваних трудових прав людини, а саме враховувати, що грубим визнається порушення таких основних прав людини, які передбачені Конституцією України або самостійними законодавчими актами. Такими, на думку цього вченого, є право на працю, право на відпустку, право на оплату праці не нижче мінімуму, встановленого законом, право на відпочинок. Також орієнтиром, який повинен слугувати встановленню грубого порушення законодавства про працю є потерпілий у результаті такого порушення. Йдеться, насамперед, про незахищених категорій громадян, як-от молоді, жінки, зокрема матері, інваліди. «Крім того, на оцінку діяння впливає і кількість працівників, відносно яких здійснюються правопорушення. Так, суцільна небезпека діяння, що пов'язане з порушенням прав цілої групи працівників на підприємстві, значно більша за порушення прав окремого працівника». Критерієм визначення порушення законодавства про працю грубим також визнаються певні об'єктивні ознаки. «Про грубе порушення прав працівників може свідчити систематичність таких порушень, тяжкі наслідки у вигляді фізичної, матеріальної та моральної шкоди, певний спосіб порушення трудових прав, пов'язаний з примусом фізичним або психічним, а також обставини, які не надають працівнику можливості вибору своєї поведінки». Насамкінець цей вчений рекомендує враховувати для визначення грубого порушення законодавства про працю й суб'єктивні ознаки. При цьому В. І. Павликівський доводить, що особисті неприязні стосунки, злісні мотиви є тими властивостями, що свідчать про наявність грубого порушення законодавства про працю [8, с. 66–67].

До критеріїв грубого порушення законодавства про працю М. П. Куцевич відносить: 1) заподіяння істотної шкоди працівнику; 2) заподіяння шкоди трудовим правовідносинам загалом; 3) кількість потерпілих осіб; г) наявність шкідливих суцільно небезпечних наслідків діяння; 4) співмірність з іншими діяннями, що вважаються грубим порушенням прав працівників, а їх нормативне визначення містить ознаки, що мають конкретний зміст; 5) спричинення більш значної шкоди, ніж спричиняється конкретно визначеними адміністративними деліктами охоронюваним у сфері трудових правовідносин благам; 6) цинізм як прояв суб'єктивного ставлення винної особи до порушення законодавства у сфері праці, що характеризується відвертою зневагою до основних прав та інтересів працівника; 7) майновий, соціальний та сімейний статус потерпілої особи, які обумовлюють особливу тяжкість трудового правопорушення для конкретного працівника; 8) наявність інших обставин, які роблять діяння суцільно небезпечним [9, с. 15, 249].

Окремі науковці наводять спорадичні випадки, які повинні визнаватися грубим порушенням законодавства про працю. Наприклад, І. О. Зінченко до такого грубого порушення відносить ненадання передбачених законом компенсацій [10, с. 474–475]. П. П. Андрушко доходить висновку, що термін «інше грубе порушення законодавства про працю» охоплює випадки порушення трудових прав працівників, які поставили їх в скрутне становище,

свабільного встановлення понаднормових робіт тощо [11, с. 573]. У Науково-практичному коментарі до КК під поняттям «інше грубе порушення законодавства про працю» розуміється будь-яке інше, крім незаконного звільнення працівника з роботи, порушення законодавства про працю, яке істотним чином порушило чи могло порушити право громадянина на працю, яким визнаються невидання наказу про звільнення та/або невидача трудової книжки особі, яка хоче звільнитися у встановленому законом порядку; незаконне переведення на іншу роботу чи істотна зміна умов праці; ненадання щорічної чи додаткової відпустки або систематичне ненадання вихідних днів або перерви для відпочинку і харчування; незаконне притягнення працівників до матеріальної відповідальності; порушення порядку розгляду трудових спорів тощо [12, с. 512].

С. Я. Лихова вважає, що під іншим грубим порушенням законодавства про працю слід розуміти невидання наказу про звільнення, порушення тривалості робочого часу тощо. При цьому, на її думку, будь-яке порушення законодавства про працю має бути криміналізоване лише за умови, що воно призвело до тяжких наслідків для потерпілого [13, с. 500]. На думку цієї дослідниці, саме вказівка на спричинені порушенням законодавства про працю тяжкі наслідки є тим рятівним прийомом законодавчої техніки, який перетворює невизначену ознаку «грубе порушення законодавства про працю» у конкретизоване поняття з чітко визначеним змістом. Аналогічну точку зору висловив у своїй дисертаційній праці М. О. Лиськов [14, с. 102].

Критерії встановлення грубості порушення законодавства про працю пропонує Г. Д. Борейко, до яких, на її думку, належать такі: об'єктивні ознаки: – обставини порушення законодавства про працю; – розмір заподіяної працівникові матеріальної шкоди; – тривалість та систематичність порушення; – настання негативних наслідків у результаті вчинення таких порушень; – матеріальний стан працівника; суб'єктивні ознаки: – кількість потерпілих; – особу потерпілого; – ставлення особи до вчиненого щодо неї порушення тощо [15, с. 75].

Згідно з листом Міністерства праці та соціальної політики України у № 06/2-4/169 від 20.12.2001 під іншим грубим порушенням законодавства про працю слід розуміти будь-яке інше, крім незаконного звільнення з роботи, яке значним чином порушило чи могло порушити право громадянина на працю. Зокрема, до такого грубого порушення законодавства про працю пропонувалося відносити: невидання наказу про звільнення та / або невидання трудової книжки особі, яка хоче звільнитися з роботи у встановленому законодавством порядку; незаконне переведення на іншу роботу або істотна зміна умов праці; ненадання щорічної або додаткової відпустки чи систематичне ненадання вихідних днів або перерви для відпочинку чи харчування; незаконне притягнення працівника до матеріальної відповідальності; порушення порядку розгляду трудових спорів тощо [16].

Сучасні дослідження проблеми захисту трудових прав працівників спрямовані на вдосконалення форм грубого

порушення законодавства про працю шляхом внесення пропозицій стосовно вдосконалення ст. 172 КК та доповнення її новими кваліфікуючими ознаками, що вказують на ті чи інші форми грубого порушення законодавства про працю. Тобто пропонують диференціювати кримінальну відповідальність за вказаний злочин. Так, на думку М. Д. Ждана, норма, вміщена у ст. 172 КК, повинна враховувати та бути спрямованою на усунення першопричин, як-от численних та перехресних форм дискримінації, нерівного гендерного співвідношення сил, гендерних стереотипів та гендерних, соціальних та культурних норм, що підтримують насильство та домагання. За необхідності також слід вживати заходів для зменшення наслідків домашнього насильства у сфері праці, як це рекомендує робити Конвенція МОП № 190 та Рекомендація МОП № 206 [17]. Враховуючи вказане, М. Д. Ждан вважає за доцільне внести до ст. 172 КК зміни, шляхом доповнення норми ч. 3 із наступним змістом: ...4. Ті самі дії, якщо вони стали наслідком попередньої неприйнятної форми поведінки, включаючи гендерно-обумовлені насильство і домагання [18, с. 412].

Висновки. Таким чином, як вбачається з наведеного вище аналізу такої оцінної ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 172 КК, як грубість порушення законодавства про працю, доктринальний стандарт вказаного поняття, попри певну суголосність підходів науковців до його формулювання, має чітко сформовані критерії, якими слід послуговуватися, визначаючи, чи було порушення законодавства про працю грубим, чи, навпаки, таке порушення не було наділене такою якісною властивістю. Вважаємо цілком слушним підхід тих науковців, які вважають, що для встановлення того, що порушення законодавства про працю є грубим, а отже за нього настає кримінальна відповідальність, слід враховувати як об'єктивні, так і суб'єктивні ознаки. До об'єктивних ознак, зокрема, слід відносити характер права, яке було порушено у результаті вчинення неправомірних дій; розмір шкоди, яка була заподіяна працівникові в результаті порушення законодавства про працю; тривалість та систематичність порушення законодавства про працю; а до суб'єктивних – кількість потерпілих у результаті порушення законодавства про працю; порушення трудових прав бодай одного працівника, який належить до найбільш захищених категорій працівників відповідно до трудового законодавства України, як-то неповнолітні, інваліди, жінки); ставлення суб'єкта кримінального правопорушення до вчиненого діяння та усвідомлення того, що він вчиняє саме грубе порушення законодавства про працю. Перелік тих критеріїв, які можуть вказувати на грубість порушення законодавства про працю, вичерпним сам по собі бути не може, він має приблизний та орієнтувальний характер. Конкретне встановлення того, що має місце грубе порушення законодавства про працю може мати місце у конкретному кримінальному провадженні з урахуванням всіх обставин справи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конопельцева О.О. Юридична характеристика права на працю: поняття і зміст. *Право і суспільство*. 2016. № 6. Ч. 2. С. 74–81.
2. Загінєй З. А. Кримінально-правова герменевтика: моногр. Київ: Вид. дім «АртЕк», 2015. 380 с.
3. Веренкіотова О.В. Оцінні поняття у правових актах: теорія та практика реалізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. академ. внутр справ. Київ, 2013. 195 с.
4. Ткаченко В. В., Волощук Т. В. Кримінальна відповідальність за порушення законодавства про працю. *Наука і правоохорона*. 2015. № 4 (30). С. 126–131.
5. Лов'як О. О., Бушинський С. В. Аспекти кримінальної відповідальності за грубе порушення законодавства про працю. URL: <http://surl.li/xxscmd> (дата звернення: 27.11.2024).
6. Зварич Р. В. примус до відпустки без збереження заробітної плати як грубе порушення трудового законодавства в умовах війни. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 3 (80). С. 96–101.
7. Лемеха Ю. В. Кримінальне правопорушення у вигляді грубого порушення законодавства про працю: порушення прав неповнолітніх. С. 248–250. URL: <http://surl.li/lgytuq> (дата звернення: 27.11.2024).
8. Павлівський В. І. Оціночна ознака в злочинах проти трудових прав людини та її визначення. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 28. С. 65–70.

9. Куцевич М. П. Проблеми захисту трудових прав працівника засобами кримінального права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05; 12.00.08; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Одеса, 2018. 445 с.
10. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. ISBN 978-966-458-427-9 Т. 2: Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.
11. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. 4-те вид., переробл. та допов. / відп. ред. С. С. Яценко. Київ: А. С. К., 2005. 848 с.
12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
13. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монограф. Київ: Київ. ун-т, 2006. 573 с.
14. Лиськов М. О. Кримінально-правова характеристика складів злочинів проти трудових прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2012, 218 с.
15. Борейко Г. Д. Кримінально-правова охорона трудових прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2016. 210 с.
16. Лист Міністерства праці та соціальної політики України у № 06/2-4/169 від 20.12.2001. URL: <http://surl.li/myftkc> (дата звернення: 27.11.2024).
17. Конвенція МОП № 190 та Рекомендація МОП № 206 Короткий огляд. URL: <http://surl.li/zkdvfe> (дата звернення: 27.11.2024).
18. Ждан М. Д. Запобігання кримінальним правопорушенням у сфері охорони трудових відносин в Україні: теорія та практика: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08; Донецький держ. ун-т внутр. справ. Кривиницький, 2024. 521 с.

**МЕДІАЦІЯ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ СИСТЕМІ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ:
УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ****MEDIATION IN THE GREAT BRITAIN'S PENITENTIARY SYSTEM:
UKRAINIAN PERSPECTIVES**

Карпінська Н.В., д.ю.н.,
професор кафедри відновного правосуддя і правоохоронної діяльності
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Янус Анна, д.філос.н. з політол.,
ад'юнк

Поморський університет у Старогард Гданському, Польща

Стаття присвячена висвітленню правових та організаційних аспектів впровадження медіації в Великобританії та дослідженню потенційних можливостей впровадження медіаційних практик у вітчизняну систему виконання покарань.

У статті на основі вивчення британського досвіду встановлено, що медіація може виступати успішним інструментом реабілітації правопорушників та дозволяє не лише розв'язувати внутрішні конфлікти, але й сприяє налагодженню діалогу між жертвами злочинів та правопорушниками. Обґрунтовано особливе значення медіації у кримінально-виконавчій системі, з огляду на широкий спектр суб'єктів процесу: дозволяє працювати з конфліктами між ув'язненими, між засудженими та персоналом, а також між правопорушниками та постраждалими. Вона може бути інструментом для соціальної реабілітації засуджених, зниження рівня агресії та сприяння мирному розв'язанню конфліктів.

Встановлено, що системи виконання покарань Великобританії та України характеризуються різними підходами, які відображаються в їхній структурі, принципах та практиках. Наголошено на тому, що адаптація певних принципів і норм британської кримінально-виконавчої політики може суттєво модернізувати українську систему, особливо в контексті забезпечення прав ув'язнених та підвищення ефективності реабілітації.

З метою ефективного впровадження медіації до пенітенціарної системи України авторами обґрунтовано необхідність розробки покрокового алгоритму, який враховуватиме як організаційні, так і правові аспекти: аналіз правової бази; розробка номативно-правових актів; залучення міжнародного досвіду; створення інфраструктури медіаційних центрів; навчання медіаторів, інформування ув'язнених і персоналу; моніторинг і коригування програми.

Зроблено висновок про те, що впровадження медіації в пенітенціарних установах України потребує злагодженого плану, чітких номативно-правових актів, створення відповідної інфраструктури, а також постійного контролю за результатами, що у свою чергу дозволить створити ефективну систему розв'язання конфліктів, яка сприятиме гуманізації умов утримання ув'язнених, їхній реабілітації та соціальній інтеграції після звільнення.

Ключові слова: пенітенціарна система Великобританії, досвід Великобританії, пенітенціарні заклади, медіація, установа у виконання покарань, кримінально-виконавче право.

The article is aimed at highlighting the legal and organisational aspects of mediation in the UK and exploring the potential opportunities for introducing mediation practices into the national penal system.

Based on the study of the British experience, the article establishes that mediation can be a successful tool for rehabilitation of offenders and allows not only to resolve internal conflicts, but also facilitates dialogue between victims of crime and offenders. The author substantiates the special importance of mediation in the penal system, given the wide range of subjects of the process: it allows dealing with conflicts between prisoners, between convicts and staff, as well as between offenders and victims. It can be a tool for the social rehabilitation of prisoners, reducing the level of aggression and promoting peaceful conflict resolution.

It is established that the penal systems of Great Britain and Ukraine are characterised by different approaches which are reflected in their structure, principles and practices. It is emphasised that the adaptation of certain principles and norms of the British penal policy can significantly modernise the Ukrainian system, especially in the context of ensuring the rights of prisoners and improving the effectiveness of rehabilitation.

In order to effectively introduce mediation into the penitentiary system of Ukraine, the authors substantiate the need to develop a step-by-step algorithm which will take into account both organisational and legal aspects: analysis of the legal framework; development of nominal legal acts; attraction of international experience; creation of the infrastructure of mediation centres; training of mediators, informing prisoners and staff; monitoring and adjustment of the programme.

It is concluded that the introduction of mediation in penitentiary institutions of Ukraine requires a well-coordinated plan, clear regulations, creation of appropriate infrastructure, and constant monitoring of the results, which in turn will create an effective conflict resolution system that will contribute to the humanisation of prison conditions, their rehabilitation and social integration after release.

Key words: UK penitentiary system, UK experience, penitentiary institutions, mediation, penitentiary institution, criminal executive law.

Постановка проблеми. Реформування пенітенціарної системи України є однією з ключових складових удосконалення системи правосуддя та дотримання прав людини. Сучасний підхід до виконання покарань передбачає не лише забезпечення охорони та ізоляції правопорушників, але і їхню реабілітацію, соціалізацію та підготовку до повернення в суспільство. У цьому контексті медіація є важливим інструментом, здатним сприяти зниженню рівня рецидивів та конфліктів у пенітенціарних закладах, а також встановленню діалогу між потерпілими та правопорушниками. Досвід Великобританії демонструє, що впровадження медіаційних практик у пенітенціарну систему дає змогу не тільки розв'язувати внутрішні конфлікти серед ув'язнених, але й сприяє відновленню соціальної

справедливості через залучення сторін конфлікту до процесу примирення. Такий підхід підвищує рівень довіри до системи правосуддя, сприяє гуманізації системи виконання покарань та забезпечує більш ефективне використання ресурсів держави. Важливим науковим завданням у цьому контексті є адаптація та впровадження успішних практик медіації в українське пенітенціарне право з урахуванням національних особливостей та чинних правових норм. Практичне значення проблеми полягає в тому, що медіація може стати дієвим механізмом зниження напруги в установах виконання покарань, покращити умови утримання ув'язнених та сприяти їхній соціальній реінтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні ролі медіації в реформуванні пенітенціарної системи

України ключовими є праці, що розглядають медіацію як важливий інструмент у контексті адміністративного судочинства. Так, О. Мельничук [1] акцентує на європейському досвіді медіації та його застосуванні в Україні, що є важливим аспектом при реформуванні пенітенціарної системи.

Досвід інших країн також стає важливим джерелом для реформування пенітенціарної системи. М. Яцишин та Ю. Крисюк [2] порівнюють пенітенціарні системи України та Фінляндії, наголошуючи на ефективних підходах до реформ в останній. Важливим є також аналіз нормативної бази Великобританії, здійснений В. Шулікою [3]. Не можна оминати увагою й інший його внесок в історіографію британської пенітенціарної системи [4]. Ю. Крисюк [5] досліджує прогресивну систему ув'язнення Англії, що додає додаткові аргументи на користь реформування системи ув'язнення в Україні.

Інститут пробації, який є невід'ємною частиною реформування пенітенціарної системи, також перебуває у фокусі наукової уваги вчених. А. Градецький та Н. Градецька [6] аналізують зарубіжний досвід становлення пробації, що є корисним для адаптації в українських умовах. А. Гусак [7] додає до цього аналіз пробації як засобу протидії злочинності.

Медіація як один з основних інструментів у реформуванні пенітенціарної системи також розглядається в роботах О. Козакевича [8], який підкреслює її роль у забезпеченні доступу до правосуддя. Н. Турман [9] досліджує інститут медіації в контексті кримінального процесу в Польщі та Україні, акцентуючи на міжнародному досвіді.

Г. Кришталь та І. Брюховецька [10] роблять акцент на медіації як альтернативному засобі правового захисту прав людини, що може бути корисним інструментом для реформи пенітенціарної системи. М. Пузирьов та Л. Церкуник здійснили аналіз кримінологічної характеристики пенітенціарної злочинності в іноземних країнах, що також має вагомий значення для розуміння реальних потреб у реформуванні системи [11, с. 230–235].

М. Рітіульч та І. Наконечна [12] розширюють аналіз медіації, надаючи огляд досвіду різних країн. А. Ковальов [13] акцентує на імплементації міжнародно-правових зобов'язань щодо прав і свобод засуджених, що є критично важливим для будь-яких реформ.

Проте, незважаючи на значну кількість наявних досліджень, подальшого вивчення потребують кілька важливих аспектів. Йдеться про визначення проблем, пов'язаних із реабілітацією й соціалізацією правопорушників; виявлення впливу кримінально-виконавчого права Великобританії на формування пенітенціарної системи, зокрема дотримання прав ув'язнених; дослідження правових та організаційних аспектів упровадження медіації в установах виконання покарань в Україні з урахуванням британського досвіду. Це може стати значним кроком у покращенні соціальної реабілітації та зменшенні рівня рецидиву серед правопорушників.

Метою статті є аналіз правових та організаційних аспектів упровадження медіації в пенітенціарній системі Великобританії та дослідження потенційних можливостей впровадження медіаційних практик у вітчизняну систему виконання покарань для підвищення її ефективності та гуманізації.

Виклад основного матеріалу. Пенітенціарна система України функціонує на основі законодавчої та нормативно-правової бази, яка регулює питання виконання кримінальних покарань та забезпечення прав ув'язнених. Основу цієї бази складають Конституція України, Кримінальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України, Закон України «Про попереднє ув'язнення», а також низка міжнародних договорів, які визначають стандарти поведінки з ув'язненими, зокрема Мінімальні стандарти правила ООН щодо поведінки з в'язнями та Європейські пенітенціарні правила.

Конституція України закріплює основоположні права та свободи людини, які повинні бути гарантовані навіть у разі виконання покарань. Кримінально-виконавчий кодекс регламентує порядок та умови виконання кримінальних покарань, забезпечуючи реалізацію права на гідне поводження з ув'язненими, а також визначає принципи виконання покарань, серед яких є законність, справедливність, гуманність, рівність перед законом [14]. Закон України «Про попереднє ув'язнення» регулює умови утримання осіб під вартою до судового вироку, включаючи права підозрюваних на захист і належне поводження [15]. Умови тримання під вартою залишаються складними, а доступ до адвоката та належного захисту часто обмежений. Це призводить до порушень прав підозрюваних, включаючи неналежні умови утримання та затягування справ.

Крім того, Україна взяла на себе зобов'язання щодо імплементації міжнародних стандартів у сфері виконання покарань та захисту прав ув'язнених. Зокрема, держава є учасником Європейської конвенції з прав людини, яка встановлює норми щодо умов утримання ув'язнених і запобігання жорсткому поводженню з ними [16]. Мінімальні стандарти правила ООН встановлюють міжнародні стандарти гуманного поводження з ув'язненими, яких повинна дотримуватися Україна. На практиці стандарти порушуються через брак ресурсів, перевантаженість закладів і низьку якість медичних та соціальних послуг, наданих ув'язненим. Норми про недопущення жорсткого поводження виконуються не завжди.

Європейські пенітенціарні правила визначають права ув'язнених та умови їхнього утримання відповідно до європейських стандартів, включаючи доступ до освіти та реабілітації. Втілення цих правил ускладнене через відсутність необхідних інвестицій у пенітенціарну систему та низьку ефективність нагляду за виконанням законодавчих норм. Реабілітаційні програми часто не відповідають стандартам [17].

Попри наявність нормативно-правової бази, що формально відповідає міжнародним стандартам, на практиці виникає низка проблем, пов'язаних з її недосконалим виконанням, що ускладнює процес реабілітації та соціалізації правопорушників. Однак першочерговим завданням залишається подальша гармонізація кримінально-виконавчого законодавства України з вимогами міжнародного права, а також створення ефективних механізмів контролю за дотриманням прав ув'язнених у процесі виконання покарань [18; 19].

Незважаючи на існування законодавчої бази, яка враховує як національні, так і міжнародні норми, пенітенціарна система України стикається з серйозними проблемами на практиці. Однією з ключових проблем є значна перевантаженість установ виконання покарань. Більшість із них працюють на межі своїх можливостей, що призводить до погіршення умов утримання ув'язнених, недостатнього забезпечення їхніх прав та порушення санітарно-гігієнічних норм. У таких умовах неможливо забезпечити належний рівень гуманного ставлення до осіб, які відбувають покарання, що часто стає причиною порушень їхніх базових прав, включаючи право на медичну допомогу та гідне поводження.

Крім цього, значною проблемою залишається низька ефективність реабілітаційних програм. Хоча законодавство передбачає програми соціальної та професійної реабілітації, на практиці їхня реалізація є недостатньою. Більшість програм не адаптовані до сучасних потреб ув'язнених і не враховують індивідуальні особливості засуджених. Це ускладнює їхню соціалізацію після звільнення, що збільшує ризик рецидиву злочинної поведінки. Також важливе значення має проблема обмеженого фінансування, що перешкоджає модернізації інфраструктури та покращенню умов утримання. Більшість пенітенціар-

них установ потребують капітального ремонту, а персонал – навчання для належного виконання своїх обов'язків. Умови утримання часто не відповідають мінімальним стандартам, що зумовлює погіршення морального стану ув'язнених та знижує ефективність реабілітації [13].

З огляду на це, реформа пенітенціарної системи є критично важливою для забезпечення прав ув'язнених і підвищення ефективності їхньої соціалізації. Реформування повинно охоплювати модернізацію інфраструктури, підвищення рівня фінансування, перегляд програм реабілітації та впровадження сучасних підходів до роботи із засудженими, що сприятиме створенню умов для їхнього повноцінного повернення до суспільства.

Кримінально-виконавче право Великобританії є одним із найкращих зразків пенітенціарного права у світі. Джерела кримінально-виконавчого права Великобританії є ключовим елементом у формуванні та функціонуванні її пенітенціарної системи. Ці джерела містять законодавчі акти, судові рішення, міжнародні угоди, а також нормативні документи, що регламентують умови утримання ув'язнених, їхні права та обов'язки, процедури реабілітації та соціалізації. Основним законодавчим документом, що регулює виконання кримінальних покарань, є Закон про тюремні установи та кримінально-виконавчу діяльність. Цей акт встановлює основні принципи функціонування пенітенціарних закладів, визначає права ув'язнених і регулює процеси виконання покарань, включно з умовами утримання і реабілітаційними заходами [5].

Значну роль у формуванні кримінально-виконавчого права Великобританії відіграють судові прецеденти. Судові рішення, ухвалені на основі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, мають вирішальний вплив на дотримання прав ув'язнених та коригування законодавчих норм, які стосуються пенітенціарної системи. Міжнародні стандарти, зокрема правила ООН щодо поводження з ув'язненими та Європейські пенітенціарні правила, також відіграють значну роль у розвитку британської пенітенціарної системи.

Історіографія розвитку пенітенціарної системи Великобританії демонструє постійну еволюцію підходів до виконання покарань. Від початкових каральних практик XVIII століття, коли тюремні заклади використовувалися як інструмент суворого покарання та ізоляції, система поступово перейшла до більш гуманних форм поводження з ув'язненими. XIX століття ознаменувалося реформами Джона Говарда, які акцентували на необхідності поліпшення умов утримання ув'язнених та реабілітаційних програм. Важливим етапом стала поява альтернативних форм покарання, таких як пробація, яка зменшувала тиск на тюремні установи й надавала правопорушникам можливість реабілітації без ізоляції від суспільства [4].

У XX столітті пенітенціарна система Великобританії зазнала подальшої модернізації під впливом міжнародних стандартів та посиленої уваги до прав людини. Основна увага зосереджувалася на розвитку індивідуальних програм реабілітації, що враховували потреби кожного ув'язненого, а також на зменшенні рецидивізму. Сучасний етап розвитку пенітенціарної системи Великобританії характеризується посиленням наглядом за умовами утримання ув'язнених, залученням незалежних спостерігачів та активним застосуванням альтернативних до тюремного ув'язнення заходів.

Законодавча база Великобританії регулює різні аспекти пенітенціарної діяльності – від забезпечення прав ув'язнених до надання їм належних умов утримання, доступу до медичних та юридичних послуг, а також реабілітації та соціалізації. Основні положення закріплюють:

правовий статус ув'язнених – усі ув'язнені зберігають базові права, включно з правом на гідне ставлення, медичну допомогу, освіту, доступ до адвоката та зв'язок із

зовнішнім світом, за винятком тих, що обмежені у зв'язку з відбуттям покарання. Особливістю британської системи є впровадження індивідуальних програм реабілітації для кожного ув'язненого, що дає змогу ефективніше запобігати рецидивам та повертати їх до суспільства як законослухняних громадян;

умови утримання – умови в британських в'язницях контролюються державними й незалежними органами, забезпечується мінімальний рівень комфорту, безпеки та гігієни, доступ до медичних послуг, право на прогулянки й доступ до освітніх програм;

програми реабілітації – у британських в'язницях діють індивідуальні програми реабілітації, спрямовані на соціалізацію ув'язнених. Вони передбачають участь у програмах навчання, професійної підготовки, терапевтичних та психологічних сесіях, що допомагає зменшити рецидив;

альтернативні заходи – замість тюремного ув'язнення часто застосовуються альтернативні заходи, такі як пробація, електронний нагляд або домашній арешт, що сприяє зменшенню кількості ув'язнених і полегшенню навантаження на пенітенціарну систему;

незалежний нагляд – британська система передбачає незалежний моніторинг пенітенціарних закладів. Зокрема, здійснюються регулярні перевірки щодо умов утримання ув'язнених, дотримання їхніх прав, що гарантує відповідність міжнародним стандартам;

право на апеляцію та скарги – ув'язнені мають право на апеляцію щодо свого вироку та умов утримання, а також можуть подавати скарги до незалежних органів або суду на порушення їхніх прав;

право на особисте життя – ув'язнені зберігають право на конфіденційність особистої кореспонденції, телефонні дзвінки, а також право на приватне життя, що регламентується окремими положеннями кримінально-виконавчого права [3; 4].

На практиці система кримінально-виконавчого права Великобританії є однією з найгуманніших у світі. Одним із ключових елементів є індивідуалізований підхід до кожного ув'язненого. Це означає, що на етапі ув'язнення здійснюється оцінка особистих потреб, ризиків та планування індивідуальної програми реабілітації. Такі програми можуть охоплювати професійну підготовку, психологічну підтримку, освітні курси, а також заходи, спрямовані на підготовку до виходу на свободу. Британська система також активно використовує альтернативні форми покарання, такі як пробація чи електронний моніторинг, що дозволяє не тільки розвантажити в'язниці, а й сприяти соціалізації осіб, які скоїли злочин.

Система реабілітації спрямована на мінімізацію ризику рецидиву шляхом залучення ув'язнених до продуктивної діяльності та соціальних програм. Важливим елементом є підтримка ув'язнених після їхнього звільнення, що передбачає допомогу в працевлаштуванні, соціальній адаптації та підтримці зв'язку з родиною. Незалежний нагляд забезпечує контроль за умовами утримання та дотриманням прав ув'язнених, що робить систему відкритою до критики та постійного вдосконалення.

Зокрема, незважаючи на юридичні гарантії та ретельний нагляд, британські пенітенціарні установи все ж таки стикаються з проблемами, такими як перенаселеність деяких в'язниць та недостатнє фінансування реабілітаційних програм. Проте їхня унікальність полягає в постійних зусиллях щодо впровадження інновацій, таких як електронний моніторинг та дистанційне навчання ув'язнених, що дозволяє покращити ефективність роботи системи загалом.

Системи виконання покарань Великобританії та України характеризуються різними підходами, які відображаються в їхній структурі, принципах та практиках. Вбачається, що адаптація певних принципів і норм

британської кримінально-виконавчої політики може суттєво модернізувати українську систему, особливо в контексті забезпечення прав ув'язнених та підвищення ефективності реабілітації (табл. 1).

Адаптація наведених принципів до української системи виконання покарань може призвести до істотних змін у функціонуванні пенітенціарних установ та покращення умов утримання ув'язнених. Наприклад, впровадження індивідуальних програм реабілітації з урахуванням особистих потреб кожного засудженого може суттєво знизити рівень рецидивів. У сучасних українських умовах, де реабілітаційні програми часто є формальними, така новація допоможе краще адаптувати засуджених до життя після звільнення.

Іншим важливим аспектом є впровадження альтернативних форм покарань, таких як пробація або електронний моніторинг. Це дозволить зменшити перенавантаження в'язниць, що зараз є однією з найбільших проблем в Україні. Наприклад, використання електронних браслетів для домашнього арешту дозволить тримати осіб під контролем, не створюючи при цьому додаткового тиску на систему утримання.

Гуманізація умов утримання, особливо покращення медичних послуг, також матиме позитивний вплив. Багато українських пенітенціарних установ стикаються з проблемою забезпечення гідної медичної допомоги ув'язненим через обмеженість ресурсів. У сучасних умовах, коли медичне обслуговування часто є недостатнім, нові програми допоможуть зменшити кількість смертей серед ув'язнених через неналежне лікування.

Незалежний моніторинг, який є звичайною практикою у Великобританії, допоможе в Україні запобігати систематичним порушенням прав ув'язнених. Регулярні перевірки незалежними комісіями зможуть забезпечити прозорість у функціонуванні системи виконання покарань і сприяти виявленню та усуненню порушень.

Програми підтримки після звільнення можуть забезпечити успішну соціальну інтеграцію звільнених осіб, що особливо актуально в умовах економічної нестабільності. Допомога в працевлаштуванні та соціальній адаптації дозволить зменшити ризик повернення до кримінальної діяльності та підвищити шанси на стабільне життя після звільнення.

Медіація є одним із найефективніших інструментів розв'язання конфліктів, який набув поширення в різних сферах суспільного життя, зокрема в системі виконання покарань. Це процес, що передбачає участь нейтрального посередника – медіатора, який допомагає сторонам конфлікту досягти порозуміння через переговори. На відміну від судових розглядів, медіація спрямована на добровільне врегулювання спорів, що дозволяє досягти взаємної згоди без примусу. У кримінально-виконавчій системі медіація має особливе значення, оскільки дозволяє працювати з конфліктами між ув'язненими, між засудженими та персоналом, а також між правопорушниками та постраждалими [8]. Вона може бути інструментом для соціальної реабілітації засуджених, зниження рівня агресії та сприяння мирному розв'язанню конфліктів.

Досвід Великобританії показує, що впровадження медіаційних програм у пенітенціарних закладах сприяє зниженню рівня насильства та напруженості серед ув'язнених, а також дозволяє реінтегрувати засуджених у суспільство після звільнення [5]. Такий підхід формує культуру відповідальності, допомагаючи засудженим усвідомити наслідки своїх дій і знайти шляхи для виправлення завданих збитків. В українському контексті впровадження медіації в установах виконання покарань може стати важливим кроком на шляху до гуманізації кримінально-виконавчої системи, сприяти зниженню кількості конфліктів, а також допомогти зменшити кількість рецидивів.

Окрім розв'язання внутрішніх конфліктів, медіація також може працювати між правопорушниками та постраждалими. Зокрема, якщо засуджений скоїв злочин майнового характеру, медіація може бути використана для обговорення способів відшкодування шкоди, забезпечить встановлення діалогу між сторонами, сприятиме усвідомленню наслідків від нанесеної шкоди.

Створення спеціалізованих медіаційних центрів у пенітенціарних закладах допоможе забезпечити необхідну інфраструктуру для проведення таких сесій. При цьому, медіаторами можуть бути як працівники установи, так і зовнішні експерти, що мають відповідну підготовку. Добровільна участь у медіації забезпечить те, що засуджені братимуть активну участь у розв'язанні конфліктів, оскільки вони не відчуватимуть тиску і зможуть більш відкрито обговорювати свої проблеми.

Таблиця 1

Принципи та норми кримінально-виконавчої політики Великобританії, які можуть бути адаптовані до української системи виконання покарань

Принцип/Норма	Опис принципу/норми у Великобританії	Можливості адаптації до України
Гуманізація системи	Гарантування гідного поведіння з ув'язненими, доступу до медичної допомоги та освіти	Запровадження механізмів покращення умов утримання та медичного обслуговування
Індивідуалізація покарань	Розробка програм реабілітації на основі особистих потреб і ризиків кожного засудженого	Впровадження індивідуальних програм реабілітації для зменшення рецидивів
Альтернативні покарання	Використання пробації, електронного моніторингу, домашнього арешту	Створення умов для використання альтернативних заходів замість тюремного ув'язнення
Програми реабілітації	Індивідуальні програми освіти, психологічної підтримки, професійної підготовки	Модернізація реабілітаційних програм із залученням психологів і освітніх фахівців
Незалежний моніторинг	Регулярні перевірки пенітенціарних установ незалежними органами	Впровадження незалежних комісій для моніторингу дотримання прав ув'язнених
Підтримка після звільнення	Програми допомоги в працевлаштуванні та соціальній інтеграції після звільнення	Розробка програм підтримки після звільнення для успішної соціалізації

Джерело: розроблено авторами.

Впровадження медіації в українську пенітенціарну систему має значний потенціал для покращення соціальної реабілітації засуджених. Насамперед це сприятиме зниженню рівня агресії серед ув'язнених, що зменшить кількість внутрішніх конфліктів і підвищить безпеку в закладах. Створення простору для діалогу між сторонами конфлікту допоможе уникнути ескалації конфліктів і сприятиме мирному розв'язанню спорів.

Ще однією важливою перевагою є зниження повторних злочинів (рецидивізму). Завдяки участі в медіаційних програмах засуджені зможуть усвідомити наслідки своїх злочинів, що допоможе їм краще інтегруватися в суспільство після звільнення. Наприклад, у Великобританії медіація довела свою ефективність у реабілітації молодих правопорушників, що дозволило значно знизити рівень повторних злочинів серед цієї категорії ув'язнених.

Крім того, медіація сприятиме гуманізації системи виконання покарань. Ув'язнені зможуть брати участь у процесі відновлення справедливості, що дозволить їм відчувати власну відповідальність і водночас отримати підтримку в розв'язанні своїх проблем. Це підвищить рівень довіри до системи правосуддя та забезпечить більш ефективне виконання покарань.

Вбачаємо, що для ефективного впровадження медіації необхідно розробити покроковий алгоритм, який врахуєватиме як організаційні, так і правові аспекти:

аналіз правової бази – аналіз правової бази є критично важливим для виявлення прогалин у чинному законодавстві. Це дозволяє підготувати підґрунтя для легалізації медіаційних процедур і створити законодавчі рамки, що захищатимуть права всіх учасників процесу. Правильна нормативно-правова база сприятиме тому, що медіація стане повноцінною частиною кримінально-виконавчої системи, а не лише тимчасовим або експериментальним заходом.

розробка нормативно-правових актів – надає формальний характер процесу медіації. Ці документи повинні регламентувати не лише процедури медіації, але й визначати вимоги до медіаторів, механізми контролю, а також права й обов'язки ув'язнених та персоналу [9]. Без чітких правил медіація може бути неправильно впроваджена або не сприйматися серйозно учасниками.

залучення міжнародного досвіду – залучення міжнародного досвіду дозволить врахувати найкращі практики країн, де медіація вже довела свою ефективність [7]. Наприклад, використання британської моделі, де медіація є частиною реабілітаційної системи, допоможе впровадити ефективні підходи та уникнути помилок, пов'язаних із першими етапами запуску програми.

створення інфраструктури медіаційних центрів – створення інфраструктури медіаційних центрів. Це передбачає організацію спеціальних приміщень для проведення медіаційних сесій у пенітенціарних закладах. Така інфраструктура забезпечить конфіденційність і належні умови для діалогу, що є ключовим аспектом успішної медіації. Крім того, центри мають бути обладнані всім необхідним для роботи медіаторів, щоб процес був максимально ефективним;

навчання медіаторів – є один із найважливіших етапів. Цей процес повинен бути систематичним і фаховим, оскільки медіатори працюватимуть у складних умовах, де емоційна та психологічна напруженість є дуже високою [1]. Навчання медіаторів з акцентом на роботі в пенітенціарній системі дозволить їм ефективніше комунікувати з ув'язненими й допомагати в розв'язанні конфліктів;

інформування ув'язнених і персоналу – для успіху програми також важливо провести інформування ув'язнених і персоналу. Ув'язнені повинні розуміти, як працює медіація і в чому полягають її переваги. Персонал, зі свого боку, повинен бути поінформований про позитивні зміни, які медіація може додати в атмосферу закладу, і як вона допоможе знизити напругу та конфлікти.

Коли всі підготовчі заходи будуть завершені, можна починати впровадження медіаційних програм. Це означає запуск процесу на практиці, коли ув'язнені отримують можливість добровільно брати участь у медіаційних сесіях для розв'язання своїх конфліктів. Цей етап є вирішальним для оцінки реальної ефективності медіації в пенітенціарній системі.

Останнім кроком є моніторинг і коригування програми. Після запуску медіації необхідно регулярно аналізувати її результати. Моніторинг охоплює збір даних про кількість проведених сесій, кількість розв'язаних конфліктів, вплив на загальну атмосферу в закладах та рівень рецидивізму. Якщо будуть виявлені недоліки або проблеми, програма може бути скоригована для підвищення її ефективності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Пенітенціарна система України формально відповідає міжнародним стандартам, проте на практиці наявні значні порушення, пов'язані з недоліками у виконанні правових норм. Програми соціальної та професійної реабілітації, які повинні допомагати засудженим адаптуватися до життя після звільнення, є застарілими й не відповідають сучасним потребам ув'язнених. Відсутність належного контролю за умовами утримання ув'язнених та неефективність програм реабілітації збільшують ризик рецидиву.

Досвід Великобританії демонструє успішне використання індивідуальних реабілітаційних програм та альтернативних форм покарань, таких як пробация й електронний моніторинг. Цей досвід може бути адаптований до українських реалій для підвищення ефективності виконання покарань та гуманізації умов утримання.

Впровадження медіації – один із дієвих механізмів зниження конфліктів у пенітенціарних закладах, що сприятиме не тільки покращенню умов утримання, а й забезпечить більш ефективну соціальну інтеграцію ув'язнених після звільнення.

Основні рекомендації стосуються створення чіткої нормативно-правової бази для впровадження реформ, підвищення рівня фінансування пенітенціарних закладів, модернізації реабілітаційних програм і розширення системи альтернативних покарань.

Перспективи подальших досліджень полягають у глибокому вивченні впливу медіації на зниження рецидивізму, розробці механізмів індивідуалізації покарань та оцінці ефективності реформ у сфері прав людини в установах виконання покарань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельничук О. Медіація в адміністративному судочинстві: європейський досвід для України. *Вісник УжНУ. Серія: Право.* 2022. № 2. С. 77–81. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/39435> (дата звернення: 21.10.2024).
2. Яцишин М., Кришок Ю. Перспективи реформування пенітенціарної системи України: досвід Фінляндії. *Вісник Пенітенціарної асоціації України.* 2018. № 3(5). С. 102–110. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/15985> (дата звернення: 21.10.2024).
3. Шуліка В. Нормативна база пенітенціарної системи Великобританії. *Вісник Пенітенціарної асоціації України.* 2021. № 4. С. 100–107. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2021.4.08>
4. Шуліка В. Історіографія пенітенціарії Великобританії в українській правовій думці. *Вісник Пенітенціарної асоціації України.* 2021. № 3. С. 129–136. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2021.3.10>
5. Кришок Ю. Особливості становлення прогресивної системи ув'язнення Англії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 81. Ч. 2. С. 296–302. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/48-1.pdf> (дата звернення: 21.10.2024).

6. Градецький А., Градецька Н. Досвід становлення інституту пробації в зарубіжних країнах. *Науковий вісник Київського інституту Національної гвардії України*. 2023. № 2. С. 94–102. DOI: <https://doi.org/10.59226/2786-6920.2.2023.94-102> (дата звернення: 21.10.2024).
7. Гусак А. Зарубіжний досвід пробації та протидії злочинності засобами пробації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 2 (49). С. 93–99. DOI: <https://doi.org/10.32782/пуув.v2.2023.18>
8. Козакевич О. Роль медіації у забезпеченні доступу до правосуддя. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 4. С. 87–97. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2020.4.08>
9. Турман Н. Інститут медіації в кримінальному процесі Польщі та України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 286–289. URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/5/5_2019.pdf#page=286 (дата звернення: 21.10.2024).
10. Кришталь Г., Брюховецька І. Альтернативний засіб правового захисту прав людини: медіація. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2023. № 2(65). С. 25–29. DOI: <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.2.3>
11. Пузирьов М., Церкуник Л. Кримінологічна характеристика пенітенціарної злочинності в місцях несвободи зарубіжних країн. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1. С. 230–235. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2024-1-230-235>.
12. Pitiulych M., Nakonechna I. Mediation Institution: Experiences from Countries Across the World. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2019. № 5(1). Pp. 168–173.
13. Ковальов А. Імплементация міжнародно-правових зобов'язань з прав та свобод засуджених в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ. 2023. 233 с. URL: <https://dspace.nau.edu.ua/handle/NAU/62756> (дата звернення: 21.10.2024).
14. Кримінально-виконавчий кодекс України (Редакція від 19.05.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
15. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30.06.1993 № 3352-XII (в редакції від 27.07.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text> (дата звернення: 21.10.2024).
16. Європейська конвенція з прав людини (в редакції від 01.08.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text (дата звернення: 21.10.2024).
17. Рекомендація Rec (2006) 2 Комітету Міністрів Ради Європи про Європейські правила для в'язниць від 11 січня 2006 року (в редакції від 01.02.2023). URL: <https://rm.coe.int/rec-2006-2-on-european-prison-rules-ukrainian/16808b60d6> (дата звернення: 21.10.2024).
18. Fedorchuk M. Mediation in criminal cases: Comparative legal analysis. *Legal Bulletin*. 2021. № 1. Pp. 63–68. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/329> (date of access: 20.10.2024).
19. Денисов С., Заїка Д. Міжнародно-правові стандарти щодо виправлення та ресоціалізації засуджених. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 1(15). С. 49–66. DOI: 10.34015/2523-4552.2021.1.04
20. Minenko S. Mediation as a method of conflict resolution in the field of criminal justice. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2022. № 4. С. 116–120. URL: <https://visnykpaui.com/index.php/journal/article/view/609> (дата звернення: 20.10.2024).

НЕЗАКОННЕ ПЕРЕТИНАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ТА КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

ILLEGAL CROSSING OF THE STATE BORDER OF UKRAINE: CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS

Кулик К.Д., к.ю.н., доцент,
асистент кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Захист суверенітету та територіальної цілісності завжди є найважливішим напрямом діяльності будь-якої державної політики. Для України це питання особливо гостро постало у 2014 році, коли країна-агресор окупувала Автономну Республіку Крим та частину Луганської та Донецької областей. Зазначені події звернули увагу на недосконалість українського законодавства в сфері захисту державного кордону та міграційної політики. Станом на 2014 рік в Україні існувала лише адміністративна відповідальність за незаконне перетинання або спробу незаконного перетинання державного кордону України, яка полягала у накладенні штрафу на правопорушника або застосуванні адміністративного арешту на строк до п'ятнадцяти діб. Зазначений вид і розмір покарання не відповідали співрозмірності суспільної небезпеки діяння. У зв'язку з цим було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо відповідальності за незаконне перетинання державного кордону України» № 2599-VII, яким було криміналізовано незаконне перетинання державного кордону України (ст. 332-2 Кримінального кодексу України). В статті розглянуто думки вчених щодо елементів складу досліджуваного кримінального правопорушення. Також було проведено аналіз кількісних та якісних показників кримінологічної характеристики незаконного перетинання державного кордону України. На основі узагальнення судової практики було визначено структуру, мету та обставини, які найчастіше реєструються за ст. 332-2 Кримінального кодексу України. Також було сформовано типовий кримінологічний «портрет» особи злочинця, який незаконно перетинає державний кордон України. Кримінологічний «портрет» особи злочинця, який незаконно перетинає державний кордон України представлений наступним чином: чоловіки (85%), іноземці (90%), попередньо не судимі (90%), одружені (40%), працюють офіційно чи неофіційно (30%), у 20% на утриманні є неповнолітні, у 5% на утриманні хворі батьки похилого віку, а у 5% не було осіб на утриманні, 70% обвинувальних вироків не містили про це інформацію.

Ключові слова: державний кордон, незаконне перетинання державного кордону, національна безпека, міграційне законодавство.

The protection of sovereignty and territorial integrity is always the most important area of any state policy. For Ukraine, this issue became particularly acute in 2014, when the aggressor country occupied the Autonomous Republic of Crimea and parts of Luhansk and Donetsk regions. These events drew attention to the imperfection of Ukrainian legislation in the field of state border protection and migration policy. As of 2014, Ukraine only had administrative liability for illegal crossing or attempted illegal crossing of the state border of Ukraine, which consisted of imposing a fine on the offender or administrative arrest for up to fifteen days. This type and amount of punishment did not correspond to the proportionality of the social danger of the act. In this regard, the Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Code and the Code of Criminal Procedure of Ukraine regarding Liability for Illegal Crossing of the State Border of Ukraine" No. 2599-VII was adopted, which criminalized illegal crossing of the State border of Ukraine (Article 332-2 of the Criminal Code of Ukraine). The article examines the opinions of scholars on the elements of the criminal offense under study. The author also analyzes the quantitative and qualitative indicators of the criminological characteristics of illegal crossing of the State border of Ukraine. Based on the generalization of judicial practice, the author identifies the structure, purpose and circumstances that are most often registered under Article 332-2 of the Criminal Code of Ukraine. A typical criminological "portrait" of a criminal who illegally crosses the state border of Ukraine was also formed. The criminological "portrait" of an offender who illegally crosses the state border of Ukraine is as follows: men (85%), foreigners (90%), no previous convictions (90%), married (40%), employed officially or unofficially (30%), 70% do not know whether they have minors or elderly dependents, 20% have minors, 5% have sick elderly parents, and 5% have no dependents.

Key words: state border, illegal crossing of the state border, national security, migration legislation.

Постановка проблеми. Захист суверенітету та територіальної цілісності завжди є найважливішим напрямом діяльності будь-якої державної політики. Для України це питання особливо гостро постало у 2014 році, коли країна-агресор окупувала Автономну Республіку Крим та частину Луганської та Донецької областей. Зазначені події звернули увагу на недосконалість українського законодавства в сфері захисту державного кордону та міграційної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питання незаконного перетинання державного кордону були присвячені роботи багатьох вчених, таких як: Р. Гаврік, А.М. Притула, Ю.Б. Курилюк, О.С. Сотула, О.К. Василяка та інших. Доцільно приділити більшу увагу розвитку законодавства щодо захисту державного кордону під час воєнного стану та практики його застосування.

Метою статті є проведення кримінально-правового та кримінологічного дослідження складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 332-2 Кримінального кодексу України.

Виклад основного матеріалу. На основі проаналізованого законодавства України, що визначає юридичну відповідальність за незаконне перетинання державного кордону, Р. Гаврік виділив 5 періодів його розвитку. Перший період: до 2001 року в Україні існувала виключно кримінальна

відповідальність за незаконне перетинання державного кордону відповідно до радянського кримінального законодавства. Другий період включає 2001–2004 роки, коли відбулося пом'якшення кримінальної відповідальності за незаконний перетинання державного кордону України. Третій період, з 2004 по 2014 роки характеризується декриміналізацією незаконного перетинання державного кордону України, встановлюється лише адміністративна відповідальність, а кримінальна відповідальність настає тільки за незаконне переправлення осіб через державний кордон. У 2014–2018 роках відбувається російська анексія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, а також окупація частини Донецької та Луганської областей, що зумовило виникнення нових складів кримінальних та адміністративних правопорушень, пов'язаних із порушенням порядку перетину фактичної межі, яка складалася між контрольованою територією України та тимчасово окупованими територіями. Останній період охоплює криміналізацію незаконного перетинання державного кордону України 18 жовтня 2018 року, коли Кримінальний кодекс України було доповнено ст. 332-2 [1]. Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо відповідальності за незаконне перетинання державного кордону України» № 2599-VII, було доповнено статтю 332-2, якою

криміналізовано незаконне перетинання державного кордону України. Нормою встановлювалася кримінальна відповідальність за перетинання державного кордону України з метою заподіяння шкоди інтересам держави або особою, якій заборонено в'їзд на територію України, або представниками підрозділів збройних сил чи інших силових відомств держави-агресора у будь-який спосіб поза пунктами пропуску через державний кордон України або в пунктах пропуску через державний кордон України без відповідних документів, або за документами, що містять недостовірні відомості. Таким чином, відбулося посилення відповідальності, яким наразі передбачається позбавлення волі на строк до трьох років, а за вчинення тих самих дій повторно або групою осіб, – до п'яти років позбавлення волі. За умови, якщо дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, поєднані з насильством або із застосуванням зброї, покарання підвищується до восьми років позбавлення волі.

Важливим елементом кримінально-правової характеристики є аналіз складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 332-2 Кримінального кодексу України. На думку А.М. Притули, родовим об'єктом досліджуваного кримінального правопорушення є суспільні відносини, що забезпечують обороноздатність України, її незалежність, територіальну цілісність та недоторканість. Безпосередній же об'єкт вчений вбачає встановленим законодавством порядок перетину державного кордону України [2, с. 152]. Іншу точку зору щодо цього питання має Ю.Б. Курилюк, який, посилаючись на дослідження О.А. Чувакова та М.А. Рубашенка, заперечує віднесення до охоронюваних ст. 332-2 КК України суспільні відносин тих, які забезпечують незалежність держави, оскільки їх кримінально-правова охорона забезпечується іншим розділом Кримінального кодексу України. Вчений Ю.Б. Курилюк пропонує вважати родовим об'єктом кримінального правопорушення однорідні суспільні відносини, які охоплюють певну галузь суспільного життя – прикордонну безпеку України, порушення яких заподіює суспільно небезпечну шкоду складовим цієї галузі – обороні держави, захисту її кордону, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості. Безпосередній же об'єкт складають суспільні відносини, які забезпечують нормативно встановлений і врегульований порядок перетинання державного кордону України [3, с. 316].

Не виникає дискусії щодо визначення об'єктивної сторони складу незаконного перетинання державного кордону України, що полягає у вчиненні суспільно-небезпечного діяння, а саме, незаконного перетинання державного кордону України. Позиція А.М. Притули полягає в тому, що мова йде про активні дії із фізичного переміщення через державний кордон і навряд чи можна його було перетнути шляхом бездіяльності [2, с. 152]. Таким чином, у диспозиції ст. 332-2 КК України надається лише опис діяння, а отже, склад кримінального правопорушення, визнається формальним, і вважається закінченим із моменту вчинення зазначених дій.

Під суспільно небезпечною дією незаконного перетинання державного кордону України слід розуміти активну поведінку особи, яка спрямована на цілеспрямоване порушення нею приписів відповідних нормативно-правових актів щодо встановленого порядку перетинання державного кордону України та може проявитися у декількох формах: 1) будь-яким способом (пішки, на автотранспорті, вплап тощо) поза пунктами пропуску через державний кордон України; 2) будь-яким способом (як приховано чи прориваючись, так і ні) у пунктах пропуску через державний кордон України без відповідних документів; 3) будь-яким способом (як приховано чи прориваючись, так і ні) у пунктах пропуску через державний кордон України за документами, що містять недостовірні відомості [3, с. 316].

Місцем вчинення досліджуваного кримінального правопорушення є державний кордон України. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про державний кордон України» державним кордоном України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору. Особливістю ст. 332-2 КК України є те, що для кваліфікації кримінального правопорушення має значення сам факт перетинання державного кордону як в пунктах пропуску, так і поза ними. Положенням про пункти пропуску через державний кордон та пункти контролю, затвердженим постановою Кабінетів Міністрів України від 18 серпня 2010 р. № 751, надано визначення пункту пропуску через державний кордон, що є спеціально виділеною територією на залізничних і автомобільних станціях, у морських і річкових портах, в аеропортах (на аеродромах) з комплексом будівель, споруд і технічних засобів, де здійснюються прикордонний, митний та інші види контролю і пропуск через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна.

Суб'єктом складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 332-2 КК України є: 1) особа, яка має на меті незаконно перетнути державний кордон України з метою заподіяння шкоди інтересам держави; 2) особа, якій заборонено в'їзд на територію України; 3) представник підрозділу збройних сил чи інших силових відомств держави-агресора. Особи, яким заборонено в'їзд на територію України – іноземці й особи без громадянства, відносно яких уповноваженими посадовими особами Державної прикордонної служби України, Державної міграційної служби України та Служби безпеки України прийняте рішення про заборону в'їзду на територію України в порядку, передбаченому законодавством. Що стосується такого суб'єкта як представник підрозділу збройних сил чи інших силових відомств держави-агресора, то, на думку Ю.Б. Курилюка, законодавець, застосовуючи слово «представник», значно розширює суб'єктний склад кримінального правопорушення, чим наголошується на тому, що такою особою може бути не тільки військовослужбовець збройних сил держави-агресора чи іншого силового відомства, а й особа, яка буде виступати від імені цих інституцій за дорученням або іншим повноваженням. При цьому під іншими силовими відомствами слід розуміти органи безпеки, поліції, розвідки та інших державних структур, наділених правом застосування сили [3, с. 317].

Невід'ємним елементом складу кримінального правопорушення є суб'єктивна сторона, ознаки якої недостатні для безпосереднього спостереження і встановлюється на підставі показань, даних особою, а також на підставі аналізу та оцінки об'єктивних ознак злочину [4, с. 934]. Для кримінального правопорушення незаконного перетинання державного кордону України характерною є умисна форма вини, при цьому може бути особливістю – заподіяння шкоди інтересам держави.

Внесення змін до Кримінального кодексу України викликало різні думки серед науковців і практиків. Так, А.М. Притула зазначає, що наявність статті 332-2 Кримінального кодексу України ускладнює застосування статті 204-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення, і може призвести до корупційних ризиків та конфлікту інтересів. Також, на його міркування: «наявність великої кількості оціночних понять робить аналізований склад злочину фактично незастосованим на практиці, що вказує на мертву народжуваність цієї норми кримінального права» [2, с. 155]. Натомість, Ю.Б. Курилюк, досліджуючи це питання, дійшов до висновку, що криміналізація незаконного перетинання державного кордону є важливим аспектом створення умов для належної захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави від реальних та потенційних зовнішніх і внутрішніх загроз у прикордонному просторі

Україні [3, с. 318]. Ми підтримуємо позицію останнього, оскільки на сьогодні безпека держави та захищеність кордонів України є нагальною потребою, яку первинно треба забезпечити.

Наразі у Верховній Раді України зареєстровано Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне перетинання державного кордону України з метою ухилення від призову на військову службу № 10453 від 31.01.2024 р., який було включено до порядку денного № 3939-IX від 03.09.2024. Цим законопроектом запропоновано внести зміни до ст. 332-2 Кримінального кодексу України, а саме: 1) посилити кримінальну відповідальність; 2) доповнити ч. 1 ст. 332-2 словами «або з метою ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період»; 3) передбачити звільнення від кримінальної відповідальності за злочин, у випадку/якщо особа, яка здійснила перетин державного кордону України з метою ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період, повернулася на територію України впродовж шести місяців з моменту перетину кордону та добровільно заявила про факт скоєння злочину працівникам Державної прикордонної служби України.

Таким чином, бачимо, що відбувається посилення контролю за перетином державного кордону України, а також підвищення санкцій за незаконний перетин державного кордону України, що є необхідним елементом безпеки держави, особливо під час дії воєнного стану.

Кримінологічна характеристика досліджуваного кримінального правопорушення традиційно охоплює кількісні, якісні, кількісно-якісні показники його стану, а також відомості про особу злочинця.

Так, згідно з офіційною статистичною інформацією Офісу Генерального прокурора за 2020 рік в Україні було зареєстровано 35 випадків незаконного перетинання державного кордону (ст. 332-2 КК України), у 2021 році – 37 кримінальних правопорушень, у 2022 році – 75 кримінальних правопорушень, у 2023 році – 16 випадків та станом на жовтень місяць 2024 року – 25 кримінальних правопорушень. Як бачимо, відбулося значне підвищення спроб незаконно перетнути державний кордон України у 2022 році, на що суттєво вплинуло й повномасштабне вторгнення російських військ на територію України. Після 2022 року спостерігається зниження кількості зареєстро-

ваних правопорушень, що може бути пов'язано із посиленням контролю за всією лінією державного кордону. До кримінальної відповідальності з моменту криміналізації досліджуваного складу злочину по 2023 рік було притягнуто 68 правопорушників.

Автором було проведено аналіз судової практики 20 обвинувальних вироків з Єдиного державного реєстру судових рішень за ст. 332-2 Кримінального кодексу України. Результати дослідження показали наступне. Структура незаконного перетинання державного кордону за частинами статті, які найчастіше реєструються, представлена, переважно ч. 1 – 70% опрацьованих обвинувальних вироків, ч. 1 та ч. 2 – 20% випадків, ч. 2 – 10% обвинувальних вироків. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення представлена у 55% випадків перетинанням державного кордону поза пунктами пропуску особами, яким заборонено в'їзд в Україну, 20% обвинувальних вироків стосувалися перетинання державного кордону в пунктах пропуску по недостовірним/неповним документам особами, яким заборонено в'їзд на територію України, 10% – перетинанням державного кордону поза пунктами пропуску особами, яким заборонено в'їзд в Україну, повторно, 5% – перебування в Україні після закінчення дозволеного строку без поважних причин, 10% – інформації не надано через скорочену мотивувальну частину вироку. Метою незаконного перетину державного кордону України, зі слів засуджених, у 25% випадків була наявність у іноземців родин в Україні, у 5% обвинувальних вироків – тяжкі особисті обставини, у решти випадків інформація була відсутня.

Кримінологічний «портрет» особи злочинця, який незаконно перетинає державний кордон України представлений наступним чином: чоловіки (85%), іноземці (90%), попередньо не судимі (90%), одружені (40%), працюють офіційно чи неофіційно (30%), у 20% на утриманні є неповнолітні, у 5% на утриманні хворі батьки похилого віку, а у 5% не було осіб на утриманні, 70% обвинувальних вироків не містили про це інформацію.

Висновки. Таким чином, для визначення ефективності впровадження складу кримінального правопорушення незаконного перетинання державного кордону України необхідно провести його подальше ґрунтовне всебічне кримінологічне дослідження й аналіз судової практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаврік Р., Кметь С. Теоретико-правові та прикладні аспекти юридичної відповідальності за незаконне перетинання державного кордону України та порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: юридичні науки*, 2019. Випуск 4. URL: <https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/legal/article/view/304/305>
2. Притула А. М. Незаконне перетинання державного кордону України як нова «мертва» норма кримінального кодексу України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 17. С. 151–157. URL: <https://prc.com.ua/%E2%84%9617-2018/>
3. Курилюк Ю. Б. Незаконне перетинання державного кордону України: деякі аспекти складу злочину. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 315–320. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/158/146>
4. Суб'єктивна сторона злочину. Велика українська юридична енциклопедія. У 20 т. Т. 17. Кримінальне право / В. Я. Тацій (відп. ред.) та ін. 2017. С. 934.

КАРАНІСТЬ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (СТ. 111-1 КК УКРАЇНИ): АНАЛІЗ САНКЦІЙ ЗАКОНОДАВЧОЇ НОВЕЛИ

PUNISHABILITY OF COLLABORATION (ART. 111-1 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE): ANALYSIS OF THE SANCTIONS OF THE LEGISLATIVE NOVELTY

Міськів Т.І., аспірант відділу проблем кримінального права, кримінології та судустрою
Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

У статті досліджено питання визначення караності колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України). Проаналізовано санкції окремих проявів колабораційної діяльності, передбачених ст. 111-1 КК України. За результатами дослідження виявлено певні неузгодженості між визначеним законодавцем видом та розміром покарання та ступенем суспільної небезпечності відповідного прояву злочинної поведінки. Виявлено, що позиція законодавця щодо запровадження в ч. 1 та 2 ст. 111-1 КК України в якості безальтернативного основного покарання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю не сприяє досягненню мети покарання, зокрема, при призначенні особам, які вчинили зазначені злочинні діяння, але при цьому, жодних посад не обіймали і жодною діяльністю не займалися. Надмірну суворість покарання за ч. 6 ст. 111-1 КК України у виді позбавлення волі на строк від 10 до 12 років виявлено при порівнянні з іншими покараннями за вчинення колабораційної діяльності та покараннями за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених іншими розділами Особливої частини КК України. Певні зауваження в контексті правозастосування викликає покарання, передбачене санкцією ч. 8 ст. 111-1 КК України, у виді довічного позбавлення волі в альтернативі лише з позбавленням волі на 15 років. Такий підхід законодавця до конструювання санкції створює ситуацію, за якої суд фактично позбавлений можливості вибору співмірного та адекватного покарання особам, які його вчинили. Також виявлено, що колабораційна діяльність за ч. 7 ст. 111-1 КК України характеризується ознаками конкурентності та суперечливості із державною зрадою, але водночас передбачає значно менше покарання (позбавлення волі на строк від 12 до 15 років позбавлення волі), що викликає сумніви щодо виправданості та доцільності такого пом'якшення з огляду на умови воєнного стану.

Ключові слова: караність, покарання, колабораційна діяльність, національна безпека, воєнний стан, державна зрада, тяжкі наслідки, добровільна участь у незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, санкція, кримінальне законодавство.

The article examines the issue of determining the punishability of collaboration activities (Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine). The author analyzes the sanctions for certain forms of collaboration activities provided for in Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. The study reveals certain inconsistencies between the type and amount of punishment determined by the legislator and the degree of public danger of the relevant manifestation of criminal behavior. It is found that the legislator's position regarding the introduction of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities in Parts 1 and 2 of Article 111-1 of the CC of Ukraine as an alternative basic punishment does not contribute to the achievement of the purpose of punishment, in particular, when imposed on persons who have committed the specified criminal acts, but at the same time, have not held any positions and have not been engaged in any activities. Excessive severity of the punishment under Part 6 of Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine in the form of imprisonment for a term of 10 to 12 years was found when comparing other punishments for committing collaboration and punishments for committing criminal offenses under other sections of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. Certain remarks in the context of law enforcement are caused by the punishment provided for by the sanction of Part 8 of Art. 111-1 of the CC of Ukraine in the form of life imprisonment with an alternative of only 15 years of imprisonment. This approach of the legislator to the construction of the sanction creates a situation in which the court is effectively deprived of the possibility of choosing a proportionate and adequate punishment for the perpetrators.

Key words: punishability, punishment, collaboration, national security, martial law, treason, grave consequences, voluntary participation in illegal armed or paramilitary formations, sanction, criminal law.

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення росії на територію України та введенням воєнного стану гостро постало питання щодо захисту та збереження основ національної безпеки. Реальність, з якою зіштовхнулася Україна, вимагала швидких рішучих заходів задля зміцнення національної безпеки, зокрема, шляхом забезпечення належного правового регулювання кримінальної відповідальності за злочини, які зазіхають та порушують суверенітет та незалежність держави.

Реагуючи на виклики воєнного часу, у перші місяці війни законодавцем було внесено низку змін та доповнень до розділу I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки». Зокрема, цей розділ було доповнено найбільш очікуваною та актуальною в умовах воєнного стану – ст. 111-1 КК України, яка запровадила кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність.

Безперечно внесені законодавчі зміни стали необхідною вимогою часу та обставин, в яких опинилася держава. Метою їх впровадження було забезпечення найбільш справедливого покарання особам, які в умовах воєнного стану йдуть на співпрацю з ворогом, і тим самим ставлять під загрозу національну безпеку і обороноздатність України. Водночас швидкість та успішність у прийнятті таких законодавчих доповнень викликає певні сумніви у виправданості та послідовності визначення караності окремих діянь.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загалом питання кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність, передбачену ст. 111-1 КК України, досліджувалося багатьма науковцями, серед яких Н.О. Антонюк, З.А. Загинеї-Заболотенко, Р.О. Мовчан, Є.О. Письменський та іншими. Водночас проблемам адекватності та обґрунтованості покарань, визначених санкціями ст. 111-1 КК України, увага в науковій літературі майже не приділялася.

Мета статті розглядається як здійснення аналізу санкцій за окремі прояви колабораційної діяльності, передбачені ст. 111-1 КК України та виявлення основних можливих недоліків та неузгодженостей при визначенні караності колабораційної діяльності.

Основні результати дослідження. При дослідженні законодавчої новели перше, що привертає увагу – намагання законодавця дуже детально диференціювати кримінальну відповідальність за співпрацю з державою-агресором. Стаття 111-1 КК України передбачає доволі широкий спектр форм колабораційної діяльності і складається з 8 частин, кожна з яких встановлює кримінальну відповідальність за самостійні діяння, окрім частини 8 (фактично передбачає кваліфікований склад цього кримінального правопорушення). При чому покарання за кожне з цих діянь варіюється від позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, штрафу, виправ-

них робіт, арешту, позбавлення волі на певний строк до довічного позбавлення волі.

Водночас порівняльний аналіз санкцій ст. 111 КК України дозволив виявити певні неузгодженості між покараннями: в окремих випадках покарання занадто суворе, в інших – не виконує функцію виправлення та запобігання вчинення особою нових кримінальних правопорушень [1, с. 22].

Загалом в науці кримінального права є усталеним підхід, відповідно до якого конструкція санкції має відповідати певним правилам. Зокрема, суспільній небезпеці злочинного діяння і поширеності злочинів певного виду, бути узгодженою із санкціями за вчинення інших, близьких за видом і характером злочинів; вона має надавати можливість індивідуалізувати покарання з урахуванням потенційних варіантів вчинення злочину в реальності. Побудова санкцій з урахуванням зазначених положень, а також завдяки дотриманню загальноприйнятих правил юридичної техніки дозволить на практиці уникнути ситуацій, коли судами призначаються різні покарання за злочини, що за багатьма ознаками схожі, як «близнята». І навпаки, коли за злочини, що не схожі ні за своїм характером, ні за ступенем суспільної небезпеки, призначаються майже однакові вид і міра покарання [2, с. 85–85].

В цьому контексті найбільш дискусійною видається позиція законодавця щодо запровадження в ч. 1 та 2 ст. 111-1 КК України в якості єдиного основного покарання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Вибір такого виду покарання законодавцем видається не зовсім виваженим та логічним, оскільки в зазначених нормах виникає правовий дисбаланс між санкціями та об'єктивною стороною складів відповідних кримінальних правопорушень, який вказує на те, що вчинення їх жодним чином не пов'язано з посадою, яку обіймає суб'єкт кримінального правопорушення, чи з діяльністю, яку він здійснює.

Справа в тому, що протягом тривалого часу існування цього виду покарання [позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю] в кримінальному законодавстві, його завжди відносили до так званих спеціальних видів покарань, яке може бути призначено не будь-якому суб'єкту кримінального правопорушення, а лише такому, який під час його вчинення обіймав з законних підстав певну посаду або займався певною діяльністю і вчинив кримінальне правопорушення, яке за своїм характером було пов'язане з використанням або неналежним виконанням тієї посади або діяльності [3, с. 28].

Переступаючи через усталену доктринальну та правозастосовчу позицію, законодавець своїм рішенням значною мірою нівелював запобіжний потенціал цього виду покарання у випадках його призначення особам, які на момент засудження не обіймали відповідних посад або обіймали ці посади на незаконних підставах (зокрема, посади в незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора) [4, с. 72].

На цей законодавчий недолік звернули увагу ще у висновку на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)» Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, зазначивши, що пропозиція сформулювати даний вид покарання як безальтернативне основне покарання у санкціях ч. ч. 1, 2 нової ст. 111-1 КК робить проблематичним його застосування до осіб, для яких вчинення відповідних кримінальних правопорушень не було пов'язане з їхньою діяльністю або посадою (наприклад, водій автомобіля, який скоює публічні заклики до підтримки рішень та/або дій держави-агресора). За таких умов для деяких осіб, які вчинили вказані діяння, при-

значення покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю буде алогічним [5].

Вказані зауваження не були враховані при прийнятті відповідних законів, однак залишаються актуальними на сьогодні, що підтверджує вже сформована практика призначення покарання.

Нещодавно ККС ВС у справі № 295/5493/22 досліджував питання про те, чи можна призначити покарання у виді позбавлення права обіймати посади, пов'язані із виконанням функцій держави та місцевого самоврядування, особі, яка на момент вчинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 111-1 КК) обіймала посаду вчителя. ККС дійшов висновку, що покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може призначатися як щодо осіб, які вже обіймають певні посади або здійснюють відповідну діяльність, так і щодо осіб, які такі посади можуть обійняти в майбутньому, або ж у майбутньому можуть здійснювати відповідну діяльність [6].

При цьому аналіз обвинувальних вироків за ч. 1 ст. 111-1 КК України показав, що засуджені здебільшого не просто не обіймали тих посад та не здійснювали тієї діяльності, права щодо яких їх було позбавлено, а взагалі ніде не працюють, мають середню освіту, є пенсіонерами або особами з інвалідністю.

Приміром, вирок Ренійського районного суду Одеської області 29.08.2023 у справі № 510/507/23 покарання у виді позбавлення права обіймати посади в органах державної влади, місцевого самоврядування та в органах, що надають публічні послуги на строк 10 (десять) років було призначено особі, яка офіційно не працевлаштована, із середньою освітою [7]. Аналогічним вирок Чорнобаївський районний суд Черкаської області від 22.09.2022 року у справі № 709/486/22 таке ж покарання призначено пенсіонеру, інваліду 3 групи, особі з середньою освітою [8].

Описані приклади демонструють, що конкретно таким особам призначення покарання у виді позбавлення права обіймати посади, пов'язані із виконанням функцій держави та місцевого самоврядування, є недоцільним та неефективним. Як в першому випадку з огляду на відсутність освіти, так і в другому випадку з огляду на пенсійний вік та інвалідність, вірогідність обіймання ними таких посад в майбутньому є малоімовірною або й взагалі неможливою. Такі ситуації законодавець при системному підході до оцінки караності колабораційної діяльності повинен був передбачити та врахувати при побудові санкцій.

На думку З. Загинеї-Заболотенко, весь правообмежувальний потенціал покарання у виді позбавлення права за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених частинами 1 та 2 ст. 111-КК України, фактично нівелюється. Адже особа, яка не обіймає посад та не займається діяльністю, пов'язаною з вчиненням відповідних форм колабораційної діяльності, не може відчувати на собі тягар призначеного покарання у виді позбавлення права. Відповідно й досягнення цілей покарання у такому випадку – дискусійне. Так, позбавлення права як безальтернативний вид покарання у санкції частин 1 та 2 ст. 111–1 КК не досягає, насамперед мети виправлення засудженого, яке є запорукою ресоціалізації засудженого» [9, с. 95].

Недосконалість побудови санкції ч. 1 ст. 111-1 КК України підтверджується також при порівнянні з іншими схожими суспільно небезпечними діяннями. Так, санкцією ч. 1 ст. 111-1 КК України передбачено покарання, зокрема, за публічні заклики до підтримки дій та/або рішень держави-агресора, тому для оцінки адекватності побудови такої санкції також доцільно проаналізувати санкції інших статей, які встановлюють покарання за публічні заклики до вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України.

До таких належать злочини, передбачені ч. 1 та 2 ст. 109 КК України (публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу) та ст. 110 КК України (публічні заклики до зміни меж території або державного кордону України). У всіх трьох випадках кримінальним законодавством охороняються важливі суспільні відносини з охорони основ національної безпеки України, територіальної цілісності та конституційного ладу.

При цьому санкції, передбачені нормами ст. 109 та 110 КК України, встановлюють декілька альтернативних видів покарання, серед яких позбавлення волі щонайменше на строк до 3 років. Отже, за логікою законодавця публічні заклики, передбачені ч. 1 та 2 ст. 109 КК України та ст. 110 КК України є більш суспільно небезпечними порівняно з публічними закликами за ч. 1 ст. 111-1 КК України.

Такий підхід до оцінки караності діянь, передбачених ч. 1 ст. 111-1 КК України, видається непослідовним та не виправданим, оскільки суспільну небезпечність публічних закликів до підтримання дій та рішень держави-агресора не можна недооцінювати в умовах протистояння українського народу державі-агресору. Висока суспільна небезпечність цього злочину повинна знайти своє відображення у санкції. Наразі, очевидно, що покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю не відображає підвищеного ступеня суспільної небезпечності такого діяння, і не здатне забезпечувати ефективне та справедливе покарання особи, яка вчинила таке діяння.

Крім того, зміст тієї ж ч. 1 ст. 111-1 КК України містить поряд з публічними закликами альтернативно – публічне заперечення здійснення збройної агресії проти України. І схожа ситуація із неузгодженістю покарань простежується також при порівнянні санкцій ч. 1 ст. 111-1 КК України та ч. 1 ст. 436-2 КК України, яка встановлює відповідальність за заперечення збройної агресії російської федерації проти України, оскільки визначене законом покарання за цей злочин все ж таки є більш суворим і передбачає позбавлення волі на строк до трьох років.

Покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, передбачене санкцією ч. 2 ст. 111-1 КК України, також, на наш погляд, не відображає ступінь суспільної небезпеки описаного в цій нормі діяння. Так, ч. 2 ст. 111-1 КК України передбачено відповідальність за добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території.

Поряд з цим, ст. 111-1 КК України також передбачає відповідальність і за інші форми колабораційної діяльності, що пов'язані з добровільним зайняттям громадянином України посад у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованих територіях: ч. 5 – посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, та ч. 7 – посад в незаконних судових або правоохоронних органах. При цьому, за описані діяння встановлено покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 10 років та від 12 до 15 років відповідно.

На наш погляд, абсолютно не виправданою видається логіка законодавця щодо такої кардинально різної градації відповідальності за діяння, ступінь суспільної небезпеки яких не є істотно різним.

Слушність всіх висловлених зауважень щодо неадекватності санкцій ч. 1 та ч. 2 ст. 111 КК України підтверджує також поява декількох законопроектів, спрямованих на розширення переліку можливих санкцій за окремих прояви колабораційної діяльності. Так, альтернативним проектом Закону України «Про внесення змін до

статті 111-1 Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за колабораційну діяльність» від 5 січня 2023 року № 8301-1 у якості основного покарання у санкції ч. 1 та 2 ст. 111-1 КК України пропонується додати штраф від однієї до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 1) та від трьох до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 2) [10]. А проектом Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за деякі злочини проти основ національної безпеки України» від 09 жовтня 2023 року № 10136 пропонується доповнення санкцій ч. 1 та 2 ст. 111-1 КК України, окрім штрафу, ще й позбавленням волі на строк до 3 років [11].

Загалом така пропозиція є обґрунтованою, оскільки дає змогу не лише усунути той правовий дисбаланс, який виник у ч. 1, 2 ст. 111-1 КК, але й забезпечити справедливе та ефективне покарання особам, які вчинили зазначені злочинні діяння, але при цьому, жодних посад не обіймали і жодною діяльністю не займалися.

В контексті аналізу покарань, встановлених за вчинення колабораційної діяльності, не менш очевидною виглядає надмірна суворість санкції ч. 6 ст. 111-1 КК України, якою передбачено відповідальність за організацію та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором. Цією кримінально-правовою санкцією встановлено основне покарання у виді позбавлення волі строком від 10 до 12 років позбавлення волі і це одна із найсуворіших санкцій, передбачених ст. 111-1 КК України.

Наслідком впровадження такого суворого покарання є те, що у межах однієї статті більш суворе покарання встановлюється за діяння, яке є очевидно менш суспільно небезпечним порівняно з іншими проявами протиправної поведінки, які караються менш суворо.

При дослідженні покарань за вчинення колабораційної діяльності Р. Мовчан, Є. Письменський звертають увагу, що вчинення політичного (адміністративного) колабораціонізму у формі зайняття керівних посад та організації виборів до незаконних органів (ч. 5 ст. 111-1 КК) передбачає основне покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 10 років, тоді як основне покарання за ідеологічний колабораціонізм у формі здійснення відповідних політичних та інформаційних заходів (ч. 6 ст. 111-1 КК) становить позбавлення волі на строк від 10 до 12 років. З-поміж іншого виникає питання, чи є підстави вважати, що організація, скажімо, круглого столу, спрямованого на підтримку держави-агресора, є бодай трохи небезпечнішою за організацію незаконних виборів або зайняття посади керівника «адміністрації» міста? Видається, що все геть навпаки – більш небезпечними є саме останні з таких діянь [12, с. 12].

Більше того, суворість покарання за ч. 6 ст. 111-1 КК України проявляється не лише при порівнянні з іншими покараннями в системі покарань за вчинення колабораційної діяльності, але і й з покараннями за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених іншими розділами Особливої частини КК. Приміром, суд може призначити більш суворе покарання особі за участь в заході на підтримку держави-агресора без жодних кваліфікуючих ознак (ч. 6 ст. 111-1 КК України), ніж за умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК), незаконне позбавлення волі або викрадення людини, що призвело до тяжких наслідків (ч. 3 ст. 146 КК України), терористичний акт, що призвів до тяжких наслідків (ч. 2 ст. 258 КК) тощо.

Відтак, не викликає сумнівів той факт, що передбачені ч. 6 ст. 111-1 КК України діяння не виправдано наділені законодавцем таким рівнем суспільної небезпеки, що доводить необхідність зменшення суворості покарання та системного узгодження із покараннями, встановленими

за злочини проти основ національної безпеки, а також передбаченими Особливою частиною КК іншими покараннями.

Викликає зауваження і оцінка караності діянь, передбачених ч. 7 ст. 111-1 КК України. Зміст цієї норми містить альтернативно три форми колабораційної поведінки, які однаково караються шляхом позбавлення волі на строк від 12 до 15 років позбавлення волі.

В цьому контексті звертає увагу те, що добровільна участь у незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях як форма колабораційної діяльності за ч. 7 ст. 111-1 КК України створює конкуренцію із державною зрадою у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ст. 111 КК України). При цьому, якщо порівняти санкції ч. 2 ст. 111 КК України (державна зрада в умовах воєнного стану), яка передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк 15 років або довічне позбавлення волі, та санкцію ч. 7 ст. 111-1 КК України, то очевидно, що остання пом'якшує кримінальну відповідальність, тобто фактично передбачає привілейований склад державної зради. Наскільки такий підхід законодавця в умовах війни є виправданим, викликає запитання, оскільки вступ в збройні формування держави, яка веде агресивну війну в іншій державі, є надзвичайно суспільно небезпечним діянням, яке істотно впливає на перебіг війни, а тому повинне передбачати відповідне суворе покарання.

Аналогічні зауваження стосуються і такого прояву колабораційної поведінки за ч. 7 ст. 111-1 КК України, як надання незаконним збройним формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та збройним формуванням держави-агресора допомоги у веденні бойових дій проти ЗСУ.

Аналіз судової практики свідчить про тенденцію кваліфікації за ч. 7 ст. 111-1 КК України у зазначеній формі дій з поширення інформації про розташування, переміщення, дислокацію ЗСУ, зброї чи бойових припасів в Україні, що в свою чергу теж створює небажану конкуренцію не тільки із державною зрадою у формі надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, але й зі спеціальною нормою ст. 114-2 КК України, яка встановлює відповідальність за несанкціоноване поширення інформації військово значущої інформації.

На наш погляд, додаткова криміналізація таких проявів колабораційної поведінки, які характеризуються

ознаками конкурентності та суперечливості із державною зрадою, передбачають невиправдано м'яке в умовах воєнного стану покарання, є серйозним законодавчим недоліком, що в черговий раз доводить безсистемність підходу законодавця до процесу законотворення. Тому очевидно, що задля усунення з'ясованих недоліків оцінка караності описаних проявів колабораційної діяльності потребує переосмислення і виправлення зі сторони законодавця.

Сумніви щодо адекватності санкції викликає також ч. 8 ст. 111-1 КК, якою визначено найбільш суворе покарання – довічне позбавлення волі в альтернативі з абсолютно визначеним покаранням – позбавленням волі на 15 років. І хоча така побудова санкції не є унікальною для кримінального законодавства, але все ж викликає певні зауваження в контексті правозастосування. Зокрема, при обранні розміру покарання суд не має альтернативи в призначенні строкового покарання за такі злочини, а довічне позбавлення волі є занадто суворим покаранням, що фактично змушує суд призначати однаково покарання у мінімальному розмірі. Таке обмеження судової дискреції призводить до того, що суд позбавлений можливості призначити співмірне та адекватне покарання особам, які ці діяння вчинили.

Тому на наш погляд, існує необхідність перегляду законодавцем також санкції ч. 8 ст. 111-1 КК в частині зниження меж покарання за цей злочин або ж доповнення строкового виду покарання нижньою та верхньою межею.

З огляду на викладене вище можна зробити висновок, що більшість покарань, передбачених санкціями ст. 111-1 КК України не відповідає ступеню суспільної небезпечності відповідного прояву злочинної поведінки: не сприяє досягненню мети покарання (ч. 1 та 2 ст. 111 КК), характеризується надмірною суворістю (ч. 6 ст. 111-1 КК, ч. 8 ст. 111-1 КК), створює небажану конкуренцію з окремими чинними приписами КК України (ч. 7 ст. 111-1 КК та ст. 111 КК).

Як свідчить судова практика, що буде проаналізовано в наших наступних публікаціях, окреслені законодавчі недоліки у конструюванні санкції впливають на практику призначення покарання, зумовлюють істотну різницю в призначенні покарання особам, які ці злочини вчиняють. Тому окремі санкції ст. 111-1 КК України потребують переосмислення зі сторони законодавця, зміни підходу до оцінки караності окремих злочинних проявів та удосконалення кримінального законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення колабораційної діяльності: аналіз діючого законодавства, практики його застосування та пропозиції щодо змін у законодавстві : аналітична записка. URL: https://www.vplyv.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Zvit_zmina_ukr.pdf.
2. Покарання та його застосування за злочини проти здоров'я населення: монографія / А. А. Музика, О. П. Горох. К. : Паливода А. В., 2012. 404 с.
3. Тютюгін В. І. Чергові плоди безсистемної «новелізації» кримінального законодавства України. *Вісник асоціації кримінального права України*, 1(19), 26–52. URL: <http://vakp.nlu.edu.ua/article/view/281137>.
4. Рябчинська О. П. Заходи кримінально-правового характеру за колабораційну діяльність: реалії та перспективи / Кримінальне право України перед викликами сучасності і майбуття: яким воно є і яким йому бути : матер. міжнар. наук. конференції, м. Харків, 21–22 жовт. 2022 р. / редкол.: В.Я. Тацій, Ю.А. Пономаренко, Ю.В. Баулін та ін. Харків : Право, 2022. С. 72–75.
5. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)». URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/17d0c32d-d70e-4a97-95c0-261ceaf22e8f>.
6. Постанова Верховного Суду від 04.04.2023 у справі № 295/5493/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110055033>.
7. Вирок Ренійського районного суду Одеської області від 29.08.2023 у справі № 510/507/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113132527>.
8. Вирок Чорнобаївського районного суду Черкаської області від 22.09.2022 у справі № 709/486/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106474820>.
9. Загінєй-Заболотенко З. А. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю / Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні : матер. міжнар. наук. конференції (м. Харків, 5 травня 2022 р.). Харків : Право, 2022. С. 91–98.
10. Проект Закону про внесення змін до статті 111-1 Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за колабораційну діяльність (реєстр. 8301-1 від 05.01.2023). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41119>.
11. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за деякі злочини проти основ національної безпеки України (реєстр. 10136 від 09.10.2023). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42957>.
12. Письменський Є., Мовчан Р. Ідеологічний та культурно-освітній колабораціонізм: окремі проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства / *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 8–16. URL: <https://r.donpu.edu.ua/handle/123456789/2601>.

СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ КРАДІЖОК, ПОЄДНАНИХ З ПРОНИКНЕННЯМ У ЖИТЛО В УКРАЇНІ: ДИНАМІКА ТА ТЕНДЕНЦІЇ

STATISTICAL ANALYSIS OF BURGLARY THREATS IN UKRAINE: DYNAMICS AND TRENDS

Панова С.В., асистент кафедри кримінально-правової політики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Боротьба зі злочинністю є головним завданням наук кримінально-правового циклу. Для її ефективної реалізації необхідний обґрунтований аналіз та достовірні дані про стан злочинності. Вирішальним етапом цього аналізу є статистичне дослідження, яке дозволяє визначити характеристики, тенденції та закономірності змін злочинності, а також виявити основні тенденції. У статті проведено дослідження тенденцій, поширеності та динаміки крадіжок, пов'язаних із проникненням у житло, що ще більш ніж десятиліття тому була одним із найбільш розповсюджених видів в структурі крадіжок. Визначено, що в 2023 році кількість зареєстрованих крадіжок із проникненням у житло становила 3 650 випадків, що є найнижчим показником за останні 20 років. Порівняння ретроспективних даних свідчить про суттєве зниження рівня таких злочинів: у 2023 році їх кількість зменшилася у 21 раз порівняно з 1993 роком та у 6 разів порівняно з 2003 роком, що свідчить про зниження актуальності такого виду професійного корисливого промислу в сучасних умовах. Рівень крадіжок з квартир за 10 місяців 2024 р. свідчить про тенденцію на подальше зменшення, із прогнозованою кількістю близько 2 050 випадків за рік. Територіальний аналіз показав, що найбільше крадіжок, поєднаних з проникненням у житло фіксується у східних регіонах України, тоді як західні області демонструють наменші показники, таке положення є незмінним на протязі багатьох років. Акцентується увага на тому, що зміни загального рівня облікованих кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень проти власності та крадіжок в останні роки не має впливу на показник крадіжок з квартир. При збільшенні показників перших у 2023 р., показник останніх зменшувався. Проведений аналіз дозволить глибше зрозуміти природу даного різновиду крадіжки та сприятимуть розробці заходів щодо її попередження.

Ключові слова: крадіжка поєднана з проникненням у житло, квартирні крадіжки, крадіжки з квартир, статистичний аналіз, кримінальні правопорушення проти власності.

The fight against crime is the main task of the sciences of the criminal-legal cycle. For its effective implementation, a well-founded analysis and reliable information on the state of crime are necessary. The decisive stage of this analysis is a statistical study that allows us to determine the characteristics, trends and patterns of changes in crime, as well as to identify the main trends. The article studies the trends, prevalence and dynamics of thefts associated with penetration into housing, which more than ten years later was one of the most common types in the structure of thefts. It was determined that in 2023, the number of registered burglaries into housing amounted to 3650 cases, which is the lowest figure in the last 20 years. Comparison of retrospective data indicates a significant decrease in the level of such crimes: in 2023, their number decreased by 21 times compared to 1993 and by 6 times compared to 2003, which indicates a decrease in the relevance of this type of professional trade in modern conditions. The rate of burglaries into apartments for 10 months of 2024 shows a tendency to further decrease, with a projected number of about 2050 cases per year. The territorial analysis showed that the largest number of burglaries is recorded in the eastern regions of Ukraine, while the western regions demonstrate the lowest rates, this situation has been unchanged for many years. Attention is drawn to the fact that changes in the overall level of recorded criminal offenses, criminal offenses against property and thefts in recent years do not affect the rate of burglaries into apartments. With an increase in the rates of the former in 2023, the rate of the latter decreased. The analysis will allow a deeper understanding of the nature of this type of theft and contribute to the development of measures to prevent it.

Key words: theft is identified from residential infiltration, apartment theft, theft from apartments, statistical analysis, criminal offenses against power.

Основним об'єднуючим загальним завданням наук кримінально-правової спеціальності є боротьба зі злочинністю. Формування ефективної системи протидії злочинності в Україні неможливе без отримання обміркованого аналізу та використання достовірних даних про поточний стан злочинності та її тенденції на сучасному етапі [1, с. 207]. Заключним етапом статистичного дослідження кримінальних правопорушень є статистичний аналіз отриманих у результаті зведення та групування показників. Це найбільш важлива і відповідальна стадія вивчення кримінальних правопорушень, тому що саме тут визначаються характеристики досліджуваних явищ, встановлюються тенденції і закономірності їхньої зміни в просторі і часі, робляться практичні висновки. Статистичний аналіз – це етап статистичного дослідження, на якому здійснюється вивчення, порівняння, співставлення статистичних показників, що характеризують досліджуване явище, як між собою, так і з показниками інших галузей статистики, з метою виявлення статистичних взаємозв'язків та закономірностей [2, с. 117]. Зареєстровані і латентні кримінальні правопорушення визначають стан реальної злочинності. Для того щоб визначити тенденції та особливості розвитку, розповсюдженості та динаміки крадіжок, поєднаних із проникненням у житло, необхідним є проведення статистичного аналізу показників даного кримінального правопорушення, на основі офіційної статистичної звітності.

Будучи важливим об'єктом кримінологічних досліджень в умовах розвитку українського соціуму, кримінологічна характеристика аналізу стану кількісно-якісних показників зареєстрованої злочинності, в тому числі корисної направленості, виявлення її особливостей, динаміки і тенденцій після здобуття Україною незалежності досліджувалися багатьма вітчизняними науковцями, серед яких О.М. Бандурка, В.С. Батиргареева, С.М. Блажівський, В.М. Безчастний, А.В. Воронцов, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, Л.М. Давиденко, С.Ф. Денисова, О.М. Джужа, В.М. Дрьомін, А.П. Закалюк, О.Г. Кальман, О.Г. Кулик, О.М. Литвинов, Б.А. Пазій, О.О. Титаренко, В.М. Трубников, І.О. Христин, П.В. Хряпінський, І.С. Яковець та багато інших. Серед авторів наукових робіт, присвячених безпосередньо розгляду статистичних показників крадіжок, поєднаних з проникненням у житло можна виділити публікації А.В. Брижак та А.М. Назаренко.

У структурі крадіжок чужого майна «крадіжка, поєднана з проникненням у житло, інше приміщення чи ховище» (ч. 3 ст. 185 КК України), займає особливе місце, оскільки відрізняється ускладненим характером об'єктивної сторони, підвищеним ступенем суспільної небезпечності як самого злочинного посягання, порівняно з іншими видами крадіжок, так і антисоціальними властивостями особи злочинця, що вчиняє таке суспільно небезпечне посягання [3, с. 152].

В науковій літературі, офіційних статистичних звітах про кримінальні правопорушення, публіцистиці і у загальноживаній побутовій лексиці такі словосполучення і мовні обороти як: «крадіжки з квартир», «квартирні крадіжки», «крадіжки з житла», «хатні крадіжки», тощо використовуються як тотожні, що мають однакове змістове навантаження, до законодавчо закріпленого кримінального правопорушення «крадіжка, поєднана з проникненням у житло». Це зумовлено, в першу чергу, використанням звороту «з квартир», як складової показника «крадіжка», в офіційній звітності про кримінальні правопорушення та, завдяки цьому, широкому поширенню у мові наук кримінального-правового циклу.

Розглядаючи рівень і динаміку показників квартирних крадіжок, треба брати до уваги, що корисливі кримінальні правопорушення мають наймасовіший характер і тому відбиваються чи не найбільшим статистичним показником відносно інших. Зміна рівня облікованих кримінальних правопорушень, нерозривно «тягне» за собою зміни показників як всієї корисливої злочинності так і найбільш розповсюдженого виду кримінального правопорушення проти власності – крадіжку. Але таке твердження не завжди справедливе щодо крадіжок з житла.

Свого часу Кулік О.Г., вважав природним те, що динаміка кількості крадіжок співпадає з динамікою загальної кількості зареєстрованих у країні злочинів [4, с. 79]. За результатами проведеного ним дослідження з використанням всього обсягу даних державної статистики злочинності та судимості в Україні за 1992–2009 рр. серед різновидів крадіжок переважали крадіжки з квартир. На початку аналізованого періоду, в 1993 р. мало місце збільшення числа зазначених посягань до 77 788 (+16,1%). Упродовж наступних 2 років їх кількість суттєво не змінювалася, а з 1996 р. почалося постійне зниження (виключення – 2003 р., + 34,1%) кількості цих злочинів, особливо значне у 2005–2008 рр. У результаті в 2008, кількість цього різновиду крадіжок дорівнювала 25 293, що у 3,1 рази менше показника 1993 р., у 2009 р. крадіжки з квартир зросли до 34 000 (+34,4%). Частка квартирних крадіжок

серед усіх посягань цього виду протягом 1992–2000 рр. зменшилася з 23,5% до 20,7%, а потім почала збільшуватися і в 2006 р. становила 27%. В останні 3 роки аналізованого періоду (авт. – 1992–2009 рр.) вона скоротилася до 19,3%. Тобто темпи скорочення цього посягання були меншими, ніж крадіжок у цілому. [4, с. 80–81]. Як зазначає А.М. Назаренко, максимальною частка квартирних крадіжок у структурі всіх крадіжок у період з 1992–2012 рр. була у 2006 р. – 27,2%, мінімальною – 9,0% у 2011 р. [5, с. 241]

За останній десятилітній проміжок (2013–2023 рр.) питома вага кримінальних правопорушень проти власності відносно загальної кількості облікованих правопорушень складала від 59% у 2013 р. до більш ніж 68% у 2016 р. і 49% у 2021 р., 31% у 2022 р., 37,6% у 2023 р.

Загальна питома вага крадіжок з квартир в структурі крадіжок також характеризувалася коливаннями і її частка складала у 2013 р. – 9%, 2014 р. – 10,5%, 2015 р. – 10,2%, 2016 р. – 11,5%, 2017 р. 12,1%, 2018 р. – 10%, 2019 р. – 10,4%, 2020 р. – 9,6%, 2021 р. – 8,6%, 2022 р. – 6%, 2023 р. – 4,4%. Зміни зазначених показників ілюструє наведений нижче графік (рис. 1).

Середнє значення долі крадіжок з житла протягом 2013–2023 рр. у загальній структурі злочинності становило 4,5%, відносно кримінальних правопорушень проти власності 7,5%, серед крадіжок – 10,35%.

Нестабільні показники злочинності нами пояснюються впливом зовнішніх і внутрішніх процесів, що відбувалися в нашій країні, а саме на зміни в політичній, економічній і соціальній сферах, що в свою чергу, не могло не корелювати показники злочинності. За останній десятирічний проміжок відбулося чимало вагомих змін і дестабілізуючих соціальний устрій подій, – це і анексія українських територій з подальшим триваючим воєнним протистоянням, впровадження ґрунтового реформування правоохоронної системи, поширення пандемії COVID-19, повномасштабна воєнна інтервенція, введення режиму воєнного стану, втрата контролю над певними територіями, значні зовнішні і внутрішні міграційні процеси, тощо.

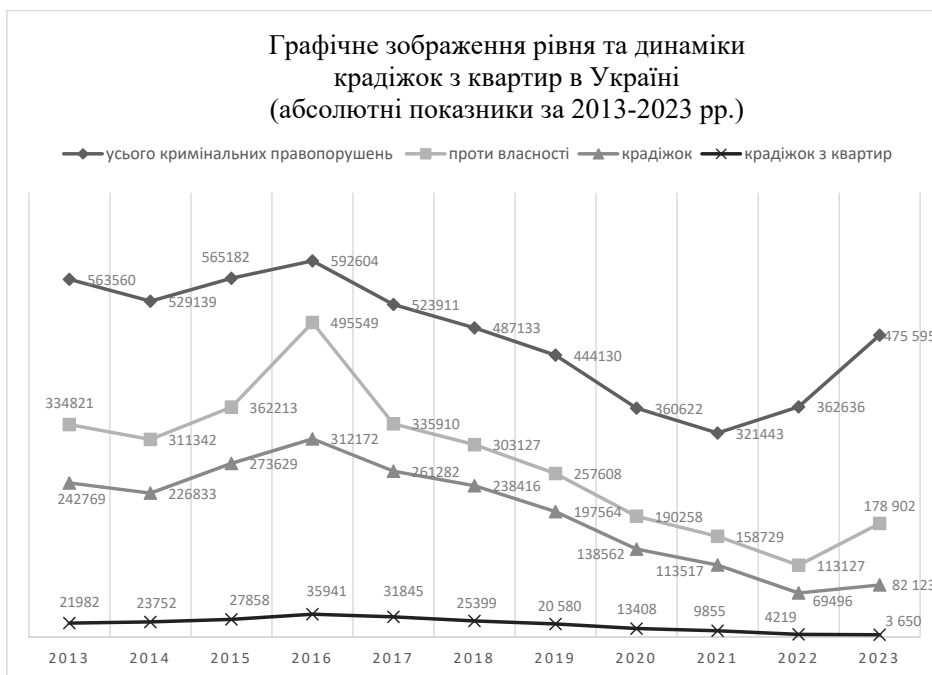

Рис. 1. Рівень та динаміка загальної кількості облікованих правопорушень, кримінальних правопорушень проти власності, крадіжок та крадіжок з квартир за 2013–2023 рр.

Джерело: за матеріалами офіційного сайту Офісу Генерального.

Починаючи з 2014 року в офіційній статистиці не рахуються показники з невідконтрольних Україні частин Донецької і Луганської областей та Автономної республіки Крим. Станом на 1 січня 2014 р. у Донецькій і Луганській областях проживало 6583 тис. осіб, у т. ч. 3894 тис., або 59,15% від загальної кількості, у тих населених пунктах, які нині є окупованими [6] а на Анексованому півострові близько двох мільйонів [7]. Зниження рівня злочинності у 2014 р. році порівняно з 2013 р., хоча в першу чергу обумовлюється втратою території і населення, що на ньому проживає, але разом з тим, ця обставина диктує необхідність визнати і те, що помірне зниження у 2014 році рівня злочинності насправді не відбулося. Так, за спостереженням В. Безчастного, були всі підстави для екстраполяції загального тренду розвитку криміногенної обстановки. Отже, з урахуванням того, що АРК, Донецька та Луганська області традиційно належали до найбільш криміногенних. Отже, реальний стан кримінальної загрози у 2014 році характеризувався подальшою тенденцією до інтенсифікації [8, с. 208].

Збройна агресія та тимчасова окупація частини території України спричинила поглиблення демографічної кризи, що полягає в значному зниженні рівня народжуваності, підвищенні рівня смертності серед військових і цивільного населення, у багатомільйонному внутрішньому переміщенні мешканців з небезпечних територій, у п'ятимільйонній вимушеній еміграції переважно жінок і дітей, зокрема без намірів повернутися [9].

Такі події вплинули на всі соціальні поцеси і підкреслило динамічний характер кримінальних явищ, які змінювалися залежно від зовнішніх факторів. Реагуючи на такі виклики загальнокримінальна корислива злочинність та зокрема, особливо кваліфікований вид крадіжок, як крадіжки з житла проявили різні та, навіть, протилежні тенденції.

Наслідками війни стали не лише руйнування людських доль, будівель, місцевостей та ін. Війна, як вже неодноразово зазначалося, створила певні можливості і для паразитування корисливої злочинності [10, с. 208].

Як зазначає І.О. Христин, більшості кримінальних правопорушень при реєстрації притаманна латентність, особливо після 24 лютого 2022 р., коли на території України було введено режим воєнного стану внаслідок великомасштабної агресії. [11, с. 516].

Одним із сукупності факторів, щодо тенденції розвитку криміногенної ситуації, що спостерігаються в країні на час військової агресії, О.Г. Куликом та І.В. Наумовою прогнозувалося формування значного масиву корисливих посягань на майно, які певний час залишатимуться латентними, через виїзд власників в інші регіони країни або за кордон. За їх спостереженнями, ця тенденція, вже проявляється (станом на вересень 2022 р. – авт.) у зростанні числа виявлених фактів незаконного заволодіння транспортним засобом, а згодом може бути виявлена також значна кількість квартирних крадіжок, крадіжок з дач, випадків захоплення нерухомості та землі, випадків шахрайства тощо

[12, с. 84]. Але, попри незначне зростання в деякі місяці 2022 р., рівень облікованих квартирних крадіжок так і не досяг показників 2021 р., а навпаки знизився на 43%.

Показники сучасного стану крадіжок, поєднаних з проникненням у житло свідчить про істотне зниження такого виду корисного посягання. У 2023 р. крадіжки з квартир склали 3 650 облікованих кримінальних правопорушень, що є наразі найнижчим показником за останні 20 років. Порівнюючи цифри облікованих кримінальних правопорушень за 10 місяців 2023 р. та 2024 р. (рис. 2) можна припустити, що кількість облікованих квартирних крадіжок буде тільки зменшуватися, а прогнозований річний показник може складати приблизно 2050 таких облікованих кримінальних правопорушень у 2024 р.

Щодо географії злочинності, то зауважимо, що згідно усереднених на 2003–2013 рр. статистичних даних (станом на 1 січня 2014 р.) найбільший показник злочинної інтенсивності щодо вчинення крадіжок, поєднаних з проникненням у житло зафіксований в АР Крим (110 крадіжок на 100 тис. населення), Донецькій (68 крадіжок на 100 тис. населення), Луганській (40 крадіжок на 100 тис. населення), Запорізькій (43 крадіжок на 100 тис. населення) областях та м. Києві (116 крадіжок на 100 тис. населення). Найнижчий – в Закарпатській (11 крадіжок на 100 тис. населення), Івано-Франківській (15 крадіжок на 100 тис. населення), Тернопільській (13 крадіжок на 100 тис. населення) та Чернігівській (12 крадіжок на 100 тис. населення) областях [13, с. 23].

Сучасний територіальний розподіл крадіжок з квартир за регіонами є подібним до минулих років. Так, найбільші показники, як і раніше приходяться на східні області, а найменші на західні. Рівень абсолютних показників крадіжок з квартир за 10 місяців 2024 р. (січень-жовтень 2024 р.) від регіонів з найбільшим показником до найменшого за спаданням: Дніпропетровська (333), Харківська (214), місто Київ (195), Полтавська (125), Львівська (109), Запорізька (76), Сумська (71), Донецька (61), Одеська (60), Кіровоградська (56), Рівненська (51), Миколаївська (47), Хмельницька (46), Київська (39), Закарпатська (30), Вінницька (26), Чернігівська (25), Херсонська (25) Житомирська (24), Івано-Франківська (21), Тернопільська (17), Волинська (11).

Аналіз сучасного стану крадіжок поєднаних із проникненням у житло свідчить, що загалом вони скоюються в обласних центрах, крупних промислових регіонах. Це пов'язано із більшою кількістю і щільністю населення даних регіонів та достатньо високого рівня природоу населення в східних регіонах, а також сукупністю об'єктивних обставин, що роблять отримання матеріальних благ у формі крадіжки, поєднаної із проникненням у житло більш легким.

Характеризуючи рівень крадіжок, поєднаних з проникненням у житло, як особливо кваліфікуючий вид крадіжки за останні роки прослідковується тенденція до відсутності прямої залежності від статистичних показників крадіжки, кримінальних правопорушень проти власності і тим

Регіон	Крадіжка з квартир			Крадіжка		
	Попередній	Поточний	Динаміка	Попередній	Поточний	Динаміка
Усього	3023	1704	-43.6%	73674	52295	-29.0%

Рис. 2. Показник та динаміка облікованих крадіжок та крадіжок, поєднаних з у житло за січень-жовтень 2024 р. порівняно з аналогічним періодом попереднього року

Джерело: з відкритих джерел, за матеріалами офіційного сайту Офісу Генерального прокурора – <https://erdr-map.gp.gov.ua/csp/map/index.html#/map>.

Рис. 3. Показник крадіжок з квартир по регіонах України за січень-жовтень 2024 р.

Джерело: ілюстрація з відкритих джерел, за матеріалами офіційного сайту Офісу Генерального прокурора – <https://erdr-map.gp.gov.ua/csp/map/index.html#/map>

більше від загального рівня облікованих кримінальних правопорушень. Наприклад, не дивлячись на збільшення загальної кількості облікованих кримінальних правопорушень, кількості кримінальних правопорушень проти власності та крадіжок у 2023 р. (рис. 1) порівняно з минулим роком, чисельність крадіжок з квартир навпаки зменшилася з 4 219 до 3 695 кримінальних правопорушень.

У 1993 р. зареєстрований показник злочинності склав 480 478 [4, с. 38], число крадіжок 284 648, а крадіжок з квартир 77 788 [4, с. 80]. Питома вага квартирних крадіжок цього року відносно всіх злочинів становила 16,2%, відносно крадіжок – 27,3%.

У 2023 р., за даними «Єдиного звіту про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року» [14] було

обліковано 475 595 кримінальних правопорушень, з них крадіжок 82 123, в тому числі з квартир 3 650. Відповідно, показник квартирних крадіжок має частку 0,76% в структурі всіх кримінальних правопорушень та 4,4% крадіжок.

Ретроспективний статистичний аналіз показує зниження рівня облікованих крадіжок, поєднаних з проникненням у житло у 2023 р. порівняно з 1993 р. більше ніж в 21 рази, а з 2003 р. в 6 разів, що свідчить про «не актуальність» такого виду переважно професійного злочинного корисливого промислу в нинішніх умовах, що зумовлюється впливом як зовнішніх так і внутрішніх детермінант, для пояснення яких необхідним є проведення окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Безчастний В. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні *Підприємництво, господарство і право*. №1, 2017. 207–2013 с.
- Кубрак В.П. Статистичний аналіз кримінальних правопорушень. *Міжнародний науковий журнал* 5 (1) (2016): 117–119. С. 117
- Панова С.В. Поняття крадіжки, поєднаної з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище. *Питання боротьби зі злочинністю*. № 37. 2019 р. С. 151–167.
- Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання : монографія. К. : Юринком Інтер, 2011. 288 с.
- Назаренко А.М. Кримінологічний аналіз сучасного стану квартирних крадіжок в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 239–245.
- Юрій Вишневецький. Демографія ОРДЛО. Dsnews.ua. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/donbas-ukr/demographiya-ordlo.html>
- Чисельність населення на 1 січня 2014 р. та середня чисельність за 2013 р. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/ds/kn/kn_u/kn0114_u.html
- Безчастний В. Кримінологічний аналіз сучасних тенденцій злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*, 2017. С. 245–250.
- Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія, План, Заходи від 30.09.2024 № 922-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text>
- Пазій Б. А. Кримінологічна характеристика та запобігання крадіжкам, що вчиняються в Україні в умовах воєнного або надзвичайного стану. дисер. на здоб. наук. ступ. доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сталіса Національної академії правових наук України, Харків, 2023. 239 с.
- Христин І.О. Проблеми об'єктивного визначення обсягу правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11/2023. С. 514–516.
- О.Г. Кулик, І.В. Наумова. Криміногенна ситуація в Україні в умовах війни. Вивчення криміногенної ситуації в Україні та прогнозування її подальшої динаміки (вплив воєнних факторів) : матеріали наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 07 вересня 2022 р.) / [редкол. : Вербенський М. Г., Опришко І. В., Кулик О. Г. та ін.]. Київ : ДНДІ МВС України; Харків : Мачулін. 2022. 214 с. С. 80–85.
- В. Брижак. Кримінологічні засади діяльності ОВС щодо запобігання крадіжкам, поєднаним з проникненням в житло. Чернівці: Технодрук, 2015. 176 с.
- Офіс генерального прокурора. Статистика. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ЗВ'ЯЗКУ З ПРИЙНЯТТЯМ УПОВНОВАЖЕНИМ ОРГАНОМ РІШЕННЯ ПРО ПЕРЕДАЧУ ЗАСУДЖЕНОГО ДЛЯ ОБМІНУ ЯК ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО: ВЕКТОРИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ

RELEASE FROM SERVING A SENTENCE IN CONNECTION WITH A DECISION BY AN AUTHORIZED BODY TO TRANSFER A CONVICTED PERSON FOR EXCHANGE AS A PRISONER OF WAR: VECTORS OF SYSTEMATIZATION

Парасюк Н.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті визначається місце звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого у системі заходів кримінально-правового характеру, які визначено розділом XII «Звільнення від покарання та його відбування» Загальної частини КК України. Звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого є формою реалізації кримінальної відповідальності, яка характеризується засудженням особи, поєднаним із призначенням їй конкретного виду покарання і звільнення її від його відбування. Аргументується, що систематизація через класифікацію на види за різними критеріями дозволяє правильно тлумачити зміст термінології, яка вживається у ст. 84-1 КК України, та визначити порядок застосування цього заходу. Формулюється, що цей захід є компромісом з боку держави, який визначається досягненням суспільно корисної мети. Запровадження у кримінальному законі цього виду звільнення від відбування покарання виконує суспільно корисну функцію, яка обумовлюється реалізацією процесу обміну військовополоненими та необхідністю повернути наших громадян в Україну, який пов'язується із забезпечення процедури здійснення передачі засуджених для обміну як військовополонених. Зроблено висновок про недоцільність перерахування у ч. 1 ст. 84-1 КК України видів покарання, за які засуджується особа. Підтримується позиція, що не слід проводити паралель між помилуванням та розглядуваним видом звільнення від відбування покарання, а тому, щоб забезпечити ефективну процедуру обміну військовополоненими пропонується не обмежувати підставу для застосування звільнення від відбування покарання отриманням письмової згоди засудженого на проведення обміну.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, звільнення від відбування покарання, обмін військовополонених, покарання, кримінальне правопорушення.

The article defines the place of release from serving a sentence in connection with the authorized body's decision to transfer a convicted person for exchange as a prisoner of war in the system of criminal law measures defined in Section XII "Release from Sentence and its Serving" of the General Part of the Criminal Code of Ukraine. Release from serving a sentence in connection with the authorized body's decision to transfer a convicted person for exchange as a prisoner of war is a form of criminal liability which is characterized by conviction of a person combined with imposition of a specific type of punishment and release from serving it. The author argues that systematization through classification into types according to various criteria allows for a correct interpretation of the terminology used in Article 84-1 of the CC of Ukraine and determines the procedure for applying this measure. It is stated that this measure is a compromise on the part of the state, which is determined by the achievement of a socially useful goal. The introduction of this type of exemption from serving a sentence in the criminal law performs a socially useful function, which is conditioned by the implementation of the process of exchange of prisoners of war and the need to return our citizens to Ukraine. The author concludes that it is inexpedient to list in Part 1 of Article 84-1 of the Criminal Code of Ukraine the types of punishment for which a person is convicted. The author supports the position that a parallel should not be drawn between pardon and the type of release from serving a sentence under consideration, and therefore, in order to ensure an effective procedure for the exchange of prisoners of war, it is proposed not to limit the grounds for applying release from serving a sentence to obtaining a written consent of the convicted person to the exchange.

Key words: criminal liability, exemption from serving a sentence, exchange of prisoners of war, punishment, criminal offense.

Постановка проблеми. Сучасна кримінально-правова політика України спрямована не лише на встановлення кримінальної протиправності та караності діяння, а також на запровадження нових заходів кримінально-правового характеру, специфіка яких пов'язана із необхідністю піддати кримінально-правовому регулюванню суспільні відносини, які складаються в умовах воєнного стану. Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання процедури обміну осіб як військовополонених» від 28 липня 2022 року № 2472-IX [1] розділ XII «Звільнення від покарання та його відбування» КК України доповнено новою статтею 84-1. До системи заходів кримінально-правового характеру, що є однією із форм реалізації кримінальної відповідальності, було додано звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого. Зміни набрали чинності 19 серпня 2022 року.

З'ясуванню сутності кримінально-правової природи звільнення від відбування покарання у зв'язку із прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу

засудженого для обміну як військовополоненого має сприяти, насамперед, розуміння місця цього виду заходу кримінально-правового характеру у межах комплексного інституту звільнення від покарання, який отримав своє закріплення у системі норм розділу XII Загальної частини КК України, який містить різновиди заходів, які за своєю суттю є підвидами звільнення від покарання та його відбування.

Стан теоретичної розробки. Звільнення від відбування покарання у зв'язку із прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого є новим видом заходів, який уже розпочали досліджувати представники кримінального та кримінального процесуального напрямів, зокрема, Ю.В. Василенко, А.А. Вознюк, І.В. Гловюк, Є. Крапивіна, Н.А. Орловська, М.І. Пашковський, Є.О. Письменський, Г.К. Тетерятник та інші. Новизна цього заходу кримінально-правового характеру обумовлює необхідність проведення більш детального вивчення через призму класифікації.

Мета наукової розвідки є розробка підходів щодо розуміння звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу

засудженого для обміну як військовополоненого у системі заходів кримінально-правового характеру.

Виклад основного матеріалу. Поряд із класичною формою реалізації кримінальної відповідальності до системи заходів кримінально-правового характеру також відносять дві інші, які є компромісами з боку держави щодо особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. До таких форм в науці кримінального права, зокрема, відносять осуд вчиненого кримінально-протиправного діяння та особи яка його вчинила і звільнення цієї особи від покарання без його призначення та осуд вчиненого кримінально-протиправного діяння та особи, яка його вчинила; призначення особи покарання і звільнення її від призначеного покарання [2, с. 174].

Загалом компромісний характер, передбачених розділом XII Загальної частини КК України, видів звільнення від покарання та його відбування не виключає їх відмінностей, що покладається в основу групування за певними ознаками та визначення правил щодо їх застосування. Систематизація звільнення від покарання та його відбування дозволяє визначити місце звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого у системі компромісних заходів. Це є особливо важливим для тих заходів, які характеризуються ознаками новизни та, щодо яких ще не вироблено єдності правозастосування.

За «ступенем наближеності» покарання до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення виділяють такі форми звільнення: звільнення від призначення покарання; звільнення від відбування покарання, призначеного судом; звільнення від подальшого відбування призначеного судом покарання [3, с. 454–455]. Передбачений у ст. 84-1 КК України захід кримінально-правового характеру є звільненням від подальшого відбування покарання. Особа засуджується обвинувальним вирок, їй призначається покарання і вона спрямовується для реального його відбування. Відбувається осуд особи та негативно оцінюється вчинене нею кримінальне правопорушення. До закінчення строку покарання засуджений звільняється від його відбування. О.О. Дудоров та Є.О. Письменський стверджують, що «такий осуд несе в собі каральний елемент. Офіційно, від імені держави визнання людини злочинцем незалежно від призначення їй покарання та його відбування ганьбить («таврує») члена суспільства, принижує його соціальний статус» [4, с. 49]. В науці кримінального права до цього виду традиційно відносили умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст. 81 КК України) та заміна покарання більш м'яким (ст. 82, ч. 3 ст. 84, ч. 2 ст. 87 КК України).

Первинна редакція ч. 1 ст. 84-1 КК України передбачала, що звільняється від відбування покарання засуджений, стосовно якого уповноваженим органом прийнято рішення про його передачу для обміну як військовополоненого та яким надано письмову згоду на проведення такого обміну. Вказане формулювання вкладає у цей вид звільнення зовсім інший зміст. Йшлося про можливість застосування процедури звільнення на стадії, коли покарання ще не призначено, але призначається пізніше, від реального відбування якого засуджений звільняється.

Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо закриття кримінального провадження у зв'язку з втраченою чинністю законом, яким встановлювалася кримінальна протиправність діяння» від 01 грудня 2022 року № 2810-IX [5, с. 49] було викладено ч. 1 ст. 84-1 КК України у новій редакції, яка передбачає застосування процедури звільнення від відбування покарання на стадії реального його відбування. Законодавець таким чином передбачив можливість застосувати кримінальну відповідальність в іншій формі, а саме осуд з призначення

покарання та звільнення від подальшого його відбування. Доцільність внесення змін до ч. 1 ст. 84-1 КК України обумовлювалося критикою законодавчої позиції щодо нерациональності використовувати ресурс компромісного заходу до визначеної категорії осіб.

Чинна редакція ч. 1 ст. 84-1 КК України декларує можливість застосування механізму звільнення щодо засуджених, які відбувають покарання у виді виправних робіт, арешту, обмеження волі, тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі. Наведений перелік є вичерпним, але його варіативність є сумнівною, в контексті взагалі доцільності робити такий перелік видів покарань. Так, Д.Є. Крикливець припускає, що вказавши у ч. 1 ст. 84-1 КК України на тримання у дисциплінарному батальйоні, законодавець або помилився або ж, навпаки, передбачив можливість застосування цього виду звільнення від покарання також і до осіб, які не є військовополоненими у тому розумінні, яке передбачене Женевською конвенцією [6, с. 441].

Наступним критерієм систематизації видів звільнення від покарання або його відбування є залежно від того правом чи обов'язком суду є звільнення. За наявності, передбачених у ч. 1 ст. 84-1 КК України передумов суд зобов'язаний застосувати звільнення від відбування покарання до засудженого, стосовно якого уповноваженим органом прийнято рішення про його передачу для обміну як військовополоненого, що виражається текстуально терміном «звільняється». Розглядуваний вид звільнення відноситься до обов'язкових, що кореспондується із установленим порядком невідкладного вчинення процесуальних дій. Частиною 3 ст. 539 КПК України передбачається, що питання про звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу особи для обміну як військовополоненого вирішується судом за клопотанням прокурора [7]. Клопотання про звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу особи для обміну як військовополоненого розглядається судом у день його надходження до суду суддею одноособово (абз. 2 ч. 3 ст. 539 КПК України) [7]. Спеціальний строк цієї процедури встановлений виключно одинденний строк для розгляду такого клопотання. Судове засідання щодо розгляду клопотання про звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу особи для обміну як військовополоненого проводиться за участі прокурора (ч. 5 ст. 539 КПК України). Таким чином, участь засудженого під час такого засідання не є обов'язковою. До обов'язкових видів звільнення від покарання та його відбування відносять також заходи кримінально-правового порядку, які передбачені ч. 2 ст. 74, ч. 3 ст. 74, ч. 2 ст. 75, ст. 80, ч.ч. 1, 3 ст. 84 КК України.

Звільнення від відбування покарання відповідно до ч. 1 ст. 84-1 КК України є спеціальним за ознакою застосування до певної категорії осіб. Спеціальний суб'єктний склад звільнення від покарання та його відбування також передбачено у ч. 2 ст. 75, ст. 79, 81-1, 83 КК України. Суб'єктом, до якого застосовується цей захід має бути особа, яка перебуває у процесуальному статусі засудженого. Суди у процесі розгляду клопотання прокурора встановлюють також фактичну тривалість перебування особи в полоні, як військовополоненого [6]. Стосовно цієї особи уповноваженим органом має бути прийнято рішення про включення її до списку для обміну як військовополоненого. Встановлення відповідності до категорії військовополонених відбувається відповідно до п. 8 Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, який затверджено наказом Міністра оборони України від 23.03.2017 № 164 [7].

О.П. Горох зазначає, що на різних етапах реалізації кримінальної відповідальності можуть виникати певні юридичні факти, що зумовлюють недоцільність призначення засудженому покарання, реального чи повного виконання ним призначеного покарання, неспроможність досягнення застосуванням покарання його мети, неможливість виконання засудженим призначеного покарання, необхідність реалізації щодо засудженого принципу гуманізму [10, с. 5]. Звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого маю свою специфіку, відмінну від інших видів звільнення від покарання, пов'язується із наявністю двох юридичних фактів: 1) прийняття уповноваженим органом рішення про обмін як військовополоненого; 2) подання засудженим письмової згоди на проведення такого обміну. Другий юридичний факт пов'язаний із волевиявленням засудженого. У письмовій заяві має бути виражена добровільна згода на те, щоб бути залученим до такого обміну.

Кримінально-правова природа цього виду звільнення від відбування покарання є спірною. Вочевидь, що відносно засудженого за вчинення злочинів проти миру та безпеки людства та міжнародного правопорядку має бути зреалізована засада невідворотності покарання. Лише у такий спосіб українське суспільство може відчувати в дії справедливу сатисфакцію. Звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого має відмінну природу від інших видів звільнення від покарання або його відбування. Кримінально-правова доцільність цього підінституту обумовлюється необхідністю забезпечити реалізацію конституційної засади про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Повернення громадян України, які опинилися в полоні загарбників, є першочерговою ціллю, задля якої запроваджується в державі порядок звільнення від відбування покарання засудженого для обміну як військовополоненого.

Жоден інший вид звільнення від покарання та його відбування, окрім того, що передбачений ст. 84-1 КК України, не містить вказівку на необхідність подання письмової згоди на застосування цього заходу. Чи може відмова від обміну бути підставою для неприйняття судом рішення про звільнення від відбування покарання? Якщо йдеться про засудженого, який визнаний винним у вчинення злочинів проти миру та безпеки людства та міжнародного правопорядку, обмін якого може забезпечити повернення хоча б одного українського військовополоненого, то з метою збереження життя громадянам України, які перебувають у полоні, піддаються тортурам, катуванню та нелюдському поводженню, то відмова військовополоненого від обміну, не повинна мати кримінально-правового значення. Слід підтримати тих авторів, які відкидають природу квазіпомилування у розглядуваному виді звільнення від відбу-

вання покарання з випробуванням [11, с. 126]. З огляду на значну суспільну важливість обміну українських військовополонених та забезпечення ефективності цих процедур, не слід виключити застосування звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого у випадку відсутності письмової згоди на проведення такого обміну.

При застосуванні окремих видів звільнення від покарання та його відбування законодавець висуває до засудженого певні вимоги до посткримінальної поведінки (ст.ст. 75, 79, 81, 81-1, 83 КК України). Розглядуваний вид звільнення є умовним (неостаточним). Остаточність звільнення від відбування покарання за ст. 84-1 КК України ставиться законодавцем у залежність від посткримінальної поведінки засудженого, тому має суб'єктивний характер. Сприятливі умови звільнення від відбування покарання визначаються утриманням від вчинення нового кримінального правопорушення. В цьому аспекті слід зазначити про наявність іспитового строку, який дорівнює строку невідбутої частини покарання, призначеного засудженому, від якого його було звільнено у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу для обміну як військовополоненого. Протягом іспитового строку тривають кримінально-правові наслідки постановленого обвинувального вироку суду. Вчинення нового кримінального правопорушення протягом невідбутої частини покарання впливає на визначення спеціальної засади призначення покарання. Законодавчою є вимога про призначення у цьому випадку покарання за сукупністю вироків (ст. ст. 71–72 КК України), тобто суд до покарання призначеного за новим вироком, повністю або частково присуджує невідбуту частину покарання за попереднім вироком.

Особливістю розглядуваного виду звільнення від відбування покарання є припинення цієї процедури та повернення до реального відбування покарання призначеного судом. Частиною 1 ст. 84-1 КК України передбачено, якщо обмін такого засудженого не відбувся, суд за клопотанням прокурора приймає рішення про направлення засудженого, звільненого від відбування покарання у зв'язку з його передачею для обміну як військовополоненого, для подальшого відбування покарання. Повернення для відбування покарання за цієї умови уже не залежить від поведінки засудженого.

Висновки. Проведена систематизація звільнення від відбування покарання у зв'язку з прийняттям уповноваженим органом рішення про передачу засудженого для обміну як військовополоненого за обраними критеріями дозволяє визначити передумови та підстави для застосування цього заходу кримінально-правового характеру. Це обов'язковий вид звільнення від відбування покарання, який виключає суддівський угляд та зобов'язує суди дотримуватися суворо регламентованого порядку прийняття рішення про звільнення від відбування покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання процедури обміну осіб як військовополонених: Закон України від 28 липня 2022 року № 2472-IX / *Верховна Рада України*. URL: <http://surl.li/mkcgdx> (дата звернення: 15.11.2024).
2. Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник для студентів, курсантів, аспірантів, докторантів, науково-педагогічних працівників юридичних фахових закладів вищої освіти. Видання 2-ге, змінене та доповнене. Львів, 2019. 665 с.
3. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін, В.І. Борисов та ін.; за ред. В.Я. Тація, В.І. Тютюгіна, В.І. Борисова. 6-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2020. 584 с.
4. Дудоров О.О., Письменський Є.О. Звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від покарання та його відбування: порівняльно-правова характеристика. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 3. С. 46–52.
5. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо закриття кримінального провадження у зв'язку з втратою чинності законом, яким встановлювалася кримінальна протиправність діяння: Закон України від 01 грудня 2022 року № 2810-IX / *Верховна Рада України*. URL: <http://surl.li/inrhuv> (дата звернення: 15.11.2024).
6. Крикливець Д.Є. Звільнення від відбування покарання на підставі ст. 84-1 КК України: питання правового регулювання та право застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 439–442.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI / *Верховна Рада України*. URL: <http://surl.li/jaldde> (дата звернення: 15.11.2024).
8. Ухвала Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська від 03 січня 2023 року у справі № 204/7/23 провадження № 1-в/204/1/23 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://surl.li/uhzztn> (дата звернення: 15.11.2024).
9. Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України; наказ Міністра оборони України від 23.03.2017 № 164 / *Верховна Рада України*. URL: <http://surl.li/daliaq>
10. Горох О.П. Сучасні кримінально-правові проблеми звільнення від покарання та його відбування: монографія. [наук. ред. А.А. Музика]. Харків: Право, 2019. 676 с.
11. Орловська Н.А. Особливості регламентації звільнення від відбування покарання у зв'язку з передачею засудженого для обміну як військовополоненого. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 4 (81). С. 123–126.

**ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ ЯК ОБ'ЄКТ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПРИ ВИВЧЕННІ
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРАВознавство»**

**PROBLEMS OF COMBATING CORRUPTION AS AN OBJECT
OF COGNITIVE ACTIVITY OF HIGHER EDUCATION STUDENTS WHEN STUDYING
THE ACADEMIC DISCIPLINE "JURISPRUDENCE"**

**Перевалова Л.В., к.філос.н., доцентка,
професорка кафедри права**

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

**Кузьменко О.В., к.п.н., доцент,
доцент кафедри права**

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Гаряєва Г.М., доцентка кафедри права

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

У статті з позиції накопиченого педагогічного досвіду викладання навчальної дисципліни «Правознавство» студентам технічного університету здійснюється аналіз та формується підхід щодо створення оптимальної моделі викладання питань, пов'язаних із запобіганням та протидією корупції у сучасних умовах розвитку Української держави. Зазначається, що корупція виступає суттєвим гальмівним та руйнівним чинником розвитку державності, безпечного та якісного життя суспільства, а також функціонування вітчизняної правової системи. Акцентовано увагу на тому, що, зважаючи на постановку питання у межах державного стратегіювання щодо протидії та запобігання корупції, стає очевидним той факт, що до цього процесу повинно долучитися усе суспільство. Вважається необхідним саме з цією метою вживання заходів щодо озброєння якомога більшої кількості людей відповідними знаннями та практичними навичками у цій сфері. Безперечно, у згаданій системі вища освіта не може стояти осторонь та повинна бути спрямована на підготовку висококваліфікованих фахівців з високим рівнем правосвідомості й нульовою толерантністю до корупції. У статті обґрунтовується, що серед навчальних дисциплін для студентів неюридичних (зокрема, технічних) закладів освіти особливі можливості для набуття знань та практичних навичок у сфері запобігання й протидії корупції має дисципліна «Правознавство». Зазначається, що майже кожен блок цієї дисципліни так чи інакше стосується різних аспектів антикорупційної діяльності та має суттєві потенційні можливості для їх висвітлення. Вважаємо, що при удосконаленні змістового наповнення навчальної дисципліни «Правознавство» у зазначеному аспекті необхідно діяти збалансовано та комплексно. Це, з одного боку, означає те, що необхідно піднімати антикорупційні питання безпосередньо. У статті аргументовано необхідність запровадження окремої тематики як для лекцій, так і для проведення практичних (семінарських) занять. У той же час, дуже важливо з дидактичної та методичної точок зору демонструвати студентам антикорупційну складову у межах широкого спектру інших тематик, що традиційно входять до структури навчальної дисципліни «Правознавство».

З урахуванням положень окремих законодавчих актів, що наведені у статті, а також тих загроз, які викликає корупція у життєдіяльності сучасного соціуму, доведено, що дисципліна «Правознавство» повинна бути спрямована на набуття студентами неюридичних закладів вищої освіти здатності розв'язувати складні завдання та аналізувати практичні проблеми у сфері запобігання й протидії корупції. Аргументовано, що для досягнення такої мети курс «Правознавства», що викладається студентам неюридичних (зокрема, технічних) закладів вищої освіти, слід доповнити такими темами, які будуть безпосередньо стосуватися вказаної вище проблематики. По-перше, тематикою, у межах якої здійснюється теоретичний аналіз корупції як соціального явища. По-друге, темою, яка стосується правового механізму запобігання корупції в Україні. І, по-третє, тематикою, у якій розкривається як міжнародний, так і вітчизняний досвід правової протидії корупції.

Ключові слова: корупція, запобігання корупції, протидія корупції, антикорупційна політика, антикорупційні питання, правова культура, правова культура студентів, правове навчання та виховання, правосвідомість, правознавство, педагогічні інструменти.

The article, from the perspective of the accumulated pedagogical experience of teaching the academic discipline "Jurisprudence" for students of non-legal higher education institutions, analyzes and forms an approach to the most optimal model of teaching issues related to the prevention and counteraction to corruption in modern conditions of statehood development and the existence of society.

The article indicates that corruption is a significant inhibitory and even destructive factor for the development of statehood, safe and high-quality life in society, as well as the functioning of the legal system. Attention is focused on the fact that, given the formulation of the issue within the framework of state strategy for combating and preventing corruption, it becomes obvious that the whole of society must join this process. It is considered necessary for this purpose to take measures to arm as many people as possible with relevant knowledge and, preferably, practical skills in this area. Undoubtedly, in this system, higher education cannot stand aside, but should be aimed at training highly qualified specialists with a high level of legal awareness and zero tolerance for corruption. The article substantiates that among the academic disciplines for students of non-law institutions of higher education, the discipline "Jurisprudence" has special opportunities for acquiring knowledge and practical skills in the field of preventing and combating corruption. It is noted that almost every block of this discipline is somehow related to various aspects of anti-corruption activities and has significant potential for their coverage. We believe that when improving the content of the academic discipline "Jurisprudence" in the above-mentioned perspective, it is necessary to take a balanced and comprehensive approach. This, on the one hand, means that it is necessary to raise anti-corruption issues directly. The article argues the need to introduce a separate topic for both lectures and practical (seminar) classes. At the same time, it is very important from a pedagogical and methodological point of view to demonstrate to students the anti-corruption component within a wide range of other topics that are traditionally included in the structure of the academic discipline "Jurisprudence". Taking into account the provisions of individual legislative acts given in the article, as well as the threats that corruption poses to the life of modern society, it is proven that the discipline "Jurisprudence" should be aimed at students of non-law higher education institutions acquiring the ability and skills to solve complex tasks and analyze practical problems in the field of preventing and combating corruption. It is argued that to achieve this goal, the course "Jurisprudence" taught to students of non-law higher education institutions should be supplemented with such topics that will directly relate to the above-mentioned issues. First, the topics within which the theoretical analysis of corruption as

a social phenomenon is carried out. Secondly, the topic, which concerns the legal mechanism of preventing corruption in Ukraine. And, finally, thirdly, the topic, which reveals both international and domestic experience of legal counteraction to corruption.

Key words: corruption, prevention of corruption, counteraction to corruption, anti-corruption policy, anti-corruption issues, legal culture, legal culture of students, legal education and upbringing, legal awareness, jurisprudence, pedagogical tools.

Становлення України як соціальної, демократичної та правової держави буде неможливим без життя дієвих заходів у напрямі протидії корупції. Адже, остання виступає суттєвим гальмівним та навіть руйнівним чинником для розвитку державності, безпечного та якісного життя суспільства, а також функціонування правової системи. Складні трансформації, які супроводжували розвиток української державності, починаючи з моменту здобуття незалежності, не могли не знайти відбиття на рівні законності та правопорядку, у тому числі й на стані вчинення корупційних правопорушень, на ставленні до неї як до явища соціально-правової дійсності тощо. Як доречно зауважує В. О. Антонов, корупція набула статусу основного елементу ухвалення рішень і вирішення різноманітних питань у політичній, економічній та інших суспільних сферах. При цьому, резюмує науковець, такий стан речей повністю деформує систему ціннісних орієнтирів широких верств населення [1, с. 64].

Саме тому корупцію слід розглядати як реально існуючий негативний аспект реальності, а також велику екзистенційну загрозу, яка може поставити на грань виживання усі сфери соціального розвитку. З цього приводу навіть у Стратегії національної безпеки України [2] звертається увага на цю проблему з безпекової, а отже й екзистенційної точки зору. Так, у цьому стратегічному документі називаються важливі та пріоритетні напрями забезпечення національних інтересів України та гарантування національної безпеки, серед яких: захист прав, свобод і законних інтересів громадян України; суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу; європейська і євроатлантична інтеграція; відстоювання незалежності і державного суверенітету; відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України. При цьому особливо акцентується увага на тому, що реалізація таких пріоритетів забезпечуватиметься не в останню чергу через захист особи, суспільства і держави від правопорушень, зокрема, корупційних, забезпечення відновлення порушених прав, відшкодування заподіяної шкоди. О. М. Руднева та О. Н. Ярмиш небезпідставно вважають, що всеохоплююча корупція (особливо в державному апараті, проте не лише там) стала найсерйознішою проблемою, а також викликом для правової та політичної системи [3, с. 11]. Крім того, у Стратегії вказано, що непослідовність і незавершеність реформ та корупція перешкоджають виведенню української економіки з депресивного стану, унеможливають її стале та динамічне зростання, підвищують уразливість до загроз, підживлюють кримінальне середовище. Фактично Стратегія та Закон України «Про національну безпеку України» [4] розуміють корупційні загрози з широкого ракурсу, а саму корупцію як явище, що здатно деструктивно вплинути на всі сфери соціального життя, не оминаючи жодного члена суспільства.

Зважаючи на таку постановку питання у межах державного стратегіювання щодо протидії та запобігання корупції, а також законодавчого [5] і підзаконного [6] регулювання, стає очевидним той факт, що до цього процесу повинно долучитися усе суспільство. Саме для цього варто вжити заходів щодо озброєння якомога більшої кількості людей відповідними знаннями та практичними навичками у цій сфері. Безперечно, у цій системі вища освіта не може стояти осторонь. Більше того, названою вище Стратегією національної безпеки України системі освіти, зокрема, вищій, надається високозначуща візія у сфері сталого розвитку соціуму, динамічного розвитку всіх інноваційних сфер, де сформульовано та належним чином утверджується принцип нульової толерантності

до корупції. Зокрема, у Стратегії вказано на те, що розвиток людського капіталу України повинен здійснюватися через модернізацію освіти та науки. Для цього необхідно постійно вживати заходи для модернізації системи дошкільної та повної загальної середньої освіти, професійної (професійно-технічної) та вищої освіти, привести освітні стандарти до потреб суспільного розвитку та до найкращих світових зразків з урахуванням реального стану сприйняття корупції [7].

Саме з огляду на вищевикладене, вся система вищої освіти повинна бути спрямована на підготовку висококваліфікованих фахівців з високим рівнем правосвідомості та нульовою толерантністю до корупції. Разом із тим, у системі навчального процесу існують ті навчальні дисципліни, у межах викладання яких є можливості більш якісно та всебічно виконати таке важливе завдання. Вважаємо, що серед навчальних дисциплін для студентів неюридичних закладів вищої освіти особливі можливості для набуття знань та практичних навичок у сфері запобігання та протидії корупції має дисципліна «Правознавство».

Як ми вже вказували у попередніх публікаціях, від студентів як майбутніх фахівців, які будуть задіяні у різних сферах суспільних відносин, залежить майбутнє країни, її динамічний та поступальний розвиток. Якщо говорити виключно про студентів неюридичних закладів вищої освіти, то одним із суттєвих чинників, які покликані сприяти належному формуванню правової культури та підвищувати її, є належне викладання навчальної дисципліни «Правознавство» [8]. Адже остання, будучи комплексною дисципліною, що акумулює основні базові правові знання стосовно засад організації та функціонування держави, існування суспільства, функціонування правової системи, дотримання прав і свобод людини та громадянина, не може не передбачати висвітлення основних аспектів антикорупційної діяльності та запобігання й протидії корупції. Майже кожен блок цієї дисципліни так чи інакше дотичний до різних аспектів антикорупційної діяльності та має суттєві потенційні можливості для їх висвітлення.

Більше того, наказом Міністерства освіти і науки України від 3 квітня 2024 року № 441 «Про внесення змін до Методичних рекомендацій щодо розроблення стандартів вищої освіти» [9] було розширено перелік обов'язкових компетентностей випускника за рахунок доповнення новим абзацом такого змісту: «здатність ухвалювати рішення та діяти, дотримуючись принципу неприпустимості корупції та будь-яких проявів недоброчесності». Все це вимагає особливого педагогічного підходу як до викладу традиційних тематик у межах навчальної дисципліни «Правознавство» з акцентуванням на неприпустимості корупції у відповідних сферах, так і до викладання окремих блоків питань, які будуть безпосередньо стосуватися антикорупційної проблематики.

Вважаємо, що при удосконаленні змістовного наповнення навчальної дисципліни «Правознавство» у вказаному вище ракурсі необхідно підходити збалансовано та комплексно. Це, з одного боку, означає те, що необхідно піднімати антикорупційні питання безпосередньо. Йдеться про запровадження, як було зазначено вище, окремої тематики як для лекцій, так і для практичних (семінарських) занять. У той же час, дуже важливо з дидактичної та методичної точок зору демонструвати студентам антикорупційну складову у межах широкого спектру інших тематик, що традиційно входять до структури навчальної дисципліни «Правознавство». При цьому з вищевказаного погляду можна та потрібно говорити про корупцію упродовж вивчення всього курсу. Разом із тим, слід особливо

це робити при викладанні конституційного, адміністративного, кримінального права. Крім того, про проблеми корупції слід говорити й у межах питань, пов'язаних із правосвідомістю особи та її правовою культурою.

З іншого боку, збалансований та комплексний підхід передбачає і те, що при формуванні питань, безпосередньо пов'язаних із правовим регулюванням протидії та запобігання корупції, важливо брати до уваги той факт, що ці питання розраховані на підготовку студентів неюрідичних закладів вищої освіти. Це, у свою чергу, означає те, що слід більше уваги приділити історичним аспектам формування корупції як у світі, так і в нашій державі, змісту корупції та її суспільно небезпечному характеру, а також правовим засадам протидії їй. Також слід приділити увагу розумінню доброчесності, а також заходам, спрямованим на її підтримання, які можуть вживатися як з боку держави, так і з боку громадянського суспільства, окремо взятої людини.

На веб-сайті Освіта. UA указано на те, що у системі українських вищих навчальних закладів відбувається запровадження антикорупційних навчальних курсів. Головним завданням таких курсів є надання студентам інформації про історію, сутність і зміст понять «корупція» та «доброчесність», місце цих категорій у суспільстві, засоба масової інформації та підприємницькому середовищі, а також допомога в розумінні ролі та можливостей громадян у боротьбі з корупцією. Після вивчення таких курсів студенти повинні здобути набір актуальних знань й інструментів, щоб долучитися до розбудови доброчесного освітнього середовища на практиці [10].

Урахуванням положень вищевказаного наказу Міністерства освіти і науки України, а також тих загроз, що викликає корупція у життєдіяльності сучасного соціуму, дисципліна «Правознавство» повинна бути спрямована на набуття студентами неюрідичних закладів вищої освіти здатності та вміння розв'язувати складні завдання та аналізувати практичні проблеми у сфері запобігання і протидії корупції. Ми вважаємо, що для досягнення такої мети курс «Правознавства», що викладається для студентів неюрідичних закладів вищої освіти доповнити такими темами, що будуть безпосередньо стосуватися вказаної вище проблематики. По-перше, тематикою, у межах якої здійснюється теоретичний аналіз корупції як соціального явища. По-друге, тематикою, яка стосується правового механізму запобігання корупції в Україні. І, по-третє, тематикою, у якій розкривається як міжнародний, так і вітчизняний досвід правової протидії корупції.

Кожна з цих трьох тематик повинна бути належним чином розкрита та передбачати дотримання таких вимог як комплексність, збалансованість та розрахованість на сприйняття студентами неюрідичних закладів вищої освіти. Саме тому з нашої точки зору у межах першої теми, присвяченої теоретичному аналізу корупції як соціального явища слід розкрити такі питання: 1. Історичне коріння корупції. 2. Поняття корупції, її ознаки, форми й види. 3. Причини корупції та її наслідки. 4. Конфлікт інтересів: поняття, види за законодавством України та зв'язок із корупцією.

Наведені питання повинні дати студентам первинні, але змістовні та всебічні знання про корупцію як нега-

тивне явище соціальної дійсності, про причини її появи, особливості прояву, сфери поширення. Незважаючи на назву цієї тематики, варто подавати розкриття відповідних питань не лише з теоретичної точки зору, але й з практичної, спираючись на реальну практику поширення корупції та її прояви. Для цього слід лекційний матеріал збагатити різними цікавими історичними фактами, а також даними соціологічних досліджень, що стосуються корупції. Крім того, у межах цієї тематики слід показати багатозаровість категорії «корупція», проаналізувавши таке розуміння з точки зору сучасної української правової доктрини, а також положень чинного законодавства. При цьому особливо увагу слід приділити такому різновиду корупції як академічна, що зустрічається у галузі освіти, розкриваючи її суб'єктів та пояснюючи її небезпечність.

У межах другої теми цього блоку: «Правовий механізм запобігання корупції в Україні» слід розкрити такі питання. 1. Формування та реалізація антикорупційної політики в Україні: Антикорупційна стратегія на 2021–2025 рр.; Державна антикорупційна програма на 2023–2025 рр. 2. Особливі обмеження для посадових і службових осіб; заходи запобігання та регулювання конфлікту інтересів. 3. Фінансовий контроль як засіб запобігання корупції; антикорупційна експертиза нормативно-правових актів; спеціальна перевірка стосовно осіб, що претендують на зайняття відповідальних посад. 4. Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення; інститут викривачів корупції як засіб її попередження.

Розкриваючи другу тему необхідно особливо акцентувати на тому, що держава, розуміючи руйнівні наслідки корупції, не просто вживає певні заходи щодо протидії корупції, але й робить це у відповідності до сформованої стратегії та чітко вивіреного плану роботи. Крім того, важливо показати інструментарій попередження та боротьби з корупцією, що встановлено на законодавчому рівні.

Третя тема: «Міжнародний та вітчизняний досвід правової протидії корупції», на наш погляд, повинна охоплювати такі питання: 1. Міжнародно-правові акти у галузі протидії корупції. 2. Досвід протидії корупції у державах сучасного світу. 3. Спеціально уповноважені суб'єкти у справі протидії корупції в Україні. 4. Юридична відповідальність за корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення та усунення їх наслідків в Україні.

Наведена тематика вже розрахована суто на практичні питання запобігання та протидії корупції. У її межах слід детально розкрити правовий статус спеціалізованих державних органів та установ, що діють у цій сфері, вказати на правовий механізм запобігання та протидії корупції, а також розкрити питання юридичної відповідальності за корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення та усунення їх наслідків в Україні.

Разом із тим, слід особливо підкреслити, що запровадження зазначених тематик для студентів неюрідичних закладів вищої освіти, на наш погляд, забезпечить свій позитивний результат лише за умови попереднього вивчення здобувачами вищої освіти антикорупційної тематики у межах інших тем навчальної дисципліни «Правознавство».

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов В. О. Національна безпека як необхідний атрибут існування та самозбереження Української держави. *Держава і право* суверенної України: проблеми теорії і практики: матеріали наукової конференції до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 червня 2011 р.). За ред. Ю. С. Шешученка. Київ. «Юридична думка». 2011. С. 61–70.
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України № 392/2020. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
3. Руднева О. М., Яриш О. Н. Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності. Аналітична доповідь. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування: збірник матеріалів наук.-практ. конф.* (Київ, 5 грудня 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д. ю. н., проф. Київ. : НІСД, 2013. С. 6–26.

4. Про національну безпеку України : Закон України від № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
5. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
6. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20 червня 2022 року № 2322-IX. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>
7. Индекс сприйняття корупції – 2023. Маятник боротьби з корупцією в Україні: крок вперед після кроку назад. Інтернет-сайт «Transparency International Ukraine» URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/>
8. Лисенко І. В., Кузьменко О. В., Гаряева Г. М. Навчальна дисципліна «Правознавство» як ефективний засіб формування правової культури у студентів неюридичних закладів вищої освіти. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2024. С. 47–49.
9. «Про внесення змін до Методичних рекомендацій щодо розроблення стандартів вищої освіти»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 3 квітня 2024 року № 441. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0441729-24#Text>
10. Усе про антикорупційні навчальні курси. URL: <https://osvita.ua/news/topics/91440/>

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ХУЛІГАНСТВА

CRIMINAL CHARACTERISTICS OF HOOLIGANCY

Піщенко Г.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Національна академія внутрішніх справ

Лисенко А.О., викладач кафедри кримінології та інформаційних технологій
Національна академія внутрішніх справ

У статті надано кримінологічну характеристику хуліганства. Громадський порядок належить до основних засад суспільного життя держави. В Конституції України визначено, що в інтересах громадського порядку можуть бути обмежені навіть права людини і громадянина. Одним із найпоширеніших кримінальних правопорушень проти громадського порядку в Україні є хуліганство. Воно порушує громадський спокій, норми суспільної моралі, зневажає результати людської праці, посягає на фізичну й моральну недоторканність громадян, завдає шкоди здоров'ю потерпілих та їх власності. На ґрунті хуліганства нерідко вчиняються більш тяжкі злочини. Хуліганство є кримінальним правопорушенням, вчинення якого зазвичай важко приховати. Сама суть дій, спрямованих на порушення громадського порядку, полягає у їх очевидній протиправності та відкритості для оточуючих. Хуліганство це – злободенне негативне явище, невід'ємна складова сучасного життя. І «ціна», яку доводиться «платити» суспільству є доволі високою. За допомогою вибіркового вивчення матеріалів кримінальних проваджень тільки умовно можна оцінити розмір завданої хуліганством матеріальної шкоди, причому зазвичай не враховуються моральні страждання потерпілих внаслідок порушення спокійних умов побуту та роботи, спричинення тілесних ушкоджень, приниження честі та гідності. Хуліганські прояви мають доволі поширений характер та часто стають підґрунтям вчинення інших кримінальних правопорушень, зокрема тяжких і особливо тяжких злочинів.

Зроблено висновок, що здійснюючи аналіз основних чинників, що сприяють та обумовлюють хуліганські дії, можна розробити більш ефективними заходи запобігання цьому поширеному злочину, та вірно розпорядитися наявними силами та засобами на територіях дислокації тих чи інших територіальних органів поліції. Окрім того, необхідно враховувати регіональні особливості та територіальні відмінності, що існують у різних регіонах країни. Тому, до розроблення запобіжних (профілактичних) заходів треба підходити диференційовано, з урахуванням наявних відмінностей. У противному разі вони будуть не ефективними і будь-якого очікуваного ефекту не досягнуть. А тому, тенденція до збільшення кількості хуліганських проявів буде продовжуватись.

Ключові слова: кримінологічна характеристика, хуліганство, особа хулігана, показники злочинності, причини хуліганства, запобігання хуліганству.

The article provides a criminological description of hooliganism. Public order is one of the basic principles of the public life of the state. The Constitution of Ukraine stipulates that even human and citizen rights may be restricted in the interests of public order. One of the most common criminal offenses against public order in Ukraine is hooliganism. It violates public peace, norms of public morality, disdains the results of human labor, encroaches on the physical and moral integrity of citizens, and harms the health of victims and their property. More serious crimes are often committed on the basis of hooliganism. Hooliganism is a criminal offense, the commission of which is usually difficult to hide. The very essence of actions aimed at violating public order lies in their obvious illegality and openness to others. Hooliganism is a topical negative phenomenon, an integral part of modern life. And the "price" that society has to "pay" is quite high. By means of a selective study of the materials of criminal proceedings, it is only possible to conditionally estimate the amount of material damage caused by hooliganism, and the moral suffering of the victims as a result of the violation of peaceful living and working conditions, the infliction of bodily injuries, and the humiliation of honor and dignity are usually not taken into account. Hooliganism is quite widespread and often becomes the basis for the commission of other criminal offenses, in particular serious and especially serious crimes.

It is concluded that by analyzing the main factors that contribute to and cause hooliganism, it is possible to develop more effective measures to prevent this widespread crime, and to correctly dispose of the available forces and means in the territories of deployment of certain territorial police bodies. In addition, it is necessary to take into account regional peculiarities and territorial differences that exist in different regions of the country. Therefore, the development of preventive (preventive) measures should be approached in a differentiated manner, taking into account the existing differences. Otherwise, they will be ineffective and will not achieve any expected effect. Therefore, the tendency to increase the number of hooliganism will continue.

Key words: criminological characteristics, hooliganism, the personality of the hooligan, crime rates, causes of hooliganism, prevention of hooliganism.

Постановка проблеми. Хуліганство є один з найпоширеніших злочинів в загальній структурі злочинності. Тому, розроблення ефективних дійових заходів щодо його запобігання є одним із головних завдань правоохоронних органів України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній кримінально-правовій та кримінологічній науці проблемі хуліганства присвячені праці, зокрема таких науковців, як: А. М. Бабенко, В. М. Бурдін, Б. М. Головін, О. А. Івахненко, В. О. Калашнік, Г. І. Піщенко, М. О. Семенишин та інші.

Метою статті є надати кримінологічну характеристику хуліганства, з метою підвищення ефективності заходів щодо його запобігання.

Виклад основного матеріалу. Серед чинників, нерестрації значної кількості хуліганських проявів, 88,5 % поліцейських визначили – ухилення потерпілих від своєчасного повідомлення про вчинення злочину; 10 % вказали

на те, що недостатньо забезпеченість матеріально-технічними та кадровими ресурсами для виявлення даного виду злочину; 5,4 % вважають, що правоохоронними органами чи судами надано неправильну юридичну оцінку хуліганству; а на думку 1,4 % опитаних хуліганства реєструються; 1 % назвали інші причини; 6,8 % відмовилися відповісти. Одним з найпоширеніших злочинів в Україні є хуліганство.

Рівень хуліганства є достатньо високим та потребує ретельного вивчення причин та умов його вчинення. Хуліганство в багатьох випадках залишається невиявленим, насамперед, через ухилення потерпілих від своєчасного повідомлення про вчинення злочину (зазначило 84,5 % опитаних). Також, за результатами опрацювання матеріалів судової практики встановлено, що поведінка майже 35 % потерпілих від хуліганських дій була пасивною, вони не зверталися до правоохоронних органів. Така бездіяльність може бути зумовлена, наприклад, легковажною або

протиправною (яка межує злочинною) поведінкою самих потерпілих, перебуванням останніх у стані алкогольного сп'яніння, страхом помсти хулігана, відсутністю довіри до правоохоронної системи загалом [1, с. 98–99].

За родовим об'єктом злочинних посягань, хуліганство належить до кримінальних правопорушень проти громадського порядку (розділ XII КК України). У структурі злочинів проти громадського порядку та моральності припадає більша частина (понад 23 тис. осіб). Зазначений факт свідчить про необхідність розроблення ефективних заходів протидії цьому виду злочинів та посилення боротьби в даному напрямі. Найбільш поширеним видом хуліганства є дії, передбачені ч. 1 ст. 296 КК України, а також групує хуліганство (ч. 2 ст. 296 КК України) [2]. Викликає занепокоєння питома вага найбільш небезпечного виду досліджуваного кримінального правопорушення – хуліганства, вчиненого із застосуванням вогнепальної або холодної зброї чи іншого предмета, спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого для нанесення тілесних ушкоджень (ч. 4 ст. 296 КК України). Кількість цього виду хуліганських дій перевищує чисельність хуліганства, кваліфікованого за ч. 3 ст. 296 КК України. Кожен вид складу хуліганства – від простого до особливо кваліфікованого характеризується стабільністю показників, жоден з них не втрачає актуальності, що потребує розроблення диференційованих заходів запобігання цьому виду злочинів.

Форма вини, як кримінально-правова ознака за якою проводиться розподіл злочинності також має кримінологічне значення. За її допомогою, як вказував Г. І. Піщенко, прогнозується поведінка злочинців, проводиться класифікація таких осіб, розробляються відповідні заходи впливу, спрямовані на виправлення, переорієнтацію антисоціальної психології правопорушників – хуліганів, які вчиняють цей злочин, що характеризується прямим наміром його вчинення [3, с. 18].

Для аналізованого виду злочинів характерний специфічний мотив, визначений в диспозиції ст. 296 КК України (явна неповага до суспільства), основний безпосередній об'єкт – громадський порядок. Авжеж, вчинення хуліганства із заподіянням шкоди особі (нанесення тілесних ушкоджень, пошкодження (знищення) майна), супроводжується активними діями у формі фізичного чи психічного насильства. Водночас ще раз акцентуємо, що здоров'я та власність є додатковими обов'язковими альтернативними об'єктами посягання.

Хуліганство належить до злочинів, які у більшості випадків вчиняються одноособово (67,4 %). Водночас кількість злочинів, які вчиняються групою осіб, також є досить значною (32,6 %). Загальна кількість осіб, які вчинили злочин у співучасті, становить 46,1 % від загальної кількості засуджених. Ураховуючи зміст ст. 27 КК України, у якій встановлені види співучасників, роль цих осіб у злочинних групах зводилась до ролі виконавців, оскільки хуліганство, вчинене групі є злочином примітивним, не потребує завчасної підготовки, розроблення плану дій, а тому йому властива проста форма співучасті (співвиконавство) [4, с. 259–260].

Аналізуючи соціально-демографічні ознаки хуліганів – злочинців можна дійти висновку, що за контингентом правопорушників хуліганство належить до злочинів, які вчиняються: чоловіками; молоддю (особами віком від 14 до 35 років); безробітними; неодруженими; особами, які в момент вчинення злочину перебували в стані алкогольного сп'яніння. В кримінологічній науці досить поширена класифікація злочинності за регіональною ознакою, цю ознаку ще називають «географією злочинності». «Географія злочинності» – якісний показник, який характеризує територіальну поширеність і якісну відмінність чи схожість основних її показників.

Хуліганство здебільшого належить до «міської» злочинності, оскільки переважна більшість злочинів вчиня-

ється у містах. Такий висновок кореспондується із даними щодо місця проживання засуджених. Так, на момент вчинення хуліганства 76,6 % винних проживали в обласних центрах, серед правопорушників кількість жителів районних центрів та сіл або селищ є набагато меншою – відповідно 10,7 % і 12 %. Ці показники – яскраве відображення негативних тенденцій, що мають місце в сучасних містах: а) ріст безробіття; б) нівелювання сімейних цінностей; в) велика кількість аморальних розваг; г) зниження позитивного впливу соціального оточення. Люди з анти-суспільними поглядами більш схильні до сприйняття спокусу міського життя та відповідно і до вчинення злочинів [5, с. 159–160].

Хуліганство можна розглядати як складову певних видів злочинності, характеризує його за сукупністю окремих кримінально-правових та кримінологічних критеріїв. Як було зазначено вище, за родовим об'єктом хуліганство належить до кримінальних правопорушень проти громадського порядку; за формою вини – до умисних кримінальних правопорушень; за мотивацією злочинної поведінки – до агресивних кримінальних правопорушень; за критерієм вчинення злочину одноособово чи у співучасті – до кримінальних правопорушень, що найчастіше вчиняються одноособово; за контингентом злочинців – до кримінальних правопорушень, що вчиняються чоловіками, молоддю, неодруженими, безробітними, особами, які в момент вчинення злочину перебували у стані алкогольного сп'яніння; за регіональною ознакою – до міських кримінальних правопорушень; за територіальною ознакою – до кримінальних правопорушень, що вчиняються зазвичай у громадських місцях.

Перелік зазначених класифікаційних критеріїв не є вичерпним та детально розкриває лише деякі загальні ознаки хуліганства. Разом із тим встановлені характеристики цього виду суспільно небезпечних дій доводять, що вивчення хуліганства у структурі злочинності має важливе наукове та прикладне значення для всебічного та повного розуміння природи досліджуваного виду кримінальних правопорушень з метою розроблення ефективних заходів запобігання хуліганству [6, с. 236–237].

Наступним елементом кримінологічної характеристики хуліганства є його «ціна» – показник злочинності, яким визначається вартісне вираження економічних, соціальних, моральних, фізичних та інших шкідливих наслідків вчинених злочинів, а також витрат держави на утримання органів та установ, які здійснюють протидію злочинності. «Ціною» злочинності охоплюються вартісна оцінка: а) прямої та непрямой шкоди, що була заподіяна злочинцями шляхом скоєння сукупності злочинів на певній території, протягом певного періоду часу; б) економічних та інших грошових витрат держави, що пов'язані з протидією злочинності на певній території, протягом певного періоду часу (витрати на утримання системи правоохоронних органів, судів, органів виконання покарань тощо); в) витрат суспільства, пов'язаних із забезпеченням певного рівня безпеки від наявних кримінальних загроз.

Нематеріальними наслідками вчинення хуліганства є тривалі порушення спокою громадян, приниження честі та гідності потерпілих тощо. Дані щодо кількісних показників цього виду наслідків нами вже зазначались у підрозділі 1.2 дисертації під час розгляду суспільно небезпечної дії – як ознаки об'єктивної сторони хуліганства. Матеріальні наслідки у виді спричиненої потерпілим шкоди фізичного характеру характеризуються такими показниками: легкі тілесні ушкодження, що не призвели до короткочасного розладу здоров'я або незначної втрати працездатності – 47,9 % потерпілих; легкі тілесні ушкодження, що спричинили короткочасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності – 22,3 % потерпілих; середньої тяжкості тілесні ушкодження – 6,4 % потерпілих; тяжкі тілесні ушкодження – 4,2 % потерпілих; тяжкі

тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого – 1,2 % потерпілих. Зауважимо, що хуліганські дії, які супроводжувались спричиненням середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень, були додатково кваліфіковані за відповідними статтями КК України. Майнова шкода, як вид матеріальних наслідків, полягала у пошкодженні чи знищенні майна різних видів: автомобілі, одяг, вікна і двері, майно закладів громадського харчування, майно закладів торгівлі, громадський транспорт, інше [7, с. 369–370].

Для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, у 43,7 % кримінальних проваджень щодо хуліганства призначались експертизи: судово-балістична (12 %), автотоварознавча (12 %), товарознавча (9,2 %), психіатрична (9,2 %), дактилоскопічна (1,3 %). У більшості випадків такі експертизи призначались за дорученням слідчого судді або суду, а тому такі процесуальні витрати здійснювались за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділялись спеціалізованим державним експертним установам з Державного бюджету України (ч. 2 ст. 122 КПК України). На проведення таких експертиз у кримінальних провадженнях, які нами вивчались, держава витратила близько 40 000 грн. Вивчення матеріалів кримінальних справ свідчить, що розмір матеріальної шкоди (прямий збиток майнового характеру), завданої під час вчинення хуліганства, характеризувався такими даними [8, с. 147–148].

У часовому вимірі, за яким характеризується хуліганство, нами виявлено, що пік добової активності припадає на нічний час – 29,4 % злочинів було вчинено з 20.00 до 00.00 год, 23,5 % – з 00.00 до 04.00 год. У вечірній час (з 16.00 до 20.00 год) хуліганство також вчиняється досить часто – 21 %. У ранковий (з 04.00 год. по 12.00 год.) та обідній час (з 12.00 год. по 16.00 год.) доби пік злочинної активності правопорушників є мінімальним – по 12 % відповідно. Збільшення випадків вчинення хуліганства у вечірній та нічний час нескладно пояснити. У цей час доби більшість людей вже не перебуває на роботі чи навчанні та самостійно організовує свій час, зокрема і відпочинку. На жаль, для деяких осіб це полягає у вживанні спиртних напоїв або у проведенні дозвілля за справами, які важко вважати такими, що відповідають загальному суспільним уявленням про нормальний та здоровий спосіб відновлення сил після праці. У цей час доби посилюється відчуття безкарності та всюдозволеності. Кількість людей на вулицях загалом зменшується, за відсутності яскравого освітлення легше приховати будь-які протиправні дії, у хуліганів мінімізується ризик публічного осуду та виявлення вчиненого ними кримінального правопорушення. За днями тижня аналізований злочин найчастіше вчиняється у вихідні дні та у п'ятницю (49,5 % злочинів), у робочі дні хуліганство вчиняється рідше. Хуліганство різкими коливаннями щодо пори року не характеризується. Зокрема, взимку було вчинено 25,7 % хуліганств, весною – 27,4 %, літом – 20,1 %, восени – 26,7 %. Водночас піковими місяцями для вчинення цього злочину є травень (13 % злочинів) та січень (11 % злочинів) (Додаток Д). Такі дані є прогнозованими, адже у травні та у січні – найбільша кількість вихідних святкових днів, у які за численними приводами для святкування певні особи не контролюють вживання алкоголю. Нашим дослідженням встановлено, що одночасно із хуліганством вчинялись здебільшого злочини проти життя і здоров'я особи (16,1 %) та проти власності (6,8 %). При цьому найвищі показники стосувались умисного тяжкого тілесного ушкодження (ст. 121 КК України) і грабежу (ст. 186 КК України) – 7,5 % та 4,8 % відповідно [2].

Кримінологічний аналіз особи злочинця-хулігана, після ухвалення КК України у 2001 р., не здійснювався, а проводився в контексті дослідження суб'єкта хуліганства, криміналістичної характеристики особи хулігана, психологічної характеристики криміногенних ознак

і властивостей осіб, які вчиняють аналізований вид злочинів. Серед осіб, засуджених за хуліганство, 95,2 % були чоловіками, а 4,8 % – жінками. Такі показники, враховуючи фізичні та психологічні відмінності між чоловіками та жінками, є наявними та природними. Хуліганам притаманні такі риси, як агресивність, рішучість, самовпевненість через фізичну перевагу, неконтрольованість дій, потяг до алкогольних напоїв, що є характерним для чоловіків. Злочинні переконання та антисоціальні дії є менш властивими для жінок. Найбільш поширеною віковою групою серед хуліганів (38,1 %) – це особи віком від 19 до 25 років. На другому місці – особи від 26 до 30 років (17,9 %), на третьому – від 31 до 35 років (13 %). При цьому привертає увагу категорія неповнолітніх хуліганів (особи від 14 до 18 років), їх кількість становить 11,2 % [9, с. 110–111].

Значний рівень вчинення хуліганських дій категорією неповнолітніх осіб можна пояснити наступними аргументами: неповнолітні легко піддаються негативному впливу з боку інших осіб (особливо – дорослих), нерідко вживають алкогольні напої, не мають бажання займатись суспільно корисною діяльністю, через що стають потенційними правопорушниками, схильні до необдуманих та імпульсивних вчинків. Наведене може свідчити про такі соціальні проблеми, як неорганізованість дозвілля та низький рівень виховання (особливо підлітків). Загалом аналізована вікова характеристика доводить, що найбільш «криміногенним» віком вчинення хуліганства є підлітки та молодь – особи віком від 14 до 35 років, частка таких осіб, за нашими даними, становить 80,2 % від загальної кількості засуджених хуліганів. Особи, старші за 30 років відносяться до кримінально-пасивної вікової категорії в аспекті вчинення хуліганства. Особи віком від 35 до 40 років становлять тільки 7,8 % від осіб, які вчиняють хуліганські дії, і далі: 41–45 років (5,3 %), 46–50 років (4,0 %), 51–65 років (2,7 %). Спад кримінальної активності у більш зрілому віці пояснюється меншою вразливістю до антисоціальних проявів через набуті стримуючі фактори, а саме: наявність сім'ї, постійного місця роботи, дітей, тощо [10, с. 178–179].

Засуджених за хуліганство (97,5 %) – це громадяни України, 2,5 % – громадяни інших країн. За національністю 91,2 % хуліганів – українці, 4,6 % – росіяни, 4,2 % – представники інших національностей. Не перебували у шлюбі 76,8 % засуджених хуліганів, інші 23,2 % – на момент вчинення злочину були одружені та мали на утриманні неповнолітніх дітей (22,7 % хуліганів). Ці дані свідчать про позитивну роль сім'ї як стримуючого, антикриміногенного фактору на шляху можливого вчинення даного виду кримінальних правопорушень.

Вищу або незакінчену вищу освіти мали 17,5 % засуджених, повну загальну середню освіту – 36,6 %, професійно-технічну – 26,8 %, базову середню освіту – 17,5 %. Соціально-професійний статус; місце роботи. На момент постановлення вироку 60,9 % засуджених не працювали і не навчалися, 15,3 % були студентами або учнями загальноосвітніх, професійно-технічних чи вищих навчальних закладів, 1,3 % – пенсіонерами. Офіційно працюючими на підприємствах різних форм власності та займались суспільно корисною працею були 22,5 % осіб. На підставі відомостей щодо місця роботи та займаної посади, наявних у матеріалах кримінальних справ, а також згідно з Класифікатора професій, затвердженого наказом Держспоживстандарту України № 327 від 28.07.2010 р. (в редакції від 15.02.2019 р.), нами визначено такі категорії професій хуліганів. Зокрема, із працюючих хуліганів керівниками та менеджерами (керівники підприємств, виробничих підрозділів тощо) були 20,3 %, робітниками з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин (водії автотранспортних засобів,

помічники машиністів на залізниці тощо) – 17,8 %, кваліфікованими робітниками (слюсарі, столяри, монтажники) – 15,3 %, представниками найпростіших професій (вантажники, комірники, прибиральники) – 15,3 %, працівниками сфери торгівлі та послуг (кухарі, працівники охоронних служб тощо) – 11,9 %, фахівцями (помічники керівників, технічні фахівці в галузі електроніки тощо) – 5,9 %, фізичними особами-підприємцями – 10,2 %, військовослужбовцями та працівниками правоохоронних органів – 3,4 % [11, с. 174–175].

Незначний відсоток осіб, зайнятих суспільно корисною працею може свідчити про те, що хулігани обирають професії, пов'язані й з інтелектуальною працею, а не лише з фізичною, що потребує здобуття ними повної загальної середньої і професійно-технічної освіти (44,8 % працевлаштованих), вищої освіти (30 %), базової середньої освіти або початкової освіти чи не має вимог щодо рівня освіти (25,2 % таких осіб). Виявлено, що не мали офіційного джерела доходів, не працювали, не навчалися 60,9 % осіб; працювали і отримували заробітну плату 22,5 % хуліганів; пенсію або стипендію отримували 11,8 %; перебували на утриманні інших осіб 4,8 %.

Переважає більшість хуліганів мешкала в обласних центрах, набагато меншою є кількість жителів районних центрів та сіл або селищ. Це свідчить про те, що хулігани вчиняють кримінальні правопорушення, як правило, в тому ж населеному пункті, де і проживають. Водночас кількість «гастролерів» (осіб, які вчиняють злочин поза межами населеного пункту, в якому мешкають) серед хуліганів складає 20,2 %. До морально-психологічних рис особи злочинця-хулігана можна віднести: внутрішній зміст особи; ціннісні орієнтації; переконання, світогляд; темперамент; емоційність; специфіку мислення; уподобання; стереотипи; психічні аномалії (що виключають осудність) дозволяють більш повно її охарактеризувати. Відповідно до характеристик з місця проживання, що були у матеріалах кримінальних проваджень, 58,3 % хуліганів характеризуються позитивно, 17,7 % – задовільно, 6,7 % – негативно, відомості щодо 17,3 % осіб були відсутні. Відповідно до характеристик з місця роботи / навчання 20,8 % засуджених характеризуються позитивно, 3,2 % – задовільно, 2,3 % – негативно, щодо 73,7 % інформація відсутня.

Схильність до вживання алкоголю є характерною рисою хуліганів (повторимо, 71 % аналізованої категорії осіб, від загальної кількості засуджених-хуліганів, вчинили злочин у стані алкогольного сп'яніння. Зазначений показник, безперечно, викликає певний кримінально-правовий інтерес в аспекті призначення покарання. Так, вчинення особою кримінального правопорушення у стані алкогольного сп'яніння враховується судом як обставина, що обтяжує покарання. Встановлено, що на момент вчинення хуліганства 1,5 % (від загальної кількості засуджених) перебували на обліку з діагнозом «розлад психіки і поведінки внаслідок вживання алкоголю» в спеціалізованих лікувальних установах, 1,5 % – з діагнозом «хронічний алкоголізм». Взагалі нетипове для хуліганів – наркоманія. Не було виявлено жодної особи, яка під час вчинення злочину перебувала у стані, викликаному вживанням нарко-

тичних або інших одурманюючих засобів. Водночас 2 % засуджених хуліганів перебували на обліку через розлади психіки і поведінки внаслідок вживання опіоїдів, канабіоїдів чи стимуляторів із наявним синдромом залежності. Окрім того, 93,1 % засуджених були психічно здоровими, 6,9 % мали/страждали на психічні захворювання чи розлади [11, с. 184–185].

Кримінально-правові ознаки є важливим критерієм для оцінки визначення ступеня суспільної небезпеки особистості злочинця, зокрема хулігана і необхідним елементом цього блоку ознак. Ними охоплюється інформація про наявність, кількість та характер попередніх судимостей, сукупність кримінальних правопорушень, співучасть, тривалість злочинної діяльності, причини припинення такої діяльності, обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, вид та міру покарання. З'ясовано, що ніколи раніше не притягались до кримінальної відповідальності раніше та не були судимими 60,6 % осіб, засуджених за хуліганство; водночас значна частина – 33,3 % мали не зняту чи не погашену судимість; під час іспитового строку, встановленого судом під час звільнення від відбування покарання з випробуванням за вчинення попереднього злочину (не хуліганства) вчинили хуліганство (новий злочин) 9,0 % осіб; у 6,1 % засуджених судимість була погашена чи знята.

Щодо кількості попередніх судимостей у хуліганів слід зазначити, що 22,0 % осіб мали одну судимість, 5,5 % – дві, 3,2 % – три, 1,3 % – п'ять, 0,8 % – чотири, 0,4 % осіб – шість судимостей. Від моменту засудження за попередній злочин 8,8 % хуліганів вчинили новий повторний злочин упродовж року, 4,8 % – упродовж двох років, 4,2 % – упродовж трьох років [3, с. 17].

Із цього, можна зробити припущення, що ці особи характеризуються стійкістю антисуспільної поведінки. Адже, чим менший проміжок часу, що минув від моменту засудження за попередній злочин до вчинення хуліганства, тим більше особа схильна до вчинення нового злочину. Аналіз попередніх судимостей хуліганів, засвідчує, що за злочини проти власності засуджувались 17,1 %; проти громадського порядку та моральності – 6,7 %; за злочини у сфері обігу наркотичних засобів психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та злочини проти здоров'я населення – 5,8 %; проти життя та здоров'я особи – 2,3 %; вчинення інших злочинів – 4 %.

Висновок. Проводячи аналіз основних чинників, що сприяють та обумовлюють хуліганські дії, можна розробити більш ефективні заходи запобігання цьому поширеному злочину, та вірно розпорядитися наявними силами та засобами на територіях дислокацій тих чи інших територіальних органів поліції. Окрім того, необхідно враховувати регіональні особливості та територіальні відмінності, що існують у різних регіонах країни. Тому, до розробки запобіжних (профілактичних) заходів треба підходити диференційовано, з урахуванням наявних відмінностей. У протилежному разі вони будуть не ефективними і будь якого очікуваного ефекту не досягнуть. А тому, тенденція до збільшення кількості хуліганських проявів буде продовжуватись.

ЛІТЕРАТУРА

1. Івахненко О. А. Кримінальна відповідальність за хуліганські діяння: хуліганські злочини та склади злочинів: монографія. Харків: Право, 2016. 184 с.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (з наступними змінами і доповненнями) / *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.11.2024).
3. Пліщенко Г. І. Попередження хуліганства (кримінально-правовий і кримінологічний аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 1999. 20 с.
4. Головін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. 440 с.
5. Бабенко А. М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 416 с.
6. Семенишин М. О. Концептуальні засади запобігання корисливо-насильницьким злочинам органами та підрозділами національної поліції України (за матеріалами операції Об'єднаних сил): монографія. Київ: ВД «Дакор», 2020. 550 с.

7. Українська кримінологічна енциклопедія / за заг. ред. В. В. Чернея, В. В. Сокурєнка; упоряд. О. М. Джужа, О. М. Литвинов. Харків; Київ, Золота миля. 2017. 804 с.
8. Калашнік В. О. Психолого-юридична характеристика хуліганства: дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. Київ, 2009. 216 с.
9. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. Київ: Атіка, 2004. 240 с.
10. Кримінологія: підручник / за заг. ред. Б. М. Головіна. Харків: Право, 2020. 384 с.
11. Артюхова В. О. Хуліганство: кримінально-правове та кримінологічне пізнання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2020. 313 с.

**ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ,
ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 368 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ****CHARACTERISTICS OF THE SUBJECT OF THE CRIMINAL OFFENSE PROVIDED
FOR BY ARTICLE 368 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE**

Пушкар О.А., к.ю.н.,
докторант кафедри кримінального права та процесу
Державний податковий університет

Стаття присвячена комплексному аналізу суб'єкта вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтею 368 Кримінального кодексу України, яка визначає кримінальну відповідальність за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. У дослідженні розглянуто правову природу суб'єкта даного злочину, охарактеризовано особу правопорушника, встановлено її специфічні ознаки, зокрема особливий правовий статус, посадове становище та зв'язок з виконанням службових обов'язків. Проаналізовано відмінність між загальним та спеціальним суб'єктом злочину, а також важливість визначення ознак суб'єкта для кваліфікації правопорушення.

Доведено, що особа вчинення правопорушення, передбаченого ст. 368 Кримінального кодексу України, характеризується основними ознаками, притаманними особі, що вчиняє будь-яке корупційне правопорушення.

Особливу увагу приділено розкриттю термінології, що застосовується у визначенні складу злочину, таких як «службова особа», з метою уточнення їх значення у контексті сучасної правозастосовної практики. Зроблено акцент на необхідності врахування об'єктивних і суб'єктивних ознак суб'єкта під час здійснення кваліфікації злочину, включаючи мотиви, мету та спосіб отримання неправомірної вигоди. У статті також досліджено питання суб'єктивної сторони злочину, яка включає прямий умисел та усвідомлення службовою особою проти-правного характеру своїх дій.

Дослідження базується на аналізі положень чинного законодавства, судової практики та доктринальних підходів до визначення суб'єкта злочину. Окреслено практичні проблеми кваліфікації дій службових осіб у сфері протидії корупції та запропоновано рекомендації щодо вдосконалення законодавчих норм, спрямованих на підвищення ефективності боротьби з корупційними проявами. Узагальнення отриманих результатів має значення для вдосконалення юридичної науки та правозастосовної діяльності у сфері кримінального права.

Ключові слова: суб'єкт правопорушення, характеристика особи, правопорушник, корупція, неправомірна вигода.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the subject of the commission of a criminal offense, provided for by Article 368 of the Criminal Code of Ukraine, which determines criminal liability for accepting an offer, promise or receiving an illegal benefit by an official. The study considers the legal nature of the subject of this crime, characterizes the person of the offender, establishes its specific features, in particular, a special legal status, official position and connection with the performance of official duties. The difference between the general and special subject of the crime is analyzed, as well as the importance of determining the features of the subject for the qualification of the offense.

It is proved that the person committing the offense, provided for by Article 368 of the Criminal Code of Ukraine, is characterized by the main features inherent in a person committing any corruption offense.

Particular attention is paid to the disclosure of terminology used in defining the elements of a crime, such as «official», in order to clarify their meaning in the context of modern law enforcement practice. Emphasis is placed on the need to take into account the objective and subjective characteristics of the subject when qualifying a crime, including the motives, purpose and method of obtaining an unlawful benefit. The article also examines the issue of the subjective side of the crime, which includes direct intent and the official's awareness of the unlawful nature of his actions. The study is based on an analysis of the provisions of current legislation, judicial practice and doctrinal approaches to defining the subject of a crime. Practical problems of qualifying the actions of officials in the field of combating corruption are outlined and recommendations are offered for improving legislative norms aimed at increasing the effectiveness of the fight against corruption. The generalization of the results obtained is important for improving legal science and law enforcement activities in the field of criminal law.

Key words: subject of the offense, characteristics of the person, offender, corruption, illegal gain.

Постановка проблеми. Актуальність теми, присвяченої характеристиці особи – суб'єкта вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтею 368 Кримінального кодексу України (далі – КК України), обумовлена поширеністю корупційних діянь, які підривають довіру до державних інституцій і негативно впливають на соціально-економічний розвиток країни. Визначення специфічних ознак службової особи, що виступає суб'єктом даного злочину, є ключовим для правильної кваліфікації протиправних дій та забезпечення справедливості під час судового розгляду. Аналіз правового та соціального статусу суб'єкта, його мотивів і цілей дозволяє вдосконалити підходи до протидії корупції та зміцнення принципу верховенства права в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі характеристики осіб, що вчиняють корупційні правопорушення, досліджували такі науковці, як О. Бучинський, С. Ю. Задерейко, І. Є. Мезенцева, В. В. Топчій, Г. Л. Шведова та ін. Огляд наукових робіт цих та інших вчених показує, що у науці кримінального права залишаються недостатньо дослідженими такі аспекти характеристики осіб, що вчинили кримінальне правопорушення, передбачене статтею 368 КК України, як: мотиви і психологічні

механізми, які спонукають службових осіб до прийняття обіцянки, пропозиції або неправомірної вигоди, вплив психологічного тиску чи зовнішніх обставин на вчинення корупційних правопорушень; соціокультурні особливості корупційної поведінки. Також недостатньо вивчені відмінності у корупційній мотивації та поведінці службових осіб залежно від регіональних, культурних чи економічних факторів та ін.

Постановка завдання. Метою цієї статті є всебічний аналіз суб'єкта вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтею 368 КК України, для визначення його правових і соціальних характеристик, що забезпечують правильну кваліфікацію злочину, вдосконалення законодавчих підходів та підвищення ефективності боротьби з корупційними правопорушеннями.

Виклад основного матеріалу. Проведення кримінологічної характеристики особи, яка вчиняє правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 368 КК України – прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою [1] та яке відноситься до корупційних, потребує передусім з'ясування основних ознак, за якими в науці кримінального права проводиться така характеристика.

Так, окремі науковці під характеристикою осіб, що вчиняють корупційні кримінальні правопорушення, пропонують розуміти систему цілих стійких ознак, властивостей та особливостей соціально-демографічного, морально-психологічного, соціально-рольового характеру, які притаманні і повністю відображають особу, що вчиняє корупційні кримінальні правопорушення [2, с. 189].

При цьому, на думку І. Є. Мезенцевої, кримінологічна характеристика особистості злочинця, зокрема того, хто вчинив корупційне правопорушення, охоплює три підсистеми: 1) соціальний статус (стать, вік, освіта, посадове становище, матеріальний рівень тощо); 2) соціальні функції (рівень розвитку, культурно-освітній рівень, навички); 3) морально-психологічні складники (моральні якості, цінності, потреби, звички, психічні процеси, фізіологічні й соціальні прояви) [3, с. 67].

Так, що стосується соціального аспекту особи, яка вчиняє корупційні кримінальні правопорушення, то в науці кримінального права на підставі проведення чисельних статистичних та науково-практичних досліджень сформований портрет типового порушника в цій сфері суспільних правовідносин.

Зокрема, як аргументують деякі науковці, особою правопорушника в корупційних злочинах є: переважно чоловіки, які здебільшого обіймають керівні посади; особи з низьким рівнем культурної свідомості, орієнтовані на задоволення особистих фінансово-економічних потреб, вчиняють злочин переважно одноосібно, інколи нечисленними групами осіб, часто як службова особа або яка надає чи пропонує надати неправомірну вигоду, причому однаково намагаються приховати вчинення такого роду злочинів [4, с. 24].

Схожий висновок зроблений також іншими науковцями, які представляють кримінологічний портрет особи, що вчиняє корупційні кримінальні правопорушення як: чоловік 30–35 років, що здебільшого займає відповідальне становище на державній службі, має вищу освіту, високий інтелект, постійно удосконалюється, нівелює важливість правових та моральних норм, є психологічно стабільним [2, с. 189].

У світлі вказаного, найбільш важливими характеристиками особи правопорушника для здійснення своєчасної та правильної кваліфікації корупційного правопорушення є саме психологічні ознаки, зокрема, мотиви, ціннісні орієнтації тощо.

У цьому аспекті обґрунтовано видається думка О. Бучинського, який вважає, що до числа найбільш значущих характеристик корупціонерів належать: активність, енергійність, ініціативність, висока емоційна стійкість, працездатність, розвинений самоконтроль, здатність до продуктивної діяльності в складних, стресових умовах, виражені організаторські та комунікативні якості. Такі люди товариські, комунікабельні, готові до спільної роботи. Корупціонери, як правило, прагматичні, прагнуть до досягнення особистих цілей, готові жорстко відстоювати власні права та інтереси, егоїстичні. Вони відрізняються спрямованістю на досягнення конкретних практичних результатів будь-якої діяльності [5, с. 117].

Засади ціннісно-нормативної теорії особистості правопорушника, який вчиняє корупційні правопорушення, розкриваються О. Бучинським через особливості центральних, ядерних структур особистості, що визначають її загальну спрямованість: рівнем правосвідомості, специфікою ціннісно-нормативної та мотиваційних систем [5, с. 115].

Необхідно погодитися з тим, що ціннісно-нормативна теорія особистості правопорушника пропонує глибоке пояснення природи корупційних правопорушень, фокусуючись не лише на зовнішніх характеристиках суб'єкта, а й на його внутрішніх структурах, таких як система цінностей, правосвідомість та мотивація. Це пояснення

виглядає логічним і перспективним, зважаючи на комплексний характер корупції як явища, що поєднує індивідуальні, соціальні та системні чинники.

Ціннісно-нормативна теорія зміщує фокус на ядерних структурах особистості, оскільки вчинення корупційного правопорушення часто не є випадковим чи спонтанним, а відображає загальну спрямованість особистості. Наприклад, особа з низькою правосвідомістю та ціннісним акцентом на матеріальне благополуччя будь-якою ціною більш схильна до таких дій.

При цьому роль ціннісно-нормативної системи полягає у тому, що людина, яка не бачить корупцію як морально неприйнятне явище, або ж сприймає її як «норму» через деформовану систему цінностей, є потенційно готовою до прийняття неправомірної вигоди. Тобто цей підхід допомагає уникнути спрощених пояснень корупції (наприклад, «всі хочуть грошей») і переносить увагу на фундаментальні особистісні риси, які впливають на вибір правопорушника.

Разом з тим, в ціннісно-нормативній теорії стверджується, що моральні якості є виключенням серед специфічних рис, але вони, фактично, можуть бути центральним елементом, який формує правосвідомість і систему цінностей особистості. Наприклад, занижена емпатія, байдужість до суспільного добра чи егоцентризм часто стають «моральним підґрунтям» для корупційних дій. Ціннісно-нормативна теорія більше зосереджена на індивідуальних аспектах, але важливо також враховувати вплив зовнішніх чинників – соціального середовища, культури організації, тиску з боку колег чи начальників. Висока корупційна толерантність у колективі може спонукати до порушення навіть тих осіб, чия ціннісна система ще не повністю деформована.

Якщо визнати, що ядро особистості має ключове значення, то важливо дослідити, чи можливі ефективні програми розвитку правосвідомості, переорієнтації цінностей і корекції мотивації для запобігання корупційній поведінці.

Таким чином, ціннісно-нормативна теорія надає цінний інструмент для розуміння природи корупційного правопорушника, зокрема його внутрішньої структури. Вона пояснює, чому боротьба з корупцією лише через зовнішній контроль (санкції, покарання) може бути недостатньо ефективною. Для успішної протидії корупції необхідно працювати з правосвідомістю, цінностями та мотиваційною системою як на рівні окремих осіб, так і в масштабах суспільства загалом.

Крім ціннісно-нормативних особливостей, до характеристик, які впливають на ступінь суспільної небезпеки корупційного кримінального правопорушення, деякі науковці відносять наділення владними повноваженнями, рівень органу, в якому працює особа, соціальне оточення. При цьому вчені вказують на важливість врахування того, що однакові соціальні умови та оточення по-різному впливають на особистість, і поведінка особи, в першу чергу, залежить від внутрішніх факторів сприйняття зовнішніх чинників, а саме від її волі і свідомості. На противагу цьому стверджується, що певні характеристики соціального статусу особи можуть виступати перешкодами притягнення її до відповідальності, зокрема, депутатський та інші імунітети [6, с. 7].

Слушним також видається висновок окремих вчених про те, що винним у разі прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди є службова особа: переважно чоловік, який займає керівну посаду; особа з низьким рівнем культурної обізнаності, орієнтований на зустріч особисті фінансові та економічні потреби, зобов'язує а злочин переважно поодинокі, іноді невеликими групами людей, часто як посадова особа або особа, яка надає чи пропонує надати неправомірну вигоду, а також намагається приховати своє вчинення даного виду злочину [4, с. 27].

На підставі проведеного аналізу та екстраполюючи отримані результати до характеристики особи, яка вчиняє корупційне кримінальне правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 368 КК України, можна дійти висновку, що така особа може відрізнятися від інших суб'єктів корупційних правопорушень за кількома критеріями, оскільки ця стаття передбачає специфічні ознаки складу злочину, що зумовлює особливі характеристики суб'єкта:

1. Специфіка правового статусу: стаття 368 КК України стосується службових осіб, визначення яких надано у статті 364 КК України. Це означає, що вказаний злочин може вчиняти лише особа, яка: займає певне службове або посадове становище у державних органах, місцевому самоврядуванні або на підприємствах з державною часткою; має доступ до владних або розпорядчих функцій, які вона використовує для отримання неправомірної вигоди; на відміну від цього, інші корупційні правопорушення, наприклад, передбачені статтями 369 або 369-2 КК України (надання неправомірної вигоди або зловживання впливом), можуть вчиняти й інші особи, які не мають такого службового статусу, наприклад, приватні особи чи представники бізнесу.

2. Мотиваційний аспект: суб'єкти за ст. 368 КК України найчастіше мотивовані використанням свого посадового впливу для отримання вигоди. Натомість у випадку інших корупційних правопорушень, таких як ст. 369 (пропозиція або надання неправомірної вигоди), суб'єкти діють із метою досягнення вигоди через підкуп службової особи, не будучи безпосередньо пов'язаними з владними функціями.

3. Ступінь зв'язку з корупційною системою: суб'єкт за ст. 368 КК України може діяти як частина системної корупції, де посадова особа є безпосереднім виконавцем корупційного злочину, що пов'язаний із виконанням її посадових обов'язків. У випадку інших корупційних правопорушень, таких як зловживання впливом (ст. 369-2 КК України), суб'єктами можуть бути особи, які формально не виконують службових обов'язків, але використовують свій вплив для досягнення корупційних цілей.

4. Особливості поведінки суб'єкта: суб'єкти за ст. 368 КК України часто демонструють відносно високий рівень обізнаності у правових питаннях і способах ухилення від відповідальності через свій досвід у владних структурах.

Інші суб'єкти корупційних злочинів (наприклад, ст. 370 КК України, провокація підкупу) можуть діяти з меншою правовою обізнаністю або діяти провокативно з метою викриття корупційної діяльності.

5. Соціальна та психологічна характеристика: службові особи, які вчиняють злочин за ст. 368 КК України, часто мають високий соціальний статус і вплив, що обумовлює доступ до ресурсів, які стають об'єктом корупційної діяльності. Інші суб'єкти корупційних злочинів можуть діяти з менш впливових позицій, використовуючи свої соціальні зв'язки або персональні ресурси для реалізації протиправних намірів.

Отже, особливості суб'єкта за ст. 368 КК України зумовлені його посадовим статусом, прямим зв'язком із владними функціями та характером неправомірної вигоди. Водночас ці риси відрізняють його від інших суб'єктів корупційних правопорушень, які можуть не мати службового статусу або діяти з інших мотивів і в інших контекстах.

Аналіз судової практики [7; 8; 9] щодо осіб, які вчиняють злочини, передбачені ст. 368 КК України дозволяє виділити такі характерні риси:

1) соціальні характеристики: більшість правопорушників займають керівні посади або виконують розпорядчі функції. Це включає державних службовців, представників місцевого самоврядування, суддів, прокурорів, слідчих

тощо. До цієї категорії входять як особи нижчого рівня керівництва, так і службові особи, які займають особливо відповідальне становище, наприклад, судді Конституційного Суду, члени Кабінету Міністрів, народні депутати та інші високопосадовці;

2) соціальна мотивація: особи часто мотивовані отриманням додаткової вигоди або покращенням матеріального становища, навіть якщо їхня посада передбачає високий рівень фінансового забезпечення;

3) психологічні риси: правопорушники демонструють низький рівень правосвідомості та моральної відповідальності, толерантність до корупційних практик, сприймаючи їх як «норму» або частину системи. Дії завжди мають прямий умисел, особа усвідомлює незаконність своїх дій і намагається їх приховати (використання посередників, фіктивних схем). Часто злочин вчиняється одноосібно, хоча є випадки залучення інших осіб у якості посередників;

4) інші ознаки: прийняття неправомірної вигоди у різних формах: грошових коштів, майна, послуг або нематеріальних вигод, які безпосередньо пов'язані з виконанням службових обов'язків. Тобто особа використовує службові повноваження для забезпечення умов отримання вигоди, навіть якщо результат дій (наприклад, ухвалені рішення) не завжди відповідає очікуванням особи, яка пропонує вигоду.

Таким чином, особистість суб'єкта злочину за ст. 368 КК України формується під впливом службових обов'язків, соціального статусу та сприйняття корупції як частини професійної діяльності. Виявлення цих характеристик є важливим для вдосконалення антикорупційного законодавства та запобігання злочинам.

Висновки. Таким чином, суб'єктом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого статтею 368 КК України, є спеціальна категорія осіб – службові особи, які під час виконання своїх обов'язків мають особливий правовий статус. Визначення ключових характеристик суб'єкта, таких як посадове становище, мотиви, умисел та спосіб дій, має вирішальне значення для правильної кваліфікації злочину та справедливого притягнення до відповідальності.

Типові характеристики особи, яка приймає обіцянку, пропозицію або одержує неправомірну вигоду:

1) соціальні характеристики: посадове становище (як правило, така особа займає керівну або відповідальну посаду, що передбачає значний вплив на прийняття рішень (державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування, керівники установ чи підприємств); соціальне оточення (нерідко належить до кола осіб, де корупційна поведінка сприймається як норма, а не виключення); матеріальний статус (часто демонструє середній або високий рівень матеріального забезпечення, але має прагнення до отримання більшого прибутку без відповідних зусиль);

2) психологічні характеристики: а) мотиви (домінує прагнення до особистої вигоди, бажання поліпшити фінансовий чи соціальний статус; б) моральні орієнтири: занижений рівень правосвідомості та моральності, толерантність до корупційних практик; в) рівень стресостійкості: може проявляти здатність діяти рationally та холоднокровно в умовах ризику викриття; г) емоційна складова: часто має низький рівень емпатії, байдужість до соціальних наслідків своїх дій; г) тип мислення: прагматичне, орієнтоване на швидке досягнення результату, навіть якщо це порушує закон;

3) інші характеристики: а) юридична обізнаність: часто добре розуміє правові наслідки своїх дій, але сподівається на уникнення відповідальності через службове становище, зв'язки або прогалини в законодавстві; б) поведінкові особливості: схильність до маніпуляцій, уміння приховувати свої дії, використання посередників для уникнення прямого контакту в корупційній схемі; в) фінансова поведінка: зазвичай уникає прямого доку-

ментування своїх доходів або намагається легалізувати отриману неправомірну вигоду через третіх осіб чи фіктивні схеми.

Ці характеристики допомагають створити психологічний і соціальний портрет корупціонера, що сприяє ефективнішій ідентифікації таких осіб та запобіганню їхній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
2. Топчій В. В., Задерейко С. Ю. Характеристика особи, що вчиняє корупційні кримінальні правопорушення. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. № 1(8). С. 183–191.
3. Мезенцева І. Є. Характеристика особистості корупційного злочинця. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2017. Вип. 47. Т. 3. С. 66–70.
4. Polyakh A.M. The identity of the criminal as an element of the forensic characteristics of the crime under Article 368 of the Criminal Code of Ukraine. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2022. № 11(2). С. 24–29.
5. Бучинський О. Кримінологічна характеристика особи, яка вчиняє корупційні кримінальні правопорушення. *Věda a perspektivy*. 2024. № 6(37). С. 110–119.
6. Шведова Г. Л. Класифікація та типологізація особи, яка вчиняє корупційні кримінальні правопорушення: кримінологічний вимір. *Академічні візії*. 2023. № 23. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/819>
7. Постанова Верховного Суду від 21 вересня 2022 року у справі № 360/421/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106454411>.
8. Постанова Верховного Суду від 26 січня 2023 року у справі № 532/1020/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108686181>.
9. Постанова Верховного Суду від 22 серпня 2023 року у справі № 334/3698/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113282425>.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ ПІДОЗРЮВАНОВОГО ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**FEATURES OF INTERROGATING A SUSPECT DURING THE INVESTIGATION OF COLLABORATIVE ACTIVITIES**

Суховецький О.О., студент I курсу магістратури факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Баранчук В.В., к.ю.н.,
асистент кафедри криміналістики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

03 березня 2022 року розділ I Особливої частини Кримінального Кодексу України був доповнений ст. 111-1 КК України, в якому було передбачено вісім складів кримінального правопорушення, які йменувались під спільною назвою «колабораційна діяльність». В роботі дослідження проблематики колабораціонізму здійснена не тільки через призму матеріального права та процесуального права, які є важливими елементами системи норм права, що сприяють кримінальному переслідуванню злочинців. В основу цієї статті покладена проблематика проведення допиту підозрюваних у вчиненні наведеного кримінального правопорушення. Досліджено наукову доктрину щодо проведення допиту осіб та наведено позиції вчених щодо доцільності застосування конкретних тактичних прийомів під час здійснення зазначеної слідчої (розшукової) дії.

Зауважено, що суспільна небезпечність колабораціонізму схожа з державною зрадою, а через масовість вчинення колабораціонізму завдає значну шкоду національній безпеці, обороноздатності України, що підтверджується також офіційною статистикою Офісу Генерального прокурора.

В роботі зроблено висновок, що допит підозрюваного у вчиненні колабораційної діяльності вимагає від слідчого, дізнавача дотримання загальнокриміналістичних вимог на підготовчому, робочому та заключному етапі допиту підозрюваного у вчиненні колабораційної діяльності. Особливу увагу слід приділити вивченню особи допитуваного; збиранню оперативної інформації про допитувану особу та вчинених нею кримінальних правопорушень; забезпечення сприятливих умов проведення допиту на підготовчому етапі.

Надано тактичні рекомендації щодо проведення допиту підозрюваних у вчиненні досліджуваного кримінального правопорушення. Проаналізовано судову практику в аспекті застосування поліграфа. Описано тактичні помилки, які можуть перешкоджати реалізації завдань кримінального судочинства.

Ключові слова: допит, тактика проведення слідчої дії, колабораційна діяльність, досудове розслідування, встановлення психологічного контакту.

On March 3, 2022, Section I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine was supplemented by Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, which provided for eight components of the criminal offense, which were called under the common name «collaborative activity». In the work, the research of the problems of collaborationism is carried out not only through the prism of material law and procedural law, which are important elements of the system of legal norms that contribute to the criminal prosecution of criminals. The basis of this article is the issue of interrogation of suspects in the above criminal offense. The scientific doctrine regarding the interrogation of persons was studied and the positions of scientists regarding the expediency of using specific tactical techniques during the implementation of the specified investigative (search) action were given.

It was noted that the social danger of collaborationism is similar to high treason, and due to the massiveness of collaborationism, it causes significant damage to the national security and defense capability of Ukraine, which is also confirmed by the official statistics of the Prosecutor General's Office.

The work concludes that the interrogation of a suspect in the commission of collaborative activity requires the investigator, the inquirer to comply with general forensic requirements at the preparatory, working and final stages of the interrogation of the suspect in the commission of collaborative activity. Special attention should be paid to the study of the person being interrogated; gathering operational information about the interrogated person and the criminal offenses committed by him; ensuring favorable conditions for interrogation at the preparatory stage.

Tactical recommendations are provided for the interrogation of suspects in the criminal offense under investigation. Judicial practice in the aspect of polygraph application is analyzed. Tactical errors that can hinder the implementation of criminal justice tasks are described.

Key words: interrogation, investigative tactics, collaborative activity, pre-trial investigation, establishing psychological contact.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації зумовило зміни в матеріальному та процесуальному національному законодавстві. В межах кримінальної юстиції спостерігається криміналізація діянь, які мають суспільно небезпечний характер в умовах збройного конфлікту, а процес притягнення до кримінальної відповідальності видозмінюється відповідно до викликів сьогодення. Поза увагою законодавця та наукової спільноти залишається питання проведення слідчих розшукових та (негласних слідчих) розшукових дій. Ця робота присвячена проблематиці проведення однієї з слідчих дій, що здійснюються щодо осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика наукової статті наразі є дуже актуальною з огляду на невелику кількість праць з цієї теми, а наукові праці вчених-криміналістів щодо тактики проведення слідчих (розшукових) дій переважно стосувалися інших кримінальних правопо-

рушень проти основ національної безпеки України, передбаченого ст. 111-1 КК України, зокрема державній зраді та шпигунству. Вагомий вклад в розвиток нашої проблематики внесли такі відомі вчені як: Шепітько В. Ю. [26], Копча В. В., Копча Н. В. [9], Чаплинська Ю. А. [25], Мартиненко К. В. [14], Письменський Є. О., Головкін С. В., Коваленко А. В., Коваленко В. В. [18], Коломоський О. Б., Петін С. Р. [8], Андрушко О. [1], Бондар В. С. [7], Хоменко М. [23], Федотович А. В., Бажанюк В. В. [22], Муляр Г. В., Ховпун О. С. [15], Асанов Д. А., Бісюк О. С. [2], Негруца Т. В., Будяченко О. М. [16], Рибалкін А. О. [6], Руденко Я. С. [20], Христенко В. Є. [24] тощо.

Метою наукової статті, її завданням є дослідження особливостей проведення допиту підозрюваних при розслідуванні колабораційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. З початком повномасштабної війни Російської Федерації проти України, законодавство України зазнало істотних змін в різних галузях права. З особливою відповідальністю законодавець підій-

шов до внесення змін до закону про кримінальну відповідальність та інших нормативних актів, які встановлюють відповідальність та особливості процедури притягнення до відповідальності осіб, які вчинили кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України. Таким чином, 03 березня 2022 року розділ I Особливої частини Кримінального Кодексу України (далі – КК України) був доповнений ст. 111-1 КК України «колабораційна діяльність», а ст. 111 КК України «державна зрада» набула нової редакції. Нова норма кодексу, якою встановлюється відповідальність за колабораційну діяльність викликала неабиякий резонанс в пресі, на телебаченні, в мережі Інтернет, стала об'єктом дослідження наукових публікацій вчених-юристів та темою обговорення на наукових конференціях. Загалом, вчені згоджувались на тому, що норма ст. 111-1 КК України має походження від ст. 111 КК України «державна зрада», містить багато способів вчинення, а покарання за ч. 1 та ч. 2 статті не відповідає назві розділу [19].

Колаборація – це явище, яке передбачає спільну діяльність у певній сфері двох або більше людей чи організацій для досягнення спільної мети шляхом консенсусу [2, с. 101]. Колаборант – це особа, яка свідомо співпрацює із окупаційною цивільною чи військовою владою на шкоду власній державі [16, с. 158].

Колабораційна діяльність – це усвідомлене співробітництво громадян з окупаційною адміністрацією, яке націлене проти української державності, шляхом різної взаємодії: передача матеріальних ресурсів, пропаганда, заперечення збройної агресії проти України, добровільне зайняття посад у незаконних органах влади [15, с. 186] тощо. Простіше кажучи, колабораційна діяльність це суспільно небезпечна діяльність, метою вчинення якої є послаблення держави в боротьбі з ворогом.

Дослідження проблематики колабораціонізму лише через призму матеріального права не можна вважати повним без урахування практичних проблем, пов'язаних з розслідуванням цього кримінального правопорушення.

Відповідальність за вчинення колабораційної діяльності передбачена в ст. 111-1 КК України й представлена вісьмома формами вчинення правопорушення, які зводяться до публічного заперечення громадянським України здійснення збройної агресії проти України; невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України; зайняття громадянином України посади, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території; здійсненні громадянином України пропаганди у закладах освіти з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України; передачі матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території тощо [11].

Форми колабораційної діяльності є дуже різноманітними за формою вчинення кримінального правопорушення, при чому усі вони мають й багато спільних ознак, які мають істотне значення: об'єкт посягання, умисність здійснення діяння, спрямованість на допомогу ворогу, особливо високий рівень суспільної небезпечності під час війни.

Суспільна небезпечність колабораційної діяльності також підтверджується офіційною статистикою Офісу Генерального прокурора. Зокрема, за період січень-грудень 2023 року в Україні зареєстровано 6270 кримінальних проваджень за фактом вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, при чому 3916 з них (62,45%) – за фактом вчинення саме колабораційної діяльності. В 2022 році було зареєстровано 17422 кримінальних проваджень за фактом вчинення злочинів проти основ національної безпеки, з них 3851 – у вчиненні колабораційної діяльності (22,1%). Якщо звернути увагу на кількість випадків пред'явлення

підозри у вчиненні правопорушення, бачимо наступну тенденцію: з 17422 проваджень пред'явлено підозру тільки в 2158 провадженнях, з них 1090 – у вчиненні колабораціонізму (51%). Отже, кількість випадків вчинення колабораційної діяльності неймовірно велика, а сам склад ст. 111-1 КК України став найбільш «популярним» в порівнянні з іншими кримінальними правопорушеннями проти основ національної безпеки України [17].

Суспільна небезпечність колабораційної діяльності схожа з державною зрадою, а через масовість вчинення колабораціонізму завдає значну шкоду національній безпеці, обороноздатності України. Проте, слід пам'ятати і про випадки та ситуації, коли особа змушена контактувати з ворогом, через реальну загрозу позбавлення життя, перебуваючи на тимчасово окупованих або анексованих територіях.

Говорячи про розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень слід визнати, що найбільш характерними першочерговими слідчими (розшуковими) діями є: огляд місця події та документів, *допит підозрюваного* і свідків, обшук робочого місця та помешкання підозрюваного, призначення необхідних судових експертів [14] (фототехнічна, експертиза відео-, звукозапису, комп'ютерно-технічна, психологічна), проведення НС(Р)Д (про це далі детальніше), опитування сусідів, колег та інші.

В межах даного дослідження пропонуємо зупинитися на такій слідчій дії як допит, особливостях його етапів, а також розробити тактичні рекомендації щодо допиту осіб, які підозрюються у вчиненні колабораційної діяльності.

Допит – це процесуальна слідча (розшукова) або судова дія, що є регламентованим кримінальними процесуальними нормами інформаційно-психологічним процесом спілкування осіб, які беруть в ньому участь, та спрямована на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення об'єктивних обставин у кримінальному провадженні [10, с. 328]. Допит є найбільш поширеним способом отримання доказів. Це одна з найбільш складних слідчих (розшукових) та судових дій; проведення якої вимагає від слідчого високої загальної та професійної культури, глибокого знання психології людини. Мета допиту полягає в отриманні повних та об'єктивно відображуючих дійсність показань [10, с. 328].

Проведення допиту з виконанням всіх процесуальних обов'язків слідчого, дізнавача, а також правильно підібрана тактика проведення допиту є важливими елементами процесуальної діяльності сторони обвинувачення з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений [12].

Допит як криміналістичний інститут складається з низки стадій, спрямованих на реалізацію завдань кримінального провадження, зокрема: *підготовчий, робочий та заключний* [13, с.16]. Кожна із запропонованих стадій відображає застосування стратегічного підходу та тактичних систем, в межах яких сторона обвинувачення здійснює діяльність з розкриття кримінальних правопорушень.

В науці криміналістики існує позиція, що підготовка до допиту може бути поділена на три основних рівні: 1) пізнавальний; 2) прогностичний; 3) синтезуючий [26]. *Пізнавальний* рівень полягає у вивченні матеріалів кримінальної справи, ознайомленні з оперативно-розшуковими даними, збиранні відомостей про особу допитуваного, вивченні спеціальних питань. Інформація, яка буде одержана на цьому рівні, дозволяє *прогнозувати* різні ситуації допиту, визначати можливість виникнення у допитуваного реакцій на використання того чи іншого тактичного прийому або небажаного психічного стану, обирати най-

доцільніші способи встановлення психологічного контакту [26]. Підготовка до допиту завершується на *синтезуючому* рівні й охоплює складання плану допиту, а також вирішення питань, пов'язаних з визначенням доцільного місця, часу та режиму його здійснення, запрошенням спеціалістів або інших осіб [26].

Складність допиту визначається тим, що слідчий не володіє до моменту допиту вичерпними даними про особу злочинця і певною сукупністю доказів, що можна використати під час слідчої дії. З іншого – злочинці не завжди зацікавлені в повному й усебічному розкритті й розслідуванні злочину, що не може не впливати на правдивість їх показань [25, с. 91–93]. Здійснивши узагальнення різних наукових думок, приходимо до висновку, що на стадії підготовки до допиту слідчий, дізнавач має здійснювати такий комплекс організаційно-підготовчих заходів: повне, всебічне і ретельне вивчення матеріалів кримінального провадження; визначення предмета допиту та сформованої слідчої ситуації; визначення кола осіб, які підлягають допиту; визначення послідовності проведення допитів; вивчення особи допитуваного; збирання оперативної інформації про допитувану особу та вчинених нею злочинів; визначення часу проведення допиту; визначення місця проведення допиту; добір речових доказів та інших матеріалів для пред'явлення допитуваному; визначення технічних засобів фіксації допиту та їх підготовка; визначення учасників проведення допиту; забезпечення сприятливих умов проведення допиту [25, с. 91–93].

При підготовці до допиту осіб, які підозрюються у вчиненні колабораційної діяльності, слідування рекомендаціям набуває архіважливого значення. Суспільна небезпечність кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України, наявність війни на території України, а також особливості осіб, які вчиняють це правопорушення вимагає від слідчого, прокурора виняткового ставлення до проведення слідчих дій, а також відповідального ставлення до кваліфікації діяння підозрюваного. Неправильно обрана кваліфікація кримінального правопорушення є підставою для визнання особи не винною у вчиненні кримінального правопорушення, а отже легковажність слідчого, дізнавача на цьому етапі може негативно вплинути на реалізацію мети кримінального переслідування.

Деякі вчені відзначають важливість збирання даних про особу підозрюваного, проведення допиту в умовах коли підозрюваний не знаходиться в пригніченому, розгубленому стані або в стані алкогольного сп'яніння, що є особливо важливим для ліквідації ймовірності здійснення маніпуляцій з боку сторони захисту [9, с. 174–175].

На підготовчому етапі допиту, в процесі збирання даних про особу підозрюваного рекомендуємо здійснювати з використанням соціальних мереж, адже використовуючи соціальні мережі, особа залишає інформацію про своє оточення, вподобання, політичні, релігійні та інші переконання, що може бути використано слідчим, дізнавачем під час підготовки до проведення допиту та встановлення психологічного контакту. Цей прийом є особливо актуальний, якщо діяння особи, пов'язане з публічним запереченням збройної агресії росії проти України, спонуканням до підтримки окупаційного режиму, а також у випадку заняття особою посади в органі окупаційної влади. Слід звернути увагу на діяльність такої особи в соціальних мережах російського походження: «ВКонтакте», «Мой мир», «Одноклассники», сервіси «Яндекс», а також Threads, закриті Telegram-канали, X (колишній Twitter) тощо. Ці платформи надають широкий спектр можливостей користувачеві у вираженні своїх переконань та в пошуку однодумців, а отже слідчий, дізнавач має акцентувати увагу на таких підсистемах сторінки підозрюваного як: «стіна», «про себе», «друзі», «спільноти», «фото/відео», «дірект». На рівні з отриманням з відкритих

джерел варто провести такі негласні слідчі (розшукові) дії як зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем без відома її власника, володільця або утримувача, установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу та інших.

Слід також звернутись до спеціалізованих інформаційних систем МВС, Національної поліції України за допомогою яких слідчий, дізнавач може отримати оперативне інформаційне забезпечення, яке, зокрема, може стати корисним для викриття неправди в показаннях допитуваного. Звертаємо увагу на такі системи як: аналітична інформаційно-пошукова система «Антарес б», яка використовується працівниками ДОТЗ НП України; відокремлена інформаційна система «Безпечне місто» (проект КМДА в м. Києві: комплекс із 5823 камер відеоспостереження, та програм із застосуванням відеоаналітичних можливостей); «Аркан» (інтегрована міжвідомча система обміну інформацією з питань контролю осіб, транспортних засобів та вантажів, які перетинають державний кордон); «Армор» (інформаційний портал Національної поліції України з доступом через WEB інтерфейс); «ДМС» (база даних Державної міграційної служби з доступом WEB інтерфейс [6, с. 228].

Також необхідно скористатись офіційними інтернет-ресурсами СБУ, ГУР МОУ, МінЮст; центру «Миротворець»; <https://2ip.ua/ua> – ресурсу для встановлення IP-адрес; <https://www.imei.info/> – перевірка по IMEI; <https://iknowwhatyoudownload.com/> – перевірка IP-адрес, що завантажувалося [6, с. 228].

Крім цього, відповідально треба поставитись до обрання місця проведення допиту, а також способу повідомлення підозрюваного про виклик на допит [9, с. 174–175]. Відзначимо, що спосіб повідомлення про виклик на допит є важливим в побудові психологічного контакту від якого залежить успішність робочого етапу допиту. З огляду на суспільну небезпечність злочинів проти основ національної безпеки України, а також на соціальні та психологічні риси злочинця, завдання слідчого, дізнавача щодо побудови психологічного контакту з допитуваним набуває особливого значення [9, с. 174–175].

Готуючись до допиту особи, яка підозрюється у вчиненні колабораційної діяльності, слідчий повинен мати уявлення про систему **соціальних та психологічних ознак особи колабораціоніста**. Статистично колабораціоністи є особами з вищою або фаховою передвищою освітою [18, с. 172], проте через різні причини вони не працюють за фахом і не здійснюють ніяку іншу трудову функцію [18, с. 172]. Можна зробити припущення, що такі особи намагалися соціалізуватись в суспільстві, проте з суб'єктивних причин не реалізували свій потенціал. З огляду на відсутність стійких комунікативних зв'язків та неусвідомлення себе як частини суспільства, колабораціоніст протиставляє себе оточуючим та державі.

Руденко Я. С. пояснює психологію колабораціонізму через призму теорії психоаналізу Стівена Карпмана «Трикутник Карпмана». Ролей у трикутнику Карпмана три: жертва (населення країни), контролер-диктатор (Україна), рятівник (країна агресор). Учасники трикутника періодично міняються ролями. В очах необізнаної, наляканої, соціально та психологічно нестабільної, залежної людини («Жертва»), Україна виконує роль «Диктатора». Незрозумілі закони, політична та фінансова криза, «всюди злодії та брехуни», «депутати мародери», економічна нестабільність, підвищення цін, «...сусід купив нове авто, а в мене троє дітей, мінімальна зарплата та борги по комуналці» тощо, все це фактори впливу на свідомість людини, яка не може або не бажає адаптуватись у системі. Можливо людина налякана, можливо ненавчена, а можливо, їй просто лінь щось робити, адже краще нічого не змінювати у своєму житті та обвинувачувати в своїх бідах «сусіда»

або державний устрій країни. «Рятівник» (країна агресор) виглядає більш привабливим та манливим завдяки кропіткій наполегливій роботі маніпуляційної кампанії, ЗМІ та інших співробітників ППСО (інформаційно-психологічна операція). «Жертва» з «Диктатором», у зв'язку з колабораціоністською діяльністю першої, впродовж відносин можуть мінятися ролями. У «Жертви» все життя – це страждання. Вона втомлена, до неї несправедливі, вона заздрить та ревнує. «Жертви» не вистачає ні сил, ні часу, ні бажання зробити щось для покращення свого життя. Вона інертна, боїться життя і чекає від нього тільки поганого [20, с. 194], [24].

Негативним фактором є радянське минуле українського суспільства, що сприяє вчиненню колабораційної діяльності особами вікових груп: 30–50 років (40% від загальної кількості засуджених колабораціоністів), 50–65 років (37% від загальної кількості засуджених колабораціоністів), 65 років і старше (16% від загальної кількості засуджених колабораціоністів) [18, с. 174].

Побудова та підтримання психологічного контакту під час допиту є надважливим завданням слідчого, дізнавача. Психологічний контакт – це не взаємодія і не взаємини між учасниками допиту. Це найбільш сприятлива психологічна «атмосфера», яка сприяє взаємодії та взаєминам, це певний «настрій» на спілкування [26, с. 287].

У криміналістичній літературі виділяють вісім етапів встановлення психологічного контакту, а саме: 1) збір та аналіз інформації про майбутнього допитуваного; 2) підготовчий етап прогнозування та підготовки до встановлення психологічного контакту; 3) вступний етап, що характеризує початок контактної взаємодії; 4) етап діагностики особи та оцінювання ситуації; 5) етап розвитку контактної взаємодії та створення психологічної атмосфери; 6) етап формування контактного зв'язку; 7) етап підтримання та зміцнення контакту; 8) етап стабілізації та закріплення контакту [3, с. 13], [5].

На етапі вербальної взаємодії слід застосувати низку тактичних прийомів, використання яких сприятиме реалізації завдань допиту підозрюваного. Вчені пропонують застосувати такі тактичні прийоми як: позитивний вплив на психічний стан допитуваного, допомога в подоланні розгубленості, емоційної напруги; спонування до логічного мислення та демонстрація аргументів; використання спільних буденних, культурних та інших інтересів, роз'яснення особі перспективи, що склалася; демонстрація слідчим обізнаності про обставини життя особи, його потреби та інтереси [4, с. 6], звернення до закону, роз'яснення значимості потрібної інформації, ознайомлення з обставинами, що пом'якшують вину, проведення попередньої розмови на сторонню тему тощо.

Теоретично за умови правильного виконання тактичних рекомендацій щодо встановлення психологічного контакту з підозрюваним може настати безконфліктна ситуація. Проте, на наше переконання, особливості об'єкту кримінального правопорушення – основи національної безпеки України, об'єктивна сторона, передбачена різними частинами ст. 111-1 КК України, що передбачає неповагу до конституційного ладу України, її суверенітету, легітимності її державних інститутів *суттєво зменшують можливість існування безконфліктної ситуації допиту*. Ми вважаємо, що конфліктна ситуація допиту може бути у формі латентного конфлікту та відкритого конфлікту. Переконані, що заради ефективного встановлення та підтримання психологічного контакту з підозрюваним у вчиненні правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України, прокурор, слідчий, дізнавач має застосовувати як процесуальні інструменти, надані КПК України, так і володіти знанням матеріального права та відрізяти суспільно небезпечне діяння у виді колабораційної діяльності від діяння, пов'язаного з крайньою необхідністю.

Крайня необхідність – це вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам з метою усунення загрозованої небезпеки, якщо вона в цій ситуації не могла бути усунена іншими засобами та якщо заподіяна шкода є рівнозначною або менш значною, ніж шкода відвернена.

Складним завданням для слідчого, дізнавача може стати встановлення психологічного контакту з жителями деокупованих територій України й в даному випадку особа, яка допитує має відрізяти колаборацію від вимушеної кооперації. Вимушена колаборація полягає у вчиненні діянь, які мають ознаки колабораційної діяльності, проте вчинені в умовах крайньої необхідності.

За умов відсутності крайньої необхідності, а також виконання юридично обумовлених завдань, підозрюваний є не тільки процесуальним опонентом слідчого, дізнавача, але й ворогом України, який протиставляє себе суспільству та державі. Щодо таких осіб, законодавець справедливо встановив високі санкції, при тому, що масив кримінально-правових заходів сприяє не тільки в теоретичному, але й в практичному аспекті. Підозрюваний, який вважає, що покарання, передбачене в ч. 1 та ч. 2 ст. 111-1 КК України у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років не є для нього обтяжливим помилляється, адже такий засіб як судимість за вчинення кримінальних проступків погашається після відбуття покарання, а отже в даному випадку судимість особи буде погашена. Вважаємо, що є, адже особа, яка перебуває в громадянському суспільстві зазнає несприятливих наслідків від статусу судимої особи. Рекомендуємо використовувати цей аспект як *тактичний прийом*, як засіб впливу на підозрювану особу, шляхом роз'яснення наслідків перебування в такому статусі, з метою визнання підозрюваним вини у вчиненні таких проступків, а також заради вироблення у підозрюваного позиції, за якої він посилено сприятиме досудовому розслідуванню.

У випадку відсутності відкритого конфлікту за умов коли підозрюваний готовий надати правдиві покази, слідчий може роз'яснити підозрюваному, що у випадку подальшої безконфліктності під час досудового розслідування та визнання вини, сторона обвинувачення може запропонувати укласти угоду про визнання винуватості та застосовуючи ст. 69 КК України перейти до більш м'якого покарання у виді пробаційного нагляду. Пробаційний нагляд – це новела серед видів покарання в Україні й застосовується з 28 березня 2024 року. Вважаємо, що запропоноване можна використати в якості тактичного прийому за умов відсутності конфліктної ситуації з метою закріплення сприятливої поведінки підозрюваного.

Під час допиту слідчий, дізнавач повинен встановити коло обставин, що підлягають з'ясуванню. В літературі вчені пропонують такий перелік цих обставин: наявність/відсутність у діянні особи дій, що вказували б на ознаки інших кримінальних правопорушень, передбачених у ст. 111, ч. 2-8 ст. 111-1, ст. 111-2, 436-2 КК України [1, с. 22]. Очевидно, ця тактична рекомендація є корисною для вирішення питань кваліфікації вчинених протиправних діянь. Необхідно встановити факт події кримінального правопорушення, а саме: час – дата, години, хвилини, у які безпосередньо вчинено протиправні дії [1, с. 22]. Ця інформація є корисною для досудового розслідування аби виключити факт самообмови та отримати детальну інформацію про подію кримінального правопорушення. Також, встановлення цих фактів матиме доказове значення під час судового розгляду справи й сприятиме виконанню завдань кримінального провадження. Слід встановити наявність обставин, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які вказують кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження [1, с. 23].

Особливу увагу під час проведення допиту, необхідно присвятити викриттю неправди в показаннях. Вченими відзначається, що при допиті в ситуації викриття неправди основною функцією тактичних прийомів виступає функція викриття, а додатковою – виховна функція [26, с. 68]. Цілком погоджуємось з такою позицією з огляду на те, що після викриття неправди підозрюваний може дійти переконання значної обізнаності слідчого, дізнавача щодо обставин вчинення кримінального правопорушення і зробити висновок щодо недоцільності здійснення спроб ввести слідство в оману. Підозрюваний у вчиненні колабораційної діяльності може мати специфічний мотив та мету вчинення кримінального правопорушення, не схожі на злочини, які посягають на інші правоохоронювані об'єкти. Колабораціоністи кидають виклик державі, виявляють неповагу до її органів, посадових осіб та суверенітету в цілому. З огляду на це слід очікувати, що особа, яка має ідеологічні мотиви вчинення правопорушення багатиме усіма силами завадити ефективному розслідуванню, надаючи неправдиві показання, або ж відмовляючись давати показання взагалі. Показання такого підозрюваного необхідно порівнювати з іншими доказами, наявними у слідства/дізнання.

Успішність здійснення викриття неправди в показаннях залежить від підготовленості слідчого, дізнавача. Слідчий, дізнавач повинен бути обізнаним бодай про певні обставини вчинення кримінального правопорушення, готування до нього або приховання причетності підозрюваного до його вчинення. З огляду на це допит підозрюваного слід проводити після допиту свідків, дослідження діяльності підозрюваного в мережі. Вчені пропонують перевіряти підозрюваного на предмет знаходження його в спільнотах та Telegram-каналах, пов'язаних з незаконно створеними органами влади, засобами масової інформації, що працюють на тимчасово окупованій території України та держави-агресора [7, с. 120]. Серед НС(Р)Д також слід звернути увагу на аудіо-відеоконтроль особи, вже згадані зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем, аудіофіксації та відеозапису перебігу та обставин колабораційної діяльності, спілкування контрольованої особи з абонентом на тимчасово окупованій території моніторингу життя колаборанта, який розробляється та перебуває в негласному зв'язку зі спецслужбами країни-агресора, з'ясування кола його кримінальних, родинних, ділових та інших зв'язків, звичок, захоплень тощо [7, с. 120]. Отримавши відповідні дані від свідків, за допомогою НС(Р)Д, із залученням негласного співробітництва слідчий, дізнавач може викрити неправду в показаннях підозрюваного. Обізнаність особи, яка допитує є запорукою швидкого усвідомлення допитуваного у необхідності сприяти слідству. Матеріали отримані в результаті таких оперативно-розшукових дій можна використати у якості контрдоказів під час допиту. Слідчий, дізнавач спочатку має надати можливість особі повідомити викривлені/неправдиві показання у формі вільної розповіді, після чого заперечити раптово пред'явити серію йому контрдоказів з наростаючою доказовою силою, які протирічать його показанням. Така система тактичних прийомів в момент пред'явлення доказів може стати результативною та змусить допитуваного відмовитись від обраної тактики та надати правдиві показання.

Важливим етапом допиту є усунення неточностей та подолання протиріч у показаннях допитуваного. Деякі вчені включають до системи тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію забутих матеріалів в пам'яті допитуваного: 1) постановку нагадуючих запитань; 2) показ доказів чи демонстрацію іншої матеріалізованої інформації; 3) допит на місці події; 4) оголошення показань інших осіб [8, с. 158–159]. Вважаємо цей комплекс тактичних

прийомів прийнятним і для допиту підозрюваних у вчиненні колабораційної діяльності.

Застосування психофізіологічного опитування за допомогою поліграфа. На сайті Всеукраїнської асоціації поліграфологів зазначено, що висновки за результатами поліграфічних досліджень є доказом у суді за умови проведення судової психологічної експертизи із застосуванням комп'ютерного поліграфа [21]. Суди неоднозначно ставляться до використання результатів такого дослідження, адже в певних постановках Верховного Суду передбачено, що застосування поліграфа не є обов'язковим доказом, а відсутність результатів проведення такого дослідження не є істотним порушенням процесуального законодавства, в інших постановках Верховний Суд взагалі вважає, що результати цього дослідження не є доказом, зокрема в постанові Верховного Суду в справі № 234/4850/17 від 23 вересня 2021 року суд вказав, що чинним кримінальним процесуальним законодавством не передбачено перевірку показань із застосуванням спеціального технічного засобу поліграфу та використання отриманих даних як доказу. Позиція науковців неоднозначна, адже частина колег вважають, що варто розробити нові законодавчі акти щодо легалізації поліграфа в Україні та діяльності, пов'язаної з його використанням, а також удосконалити чинне нормативно-правове регулювання щодо використання поліграфа в діяльності правоохоронних органів [23, с. 307]. Інша група колег вважає, що результати психо-фізіологічної експертизи можуть мати лише орієнтувальний характер [22, с. 86]. Ми вважаємо, що застосування поліграфа не є гарантом викриття неправдивих показань підозрюваним, тому вважаємо, що наразі результати опитування можуть лише надати орієнтир для подальших дій досудового розслідування та не можуть бути належним доказом підтвердження вини особи в суді. Важливим відмітити, що пристрій має відповідати всім вимогам ДСТУ 2016 року, суб'єкта проведення експертизи має бути атестований експерт та має бути офіційно зареєстрована методика проведення такого експертного дослідження.

У випадку наявності протиріч між показами двох чи більше вже допитаних учасників кримінального провадження слід провести одночасний допит з метою викриття неправди у показаннях допитуваного. Такий допит слід проводити з дотриманням відповідних тактичних рекомендацій.

Висновки. Колабораційна діяльність – новий склад кримінального правопорушення для кримінального законодавця України. Вважаємо, що законодавець запізно криміналізував це правопорушення, адже з огляду на суспільну небезпечність діянь, передбачених в ст. 111-1 КК України, реформування розділу КК «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки» слід було здійснити в 2014 році.

Проблемним питанням є процедура розслідування колабораційної діяльності. Слідчий, дізнавач не мають відповідних тактичних рекомендацій щодо розслідування колабораційної діяльності, що ускладнює виконання завдань кримінального провадження.

Допит підозрюваного у вчиненні колабораційної діяльності вимагає від слідчого, дізнавача дотримання загальнокриміналістичних вимог на підготовчому, робочому та заключному етапі, *проте* в той же час особливу увагу слід приділити вивченню особи допитуваного; збиранню оперативної інформації про допитувану особу та вчинених нею кримінальних правопорушень; забезпечення сприятливих умов проведення допиту на підготовчому етапі. Встановлення психологічного контакту з підозрюваним набуває особливого значення на робочому етапі допиту, хоча і не є гарантом безконфліктної ситуації, адже особа, яка протиставляє себе державі, виражає неповагу до конституційного ладу України, її

суверенітету, легітимності її державних інститутів не може інакше ставитись до представників цієї держави – слідчих та дізнавачів.

В роботі проаналізовано етапи допиту та надано тактичні рекомендації для слідчого, дізнавача по кожному з них. Надано соціальні та психологічні риси колабораціоністів, який має стати орієнтиром для органів досудового розслідування під час проведення допиту та інших слідчих та негласних слідчих розшукових дій. Запропо-

новано перелік негласних слідчих (розшукових) дій, які необхідно здійснити на підготовчому етапі допиту колабораціоністів.

Досліджено питання застосування поліграфа під час допиту осіб, які підозрюються у вчинення діянь, передбачених ст. 111-1 КК України.

Вважаємо, що надані рекомендації позитивно вплинуть на результат досудового розслідування колабораційної діяльності органами досудового розслідування України.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрушко О. Обставини, що підлягають встановленню та доказуванню у кримінальних провадженнях за ч. 1 ст. 111-1 КК України. *Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану»*. Хмельницький. 2023. С. 21–24.
- Асанов Д. А., Бісюк О. С. Колабораційна діяльність в умовах повномасштабного вторгнення РФ – кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України. *Молодий вчений*. Вип. № 1 (125). 2024. С. 101–108.
- Баранчук В. В. Етапи формування психологічного контакту при допиті. *Теорія і практика правознавства*. Випуск № 2. 2013. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_68.
- Баранчук В. В. Роль психологічного контакту під час спілкування в діяльності детектива. *Матеріали всевітнього саміту приватних детективів. Дніпровський державний університет внутрішніх справ*. Дніпро. 2018. 276 с.
- Баранчук В. В. Тактика встановлення психологічного контакту при допиті : монографія / Баранчук В. В ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Харків : Вид. агенція «Апостіль», 2019. 196 с.
- Бондар В. С., Рибалкін А. О. Інформаційне забезпечення досудового розслідування колабораційної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Том 2. Вип. № 79. 2023. С. 223–231.
- Бондар В. С. Про основи методики досудового розслідування колабораційної діяльності. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. Вип. № 3. 2023. С. 115–124.
- Коломоцький О. Б., Петін С. Р. Прийоми актуалізації забутого в пам'яті допитуваного. *Матеріали XVII всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів «ДНІ НАУКИ ФСП» «Свобода та соціальна відповідальність в інтелектуальних пошуках сучасної молоді»*. Київ. 2014. С. 158–159.
- Копча В. В., Копча Н. В. Криміналістична техніка, тактика і методика: навчальний посібник. Видавничий дім «Гельветика». Одеса. 2022. 286 с.
- Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 1 / [В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. 456 с.
- Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20 березня 2024 року).
- Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 20 березня 2024 року).
- Лекція до теми 13 «Тактика допиту». Кафедра криміналістики, судової медицини та психіатрії. Міністерство внутрішніх справ України. Одеський Державний університет внутрішніх справ. 2016. URL: <https://oduv.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/lecia-13.pdf>
- Мартиненко К. В. Деякі проблеми виявлення та розслідування державної зради в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. №5. Запоріжжя. 2022. С. 575–581.
- Муляр Г. В., Ховпун О. С. Новели кримінального законодавства: колабораційна діяльність. *Наукові записки*. Серія: Право. Вип. № 13. С. 186–190.
- Негруца Т. В., Будяченко О. М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм. *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму»*. Видавництво «Юридика». 2023. С. 158–161.
- Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора України. URL: <https://www.gp.gov.ua/>
- Письменський Є. О., Головкін С. В., Коваленко А. В., Коваленко В. В. Розслідування колабораційної діяльності : практич. посібник. ВД Дакор. Київ. 2024. 260 с.
- Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану: Закон України № 2113-IX від 03 березня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#Text>
- Руденко Я. С. Колабораційна поведінка як один із способів впоратися з негативним психічним станом людини. Збірник тез II Всеукраїнського міжвідомчого психологічного форуму «забезпечення психологічної допомоги в секторі безпеки та оборони України». Київ. ДНДІ МВС України. 2023. С. 192–195.
- Сайт Всеукраїнської асоціації поліграфологів. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99926645> (дата звернення: 28 березня 2024 року).
- Федотович А. В., Бажанюк В. В. Використання поліграфа в кримінальному провадженні та дотримання прав людини. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку»*. Київ. 2021. С. 84–87.
- Хоменко М. Використання поліграфа в розкритті та розслідуванні злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. Серія «Криміналістика». Вип. № 10. 2020. С. 304–307.
- Христенко В. Є. Психологія жертви: навч. посіб. Харків: Консум, 256 с.
- Чаплинська Ю. А. Підготовка до допиту як необхідна умова якісного проведення слідчої дії. *Проблеми правоохоронної діяльності. Вісник Академії митної служби України*. Серія: «Право», № 2 (9), 2012. С. 89–95.
- Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. Х.: Харків юридичний, 2007. 432 с.

**ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОБУМОВЛЕНОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ****PROBLEMS OF SOCIAL AND LEGAL CONDITIONS OF CRIMINAL RESPONSIBILITY
FOR BREACH OF LAW FOR PROTECTION****Тарасевич Т.Ю., д.ю.н.,
професор кафедри права***Хмельницький національний університет*

Активізація процесів євроінтеграції, удосконалення законодавства у рамках посилення захищеності прав та свобод громадянина обумовлюють необхідність чіткого визначення теоретичної сутності правового статусу правоохоронних органів, що визначає їх роль та місце у побудові правової соціальної держави. Одним із завдань правової реформи в Україні є поліпшення роботи правоохоронних органів та забезпечення безпеки громадян у суспільстві. Водночас працівники правоохоронних органів, які мають забезпечувати безпеку суспільства та стежити за правопорядком, є представниками цього суспільства зі всіма його позитивними та негативними проявами. Тому подекуди є випадки порушення ними закону, які не лише створюють у суспільстві негативний імідж працівників правоохоронних органів, а й не дають змоги громадянам почуватися захищеними, а відтак підбивають авторитет усієї правоохоронної системи України.

Досліджено чинники соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за порушення права на захист, до яких віднесено суспільну небезпечність, типовість та поширеність антисуспільної поведінки; динаміку суспільно небезпечних діянь, необхідність впливу на суб'єктів цих діянь кримінально-правовими заходами; можливості системи кримінальної юстиції в протидії даній формі антисуспільної поведінки, співрозмірність позитивних та негативних наслідків кримінального правопорушення, а також інші обставини політико-правового життя держави, які вплинули на встановлення кримінальної відповідальності за зазначене діяння, а саме – набрання чинності Конституцією України та ратифікацію Україною Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Ураховуючи, що кримінальним правопорушенням можна визнати тільки таке діяння, яке за своїм змістом є суспільно небезпечним, то аналіз цієї обставини дозволяє зазначити, що соціально – обумовленим є лише діяння, суспільна небезпечність якого з точки зору кримінального права є достатньо високою.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, порушення права на захист, право на справедливий суд, недопущення захисника, інше грубе порушення права на захист, соціальна обумовленість, кримінально-правова заборона.

The activation of European integration processes, the improvement of legislation within the framework of strengthening the protection of the rights and freedoms of citizens necessitate a clear definition of the theoretical essence of the legal status of law enforcement agencies, which determines their role and place in the construction of a legal social state. One of the tasks of legal reform in Ukraine is to improve the work of law enforcement agencies and ensure the safety of citizens in society. At the same time, law enforcement officers, who must ensure the safety of society and monitor law and order, are representatives of this society with all its positive and negative manifestations. Therefore, in some places there are cases of their violation of the law, which not only create a negative image of law enforcement officers in society, but also prevent citizens from feeling protected, and therefore undermine the authority of the entire law enforcement system of Ukraine.

The factors of social conditioning of criminal liability for violation of the right to defense were studied, which included social danger, typicality and prevalence of antisocial behavior; the dynamics of socially dangerous acts, the need to influence the subjects of these acts with criminal legal measures; the capabilities of the criminal justice system in counteracting this form of antisocial behavior, the proportionality of the positive and negative consequences of a criminal offense, as well as other circumstances of the political and legal life of the state that influenced the establishment of criminal liability for the specified act, namely, the entry into force of the Constitution of Ukraine and Ukraine's ratification of the Convention on the protection of human rights and fundamental freedoms. Considering that only an act that is socially dangerous by its content can be recognized as a criminal offense, the analysis of this circumstance allows us to note that only an act with a sufficiently high social danger is socially determined.

Key words: criminal liability, violation of the right to defense, right to a fair trial, denial of defense counsel, other gross violation of the right to defense, social conditioning, criminal law prohibition.

З'ясування питання соціально-правової обумовленості кримінальної відповідальності за кримінальне правопорушення, передбачене ст. 374 Кримінального кодексу України (далі – КК України), має важливе значення для теорії кримінального права, законотворчої діяльності та практики застосування зазначеної норми.

У теорії кримінального права тлумачення поняття «соціальна обумовленість» здійснюється по-різному, але його зміст зводиться до встановлення відповідності кожної норми чинного кримінального законодавства, або прийняття якої стає необхідним, потребам суспільства, а саме якою мірою вона відображає вимоги життя, в якій мірі відповідає правильному стану речей і чи забезпечує чи буде забезпечувати охорону відповідних суспільних відносин, які мають бути закріплені. Ураховуючи, що термін «соціальна обумовленість» означає «залежність від умов суспільного життя», то соціально обумовленою варто вважати лише ту норму, яка відповідає умовам суспільного життя [1, с. 159].

Сучасні вчені достатньо аргументовано вказують на важливість і необхідність дослідження загальних і спеціальних положень соціальної обумовленості закону про

кримінальну відповідальність. Проте в теорії кримінального права і на сьогодні відсутня єдина думка щодо класифікації факторів, що визначають зміст соціальної обумовленості кримінально-правової норми. Так, В.І. Борисов стверджує, що соціально-правова обумовленість кримінального закону визначається різноманітними за значущістю соціальними, економічними, політичними, психологічними та іншими чинниками, встановлення й розкриття яких дає можливість пояснити необхідність кримінально-правової охорони певних суспільних відносин, прогнозувати розвиток тих чи інших інститутів кримінального законодавства, підвищити обґрунтованість змісту закону [2, с. 28]. Якісна кримінально-правова охорона суспільних відносин, що забезпечують дотримання при здійсненні правосуддя конституційного принципу права на захист і встановлений законом порядок реалізації права усіх категорій осіб на захист чи представлення їх законних інтересів у формі правомірної діяльності захисника або представника особи з надання правової допомоги під час здійснення цієї діяльності, буде ефективною лише за умови додержання науково обґрунтованих принципів криміналізації суспільно небезпечних діянь та з'ясування

передумов заборони. В якості найважливішого, загально-визнаного критерію криміналізації виступає оцінка людської поведінки як суспільно небезпечної. Характер суспільної небезпеки, насамперед, залежить від цінності того блага, якому заподіюється шкода конкретним людським вчинком, тобто від цінності тих чи інших суспільних відносин. Проте закріплення кримінальної відповідальності за певне діяння, хоча і є актом держави, має бути здійснене на визначених підставах. Як слушно вказує А.В. Залеська, «завжди криміналізація є необхідністю, важливою для суспільства в певний історичний період його розвитку. В протилежному випадку криміналізація є зловживанням, необдуманим, нічим не обґрунтованим рішенням законодавця, яке додатковий раз обмежує права і свободи своїх громадян». Таким чином, закріплення кримінальної відповідальності за певне діяння має бути соціально-обумовленим, тобто має існувати «причинно-наслідковий зв'язок між діянням та його негативним впливом на суспільні відносини, у результаті чого законодавець має підстави для включення такого діяння до переліку суспільно небезпечних, тобто його криміналізації» [3, с. 334].

На думку М.О. Спірідонова, характер і ступінь суспільної небезпечності порушення права на захист визначається, «перш за все тим, що особа у певних правовідносинах із державою не одержала змоги реалізувати гарантовані їй Конституцією України й універсальними міжнародно-правовими актами можливості захисту від обвинувачення» [4, с. 95]. Отже, безумовно визнаючи правосуддя за одну з найважливіших соціальних цінностей, необхідно порушити питання про те, чи є порушення права на захист саме суспільно небезпечним, тобто таким, яке, за виразом М. Панова та С. Харитонова, вчинення якого «завжди пов'язане із загрозою заподіяння реальної і значної або великої шкоди», а не лише протиправним або шкідливим суспільним діянням [5]. Перш за все, порушення права на захист є порушенням права на справедливий суд, яке посягає на довіру до органів досудового розслідування та суду, внаслідок чого можна стверджувати, що завдається шкода авторитету держави.

У сучасному, так званому демократичному суспільстві, в умовах розвитку індивідуалізму та ослаблення громадської моралі, еґоїзму надано не тільки повний простір, але він ще й всіляким чином заохочується, так як розглядається як вираз непорушних прав та свобод людини. Як наслідок, все більше вчинків людей, які раніше вважалися аморальними, а деякі і злочинними, переводяться у розряд нормальних.

Конкретизація витоків, підстав, факторів, передумов криміналізації діянь, що посягають на охорону суспільних відносин, які забезпечують дотримання при здійсненні правосуддя конституційного принципу права на захист і встановлений законом порядок реалізації права усіх категорій осіб на захист чи представлення їх законних інтересів у формі правомірної діяльності захисника або представника особи з надання правової допомоги під час здійснення цієї діяльності, дозволяє нам виділити, насамперед, суспільну небезпечність девіантної поведінки, визначувану через суттєву шкоду суспільним відносинам, підвищену розповсюдженість цієї поведінки, здатність суспільної свідомості сприймати заборонене діяння як злочин.

Балабанова Д.О. вважає, що ці злочини можуть бути вчинені спеціальними суб'єктами – службовими особами, уповноваженими державою на здійснення певних функцій у сфері правосуддя, але відсутність відповідних проваджень аж ніяким чином не свідчить про те, що усі працівники правоохоронних органів належним чином виконують свої службові обов'язки та не порушують зако-

нодавство. Погоджуючись з дослідницею, зауважимо, що відсутність таких проваджень та їх масове закриття ще на стадії досудового розслідування навіть за умови значного судового контролю, може свідчити про низку інших обставин, зокрема, як про недоліки конструкції ст. 374 КК України, так і про недостатню ефективність кримінальної відповідальності за порушення права на захист, що в будь-якому випадку свідчить про те, що зменшення випадків порушення права на захист, констатованих у рішеннях ЄСПЛ щодо України відбулось не завдяки встановленню кримінальної відповідальності за порушення права на захист, а розвитку кримінального процесуального законодавства, реалізації засади змагальності кримінального провадження, що зумовило посилення ролі захисника. Також в силу вказаних обставин, на нашу думку, немає підстав стверджувати про латентність кримінального правопорушення «порушення права на захист», оскільки чинне кримінальне процесуальне законодавство передбачає вагомі засоби судового контролю за дотриманням прав підозрюваного, обвинуваченого, в тому числі і права на захист [6, с. 679].

Водночас, є підстави припустити, що поява ст. 374 КК України стала «адекватною відповіддю» вітчизняного законодавця на кризу соціальної культури громадян в Україні, наслідком якої стала загроза перетворення правосуддя, яке має виступати гарантом справедливості у суспільстві, на інструмент вчинення свавілля. Адже волевиявлення законодавця має відображати сформовані закономірності тієї сфери суспільних відносин, вплив на які шляхом кримінальної заборони їх стабілізує. Такими чинниками щодо виникнення досліджуваної кримінально-правової норми, є деформація правосвідомості, що проявляється у вигляді правового інфантізму та правового нігілізму. Вивчаючи питання соціально-правової обумовленості досліджуваної кримінально-правової норми, слід замислитися над сучасним станом інституту правосуддя, який на цей час переживає реформи й одночасно – кризу.

Вважаємо, що соціальної обумовленості впровадження законодавчих заборон у сфері кримінально-правового регулювання суспільних відносин, що забезпечують дотримання при здійсненні правосуддя конституційного принципу права на захист і встановлений законом порядок реалізації права усіх категорій осіб на захист чи представлення їх законних інтересів у формі правомірної діяльності захисника або представника особи з надання правової допомоги під час здійснення цієї діяльності, дозволяє оцінити доцільність криміналізації встановлення кримінально-правової заборони на втручання в діяльність захисника чи представника особи. У розглядуваному контексті соціальна обумовленість заборони аналізованого злочину переломлюється через наявність негативних об'єктивних процесів, що відбуваються у нашому суспільстві, і, зокрема, через відсутність у державі дієвої системи правового виховання громадян, що, на тлі проблем функціонування сфери правосуддя, сприяє переконанню в допустимості впливу (втручання, перешкоджання) на осіб, які беруть участь у здійсненні правосуддя.

Отже, в кримінальному праві України використано специфічний засіб забезпечення кримінально-правової охорони права на захист – створення спеціальної норми про відповідальність за його грубе порушення. Крім того, проведений аналіз дозволив по-новому поглянути на зміст об'єкта порушення права на захист: оцінити можливість визнання його основним об'єктом не засади правосуддя, а конституційні права громадян. Продовження досліджень в цьому напрямку є необхідним для подальшої оцінки досконалості підстав кримінальної відповідальності за порушення права на захист за законодавством України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пашенко О. О. Соціальна обумовленість кримінально-правових норм: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2019. 446 с.
2. Борисов В.І. До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів / *Вісник АПН України*. 2005. С. 159–170.
3. Залеська А. В. Соціальна обумовленість порушення права на отримання освіти в Україні. *Форум права*. № 12. с. 334–338. URL: <https://cutt.ly/r2GOoMR>
4. Спірідонов, М. О. Право на захист як об'єкт кримінально-правової охорони та об'єкт злочину (деякі проблеми теорії і законодавчої практики). *Право і безпека*. 2017. № 2. с. 91–96. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2422>
5. Панов М., Харитонов С. Суспільна небезпечність діяння – фундаментальна ознака поняття «кримінальне правопорушення». *Юридичний вісник*. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/suspilna-nebezpechnist-diyannya-fundamentalna-oznaka-ponyattya-kriminalne-pravoporushennya>
6. Балобанова Д. О. Динаміка кримінального законодавства щодо відповідальності за злочини проти правосуддя. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: «Іліон», 2016. С. 671–684. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/6633>

СТАН, СТРУКТУРА ТА ДИНАМІКА БЕЗУМОВНО КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ У СПІВУЧАСТІ

THE STATE, STRUCTURE AND DYNAMICS OF UNCONDITIONAL CORRUPTION CRIMINAL OFFENSES COMMITTED IN COMPLICITY

Харко Д.М., к.ю.н.,

докторант відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою
Інститут держави і права імені В.М. Корсецького Національної академії наук України

У статті досліджуються питання стану, структури та динаміки безумовно корупційних кримінальних правопорушень, вчинених у співучасті. На підставі нормативного визначення корупційних кримінальних правопорушень у примітці до статті 45 Кримінального кодексу України до безумовно корупційних кримінальних правопорушень віднесено правопорушення, передбачені статтями 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368–369-2² цього Кодексу. З урахуванням статистики облікованих кримінальних правопорушень упродовж 2019–2023 років зафіксовано поступове зменшення кількості цих облікованих правопорушень. Різке зниження темпу безумовної корупційної злочинності у 2022 році можна пояснити розгубленістю органів кримінальної юстиції на початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України. У 2023 році, хоча й мало місце зниження темпу динаміки вказаних кримінальних правопорушень порівняно з 2019 роком, проте спостерігається збільшення такого темпу порівняно з 2022 роком. За час воєнного стану в Україні фіксуємо темпи зростання облікованих безумовно корупційних кримінальних правопорушень. З аналізу судової статистики, яка стосується кількості та складу засуджених осіб вбачається зростання питомої ваги таких осіб упродовж 2019–2023 років. Відзначається невелике зниження динаміки осіб, засуджених за вчинення безумовних корупційних кримінальних правопорушень у 2022 році та істотне збільшення кількості осіб, засуджених судами України за вчинення у співучасті цих правопорушень. Констатовано, що в структурі облікованих безумовних корупційних кримінальних правопорушень, а також засуджених осіб за співучасть у вчиненні вказаних правопорушень, найбільшу питому вагу складають правопорушення, передбачені статтями 368 (Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою), 369 (Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі) та 369-2 (Зловживання впливом) Кримінального кодексу України.

Ключові слова: корупційні кримінальні правопорушення, злочинність, стан злочинності, структура злочинності, динаміка злочинності.

The article explores issues of the state, structure and dynamics of unconditionally corrupt criminal offenses committed in complicity. On the basis of the normative definition of corruption criminal offenses in the note to Article 45 of the Criminal Code of Ukraine, the offenses provided for by Articles 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368–369-2 of this Code are classified as unconditional corruption criminal offenses. Taking into account the statistics of registered criminal offenses during 2019–2023, a gradual decrease in the number of these registered offenses was recorded. The sharp decline in the rate of unconditional corruption crime in 2022 can be explained by the confusion of the criminal justice authorities at the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine. In 2023, although there was a decrease in the pace of the dynamics of these criminal offenses compared to 2019, however, there is an increase in this pace compared to 2022. During the martial law in Ukraine, we record the growth rate of unconditionally recorded corruption criminal offenses. From the analysis of judicial statistics relating to the number and composition of convicted persons, an increase in the proportion of such persons during 2019–2023 is seen. There is a slight decrease in the dynamics of persons convicted of committing unconditional corruption criminal offenses in 2022 and a significant increase in the number of persons convicted by the courts of Ukraine for complicity in these offenses. It is stated that in the structure of registered unconditional corruption criminal offenses, as well as convicted persons for complicity in the commission of these offenses, the largest share is the offense provided for by Articles 368 (Acceptance of an offer, promise or receipt of undue benefit by an official), 369 (Offer, promise or provision of undue benefit to an official) and 369-2 (Abuse of influence) of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: corruption criminal offenses, crime, crime status, crime structure, crime dynamics.

Постановка проблеми. Корупційна злочинність в Україні протягом «великої війни» не втратила своєї суспільної небезпеки. Навпаки, враховуючи важливість нормального функціонування Збройних Сил України, оборонного комплексу нашої держави, а також інших підприємств, установ та організацій протидія корупційній злочинності, навпаки, стала одним із основних напрямків діяльності держави, орієнтованого на якнайшвидшу перемогу та належне повоєнне відновлення України. Згідно з даними соціологічних опитувань протягом 2017–2022 років спостерігалось поступове зростання частки населення, яка негативно ставиться до корупційних проявів: у 2017 році показник становив 43,3%; у 2021 році ця частка досягла майже половини (49,4%); а у 2022 році суттєво перевищила половину населення і становила 57,4% (+8 в.п. до рівня 2021 року). У 2023 році показник стабілізувався і становить 56,0% (різниця в 1,4 в.п., порівняно з 2022 роком, не є статистично значущою) [1].

На думку населення, перше місце за поширеністю корупції у 2023 році посіла судова система. На другому місці – митниця. На третьому – прикордонний контроль та гуманітарна допомога. Порівняно з даними 2022 роком значення індексів сприйняття поширеності корупції зросло у майже всіх сферах (крім закладів вищої освіти).

Найбільшу динаміку демонструє сфера гуманітарної допомоги (зростання на 0,7 бала). Також значне збільшення помічаємо у сферах переміщення людей і товарів на тимчасово окуповані території та навпаки (+0,3 бала), діяльності патрульної поліції (+0,28 бала) та соціальних послуг і допомоги (+0,28 бала). Натомість зростання показників серед сфер-лідерів за сприйняттям поширеності корупції (судова система та митниця) є менш значним – індекс зріс на 0,17 та 0,06 бала відповідно. З погляду бізнесу корупція найбільш поширена у сферах надання дозволів та видобування корисних копалин і на митниці (індекс – 4,44). Далі йдуть публічні закупівлі робіт і послуг з будівництва, ремонту та утримання автодоріг (4,39) та великих інфраструктурних проектів (4,23), лісове господарство (4,20), приватизація підприємств (4,17) та земельні відносини / земельнустрій (4,14) [1].

Тобто, як вбачається з наведених соціологічних даних, корупція займала та є одним з першочергових завдань в діяльності держави на сучасному етапі розвитку суспільства.

Стан дослідження проблеми визначається наявністю окремих публікацій, в яких корупційна злочинність розглядається комплексно, а також корупційна злочинність як окремих підвид злочинності загалом. Відповідна про-

блематика кримінологічної характеристики корупційної злочинності була предметом дослідження таких науковців, як О. М. Бандурка, М. В. Буроменський, Ю. О. Бусол, В. В. Голіна, О. М. Джу́жа, О. О. Дудоров, А. П. Закалюк, В. С. Зеленецький, О. Г. Кальман, М. В. Кікалішвілі, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, М. І. Мельник, А. Н. Михненко, О. В. Терещук, М. В. Трепак, В. В. Шаблістий, О. В. Шевченко, О. Ю. Шостко, Н. М. Ярмиш та інших. Проте слід відзначити, що наукові здобутки цих та інших вчених не можна визнати повними та такими, що вичерпали дослідження проблеми стану, структури та динаміки корупційної злочинності загалом та корупційних кримінальних правопорушень, вчинених у співучасті.

Метою статті є кримінологічна характеристика стану, структури та динаміки безумовно корупційних кримінальних правопорушень, вчинених у співучасті.

Виклад основного матеріалу дослідження. За визначенням А. П. Закалюка, «злочинність – це феномен соціального життя у вигляді неприйнятної й небезпечної для суспільства масової, відносно стійкої, різнобумовленої кримінальної активності частини членів цього суспільства» [2, с. 137]. Злочинність як комплексне та системне соціальне явище може бути поділене на окремі види. Зокрема, доцільно вести мову й про корупційну злочинність, яка становить феномен соціального життя у вигляді масової корупційної активності частини членів цього суспільства, що включає вчинення відповідними особами (переважно тими, що уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування) корупційних кримінальних правопорушень. Таким чином, на наш погляд, корупційна злочинність включає в себе виключно ті кримінальні правопорушення, які на сьогодні віднесено законодавцем до корупційних. Так, згідно з ч. 1 примітки до ст. 45 КК Корупційними кримінальними правопорушеннями відповідно до цього Кодексу вважаються кримінальні правопорушення, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також кримінальні правопорушення, передбачені статтями 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368–369-2² цього Кодексу. Водночас до системи корупційної злочинності не належать кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, якими відповідно до ч. 2 примітки ст. 45 КК належать кримінальні правопорушення, передбачені статтями 366-1 та 366-2 цього Кодексу.

Як бачимо, відповідні корупційні кримінальні правопорушення не є однорідними. До них включено ті, що відносяться науковцями до умовно корупційних, тобто тих, що визнаються такими у разі вчинення шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем та безумовно корупційні, які вважаються корупційними за будь-яких умов. Враховуючи обмежений обсяг публікації, зупинимося на характеристиці стану, структури та динаміки безумовно корупційних кримінальних правопорушень, вчинених у співучасті, упродовж п'яти років, а саме 2019–2023 років.

Насамперед, предметом нашого аналізу стала статистика облікованих кримінальних правопорушень за 2019–2023 роки, що ведеться Офісом Генерального прокурора [3–7].

З аналізу кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, зареєстрованих в Україні протягом 2019–2023 роки, вбачається, що у 2019 році правоохоронними органами було обліковано 8 352, у 2020 році – 7 957, у 2021 році – 8 184, у 2022 році – 5 396, у 2023 році – 7 386 безумовно корупційних кримінальних правопорушень. Питома вага цих правопорушень, вчинених у співучасті, становила: 1,8% – у 2019 році, 1,1% – у 2020 році, 1% – у 2021 році, 1% – у 2022 році, 7,7% – у 2023 році від загальної кількості облікованих безумовно корупційних кримінальних правопорушень. Таким чином, протягом

2020–2023 років спостерігаємо загалом темп зниження облікованих безумовно корупційних кримінальних правопорушень порівняно з 2019 році: на – 4,7% – у 2020 році, на – 2% – у 2021 році, – 35% – у 2022 році, – 11,6% – у 2023 році. Однак у 2023 році відбувся приріст облікованих безумовно корупційних кримінальних правопорушень порівняно з 2022 роком на +27%. Дещо інша динаміка має місце стосовно облікованих безумовно корупційних кримінальних правопорушень, вчинених у співучасті у вказані роки. Так, протягом 2020–2022 років спостерігаємо темпи зниження вказаних кримінальних правопорушень порівняно з 2019 роком: на – 40% – у 2020 році, на – 44% – у 2021 році, – 78% – у 2022 році. Водночас у 2023 році бачимо різке збільшення кількості облікованих безумовно корупційних кримінальних правопорушень. Темп їх зростання порівняно з 2019 роком становив +73%, а порівняно з 2022 роком +94%.

Отже, як вбачається з наведених вище даних, загалом протягом 2019–2023 років мало місце поступове зменшення кількості облікованих безумовно корупційних кримінальних правопорушень. При цьому різке зниження темпу безумовно корупційної злочинності, що мало місце у 2022 році, вочевидь, можна пояснити розгубленістю органів кримінальної юстиції на початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України. Проте у 2023 році, хоча й мало місце зниження темпу динаміки вказаних кримінальних правопорушень порівняно з 2019 роком, проте спостерігається збільшення такого темпу порівняно з 2022 роком. Тобто за час воєнного стану в Україні фіксуємо темпи зростання облікованих безумовно корупційних кримінальних правопорушень. Аналогічно відбулося і з безумовно корупційними кримінальними правопорушеннями, вчиненими у співучасті. Якщо у 2022 році маємо різке зниження вказаних облікованих кримінальних правопорушень, то у 2023 році, навпаки, різке збільшення таких темпів.

Якщо розглянути структуру безумовно корупційних кримінальних правопорушень, що були обліковані протягом 2019–2023 років, то серед вказаних правопорушень є такі, що ніколи або майже ніколи у співучасті не вчиняються. Це корупційні кримінальні правопорушення, передбачені статтями 210, 365-2 (у 2019 році), статтями 210, 354, 368-3, 368-4 (у 2020 році), статтями 368-4, 368-5 (у 2021 році), статтями 210, 354, 368-3, 368-4, 368-5, 369-2 (у 2022 році), статтями 210, 368-4, 368-5 (у 2023 році). Тобто, нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням (ст. 210 КК), підкуп особи, яка надає публічні послуги (ст. 368-4 КК) переважно скоюють одноособово, за відсутності ознак співучасті у вчиненні корупційних кримінальних правопорушень. Якщо порівнювати «парні» корупційні правопорушення, передбачені у статтях 368 та 369 КК, то щороку питома вага правопорушень, передбачених ст. 368 КК, вчинених у співучасті, значно вища, ніж питома вага кримінальних правопорушень, передбачених ст. 369 КК, вчинених у співучасті. Так, питома вага вказаних облікованих корупційних кримінальних правопорушень становила: 3,6% (ст. 368 КК) та 1,7% (ст. 369 КК) (у 2019 році); 4% (ст. 368 КК) та 0,9% (ст. 369 КК) (у 2020 році); 1,7% (ст. 368 КК) та 0,7% (ст. 369 КК) (у 2021 році); 1,6% (ст. 368 КК), 0,3% (ст. 369 КК) (у 2022 році); 3,8% (ст. 368 КК) та 0,3% (ст. 369 КК) (у 2023 році). Таким чином, у співучасті більше вчиняється пасивних підкупів (тобто прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди) порівняно з активними підкупами (тобто пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди).

Проте характеристика стану, структури та динаміку безумовно корупційних кримінальних правопорушень була б неповною без аналізу статистичних даних судової

системи. Оскільки її узагальнення та аналіз вказує на те, що саме з облікованих кримінальних правопорушень «дійшло до фінішу», до скількох осіб було застосовано відповідні засоби кримінально-правового реагування. З цією метою було проаналізовано статистичні дані Державної судової адміністрації України, розміщені на офіційному вебсайті «Судова влада», за 2019–2023 роки, які стосуються кількості осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання (форма 6) [8; 10; 12; 14; 16] та про склад засуджених [9; 11; 13; 15; 17].

Так, за вчинення безумовно корупційних кримінальних правопорушень у 2019 р. було засуджено 760 осіб, у 2020 році – 810 осіб, у 2021 році – 1 116 осіб, у 2022 році – 1 031 осіб, у 2023 році – 1 480 осіб. Питома вага цих засуджених осіб за вчинення безумовно корупційних кримінальних правопорушень, вчинених у співучасті, становила: 4,7% – у 2019 році, 1,7% – у 2020 році, 2,5% – у 2021 році, 2,2% – у 2022 році, 1,8% – у 2023 році від загальної кількості засуджених за вчинення вказаних кримінальних правопорушень осіб за відповідний період. На відміну від кількості облікованих корупційних кримінальних правопорушень за 2019–2024 роки та їх динаміки, про що йшлося вище, аналіз статистичних даних Державної судової адміністрації України свідчить про те, що впродовж періоду, який аналізувався, відмічається темп збільшення кількості осіб, засуджених за вчинення безумовних корупційних кримінальних правопорушень порівняно з кількістю засуджених у 2019 р., який склав: +6% – у 2020 році, +32% – у 2021 році, +26% – у 2022 році, +49% – у 2023 році.

Таким чином, спостерігається невелике зниження динаміки осіб за вчинення безумовних корупційних кримінальних правопорушень у 2022 році, що, як зазначалося вище, вочевидь пояснюється першим роком здійснення правосуддя в умовах «великої війни», що наклало свій відбиток як на органи досудового розслідування, так і на суд, які здійснювали кримінальні провадження у справах про безумовно корупційні кримінальні правопорушення у 2022 році. Водночас у 2023 році спостерігається істотне збільшення кількості осіб, засуджених судами України за вчинення у співучасті безумовних корупційних кримінальних правопорушень, що є також показовим. Адже свідчить про те, що, по-перше, таке явище, як спільне вчинення корупційних кримінальних правопорушень в умовах війни істотно збільшилося порівняно з довоєнним часом (часом до моменту введення воєнного стану на території України), і по-друге, вочевидь держава в особі суду почала усвідомлювати підвищений ступінь суспільної небезпеки корупційних кримінальних правопорушень, вчинених у співучасті, і почала належно на них реагувати.

Що стосується структури облікованих безумовних корупційних кримінальних правопорушень, вчинених у співучасті, то найбільшу питому вагу серед таких правопорушень становлять зловживання впливом (ст. 369-2 КК) (11% у 2019 році, 1,6% у 2020 році, 4,8% у 2021 році та 5,8% у 2023 році від загальної кількості облікованих за цією статтею кримінальних правопорушень), за прийняття пропозиції, обіцянки, одержання неправомірної вигоди (ст. 368 КК) (3,6 у 2019 році, 4% у 2020 році, 1,7% у 2021 році, 1,6% у 2022 році, 3,8% у 2023 році від загальної кількості облікованих за цією статтею кримінальних правопорушень), за пропозицію, обіцянку або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК) (1,7% у 2019 році, 0,9% у 2020 році, 0,6% у 2021 році, по 0,3% у 2022 та 2023 роках від загальної кількості облікованих за цією статтею кримінальних правопорушень). Окрім того, як вбачається з аналізу статистичних даних Офісу Генерального прокурора, у 2019–2023 роках обліковано вчинення у співучасті кримінальних правопорушень, передбачених статтями 368-3 та 368-4 КК. При цьому питома вага вказаних кримінальних правопорушень змінювалася.

Так, у 2019 році було обліковано 20,6%, у 2021 році 13,6%, 2023 році 5,2% кримінальних правопорушень, передбачених ст. 368-3 КК (підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми), а в 2020 та 2022 роках не було обліковано жодного такого кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті. У 2019 році було обліковано 4,7% кримінальних правопорушень, передбачених ст. 368-4 КК (підкуп особи, яка надає публічні послуги), а в 2020 – 2023 роках не було обліковано жодного такого кримінального правопорушення, вчиненого у співучасті.

Структура засуджених у 2019–2023 роках осіб за вчинення у співучасті безумовно корупційних кримінальних правопорушень дає підстави стверджувати, що кількість таких правопорушень, які ніколи чи майже ніколи не вчинялися у співучасті, є більшою порівняно з облікованими кримінальними правопорушеннями. Так, за вчинення корупційних кримінальних правопорушень, передбачених статтями 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368-3, 368-4, 368-2 КК засуджені не визнавалися винуватими в їх спільному взаємоузгодженому вчиненні. Перелік облікованих корупційних кримінальних правопорушень, які не вчинялися у співучасті, був набагато меншим. При цьому якщо за підкуп працівника підприємства, установи чи організації (ст. 354 КК) було засуджено 8 осіб за вчинення цього кримінального правопорушення групою осіб, то у наступні роки жодного факту засудження за вчинення цього кримінального правопорушення у співучасті не фіксувалося.

Стосовно форми співучасті, за наявності якої було вчинено безумовно корупційні кримінальні правопорушення, то у статистичних даних судової влади міститься вказівка на вчинення кримінальних правопорушень групою осіб (вочевидь, цей показник стосується як групи осіб без попередньої змови, так і групи осіб за попередньою змовою), організованою групою та злочинною організацією. Згідно зі статистичними даними Державної судової адміністрації України жодна особа не була засуджена за вчинення безумовно корупційних кримінальних правопорушень у складі злочинної організації. Вочевидь, це пов'язано з тим, що самі по собі факти корумпування, що виходять від членів злочинної організації, є вкрай латентним явищем, а тому не стає надбанням правоохоронних органів та суду. Найбільша кількість засуджених осіб за вчинення у співучасті безумовно корупційних кримінальних правопорушень стосується такої форми їх співучасті у спільному вчиненні відповідних злочинів, як група осіб (без попередньої змови та за попередньою змовою). У 2022 році фіксувався 1 випадок засудження особи за вчинення організованою групою зловживання впливом (ст. 369-2 КК), а в 2023 році – 1 випадок засудження особи за вчинення організованою групою «активного» підкупу (пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди службовій особі).

Найбільшу питому вагу за вчинення у співучасті безумовно корупційних кримінальних правопорушень складають особи, засуджені за зловживання впливом (ст. 369-2 КК). У 2019 р. їх питома вага порівняно з загальною кількістю засуджених осіб в цьому році за цією статтею становила 12% – у 2019 році, 6% – у 2020 році, 9% – у 2021 році, 15,7% – у 2022 році, 17,6% – у 2023 році. Для порівняння – питома вага засуджених осіб за вчинення таких найбільш поширених корупційних кримінальних правопорушень у співучасті, як прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК) та пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК), у загальному складі засуджених за відповідними статтями становила: за ст. 368 КК – по 5% у 2019 та 2020 роках, 7% у 2021 році, 3% у 2022 році, 6,5% у 2023 році; за ст. 369 КК – 0,7% у 2019 році, 0,3% у 2020 році, 1% у 2021 році, 0,2% у 2022 році та 0,08% у 2023 році.

Отже, якщо порівнювати таку структуру засуджених осіб за вчинення у співучасті безумовно корупційних кримінальних правопорушень та кількість відповідних облікованих правопорушень за 2019–2023 роки, то вбачається, що тенденції існували практично однакові. Найбільшою серед усіх облікованих безумовних корупційних кримінальних правопорушень, як і серед засуджених осіб упродовж указанного періоду були правопорушення, передбачені статтями 368, 369 та 369-2 КК. При цьому безумовним літером в цьому сенсі є зловживання впливом (ст. 369-2 КК). Також обліковано було за 2019–2023 роки вчинення у співучасті й кримінальних правопорушень, передбачених статтями 368-3 та 368-4 КК, тоді як жодної особи за вчинення вказаних кримінальних правопорушень зафіксовано не було.

Висновки. Таким чином, враховуючи викладене вище, доходимо таких висновків:

З урахуванням статистики облікованих кримінальних правопорушень упродовж 2019–2023 років протягом указанного періоду в Україні мало місце поступове зменшення кількості таких правопорушень. Різке зниження темпу безумовної корупційної злочинності, що мало місце у 2022 році можна пояснити розгубленістю органів кримінальної юстиції на початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України. Проте у 2023 році, хоча й мало місце зниження темпу динаміки вказаних кримінальних правопорушень порівняно з 2019 роком, проте спостерігається збільшення такого темпу порівняно з 2022 роком.

За час воєнного стану в Україні фіксуємо темпи зростання облікованих безумовно корупційних криміналь-

них правопорушень. Аналогічно відбулося і з безумовно корупційними кримінальними правопорушеннями, вчиненими у співучасті. Доведено, що у співучасті більше вчиняється пасивних підкупів (тобто прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди) аніж активних підкупів (тобто пропозицій, обіцянок або надань неправомірної вигоди).

У структурі облікованих безумовних корупційних кримінальних правопорушень, а також засуджених осіб за співучасть у вчиненні вказаних кримінальних правопорушень, найбільшу питому вагу складають правопорушення, передбачені статтями 368 (Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою), 369 (Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі) та 369-2 (Зловживання впливом) КК.

З аналізу судової статистики, яка стосується кількості та складу засуджених осіб вбачається зростання питоми ваги таких осіб упродовж 2019–2023 років. Відзначається невелике зниження динаміки осіб, засуджених за вчинення безумовних корупційних кримінальних правопорушень у 2022 році, що пояснюється першим роком здійснення правосуддя в умовах «великої війни», що наклало свій відбиток як на органи досудового розслідування, так і на суд, які здійснювали кримінальні провадження у справах про безумовно корупційні кримінальні правопорушення у 2022 році. Водночас у 2023 році спостерігається істотне збільшення кількості осіб, засуджених судами України за вчинення у співучасті безумовних корупційних кримінальних правопорушень, що є також показовим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корупція в Україні 2023: розуміння, сприйняття, поширеність. Звіт за результатами опитування населення та бізнесу. URL: <http://surl.li/лххдусу> (дата звернення: 27.11.2024).
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ : Вид. дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – грудень 2019 року. Форма 1. URL: <http://surl.li/ауґехс> (дата звернення: 27.11.2024).
4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – грудень 2020 року. Форма 1. URL: <http://surl.li/ауґехс> (дата звернення: 27.11.2024).
5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – грудень 2021 року. Форма 1. URL: <http://surl.li/ауґехс> (дата звернення: 27.11.2024).
6. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – грудень 2022 року. Форма 1. URL: <http://surl.li/ауґехс> (дата звернення: 27.11.2024).
7. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень–грудень 2023 року. Форма 1. URL: <http://surl.li/ауґехс> (дата звернення: 27.11.2024).
8. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2019 рік (форма 6). URL: <http://surl.li/emfvbg> (дата звернення: 27.11.2024).
9. Звіт про склад засуджених за 2019 рік (форма 7). URL: <http://surl.li/emfvbg> (дата звернення: 27.11.2024).
10. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2020 рік (форма 6). URL: <http://surl.li/qolusq> (дата звернення: 27.11.2024).
11. Звіт про склад засуджених за 2020 рік (форма 7). URL: <http://surl.li/qolusq> (дата звернення: 27.11.2024).
12. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2021 рік (форма 6). URL: <http://surl.li/iukwsg> (дата звернення: 27.11.2024).
13. Звіт про склад засуджених за 2021 рік (форма 7). URL: <http://surl.li/iukwsg> (дата звернення: 27.11.2024).
14. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2022 рік (форма 6). URL: <http://surl.li/cyoful> (дата звернення: 27.11.2024).
15. Звіт про склад засуджених за 2022 рік (форма 7). URL: <http://surl.li/cyoful> (дата звернення: 27.11.2024).
16. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2023 рік (форма 6). URL: <http://surl.li/osijkd> (дата звернення: 27.11.2024).
17. Звіт про склад засуджених за 2023 рік (форма 7). URL: <http://surl.li/osijkd> (дата звернення: 27.11.2024).

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/103>

МЕТА СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

THE PURPOSE OF THE INVESTIGATIVE EXPERIMENT: COMPARATIVE LEGAL ASPECT

Гетьман Г.М., к.ю.н.,
асистентка кафедри кримінального процесу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті розкривається актуальне для сучасної правозастосовної практики та доктрини кримінального процесу питання, щодо процесуальної процедури проведення слідчого експерименту у порівняльному вимірі. Вибір наукового дослідження було обумовлено тим, що у ст. 194 Кримінально-процесуального кодексу 1960 р. була закріплена така слідча дія, як відтворення обстановки і обставин події і через доктринальні висновки, які були сформовані через дискусії науковців, її правовий зміст був наповнений саме кризь призму охоплення нормативного змісту двох самостійних слідчих дій, таких як слідчий експеримент та перевірка показань на місці. Саме тому, правовий зміст та процедурні аспекти, закріплені у ст. 194 КПК України 1960 р., протягом багатьох років, до прийняття у 2012 р. чинного Кримінального процесуального кодексу України, залишався чітко не визначеним, що призводило до відсутності єдності у розумінні змісту, багатьох наукових дискусій та виявлення, зокрема, дефектів означеної норми, яка не відповідала вимогам нормотворчої техніки, а отже й потребам правозастосовної практики. Прийняття у 2012 р. чинного кримінального процесуального законодавства, окрім того закріпленням у ст. 240 Кримінального процесуального кодексу такої окремої слідчої (розшукової) дії, як слідчого експерименту, створило нові дискусії щодо потреби закріплення такої слідчої дії, як перевірка показань на місці та правил її проведення. Автором вже були здійснені наукові пошуки у цьому напрямі, зокрема, у попередніх роботах була висловлена думка, щодо недоцільності переносу дискусії радянської доби, в площину сьогодення стосовно слідчого експерименту та перевірки показань на місці, а також того, що концептуальні положення, що покладені в основу КПК 2012 р. містять процесуальний механізм за допомогою якого слідчий, дізнавач та прокурор можуть здійснити перевірку наданих раніше показань. Все це, у свою чергу, сприяло проведенню порівняльного аналізу кримінального процесуального законодавства країн СНД, метою якого було з'ясування саме процесуальної природи та змісту такої слідчої (розшукової) дії як слідчий експеримент, а окрім того, виокремленню специфіки її проведення.

Ключові слова: кримінальне провадження, слідчі (розшукові) дії, слідчий експеримент, перевірка показань на місці, належна правова процедура, докази, джерела доказів, кримінальне процесуальне порівняння, тлумачення норм кримінального процесуального права.

The article deals with the issue of the procedural procedure for conducting doctrine of criminal procedure, the issue of the procedural procedure for conducting an investigative experiment in a comparative perspective is covered in the article. The choice of scientific research was due to the fact that Article 194 of the Code of Criminal Procedure of 1960 enshrined such an investigative action as reconstruction of the situation and circumstances of an event, and due to the doctrinal conclusions formed through the discussions of scholars, its legal content was filled through the prism of covering the normative content of two independent investigative actions, such as an investigative experiment and verification of testimony on the spot. That is why the legal content and procedural aspects enshrined in Article 194 of the CPC of Ukraine of 1960 remained unclear for many years, until the adoption of the current Criminal Procedure Code of Ukraine in 2012, which led to a lack of unity in understanding the content, many scientific discussions and the identification of defects in the said rule, which did not meet the requirements of lawmaking technique and, therefore, the needs of law enforcement practice. Adoption of the current criminal procedure legislation in 2012, in addition to enshrining in Article 240 of the Criminal Procedure Code such a separate investigative (detective) action as an investigative experiment, created new discussions on the need to enshrine such an investigative action as verification of testimony on the spot and the rules for its conduct.

The author has already carried out scientific research in this area, in particular, in previous works he expressed the opinion that it is inexpedient to transfer the discussion of the Soviet era to the present day regarding the investigative experiment and verification of testimony on the spot, and that the conceptual provisions underlying the CPC of 2012 contain a procedural mechanism by which the investigator, the investigator and the prosecutor can verify the testimony given earlier. All of this, in turn, contributed to the comparative analysis of the criminal procedural legislation of the CIS countries, the purpose of which was to clarify the procedural nature and content of such an investigative (detective) action as an investigative experiment, and, in addition, to identify the specifics of its conduct.

Key words: criminal proceedings, investigative (detective) actions, investigative experiment, verification of testimony on the spot, due process of law, evidence, sources of evidence, criminal procedural comparison, interpretation of criminal procedural law.

У кримінальному процесі проблемам проведення слідчих дій присвячували увагу багато науковців та дослідників, адже такі дії є основним засобом збирання, фіксації та перевірки доказів у кримінальному процесуальному доказуванні. У напрямі досліджень проведення слідчого експерименту та відтворення обстановки і обставин події наукові пошуки та напрацювання були здійснені відомими представниками провідних українських наукових шкіл процесуалістів та криміналістів, серед яких слід виокремити Ю. П. Аленіна, Л. Е. Ароцкера, М. І. Бажанова, В. П. Бахіна, М. М. Бокаріуса, В. І. Гевко, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавеля, В. П. Колмакова, В. О. Конова-

лову, О. І. Котюк, Г. А. Матусовського, М. М. Михеєнко, В. Г. Лукашевича, Д. П. Письменного, М. В. Салтевського, С. М. Стахівського, В. М. Стратонова, Л. Д. Удалову, В. Ю. Шелітько, В. П. Шибіко та інших.

З урахування наукових здобутків з цього питання за останні 50 років (це і дисертаційні, монографічні дослідження, наукові статті, практичні рекомендації), за мету нашого дослідження в основу було покладено порівняльний аналіз кримінального процесуального законодавства деяких інших країн, а також здійснення тлумачення ст. 240 КПК 2012 р. для усвідомлення сутності, правового змісту та процесуального порядку проведення такої

слідчої (розшукової) дії, як «слідчий експеримент». Адже, ефективність проведення тієї чи іншої процесуальної дії залежить не тільки від прямого дотримання норм чинного кримінального процесуального законодавства, під час безпосереднього її виконання, а часто й від взаємодії органів досудового розслідування з науковцями, у напрямі об'єднання спільних знань та напрацювань, аналізі практики, а також у поєднанні з теоретичним та практичним досвідом інших країн.

Звернення до КПК інших держав надає можливість провести узагальнення, у теоретичному напрямі, вивчити та визначити шляхи, якими йдуть законодавці інших країн. Зокрема, у просторі СНД, інститут слідчого експерименту та перевірки показань на місці закріпленій у кримінальних процесуальних кодексах Азербайджану (гл. XXXIV) [6], Естонії (розділ 4 та 6 глави 3) [8], Казахстану (глава 32) [11], Киргизії (глави 29 та 30) [9], Литви (розділ 3 глави XIII) [3], Молдови (частини 1 та 3 глави III) [14], Таджикистану (глави 21 та 23 розділу VII) [12], Туркменістану (глава 32) [4], Узбекистану (глави 15 та 19) [13].

Що стосується кримінальних процесуальних кодексів Вірменії (глава 34) [10], Грузії (глава XV) [7], Латвії (глава 10) [5] та України [1], то одразу слід звернути увагу що законодавці цих країн, на підставі реформ у сфері кримінальної юстиції та відповідних рекомендацій, що були напрацьовані у практичній сфері, відобразили у відповідних положеннях статей саме вже інститут слідчого експерименту.

Варто зазначити, що в жодному з порівнюваних кримінальних процесуальних кодексів, які стали предметом здійснення порівняльного аналізу, відсутнє змістовне, розвинене, наукове визначення поняття «слідчий експеримент».

В ст. 240 КПК України [1] закріплено, що з метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань.

Подібне визначення міститься у порівнюваних кримінальних процесуальних кодексах Туркменістану (ч. 1 ст. 286), Казахстану (ч. 1 ст. 258) та Таджикистану (ч. 188).

Аналізуючи відповідні статті кримінальних процесуальних кодексів відповідних країн, які стали предметом нашого дослідження, слід виокремити мету слідчого експерименту, яка, зокрема, виявляється у перевірці та уточненні відомостей. Зокрема, в ч. 1 ст. 262 КПК Азербайджану та в ч. 1 ст. 123 КПК Молдови закріплено, що слідчий експеримент проводиться з метою перевірки та уточнення даних, які мають значення для кримінального переслідування та можуть бути розслідувані за умови проведення дослідів та здійснення інших випробувань. Проте, в КПК Молдови законодавець закріпив, що слідчий експеримент, окрім іншого, проводиться шляхом проведення експерименту або інших випробувань (ч. 1 ст. 123). Подібна за змістом мета, передбачена ч. 1 ст. 242 КПК Вірменії, тобто це перевірка даних, які мають значення для справи, проведення дослідів та інших випробувань (ч. 1 ст. 242).

Досліджуючи зміст слідчого експерименту кримінальних процесуальних кодексів Туркменістану, Казахстану, Таджикистану, Азербайджану, Молдови та Вірменії, слід звернути увагу, що законодавці вживаючи терміни «експеримент» та «випробування» не розкривають їх сутності та змісту, з точки зору практичної діяльності слідчого під час проведення такої слідчої дії, як слідчий експеримент.

В ч. 1 ст. 217 КПК Киргизстану закріплено, що слідчий експеримент полягає у проведенні спеціальних дій з метою перевірки зібраних по справі доказів, передбачає можливість отримання нових доказів, перевірки та оцінки слідчих версій щодо можливості чи неможливості існування тих чи інших явищ та фактів. Значно вужчою є норма

КПК Грузії, оскільки тут визначається, що слідчий експеримент проводиться для перевірки отриманої інформації (показань) та слідчих версій (ст. 129). В КПК Литви зазначено, що експеримент проводиться з метою перевірки показань чи версій, шляхом відтворення обстановки, дій чи інших обставин досліджуваної події або проведенням необхідних випробувань (ст. 197). КПК Естонії визначає мету слідчого експерименту через з'ясування дослідним шляхом чи мали місце обставини або дії, які відносяться до розслідуваної події під час вчинення злочину, або перевірки можливості їх сприйняття (ч. 1 ст. 93). КПК Латвії мету слідчого експерименту визначає через з'ясування того, чи могла подія чи дія відбутися за певних умов і певним чином, а також з метою отримання нової інформації та вивчення раніше отриманої інформації, умов, які мають або можуть мати значення у справі (ст. 171).

Цікавим є шлях, яким пішов законодавець Республіки Узбекистан, адже у КПК означеної країни, в главі 19 «Експеримент» (ст.ст. 153–156) мова йде не тільки про слідчий експеримент. У ст. 153 КПК Узбекистану закріплено, що дізнавач, слідчий, суд мають право перевірити показання свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, підсудних, інші докази, а також версії по справі шляхом відтворення певних дій, обставин. Підставою проведення експерименту є постанова дізнавача, слідчого (а у випадках, якщо проведення експерименту може спричинити майнову шкоду громадян, підприємств, установ організації, зміну режиму виробництва, графіку руху транспортних засобів та ін. несприятливі наслідки – постанова дізнавача або слідчого має бути санкціонована прокурором), або ухвала суду (ч. 1 ст. 154).

Зміст експерименту, відповідно до ч. 2 ст. 155 КПК Узбекистану, полягає в тому, що до проведення дослідних дій має бути відтворена обстановка досліджуваної події в точній відповідності з показаннями або версіями, які перевіряються. До початку підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, потерпілому, свідку може бути запропоновано, кожному окремо, відтворити обстановку та обставини події, учасником або очевидцем якого особа була. Після чого дізнавач, слідчий або суд проводять необхідні досліді (випробування), для чого може бути застосовано вимірювання, фотографування, кінозйомка, звукозапис, відеозапис, складання планів, схем, креслень, виготовлення експериментальних зліпків та відбитків (ч. 2 ст. 155).

Момент, який також потребує уваги, це залучення експерта під час проведення слідчого експерименту. Майже у всіх порівнюваних кримінальних процесуальних кодексах чітко визначено слідчий експеримент, як слідчу дію, яка проводиться слідчим. Проте, саме в КПК Узбекистану закріплено, що експеримент, який проводиться експертом, є складовою частиною судової експертизи (ч. 3 ст. 154), а не слідчою чи судовою дією. Схожа норма виявляється в КПК Естонії (ч. 4 ст. 93), через закріплення положення щодо результатів слідчого експерименту, які не можуть ґрунтуватися на спеціальних знаннях. Однак, КПК Грузії зазначено, що для участі в слідчому експерименті може бути залучений експерт, а для проведення випробувань – інші особи (ч. 1 ст. 130).

Аналіз указаних статей порівнюваних кримінальних процесуальних законодавств дозволив виділити цілі слідчого експерименту, які в загальному вигляді можна звести до наступного – це перевірка та уточнення відомостей, які були отримані раніше від підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, в окремому випадку (Узбекистан) підсудного; перевірка слідчих версій. Проте, у жодному із положень означених КПК, які регулюють проведення слідчого експерименту, відсутнє нормативне закріплення щодо можливості отримання нової інформації. Завершення слідчого експерименту зводиться лише до фіксації отриманих результатів у протоколі цієї слідчої дії. Однак, логічно існує доволі висока вірогідність не тільки під-

твердження раніше отриманої інформації, а й виявлення (отримання) нової, яка може у подальшому стати доказовою. Окрім того, обмеження проведення слідчого експерименту лише перевіркою та уточненням існуючої доказової інформації, безумовно звужує межі цієї слідчої дії. Тобто, в такому випадку, якщо за допомогою проведення слідчого експерименту не може бути отримана нова доказова інформація, то ця слідча дія втрачає свою самостійність та має бути складовою частиною інших слідчих дій, що є неконструктивним з токи зору практичної діяльності слідчого та правозастосовної практики, також сучасного визнання слідчого експерименту, як самостійної слідчої дії. Однак, у науці кримінального процесу піддавалися сумнівам твердження про те, що метою слідчого експерименту є отримання нових доказів, адже ця мета притаманна всім слідчим діям, а безпосередньо метою слідчого експерименту, що закріплена в законі є уточнення даних, що мають значення для кримінального провадження.

Зокрема, законодавці не всіх країн колишньої СНД визнали можливим та необхідним, визначити за цією слідчою дією перевірку слідчих версій. Тільки у КПК Грузії, Киргизстану, Литви та Узбекистану закріплено таку мету, як перевірка версій.

Зважаючи на те, що докази це фактичні дані, які отримані у передбаченому кримінальним процесуальним законом порядку (ст. 84 КПК України), зокрема, що хід і результати проведення процесуальної дії фіксуються у протоколі (ст. 104 КПК України), слід звернути увагу на те, що закріплення у КПК слідчого експерименту як слідчої дії логічно тягне за собою не тільки визнання, а й визначення за відповідними нормами, можливості отримання нової доказової інформації шляхом проведення слідчого експерименту. Окрім того, сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, втручання та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених КПК (ст. 93 КПК України) (див. *більш* детально статтю О. В. Капліної [2]).

Здійснення порівняльного аналізу положень, указаних кримінальних процесуальних кодексів, в яких законодавці закріпили норми щодо проведення перевірки показань на місці, не підминивши її виключно слідчим експериментом, не можна залишити поза увагою також її мету та зміст.

Проте, одразу слід звернути увагу, що закріплення на законодавчому рівні в кримінальних процесуальних кодексах пострадянських країн цієї слідчої дії, в певній мірі зведено до акцентування уваги на її діяльнісному аспекті (тобто, мета, учасники, наслідки недотримання правил її проведення). При цьому, більшість порівнюваних статей схожі за змістом, а в деяких випадках є взагалі ідентичними.

Наприклад, визначаючи мету проведення перевірки показань на місці, одразу слід наголосити, що вона полягає або саме у «перевірці та уточненні», або тільки у «перевірці» показань.

Так, за критерієм мети, перевірка та уточнення здійснюється для:

- виявлення достовірності показань шляхом їх співставлення з обстановкою події, що відбулася; уточнення маршруту та місця, де відбувалися дії, що перевіряються; встановлення нових фактичних даних, виявлення трупа людини, речових доказів (проте, в КПК Казахстану закріплено лише встановлення нових фактичних даних) (КПК Туркменістану (ч. 1 ст. 285), КПК Казахстану (ч. 1 ст. 257), КПК Таджикистану (ч. 1 ст. 207));

- встановлення правдивості показань, пов'язаних з подією, яка відбулася в точно відомому місці (КПК Азербайджану (ч. 1 ст. 260));

- опису обставин та предметів, у відношенні яких допитаний дав чи може дати показання (КПК Молдови (ч. 1 ст. 114)).

За критерієм мети, де мова йде лише про перевірку, дія:

- виявлення прогалин та усунення протиріч в показаннях раніше допитаних осіб шляхом їх співставлення з обстановкою події, що відбулася; перевірка раніше встановлених фактів; виявлення нових доказів; конкретизація механізму вчинення злочину, в тому числі шляхом демонстрації своїх дій або дій інших осіб (ч. 1 ст. 215 КПК Киргизії);

- виявлення предметів, документів, слідів, ознак, місцезнаходження яких відомо особі, показання якої перевіряються; вказівка місця, де знаходилися предмети, документи, сліди; вказівка особою місця чи маршруту; виявлення достовірності показань шляхом їх відтворення та співставлення з обстановкою події (ст. 132 КПК Узбекистану);

- пояснення та уточнення обставин, які стосуються події злочину, на місці та співвідношення показань з обстановкою на місці події (ч. 1 ст. 79 КПК Естонії, ч. 1 ст. 196 КПК Литви).

З'ясовуючи зміст перевірки показань на місці, слід означити, що в різних кримінальних процесуальних кодексах він розкривається через наступні положення:

- раніше допитана особа відтворює на місці обстановку та обставини досліджуваної події; шукає та указує предмети, документи, сліди, що мають значення для справи; демонструє певні дії; зазначає, яку роль в досліджуваній події відігравали ті чи інші предмети; звертає вагу на зміни в обстановці міста події; конкретизує та уточнює свої попередні показання (ч. 2 ст. 285 КПК Туркменістану, ч. 2 ст. 257 КПК Казахстану, ст. 132 КПК Узбекистану, ч. 2 ст. 207 КПК Таджикистану);

- слідчий з'являється на місце, зазначене особою, показання якої перевіряються, разом з цією особою і пропонує йому показати (чи описати) обстановку, а також предмети, про які він дав показання раніше або може дати. При цьому допитана (чи допитувана) особа показує дорогу, яка веде до місця події, обстановку та предмети, про які він давав показання раніше або може дати, а також відповідає на запитання слідчого (ч. 4 ст. 260 КПК Азербайджану);

- раніше допитана особа відтворює обстановку та обставини на місці досліджуваної події (ч. 2 ст. 215 КПК Киргизії);

- допитана особа указує шлях до місця злочину; описує обставини та предмети, щодо яких раніше давала показання; відповідає на запитання, поставлені представником органу кримінального переслідування (ч. 2 ст. 114 КПК Молдови).

Таким чином, основна конструкція статей порівнюваних законодавств щодо перевірки показань на місці дуже подібна та виглядає наступним чином:

1. Мета: перевірка та уточнення показань або тільки перевірка раніше отриманих показань.

2. Перевірка показань на місці передбачає отримання нових доказів, що може відбуватися через виявлення раніше недосліджених у кримінальному провадженні документів, речей, предметів тощо, виявлення трупа.

Аналізуючи статті кримінального процесуального законодавства країн колишньої СНД, щодо проведення слідчого експерименту та перевірки показань на місці, виявляється, що ці слідчі дії все ж таки поєднанні однією метою – це перевірка та уточнення відомостей. Також варто звернути увагу на характер (рівень) самостійності таких слідчих дій, як слідчий експеримент та перевірка показань на місці. Адже, статті, які регламентують їх проведення, розміщені в різних главах відповідних кримінальних процесуальних кодексів, які, зокрема, регулюють проведення інших слідчих дій. Так, в КПК Таджикистану присвячені глава 21 «Огляд, освідування,

слідчий експеримент» та глава 23 «Допит, очна ставка, впізнання, перевірка показань на місці»; в КПК Молдови частина 1 глави 3 «Показання» та частина 3 глави 3 «Огляд, освідування, ексгумація, відтворення події та експеримент»; в КПК Естонії розділ 4 «Очна ставка, співставлення показань на місці з обстановкою та пред'явлення для впізнання» та розділ 6 «Обшук та слідчий експеримент»; в КПК Киргизстану глава 29 «Перевірка показань на місці та порядок її проведення» та глава 30 «Слідчий експеримент та порядок його проведення»; в КПК Узбекистану глава 15 «Перевірка показань на місці» та глава 19 «Експеримент». КПК Азербайджану, Вірменії, Казахстану та Туркменістану об'єднали статті, які регулюють проведення слідчого експерименту та перевірки показань на місці в окремих главах (КПК Туркменістану – глава 32 «Перевірка показань на місці. Слідчий експеримент»; КПК Азербайджану – глава 34 «Перевірка показань на місці та слідчий експеримент»; КПК Казахстану – глава 32 «Перевірка та уточнення показань на місці. Слідчий експеримент»; КПК Вірменії – глава 34 «Слідчий експеримент»). І лише КПК Грузії, Латвії та Литви згрупували норми щодо проведення слідчих дій в одній главі (КПК Грузії – глава XV «Слідчі дії» (слідчий експеримент (ст.ст. 129, 130)); КПК Латвії – глава 10 «Слідчі дії» (слідчий експеримент (ст.ст. 171, 172)); КПК Литви – глава XIV розділ 3 «Дії з перевірки свідчень»). Таке розмежування слідчого експерименту та перевірки показань на місці, закріплення їх в різних главах чи розділах, а також віднесення до окремих категорій слідчих дій, не зважаючи на визнання їх самостійними слідчими діями є дещо непослідовними (або нелогічними) законодавчими конструкціями.

З огляду на сутність слідчого експерименту та перевірки показань на місці у вимірі здійснюваного порівняльного дослідження видається за необхідне зробити передчасний висновок про те, що це мали б бути дві різні слідчі розшукові дії. Оскільки, на підставі аналізу норми ст. 194 КПК 1960 р. та ст. 240 КПК 2012 р. виявляється справедливим прагнення криміналістів та процесуалістів відмежувати слідчий експеримент від такої слідчої дії, як відтворення обстановки і обставин події. Зрозумілим стає сучасний підхід законодавців тих пострадянських країн,

які здійснили законодавче закріплення «Перевірки показань на місці» та «Слідчого експерименту». Тут одразу звернимо увагу на те, що все ж таки ці статті поєднані однією метою – це перевірка та уточнення відомостей, які були отримані раніше у кримінальному провадженні (або у кримінальній справі – за законодавством інших країн).

Зважаючи на сутність слідчого експерименту, як проведення слідчим, прокурором певних експериментальних дій, з метою з'ясування чи могло в реальності, в минулому, відбутися певне явище чи подія, за умови, що слідчий, детектив, прокурор проводить саме слідчий експеримент в тому тлумачному розумінні, яке визначає його як здійснення певних дослідів або дослідних дій. І в цьому випадку, в межах саме слідчого експерименту у слідчого, прокурора відсутня необхідність залучення підозрюваного, потерпілого, свідка. Тобто, важливо розуміти, що проведення саме слідчого експерименту, це діяльність щодо переконавання або підтвердження своїх припущень слідчим, прокурором шляхом здійснення дослідів чи випробувань. Проведення слідчого експерименту можливе також за умови залучення спеціаліста. А от залучення експерта, це вже інша слідча (розшукова) дія.

Щодо сутності перевірки показань на місці, як діяльності слідчого, прокурора, яка пов'язана з проведенням певних дій в тих же умовах, в яких було вчинене кримінальне правопорушення або відбулися певні дії, які пов'язані з його вчиненням (н-д, підготовка, наслідки тощо), а також за умови залучення підозрюваного, потерпілого, свідка, відбувається безпосереднє спостереження як діяли особи під час вчинюваного кримінального правопорушення, як поводитися. Лише за неможливості проведення в реальних умовах, їх підміняють створеними, але максимально подібними до тих, які існували в момент вчинення кримінального правопорушення. Під час саме відтворення обстановки і обставин події здійснюється саме перевірка та уточнення отриманих раніше відомостей у кримінальному провадженні, про що йдеться у ст. 240 КПК 2012 р. Поряд із тим, слід пам'ятати, що метою слідчого експерименту є перевірка та уточнення відомостей, які були отримані раніше у кримінальному провадженні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 11.11.2024).
2. Капліна О. В. Проблеми безпосереднього дослідження судом результатів невербальних та змішаних слідчих (розшукових) дій. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 151. С. 101–119.
3. Baudžiamaojo Proceso Kodekso Lietuvos Respublika 2002 m kovo 14 d. № IX–785. Redakcija: 2017.06.30 Aktuali. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/70b7df/pdf/> (11.11.2024).
4. Türkmenistanyň Jenaýat-prosessual kodeksi senesi, 2009-njy ýylyň 18-nji apreli URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31344376 (11.11.2024).
5. Kriminaļprocesa likums. Pieņemts: 21.04.2005. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/21960> (дата звернення: 11.11.2024).
6. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi: 14 iyul 2000-cu il tarixli 907-IQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 2000-ci il, № 8 (II kitab), maddə 585) ilə təsdiq edilmişdir (dəyişikliklər və əlavələr nəzərə alınıb) / Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi nomativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası. URL: <http://www.e-qanun.az/code/14> (дата звернення: 11.11.2024).
7. საქართველოს სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსი: საქართველოს კანონი 9.10.2009 р. № 1772. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/90034?publication=163> (дата звернення: 11.11.2024).
8. Eesti Vabariigi kriminaalmenetluse seadustik : Eesti Vabariigi seadus 12.02.2003. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013093/consolide> (дата звернення: 11.11.2024).
9. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-Жаза Процессуалдык Кодекси 2021-жылдын 28-октябры № 129. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112308?cl=ru-ru> (дата звернення: 11.11.2024).
10. ԵՐԵՎԱԿԱՆ ՂԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱԿ ԸՆԵՍՊԻՐԵՎԱԿԱՍԱՍԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ: *Ընդունվել է 01.07.1998* № 3P-248. URL: <http://parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1450&lang=rus> (дата звернення: 11.11.2024).
11. Қылмыстық-Процестік Кодексі Қазақстан Республикасының : Ақорда, 2014 жылғы шілденің 4-і. № 231-V ҚРЗ. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852 (дата звернення: 11.11.2024).
12. Кодекси Мурофиавии Чиноятии Чумхурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2009. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30594304#pos=6;-142 (дата звернення: 11.11.2024).
13. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-Процессуал Кодекси : 22.09.1994 р. № 2013–XII. URL: <http://lex.uz/docs/111463> (дата звернення: 11.11.2024).
14. Cod procedură penală al Republicii Moldova din 14 martie 2003 nr. 122-XV URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30397729 (дата звернення: 11.11.2024).

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗСЛІДУВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ВЧИНЕНИХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

CERTAIN ASPECTS OF INVESTIGATION OF CORRUPTION CRIMINAL OFFENSES COMMITTED UNDER MARTIAL LAW

Желтухіна А.О., студентка II курсу магістратури

Навчально-науковий інститут економічної безпеки та митної справи Державного податкового університету

Лимаренко Ю.С., д.філос. у гал. права,

старший викладач кафедри кримінального судочинства та аналітичної діяльності

Державний податковий університет

Статтю присвячено результатам дослідження окремих аспектів розслідування корупційних кримінальних правопорушень, які вчиняються у період дії правового режиму воєнного стану. У ході дослідження нами визначено, що корупція є однією з найбільш серйозних і небезпечних соціальних загроз для країни, адже гальмує її розвиток та безпосередньо впливає на стабільність, безпеку, демократичну, політичну, економічну та соціальну системи держави. При цьому, наголошено, що в умовах воєнного стану корупційні кримінальні правопорушення вчиняються як пересічними громадянами, так і військовослужбовцями та службовими особами, що здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування. Визначено, що важливою складовою процесу успішного розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану, є саме взаємодія слідчих з оперативними підрозділами правоохоронних органів. У статті відзначено, що наука та практика розробили процесуальні та непроцесуальні (організаційні) форми взаємодії слідчого з працівниками оперативних підрозділів. Їх основна відмінність полягає у характері відносин, які виникають на різних етапах взаємодії. З огляду на досліджений матеріал, у підсумку визначено, що розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану, є надзвичайно складним і відповідальним завданням, яке потребує адаптації правоохоронної системи до нових реалій. Правовий режим воєнного стану не лише істотно впливає на повсякденне життя осіб, а також змінює умови роботи правоохоронних органів, створюючи додаткові виклики для проведення розслідувань кримінально каранних діянь, які є результатами девіантної поведінки винних осіб. У статті акцентовано увагу на тому, що саме забезпечення ефективної взаємодії між працівниками оперативних підрозділів та слідчими є ключовим фактором для результативного проведення досудового розслідування та направлення якісно зібраного фактичного матеріалу до суду.

Також у статті запропоновано шляхи вдосконалення взаємодії слідчих та оперативних підрозділів правоохоронних органів у сфері розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених у період дії правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: корупція, розслідування, взаємодія, воєнний стан, розслідування кримінальних правопорушень, корупційні кримінальні правопорушення.

The article is devoted to the results of the study of certain aspects of investigation of corruption criminal offenses committed during the period of martial law. In the course of the study, the author has determined that corruption is one of the most serious and dangerous social threats to the country, since it hinders its development and directly affects the stability, security, democratic, political, economic and social system of the State. At the same time, the author emphasizes that under martial law, corruption criminal offenses are committed by both ordinary citizens and military personnel and officials performing the functions of representatives of government or local self-government. It is determined that an important component of the process of successful investigation of corruption criminal offenses committed under martial law is the interaction of investigators with operational units of law enforcement agencies. The article notes that science and practice have developed procedural and non-procedural (organizational) forms of interaction between an investigator and employees of operational units. Their main difference lies in the nature of relations which arise at different stages of interaction. Given the material studied, the author concludes that the investigation of corruption criminal offenses committed under martial law is an extremely complex and responsible task which requires adaptation of the law enforcement system to new realities. The legal regime of martial law not only significantly affects the daily life of individuals, but also changes the working conditions of law enforcement agencies, creating additional challenges for investigations of criminal acts resulting from deviant behavior of perpetrators. The article focuses on the fact that ensuring effective interaction between employees of operational units and investigators is a key factor for the effective conduct of pre-trial investigations and submission of qualitatively collected factual material to the court.

The article also suggests ways to improve the interaction between investigators and operational units of law enforcement agencies in the field of investigation of corruption-related criminal offenses committed during the period of martial law.

Key words: corruption, investigation, interaction, martial law, investigation of criminal offenses, corruption criminal offenses.

Постановка проблеми. Корупція є однією з найбільш серйозних і небезпечних соціальних загроз для країни, адже гальмує її розвиток та безпосередньо впливає на стабільність, безпеку, демократичну, політичну, економічну та соціальну систему держави. Наслідками корупції є втрата довіри до державних інститутів, послаблення судової та політичної систем, загроза належному функціонуванню ринкової економіки, поглиблення соціальної нерівності й порушення принципу рівних можливостей [1, с. 130].

Показовим є те, що відповідно до даних Transparency International, за 2023 рік Україна додала 3 бали в Індексі сприйняття корупції, що є одним із кращих результатів у світі за означений період. Ключовим показником Індексу є кількість балів, а не місце в рейтингу. Мінімальна оцінка (0 балів) означає, що корупція фактично підміняє собою державу, максимальна (100 балів) свідчить про те, що

корупція майже відсутня. Індекс оцінює корупцію лише в державному секторі. «Найменше з усіх країн-кандидаток цього року набрала Туреччина – в її доробку стало менше на 2 бали (34 бали, 115 місце), і вона ж стала останньою з-поміж усіх претендентів на своє місце в ЄС. Як і Україна, 36 балів мають Алжир, Бразилія та Сербія. 37 балів мають Албанія, Аргентина, Білорусь, Гамбія, Ефіопія та Замбія – всі вони мають по 37 балів. А 35 – Боснія і Герцеговина, Домініканська Республіка, Єгипет, Непал, Панама, Сьєрра-Леоне та Таїланд. З-поміж сусідів Україна ще більше випереджає рф. Країна-агресор втратила 2 бали і з 26 балами посідає 141 місце у списку. Продовжують знижуватися бали Білорусі – вона цього року теж втратила 2 бали і посідає 98 місце. В організації зазначають, що у Білорусі продовжується тенденція до просідання» [2].

Але все ж попри зростання кількості балів в Індексі сприйняття корупції, криміногенна ситуація, а саме

кількість вчинюваних корупційних кримінальних правопорушень, невпинно зростає в нашій країні з кожним роком, що безперечно робить обрану нами тему вельми актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню окремих аспектів розслідування корупційних кримінальних правопорушень присвятили свої роботи такі вітчизняні науковці, як: С. В. Дем'яненко [4], О. О. Дудоров, В. А. Журавель, Н. А. Лугіна, Н. В. Кимлик, О. В. Кириченко [8], М. О. Маршуба, М. І. Хавронюк [7], О. В. Халін, В. Ю. Шепітько та інші.

Метою статті є висвітлення результатів вивчення окремих аспектів розслідування корупційних кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні у світі відбувається 26 війн, і одна з них – в Україні. Повномасштабне вторгнення РФ у незалежну Україну почалося 2 роки тому, а корупція процвітає в нашій державі вже понад 32 роки. У той час, коли український народ бореться за своє існування та свої землі, корупція не зникає, а, навпаки, ще більше поширюється на нові сфери: від гуманітарної допомоги до рішень посадових осіб. Часто під маскою допомоги приховується справжнє обличчя зрадника та корупціонера [3, с. 155].

Доцільним вважаємо зазначити, що корупція являє собою «зловживання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи пропозиції вигоди для себе чи інших осіб» [3, с. 155]. При цьому, Н. А. Лугіна та С. В. Дем'яненко відзначають, що «в умовах воєнного стану корупційні кримінальні правопорушення вчиняються як пересічними громадянами, так і військовослужбовцями та службовими особами, що здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування» [4, с. 110].

Кримінальним кодексом України (далі – КК України) передбачена відповідальність за вчинення таких корупційних правопорушень: «зловживання владою або службовим становищем (стаття 364 КК України); службове підrobлення (стаття 366 КК України); декларування недостовірної інформації (стаття 366-2 КК України); nepодання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (стаття 366-3 КК України); службова недбалість (стаття 367 КК України); прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (стаття 368 КК України); незаконне збагачення (стаття 368-5); пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (стаття 369 КК України); зловживання впливом (стаття 369-2 КК України)» [5].

Усі вищезгадані види корупційних правопорушень мали місце в Україні у мирний час і продовжують траплятися під час воєнного стану. Водночас війна створила сприятливі умови для розквіту корупції. У період воєнного стану корупційні прояви включають розкрадання коштів на закупівлях Міністерства оборони, вимагання хабарів на митниці, корупцію в територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки, а також у роботі військово-лікарських комісій, податкової служби та органів державної влади [3, с. 155].

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень щодо розслідування корупційних правопорушень показує, що найпоширенішими підставами для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань є: 1) звернення потерпілих осіб, скарги громадян та юридичних осіб; 2) інформація від інформаторів; 3) виявлення ознак корупційних правопорушень під час проведення оперативно-розшукових заходів, що передують відкриттю кримінального провадження; 4) повідомлення посадових осіб або представників організацій у процесі планових контрольно-ревізійних перевірок; 5) інформація з матеріалів правоох-

ронних органів (СБУ, прокуратури, НАБУ, НАЗК); 6) дані з матеріалів справ про адміністративні правопорушення; 7) публікації в засобах масової інформації, в мережі Інтернет, а також матеріали журналістських розслідувань; 8) виявлення ознак кримінального правопорушення під час розслідування інших правопорушень [6, с. 428].

Більшість корупційних кримінальних правопорушень мають латентний характер і скоюються особами, чий інтелектуальний рівень, освіта та службове становище часто ускладнюють своєчасне виявлення та документування цих правопорушень оперативними підрозділами. Тому оперативним працівникам доводиться реагувати вже після того, як правопорушення були скоєні або тривають. До таких правопорушень належать, зокрема, незаконне збагачення, зловживання владою чи службовим становищем та інші подібні дії. З огляду на це, своєчасне виявлення та ефективне розслідування корупційних правопорушень можливе лише за умови скоординованої роботи слідчих і оперативних підрозділів правоохоронних органів [8, с. 317].

Так, на нашу думку, одним із найважливіших аспектів, які проявляються при розслідуванні корупційних кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану, є саме взаємодія слідчих та оперативних підрозділів правоохоронних органів. Розглянемо детальніше. Так, О. В. Кириченко відзначає, що «взаємодія слідчого та оперативних підрозділів має різноманітний характер і здійснюється в певних правових формах, зокрема в процесуальній та непроцесуальній (організаційній). Вона повинна базуватися на вимогах положень законів і відомчих нормативно-правових актів, а їх спільна узгоджена діяльність, спрямована на вирішення завдань кримінального судочинства, – на керівній і організуючій ролі слідчого» [9, с. 241].

Як зазначив О. М. Суворов, у взаємодії між слідчим та оперативними підрозділами існує правовий пріоритет слідчого. Слідчий має право давати доручення, які оперативні підрозділи зобов'язані виконувати. Проте співпраця між оперативно-розшуковими підрозділами та слідчими не означає службової підпорядкованості або злиття процесуальної та оперативно-розшукової діяльності. Кожен з цих органів продовжує діяти автономно, строго дотримуючись своєї компетенції [10, с. 152].

На думку В. В. Топчія, під взаємодією слідчого й оперативного підрозділу під час розслідування кримінального провадження необхідно розуміти «засновану на законах і відомчих нормативних актах їх спільну узгоджену (за метою, характером, місцем і часом) діяльність, спрямовану на вирішення завдань кримінального судочинства, за керівної та організовуваної ролі слідчого й чіткого розмежування компетенції» [5, с. 49].

З огляду на наведені думки вітчизняних науковців, можемо підкреслити, що взаємодія слідчих з оперативними підрозділами правоохоронних органів під час виявлення та розслідування корупційних кримінальних правопорушень можлива як під час документування фактів кримінально протиправної діяльності та реалізації оперативно-розшукової інформації, так і під час досудового розслідування.

На початковому етапі досудового розслідування, яке проводиться стосовно корупційних правопорушень, найпоширенішими формами взаємодії слідчого з працівниками оперативного підрозділу є: спільний аналіз наявних матеріалів, їх перевірка та визначення узгоджених дій для виявлення й фіксації доказів; спільний виїзд на місце події; залучення оперативних працівників до проведення окремих слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, що дозволяє зберегти можливість ефективного використання отриманих під час оперативно-розшукової діяльності даних у подальшому розслідуванні [8, с. 319].

Наука та практика розробили процесуальні та непроцесуальні (організаційні) форми взаємодії слідчого з працівниками оперативних підрозділів. Їх основна відмінність

полягає у характері відносин, які виникають на різних етапах взаємодії. Процесуальна форма взаємодії реалізується під час досудового розслідування і передбачає наявність чітко визначених процесуальних відносин між суб'єктами. Це включає роботу в складі слідчо-оперативних груп при розслідуванні корупційних правопорушень, надання слідчим доручень оперативним підрозділам щодо проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій, а також надання допомоги слідчому при виконанні окремих слідчих дій, таких як обшук, огляд місця події, слідчий експеримент тощо [8, с. 319].

Взаємодію слідчих з оперативними підрозділами під час досудового розслідування регламентовано кримінально-процесуальним законодавством та нормативно-правовими актами, які регулюють оперативно-розшукову діяльність. Зокрема, у ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначено права підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, у тому числі надано право проводити негласні слідчі (розшукові) дії [11]. Але, відповідно до ст. 41 Кримінального процесуального кодексу України працівники оперативних підрозділів здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі дії (розшукові) дії в кримінальному провадженні лише за письмовим дорученням слідчого чи прокурора. Оперативні підрозділи не мають права звертатися з клопотанням до слідчого судді чи прокурора про проведення вказаних дій. Доручення слідчого, прокурора щодо проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій є обов'язковими для виконання оперативним підрозділом. Під час виконання доручень слідчого, прокурора співробітник оперативного підрозділу користується повноваженнями слідчого. Співробітники оперативних підрозділів не мають права здійснювати процесуальні дії у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора [12].

З огляду на вищезазначене, можна погодитися з думкою В. М. Трепака, що існує необхідність у законодавчому розширенні можливостей оперативно-розшукової діяльності в рамках сучасної системи протидії корупції. Для забезпечення максимальної ефективності цієї діяльності у боротьбі з корупцією слід внести зміни до чинного законодавства, що дозволять: 1) ініціативне здійснення оперативними підрозділами оперативно-розшукових заходів під час кримінального провадження; 2) перевірку заяв або повідомлень про правопорушення, що готуються, шляхом проведення оперативно-розшукової діяльності. Це є особливо важливим у випадках, пов'язаних із корупцією та організованою злочинністю, коли необхідно виявити існуючі корупційні схеми, ідентифікувати всіх учасників, їхні ролі у вчиненні правопорушень і функціонуванні злочинних угруповань [13, с. 310]. Особливо актуальним це питання виявляється з огляду на сучасні реалії, в яких наразі вимушені діяти правоохоронні органи.

У свою чергу, непроцесуальна (організаційна) форма взаємодії полягає у безпосередньому виконанні слідчими та оперативними підрозділами функцій з виявлення та припинення правопорушень. Вона не має процесуального характеру і регулюється відомчими нормативними актами, які визначають організаційні заходи для забезпечення узгодженої діяльності у межах кримінального судочинства. Основні організаційні форми взаємодії слідчого та оперативного працівника при документуванні корупційних правопорушень включають: 1) спільний аналіз оперативно-розшукової інформації про підготовку

правопорушення; 2) узгоджене планування оперативно-розшукових і слідчих (включаючи негласні) дій; 3) консультації за матеріалами оперативних справ; 4) спільну роботу в складі слідчо-оперативної групи; 5) аналіз причин та умов корупції і розробку профілактичних заходів [8, с. 320].

На стадії досудового розслідування оперативному працівнику важливо зосередити зусилля на отриманні інформації про можливі спроби злочинців перешкодити розслідуванню (залякування або підкуп свідків, знищення доказів тощо). Як показує практика, саме на цьому етапі злочинці найактивніше протидіють слідству. Оперативне отримання такої інформації дозволяє вчасно реагувати, зокрема планувати порядок проведення слідчих і негласних розшукових дій, своєчасно затримувати підозрюваних, вилучати документи та речові докази, розробляти тактику допиту фігурантів або свідків, а також організувати проведення обшуків [14, с. 200]. Ефективність співпраці у боротьбі з протидією досудовому розслідуванню може оцінюватися як з точки зору запобігання виникненню, так і успішного подолання таких перешкод. Форми взаємодії (процесуальні та непроцесуальні) мають обиратися з урахуванням доцільності та можливостей їх реалізації учасниками співпраці, враховуючи поточну слідчу ситуацію, рівень інтенсивності протидії, усвідомленість оперативними працівниками спільності мети, наявні компетенції для застосування відповідних засобів і методів, а також необхідність виконання професійних завдань у межах кримінального провадження [15, с. 279].

Висновки. Розслідування корупційних кримінальних правопорушень є надзвичайно складним і відповідальним завданням, а сучасні умови, в яких вимушені діяти слідчі та оперативні підрозділи, вимагають адаптації правоохоронної системи до нових реалій. Воєнний стан та події, котрі відбуваються під час дії такого правового режиму, істотно змінюють умови роботи правоохоронних органів, створюючи додаткові виклики для проведення розслідувань, зокрема, в частині забезпечення безпеки, оперативності та дотримання прав громадян. Водночас, корупційні правопорушення не зникають у періоди криз, а, навпаки, можуть набувати нових форм та масштабів через ослаблення контролю і збільшення можливостей для зловживань.

На нашу думку, саме забезпечення ефективної взаємодії між працівниками оперативних підрозділів та слідчими є ключовим фактором для успішного розслідування кримінальних правопорушень, особливо у сфері корупції.

Враховуючи вищевикладене, задля покращення організації оперативної взаємодії, пропонуємо наступне: створення чітких алгоритмів взаємодії між оперативними підрозділами та слідчими, а також вдосконалення механізмів оцінки їх діяльності, які у свою чергу допоможуть значно підвищити ефективність розслідувань і сприятимуть системному підходу в боротьбі з корупцією. Важливим кроком, на нашу думку, є також створення умов для ініціативних оперативно-розшукових заходів і розробка внутрішніх інструкцій для забезпечення чіткої координації дій у боротьбі з корупційними правопорушеннями.

Забезпечення спільної роботи правоохоронних органів, прозорості в їх діяльності та підвищення рівня кваліфікації співробітників – це шлях до значних результатів у протидії корупційним кримінальним правопорушенням. Тільки через комплексний підхід, що поєднує законодавчі зміни, методичну роботу та ефективну комунікацію між підрозділами, можна досягти реальних змін у кримінальній ситуації та подолати корупційні загрози в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Овчаренко Л., Котова А. Вплив воєнного стану на рівень корупції в Україні. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*. ДДУВС. 2024. Частина II. С. 130–132.
2. Українська правда. Індекс сприйняття корупції: Україна показала одну з кращих динамік у світі за рік. 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/01/30/7439496/> (дата звернення 08.11.2024 р.).

3. Мозгова В., Парфентій Л. Протидія корупції в Україні в умовах воєнного стану. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*. ДДУВС. 2024. Частина II. С. 155–156.
4. Лугіна Н. А., Дем'яненко, С. В. Корупційні кримінальні правопорушення в умовах дії воєнного стану. *Ірпінський юридичний часопис*, 2(11). 2023. С. 108–114.
5. Кримінальний кодекс України від 01.11.2024 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 08.11.2024 р.).
6. Шевчук В.М. Виявлення ознак корупційних кримінальних правопорушень як структурний елемент криміналістичної методики розслідування. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7/2022. С. 425–430.
7. Хавронюк М.І. Корупційні схеми: їх кримінально-правова кваліфікація і досудове розслідування. Київ: Москаленко О. М., 2019. 464 с.
8. Кириченко О. В. Взаємодія слідчих з оперативними підрозділами правоохоронних органів під час виявлення та розслідування корупційних кримінальних правопорушень: теоретико-правові аспекти. *Право і суспільство*, № 1. 2023. С. 316–322.
9. Кириченко О. В. Актуальні питання взаємодії оперативних підрозділів органів внутрішніх справ зі слідчими під час протидії злочинам проти громадської безпеки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 239–246.
10. Суворов О. М. Взаємодія підрозділів «К» СБ України з органами досудового розслідування у протидії злочинам корупційної спрямованості. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 3. С. 144–154.
11. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 09.08.2024 р. № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення 08.11.2024 р.).
12. Кримінальний процесуальний кодекс України від 01.11.2024 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 08.11.2024 р.).
13. Трепак В. М. Теоретико-прикладні проблеми запобігання та протидії корупції в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2020. 467 с.
14. Дараган В. В. Протидія злочинам у сфері державних закупівель підрозділами Департаменту захисту економіки Національної поліції України. *Монографія*. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 224 с.
15. Плетенець В. М. Особливості взаємодії слідчих органів Національної поліції з підрозділами карного розшуку в підвищенні ефективності подолання протидії розслідуванню. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. Вип. 3 (99). С. 272–283.

ПРАВО БУТИ ЗАСЛУХАНИМ (ПОЧУТИМ) ЯК СКЛАДОВА ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ IN ABSENTIA

THE RIGHT TO BE HEARD AS A COMPONENT OF THE RIGHT TO JUDICIAL DEFENSE IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN ABSENTIA

Калініков О.В., д.філос.,
адвокат, докторант

*Київський університет інтелектуальної власності і права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена дослідженню права підозрюваного, обвинуваченого бути заслуханим (почутим) під час спеціального досудового розслідування, спеціального судового провадження (in absentia). Встановлено, що КПК України передбачає, що підозрюваний, обвинувачений має право давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення, а обвинувачений – висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження, а також виступати в судових дебатах. Джерела права Європейського Союзу, прецедентна практика європейських судів, а також міжнародні договори передбачають, що кожна особа, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення має право бути вислуханою при розгляді судом кримінального обвинувачення стосовно такої особи, що є реалізацією права на справедливий судовий розгляд. Проте, порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) визначений, зокрема, ст.ст. 297¹–297⁵, 323, 374 КПК України, не забезпечує реалізацію права підозрюваного, обвинуваченого давати пояснення, показання під час здійснення кримінального провадження in absentia, що свідчить про недотримання міжнародних стандартів та про недотримання конституційного та конвенційного права на справедливий судовий розгляд. Доведено, що з метою приведення кримінального процесуального законодавства України до високих стандартів права Європейського Союзу слід до глави 24¹ «Особливості спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень» та статті 323 КПК України, які визначають порядок спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження (in absentia) запровадити відповідні зміни стосовно встановлення механізму забезпечення підозрюваному, обвинуваченому у кримінальному провадженні in absentia права давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення, висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження, а також виступати в судових дебатах.

Ключові слова: спеціальне досудове розслідування, спеціальне судове провадження, in absentia, право на захист, право бути заслуханим (почутим), забезпечення права на захист.

The article is devoted to the study of the right of a suspect or an accused person to be heard during a special pre-trial investigation and special court proceedings (in absentia). The author establishes that the CPC of Ukraine provides that a suspect or an accused person has the right to give explanations and testimony regarding suspicion or accusation, and the accused person has the right to express his/her opinion on motions of other participants to the court proceedings and to participate in court debates. Sources of European Union law, case law of European courts, as well as international treaties provide that every person accused of committing a criminal offense has the right to be heard when the court considers criminal charges against such a person, which is the realization of the right to a fair trial. However, the procedure for criminal proceedings in the absence of the suspect or the accused (in absentia), as defined, in particular, by Articles 297¹–297⁵, 323, 374 of the CPC of Ukraine, does not ensure the exercise of the right of the suspect or the accused to give explanations and testimony during criminal proceedings in absentia, which indicates non-compliance with international standards and non-compliance with the constitutional and conventional right to a fair trial. The author proves that in order to bring the criminal procedure legislation of Ukraine in line with the high standards of the European Union law, it is necessary to introduce appropriate amendments to Chapter 24¹ «Peculiarities of Special Pre-trial Investigation of Criminal Offenses» and Article 323 of the CPC of Ukraine which determine the procedure for special pre-trial investigation and special court proceedings (in absentia), to establish a mechanism for ensuring the right of a suspect or an accused in criminal proceedings in absentia to give explanations and testimony regarding the

Key words: special pre-trial investigation, special court proceedings, in absentia, right to defense, right to be heard, ensuring the right to defense.

Особливості кримінального провадження in absentia, в тому числі стосовно реалізації підозрюваним права на захист, у своїх роботах досліджували, зокрема, наступні науковці: О.В. Баулін, О.І. Верещак, В.І. Галаган, І.В. Гловоюк, О.М. Дроздов, Т.Г. Ільєва, І.З. Калька, Р.Л. Кислюк, В.М. Кіяниця, М.П. Климчук, О.В. Кубарева, Д.В. Коперсак, С.І. Кравченко, О.П. Кучинська, О.В. Лазукова, М.І. Луцок, М.В. Мазур, О.В. Мазур, О.В. Маленко, В.Т. Маляренко, В.І. Маринів, О.О. Нагорнюк-Данилюк, О.І. Назарук, М.Я. Никоненко, І.В. Обороньова, Є.М. Пеліхос, Д.П. Письменний, В.О. Попелюшко, В.В. Рец, В.В. Рожнова, Д.О. Савицький, О.Ю. Татаров, А.С. Трекке, Л.Д. Удалова, Ж.В. Удовенко, Т.Г. Фомина, Н.П. Черняк, І.В. Черниченко, С.С. Чернявський, С.Л. Шаренко, Д.М. Шишман, О.Г. Шило, Д.О. Шумейко, О.Г. Яновська та інші.

Чинний інститут кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (in absentia) був запроваджений Законом України «Про внесення змін до кримінального та кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, гро-

мадської безпеки та корупційні злочини» № 1689-VII від 07.10.2014 [1].

Проте, це не перша спроба врегулювання кримінального провадження за відсутності підозрюваного, обвинуваченого (заочного кримінального провадження) після прийняття чинної редакції Кримінального процесуального кодексу України.

Так, Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо заочного кримінального провадження» № 725-VII від 16.01.2014 було доповнено КПК України главою 41-1 «Заочне кримінальне провадження».

Даним законодавчим актом вперше після здобуття незалежності Україною було запроваджено інститут кримінального провадження за відсутності підозрюваного та обвинуваченого, а також передбачено, що під час здійснення заочного кримінального провадження підозрюваний чи обвинувачений має право надіслати слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду або передати захиснику свої письмові пояснення, підпис на яких підтверджено нотаріусом, а в разі якщо підозрюваний чи обвинувачений проживає чи перебуває за кордоном – дипломатичним

представництвом чи консульською установою України за кордоном. Такі пояснення, подані суду, підлягають оголошенню під час судового провадження [2].

Водночас вказаний закон, яким було запроваджено заочне кримінальне провадження втратив чинність на підставі Закону України № 732-VII від 28.01.2014 [3].

Маленко О.В. вказує, що серед позитивних аспектів КПК України в редакції Закону України № 725-VII від 16.01.2014 це: можливість здійснення заочного кримінального провадження щодо всіх злочинів, які встановлено законом України про кримінальну відповідальність; задеклароване право підозрюваного (обвинуваченого) на подання письмового пояснень з засвідченим у встановленому порядку підписом; скасування рішення суду ухваленого за результатами здійснення заочного кримінального провадження та розгляд кримінального провадження у загальному порядку [4, с. 68].

На переконання Пеліхоса Є.М. і хоча відповідні норми КПК України діяли лише протягом 12 днів та були скасовані Законом України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 28.01.2014 р. №732-V, заслуговують на увагу його окремі положення, які у порівнянні з попередніми законодавчими актами містять ряд змін та доповнень, спрямованих на посилення гарантій реалізації права підозрюваного (обвинуваченого) на захист у заочному кримінальному провадженні практично на всіх стадіях. Зокрема: забезпечення права на захист, а також рівності процесуальних можливостей сторін проявлялося і у наданні підозрюваному (обвинуваченому) права надати слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду або передати захиснику свої письмові пояснення (що можуть використовуватись як докази у справі), підпис на яких підтверджено нотаріусом, а в разі якщо підозрюваний чи обвинувачений проживає чи перебуває за кордоном – дипломатичним представництвом чи консульською установою України за кордоном. Такі пояснення, подані суду, підлягають оголошенню під час судового провадження (ч. 4 ст. 523-3). Варто відмітити, що законодавець таким чином надав підозрюваному (обвинуваченому) можливість висловити все, що він вважає за необхідне на свій захист [5, с. 67].

Напрацювання вказаних дослідників кореспондуються з позицією Матвієвської Г.В. про те, що суд має бути наділений можливістю оприлюднити показання відсутнього обвинуваченого з метою досягнення найбільш ретельного дослідження доказів у справі, оскільки важливість його свідчень, з'ясування позиції, яка, ймовірно, була раніше сформульована і закріплена в процесуальній формі, не піддається сумніву [6, с. 156].

Слід погодитися з вказаними науковцями щодо позитивних аспектів надання під час здійснення кримінального провадження *in absentia* підозрюваному чи обвинуваченому права надіслати слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду або передати захиснику свої письмові пояснення, оскільки вони спрямовані на посилення гарантій реалізації права підозрюваного (обвинуваченого) на захист у заочному кримінальному провадженні практично на всіх стадіях.

Водночас на теперішній час порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) визначений, зокрема, ст.ст. 297¹–297⁵, 323, 374 КПК України, не забезпечує реалізацію права підозрюваного, обвинуваченого давати пояснення, показання під час здійснення кримінального провадження *in absentia*.

При цьому, відповідно до п.п. 4, 5 ч. 3 ст. 42 КПК України підозрюваний, обвинувачений має право, зокрема, давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати, а також не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповісти на запитання [7].

Право не говорити нічого з приводу підозри проти нього, обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповісти на запитання, закріплене п. 4 ч. 3 ст. 42 КПК України, та право давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати, передбачене п. 5 ч. 3 ст. 42 КПК України, є конкретизацією засади кримінального провадження, яка, до речі, крім ст. 7 КПК України закріплена також у ст. 63 Конституції України, – свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї [8, с. 148].

Згідно зі ч. 1 ст. 297¹ КПК України спеціальне досудове розслідування (*in absentia*) здійснюється стосовно одного чи декількох підозрюваних згідно із загальними правилами досудового розслідування, передбаченими цим Кодексом, з урахуванням положень цієї глави [7].

Глава 24¹ «Особливості спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень» та стаття 323 КПК України, яка визначає порядок спеціального судового провадження (*in absentia*), не встановлюють будь-яких обмежень підозрюваному та обвинуваченому на реалізацію прав, передбачених статтею 42 КПК України.

Загальні правила досудового розслідування передбачають право підозрюваного, обвинуваченого давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення.

При цьому, ч. 4 ст. 42 КПК України визначає додаткові права обвинуваченого. Так, обвинувачений також має право, зокрема, висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження, а також виступати в судових дебатах [7].

Водночас, Верховний Суд в постанові від 13.06.2019 у справі №607/9498/16-к (провадження № 51-2422 км 18) дійшов висновку, що процедури «*in absentia*» неминуче припускають деякий відступ від загальних правил кримінального процесу. Особливе значення при цьому надається питанню про забезпечення прав відсутнього в залі судового засідання підсудного. У прецедентній практиці ЄСПЛ були вироблені критерії, яким має відповідати таке провадження. При цьому, Суд у своїх рішеннях неодноразово наголошував на необхідності забезпечення процесуальних прав і гарантій осіб, що беруть участь у кримінальному процесі. До таких прав, що підлягають безумовному дотриманню, насамперед, відносяться: право бути присутнім під час розгляду справи, право на захисника, право бути вислуханим, право оскаржити заочний вирок [9].

Отже, з огляду на приписи КПК України спеціальне досудове розслідування, спеціального судового провадження (*in absentia*) здійснюється за загальними правилами досудового розслідування, які передбачають, що підозрюваний, обвинувачений має право давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення, а обвинувачений – висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження, а також виступати в судових дебатах, водночас порядок реалізації таких прав під час кримінального провадження *in absentia* не визначений.

Дане положення національного законодавства не в повній мірі відповідає праву Європейського Союзу.

Конституційний Суд України в рішенні від 18.07.2024 № 8-р(П)/2024 у справі № 3-88/2022(205/22, 114/24) за конституційними скаргами Оніщенко Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою) взяв до уваги пункт 2 статті 41 Хартії засадничих прав Європейського Союзу 2000 року (Хартія основоположних прав Європейського Союзу) (далі також – Хартія ЄС, ХОПЄС),

у якому зазначено, що кожна особа має право бути вислуханою до вжиття будь-яких індивідуальних заходів, які можуть негативно вплинути на неї [10].

Водночас Конституційний Суд України у вказаній справі зазначив, що право бути заслуханим (почутим) як складова права на судовий захист підлягає реалізації до моменту вжиття державою, її органами чи посадовими особами будь-яких заходів, які можуть негативно вплинути на особу, її права і свободи. Це право впливає з основоположних засад судочинства, що, зокрема, *expressis verbis* викладені у приписах частини другої статті 129 Конституції України (рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості, забезпечення обвинуваченому права на захист), і реалізація цього права не залежить від його встановлення та/чи детальної регламентації у спеціальному законодавстві. Тільки за умови дотримання права особи бути заслуханою у суді суд може виконати свій конституційний обов'язок – незалежно і неупереджено, урахувавши точку зору заінтересованої особи, розглянути всі конкретні аспекти у справі та на підставі цього видати обґрунтоване (умотивоване) рішення суду. До того ж установлені оспорюваними приписами Кодексу перешкоди в доступі до суду та порушення права бути заслуханою у суді для особи в такому важливому питанні, як продовження строків тримання її під вартою, означає неможливість реалізації нею права на захист, гарантованого частиною другою статті 63 Конституції України [10].

Окрема думка (збіжна) судді Конституційного Суду країни Лемака В. до вищевказаного рішення Конституційного Суду України звертає увагу на те, що значимість цього Рішення полягає і в захисті конкретних людських прав, гарантованих Конституцією України, і в низці юридичних позицій стосовно, зокрема: 1) розуміння свободи як основоположної конституційної цінності; 2) установлення права особи бути вислуханою (*implicit constitutional right*) – зі специфікації конституційних приписів, а також зі змісту міжнародних документів у сфері людських прав; 3) обмежень людських прав в умовах воєнного стану, конституційних меж та порядку запровадження цих обмежень як інструменту ведення оборонної війни; 4) природи відступу держави від міжнародних зобов'язань (дерогації) у сфері прав людини та співвідношення цього феномену з вимогами Конституції України; 5) методології оцінювання Конституційним Судом України державного втручання до сфери людських прав в аспекті виміру пропорційності (домірності) такого втручання та захисту «ядра» (сутності) конкретного людського права чи свободи [11].

Відтак, аналіз рішень Конституційного Суду України свідчить, що орган конституційної юрисдикції вважає можливим застосовувати до кримінального провадження приписи статті 41 Хартії засадничих прав Європейського Союзу 2000 року (ХОПЕС), яка, зокрема, передбачає, що кожна особа має право бути вислуханою до вжиття будь-яких індивідуальних заходів, які можуть негативно вплинути на неї (*implicit constitutional right*).

Стаття 41 ХОПЕС закріплює право на (належне) врядування як одне з ключових прав людини. З формулювань цієї статті вже зрозуміло, в чому полягає це право, а саме: право на неупереджений, справедливий та розумний розгляд справ. Крім того, слід зазначити, що адресатами зобов'язань за статтею 41 ХОПЕС є інституції, органи та інші суб'єкти ЄС (С-269/90 Technische Universität München v Hauptzollamt München-Mitte та T-186/97 Kaufring and others v. Commission), а не держави-члени (С-258/16 UBS Europe and others або С-49 TOMÁŠEK, M., ŠMEJKAL, V. та ін. [12, с. 1678]).

Частина друга деталізує окремі вимоги права на належне врядування за допомогою демонстративного

переліку, що добре видно завдяки лінгвістичному аналізу. Що стосується пункту (а), то сюди входить право бути вислуханим («бути почутим»), яке є одним з ключових компонентів права на справедливий судовий розгляд. Право бути вислуханим переслідує подвійну мету. По-перше, воно слугує розслідуванню справи та встановленню фактів якомога точніше і справедливніше, а по-друге, дозволяє забезпечити ефективний захист відповідної особи. Мета права бути вислуханим полягає, перш за все, в тому, щоб гарантувати, що будь-яке рішення, яке негативно впливає на правову позицію, приймається з повним розумінням обставин справи. Правову позицію, що приймається з повним знанням обставин справи, має на меті, зокрема, надати можливість компетентному органу виправити помилку або зацікавленій особі викласти такі факти, що стосуються її особистої ситуації, які можуть вплинути на те, чи буде рішення прийнято або матиме такий чи інший зміст (С-187/19 ECHR v. De Loecker і С-277/11 M.) [12, с. 1680–1681].

Право бути вислуханим (бути почутим) порушується, якщо не дотримана одна з наступних вимог. По-перше, адміністративний орган повинен поінформувати зацікавлену особу про відповідні факти та передбачені заходи (С-462/98 Mediocurso v Commission). Інформація повинна бути достатньо точною (T-170/06 Alrosa v Commission). По-друге, зацікавленій особі повинна бути надана можливість висловити свої погляди у корисний та ефективний спосіб під час адміністративної процедури до прийняття будь-якого рішення, яке може негативно вплинути на її інтереси (С-384/16 Sacko або С-558/17 OZ v EIB). Не обов'язково надавати особі можливість висловити свою думку усно; достатньо, якщо їй буде надана можливість викласти її в письмовій формі (T-199/99 Sgaravatti Mediterranea v Commission). По-третє, думка зацікавленої особи повинна бути врахована у прийнятому заході, навіть якщо адміністративний орган не пов'язаний нею (С-315/99 Ismeri Europa v Court of Auditors and С-277/11 M.) [12, с. 1680–1681].

Право бути вислуханим (бути почутим) кореспондується з положеннями ст. 47 Хартії ЄС, яка також передбачає, що кожен, чії права та свободи, гарантовані законодавством Європейського Союзу, порушені, має право на ефективний засіб правового захисту перед судом відповідно до умов, встановлених цією статтею; кожен має право на справедливий та відкритий судовий розгляд впродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом, попередньо створеним відповідно до закону. Кожен повинен мати можливість отримати пораду, захист та представництво [13].

Право на справедливий судовий розгляд включає і право на захист або право бути вислуханим (С-348/16 Sacko) [12, с. 1697].

Обвинувачений має не тільки право відмовитися від дачі показань, але й право бути заслуханим. Право бути заслуханим є частиною права на захист і права на справедливий судовий розгляд у будь-якому судовому провадженні, а також частиною права на належне врядування відповідно до статті 41 (С-831/18 Комісія проти Королівства Нідерландів). На це право необхідно посилатися в будь-якому провадженні, яке може призвести до прийняття акту, що негативно впливає на правове становище відповідної особи, що також стосується провадження у справах про надання притулку (С-277/11 M.M. проти міністра юстиції, рівності та правової реформи та інші, § 48–50, 85). На думку Суду ЄС, частиною права бути заслуханим є також те, що адміністративний орган, ретельно та неупереджено досліджуючи всі відповідні факти справи та детально обґрунтовуючи своє рішення, приділяє належну увагу зауваженням, поданим заінтересованою особою, а обов'язок викласти причини рішення у достатньо конкретний та конкретний спосіб,

щоб заінтересована особа могла зрозуміти причини відмови у задоволенні її заяви, є логічним наслідком права на захист (C-230/18 PI v Landespolizeidirektion Tirol, § 79; або C-166/13 Sophie Mukarubega v Préfet de police and Préfet de la Seine-Saint-Denis, § 43, 45 і 48) [12, с. 1707–1708].

Право на захист має також формальний аспект, що складається з права мати захисника («бути захищеним») і матеріальний аспект, тобто право захищати себе. Ефективне здійснення права на захист вимагає, щоб обвинувачений мав також інші права; ЄКПЛ називає ці права мінімальними правами обвинуваченого, і вони, безсумнівно, підпадають під більш широкі рамки права на захист. Правам обвинуваченого відповідає обов'язок правоохоронних органів (зокрема, органів правопорядку) інформувати обвинуваченого про його права і дати йому можливість повною мірою ними скористатися. Директиви охоплюють деякі аспекти права на захист, а саме право на усний та письмовий переклад у кримінальному провадженні (Директива 2010/64), право на інформацію у кримінальному провадженні (Директива 2012/13), право на доступ до адвоката, право на інформацію про третіх осіб та спілкування з третіми особами (Директива 2013/48), право бути присутнім під час кримінального провадження в суді (Директива 2016/343) [12, с. 1704–1705].

При цьому, відповідно до доктрини природної справедливості (natural justice), що була сформована в англійському праві, та прийнята як одна з базових для статті 6 «Право на справедливий суд» Європейської конвенції з прав людини від 04.11.1950 року природна справедливість у судовому провадженні ґрунтується на двох ключових засадах: 1) право бути вислуханим (audi alteram partem) – кожна сторона в спорі повинна отримати можливість відповісти на будь-які звинувачення, що висунуті іншою стороною; 2) правило неупередженості (nemo iudex in causa sua) – особа, яка пов'язана із врегулюванням спору, повинна діяти об'єктивно, зокрема, вона повинна відкрито заявити про те, що має якісь інтереси, пов'язані із його вирішенням [14, с. 4].

Водночас, положення міжнародних договорів, зокрема, ст. 11 Загальної декларації прав людини 1948 р. [15], ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. [16] та ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. [17] передбачають у фундаментальні права, серед яких право на захист особи при розгляді будь-якого пред'явленого їй кримінального обвинувачення, яке включає право бути заслуханим.

Відтак, Хартія ЄС, інші джерела права Європейського Союзу, прецедентна практика європейських судів, а також міжнародні договори передбачають, що кожна особа має право бути вислуханою до вжиття будь-яких індивідуаль-

них заходів, які можуть негативно вплинути на неї, в тому числі, при розгляді кримінального обвинувачення стосовно такої особи, що є реалізацією права на справедливий судовий розгляд.

З метою приведення КПК України до європейських стандартів захисту прав людини необхідно запровадити відповідні зміни стосовно встановлення конкретних шляхів забезпечення підозрюваному, обвинуваченому у кримінальному провадженні *in absentia* права давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення, висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження, а також виступати в судових дебатах.

У підсумку можна дійти наступних висновків, що різноманітні джерела права Європейського Союзу, прецедентна практика європейських судів, а також міжнародні договори передбачають, що кожна особа, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення має право бути вислуханою при розгляді судом кримінального обвинувачення стосовно такої особи, що є реалізацією права на справедливий судовий розгляд.

Тимчасове запровадження в кримінальному процесуальному законодавстві України в січні 2014 року механізму реалізації підозрюваним, обвинуваченим права давати пояснення, показання під час здійснення заочного кримінального провадження шляхом надіслання слідчому, прокурору, слідчому судді чи суду своїх письмових пояснень є позитивним кроком, оскільки було спрямовано на посилення гарантій реалізації права підозрюваного (обвинуваченого) на захист у кримінальному провадженні *in absentia* на всіх його стадіях.

На теперішній час порядок кримінального провадження за відсутності підозрюваного або обвинуваченого (*in absentia*) визначений, зокрема, ст.ст. 297¹–297⁵, 323, 374 КПК України, не забезпечує реалізацію права підозрюваного, обвинуваченого давати пояснення, показання під час здійснення кримінального провадження *in absentia*.

З метою приведення кримінального процесуального законодавства України до високих стандартів права Європейського Союзу слід до глави 24¹ «Особливості спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень» та статті 323 КПК України, які визначають порядок спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження (*in absentia*) внести відповідні зміни стосовно встановлення механізму забезпечення підозрюваному, обвинуваченому у кримінальному провадженні *in absentia* права давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення, висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження, а також виступати в судових дебатах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини: Закон України № 1689-VII від 07.10.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18#n51>.
2. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо заочного кримінального провадження: Закон України від 16 січня 2014 року № 725-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 22. ст. 805.
3. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України: Закон України № 732-VII від 28.01.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-18#n2>.
4. Маленко О. В. Правове регулювання заочного кримінального провадження за КПК України 2012 року: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: «Юридичні науки». 2015. № 5. Т. 4. С. 66–70.
5. Пеліхос Є. М. Забезпечення права на захист підозрюваного, обвинуваченого при здійсненні спеціального кримінального провадження (*in absentia*): дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2022. 256 с.
6. Матвієвська Г.В. Заочне провадження у кримінальному судочинстві України: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків. 2013. 226 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент.: у 2 т. / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.]; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків: Право, 2012. Т. 1. 768 с.
9. Постанова Верховного Суду від 13.06.2019 у справі №607/9498/16-к. Єдиний державний реєстр судових рішень: [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82492181>.
10. Рішення Конституційного Суду України від 18.07.2024 № 8-р(II)/2024 у справі № 3-88/2022(205/22, 114/24). *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#n116>.

11. Окрема думка (збіжна) судді Конституційного Суду країни Лемака В. у справі № 3-88/2022(205/22, 114/24). *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na08d710-24#n2>
12. Коментар до Договору про функціонування ЄС, Договору про ЄС та Хартії основоположних прав ЄС. Прага: Wolters Kluwer ČR, 2024, 1780 с.6/18 HUNGEOD and others).
13. Хартія основоположних прав Європейського Союзу. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/>.
14. Майстренко М.М. Підвищення кваліфікації (короткострокове) слідчих поліції (3 дні). КЕЙС заняття на тему 4 «Спеціальне досудове розслідування». Львів, 2021. С. 1–10.
15. Загальна декларація прав людини. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
17. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995043>

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РОЗВІДКИ НА ОСНОВІ ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ (OSINT) У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

PECULIARITIES OF USING OPEN SOURCE INTELLIGENCE (OSINT) IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Коновалова Д.О., студентка IV курсу

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті досліджуються особливості та проблемні аспекти використання розвідки на основі відкритих джерел (OSINT) у кримінальному провадженні. Розглядаються правові засади збору та процесуального оформлення даних, отриманих за допомогою OSINT-технологій. Проаналізовано міжнародні нормативно-правові акти, що регулюють діяльність розвідки на основі відкритих джерел, зокрема Протокол Берклі. Висвітлено основні етапи OSINT-розслідування, включаючи формування завдання, збір інформації, оцінку, узагальнення та аналіз даних. Особлива увага приділяється проблемам захисту персональних даних при зборі інформації та ризику деанонімізації слідчого. Автор детально зупиняється на методах і інструментах OSINT, таких як пошукові системи (Google, DuckDuckGo), штучний інтелект (наприклад, Clearview AI), а також веб-скрейпінг. Опис інструментів охоплює як базові, так і інноваційні засоби. Таким чином, у статті обґрунтовано важливість комплексного підходу до захисту слідчих і обробки даних під час OSINT-розслідувань. Серед практичних рекомендацій зазначено необхідність документування зібраної інформації, використання сучасних OSINT-інструментів та дотримання міжнародних стандартів. У статті також зазначено, що ризики деанонімізації посилюються через цифрові загрози, такі як фішингові атаки, атаки типу «відмова в обслуговуванні» (DoS), шкідливе програмне забезпечення та маніпуляції соціальної інженерії. Для мінімізації цих загроз необхідно розробляти чіткі стратегії кіберзахисту та використовувати лише перевірені OSINT-інструменти. Особливо висвітлено роль спеціалістів у сфері OSINT для підвищення ефективності розслідувань. На основі аналізу судової практики визначено особливості допустимості електронних доказів, отриманих з відкритих джерел, у кримінальному провадженні. Наголошується, що результати OSINT-розслідувань мають значення лише за умови їх правильної правової фіксації, що забезпечує допустимість електронних доказів у суді. Пропонується вдосконалення законодавства України шляхом закріплення термінів «електронні докази» та «розвідка на основі відкритих джерел» у КПК України.

Ключові слова: розвідка на основі відкритих джерел, OSINT, кіберрозвідка, досудове розслідування, електронні докази.

The article examines the peculiarities and problematic aspects of using open source intelligence (OSINT) in criminal proceedings. The legal basis for the collection and procedural processing of data obtained through OSINT technologies is considered. The author analyses international legal acts regulating the activities of open source intelligence, in particular, the Berkeley Protocol. The main stages of an OSINT investigation are highlighted, including the formation of a task, collection of information, evaluation, synthesis and analysis of data. Particular attention is paid to the problems of personal data protection during information collection and the risk of de-anonymisation of the investigator. The author elaborates on OSINT methods and tools, such as search engines (Google, DuckDuckGo), artificial intelligence (e.g., Clearview AI), and web scraping. The description of the tools covers both basic and innovative tools. Thus, the article substantiates the importance of an integrated approach to the protection of investigators and data processing during OSINT investigations. The practical recommendations include the need to document the information collected, use modern OSINT tools and comply with international standards. The article also notes that the risks of de-anonymisation are increasing due to digital threats, such as phishing attacks, denial-of-service (DoS) attacks, malware and social engineering manipulations. To minimise these threats, it is necessary to develop clear cyber defence strategies and use only proven OSINT tools. The article also highlights the role of OSINT specialists in improving the effectiveness of investigations. Based on the analysis of case law, the author identifies the peculiarities of admissibility of electronic evidence obtained from open sources in criminal proceedings. It is emphasised that the results of OSINT investigations are relevant only if they are properly recorded in law, which ensures the admissibility of electronic evidence in court. The author suggests improving the legislation of Ukraine by introducing the terms 'electronic evidence' and 'open source intelligence' into the Code of Criminal Procedure of Ukraine.

Key words: open source intelligence, OSINT, cyber intelligence, pre-trial investigation, electronic evidence.

Постановка проблеми. Російська збройна агресія значно поширила використання OSINT-технологій у світі та Україні, зокрема, сприяла заснуванню InformNapalm, «Миротворець», «Molfar», які проводять збір інформації з відкритих джерел. Наприклад, компанія «Molfar» безкоштовно надає військовий аналіз українським медіа-організаціям та поширює інформацію про ключові військові події в Україні серед представників міжнародних коаліцій, послів країн ЄС в Україні та міжнародних організацій, які розслідують військові злочини. Проте, існує ряд проблемних питань пов'язаних з процесуальним оформленням даних, отриманих за допомогою інструментів OSINT-досліджень, захисту персональних даних при зборі інформації, ризик деанонімізації слідчого, дізнавача, прокурора (суб'єктів розслідування) під час проведення розслідувань кримінальних правопорушень.

Аналіз досліджень та публікацій. Серед міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють діяльність розвідки на основі відкритих джерел є Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність від 23.11.2001 та Другий додатковий протокол до Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність, Директива Європейського Союзу 2019/1024 Про відкриті дані та повторне використання інформації державного

сектору, Директива Європейського Союзу 2019/790 Про авторське право та суміжні права, Загальний регламент про захист даних (GDPR) та Протокол Берклі.

Теоретичні та практичні аспекти застосування OSINT у кримінальному провадженні досліджуються вітчизняними науковцями, зокрема Торбасом О.О., Кожевніковим О.А., Паламарчуком О.А., Демедюком С.В. та іншими.

Мета роботи. Мета роботи полягає у комплексному дослідженні особливостей та проблемних аспектів використання розвідки на основі відкритих джерел (OSINT) у кримінальному провадженні, зокрема аналізі правових засад збору та процесуального оформлення даних, отриманих у ході розвідки на основі відкритих джерел як доказів, вивченні методів та засобів проведення OSINT-розслідувань, а також формулюванні практичних рекомендацій щодо ефективного застосування OSINT-технологій під час розслідування кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу. В умовах сьогодення, одним з перспективних джерел отримання вагомої інформації для досудового розслідування є технологія OSINT. Наприклад, ордер на арешт Махмуда Мустафа Бусайфа Аль-Верфаллі – командира бригади «Аль-Сайка» Лівійської національної армії, був виданий Міжнародним кри-

мінальним судом на основі інформації з відкритих джерел. Сім відеозаписів опублікованих у соцмережах стали ключовими доказами для суду у винесенні вироку Аль-Верфаллі у вчиненні умисного вбивства як воєнного злочину згідно ст. 8(2)(с)(і) Римського статуту [1].

Тому використання методів OSINT-розслідувань є надзвичайно ефективним під час проведення розслідувань кримінальних правопорушень, у тому числі воєнних злочинів, оскільки дозволяє отримати інформацію, яка є у відкритому доступі. Надалі, щоб дана інформація у відкритому доступі могла бути використана як доказ у суді, суб'єкти розслідування, як правило, повинні мати змогу встановити її достовірність, етапи збору та забезпечення збереження.

З огляду на це, варто керуватися Протоколом Берклі [2], який є першим у світі міжнародним порадником для отримання загальнодоступної інформації, яка у подальшому може мати вагомe значення для досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень.

До того ж, слідчий, дізнавач, прокурор, які проводять розслідування з використанням OSINT-інструментів мають керуватись такими принципами, як підзвітність, компетентність, об'єктивність, законність, проінформованість про безпеку, тощо. Так, суб'єкт розслідування повинен фіксувати у протоколі інструменти або програмне забезпечення, що використовуються під час роботи, мати належний рівень підготовки та вдосконалювати технічні навички для проведення OSINT-розслідування, а також мати базову обізнаність щодо оперативної безпеки для мінімізації свого цифрового сліду [2]. Слідчі, дізнавачі та прокурори мають бути усвідомлені про три основні рівні інформаційної безпеки – конфіденційність, цілісність, доступність. Дотримання вимоги конфіденційності означає надання лише повноважним користувачам отримувати доступ до даних, із забезпеченням того аби інформація не змінювалась неавторизованими користувачами (цілісність). Суб'єктам розслідування має бути забезпечено доступ до систем та даних, коли вони цього потребують.

Перед початком проведення OSINT-розслідування, варто враховувати цифрові загрози та ризики, а також скласти план онлайн-розслідування, який охоплює загальну стратегію розслідування та конкретні операції з його здійснення в інтернеті. Даний план пошуку можна поділити на етапи: формування завдання, збір інформації, її оцінка, узагальнення, аналіз та подальше розповсюдження. Формування завдання передбачає постановку мети та обсягу необхідного завдання. Саме після чіткого визначення основних завдань суб'єкт розслідування починає планування подальших дій [3].

Збір інформації полягає у здатності знаходити та використовувати дані за допомогою OSINT-інструментів, які постійно змінюються та вдосконалюються. Ще до початку проведення OSINT-розслідування, слідчий, дізнавач, прокурор має самостійно здійснити пошук необхідних інструментів, враховуючи власні технічні можливості, якими він володіє та пам'ятаючи про важливість не конкретного інструменту, а цінності інформації, що може бути отримана завдяки інструменту.

Проводячи OSINT-розслідування суб'єкт розслідування може скористатись пошуком, або ж виявленням інформації та джерел інформації за допомогою загальних або розширених методологій пошуку та моніторингу, що полягає у відстеженні встановленого джерела інформації з плином часу. На даному етапі слідчому важливо проводити попередню оцінку отриманого матеріалу, який він ідентифікує та забезпечити дотримання захисту права на приватне життя. Збір інформації, що була виявлена у ході OSINT-дослідження може здійснюватись будь-якими методами залежно від її доказової сили (скріншот, визначення хеш-суми тощо).

Найпоширенішими OSINT-інструментами у роботі є пошукові сервіси – Google або DuckDuckGo. Робота пошукового сервісу складається зі сканування інформації, її аналізу, зберігання в індексі та обслуговування результатів пошуку. Наприклад, Google для сканування та вибірки сторінок використовує програму Googlebot, яка застосовує алгоритмічний процес. Надалі, у ході індексації пошуковий сервіс групує разом сторінки, що мають подібний зміст і обирає ту, що є найбільш репрезентативною та якісною, розміщуючи її на запит користувача [3]. Інноваційним є застосування SearchGPT – пошукової системи на основі штучного інтелекту, що не лише генерує відповіді та посилення, а й надає оригінальні матеріали та першоджерела. Таким чином, суб'єкт розслідування, керуючись пошуковими сервісами, може зібрати ключову інформацію для досудового розслідування, отримавши її документальне підтвердження.

Штучний інтелект, як інструмент OSINT-розслідування, допомагає швидко отримувати інформацію, аналізувати великі обсяги даних з різних джерел, визначати закономірності та виявляти потенційні загрози, а також розпізнавати обличчя. Наприклад, в Україні з 2022 року, суб'єктами розслідування використовується програмне забезпечення Clearview AI, що допомагає ідентифікувати російських солдатів та диверсантів на контрольно-пропускних пунктах, а також встановлювати підозрюваних осіб у вчиненні військових злочинів. База даних містить навіть ті зображення, які були видалені з інтернету.

Натомість, відповідно до ч. 1 ст. 9 Загального регламенту захисту даних ЄС та ч. 1 ст. 7 Закону України «Про захист персональних даних», забороняється обробка біометричних або генетичних даних [4; 5]. Так, компанії Privacy International, Digital Human Rights та Homo Digitalis подали кілька юридичних позовів проти компанії Clearview AI, стверджуючи про наявність порушення положень Загального регламенту захисту даних ЄС щодо обробки чутливих даних, відсутності прозорості та законних підстав для обробки даних [6]. Таким чином, варто пам'ятати, що певне програмне забезпечення може не відповідати вимогам міжнародного та українського законодавства у сфері захисту даних.

На етапі узагальнення зібраної інформації у ході проведення OSINT-розслідування відбувається копіювання та збереження інформації. Отримані дані, що містять важливу інформацію для досудового розслідування, варто зберегти як в оригінальному вигляді, так і забезпечити додаткове збереження шляхом створення копій на окремому носії інформації. До того ж, для підвищення ефективності OSINT-розслідування, може здійснюватись переклад, об'єднання різних наборів даних та їхнє переформатування. Вказані дії мають виконуватись на робочих копіях цифрового елемента та бути обов'язково задокументовані та внесені у протокол відповідної процесуальної дії. Єдиним можливим інструментом документування зібраних даних на етапі досудового розслідування є протокол огляду. Протокол дозволяє зафіксувати зміст досліджуваної сторінки та зберегти сам матеріал, зазначивши про це в додатку.

Важливим етапом розслідування є перевірка виявлених даних, яка полягає у технічному аналізі, перевірці надійності джерела та аналізу контенту. Збираючи дані в мережі Інтернет варто брати до уваги походження джерела, його надійність, належність та допустимість. Суб'єкт розслідування має дослідити зв'язки між об'єктом, стосовно якого здійснюється збір даних, та відповідним джерелом.

Аналіз окремих сторінок переважно відбувається шляхом дослідження зображення, відео, самого вебсайту, його коду тощо. Суб'єкт розслідування при здійсненні аналізу коду вебсайту першочергово має звертати увагу на шапку документа, яка містить метадані, та так зване «тіло документа» [3]. Процес збору інформації сайту який включає

в себе надсилання запиту до сервера, отримання HTML вмісту сторінки та копіювання цього змісту має назву вебскрейпінг (Web Scraping), що може надавати додаткові відомості про веб-сайт.

Поверхнєве дослідження цифрових даних не є абсолютним підтвердженням їх достовірності, тож у певних випадках варто здійснювати глибший аналіз, що може включати підтвердження контенту метаданими. Для перевірки цілісності файлу, піддаються аналізу метадані – дані, які описують та надають інформацію про формат файлу зображень та вихідний код, який легко переглядається за допомогою програмного забезпечення. Вихідний код може містити інформацію про дані, прихований або змінений контент, а також відображатиме структуру посилань та непрацюючі посилання. Це надасть суб'єкту розслідування розуміння про цілісність файлу, його ймовірні зміни та модифікації.

Без фіксації метаданих ефективність OSINT-досліджень на основі зображень і відео може знижуватись. Це пов'язано з тим, що метадані містяться у фото, відео, веб-сайтах, pdf файлах тощо, оскільки надають відомості про саме джерело інформації незалежно від її типу. Також варто пам'ятати, що певні соціальні мережі автоматично видаляють дані про координати місця, де було зроблено фото, одразу після завантаження такого фото у мережу. Однак, відомості, отримані з метаданих, не можуть використовуватися як докази в кримінальному провадженні, а тільки можуть вказувати на інші відомості, які потребують подальшої перевірки.

Аналізуючи зібрану інформацію, суб'єкту розслідування варто спиратись на візуальні підказки, що містяться у відео, зображенні або документі. Наприклад, напередодні обстрілу торгово-розважального центру «Retroville» 20.03.2022 у м. Київ, невідомим автором було викладено відеоматеріал у соціальну мережу «TikTok» з розміщенням української бойової техніки поблизу центру [7]. Можна стверджувати, що ворог отримав вказану інформацію з використанням відкритих джерел, проте наявність відкритого профілю автора в соціальній мережі може надати також вагому інформацію для притягнення його до кримінальної відповідальності.

Таким чином, згідно Протоколу Берклі, на етапі аналізу та фіксації інформації суб'єкту розслідування пропонується звертати увагу на такі елементи цифрового контенту, як цільова веб-адреса (єдиний локатор ресурсів), вихідний код, вбудовані метадані та мультимедійні файли, контекстуальні дані, дані збору та хеш-значення, оскільки вказана інформація може бути використана в подальшому у ході досудового розслідування [2].

Аналізуючи мережу інтернет, варто пам'ятати про існування трьох його рівнів – поверхневий інтернет (сайти новин, соціальні мережі), глибокий інтернет (бази даних установ, вхід в які здійснюється за допомогою подолання систем логічного захисту) та тіньовий інтернет (Dark Web) або ж сукупність усіх мереж Dark Net. Слідчий, дізнавач, прокурор, який буде проводити розслідування в тіньовому інтернеті, як правило, буде робити це саме у зв'язку із вчиненням злочинів конкретно в Dark Web, а не через те, що йому необхідно отримати додаткову інформацію про об'єкт розслідування, відомості про який містяться в поверхневому інтернеті [3].

Окремою проблемою під час здійснення OSINT розслідування може стати деанонімізація слідчого, дізнавача чи прокурора. Щоб цього уникнути слід обирати надійні та перевірені інструменти для проведення розслідування, що не привертають увагу. Наприклад, програмне забезпечення Maltego надає можливості для безпечного обміну отриманими у ході дослідження результатами, ознайомлює з оглядом загроз і звітом про розслідування всередині компанії, яка веде дослідження. Суб'єктами розслідування використовуються спеціальні інструменти запобігання

отримання несанкціонованого доступу до камер та мікрофонів на пристрої проведення розслідування та встановлення трекерів, маячків, маскування IP-адреси та блокування файлів cookie. Загрозами, згідно п. 4 Протоколу Берклі є також атаки: «відмова в обслуговуванні» (DoS – атака), фішингові атаки, атаки через посередника та шкідливе програмне забезпечення [2]. Так звана DoS – атака є одним з найпоширеніших методів нападу, що полягає у насиченні атакованого комп'ютера великою кількістю зовнішніх запитів. Найбільш небезпечними є атаки соціальної інженерії (фішинг), оскільки зловмисники проводять дослідження особи, щоб знайти слабкі місця в системі безпеки. Серед прикладів відомих соціальних інженерних атак є фішинг, коли зловмисник виманює особу надати свої конфіденційні дані, шляхом підміни сайту або електронної пошти.

Найбільш вагомою є об'єктивна потреба в кваліфікованому експертному вивченні зовнішності осіб на етапі аналізу зібраних даних в OSINT-розслідуванні. Уповноваженими на проведення даного виду дослідження є спеціалісти та експерти, що мають кваліфікацію за експертною спеціальністю 6.2 «Ідентифікація особи за ознаками зовнішності за матеріальними зображеннями» [8]. Крім того, залучення спеціаліста дозволить суб'єкту розслідування звернути увагу на важливі компоненти зібраних даних у ході розвідувальної діяльності. Відповідно до п. 9 ч. 4 ст. 71 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), спеціаліст, на основі зібраних суб'єктом розслідування даних має право надавати довідки, висновки з питань, що належать до сфери його знань, зокрема щодо ідентифікації особи. Відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів. Згідно положень ст. 99 КПК України, до документів, за умови наявності в них відомостей, ч. 1 цієї статті, можуть належати довідки, висновки та інші документи спеціалістів. [9]. Отже, висновок спеціаліста на основі зібраних суб'єктом розслідування даних має доказове значення відповідно до положень ст. 99 КПК України

Оскільки під час OSINT-розслідувань дані збираються з відкритих джерел, постає питання про подальше використання їх як доказів (електронних доказів) у кримінальному провадженні. Відповідно до п. 21 Протоколу Берклі, термін «докази» слід відрізнити від «інформації». Докази з відкритих джерел – це інформація у відкритому доступі із доказовою цінністю, яка може бути допущена для встановлення фактів у судовому процесі [2].

Для того щоб фактичні дані у подальшому могли використовуватися у кримінальному провадженні як докази (електронні докази), вони мають отримуватися в передбаченому процесуальним законом порядку, у протилежному випадку вони будуть визнаватися недопустимими доказами.

Відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи та висновки експертів. Згідно з ч. 1 ст. 99 КПК України, документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження. Оригіналом електронного документа є його відображення, якому надається таке ж значення, як документу (ч. 3 ст. 99 КПК України). При цьому дублікат документа (документ, виготовлений таким самим способом, як і його оригінал), а також копії інформації, у тому числі комп'ютерних даних, що містяться в інформаційних (автоматизованих) системах, електронних комунікаційних системах, інформаційно-комунікаційних системах, комп'ютерних системах, їх невід'ємних частинах, виготовлені слідчим, прокурором із залученням спеціаліста,

визнаються судом як оригінал документа (ч. 4 ст. 99 КПК України) [9].

Як зазначено в постанові Об'єднаної Палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 29 березня 2021 року у справі № 554/5090/16-к, для виконання завдань кримінального провадження, з огляду на положення Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» (далі – Закон), допустимість електронного документа як доказу не можна заперечувати винятково на підставі того, що він має електронну форму (ч. 2 ст. 8). Відповідно до ст. 7 цього Закону у випадку його зберігання на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа [10]. Один і той самий електронний документ може існувати на різних носіях. Усі ідентичні за своїм змістом екземпляри електронного документа можуть розглядатися як оригінали та відрізнятися один від одного тільки часом і датою створення. Питання щодо ідентифікації електронного документа як оригіналу можуть бути вирішені уповноваженою особою, яка його створила (за допомогою спеціальних програм порахувати контрольну суму файлу або каталогу з файлами CRC-сума, hash-сума), або за наявності відповідних підстав шляхом проведення спеціальних досліджень.

Відповідно до постанови суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 06 лютого 2024 року у справі № 645/6247/16-к, технічний носій інформації, на якому зафіксовано проведення слідчої дії, за обставин кримінального провадження, є електронним доказом, на якому міститься інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи. Технічний носій інформації на якому зафіксовано проведення слідчого експерименту, а саме його відеозапис містить достатні відомості, що відображають хід його проведення, що за своєю природою є самостійним джерелом доказів, визначеним ст. 84 КПК України [11].

Висновки та пропозиції. Процес OSINT-розслідування складається з наступних етапів: формування завдання, збір інформації, оцінка, узагальнення та аналіз даних, що вимагає від суб'єкта розслідування відповідних технічних навичок та знань. З розвитком OSINT технології та впровадження їх задля спротиву російській агресії

важливо підвищити рівень їх регулювання на законодавчому рівні.

Зокрема, пропонується внести зміни до ст. 15 Закону України «Про захист персональних даних», доповнюючи її додатковими гарантіями проти незаконної обробки особливих категорій даних, наприклад правом на забуття. Право на забуття міститься в ст. 17 Загального регламенту про захист даних і означає, що особа має право «на стирання своїх персональних даних» яке повинен здійснити контролер без будь-якої безпідставної затримки. Доцільним є введення на законодавчому рівні діяльності контролера, що уповноважений на «видалення» персональних даних.

До того ж, пропонуємо закріплення поняття розвідки на основі відкритих джерел та електронних доказів, шляхом внесення наступних змін в КПК України. Так, частину 2 статті 84 КПК України пропонуємо викласти в наступній редакції: «процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів та електронні докази». Доповнити статтю 84 КПК України частиною 3, виклавши її наступним чином: «електронні докази – це будь-яка інформація, що генерується, зберігається або передається в цифровій формі, яка згодом може знадобитися для підтвердження або спростування факту, оскаржуваного в межах провадження (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних й інші дані в електронній формі» [12]. Пункт 1 частини 2 статті 237 КПК України пропонується викласти в такій редакції задля законодавчого закріплення поняття розвідки на основі відкритих джерел: «огляд комп'ютерних даних проводиться слідчим, прокурором шляхом розвідки на основі відкритих джерел (OSINT) та відображення у протоколі огляду інформації, яку вони містять, у формі, придатній для сприйняття їх змісту (за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо або у паперовій формі).

Вказані зміни, на нашу думку, повинні забезпечити ефективно проведення OSINT-розслідувань слідчим, дізнавачем, прокурором та сприятимуть повному й швидкому розслідуванню і судовому розгляду кримінальних правопорушень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Розслідування воєнних злочинів: Пошук у відкритих джерелах. Global Investigative Journalism Network. URL: <https://gijn.org/ua/resurs-ua/rozsliduvanna-voennih-zlociniv-posuk-u-vidkritih-dzerelah/> (дата звернення: 03.11.2024).
2. Протокол Берклі з ведення розслідувань з використанням відкритих цифрових даних: Пошук у відкритих джерелах. (б. д.). Організація Об'єднаних Націй. <https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2022/03/Berkeley-Protocol-Ukrainian.pdf>
3. Торбас О. О. OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень : підручник. Одеса : Юридика, 2024. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.27740> (дата звернення: 03.11.2024). Про захист персональних даних. (б. д.). Офіційний вебпортал парламенту України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
4. Загальний регламент про захист даних (GDPR) – GDPR-Text.com. GDPR-Text.com – GDPR Text, Translation and Commentary. URL: <https://gdpr-text.com/uk/> (дата звернення: 03.11.2024).
5. Закон України «Про захист персональних даних». Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 03.11.2024).
6. Наскільки «прозора» законність діяльності Clearview AI в Україні? – Лабораторія цифрової безпеки. Лабораторія цифрової безпеки – захищаємо громадянське суспільство. URL: <https://dslua.org/publications/clearview-ai-v-ukraini/> (дата звернення: 03.11.2024).
7. Учасники проєктів Вікімедіа. Ракетний удар по торговому центрі «Retroville» у Києві – Вікіпедія. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ракетний_удар_по_торговому_центрі_«Retroville»_у_Києві (дата звернення: 03.11.2024).
8. Кожевников О. Залучення спеціаліста у галузі портретної експертизи на окремих етапах OSINT розслідувань. Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики. Харків. 2022. С. 85.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 03.11.2024).
10. Постанова Об'єднаної Палати ККС ВС у справі №554/5090/16-к. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/96074938> (дата звернення: 03.11.2024).
11. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду за I півріччя 2024 року. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_KKS_I_pivr_2024.pdf (дата звернення: 08.11.2024).
12. Akhtyrskaya N. Legal regulation of electronic evidence and the practice of their use in the judiciary of Ukraine. Uzhhorod National University Herald. Series: Law. 2023. Vol. 2, no. 75. P. 141–150. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.2.23> (date of access: 07.11.2024).

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ ПРИ ДОПИТІ У СУДІ: ПОНЯТТЯ, ФОРМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

PSYCHOLOGICAL INFLUENCE DURING COURT INTERROGATION: CONCEPT, FORMS, AND APPLICATION FEATURES

Лимар С.Р., студентка I курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Чорний Г.О., к.ю.н.,
доцент кафедри криміналістики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена всебічному дослідженню психологічного впливу, який застосовується під час допиту у судовому процесі, з акцентом на відмінностях між законними та незаконними методами. Автор детально розкриває поняття та сутність судового допиту, аналізуючи його складові елементи, зокрема мету, методи та тактики, що використовуються для отримання свідчень. Особливу увагу приділяється визначенню поняття психологічного впливу, його характеристикам та відмежуванню від психологічного насильства, яке є неприпустимим і забороненим згідно з нормами кримінального процесуального права.

У статті проведено ґрунтовний аналіз особливостей застосування психологічного впливу під час допиту, що включає як прийнятні, так і неприпустимі форми. Розглядаються такі законні методи, як створення сприятливої психологічної атмосфери, застосування тактики активного слухання, побудови довірливого контакту з допитуваним, що сприяє добровільному наданню правдивих свідчень. Водночас проаналізовано небезпеку використання незаконних форм психологічного тиску, включаючи маніпуляцію, обман, залякування, які можуть призвести до спотворення інформації та порушення права на справедливий судовий розгляд.

Також у статті наводяться приклади з практики, що ілюструють вплив психологічних технік на якість отриманих свідчень, і розглядаються етичні аспекти, які мають бути враховані працівниками суду та слідчими для забезпечення дотримання прав людини. Автор підкреслює важливість балансу між ефективністю допиту та дотриманням правових стандартів, адже будь-яке порушення може мати негативні наслідки для правосуддя та довіри до судової системи.

Наприкінці робиться висновок про те, що допит є важливою слідчою дією, що спрямована на збирання доказів шляхом отримання інформації від учасників провадження. А психологічний вплив є невід'ємною складовою допиту і може бути як свідомим, так і несвідомим. Він спрямований на досягнення об'єктивної істини в процесі слідства.

Таким чином, стаття спрямована на висвітлення важливих аспектів правозастосовчої практики, пропонуючи рекомендації для вдосконалення методів допиту, що враховують як законодавчі, так і етичні норми.

Ключові слова: допит, судовий допит, допитуваний, психологічний вплив, психологічне насильство, кримінальний процес, правосуддя, етика, права людини, методи допиту.

The article is dedicated to a comprehensive study of psychological influence during interrogation in court proceedings, with a focus on distinguishing legal and illegal methods. The author thoroughly examines the concept and essence of judicial interrogation, analyzing its key components, including objectives, methods, and tactics used to obtain testimony. Special attention is given to defining psychological influence, its characteristics, and its distinction from psychological coercion, which is impermissible and prohibited under criminal procedural law.

The article provides an in-depth analysis of the application of psychological influence during interrogation, covering both permissible and unacceptable forms. It explores lawful techniques such as creating a favorable psychological atmosphere, using active listening tactics, and building rapport with the interviewee, which facilitates voluntary and truthful testimony. At the same time, it highlights the dangers of using illegal forms of psychological pressure, including manipulation, deception, and intimidation, which can lead to distorted information and violations of the right to a fair trial.

Practical examples are provided to illustrate the impact of psychological techniques on the quality of obtained testimony, while ethical considerations are examined to ensure compliance with human rights standards by court officials and investigators. The author emphasizes the importance of balancing interrogation efficiency with adherence to legal standards, as any violation can negatively affect the integrity of justice and public trust in the judicial system.

The article concludes that interrogation is a crucial investigative action aimed at gathering evidence through information obtained from participants in the proceedings. Psychological influence is an inherent part of interrogation and can be both conscious and unconscious, aimed at uncovering objective truth during investigations.

Thus, the article highlights key aspects of legal practice, offering recommendations for improving interrogation methods that take into account both legal and ethical standards.

Key words: interrogation, judicial interrogation, interviewee, psychological influence, psychological coercion, criminal process, justice, ethics, human rights, interrogation methods.

Постановка проблеми. Допит є одним із найважливіших інструментів збору доказів у кримінальному процесі. Однак проведення допиту в судовому засіданні має ряд особливостей, які вимагають від слідчого або прокурора не лише знання юридичних норм, а й глибокого розуміння психологічних процесів, що відбуваються під час спілкування з допитуваним.

Складність судового допиту визначається психологічною напруженістю гласного та відкритого змагального процесу динамічного колективного дослідження показань про обставини події більш віддаленої за часом порівняно з досудовим розслідуванням, що вимагає розроблення оригінальних прийомів, використовуваних при проведенні допиту в судовому засіданні, оскільки багато з того, що є актуаль-

ним на стадії досудового розслідування, втрачає свою значущість на судових стадіях кримінального процесу [1, с. 2].

Незважаючи на спільну мету – отримання правдивих показань – слідчий і судовий допити мають суттєві відмінності. Публічність судового процесу, динамічність судового дослідження та інші фактори роблять судовий допит більш складним і вимагають від учасників процесу особливої підготовки.

Специфіка судового допиту визначається кількома факторами. По-перше, він є відкритим для громадськості. По-друге, судовий розгляд характеризується швидкими темпами. По-третє, усі учасники процесу заздалегідь знайомі з матеріалами справи. Нарешті, між моментом події та моментом допиту в суді може пройти значний час.

Зазначені особливості істотно відрізняють судовий допит від допиту на досудовому слідстві. Але попри суттєві відмінності умов, у яких відбуваються допити на досудовому слідстві та в суді, переважна більшість розроблених криміналістикою тактичних прийомів слідчого допиту з успіхом можуть бути пристосовані до обстановки судового розгляду [1, с. 17].

Питання психологічного впливу при допиті у суді є проблемними і мають важливе значення для правоохоронної діяльності, оскільки така діяльність найчастіше пов'язана із впливом на психіку людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти та психологічні особливості судового допиту розглядали такі вчені як: О.Г. Богуславська, Є.В. Бреус, Ю.М. Мирошніченко, Ф.М. Сокиран, О.В. Фунікова, В.Ю. Шепітько, Д.І. Яїцька та інші.

Проте з огляду на важливість цієї проблематики питання застосування психологічного впливу при допиті у суді потребують подальшого ґрунтовного дослідження.

Метою статті є дослідження поняття, форм та особливостей застосування психологічного впливу при допиті у суді.

Виклад основного матеріалу. Допит є процесуальною дією, регламентованою кримінально-процесуальним законодавством. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) не дає чіткого визначення поняттю «допит», ст. 224 якого зазначає лише порядок проведення допиту [2].

Найбільш вдалим є визначення вченого В.Ю. Шепітька, який тлумачить «допит» як слідчу дію, яка являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, та спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини [3, с. 252].

Водночас, на думку В.Г. Гриценка, П.В. Пихтіної, можливе трактування допиту як певної дії, що регулюється чинним законодавством та мають структурно-логічний зв'язок, завданням якого є безпосереднє вилучення інформації, її оцінка та застосування для боротьби зі злочинністю [4, с. 176].

Будучи найпоширенішою слідчою дією, допит передбачає проведення послідовних пізнавальних і фіксувальних операцій, які виконуються слідчим, прокурором, суддею та спрямовані на встановлення істини в кримінальному провадженні [5, с. 284].

Відповідно до чинного законодавства, у судовій практиці застосовуються одночасний, прямий та перехресний судовий допит.

Одночасний допит передбачає одночасне опитування двох або більше осіб, яких уже допитували, з метою усунення суперечностей у їхніх свідченнях. Порядок проведення такого допиту регулюється частиною 9 статті 224 КПК України. О.І. Котюк зазначає, що основною метою одночасного допиту є отримання додаткових фактичних даних про справжні обставини злочину, які мають значення для встановлення об'єктивної істини, особливо в випадках, коли свідчення раніше допитаних осіб суттєво різняться між собою [6, с. 31]. С.Ю. Карпушин, вчений-криміналіст, звертає увагу на те, що законодавство не зобов'язує слідчого або прокурора проводити одночасний допит навіть за наявності значних розбіжностей у свідченнях. Як приклад, у рішенні слідчого судді Галицького районного суду м. Львова від 11 червня 2015 року було відхилено скаргу на відмову слідчого провести одночасний допит підозрюваного та свідків. Суддя вказав, що проведення такого допиту є правом, а не обов'язком слідчого [7, с. 63].

Щодо прямого та перехресного допиту, вони відбуваються на засадах змагальності, що запозичені із зарубіжних правових систем. Порядок їх проведення регулюється

положеннями частин 6–8 статті 352 та статті 353 КПК України. Проте законодавство не дає чіткого визначення «прямого допиту». За словами науковців Є.М. Блажівського, Ю.М. Грошевого та Ю.М. Дьоміна, прямий допит – це процес, коли один учасник судового процесу (прокурор, захисник або обвинувачений) ставить запитання іншому учаснику (свідку) [8, с. 89]. Можна додати, що першочергово запитання ставить та сторона, яка викликала свідка. Під час прямого допиту заборонено ставити навідні запитання, тобто ті, у яких є прихована підказка. Свідок відповідає лише на поставлені йому запитання, без «вільної розповіді».

Перехресний допит також не має чіткого законодавчого визначення, тому науковці надають власні трактування цього поняття. На думку В.О. Попелюшко, перехресний допит полягає у допиті свідка сторонами стосовно одних і тих самих обставин. Під час цього допиту кожен учасник судового процесу має право ставити свідку додаткові запитання для уточнення або доповнення його відповідей [9, с. 150]. С. Дуда визначає перехресний допит як процес, коли учасники судового процесу можуть по черзі задавати питання одній і тій самій особі з метою уточнення, доповнення або перевірки її свідчень. На думку вченого, цей допит завжди розпочинається після того, як допитуваний висловився у «вільній розповіді» про відомі йому обставини справи [10, с. 154]. Отже, основне завдання перехресного допиту – шляхом навідних запитань показати, що свідок або помиляється, або свідчить неправдиво.

Під час судового допиту невід'ємною частиною цього процесу є психологічний вплив. Він може бути як свідомим, так і несвідомим, і спрямований на отримання потрібної інформації від допитуваного.

Слід наголосити, що в нормах КПК України психологічний вплив чітко відображений у вигляді апріорного дозволу законодавцем такого впливу чи як пряма заборона деяких його форм. Результати аналізу статей КПК України дають змогу дійти висновку про необхідність фізичного і психологічного впливу як взаємодії у кримінальній процесуальній діяльності. У кримінальному судочинстві психологічний вплив є цілком припустимою та цілеспрямованою дією у межах закону осіб з вирішення питань стимулювання психічної сфери людини для відтворення обставин розслідуваної події [11, с. 18].

Саме поняття «психологічний вплив» вказує на його цільову спрямованість – це психіка людини. У психології вплив визначається як перенесення інформації від одного учасника взаємодії (спілкування) до іншого. Причому в процесі такої взаємодії кожний учасник постійно опиняється в ролі об'єкта (допитувана особа) чи суб'єкта спілкування (слідчий який здійснює допит). У процесі спілкування слідчий звертається до допитуваної особи з повідомленням, або із запитанням, або пропонує, просить чи наказує щось зробити [12, с. 62].

Категорія психологічного впливу займає особливе місце в системі психологічного знання. Проблема психологічного впливу є дуже важливою проблемою психології й одночасно системоутворюючою категорією, що багато в чому визначає цільову перспективу (пошук законів керування психічними явищами), прикладний потенціал психологічної науки, пов'язаний з дієздатністю виявлених у ній законів, їхньою застосовністю до соціальної практики [13].

В психології поняття «психологічний вплив» розглядається як вплив на людей (на окремих індивідів і на групи), який здійснюється з метою зміни ідеологічних і психологічних структур їхньої свідомості й підсвідомості, трансформації емоційних станів, стимулювання певних типів поведінки [14, с. 15].

На думку кандидата юридичних наук, доцента Національної академії внутрішніх справ Ф.М. Сокирана,

психологічний вплив являє собою комплекс прийомів, застосовуваних у процесі передавання, опрацювання та використання інформації, які викликають відповідну реакцію, що дає змогу діагностувати психічний стан особи, контролювати перебіг її думок, ставлення до фактів діяльності її поведінки [11, с. 17].

Іншими словами, психологічний вплив – це цілеспрямоване використання психологічних засобів для досягнення бажаних змін у поведінці та свідомості іншої людини. Цей процес передбачає розуміння внутрішніх механізмів психіки та вміння ефективно використовувати інформацію для досягнення поставлених цілей.

Виділяють такі істотні ознаки цього процесу:

– Конкретна мета. Вплив завжди спрямований на досягнення певного результату, тобто зміни в психіці іншої людини.

– Зміна внутрішніх процесів. Психологічний вплив впливає на внутрішні механізми, які регулюють поведінку людини.

– Інформаційний характер. Інформація є основним інструментом впливу, який використовується для зміни світогляду, переконань та ставлення людини.

– Використання психологічних засобів. Вплив здійснюється виключно за допомогою психологічних методів, таких як слова, жести, міміка тощо.

– Планування та технологічність. Психологічний вплив часто є результатом ретельного планування та використання певних технік і методів.

– Вольове зусилля. Ефективність впливу залежить від вольових зусиль того, хто його здійснює [13].

Очевидно, що поняття «психологічний вплив» та «психічне насильство» не є тотожними. У кримінальному праві України – термін «психічне насильство» розкривається через застосування погроз. Однак якщо розширити погляд, то можна дійти висновку, що Поняття «психологічний вплив» ширше за поняття «психічне насильство». Психологічний вплив – це будь-який вплив на психіку людини, як позитивний, так і негативний. Психічне насильство ж завжди має негативний характер і полягає у свідомому завданні психологічної шкоди іншій особі. Згідно з українським законодавством і міжнародними нормами, психічне насильство проявляється у погрозах, приниженнях, жорстокому поводженні та інших діях, спрямованих на підірвання психічного здоров'я людини. Таким чином, психічне насильство – це крайній ступінь негативного психологічного впливу, який переходить межу допустимого і є протиправним [15, с. 275].

В.Ю. Шепітько зазначає, що кримінально-процесуальне законодавство регламентує положення, які забороняють окремі засоби впливу в тих чи інших випадках. Так, ч. 3 ст. 22 КПК України вказує, що забороняється домагатися показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Що таке «інші незаконні заходи», де межа між дозволеним і недозволеним – законодавець не розкриває. На думку вченого-криміналіста, саме тому в криміналістичній літературі тривають дискусії про можливість чи неможливість використання психологічних пасток, слідчих хитрощів, емоційних експериментів, психологічного реагенту та ін. [16, с. 196].

За думку О.В. Фунікової, психологічний вплив під час спілкування є багатограним явищем. Він може здійснюватися як за допомогою прямих словесних повідомлень, так і через прихований вплив, який передається за допомогою інтонації, міміки та жестів.

Дослідивши позиції багатьох криміналістів, О.В. Фунікова доходить висновку, що допустимість психологічного впливу зумовлена певними факторами: 1) правдивістю інформації, що міститься в тактичному прийомі; 2) свободою вибору співрозмовника; 3) дотриманням моральних норм.

О.В. Фунікова також підкреслює, що використання психологічного впливу має бути обґрунтованим і відповідальним [17].

Основним напрямом психологічного впливу як під час досудового розслідування, так і судового провадження є отримання об'єктивно правдивої інформації законним шляхом зі встановлених законом джерел щодо розслідуваної події.

Психологічний вплив у кримінальному процесі може бути правомірним і неправомірним (шантаж, погрози, катування), а тому і недопустимим у слідчій діяльності.

До незаконних методів психологічного тиску під час допиту відносять:

– прямих погроз. Загрози фізичної розправи над допитуваним або його близькими, зміна умов утримання без правових підстав, розголошення конфіденційної інформації з метою дискредитації, сфабрикування обвинувачень;

– маніпуляції (введення в оману шляхом підробки документів або надання неправдивої інформації, створення атмосфери страху та безвиході);

– приниження людської гідності, наприклад, використання образливих висловлювань, вимог, які суперечать морально-етичним нормам;

– підкуп, тобто обіцянки матеріальних благ або пільг в обмін на зізнання, використання заборонених речовин для впливу на свідомість;

– інші методи (застосування нетрадиційних методів впливу, таких як гіпноз або парапсихологічні практики) [18, с. 461–462].

До законних форм психологічного впливу можна віднести наступні:

1) встановлення психологічного контакту, тобто створення атмосфери довіри, доброзичливого спілкування, використання невербальних засобів комунікації;

2) створення комфортного середовища, де людина почуває себе безпечно і може вільно висловлюватися, значно підвищує шанси отримати правдиву інформацію;

3) використання відкритих запитань, які спонукають до детальних відповідей і допомагають допитуваному структурувати свою розповідь;

4) активне слухання, коли демонстрація уваги до свідчень, перефразування сказаного – все це допомагає допитуваному зрозуміти, що його слова важливі;

5) логічні аргументи. Якщо свідчення суперечать іншим фактам, слідчий, прокурор можуть використовувати логічні аргументи, щоб спонукати допитуваного переглянути свою позицію;

6) емпатія. Прояв розуміння емоційного стану допитуваного може допомогти встановити контакт і отримати більш детальну інформацію.

Необхідно розуміти, що межа між законним і незаконним впливом часто буває розмитою. Багато що залежить від конкретних обставин справи і професійної підготовки особи, яка здійснює допит.

Отже, законні форми психологічного впливу на судовому допиті спрямовані на встановлення істини, але при цьому не повинні порушувати прав людини. Збалансований підхід, що поєднує в собі професійні знання і повагу до особистості допитуваного, є ключем до ефективного проведення допиту.

Таким чином, допит є важливою слідчою дією, що спрямована на збирання доказів шляхом отримання інформації від учасників провадження.

Психологічний вплив є невід'ємною складовою допиту і може бути як свідомим, так і несвідомим. Він спрямований на досягнення об'єктивної істини в процесі слідства. У кримінальному процесі дозволяються законні форми психологічного впливу, які мають певні межі, не повинні перетворюватися на психічне насильство і порушувати права людини.

Важливо розрізняти психологічний вплив, який може бути як позитивним, так і негативним, і психічне насильство, яке завжди має негативний характер і є протиправним. Психічне насильство, зазвичай, проявляється у вигляді погроз, принижень, шантажу, і українське законодавство забороняє його використання під час допиту.

Психологічний вплив на судовому допиті – це тонкий інструмент, який вимагає високої професійної майстерності та етичної відповідальності. Дотримання законних норм і принципів дозволяє отримати достовірну інформацію та забезпечити дотримання прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мирошніченко Ю. М. Судовий допит у кримінальному провадженні / за ред. проф. А. Ф. Волобуєва. Кропивницький: ДонДУВС, 2023. 97 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13. 04. 2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 03.11.2024).
3. Криміналістика: підручник / [за ред. В. Ю. Шепітька]. 2-ге вид., переробл. і допов. К.: Ін Юре, 2004. 728 с.
4. Гриценко В.Г., Пихтіна П.В. Деякі особливості сучасних видів та методів криміналістичної тактики проведення допиту. *Наукові записки. Серія: право*. 2018. Випуск 5. С. 175–181.
5. Чернецька В. Види судових допитів у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 284–288.
6. Котюк О. І. Мета, фактичні та процесуальні підстави одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб потребують уточнення. URL: http://vkslaw.knu.ua/images/verstka/1_2016_KotuiK.pdf (дата звернення: 03.11.2024).
7. Карпушин С. Ю. Проведення одночасного допиту у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2015. № 5.2. С. 238–243.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Х.: Право, 2012. Т. 2. 664 с.
9. Попелюшко В. О. Судовий розгляд кримінальної справи: навч. Посібник. К.: Кондор, 2006. 234 с.
10. Дуда С. Судовий допит, його сутність і види. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 2. С. 153–155.
11. Сокиран Ф. М. Застосування психологічного впливу в кримінальному судочинстві. *Криміналістичний вісник*. 2019. № 2 (32). С. 15–21.
12. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові (1917–2017 рр.): зб. наук. ст. і тез доп. на наук.-практ. конф. до 100-річчя підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Харків, 25 листоп. 2017 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. 340 с.
13. Ніколаєнко С. Категорія психологічного впливу в психології. 2011. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=DInnsOoAAAAJ&citation_for_view=DInnsOoAAAAJ:u-x6o8ySG0sC (дата звернення: 03.11.2024).
14. Богуславська О.Г. Психологічний вплив та засоби протидії небажаному впливу: практичні аспекти. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2016. № 67. С.12–19.
15. Яіцька Д.І. Психологічний вплив та психічне насильство під час допиту: сутність і межі допустимості. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 275–278.
16. Шепітько В.Ю. Проблеми застосування психологічного впливу на досудовому слідстві (в контексті дотримання прав людини). *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 1 (56). С. 195–200.
17. Фунікова О.В. Застосування психологічного впливу в тактиці проведення слідчих дій. *Сучасні проблеми криміналістики. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2013. Вип. 9. С. 113–119.
18. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. Психологічний вплив у досудовому провадженні. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2012. № 3. С. 189–193.

ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕПРАВЛЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ**THE MAIN ELEMENTS OF THE CRIMINALISTICS CHARACTERISTICS OF THE ILLEGAL TRANSFER OF PERSONS ACROSS THE STATE BORDER OF UKRAINE**

Лисенко С.С., аспірант кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню основних елементів криміналістичної характеристики такого кримінального правопорушення як незаконне переправлення осіб через Державний кордон України. Відповідальність за цей вид кримінального правопорушення передбачений статтею 332 Кримінального кодексу України. Розглянуто наукові підходи до визначення цього поняття і розуміння її складових елементів, а також встановлено роль такої характеристики для розвитку науки, досудового розслідування, запобігання і розслідування кримінальних правопорушень. Акцентовано увагу на тому, що погляди на поняття криміналістичної характеристики та її структуру різняться і стосовно цього точаться дискусії. Крім того, частина науковців взагалі вважає сумнівним доцільність її існування та подальшого наукового розвитку.

Підтримано наукову позицію щодо потреби подальшого розвитку цієї криміналістичної категорії та висловлено власну думку щодо її основних структурних елементів з огляду на досліджуваний вид кримінального правопорушення. Найбільш значущими, на думку автора, у структурі криміналістичної характеристики незаконного переправлення осіб через Державний кордон України в умовах воєнного стану є: типовий спосіб вчинення (у широкому розумінні, а також його небезпечність для життя і здоров'я особи), типові час, місце і обстановка, типові знаряддя і засоби вчинення, типова слідова картина (сліди) кримінального правопорушення (матеріальні та ідеальні). Зроблено висновок, що важливим та об'єднуючим елементом є типова особа злочинця, оскільки його властивості визначають особливості інших елементів криміналістичної характеристики. Крім того, з аналізу змісту статті 332 КК України вбачається, що є потреба криміналістичного поділу типової особи злочинця на кілька груп – раніше судимі особи, члени організованої групи, службові особи.

Ключові слова: воєнний стан, державний кордон, криміналістична характеристика, кримінальне правопорушення, незаконне переправлення.

The article is dedicated to the study of the main elements of the forensic characteristics of such a criminal offense as the illegal transfer of persons across the State Border of Ukraine. Liability for this type of criminal offense is provided for by Article 332 of the Criminal Code of Ukraine. Scientific approaches to defining this concept and understanding its constituent elements are considered, as well as the role of such characteristics for the development of science, pre-trial investigation, prevention, and investigation of criminal offenses. It is emphasized that views on the concept of forensic characteristics and its structure differ, and there are ongoing discussions on this matter. In addition, some scholars generally consider the feasibility of its existence and further scientific development to be doubtful.

The scientific position on the need for further development of this forensic category is supported, and an opinion on its main structural elements is expressed, given the type of criminal offense under study. According to the author, the most significant elements in the structure of the forensic characteristics of illegal transfer of persons across the State Border of Ukraine under martial law conditions are: the typical method of commission (in a broad sense, as well as its danger to the life and health of a person), typical time, place, and circumstances, typical tools and means of commission, typical trace pattern (traces) of the criminal offense (material and ideal). It is concluded that an important and unifying element is the typical offender, as their properties determine the peculiarities of other elements of forensic characteristics. Furthermore, an analysis of the content of Article 332 of the Criminal Code of Ukraine shows that there is a need for a forensic division of the typical offender into several groups – previously convicted persons, members of an organized group, and officials.

Key words: martial law, state border, criminalistics characteristics, crime, illegal transfer.

Постановка проблеми. Із запровадженням у державі воєнного стану після початку повномасштабної війни росії проти України діяльність у всіх сферах нашого життя зазнала суттєвих змін. Це стосується і правоохоронної діяльності, оскільки в умовах активних бойових дій, постійних ракетних обстрілів та відключення електроенергії важко ефективно виявляти, збирати, фіксувати та зберігати докази кримінальних правопорушень. За майже трьохрічний період війни відбулася трансформація злочинних проявів, на перший план вийшли кримінальні правопорушення, яких раніше в Україні вчинялося вкрай мало або взагалі не було. Мова йде про кримінальні правопорушення, передбачені статтями 111, 111¹, 111², 328, 330, 332, 332¹, 332², 335, 436–438 Кримінального кодексу України (далі – ККУ). Такі зміни вплинули на появу нових пріоритетних завдань для криміналістики, що в першу чергу пов'язані з переглядом наявних криміналістичних знань та ефективність їх застосування в умовах воєнного стану.

Аналіз офіційних статистичних даних свідчить про суттєве зростання кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним переправленням осіб через державний кордон України, за що передбачена кримінальна відповідальність ст. 332 ККУ. Так, у 2022 р. було зареєстровано 1225 таких випадків, у 2023 р. – 2301, а за десять місяців 2024 р. – 2793 [1]. Така ситуація дає підстави припустити, що існує потреба у розробці окремої криміналістичної методики розслідування

незаконного переправлення осіб через державний кордон України.

Метою статті є виокремлення основних елементів криміналістичної характеристики цього виду кримінального правопорушення та їх характеристика, що стануть основою для формування окремої методики розслідування.

Аналіз останніх досліджень. В останні роки проблематика розслідування злочинів в умовах воєнного стану є актуальною, а самі наукові праці зачіпають досить різноманітні аспекти. В першу чергу слід назвати дослідження Є.П. Бегалова [2], В.С. Бондара [3], Р.О. Гаврік [4], М.С. Горіна [5], М.В. Гузели [6], С.О. Кібальника [7], А.П. Клібанчука [8], В.О. Корольова [9], Ю.Б. Курилока [10], А.А. Саковського [11] та інших. Однак, в їх роботах в основному розкриваються питання розслідування незаконного переправлення через державний кордон до початку повномасштабної війни, що певною мірою не відповідає реаліям сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Розслідування кримінальних правопорушень цілком слушно вважають одним із специфічних різновидів пізнавальної діяльності людини, оскільки вона підпорядковується закономірностям пізнання явищ (події), їх зв'язків між собою та оточуючим середовищем. Погоджуємося з думкою В.О. Маляррової, що вивчення судово-слідчої практики, розроблення криміналістичної характеристики, а також окреслення моделі механізму злочинної події дозволяють інтегрувати

ці різні за характером дані до єдиної пізнавальної за змістом структури, якою являється криміналістична методика. Саме ж використання таких методичних знань дозволяє оптимізувати діяльність слідчого (дознавача) та забезпечити всебічне, повне й неупереджене дослідження усіх обставин кримінального правопорушення, що необхідне для прийняття правильних і законних рішень [12, с. 111]. Тому формування нових і вдосконалення вже існуючих криміналістичних методик залишається одним із основних завдань криміналістики. Саме криміналістична методика є засобом практичної реалізації теоретичних і практичних рекомендацій криміналістичної техніки та криміналістичної тактики.

У наукових джерелах з криміналістики можна зустріти доволі багато визначень поняття окремої криміналістичної методики. Доволі ґрунтовний аналіз змісту цього терміну провів у своєму дослідженні В.А. Журавель. Науковець вважає, що під цією категорією слід розуміти інформаційно-пізнавальну модель, у якій відображені комплекси методів, засобів та рекомендацій типізованого характеру, викладених у описовій або формалізованій формі щодо раціональної організації процесу збирання, оцінки і використання доказової інформації стосовно специфіки розслідування різних злочинних проявів та судового розгляду кримінальних проваджень [13, с. 213]. Візьмемо це визначення за основу та детальніше з'ясуємо, що входить у структуру окремої криміналістичної методики.

Аналіз низки підручників, посібників, монографій та дисертаційних досліджень з криміналістики дають підстави стверджувати, що структура досліджуваного поняття викладається і подається по-різному. Дотепер науковці не дійшли до єдиної думки щодо елементного складу окремої криміналістичної методики. Більше того, автори наводять не тільки різну кількість структурних елементів, але й мають на увазі їх різне змістовне навантаження. В.М. Шевчук, критично проаналізувавши спеціальну літературу, дійшов до висновку про існування трьох основних наукових підходів щодо структури окремих криміналістичних методик. Перша група науковців пропонує відмовитися від криміналістичної характеристики і виключити її з-поміж елементів структури окремої криміналістичної методики. Друга група науковців пропонує включати в структуру криміналістичної методики окремі рекомендації з питань кримінального права, кримінального процесу, теорії оперативно-розшукової діяльності та інше. Третя група науковців у структуру окремих криміналістичних методик, крім традиційних, пропонує включати й нові (протидія розслідуванню, особливості залучення громадськості до розслідування, криміналістичну класифікацію тощо). Сам В.М. Шевчук пропонує в структуру окремої криміналістичної методики включати: 1) криміналістичну характеристику; 2) обставини, що підлягають з'ясуванню; 3) особливості виявлення ознак кримінального правопорушення та початок кримінального провадження; 4) типові слідчі ситуації та слідчі версії початкового етапу розслідування та програма дій слідчого щодо їх розв'язання та перевірки; 5) типові слідчі ситуації та слідчі версії наступного етапу розслідування та програма дій слідчого щодо їх розв'язання; 6) організації та планування розслідування, взаємодія з іншими суб'єктами кримінального провадження; 7) особливості тактики провадження окремих слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, забезпечувальних заходів і тактичних комплексів; 8) заходи криміналістичної профілактики окремих видів і груп кримінальних правопорушень [14, с. 255–259]. Щодо такої пропозиції хочемо висловити кілька зауважень. По-перше, досить важко зараз вести мову про хоч якісь заходи криміналістичної профілактики кримінальних правопорушень у ситуації відсутності будь-яких норм у КПК України, що цього стосуються чи якимось чином регулюють. По-друге,

організація та планування розслідування носять більше теоретичний ніж практичний характер, а питання взаємодії з іншими органами та підрозділами фактично зараз врегульовані у відомчих нормативно-правових актах (наприклад, Наказ МВС України від 07.07.2017 р. № 575 «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідування» [15]). В будь-якому випадку слід констатувати незаперечний факт того, що одним із основних елементів структури окремої криміналістичної методики є криміналістична характеристика. Ми підтримуємо думку тих науковців (В.А. Журавель, В.Ю. Шепітько, Б.В. Щур та ін.), хто вважає перспективним розвиток криміналістичної характеристики, оскільки основною її цінністю є можливість спростити розслідування, мати уявлення про особливості певного виду кримінального правопорушення, скористатися запропонованими алгоритмами при вирішенні окремих завдань розслідування чи запропонованим переліком запитань під час підготовки до допиту чи призначенні судової експертизи.

У підручнику з криміналістики за загальною редакцією Є.В. Пряхіна зазначено, що основними елементами структури криміналістичної характеристики є: типовий спосіб готування, вчинення і приховування кримінального правопорушення; типова особа правопорушника; типова особа потерпілого; типові час, місце та обстановка; типові знаряддя і засоби; типовий предмет посягання; типові сліди. Під самою криміналістичною характеристикою розуміють узагальнені дані про типові найбільш значущі ознаки певного групи, виду або підвиду кримінального правопорушення [16, с. 403].

Детальний аналіз норм ст. 332 ККУ дає нам можливість виокремити такі суттєві елементи її криміналістичної характеристики: типовий спосіб вчинення; типова особа злочинця; типові час, місце та обстановка; типові сліди. Варто наголосити, що об'єднуючим елементом такого виду кримінального правопорушення є спосіб вчинення, що перебуває у нерозривному зв'язку з усіма іншими елементами та впливає на кваліфікацію протиправних дій.

Спосіб вчинення кримінального правопорушення – це діяльність певної особи (осіб), її рухи та пересування, що відповідно залишають матеріальне та ідеальне відображення у навколишньому середовищі та пам'яті інших осіб. Саме ці відображення, на думку Ю.Б. Комаринської, складають слідову картину, що дозволяє слідчому (дознавачу, детективу) встановити хід подій та ролі її учасників [17, с. 312]. Під способом незаконного переправлення особи через державний кордон пропонуємо розуміти сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених дій особи чи групи осіб, які спрямовані на безпосереднє перетинання іншими особами державного кордону в обхід встановлених законом правил. Спосіб вчинення у криміналістиці розглядають з позиції підготовки, безпосереднього вчинення та приховування кримінального правопорушення. Під час готування до незаконного переправлення осіб через державний кордон можуть вживатися такі заходи:

- підбір співучасників (зазвичай це можуть бути працівники військово-лікарської комісії, медико-соціальної експертної комісії чи медичних закладів, територіального центру комплектування та соціальної підтримки, фізичні особи-підприємці та юридичні особи);

- підшукування військовозобов'язаних осіб, які мають намір незаконно перетнути державний кордон України (зазвичай це здійснюється через соціальні мережі, месенджери);

- збір відомостей про територію (ділянку місцевості), з якої можна переправити осіб через державний кордон України;

– збір інформації про вже наявні «робочі» способи перетину державного кордону України під час воєнного стану (в т.ч. про правила роботи системи «Шлях»);

– придбання чи утримання в належному стані технічних засобів та інших речей, що можуть допомогти перетнути кордон України або підтвердити його законність;

– підшукування чи облаштування місць, де будуть перебувати особи, яких потрібно буде переправити через державний кордон;

– підшукування місць зберігання коштів, отриманих за незаконне переміщення через кордон України;

– підшукування службових осіб, які можуть посприяти у незаконному переміщенні осіб через державний кордон.

Якщо говорити про безпосередній спосіб вчинення даного кримінального правопорушення, то він полягає у організації незаконного переправлення або сприяння його вчиненню порадами, вказівками, наданням засобів або усуненням перешкод. Це означає, що організатор або безпосередній виконавець надає особам підроблені документи, вносить інформацію у систему «Шлях», використовує спеціально обладнані транспортні засоби для перевезення тощо.

Серед безпосередніх способів незаконного переправлення осіб через державний кордон у криміналістиці виділяють:

1) використання транспортних засобів чи без (довіз до державного кордону, надання провідника для пішого переходу, перепливання);

2) використання певних документів чи без них (внесення відомостей до системи «Шлях», перетин поза межами пропуску, підробка документів – тимчасового посвідчення військовозобов'язаного, висновку ВЛК тощо);

3) залучення до протиправної діяльності представників органів державної влади чи без такого (працівників медичних закладів, ТЦК та СП, Національної поліції, Державної прикордонної служби тощо) [18, с. 19–20]. На нашу думку, безпосередні способи переправлення можна також поділити на дві великі групи: прості способи (осіб довозять чи доводять до кордону поза пунктами пропуску та показують напрямом, в якому їм треба йти далі, чи надають провідника); складні способи (коли проводиться цілий комплекс заходів, які дозволяють особі ніби то на «законних» підставах перетнути державний контроль через пункти пропуску). Також можна розрізнити безпечні та небезпечні для життя і здоров'я особи способи незаконного переправлення через державний кордон (наприклад, скерування особи у гористу місцевість, де існує ймовірність розбитися, або у лісистої місцевість, де водяться хижі звірі).

За вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 332 ККУ, до відповідальності можна притягнути особу, яка досягнула 16-річного віку (загальний суб'єкт). Крім того, аналіз норм цієї статті дає підстави виокремити ще кілька класифікаційних груп: службові особи та організовані групи (стійкі об'єднання трьох і більше осіб, що було попередньо створене для вчинення одного чи кількох кримінальних правопорушень та потребує ретельної підготовки і розподілу ролей). Варто зауважити, що організовані групи в сфері незаконного переправлення через державний кордон, зазвичай, не обмежуються вчиненням одного кримінального правопорушення. У переважній більшості випадків вони діють до того моменту, поки їх протиправна діяльність не буде виявлена та припинена правоохоронними органами. Типову особу злочинця також можна класифікувати за місцем проживання – місцевий чи не місцевий житель.

Щодо типового місця вчинення, то можна виокремити дві локації – поза пунктами пропуску та в пунктах пропуску через державний кордон України. Нагадаємо, що пункт пропуску через державний кордон – це спеціально

виділена територія на залізничних і автомобільних станціях, у морських і річкових портах, в аеропортах (аеродромах) з комплексом будівель, споруд і технічних засобів, де здійснюється прикордонний, митний та інші види контролю і пропуск через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна [19]. Поза пунктами пропуску державний кордон незаконно перетинати здійснюються, зазвичай, через спеціально обладнані підкопи інженерно-захисних споруд, гірську чи лісистої місцевості, вздовж річок. Час самого перетину кордону в даному випадку великого значення не має, але практика свідчить, що у переважній більшості випадків це нічний час з розрахунком маршруту на кілька діб. Під час розслідування важливо встановити проміжок часу, впродовж якого діяла організована група (коли була створена, коли були залучені до протиправної діяльності інші її учасники тощо).

На підставі отриманих емпіричних даних М.С. Горін констатує, що слідову картину при незаконному переправленні осіб через державний кордон та її особливості можна встановити в результаті огляду: місця перетину кордону; місця затримання порушників кордону; транспортних засобів, на яких намагалися довести чи перевезти осіб через кордон; ділянках місцевості по маршруту пішого руху порушників кордону; предметів і пристроїв, які було використано для безпосереднього перетинання кордону; предметів спорядження та екіпірування; особистих речей і документів. Також науковець пропонує таку криміналістичну класифікацію слідів: за змістом, місцем виявлення, зв'язком із подією кримінального правопорушення, відношенням до процесу відображення, щодо особи злочинця [20, с. 254–256]. В цілому погоджуючись з такою класифікацією, хочемо вказати, що у криміналістичній літературі типові сліди кримінального правопорушення прийнято поділяти на ідеальні та матеріальні. Ідеальні сліди залишаються в пам'яті осіб та їх фіксація відбувається шляхом проведення допиту свідків та підозрюваного. Щодо матеріальних слідів, то їх назагал поділяють на речі та документи і виявити їх можна не тільки під час огляду, але й в ході обшуку чи тимчасового доступу до речей і документів. На нашу думку, типові матеріальні сліди даного кримінального правопорушення можна класифікувати на дві великі групи: сліди, що були залишені особами, які мали намір незаконно перетнути кордон; сліди, що були залишені організаторами, керівниками чи пособниками незаконного переправлення осіб через державний кордон. До них відносяться: 1) документи (як справжні, так і підроблені); 2) чорнові записи в блокнотах, зошитах (наприклад, про прихід і розхід грошових коштів, контактні номери телефонів); 3) смартфони з SIM-картами, ноутбуки, планшети тощо (в т.ч. електронна пошта, переписка в месенджерах); 4) арти з маршрутами, компас; 5) предмети маскування та проживання; 6) сліди взуття чи транспортних засобів; 7) грошові кошти (як в національній, так і іноземній валюті); 8) особисті речі та документи; 9) записи з камер відеоспостереження (в т.ч. з камер дронів, які використовуються прикордонниками).

Висновки. Як бачимо, одним і негативних наслідків війни в цілому стало суттєве збільшення кількості незаконного переправлення через державний кордон України осіб призовного віку. Це потребує відповідної ефективної реакції та протидії з боку правоохоронних органів. Одним із факторів, який суттєво може в цьому допомогти, є формування окремої криміналістичної методики, одним із ключових елементів якої є якісна криміналістична характеристика. Вона повинна містити інформацію про типові способи вчинення кримінального правопорушення, особу злочинця, час, місце і обстановку, сліди (слідову картину). Також доцільно її постійно доповнювати на основі аналізу судово-слідчої практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Офіційний веб-сайт Офісу генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення 27.11.2024).
2. Бегалов Є.П. Розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України: дис. ... д-ра філософії. К., 2020. 278 с.
3. Бондар В.С. Особливості використання конфіденційного співробітництва як засобу протидії незаконному переправленню осіб через державний кордон України. *Вісник ЛТЕУ*. 2024. № 15. С. 39–44.
4. Гаврік Р. О. До питання про прикладні проблеми притягнення до адміністративної відповідальності за незаконне перетинання державного кордону (у справах про подвійне громадянство). *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 112–116.
5. Горін М.С. Характеристика типових способів учинення незаконного переправлення осіб через державний кордон України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 404–407.
6. Гузела М.В., Незаконне переправлення осіб через державний кордон України як фактор нелегальної міграції: особливості розслідування кримінальних проваджень в процесі здійснення кримінального переслідування. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2018. № 902 (19). С. 120–124.
7. Кібальник С.О. Кримінологічна характеристика та запобігання незаконному переправленню осіб через державний кордон України: дис. ... д-ра філософії. Х., 2020. 260 с.
8. Клібанчук А.П. Криміналістичне дослідження способів незаконного перетину державного кордону України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 12. Т. 2. С. 157–160.
9. Корольов В.О., Єрьоменко В.О. Кримінологічна характеристика осіб, які здійснюють незаконне переправлення осіб через державний кордон України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 323–326.
10. Курилюк Ю.Б. Незаконне перетинання державного кордону України: деякі аспекти складу злочину. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 315–320.
11. Саковський А.А. Особливості взаємодії оперативних підрозділів і слідчих при документуванні незаконного переправлення осіб через державний кордон України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 4. С. 200–205.
12. Малярова В.О. Криміналістична методика: питання співвідношення криміналістичної характеристики з іншими. *Науковий вісник УжНУ*. 2015. Серія ПРАВО. Вип. 35. Ч. 1. Т. 3. С. 111–114.
13. Журавель В.А. Окрема криміналістична методика: поняття та сфера застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2. С. 202–213.
14. Шевчук В.М. Структура окремої криміналістичної методики: сучасні наукові підходи та перспективи досліджень. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2020. № 4. Т. 31 (70). С. 252–261.
15. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.07.2017 р. № 575 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text> (дата звернення 27.11.2024)
16. Криміналістика: підручник / Р.І. Благута, О.І. Гарасимів, О.М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. 4-те вид., перероб. і допов. Львів.: ЛьвДУВС, 2023. 820 с.
17. Комаринська Ю.Б. Способи вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із психологічним домашнім насильством. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 312–315.
18. Розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України: метод. рек. / Чернявський С.С., Вознюк А.А., Брисковська О.М. та ін. К.: НАВС, 2017. 64 с.
19. Про затвердження Положення про пункти пропуску через державний кордон та пункти контролю: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.08.2010 р. № 751. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/243610554> (дата звернення 27.11.2024)
20. Горін М.С. Характеристика обстановки та типових слідів незаконного переправлення осіб через державний кордон України. *Держава та регіони*. 2022. № 4 (78). С. 251–257.

**ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ОСОБУ
ПРИ ПРОВЕДЕННІ ДОПИТУ****TACTICAL METHODS OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON A PERSON
DURING INTERROGATION**

**Селюченко В.Р., студент V курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

**Чорний Г.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри криміналістики
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

У статті досліджено проблему правомірного застосування тактичних прийомів психологічного впливу під час допиту, їх важливість для ефективності слідчої діяльності. Психологічний вплив розглядається як ключовий інструмент встановлення істини у кримінальному провадженні, що передбачає не лише збір свідчень, але й їх достовірність та об'єктивність. Зазначено, що тактичні прийоми психологічного впливу повинні базуватися на принципах законності, етичності та гуманізму.

У роботі аналізується сутність психологічного впливу, його ознаки, межі та способи застосування, які не порушують прав і свобод особи. Визначено, що професійний підхід до використання психологічного впливу сприяє встановленню довірчого контакту з допитуваним, що є вирішальним фактором у досягненні якісних результатів.

Розглянуто, як застосування технічних засобів у процесі досудового розслідування може бути водночас засобом психологічного впливу на допитуваного та інструментом захисту для слідчого.

Окрема увага приділяється тактичним прийомам психологічного впливу, які дозволяють отримати об'єктивну інформацію. Серед них виділяються техніки встановлення психологічного контакту, використання характеру, емоційного стану допитуваного, доведення до його відома певних матеріалів справи з метою отримання правдивих відомостей, а також використання хитрощів та обману як крайніх засобів для встановлення істини. Водночас підкреслюється недопустимість застосування психічного або фізичного тиску, що не лише суперечить законодавству, а й знижує цінність отриманих свідчень.

Наголошується, що тактичні прийоми психологічного впливу вимагають високого рівня професійної підготовки слідчого. Це включає вивчення основ психології, уміння адаптуватися до різних типів особистостей, здатність аналізувати поведінку допитуваного та оперативно змінювати тактику у відповідь на його реакції. Особливо підкреслюється важливість розмежування допустимого психологічного впливу та неприпустимого тиску на особу, що є ознакою професійної компетентності слідчого.

Дослідження підтверджує, що з дотриманням етичних і правових вимог тактичні прийоми психологічного впливу є ефективним інструментом для отримання достовірної доказової інформації. Вони сприяють об'єктивності розслідування, підвищуючи довіру суспільства до правоохоронних органів. Автори акцентують увагу на необхідності постійного вдосконалення професійних навичок слідчих та прокурорів.

Ключові слова: тактичні прийоми, психологічний вплив, допит, слідча діяльність, правомірність, психічне насильство.

The article examines the issue of legitimate use of tactical methods of psychological influence during interrogation and their importance for the effectiveness of investigative activities. Psychological influence is considered as a key tool for establishing the truth in criminal proceedings, which involves not only the collection of evidence, but also its reliability and objectivity. It is noted that tactical methods of psychological influence should be based on the principles of legality, ethics and humanism.

The article analyses the essence of psychological influence, its signs, limits and methods of application which do not violate the rights and freedoms of a person. It is determined that a professional approach to the use of psychological influence helps to establish a trusting contact with the interrogated person, which is a crucial factor in achieving high-quality results.

The authors consider how the use of technical means in the course of pre-trial investigation can be both a means of psychological influence on the interrogated person and a tool of protection for the investigator.

Particular attention is paid to tactical techniques of psychological influence that allow obtaining objective information. Among them are techniques of establishing psychological contact, using the character and emotional state of the interrogated person, bringing certain case materials to his attention in order to obtain truthful information, and using tricks and deception as a last resort to establish the truth. At the same time, the authors emphasise the inadmissibility of the use of mental or physical pressure, which is not only contrary to the law, but also reduces the value of the testimony obtained.

It is emphasised that tactical methods of psychological influence require a high level of professional training of the investigator. This includes the study of the basics of psychology, the ability to adapt to different types of personalities, the ability to analyse the behaviour of the interrogated person and to promptly change tactics in response to his or her reactions. The author emphasises the importance of distinguishing between permissible psychological influence and unacceptable pressure on a person, which is a sign of an investigator's professional competence.

The study confirms that, subject to ethical and legal requirements, tactical methods of psychological influence are an effective tool for obtaining reliable evidential information. They contribute to the objectivity of the investigation, increasing public trust in law enforcement agencies. The authors emphasise the need to continuously improve the professional skills of investigators and prosecutors.

Key words: tactical methods, psychological influence, interrogation, investigative activity, legality, mental violence.

Постановка проблеми. На практиці досить часто постає питання розуміння сутності тактичних прийомів психологічного впливу під час проведення допиту. Це пов'язано з кореляцією між правомірністю та ефективністю здійснення психологічного впливу. Для глибшого вивчення вказаного питання неможливо не проаналізувати безпосередньо ті дії, які постійно викликають дискусії у колах науковців, а також методи, які підлягають застосуванню. Важливість дослідження вже сформованих практикою, а в подальшому і нових способів психологічного впливу на особу може значно вплинути на відсоток успішного розкриття справ, а також запо-

бігти порушенню законодавства у результаті необізнаності правоохоронців у сфері психології.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема психологічного впливу, його законність та результативність досліджували Коновалова В.О., Шепітько В.Ю., Сидоренко О.В., Сокиран Ф.М., Белан С.В., Луценко Т.О., Куліков В.М. та інші.

Метою цієї статті стало тлумачення категорії психологічного впливу, аналіз його методів та тактичних прийомів в контексті результативності такої слідчої (розшукової) дії як допит.

Виклад основного матеріалу. Не дивлячись на постійний розвиток техніки і методів проведення досудового розслідування, допит все ще залишається одним із ключових інструментів у кримінальному провадженні, що дозволяє отримати інформацію, встановити факти та обставини вчинення кримінальних правопорушень.

Наукова спільнота при тлумаченні поняття «допит» визначає його як слідчу (судову) дію, яка є регламентованим кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічним процесом спілкування осіб, що беруть у ньому участь, спрямованим на одержання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі [1, с. 96].

Фактично, допит можна охарактеризувати як складний і багатогранний процес, що виходить за рамки простого збору інформації. Важливим аспектом цієї дії є не лише регламентованість законодавством, а й можливість маніпулювання психологічними чинниками для досягнення максимально об'єктивного результату. Можна сміливо стверджувати, що чіткий формалізм не допоможе зробити допит ефективним. Саме тому кримінальне процесуальне законодавство містить радше перелік прав допитуваних та обов'язкових гарантій їх дотримання зі сторони органу досудового розслідування, ніж покроковий алгоритм процедури допиту. Це надає слідчому певну дискрецію у методах та тактиці його проведення.

Особливістю і, водночас, складністю цієї слідчої (розшукової) дії є пропорційна залежність отриманих результатів від професійності та досвідченості слідчого. Від його вміння правильно ставити запитання, аналізувати відповіді, а також застосовувати прийоми психологічного впливу залежить, наскільки повно і достовірно будуть встановлені обставини у справі. Недаремно науковці звертають увагу на інформаційно-психологічний характер цієї слідчої дії, оскільки під час допиту важливо не тільки отримати факти, але й вміння правильно трактувати емоційний стан і поведінку допитуваного, що може впливати на характер його відповідей, доказове значення відповідних даних.

Отже, чи не найважливішу роль у проведенні допиту відіграє психологічний вплив на допитуваного. Характеризуючи поняття психологічного впливу, Сидоренко О.В. підкреслює, що: «Психологічний вплив – це вплив на психічний стан, думки, почуття й дії іншої людини за допомогою винятково психологічних засобів (вербальних, паралінгвістичних або невербальних), з наданням йому права й часу відповідати на цей вплив» [2, с. 78].

Вартою уваги є також думка Кулікова В.М., який відзначає наступне: «По своїй сутності психологічний вплив є “проникненням” однієї особистості (або групи осіб) у психіку іншої особистості (або групи осіб)... Метою й результатами цього “проникнення” є зміна, перебудова індивідуальних або групових психічних явищ (поглядів, відносин, мотивів, установок, станів тощо)» [2, с. 78].

У науковій літературі виділяються наступні істотні ознаки психологічного впливу:

1) Цілеспрямований характер психологічного впливу – тобто, психологічний вплив застосовується з конкретною метою – отримати від допитуваного інформацію, що має значення для справи;

2) Свідомість психологічного впливу як спрямованість на досягнення планованого результату – відображає усвідомлення слідчим здійснюваного впливу, його спрямованість на конкретний результат (отримання знання, уточнення певних деталей, створення умов для вільної бесіди тощо);

3) Спрямованість психологічного впливу на зміну психологічних регуляторів конкретної активності іншої людини – стосується того, що психологічний вплив спрямований на зміну певних поведінкових або емоційних установок допитуваного (наприклад, якщо особа не бажає

надавати інформацію, слідчий за допомогою психологічних прийомів може змінити її ставлення до ситуації, що лише стимулюватиме бажання співпрацювати);

4) Інформаційний характер психологічного впливу – підкреслює, що психологічний вплив під час допиту будується на передачі інформації, яка стимулює відповідні реакції з боку допитуваного. Інформація може бути як вербальною (слова, запитання), так і невербальною (жести, інтонація);

5) Вплив на психічний стан, думки, почуття й дії іншої людини за допомогою винятково психологічних засобів (як вербальних так і невербальних) – використання під час допиту виключно психологічних засобів, таких як слова, інтонації, міміка та жести; вплив має бути м'яким і ненавільницьким, щоб не порушувати права допитуваного та залишити йому свободу для реакції;

6) Технологічність психологічного впливу – відображає системний і структурований характер впливу. Психологічні методи повинні бути скомбіновані таким чином, щоб кожен їх елемент працював на досягнення мети (використання перевірених технік та прийомів, що довели свою ефективність, а також здатність слідчого адаптувати їх під конкретні обставини);

7) Найявніші певних вольових зусиль суб'єкта в процесі реалізації психологічного впливу – слідчий має свідомо управляти своїми діями та реакціями, залишаючись зосередженим на меті допиту, що вимагає високого рівня самоконтролю та професійності [2, с. 79].

Таким чином, психологічний вплив у слідчій та прокурорській діяльності можна розглядати як професійний інструмент, який сприяє досягненню істини у справі без порушення процесуальних прав допитуваного.

На погляд Сокирана Ф.М., застосування технічних засобів у процесі досудового розслідування також є інструментом певного психологічного впливу на учасників слідчих (розшукових) дій; під час допиту свідків, потерпілих, підозрюваних, коли їх показання фіксуються за допомогою технічних засобів (диктофона, відеокамери), створюється певний психологічний клімат, що відбивається на психології допитуваної особи, змушує її замислитися над тим, як саме поводитися, чи варто говорити неправду [3, с. 69].

Для слідчого використання технічних засобів під час допиту є механізмом самозахисту, адже фіксація процесу допиту надає йому змогу обґрунтувати свої дії та довести їх законність у разі виникнення суперечливих ситуацій. Конкретизуючи це положення, запис допиту дозволяє підтвердити той факт, що процесуальна особа не вчиняла стосовно допитуваного психічне насильство.

Тактико-психологічні прийоми, що сприяють одержанню інформації в процесі допиту, класифікуються на декілька типів відповідно до тих завдань, що ставляться перед ними:

а) такі, що усувають конфліктні ситуації і сприяють встановленню психологічного контакту (прояв емпатичності, активне слухання, створення неформальної атмосфери, гнучкість у підходах);

б) спрямовані на встановлення мотивації показань (ненав'язливі запитання, спостереження за емоційним станом допитуваного);

в) такі, що сприяють викриттю винного (перехід від загальних до конкретних питань з приводу вчиненого злочину, пред'явлення несподіваних доказів, створення ілюзії наявності достатньої доказової бази для обвинувачення);

г) такі, що сприяють виявленню неправди (перевірка фактів шляхом уточнення слів допитуваного, спостереження за невербальними реакціями);

г) такі, що актуалізують у пам'яті забуте (реконструкція обставин шляхом допиту на місці вчинення злочину, хронологічне відтворення подій, стимуляція емоцій, пов'язаних з певними подіями) [1, с. 99].

Загалом, науковці Белан С.В. та Луценко Т.О. встановили, що для подолання протидії розслідуванню під час допиту можуть бути використані наступні психологічні прийоми впливу:

1) Використання психологічних особливостей особистості допитуваного – полягає в тому, що під час встановлення контакту та проведення самого допиту слідчий враховує індивідуальні психологічні риси особистості допитуваного. Зокрема, звертається увага на характер, самооцінку, стосунки в сімейному та професійному середовищі, мотивацію поведінки, а також на психічні й фізичні особливості;

2) Особисті спостереження за допитуваним – збір та аналіз слідчим емоційних, мімічних і пантомімічних реакцій допитуваного дозволяє адаптувати тактику допиту, враховуючи та впливаючи на емоційний стан особи та динаміку інформаційного обміну;

3) Використання стану емоційної напруженості. Цей тактичний прийом ґрунтується на тому, що в умовах підвищеного емоційного тиску у людини значно знижується здатність повністю контролювати як зміст своїх висловлювань, так і поведінку в цілому. Це особливо ефективно, коли допитуваний або відмовляється свідчити, або надає неправдиву інформацію. Якщо слідчий помічає, що допитуваний зберігає спокійний, урівноважений стан, доцільно створити умови для підвищення його психічної напруги. Наприклад, можна повідомити певну інформацію, провести конкретну слідчу дію або використати інші прийоми, що викличуть у допитуваного почуття дискомфорту. Така зміна емоційного стану може призвести до більш відкритого спілкування, оскільки у стані напруженості здатність до свідомого контролю за власними словами значно послаблюється;

4) Використання ефекту раптовості – полягає в несподіваному наданні допитуваному фактів чи обставин, що свідчать про недостовірність його попередніх показань. На відміну від прийомів, що викликають емоційне напруження, раптово представлена інформація впливає переважно на розумову діяльність. Ефект раптовості часто виявляється дієвим, оскільки виявлені факти ставлять під сумнів послідовність і логіку неправдивих показань. При правильному використанні цього прийому слідчий може стимулювати допитуваного до більш відкритого діалогу без надмірного емоційного тиску, оперуючи фактами, що є неспростовними або неочікуваними для нього;

5) Прийом «припущення легенди» – полягає у створенні ретельно спланованих умов під час допиту, які здаються допитуваному цілком природними, хоча насправді є слідчою пасткою. Наприклад, допитуваному може бути надана «можливість» ознайомитися з деякою «таємною» інформацією на паперах, що лежать на столі слідчого, поки слідчий ненадовго залишає кабінет. Інший варіант – розміщення у кабінеті предметів, схожих на ті, що мають відношення до справи, але формально не зафіксовані як докази. Також іноді «випадково» залишають співучасників злочину наодинці після того, як одному з них передали «важливі» відомості від слідчого. Цей прийом дозволяє створити у допитуваного ілюзію, ніби він контролює ситуацію або має доступ до певних даних, тоді як слідчий насправді керує розвитком подій. Це може спонукати допитуваного до розкриття важливої для справи інформації;

6) Прийом «вільної розповіді» – передбачає надання допитуваному можливості детально й послідовно викласти всі події у формі оповіді, без обмежень у часі або численних уточнювальних запитань. Поки допитуваний говорить, слідчий уважно аналізує його слова, звертаючи увагу на можливі протиріччя, які можуть бути використані як основа для подальшої деталізації під час допиту. Особливо важливими є обмовки, паузи, повторення чи інші моменти, що можуть вказувати на сумніви або невпевненість у допитуваного;

7) Послідовність пред'явлення доказів – застосовується, коли слідчий має кілька доказів, що спростовують свідчення допитуваного. Суть методу полягає в поступовому наведенні доказів, починаючи з менш значущих і закінчуючи найвагомішими, щоб поступово підсилити вплив на допитуваного;

8) Пред'явлення контрдоказів – передбачає систематичне спростування кожного неправдивого твердження допитуваного конкретними доказами. Наприклад, якщо допитуваний заперечує свою присутність на місці злочину, слідчий одразу може навести висновок експертизи, яка підтверджує залишені ним відбитки пальців;

9) Поєднання форсованого (прискореного) та уповільненого темпів допиту – полягає в інтенсивному чергуванні запитань, що ускладнює допитуваному можливість ретельно обмірковувати відповіді. Малозначущі питання задаються повільно, тоді як важливі викривальні – в прискореному темпі. Це створює емоційну напругу, викликаючи втому нервової системи допитуваного. В результаті, здатність контролювати свої відповіді та поведінку знижується, що може призвести до більш відвертих висловлювань [4, с. 17–19].

Варто зазначити, що ці та інші тактико-психологічні прийоми мають достатньо високу ефективність та застосовуються на практиці. Однак, в реальності результативність кожного з них залежить від конкретної особи допитуваного, а їх застосування вимагає від слідчого та прокурора певних знань психології. У протилежному випадку є досить висока вірогідність перейти межу законності та етики у процесі спілкування, що, у свою чергу, може стати підставою для визнання слідчої (розшукової) дії недійсною, отримані докази – недопустимими, а в гіршому випадку матиме наслідком притягнення слідчого до відповідальності.

Щодо розмежування психологічного впливу та психічного насильства під час допиту, варто звернути увагу на ч. 2 ст. 11 Кримінального процесуального кодексу України, відповідно до якої забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поведінню чи покаранню, вдаватися до погрозу застосування такого поведіння, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність [5].

Фактично, можна встановити, що психологічний вплив є легітимним тактичним інструментом слідчого, що спрямований на встановлення психологічного контакту з допитуваною особою та отримання правдивих показань. Він реалізується через систему законних прийомів, які не порушують права особи та не принижують її гідність. Натомість психічне насильство являє собою протиправний вплив на психіку допитуваної особи, що характеризується примусовістю та спрямованістю на придушення її волі. Принципова відмінність психічного насильства від психологічного впливу полягає в тому, що при першому в допитуваної особи фактично відсутня свобода вибору – її змушують діяти певним чином.

Психічне насильство завжди має травмуючий характер, може призводити до самообмови або надання завідомо неправдивих показань під тиском, що порушує не лише права конкретної особи, але й перешкоджає встановленню істини у справі. Більше того, застосування психічного насильства підіриває основи довіри до правоохоронних органів, формує негативний суспільний образ правоохоронця та сприяє поширенню недовіри до кримінального провадження як процесу досягнення правосуддя. Окрім цього, такі методи можуть викликати значні юридичні наслідки для слідчого, адже факт порушення прав допитуваного може стати підставою для визнання доказів недопустимими, що негативно впливає на результат розслідування, а також для притягнення процесуальної особи до кримінальної відповідальності.

Натомість, психологічний вплив має протилежну природу, адже спрямований на створення атмосфери довіри між слідчим і допитуваним. Він дозволяє встановити психологічний контакт, мотивуючи особу до добровільного надання правдивої інформації та даючи зрозуміти, що приховування вчиненого протиправного діяння не стане на заваді розкриттю кримінального провпорущення і не допоможе уникнути правосуддя.

Водночас, вчені розділились у тлумаченні слідчих хитрощів, обману та інших форм психологічного впливу на допитуваного як таких, що можуть мати місце у сучасній практиці досудового розслідування. Одні науковці доводять, що обман ніяким чином не виправдовується метою, яку необхідно досягнути, і у будь-якому випадку його слід трактувати саме як психічне насильство, а інші ж вважають, що при здійсненні відповідних дій варто лише дотримуватись професійної етики та норм моралі.

Врешті-решт, застосування слідчих хитрощів чи інших форм впливу допустиме лише за умови, що такі дії не порушують прав людини, зокрема її право не свідчити проти себе та своїх близьких, а також гідність особи. Обман, навіть якщо він не вважається значним процесуальним порушенням, створює небезпеку викривлення отриманих доказів на користь сторони обвинувачення, оскільки інформація, отримана внаслідок дезінформації чи маніпуляції, не може бути об'єктивно достовірною.

Отже, враховуючи законодавчі приписи, можна сформулювати судження, що психологічний вплив насправді не є чимось незаконним, важливо лише розуміти ту межу, яка відділяє його від психічного насильства.

Висновки. Аналіз тактичних прийомів психологічного впливу під час допиту дозволяє зробити висновок, що їх професійне використання є невід'ємною складовою успішного встановлення обставин справи. Адекватне застосування цих прийомів слідчим сприяє не тільки отриманню об'єктивної інформації, але й формує необхідний психологічний контакт із допитуваним, що підвищує якість та достовірність зібраних доказів. Адже досить логічним є судження, що добровільно підтверджувати свою винуватість не стане жоден підозрюваний. Таким чином, психологічний вплив виступає як легітимний інструмент розкриття злочину.

Правова природа психологічного впливу під час допиту ґрунтується на принципі пропорційності та забезпечення балансу між досягненням мети проведення слідчої дії і дотриманням прав допитуваного. При цьому чітке відмежування допустимих тактичних прийомів від заборонених методів, зокрема психічного насильства, є ключовою умовою правомірності проведення допиту.

Варто лише підкреслити той факт, що професійний підхід до використання тактичних прийомів психологічного впливу, з урахуванням межі, що відокремлює їх від психічного насильства, є необхідною компетенцією слідчого, яка потребує системного вдосконалення через навчання та практичний досвід. Лише за таких умов можливо ефективно забезпечувати встановлення істини у кримінальному провадженні, не виходячи за межі правового поля і не порушуючи етичних стандартів професії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: Підручник. 2-ге видання, перероблене і доповнене. Харків: Право, 2008 р. 240 с.
2. Ніколаєнко С., Ніколаєнко Св. Категорія психологічного впливу в психології. *Світосгляд – Філософія – Релігія: збірник наукових праць*. Випуск 1. ДВНЗ «УАБС НБУ». Суми, 2011 р. С. 76–84.
3. Сокиран Ф.М. Застосування технічних засобів під час слідчих (розшукових) дій як елемент психологічного впливу. *Кримінальний вісник: науково-практичний збірник*. ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. № 2 (34). Київ, 2020 р. С. 77–74.
4. Белан С.В., Луценко Т.О. Психологічні прийоми подолання протидії слідству при проведенні окремих слідчих дій. *Проблеми екстремальної та кризової психології: науковий журнал*. Вип. 6. Національний університет цивільного захисту України. Харків, 2009 р. С. 11–20.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17> (дата звернення: 28.10.2024 р.).

ПРЕДИКТИВНА АНАЛІТИКА В СИСТЕМІ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**PREDICTIVE ANALYTICS IN THE SYSTEM OF INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE**

**Ханькевич А.М., к.ю.н., професор,
старший викладач кафедри досудового розслідування
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого**

Стаття присвячена дослідженню актуальних питань використання предиктивної аналітики в системі інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності Служби безпеки України в умовах динамічних трансформацій безпекового середовища та зростання гібридних загроз національній безпеці. Розкрито сутність та методологічний інструментарій предиктивної аналітики, її роль у забезпеченні ефективної реалізації завдань СБУ щодо захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян. Проаналізовано синергійний взаємозв'язок між превентивною діяльністю, предиктивною аналітикою та стратегічним плануванням, їх комплементарний вплив на проактивне виявлення та нейтралізацію потенційних загроз, що виникають внаслідок протиправної діяльності іноземних спеціальних служб, окремих організацій, груп та осіб. Наголошено на ключовій ролі предиктивної аналітики у завчасному прогнозуванні та упередженні ризиків, пов'язаних з розвідувально-підривною діяльністю, терористичними та іншими протиправними посяганнями на державну безпеку України. Особливу увагу приділено перспективам використання предиктивної аналітики в контексті завершення активної фази російсько-української війни та потенційних безпекових викликів післявоєнного періоду. Підкреслено важливість інтеграції інструментарію предиктивної аналітики в систему стратегічного планування СБУ для забезпечення проактивної адаптації до динамічних змін безпекового середовища, оптимального розподілу ресурсів та зусиль, підвищення готовності до реагування на прогнозовані загрози. Розглянуто організаційні, нормативно-правові та кадрові аспекти впровадження предиктивної аналітики в діяльність СБУ, наголошено на необхідності розробки відповідного методологічного забезпечення, механізмів верифікації та валідації прогнозних моделей, налагодження ефективної взаємодії аналітичних підрозділів з іншими структурними ланками спецслужби та суб'єктами сектору безпеки.

Ключові слова: предиктивна аналітика, інформаційно-аналітичне забезпечення, Служба безпеки України, превентивна діяльність, стратегічне планування, прогнозування загроз.

The article is devoted to the study of topical issues of using predictive analytics in the system of information and analytical support for the activities of the Security Service of Ukraine in the context of dynamic transformations of the security environment and the growth of hybrid threats to national security. The author reveals the essence and methodological tools of predictive analytics, its role in ensuring the effective implementation of the SSU's tasks in protecting state sovereignty, constitutional order, territorial integrity, scientific, technical, and defense potential of Ukraine, legitimate interests of the state, and the rights of citizens. The article analyzes the synergistic relationship between preventive activities, predictive analytics, and strategic planning, their complementary impact on the proactive identification and neutralization of potential threats arising from the illegal activities of foreign special services, individual organizations, groups, and individuals. The key role of predictive analytics in the early forecasting and prevention of risks associated with intelligence and subversive activities, terrorist, and other illegal encroachments on the state security of Ukraine is emphasized. Particular attention is paid to the prospects of using predictive analytics in the context of the end of the active phase of the Russian-Ukrainian war and potential security challenges of the post-war period. The importance of integrating predictive analytics tools into the SSU's strategic planning system is emphasized to ensure proactive adaptation to dynamic changes in the security environment, optimal allocation of resources and efforts, and increased readiness to respond to predicted threats. The author considers the organizational, regulatory, and personnel aspects of the implementation of predictive analytics in the activities of the SSU, emphasizes the need to develop appropriate methodological support, mechanisms for verification and validation of forecast models, and establish effective interaction of analytical units with other structural units of the special service and subjects of the security sector.

Key words: predictive analytics, information and analytical support, Security Service of Ukraine, preventive activity, strategic planning, threat forecasting.

Стрімкий розвиток цифрових технологій та методів обробки значних інформаційних масивів відкриває принципово нові можливості для підвищення ефективності діяльності Служби безпеки України (далі – СБУ). Традиційні підходи до організації її роботи потребують суттєвого переосмислення з урахуванням викликів сучасності та наявних технологічних можливостей.

В останні роки значно розширились можливості збору та аналізу різноманітних даних, що становлять інтерес у підрозділів СБУ. Водночас традиційні методи аналітичної роботи вже не здатні у достатньому обсязі забезпечити своєчасну та якісну обробку постійно зростаючих масивів інформації, що актуалізує питання впровадження предиктивної аналітики як сучасного інструментарію прогнозування та виявлення загроз державній безпеці України.

Предиктивна (прогнозна) аналітика – вид аналітики даних, спрямованої на прогнозування майбутніх результатів, яка базується на отриманих раніше даних і методах аналітики, зокрема, таких як статистичне моделювання та машинне навчання. Основне призначення предиктивної (прогносної) аналітики полягає у формуванні прогнозів щодо потенційних майбутніх подій з подальшим викорис-

танням отриманих передбачень для оптимізації та вдосконалення процесу прийняття рішень [1, с. 49–50].

Актуальність теми вивчення окремих аспектів предиктивної аналітики в системі інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності СБУ обумовлена тим, що в умовах тотальної цифровізації та інформатизації суспільства відбувається трансформація форм і методів протиправної діяльності, що вимагає від спеціальних служб впровадження інноваційних підходів до організації інформаційно-аналітичного забезпечення оперативно-розшукової (далі – ОРД) та контррозвідувальної діяльності (далі – КРД).

Як свідчать дослідження А. Нортон [2], використання технологій предиктивної аналітики дозволяє правоохоронним органам здійснювати прогнозування правопорушень з точністю до 89 % у випадках насильницьких злочинів. У діяльності зазначених органів особливої актуальності набуває питання переходу від реактивної моделі протидії кримінальній протиправності до проактивної (упереджувальної), що базується на використанні технологій предиктивної аналітики та обробки великих даних (Big Data). За дослідженням Business Insider, важливість цього

напряму підтверджується зростанням світового ринку предиктивної аналітики до \$20,41 млрд у 2022 році через зростаючу потребу в інтелектуальних рішеннях для підвищення ефективності безпекової діяльності. За даними Forbes 86 % організацій, які впровадили предиктивну аналітику, відзначають суттєве підвищення ефективності своєї діяльності [3].

Метою нашої статті є теоретико-правовий аналіз можливостей використання предиктивної аналітики в системі інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності СБУ та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення цього напрямку.

Питання використання предиктивної аналітики у різних сферах перебуває у центрі уваги багатьох дослідників. У науковій літературі сформувалося декілька основних підходів до розуміння сутності та можливостей предиктивної аналітики. Зокрема, як вважають В. Перрі, Б. Макнілс та інші прогностичні методи дозволяють правоохоронним органам і спецслужбам працювати більш проактивно з обмеженими ресурсами. Метою цих методів є розробка ефективних стратегій, які допоможуть запобігти правопорушенням або підвищити ефективність розслідування. Однак, вважають автори, «на всіх рівнях необхідно розуміти, що застосування предиктивних методів правоохоронної діяльності не еквівалентно пошуку кришталеві кулі» [4]. Для того, щоб стратегія такої правоохоронних органів та органів з правоохоронними функціями вважалася ефективною, вона повинна давати відчутні результати.

Сучасна прогностична діяльність СБУ базується на застосуванні комплексного аналізу значних масивів даних для побудови статистичних моделей прогнозування протиправної активності, що становить загрозу національній безпеці України. Водночас актуального значення набуває питання розширення методологічного інструментарію ОРД та КРД шляхом впровадження якісних досліджень, які стосуються використання предиктивної аналітики.

У цьому контексті особливої важливості набуває розуміння глибинного взаємозв'язку між превентивною діяльністю та предиктивною аналітикою в системі інформаційно-аналітичного забезпечення СБУ. Ці два напрямки не просто співіснують, а органічно доповнюють і підсилюють один одного, створюючи синергетичний ефект у процесі завчасного виявлення та нейтралізації загроз національній безпеці.

Превентивна діяльність спрямована на проактивне попередження потенційних загроз й протиправних дій, базуючись на передбаченні ймовірних сценаріїв розвитку подій, прогнозуванні діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб які своїми діями створюють потенційну небезпеку державному суверенітету, конституційному ладу, територіальній цілісності, науково-технічному і оборонному потенціалу України, захисту законних інтересів держави та прав громадян (ст. 2 Закону України «Про Службу безпеки України»). Ця діяльність також сприяє виявленню латентних тенденцій та прихованих закономірностей в інформаційному просторі, виявленню, припиненню та розкриттю кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України (ст. 3) [5].

І саме предиктивна аналітика виступає тим потужним інструментарієм, що дозволяє реалізувати завдання превентивної діяльності, використовуючи найсучасніші технології Big Data, штучного інтелекту, машинного навчання для аналізу величезних масивів даних, виявлення неочевидних кореляцій, прогнозування ризиків і загроз.

На основі виявлених закономірностей та з урахуванням ретроспективного досвіду практичної діяльності формуються ймовірнісні прогностичні сценарії і завчасні попередження про потенційні загрози.

Таким чином, предиктивна аналітика виступає потужним інформаційно-аналітичним інструментом реалізації превентивної діяльності СБУ. Вона дозволяє перейти від простої констатації фактів до завчасного прогнозування загроз на основі виявлення латентних індикаторів їх формування.

Маючи на руках прогностичні індикатори ймовірних загроз, оперативні підрозділи можуть більш адресно та цілеспрямовано проводити відповідні заходи для їх своєчасної нейтралізації. Результати прогностичного аналізу можуть стати підґрунтям для планування діяльності окремих підрозділів та реалізації превентивних заходів тощо.

З іншого боку, ефективність превентивної діяльності прямо залежить від якості предиктивного аналізу, від достовірності, актуальності вихідних даних, досконалості аналітичних моделей та алгоритмів. Тому ці два напрямки мають розвиватися у тісному взаємозв'язку, постійному зворотному зв'язку. Результати превентивної роботи постійно верифікують якість предикативних прогнозів, дозволяють вдосконалювати моделі та доповнювати масиви «тренувальних» даних.

Отже, предиктивна аналітика та превентивна діяльність не можуть ефективно існувати одна без одної в сучасних умовах. Вони гармонійно поєднуються в цілісну систему проактивної ідентифікації та нейтралізації загроз, забезпечуючи дієве прогнозування, попередження та протидію протиправним зазіханням на національну безпеку України.

На відміну від традиційних підходів прогнозування, орієнтованих на окремих фігурантів, методологія предиктивної аналітики зосереджується на дослідженні діяльності організованих злочинних формувань та агентурних мереж іноземних спецслужб як об'єктів оперативної уваги. Крім того, підкреслюється необхідність оцінки ефективності оперативно-розшукових та контррозвідвальних стратегій через призму успішності впровадження негласного апарату та оперативних джерел інформації у відповідне середовище.

Інструментарій предиктивної аналітики дозволяє здійснювати комплексну оцінку наслідків та результативності діяльності підрозділів СБУ з урахуванням сприятливих та стримуючих факторів, що виявляються під час якісного проведення порівняльного аналізу конкретних випадків. «Розширення варіативності дослідження через включення якісного аналізу кейсів дає можливість підвищити точність прогнозування та зробити інформаційно-аналітичне забезпечення більш динамічним і адаптивним» до змін оперативної обстановки [6].

Розглянемо більш детально методологічний інструментарій предиктивної аналітики в системі інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності СБУ.

По-перше, це класичні оперативно-розшукові та контррозвідвальні заходи, спрямовані на добування упереджувальної інформації, превентивність яких забезпечується їхньою негласністю та завчасністю проведення у відношенні до можливої реалізації протиправних намірів.

По-друге, важливим елементом методології є стратегічна та оперативна аналітика, яка дозволяє на основі наявної первинної інформації прогнозувати розвиток подій, моделювати потенційні сценарії загроз. Саме в цьому контексті все більшого значення набувають інструменти предиктивної аналітики, що базуються на використанні технологій Big Data, машинного навчання, штучного інтелекту.

Предиктивна аналітика дозволяє на основі ретроспективної інформації виявляти приховані закономірності, тенденції та індикатори, що можуть свідчити про формування загроз. Відповідне програмне забезпечення аналізує величезні масиви даних, будує прогностичні моделі і формує завчасні індикативні застереження для належного реагування. Це дає можливість з високою вірогідністю визна-

чати цільові групи та конкретних суб'єктів, чия діяльність з високим ступенем ймовірності може нести загрозу національній безпеці, та превентивно на них впливати.

Окрім технічної складової, методологія превентивної роботи включає аналітичні технології профайлінгу, верифікації, виявлення дезінформації, що ґрунтуються на напрацюваннях психології, соціології, лінгвістики, криміналістики. Важливим елементом превентивної методології є також злагоджена координація з іншими суб'єктами сектору безпеки, іноземними партнерами та вмиле використання агентурного апарату.

Важливо відзначити, що процес побудови моделі досліджуваної й прогнозованої ситуації є послідовністю етапів процесу аналітичного мислення, де кожен елемент інформаційної моделі первинної ситуації має певний оперативний «вимір». Так, при побудові оперативно-інформаційної моделі конкретної ситуації, характер розумових дій має свою специфіку, яка полягає в розгляді всіх елементів ситуації не стільки як результату дій особи, скільки як результату відображення в них її індивідуальних характеристик, що мають значення [7].

В умовах динамічних трансформацій безпекового середовища, активізації гібридних загроз та асиметричних викликів, що постають перед Україною, особливої важливості набуває розробка та впровадження інноваційних підходів до інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності СБУ, одним з перспективних напрямків чого є інтеграція інструментарію предиктивної аналітики в систему стратегічного планування СБУ. Її комплементарне поєднання зі стратегічним плануванням дозволяє спеціальній службі гнучко адаптувати свої пріоритети та плани відповідно до прогнозованих викликів, оптимально розподіляти ресурси та зусилля, забезпечуючи ефективну реалізацію покладених на Службу завдань в умовах мінливої оперативної обстановки.

Взаємодія предиктивної аналітики та стратегічного планування відіграє ключову роль у забезпеченні ефективної реалізації Службою безпеки України своїх завдань, визначених у ст. 1 Закону України «Про Службу безпеки України», особливо в контексті поточної ситуації в країні та потенційних ризиків у післявоєнний період.

Предиктивна аналітика, базуючись на передових технологіях обробки великих даних, машинного навчання та штучного інтелекту, дозволяє завчасно виявляти потенційні загрози у сферах захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян (ст. 1) [5]. Використовуючи складні математичні моделі та алгоритми, предиктивна аналітика може ідентифікувати приховані закономірності, кореляції та тренди в масивах даних, що стосуються активності іноземних спеціальних служб, окремих організацій, груп та осіб, які можуть становити загрозу національній безпеці України.

Результати предиктивного аналізу стають важливим підґрунтям для стратегічного планування діяльності СБУ. На основі отриманих прогнозів та виявлених потенційних ризиків розробляються плани, які визначають пріоритетні напрямки, цілі та завдання діяльності СБУ на середню та довгострокову перспективу, що дозволяє проактивно адаптуватися до можливих викликів, оптимально розпо-

діляти ресурси та зусилля, забезпечувати готовність до реагування на прогнозовані загрози.

Особливої актуальності предиктивна аналітика та стратегічне планування набувають у контексті завершення активної фази російсько-української війни. Цей період характеризуватиметься динамічними змінами безпекового середовища, трансформаціями у політичній, економічній, соціальній сферах, що потребуватиме від СБУ швидкої адаптації та адекватного реагування.

Предиктивна аналітика дозволить завчасно виявляти потенційні ризики для державного суверенітету, територіальної цілісності, які можуть виникати внаслідок протиправних дій з боку інших держав, організацій чи угруповань. Це можуть бути спроби дестабілізації ситуації в країні, інспірування сепаратистських рухів, терористичних актів тощо. Завчасне прогнозування таких загроз дасть можливість СБУ проактивно їм запобігати, а також відповідним чином адаптувати свої стратегічні плани.

Крім того предиктивна аналітика відіграватиме важливу роль у виявленні та прогнозуванні ризиків у науково-технічній та оборонній сфері. В умовах відновлення країни після війни, активізації міжнародної співпраці можливі спроби несанкціонованого доступу до чутливих технологій, «know-how», створених в оборонній галузі та здобутих на полях боїв. Прогнозне моделювання дозволить СБУ завчасно ідентифікувати канали витоку інформації та розробляти превентивні стратегії захисту.

Окрему увагу слід приділити використанню предиктивної аналітики для забезпечення охорони державної таємниці. Передові аналітичні інструменти дозволяють виявляти приховані взаємозв'язки, потенційні вразливості в системі захисту секретної інформації, й на основі цього прогнозувати ймовірні вектори інформаційно-диверсійних атак, розробляти стратегії посилення режиму секретності, вдосконалення технічних та організаційних заходів захисту інформації.

Важливим аспектом є також відповідне нормативно-правове та організаційне забезпечення впровадження предиктивної аналітики в систему стратегічного планування СБУ. Потрібно передбачити механізми інтеграції аналітичного інструментарію у процеси прийняття стратегічних рішень, розробити методики верифікації та валідації прогнозних моделей, забезпечити належну підготовку аналітичних кадрів, їхню ефективну взаємодію з іншими підрозділами.

Таким чином, ефективне впровадження інструментарію предиктивної аналітики в систему інформаційно-аналітичного забезпечення СБУ потребує комплексного підходу, що включає нормативно-правове врегулювання, організаційні трансформації, розвиток кадрового потенціалу та тісну взаємодію з іншими суб'єктами сектору безпеки. Особливої актуальності ці питання набувають у контексті завершення активної фази російсько-української війни та потенційних безпекових викликів післявоєнного періоду.

Подальші наукові розвідки у цьому напрямку доцільно зосередити на розробці методологічних засад інтеграції предиктивної аналітики в конкретні оперативно-службові процеси, вдосконаленні алгоритмів прогнозного моделювання, дослідженні перспективних напрямів застосування технологій штучного інтелекту для потреб забезпечення державної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заец О. Prediction analytics (прогнозна аналітика): визначення, типи моделей і використання. Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України. 2023. С. 49–55. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstream/s/6a681285-7ff9-4718-9451-dd907f56ba6f/content> (дата звернення: 01.11.2024).
2. A.Norton A. Predictive Policing: The Future of Law Enforcement in the Trinidad and Tobago Police Service (TTPS). International Journal of Computer Applications. 2013. Vol. 62, no. 4. P. 32–36. URL: <https://doi.org/10.5120/10070-4680> (date of access: 29.10.2023).
3. Predictive Analytics Market Growing at a CAGR of 22.1% During 2017 to 2022 Says a New Research Report at ReportsnReports. markets.businessinsider.com. URL: <https://markets.businessinsider.com/news/stocks/predictive-analytics-market-growing-at-a-cagr-of-22-1-during-2017-to-2022-says-a-new-research-report-at-reportsnreports-1002265911> (date of access: 01.10.2024).

4. The Role of Crime Forecasting in Law Enforcement Operations / W. L. Perry et al. SANTA MONICA : RAND, 2013. 15 p. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR200/RR233/RAND_RR233.sum.pdf (date of access: 08.10.2024).
5. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII : станом на 2 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> (дата звернення: 21.04.2024).
6. Goerzig C. Expanding Predictive Policing, Enhancing Infiltration Strategies. International Journal of Social Science and Humanity. 2016. Vol. 6, no. 5. P. 356–363. URL: <https://doi.org/10.7763/ijssh.2016.v6.672> (date of access: 29.10.2024).
7. Model of operational search prediction of intentional homicide by criminal police / A. Khankevych et al. Revista amazonia investiga. 2021. Vol. 10, no. 40. P. 37–44. URL: <https://doi.org/10.34069/ai/2021.40.04.4> (date of access: 20.05.2023).

ПОРУШЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ФІКСАЦІЇ ХОДУ І РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

VIOLATION OF THE PROCEDURE FOR RECORDING PROGRESS AND RESULTS OF SECRET INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS

Чистякова А.С., к.ю.н.,
адвокат

Процедура фіксації ходу та результатів негласних слідчих дій включає в тому числі чіткі часові обмеження для здійснення передачі протоколів про проведення негласних слідчих (розшукових) дій з додатками прокурору. Вимога, передбачена ч. 3 ст. 252 КПК передбачає, що така передача може бути здійснена не пізніше ніж 24 години з моменту припинення зазначених негласних слідчих (розшукових) дій. У прокурора, відповідно, є часові обмеження для реалізації своїх повноважень з отримання вказаних протоколів не пізніше ніж 24 години після припинення негласних слідчих дій. Законодавець вважає умови, пов'язані з часовими обмеженнями щодо передачі протоколів обов'язковими для фіксації інформації, яку було отримано внаслідок негласних слідчих дій, та, відповідно, умовою правомірності протоколів негласних слідчих дій. Одночасно, аналіз судової практики дає підстави для висновку, що порушення вимог ч. 3 ст. 252 КПК, переважно, не вважається істотним та таким, що може впливати/впливає на допустимість доказу, отриманого, фактично, з порушенням процедури фіксації ходу та результатів негласних слідчих дій. Так, суди в своїх рішеннях *post factum* легалізують протоколи з зазначеним порушенням, обгрутовуючи, що порушення процедури фіксації ходу і результатів негласних слідчих дій (порушення 24-годинного строку для прийому-передачі протоколу/протоколів) не слід вважати істотним. З позиції судів таке порушення, по-перше, не впливає на інтереси підозрюваного або/та не впливає на достовірність інформації, яку такі протоколи містять. Одночасно у зв'язку з тим, що інформація, яка міститься в протоколах про проведення негласних слідчих дій застосовується при обгрунтуванні своєї правової позиції стороною обвинувачення і, далі, оцінюється судом як доказ наявності в діях особи складу / складів кримінального правопорушення зв'язок з інтересами підозрюваного, який зацікавлений в застосуванні до нього належних правових процедур, очевидно, все-таки, має місце. Такий диференційований підхід до оцінки порушень положень КПК та окремих правових процедур отримання доказів, по суті, «розмиває» межі законності конкретної правової процедури та кримінального провадження в цілому.

Ключові слова: досудове розслідування, повідомлення про підозру, слідчі (розшукові) дії, докази, недопустимі докази, учасники кримінального провадження, кримінальне провадження, суд, належна процедура, протоколи негласних слідчих дій, негласні слідчі розшукові дії, орган досудового розслідування, прокурор, слідчий.

The procedure for recording progress and results of secret investigative actions includes, among other things, clear time limits for the transfer of protocols on secret investigative (detective) actions with annexes to the prosecutor. The requirement provided for in part 3 of Article 252 of the CPC provides that such transfer may be made no later than 24 hours after the termination of the said covert investigative (detective) actions. The prosecutor, accordingly, has time limits for exercising his/her powers to receive these protocols no later than 24 hours after the covert investigative actions are terminated. The legislator considers the conditions related to the time limits for the transfer of protocols to be mandatory for recording the information obtained as a result of secret investigative actions, and, accordingly, a condition for the legality of secret investigative action protocols. At the same time, the analysis of court practice gives grounds to conclude that violation of the requirements of Part 3 of Art. 252 of the CPC is generally not considered significant and may affect/affect the admissibility of evidence obtained in violation of the procedure for recording the course and results of covert investigative actions. Thus, in their *post factum* decisions, courts legalize protocols with the said violation, justifying that the violation of the procedure for recording the course and results of covert investigative actions (violation of the 24-hour period for receiving and transmitting the protocol(s)) should not be considered significant. From the point of view of the courts, such a violation, firstly, does not affect the interests of the suspect and/or does not affect the reliability of the information which such protocols contain. At the same time, due to the fact that the information contained in the protocols on secret investigative actions is used by the prosecution to substantiate its legal position and, further, is assessed by the court as evidence of the presence of a criminal offense in the person's actions, the connection with the interests of the suspect, who is interested in applying due process to him, obviously still takes place. Such a differentiated approach to assessing violations of the CPC provisions and certain legal procedures for obtaining evidence, in fact, "blurs" the boundaries of the legality of a particular legal procedure and criminal proceedings in general.

Key words: pre-trial investigation, notice of suspicion, investigative (detective) actions, evidence, inadmissible evidence, participants in criminal proceedings, criminal proceedings, court, due process, protocols of covert investigative actions, covert investigative detective actions, pre-trial investigation body, prosecutor, investigator.

Постановка питання. Процедура фіксації ходу та результатів негласних слідчих дій включає в тому числі чіткі часові обмеження для здійснення передачі протоколів про проведення негласних слідчих (розшукових) дій з додатками прокурору. Вимога ч. 3 ст. 252 КПК передбачає, що така передача може бути здійснена не пізніше ніж 24 години з моменту припинення негласних слідчих (розшукових) дій. У прокурора, відповідно, є часові обмеження для реалізації своїх повноважень з отримання вказаних протоколів не пізніше ніж 24 години після припинення негласних слідчих дій. Однак суди, оцінюючи протоколи негласних слідчих дій *post factum* легалізують вказані протоколи вважаючи порушення ч. 3 ст. 252 КПК таким, що не впливає на права підозрюваного та/чи не є істотним. У статті наводиться аргументи чому такі порушення слід вважати такими, які мають прямий зв'язок з інтересами підозрюваного, а саме порушення ч. 3 ст. 252 КПК слід вважати порушенням належної правової процедури фіксації ходу і результатів негласних слідчих дій, яка впливає на правомірність протоколу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням належності та допустимості доказів в тому числі результатів НСРД приділяли увагу чимало науковців, серед яких: В.О. Глушков, М.А. Погорєцький, М.Є. Шумило, І.Л. Чупрікова, С.О. Ковальчук, А.В. Панов, Н.М. Басай та ін. Проблематику судового контролю при проведенні НСРД досліджували українські правники: М.В. Багрій, О.А. Білічак, О.В. Бочковий, В.О. Глушков, В.В. Городовенко, Д.В. Іваненко, О.В. Керевич, М.П. Климчук, О.Б. Комарницька, О.О. Левандаренко, В.В. Луцик, Д.А. Нескоромний, А.С. Омеляненко, М.А. Погорєцький, О.Ю. Татаров, О.М. Сало, Д.Б. Сергєєва, М.М. Стоянов, С.Р. Тагієв та ін.

Виклад основного матеріалу. У кримінальних провадженнях, в яких застосовуються результати негласних слідчих (розшукових) сторони та суд, як правило, з'ясовують питання належності та допустимості доказів, отриманих в результаті негласних слідчих дій. Фіксація ходу і результатів негласних слідчих дій є частиною про-

цедури їх (негласних слідчих дій) здійснення, яка має на меті, фактично, документально оформити процес та/чи результат НСРД, у зв'язку з чим актуальним є з'ясувати чи впливає окремі порушення процедури фіксації доказової інформації на визнання доказів допустимими.

Як зазначено в ч. 1 ст. 86 КПК, «доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому цим Кодексом». М.С. Шумило вказує на те, що традиційно в науковій та навчальній літературі вимоги допустимості визначаються в такий спосіб: законність джерела, законним повинен бути спосіб отримання доказів, належний суб'єкт, що має право проводити процесуальні дії з отримання доказів [1, с. 229–230].

Наведена позиція вбачається переконаливою. Допустимими доказами є ті, які одночасно відповідають таким вимогам: 1) отримані належними суб'єктами; 2) отримані з передбачених законом джерел; 3) отримані з додержанням встановленої законом процедури. В науці поширеним також є погляд, за яким третя вимога, а саме вимога про додержання процедури збирання доказів, розділяється на дві вимоги: дотримання правил проведення процесуальної дії, в ході якої отримано доказ, та дотримання вимог закону щодо фіксації та результатів проведення слідчої дії. «Допустимість доказу дослідники цього процесуального інституту визначають як сукупність вимог, що їх висуваються законом до процесу формування доказів, які полягають у тому, що належна до справи інформація повинна бути одержана: а) уповноваженою на те особою або органом; б) зі встановленого законом джерела; в) із дотриманням правил проведення процесуальної дії, в ході якої отримано доказ; г) із дотриманням усіх вимог закону про фіксацію та результати слідчої дії» [2, с. 79].

Недопустимими є докази, отримані: 1) внаслідок здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, взагалі без дозволу суду; 2) здійснення процесуальних дій із порушенням умов дозволу суду про строк її проведення; 3) Здійснення процесуальних дій із порушенням умов дозволу суду про місце їх проведення; 4) здійснення процесуальних дій із порушенням умов дозволу суду щодо суб'єктів, яким було надано дозвіл; 5) Здійснення неналежним суб'єктом процесуальних дій, які не потребують попереднього судового дозволу чи в результаті інших порушень процедурних аспектів їх (доказів) отримання. Статтею 2 КПК визначено, що завданням кримінального провадження є, в тому числі, застосування належної правової процедури.

У Постанові Верховного суду від 03.03.2021, у справі № 522/11807/18, провадження № 51-4687 км зауважено, що застосування належної правової процедури у кримінальному провадженні – це встановлені кримінальним процесуальним законодавством способи реалізації норм кримінального процесуального права, що забезпечують досягнення цілей правового регулювання кримінальних процесуальних відносин у сфері порядку досудового розслідування та судового розгляду. Воно означає не лише те, що всі дії процесуальних суб'єктів мають відповідати вимогам закону, адже в такому випадку це завдання розчиняється в приписи засади законності. Такі дії мають виникати із наявних повноважень і перебувати в адекватному співвідношенні з конкретним процесуальним завданням, яке виникає в певний момент досудового розслідування і судового розгляду кримінального провадження. Таке адекватне співвідношення приводить до принципу пропорційності. Недотримання належної правової процедури тягне за собою порушення гарантованого кожному статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод права на справедливий суд [3].

Відповідно до вимог ч. 3 ст. 104 КПК протокол складається з вступної, описової та заключної частини. В свою чергу описова частина повинна містити відомості про: послідовність дій; отримані в результаті процесуальної дії

відомості, важливі для цього кримінального провадження, в тому числі, виявлені та/або надані речі і документи (п. 2 ч. 3 ст. 104 КПК). Особою, яка проводила процесуальну дію, до протоколу долучаються додатки. Додатками до протоколу можуть бути: 1) спеціально виготовлені копії, зразки об'єктів, речей і документів; 2) письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії; 3) стенограма, аудіо-, відеозапис процесуальної дії; 4) фототаблиці, схеми, зліпки, носії комп'ютерних даних та інші матеріали, які пояснюють зміст протоколу (п. п. 2–4 ч. 2 ст. 105 КПК). Додатки до протоколів повинні бути належним чином виготовлені, упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні та/або вилученні таких додатків.

Протоколи про проведення НСРД, пов'язані з втручанням у приватне спілкування, з додатками не пізніше ніж через 24 години з моменту припинення зазначених НСРД мають передаватися прокурору. Ці додатки повинні бути належним чином виготовлені, упаковані з метою надійного зберігання, а також засвідчені підписами осіб, які їх склали, брали участь у виготовленні та/або вилученні. Згідно ст. 252 КПК України фіксація ходу і результатів негласних слідчих (розшукових) дій повинна відповідати загальним правилам фіксації кримінального провадження, передбаченим цим Кодексом. З огляду на припис ч. 3 ст. 252 КПК процедура передачі прокурору протоколів НСРД обмежена строками і такими строками є 24 години з моменту припинення негласних слідчих (розшукових) дій. Будь-яких виключень з цього правила КПК не містить.

Згідно Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні затвердженої спільним наказом ГПУ МВС СБУ УДПСУ МФУ МЮУ від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5 (надалі – Інструкція) процесуальними документами *щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій є постанови, клопотання, доручення, протоколи уповноваженого співробітника (працівника) оперативного підрозділу, слідчого, прокурора, а також ухвали слідчого судді (п. 1.9 Інструкції). Протокол про хід і результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії (або її етапів) складається слідчим, якщо вона проводиться за його безпосередньої участі, в інших випадках – уповноваженим працівником оперативного підрозділу, і повинен відповідати загальним правилам фіксації кримінального провадження (п. 4.1 Інструкції). Періодичність складання протоколів залежить від виду негласної слідчої (розшукової) дії, терміну її проведення (одномоментно чи упродовж часу), від доручення слідчого, прокурора, але в будь-якому випадку безпосередньо після отримання фактичних даних, які можуть використовуватись як докази для встановлення місця перебування особи, що розшукується, про кожний випадок огляду, виїмки, дослідження матеріалів про результати негласної слідчої дії тощо. Кожний протокол про результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії з додатками не пізніше 24 годин після його складання передається прокурору, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва (п. 4.3).*

Таким чином у п. 4.3 Інструкції йдеться про обов'язок передати прокурору протокол про результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії з додатками не пізніше 24 годин після складання протоколу, який в свою чергу складається по отриманню результату проведеної негласної слідчої (розшукової) дії, коли ч. 3 ст. 252 КПК пов'язує обов'язок передачі через 24 години з моменту припинення негласних слідчих (розшукових) дій.

Таким чином, відправним моментом для початку розрахунку граничного строку (ч. 3 ст. 252 КПК) слід вважати момент припинення негласної слідчої (розшукової) дії. Дискусійним питанням, очевидно, може бути темпоральні особливості різних видів негласних слідчих дій, які можуть мати, в тому числі, триваючий/продовжуваний характер, але слід виходити з того, що кожна негласна слідча дія має свій початок і момент свого припинення/завершення, з яким і пов'язані 24-годинні часові обмеження. Наприклад, якщо відбувається аудіо-контроль спілкування особи «А» з особою «Б», яке відбувається в різні дати: 01.11.2024, 06.11.2024 та 28.10.2024 то, логічно, якщо фіксація ходу негласних слідчих дій відбуватиметься шляхом складання протоколів негласних слідчих дій, відповідно 01.11.2024, 06.11.2024, 28.10.2024, які мають бути надані прокурору, а той – відповідно матиме повноваження їх отримати виключно 29.10.2024, 02.11.2024, 07.11.2024. Передача та отримання їх пізніше вказаних дат (29.10.2024, 02.11.2024, 07.11.2024) є порушенням вимог ч. 3 ст. 252 КПК та містить ризик виникнення сумніву і щодо часу припинення негласної слідчої дії і щодо пропорційності самого протоколу.

Відповідно до частини 2 статті 113 КПК України будь-яка процесуальна дія або сукупність дій під час кримінального провадження мають бути виконані без невинуватої затримки і в будь-якому разі не пізніше граничного строку, визначеного відповідним положенням цього Кодексу. Будь-які строки, що встановлюються прокурором, слідчим суддею або судом, не можуть перевищувати меж граничного строку, передбаченого цим Кодексом, та мають бути такими, що дають достатньо часу для вчинення відповідних процесуальних дій або прийняття процесуальних рішень та не перешкоджають реалізації права на захист (ст. 114 КПК України).

Однак аналіз судової практики дозволяє зробити висновок про те, що вказані порушення процедури фіксації ходу і результатів негласних слідчих дій тільки в сукупності з іншими порушеннями можуть розглядатися як процесуально значущі [4, 5, 6].

У Постанові ВС від 02.03.2021 у справі № 194/196/18, міститься висновок, що «уповноважена особа обмежена часом складання протоколу лише після отримання фактичних даних, які можуть використовуватись як докази для встановлення місця перебування особи, що розшукується, про кожний випадок огляду, виїмки, дослідження матеріалів про результати негласної слідчої дії тощо». Суд вважає, що «стаття 252 КПК, якою регламентовано фіксацію ходу і результатів НСРД, також не встановлено часу складання протоколу за результатами НСРД» [7].

У іншому рішенні ВС визнає порушення вимог ч. 3 ст. 252 КПК органом досудового розслідування таким, що не має істотного впливу на права підозрюваного. «Так, ч. 3 ст. 252 КПК визначено, що протоколи про проведення негласних слідчих (розшукових) дій з додатками не пізніше ніж через двадцять чотири години з моменту припинення зазначених негласних слідчих (розшукових) дій передаються прокурору. Допущене органом досудового слідства порушення чітко визначеного кримінальним процесуальним законом строку, порушує форму кримінального процесу, невід'ємною складовою якої є встановлені законом строки передачі прокурору протоколу про проведення НСРД, про що вірно зазначено апеляційним судом. Проте таке порушення не має істотного впливу на права підозрюваного, зокрема й на захист і, з огляду на це, не містить ознак істотного порушення кримінального процесуального закону внаслідок цього. Допущене порушення може впливати на оперативність досудового розслідування і своєчасність прийняття рішень прокурором задля його забезпечення. Сторона захисту може висловити свої зауваження з приводу цієї НСРД та врахувати

її результати під час підготовки захисту лише за умови відкриття стороною обвинувачення відповідних протоколів та додатків як доказів в порядку ст. 290 КПК, на що не впливає дотримання органом досудового розслідування строку, визначеного частиною 3 ст. 252 КПК [8].

Відповідно до правової позиції ВС, викладеній в іншому рішенні, оскільки складення протоколу за результатами проведення НСРД та направлення його прокурору є обов'язком працівника оперативного підрозділу, то пропущення ним строку виконання обов'язку не спричиняє його припинення. Допущене перевищення визначеного кримінальним процесуальним законом строку порушує порядок кримінального процесу, невід'ємною складовою якого є встановлені законом строки передачі прокурору протоколу про проведення НСРД. Втім, таке порушення не має істотного впливу на права підозрюваного, і, з огляду на це, не містить ознак істотного порушення кримінального процесуального закону. Відповідно до правового висновку, сформульованого об'єднаною палатою ККС ВС у постанові від 25 вересня 2023 року у справі № 208/2160/18, складання протоколу НСРД поза межами строку, визначеного приписами ч. 3 ст. 252 КПК, не є підставою для визнання такого протоколу недопустимим доказом. З огляду на викладене, Суд відхиляє твердження сторони захисту про порушення положень ч. 3 ст. 252 КПК та необхідність визнання протоколу за результатами контролю за вчиненням злочину від 02 січня 2018 року, як і інших проведених у цьому кримінальному провадженні видів НСРД з цієї ж підстави, недопустимими доказами [9].

Заслуговує на увагу також позиція Апеляційної палати ВАКС, яка також вважає порушення ч. 3 ст. 252 КПК не є достатнім для визнання протоколів недопустимими доказами і пояснює, що «вирішуючи питання, чи є недопустимими доказами протоколи від 23.03.2019 та від 01.04.2019, з зазначених захистом підстав, Суд виходить з того, що процесуальні строки поділяються на строки реалізації права та строки виконання обов'язку. Їх недотримання спричиняє різні правові наслідки. Закінчення строку виконання обов'язку не спричиняє його припинення. Обов'язкова дія повинна бути виконана і після закінчення строку, крім випадків, коли виконання обов'язку призведе до порушення процесуальних прав учасників провадження (постанова ККСВС від 08.04.2020 у справі №263/15845/2019). Оскільки складення протоколу за результатами проведення НСРД та направлення його прокурору є обов'язком детектива чи працівника оперативного підрозділу, то пропущення ними строку виконання обов'язку не спричиняє його припинення. З цих підстав згадані аргументи захисту є необґрунтованими. До того ж захист не навів яким чином складення слідчими у наведений спосіб протоколів НСРД порушило права обвинуваченого (п. п. 190–196) [10].

Аналіз вказаних судових рішень дозволяє зробити декілька проміжних висновків: 1) суди наводять різні за змістом аргументи, обґрунтовуючи чому саме не слід звертати увагу на факт порушення стороною обвинувачення вимог ч. 3 ст. 252 КПК України під час фіксації ходу і результатів негласних слідчих розшукових дій; 2) суди погоджуються, що припис ч. 3 ст. 252 КПК містить граничний строк для виконання конкретної дії – передачі протоколів про результати НСРД прокурору; 3) суди не з'ясовують причини пропуску встановленого ч. 3 ст. 252 КПК строку; 4) суди вважають, що порушення вимог ч. 3 ст. 252 КПК не впливає на інтереси обвинуваченого; 5) порушення граничних строків, встановлених ч. 3 ст. 252 КПК є порушенням процедури фіксації ходу і результатів негласних слідчих розшукових дій. Ймовірно доцільно диференційовано підходити до з'ясування можливих причин порушення приписів ч. 3 ст. 252 КПК і, очевидно, слід відмежовувати

ситуації, коли таке порушення мало об'єктивні причини і коли норма КПК була порушена умисно.

На наш погляд суди помилково вважають, що вказане порушення не впливає на права підозрюваного, адже самі по собі результати негласних слідчих дій тільки тоді будуть вважатися належними і допустимими доказами, коли буде дотримана належна правова процедура їх отримання. Фіксація негласних слідчих дій є складовою частиною процедури отримання доказової інформації. Під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними строки не можуть перевищувати передбачені КПК строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень.

Відповідно до ч. 1 ст. 84 КПК України, доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, що отримані в передбаченому КПК України порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. НСРД відповідно до ч. 2 ст. 93 КПК України є засобами доказування, внаслідок проведення яких отримуються нові докази у кримінальному провадженні та перевіряються вже отримані.

Відповідно до КПК України прокурор здійснює нагляд за законністю проведення НСРД, пов'язаних з втручанням у приватне спілкування, у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, адже документи, оформлені за результатами виконання конкретного доручення (протоколи і додатки до них), обов'язково надсилаються прокуророві. Їхній аналіз дає змогу не лише зробити висновки щодо наявності або відсутності в діях об'єктивних ознак складу злочину, а й оцінити відповідність дій оперативних працівників змісту доручення та ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення НСРД, пов'язаних з втручанням у приватне спілкування. Зокрема, це стосується проведення таких дій лише у визначених місцях, ступеня втручання в приватне спілкування, в межах терміну дії ухвали слідчого судді, використання лише тих засобів, що передбачені ухвалою та дорученням, або без них. Крім того, зіставлення документів оперативного підрозділу з іншими матеріалами кримінального провадження надає можливість прокуророві переконатися, що НСРД проводилися на законних підставах і саме щодо тих осіб, які були визначені в клопотанні, ухвалі слідчого судді та дорученні [11, с. 23–28].

Фіксація ходу і результатів негласних слідчих (розшукових) дій передбачає собою складну процедуру, яка полягає у певній послідовності дій, що здійснюється уповноваженим на це суб'єктом у передбачені законом строки

та яка в свою чергу є складовою частиною процедури негласних слідчих (розшукових) дій.

Як вбачається з аналізованих судових рішень навіть за наявності порушення вимог ч. 3 ст. 252 КПК, суди, визнають таке порушення не істотним, посилаються на правовий пуризм чи надмірну увагу до форми, процедури. Термін «правовий пуризм» (legal purism) як обмеження гарантій права доступу до суду, було застосоване ЄСПЛ в тому числі у справі «Сутяжник проти росії» [12], де під цим терміном розумілося суворе дотримання законів не заради виправлення судових помилок, чи обставин непереборного характеру, а саме в протизу принципу правової визначеності, що полягає в скасуванні правильного по суті рішення через порушення процедурних правил розгляду справи. Однак складно правовим пуризмом вважати порушення вимоги ч. 3 ст. 252 КПК, яка передбачає безальтернативний порядок здійснення процедури фіксації ходу і результатів негласних (слідчих) дій. І хоча ймовірно таке порушення не впливає на зміст інформації, яка міститься в протоколі НСРД, однак, якщо легалізувати прямі порушення вимог КПК, то де межа законності кримінального провадження?

ЄСПЛ застерігає від надмірної суворості застосування процесуальних норм, і від надмірного формалізму, пов'язаного з використанням стандартних обґрунтувань без апелювання до конкретних обставин справи, і від «надмірної гнучкості» форми, що може вплинути на справедливості вирішення справи [13]. Однак у зв'язку з таким підходом виникають питання: які критерії для визнання формалізму чи гнучкості «надмірними»? для чого в КПК встановлювати обов'язкові складові правової процедури? яка, з урахуванням викладеного, належна правова процедура фіксації ходу і результатів негласних слідчих дій?

Висновки. Фіксація ходу і результатів негласних слідчих (розшукових) дій передбачає собою складну процедуру, яка полягає у певній послідовності дій, що здійснюється уповноваженим на це суб'єктом у передбачені законом строки та яка в свою чергу є складовою частиною процедури негласних слідчих (розшукових) дій. Порушення граничних строків здійснення процедури прийому-передачі протоколів негласних слідчих дій прокурору, відлік яких починається з моменту припинення негласної слідчої дії, слід вважати порушенням процедури фіксації ходу і результатів негласних слідчих (розшукових) дій і таке порушення є підстави вважати таким, що впливає на інтереси особи, стосовно якої такі протоколи складені. Диференційований підхід до оцінки порушень положень КПК та складових окремих правових процедур отримання доказів, по суті, «розмиває» межі законності конкретної правової процедури та кримінального провадження в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України / За заг. редакцією В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. К.: Юстініан, 2012. С. 229–230.
2. Попелюшко В. О. Предмет захисту та його доказування в кримінальній справі. К.: Прецедент, 2005. С. 79.
3. Постанова Верховного суду від 03.03.2021 року, справа № 522/11807/18, провадження № 51-4687 км 20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95439636>
4. Постанова ВС від 07.09.2023 у справі № справа № 568/761/20, провадження № 51 – 837 км 23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113439491#>
5. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 05.12.2016 у справі № 761/20890/15-к, провадження № 1-кп/761/338/2016, URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63461197>
6. Постанова ВС від 29.01.2019 у справі справа № 761/20890/15-к, провадження № 51-5038км18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91338020>
7. Постанові ВС від 02.03.2021 у справі № 194/196/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95345031>
8. Постанова ВС від 18.12.2019 у справі № 588/1199/16-к, провадження № 51-3127км19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86505861>
9. Постанова ВС від 15.10.2024 справа № 303/1425/18, провадження № 51-4852км18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122333175>
10. Ухвала Апеляційної палати ВАКС від 19.02.2021 № 487/5684/19 провадження № 11-кп/991/5/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95263495>

11. Грібов М. Л. Прокурорський нагляд за виконанням доручень на проведення негласних слідчих (розшукових) дій при розслідуванні грабежів та розбоїв. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. No 1. С. 23–28.
12. Judgment of the European Court of Human Rights in the case «Sutyazhnik v. Russia» on July 23, 2009 (Application No 8269/02). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93775>
13. Дрозд В. Г. Правове регулювання досудового розслідування: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 220.

РОЗДІЛ 10

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.97/.99

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/112>

ПОНЯТТЯ І ПРАВОВА ПРИРОДА ДОРАДЧИХ ОРГАНІВ СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

THE DEFINITION AND THE LEGAL NATURE OF THE ADVISORY BODIES OF THE JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE

Боровська А.О., аспірантка кафедри юстиції

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Предметом дослідження цієї статті є визначення поняття та дослідження правової природи нового явища в українській судовій системі – дорадчих органів.

Зауважено, що у зв'язку із високим рівнем недовіри суспільства до судів, модус взаємодії народу і судової влади зійшовся на появі нових органів в судовій системі України – дорадчих. В контексті такої взаємодії проаналізовано функціонування першого дорадчого органу – Тимчасової спеціальної комісії з перевірки суддів судів загальної юрисдикції та зроблено висновок, що діяльність цього органу полягала у здійсненні «громадського контролю», при чому владна складова контролю була відсутня, а орган мав виключно дорадчі функції.

Також, відзначено спільні риси сучасних дорадчих органів в судовій системі України та досліджено висновки вітчизняних вчених щодо правової природи деяких таких органів й частково досліджено роль висновку дорадчого органу у прийнятті рішення суб'єктом призначення.

Констатовано, що в українському законодавстві не існує єдиного нормативного акту, який би визначав дорадчі органи судової системи як цілісний відокремлений інститут, описував мету їх діяльності, правовий статус та повноваження на відміну від дорадчих органів інших гілок влади. Окремо проведено порівняння законодавчо визначеної мети створення дорадчих органів судової системи та схожих інститутів органів державної влади.

На підставі аналізу ознак подібних інституцій та дорадчих органів судової системи встановлено, що останні дійсно мають схожі риси із дорадчо-консультативними органами, квазісудами, громадськими радами і навіть органами державної влади, проте наявність певних кардинальних відмінностей тощо і мають у своєму складі представників громадськості, які самі відповідають критеріям доброчесності і є визнаними фахівцями у галузі. Також відмічено, що ці органи за своєю правовою природою є новим, складним, комплексним інститутом, що поєднує в собі елементи держави і громадської інституції.

У висновку зазначено, що дорадчі органи судової системи України – це незалежні колегіальні органи, які створюються відповідно до закону з метою сприяння суб'єктам призначення встановленню відповідності кандидатів/суддів критеріям доброчесності, професійної етики, високоморальності тощо і мають у своєму складі представників громадськості, які самі відповідають критеріям доброчесності і є визнаними фахівцями у галузі. Також відмічено, що ці органи за своєю правовою природою є новим, складним, комплексним інститутом, що поєднує в собі елементи держави і громадської інституції.

Ключові слова: судова система України, громадський контроль, правова природа дорадчого органу, формування судової влади.

The subject of this article is the definition and analysis of the legal nature of a new phenomenon in the Ukrainian judicial system: advisory bodies.

It is noted that, due to the high level of public distrust in the courts, the mode of interaction between the people and the judiciary has evolved, leading to the emergence of new entities within Ukraine's judicial system—advisory bodies. In the context of this interaction, the functioning of the first advisory body, the Temporary Special Commission for the Verification of Judges of Courts of General Jurisdiction is analyzed. It is concluded that the activities of this body were focused on the implementation of “public control,” without any coercive power, as the body provided exclusively advisory functions.

Additionally, the common features of modern advisory bodies in Ukraine's judicial system are highlighted, and the conclusions of domestic scholars regarding the legal nature of certain such bodies are highlighted. The role of advisory body conclusions in the decision-making process of appointing entities is also partially researched.

It is emphasized that Ukrainian legislation lacks a single regulatory act that defines advisory bodies within the judicial system as a comprehensive and distinct institution. Such an act would describe their purpose, legal status, and powers, unlike the advisory bodies of other branches of government. A comparison is made between the legally defined purposes of advisory bodies in the judicial system and similar institutions within state authorities.

Based on an analysis of the features of analogous institutions and advisory bodies in the judicial system, it is noted that while the latter indeed share similarities with advisory and consultative bodies, quasi-courts, public councils, and even state authorities, certain fundamental differences prevent their classification within any of these groups.

In conclusion, advisory bodies within Ukraine's judicial system are independent collegial entities established in accordance with the law to assist appointing authorities to facilitate candidates' or judges' compliance with distinct criteria such as integrity, professional ethics, and high moral standards. These bodies include public representatives who are also in accordance with integrity criteria and are reputable experts in the field. It is noted that, by their legal nature, these bodies represent a novel, complex, and comprehensive institution that combines elements of both – the state and the public.

Key words: Ukrainian judicial system, public control, legal nature of advisory body, formation of the judiciary.

Виклад основного матеріалу. Формування поняття і дослідження правової природи дорадчих органів у судовій системі України ми будемо здійснювати паралельно та у взаємозв'язку, оскільки як перше, так і друге передбачає аналіз певних ознак та особливостей, основних характеристик рис, нормативного закріплення в законодавстві, місця в системі схожих правових явищ і конкретних унікальних функцій, які притаманні виключно цим органам.

Задля повноти розуміння таких органів, варто згадати про першопричини появи самого інституту – суспільна нетерпимість до проявів несправедливості під час здійснення судочинства і численних корупційних скандалів переросла у спалах громадської активності із запитом на негайне втручання суспільства в усталену систему. Для цього вперше в історії незалежної України, відповідно до Закону України «Про відновлення довіри до судової

влади» [1] у 2014 році при Вищій раді юстиції було створено Тимчасову спеціальну комісію з перевірки суддів судів загальної юрисдикції (ТСК) – прототип сучасних дорадчих органів, причетних до формування органів судової влади [2]. Це був тимчасовий орган, на який поклали завдання здійснення своєрідного «громадського контролю» за судовою владою шляхом проведення перевірок суддів, які виносили рішення проти активістів масових акцій протестів в Україні у 2013–2014 роках,

ТСК складалася із 15 членів, з яких Пленум Верховного Суду України обирав п'ять членів з числа суддів у відставці, які протягом останніх п'яти років перебували на посаді судді не обіймали адміністративних посад у судах, а також не були членами жодної політичної партії, а Урядовий уповноважений з питань антикорупційної політики та Верховна Рада України призначали по п'ять членів – представників громадськості, які є громадянами України та мають вищу юридичну освіту [1].

Саме ці десять представників громадськості у складі ТСК фактично започаткували новий етап у процесі становлення суддів і розвитку їх кар'єри – перевірку суспільством на вірність присязі, непідкупність, незаангажованість і незалежність.

ТСК – це спеціальний орган, створення якого передбачено законом задля досягнення конкретної цілі. Він створювався на один рік (який відведений для проведення перевірки), працював при конституційному органі, засідання проводив з доступом медіа та всіх зацікавлених осіб. Основна функція ТСК полягала у тому, аби надати Вищій раді юстиції свої висновки за результатами розгляду заяв стосовно суддів, які, на думку заявників проігнорували конституційне право активістів на мирні зібрання та неупереджений судовий процес.

Зважаючи на те, що ухвалений ТСК висновок про порушення суддею присяги був обов'язковим для розгляду Вищою радою юстиції при прийнятті рішення, обрані Урядовим уповноваженим з питань антикорупційної політики та Верховною Радою України представники громадськості прямо залучалися до процесу перевірки суддів, що свідчить про безпосередню участь суспільства в такій перевірці.

Разом з тим, хоч і Вища рада юстиції була зобов'язана розглянути висновок ТСК, повноваження щодо прийняття відповідного рішення щодо судді залишались виключно за Вищою радою юстиції. Верховний Суд у 2020 році висловився щодо можливості оскарження висновку ТСК та зазначив, що висновок ТСК не має наслідком звільнення судді за порушення присяги, а відповідно, не несе жодних правових наслідків для особи, щодо якої він прийнятий. На підставі зазначеного висновку, у подальшому, Вищою радою юстиції приймається рішення з урахуванням дискреційних повноважень, передбачених Законом України «Про Вищу раду юстиції». Норми Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» не передбачають права на оскарження висновку або рішення ТСК, проте передбачають право судді на оскарження рішення Вищої ради юстиції, прийняте за наслідками розгляду такого висновку в порядку адміністративного судочинства.

Тобто, можемо однозначно стверджувати, що ТСК, здійснюючи «громадський контроль», мала виключно дорадчі функції і владна складова у її діяльності відсутня [3].

Щодо аналізу існуючих наразі дорадчих органів, то наприклад, спільним для них усіх є те, що вони утворюються державою відповідно до закону і з конкретною метою перевірки кандидатів/суддів, а також складаються із представників громадськості – функція «громадського контролю» залишилась основною та реалізовується вже на іншому етапі як перевірка суддів, кандидатів на посади судді передусім на доброчесність, що має стати своєрідним «моральним запобіжником» вчинення корупційних правопорушень.

Щоб дати відповідь на питання цієї статті, ми проаналізували деякі дослідження вітчизняних науковців, які розглядали правову природу дорадчих органів судової системи України через призму конкретних таких органів. Яскравим прикладом є Громадська рада доброчесності (ГРД). Д.В. Приймаченко та А.Б. Маслово визначають ГРД як незалежний від уряду та інших органів влади орган громадського контролю, що створений з метою забезпечення ефективної роботи судової системи України та підвищення її доброчесності. Науковці зазначають, що ГРД не є державним органом, а характеризується як непрофесійний дорадчий неадміністративний орган, який діє як допоміжний орган Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (ВККСУ) для цілей збирання інформації та підготовки висновків щодо доброчесності та професійної етики суддів і кандидатів на посаду судді, але при цьому не ухвалює остаточне рішення стосовно того, чи рекомендувати особу для призначення суддею [4].

Тим не менш, при наявності висновку ГРД що суддя (кандидат на посаду судді) не відповідає критеріям професійної етики та доброчесності, ВККСУ може ухвалити вмотивоване рішення про підтвердження здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді лише у разі, якщо таке рішення підтримане двома третинами голосів призначених членів Комісії, але не менше ніж дев'ятьма голосами [5]. Тобто порівняно із висновком ТСК, негативний висновок ГРД щодо судді (кандидата на посаду судді) вже має більшу вагу під час прийняття ВККСУ рішення, проте все ж він є результатом здійснення ГРД своєї «дорадчої» функції, оскільки ГРД не приймає остаточного рішення. Цікаво, що «вага» рішення чи висновку дорадчого органу залежить від місця інституції (куди проходить конкурс) в піраміді судової системи України і саме від цього залежить яке значення для її формування має голос дорадчого органу.

Саме питання чи має дорадчий орган владний вплив на призначення суддів на посади породило чимало дискусій у правовому полі – адміністративні позови кандидатів на посади суддів Верховного Суду із вимогою скасування ухвалених щодо них висновків ГРД цьому пряме підтвердження. Резолюції суддів з цього приводу також різні, наприклад, «...висновок ГРД є рішенням інституції громадянського суспільства, яке не може бути предметом адміністративного оскарження, з огляду на те, що воно (рішення) приймається суб'єктом, який не є суб'єктом владних повноважень та який, у зв'язку з цим, не виконує владні управлінські функції» [6]. Рішень із таким обґрунтуванням «невладної» природи ГРД, висновки якої не тягнуть за собою ніяких юридичних наслідків для судді (кандидата на посаду судді) насправді більше, проте існує також і думка про те, що «...відповідач (ГРД) приймає участь у формуванні суддівського корпусу, впливає на суддівську кар'єру та наділений з цією метою відповідними владними повноваженнями» [7].

Щодо правового статусу Громадської ради міжнародних експертів (ГРМЕ), то тут також висить туман невизначеності у контексті наявності владного впливу. А.І. Берлач та К.В. Легких у своєму дослідженні правової природи ГРМЕ прийшли до висновку, що ГРМЕ не в повній мірі відповідає характеристиці «дорадчий, допоміжний орган» зважаючи на ознаки законодавчо встановленого впливу рішень ГРМЕ на рішення ВККСУ. Одночасно, ГРМЕ не наділена правосуб'єктністю у правовідносинах, які виникають у зв'язку з ухваленням відповідних рішень ВККСУ. Ураховуючи, що доброчесність, цілісність є обов'язковою характеристикою як членів ВККСУ, так й членів ГРМЕ, дорадча (допоміжна) функція останньої реалізується виключно крізь призму професійного досвіду її членів, кваліфікаційною вимогою до яких є досвід роботи в інших країнах не менше ніж п'ять років із здійснення процесуального керівництва, підтримання державного обви-

нування в суді чи здійснення судочинства у справах, пов'язаних з корупцією. За спрямованістю виконуваної функції, ГРМЕ виступає додатковим суб'єктом легітимації судової влади [8].

Фрагментарно беручи за основу досліджену вітчизняними науковцями правову природу визначених дорадчих органів, можемо підсумувати, що дорадчий орган судової системи України в загальному описують як незалежний від уряду та інших органів влади орган громадського контролю, інституцію громадянського суспільства, непрофесійний дорадчий неадміністративний орган, який діє як допоміжний орган для цілей збирання інформації та підготовки висновків щодо доброчесності. На наше переконання такі висновки є слушними та відповідають дійсності, однак, для комплексного аналізу і цілей цієї статті все ж варто описати й інші, не менш важливі елементи правової природи досліджуваних органів.

Повертаючись до конститутивних складових правової природи дорадчих органів судової системи України, а саме нормативного закріплення, ми виявимо, що в українському законодавстві не існує єдиного акту, який би визначав такі органи як цілісний відокремлений інститут, описував мету їх діяльності, правовий статус та повноваження.

При цьому, наприклад, у системі органів виконавчої влади передбачено можливість створення тимчасових консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, в роботі яких можуть залучатися державні службовці, а також народні депутати України, науковці та інші фахівці за їх згодою (частина перша, друга статті 48 Закону України «Про Кабінет Міністрів України») [9].

Водночас, постанова КМУ «Питання консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Кабінетом Міністрів України» визначає, що ці органи утворюються на постійній або тимчасовій основі Урядом для *забезпечення* здійснення його повноважень і можуть існувати як комісія, комітет, організаційний комітет (координаційний центр), рада, робоча група, урядова комісія, міжвідомча робоча група [10].

Можна прослідкувати, що дорадчі органи судової системи мають аналогічну форму зовнішнього вираження – утворюються як комісія, рада, група тощо. Проте, утворюються вони не для *забезпечення* (забезпечувати = задовольняти потреби; гарантувати; захищати [11]) здійснення повноважень конкретним органом, а задля *сприяння* (сприяти = позитивно впливати; створювати відповідні умови для здійснення, виконання чого-небудь [12]) реалізації органом своїх функцій – «Етична рада утворюється з метою *сприяння* органам, що обирають (призначають) членів Вищої ради правосуддя...» [13]; «Громадська рада міжнародних експертів утворюється строком на шість років Вищою кваліфікаційною комісією суддів України для *сприяння* їй у підготовці рішень з питань призначення на посади суддів Вищого антикорупційного суду та є її допоміжним органом» [14]; «Дорадча група експертів утворюється з метою *сприяння* суб'єктам призначення суддів Конституційного Суду...» [15].

Об'єктивуємо тепер поняття самого дорадчого органу. В.Ф. Нестерович, розглядаючи консультативно-дорадчий орган як поняття конституційного права зазначив, що ця категорія є узагальненим юридичним терміном, яким позначають громадську інституцію, створену при органі публічної влади. Дослідник також визначив, що ознаками консультативно-дорадчого органу є:

- 1) консультативне спрямування діяльності;
- 2) дорадча участь у виконанні певних функцій державної, регіональної або муніципальної політики;
- 3) створення та функціонування при органах публічної влади;
- 4) залучення громадськості до діяльності в цих установах [16].

Саме поняття консультативно-дорадчого органу науковець сформулював так – це колегіальна установа або орган, створений при органі публічної влади на постійній чи тимчасовій основі з метою забезпечення участі громадян в управлінні державними та суспільними справами шляхом проведення консультацій з громадськістю, попереднього обговорення питань, що належать до компетенції органу публічної влади, і здійснення громадського контролю за його діяльністю [16].

Якщо ж розтлумачити саме слово «дорадчий» – то це той, «який має право лише обговорювати питання, а не вирішувати його» [17]. Щодо слова «консультативний», то воно походить від латинського слова *consultatio* – «нарада; розгляд; звертання за порадою», пов'язаного з дієсловом *consulto* «раджуся; обмірковую; прошу поради» [17].

Тобто, враховуючи тлумачення схожих понять в інших галузях влади й аналіз профільного законодавства, можна зробити висновок, що дорадчі органи судової системи також покликані діяти лише як дорадчо-консультативний орган – сприяти, радити, консультувати, створювати відповідні умови для виконання функцій, не маючи при цьому ніяких владних повноважень. Однак, таке твердження є дискусійним зважаючи на не тільки можливість оскарження рішення дорадчого органу (нехай лише з процедурних питань), та і наявності умовної ієрархії дорадчих органів залежно від впливу наданого висновку на рішення суб'єкта призначення. Більше того, наразі надання консультацій не входить до повноважень жодного дорадчого органу судової системи.

Враховуючи екзистенційне призначення таких органів, зафіксоване у законодавстві, ми вважаємо, що поняття «дорадчі органи» якнайкраще підходить для досліджуваних нами органів судової системи України. У наукових працях можна знайти підтвердження сформульованої нами тези – схожий висновок зробила і М.М. Стефанчук, яка також зазначила, що узагальнююча назва *правового інституту допоміжних дорадчих органів* запропонована для характеристики правової природи вказаних органів з огляду на законодавчо визначену мету їхнього створення – *сприяння* суб'єктам обрання (призначення) кадрів системи органів юстиції в Україні в прийнятті релевантних компетенційних рішень [18].

Разом з цим, всебічний аналіз дорадчих органів судової системи України наштовкує нас на думку, що такі органи по своїй природі є близькими до квазісудових. Квазісуд, квазісудовий орган (від лат. *quasi* – ніби, майже, немовби) – це особа або орган, який виконує функції, подібні за змістом діяльності і характером до діяльності судді, суду чи судового органу та має повноваження розгляду спору (справи), притягнення до відповідальності. Квазісуд інколи визначається як такий орган, що має стосунок до розгляду справ несудового характеру (скарги, претензії тощо), метою яких є визначення наявності або відсутності зловживання правом. Зазвичай компетенція поширюється на справи щодо: порушення дисципліни, правил поведінки, довіри (в фінансових справах). Повноваження, як правило, обмежені певними спеціалізованими сферами діяльності (регулювання, фінансові ринки, трудове право, стандарти поведінки державних службовців тощо). Рішенням є квазісудовий акт, який приймається і виконується відповідно до процедур, що інколи визначені законом; можуть бути оскаржені до суду (державного органу) [19].

Якщо розглядати дорадчий орган в судовій системі як квазісуд, то дійсно – це колегіальний орган, який виконує певні функції подібні до діяльності судді: збирає, вивчає, досліджує інформацію щодо особи, заслуховує пояснення цієї особи, задає питання для встановлення істини і за результатами своєї діяльності надає висновок, у якому повинно бути обґрунтовано те чи інше рішення щодо особи.

Проте, у своїй сукупності дорадчі органи також не можна назвати цілком квазісудовими – згідно з стат-

тею 124 Основного Закону України правосуддя здійснюється виключно судами і делегування функцій іншим органам не допускається. Більше того, висновки цих органів стосовно відповідності суддів чи кандидатів на посади суддів критеріям доброчесності та професійної етики не можуть бути оскаржені по суті в судовому порядку, що дає підстави визначити таку думку «невиправданним» обмеженням права на судовий захист, передбаченого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Наприклад, рішення Дорадчої групи експертів (ДГЕ) у процесі конкурсного відбору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду (про оцінювання кандидатів на посаду судді Конституційного Суду за критеріями високих моральних якостей та визнаного рівня компетентності у сфері права) може бути оскаржене в судовому порядку та скасоване виключно з таких підстав:

1) склад Дорадчої групи, який ухвалив відповідне рішення, був неповноважним;

2) рішення не підписано будь-ким із складу членів Дорадчої групи, які брали участь у його ухваленні;

3) рішення не містить мотивів, з яких Дорадча група дійшла відповідних висновків [15].

Продовжуючи виокремлювати ознаки дорадчих органів у судовій системі, серед вже згаданих інших не можна оминати, на нашу думку, одні з ключових та основоположних – інституційну незалежність та безсторонність, що характеризують всі дорадчі органи судової системи України так як відсутність цих ознак фактично нівелювала б весь інститут і мету його існування.

Не можна оминати і той факт, що частина дорадчих органів судової системи України ускладнена «іноземним елементом» – до складу ГРМЕ, Етичної ради, ДГЕ також входять іноземці – особи, рекомендовані міжнародними та іноземними організаціями, які відповідно до міжна-

родних або міждержавних угод протягом останніх п'яти років надають Україні міжнародну технічну допомогу у сфері судової реформи та/або запобігання і протидії корупції.

Все це робить дорадчі органи судової системи України по істині унікальним інститутом. Вони мають схожі риси із дорадчо-консультативними органами, квазісудами, громадськими радами і навіть органами державної влади, проте з іншого боку – мають кардинальні відмінності, адже судова система працює як окремий незалежний механізм і поява нових внутрішніх інституцій означає лише невідворотній процес розвитку, вектор якого формується зважаючи на суспільний запит, економіко-політичний клімат, рівень корупції в країні тощо.

Висновки. Провівши таке комплексне дослідження ми приходимо до висновку, що дорадчими органами судової системи України є незалежні колегіальні органи, які створюються відповідно до закону з метою сприяння суб'єктам призначення встановленню відповідності кандидатів/суддів критеріям доброчесності, професійної етики, високоморальності тощо і мають у своєму складі представників громадськості, які самі відповідають критеріям доброчесності і є визнаними фахівцями у галузі.

Дорадчі органи у судовій системі України за своєю правовою природою є новим, складним, комплексним інститутом, що поєднує в собі елементи держави і громадської інституції. Вони дещо відрізняються за способом створення, складом, функціоналом, повноваженнями, проте єдині за спрямуванням діяльності – здійснення громадського контролю за формуванням органів судової влади для забезпечення їх легітимності зважаючи на необхідність перезавантаження судової гілки влади на тлі суспільно-політичних змін та для відновлення й забезпечення високого рівня довіри суспільства до судів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про відновлення довіри до судової влади: Закон України від 08.04.2014 №1188-VII. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18#Text> (дата звернення: 15.11.2024).
2. Хотинська-Нор О.З., Берлач А.І. Сучасні підходи до формування органів судової влади в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3/2024. С. 513–516. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/124>.
3. Постанова Верховного Суду від 09 червня 2020 року, судова справа № 826/11811/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89732611> (дата звернення: 15.11.2024).
4. Приймаченко Д.В., Маслова А.Б. Громадська рада доброчесності як суб'єкт громадського контролю за діяльністю суддів. Проблеми правоохоронної та правозахисної діяльності. *Правова позиція*, № 3 (40), 2023. С. 18–25. doi: <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-3.3>.
5. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 №1402-VIII. Дата оновлення: 08.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#top> (дата звернення: 15.11.2024).
6. Постанова Верховного Суду від 30 березня 2021 року, судова справа № 160/9844/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95945952> (дата звернення: 15.11.2024).
7. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 07 грудня 2017 року, судова справа № 826/7186/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/70793192> (дата звернення: 15.11.2024).
8. Берлач А.І., Легких К.В. Правова природа Громадської ради міжнародних експертів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024 Серія ПРАВО. Випуск 82: частина 3. С. 153–157. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/305819>.
9. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014. № 794-VII. Дата оновлення: 08.03.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text> (дата звернення 15.11.2024).
10. Питання консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Кабінетом Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 599. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/599-2009-п#Text> (дата звернення 15.11.2024).
11. Словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%5%D1%87%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8> (дата звернення 10.11.2024).
12. Словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B8> (дата звернення 10.11.2024).
13. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 № 1798-VIII. Дата оновлення: 15.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#top> (дата звернення 15.11.2024).
14. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України від 07.06.2018 № 2447-VIII. Дата оновлення: 08.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text> (дата звернення 15.11.2024).
15. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. Дата оновлення: 20.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення 15.11.2024).
16. Нестерович В.Ф. Поняття «консультативно-дорадчий орган» як категорія конституційного права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 138–145.
17. Словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword>.
18. Стефанчук М.М. Формування допоміжних дорадчих органів у системі органів юстиції в Україні: пошук концепту. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2024. № 1. С. 56–77.
19. Ігун В.С. Основи правосуддя (Термінологія. Філософія. Практика). 2020. С. 82.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

SOME QUESTIONS REGARDING INFORMATION SECURITY IN ADVOCACY

Гафич І.І., адвокат, д.філос. у гал. права,
асистент кафедри прав людини та юридичної методології
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У сучасному світі, де інформаційні технології відіграють ключову роль у всіх сферах життя, питання інформаційної безпеки стає надзвичайно актуальним для адвокатів. Адвокатська діяльність передбачає роботу з великою кількістю конфіденційної інформації, яка потребує надійного захисту від несанкціонованого доступу, розголошення та втрати. У статті автор аналізує основні аспекти інформаційної безпеки адвоката, включаючи фізичну, технічну та організаційну безпеку, а також способи збереження даних.

Автор розглядає фізичну безпеку, яка охоплює заходи щодо захисту офісних приміщень, де зберігаються документи та електронні носії, такі як встановлення систем відеоспостереження, сигналізації та використання сейфів. Технічна безпека включає використання шифрування для захисту електронних даних, встановлення антивірусного програмного забезпечення та фаєрволів, а також регулярне оновлення програмного забезпечення для усунення вразливостей. Організаційна безпека передбачає впровадження політик та процедур щодо збереження конфіденційності, навчання персоналу щодо правил безпеки та конфіденційності.

Автор також аналізує способи збереження даних адвоката, які включають шифрування даних, регулярне створення резервних копій, впровадження системи контролю доступу до конфіденційної інформації, використання двофакторної аутентифікації, а також спеціалізованого програмного забезпечення для захисту від кіберзагроз. Документування та моніторинг дій користувачів у системі дозволяють виявляти підозрілу активність та запобігати можливим загрозам.

У статті автор наводить приклади практичних заходів, які можуть бути використані для забезпечення високого рівня захисту адвокатської таємниці та конфіденційної інформації клієнтів. Зокрема, розглядаються такі заходи, як встановлення біометричних замків, використання програмного забезпечення для шифрування електронної пошти, впровадження політики конфіденційності та проведення тренінгів для співробітників.

Таким чином, автор робить висновок, що забезпечення інформаційної безпеки адвоката є комплексним процесом, що вимагає застосування різноманітних заходів та інструментів. Впровадження ефективних заходів безпеки дозволяє адвокатам захищати конфіденційну інформацію клієнтів, зберігати довіру та забезпечувати високий рівень професійної діяльності.

Ключові слова: інформаційна безпека, захист даних, адвокатура технології безпеки, кіберзагрози, методи захисту, кібербезпека, шифрування, аутентифікація, управління ризиками, безпека мережі.

In the modern world, where information technologies play a key role in all spheres of life, the issue of information security becomes extremely relevant for lawyers. Legal activity involves working with a large amount of confidential information that requires reliable protection against unauthorized access, disclosure and loss. In the article, the author analyzes the main aspects of a lawyer's information security, including physical, technical, and organizational security, as well as ways to save data.

The author considers physical security, which covers measures to protect office premises where documents and electronic media are stored, such as the installation of video surveillance systems, alarms and the use of safes. Technical security includes using encryption to protect electronic data, installing anti-virus software and firewalls, and regularly updating software to address vulnerabilities. Organizational security involves the implementation of privacy policies and procedures, training of personnel on security and privacy rules.

The author also analyzes the methods of protecting the lawyer's data, which include data encryption, regular backups, implementation of a system of access control to confidential information, the use of two-factor authentication, as well as specialized software for protection against cyber threats. Documenting and monitoring user actions in the system allows you to detect suspicious activity and prevent possible threats.

In the article, the author provides examples of practical measures that can be used to ensure a high level of protection of attorney secrecy and confidential information of clients. In particular, measures such as the installation of biometric locks, the use of email encryption software, the implementation of a privacy policy and training for employees are being considered.

Thus, the author concludes that ensuring a lawyer's information security is a complex process that requires the use of various measures and tools. Implementation of effective security measures allows lawyers to protect confidential client information, maintain trust and ensure a high level of professional activity.

Key words: information security, data protection, security technology law, cyber threats, protection methods, cyber security, encryption, authentication, risk management, network security.

Постановка проблеми: В умовах швидкого технологічного прогресу та всепроникності інформаційних технологій, захист даних стає критично важливим завданням. Особливо це стосується адвокатської діяльності, яка передбачає роботу з великою кількістю конфіденційної інформації клієнтів. Адвокати зобов'язані забезпечувати збереження адвокатської таємниці, що вимагає впровадження ефективних заходів інформаційної безпеки. Основні проблеми, які постають перед адвокатами у сфері інформаційної безпеки, включають: захист конфіденційної інформації, кіберзагрози, фізичну безпеку, організаційні заходи та технічні засоби захисту. Адвокати працюють з чутливими даними, які можуть бути цікавими для зловмисників. Витік такої інформації може призвести до серйозних наслідків як для клієнтів, так і для самого адвоката. З розвитком технологій зростає кількість кіберзагроз, таких як фішинг, віруси, шкідливе програмне забезпечення та інші види атак. Адвокати повинні бути готові до захисту своїх систем від таких загроз. Окрім кіберзагроз, важли-

вим є також захист фізичних носіїв інформації, таких як паперові документи та електронні носії. Необхідно забезпечити надійний захист офісних приміщень та місць зберігання документів. Впровадження політик та процедур щодо збереження конфіденційності, навчання персоналу та контроль доступу до інформації є важливими аспектами забезпечення інформаційної безпеки.

Використання сучасних технологій, таких як шифрування, антивірусне програмне забезпечення, фаєрволи та системи моніторингу, є необхідним для захисту електронних даних. Таким чином, проблема інформаційної безпеки адвоката є комплексною і вимагає всебічного підходу. Необхідно розробити та впровадити ефективні заходи захисту, які б забезпечували надійне збереження конфіденційної інформації клієнтів та відповідали сучасним викликам у сфері інформаційної безпеки. У статті автор аналізує ці проблеми та пропонує практичні рішення для їх подолання, що дозволить адвокатам забезпечити високий рівень захисту інформації та зберегти довіру клієнтів.

Метою цієї статті є дослідження та аналіз сучасних методів захисту інформації в умовах стрімкого розвитку технологій. Стаття спрямована на визначення основних загроз інформаційній безпеці в сучасному світі для адвоката, огляд існуючих технологій та методів захисту даних, включаючи їх переваги та недоліки, аналіз ефективності різних підходів до захисту інформації в різних галузях, а також розробку рекомендацій щодо покращення інформаційної безпеки. Ця стаття має на меті надати глибоке розуміння актуальних проблем інформаційної безпеки адвоката та можливих шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Адвокат є головним суб'єктом дотримання конфіденційності при наданні правничої допомоги, комунікації з правоохоронними органами, органами державної влади тощо. Клієнти віддають перевагу захисту конфіденційної інформації через дію адвокатської таємниці, яка забезпечує особливо високий рівень захисту, зокрема завдяки гарантіям, що захищають адвокатську діяльність від втручань. Вони використовують послуги адвокатів (або інших форм адвокатської діяльності) для зберігання документів, включаючи ті, що мають електронний формат.

Інформаційні технології чинять значний вплив на правове середовище, наприклад, цифровізація дозволяє адвокату шкороше ознайомитися з матеріалами справи, скануючи їх та переносючи на електронні носії; відтворювальні пристрої (звукозапис) спрощують нотування важливих деталей в ході судового засідання, та можливість переслухати запис для формування якісної та ефективної лінії захисту; USB – накопичувачі та жорсткі диски дають змогу в будь-який момент скористатися інформацією, не турбуючись про різноманітні фактори впливу та ін. Проте, інформаційні технології, не дивлячись на їхню користь, несуть певні загрози: віруси, дезінформація, дестабілізацію комп'ютерних систем адвоката, що нейтралізує його роботу на певний час. Тому об'єктом нашого дослідження є висвітлення механізмів та способів правового регулювання збереження інформаційної недоторканності адвоката.

Питання зберігання адвокатської таємниці залишається актуальним і нині, особливо увагу врегулюванню цього аспекту правничої допомоги приділяли: міжнародна спільнота та представники юридичних професій щодо регламентації та стійкості на позиції забезпечення принципу конфіденційності відносин адвоката з клієнтом. Такі правові та етичні аспекти адвокатської діяльності мають строго захищатися законом.

Говорячи про міжнародні стандарти, які регламентують питання адвокатської таємниці, то варто зазначити такі акти:

– Рекомендація № R (2000) Комітету міністрів державам – членам Ради Європи про свободу здійснення професії адвоката. У 3 принципі п. 2 зазначено, що обов'язок збереження професійної таємниці покладено на адвокатів відповідно до законів, підзаконних актів і професійних стандартів країни. Будь-яке порушення конфіденційності без згоди клієнта буде супроводжене відповідними санкціями.

– Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейської співдружності (1988 р.). Пункт 2.3 закріплює, що адвокат отримує конфіденційну інформацію від клієнта та зобов'язаний строго дотримуватися принципу конфіденційності. Це включає не лише відомості від клієнта, а й інші конфіденційні дані. Обов'язок збереження конфіденційності є безстроковим і розповсюджується на всіх осіб, які беруть участь у наданні юридичних послуг клієнту.

– Основні положення про роль адвокатів (1990 р.) – Уряди повинні визнавати та дотримуватися конфіденційності обміну інформацією та консультації між адвокатом і клієнтом в контексті виконання адвокатських обов'язків.

– Мінімальні стандартні правила поведінки в'язнями («Правила Нельсона Мандели»). В ст. 93 говориться, що з метою захисту власних прав в'язні, що перебувають під слідством, мають право звертатися за безкоштовною юридичною консультацією та приймати в ув'язненні юридичного радника. Забезпечення цих прав передбачає надання письмового приладдя за їхньою вимогою, а зустрічі з юридичним радником повинні відбуватися під наглядом, але поза слухом міліцейських або в'язничних органів.

– Стандарти незалежної юридичної професії Міжнародної асоціації юристів. У ст. 12, 13 наголошується, що адвокати в справах осіб, позбавлених волі, повинні мати незалежність для забезпечення вільної та конфіденційної допомоги. Їм також слід надавати обладнання для ефективного виконання обов'язків, включаючи конфіденційність відносин, право на поїздки для консультацій та свободу пошуку, отримання та поширення інформації згідно з професійними нормами.

Важливим уточненням є те, що всі вищезазначені норми слугували фундаментом для формування сучасного українського законодавства.

Зокрема, Конституція проголошує ст. 131-2 незалежність адвокатури, засади її реалізації і діяльності визначаються законом. Гарантії конфіденційності адвокатської діяльності, знайшли своє відображення також в ст. 11 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (далі – Закон), а саме, адвокат присягає: «дотримуватися принципів веховенства права, законності, незалежності та конфіденційності...» [1], до того ж слідування вищезазначеним принципам регламентує ст. 21 Закону, що зобов'язує адвоката не розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю. Ст. 22 Закону, безпосередньо, надає визначення адвокатській таємниці; інформацію, що можуть її становити; суб'єктів на яких поширюється обов'язок зберігати адвокатську таємницю тощо.

Аналогічні положення містяться й у Правилах адвокатської етики (далі – ПАЕ). Правила визначають принцип конфіденційності (ст. 10) як базову передумову довірчих відносин між адвокатом і клієнтом, без якої неможливе якісне надання правничої допомоги.

Отже, можна зробити проміжний висновок, що адвокату має гарантуватися безпечно, недоторкане «середовище» для збереження та утримання його інформації, наданої йому від клієнта чи отриманої в інший законний спосіб, іншими словами, ми маємо справу з інформаційною безпекою адвокатської діяльності. При цьому не має значення на якому носії зберігається ця інформація.

Не викликає заперечень той факт, що кіберобізнаність адвоката тісно пов'язана з етичною стороною адвокатської діяльності. Адже, обізнаність про кіберзагрози сприяє розвитку навичок для протидії їм, використовуючи продукти кібербезпеки. До прикладу, в Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» в ст. 4 наводиться вичерпний перелік об'єктів кібербезпеки та кіберзахисту. Одним з них є: «конституційні права, свободи людини і громадянина...» [2]. Тож, провісний системний аналіз норм Конституції, варто зазначити, що вони включають в себе: право особи на захист та заборону збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди. Ст. 5 також визначає вичерпний перелік суб'єктів забезпечення кібербезпеки, йдеться про правоохоронні, розвідувальні і контррозвідувальні органи, суб'єкти оперативнорозшукової діяльності. Як слушно зазначає Діордіца І.В., в своєму дослідженні, що нормативне закріплення адвокатури серед суб'єктів гарантування кібербезпеки сприяло б розвитку кібернетичної етики адвоката [3].

Інформаційна безпека є критично важливим аспектом сучасного суспільства, особливо в умовах зростаючих кіберзагроз та необхідності захисту конфіденційної

інформації адвоката та його клієнта. Для кращого розуміння цього поняття, важливо визначити основні терміни та рівні захисту, які використовуються в цій сфері. Наше розуміння включає такі основні поняття: **Інформаційна безпека** – це стан захищеності інформаційних ресурсів від несанкціонованого доступу, використання, розголошення, порушення цілісності або знищення. **Захист даних** – процеси та методи, спрямовані на забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності інформації. **Кібербезпека** – заходи, що спрямовані на захист комп'ютерних систем та мереж від кіберзагроз. **Шифрування** – метод захисту інформації шляхом перетворення її в нечитабельний формат, який може бути розшифрований лише за допомогою спеціального ключа. **Аутентифікація** – процес перевірки достовірності користувача або системи.

Щодо рівня захисту інформаційної безпеки, погоджуємося з Резніковою Г.І., що включає: **Рівень інформаційних ресурсів** – включає захист баз даних, файлів, документів та інших форм інформації. **Рівень інформаційної інфраструктури** – охоплює захист апаратного та програмного забезпечення, мережних пристроїв та інших компонентів IT-інфраструктури. **Рівень інформаційного поля** – стосується захисту інформаційних потоків, комунікаційних каналів та засобів передачі даних. Ці рівні захисту є взаємопов'язаними та доповнюють один одного, забезпечуючи комплексний підхід до інформаційної безпеки.

До того ж, вчена наголошує, що проведений аналіз стану інформаційної безпеки в адвокатській діяльності виявив низку недоліків, які сприяють витоку конфіденційної інформації. Зокрема, проблеми в захисті інформаційних ресурсів адвокатської діяльності включають недоліки в організації конфіденційного діловодства, а також у кадровому, інформаційно-аналітичному та матеріально-технічному забезпеченні. Найбільш вразливими є організаційні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки. Незважаючи на значні досягнення в розробці програмного забезпечення для запобігання витокам конфіденційної інформації, значна кількість випадків компрометації даних пов'язана з паперовими джерелами [4].

На нашу думку, для підвищення рівня інформаційної безпеки в адвокатській діяльності необхідно впроваджувати комплексні заходи, які включають не лише технічні рішення, але й удосконалення організаційних процесів та підвищення обізнаності персоналу щодо важливості захисту інформації.

У своєму дослідженні Є.О. Колдов наголошує на гарантіях збереження адвокатської таємниці, особливо в аспекті проведення обшуків у адвокатів. При здійсненні обшуку або огляду приміщень адвоката та інших об'єктів його володіння, де здійснюється адвокатська діяльність, наявність представника ради адвокатів регіону є обов'язковою. Це необхідно для тимчасового доступу до речей і документів адвоката. У свою чергу, службова особа, яка проводить відповідні слідчі дії чи застосовує заходи забезпечення кримінального провадження, повинна заздалегідь повідомити Раду адвокатів регіону про здійснення такої процесуальної дії. При цьому неявка представника ради адвокатів регіону, за умови завчасного попередження, не перешкодає правоохоронним органам проводити слідчі дії [5]. Ми погоджуємося з думкою, що такі положення національного законодавства створюють плацдарм для процесуальних зловживань.

До прикладу, за даними НААУ в 2021 році в Україні зафіксовано 391 випадок затримання та обшуку адвокатів. З них 122 випадки стосувалися юристів з Київської області, а 95 – адвокатів міста Києва. На третьому місці за цим показником розташувалася Харківська область, де протягом року рада адвокатів регіону провела 38 виїздів на обшуки та затримання колег. [6]. При обшуку правоохоронні органи часто вдаються до вилучення смартфонів та інших гаджетів адвоката, проте існують певні обме-

ження щодо вилучення цих носіїв. Не викликає заперечень той факт, що робочі гаджети адвоката містять відомості, що становлять адвокатську таємницю. При проведенні одного з таких обшуків адвокати Ю. Юрченко та Є. Солодко зафіксували порушення та зазначили їх в протоколі. Вилучаючи відомості з носія інформації представники правоохоронних органів можуть запропонувати виділити дані, що необхідні для розслідування, проте в даній ситуації метою було вилучення смартфона повністю.

Голова Комітету з питань захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності також зауважив, що зобов'язання адвоката зберігати конфіденційність не обмежується часовими рамками і гарантується як на етапі прийняття завдання від клієнта та його виконання, так і після завершення виконання адвокатом угоди. Варто відзначити, що при прийнятті рішення про проведення обшуку слідчі судді не враховують законодавчих обмежень, пов'язаних із адвокатською таємницею, і дозволяють вилучати матеріали, чим порушують цей принцип. Таким чином нівелюються приписи законодавства, зокрема КПК України, адже, такі втручання службових осіб в діяльність адвоката вважаються злочином, за який передбачена відповідальність згідно зі статтею 397 Кримінального кодексу [7].

Практика ЄСПЛ свідчить наступне, зразковим є рішенням ЄСПЛ у справі «Ромен і Шміт проти Люксембургу». Згідно з текстом цього рішення, ЄСПЛ визначив, що при проведенні обшуку в офісі адвоката з метою виявлення джерел інформації його клієнта-журналіста порушено не лише право адвоката на приватне життя, згідно зі статтею 8 Конвенції, але також право його клієнта, яке гарантується статтею 10 Конвенції (свобода вираження поглядів). Крім того, у цьому рішенні суд вказав, що постанова про проведення обшуку була сформульована загальними термінами, що надавало широкі повноваження особам, які виконували обшук. Таке формулювання є спільним у всіх рішеннях ЄСПЛ стосовно обшуку в офісах адвокатів і є основною підставою для визнання порушення права адвоката, яке гарантується статтею 8 Конвенції (рішення у справах «Смирнов проти Російської Федерації», «Андре і інший проти Франції», «Манчевські проти Молдови»).

Згідно з пунктами 62 і 63 Рішення у справі «Головань проти України», Європейський суд з прав людини визначив, що «необхідні гарантії, такі як участь та активна присутність незалежного спостерігача, завжди повинні бути забезпечені під час проведення обшуку в офісі адвоката. Це робиться для того, щоб матеріали, які захищаються адвокатською таємницею, не були вилучені. Такий спостерігач повинен обов'язково мати відповідну юридичну кваліфікацію для ефективної участі у процесі. Крім того, він зобов'язується зберігати адвокатську таємницю, забезпечуючи захист конфіденційного матеріалу та прав третіх осіб. Урешті-решт, спостерігач повинен мати необхідні повноваження для запобігання можливому втручанням в адвокатську таємницю під час здійснення процесуальних дій» [8].

З огляду на вищевикладене законодавець не поспішає врегулювати дане питання, адвокат залишається у вразливому положенні, не маючи механізмів убезпечення своєї інформації від вилучення, викрадення тощо [9].

Важливим є уточнення, що в країнах-членах Європейського Союзу також на законодавчому рівні не врегульоване питання кібербезпеки адвоката. Проте, в Сполучених Штатах Америки існує Американське об'єднання юристів (American Bar Association – АВА). АВА була заснована в 1878 році з метою закласти правові та етичні основи американської нації. Сьогодні вона існує як членська організація та відана своїй місії захисту свободи та досягнення справедливості. У 2017 році Постійний комітет з етики та професійної відповідальності АВА видав офіційний

висновок 477R, на предмет етичних зобов'язань адвоката щодо захисту конфіденційної інформації клієнта при передачі інформації, що стосується представництва через Інтернет. Цей висновок є оновленням офіційного висновку АВА 99-413 «Захист конфіденційності незашифрованої електронної пошти» (1999) [10].

Зокрема, в попередньому висновку йшлося про листування електронною поштою. Комітет визначив, що електронна пошта забезпечує розумне очікування конфіденційності, юристи можуть користуватися нею для комунікації зі своїми клієнтами. Такий підхід вважається законним, оскільки прослуховування телефонних розмов є так само незаконним, як і перехоплення електронної пошти. У той же час комітет визнає, що існує інформація, яка може бути настільки чутливою, що адвокат повинен розглядати можливість застосування особливо суворих заходів захисту, залежно від ступеня чутливості цієї інформації.

З моменту прийняття Рекомендації 99-413 відбулися значні зміни, особливо в сфері технологій та їх багатьох нових проявів, що активно розвиваються та широко використовуються в юридичній професії. Портативні комп'ютери, смартфони, соціальні мережі, хмарні сховища та Wi-Fi-з'єднання стали повсякденними реальностями, які значно еволюціонували з моменту опублікування Рекомендації. До того ж, стандарти професійної поведінки Американської асоціації юристів також зазнали ряду змін, зокрема, тих, що стосуються обов'язку юриста забезпечувати конфіденційність клієнта під час передачі інформації через Інтернет.

В оновленому виданні у параграфі 8 коментаря до правила 1.1 тепер зазначено, що «юрист повинен бути в курсі змін у законодавстві та його практиці, включаючи переваги та ризики технологій...». Також, було додано нову частину (с) до Правила 1.6, яка говорить: «Адвокат повинен докладати розумних зусиль, щоб запобігти випадковому або несанкціонованому розголошенню або несанкціонованому доступу до інформації, що стосується представництва інтересів клієнта.»

У Висновку 477R комітет АВА взяв до уваги зростаючу складність кіберзагроз у сучасному технологічному середовищі та визнав, що деякі нові форми електронного зв'язку, які стали звичайними, не завжди можуть забезпечувати розумне очікування конфіденційності та надав певні рекомендації щодо запобігання розголошення інформації. Серед них:

1. Розуміти природу загрози. Адвокати мають оцінювати кожну інформацію надану йому від клієнта на ризики, тобто, чим більший ризик викрадення, тим більший потрібен захист.

2. Оцінювати на рівень захищеності від зловмисного проникнення кожен гаджет, що є в користуванні адвоката чи адвокатської фірми, аналізувати їх на відповідність вимогам безпеки.

3. Використовувати надійні засоби електронного захисту. Надійність може варіюватися від фактів кожного випадку та може включати процедури безпеки, такі як використання безпечного Wi-Fi, браузерів та антишпигунського/антивірусного програмного забезпечення та шифрування.

4. Варто обговорювати із клієнтом відповідний рівень безпеки під час електронного спілкування. Потрібно враховувати рівень обізнаності клієнта з електронними комунікаціями. Якщо клієнт не досвідчений або має обмежений доступ до відповідних технологічних засобів захисту, альтернативний неелектронний зв'язок може стати ефективним засобом для комунікації.

5. Проводити інструктажі для помічників адвоката та інших співробітників технологіям та інформаційній безпеці. Згідно з Типовими правилами 5.1 і 5.3, вжити заходів для того, щоб юристи та допоміжний персонал фірми розуміли, як використовувати безпечні методи спіл-

кування з клієнтами. Також контролювати персонал юридичної фірми, на дотримання процедур безпеки та періодично переглядати та оновлювати процедури безпеки.

6. Обирати надійних осіб/компаній, які надають інформаційно-комунікаційні послуги. Наприклад, при підключенні до мережі Інтернет, чи штатна особа на посаді IT-спеціаліста фірми.

Провівши детальний аналіз Висновку 477R, варто зазначити, що дотримуючись всіх вищезазначених рекомендацій адвокат здатний протистояти кіберзагрозам, адже, такий комплексний підхід до захисту відомостей, що становлять адвокатську таємницю забезпечує адвоката та його клієтів від витоку важливих даних. Такий міжнародний досвід, без сумніву, буде корисний для української правової спільноти на шляху до розбудови правової держави.

Ми пропонуємо впровадити комплексні заходи для запобігання розголошенню конфіденційної інформації адвоката та під час надання правничої допомоги. Наші рекомендації охоплюють як технічні, так і організаційні аспекти, що дозволить забезпечити всебічний захист інформації.

Перш за все, слід забезпечити надійний захист електронних інформаційних систем, використовуючи сучасні методи шифрування даних та багатофакторну аутентифікацію для доступу до конфіденційної інформації. Важливо також регулярно оновлювати програмне забезпечення та встановлювати антивірусні програми для захисту від кіберзагроз.

Організаційні заходи повинні включати розробку та впровадження політик конфіденційності, які регламентують порядок обробки та зберігання конфіденційної інформації. Необхідно проводити регулярні тренінги для персоналу, щоб підвищити їх обізнаність щодо важливості захисту інформації та навчити їх правильним методам роботи з конфіденційними даними. Крім того, слід забезпечити фізичний захист документів, зокрема, використовувати сейфи та інші засоби для зберігання паперових носіїв інформації. Важливо також обмежити доступ до конфіденційної інформації лише тим співробітникам, які безпосередньо працюють з нею, та вести облік доступу до таких даних.

З метою мінімізації ризиків витоку інформації під час надання правничої допомоги, адвокатам слід дотримуватися принципу мінімізації даних, тобто збирати та обробляти лише ту інформацію, яка є необхідною для виконання конкретного завдання. Також варто використовувати захищені канали зв'язку для обміну конфіденційною інформацією з клієнтами та іншими сторонами, наприклад, зашифровані електронні поштові сервіси або спеціалізовані платформи для обміну документами. Додатково, важливо впровадити систему моніторингу та аудиту доступу до конфіденційної інформації. Це дозволить вчасно виявляти та реагувати на потенційні загрози. Регулярні перевірки та аудит інформаційних систем допоможуть виявити слабкі місця в системі безпеки та вжити необхідних заходів для їх усунення.

Не менш важливим є впровадження культури безпеки в організації. Це включає створення середовища, де кожен співробітник розуміє свою роль у захисті конфіденційної інформації та дотримується встановлених правил і процедур. Керівництво повинно активно підтримувати та заохочувати дотримання політик безпеки, а також забезпечувати необхідні ресурси для їх реалізації. Також варто розглянути можливість страхування від кіберризиків. Це може допомогти зменшити фінансові втрати у випадку витоку інформації та забезпечити додатковий рівень захисту для адвокатської діяльності. Впровадження цих заходів допоможе значно підвищити рівень захисту конфіденційної інформації в адвокатській діяльності та забезпечити надійний захист прав та інтересів клієнтів.

Висновок. Інформаційна безпека адвоката є однією з найважливіших складових його професійної діяльності,

адже вона забезпечує збереження конфіденційності інформації, захист персональних даних клієнтів, а також дотримання основоположних принципів адвокатської етики. Сучасні реалії цифрової епохи ставлять перед адвокатами нові виклики: зростання кількості кібератак, вигоди інформації, фішингові атаки, проникнення шкідливого програмного забезпечення та недоліки в управлінні інформацією. Усе це створює ризики, які можуть суттєво вплинути як на репутацію адвоката, так і на ефективність його роботи.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що забезпечення інформаційної безпеки повинно бути пріоритетом для адвокатів на всіх етапах їхньої професійної діяльності. Насамперед це стосується використання сучасних технологій і дотримання відповідних стандартів кібербезпеки. Зокрема, адвокати повинні забезпечувати належний рівень захисту своїх пристроїв, використовуючи антивірусні програми, міжмережеві екрани, системи двофакторної автентифікації та інші засоби захисту даних.

Не менш важливим аспектом є впровадження безпечних каналів комунікації для передачі інформації клієнтам та отримання від них необхідних даних. Шифрування електронної пошти, використання захищених платформ для обміну файлами, а також уникнення незахищених публичних мереж – це мінімальні заходи, яких повинні дотримуватися адвокати для забезпечення конфіденційності.

Окремо варто звернути увагу на регулярне підвищення рівня цифрової грамотності адвокатів. Знання про сучасні кіберзагрози, уміння ідентифікувати потенційно небезпечні дії та адаптація до новітніх технологій дозволять мінімізувати ризики та швидко реагувати на можливі інциденти. Це потребує впровадження регулярних тренінгів, семінарів та консультацій у сфері інформаційної безпеки як для адвокатів, так і для їхнього персоналу.

Також важливим є створення нормативно-правової бази, яка забезпечувала б адвокатів чіткими інструкціями щодо захисту інформації. На рівні адвокатського самоврядування повинні бути розроблені рекомендації чи стандарти інформаційної безпеки, які враховуватимуть специфіку адвокатської діяльності та сучасні виклики.

Особливу увагу слід приділяти технічним рішенням, які дозволяють мінімізувати людський фактор. Автоматизація процесів зберігання та передачі інформації, регулярне резервне копіювання даних, налаштування систем моніторингу кіберзагроз є невід'ємними складовими ефективної системи інформаційної безпеки.

Результати дослідження також демонструють, що без належного рівня інформаційної безпеки адвокат не тільки піддає ризику клієнтську інформацію, але й порушує адвокатську таємницю, що є прямим порушенням етичних норм та чинного законодавства. Зокрема, витік конфіденційної інформації може призвести до значних репутаційних втрат, фінансових санкцій та навіть позбавлення права на здійснення адвокатської діяльності.

Отже, інформаційна безпека адвоката є не просто технічним завданням, а комплексною проблемою, яка вимагає стратегічного підходу, постійного вдосконалення та інтеграції сучасних технологій. Її забезпечення сприяє зміцненню довіри до правничої професії, захисту прав клієнтів, а також підтриманню стабільності в правовій системі загалом.

Забезпечення інформаційної безпеки повинно стати пріоритетом як для окремих адвокатів, так і для всієї системи адвокатського самоврядування. Лише комплексний підхід, що поєднує технічні, організаційні та освітні заходи, здатен створити надійну основу для захисту інформації в умовах сучасного цифрового світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України № *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 04.11.2024).
2. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України № (ВВР), 2017, № 45, ст. 403. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 04.11.2024).
3. Діордіца І. В. Кібербезпека адвокатської діяльності в Україні та світі. *Нове українське право*. 2021. № 5. С. 105–109.
4. Резнікова Г. І. Інформаційна безпека адвокатської діяльності: криміналістичний погляд. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. Т. 2, № 29. С. 120.
5. Колдов, Є. *Адвокатська таємниця: дискусійні питання у регулюванні країн Європейського Союзу та України. Молодий вчений*, 2018. № 11 (63), 847–850.
6. В 2021 році відбувся 391 обшук адвокатів, понад половина – у Київській області й Києві. НААУ. URL: <https://unba.org.ua/news/7201-v-2021-roci-vidbuvsya-391-obshuk-advokativ-ponad-polovina-u-kiivskij-oblasti-j-kievi.html> (дата звернення: 04.11.2024).
7. Дозвіл судді на вилучення смартфона адвоката може містити ознаки злочину – думка. НААУ. URL: <https://unba.org.ua/news/8125-dozvil-suddi-na-viluchennya-smartfonu-advokata-mozhe-mistiti-oznaki-zlochynu-dumka.html> (дата звернення: 04.11.2024).
8. Національна Асоціація *Адвокатів* України. Практика ЄСПЛ в контексті обшуків у адвокатів. НААУ. URL: <https://unba.org.ua/publications/print/1730-praktika-espl-v-konteksti-obshukiv-u-advokativ.html> (дата звернення: 04.11.2024).
9. Завадський, А. А. Інформаційна та кібербезпека адвокатської діяльності: теоретичні та практичні аспекти (досвід США). *Порівняльно-аналітичне право*. № 1. 2020. С. 322.
10. ABA Formal Opinion 477R: Securing communication of protected client information. URL: <https://www.americanbar.org/news/abanews/publications/youraba/2017/june-2017/aba-formal-opinion-477r--securing-communication-of-protected-cl/>. (дата звернення: 06.11.2024).

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНИ: НОВІ МОЖЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LEGAL PRACTICE OF UKRAINE: NEW OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Горобець Н.С., д.філос.,
старша викладачка кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки
Сумський державний університет

Науменко С.М., к.ю.н.,
заступник завідувача

Сумське відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз імені М.С. Бокаріуса»

Статтю присвячено дослідженню сучасного стану впровадження технологій штучного інтелекту в юридичну практику України, нових можливостей та викликів, що з ними пов'язані. З'ясовано, що сьогодні існує досить широка палітра визначень поняття «штучний інтелект» і підходів до розуміння його сутності. На нормативному рівні держави зміст поняття «штучний інтелект» отримало своє закріплення в підзаконному акті – Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні. Визначено, що штучний інтелект є ефективним інструментом допомоги у супроводі юридичної діяльності, а найпоширенішими напрямками його використання є здійснення «юридичного пошуку» та автоматизація юридичного діловодства, в тому числі в адвокатській діяльності, правосудді тощо. Наголошено на існуванні двох протилежних підходів: використання штучного інтелекту в судочинстві має потенціал покращити ефективність, доступність та об'єктивність судових рішень, але надмірне залучення штучного інтелекту до здійснення правосуддя може мати зворотній ефект, тобто призвести до зниження довіри до держави та закону. Акцентовано увагу на тому, що незважаючи на безсумнівні переваги штучного інтелекту він не може замінити людську природу, а тому наразі не йде мова про захист інтересів клієнтів у суді штучним інтелектом, відправлення правосуддя штучним інтелектом тощо. Тобто технології штучного інтелекту мають допоміжний характер і можуть використовуватись лише під контролем людини. Окрему увагу приділено технологіям штучного інтелекту в діяльності правоохоронних органів – програмне забезпечення Palantir Technologies, Clearview AI, Кассандра, які дозволяють розслідувати військові злочини, зберігати, обробляти дані, будувати зв'язки між ними та відображати це на інтерактивних дошках, розшукувати, ідентифікувати підозрюваних, визначати схильність осіб до повторного скоєння злочинів тощо. Зроблено висновок, що впровадження штучного інтелекту в юридичну практику дійсно створює нові можливості, але й супроводжується низкою викликів: неточність, непрозорість рішень штучного інтелекту, можливість порушення конфіденційності даних, що обов'язково мають бути враховані при розробленні відповідного правового регулювання.

Ключові слова: штучний інтелект, юридична практика, адвокатська діяльність, суд, правосуддя, правоохоронна діяльність.

The article is devoted to the study of the current state of implementation of artificial intelligence technologies in the legal practice of Ukraine, new opportunities and challenges associated with them. It has been found that today there is a wide range of definitions of the term «artificial intelligence» and approaches to understanding its essence. At the regulatory level of the state, the meaning of the concept of «artificial intelligence» was established in the by-law – the Concept of the Development of Artificial Intelligence in Ukraine. It was determined that artificial intelligence is an effective tool for assisting in legal activities, and the most common areas of its use are the implementation of «legal search» and the automation of legal paperwork, including in advocacy, justice, etc. The existence of two opposite approaches is emphasized: the use of artificial intelligence in the judiciary has the potential to improve the efficiency, accessibility and objectivity of judicial decisions, but excessive involvement of artificial intelligence in the administration of justice can have the opposite effect, that is, lead to a decrease in trust in the state and the law. Attention is focused on the fact that despite the undoubted advantages of artificial intelligence, it cannot replace human nature, and therefore there is currently no question of protecting the interests of clients in court with artificial intelligence, administering justice with artificial intelligence, etc. That is, artificial intelligence technologies are auxiliary in nature and can only be used under human control. Particular attention is paid to artificial intelligence technologies in the activities of law enforcement agencies – Palantir Technologies, Clearview AI, Cassandra software, which allow to investigate war crimes, store, process data, build connections between them and display it on interactive whiteboards, search for, identify suspects, determine the propensity of persons to repeat crimes, etc. It was concluded that the introduction of artificial intelligence into legal practice does create new opportunities, but it is also accompanied by a number of challenges: inaccuracy, opacity of artificial intelligence solutions, the possibility of breach of data confidentiality, which must be taken into account when developing the appropriate legal regulation.

Key words: artificial intelligence, legal practice, advocacy, court, justice, law enforcement.

Постановка проблеми. Швидкий розвиток штучного інтелекту має істотний вплив на всі сфери суспільного життя і юридична практика не є винятком. Офіційні дані свідчать, що ринок юридичного програмного забезпечення зі штучним інтелектом у 2022 році вже оцінювався приблизно в 1,04 млрд дол. і перебуває на стадії стрімкого зростання. За прогнозами експертів до 2030 року він зросте приблизно до 8,7 млрд дол. завдяки вражаючим середньорічним темпам зростання на рівні 18,2 % [1]. Поступове впровадження технологій штучного інтелекту в правосуддя, адвокатську, правоохоронну, іншу юридичну діяльність безумовно спрощує виконання судами, адвокатами, правоохоронними органами покладених на них завдань, а також робить юридичні послуги доступнішими для людини та громадянина. Водночас переваги використання штучного інтелекту в юридичній практиці супроводжуються низкою потенційних ризиків, які неможливо ігнорувати для досягнення бажаного результату,

а не завдання шкоди правам та свободам суб'єктів правовідносин, підриву авторитету влади тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання використання штучного інтелекту в юридичній практиці у своїх працях досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, зокрема: Барабаш О., Барбашин С., Белов Д., Белова В., Бортник С., Варава І., Великанова М., Дмитрик Ю., Жукевич І., Ковальчук О., Клименко К., Іванницький С., Парамонова О., Стрільців О., Тарасенко О., Теремецький В., Федоренко О., Шевчук С., Шишка Н., Яровий К. та інші. Водночас стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту та спроби їх впровадження в юридичній практиці свідчать про те, що вказане питання не втрачає своєї актуальності впродовж останніх років та продовжує активно розроблятися у вітчизняній та зарубіжній доктринах.

Метою статті є дослідження сучасного стану впровадження технологій штучного інтелекту в юридичну прак-

тику України, нових можливостей та викликів, що з ними пов'язані.

Виклад основного матеріалу. Нині в наукових й аналітичних працях представлено досить широку палітру визначень поняття «штучний інтелект» і підходів до розуміння його сутності – від ототожнення з робототехнікою до сприйняття штучного інтелекту як інноваційного напрямку розвитку науки й техніки, спрямованого на створення інтелектуальних машин та інтелектуальних комп'ютерних програм [2, с. 186]. Так, О. Ю. Парамонова та І. П. Варава під штучним інтелектом розуміють певну комп'ютерну програму (комплекс програмних засобів), яка на основі запиту користувача збирає доступні їй дані, проводить їх аналіз та обробку, після чого видає деяку інформацію (виконує дії). І такий результат виглядає як результат інтелектуальної роботи, що нагадує людські мисленнєві процеси [3, с. 76]. Окрім наукової доктрини зміст поняття «штучний інтелект» на сьогодні закріплено Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні» від 02.12.2021 р. № 1556-р. В розумінні вказаного акта штучний інтелект це організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання через використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань [4].

Сьогодні особливо помітною є тенденція до використання технологій штучного інтелекту в усіх сферах юридичної діяльності. Штучний інтелект вже давно є ефективним інструментом допомоги юристам та юридичним фірмам у супроводі їх практичної діяльності. Найпопулярнішим є напрямком здійснення «юридичного пошуку». Штучний інтелект може автоматизувати та значно прискорити процес пошуку та перекладу нормативних актів, юридичних документів, судових рішень (прецедентів) та інших джерел, у тому числі, локальних. Іншою є сфера автоматизації юридичного діловодства пов'язаного із заповненням форм, створенням стандартних договорів або заповненням декларацій (наприклад, митних) [5].

Так, К. О. Клименко звертає увагу, що під час здійснення адвокатської діяльності та вчинення правосуддя переважна більшість інформації створюється та застосовується в форматах текстових файлів, структурованих згідно вимог процесуальних кодексів та нормативно-правових актів, які містять сталі норми права та формалізовані описи подій або дій суб'єктів справ. Тобто, існують всі передумови обробки судових матеріалів шляхом застосування цифрових технологій таких як штучний інтелект, чат-боти тощо [6].

Розуміння реальних можливостей штучного інтелекту показує, що використання інтелектуальних машин у адвокатії може принести користь професії та суспільству, зробивши її доступнішою та менш витратною. Наприклад, у травні 2016 року перший у світі адвокат зі штучним інтелектом на ім'я Росс був найнятий на роботу в юридичну фірму Baker&Hostetler для ведення юридичної практики банкрутства. Росс був розроблений з метою полегшити рутину справ адвоката – здійснювати пошук прецедентів та прикладів справ і має навички читання та розуміння мови, вбудовування припущень при задаванні питань, а потім генерації відповідей із посиланнями, цитатами для підкріплення своїх висновків та [7, с. 24].

Розробка використання штучного інтелекту адвокатською спільнотою в Україні було також віддзеркалено Головою НААУ Лідією Ізовітовою у створенні Робочої групи з питань правового регулювання штучного інтелекту та напрацювання рекомендацій до національного законодавства у цій сфері. Оскільки основним завданням

інституту адвокатури є захист, то пріоритетом роботи вказаної групи при розробці законопроектних пропозицій є забезпечення належного захисту прав людини при розробленні, впровадженні та використанні систем штучного інтелекту [8].

Але наразі штучного інтелекту все ще недостатньо, щоб повністю й сліпо довіряти йому такі важливі завдання, як захист сторін у судовому процесі та тлумачення рішення щодо їхніх прав. Крім того навіть у менш простих завданнях (наприклад, у пошуку прецедентів) системи штучного інтелекту страждають від ряду дефектів: алгоритм і зміщення даних спотворюють аналізи та результати; проблеми з логікою виведення та прогнозування машин; морфологічні та семантичні обмеження штучного інтелекту (який працює з розумінням природної мови); непередбачуваність систем, які, будучи самопрограмованими, можуть розвивати власну логіку, незрозумілу навіть їхнім програмістам [9, с. 89]. З огляду на можливі загрози С. О. Іваницький вважає, що технологія штучного інтелекту не змінить людську природу. У юридичному пейзажі майбутнього однозначно залишаться глибоко спеціалізовані адвокатські об'єднання і бюро, а також адвокати спроможні надавати унікальні, специфічні послуги й вирішувати проблеми, пов'язані з виключною складністю фактичних обставин справи чи її правової оцінки, або вимагають особливої довіри чи індивідуально-комунікативних навичок. Це пов'язано зі складністю автоматизації функцій, що потребують креативного мислення, емоційного інтелекту та соціальної чутливості. З огляду на це, людський потенціал ще тривалий час перебуватиме на передових позиціях в адвокатській діяльності [10, с. 269–270].

Вказане питання є також актуальним для сфери судочинства, оскільки одним із питань на яких акцентується увага є здійснення правосуддя за допомогою технологій штучного інтелекту замість судді-людини. Але спершу необхідно зазначити, що в науковій спільноті все-таки поширеним є підхід за яким використання штучного інтелекту в судочинстві має потенціал покращити ефективність, доступність та об'єктивність судових рішень. Дійсно системи штучного інтелекту можуть значно полегшити процеси судочинства, забезпечуючи швидкий доступ до інформації та аналізу судових рішень [11, с. 319]. Н. В. Шишка підкреслює, що застосування штучного інтелекту може формувати єдність та послідовність судової практики, оскільки запрограмована програма на певний алгоритм, як правило, не допускає помилок, які при людському факторі виникають переважно через внутрішнє переконання [12, с. 144]. І. В. Жукевич переконаний, що штучний інтелект у разі його правильного застосування може неабияк оптимізувати роботу судді та суду. Адже застосування штучного інтелекту в механізмі судового контролю за виконанням рішень у судочинстві України сприятиме пришвидшенню судового розгляду таких справи, полегшенню їх ведення справ, мінімізації помилок та, як наслідок, підвищенню рівня судової практики [13, с. 202]. Одним із найбільш дискусійних аспектів впровадження штучного інтелекту в судочинстві залишається прогнозування результатів судових розглядів за допомогою алгоритмів аналізу попередніх судових рішень (усталеної судової практики) [5]. Однак переважає думка, що штучний інтелект все ж таки не може замінити суддів в механізмі судового контролю за виконанням рішень у судочинстві України [13, с. 202]. По-перше, сьогодні штучний інтелект впливає на сферу судочинства в двох напрямках: як допоміжний інструмент прийняття юридично обов'язкових рішень в різних формах судочинства, як об'єкт делегування виконання другорядних завдань суддям та працівниками суду і їх виокремлення показує, чому штучний інтелект необхідно розглядати лише в якості помічника суддів-людей [14]. По-друге, заміна

судді-людини штучним інтелектом характерна для третього рівня його впровадження відповідно до запропонованої класифікації. Цей рівень докорінно змінює організацію судочинства та призводить до того, що воно вже не здійснюється суддями-людьми [15]. Зважаючи на вищевикладене очевидно, що штучний інтелект не може замінити суддю-людину без докорінної трансформації сфери судочинства. Цікавою є також думка, що надмірне залучення штучного інтелекту до здійснення правосуддя може мати і зворотній ефект, тобто призвести до зниження довіри до держави та закону, оскільки особи, відповідальні за використання штучного інтелекту, можуть бути зацікавлені у його застосуванні для досягнення протиправних цілей. Щоб уникнути цього, судді-люди повинні відігравати вирішальну роль у прийнятті будь-якого рішення за допомогою штучного інтелекту під час відправлення правосуддя [16, с. 220].

Використання штучного інтелекту в судочинстві вимагає також уваги до етичних аспектів та забезпечення прозорості, відповідальності та захисту прав громадян [11, с. 319]. Відповідно незважаючи на незаперечені переваги використання штучного інтелекту в судочинстві існують ризики того, що його висновки можуть бути упередженими або дискримінаційними. А тому для ефективного та безпечного використання штучного інтелекту в судовій системі необхідно насамперед розробити законодавчу базу для його регулювання [17, с. 112]. Тим більше що правосуддя відповідно до Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні від 02.12.2021 р. є однією з пріоритетних сфер використання таких технологій.

Необхідно зазначити, що в світі та Україні помітно поширюється практика використання штучного інтелекту також правоохоронними органами. Так, О. О. Храпенко та А. М. Меденцев, наголошують, що схвалений Президентом України Комплексний стратегічний план реформування правоохоронних органів як складової сфери безпеки і оборони України на період з 2023 по 2027 роки передбачає більше використання нових технологій, в тому числі штучного інтелекту на етапі досудового розслідування та обробки даних [18, с. 382]. Кримінальну юстицію називають найменш перспективною (у порівнянні з іншими формами судочинства) з точки зору імплементації технологій штучного інтелекту. Можливості до застосування штучного інтелекту в цій сфері серед опитаних підтримують 19 % суддів, 27 % адвокатів та 36 % прокурорів [19, с. 12]. Водночас штучний інтелект вже активно використовується у процесі розробки автоматизованих систем, баз даних, алгоритмів для виявлення кримінальних правопорушників «по гарячих слідах», прогнозування кримінальних правопорушень та ідентифікації потенційних жертв злочинів та інших напрямках роботи правоохоронних органів [20, с. 73], наприклад забезпечення дорожнього руху, виявлення та фіксування порушень правил дорожнього руху, використання безпілотників для протидії незаконному обігу вогнепальної зброї й наркотиків, збирання доказової інформації в умовах війни й ведення активних бойових дій із метою фіксування воєнних злочинів [21, с. 31]. Зокрема, програмне забезпечення Palantir Technologies вже використовується Офісом Генерального прокурора України в розслідуваннях військових злочинів і дозволяє зберігати, обробляти дані, будувати зв'язки між ними та відображати це все на інтерактивних дошках [22]. Крім того органи прокуратури вже використовують про-

грамне забезпечення Clearview AI для розшуку та ідентифікації підозрюваних шляхом розпізнавання обличчя на фото з соціальних мереж та із записів камер відеоспостереження [19, с. 31]. Також ще декілька років тому в Міністерстві юстиції України розробили і почали використовувати Кассандру – штучний інтелект, який аналізує злочинців та визначає їхню схильність до повторного порушення закону. Ця система має полегшувати роботу працівників пробації під час підготовки досудової доповіді, якою користуються судді, коли встановлюють міри покарання [23].

Незважаючи на помітне використання юридичного програмного забезпечення зі штучним інтелектом в діяльності правоохоронних органів, науковці наголошують на його недостатності через складну фінансову ситуацію, недостатнє правове регулювання [24], брак кваліфікованих спеціалістів зі знанням штучного інтелекту [25, с. 153]. Сьогодні штучний інтелект відкриває нові можливості для вдосконалення роботи правоохоронних органів. Зокрема цей інструмент має потенціал бути постійною частиною у діяльності правоохоронних органів яка сприяє розслідуванню кримінальних проваджень та допомагає підтримувати забезпечення публічної безпеки і порядку, а також протидії злочинності [26, с. 7]. Водночас технології штучного інтелекту, що використовуються правоохоронними органами пов'язані з такими етичними питаннями як: 1) недостатня точність і надійність: штучний інтелект теж може помилятися під час аналізу складних правових питань, нових ситуацій, на які немає достатньої кількості даних для навчання алгоритмів; 2) недостатня прозорість рішень: алгоритми машинного навчання можуть бути складними для розуміння і пояснення; 3) проблеми конфіденційності та безпеки: використання штучного інтелекту може створювати ризики порушення конфіденційності даних [27]. Проте найбільш значною проблемою є відсутність нормативно-правового регулювання застосування штучного інтелекту у правоохоронній діяльності. Тому важливе значення має прийняття відповідних нормативно-правових актів, що є непростим завданням, зважаючи на відсутність прийнятих законів в цій галузі навіть у інших країнах [25, с. 154].

Висновки. Таким чином, стрімкий розвиток штучного інтелекту не залишає осторонь сферу юридичної практики. На сьогодні технології штучного інтелекту активно впроваджуються, а деякі вже навіть використовуються, в адвокатській діяльності, судовій сфері, діяльності правоохоронних органів. Очевидно, що штучний інтелект має безсумнівні переваги, які дозволяють оптимізувати діяльність адвокатів, суддів, правоохоронних органів та зробити юридичні послуги доступніше. Але впровадження технологій штучного інтелекту має враховувати існуючі загрози, серед яких найпоширенішими є: можлива помилковість рішень штучного інтелекту, їх недостатня прозорість, порушення конфіденційності даних тощо. Вказані та інші загрози лише підтверджують неможливість заміни людської природи штучним інтелектом та свідчать про, насамперед, допоміжну роль таких технологій, використання яких контролюється людиною фахівцем. Водночас нагальним напрямком мінімізації існуючих загроз використання штучного інтелекту в юридичній практиці є розроблення чітких правових норм, які регулюватимуть використання цих технологій, захищаючи приватність та права громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Artificial Intelligence – Worldwide. Statista. 2024. URL: <https://www.statista.com/outlook/tmo/artificial-intelligence/worldwid>.
2. Великанова М. М. Штучний інтелект: правові проблеми та ризики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27. № 4. С. 185–198. DOI: 10.37635/jnalsu.27(4).2020.185-198.
3. Парамонова О. Ю., Варава І. П. Місце штучного інтелекту в системі права. *Юридичний вісник*. 2023. № 3(68). С. 73–80.
4. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020.%D1%80#Text>.

5. Голобородько А. Ю. Управління інтегративним розвитком підприємств у сучасній економічній парадигмі цифровізації.: автореф. дис. ... д-р економ. наук : 08.00.04. 2023. 30 с.
6. Клименко К. О. Сучасні інформаційні інструменти в судовій та адвокатській діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». Вип. 65. 2021. С. 348–352.
7. Барабаш О. Штучний інтелект у діяльності адвоката: світові тенденції та українські реалії. *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 грудня 2023 р.). Харків, 2023. 268 с.
8. Правове регулювання штучного інтелекту: у НААУ створено Робочу групу. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/218005_pravoveregulyuvannya-shtuchnogo-ntelektu-u-naau-stvoreno-robochu-grupu.
9. Fornasier, Mateus (2021) The impact of the introduction of artificial intelligence in advocacy: skills and professional ethics necessary for the future lawyer. *Revista da Faculdade de Direito UFPR*, 66(2):69. DOI: 10.5380/rfdufpr.v66i2.73458.
10. Іваницький С. Майбутнє адвокатури. *Право України*. 2018. № 12. С. 260–273.
11. Белов Д. М., Белова М. В. Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2023. Вип. 78, ч. 2. С. 315–320. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.50>.
12. Шишка Н. В. Штучний інтелект в українському правосудді: правові передумови запровадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 143–145. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/35>.
13. Жукевич І. В. Застосування штучного інтелекту в механізмі судового контролю за виконанням рішень у цивільному судочинстві України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 200–203. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.34>.
14. Xu, Z. (2021) Human Judges in the Era of Artificial Intelligence: Challenges and Opportunities. *Applied Artificial Intelligence*. 36, 1. DOI: <https://doi.org/10.1080/08839514.2021.2013652>.
15. Sourdin T. (2018) Judge v Robot? Artificial intelligence and judicial decision-making. *The University of New South Wales Law Journal*, 41, 4, 1114–1133.
16. Egidija Tamošiūnienė, Žilvinas Terebeiza, Artur Doržinkevič (2024) The possibility of applying artificial intelligence in the delivery of justice by courts. *Baltic Journal of Law & Politics*, 17:1, 207–222. DOI: 10.2478/bjlp-2024-0010.
17. Teremetskiy, V. I., & Kovalchuk, O. Ya. (2024). Artificial Intelligence as a Factor in the Digital Transformation of the Justice System. *Forum Prava*, 78(1), 106–115. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.10870779>.
18. Храпенко О. О., Меденцев А. М. Використання штучного інтелекту у роботі судових, правоохоронних органів та адвокатури. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 382–284. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/94>.
19. Перспективи та межі використання штучного інтелекту в кримінальному процесі (підготовлено за підтримки Європейського Союзу та Міжнародного Фонду «Відродження» в рамках спільної ініціативи «Європейське Відродження України»). Центр Дністрянського, Fama. agency. 2024. URL: <https://dc.org.ua/uploads/material/ai.pdf?f>.
20. Яровий К. Штучний інтелект як елемент протидії злочинності. *Юридичний вісник*. 2024. № 2. С. 68–76.
21. Сніголя Матуслене, Віктор Шевчук, Юргіта Балтрунене Штучний інтелект в діяльності органів правопорядку та юстиції: вітчизняний та європейський досвід. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2022. Вип. 4 (29). С. 12–46. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.3.2022.02>.
22. Дарина Бойко, Іван Городиський. Штучний інтелект у сфері оборони: виклики регулювання. Центр Дністрянського, 2024. URL: <https://bit.ly/3vyQhcr>.
23. Петрів О. Роль штучного інтелекту в модернізації судової системи: інструменти для суддів. Центр демократії та верховенства права. Лютий, 2024. URL: <https://cedem.org.ua/consultations/shtuchnyi-intelekt-sud/>.
24. Бортник С. М. Особливості регулювання використання штучного інтелекту у правоохоронній системі. *Застосування інформаційних технологій у діяльності правоохоронних органів*: матеріали круглого столу (м. Харків, 14 грудня 2021 р.). Харків : ХНУВС, 2021. С. 28–31.
25. Зачек О. І., Дмитрик Ю. І., Сенік В. В. Роль штучного інтелекту в підвищенні ефективності правоохоронної діяльності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3. С. 148–156. DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-3-19>.
26. Федоренко О. А., Стрільців О. М., Тарасенко О. С. Використання технологій штучного інтелекту у правоохоронній діяльності : аналіт. огляд. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. 105 с.
27. Барбашин С. Штучний інтелект: проблеми та перспективи правового регулювання в Україні та ЄС. *Право України*. 2023. URL: <https://pravo.ua/shtuc-hnyi-intelekt-problemy-ta-perspektivy-pravovohorehulivannia-v-ukraini-ta-ies>.

ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ АДВОКАТА: ЇЇ МЕЖІ ТА ЗНАЧЕННЯ

PROFESSIONAL RESPONSIBILITY OF A LAWYER: ITS LIMITS AND MEANING

Кириченко А.І., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Романова А.Є., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Яковлєва Г.О., д.ю.н., професорка,
доцентка кафедри трудового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті висвітлені актуальні проблеми, пов'язані з професійною відповідальністю адвокатів, проаналізовані сучасні підходи, погляди науковців та судова практика щодо вирішення цих питань. У роботі досліджено питання, пов'язані з притягненням адвокатів до різних видів юридичної відповідальності, а саме: особливості дисциплінарної відповідальності за порушення Правил адвокатської етики в контексті розмежування професійної діяльності з приватним життям; складнощі, які виникають при притягненні адвоката до цивільно-правової відповідальності, та можливості, що відкриваються в разі законодавчого закріплення інституту обов'язкового страхування професійної відповідальності адвоката; значення статусу адвоката для притягнення його до кримінальної відповідальності та особливості адміністративної відповідальності адвоката, окрема увага звертається на «неповагу до суду» як виду адміністративного правопорушення, та складнощі тлумачення цього поняття. Також у даній статті звертається увага на практичний підхід до притягнення до відповідальності представників цієї важливої юридичної професії.

Метою статті є аналіз сучасних досліджень, наукових поглядів та судової практики, аналіз змін чинного законодавства щодо професійної відповідальності адвоката; розгляд перспектив вирішення проблем, які виникають на практиці при притягненні адвокатів до юридичної відповідальності, щодо розмежування приватного і професійного життя адвоката.

Акцентована увага на проблемах, з якими правозастосовувачі стикаються при притягненні адвокатів до юридичної відповідальності, на законодавчих прогалинах, способах і методах їх подолання в сучасних умовах, на необхідності внесення змін до чинного законодавства, на переконаннях, поглядах і висновках науковців щодо відповідних питань тощо. У статті обґрунтовується нагальна необхідність пошуку способів вирішення перелічених проблем, зважаючи на наукові точки зору, вітчизняну судову практику.

Ключові слова: адвокат, професійна відповідальність адвоката, межі юридичної відповідальності адвоката.

The article highlights current problems related to the professional responsibility of lawyers, analyzes modern approaches, views of scientists and judicial practice on resolving these issues. The paper examines issues related to holding lawyers to various types of legal liability, namely: features of disciplinary liability for violation of the Rules of Lawyer Ethics in the context of separation professional activity from private life; difficulties that arise in holding a lawyer to civil liability, and opportunities that open up in the event of legislative consolidation of the institution of mandatory professional liability insurance for lawyers; the importance of the status of a lawyer for holding him to criminal liability and the features of the administrative liability of a lawyer, special attention is paid to "contempt of court" as a type of administrative offense, difficulties of interpretation. Also, this article draws attention to a practical approach to holding representatives of this important legal profession to liability.

The purpose of the article is to analyze modern research, scientific views and judicial practice, as well as to analyze changes in the current legislation on the professional liability of a lawyer, to consider the prospects for solving problems that arise in practice regarding the holding of lawyers to legal liability, regarding the separation of the private and professional lives of a lawyer.

The article focuses on the problems that law enforcement officers face when holding lawyers to legal liability, on legislative gaps, ways and methods of overcoming them in modern conditions, on the need to make changes to the current legislation, on the beliefs, views and conclusions of scientists on relevant issues, etc. The article justifies the urgent need to find ways to solve the listed problems, taking into account scientific points of view and domestic judicial practice.

Key words: lawyer, professional liability of a lawyer, the limits of a lawyer's legal liability.

Постановка проблеми. Професія адвоката походить ще зі Стародавнього Риму, коли стати адвокатом могли всі, хто знав закони. Згодом, з розвитком суспільства й збільшенням значущості даної професії, до адвокатів починають висувати додаткові умови, такі як професійна етика, конфіденційність тощо. Це насамперед пов'язано з розвитком судової системи, ЗМІ, усвідомленням суспільством важливості функції захисту в суспільстві. На сучасному етапі адвокати вважаються незалежними від держави, вони мають право самі обирати собі клієнтів, спосіб і розмір оплати професійних послуг тощо. Але, оскільки інститут адвокатури відіграє значну роль у суспільстві, то законодавство має встановити певні рамки з метою уникнення зловживань професійним становищем.

Відповідальність адвоката має бути забезпечена, оскільки люди будуть довіряти свої проблеми лише особі, яка забезпечить конфіденційність, не буде використовувати одержану інформацію з метою, що протирічить інтересам людини, яка її надала. Також поведінка одного окремого адвоката може вплинути на ставлення суспільства до інституту адвокатури в цілому, тому, аби забезпечити

довіру до правників, до них висуваються певні вимоги. Проблема полягає в тому чи насправді всі ці обмеження є необхідними, чи це не занадто великі вимоги до адвокатів. Враховуючи, що судова практика є неоднозначною в подібних справах, таке питання є актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі питання професійної відповідальності адвоката були предметом дослідження багатьох науковців, таких як Д. Кухнюк, Б. Шиленко, Т. В. Варфоломєєва, Л. О. Волошина, І. О. Русанова, П. Валко та інших.

Метою статті є аналіз та дослідження сучасної судової практики; наукових позицій щодо професійної відповідальності адвоката, її меж у контексті дотримання Правил адвокатської етики та Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» як у приватному житті, так і під час виконання професійних обов'язків адвоката, а також особливості притягнення адвокатів до різних видів юридичної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатом є фізична особа, що здійснює адвокатську діяльність

у порядку й на підставах, передбачених цим Законом [1]. Також законом закріплений вичерпний перелік дисциплінарних проступків, за вчинення яких адвокати притягаються до дисциплінарної відповідальності, проте самого визначення, що ж собою являє дисциплінарна відповідальність адвоката, законодавство не містить. Д. Кухнюк та Б. Шиленко надають визначення дисциплінарної відповідальності адвоката як особливого виду юридичної відповідальності, яка застосовується до адвоката за результатами дисциплінарного провадження, що здійснюється кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури за вчинення ним дисциплінарного проступку [2, с. 33].

Серед усіх видів дисциплінарних проступків притягнути до відповідальності адвоката найскладніше саме за порушення правил адвокатської етики, про що свідчить суперечлива судова практика в таких справах. На думку Д. Кухнюка та Б. Шиленка, це пов'язано насамперед з тим, що Правила адвокатської етики у новій редакції [3] були затверджені без обговорення з науковцями та адвокатами, без узгодження мети, концепції змін і засобів їх утілення [2, с. 33].

Оскільки норми Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Правил адвокатської етики знаходяться у нерозривному зв'язку між собою, можна стверджувати, що Правила поширюються не тільки на професійну діяльність, а й на приватне життя особи, яка займається адвокатською діяльністю. Такий висновок ґрунтується на приписах статті 12 Правил щодо зобов'язання адвоката дотримуватись принципу поваги до адвокатської професії у всіх сферах своєї діяльності. І хоча Правила адвокатської етики у новій редакції вже не містять норму, відповідно до якої адвокат у приватному житті зобов'язаний дотримуватись закону, не вчиняти правопорушень та не сприяти іншим особам у їх скоєнні (стаття 7 попередньої редакції Правил [4]), проте вимога щодо ствердження поваги до адвокатської професії, закріплена у статті 12, передбачає її поширення на професійну, громадську, публіцистичну та інші сфери життя адвоката, отже, контекст попередньої редакції був поглинутий новою нормою. Це є цілком логічним та виправданим, оскільки як може представляти та захищати права інших особа, яка в приватному житті їх же й порушує.

На підтвердження цього наведемо цікавий приклад із судової практики. Справа полягала в тому, що адвокат був притягнутий до дисциплінарної відповідальності за порушення права заявниці та її неповнолітніх дітей на користування належній їй на праві приватної власності частини жилого приміщення, систематично вчиняючи різного роду перешкоди (без будь-якого погодження здавав в оренду зазначену квартиру, одноособово, без узгодження зі співвласником здійснив переобладнання житла, на власний розсуд розпорядився майном, що було в квартирі тощо). На думку адвоката відносини, які склалися між ним та заявницею, виходять за межі розгляду її заяви, бо є приватними і не порушують Правил адвокатської етики. Також він стверджував, що право на зайняття адвокатською діяльністю він отримав після відповідного порушення.

Верховний Суд у своєму рішенні від 04.09.2019 р. у справі № 826/1520/15 наголосив, що, приписами частин першої, другої статті 12 Правил адвокатської етики обумовлено, що всією своєю діяльністю адвокат повинен стверджувати повагу до адвокатської професії, яку він особлює, її сутності та громадського призначення, сприяти збереженню та підвищенню поваги до неї в суспільстві. Цього принципу потрібно дотримуватись у всіх сферах діяльності адвоката: професійній, громадській, публіцистичній та інших. Аналіз наведених правових норм свідчить, що особа, приймаючи присягу адвоката, бере на себе зобов'язання неухильно дотримуватись Правил адвокатської етики, які, в свою чергу, регламентують

підвищені, порівняно з пересічним громадянином, вимоги до її поведінки не тільки під час виконання безпосередньо професійних обов'язків, а й у приватному житті. Незважаючи на те, що правовідносини розпочалися до того як позивач отримав свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю, вони мали триваючий характер, адже після отримання такого свідоцтва адвокат свідомо порушив право власності співвласниці, систематично перешкоджаючи їй у користуванні часткою квартири, що їй належить. Здобувши право на зайняття адвокатською діяльністю, він прийняв присягу адвоката та взяв на себе обов'язок неухильно дотримуватись Правил адвокатської етики, а отже, мав вести високоморальний та правомірний спосіб життя не тільки у професійній сфері, а й у приватній, та підвищувати авторитет адвокатури, а не порочити його. Таким чином, порушення Правил адвокатської етики та, відповідно, й присяги адвоката є правовою підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності [5].

Професійна відповідальність адвоката не обмежується лише дисциплінарною відповідальністю. За свої дії адвокати підлягають також цивільно-правовій, кримінальній та адміністративній відповідальності. Можливість притягнення адвоката до цивільно-правової відповідальності викликає багато дискусій, особливо в контексті приведення українського законодавства у відповідність з європейським законодавством. Звісно, цивільна відповідальність адвоката матиме місце, якщо довести вину адвоката, але, зважаючи на українське законодавство, це доволі складно.

Гайдук С. І. вказує на те, що більшість європейських країн закріплюють майнову відповідальність на рівні з іншими видами юридичної відповідальності. На його думку, оскільки правова допомога клієнту надається на підставі договору, а цивільно-правова відповідальність настає як результат невиконання чи неналежного виконання умов договору, то закономірним було б за наявності недбалого ставлення адвоката до виконання умов договору застосування до нього майнової відповідальності [6, с. 133–134]. З огляду на це положення пункту 14 частини 1 статті 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» є суперечливим у науковому колі й викликає жваві дискусії [7].

До міжнародних стандартів адвокатської діяльності відносять також обов'язкове страхування перед клієнтами професійної відповідальності адвокатів, проте українське законодавство такої вимоги не закріплює. Підтримуємо думку Гайдука С. І. щодо законодавчого закріплення обов'язку страхування цивільно-правової відповідальності перед клієнтом, що позитивно вплине на якість надання правової допомоги адвокатами, а також на підвищення рівня кваліфікації адвокатів, оскільки усвідомлення адвокатом, що за свої помилки він заплатить у грошовому еквіваленті сприятимуть відповідальнішому відношенню до справ [6, с. 133–135]. При цьому є також необхідність закріплення випадків звільнення адвоката від такої відповідальності, наприклад, коли клієнт сам активно сприяв невиконанню чи неналежному виконанню адвокатом своїх професійних обов'язків. Отже, запровадження інституту обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності, значно полегшить притягнення адвокатів до майнової відповідальності за недбале ставлення до своїх обов'язків.

Щодо адміністративної та кримінальної відповідальності адвоката, то загалом Кодекс України про адміністративні правопорушення та Кримінальний кодекс України не містять прямих норм про відповідальність адвоката як спеціального суб'єкта, тому він відповідає на рівні з іншими особами. Наприклад, що якщо свідок знає про те, що на нього чинився тиск, адвокат може бути притягнутий до кримінальної відповідальності на загальних під-

ставах, тобто статус адвоката не вплине в цьому випадку на ступінь вини або покарання. Водночас, під час безпосереднього здійснення професійної діяльності, адвокати можуть бути притягнуті до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Так, за нормами Кримінального кодексу України [8], адвокат може бути притягнутий до кримінальної відповідальності у разі:

- зловживання адвокатським статусом. Це може бути, наприклад, допомога клієнту в здійсненні злочинних дій, у тому числі організація злочинів чи надання допомоги у їх приховуванні (статті 232, 358, 368, 369, 386);

- порушення вимог про конфіденційність інформації (наприклад, розголошення адвокатської таємниці або використання отриманої інформації в злочинних цілях);

- корупційні дії (включаючи отримання неправомірної вигоди або участь у корупційних схемах);

- ведення кримінальних справ, що порушують закон (наприклад, підкуп свідків, фальсифікація доказів).

Покарання в такому випадку для адвоката може бути різних видів, починаючи від штрафів до позбавлення волі. Крім цього негативними наслідками для адвоката буде втрата статусу адвоката й заборона займатися професійною діяльністю.

Зауважимо, що відносно адвоката, який має спеціальний правовий статус, є особливості проведення окремих слідчих дій та заходів забезпечення кримінального провадження. Так законом визначається, що орган або посадові особи, які затримали адвоката або застосували до нього запобіжний захід, зобов'язані негайно повідомити про це відповідну раду адвокатів регіону; повідомлення про підозру адвоката у вчиненні кримінального правопорушення може бути здійснене виключно Генеральним прокурором, його заступником, прокурором Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя. У разі проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння адвоката, приміщень, де він здійснює адвокатську діяльність, тимчасового доступу до речей і документів адвоката слідчий суддя, суд у своєму рішенні в обов'язковому порядку зазначає перелік речей, документів, що плануються відшукати, виявити чи вилучити під час проведення слідчої дії чи застосування заходу забезпечення кримінального провадження, при цьому під час проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння адвоката, приміщень, де він здійснює адвокатську діяльність, тимчасового доступу до речей і документів адвоката має бути присутній представник ради адвокатів регіону.

Адвокат не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за те, що він здійснює свою діяльність в межах професійних обов'язків, за умови, що його дії не є злочинними за своїм змістом (наприклад, підбурювання до злочину або фальсифікація доказів).

За порушення правил професійної діяльності або інші адміністративні правопорушення адвокат може бути притягнутий до адміністративної відповідальності. Основними порушеннями в такому контексті є:

- недотримання вимог поведінки адвоката, визначених етикою професії;

- невиконання обов'язків по взаємодії з правоохоронними органами, у разі порушення процесуальних норм;

- зловживання правом (наприклад, використання затягування процесу без обґрунтованих причин);

- невиконання або порушення вимог щодо реєстрації або діяльності адвокатських об'єднань.

За такі порушення до адвоката може застосовуватись штраф, тимчасове або постійне позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю.

Найпоширенішим прикладом адміністративного проступку, за вчинення якого адвокат притягується до відповідальності – це прояв неповаги до суду (ст. 185-3 КУпАП) [9].

На жаль, відсутність у законодавстві закріплення поняття «неповага до суду» призводить до величезної кількості оціночних понять. Крім цього, відсутній як повний перелік діянь, які потрібно кваліфікувати як неповагу адвоката до суду, так і перелік ознак, які б надали можливість відмежувати дане діяння від інших подібних діянь. Тому, на практиці суддя фактично «самостійно» визначає, які діяння адвоката можуть бути розцінені як неповага до суду, що не виключає можливих випадків упередженого підходу судді до діянь того чи іншого адвоката. Так, до проявів неповаги належать, наприклад, порушення порядку під час проведення судового засідання; вчинення дій, які свідчать про очевидну зневагу до суду та встановлених у суді правил; невиконання сторонами розпоряджень головуючого; злісне ухилення від явки в суд осіб, без яких неможливий розгляд справи, тощо. У разі вчинення однієї із зазначених дій суд зобов'язаний ініціювати провадження у справі про адміністративне правопорушення.

Також при дослідженні даного адміністративного проступку вказується на необхідність забезпечити баланс між потребою дотримуватись поважного ставлення до авторитету судової влади та необхідністю, в межах обов'язків адвоката, здійснювати захист інтересів його клієнта. Такий баланс забезпечується насамперед дією індемнітету адвоката, але для забезпечення відповідного балансу така гарантія діяльності адвоката повинна бути не декларативною, а має забезпечувати надійний механізм гарантування діяльності адвоката [10, с. 153–155]. Задля цього повинні бути чітко зазначені межі процесуальної критики адвокатом діяльності суду та інших учасників процесу. Зокрема, така критика має бути обґрунтованою, вона повинна бути спрямована на припинення неправомірних дій вказаних осіб, та не має супроводжуватись висловлюваннями, які принижують честь та гідність особи, а також стосуватись загальних професійних якостей особи. З цією метою, також на законодавчому рівні повинні бути закріплені норми, які зазначали б, що використання адвокатом будь-яких своїх процесуальних прав не повинно розглядатися в якості неповаги до суду.

Отже, відсутність легально закріпленого поняття «неповага до суду», наявність значної кількості оціночних понять, відсутність як повного переліку діянь, які потрібно кваліфікувати в якості неповаги адвоката до суду, так і переліку ознак, які б надали можливість відмежувати дане діяння від інших подібних діянь (наприклад, обґрунтованої критики адвоката на адресу судді), певні недоліки процедури розгляду судами справи про адміністративний проступок, фактично нівелюють те значення, яке надається інституту «неповаги до суду» в зарубіжних країнах.

Як підсумок зазначимо, що формування наукової проблематики, пов'язаної з теоретичними та практичними аспектами притягнення адвоката до відповідальності, розроблення на її основі пропозицій до законодавства з означеного питання, потребують подальшого ґрунтовного наукового дослідження та вдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України № 5076-VI від 05.07.2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.
2. Д. Кухнюк, Б. Шиленко. Дисциплінарна відповідальність за порушення адвокатської етики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2019. № 4 (111). С. 31–35.
3. Правила адвокатської етики: затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09 червня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text>.

4. Правила адвокатської етики: затверджені Установчим З'їздом адвокатів України від 17.11.2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0003418-12#Text>.
5. Постанова колегії суддів Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 04.09.2019 року у справі № 826/1520/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84040824>.
6. Гайдук С.І. Цивільно-правова відповідальність клієнта перед адвокатом. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє*: матер. X Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 6 листоп., 2020 р.) / редкол.: Н.М. Бакаянова (голова) та ін. Одеса: Фенікс, 2020. С. 133–136.
7. Кравченко М.В. Щодо відповідальності адвокатів за порушення зобов'язань за договором з надання правової допомоги. *Юридичний вісник*. 2014. № 3 (32). С. 130–134.
8. Кримінальний кодекс України: Закон України № 2341-III від 05 квітня 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України № 8073-X від 07 грудня 1984 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
10. Марченко О.О. Прояв неповаги до суду: проблемні питання притягнення до відповідальності в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2012. Вип. 19. Т. 3. С. 152–156.
11. Захист прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності: заключення та рекомендації: матеріали круглого столу в рамках Проєкту ЄС «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні» (м. Київ, 9 червня 2016 року). URL: http://www.justicereformukraine.eu/wpcontent/uploads/2016/06/ProtectingAdvocates-Memo_FINAL_ukr.pdf.
12. Харитоновна О. Юридична відповідальність: пошук парадигми. *Часопис кафедри теорії та історії держави і права*. 2010. К., Чис. V. С. 23–30.
13. *Адвокатура України*: навч. посібник: у 2 кн. / за ред. докт. юрид. наук, проф. С.Я. Фурси. К.: Видавець Фурса С.Я., КНТ, 2007. Кн. 1. 940 с.

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА**THE RIGHT TO A FAIR TRIAL AS AN ELEMENT OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW**

Стратій О.В., к.ю.н.,
асистент кафедри кримінального права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Меленко О.В., к.ю.н.,
доцент кафедри публічного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Справедливість є однією з ключових цінностей, яка гарантує дотримання прав і свобод людини та громадянина. Головним завданням судової влади є забезпечення утвердження принципу справедливості, що закріплено в міжнародних правових актах, зокрема в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Забезпечення права на справедливий суд, як одного з ключових елементів європейських стандартів правосуддя, є важливим кроком на цьому шляху. Право на справедливий суд є комплексом процесуальних гарантій, закріплених Конституцією та законодавством. Проте жоден нормативний акт не дає чіткого визначення поняття «справедливий судовий розгляд». До основних елементів справедливого суду належать: право доступу до суду – можливість кожної особи звернутися до суду з метою захисту своїх прав і законних інтересів; справедливий розгляд справи незалежним і неупередженим судом – гарантія, що судовий процес буде вільним від зовнішнього впливу, а суддя дотримуватиметься об'єктивності; публічність розгляду справи – забезпечення відкритості судового процесу для суспільства, що сприяє довірі до судової системи; рівність сторін – кожна зі сторін повинна мати рівні можливості для представлення своїх доказів і аргументів; розгляд у розумні строки – уникнення невинуватих затримок, які можуть завдати шкоди інтересам сторін. У своїх рішеннях ЄСПЛ тлумачить принцип справедливості судового розгляду як комплекс таких елементів: доступ до правосуддя, належне виконання правосуддя та рівність сторін. Проте на практиці нерідко спостерігається формальне посилання на цей принцип без його реального дотримання. Справедливість у суді можлива лише за умови ретельного дослідження всіх обставин справи; перевірки й належної оцінки аргументів обох сторін; обґрунтованості та чіткості судового рішення. Однією з найбільших проблем залишається виконання судових рішень. Часто навіть ті рішення, які відповідають критеріям справедливості, залишаються невиконаними, що підіриває довіру до судової системи. Ключовою складовою справедливого судового розгляду є неупередженість судді. Суддя повинен діяти об'єктивно, без привілеїв чи дискримінації, враховуючи інтереси всіх учасників процесу. Дотримання цього принципу є запорукою захисту прав людини та утвердження верховенства права в суспільстві.

Ключові слова: право на справедливий суд, сторони, суддя, судові рішення, верховенство права.

Justice is one of the key values that guarantees the rights and freedoms of the people and the masses. The main authorities of the ship's authority shall ensure that the principle of justice is enshrined in international legal acts, including the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Rights. The security of the right to a fair trial, as one of the key elements of European standards of justice, is an important step for any gentleman. The right to a fair trial is a complex of procedural guarantees enshrined in the Constitution and legislation. Prote joden normative act does not give a clear definition of the concept of «fair judicial review» The main elements of a fair trial are: the right to access to court – the possibility of any person to appeal to the court with the aim of protecting their rights and legitimate interests; fair and impartial judgment – a guarantee that the judicial process will be free of charge, and the judge will achieve objectivity; publicity view of the right – lack of visibility of the judicial process for suspension, which is brought to the judicial system; equality of parties – each side should have equal opportunities to present their evidence and arguments; look at the reasonable lines – forgiveness of unjustified remarks, which can cause damage to the interests of the parties. In its rishenyakh ESPL interpret the principle of justice of judicial review as a complex of such elements: access to justice, proper vikonannya of justice and equality of parties. Prote on practice is often consulted formally sent on this principle without yoga real dotrimannya. Justice at the court is possible only for the mind: retelnogo doslijennya all obstavin right; reversals and proper assessment of arguments on both sides; ob'runtovanosti ta chitkosti ship solution. One of the biggest problems is to protect yourself from ship debris. Often you find the answer, or point to the criteria of justice, plead guilty, which undermines confidence in the judicial system. The key to a fair trial is the inexperience of the court. The judge is obliged to act objectively, without privilege or discrimination, taking into account the interests of all participants in the process. Dotrimannya this principle є zaporukoju protect the rights of people and affirm the rule of law in suspension.

Key words: right to a fair trial, parties, judge, court of appeal, rule of law.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Україна визначає себе як правова держава, що гарантує верховенство права відповідно до статей 1 та 8 Конституції України. Цей принцип є наріжним каменем демократичного суспільства, у якому забезпечується юридичний захист прав і свобод кожної людини. Одним із фундаментальних проявів верховенства права є право на справедливий суд та ефективний засіб юридичного захисту. Це право закріплено у статті 55 Конституції України, яка гарантує кожному можливість оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність органів влади, посадових чи службових осіб у суді. Крім того, громадяни мають право звертатися з конституційними скаргами до Конституційного Суду України, якщо підстави та порядок цього визначені законом.

З моменту ратифікації Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року Україна взяла на себе обов'язок організувати правову систему так, щоб гарантувати право на справедливий судо-

вий розгляд і ефективний засіб юридичного захисту. Це право є одним із найважливіших для демократичної держави, адже забезпечення справедливого суду дозволяє не лише виявляти порушення інших прав, а й відновлювати їх у межах справедливої процедури. Відсутність такої процедури фактично робить будь-які інші права декларативними, позбавляючи громадян реальної можливості їх захистити.

У демократичній правовій державі рівень захисту прав і свобод громадян є головним показником її ефективності. Право особи має бути не лише формально закріпленим у законах, а й повністю забезпеченим через правові механізми, зокрема судову систему. Забезпечення права на справедливий суд є одним із ключових завдань судової реформи, що розпочалася в Україні. У 2015 році Верховна Рада ухвалила Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд», що став вагомим кроком у вдосконаленні правосуддя та приведенні його до європейських стандартів.

Незважаючи на нормативно-правову базу, в Україні існує низка проблем, які потребують вирішення для забезпечення реального доступу громадян до правосуддя: формальний підхід до реалізації прав громадян (часто суди не дотримуються принципів справедливості через недостатню обґрунтованість рішень або порушення процесуальних прав сторін); виконання судових рішень (навіть справедливе судове рішення втрачає свою цінність, якщо воно не виконується належним чином); ефективність юридичного захисту (важливо забезпечити не лише доступ до суду, а й реальну можливість захисту своїх прав через швидке, прозоре та об'єктивне судове провадження); підвищення стандартів правосуддя тощо. Що підтверджує актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. О. Лемак розглянув право на судовий захист з точки зору його конституційно-правового аспекту [3]. О. Ткачук розглянув витоки сучасного розуміння права на справедливий суд [6]. Ю. Матат вивчав право на справедливий суд в контексті аналізу практики європейського суду з прав людини і можливості його реалізації в Україні [4]. В дослідженні А. Федорової окреслено міжнародно-правові зобов'язання України з Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод [9]. І. Кретова витлумачила право в межах доктрин, розвинутих Європейським судом з прав людини [2]. Н. Шелевер обґрунтував Конституційне право на справедливий суд у контексті статті 6 конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [10]. В. Комаров та Н. Сакара звернули свої наукові розвідки до пояснення права на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві [1]. Е. Трегубов вивчав право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини [8].

Ю. Тоботу вдалось систематизувати поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях Європейського суду з прав людини [7]. В напрацюваннях С. Степанової досліджено європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементацію у національне законодавство України [5]. Проте право на справедливий суд досі потребує уточнень з точки зору механізмів його реалізації. Що породжує необхідність подальших наукових пошуків в цьому напрямі.

Мета статті полягає в аналізі права на справедливий суд як складника принципу верховенства права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право на справедливий суд є невід'ємною частиною принципу верховенства права і виступає фундаментальною цінністю будь-якого демократичного суспільства. З моменту ратифікації Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція) Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватися її положень. Це зобов'язує державу організувати правову систему таким чином, щоб забезпечити реальне дотримання та ефективний захист права на справедливий суд, передбаченого Конвенцією.

У вузькому розумінні право на справедливий судовий розгляд зводиться до забезпечення «справедливої» процедури, яка згадується в статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод поряд із такими вимогами, як незалежність і безсторонність суду, публічність розгляду та розумність строків судового процесу.

Дефініція справедливості у вузькому значенні, відповідно до позиції Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), охоплює не лише зазначені в частині 1 статті 6 Конвенції вимоги, а й додаткові принципи, серед яких:

- належне повідомлення сторін про розгляд справи;
- забезпечення можливості висловити свою позицію під час слухання;
- використання судом лише доказів, отриманих законним шляхом;
- обґрунтованість судового рішення;

– дотримання принципу рівності сторін у змагальному процесі;

– заборона втручання законодавчої влади в процес правосуддя;

– принцип правової певності.

На думку експертів, для уникнення термінологічної плутанини право на справедливий судовий розгляд у вузькому значенні доцільно називати правом на належну судову процедуру [10, с. 73–74]. Це визначення підкреслює значення процесуальних гарантій для забезпечення справедливості судового розгляду, зокрема з урахуванням вимог прозорості, законності й дотримання основоположних прав людини.

Безсторонність суду є ключовим елементом права на справедливий суд, який передбачає перевірку незалежності суду від впливу сторін у конкретній справі. У рішенні *Piersack v. Belgium* (апеляція № 8692/79) Європейський суд з прав людини визначив два види перевірки на безсторонність:

суб'єктивну, яка стосується особистих переконань судді у конкретній справі;

об'єктивну, яка передбачає аналіз наявності достатніх гарантій, що виключають будь-які обґрунтовані сумніви у безсторонності суду.

Кожен із цих видів перевірки вимагає застосування відповідного тесту. Завдання держав, які ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, полягає у створенні умов, які унеможливають виникнення обґрунтованих сумнівів у безсторонності суду. Усі складові права на справедливий суд, передбачені частиною 1 статті 6 Конвенції, є важливими гарантіями, закріпленими як у тексті Конвенції, так і у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Сьогодні ця система вважається найефективнішою регіональною міжнародною платформою захисту прав людини.

Відповідність цим критеріям є обов'язковою умовою забезпечення права на справедливий суд. Також важливими елементами права на справедливий суд є:

принцип публічності: відповідно до Конвенції, кожна людина має право на публічний розгляд її справи; таємне правосуддя підриває довіру до судової системи;

право на розумний строк розгляду справи: ЄСПЛ поширює цю вимогу не лише на судовий розгляд, але й на виконання судового рішення. Тлумачення статті 6 у світлі принципу верховенства права вимагає уникнення формальностей, які могли б виправдати несправедливість. Таким чином, право на розумний строк включає також право на своєчасне виконання судового рішення.

Справедливість судового рішення вимагає чіткого і обґрунтованого висвітлення мотивів, на яких воно базується. Рівень деталізації обґрунтування залежить від характеру справи та її обставин, що визначає межі такого обов'язку. Національні суди повинні пояснювати свої рішення, наводячи конкретні підстави для прийнятих висновків, особливо у випадках, коли справа стосується прав і свобод, гарантованих Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року.

Як наголошує Велика палата Верховного Суду, справедливість судового розгляду можлива лише за умови всебічного дослідження обставин справи та перевірки всіх аргументів, поданих сторонами. Суд має уважно розглянути всі доводи, які сторони вважають важливими, та винести рішення, яке підтверджене належними доказами. Це забезпечує не лише справедливість процесу, але й обґрунтованість самого рішення.

До прикладу, Ю. Матат зазначає, що своєчасне виконання остаточного судового рішення є не менш важливим елементом права на справедливий суд, передбаченого статтею 6 Конвенції. У справі *Hornsby v. Greece* ЄСПЛ підкреслив, що право на справедливий суд стає ілюзорним, якщо правова система держави дозволяє невиконання

нання обов'язкових судових рішень, чим порушує інтереси однієї зі сторін. Виконання рішень є обов'язковою умовою дотримання принципу верховенства права, поряд із такими елементами, як доступ до суду, неупередженість, правова визначеність та заборона втручання законодавчої влади у процес здійснення правосуддя (Golder v. The United Kingdom).

ЄСПЛ неодноразово звертав увагу на проблеми в національній системі правосуддя України, зокрема на неналежне виконання судових рішень. Одним із викликів є те, що державні виконавці, як представники органів влади, змушені виконувати рішення, які можуть суперечити інтересам держави, що їх фінансує.

До прикладу, Ю. Тобота [7] пропонує широке визначення справедливості, виділяючи такі її аспекти:

чесність, об'єктивність і відповідність правовим та моральним нормам у відносинах між суб'єктами права; *пропорційність* між вчинком і наслідками (зокрема, злочином і покаранням) або між працею та винагородою; *рівність правового статусу* всіх учасників судового процесу, яка забезпечує рівні процесуальні права та обов'язки.

Термін «справедливий» у правовому контексті означає неупередженість, об'єктивність і врахування інтересів усіх сторін процесу без привілеїв. Він також відображає відповідність моральним і правовим принципам, які є основою правосуддя. Для забезпечення принципу справедливості суди мають активно застосовувати положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також прецедентну практику Європейського суду з прав людини. Це є важливою умовою підвищення ефективності національної судової системи та дотримання стандартів верховенства права.

Одним із ключових критеріїв справедливого судового розгляду є неупередженість судді. Суддя повинен демонструвати рівне ставлення до обох сторін, без будь-яких привілеїв або дискримінації. Ю. Тобот акцентує увагу на тому, що поняття «справедливого судового розгляду» в контексті рішень Європейського суду з прав людини включає:

- рівний доступ до правосуддя;
- публічність судового процесу;
- гарантії для обвинуваченого у кримінальній справі, зокрема право бути докладно поінформованим про характер і мотиви звинувачення, право на достатній час і можливість для підготовки захисту;
- право захищатися самостійно або за допомогою обраного адвоката, в тому числі безкоштовного;
- можливість допитувати свідків обвинувачення і захисту [7].

Окрім цих вимог, до критеріїв справедливого судового розгляду також відносяться процесуальні права, передбачені національним законодавством (зокрема кримінальним, цивільним чи адміністративним процесуальними кодексами). Це, наприклад, право заявляти клопотання, надавати пояснення та інші дії, які сприяють захисту інтересів підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, заявника чи позивача.

Слушною вважаємо позицію С. Степанова, котра наголошує, що для вдосконалення механізмів імплементації Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також практики Європейського суду в національне законодавство та судову практику необхідні такі заходи:

- зміни до законодавства – удосконалення чинних норм і запровадження нових положень, які враховують стандарти Конвенції;
- юридична експертиза законопроектів – перевірка їхньої відповідності міжнародним зобов'язанням держави;
- поширення текстів рішень ЄСПЛ – забезпечення своєчасного публікування й розповсюдження рішень се-

ред суддів, прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів;

– професійна підготовка – навчання представників правозастосовних органів щодо норм Конвенції та практики ЄСПЛ;

– перевірка чинного законодавства – оцінка відповідності вже існуючих законів стандартам Конвенції та ін. [5]. Ці кроки сприятимуть не лише глибшій інтеграції міжнародних стандартів у національну правову систему, а й підвищенню довіри громадян до судової влади через забезпечення об'єктивності, неупередженості та ефективності судового розгляду.

Національні суди України застосовують положення Конвенції та практики ЄСПЛ навіть за відсутності конкретних норм національного законодавства, які б могли стати підґрунтям для вирішення справи. При цьому міжнародні судові органи докладають значних зусиль для популяризації та активного застосування Конвенції у національних судах. Зокрема, ЄСПЛ наголошує, що якщо Конвенція може бути правовою основою для вирішення справи, заявник має право посилається на її положення в національному суді, або суд самостійно має звертатися до відповідних норм Конвенції.

Виникає необхідність створення ефективних механізмів імплементації міжнародно-правових норм із прав людини у національну судову систему. Як зазначає А. Федорова, під час вирішення цієї проблеми важливо враховувати ширший суспільний контекст функціонування судової системи [9]. Зокрема, потрібно брати до уваги:

- тип правової системи (джерела права, система законодавства, функції конституції тощо);
- особливості міжнародно-правових актів у галузі прав людини;
- співвідношення незалежності судової системи та взаємодії з іншими гілками влади;
- соціально-політичну ситуацію в країні;
- рівень міжнародно-правової культури у правозастосованні.

На сьогодні імплементація Конвенції та прецедентів ЄСПЛ у національну судову систему України залишається несистемною. Механізми звернення до практики Суду потребують вдосконалення [2]. Важливою є розробка рекомендаційних роз'яснень для національних судів щодо підходів до застосування практики ЄСПЛ. Ефективне впровадження правових позицій ЄСПЛ можливе лише за умови їх врахування у процесі нормотворчості, правозастосування та правотлумачення, зокрема у конституційній юриспруденції. Це сприятиме зміцненню національної правової системи та забезпеченню належного рівня захисту прав людини.

Висновки. Справедливість є однією з ключових цінностей, яка гарантує дотримання прав і свобод людини та громадянина. Головним завданням судової влади є забезпечення утвердження принципу справедливості, що закріплено в міжнародних правових актах, зокрема в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Цей документ, ратифікований Україною, є невід'ємною частиною національного законодавства і встановлює право на справедливий суд як фундаментальне право людини. Україна, взявши на себе міжнародні зобов'язання, забезпечує виконання Конвенції та реалізацію права на справедливий суд. Особливу роль у цьому відіграє практика ЄСПЛ, яка має пріоритет над національним законодавством. Проте для вдосконалення механізму застосування цих норм необхідно проводити ретельну юридичну експертизу законопроектів, адаптуючи їх до європейських стандартів.

Це завдання є особливо актуальним для України в контексті її прагнення стати повноправним членом Європейського Союзу. Забезпечення права на справедли-

вий суд, як одного з ключових елементів європейських стандартів правосуддя, є важливим кроком на цьому шляху. Право на справедливий суд є комплексом процесуальних гарантій, закріплених Конституцією та законодавством. Проте жоден нормативний акт не дає чіткого визначення поняття «справедливий судовий розгляд». Це вимагає глибокого аналізу як наукових підходів, так і рішень ЄСПЛ, які допомагають сформулювати уявлення про сутність цього права.

Зазначимо, що для подальшого вдосконалення правосуддя необхідно: забезпечити доступність судів для

всіх верств населення; гарантувати належне виконання судових рішень; підвищувати професійний рівень суддів та працівників правозастосовних органів; активніше впроваджувати європейські стандарти правосуддя в українську судову практику. Україна, прагнучи інтегруватися до Європейського Союзу, має докладати зусиль для дотримання стандартів верховенства права. Забезпечення права на справедливий суд і ефективний юридичний захист є не лише зобов'язанням перед міжнародною спільнотою, а й перед власними громадянами, що є основою справжньої правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комаров В., Сакара Н. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві. Харків : Нац. юрид. акад. імені Ярослава Мудрого, 2007. 42 с.
2. Кретова І.Ю. Тлумачення права: доктрини, розвинуті Європейським судом з прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2015. 23 с.
3. Лемак О.В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Ужгород. нац. ун-т. Харків, 2014. 20 с.
4. Матат Ю. І. Право на справедливий суд: практика європейського суду з прав людини і реалізація в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Випуск 41. Том 1. С. 31–36.
5. Степанова С. В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ ; Ужгород, 2018. 216 с.
6. Ткачук О. Витоки сучасного розуміння права на справедливий суд. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1/2. С. 188–193.
7. Тобота Ю. Поняття та критерії «справедливого судового розгляду» у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2013. № 1086. С. 65–68.
8. Трегубов Е. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358–363.
9. Федорова А. Л. Міжнародно-правові зобов'язання України з Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право». К., 2003. 187 с.
10. Шелевер Н. Конституційне право на справедливий суд у контексті статті 6 конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. *Юридичний вісник*. 2020. № 5. С. 72–78.

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ДЛЯ БОРОТЬБИ З КІБЕРЗЛОЧИННІСТЮ

DIGITALIZATION OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES: USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TO FIGHT CYBERCRIME

Храпенко О.О., к.ю.н.,
доцент кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури
Національний університет «Одеська юридична академія»

Меденцев А.М., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародний гуманітарний університет

Сперанський В.О., к.т.н.,
доцент кафедри комп'ютеризованих систем та програмних технологій
Національний університет «Одеська політехніка»

Статтю присвячено висвітленню актуальної проблеми впровадження новітніх технологій у правоохоронну діяльність, які мають значний потенціал для прискорення обробки даних та підвищення ефективності роботи правоохоронних органів.

У статті розглянуто питання цифровізації правоохоронної діяльності як ключового елементу сучасної боротьби з кіберзлочинністю. Особливу увагу приділено використанню технологій штучного інтелекту для аналізу даних, виявлення кіберзагроз, прогнозування злочинної активності та автоматизації правоохоронних процесів.

Досліджено роль цифровізації у трансформації правоохоронної діяльності в умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій. Основний акцент зроблено на інтеграції систем штучного інтелекту в процеси забезпечення кібербезпеки, аналізі великих обсягів даних та автоматизації оперативних і слідчих дій. Проаналізовано ключові технологічні інструменти: алгоритми машинного навчання для розпізнавання шаблонів злочинної поведінки, засоби виявлення аномалій у кіберпросторі, системи моніторингу соціальних мереж і «темного вебу», платформи прогнозу аналітики.

Розглянуто сучасні підходи до інтеграції штучного інтелекту у практику забезпечення кібербезпеки, зокрема розпізнавання аномальної поведінки в мережі, моніторинг «темних» веб-ресурсів та використання систем машинного навчання для підвищення оперативної ефективності. Висвітлено основні переваги та ризики впровадження таких технологій, включаючи етичні, правові та технічні аспекти.

Проаналізовано практичні кейси застосування штучного інтелекту для протидії різним типам кіберзлочинів: фінансовим шахрайствам, крадіжці даних, атакам на критичну інфраструктуру та поширенню шкідливого програмного забезпечення. Розглянуто правові, етичні та технічні виклики впровадження таких технологій, зокрема питання приватності, прозорості алгоритмів і ризиків автоматизації прийняття рішень.

У статті наголошується, що цифровізація правоохоронної діяльності є не лише інструментом підвищення ефективності, а й необхідною умовою адаптації правоохоронних органів до нових викликів цифрової епохи.

Ключові слова: правоохоронні органи, правоохоронна діяльність, цифровізація, штучний інтелект, кіберзлочинність, кібербезпека, кіберзагрози, міжвідомча співпраця.

The article is devoted to the topical problem of introducing the latest technologies in law enforcement, which have a significant potential for accelerating data processing and improving the efficiency of law enforcement agencies.

The article discusses the issues of digitalization of law enforcement as a key element of the modern fight against cybercrime. Particular attention is paid to the use of artificial intelligence technologies for data analysis, identifying cyber threats, predicting criminal activity and automating law enforcement processes.

The role of digitalization in the transformation of law enforcement in the context of the rapid development of information technologies is investigated. The main emphasis is on the integration of artificial intelligence systems into cybersecurity processes, the analysis of large amounts of data and the automation of operational and investigative actions.

Key technological tools are analyzed: machine learning algorithms for recognizing patterns of criminal behavior, tools for detecting anomalies in cyberspace, monitoring systems for social networks and the dark web, and predictive analytics platforms.

Modern approaches to the integration of artificial intelligence into the practice of cybersecurity are considered, in particular, the recognition of anomalous behavior in the network, monitoring of dark web resources and the use of machine learning systems to improve operational efficiency. The main advantages and risks of implementing such technologies, including ethical, legal and technical aspects, are highlighted.

Practical cases of using artificial intelligence to counter various types of cybercrime are analyzed: financial fraud, data theft, attacks on critical infrastructure, and the spread of malicious software. The legal, ethical and technical challenges of the introduction of such technologies are considered, in particular, the issues of privacy, transparency of algorithms and risks of automating decision-making.

The article notes that the digitalization of law enforcement is not only a tool for increasing efficiency, but also a necessary condition for the adaptation of law enforcement agencies to the new challenges of the digital era.

Key words: law enforcement agencies, law enforcement activities, digitalization, artificial intelligence, cybercrime, cyber security, cyber threats, interagency cooperation.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується стрімкою цифровізацією усіх сфер життєдіяльності, що сприяє не лише економічному зростанню та технологічному прогресу, а й формуванню нових загроз, пов'язаних із кіберпростором. Кіберзлочинність стала глобальною проблемою, яка охоплює різні аспекти: від фінансових шахрайств і крадіжки персональних даних до атак на критичну інфраструктуру держав. Це вимагає від правоохоронних органів впровадження інноваційних підходів до забезпечення безпеки та адаптації до цифрових викликів.

Одним із ключових напрямів модернізації правоохоронної діяльності є інтеграція технологій штучного інтелекту (далі – ШІ), які дозволяють значно підвищити ефективність оперативно-розшукової та аналітичної роботи. Використання алгоритмів машинного навчання, систем автоматизованого аналізу даних і прогнозу аналітики

відкриває нові можливості для протидії кіберзлочинності, зокрема, для виявлення складних кіберзагроз, моніторингу злочинної активності в реальному часі та автоматизації рутинних процесів.

Актуальність теми дослідження зумовлено не лише необхідністю реагування на швидкі темпи розвитку кіберзлочинності, а й потребою у формуванні комплексного підходу до використання ШІ у правоохоронній діяльності. У статті ставиться за мету проаналізувати сучасні можливості, перспективи та виклики впровадження штучного інтелекту для забезпечення кібербезпеки, а також висвітлити правові, етичні та технологічні аспекти цього процесу.

Штучний інтелект революціонує боротьбу з кіберзлочинністю, дозволяючи аналізувати величезні масиви даних у режимі реального часу, виявляти нові загрози та автоматизувати рутинні операції. Це значно підвищує ефективність правоохоронних органів та встановлює нові стандарти в галузі кібербезпеки.

Сьогодні штучний інтелект – це не просто технологічний тренд, модне слово чи тимчасове захоплення, це третя, комп'ютерна ера, заснована на інноваціях і передових технологіях [1, с. 13].

Впровадження ШІ у боротьбу з кіберзлочинністю сприяє вдосконаленню механізмів моніторингу, підвищенню точності і швидкості ухвалення рішень, а також оптимізації використання ресурсів. Разом з тим це ставить нові вимоги до правових, етичних та технічних аспектів діяльності правоохоронних органів, які повинні адаптуватися до викликів цифрової епохи, забезпечуючи баланс між ефективністю технологій та захистом прав людини.

Поглиблене розуміння значення цифровізації у правоохоронній сфері та її впливу на боротьбу з кіберзлочинністю сприятиме не лише вдосконаленню діяльності правоохоронних органів, а й підвищенню рівня безпеки у суспільстві загалом.

Зацікавленість держави у цифровому розвитку України віддзеркалено у прийнятому 17 листопада 2021 року Розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації» [2]. Метою цієї Стратегії є побудова сучасної та ефективної системи управління інформаційними технологіями для забезпечення підтримки і подальшого цифрового розвитку ефективної та прозорої системи управління державними фінансами.

Результатом реалізації цієї Стратегії повинне стати запровадження Єдиної інформаційно-телекомунікаційної системи управління державними фінансами, побудованої на інтероперабельності електронних інформаційних ресурсів з одночасним комплексним захистом інформації, дотриманням технологічної незалежності і забезпеченням обміну інформацією в режимі реального часу [2].

Сьогодні людство доволі широко послуговується технологіями ШІ в різних галузях як повсякденного життя, так і професійної діяльності (зокрема, у юриспруденції) [3]. Штучний інтелект активно використовується для автоматизації рутинних процесів, генерації типових документів, аналізу великих обсягів юридичної інформації, прогнозування рішень судів, а також для виявлення порушень у нормативно-правових документах.

Ці технології відкривають нові можливості для підвищення ефективності та точності роботи, знижують витрати часу та людських ресурсів. Проте їх впровадження потребує дотримання правових і етичних норм, зокрема забезпечення прозорості алгоритмів, дотримання конфіденційності інформації та запобігання дискримінації у процесі ухвалення автоматизованих рішень.

У контексті цифровізації правоохоронної діяльності штучний інтелект стає не лише інструментом оперативної ефективності, а й важливим чинником трансформації

підходів до боротьби з кіберзлочинністю, моніторингу кіберпростору та захисту прав людини у цифрову епоху.

Цифровізація відіграє ключову роль у трансформації правоохоронної діяльності, сприяючи підвищенню ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій. Цей процес передбачає перехід від традиційних методів роботи до використання інноваційних технологій, що дозволяють оперативніше реагувати на виклики сучасного кіберпростору.

Основна увага зосереджується на інтеграції систем штучного інтелекту, які мають потенціал значно покращити діяльність правоохоронних органів. За рахунок використання можливостей ШІ для аналізу великих обсягів даних з'являється можливість швидше ідентифікувати кіберзагрози та виявляти приховані закономірності в злочинній активності. Автоматизація оперативних і слідчих дій за допомогою технологій машинного навчання і нейронних мереж сприяє підвищенню точності розслідувань та зменшенню навантаження на співробітників, що знижує помилки пов'язані з людським фактором.

У цьому контексті цифровізація не лише оптимізує правоохоронні процеси, але й вимагає переосмислення традиційних підходів до кібербезпеки, адаптації до нових загроз та розвитку правових і етичних засад використання технологій. Вона є необхідною умовою для забезпечення ефективної протидії кіберзлочинності у сучасному глобалізованому цифровому середовищі.

Важливим аспектами впровадження ключових технологічних інструментів є алгоритми машинного навчання для розпізнавання шаблонів злочинної поведінки, засоби виявлення аномалій у кіберпросторі, системи моніторингу соціальних мереж і «темного вебу», а також платформи прогнозування аналітики. Ці алгоритми дозволяють виявляти повторювані дії, типові для злочинців, і прогнозувати їхню можливу подальшу активність.

Доречним вбачається проаналізувати засоби виявлення аномалій у кіберпросторі, які використовуються для моніторингу мережевої активності з метою ідентифікації потенційних загроз, таких як спроби несанкціонованого доступу, розповсюдження шкідливого програмного забезпечення чи відстеження підозрілих фінансових операцій. Вони допомагають оперативно реагувати на інциденти та мінімізувати ризики.

Системи моніторингу соціальних мереж і «темного вебу» забезпечують можливість відстеження злочинної діяльності, виявлення контенту, пов'язаного із шахрайством, тероризмом, торгівлею забороненими товарами та іншими видами злочинів. Вони дозволяють збирати інформацію про загрози та визначати ключових учасників злочинних мереж.

Платформи прогнозування аналітики застосовуються для аналізу історичних даних, створення моделей ризиків і прогнозування можливих сценаріїв розвитку злочинної діяльності. Це дозволяє правоохоронним органам розробляти проактивні стратегії, спрямовані на запобігання злочинам до їхнього здійснення.

У комплексі ці інструменти формують потужну технологічну основу для ефективної протидії кіберзлочинності, підвищення безпеки суспільства та оптимізації роботи правоохоронних органів.

Сучасні підходи до інтеграції штучного інтелекту у практику кібербезпеки охоплюють широкий спектр технологій, спрямованих на посилення здатності ідентифікувати, запобігати та реагувати на кіберзагрози. Одним із найбільш поширених методів є розпізнавання аномальної поведінки в мережі. За допомогою алгоритмів машинного навчання аналізуються великі обсяги трафіку для виявлення відхилень від нормальної діяльності, таких як підозріла активність користувачів, незвичні патерни доступу до даних чи атаки типу «відмова в обслуговуванні» (DDoS).

Моніторинг «темних» веб-ресурсів є ще одним важливим напрямом. ШІ використовується для автоматичного аналізу контенту у «темній мережі», що дозволяє ідентифікувати нелегальну діяльність, пов'язану з продаванням заборонених товарів, розповсюдженням шкідливого програмного забезпечення чи обміном конфіденційною інформацією. Згідно аналізу щорічного звіту «The Chainalysis 2024 Crypto Crime Report» [4, с. 90] загальний обсяг ринку за переліченими напрямками складає майже 2 млрд. доларів та постійно зростає.

Системи машинного навчання сприяють покращенню оперативної ефективності завдяки автоматизації рутинних завдань, таких як класифікація загроз, обробка інцидентів безпеки та створення рекомендацій для подальших дій. Вони також використовуються для прогнозування ризиків на основі історичних даних, що дозволяє здійснювати проактивні заходи безпеки.

До основних переваг систем машинного навчання слід віднести:

1. Штучний інтелект швидко та ефективно забезпечує миттєву обробку великих обсягів інформації, що дозволяє скоротити час на реагування;

2. Завдяки самооновлюваним алгоритмам зменшується ймовірність помилоків спрацювань і підвищується точність результатів;

3. Зниження навантаження на людський персонал та автоматизація повторюваних процесів, за цей рахунок відбувається оптимізація ресурсів.

А.В. Кубаєнко зазначає, що цифровізація висуває нові вимоги до навичок співробітників державних органів, і вони мають своєчасно відповідати цьому запиту [5]. Це стосується не лише базового розуміння принципів роботи сучасних цифрових технологій, але й здатності застосовувати спеціалізовані інструменти, зокрема системи штучного інтелекту, для аналізу даних, прогнозування ризиків і виявлення загроз.

Крім того, важливим аспектом є формування цифрової грамотності, яка включає навички роботи з великими масивами інформації, розуміння принципів кібергігієни та дотримання етичних стандартів під час використання технологій. Також потребується постійне навчання та підвищення кваліфікації, оскільки технологічний прогрес обумовлює швидке «старіння» знань і підходів.

Інтеграція цифрових рішень у діяльність правоохоронних органів вимагає від співробітників не лише технічної компетенції, а й міждисциплінарного підходу, що включає правові, соціальні та психологічні аспекти роботи у цифровому середовищі. Такі зміни створюють необхідність розвитку спеціалізованих навчальних програм і створення умов для постійного професійного розвитку кадрів, аби забезпечити їхню готовність до ефективної діяльності в умовах цифрової трансформації.

Для повноти дослідження слід проаналізувати практичні кейси застосування ШІ для протидії різним типам кіберзлочинів, включаючи фінансові шахрайства, крадіжку даних, атаки на критичну інфраструктуру.

Кейс 1: крадіжка даних. ШІ-системи аналізу трафіку здатні виявляти несанкціоноване виведення великих обсягів даних із серверів компаній, а також пристрої та хмарне програмне забезпечення, які використовуються співробітниками. Наприклад, компанії застосовують такі системи для захисту конфіденційної інформації клієнтів в межах концепції BYOD (bring your own device). Результатом є швидке виявлення загроз і запобігання витокам даних.

Кейс 2: атаки на критичну інфраструктуру. Системи ШІ використовуються для моніторингу мереж енергетичних компаній. Алгоритми аналізують дані в реальному часі, виявляючи аномальні сигнали, які можуть вказувати на спробу злому або саботажу. Результатом є зниження ризиків збоїв у роботі критичних систем.

Кейс 3: поширення шкідливого програмного забезпечення. Антивірусні програми з елементами ШІ здатні виявляти нові види шкідливих програм та уразливості нульового дня на основі поведінкових характеристик, а не лише за попередньо відомими сигнатурами. Результатом є покращення ефективності захисту від нових і раніше невідомих загроз.

Об'єднані платформи розширеного виявлення та реагування (extended detection and response, XDR) інцидентів із безпекою, які використовують ШІ та автоматизацію, надають можливість формування цілісного і ефективного способу захисту та попередження від складних кібератак і реагуванню на них [6].

Доцільно також розглянути правові, етичні та технічні виклики, які виникають під час впровадження таких технологій, зокрема питання приватності, прозорості алгоритмів і ризиків автоматизації ухвалення рішень.

Зрозумілим є те, що використання ШІ передбачає аналіз великих обсягів персональних даних, що може порушувати право на приватність. Тому необхідним є впровадження чітких політик щодо збору, зберігання та використання даних, дотримання норм GDPR або аналогічних регламентів.

Алгоритми ШІ часто є «чорними ящиками» і зрозуміти, як саме ухвалюється те чи інше рішення, складно. Це створює ризики для довіри до систем. Вирішенням такої проблем є розробка прозорих та підзвітних алгоритмів, а також можливість перевірки їхньої роботи незалежними експертами.

Наступною проблемою є надмірна автоматизація, яка може призвести до ухвалення необґрунтованих рішень, таких як хибна ідентифікація підозрюваних. Вирішити це можливо завдяки запровадженню механізмів для перевірки та підтвердження рішень людиною, що дозволяє уникнути помилоків дій.

Проблемою може стати і те, що ШІ може працювати з упередженими даними, що призводить до дискримінаційних результатів. В цьому може допомогти регулярний аудит алгоритмів на предмет упередженості та розробка етичних принципів використання ШІ в правоохоронній діяльності.

Щодо кібербезпеки самих ШІ-систем, то проблеми із алгоритмами можуть стати мішенню для кібератак, таких як маніпуляція даними для збоїв у роботі системи. Вирішенням може стати постійне вдосконалення механізмів захисту ШІ-систем, зокрема шифрування даних та перевірки джерел інформації.

Інтеграція ШІ у практику кібербезпеки дозволяє значно підвищити ефективність боротьби з кіберзлочинами, але вимагає уважного врахування ризиків і викликів для забезпечення збалансованого та відповідального використання технологій.

Цифрові технології докорінно трансформують правоохоронну діяльність, створюючи принципово нові можливості для комунікації, аналізу та протидії злочинності. Інтегровані інформаційні системи забезпечують миттєвий обмін даними між правоохоронними органами на національному та міжнародному рівнях, що підвищує ефективність реагування на транснаціональні злочини.

Сучасні автоматизовані системи моніторингу та глибокого аналізу даних дозволяють не просто фіксувати правопорушення, але й упереджено виявляти потенційні загрози, прогнозувати криміногенні тенденції та координувати міжвідомчі дії з небаженою раніше оперативністю та точністю.

Міжнародна співпраця у сфері протидії кіберзлочинності набуває дедалі більшого значення через транснаціональність сучасних кримінальних загроз. Інтернет-середовище не має географічних кордонів, що створює унікальні можливості для злочинців здійснювати противоправні дії з будь-якої точки світу.

Ключовими інституціями міжнародної координації протидії кіберзлочинності виступають потужні глобальні організації: Інтерпол, структури Європейського Союзу, профільні підрозділи ООН. Їхня діяльність спрямована на формування уніфікованих механізмів виявлення, переслідування та превенції кримінальних діянь у цифровому просторі.

Принципово важливим інструментом міжнародної співпраці стають багатосторонні угоди та конвенції. Зокрема, Будапештська конвенція Ради Європи про кіберзлочинність створює уніфіковану правову базу для міждержавної взаємодії. Такі документи дозволяють долати юрисдикційні обмеження, забезпечувати швидкий трансконтинентальний обмін оперативною інформацією та координувати розслідування складних кримінальних справ.

Попри численні переваги цифровізації правоохоронної діяльності, постають фундаментальні етичні, правові та соціальні виклики. Принципово необхідно дотримати тонкий баланс між ефективністю протидії кіберзлочинності та забезпеченням недоторканності приватного життя громадян.

Ключовими пріоритетами міжнародної співпраці стають:

- уніфікація нормативних баз у сфері кібербезпеки;
- стандартизація процедур розслідування транснаціональних злочинів;
- створення уніфікованих протоколів обміну інформацією;
- гармонізація підходів до захисту персональних даних;
- розробка спільних освітніх і тренінгових програм для правоохоронців.

Цифровізація правоохоронної діяльності виступає визначальним фактором забезпечення безпеки в динамічному глобальному середовищі. Для її успішної реалізації потрібно комплексно враховувати технологічні можливості, правові, етичні та соціальні контексти з метою гарантування справедливості, рівності та захисту прав людини.

Міжнародна співпраця є не просто бажаною, а життєво необхідною умовою ефективної протидії сучасним кримінальним загрозам. Лише консолідація зусиль на національному, регіональному та глобальному рівнях здатна створити дієву систему кібербезпеки, спроможну адекватно реагувати на виклики цифрової епохи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сніголя Матуелене, Віктор Шевчук, Юргіта Балтрунене. Штучний інтелект в діяльності органів правопорядку та юстиції: вітчизняний та європейський досвід. DOI: 10.32353/khrife.4.2022.02
2. Про схвалення Стратегії здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами до 2025 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1467-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2021-%D1%80#Text>
3. Пилипчук В. Г., Баранов О. А., Гиляка О. С. Проблема правового регулювання у сфері штучного інтелекту в контексті розвитку законодавства Європейського Союзу. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 2. С. 35–62. DOI: 10.37635/jnalsu.29(2).2022.35-62
4. The Chainalysis 2024 Crypto Crime Report. URL: <https://go.chainalysis.com/crypto-crime-2024.html>
5. Кубаєнко А. В. Цифровізація як сучасна умова функціонування правоохоронної системи *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.)*. Одеса. 2022. Т. 2. С. 194–197.
6. Що таке розширене виявлення й реагування (XDR)? URL: <https://www.microsoft.com/uk-ua/security/business/security-101/what-is-xdr>

РОЗДІЛ 11 МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/118>

ПОНЯТТЯ І СКЛАД ACQUIS COMMUNAUTAIRE CONCEPT AND COMPOSITION OF THE ACQUIS COMMUNAUTAIRE

Асірян С.Р., к.ю.н.,
асистент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Сайко І.О., студентка III курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню поняття та становленню природи *acquis communautaire* в контексті інтеграції до Європейського Союзу. Даний принцип відображає основні цінності ЄС, до яких, зокрема, відносять зону вільної торгівлі, співпрацю між державами-членами Європейського Союзу, а також забезпечення прав та особистих свобод людини і громадянина. Була приділена увага історії становлення *acquis communautaire*, як важливої частини законодавства Європейської Унії, розглянуті основні складові елементи та їх функціонування в межах правової системи ЄС, а також структуру, що дає змогу глибше зрозуміти характер внутрішнього законодавства Європейського Союзу. На основі аналізу наукової літератури, законодавчих та регулятивних документів були досліджені: затвердження поняття "*acquis communautaire*", як загальноживаної дефініції для загальної характеристики законодавства ЄС, міжнародно-правова важливість терміну для країн, які планують стати учасниками Європейського союзу, та аналіз судової практики, яка створила прецедент для майбутнього вдосконалення законодавства ЄС. Стаття висвітлює важливість цього принципу як механізму забезпечення єдності та узгодженості правового простору Союзу. Актуальність даної теми зумовлена важливістю значення *acquis* ЄС для формування правової основи європейської інтеграції, що сприятиме не тільки економічному розвитку держав-членів, але й забезпечить політичну та соціальну стабільність в європейському регіоні. Для потенційних кандидатів на вступ до ЄС, до яких з 2022 року також належить Україна, розуміння сутності *acquis communautaire* є важливим, оскільки відповідність внутрішнього законодавства вимогам ЄС є необхідною умовою для того, щоб стати частиною Євросоюзу. Таким чином, важливо правильно розуміти суть *acquis communautaire*, оскільки держави-кандидатки мають адаптувати їх внутрішнє законодавство відповідно до його вимог. Метою дослідження даного питання складає аналіз терміну *acquis communautaire* на основі законодавчих актів ЄС та інших джерел права, які є важливими для його правильного трактування.

Ключові слова: *acquis communautaire*, інтеграція до Європейського Союзу, цінності Європейського Союзу, *acquis* ЄС, право ЄС, розширення ЄС.

The article is devoted to the study of the concept and formation of the nature of *acquis communautaire* in the context of integration into the European Union. This principle reflects the core values of the EU, which include, in particular, a free trade area, cooperation between EU member states, and the protection of human and civil rights and freedoms. Attention was paid to the history of the *acquis communautaire* as an important part of the European Union legislation, the main constituent elements and their functioning within the EU legal system, as well as the structure, which allows for a deeper understanding of the nature of the internal legislation of the European Union. Based on the analysis of scientific literature, legislative and regulatory documents, the author examines the following: the adoption of the concept of '*acquis communautaire*' as a commonly used definition for the general characterisation of EU legislation, the international legal importance of the term for countries planning to become members of the European Union, and the analysis of court practice that has set a precedent for the future improvement of EU legislation. The article highlights the importance of this principle as a mechanism for ensuring the unity and coherence of the Union's legal space. The relevance of this topic is due to the importance of the EU *acquis* for the formation of the legal framework for European integration, which will contribute not only to the economic development of the Member States, but also ensure political and social stability in the European region. For potential candidates for EU accession, including Ukraine from 2022, understanding the essence of the *acquis communautaire* is important, as compliance of domestic legislation with EU requirements is a prerequisite for becoming part of the EU. Thus, it is important to understand the essence of the *acquis communautaire* correctly, since the candidate states have to adapt their domestic legislation in accordance with its requirements. The purpose of this study is to analyse the term '*acquis communautaire*' on the basis of EU legislation and other sources of law which are important for its correct interpretation.

Key words: *acquis communautaire*, integration into the European Union, values of the European Union, EU *acquis*, EU law, EU enlargement.

Постановка проблеми. *Acquis communautaire* є фундаментальним поняттям, яке важливо аналізувати задля правильного розуміння функціонування Європейського Союзу та євроінтеграційних процесів, які пов'язані з його розширенням. Його першочергове завдання полягає в тому, щоби адаптувати національні законодавства країн, які планують інтеграційні процеси, відповідно до приписів та норм ЄС.

Об'єкт дослідження складає сам термін *acquis communautaire*, а його предмет – зародження та еволюція терміну, його склад та структура.

Виклад основного матеріалу. Виникнення поняття *acquis communautaire* пов'язане з процесом розширення Європейського Союзу. І незважаючи на те, що цей термін використовувався майже від початку його створення,

саме нормативного закріплення воно дістало під час другої зустрічі керівництва Європейського економічного співтовариства. Учасники запровадили певні вимоги, які держави, котрі прагнуть єднатися до ЄС, повинні були виконати перед вступом до спільноти. Ці нормативні засади були зазначені у статті 49 Договору про Європейський Союз [1].

Acquis communautaire стало широкоживаним після того як свій шлях євроінтеграції розпочали такі країни як Великобританія, Ірландія та Данія, у зв'язку з тим, що тоді до них могли застосовуватися його основні принципи. Однак навіть після цього виникали труднощі визначенням даного поняття, оскільки, через те, що не було встановлено єдиної мови ЄС, мовами держав-членів воно трактувалося по різному. Саме тому через відсутність єдиного

варіанту перекладу загальнозживаним стало його значення французькою мовою, яке умовно можна трактувати як «надбання спільноти» [2].

Згодом поняття стало набувати більш ширшого значення. Таким чином, в статті 3 розділу 1 Маастрихтського договору було зазначено, що «Союз має єдину інституційну структуру, що забезпечує узгодженість та тяглість діяльності, спрямованої на досягнення його цілей, і водночас шанування та розвиток *acquis communautaire*» [3]. Тож, можемо зробити висновок, що «добробок Спільноти» вважався основою інституціональної системи Європейського Союзу. В статті 43 цього ж договору зазначено, що держави, які мали б на меті започаткувати посилену співпрацю повинні «...шанувати *acquis communautaire* та заходи, що їх ухвалено ...» [3].

Незважаючи на вищезазначене, в Лісабонському договорі, який визначив остаточні принципи функціонування ЄС, відсутні будь-які згадки про зміст поняття *acquis communautaire*. Це було зроблено для того, аби уникати надмірних згадок про наддержавність правової системи Євросоюзу [4].

Як вже пояснювалося раніше, *acquis communautaire* – це сукупність загальних прав та обов'язків, які становлять основу законодавства Європейського Союзу і включені до правових систем його держав-членів [5]. Важливими складовими, які лежать в межах цього поняття, прийнято вважати зміст, принципи та завдання правових актів ЄС, судову практику Європейського суду з прав людини, «м'яке право» ЄС, яке ще відоме як “soft law”, та міжнародні угоди і міждержавні угоди, які пов'язані із діяльністю співтовариства [6]. Таким чином, можна зробити висновок, що дане поняття можна вживати в синонімічному значенні з поняттям «законодавство ЄС», оскільки вищепераховані джерела права є основними для Європейського Союзу.

Проаналізуємо кожну із складових.

До найбільш відомих правових актів ЄС, в яких міститься поняття принципу *acquis communautaire* відносяться Договір про Європейське Співтовариство вугілля та сталі, Договір про Європейське Економічне Співтовариство, Договір про заснування Європейської Спільноти з атомної енергетики, Амстердамський та Ніщський договори [7]. Вони були першими, які закріпили значення *acquis* ЄС як низку нормативно-правових актів за якими законодавства країн мають відповідати структурі Євросоюзу. Також, правова база, яка містилася в цих договорах, утворила основу функціонування Союзу. Їх використовують як норми первинного права, тобто такі що започатковують права і обов'язки держав-членів ЄС, яких ті повинні ретельно дотримуватися.

Іншою важливою правовою сферою, де використовується принцип *acquis communautaire*, є міжнародні угоди, які Євросоюз укладає з іншими країнами. Якщо розглядати це з точки зору євроінтеграції, то цей принцип полягає в тому, аби підпорядкувати законодавство країни, яка планує стати частиною Євроспільноти, відповідно до загальних норм та принципів ЄС. До прикладу, у статті 69 Угоди про стабілізацію і асоціацію між Європейською Спільнотою та країнами членами, з однієї сторони, і Республікою Хорватія, з іншої сторони [8], було зазначено, що якщо Хорватія планує стати членом ЄС, то вона «...повинна привести своє законодавство відповідно до *community acquis*». Державі знадобилося майже 9 років для подолання цього шляху. В 2022 році, Україна набула статус кандидата на вступ до ЄС. Під час свого визиту до Києва в 2023 році, Голова Європейської Ради, Шарль Мішель, заявив, що «...якщо Україна продовжить в такому

ж темпі приводити своє законодавство у відповідність до Європейського, то вона зможе стати частиною спільноти до 2030 року...» [9].

Судова практика ЄС також є важливою для формування поняття *acquis communautaire*. Це показано на прикладі справи 81/77 SARL Les fils de Henri Ramel v Receveur des douanes [10]. Дану справу розглядав Європейський Суд Справедливості, який є офіційною інституцією ЄС, що охоплює і контролює всю судову владу Європейської Унії. Вона стосувалася митних питань і була важливою для тлумачення їх законодавства в Межах Європейського Економічного Співтовариства. Суд посилався на принцип *acquis*, оскільки він вважався надбанням Співтовариства в питанні об'єднання спільного ринку. Після завершення судового процесу, цей кейс став важливим прецедентом для подальшого розвитку права Європейського Союзу.

М'яке право ЄС зазвичай вважається частиною *acquis communautaire*. Це відбувається тому що воно охоплює норми і принципи, які не є імперативними, однак інститути ЄС, що їх запровадили, можуть бути такими [11]. Юридична сила *soft law* визначається відповідно до його тлумачення Європейським Судом, тому якщо воно визнано таким, яке має юридичну силу, його можна буде застосовувати як основу імплементації правил поведінки в різних інститутах ЄС.

Acquis communautaire, або як він ще називається *acquis* ЄС, у своїй еволюції пройшов кілька етапів розвитку, які стосуються розширення меж Євросоюзу [12]. На етапі формування і включно до Сьомого розширення ЄС його законодавство складалося з 31 глави, які регулювали питання спільного ринку, економіки та інших інституцій об'єднання. Однак, з доєднанням Республіки Хорватія до спільноти в 2013 році [8], законодавство розширилося до 35 глав [13]. В переважній більшості, ці глави стосуються регулювання питань стосовно спільного ринку ЄС, його економіки та монетарного союзу, енергетичних питань та науково-дослідницької діяльності.

Перш за все, варто зазначити, що внутрішній ринок ЄС має «чотири свободи», які включають рух товарів, осіб, послуг і капіталів. Положення щодо них містяться в перших чотирьох главах [13]. Аналізуючи їх, можна зрозуміти, що найбільша частина *acquis* міститься в першому розділі [13], таким чином можемо зробити висновок про те, що якщо запровадити вільний рух товарів, тобто усунути мита, квоти та бар'єри у торгівлі між державами-членами ЄС, економічні та торговельні показники спільноти масово зростуть і покращать ситуацію у світовому рейтингу. Свобода пересування працівників також є важливою, оскільки вони повинні мати право вільно пересуватися в межах Союзу та працювати на рівних правах з іншими громадянами.

Висновок. Підбиваючи підсумки, можемо зазначити, що поняття *acquis communautaire* є основою та загальнозживаною складовою європейських правових стандартів, які мають бути дотримані всіма членами Європейського Союзу. «Надбання Спільноти» лежить в основі єдиної правової системи ЄС та забезпечує його єдність та стабільність. Завдяки цьому, відбувається полегшення співпраці між країнами на спільному ринку, забезпечується стабільність та соціальна справедливість, оскільки *acquis* ЄС має вагоме значення у більшості інституцій Союзу.

Це поняття також є важливим для євроінтеграційних процесів і, як це зазначалося в загальному тексті статті, щоразу вдосконалюється, аби країнам, які прагнуть долучитися до Євроспільноти, було легше адаптувати їх національне законодавство відповідно до норм внутрішнього законодавства ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / пер. Г. Друзенка та С. Друзенко, за загальною редакцією Г. Друзенка. К.: «К.І.С.», 2010. 536 с.
2. Петров Р. А. Еволюція поняття "acquis communautaire" в праві Європейського Союзу. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. Київ, 2012. 145–148 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/daa2f6cb-6a92-46fd-a67d-b87393f83d63/content>
3. Treaty on European Union (Maastricht, 7 February 1992). Official Journal of the European Communities (OJEC). 29.07.1992, No C 191. [s.l.]. ISSN 0378- 6986. "Treaty on European Union", p. 1. URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2002/4/9/2c2f2b85-14bb-4488-9ded-13f3cd04de05/publishable_en.pdf
4. Яковюк І. В. Прояв наднаціональності в Європейському Союзі. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 121-128 С. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2841/1/Jakovyk_121.pdf
5. European Commission. Acquis. Official web-site. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/acquis.html> (date of access: 09.07.2023)
6. Трихліб К.О. Зміст та обсяг acquis communautaire. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС". Київ, 2018. 84–87 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14946/1/Trykhlub_84-87.pdf
7. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до Європейського Союзу. Монографія. За редакцією І. В. Яковюка. Редакція журналу «Право України». Київ, 2012.
8. Stabilisation and Association Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Croatia, of the other part. *Official Journal L 026* , 28/01/2005 P. 0001–0002. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/agree_international/2005/40/oj
9. Ukraine may become EU member by 2030. Ukrainian World Congress. 2023. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ukraine-may-become-eu-member-by-2030-european-council-president/>
10. Judgment of the Court of 20 April 1978. Société Les Commissionnaires Réunis SARL v Receveur des douanes ; SARL Les fils de Henri Ramel v Receveur des douanes. References for a preliminary ruling: Tribunal d'instance de Bourg-en-Bresse – France. Joined cases 80 and 81/77. *European Court Reports 1978-00927*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61977CJ0080>
11. Петров Р.А. Транспозиція «acquis» Європейського Союзу у правові системи третіх країн: Монографія. К.: Істина, 2012. 384 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5be54353-2e49-4d3b-aeaa-a7c9c5f01151/content>
12. Дєрега В. В. Характерні риси й особливості розширення ЄС. 120–139 с. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/posibnuku/252/8.pdf>
13. Acquis ЄС. Глави законодавства Європейського Союзу. Euroscope by ANTS Ukraine. 2023. URL: <https://euroscope.org.ua/acquis-yes/>

ПРАКТИКА СПІВПРАЦІ ЄВРОЮСТУ З УКРАЇНОЮ У СФЕРІ ШАХРАЙСТВА

PRACTICE OF COOPERATION BETWEEN EUROJUST AND UKRAINE IN THE FIELD OF FRAUD

Древаль С.О., студентка V курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Воротиленко К.О., студентка V курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена визначенню ролі агентства Європейського Союзу з питань співробітництва у сфері кримінальної юстиції (далі – Євроюст) в протидії шахрайству та аналізу механізмів співпраці цієї агенції ЄС з Україною. Розкрито теоретичний аспект стосовно правової бази, на основі якої функціонує агенція і здійснюється нормативне врегулювання взаємодії Євроюсту з іншими країнами, в тому числі створення спільних слідчо-оперативних груп.

Перед Україною довгий час стоїть питання визначення специфіки співробітництва з агенціями Європейського Союзу, в тому числі з Євроюстом. Ця взаємодія має полегшувати організацію боротьби зі злочинами і правопорушеннями та сприяти злагодженості дій різних країн, уніфікації способів протидії, коли такі діяння можуть становити спільну загрозу для декількох країн.

Євроюст відіграє важливу роль у розслідуваннях та кримінальних провадженнях в межах Європейського Союзу, основна його діяльність зосереджена на тяжких злочинах, таких як: шахрайство, корупція, кіберзлочини та організована злочинність. Варто зазначити, що зростання шахрайства є серйозною проблемою в Україні, особливо в останні два роки. Кожна людина хоч раз за життя стикалась з одним з його проявів і, на жаль, викоринити його зовсім не вбачається можливим, однак з часом розробляється все більше засобів та методів боротьби з ним.

Аналіз практики взаємодії Євроюсту з Україною є важливим кроком для кращого розуміння специфіки взаємодії країн з різними інституціями для більш ефективного подолання проблеми шахрайства та інших злочинних дій, які можуть виникати на територіях країн. Крім того, це дозволяє в майбутньому розуміти оптимальний алгоритм дій для більш ефективного та продуктивного вирішення подібних проблем за вже розробленим механізмом.

Питання співробітництва України з Європейським Союзом у сфері боротьби з шахрайством та організації правоохоронної діяльності є об'єктом досліджень багатьох учених. Серед них слід назвати: Л. Грицаєнко, В. Іринєєву, М. Каркача, В. Муравйова, М. Сіранта, О. Проневича, І. Яковюка та інших.

Ключові слова: шахрайство, Євроюст, практика Євроюсту, співробітництво Євроюсту з іншими країнами.

The article is devoted to defining the role of the European Union Agency for Criminal Justice Cooperation (hereinafter – Eurojust) in counteracting fraud and analyzing the mechanisms of cooperation between these European Union agencies and Ukraine. The article reveals the theoretical aspect of the legal framework on the basis of which the agency operates and regulates the interaction of Eurojust with other countries, including the establishment of joint investigative task forces.

For a long time, Ukraine has been facing the issue of determining the specifics of cooperation with the agencies of the European Union, including Eurojust. This interaction should facilitate the organization of the fight against crimes and offenses and promote coordination of actions of different countries, unification of methods of counteraction when such acts may pose a common threat to several countries.

Eurojust plays an important role in investigations and criminal proceedings within the European Union, with its core activities focused on serious crimes such as fraud, corruption, cybercrime and organized crime. It is worth noting that the growth of fraud is a serious problem in Ukraine, especially in the last two years. Many people have encountered one of its manifestations at least once in their lifetime and, unfortunately, it is not possible to eradicate it at all, but over time, more and more means and methods are being developed to counter it.

Analyzing the practice of Eurojust's cooperation with Ukraine is an important step towards a better understanding of the specifics of countries' interaction with various institutions to more effectively overcome the problem of fraud and other criminal acts that may occur on the territories of countries. In addition, it allows us to understand the most efficient algorithm of actions for more effective and productive solution of such problems in the future under the already developed mechanism.

The issue of Ukraine's cooperation with the European Union in the field of countering fraud and organizing law enforcement is the subject of research by many scholars.

Among them are: L. Hrytsayenko, V. Irineeva, M. Karkach, V. Muravyov, M. Sirant, O. Pronevych, I. Yakoviuk and others.

Key words: fraud, Eurojust, practice of Eurojust, cooperation of Eurojust with other countries.

Агентство Європейського Союзу з питань співробітництва у сфері кримінальної юстиції (далі – Євроюст), здійснює свою діяльність відповідно до ст. 85 Лісабонського договору та Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2018/1727 від 14 листопада 2018 року про Агентство Європейського Союзу з питань співпраці у сфері кримінального правосуддя (Євроюст), та про заміну і скасування Рішення Ради 2002/187/ЮВС (далі – Регламент), який набув чинності 12 грудня 2019 року. Регламент визначає мандат Євроюсту, структуру управління, режим захисту даних та рамки для укладення угод з третіми країнами.

Євроюст є агенцією ЄС, наділений правами юридичної особи, фінансування якого виконується з бюджету ЄС. Винятками є такі витрати як заробітна плата та винагороди національним членам і їх помічникам, що фінансуються державами походження цих співробітників. Євро-

юст складається з національних прокурорів, магістратів та поліцейських офіцерів, які співпрацюють відокремлено від держав-учасниць та їхніх правових систем. Від кожної держави-члена до Євроюсту має бути направлено свого представника, який має статус прокурора, судді чи поліцейського, а також помічників для цих представників. На Євроюст покладено обов'язок забезпечувати належну координацію між національними правоохоронними органами та органами переслідування, підтримувати кримінальні розслідування щодо тяжких злочинів, співпрацювати з Європолем, а також сприяти спрощенню виконання судових доручень завдяки співпраці з Європейською судовою мережею [1].

Окремої уваги потребує те, що до розгляду Євроюсту відносяться всі тяжкі злочини, перелік яких зазначено у додатку I до Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2018/1727 (далі – Регламент). До них відно-

сяться: тероризм, організована злочинність, торгівля наркотиками, відмивання грошей, незаконне ввезення мігрантів, торгівля людьми, викрадення автотранспортних засобів, вбивства або тяжкі тілесні ушкодження і т.д. [2]. Також Євроюст має повноваження щодо злочинів, що негативно впливають на фінансові інтереси Союзу, у випадках, що стосуються держав-членів, які беруть участь у посиленій співпраці щодо утворення Європейської прокуратури, але стосовно яких Європейська прокуратура не має компетенції або стосовно яких Європейська прокуратура вирішить не здійснювати свою компетенцію. Компетенція не обмежується лише додатком І і за запитом компетентного органу держави-члена Євроюсту відповідно до своїх завдань може також надавати допомогу в розслідуваннях і переслідуваннях стосовно інших форм злочинів [3].

Регламент у ст. 2 зазначає, що Євроюст підтримує і посилює координацію і співпрацю між національними органами розслідування та органами прокуратури щодо тяжких злочинів, стосовно яких Євроюст має компетенцію відповідно до статті 3(1) і (3), коли такий злочин зачіпає дві або більше держав-членів, або вимагає переслідування на спільних засадах, на основі операцій, здійснених органами держав-членів, Європолом, Європейською прокуратурою та Європейським бюро боротьби з шахрайством (OLAF), а також на основі інформації, наданої ними.

Крім цього, Євроюст взаємодіє з Європейською інформаційною мережею, проводячи консультації, використовує базу даних в цій мережі щодо документів. Для підвищення співробітництва та кооперації Євроюст має право здійснювати передачу запитів для надання правової допомоги.

Взаємодія між Україною і Євроюстом забезпечується відповідно до Угоди про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції, укладеної 27.06.2016 та ратифікованої Верховною Радою України Законом № 1839-VIII від 08.02.2017 [4, 5].

У випадках, коли розслідування злочинів Стороною вимагає проведення складних та комплексних слідчих заходів, пов'язаних з іншими Сторонами, чи коли кілька Сторін проводять розслідування злочинів, обставини яких вимагають ужиття скоординованих, погоджених дій на території відповідних Сторін, ч. 1 та ч. 2 ст. 20 Другого додаткового протоколу 2001 року до Європейської конвенції про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 1959 року передбачають створення спільних слідчо-оперативних груп [6].

Євроюст передбачає три групи інструментів для підтримки спільних слідчих груп: адміністративно-організаційні, фінансово-технічні та методичні. До складу цих груп входять представники компетентних органів держав-членів ЄС і третіх країн.

Докладніше розглянемо ці інструменти. Адміністративно-організаційний інструмент характеризується безпосередніми операційними можливостями Євроюсту. У штаб-квартирі Євроюсту у Гаазі розміщені 26 представництв держав-членів ЄС та 6 прокурорів зі зв'язку з Норвегією, США, Швейцарією, Україною, Північної Македонії та Чорногорії. На базі Євроюсту їм надається можливість проводити координаційні наради для обміну інформацією та узгодження спільних слідчих дій.

До фінансово-технічних інструментів належать покриття операційних витрат, зокрема, на подорожі учасників спільної слідчої групи для проведення зустрічей і процесуальних дій, здійснення письмового та усного перекладу, перевезення вилучених предметів злочинів чи речових доказів, а також надання в оренду апаратури. Учасники спільної слідчої групи з держави-члена ЄС можуть подавати заявки на фінансування.

Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 89 Закону України «Про прокуратуру», фінансування прокуратури здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України, а також інших джерел, не заборонених законодавством, у тому

числі у випадках, передбачених міжнародними договорами України або проектами міжнародної технічної допомоги, зареєстрованими в установленому порядку. Ця норма передбачає можливість для відшкодування Євроюстом коштів, пов'язаних із діяльністю українських учасників спільних слідчих груп [7].

До методичних інструментів належать ведення обліків, практичне та фінансове забезпечення, аналіз законодавства, надання рекомендацій щодо подальшого кримінального переслідування причетних до злочину осіб. На базі Євроюсту цим займається Секретаріат мережі експертів щодо спільних слідчих груп [8].

Для більш детального розуміння особливостей співробітництва Євроюсту з третіми країнами, слід розглянути кілька прикладів з практики взаємодії України з Євроюстом у сфері шахрайства.

Перша справа пов'язана з ліквідацією шахрайської німецької інвестиційної онлайн-платформи, яка діяла з травня 2019 року до вересня 2021 року. За допомогою оголошень в Інтернеті та через соціальні мережі до інвестицій в фонд залучали здебільшого німецьких інвесторів, а як тільки інвестори зверталися за виплатами, шахраї починали відтермінувати їх під різними причинами або ж переадресовували жертв іншим співробітникам центру. Насправді ж гроші перераховувалися зловмисникам через низку компаній, створених для цієї мети. Органи влади Німеччини, Болгарії, Кіпру, Нідерландів та України змогли ліквідувати платформу за підтримки Євроюсту та Європолу. За оцінками слідства, шахраї встигли ошукати інвесторів на близько 500 мільйонів євро. Євроюст створив координаційний центр і сприяв обміну трансграничною судовою інформацією між усіма країнами-учасниками. Крім того, Євроюст надав підтримку у виконанні європейських ордерів на арешт. З боку України на місця операцію очолювали Офіс Генерального прокурора, Прокуратура міста Києва, Департамент кіберполіції Національної поліції України та Шевченківське районне управління поліції міста Києва [9].

Другою справою є ліквідація інфраструктури центрів, причетних до шахрайства з інвестиціями в Інтернеті, які завдали жертвам збитків шонайменше 20 мільйонів євро. Національна поліція України та Офіс Генерального прокурора підтримали операцію, під час якої було вилучено понад п'ятдесят серверів і сервісів у шести країнах. Зловмисники належали до міжнародної організованої злочинної групи (далі – ОЗГ), яка зв'язувалася з жертвами по телефону та через Інтернет. Вони представлялися брокерами онлайн-платформ для торгівлі криптовалютами, щоб переконати жертв зробити інвестиції, а також встановлювали програми віддаленого доступу, які дозволяли їм незаконно отримувати доступ до комп'ютерів жертв та викрадати їхні дані банківських карток та інформацію про доступ до криптовалютних гаманців. Після того, як жертви приєднувалися до платформи та здійснювали платіж, вони не могли вивести гроші. Згодом веб-сторінки виводилися з ладу, або ж вимагалися додаткові платежі для повернення початкових інвестицій. Євроюст сприяв судовій співпраці у цій справі, створивши та профінансувавши спільну слідчу групу. Було організовано дві зустрічі для координації національних розслідувань та підготовки до спеціальних дій. Європол надав аналітичну підтримку розслідуванням. Для підтримки спеціальних дій 21 квітня 2022 року Євроюст створив координаційний центр для забезпечення швидкої співпраці між залученими судовими органами. Метою операції було підірвати та паралізувати злочинну діяльність ОЗГ. Органи влади Німеччини, Болгарії, Кіпру, Нідерландів та України змогли ліквідувати її за підтримки Євроюсту та Європолу [10].

Третя справа пов'язана з боротьбою зі злочинною мережею, яка займалась відмиванням грошей та шахрайством. Судові та правоохоронні органи Румунії за під-

тримки кількох інших країн ліквідували ОЗГ, підозрювану у відмиванні грошей та шахрайстві з керівниками компаній. Обсяг транзакцій перевищив 70 мільйонів євро. Підозрювані створили компанії в Румунії і протягом дуже короткого періоду часу відкрили банківські рахунки для цих компаній, на які послідовно надходили перекази від різних іноземних компаній. Гроші були отримані в результаті шахрайських дій, в тому числі шахрайства з керівниками та членами правління. У червні 2020 року між Румунією та Україною було створено Спільну слідчу групу, яка у червні 2021 року була розширена до Італії. До розслідування було залучено понад 20 країн, включаючи держави-члени ЄС та треті країни. Євроюст сприяв судовій співпраці та надав широку підтримку скоординованим слідчим діям. Агентство провело чотири координаційні зустрічі та сприяло передачі і виконанню багатьох європейських слідчих доручень і запитів про взаємну правову допомогу. З боку України брали участь Офіс Генерального прокурора, Прокуратура Дніпропетровської області, Центральна місцева прокуратура м. Кривий Ріг; Головне управління Національної поліції України в Дніпропетровській області – Відділ поліції № 4 Криворізького відділу поліції та Департамент кіберполіції Національної поліції України – Управління протидії кіберзлочинності в Дніпропетровській області [11].

Ще одним прикладом співпраці України та Євроюсту у сфері шахрайства була операція у боротьбі з групою шахраїв, що здійснювали вішинг. Злочинна група була розташована в Україні (м. Дніпро) та використовувала колл-центри для ошукування громадян Чехії та інших громадян Євросоюзу. Загальні збитки оцінюються у десятки мільйонів євро, тільки в Республіці Чехії шахраї змогли ошукати більш ніж на 8 мільйонів євро. Зловмисники телефонували жертвам з підроблених телефонних номерів, прикидаючись співробітниками банку або поліцейськими та повідомляли, що банківські рахунки були зламани та небезпечними для користувачів та прохали жертв перевести гроші на інший банківський рахунок, контрольований зловмисниками. В 2021 році справу було відкрито в Євроюсті на запит чеської влади, в 2022 році Євроюст допоміг створити спільну слідчу групу для кооперації українських та чеських правоохоронних органів

Загалом було проведено п'ять координаційних зустрічей, щоб сприяти співробітництву та кооперації. Під час проведення операції було проведено обшук у будинках підозрюваних, транспортних засобах та колл-центрах у чеських містах Домазліце, Рокчани та Пльзень, а також у місті Дніпро в Україні. Під час операції було вилучено гроші, мобільні телефони, сім-карти та комп'ютерну техніку. Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю Європолу (Europol's European Cybercrime Centre) підтримував розслідування з 2021 року, головною функцією було надання цифрової криміналістичної допомоги з вивчення вилучених пристроїв. Крім цього Європол проводив аналітичну роботу з пошуку інших жертв голосового фішингу в інших країнах Європейського Союзу [12].

Висновок. Євроюст є агенцією Європейського Союзу, яка відіграє важливу роль у покращенні та прискоренні координації розслідування тяжких злочинів, що включають у себе: шахрайство, організовану злочинність, корупцію та кіберзлочинність. Євроюст допомагає в координації правоохоронних органів, а також за необхідністю створює спільні слідчі групи, забезпечує адміністративні, методичні інструменти та фінансові ресурси і залучає до співпраці інші європейські структури та агенції, такі як: Європол, Європейським бюро боротьби зі шахрайством (OLAF), Європейську інформаційну мережу, Службу боротьби зі злочинністю у сфері високих технологій (MOI), Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю Європолу (Europol's European Cybercrime Centre) та інші.

Високий рівень транскордонного шахрайства та євроінтеграційний вектор розвитку України викликає необхідність запроваджувати ефективну та тісну співпрацю з Євроюстом для притягнення до відповідальності шахраїв та припинення дії шахрайських схем. Співробітництво України та Євроюсту регулюється Угодою про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції, яка була укладена 27.06.2016 року та ратифікована Верховною Радою України 08.02.2017 року. Завдяки співробітництву України та Євроюсту були розкриті транскордонні шахрайські схеми, що відносяться до інтернет-шахрайства, фішингових схем і кіберзлочинів, що є підтвердженням ефективного співробітництва, посилення правоохоронних можливостей і поступової євроінтеграції України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Монаєнко А.О. Адміністративно-правовий статус Європолу та Євроюсту у сфері протидії деяким видам правопорушень в ЄС. *New Ukrainian Law*. 2023. № 2. С. 51–53 URL: <https://doi.org/10.51989/nul.2023.2.6> (дата звернення: 14.10.2024).
2. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2018/1727 від 14 листопада 2018 року про Агентство Європейського Союзу з питань співпраці у сфері <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/reglament-es-20181727.pdf> (дата звернення: 14.10.2024).
3. Устименко, О. С. Співробітництво України з Європолем та Євроюстом. *Сучасний рух науки: тези доп. III міжнар. наук.-практ. інтернет-конф.* (м. Дніпро, 1–2 жовт. 2018 р.). Дніпро, 2018. ст. 648–652 URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/333965095.pdf> (дата звернення: 14.10.2024).
4. Про ратифікацію Угоди про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції : Закон України від 08.02.2017 № 1839-VIII / Верховна Рада URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1839-19#n5> (дата звернення: 19.10.2024).
5. Угода про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції : Угода № 984_024-16, ратифікована від 08.02.2017, підстава – № 1839-VIII. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_024-16#Text (дата звернення: 18.10.2024).
6. Другий додатковий протокол до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах : Документ № 994_518, ратифікація від 01.06.2011, підстава – № 3449-VI. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_518#Text (дата звернення: 25.11.2024).
7. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII / Верховна Рада URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 19.10.2024).
8. Красноборова М. Організаційно-правові можливості залучення Євроюсту для сприяння діяльності спільних слідчих груп в Україні. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2020. № 2. С. 217. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.37> (дата звернення: 15.10.2024).
9. Fraudulent German online investment platform taken down. *European Union Agency for Criminal Justice Cooperation*. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/fraudulent-german-online-investment-platform-taken-down> (дата звернення: 07.11.2024).
10. Takedown of infrastructure of call centres involved in online investment fraud responsible for losses of at least EUR 20 million. *European Union Agency for Criminal Justice Cooperation*. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/take-down-infrastructure-call-centres-involved-online-investment-fraud-responsible-losses> (дата звернення: 29.10.2024).
11. Eurojust supports crackdown on criminal network dealing with money laundering and fraud. *European Union Agency for Criminal Justice Cooperation*. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/eurojust-supports-crackdown-criminal-network-dealing-money-laundering-and-fraud> (дата звернення: 28.10.2024).
12. Europol and Eurojust support Czech and Ukrainian police in taking down multi-million euro voice phishing gang. *European Union Agency for Criminal Justice Cooperation*. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/europol-and-eurojust-support-czech-and-ukrainian-police-taking-down-voice-phishing-gang> (дата звернення: 06.11.2024).

РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У ФОРМУВАННІ СТАНДАРТІВ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК

THE ROLE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN SHAPING STANDARDS FOR THE PROTECTION OF WOMEN'S RIGHTS

Замула А.Ю., к.ю.н., доцент,
професор кафедри міжнародного та європейського права

Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

Побережний Ю.В., аспірант кафедри міжнародного та європейського права

Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

У статті досліджується роль Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у формуванні правових стандартів щодо захисту прав жінок у межах системи європейського права. Проблематика захисту прав жінок є однією з найважливіших у сучасному правовому дискурсі, оскільки забезпечення рівних прав і свобод для жінок є основою справедливості та соціальної стабільності в європейських державах. ЄСПЛ, як центральний орган, що здійснює нагляд за дотриманням Конвенції про захист прав людини, має значний вплив на розвиток правової доктрини та національних практик у контексті прав жінок.

Автори аналізують ключові рішення Суду, які мали значний вплив на розвиток правового регулювання в сфері забезпечення рівності жінок та запобігання дискримінації. Особлива увага приділяється випадкам, що стосуються насильства над жінками, репродуктивних прав, а також права на працю та освіту. Зокрема, у статті розкрито прецедентні рішення Суду, які стали основою для створення європейських стандартів у сфері захисту прав жінок. Окремо розглядається тлумачення судом положень Європейської конвенції в контексті гендерної рівності.

У статті також окреслено вплив рішень ЄСПЛ на національні правові системи, їх впровадження у національне законодавство, що дозволяє адаптувати внутрішнє законодавство до вимог європейських стандартів із прав людини. Авторі підкреслюють важливість судового контролю за дотриманням прав жінок як механізму забезпечення ефективного захисту та гарантій рівності.

Зроблено висновок, що діяльність ЄСПЛ сприяє зміцненню принципу гендерної рівності та правового захисту жінок, а також визначено важливість подальшого розвитку судової практики в цій галузі для забезпечення більш ефективного захисту прав жінок у рамках європейського правового порядку.

Ключові слова: Європейська конвенція, Європейський суд з прав людини, міжнародний стандарт, захист прав жінок, судова практика.

The article analyzes the role of the European Court of Human Rights (ECHR) in shaping legal standards for the protection of women's rights within the European legal system. The issue of women's rights protection is one of the most important in the modern legal discourse, since ensuring equal rights and freedoms for women is the basis of justice and social stability in European countries. The ECHR, as the central body overseeing compliance with the Convention on Human Rights, has a significant impact on the development of legal doctrine and national practices in the context of women's rights. The authors analyze the key judgments of the Court that have had a significant impact on the development of legal regulation in the field of women's equality and prevention of discrimination. Particular attention is paid to cases concerning violence against women, reproductive rights, as well as the right to work and education. In particular, the article describes the Court's precedent-setting judgments that have become the basis for the creation of European standards in the field of women's rights protection. The author also analyzes the Court's interpretation of the European Convention in the context of gender equality.

The article also outlines the impact of ECHR judgments on national legal systems and their implementation in national legislation, which allows for the adaptation of domestic legislation to the requirements of European human rights standards. The authors emphasize the importance of judicial control over the observance of women's rights as a mechanism for ensuring effective protection and guarantees of equality.

It is concluded that the ECHR's activities contribute to strengthening the principle of gender equality and legal protection of women, and the importance of further development of case law in this area is identified to ensure more effective protection of women's rights within the European legal order.

Key words: European Convention, European Court of Human Rights, international standard, protection of women's rights, case law.

Постановка проблеми. Попри значні досягнення в області прав людини, права жінок залишаються однією з найбільш актуальних і складних тем у міжнародному праві. У цьому контексті важливу роль відіграє Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), який не лише розглядає індивідуальні скарги на порушення прав жінок, а й активно формує загальноєвропейські стандарти захисту цих прав. Однак, незважаючи на значний прогрес, існує низка проблем, пов'язаних з ефективністю застосування стандартів, розроблених Судом, а також з адаптацією національних правових систем до цих стандартів. Основною проблемою є відсутність єдиного, чіткого підходу до правового визначення та інтерпретації стандартів щодо захисту прав жінок, зокрема в таких питаннях, як боротьба з насильством щодо жінок, рівність у правах і можливостях, права на здоров'я та репродуктивні права. Крім того, важливим аспектом є те, як національні суди застосовують рішення ЄСПЛ, що безпосередньо впливає на реальну практику забезпечення прав жінок на рівні держав-членів Ради Європи. Отже, необхідно дослідити, як саме ЄСПЛ

впливає на формування та розвиток правових стандартів у сфері прав жінок, а також яким чином ці стандарти інтегруються в національне законодавство і правозастосовну практику. Важливо також проаналізувати проблеми та перешкоди, які виникають при реалізації міжнародних стандартів, і шляхи їх подолання.

Мета дослідження – комплексне дослідження ролі ЄСПЛ у формуванні стандартів щодо захисту прав жінок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Захист прав жінок в тому чи іншому аспекті був предметом досліджень таких вчених як: Ю. Коломоєць, Т. Марценюк, С. Плотян, О. Харитонова, С. Шевченко, Н. Щербак та інші. Утім, комплексного безпосереднього дослідження ролі Європейського суду з прав людини та формування стандартів щодо захисту прав жінок раніше не проводилося, що вказує на необхідність подальших дискусій в даній сфері і проведення наукових узагальнень для розуміння значення такого інструменту, як практика ЄСПЛ для механізму захисту прав жінок.

Виклад основного матеріалу. За сучасними даними, жінки складають майже половину населення планети [1]. Утім питання захисту прав жінок залишається предметом філософських, етичних, політичних і правових дискусій. Сягаючи корінням ще у часи європейської революції, захист прав жінок пройшов багато етапів свого розвитку, та врешті призвів до констатації необхідності вироблення правових стандартів не тільки на рівні національних систем, а й на рівні міжнародного права. Така ситуація обумовлена тим, що загальні стандарти захисту прав людини не завжди є достатнім засобом для забезпечення прав жінок в умовах гендерної нерівності. Організація Об'єднаних Націй констатує збільшення кількості вбивств жінок, незважаючи на зниження загальної кількості вбивств. Така ситуація за словами виконавчого директора UNODC є «яскравим нагадуванням про те, що людство все ще бореться з глибоко вкоріненою нерівністю та насильством щодо жінок і дівчат» [2]. Питання насильства щодо жінок не виступає єдиною невирішеною проблемою в даній сфері, натомість являє собою складну і розгалужену структуру. Всю глибину зазначеної нерівності можна прослідкувати у практиці Європейського суду з прав людини (далі ЄСПЛ), рішення якого виступають одним із засобів міжнародного захисту прав жінок.

З середини XX століття міжнародна спільнота проводить активну діяльність спрямовану на подолання гендерної нерівності, зокрема щодо захисту прав жінок, застосовуючи при цьому різноманітні міжнародно-правові інструменти, серед яких виділяють міжнародні документи, практику їх застосування, діяльність міжнародних організацій та їх органів, а також міжнародний контроль і процедури розгляду спорів [3, с. 97]. Сукупність таких інструментів в сфері захисту прав жінок на міждержавному рівні прийнято називати міжнародним механізмом захисту прав жінок. Міжнародний механізм захисту прав жінок є багатокомпонентним правовим явищем, якому притаманна багаторівнева структура. На найвищому, так званому, універсальному рівні, міжнародний механізм захисту прав жінок реалізується, в першу чергу, в системі Організації Об'єднаних Націй. За регіональний рівень відповідають міжнародні організації Європи, Америки і Африки. Втім, не можна оминати увагою і національний рівень, на якому відбувається безпосереднє втілення приписів і норм міжнародного захисту прав жінок на практиці [3, с. 97].

Одним із елементів міжнародного захисту прав жінок є міжнародні стандарти. Загалом під словом «стандарт» розуміють норму, зразок, мірило, загальноприйнятий взірць, єдину типову форму організації, проведення, здійснення чого-небудь. Великий тлумачний словник української мови також вказує, що під міжнародним стандартом слід розуміти стандарт, прийнятий країнами, що приєдналися до угоди про проведення погодженої політики в певній галузі і застосовуваний ними безпосередньо [4]. У сучасному розумінні, на думку С. Шевченко, «стандарт захисту прав жінок» являє собою загальновизнані права жінок, які закріплені у міжнародних документах. При цьому вони передбачають «мінімальний рівень, який держави повинні забезпечити у сфері прав жінок, і саме з цієї причини такі стандарти містяться в обов'язкових до виконання нормативно-правових актах... (напр., конвенціях, регламентах, директивах і т.д.)» [5]. Варто зауважити про можливість встановлення стандартів захисту прав жінок також в рекомендаційних актах. Основною метою таких стандартів виступає ліквідація дискримінації щодо жінок за ознакою статі, а також надання їм рівних прав з чоловіками під час доступу до судочинства, вступу на державну службу, прийому на роботу або навчання, на рівну оплату праці, соціального захисту, тощо [3, с. 97].

На сучасному етапі пріоритетним завданням для міжнародних організацій, таких як: ООН, Рада Європи,

Європейський Союз, тощо, постає розробка і впровадження універсальних стандартів щодо забезпечення гендерної рівності в цілому, і відповідно, захисту прав жінок, зокрема [6, с. 160]. Європейський Союз, у свою чергу, визначає принцип рівності, або ж, як ще його називають «принцип заборони дискримінації», як один із принципів свого функціонування [6, с. 160]. Частиною 2 статті 3 Договору про заснування Європейської Спільноти від 25 березня 1957 р. визначено, що діяльність Спільноти має на меті усунути нерівність та сприяти рівності жінок та чоловіків. Очевидно, що саме досягнення зазначеної рівності як у самому Європейському Союзі (далі ЄС), так і у світі, виступає однією з його ключових цілей, адже «права людини є універсальними правовими нормами». Більше того, ЄС прийняв на себе зобов'язання щодо впровадження політики розширення прав і можливостей жінок у всьому світі; щодо заходів боротьби з дискримінаційним законодавством, гендерним насильством і маргіналізацією [5].

Одним із наймасштабніших стандартів у сфері захисту прав людини в розумінні якості і ефективності є Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р. Всі держави-члени Ради Європи зобов'язані неухильно дотримуватись положень Конвенції. Статтею 14 даного документа закріплюється, що здійснення закріплених нею прав і свобод людини гарантується без будь-якої дискримінації, в тому числі і за ознакою статі. Унікальність конвенції полягає у тому, що нею водночас передбачено механізм захисту закріплених прав і свобод. Так, протокол № 11 передбачає формування Європейського суду з прав людини, який функціонує на постійній основі та замінює попередні контрольні органи – Суд та Комісію.

Більшість норм Конвенції виражені у загальній, оціночній формі і саме практика ЄСПЛ надає їм правозастосовних властивостей, являючись своєрідним «тлумачним словником» для розуміння Конвенції, і в той же час, виступаючи її динамічною складовою. Окрім того практику ЄСПЛ визначає прецедентний характер, що обумовлює обов'язковість її застосування [7, с. 132].

Питома частка справ, що розглядаються ЄСПЛ є так званими «повторюваними справами», які виникають через поширені функціональні порушення на національному рівні [8, с. 1]. ЄСПЛ неодноразово наводив важливі тлумачення ст. 14 Конвенції, зокрема у справах щодо порушення прав жінок, а також інших статей, що гарантують жінкам рівний із чоловіками статус в процесі їх застосування. [7, с. 132]. Це можна прослідкувати у таких справах як: *Airey v. Ireland* (1979), *Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom* (1985), *Burghartz v. Switzerland* (1994), *Sahin v. Turkey* (2005), *Tysięc v. Poland*, (2007), *Opuz v. Turkey* (2009), *A, B і C v. Ireland* (2010), *Rantsev v. Cyprus and Russia* (2010), *RR v. Poland* (2011), *P. and S. v. Poland* (2012), *L.E. v. Greece* (2016), *Talpis v. Italy* (2017), *Bălșan v. Romania* (2017), *Levchuk v. Ukraine* (2019), тощо. Практика ЄСПЛ включає справи, які стосуються широкої палітри захисту прав жінок: заборона насильства, торгівля людьми, репродуктивні права, трудові, соціальні, імміграційні права, право на освіту, тощо.

Зважаючи на зміст та значення, яке відіграє практика ЄСПЛ у міжнародному праві, вважаємо обґрунтованою позицію, щодо доцільності розширеного розуміння поняття міжнародних стандартів, що означає неможливість зведення розуміння «Стандартів» лише до норм конвенцій, адже їх дійсну сутність можна визначити лише за допомогою комплексного аналізу конвенцій, рекомендацій, резолюцій та практики Європейського суду з прав людини [9, с. 19].

Втім, бувають випадки коли ЄСПЛ виявляє певні структурні проблеми, які призводять до повторюваних справ проти багатьох країн. Для таких випадків

передбачено процедуру винесення так званих пілотних рішень, яку було впроваджено як засіб для покладання зобов'язання на держави вирішити ці проблеми. При виявленні ЄСПЛ певної кількості заяв, які мають спільну підставу, суд може обрати одну чи кілька з них для пріоритетного вирішення відповідно до процедури пілотних рішень. При ухваленні пілотного рішення завдання Суду полягає не лише у визнанні порушення Європейської конвенції з прав людини в певній справі, але й у визначенні системної проблеми [8, с. 1]. Судовою практикою ЄСПЛ виявляється певна системна помилка, яка відображає недоліки системи правосуддя в цілому, які безпосередньо спричинені чинним законодавством і зумовлені державною політикою та спричиняють порушення Європейської конвенції з прав людини від 4 листопада 1950 року [10, с. 259]. Після прийняття рішення ЄСПЛ надає відповідному Уряду чіткі вказівки щодо типу заходів необхідних для її вирішення [8, с. 1].

Можна стверджувати, що правові висновки, викладені у Пілотних рішеннях мають особливо важливе значення не тільки тому, що стимулюють виправлення певних помилок в національних правових системах, і є еталоном для розгляду подібних справ ЄСПЛ, а і тому, що вони є базисом для удосконалення існуючих міжнародних стандартів, а іноді і для формування нових.

Так, правові висновки прийняті в рамках практики ЄСПЛ у справах про насильство щодо жінок було покладено в основу так званого «еталону міжнародних стандартів» у сфері захисту прав жінок [5] – Стамбульської конвенції (Council of Europe Convention preventing and combating violence against women and domestic violence; Istanbul Convention) і відтак визнано юридично обов'язковими [11, с. 14]. Стамбульська конвенція визнається як найбільш широкомасштабний міжнародно-правовий документ, що встановлює обов'язкові зобов'язання щодо запобігання та боротьби з насильством щодо жінок і дівчат [12]. Прийняття Стамбульської Конвенції стимулювало пілотне рішення ЄСПЛ *Oruz v. Turkey* (2009), текст якого фактично було покладено в її основу, а сама Конвенція має істотний вплив на розвиток європейського та міжнародного права у сфері гендерної рівності. Вона є унікальним документом зважаючи на те, що є першим міжнародним юридично обов'язковим актом, що стосується саме боротьби з насильством щодо жінок, потенційно відкритим для будь-якої країни у світі. Її підписали 46 країн світу та Європейський Союз [6, с. 161]. Викладені у Стамбульській конвенції принципи і стандарти підлягають застосуванню також у справах, не пов'язаних із насильством щодо жінок, зокрема з трудових і сімейних питань [11, с. 15].

На національному рівні втілюється сама ідея та цінність прав жінок за допомогою механізму, який можна охарактеризувати як впорядковану систему міжнародних, регіональних і національних організаційних структур державного і громадського характеру, що реалізують та захищають права жінок [13, с. 7].

Надаючи тлумачення конвенції ЄСПЛ сприяє розумінню не тільки змісту, а і сутності норм Конвенції. При цьому правове значення рішень ЄСПЛ на національному рівні полягає також у тому, що Суд фактично пропонує національним судам матрицю аргументації у справах щодо захисту прав жінок, створюючи тим самим правозастосовний стандарт на національному рівні [14].

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) відіграє ключову роль у формуванні та розвитку стандартів захисту прав жінок, які є основними складовими загальних прав людини в Європі. Протягом своєї діяльності суд створив значну кількість прецедентних рішень, що стосуються різноманітних аспектів прав жінок, зокрема в питаннях насильства, дискримінації, рівноправ'я в сімейних відносинах, а також в доступі до правосуддя та освіти.

Рішення ЄСПЛ стали важливим інструментом у боротьбі з насильством щодо жінок, визначаючи відповідальність держав за забезпечення ефективного захисту від насильства, як у сім'ї, так і в суспільстві. Через детальний аналіз національних правових систем та вивчення існуючих практик, Суд активно формує стандарти, що сприяють підвищенню рівня правової охорони жінок у Європі.

Судові рішення ЄСПЛ також забезпечують інтеграцію міжнародних стандартів прав людини у національні правові системи, зокрема через практику тлумачення Конвенції про захист прав людини та протоколів до неї, що особливо важливо для країн, які прагнуть відповідати вимогам європейських правових стандартів.

Таким чином, діяльність Європейського суду з прав людини є не тільки важливим елементом розвитку європейської правової системи, але й сприяє підвищенню рівня захисту прав жінок, зміцненню принципу рівноправ'я та боротьбі з усіма формами дискримінації. Це демонструє значну роль ЄСПЛ у забезпеченні прав і свобод жінок в рамках Європейської конвенції з прав людини, що має важливе значення для забезпечення справедливості та рівності у суспільстві.

Висновки. З огляду на проведений в статті аналіз можна зробити висновок, що під міжнародними стандартами в сфері захисту прав жінок необхідно розуміти сукупність прав жінок, закріплених у нормах конвенцій, рекомендацій, резолюцій та тлумачень практики ЄСПЛ. З цього можна визначити, що ЄСПЛ відіграє значну роль у створенні стандартів щодо захисту прав жінок, яка проявляється на декількох рівнях. Практика ЄСПЛ на глобальному рівні виступає дороговказом для удосконалення вже існуючих і створення нових міжнародних стандартів щодо захисту прав жінок. Яскравим прикладом такого впливу ЄСПЛ слугує прийняття Стамбульської конвенції, яка стала першим фундаментальним спеціальним міжнародним стандартом щодо захисту прав жінок, сформованим на основі прийнятого ЄСПЛ пілотного рішення *Oruz v. Turkey* (2009). На регіональному рівні роль ЄСПЛ додатково проявляється в тому, що його судова практика виступає динамічною частиною стандартів щодо захисту прав жінок, закріплених у Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р., що здійснюється шляхом надання її нормам тлумачення для розуміння змісту і сутності загальних і оціночних положень Конвенції. В той же час пілотні рішення ЄСПЛ мають особливо важливе значення не тільки тому, що стимулюють виправлення системних помилок в певних національних правових системах, і є еталоном для розгляду подібних справ ЄСПЛ, а і тому, що вони є базисом для удосконалення існуючих міжнародних стандартів. І врешті на національному рівні ЄСПЛ відіграє роль творця правозастосовних стандартів, надаючи допомогу національним системам у розумінні сутності Європейської конвенції з прав людини, і фактично, створюючи для національних судів матрицю аргументації у справах щодо захисту прав жінок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Global population from 2000 to 2022, by gender. *Statista*. URL: <https://www.statista.com/statistics/1328107/global-population-gender/#:~:text=Of%20the%207.95%20billion%20people,2022%20were%20below%2015%20years>
2. Press release: More women and girls killed in 2022 even as overall homicide numbers fall, says new research from UNODC and UN Women. URL: <https://www.unwomen.org/en/news-stories/press-release/2023/11/press-release-more-women-and-girls-killed-in-2022-even-as-overall-homicide-numbers-fall-says-new-research-from-unodc-and-un-women>
3. Коломієць Ю.М. Права жінок як об'єкт міжнародного захисту. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/45.pdf

4. Великий тлумачний словник української мови. URL: <https://slovnyk.me/dict/vts/%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82>
5. Шевченко С. Правові стандарти Європейського Союзу у сфері захисту прав жінок. URL: <https://jurfem.com.ua/pravovi-standarty-es-prava-zhinok/>
6. Щербак Н. В. Міжнародні стандарти з питань гендерної рівності та їх упровадження в Україні (в умовах реформування державного управління). *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 153–165. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2020/24.pdf
7. Плотян С. Г. Особливості європейського правового поля щодо рівності прав жінок і чоловіків. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6e5f70d0-4ad6-4884-a3f8-a23f35094659/content>
8. Європейський суд з прав людини. Пілотні рішення. Інформаційний бюлетень. URL: <https://rm.coe.int/factsheet-5-fs-pilot-judgments-uk/1680a22060>
9. Волошин Ю., Мушак Н. Вплив практики Європейського суду з прав людини на реалізацію принципу гендерної рівності в Україні. *Слово Національної школи суддів*. 2020. № 4 (33). С. 17–30. URL: https://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2020_4_33/NSJ4_2020%203%2017-30.pdf
10. Khotsianowska N. Legal positions of the Supreme Court as a means of removing systemic court errors in criminal cases. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Hamilton (Canada), 2018. P. 257–261.
11. Доступ до правосуддя: довідник для юристів-практиків. URL: <https://rm.coe.int/methodology-womens-access-to-justice-ukr-pgg/16809c828d>
12. 10th anniversary of the entry into force of the Istanbul Convention. *Council of Europe portal*. URL: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/10th-anniversary-of-the-entry-into-force>
13. Марценюк Т. Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики. К. 2015. URL: https://www.icps.com.ua/assets/uploads/files/genderna_pol_tika_s.pdf
14. Харитоновна О. Суд і гендер: ЄСПЛ виніс перше рішення проти України щодо домашнього насильства. URL: <https://50vidsotkiv.org.ua/sud-i-gender-yespl-vynis-pershe-rishennya-proty-ukrayiny-shhodo-domashnogo-nasylstva/>

ПРИВІЛЕЇ, ІМУНІТЕТИ ТА МОЖЛИВОСТІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІВ З ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ

PRIVILEGES, IMMUNITIES AND CAPABILITIES OF INTERNATIONAL FACT-FINDING BODIES

Іванов А.Г., асистент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття досліджує процедуру встановлення фактів як засіб мирного врегулювання міжнародних спорів, що глибоко увійшов у практику міжнародних відносин. Процедура встановлення фактів здатна не лише знижувати напруженість між сторонами, але й запобігати конфліктам, сприяючи дотриманню норм міжнародного права. Автор підкреслює, що міжнародним органам з встановлення фактів необхідний широкий обсяг прав, привілеїв та імунітетів, які дозволяють об'єктивно і всебічно встановлювати фактичні обставини події, що призвела до спору. Розглядаються ключові положення міжнародних нормативно-правових актів, які встановлюють необхідність співпраці відповідних суб'єктів з органом з встановлення фактів, визначають обов'язки держав щодо обміну інформацією та підтримки роботи слідчих комісій. На основі практики звернення до процедури встановлення фактів аналізуються випадки як успішного так і проблематичного функціонування міжнародних органів з встановлення фактів в контексті співпраці з ними з боку заінтересованих суб'єктів. Стаття акцентує увагу на необхідності співробітництва та сприяння роботі слідчих комісій з боку сторін спору та інших суб'єктів з метою проведення розслідування, підкреслюючи водночас, що обмежений доступ до інформації та залежність від доброї волі держав нерідко ускладнюють розслідування. Зроблено висновок, що міжнародним органам з встановлення фактів необхідний чітко визначений обсяг прав, привілеїв та імунітетів, гарантій і можливостей для ефективного виконання їх мандатів. Автор також зазначає, що відповідним органам необхідно забезпечувати свободу пересування, доступ до всіх джерел інформації, а також захист свідків і інших осіб, що співпрацюють з ними. Лише за наявності необхідних умов міжнародні органи з встановлення фактів можуть забезпечити комплексне та об'єктивне встановлення фактів, що є важливим елементом у забезпеченні миру та вирішенні міжнародних спорів.

Ключові слова: обслідування, встановлення фактів, мирне вирішення міжнародних спорів, мирне врегулювання, міжнародні слідчі комісії.

The article examines the fact-finding procedure as a tool for peaceful resolution of international disputes, which has become deeply embedded in the practice of international relations. Fact-finding procedures are capable not only of reducing tensions between parties but also of preventing conflicts and promoting compliance with international law. The author emphasizes that international fact-finding bodies require a wide range of rights, privileges, and immunities that allow for objective and thorough establishment of the factual circumstances surrounding a dispute. The article considers key provisions of international legal instruments that mandate the cooperation of relevant entities with fact-finding bodies and outline state obligations for sharing information and supporting the work of inquiry commissions. Based on practice, both successful and challenging cases of international fact-finding bodies are analyzed in the context of cooperation by interested parties. The article emphasizes the need for cooperation and support for inquiry commissions from disputing parties and other entities involved, while also underscoring that restricted access to information and dependence on states' goodwill often complicate investigations. It is concluded that international fact-finding bodies need a clearly defined scope of rights, privileges, immunities, guarantees, and capabilities for effective fulfillment of their mandates. The author also notes that fact-finding bodies must be ensured freedom of movement, access to all sources of information, and protection for witnesses and other individuals cooperating with them. Only under such necessary conditions can international fact-finding bodies provide comprehensive and objective fact-finding, which is an essential element in ensuring peace and resolving international disputes.

Key words: inquiry, fact-finding, peaceful settlement of international disputes, international dispute, peaceful resolving, international commissions of inquiry.

Постановка проблеми. Процедура встановлення фактів (обслідування) глибоко увійшла у практику міжнародних відносин і розглядається як доволі ефективний засіб мирного врегулювання, який може бути застосований з метою вирішення спору між відповідними суб'єктами чи послаблення напруженості ситуацій, які ще не переросли у спір. Вона також вбачається дієвим механізмом превентивної дипломатії, що може сприяти попередженню виникнення конфліктів, міжнародних спорів чи порушень міжнародного права.

Для того щоб органи з встановлення фактів могли успішно виконати свій мандат, їм необхідний відповідний обсяг можливостей, повноважень, привілеїв та імунітетів. В такому разі існує потенційна можливість проведення об'єктивного і комплексного розслідування. Їх обсяг напряму залежить від суб'єктів, що беруть участь у створенні органу з встановлення фактів.

Мета статті полягає у визначенні та систематизації можливостей, необхідних міжнародним органам з встановлення фактів для успішного виконання мандату, а також повноважень, привілеїв та імунітетів, якими такі органи наділяються відповідно до міжнародного публічного права.

Виклад основного матеріалу. У випадках, коли міжнародні слідчі комісії створюються за домовленістю між заінтересованими сторонами спору або ситуації, вони

наділяють таку комісію відповідними повноваженнями та гарантіями, необхідними для проведення успішного розслідування, надають необхідну інформацію та всіляко підтримують комісію в процесі виконання її мандату. Такі суб'єкти напряму заінтересовані у розв'язанні конфліктної ситуації та встановлення пов'язаних із нею фактів.

Стаття 19 Конвенції про мирне вирішення міжнародних збітків 1907 р. встановлює зобов'язання для сторін повідомляти комісії та іншій Стороні виклад фактів та передавати акти, папери та документи, які комісія визнає корисними для розкриття істини, а так само список свідків і експертів, яких така сторона бажає вислухати. Окрім цього комісія має право просити у кожної сторони пояснення чи свідчення, які вона визнає корисними (ст. 22) [1].

Комісія також може вживати самостійних заходів зі збору інформації, для чого їй має бути надано відповідні можливості. Стаття 23 Конвенції 1907 р. зобов'язує сторін скористатися всіма засобами, які знаходяться в їх розпорядженні відповідно до внутрішнього законодавства, з метою забезпечити явку свідків та/або експертів, які перебувають на їх території і що викликаються комісією, а також надавати слідчій комісії всі засоби і способи, необхідні для повного з'ясування і точної оцінки спірних фактів в найширшій мірі, що визнається ними можливою. Таким чином, сторони хоча і зобов'язані надавати комісії

механізми, необхідні для встановлення фактів, вони самостійно визначають їх обсяг і повноту, що ставить успішність розслідування у пряму залежність від добросовісного виконання сторонами своїх зобов'язань щодо комісії [1]. Залежність слідчих комісій від волі сторін простежується також у тому, що комісія має отримати попередній дозвіл держави на території якої вона має намір провадити слідчі дії (ст. 20, ст. 24), свідки та експерти викликаються комісією за допомогою уряду держави, на території якої вони знаходяться (ст. 25) [1].

В будь-якому випадку, при використанні процедури обслідування сторонами спору, вони мають реальну можливість надати слідчій комісії такий обсяг прав, привілеїв та імунітетів, що є необхідним для проведення успішного розслідування та встановлення фактичних обставин події.

Міжнародна слідча комісія по Сальвадору отримала повну свободу щодо джерел та засобів отримання інформації, включаючи можливість зустрічатися з будь-якими особами, безперешкодно відвідувати будь-які місця та проводити будь-які інші дії, які вона визнає корисними. Окрім цього, рекомендаціям Комісії було надано обов'язкового характеру [2, с. 17].

У разі звернення до процедури обслідування в рамках міжнародних міжурядових організацій ситуація з привілеями та імунітетами міжнародних органів з встановлення фактів дещо складніша. Відповідно до п. 23 Декларації про встановлення фактів ООН 1991 року, місіям з встановлення фактів мають надаватися всі імунітети і можливості, необхідні для виконання ними свого мандата, зокрема можливість працювати в умовах повної конфіденційності і можливість відвідувати всі місця і спілкуватися з усіма особами, які мають відношення до справи. Однак, враховуючи те, що кожна держава володіє суверенітетом, саме від неї залежить наскільки широкими повноваженнями може бути наділена міжнародна слідча комісія. Згідно з п. 6 Декларації 1991 р., при направленні місії ООН з встановлення фактів на територію будь-якої держави необхідна попередня згода такої держави. Це означає, що держава взагалі може відмовитись від прийняття на своїй території відповідної місії. Тому, щоб наділити слідчу комісію необхідними їй повноваженнями, ООН має узгодити це питання з урядом відповідної держави, яка може погодитись сприяти комісії в зборі необхідних відомостей і показань свідків та забезпечувати їй необхідні умови, що дозволять комісії виконати свій мандат. Про це держава закликає п. 22 Декларації 1991 р., відповідно до якого, державам слід співпрацювати з місіями ООН з встановлення фактів і надавати їм в межах наявних можливостей повну і негайну підтримку, необхідну для виконання своїх функцій і здійснення їх мандату [3].

Часто держави самі звертаються до Ради Безпеки чи Генерального Секретаря з проханням про направлення на їх територію міжнародної слідчої комісії. В таких випадках, має місце висока вірогідність надання такій комісії необхідного обсягу гарантій та можливостей для успішного проведення розслідування. Міжнародну слідчу комісію ООН з розслідування вбивства прем'єр-міністра Пакистану (2009 р.) було створено на прохання пакистанського уряду. Зі свого боку, влада Пакистану зобов'язувалась вслякко співпрацювати з комісією в рамках її розслідування, виконувати прохання комісії щодо сприяння в зборі необхідних відомостей та показань свідків та буде забезпечувати їй необхідні умови для виконання мандату. Уряд надав гарантії щодо свободи пересування комісії; безперешкодного доступу в усі місця та установи; вільного доступу до всіх джерел інформації; забезпечення безпеки персоналу та охорони документів, приміщень та іншого майна; захисту всіх, хто вступає в контакт з Комісією або надає їй інформацію; інших привілеїв, імунітетів та пільг, необхідних для проведення незалежного розслідування [4].

Наявність у Комісії необхідних прав, свобод і можливостей значно підвищило ефективність її роботи. У своїй доповіді Комісія зазначила, що в ході роботи отримувала суттєву підтримку від уряду Пакистану і багатьох пакистанських громадян, висловила подяку за це сприяння. В той же час, Комісія була збентежена спробами деяких високопоставлених чиновників обмежити доступ до пакистанських військових і розвідувальних джерел. Однак, завдяки продовженню мандата Комісії їй вдалося довести це питання до кінця і зустрітися з деякими військовослужбовцями і співробітниками розвідувальних органів [5, с. 6].

У випадку наявності підозр щодо порушень міжнародного права в певній державі, уряди відповідних держав можуть бути не зацікавлені у встановленні фактів таких порушень, особливо тих, що стосуються міжнародного гуманітарного права та права прав людини. Часто такі порушення є міжнародними злочинами та вчиняються в тому числі особами (або за їх сприянням), що знаходяться у вищих ешелонах влади. З метою уникнення відповідальності такі особи можуть перешкоджати діяльності органів з встановлення фактів. Слідчі комісії відповідно не мають гарантій щодо необхідних привілеїв та імунітетів і вимушені сподіватися лише на добру волю таких держав, і на те, що вони будуть сприяти створенню умов, необхідних комісії для успішного виконання свого мандату.

Таким чином, міжнародним органам з встановлення фактів необхідна будь-яка підтримка з боку тих суб'єктів міжнародного права, які згодні її надати. На думку професора міжнародного права Ф. Єрмакору, встановлення фактів в юридичному сенсі можливо тільки в тому випадку, якщо у слідчої комісії є всі засоби для розслідування і якщо уряд готовий до співпраці. В іншому випадку орган з встановлення фактів стає лише інформаційним органом, інформація якого не може вважатися повністю збалансованою і такою, відображає повну і точну картину конкретної ситуації [6, с. 28].

Розповсюдженою практикою в рамках ООН є заклик з боку Ради Безпеки та Генерального Секретаря до урядів зацікавлених держав, міжнародних та інших організацій та приватних осіб всебічно співпрацювати з міжнародними слідчими комісіями у справі виконання їх мандату, в тому числі забезпечувати позитивний відгук на прохання комісії щодо безпеки, сприяння та доступу в ході проведення розслідування. Це особливо стосується урядів тих держав, на території яких комісія буде виконувати свій мандат. Як правило такі заклики полягають у вжитті заходів, необхідних комісії для виконання своїх функцій, при забезпеченні повної свободи, незалежності та безпеки.

Резолюція Ради Безпеки ООН 1012 (1995) відповідно до якої було створено Міжнародну слідчу комісію по Бурунді містить заклик до всіх держав «співпрацювати з комісією у справі полегшення її розслідування». Окрім цього, Рада закликала держави, органи ООН, міжнародні гуманітарні організації та неурядові організації систематизувати наявну в них інформацію, пов'язану із мандатом комісії, та просила їх надати таку інформацію в найкоротший термін [7].

Окрім цього, при формуванні слідчих комісій уповноважені органи часто визначають обсяг прав і свобод, необхідний для успішного виконання мандату, а також закликають усіх зацікавлених суб'єктів надавати та гарантувати відповідні права і свободи. Якщо узагальнити положення відповідних актів, можна простежити практику, що склалась в рамках ООН щодо необхідного обсягу прав і свобод, яким має бути наділено міжнародний орган з встановлення фактів для того, щоб він міг повною мірою виконати свій мандат та встановити об'єктивну істину. В цілому, це зводиться до наступного:

1. Свобода пересування. Міжнародні органи з встановлення фактів в процесі свого розслідування відвідують різноманітні місця і зустрічаються з великою кількістю осіб. Такі місця і особи можуть знаходитися в рамках як однієї держави, так і декількох, що призводить до необхідності багато пересуватися, а також необхідності мати засоби пересування. Комісія та її члени повинні мати реальну можливість пересуватися по території держави на якій вчиняються слідчі дії, а така держава має сприяти цьому.

2. Право доступу до усіх джерел інформації, пов'язаних з роботою комісії. Джерела, з яких міжнародні органи з встановлення фактів отримують інформацію, мають найрізноманітніший характер, про що було згадано в попередньому підрозділі. Важливо, щоб комісія мала реальну можливість звернутися до відповідного джерела при забезпеченні належного рівня безпеки та дотриманні стандартів розслідування. На свій запит комісія має отримувати доповіді, досяє, документи та будь-яку іншу інформацію, що знаходяться в розпорядженні відповідних суб'єктів та є корисною з точки зору виконання завдання комісії. В цьому питанні знову простежується залежність міжнародних органів з встановлення фактів від влади відповідної держави.

3. Право доступу в усі місця і установи. Окрім інформації, отриманої до початку розслідування, органи з встановлення фактів вживають самостійних заходів для пошуку та збору доказової бази. Це нерозривно пов'язано з необхідністю відвідування різноманітних місць та установ в одній або декількох державах. Ще стаття 20 Конвенції 1907 р. передбачаючи право комісії, за згодою Сторін, тимчасово перенести свої засідання на місця, або відправити туди одного або декількох своїх членів, зобов'язувала отримати попередній дозвіл держави, на території якого має відбутися таке розслідування [1]. Аналогічним чином це питання врегульовано в Декларації ООН 1991 р. Місцями, які комісія може вирішити відвідати, можуть бути державні органи та установи, міста, селища і райони в яких мали місце конфліктні ситуації або імовірно було скоєно злочини, в тому числі міжнародні, військові і цивільні об'єкти, установи приватного права та ін., які на думку комісії мають відношення до її розслідування.

4. Свобода зустрічатися та проводити бесіди з будь-якими особами, які на думку комісії можуть володіти інформацією, пов'язаною з розслідуванням. Показання свідків є одним з основних джерел з яких слідча комісія отримує інформацію. В ході розслідування комісії зустрічаються з численною кількістю свідків, постраждалих та інших осіб. Висновки, зроблені на основі аналізу таких свідчень багато в чому є визначальним для успішності проведення розслідування. Отже, комісія потребує вільного доступу до всіх осіб, які на її думку можуть допомогти у встановленні істини.

Окрім цього, актами про створення міжнародних органів з встановлення фактів як правило визначаються наступні привілеї та імунітети таких органів:

1. Свобода і незалежність. В процесі виконання свого мандату міжнародна слідча комісія повинна мати можливість діяти самостійно і на власний розсуд виробляти висновки на основі зібраних даних. Вона повинна мати право вільно організувати свою роботу. Жодна держава, орган, особа або інші суб'єкти не можуть впливати на процес розслідування та прийняття рішень комісією. П. 2 Декларації ООН 1991 р. забороняє учасникам місії з встановлення фактів запитувати або отримувати вказівки від будь-якого уряду чи органу, що не є компетентним органом ООН [3].

2. Конфіденційність. Стаття 30 Конвенції 1907 р. містила норму про те, що засідання комісії проходять за закритими дверима і залишаються секретними (ст. 30) [1]. Можливість комісії працювати в умовах повної кон-

фіденційності передбачає також п. 23 Декларації ООН 1991 р., а п. 25 додатково зобов'язує учасників слідчих комісій зберігати конфіденційний характер інформації, що було отримана під час виконання ними свого мандату, навіть після того, як місія завершила свою діяльність [3]. Про конфіденційний характер діяльності комісії можуть заявити суб'єкти, що її створюють (Сальвадор 1991 р.), або комісія може прийняти самостійне рішення з цього питання, при визначенні своїх правил процедур та методів роботи. Слідча комісія по Дарфуру (Судан, 2004 р.) з самого початку прийняла рішення про те, що вона буде діяти дотримуючись суворої конфіденційності [8]. Конфіденційний характер роботи слідчої комісії зумовлений необхідністю встановлення та пошуку джерел інформації, запобіганню їх знищення та фальсифікації, та особливо необхідністю забезпечення безпеки осіб, які надають інформацію [9, с. 15].

3. Забезпечення безпеки комісії та її членів. Міжнародному органу з встановлення фактів та його членам має гарантуватися належний рівень безпеки в процесі виконання ними свого мандату. Слідчі комісії часто проводять розслідування в умовах збройних конфліктів та обстановки напруженості та виїжджають на місця для проведення слідчих дій. Гарантії стосовно безпеки слідчої комісії та її членів в процесі розслідування, а також щодо недоторканості приміщень та документів комісії мають надаватися суб'єктами, що створили комісію та владою держави на території якої вона провадить свою діяльність. Стосовно Слідчої комісії по Дарфуру (Судан, 2004 р.) Генеральний Секретар ООН гарантував забезпечення належних заходів безпеки для співробітників Комісії та її документів, а також захист потерпілих і свідків, так само як і всіх осіб, що постають перед Комісією у зв'язку з розслідуванням [10].

4. Забезпечення безпеки свідків та інших осіб, що сприяють роботі комісії. Належний рівень безпеки таких осіб багато в чому є визначальним фактором для проведення успішного розслідування. Особи, що володіють інформацією, пов'язаною з роботою комісії, можуть відмовити у спілкуванні з нею через можливі негативні наслідки для них, а тому необхідно забезпечити якомога вищий рівень безпеки таких осіб. Це питання тісно пов'язане з конфіденційним характером роботи комісії, яка може проводити конфіденційні зустрічі зі свідками та не розголошувати відомості про них. На думку П. Ніккена захист свідків є одним з найважливіших питань в роботі комісії: «В нинішніх умовах необхідно охороняти свідків. Дані про їх особистість мають триматися в секреті, за винятком тих випадків, коли вони самі висловили б бажання розкрити їх. Буде складно отримати показання свідків без дотримання суворої конфіденційності, що означає, що не буде даватися публічних показань, не проводитиметься очних ставок і не буде існувати певного місця для отримання показань свідків». Більше того, на його думку питання захисту свідків знаходиться в пріоритеті щодо питання повноти отриманих доказів: «Стосовно показань свідків, Комісія у всіх випадках повинна вживати необхідних заходів щодо забезпечення захисту та безпеки свідків, навіть якщо це може негативно позначитися на кінцевій цінності доказу» [9, с. 11].

5. Індивідуальні привілеї членів та персоналу комісії. Окрім привілеїв та імунітетів слідчою комісією як такою, її члени та персонал володіють певним обсягом індивідуальних привілеїв та імунітетів.

На жаль, в реальності слідчі комісії стикаються із різного роду перешкодами, що ускладнює процес розслідування і може ставити під питання його об'єктивність та повноту. Часто такі перешкоди виникають внаслідок недостатньої підтримки з боку урядів заінтересованих держав, особливо тих, на території яких проводиться розслідування. В окремих випадках, уряди відповідних дер-

жав можуть цілеспрямовано вчиняти дії, направлені на ускладнення роботи слідчої комісії.

Міжнародна слідча комісія ООН по Дарфуру (Судан, 2004 р.) в п. 6 своєї доповіді вказала на те, що вона не отримала повноважень, якими зазвичай володіє прокурор (зокрема, вона не може дати наказ про явку свідків, про проведення обшуку або арешту, і вона не може звертатися до суду з проханням видати ордер на арешт підозрюваних). Вона може спиратися тільки на обов'язок уряду Судану і повстанців співпрацювати. Таким чином, її можливості обмежені тим, яким чином уряд і повстанці виконують свій обов'язок. На думку Комісії як уряд Судану, так і діючі в цій країні повстанці зобов'язані бона фідє співпрацювати з нею, з метою сприяння виконанню нею своїх функцій. У своїй доповіді Комісія приділила значну увагу аналізу питання про сприяння її роботі і виробила механізм оцінки рівня співробітництва з боку уряду та повстанців [8, с. 17].

В цілому, Комісія позитивно оцінила рівень співробітництва з нею з боку уряду Судану. Вона зазначила, що «ставлення уряду до Комісії було конструктивним», а зустрічі з вищими посадовими особами організувалися тоді, коли про це просила Комісія. Окрім цього, Комісія отримала гарантії стосовно того, що: а) уряд прийме доповідь Комісії, незалежно від висновків у ній; б) свідки інцидентів не будуть переслідуватися; та в) виконуючи суворі вказівки Президента, усі суданські посадові особи не будуть ніяким чином перешкоджати розслідуванню Комісії. У випадках, коли посадовці середнього рівня не дозволяли зустрічатися з певними особами або відвідувати певні місця, Комісія зверталась до вищестоящих органів влади, які сприяли вирішенню таких ситуацій [8, с. 18–20].

Однак, в деяких випадках Комісія не змогла отримати доступ до необхідних джерел інформації. Комісія так і не отримала документи різних державних установ, що діють в Дарфурі, які стосуються рішень про застосування збройних сил проти повстанців, а також заходів, які зачіпають цивільне населення, незважаючи на обіцянку надати такі документи з боку вищих посадових осіб Судану. Комісія також вказала на те, що деякі регіональні або місцеві органи влади чинили тиск на потенційних свідків або на тих свідків, яких уже опитали члени Комісії та не допускали слідчі групи Комісії до певних свідків [8, с. 20].

Комісія також високо оцінила рівень співробітництва з боку повстанських груп. Члени Комісії багаторазово зустрічалися з їх представниками та отримувала від них необхідні документи та свідчення, які, однак, на думку комісії було недостатньо повними. Комісії жодного разу не було відмовлено у доступі до районів, підконтрольних повстанцям, а члени комісія користувались свободою переміщення по цим районам. Повстанські групи не заважали Комісії розслідувати повідомлення про інциденти, в яких були замішані повстанці [8, с. 20–21].

В той же час, держави не завжди слідують своїм політичним обіцянкам стосовно сприяння роботі міжнародних органів з встановлення фактів. Уряд Республіки Заір, будучи одним з ініціаторів створення слідчої комісії в Руанді в 1995 році взяв на себе обов'язок надавати підтримку міжнародній комісії ООН з розслідування. Комісія вирішила, що, будучи органом, створеним відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН, вона має право розраховувати на сприяння та співробітництво з боку держав (п. 3 Проміжної доповіді Комісії). Вона також відзначила, що не має ні юридичних повноважень, ні матеріальних і людських ресурсів поліцейських сил або офіційного агентства з розслідування. Тому вона не має в своєму розпорядженні широкого кола правових механізмів, таких, як ордер на обшук, і не має в своєму розпорядженні технічних засобів, які зазвичай необхідні для проведення таких великих і складних розслідувань. Замість цього

Комісія змушена покладатися на сприяння держав-членів і на добру волю людей, співпрацею яких вона намагалася заручитися. (п. 7 Проміжної доповіді Комісії) [11].

Однак, реальність виявилась інакшою. Уряд Заіру всіляко ускладнював можливість Комісії здійснювати свої функції. Комісія планувала здійснити поїздку до Заіру, однак за день до неї, голову Комісії було проінформовано про те, що у канцелярії Прем'єр-Міністра з'явилися питання щодо повноважень Комісії та її імовірної діяльності на території держави. Комісію повідомили, що намічена тривалість візиту (20 днів) є надмірною, а плани по розміщенню комісії були відхилені. В кінцевому рахунку після двотижневої затримки та після того як були вжиті дипломатичні зусилля на високому рівні з метою прискорити візит, заірська влада погодилася, хоча і з явним небажанням, дати дозвіл Міжнародній слідчій комісії здійснити попередній візит до Кіншаси з 8 до 16 грудня 1995 року, що є меншою тривалістю, ніж та, яку планувала сама комісія [11, с. 7]. Це не єдиний випадок, коли заірська влада перешкождала роботі Комісії. В ході здійснення візиту в Гому, між Комісією та заірськими офіційними особами виникли гострі розбіжності щодо наміченої діяльності. В процесі проведених зустрічей виявилось, що сторони по різному тлумачать мандат Комісії. На її думку, заірська сторона хотіла переглянути коло відання Комісії, адже та наполягала на своєму праві бути присутніми на її зустрічах з потенційними свідками і ознайомитися з проектом доповіді Комісії про її діяльність в Гомі до того, як Комісія покине Заір. Комісія рішуче відкинула ці вимоги. Вона підкреслила, що свій мандат отримала від Ради Безпеки і тільки цей орган повноважний змінити коло її ведення. Вона відстоювала своє право на повну свободу пересування та право проводити опитування без свідків, пославшись на пункт 5 резолюції 1013 (1995), підкреслила свій обов'язок доповідати безпосередньо Генеральному секретарю і ясно дала зрозуміти, що ніякій третій стороні не буде дозволено ознайомитися заздалегідь з її доповіддю. На прохання прем'єр-міністра Заіру дати тлумачення резолюції, відповідно до якої було створено Комісію, Генеральний секретар підтвердив, що Міжнародна комісія правильно тлумачить свій мандат. Однак, через кілька днів, міністр закордонних справ Заіру направив Генеральному секретарю лист, повторивши вимоги, проти яких заперечувала Комісія. В той момент, оскільки заірський сторона як і раніше не хотіла співпрацювати, Комісія оголосила, що вона не може продовжувати розслідування у Гомі через «обструкціоністську позицію заірської влади» і що їй нічого не залишається робити, як виїхати в Найробі. Таким чином було порушено право комісії на доступ у місця та свободу переміщення комісії [11, с. 9].

З непереборними складнощами, пов'язаними з отриманням показань свідків, зіткнулась Міжнародна слідча комісія ООН по Бурунді (1995 р.). Комісія була вимушена провадити збір доказів шляхом вивчення армійських документів і архівів та отримання показань офіцерів і військовослужбовців строкової служби. Однак, самостійно Комісія вивчати такі документи та архіви і викликати таких свідків не могла, вона повинна була діяти через міністерство оборони Бурунді. Прохання про надання копій матеріалів виявилася безрезультатною. Не було задоволено також прохання назвати імена військовослужбовців частин, які згідно з повідомленнями підняли повстання, та тих, що несли відповідальність за охорону президента [12, с. 24].

У своїй доповіді Комісія вказала на те, що не маючи повноважень змусити свідків з'явитися для надання свідчень, вона була змушена обмежитися заслуховуванням свідків, які добровільно побажали це зробити. Стосовно ув'язнених Комісія покладалася на сприяння з боку органів судової влади, що надавалось у всіх випадках. Що стосується свідків з числа військовослужбовців, то Комі-

сії доводилось викликати їх через міністерство оборони з невтішними результатами. Окрім цього, комісія не мала повноважень на безпосередню перевірку досьє та архівів або в наказовому порядку зобов'язати владу чи приватних осіб пред'явити документи. Офіційні документи, необхідні для слідства, доводилося запитувати у цивільних та військових властей. І якщо органи судової влади надали комісії підтримку, хоча їй було заборонено копіювання та незалежний переклад відповідних документів, то допитати свідків з числа військовослужбовців та отримати військові досьє в міністерстві оборони Комісії так і не вдалося [12, с. 9].

В деяких випадках, держави можуть відкрито перешкоджати діяльності слідчої комісії, унеможливаючи доступ до необхідної інформації. Міжнародна слідча комісія ООН створена у зв'язку з конфліктом в Газі (2009 р.) мала намір відвідати всі райони, охоплені її мандатом, і провести в усіх них розслідування на місцях. Однак уряд Ізраїлю відмовився співпрацювати з Комісією, як вказано в її доповіді, на трьох рівнях: а) відмовився зустрітися з Комісією та надати їй доступ до урядових посадових осіб, включаючи військових, і документацію; б) перешкодив поїздки Комісії в Ізраїль для зустрічі з ізраїльськими потерпілими, свідками, членами громадянського суспільства і НУО; та в) перешкодив поїздки Комісії на Західний берег, включаючи Східний Єрусалим, для зустрічі з представниками Палестинської адміністрації і палестинськими потерпілими, свідками, неурядовими організаціями або організаціями громадянського суспільства, які проживають або розташовуються на Західному березі. Окрім цього, уряд Ізраїлю обмежував свободу переміщення деяких осіб, з якими Комісія хотіла провести бесіди, включаючи палестинського міністра юстиції, члена Палестинської законодавчої ради та інших свідків [13, с. 46].

Залежність можливостей міжнародних органів з встановлення фактів від волі та рівня співробітництва з боку урядів відповідних держав простежується всюди, в контексті аналізу їх прав, свобод, привілеїв та імунітетів, та безперечно є негативним аспектом використання процедури обслідування, особливо в рамках міжнародних організацій. Такі держави, навіть у тих випадках, коли вони взяли на себе обов'язок сприяти роботі органу з встановлення фактів, фактично, мають змогу впливати на процес виконання ним свого мандату, аж до практичної неможливості його виконання взагалі.

Висновки. Обсяг привілеїв та імунітетів, яким буде наділено міжнародний орган з встановлення фактів залежить від суб'єкта міжнародного права, що прийняв рішення про створення такого органу. У випадку створення міжнародної слідчої комісії сторонами спору, що заінтересовані в його розв'язанні, такі сторони можуть наділити слідчу комісію усіма необхідними правами, свободами, привілеями та імунітетами, а також надати

гарантії їх забезпечення. У разі звернення до процедури обслідування в рамках міжнародних організацій, вони не мають змоги безпосередньо наділяти і гарантувати слідчим комісіям відповідні привілеї та імунітети, і вимушені покладатися на співробітництво з боку урядів держав, на території яких провадяться слідчі дії. Таким чином міжнародний орган з встановлення фактів прямо залежність від волі держави, на території якої він має намір проводити розслідування, та від того, наскільки уряд такої держави буде заінтересований у успішному встановленні факту.

Міжнародно-правові акти, що регулюють діяльність міжнародних слідчих комісій містять в собі положення стосовно їх привілеїв та імунітетів. Однак, вони досить поверхнево регулюють це питання. Встановлюючи необхідність наявності у міжнародних органів з встановлення фактів відповідних привілеїв та імунітетів і згадуючи деякі із них, такі акти, тим не менш, не визначають чіткого переліку привілеїв та імунітетів, що необхідні міжнародній слідчій комісії для успішного виконання свого мандату.

Проаналізувавши практику створення міжнародних слідчих комісій, можна визначити бажаний обсяг привілеїв і можливостей, яких потребує орган з встановлення фактів для проведення успішного розслідування. До переліку прав і свобод слідчої комісії можна віднести: а) свободу пересування; б) право доступу до усіх джерел інформації, пов'язаних з роботою комісії; в) право доступу в усі місця і установи; та г) свободу зустрічатися та проводити бесіди з будь-якими особами, які на думку комісії можуть володіти інформацією, пов'язаною з розслідуванням. Окрім цього, слідчі комісії мають бути наділені такими привілеями та імунітетами, що гарантують: а) свободу і незалежність комісії; б) конфіденційність роботи комісії; в) забезпечення безпеки комісії та її членів; г) забезпечення безпеки свідків та інших осіб, що сприяють роботі комісії; та д) індивідуальні привілеї членів та персоналу комісії.

Залежність міжнародних слідчих комісій від волі держав призводить до того, що такі комісії часто стикаються із різного роду перешкодами, що ускладнюють процес розслідування і можуть ставити під питання його об'єктивність та повноту. Часто такі перешкоди виникають внаслідок недостатньої підтримки з боку урядів заінтересованих держав, особливо тих, на території яких проводиться розслідування. В окремих випадках, уряди відповідних держав можуть цілеспрямовано вчиняти дії, направлені на ускладнення роботи слідчої комісії. Таким чином, сприяння роботі комісії з боку держав, міжнародних організацій та інших суб'єктів міжнародного права, особливо держав, на території яких комісія здійснює свою діяльність, є надзвичайно важливою і багато в чому визначальною умовою для успішного виконання органом з встановлення фактів свого мандату.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про мирне врегулювання міжнародних зіткнень від 18 жовт. 1907 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU07053> (дата звернення 03.11.2024).
2. Letter from the Permanent Representative of El Salvador to the United Nations addressed to the Secretary-General : Letter of El Salvador of 8 Oct. 1991 № S/23130. URL: https://digitallibrary.un.org/record/130274/files/A_46_553--S_23130-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 09.11.2024).
3. Declaration on Fact-finding by the United Nations in the Field of the Maintenance of International Peace and Security : resolution adopted by the General Assembly of 09 Dec. 1991 № A/RES/46/59. URL: https://digitallibrary.un.org/record/135694/files/A_RES_46_59-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 09.11.2024).
4. Letter from the Secretary-General to the President of the Security Council : Letter by the UN Secretary-General of 02 Feb. 2009 № S/2009/67. URL: https://digitallibrary.un.org/record/647535/files/S_2009_67-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 09.11.2024).
5. Letter from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council : Letter by the UN Secretary-General of 15 Apr. 2010 № S/2010/191. URL: https://digitallibrary.un.org/record/681517/files/S_2010_191-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 09.11.2024).
6. International Law and Fact-Finding in the Field of Human Rights: Revised and Edited Reprint / edited by Bertrand G. Ramcharan. Brill-Nijhoff, 2014. 250 p.
7. Security Council resolution on establishment of an international commission of inquiry in Burundi : Resolution adopted by the Security Council of 28 Aug. 1995 № S/RES/808(1993). URL: https://digitallibrary.un.org/record/185388/files/S_RES_1012%281995%29-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 06.11.2024).
8. 1012%281995%29-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 06.11.2024).

9. Letter from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council : Letter by the UN Secretary-General of 31 Jan. 2005 № S/2005/60. URL: https://digitallibrary.un.org/record/540780/files/S_2005_60-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 09.11.2024).
10. Letter from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council : Letter by the UN Secretary-General of 28 July 1995 № S/1995/631. URL: https://digitallibrary.un.org/record/185671/files/S_1995_631-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 09.11.2024).
11. Letter from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council : Letter by the UN Secretary-General of 04 Oct. 2004 № S/2004/812. URL: https://digitallibrary.un.org/record/532844/files/S_2004_812-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 09.11.2024).
12. Letter from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council : Letter by the UN Secretary-General of 26 Jan. 1996 № S/1996/67. URL: https://digitallibrary.un.org/record/203328/files/S_1996_67-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 09.11.2024).
13. Letter from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council : Letter by the UN Secretary-General of 25 July 1996 № S/1996/682. URL: https://digitallibrary.un.org/record/220451/files/S_1996_682-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 09.11.2024).
14. Report of the United Nations Fact Finding Mission on the Gaza Conflict : Report of 25 Sep. 2009 № A/HRC/12/48. URL: https://digitallibrary.un.org/record/666096/files/A_HRC_12_48-EN.pdf?ln=en (дата звернення: 09.11.2024).

**ВІДСТУП ВІД ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА ЄВРОПЕЙСЬКОЮ КОНВЕНЦІЄЮ
З ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ:
ЗМІСТ, ВИКОНАННЯ ТА СВІТОВА ПРАКТИКА****DEROGATION FROM OBLIGATIONS UNDER THE EUROPEAN CONVENTION
ON HUMAN RIGHTS DURING AN EMERGENCY:
CONTENT, IMPLEMENTATION AND INTERNATIONAL PRACTICE**

Лук'янова А.В., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Мещерякова В.Є., студентка III курсу факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У цій статті розглядається законодавча база відступу від зобов'язань щодо прав людини під час надзвичайного стану, у світлі Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) з фокусом на положення статті 15. Проаналізовано основні правові акти на універсальному та регіональному рівнях, на підставі чого підтверджено, що принцип обмеження прав людини в надзвичайних ситуаціях має універсальний характер. Такий принцип прямо закріплений в зазначеній вище конвенції та у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (далі – МПГПП). У представлений роботі наголошено на необхідності розмежування понять «відступ від зобов'язань» за ЄКПЛ та «обмеження прав людини», які поширюються лише на лімітовані ситуації та каталог прав. Тільки у випадку крайньої необхідності, наприклад, під час збройного конфлікту, можуть бути застосовані тимчасові відступи від прав людини. Дана наукова робота підкреслює, що Високі договірні сторони мають надавати належне обґрунтування для будь-якого відступу від своїх зобов'язань, конкретизуючи, що такі заходи мають бути суворо необхідними та пропорційними загрозі, з якою стикається конкретна Висока договірна сторона Конвенції. У статті зазначено, що під час використання права на відступ від зобов'язань своєчасне та належне повідомлення відповідним органам, таким як Генеральний секретар Ради Європи, важливе з огляду на те, щоб виправдати винятковий характер відступу, з одного боку, й продемонструвати прихильність державі правам людини, та, відповідно, виконанням зобов'язань за ЄКПЛ, з іншого. Звернуто увагу на потребу балансувати національну безпеку та захист основних прав людини, зазначаючи, що хоча держави мають право на власний розсуд у реакціях на надзвичайні ситуації, але вони не повинні брати участь у довільних або надмірних обмеженнях прав, якщо цього можливо уникнути. Для того, щоб проілюструвати практичні наслідки відступу від зобов'язань під час надзвичайної ситуації, аналіз спирається на прецедентне право, включно з рішеннями Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Особливу увагу приділено справі «Lawless v. Ireland».

Ключові слова: відступ від зобов'язань, дерогація, права людини, обмеження прав, Європейська конвенція з прав людини, правомирність, надзвичайні обставини.

This article examines the legal framework for derogation from human rights obligations during a state of emergency in the light of the European Convention on Human Rights, with a focus on the provisions of Article 15. The author analyzes the main legal acts at the international and regional levels and confirms that the principle of human rights restrictions in emergency situations is universal. This principle is directly enshrined in the above-mentioned convention and the International Covenant on Civil and Political Rights. This research emphasizes the need to distinguish between the concepts of “derogation from obligations” under the ECHR and “restriction of human rights and freedoms”, which are inherent only in those rights that allow such restrictions. Only in cases of extreme necessity, for example, during an armed conflict, can temporary derogations from human rights legislation be applied. The article emphasizes that states must provide adequate justification for any derogation from their obligations, specifying that such measures must be strictly necessary and proportionate to the threat faced by a high contracting party to the convention. The article notes that when exercising the right of derogation, timely and proper notification to the relevant bodies, such as the Secretary General of the Council of Europe, is important in order to justify the exceptional nature of the derogation, on the one hand, and to demonstrate the State's commitment to human rights and, accordingly, to fulfill its obligations under the ECHR, on the other. Attention is drawn to the need to balance national security with the protection of fundamental human rights, noting that while states have discretion in responding to emergencies, they should not engage in arbitrary or excessive restrictions on rights if this can be avoided. In order to illustrate the practical consequences of derogation, the analysis relies on case law, including the judgments of the European Court of Human Rights. Particular attention is paid to the case of “Lawless v. Ireland”.

Key words: derogation, derogation, human rights, restriction of rights, European Convention on Human Rights, legality, extraordinary circumstances.

Стан наукового дослідження. В контексті даного питання варто зазначити на дослідження таких науковців як В. В. Маклаков, А. Є. Стрекалов, Е. В. Тітко, О. А. Лукашева, І. Д. Ягофарова, Ю. О. Загуменна, О. В. Осинська, Ю. А. Тихомиров тощо, щодо механізмів та процедур, які передбачає сучасне міжнародне право для відступу держави від міжнародних зобов'язань у сфері прав людини. У той же час ключовими для цієї теми залишаються ЄКПЛ та відповідна судова практика, оскільки вони є фундаментом для належного балансування прав людини і вимог надзвичайної ситуації включно з війною. Проведений аналіз дозволяє виявити певні прогалини правових рамок даного питання та висвітлити слабкі місця його міжнародно-правового регулювання.

Вступ. Тема відступу від зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини є нагальною для багатьох

держав-учасниць ЄКПЛ, однак, як не парадоксально, не настільки широко представленою в практиці ЄСПЛ. Для України питання відступу від норм Конвенції в умовах воєнного та/або надзвичайного стану до 2014 року мало радше теоретичний характер. Проте після початку російської агресії це питання набуло неабиякої актуальності та необхідності у належному опрацюванні та застосуванні. Пандемія ковіду в 2020 році стала нагадуванням про неідеальну практику застосування даного положення ЄКПЛ як в Україні, так і в інших країнах-учасниках Конвенції. З лютого 2022 року питання дотримання державою зобов'язань в контексті повномасштабного вторгнення РФ набуло величезного значення, оскільки було офіційно оголошено воєнний стан і, відповідно, оголошено пропорційні тимчасові відступи від зобов'язань щодо прав людини. Проблема виконання конвенційних положень

викликає значний інтерес не тільки серед правознавців, теоретиків і практиків, але й в усіх громадян України, незалежно від їх причетності до юриспруденції, адже цей аспект торкається майже усіх сфер життя.

Виклад основного матеріалу. Статтею 9 Конституції України зазначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1]. Акт ратифікації ЄКПЛ, здійснений Верховною Радою України 17 липня 1997 року, підтвердив приєднання України до числа держав-учасниць цього фундаментального міжнародного договору. Конвенція набула чинності для України 11 вересня 1997 року, й, відповідно, Україна взяла на себе міжнародно-правове зобов'язання привести національне законодавство у повну відповідність до вимог Конвенції, забезпечити ефективний захист прав і свобод людини та гарантувати, що діяльність державних органів і посадових осіб здійснюється відповідно до встановлених Конвенцією стандартів. Однак, поряд з обов'язками дотримуватись положень ЄКПЛ, також є право держави-учасниці відступити від зобов'язань щодо прав людини в деяких надзвичайних ситуаціях.

В міжнародному праві для позначення відступу від зобов'язань використовується термін «дерогація», а сама можливість відступу зобов'язань за ЄКПЛ передбачена статтею 15 Конвенції. Стаття 57 Віденської конвенції про право міжнародних договорів також дозволяє зупинення дії договору щодо будь-якого окремого учасника відповідно до положень цього договору [2].

Без сумніву кожен визнає той факт, що права людини потрібно поважати, проте, кожна держава може опинитись у виняткових обставинах, коли недоторканність її територіальної цілісності, політична незалежність або безпека її громадян стає під загрозою. Відступ від зобов'язань щодо прав людини слід відрізнити від обмежень цих прав. Відступ означає те, що держава припиняє виконувати те, що зобов'язана відповідно до міжнародних і національних стандартів захисту прав людини. Тобто через наявність бар'єру у вигляді надзвичайної ситуації держава не може повною мірою гарантувати особам деякі права або ж мусить вжити заходів, націлених на вирішення проблем, пов'язаних із такою ситуацією, які за нормальних умов становили б порушення певних прав людини. Важливим також є той факт, що відступи від зобов'язань можна застосовувати тільки для того, щоб подолати проблеми, пов'язані з надзвичайною ситуацією. В іншому разі, такі відступи не можуть бути визнані виправданими.

На протипагу цьому, обмеження прав людини є допустимим втручанням до прав людини, яке обов'язково має бути пропорційним та доцільним. Хоч права людини і є однією із найважливіших та базових цінностей Конвенції, а також цінностями, що розділяють носії прав, іноді вони можуть конкурувати з інтересами інших людей або населення загалом. У такому разі обмеження можуть бути визнані допустимими, адже це забезпечує захист інших інтересів суспільства, за умови необхідності обмежень та їх та співмірності меті. Звісно, жодна демократична держава не може відступати від власних конституцій, відтак, стаття 15 ЄКПЛ є певною мірою інструментом, що дозволяє державам приймати внутрішні законодавчі акти, які за нормальних умов суперечили б взятим на себе зобов'язанням раніше.

Аналіз статті 15 ЄКПЛ

Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом [3].

Стаття 15 ЄКПЛ передбачає механізм тимчасового відступу від загальних зобов'язань держави-учасниці щодо забезпечення прав і свобод, визначених Конвенцією. Цей механізм може бути застосований виключно у випадках надзвичайної ситуації, яка загрожує життю нації, та за умови дотримання суворих обмежень і гарантій. За своєю структурою ця норма складається з 3 частин, які розкривають сутність, уточнюють, які підстави унеможливають право держави на застосування статті та кого країна-учасниця повинна попередити.

1.1. *«Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації»*

За пунктом 1 статті 15 дерогуються підстави, за яких країна-учасниця має підстави для застосування цієї норми, тобто відступ від зобов'язань можливий лише під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації. У справі «Lawless v. Ireland» було встановлено, що вислів, вжитий у статті 15 ЄКПЛ, стосується виняткової кризової або надзвичайної ситуації, які впливають на все населення і становлять загрозу для організованого життя спільноти, яка утворює державу [5]. Це положення деталізоване у Сиракузьких принципах, що, зокрема, пропонують критерії загрози як загрози фізичної цілісності населення держави, територіальної цілісності й функціонування критично важливих інституцій, які необхідні для забезпечення фундаментальних прав людини (п. 39) [4].

У вищезазначених принципах, крім того, вказано, що розсуд держав у застосуванні заходів, які обмежують права людини не є абсолютним та підлягає судовому контролю. Так, згідно з п. п. 40, 41 Сиракузьких принципів, внутрішні конфлікти, політична нестабільність та економічні труднощі не можуть бути самостійною підставою для дерогації. Такі обставини не є достатніми для обмеження прав, гарантованих міжнародними договорами, включно з ЄКПЛ [4].

1.2. *«Лише в тих межах, яких вимагає гострота становища»*

Під час війни чи іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, держави-учасниці можуть вживати заходів, що відступають від своїх зобов'язань за ЄКПЛ, у тій мірі, в якій це вимагається гострою ситуацією, за умови, що такі заходи не суперечать їх іншим зобов'язанням згідно з міжнародним правом і не передбачають дискримінації виключно за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови чи релігії. Не кожне заворушення чи катастрофа кваліфікується як надзвичайний стан, що загрожує життю нації, як того вимагають приписи статті 15.

Гострота становища може обумовлюватися часовими рамками, просторовими межами, матеріальним змістом відповідних стандартів прав людини, інституційною спроможністю влади тощо. За загальним правилом, відповідальність за визначення ситуації як такої, яка «загрожує життю нації» покладається на уряд держави. Однак повноваження країни щодо визнання державою надзвичайної ситуації не є необмеженими, висновки уряду являють собою так званий орієнтир та відправну точку. Суд має повноваження виносити рішення щодо того, чи не вийшла держава за «межі гостроти становища». ЄСПЛ виносить рішення, посилаючись на певні критерії, а саме: чи було би достатньо ефективним застосування виключно національного законодавства держави-учасниці Конвенції щоб вирішити виниклу ситуацію, чи дійсно вибрані стороню комплексні дії були застосовані як реакція на надзвичайний стан, які є обмеження за сферою застосування, які були і чи взагалі були вжиті заходи, щоб попередити зловживання державою або її посадовими особами застосування положень статті. Також важливим питанням, яким задається ЄСПЛ є те, які саме права опинилися під загрозою обмеження і чи пропорційні такі обмеження.

Зазначимо, що термін «надзвичайне становище» не охоплює виключно війну та воєнний стан на території дер-

жави-учасниці, оскільки це поняття є ширшим і включає стихійні лиха, масові демонстрації з проявами насильства та великі техногенні катастрофи. Однак, за наявності цих підстав, на державу-учасницю покладаються додаткові обов'язки щодо надання ЄСПЛ аргументів на підтримку свого рішення. За такої ситуації, яка не становить прямої загрози життю нації, сторона для обґрунтування відступів від Конвенції, повинна надати набагато переконливіші докази «абсолютної необхідності» таких заходів. Тобто країна має бути спроможна обґрунтувати не лише те, що така ситуація становить загрозу життю нації, але й те, що всі заходи, які є відступами, суворо необхідні у зв'язку з гострою ситуацією [7]. Хоча такі становища не виключають можливості дерогації, вони вимагають набагато суворішого доведення того, що запроваджені заходи є єдиним можливим способом подолання виниклих труднощів.

Хоча стихійні лиха, масові заворушення та техногенні катастрофи можуть створювати серйозні загрози для суспільства, вони не завжди досягають такого рівня, що виправдовує відступ від фундаментальних прав і свобод людини. Тому держави, які бажають скористатися цим правом, повинні довести, що інші, менш обмежувальні заходи виявилися неефективними або неможливими для застосування в конкретних обставинах.

Ще раз важливо підкреслити, що право на відступ не є необмеженим. Воно має застосовуватися виключно в крайніх випадках і за умови дотримання міжнародних стандартів, зокрема, заборони на дискримінацію та забезпечення невід'ємних прав людини, навіть у надзвичайних ситуаціях.

1.3. *«За умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом»*

Україною було підписано значну кількість міжнародних договорів, більш ніж з 180 країнами світу. Ці договори у подальшому знаходили своє місце в національному законодавстві як його невід'ємна частина. ЄСПЛ є одним з таких актів, у той же час, Конвенція не існує в повному вакуумі та не стоїть вище за деякі інші міжнародні акти. Тому державні заходи, спрямовані на відступ від ЄСПЛ, повинні здійснюватися в рамках, що не перетинають межі інших міжнародних зобов'язань держави.

Заборона відступати від зобов'язань за міжнародними договорами у випадках, коли це суперечить іншим міжнародно-правовим зобов'язанням, є універсальним принципом міжнародного права. Такий підхід закріплений не тільки в Європейській конвенції з прав людини (стаття 15), а й, наприклад, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (статті 4 і 5) [3, 8].

Рівень захисту прав людини у надзвичайних ситуаціях може суттєво відрізнятись залежно від того, який міжнародний документ застосовується; це може бути такі акти, розроблені міжнародною спільнотою як: Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Женевська конвенція про поводження з військовополоненими, тощо. Рівень захисту прав людини може відрізнятись, крім того, залежно від конкретного міжнародного договору. Наприклад, ЄСПЛ надає державам більшу гнучкість у обмеженні свободи думки, совісті та релігії під час надзвичайних ситуацій, ніж Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Статті 9 Конвенції та 18 МПГПП, присвячені свободі думки, совісті та релігії, хоча й регулюють схожі питання, мають різні підходи до їх захисту. Якщо ЄСПЛ допускає обмеження цього права в певних випадках, то Пакт надає більш абсолютний захист, забороняючи будь-які відступи від нього. Крім того, Пакт містить ширший перелік прав, які не можуть бути обмежені.

Стаття 15 ЄСПЛ встановлює важливий баланс між необхідністю захисту національної безпеки та дотриманням фундаментальних прав людини: вона дозволяє дер-

жавам тимчасово відступити від деяких своїх зобов'язань за Конвенцією в умовах надзвичайної ситуації, але при цьому встановлює чіткі обмеження на застосування такого відступу.

Безсумнівно відступи від зобов'язань також підлягають певним обмеженням. Хоч Договірні Сторони і володіють певною дискрецією щодо дерогації, вони все ж таки зобов'язані нести тягар обґрунтування таких дій. Реакція на ситуацію яка дійсно загрожує національній безпеці має бути адекватною, а оголошення надзвичайного стану – добросовісним, яке дає право відступати від конкретних зобов'язань, проте не на загальний відхід від усіх зобов'язань взятих на себе за міжнародними договорами [6, с. 13]. Про це наголошено у Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи від 27 квітня 2009 року «Захист прав людини в надзвичайних ситуаціях», а саме, пункт 3 Резолюції зазначає, що оголошення надзвичайного стану не повинно стати приводом для необґрунтованого обмеження здійснення основних прав людини, а право відступати від зобов'язань слід використовувати лише як крайній засіб та з особливою обережністю [9].

Існують також і зобов'язання відступ від яких заборонений чи будь-яких обставин, та не може бути виправданий чи обґрунтований. Перелік таких положень досить невеликий, насамперед це статті: 2 (окрім випадків смерті під час ведення правомірних воєнних дій), 3, що проголошує заборону катувань, заборона рабства, що передбачена пунктом 1 статті 4, та стаття 7, яка не допускає ніяких покарань без закону. Також до цього лаконічного переліку слід віднести Протокол № 6, присвячений скасування смертної кари, та Протокол № 7, а саме статтю 4, щодо заборони повторного притягнення до суду або покарання [3, 10, 7]. Цей перелік не є повною мірою вичерпним, адже все ж таки існують інші обставини, за яких можливість відступу від деяких категорій зобов'язань виключається. Згідно з принципом когерентності міжнародного права, держава, яка є учасником кількох міжнародних договорів, зобов'язана тлумачити та застосовувати їх таким чином, аби уникнути будь-яких суперечностей між положеннями цих договорів. Відтак, відступ від зобов'язань, передбачених однією конвенцією, є недопустимим, якщо він суперечить нормам іншого міжнародного договору, ратифікованого цією державою. Таким чином, якщо міжнародний договір містить пряму заборону на відступ від певних зобов'язань, держава не може відступити від них, навіть якщо така можливість передбачена іншим договором.

Як було зазначено раніше, будь-яке обмеження прав та відступ від зобов'язань має бути обґрунтованим державою, з цього витікає недопущення відступу від права на ефективний засіб правового захисту (стаття 13 Конвенції). Навіть у випадках, коли держава застосовує заходи дерогації від певних прав і свобод, гарантованих міжнародними договорами, особа, права якої зазнали обмеження внаслідок таких заходів, зберігає право на ефективний судовий захист. Це означає, що така особа має можливість оскаржити законність і доцільність застосування дерогації в конкретному випадку. Особа, права якої були обмежені внаслідок дерогації, має право на незалежний та неупереджений розгляд питання про те, чи було таке обмеження необхідним, пропорційним і відповідним вимогам міжнародного права. Дане твердження також закріплено у пункті 52 Сиракузьких принципів [4; 6, с. 17].

Дещо спірним є питання відступу від гарантування права на справедливий суд, розглядаючи це питання крізь призму міжнародного гуманітарного права. Так, міжнародне гуманітарне право встановлює певні мінімальні стандарти права на справедливий суд в період збройного конфлікту. Принцип пропорційності та необхідності вимагає, щоб відступ від зобов'язань був адекватним і необхідним для досягнення легітимної мети. Враховуючи, що збройний конфлікт є екстремальною ситуацією, засто-

сування заходів, що обмежують права людини, у менш гострих обставинах, як правило, не буде відповідати цьому принципу. Такого висновку, зокрема, дійшов Комітет з прав людини ООН у своїх Коментарях загального характеру № 29, де також зазначив, що не бачить підстав для дерогації під час надзвичайних ситуацій іншого характеру (п. 16) [6, 7].

На прикладі повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року можна побачити, наскільки непередбачуваною може бути ситуація на початку реальної війни. Коли російські війська перетнули кордон, загроза для всієї України була настільки висока і всеохоплююча, що майбутнє країни видавалось надзвичайно туманним. Масштаби російської агресії були настільки великими, що вже на початку війни мільйони українців були змушені залишити свої домівки. Сусідні країни, розуміючи всю серйозність ситуації, відкрили свої кордони для безперешкодного прийому біженців. В подальшому динаміка військових дій поступово змінилася з активної фази на позиційну, що супроводжувалось формуванням більш стабільного військово-політичного балансу в країні.

Тому, хоч в березні 2022 року в Києві та області деякі відступи від зобов'язань за ЄКПЛ могли бути виправдані статтею 15 Конвенції, то, наприклад, до червня того ж року гостра необхідність у таких заходах, ймовірно, втратила свою актуальність. Звісно, юридична оцінка кожної ситуації мала проводитися індивідуально з урахуванням конкретних обставин, проте, зловживання даним положенням також не має бути допущене. Проте на прифронтових територіях або ж на територіях, які знаходяться близько до зони бойових дій, відступ від зобов'язань, гарантованих Конвенцією, об'єктивно може бути виправданий. Відповідно, чим далі від лінії фронту, тим загроза має менш виражений характер з точки зору практики ЄСПЛ, і таким чином, ті ж самі заходи скоріше за все не будуть вважатись необхідними.

Відступ від зобов'язань за ЄКПЛ може бути виправданий, якщо держава не здатна забезпечити дотримання певних прав людини в конкретному регіоні через об'єктивні причини. Варто зазначити, що нестабільність ситуації та характеру загрози можуть впливати на рішення щодо відступу від зобов'язань як в один, так і інший бік. Рішення, які були прийняті раніше, не завжди можуть бути застосовані до нових ситуацій. Кожен випадок потребує індивідуального розгляду, і створення єдиного стандарту з даного питання об'єктивно неможливе. З цього постає той факт, що в тексті кожного рішення мають бути належно обґрунтовані обставини, які брались до уваги при вирішенні справи в питанні відступу від конвенційних гарантій.

Іншим важливим аспектом є належне інформування про відступ від зобов'язань. Про повністю правомірну дерогацію не може мовитися, коли не було проведено необхідної процедури з оголошення надзвичайного стану, зокрема повідомлення генерального секретаря Ради Європи про застосування права на дерогацію. Звісно, що заздалегідь введення такого стану передбачити здебільшого неможливо, тому і подання відповідної заяви наперед теж не вимагається. Достатньо лише того, щоб таке інформування відбулось в розумні строки, що також обчислюються відповідно до конкретних обставин становища [6, с. 20].

Щоб підкріпити вищезазначене реальною практикою, доцільно згадати справу ЄСПЛ «Lawless v. Ireland». У справі йшлося про затримання особи, яку заявник вважав незаконним, та таким, що порушує статтю 5 Конвенції. Проте, Суд визначив, що порушення даної статті не було, адже Урядом Ірландії належним чином попередньо було зроблено заяву про дерогацію на основі статті 15 ЄКПЛ. Існує також практика Європейського Суду з прав людини, де справа вирішилася у протилежну сторону [5]. Напри-

клад, у справі «Communauté Genevoise D'action Syndicale (CGAS) v. Suisse» ЄСПЛ визнав, що уряд Швейцарії все ж таки порушив зобов'язання за Конвенцією, а саме статтю 11, заборонивши проведення публічних демонстрацій, не зробивши при цьому необхідної заяви. Хоч реальна загроза здоров'ю та життю населення через пандемію ковіду дійсно давала змогу урядам застосувати право на дерогацію, Уряд Швейцарії все ж таки мав дотримуватись Конвенції у її повному обсязі [12].

До світової практики щодо важливості процесуально коректного інформування щодо відступу також доцільно привести у приклад справу «Surgus V. Turkey». Відсутність офіційного повідомлення про відступ від зобов'язань позбавляє державу права посилатися на статтю 15 як на підставу для обмеження прав і свобод, тобто дії держави-відповідача підлягають оцінці згідно із загальними правилами міжнародного права, без призьми 15 статті. Суд у цій справі встановив численні порушення Конвенції Туреччиною внаслідок турецьких військових операцій на півночі Кіпру в липні та серпні 1974 року, поділу території Кіпру, що триває, ЄСПЛ визнав, що Туреччина грубо порушила право на свободу вираження поглядів та право на освіту мешканців Північного Кіпру, піддавши жорсткій цензурі шкільні підручники на окупованій території Турецької Республіки Північного Кіпру. Вилучення інформації про історію, культуру та політичне самовизначення кіпріотів-греків з навчальних матеріалів є прямим втручанням у право на свободу думки та вираження поглядів [13].

Через проблеми сьогодення, зокрема повномасштабного вторгнення РФ в Україну, тема відступу від зобов'язань стала гостро обговорюваною у нашій державі та ЗМІ. Велика кількість різноманітної та неповної інформації щодо цього питання неминуче призвела до появи значної кількості дезінформації, звинувачень, питань до державних органів України та непорозумінь з боку суспільства.

У той же час, питання відступу від зобов'язань не є настільки екстраординарним для України, оскільки наша держава вже зверталась до 15 статті ЄКПЛ. Так, 5 червня 2015 року Україна поінформувала Генерального секретаря Ради Європи про те, що з огляду на надзвичайну ситуацію в країні український уряд прийняв рішення використати статтю для відступу від деяких прав, закріплених у Конвенції. В цей період Україна офіційно повідомила Раду Європи про введення тимчасових обмежень на ряд фундаментальних прав людини в окремих районах Донецької та Луганської областей, а 21 травня 2015 року Верховна Рада України ухвалила постанову № 462-VIII, якою прийняла Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» [14]. Ці заходи були викликані необхідністю боротьби з тероризмом та відзначалися як тимчасові, пов'язані зі специфічними умовами воєнного часу.

Зокрема, було дозволено затримувати людей, підозрюваних у тероризмі, без попереднього рішення суду. Крім того, були обмежені права на вільне пересування, таємницю листування, недоторканність житла, а також права на справедливий суд і на ефективний захист у суді.

Міжнародна спільнота висловила стурбованість з приводу рішення України тимчасово відмовитися від виконання деяких міжнародних зобов'язань у сфері прав людини. Були побоювання, що Україна не зможе забезпечити належний контроль за обмеженнями права також щодо надто радикального характеру такого кроку, що може призвести до порушень та зловживань владою.

Однак, на нашу думку, Україна більше ніж правомірно й аргументовано звернулася до змісту статті 15 ЄКПЛ, використавши всі національні засоби. По-перше, внаслідок збройної агресії Росії проти України та окупації частини її території, Україна виявилася позбавлена мож-

ливості ефективно здійснювати свою юрисдикцію на деяких територіях. Тому, для уникнення непорозумінь з боку міжнародних партнерів у вигляді помилкових звинувачень у невиконанні Україною обов'язку захисту прав людини на її територіях на яких, де-юре, вона повинна забезпечувати захист прав, але оскільки, де-факто, уряд об'єктивно не може здійснювати свої повноваження та контролювати виконання положень конвенції, застосування 15 статті Конвенції було необхідним.

Крім того, головною підставою для відходу від зобов'язань було забезпечення додаткових можливостей для дієвого захисту національної безпеки. На підставі застосування норм цієї статті, обмеження певних прав людини передбачених міжнародним договором стало правомірним та таким, що захищає країну від можливих звинувачень у майбутньому, не скасовуючи саму процедуру звернення громадян до ЄСПЛ за належним судовим захистом., тим самим, зберігаючи тонкий баланс між захистом національної безпеки та правами людей навіть у воєнний час.

Системний аналіз як міжнародних, так й національних нормативно-правових актів, практики ЄСПЛ та наведених у Конвенції положень дозволяє нам констатувати той факт, що навіть при тому великому обсягу доступної країнам інформації, її не є достатньо для повного розуміння інституту відходу від зобов'язань. На нашу думку, міжнародному співтовариству потрібно об'єднати зусилля для створення додаткових джерел роз'яснення положень статті 15, оскільки навіть за наявної релевантної практики Суду та посібника від Ради Європи, ці джерела повністю не розкривають всіх аспектів застосування відповідних положень. Розвиток цього інституту, на жаль, є вкрай актуальним для сьогодення, враховуючи нестабільну ситуацію на міжнародній арені, в тому числі й політичну. Високі договірні сторони повинні мати більш чіткі уявлення щодо розуміння того, який буде висновок суду, спираючись на об'єктивні, чіткі положення, оскільки на даний момент, суб'єктивна думка суду відіграє занадто велику роль. Тому головною новацією у можливому розвитку інституту відступу від зобов'язань є конкретизація положень статті 15 ЄКПЛ та розширення інформаційної бази для кращого усвідомлення державами умов та підстав відступництва від обов'язків, покладених на них Конвенцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. 1969. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення: 03.11.2024).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 07.11.2024).
4. *Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the ICCPR* (1985) 7 HRQ 1. URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/1984/07/Siracusa-principles-ICCPR-legalsubmission-1985-eng.pdf> (дата звернення 07.11.2024).
5. *Lawless v. Ireland* (№ 3455/05), (№3), від 01.07.1961. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57518%22%7D> (дата звернення: 07.11.2024).
6. Посібник зі статті 15 Європейської конвенції з прав людини: Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. URL: <https://gm.coe.int/guide-to-applying-article-15-of-the-echr/1680ac59d5> (Дата звернення 05.11.2024).
7. Комітет з прав людини ООН. Коментар загального характеру № 29.
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.73 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 04.11.2024).
9. Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи no.1659 від 27 квітня 2009 року "Захист прав людини в надзвичайних ситуаціях" URL: <https://pase.coe.int/en/files/17726/html> (дата звернення 05.11.2024).
10. Протокол №6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари: міжнар. док. від 28.04.1983 р. / Рада Європи. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802#Text (дата звернення: 06.11.2024).
11. Протокол №7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 22.11.1984 р. 28.04.1983 р. / Рада Європи. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804#Text (дата звернення 06.11.2024).
12. *Communauté Genevoise D'action Syndicale (CGAS) v. Suisse*, no. 21881/20, від 15 березня 2022 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-216463%22%7D> (дата звернення 06.11.2024).
13. *Cyprus v. Turkey*, no. 25781/94, від 10.05.2001 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/Eng?i=001-59454> (дата звернення 08.11.2024).
14. Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод» : Постанова Верховної Ради України від 21.05.2015 р. № 462-VIII. *Відомості Верховної Ради України*, 2015, № 29, ст. 267. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text> (дата звернення 09.11.2024).
15. Відступ від зобов'язань під час надзвичайних ситуацій. Путівник з прав людини. URL: <https://www.rights.in.ua/themes/human-rights-restrictions/derogation-in-times-of-emergency> (дата звернення 01.11.2024).

ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА МІЖНАРОДНИМИ СУДОВИМИ ТА КВАЗІСУДОВИМИ ОРГАНАМИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

THE INTERPRETATION OF INTERNATIONAL CUSTOMARY LAW BY INTERNATIONAL JUDICIAL AND QUASIJUDICIAL INSTITUTIONS: SETTING THE PROBLEM

Майлунц А.Е., аспірант кафедри міжнародного та європейського права
Національний університет «Одеська юридична академія»

В статті розглядається проблематика тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судовими та квазісудовими органами. Наголошується, що норма міжнародного звичаєвого права має таку ж саму юридичну силу, що й норма договірної права, так само регулює суспільні відносини, а отже так само підлягає тлумаченню при розв'язанні міжнародних спорів міжнародними судами. Натомість, в доктрині продовжує виділятися незгода щодо визначення міжнародного звичаєвого права та його складових елементів, що розглядалася на рівні Комісії міжнародного права ООН.

Підкреслюється, що практика міжнародних судових і квазісудових органів дає безліч прикладів тлумачення міжнародного звичаєвого права. Водночас, в доктрині існує спір щодо того, чи можна в принципі тлумачити міжнародну звичаєву норму, або акт її виявлення (ідентифікації) сам по собі становить тлумачення права? В статті наголошується, що тлумачення міжнародної звичаєвої норми окремо від її виявлення існує та реально здійснюється в практиці міжнародних судів. Відповідно, слід ставити питання про характер і методи тлумачення міжнародного звичаєвого права, що застосовуються міжнародними судами.

Наведене викликає питання про те, чи можна застосовувати до міжнародного звичаєвого права ті ж самі техніки тлумачення, що застосовуються й до міжнародних договорів. Стаття відповідає на це питання позитивно, наголошуючи на принциповій можливості подібного застосування та на деяких проявах його специфіки. Підкреслюється, що тлумачення міжнародного звичаєвого права здійснюється безпосередньо щодо його норм, а не щодо його елементів, таких як практика держав та *opinio juris*. Тлумачення розуміється як акт визначення змісту звичаєвої норми, саме по собі існування якої є безспірним. Виділяються окремі методи тлумачення міжнародних звичаєвих норм, наприклад, тлумачення в світлі об'єкта та цілі договору. Розглядається питання про те, яким чином міжнародні судові та квазісудові органи визначають зміст норм міжнародного звичаєвого права за допомогою застосування методів та технік, подібних до тих, що застосовуються в тлумаченні міжнародного договірної права. Робиться висновок про застосовність до міжнародного звичаєвого права технік тлумачення, які застосовуються до міжнародного договірної права.

Ключові слова: тлумачення міжнародного права, способи тлумачення, міжнародне звичаєве право, міжнародний звичай, міжнародні суди.

The article examines the problems of interpretation of customary international law by international judicial and quasi-judicial bodies. It is emphasized that the rule of customary international law has the same legal force as the rule of contract law, regulates social relations in the same way, and therefore is subject to the same interpretation when resolving international disputes by international courts. Instead, the doctrine continues to highlight disagreement regarding the definition of customary international law and its constituent elements, which was considered at the level of the UN International Law Commission.

It is emphasized that the practice of international judicial and quasi-judicial bodies provides many examples of the interpretation of customary international law. At the same time, there is a dispute in the doctrine as to whether, in principle, it is possible to interpret an international customary norm, or the act of its detection (identification) in itself constitutes the interpretation of law? The article emphasizes that the interpretation of the international customary norm separately from its detection exists and is actually carried out in the practice of international courts. Accordingly, questions should be raised about the nature and methods of interpretation of customary international law applied by international courts.

The above raises the question of whether the same interpretation techniques that are applied to international treaties can be applied to customary international law. The article answers this question positively, emphasizing the principle possibility of such application and some manifestations of its specificity. It is emphasized that the interpretation of customary international law is carried out directly in relation to its norms, and not in relation to its elements, such as state practice and *opinio juris*. Interpretation is understood as the act of determining the content of a customary norm, the very existence of which is indisputable. Separate methods of interpretation of international customary norms are distinguished, for example, interpretation in the light of the object and purpose of the agreement. The question of how international judicial and quasi-judicial bodies determine the content of norms of customary international law using methods and techniques similar to those used in the interpretation of international treaty law is considered. A conclusion is made about the applicability of interpretation techniques applied to international treaty law to customary international law.

Key words: interpretation of international law, methods of interpretation, international customary law, international custom, international courts.

Постановка проблеми. Діяльність міжнародних судових та квазісудових органів, значною мірою, обертається навкруги тлумачення міжнародного права, спрямованого на розв'язання конкретної ситуації, щодо якої виник міжнародний спір, поданий на розгляд цих органів. Однак, якщо питання тлумачення писаного права, зазвичай, не викликають проблеми, то щодо можливості тлумачення міжнародного звичаєвого права існує спір, головним чином щодо того, чи може міжнародне звичаєве право взагалі бути об'єктом тлумачення, і якщо так – де слід шукати норми, слова та терміни, які підлягатимуть тлумаченню.

Метою дослідження є встановлення проблемних питань, що виникають з точки зору науки міжнародного права у зв'язку з тлумаченням міжнародного звичаєвого права міжнародними судовими та квазісудовими інституціями, виявлення подальших напрямків дослідження вказаної проблематики.

Стан опрацювання проблематики тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судами відносно добрий в іноземній юридичній науці. Можна виділити роботи Г. Шварценбергера, А. Блекмана, Р. Кольба. В вітчизняній науці питань тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судами торкалися А.І. Андрєків та Ю.В. Щокін. Водночас, ця тема ніколи не була предметом безпосереднього наукового дослідження вітчизняними фахівцями.

Виклад основного матеріалу. Професор Ю.В. Щокін пише, що питання щодо звичаїв міжнародного права «стоїть серед перших, найголовніших, оскільки воно концентрує в собі основні проблеми теорії міжнародного права» [1, с. 4]. Питання про визначення міжнародного звичаю стоїть перед наукою міжнародного права вже, щонайменше, понад століття, якщо відраховувати від моменту початку роботи групи юристів, чия діяльність, зрештою,

привела до утворення Постійної палати міжнародного правосуддя (далі – ППМП) [2]. Позиція цієї групи була одноставною: міжнародний звичай є міжнародною практикою, що визнається правом [3]. Хоча деякі розбіжності щодо формулювання звичаю і існували, вони були незначними.

Через сто років ситуація змінилася кардинально, що відобразилося, зокрема, в діяльності Комісії міжнародного права ООН. Початковою точкою дебатів щодо міжнародного звичаю можна вважати роботи професора Лондонського університету Г. Шварценбергера щодо індуктивного підходу в міжнародному праві [4, с. 539]. Шварценбергер дотримувався постулатів теорії політичного реалізму та стверджував, що неможливо виводити звичаєві норми з моралі чи інших подібних міркувань, що мають мало спільного з фактичною практикою держав. На думку Шварценбергера, звичай слід було виводити саме з реальної практики держав, і його метод отримав назву індукції. Роботи Шварценбергера підштовхнули правову думку до застосування методів індукції та дедукції для визначення міжнародного звичаю.

Хоча з моменту публікації робіт Шварценбергера минуло три чверті століття, в доктрині продовжує існувати незгода щодо коректного методу визначення міжнародного звичаєвого права та значення практики держав і *opinio juris* як її складових елементів. Для розв'язання цього питання Комісія міжнародного права ООН (далі – КМП ООН) вирішила в 2012 році включити проблематику формування міжнародного звичаєвого права в програму своєї роботи. Вона визначила мету створити настанови щодо належного способу встановлення звичаєвих норм, зробивши наголос на визначення практики держав та *opinio juris* [5].

Ідучи по стопах Шварценбергера, КМП ООН встановила, що для того, аби виявити існування та зміст норми міжнародного звичаєвого права, слід встановити існування загальної практики, що визнається в якості права [5]. Іншими словами, Комісія віддала перевагу індукції як методу визначення змісту міжнародного звичаю. Однак, вона також зазначила, що дедукція може бути таким методом в двох випадках: при виведенні спеціальної міжнародної звичаєвої норми з загального правила, та у випадках, коли норми права представляють неподільний правовий режим.

З прочитання висновків КМП ООН та коментарів до нього може скластися враження, що питання вирішене. Однак, глибший аналіз показує, що це не так. Хоча в коментарях до попереднього висновку згадується лише індукція та дедукція, в дискусії застосовувався також термін «тлумачення». Так, член Комісії професор М. Форто зазначав, що Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) здійснював тлумачення звичаєвого права, що застосовується до імунітетів держав. Інший член Комісії, професор Д. Хмуд закликав до прояснення ситуацій, коли акти держав, а особливо рішення внутрішньодержавних судів, є проявами практики держав, або показують тлумачення, що надається державою певному правилу. Член Комісії Е. Петрік зазначив, що допоки звичаєві норми лишаються неписаним правом, слід брати до уваги цей факт у виявленні та тлумаченні. Професорка Х. Якобсон згадувала тлумачення міжнародного звичаєвого права Європейським Союзом. Член Комісії Г. Нольте підкреслював, що взаємодія між звичаєвим правом та загальними принципами права може бути пояснена лише якщо норма звичаєвого права тлумачиться у відповідності до визнаного принципу. На фінальній стадії роботи Комісії її експерт Ш. Мураз висловив свою незгоду з визначенням термінів, запропонованих КМП ООН, зазначивши, що неясним залишилося чи виявлення змісту звичаєвої норми є завершальним етапом тлумачення та застосування норми звичаєвого права [6].

Хоча питання тлумачення постійно згадувалися в роботі Комісії, цей термін не знайшов свого відображення в кінцевих висновках. Це можна пояснити позицією спеціального доповідача М. Вуда, який вважав, що «якщо і можна говорити про тлумачення міжнародного звичаєвого права, визначення існування чи неіснування правила та його змісту може дорівнювати тлумаченню» [7]. Однак, як буде показано нижче, цей висновок далекий від простої термінологічної розбіжності, і тлумачення міжнародного звичаєвого права, як окремий метод визначення змісту звичаєвої норми, все ж існує. Воно присутнє в практиці міжнародних судів та трибуналів та відрізняється від процесу виявлення звичаю.

З наведеного випливає, що слід поставити питання про те в якому ступені міжнародні суди та трибунали звертаються до тлумачення для встановлення змісту норми міжнародного звичаєвого права та які методи тлумачення вони для цього застосовують. Аби відповісти на це питання, слід відповісти на два інших питання. По-перше, що таке тлумачення, і чи можна застосувати тлумачення до норм міжнародного звичаєвого права так само, як воно застосовується до договорів? По-друге, як процес тлумачення відрізняється від виявлення звичаєвих норм?

Концепція тлумачення міжнародного звичаєвого права стосується тлумачення норм міжнародного звичаєвого права, а не елементів, з яких складається звичай – практики держав та *opinio juris*. Термін «тлумачення міжнародного звичаєвого права» розуміється як акт встановлення значення та обсягу звичаєвої норми, саме по собі існування якої не викликає спорів. Іншими словами, ідентифікація норми міжнародного звичаєвого права стосується пошуку звичаєвої норми шляхом дослідження практики держав та свідчень про існування *opinio juris*, а тлумачення стосується правила, що існувало на момент його виявлення.

В деяких, але не в усіх випадках, суди та судді прямо вказують на те, що вони здійснюють тлумачення. В деяких випадках йдеться про тлумачення звичаєвих норм, а в інших – про тлумачення елементів звичаю: практики держав та *opinio juris*. Крім того, навіть при використанні терміну «тлумачення» може фактично йтися про контекстуальне прочитання норми, що не завжди дозволяє зробити висновок, що йдеться саме про тлумачення звичаєвого права. Для цілей нашого дослідження, кожний випадок тлумачення звичаєвої норми досліджується в залежності від методу, що був застосований. Наприклад, може йтися про тлумачення норми звичаєвого права із посиланням на норми договірного права. Цей метод постійно використовується в різних справах різних міжнародних судових та квазісудових інституцій та інших органів вирішення спорів, що вказує на існування послідовної практики відповідного тлумачення. Слід також вказати, що в ході цього дослідження нами будуть виділятися твердження, що були зроблені суддями міжнародних судів в їхніх особливих чи окремих думках.

На підставі категоризації справ та визначення напрямків тлумачення міжнародного звичаєвого права, нами виділяються методи тлумачення, що застосовуються. Наприклад, при встановленні того, що під час тлумачення звичаєвих норм судді тлумачать норму в світлі її цілей, тлумачення розглядається в світлі норми Віденської конвенції про право міжнародних договорів щодо тлумачення у світлі об'єкта і цілей договору [8].

Питання, на яке ми намагаємося відповісти в даній роботі, полягає в тому яким чином міжнародні суди фактично визначають зміст норм міжнародного звичаєвого права шляхом використання методів, подібних до тих, що застосовуються в тлумаченні міжнародних договорів. При цьому, ми обмежуємося договорами та судовими рішеннями в царині міжнародного публічного права, а отже для цілей нашого дослідження ми не розглядаємо ані рішень

з міжнародного приватного права, ані тлумачення судами норм внутрішньодержавного права.

Слід сказати про деякі обмеження нашої роботи, що визначаються її обсягом, предметом та методом. По-перше, хоча ми і прагнемо до всеохоплюючого розгляду піднятої проблематики, ми не можемо розглянути абсолютно всі рішення визначених міжнародних судових і квазісудових органів через їх надзвичайно великий обсяг. Особливо це стосується випадків, коли самі суди не зазначають, що вони здійснюють тлумачення міжнародного звичаєвого права. Інше обмеження стосується безпосередньо визначення того, чи здійснює певний судовий або квазісудовий орган тлумачення: в роботі будуть пропущені випадки, коли тлумачення безпосередньо не здійснюється.

Зазначимо, що інститут тлумачення міжнародного звичаєвого права розглядався багатьма дослідниками [див., наприклад: 9], але лише незначна кількість науковців глибоко розглядала даний предмет. Так, в 1977 році А. Блекмен опублікував статтю щодо визначення та тлумачення міжнародного звичаєвого права [9, с. 504]. Дослідник стверджував, що звичаєве міжнародне право є абстрактним юридичним принципом, що був розроблений в правових документах, та повинен тлумачитися за принципами герменевтичного, системного та телеологічного тлумачення. С. Сюр використовував термін «тлумачення» до міжнародних звичаїв та відстоював підхід до тлумачення аналогічний тлумаченню міжнародних договорів [11, с. 772]. В 2006 році Р. Кольб запропонував розглядати норму звичаєвого права в контексті її застосування та стверджував, що норми звичаєвого права потребують тлумачення так само як і норми договірної права через визначення її змісту. Він ілюструє це прикладом того, як звичаєве право може регулювати правовий режим певного простору (наприклад, територіального моря), але на його думку ці висновки стосуються і інших прикладів міжнародного права [12, р. 18–19].

Слід згадати також роботу А. Орахешвілі щодо тлумачення норм і правил міжнародного публічного права, що включала в себе главу щодо тлумачення звичаїв [13, с. 301].

В цій главі надане важливе методологічне роз'яснення про те, що при тлумаченні міжнародного звичаю слід розрізняти оцінку самого звичаю та джерел його походження, таких як практика держав та *opinio juris*. А. Орахешвілі розглядає різні приклади з практики міжнародних судів та трибуналів, в яких норми звичаєвого права тлумачилися з використанням методів, подібних до тих, що використовуються для визначення існування звичаю.

Подібною є позиція К. Сантулі, який розглядав тлумачення норм звичаєвого права в світлі технік тлумачення, що застосовуються до всіх норм міжнародного права. Він вказував, що процес тлумачення відрізняється від процесу виявлення норми звичаєвого права, а також від різноманітних тверджень про існування звичаю, що можуть міститися в рішеннях міжнародних судів, заявах держав тощо. Зокрема, К. Сантулі підкреслював, що є спори, в яких сторони не заперечують існування звичаю як такого, але розходяться щодо його змісту. Відповідно до позиції дослідника, в таких випадках слід вдатися до аналізу практики держав та *opinio juris* [14, с. 301].

Не можна оминати увагою також позицію П. Меркуріса, який розглянув практику тлумачення міжнародного звичаєвого права міжнародними судовими та квазісудовими інституціями, та на підставі аналізу вказав на небажаність застосування для тлумачення міжнародного звичаєвого права технік, аналогічних тим, що застосовуються для тлумачення міжнародного звичаєвого права [15, с. 134].

Висновки. Таким чином можна стверджувати, що міжнародні суди та трибунали вдаються до тлумачення звичаєвих норм для встановлення значення та обсягу правила, і для цього використовують методи, що є подібними до тих, що використовуються при тлумаченні договорів. Таке тлумачення вони здійснюють регулярно, і немає підстав вважати, що тлумачення міжнародного звичаєвого права є чимось незвичайним чи надзвичайним для міжнародних судових і квазісудових органів. Практика дозволяє впевнено стверджувати, що тлумачення міжнародних звичаєвих норм слід розглядати як частину звичайної діяльності міжнародних судів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Щокін Ю.В. Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії і практики. Харків: «Право», 2012. 456 с.
2. Kammerhofer J. Introduction To: Permanent Court of International Justice, Advisory Committee of Jurists, Procès-Verbaux of the Proceedings of the Committee June 16th-July 24th, 1920. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1535963 (дата звернення: 20.10.2024).
3. Statute of the Permanent Court of International Justice, 16 December 2020. URL: <https://www.refworld.org/legal/constinstr/lon/1920/en/57478> (дата звернення: 20.10.2024).
4. Schwarzenberger G. The Inductive Approach to International Law. *Harvard Law Review*. 1947, No. 60(4). P. 539–570.
5. ILC. UN Doc A/73/10. Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, with Commentaries. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_13_2018.pdf (дата звернення: 20.10.2024).
6. ILC Provisional Summary Record of the 3397th Meeting from 11 June 2018. UN Doc A/CN.4/SR.3397 3. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/summary_records/a_cn4_sr3397.pdf (дата звернення: 20.10.2024).
7. ILC Provisional Summary Record of the 3338th Meeting from 2 May 2017 UN Doc A/CN.4/SR.3338 5. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/summary_records/a_cn4_sr3338.pdf (дата звернення: 20.10.2024).
8. Віденська конвенція про право міжнародних договорів, 1969. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 21.10.2024).
9. Андрейків А.І. Роль міжнародних судових установ у формуванні та реалізації звичаєвого міжнародного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Одеса, 2018. 237 с.
10. Bleckmann A. Zur Feststellung und Auslegung von Völkergewohnheitsrecht. *Zeitschrift für ausländisches und öffentliches Recht*. 1977. С. 504–529.
11. Sur S. L'interprétation en droit international public. *Revue Internationale de Droit Compare*. 1975, No 27(3). С. 772–783.
12. Kolb R. Interprétation et création du droit international : esquisses d'une herméneutique juridique moderne pour le droit international public. Bruxelles: Bruylant, 2006. 234 p.
13. Orakheshvili A. The Interpretation of Acts and Rules of Public International Law. Oxford: Oxford University Press, 2008. 496 p.
14. Santulli C. Rapport General, Dossier : Les techniques interprétatives de la norme internationale. *Revue General de Droit International Public*. 2011, No. 11. P. 301–312.
15. Merkouris P. Interpreting the Customary Rules of Interpretation. *International Law Review*. 2017, No. 127. P. 134–137.

ВПЛИВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ

THE EFFECTS OF ARMED CONFLICTS ON INTERNATIONAL TREATIES

Олійник Д.С., студентка III курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університету імені Ярослава Мудрого

Асірян С.Р., к.ю.н.,
асистент кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття розглядає правові аспекти міжнародних договорів у контексті збройних конфліктів. У статті проаналізовано вплив збройних конфліктів на міждержавні договори в контексті міжнародного права. Досліджено історичні та правові аспекти, що стосуються дії міжнародних угод під час війни. Було розглянуто різні точки зору на застосування норм мирного часу у воюючих державах, зокрема питання порушення прав людини та гуманітарного права. Особливу увагу приділено Женевським конвенціям та іншим договорам, які залишаються чинними навіть у періоди конфлікту. Наголошено, що унікальність розглянутих конвенцій полягає в тому, що вони разом зі Статутом ООН є єдиними міжнародними договорами, в яких беруть участь усі держави. Водночас порушено питання правового статусу екологічних договорів у випадку конфліктів та обмежень, які ставлять деякі з них під загрозу. Використання норм Віденської конвенції про право міжнародних договорів та їх можливості у вирішенні правових питань, що виникають під час війни, також стало важливою темою дослідження. Прیدілено увагу новітнім проектам, що регулюють наслідки збройних конфліктів для міжнародних угод, зокрема розробкам Комісії міжнародного права. А саме було розглянуто проекти статей про вплив збройних конфліктів на договори, які прийняті Комісією міжнародного права. Водночас підкреслено важливість підтримки принципів міжнародного права, які покликані захищати цивільне населення та військовополонених, а також забезпечувати виконання основних прав людини навіть у воєнний час. Стаття наголошує, що навіть в умовах війни держави зобов'язані дотримуватися своїх міжнародних зобов'язань, щоб уникнути гуманітарних катастроф і підтримати міжнародний правопорядок. Заключні висновки акцентують увагу на необхідності вдосконалення механізмів контролю за дотриманням міжнародних норм, особливо в умовах сучасних збройних конфліктів та наголошується необхідність зміцнення міжнародної співпраці для дотримання цих стандартів.

Ключові слова: збройний конфлікт, міжнародні договори, захист прав людини, війна, агресія, Женевська конвенція.

The article considers the legal aspects of international treaties in the context of armed conflicts. The article analyzes the impact of armed conflicts on interstate treaties in the context of international law. Historical and legal aspects concerning the operation of international agreements during the war are studied. Different points of view were considered on the application of peacetime norms in warring states, in particular the issue of violation of human rights and humanitarian law. Particular attention is paid to the Geneva Conventions and other treaties that remain in force even during periods of conflict. It is emphasized that the uniqueness of the considered conventions is that they, together with the UN Charter, are the only international treaties in which all states participate. At the same time, the question of the legal status of environmental treaties in case of conflicts and restrictions that put some of them at risk is raised. The use of the norms of the Vienna Convention on the Law of Treaties and their possibilities in resolving legal issues arising during the war has also become an important topic of study. Attention is paid to the latest projects regulating the consequences of armed conflicts for international agreements, in particular the developments of the International Law Commission. Namely, the draft articles on the impact of armed conflicts on treaties adopted by the International Law Commission were considered. At the same time, the importance of supporting the principles of international law, which are designed to protect the civilian population and prisoners of war, as well as to ensure the implementation of fundamental human rights even in wartime, was emphasized. The article emphasizes that even in conditions of war, states are obliged to comply with their international obligations in order to avoid humanitarian disasters and maintain international law and order. The final conclusions emphasize the need to improve mechanisms for monitoring compliance with international norms, especially in modern armed conflicts, and emphasize the need to strengthen international cooperation to comply with these standards.

Key words: armed conflict, international treaties, human rights protection, war, aggression, Geneva Convention.

Виклад основного матеріалу. В умовах сучасного світу збройні конфлікти залишаються однією з найбільших загроз для міжнародної безпеки, стабільності та розвитку загалом. Вони не лише призводять до людських втрат і гуманітарних криз, а й ставлять під сумнів дотримання міжнародних договорів, які повинні регулювати поведінку держав у періоди війни. Саме тому питання про вплив збройного конфлікту на міждержавні договори було і залишається одним із найбільш дискусійних та актуальних у міжнародному публічному праві.

Занурившись в історичний аспект даного питання, можна зробити висновок, що ні в державній практиці, ні в правовій доктрині не існувало спільного погляду на питання, чи застосовується міжнародне право мирного часу до воюючих держав під час міжнародного збройного конфлікту взагалі.

У XIX столітті існувало твердження, що «за Законом Націй війна скасовує всі договори між воюючими сторонами». Автор даного трактату Еммеріх де Ваттель писав, що «договори передбачають стан миру» [1, с. 2].

З іншого ж боку Інструкція для керування діючою армією Сполучених Штатів, стверджує, що міжнародні договори, які були укладені до початку війни, залиша-

ються чинними і повинні дотримуватися, якщо їх виконання не суперечить обставинам війни [1]. Основні положення Кодексу підкреслюють важливість дотримання міжнародних зобов'язань навіть у ситуаціях конфлікту, зокрема ті, що стосуються захисту прав людини та гуманітарного права. Кодекс закликає держави до того, щоб вони не використовували збройний конфлікт як виправдання для порушення раніше укладених угод, особливо в питаннях, що стосуються гуманітарних аспектів.

Такий же розвиток можна спостерігати щодо правової доктрини: традиційно вона стверджує, що всі договори між воюючими сторонами припиняються *ipso facto* з початком війни. Обґрунтуванням цієї точки зору було те, що збройний конфлікт є абсолютною протилежністю миру і передбачає повний розрив відносин.

На сьогодні думка більшості, схвалює ідею загального застосування права мирного часу під час війни. Проте ця тема все ще викликає суперечки, оскільки ні статут ООН, ні інші багатосторонні договори не містять конкретних та чітких норм, які б повністю регулювали дану сферу міжнародних відносин [1].

Звертаючись до статті 73 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969), то вона говорить

лише, що: «Положення цієї Конвенції не вирішують наперед ні одного з питань, які можуть виникнути щодо договору з правонаступництва держав, з міжнародної відповідальності держави або з початку воєнних дій між державами» [2]. Це пов'язано з тим фактом, що ведення військових дій розглядалося цілком поза сферою загального права договорів, які були кодифіковані у статтях Конвенції її розробниками.

Попри зазначене положення, деякі загальні норми Віденської конвенції можуть слугувати основою для розв'язання деяких з цих питань:

Порушення договору однією зі сторін (ст. 60) – «Істотне порушення двостороннього договору одним з його учасників дає право другому учасникові посилатись на це порушення як на підставу для припинення договору або зупинення його дії в цілому або в частині» [2]. Таким чином можна вважати, що агресія означає істотне порушення багатьох договорів і дає стороні, що зазнала нападу право припинити або призупинити їх дію.

Неможливість виконання (ст. 61) – збройний конфлікт робить неможливим виконання багатьох договорів між учасниками. Щодо одних угод ця неможливість має тимчасовий характер, тобто їх дія призупиняється; щодо інших же договорів неможливість носить незворотний характер – вони припиняються. Водночас агресор не може посилатись на вказану статтю, оскільки в ній прописано, що: «Учасник не має права посилатись на неможливість виконання як на підставу для припинення дії договору, виходу з нього або зупинення його дії, якщо ця неможливість є результатом порушення цим учасником або зобов'язання за договором, або іншого міжнародного зобов'язання, взятого ним на себе відносно будь-якого іншого учасника договору» [2].

Докорінна зміна обставин (ст. 62) – безумовно, збройний конфлікт вносить у взаємовідносини сторін достатньо серйозні зміни для того, щоб бути підставою припинення або призупинення дії договорів між ними.

Більш чітку ясність в контексті даного питання внесли Проекти статей про вплив збройних конфліктів на договори, прийнятї Комісією міжнародного права на її шістдесятій третій сесії в 2011 році та подані на розгляд Генеральної Асамблеї як частину звіту Комісії про роботу цієї сесії (A/66/10, пункт 100) [3]. У статті 3 закріплено основний принцип, який полягає у тому, що: «Наявність збройного конфлікту не припиняє *ipso facto* або призупиняє дію договорів:

- (a) між державами-сторонами конфлікту;
- (b) як між державою-стороною конфлікту та державою, яка не є стороною».

Також розробники Проекту у додатку, а саме в статті 7 закріпили низку договорів, які не припиняють свою дію і не призупиняють у випадку початку збройного конфлікту [3]. До таких договорів віднесено:

- (a) договори про право збройних конфліктів, включаючи договори з міжнародного гуманітарного права;
- (b) договори, що проголошують, встановлюють або регулюють постійний режим чи статус або відповідні постійні права, включаючи угоди про встановлення або зміну сухопутних і морських кордонів;
- (c) багатосторонні конвенції, що створюють норми міжнародного права;
- (d) договори про міжнародне кримінальне правосуддя;
- (e) договори про дружбу, торгівлю та мореплавство та угоди що стосуються прав приватних осіб;
- (f) договори про міжнародний захист прав людини;
- (g) договори, що стосуються міжнародного захисту навколишнього середовища;
- (h) Договори, що стосуються міжнародних водотоків і належних до них споруд та об'єктів;
- (i) договори, що стосуються водоносних горизонтів і належних до них споруд та об'єктів;

(j) установчі акти міжнародних організацій;

(k) договори, що стосуються міжнародного врегулювання спорів мирними засобами, включаючи застосування примирення, посередництва, арбітражу та судового врегулювання;

(l) Договори, що стосуються дипломатичних і консульських відносин.

Цікаві положення регламентують і інші статті Проекту, наприклад:

Припинення дії договору, вихід з нього або призупинення його дії внаслідок збройного конфлікту жодним чином не звільняє будь-яку державу від обов'язку дотримуватися зобов'язань, які закріплені іншими міжнародними договорами (ст. 10) [3].

Припинення, призупинення чи вихід з договору поширюється на весь договір, за винятком випадків, коли: договір містить автономні положення, які можуть застосовуватись незалежно від виконання цього договору; такі положення не лежать в основі договору і не були основною підставою підписання договору; продовження виконання договору не є несправедливим та неправовим (ст. 11) [3].

Держава втрачає право на припинення чи призупинення, а також вихід з договору, якщо вона вже погодилася залишити його в силі явно виражено чи шляхом мовчазної згоди (ст. 12) [3]. Після закінчення збройного конфлікту сторони на свій розсуд вирішують питання відновлення припинених та призупинених договорів [6, с. 256].

Держава, що здійснює своє право на самооборону, як індивідуальне, так і колективне, може повністю чи частково призупинити договір, якщо його положення суперечать здійсненню самооборони (ст. 14) [3].

Держава-агресор не може припинити чи призупинити договір з початком збройного конфлікту, що є наслідком агресії, якщо це буде їй на користь (ст. 15) [3].

Положення статей не зачіпають прав нейтральних держав, рішень Ради Безпеки ООН з цих питань; таких загальних підстав припинення, призупинення чи виходу з міжнародного договору як істотне порушення договору, неможливість його виконання та докорінна зміна обставин (ст. 18) [3].

Існують міжнародні договори, що залишаються чинними навіть під час збройних конфліктів, які є основою для захисту прав людини та підтримання гуманітарних норм у міжнародному праві. Незважаючи на те, що війна часто викликає порушення договорів, існують норми, які повинні дотримуватись всіма сторонами.

Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року складаються з чотирьох окремих міжнародних угод: Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, з складу збройних сил на морі; Женевська конвенція про поводження з військовополоненими; Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни. Унікальність цих конвенцій полягає в тому, що вони разом зі Статутом ООН є єдиними міжнародними договорами, в яких беруть участь усі держави. Це свідчить про їх виняткову значущість і є символом належності держави до міжнародного співтовариства. Запечерення або нехтування основними нормами, закріпленими в цих конвенціях, ставить державу поза межами цивілізованого світу.

Наразі Женевські конвенції діють разом із трьома Додатковими протоколами і уособлюють так зване право Женеви, тобто основну частину міжнародного гуманітарного права – направленого на обмеження насильства під час війни [4].

В свою чергу право Гааги включає конвенції, які мають на меті обмежити засоби та методи ведення війни. Сюди відносяться такі конвенції як: Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі (1907 р.); Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту

(1954 р.); Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення (1993 р.); Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їх знищення (1997 р.).

Безсумнівно до цих категорії договорів відносяться угоди, що захищають права людини. Ці угоди зобов'язують держави дотримуватися основних прав і свобод, таких як право на життя, свободу слова, недоторканність особистого життя, навіть у ситуаціях війни. Найбільш фундаментальним втіленням прав людини на міжнародному рівні стала Загальна Декларація ООН про права людини, що була прийнята ООН 10 грудня 1948 р., і яка проголосила рівність прав всіх людей без винятку [5]. До таких угод ще належить Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року, а також Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року.

Досить цікавою та дискусійною темою на сьогодні є питання про те, чи застосовуються між воюючими державами договори щодо захисту навколишнього середовища, крім тих, які сумісні з веденням війни (зазначені в додатку до Проекту у статті 7). Такі договори, що регулюють захист і використання територій за межами національної юрисдикції, спрямовані на захист навколишнього середовища або його частин в інтересах державного співтовариства в цілому. Те ж саме стосується екологічних договорів, які захищають загальні блага (такі як клімат, озоновий шар або біорізноманіття) і глобальні екологічні ресурси. А також екологічних угод, які залишаються в силі під час збройного конфлікту: договори, що регулюють використання та охорону спільних природних ресурсів – міжнародних водотоків, річок і озер – які мають на меті захистити екологічне благо в загальних інтересах державного співтовариства в цілому [1, с. 6].

Міжнародний суд у своєму консультативному висновку щодо законності використання ядерної зброї ухилився від відповіді на питання, чи застосовуються між воюючими державами і в якій саме мірі договори мирного часу, що стосуються захисту навколишнього середовища та лише зробив висновок, що право навколишнього середовища мирного часу не є «найбільш безпосередньо застосовним правом» під час збройного конфлікту [1, с. 7].

Таким чином усі ці договори підкреслюють важливість дотримання міжнародного права, навіть у складних умовах війни. Вони забезпечують захист для найбільш уразливих категорій населення і сприяють підтримці гуманності

у військових діях. Зобов'язання, закріплені в цих угодах, є важливими для підтримання міжнародного правопорядку і повинні виконуватися всіма сторонами конфлікту. Це, в свою чергу, допомагає запобігти гуманітарним катастрофам і забезпечити захист прав людини під час війни.

Висновок. Отже, можна простежити, що у сучасному міжнародному праві питання дії міжнародних договорів під час збройного конфлікту є надзвичайно важливим і актуальним. Проте дане питання є дуже складною, суперечливою та не до кінця врегульованою темою на міжнародній арені. Тим не менш, існує тенденція до збільшення застосування договорів мирного часу під час війни.

Збройні конфлікти, незважаючи на їхню складність і непередбачуваність, не повинні вести до повного скасування або ігнорування міжнародних зобов'язань. Основні положення міжнародних угод, зокрема, такі як Женевські конвенції та інші норми гуманітарного права, покликані забезпечити захист прав людини та підтримку гуманності в умовах війни. Ці договори продовжують діяти навіть під час збройного конфлікту, надаючи правову базу для захисту цивільного населення, поранених військових та військовополонених.

Хоча збройні конфлікти можуть призводити до порушень угод, важливо підкреслити, що міжнародне право зобов'язує держави дотримуватися своїх зобов'язань навіть у кризових ситуаціях. Порушення договорів не лише підриває міжнародний порядок, але й веде до гуманітарних катастроф, посилюючи страждання населення. Тому підтримка принципів міжнародного права та зобов'язань, закріплених у міжнародних договорах, є критично важливою для забезпечення миру, стабільності і захисту прав людини.

У сучасному світі, де збройні конфлікти залишаються поширеним явищем, особливо важливо, щоб міжнародне співтовариство активно контролювало дотримання міжнародних норм і стандартів. Це може включати вдосконалення механізмів моніторингу, забезпечення гуманітарної допомоги та підтримку постраждалих від конфліктів. Зрештою, дія міжнародних договорів під час збройного конфлікту не лише визначає правові рамки для держав, але й відображає загальнолюдські цінності та прагнення до миру. Зобов'язання міжнародного співтовариства передбачають, що навіть у найскладніших обставинах потрібно залишатися вірними принципам гуманності, справедливості та поваги до прав людини, що є основою для побудови більш безпечного і справедливого світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Armed Conflict, Effect on Treaties Wolfrum et al. (eds.), *The Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, 2012, Bd. I, pp. 606–612. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3369609
2. Сайт Верховної Ради України, Віденська конвенція про право міжнародних договорів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text
3. Draft articles on the effects of armed conflicts on treaties 2011, Adopted by the International Law Commission at its sixty-third session, in 2011, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/66/10, para. 100). URL: https://www.rulac.org/assets/downloads/ILC_Effect_on_Armed_Conflicts_A_66_10_2011.pdf
4. Тимур Короткий, Максим Доценко. Юридична газета, Всеукраїнське професійне юридичне видання. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/na-varti-gumannosti-zhenevski-konvenciyi-1949.html>
5. 2024 Ресурсний центр підтримки інклюзивної освіти Інституту післядипломної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка. URL: https://rcpio.ippo.kubg.edu.ua/?page_id=63#:~:text=Найбільш%20фундаментальним%20втіленням%20прав%20людини,людина%20має%20право%20на%20освіту
6. Микита Салогуб, Збірник *Підприємство, господарство і право* 11/2017. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/11/57.pdf>

ВІРТУАЛЬНІ ДЕРЖАВИ: ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ**VIRTUAL STATES: PROBLEMS OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION**

Прохазка Г.А., к.ю.н.,

асистент кафедри теоретико-правових дисциплін

Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Представлена автором стаття аналізує проблеми функціонування мікронацій в контексті їхньої конкуренції за визнання з державами. Мікронаціями в наукових джерелах називають мікродержави, віртуальні держави, фейкові держави. Прийнято вважати, що мікронації не можуть конкурувати з державами, державоподібними утвореннями, оскільки тільки останні визнаються суб'єктами міжнародного права. Держави не визнають мікронації рівноправними учасниками міжнародних відносин, не визнають їх існування у якості мікродержав. З іншої сторони, в межах національного правопорядку, мікронації можуть мати статус повноцінних юридичних осіб, громадських об'єднань, рухів за умови дотримання національного права держав. Мікронації створюються з метою популяризації ідей, поглядів, релігійних вірувань, захисту прав людини, захисту природного середовища, запровадження туристичних маршрутів. Засновниками можуть бути, як спільноти так і окремі особи, які пропонують власну ідеологію. На думку авторки, існуючі критерії визнання держав на сьогоднішній день, не забезпечують однозначного підходу до питання визнання держав у відповідності до вимог міжнародного права.

Мікронації намагаються уособлювати себе з державами, використовуючи їх зовнішні атрибути такі, як наявність державних органів, державної символіки, військ, території, реальної або віртуальної, власної ідеології, грошових знаків, паспортів. Для економічно і політично потужних країн мікронації не представляють загрози державності хоча можуть стати причиною міжнародного конфлікту через власну діяльність. Нестабільним, слабкорозвинутим країнам часто складно протистояти будь-якому внутрішньому опору навіть мирному. Серед критеріїв розрізнення держав часто пропонують використовувати саме критерій збройного протистояння, проте навряд чи він є ефективним в питаннях виокремлення визнання держав.

Ключові слова: мікронації, віртуальна держава, міжнародне право, визнання держав, віртуальний простір.

The article analyzes the problems of functioning of micronations in the context of their competition for recognition with states. Micronations in scientific sources are called microstates, virtual states, fake states. It is generally accepted that micronations cannot compete with states and state-like entities, since only the latter are recognized as subjects of international law. States do not recognize micronations as equal participants in international relations, nor do they recognize their existence as microstates. On the other hand, within the framework of the national legal order, micronations may have the status of full-fledged legal entities, public associations, and movements, subject to the national law of states. Micronations are created to popularize ideas, views, religious beliefs, protect human rights, protect the environment, and introduce tourist routes. The founders can be either communities or individuals who offer their own ideology. According to the author, the existing criteria for the recognition of states today do not provide an unambiguous approach to the issue of recognition of states in accordance with the requirements of international law.

Micronations try to identify themselves with states by using their external attributes, such as the presence of state bodies, state symbols, troops, territory, real or virtual, their own ideology, currency, and passports. For economically and politically powerful countries, micronations do not pose a threat to statehood, although they can cause international conflict due to their own activities. For unstable, underdeveloped countries, it is often difficult to withstand any internal resistance, even peaceful resistance. The criterion of armed confrontation is often proposed as a criterion for distinguishing states, but it is hardly effective in determining the recognition of states.

Key words: micronations, virtual state, international law, recognition of states, virtual space.

Постановка проблеми. Останніми роками швидкий науково-технічний розвиток призвів до появи нових інтернет-технологій, можливості яких відкривають нові перспективи розвитку людства. Віртуальний простір, штучний інтелект широко використовуються державами при вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Поява віртуальних держав не сприймається серйозно у вітчизняній юридичній літературі, але відповідні публікації правового спрямування вже з'являються в інших країнах. Проблема нових технологій особливо такого рівня полягає в тому, що вони здатні докорінно змінити систему суспільних відносин, вплинути на політичні, економічні, соціальні процеси в державах. Більш розвинуті країни можуть вчасно використати їх переваги і отримати новий поштовх для свого розвитку.

Аналіз останніх досліджень. Визнання держав в міжнародному праві давно перебуває у сфері досліджень науковців з галузі міжнародного права. Оскільки з моменту прийняття Конвенції Монтевідео 1933 року (Montevideo Convention on the Rights and Duties of States) пройшло багато часу то закріплені критерії, яким повинні відповідати держави поступово почали піддалися критиці. Мікронації, віртуальні держави, фейкові держави є різновидами уявних утворень, які використовують зовнішні ознаки справжніх держав чим можуть загрожувати міжнародному правопорядку. Проблемам існування таких уявних утворень присвячені праці здебільшого закордонних науковців: Corn G.P., Taylor R. щодо суверенітету у сто-

ліття кібернетики, Crawford J. щодо державності, визнання та змін в міжнародному праві, Everard J. щодо існування віртуальних держав, Zhuk A. щодо віртуального суверенітету мікронацій та багато ін. публікацій. В Україні дослідження впливу мікронацій на функціонування держав в межах міжнародного і національного права загалом не проводилися.

Виклад основного матеріалу дослідження. Державам доводиться перебудовувати свою внутрішню і особливо зовнішню політику, пристосовуючись до нових умов. Не обходять ці процеси і галузь міжнародного права, коли нові технології так або інакше впливають на нібито стабільні системи міжнародних відносин.

Міжнародно-правова безпека, протидія злочинності, економічні досягнення, захист природного середовища, забезпечення дотримання прав людини, підтримання міжнародного правопорядку, загалом є тільки поверхневим переліком тих питань, які можуть бути тісно пов'язані з використанням новітніх технологій в контексті досліджень в галузі міжнародного права.

Зміни які зазнала класична теорія міжнародного права в ХХ столітті та на початку ХХІ століття є прикладом того, як швидко можуть відбуватися ці процеси пристосування до нових умов і реалій світу, особливо там де існує широке поле для наукових дискусій.

Процес появи нових держав в глобальному контексті здебільшого вже закінчився в ХХ столітті. Країни Європи, Латинської Америки, Азії, Близького Сходу, Африки змо-

гли оформити свою незалежність і встановити власні політичні режими. В міжнародному праві закріпився принцип непорушності міжнародно-визнаних кордонів і серйозної загрози знищення встановленого міжнародного порядку не очікували тривалий час.

Розпад СРСР, події в Югославії, поділ Чехословаччини, підсилення геополітичної ролі Європейського Союзу через приєднання до нього нових учасників, став першим серйозним викликом для міжнародного співтовариства. На пострадянському просторі держави отримали свою незалежність і закріпилися в якості активних учасників міжнародних відносин. Разом з тим теорії, які пояснювали способи появи і визнання держав почали ставитися під сумнів. Конвенція Монтевідео 1933 року (Montevideo Convention on the Rights and Duties of States), яка закріпила основні критерії визначення держав, на сьогодні піддається критиці, оскільки ті ж державоподібні утворення можуть не мати власної території, залишаючись суб'єктами міжнародного права.

Віртуальні держави скоріше за все ніколи не будуть визнані повноцінними учасниками міжнародних відносин, проте вони можуть зашкоджувати правосуб'єктності держав, маніпулюючи тими теоріями, які розроблялися свого часу міжнародним правом і які ними були поставлені під сумнів. Численні виклики з якими зараз стикається галузь міжнародного права, можуть стосуватися у цьому питанні, наприклад: визнання суб'єктами міжнародного права окремих автономій, сепаратистських рухів тощо. Фактично, віртуальна держава, за умови зловживання прогалинами міжнародного права, може бути не менш вірогідною учасницею міжнародних відносин, якщо не будуть сформовані чіткі критерії, які б слугували для цього надійними перепонами.

Не маючи дійсної міжнародної правосуб'єктності, віртуальні держави закладають основу для появи нових самопроголошених псевдодержавних утворень, створення яких може підривати міжнародний правопорядок. Разом з цим, таке трактування і закладає проблеми визначення тих рис, критеріїв, які б могли чітко регламентувати і ознаки держави і вирішувати проблеми з їх визнанням.

Держава, як суб'єкт міжнародного права має відповідати критеріям:

а) мати в наявності постійне населення; б) територію; в) легітимний уряд; г) здатність самостійно вступати в міжнародні відносини [1].

На даний час, окремі учасники міжнародних відносин не мають власного населення або території: (Ватикан-населення: священники-урядовці, сам Ватикан вважається не державою, а адміністративним центром католицької церкви, а Мальтійський орден: (не має ні своєї території ні свого населення) [2, с. 76]. Існують також проблеми із визначенням критерію легітимності у випадку з урядом «Віші» у Франції або у випадку із вторгненням Іраку до Кувейту [3, с. 299].

Мікронації можуть бути створені, як на певній території, так і на папері або у віртуальному просторі. У світі існують більше 400 мікронацій. Королівство Енклава є останнім за часом свого створення і розташоване на нічийній землі на кордоні між Хорватією та Сербією. Одна з найвідоміших мікронацій, держава Сіленд, розташована у Північному морі на морських платформах, які виведені з експлуатації. Нічийні території часто є причиною міжнародних суперечок між державами і намагання мікронацій створити «мікродержаву» на них підвищить ризики збройного протистояння вже між самими державами. Використання кинутих платформ у морі вимагає зміння і фінансів з їх правильного обслуговування. Залишки небезпечних речовин потребують правильного зберігання і утилізації.

Створення мікронацій у віртуальному просторі є більш реальним варіантом. Інтернет-ресурси дозволяють охоплювати значну аудиторію з різних куточків світу, шукати

однодумців та, на перший погляд, не зашкоджують тим же державам або державоподібним утворенням [4].

Більшість мікронацій не створюють загрози існуючому національному або міжнародному правопорядку, вони пропонують освітні, туристичні, релігійні програми. З іншого боку, запропоновані критерії вищезазначеною Конвенцією 1933 року просто виявилися занадто формальними для потреб сучасного світу і існування мікронацій тільки підкреслили потребу необхідності їх удосконалення.

Значно небезпечним є використання ідеї створення віртуальної держави у контексті існування територіальної автономії, сепаратистського руху. Такі рухи теж здебільшого не визнаються державами, держави їм протидіють але відсутність збройного протистояння з визнаними державами навряд чи є категоричним критерієм, який би відрізняв мікронації від тих же сепаратистських рухів.

Мікронації можуть вдало імітувати держави, створюючи псевдо державні органи, приймаючи конституції. Разом з цим, мікронації для свого існування потребують запровадження власної ідеології, яка може бути відмінною від ідеології держави, на території якої існує мікронація. Відповідно ідеологічне підґрунтя вже не завжди є безпечним, а збройне протистояння буде тільки фінальним етапом тривалого процесу конкуренції між мікронацією і державою.

Про це у своєму дослідженні зазначає Alesia Zhuk, стосовно: «case of the Republic of Errant Menda Lerenda (REML)», яка на даний час претендує на те, щоб бути суб'єктом міжнародного права, нацією або державою, яка складається із фізичних осіб, яка вважає, що має суверенітет і територію і може вступати в дипломатичні відносини з іншими державами, видавати та публікувати правові акти на своїй веб-сторінці [5].

У своєму дослідженні щодо суверенітету у кібернетичну добу, Gary P. Corn та Robert Taylor зазначали, що глобальна взаємопов'язаність кіберпростору пропонує державним і недержавним суб'єктам середовище в межах якого вони можуть діяти вільно без фізичних, географічних та територіальних кордонів. Вразливості притаманні кібернетичній сфері загрожують основним державним функціям, територіальній безпеці, політичній незалежності та економічному добробуту держав, а також індивідуальній безпеці і добробуту їхніх громадян. Оскільки суверенітет є зовнішнім і внутрішнім, то таким чином кібердіяльність може загрозувати повноті використання своїх суверенних прав державами [6, с. 207; 210].

Таким чином, навіть формальне існування мікронації в віртуальному просторі створює загрозу реалізації державою своїх суверенних прав адже обмежує її повноту влади і контроль над своєю територією, у тому числі, і у віртуальному просторі. Намагання окремих держав обмежити свободу використання інтернет-простору є підтвердженням того факту, що держави усвідомлюють можливу загрозу для своєї безпеки. Поширення шкідливої ідеології, шахрайства, втручання в функціонування митних органів, прикордонної служби, порушення законодавства щодо охорони персональних даних, створення інтернет-спільнот для неповнолітніх, з метою впливу на їх свідомість і маніпулювання нею, є неповним переліком можливих протиправних дій мікронацій.

Зазначені порушення є актуальною проблемою, оскільки віртуальні держави намагаються відтворити усі державні атрибути, поширювати власні ідеї, виготовляти паспорти, власні державні символи, грошові знаки, поштові марки. Національне право окремих держав дозволяє приватним особам мати у володінні зброю та наймати приватні армії, що спрощує для мікронацій створення власних збройних сил.

Мікронації завжди створюються невеликими спільнотами, окремими особами, можуть бути створені окремими

культами, хоча мікронації завжди програють державам, адже не можуть запропонувати широкої національної підтримки.

Форма правління в мікронаціях може також бути різною: від монархії і конституційної монархії до республіки, а режим – від демократичного до авторитарного. Спільнота буде мати певні тісні межі управлінського, ідеологічного та функціонального характеру, що впливає на внутрішню підпорядкованість і можливу воєнізованість мікронації.

Наприклад, віртуальна держава Фріленд є демократичною «державою», заснованою на території інформаційного простору, заснована в 2017 році в якості парламентської республіки. За відсутності реальної території, має 262 громадянина, власну грошову одиницю у якості власної MFCoin (MFC) криптовалюти і підтримує обіг на «своїй» території будь-якої криптовалюти, позиціонує себе як: «перша у світі держава, яка визнає за людиною виняткові права на власний інтелект, як на власність, яка не підлягає будь-яким обтяженням» [7].

На даний час акт агресії не є підставою для визнання появи нового політичного утворення але у світі були відомі випадки, коли цей підхід порушувався самою міжнародною спільнотою.

Наприклад, як зазначили Єфремова К.В. та Маринів І.І., в 1991 році ЄС закріпив власні правила визнання держав у Декларації «Керівні принципи визнання країн у Східній Європі і Радянському Союзі – через обмеження для визнання нового політичного утворення внаслідок його створення у результаті агресії і прийняття до уваги

ефекту визнання на сусідні країни. Однак попри такі обмеження, у переважній більшості, країни ЄС визнали Косово як окрему державу [8, с. 19]. Очевидно, що мікронація ніколи не отримає міжнародного визнання у якості держави, проте окремий протидержавний рух зможе вдало скористатися цією ідеєю, замаскувавшись під мікронацію.

Фактично встановлені державами правила можуть іноді ними порушуватися і дія критерію відсутності збройного протистояння між мікронаціями та державами ще більш втрачає свою значущість. За політичної та економічної нестабільності держави, остання не завжди буде мати достатньо сил для вдалого протистояння протиправним зазіханням мікронацій.

Висновки. Таким чином підсумовуючи, хочу зазначити, що на сьогоднішній день існування мікронацій може загрожувати національному та міжнародному правопорядку. Відсутність осучасненого міжнародно-правового регулювання ознак, властивих державам, чітких правил визнання держав, дозволяє використовувати мікронації, як спосіб впливу на національну і міжнародну політику. Мікронації є небезпечними псевдодержавними утвореннями, які намагаються конкурувати з державами в питаннях зовнішніх і внутрішніх відносин, реалізації суверенних прав, претендувати на територію держави, втручатися у нормальне функціонування державних органів влади, представляти небезпеку в використанні віртуального простору і мережі глобального інтернету.

Порівняння мікронацій, мікродержав, віртуальних держав з державами створюють підстави для правової плутанини і є викликом для міжнародної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Convention on Rights and Duties of States. Signed at Montevideo, 26 Dec., 1933. *League of Nations Treaty Series*. 1936. Vol. 165. P. 19.
2. Войцеховський А.В. Міжнародне право. Нац.ун-т внутр. справ: Харків, 2020. 544 с.
3. Оттенко П.В. Неузгодженість критеріїв міжнародно-правового визнання держав URL: <chrome-extension://efaidnbnmnmbpcjpcglclefindmkaj/https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/9770/1/Otenko.pdf>-Заголовок з екрану
4. Republic of Errant Menda Lerenda (REML) URL: <https://www.republicamendalerenda.net/oficina/>-Заголовок з екрану
5. Zhuk Alesia Virtual Sovereignty: Examining the Legal Status of Micronations in Cyberspace/ Through the Case of the Republic of Errant Menda Lerenda *Digital Society* (2023) URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s44206-023-00067-x>
6. Gary P. Corn, Robert Taylor. Sovereignty in the Age of Cyber. Published online by Cambridge University Press: 22.08.2017. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-journal-of-international-law/article/sovereignty-in-the-age-of-cyber/02314DFCFE00BС901С95FA6036F8CC70>
7. Фріленд. Віртуальна держава Фріленд. URL: <https://micronations.fandom.com/uk/wiki/%D0%A4%D1%80%D1%96%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B4>
8. Єфремова К.В., Маринів І.І. Визнання держави у сучасному міжнародному праві (на прикладі Косово). *Право та інноваційне суспільство*. № 2 (15) 2020. С. 18–22.

ПРОБЛЕМАТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ РЕКОМЕНДАЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОМІСІЇ ПРО ЗАКОНОДАВСТВО, ЩО РЕГУЛЮЄ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ДЛЯ ВСТУПУ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ

CHALLENGES OF ENSURING PROPER IMPLEMENTATION OF THE EUROPEAN COMMISSION'S RECOMMENDATION ON LEGISLATION REGULATING THE STATUS OF NATIONAL MINORITIES FOR UKRAINE'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

Смірнова П.В., студентка III курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Авраменко Т.О., студентка III курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Маркосян Л.М., студентка III курсу факультету міжнародного та європейського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена висвітленню питання внесення змін в українське законодавство щодо національних меншин. Актуальність цього питання полягає насамперед у тому, що після отримання статусу кандидата Україна має внести зміни в законодавство, що передбачає зокрема і зміни законодавства щодо захисту національних меншин, що спричинило суспільну дискусію стосовно доречності змін, що стосуються аспектів мови національних меншин. Метою цієї статті є висвітлення основних аспектів рекомендації наданої Європейським Союзом Україні та ті аспекти її виконання які викликають занепокоєння щодо дотримання базових стандартів у сфері захисту прав національних меншин. На основі аналізу наукової літератури, міжнародних законодавчих та нормативних документів проаналізовано основні міжнародні стандарти захисту прав національних меншин; охарактеризовано відповідну міжнародно правову нормативну базу; виокремлено зміни, безпосередньо внесені до українського законодавства в даній сфері; вказано на окремі аспекти реформи, які спричинили публічність даного питання як серед українських так і іноземних експертів; досліджено наукові праці на цю тему; виявлено законодавчі акти на цю тему з різних юрисдикцій. В результаті дослідження було виявлено, що окремі зміни, детальніше охарактеризовані в статті, викликають побоювання щодо забезпечення справедливості та рівності забезпечення прав національних меншин в Україні з одного боку та доцільності з іншого боку забезпечення відповідних прав для окремих меншин в умовах повномасштабної війни, у зв'язку з чим дане питання переплітається з питанням національної безпеки. Дана тема має потенціал для подальшого вивчення через те, що в процесі подальших переговорів щодо вступу до Європейського Союзу українське законодавство вимагатиме подальшої гармонізації з європейськими стандартами, включаючи і питання захисту прав людини і питання захисту прав національних меншин вимагає подальшого розвитку та доопрацювання з боку законодавців. У статті також зазначається інформація щодо правових стандартів в сфері захисту відповідних груп населення серед європейських країн. Тому необхідно поширювати інформацію про дану проблему з метою подальшої гармонізації українського законодавства у відповідності з рекомендаціями Європейської Комісії з одного боку та справедливої оцінки доречності відповідних змін в контексті повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну з іншого.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, статус кандидата, законодавство, національні меншини, реформи.

The article provides the investigation of the issue of amending Ukrainian legislation on national minorities in Ukraine. The relevance of this issue lies primarily in the fact that currently after obtaining candidate status, Ukraine must amend its legislation, which includes changes to the legislation on the protection of national minorities, which has led to a public debate on the appropriateness of changes concerning, in particular, language aspects. The purpose of this article is to highlight the main aspects of the recommendation provided by the European Union to Ukraine and those aspects of its implementation that raise concerns about compliance with basic standards in the field of protection of national minority rights. Based on the analysis of scientific literature, international legislative and regulatory documents, the main international standards for the protection of national minority rights were analyzed; the changes directly introduced to Ukrainian legislation in this area are characterized; the relevant international legal acts were singled out; certain aspects of the reform which have caused publicity of this issue among both Ukrainian and foreign experts pointed out; scientific works on the topic are investigated; legislative acts on the topic from various jurisdictions are discovered. As a result of the research, it was discovered that some of the changes described in more detail in the article raise concerns about the fairness and equality of ensuring the rights of national minorities in Ukraine on the one hand, and the appropriateness of ensuring the relevant rights for some of the minorities while there is full-scale war, which in this regard is intertwined with the issue of national security. This topic has the potential to be studied further due to the fact that in the process of further negotiations on accession to the European Union, Ukrainian legislation will require further harmonization with European standards, including the protection of human rights. The article also provides information on legal standards in the field of protection of the relevant population groups among European countries. Therefore, it is necessary to disseminate information about this to further harmonize Ukrainian legislation in accordance with the recommendations of the European Commission, on the one hand, and to fairly assess the appropriateness of the relevant changes in the context of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation, on the other.

Key words: Ukraine, European Union, candidate status, legislation, national minorities, reforms.

Набуття статусу повноправного члена Європейського Союзу покладає на Україну перелік зобов'язань, які полягають у проведенні реформ та трансформації національного законодавства у відповідності до стандартів правової системи ЄС. Одним з напрямків реформ є створення захисту прав та свобод національних меншин в Україні. Закон України «Про національні меншини» від 1992 року [1] містив основні засади проведення етнонаціональної політики, надавав національним меншинам право збереження власної культури. Саме цей Закон був основним нормативно-правовим актом в контексті регулювання

прав і свобод національних меншин на момент підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Проте зміст Закону не відповідає європейським стандартам та став досить вагомим проблемою на шляху інтеграції, яка потребувала вирішення. Саме через це у переліку рекомендацій Європейської Комісії, які були отримані після здобуття статусу кандидата на вступ до ЄС [2], зміна законодавства про національні меншини посіла окреме місце. Реалізація цієї вимоги потребує фундаментальних змін чинного законодавства та створення ефективних механізмів для практичного застосування.

23 червня 2022 року Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. Для продовження процесу інтеграції в ЄС – початку переговорів, Україні необхідно виконати 7 рекомендацій Європейської Комісії [2], одна з яких викликала значне занепокоєння серед української громадськості – рекомендація № 7, що стосується фіналізації реформи щодо національних меншин. Суть даної рекомендації зазначена у Висновку Європейської Комісії щодо заявки України на членство в Європейському Союзі від 17.06.2022, де було зазначено наступне: «Права осіб, які належать до національних меншин, гарантовані в Україні на конституційному рівні. Повага до прав осіб, які належать до національних меншин, у сфері освіти та мови, а також їхнє представництво у виборних органах на всіх рівнях суспільного життя мають бути забезпечені шляхом повного виконання рекомендацій Венеційської комісії Ради Європи щодо закону про освіту, виконання рекомендацій щодо закону про державну мову та втручання результатів останнього циклу моніторингу Рамкової конвенції про національні меншини. Хоча Україна зробила кроки для виконання рекомендацій Венеційської комісії, їй необхідно завершити реформування правової бази для національних меншин та запровадити ефективні механізми імплементації» [3]. Відповідно, дана реформа включає в себе підвищення гарантій захисту прав меншин, що в свою чергу включає в себе розширення застосування мов національних меншин, зокрема в питаннях що стосуються середньої освіти.

Говорячи про певний стандарт забезпечення прав національних меншин, серед країн членів немає певного загальнообов'язаного стандарту, наприклад Франція законодавчо не визнає існування меншин *per se* та необхідності спеціального захисту їх прав відповідно. На противагу, при формуванні рекомендацій до кожної країни кандидата дані вимоги включаються. На рівні Європейського Союзу, законодавчі закріплення стандартів захисту прав національних меншин закріплені у Копенгагенських умовах [4], які є основними умовами, яким повинні відповідати всі країни кандидати на вступ, щоб стати державою членом ЄС, де зазначено, зокрема і про політичний критерій, який включає в себе серед іншого, повагу і захист національних меншин. Окрім того, важливим актом в даному аспекті є Договір про Європейський Союз, де у ст. 49 зазначено наступне: «будь-яка європейська держава, яка поважає спільні цінності держав-членів і зобов'язується їх просуувати, може подати заявку на вступ до Союзу» [5]. Ці цінності, відповідно до ст. 2 Договору про Європейський Союз, включають людську гідність, свободу, демократію, рівність, верховенство права та повагу до прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин [5].

Окрім того, у 2018 році Європейський парламент розробив резолюцію щодо «мінімальних стандартів» для національних меншин у ЄС [6], яка хоч і не є юридично зобов'язуючою, містить перелік рекомендацій, адресованих іншим інституціям ЄС та державам-членам. Резолюція охоплює декілька тем – боротьба з дискримінацією, злочинами на ґрунті ненависті та “hate speech”, національні та етнічні меншини як такі, культурні права, право на освіту та мовні права.

Наступними важливими в даному контексті нормативно-правовими актами є Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин [7], окрім того переважна більшість рекомендацій Європейського Парламенту що стосуються питання забезпечення прав національних меншин та їх належного мовного забезпечення ґрунтуються на положеннях Рамкової конвенції про захист національних меншин 1995 року [8] та Європейської хартії регіональних мов і мов меншин 1992 року [9].

Щодо стандартів захисту прав меншин на рівні законодавства України, до реформи чинним був Закон України «Про національні меншини» від 1992 року [1], який

Рада Європи і рекомендувала змінити через те, що він не відповідає міжнародним зобов'язанням України які визначаються зокрема і вищезазначеними договорами. Відповідно, в рамках виконання рекомендацій Європейської комісії в даний закон були внесені зміни 21.09 та 8.12.2023 року [10].

Ухвалений альтернативний закон передбачає закріплення поняття «національна меншина», що відповідає Рамковій конвенції про захист національних меншин 1995 року. Також забезпечується можливість використання мов національних меншин під час здійснення культурно-мистецьких, публічних заходів, у сфері реклами та інших сферах. Крім того, уточнені критерії закріплюють використання мов національних меншин у тих населених пунктах, де такі меншини становлять більшість або традиційно проживають, відповідно до чого, прогнозується створення переліку та порядок визначення населених пунктів, де проживають конкретні національні меншини.

Однак новий Закон «Про національні меншини» викликає і ряд занепокоєнь. Наприклад, якщо мовлення на телеканалі ведеться мовою національної меншини, то українська мова може заповнити лише близько 30% ефіру. Для реклами мовою національної меншини також не передбачається створення українськомовних версій. Для національних меншин, мова яких відноситься до переліку мов ЄС, буде запроваджено всього 3–4 предмети українською мовою. В той же час документ містить норми, які контекстуально стосуються і російської національної меншини – дія таких норм не буде застосовуватись до російської мови ще протягом 5 років після завершення воєнного стану.

Окрім того, деякі положення закріплені в даному законі зі внесеними змінами викликають занепокоєння щодо відповідності цих положень загальним принципам захисту національних меншин, зазначаючи, до прикладу, наступне: «Положення ... цієї статті застосовуються до мов національних меншин (спільнот) України, які є офіційними мовами Європейського Союзу, мовами національних меншин (спільнот), до яких застосовуються положення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин згідно із Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», за винятком мов національних меншин (спільнот), що є державною (офіційною) мовою держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом» [10]. Відповідно, спостерігається певний «поділ» мов національних меншин на категорії, що безсумнівно викликає питання щодо рівного забезпечення функціонування усіх мов національних меншин в Україні, про що висловлювалась після внесення змін українськими законодавцями і іноземні експерти.

Що стосується оцінки нового законодавства міжнародною спільнотою, в першу чергу потрібно зазначити доповідь Європейської Комісії щодо політики розширення Союзу. Загалом зусилля України щодо дотримання прав меншин були схвалені Комісією, що підтвердилося у рекомендації Раді почати переговори щодо вступу [11]. Єдиною умовою було прийняття поправок з урахуванням рекомендацій Венеційської комісії. Ключові положення рекомендацій стосуються впровадження принципу пропорційності в таких сферах як організація заходів мовами меншин (спільнот), видавнича продукція, видана мовами національних меншин, та функціонування видавництва, що таку продукцію розповсюджують, офіційні написи, загальна інформація тощо [12]. Також рекомендовано передбачити в самому Законі вимоги до методології, яка повинна визначати особливості використання мов національних меншин (спільнот) при наданні будь-якої топографічної інформації, комунікації з органами влади у населених пунктах, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, або в яких

такі особи складають значну частину населення [12]. Відповідні зміни до Закону були прийняті, та було розпочато переговорний процес. Проте можна посперечатись з реальною користю таких змін, адже вони не вирішують остаточно питань з механізмом імплементації, «поділом» мов та обмеженнями, які були закріплені в Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [13] та Законі України «Про медіа» [14].

Зокрема, маємо оцінку нового законодавства щодо національних меншин від Федерального союзу європейських національностей (далі – FUEN). Хоча позитивно сприймається готовність покращувати регулювання цього питання шляхом внесення поправок до Закону, залишаються зауваження [15]. Відзначається неефективність окремих положень, яка серед іншого спричинена посиленням на суб'єктивні категорії, наприклад «населені пункти, в яких традиційно проживають особи, які належать до національних меншин», «населені пункти, де такі особи складають значну частину населення», «на прохання меншин» або «реальні потреби» [15].

Погоджуємося з Президентом FUEN, депутатом Європейського парламенту Лорантом Вінче, який зазначає, що Україні слід розглядати законодавство про національні меншини не лише як вимогу для свого вступу в ЄС, але як шанс покращити становище багатьох своїх громадян і сприяти співпраці між більшістю та меншинами та створити умови довгострокової стабільності [15]. Зрештою, переговорна рамка від ЄС містить вимоги щодо прийняття, шляхом інклюзивного процесу, плану дій, присвяченого захисту прав осіб, які належать до національних меншин [16]. Крім того, план дій повинен охоплювати сферу недис-

кримінації, використання мов меншин та освіти мовами меншин, встановлення ефективних заходів, механізмів звітності та визначення відповідних відповідальних установ [16]. Відповідно, очікується захист прав національних меншин відповідно до положень Конституції України.

Таким чином, впровадження змін, передбачених Законом України «Про національні меншини (спільноти)» 2023 року, стало важливим кроком у виконанні Рекомендації № 7 Європейської Комісії щодо наближення України до членства в Європейському Союзі. Закон має на меті гармонізувати права національних меншин відповідно до європейських стандартів, що, у свою чергу, є частиною процесу реформ у сфері демократизації та належного забезпечення прав людини. Реакція українського суспільства на ці зміни виявилася неоднозначною. З одного боку, закон позитивно сприйнято як прогресивний і необхідний крок на шляху європейської інтеграції, що закріплює захист культурних, мовних і освітніх прав національних меншин. З іншого боку, окремі аспекти закону викликали занепокоєння не тільки серед населення, а і політичної спільноти України у зв'язку з можливим обмеженням використання української мови в освіті та культурній сфері. Хвиля обурення аргументована загрозою реваншистських змін до законодавства про використання мови, не зважаючи на той шлях, який був пройдений Україною з початку повномасштабної російсько-української війни в 2022 році. Окремі положення Закону «Про національні меншини» відповідно до критиків даних змін значно знизять рівень використання української мови в окремих сферах суспільного життя, що в свою чергу створює ризик русифікації в майбутньому, що є потенційною загрозою національній безпеці України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про національні меншини в Україні. Офіційний Вебпортал Парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text>
2. Рекомендації Європейської Комісії щодо статусу України на членство в ЄС. EEAS. URL: <http://surl.li/gajscs>
3. Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/opinion-ukraines-application-membership-european-union_en
4. Accession criteria (Copenhagen criteria) – EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/accession-criteria-copenhagen-criteria.html>
5. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/C 83/01) URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU10267>
6. Minimum standards for minorities in the EU–13 November 2018. European Union, 2018 – Source: European Parliament. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0447_EN.html
7. Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин. OSCE. URL: <https://www.osce.org/uk/hcnm/67545>
8. Рамкова конвенція про захист національних меншин. Офіційний Вебпортал Парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text
9. *Європейська хартія регіональних мов або мов меншин.* (n.d.). Офіційний Вебпортал Парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text
10. Про національні меншини (спільноти) України. Офіційний Вебпортал Парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>
11. 2023 Communication on EU Enlargement Policy: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – 8 November 2023 – EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023D0690>
12. Ukraine, Opinion on the Law on National Minorities (Communities). European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) – 12 June 2023. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2023\)021-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2023)021-e)
13. Про забезпечення функціонування української мови як державної. Офіційний Вебпортал Парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>
14. Про медіа. Офіційний Вебпортал Парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>
15. The new Ukrainian Law on National Minorities does not offer an adequate solution to the requests of the national minorities. FUEN–9 November 2023. URL: <https://fuen.org/en/article/FUEN-The-new-Ukrainian-Law-on-National-Minorities-does-not-offer-an-adequate-solution-to-the-requests-of-the-national-minorities>
16. General EU Position. The Intergovernmental Conference on the Accession of Ukraine to the European Union. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/hzmfw1ji/public-ad00009en24.pdf>
17. Rule of Law Checklist. Adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (11–12 March 2016). URL: https://www.venice.coe.int/images/SITE%20IMAGES/Publications/Rule_of_Law_Check_List.pdf
18. Ukraine's progress towards the European Union Membership: Brief facts and further steps. White & Case – 25 October 2022. URL: <https://www.whitecase.com/insight-alert/ukraines-progress-towards-european-union-membership-brief-facts-and-further-steps>
19. Закон про національні меншини(спільноти) відповідає всім європейським стандартам. Омбудсман України – 1 липня 2024. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-zakon-pro-nacionalni-menshinispilnoti-vidpovidaye-vsimg-standartam
20. Veronika Movchan. Ukraine: Preparation for the EU Accession Process. SCEEUS Report Series on Ukrainian Domestic Affairs, No. 6–25 April 2023. URL: https://sceeus.se/en/publications/ukraine-preparation-for-the-eu-accession-process/#_ftn8

ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ РОБОТИ УНІФІКОВАНОГО ПАТЕНТНОГО СУДУ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

FIRST RESULTS OF THE FUNCTIONING OF THE UNIFIED PATENT COURT: CHALLENGES AND PROSPECTS

Слесивцева О.О., д.філос.,

асистентка кафедри права Європейського Союзу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу результатів роботи Уніфікованого патентного суду, який почав своє функціонування 1 червня 2024 року, що ознаменувало нову еру у сфері патентної охорони в Європейському Союзі. Становлення унітарної системи патентної охорони в Європейському Союзі передбачало створення спеціальних інституцій із повноваженнями захисту та поновлення порушених прав патентовласника. Сьогодні саме Уніфікований патентний суд є інструментом запобігання порушення прав та інтересів патентовласника, а у разі їх порушення дозволить йому поновити їх. Уніфікований патентний суд став результатом досягнутого між державами-членами ЄС компромісу та відкрив нові можливості для винахідників та компаній, забезпечуючи зручність і економію коштів у процесі захисту патентних прав. Зокрема, винахідники мають право захистити свої права, що виникли у зв'язку з реєстрацією Європейського патенту з унітарним ефектом. Європейський патент з унітарним ефектом – це європейський патент, який видається Європейським патентним відомством відповідно до правил та процедури Європейської патентної конвенції та який, після його видачі, за запитом патентовласника наділяється унітарним ефектом, який розповсюджується на територію тих держав-членів, що беруть участь у механізмі посиленої співпраці. Станом на 21 листопада 2024 року було зареєстровано 41 420 унітарних патентів. Ці цифри свідчать про високий ступінь зацікавленості в економії витрат, яку можна отримати за допомогою реєстрації Європейського патенту з унітарним ефектом серед тих винахідників, хто здійснює діяльність в ряді європейських країн. Безумовно, попри успішний старт, система стикається з викликами. Сьогодні унітарна система патентної охорони демонструє потенціал для подальшого вдосконалення. Вона покликана не лише забезпечити правову визначеність, але й стимулювати інноваційну діяльність в ЄС, сприяючи інтеграції та гармонізації економічного простору.

Ключові слова: правовий порядок Європейського Союзу, унітарна система патентної охорони в Європейському Союзі, Уніфікований патентний суд, інтелектуальна власність, внутрішній ринок ЄС, патент, інновації, охорона прав інтелектуальної власності, патентна охорона.

The article analyses the results of the work of the Unified Patent Court, which began its functioning on 1 June 2024, marking a new era in the field of patent protection in the European Union. The establishment of the unitary system of patent protection in the European Union provided for the creation of special institutions with the power to protect and enforce the infringed rights of a patent holder. Today, the Unified Patent Court is a tool for preventing infringement of the rights and interests of a patent holder, and in case of infringement. The Unified Patent Court is the result of a compromise reached by the EU Member States and has opened up new opportunities for inventors and companies, providing convenience and cost savings in the process of enforcing patent rights. In particular, inventors have the right to protect their rights arising from the registration of a European patent with unitary effect. A European patent with unitary effect is a European patent granted by the European Patent Office in accordance with the rules and procedures of the European Patent Convention and which grants unitary effect extending to the territory of those Member States participating in the enhanced cooperation mechanism. As of 21 November 2024, 41,420 unitary patents were registered. These figures indicate a high degree of interest in the cost savings that can be obtained by registering a European patent with unitary effect among those inventors operating in a number of European countries. Of course, despite the successful start, the system faces challenges. Today, the unitary system of patent protection demonstrates the potential for further improvement. It is designed not only to provide legal certainty, but also to stimulate innovation in the EU, contributing to the integration and harmonisation of the EU economic area.

Key words: European Union legal system, competence of the European Union, unitary system of patent protection in the European Union, Unified Patent Court, intellectual property, EU internal market, patent, innovation, patent protection.

1 червня 2023 року ознаменувало нову еру у сфері патентної охорони в Європейському Союзі – запрацював Уніфікований патентний суд, а унітарна система патентної охорони в ЄС почала функціонувати на повну потужність. Ця подія стала результатом багаторічних зусиль європейських країн щодо гармонізації правил захисту інтелектуальної власності та створення єдиного правового простору для інноваційного розвитку.

Уніфікований патентний суд відкриває нові можливості для винахідників та компаній, забезпечуючи зручність і економію коштів у процесі захисту патентних прав. Однак разом із перевагами система стикається зі значними викликами, які стали очевидними після практичного початку діяльності інституції: від необхідності розв'язання організаційних питань до побудови чіткої системи прецедентного права, яка б сприяла правовій визначеності в ЄС.

У цій статті ми розглянемо перші результати роботи Уніфікованого патентного суду, виклики, які перед ним постали, та перспективи. Минуло майже півтора роки відтоді, як 1 червня 2023 року Уніфікований патентний суд розпочав свою діяльність, а уніфікована система патентної охорони в ЄС стала повноцінно функціонувати на доповнення до вже існуючої регіональної європейської патентної системи та національних систем.

Уніфікований патентний суд – незалежна міжнародна судова інституція, яка створена внаслідок підписання міжнародної угоди 24 державами-членами ЄС, які беруть участь у механізмі посиленої співпраці щодо становлення унітарної системи патентної охорони. До недавнього часу 17 з 24 держав-членів ЄС ратифікували угоду, а юрисдикція Уніфікованого патентного суду фактично поширювалася на територію 17 держав-членів ЄС. У жовтні 2024 року до системи приєдналася Румунія [1].

Угода про Уніфікований патентний суд не відноситься до *acquis* ЄС та не має на меті гармонізацію національного права в державах-членах ЄС у сфері здійснення патентного захисту. Відповідно до преамбули Угоди сторони діють із наміром покращити захист патентних прав на території ЄС, підвищити правову визначеність шляхом створення Уніфікованого патентного суду для розгляду спорів, пов'язаних з порушенням прав на патенти та їх дійсністю [2, с. 121].

Унітарний патентний суд відіграє вирішальну роль у створенні та ефективному функціонуванні унітарної системи патентної охорони в ЄС. Система полегшує компаніям захист їхніх інновацій, забезпечуючи можливість для отримання та захисту патентів у Європі.

Створення Уніфікованого патентного суду є результатом укладення між певною кількістю держав – членів

ЄС Угоди про Уніфікований патентний суд від 19 лютого 2013 року. Укладення цієї Угоди було безпосередньо пов'язане із необхідністю ще в більшій мірі сприяти співробітництву саме між державами – членами Європейського Союзу у патентній сфері, яке впливає на ефективне функціонування внутрішнього ринку в рамках Європейського Союзу [3, с. 407].

У свою чергу, Уніфікований патентний суд є унікальною за своєю правовою природою та організаційною структурою, самостійною інституцією, яка не входить до інституційної системи ЄС. Втім варто зазначити, що Уніфікований патентний суд має спільні риси з установами (інститутами, органами, агентствами) ЄС. Так, фактично функціонування Уніфікованого патентного суду, як і всіх установ ЄС, спрямоване на досягнення поставлених установчими договорами цілей у різних сферах суспільних відносин. Натомість установи ЄС характеризуються тим, що завдяки їх діяльності не лише досягаються цілі ЄС, але і реалізуються суверенні права, які були делеговані інституціям державами-членами ЄС.

Загалом, унітарна система патентної охорони за своєю природою є унікальним альтернативним інструментом патентної охорони в ЄС, яким має змогу користуватися винахідник для охорони та захисту своїх прав та інтересів. Фактично, система увібрала в себе досвід становлення національних та регіональних патентних систем та має постати прикладом вдалого поєднання їх переваг [2, с. 88].

Презюмувалося, що однією з головних переваг становлення Уніфікованого патентного суду є викоринення розбіжностей в інтерпретації патентного права в ЄС та реалізація правової визначеності, яка є важливою для патентовласників. Дія принципу правової визначеності сприятиме зростанню попиту на отримання Європейського патенту з унітарним ефектом та, як наслідок, збільшить мотивацію для здійснення інноваційної діяльності в ЄС та сприятиме розвитку внутрішнього ринку ЄС та підвищенню його конкурентоздатності [2, с. 133].

Уніфікований патентний суд має виключну компетенцію щодо цивільних спорів з питань, пов'язаних з європейськими патентами, унітарними патентами, свідоцтвами про додаткову охорону, виданими на продукт, що охороняється такими патентами, та європейськими патентними заявками, зокрема, щодо подання позовів про фактичні або загрожуючі порушення та відповідні засоби захисту, позовів про визнання порушення прав, позови про вжиття тимчасових і захисних заходів та судових заборон, позови про анулювання, зустрічні позови про відкляккання.

Уніфікований патентний суд також діє як адміністративний суд та має виключну компетенцію щодо позовів, які стосуються рішень Європейського патентного відомства, прийнятих під час виконання завдань, зазначених у Регламенті ЄС № 1257/2012 Європейського Парламенту та Ради від 17 грудня 2012 року про імплементацію посиленої співпраці у сфері становлення унітарної системи патентної охорони.

Угода про Уніфікований патентний суд передбачає, що національні суди договірних держав-членів залишаються компетентними в справах, пов'язаних з патентами та свідоцтвами додаткової охорони, які не належать до виключної компетенції Уніфікованого патентного суду.

Сьогодні можна констатувати, що Європейський патент з унітарним ефектом є доволі таки популярним інструментом, а тому кількість звернень до Уніфікованого патентного суду буде зростати.

Європейський патент з унітарним ефектом – це європейський патент, який видається Європейським патентним відомством відповідно до правил та процедури Європейської патентної конвенції та який, після його видачі, за запитом патентовласника наділяється унітарним ефектом, який розповсюджується на територію тих держав-членів, що беруть участь у механізмі посиленої співпраці. Євро-

пейський патент з унітарним ефектом забезпечує охорону в державах-членах ЄС, які беруть участь у посиленій співпраці, а обсяг прав, які надаються цим патентом, його обмеження та доступні засоби правового захисту є однаковими для всіх держав-учасниць [2, с. 96].

Станом на 24 листопада 2024 року було зареєстровано 41 783 унітарних патентів [4]. Ці цифри свідчать про високий ступінь зацікавленості в економічній витраті, яку можна отримати за допомогою реєстрації Європейського патенту з унітарним ефектом серед тих винахідників, хто здійснює діяльність в ряді європейських країн. Крім того, ті власники Європейських патентів, які наділяють їх унітарним ефектом, усвідомлюють можливість отримати захист в Уніфікованому патентному суді. Статистика звернення до Уніфікованого патентного суду демонструє високий рівень довіри до нього. Зокрема, станом на липень 2024 року з початку функціонування до Суду першої інстанції (до різних його регіональних підрозділів) надійшло загалом 447 справ. До Апеляційного суду станом на липень 2024 року надійшло 76 апеляційних скарг [5].

Можна відзначити, що переважаючою мовою судочинства є англійська мова (51%), німецька мова становить 43% від загальної кількості мов, якими ведуться провадження в Уніфікованому патентному суду. Мовний режим унітарної системи патентної охорони в ЄС та механізми перекладу довгий час були предметом спорів між державами-членами ЄС та все ж отримали своє закріплення у нормативно-правових актах із врахуванням прав та інтересів учасників патентної охорони.

Згідно з положеннями Регламенту 1260/2012 Ради від 17 грудня 2012 року про імплементацію посиленої співпраці у сфері становлення унітарної системи патентної охорони щодо відповідних положень про переклад визначено, що задля забезпечення безперешкодного доступу до отримання Європейського патенту з унітарним ефектом, заявники повинні мати можливість подавати патентні заявки до ЄПВ будь-якою офіційною мовою ЄС. Задля забезпечення такого доступу було визначено можливість отримати компенсацію витрат на переклад патентної заявки з мови, якою подано заявку, офіційною мовою ЄПВ.

Що ж до мови провадження, то Угода про Уніфікований патентний суд визначає, що такою мовою у Суді першої інстанції є офіційна мова або одна з офіційних мов Договірної держави-члена, в якій знаходиться місцеве відомство, або офіційна мова (мови), визначена Договірними державами-членами, які мають спільне регіональне відомство. Договірні держави-члени можуть також призначити одну або декілька офіційних мов Європейського патентного відомства на додаток або замість своєї офіційної мови в якості мови діловодства свого місцевого або регіонального підрозділу [6].

У виняткових ситуаціях мова патенту може стати мовою провадження у справах у місцевому чи регіональному відділенні:

- сторони можуть домовитися про використання мови патенту (застосовується також в апеляційному суді);
- за згодою сторін компетентна колегія суду першої інстанції може прийняти рішення про використання мови патенту;
- на вимогу однієї зі сторін та після заслуховування інших сторін і компетентної колегії голова суду першої інстанції може прийняти рішення про використання мови патенту.

Мовою провадження в центральному відділенні є мова, якою було видано патент (мова патенту). А мовою провадження в Апеляційній палаті є мова провадження в суді першої інстанції.

Зокрема у квітні 2024 року Апеляційна палата Уніфікованого патентного суду ухвалила рішення про зміну мови судочинства на англійську за клопотанням однієї зі сторін у спорі, що перебуває під її юрисдикцією [7].

Справа стосувалася спору в місцевому підрозділі Уніфікованого патентного суду Дюссельдорфа між двома американськими компаніями (10X Genomics та Curio Bioscience) щодо порушення європейського патенту Genomic (спосіб виявлення нуклеїнової кислоти в зразках тканин).

Апеляційний суд підкреслив, що для визначення справедливості зміни мови судочинства необхідно брати до уваги відповідні обставини:

– мова, яка найчастіше використовується у відповідній технологічній галузі, та мова, якою складено докази;

– національність або місце проживання сторін: обидві сторони повинні розуміти зміст документів, які подаються від їхнього імені та від імені іншої сторони;

– розмір сторін: велика транснаціональна компанія з потужною юридичною командою може краще впоратися з багатомовними спорами, ніж невелика компанія з обмеженими ресурсами та присутністю лише на кількох ринках;

– вплив зміни мови на на хід справи та затримки, які вона може спричинити, особливо у термінових справах;

– у випадках, коли інтереси сторін однаково збалансовані, позиція відповідача є вирішальною, оскільки позивач вже мав можливість встановити кілька важливих аспектів спору (наприклад, де і коли подається позов, що є предметом спору тощо).

Врахувавши всі ці обставини, Суд вирішив задовольнити клопотання про зміну мови розгляду справи на англійську. Зрештою, обидві компанії є американськими, що свідчить про те, що англійська мова є природною робочою мовою для них обох. Крім того, оскільки технологічна сфера та більшість доказів, поданих обома сторонами, викладені англійською мовою, використання цієї мови в процесі полегшило б розуміння та опрацювання доказів.

Таким чином, Уніфікований патентний суд продемонстрував здатність ефективно вирішувати питання, що стосуються мови судочинства та забезпечувати рівні права для сторін.

Натомість, сьогодні існує чимало викликів, які постають перед суддями Уніфікованого патентного

суду та потребують віднайдення рішень, які сприятимуть ефективному функціонуванню системи та захисту правового порядку ЄС. Зокрема, наголошується на складнощах організації робочого процесу (поєднання повноважень судді Уніфікованого патентного суду та національного судді, призначення суддями Уніфікованого патентного суду у декількох округах одночасно), формування системи прецедентного права для встановлення визначеності у вирішенні патентних спорів, диспропорція у навантаженні (частіше позови подають до підрозділів у тих країнах, де раніше подавали в нац суди) та інше.

Уніфікований патентний суд за півтора року функціонування продемонстрував високу ефективність у вирішенні патентних спорів та забезпеченні правової визначеності для патентовласників у межах унітарної системи патентної охорони в ЄС. Значна кількість поданих справ та популярність Європейських патентів з унітарним ефектом свідчать про затребуваність цієї системи серед компаній, що діють у європейських країнах. Унітарна система патентної охорони в ЄС стала зручним інструментом для економії витрат та централізованого захисту патентних прав, що підвищує конкурентоспроможність внутрішнього ринку ЄС.

Безумовно, попри успішний старт, система стикається з викликами. Це включає складності в організації роботи суддів, навантаження на підрозділи в окремих країнах та необхідність формування прецедентної практики. Мовний режим також залишається чутливим питанням, однак Уніфікований патентний суд успішно вирішує такі спори, враховуючи інтереси сторін [8].

Сьогодні унітарна система патентної охорони в ЄС демонструє потенціал для подальшого вдосконалення. Вона покликана не лише забезпечити правову визначеність, але й стимулювати інноваційну діяльність в ЄС, сприяючи інтеграції та гармонізації економічного простору. З огляду на наявні досягнення та перспективи, Уніфікований патентний суд є ключовою ланкою в забезпеченні стабільного її розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Romania becomes the 18th Member State to ratify the Agreement on a Unified Patent Court (UPCA). URL: <https://www.unified-patent-court.org/en/news/romania-becomes-18th-member-state-ratify-agreement-unified-patent-court-upca> (дата звернення: 10.11.2024).
2. Слесивцева О.О. Правове регулювання унітарної патентної охорони в Європейському Союзі : дис. ... д-ра філософії в галузі знань 08 «Право» : 293 – Право / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, М-во освіти і науки України. Харків, 2023. 246 с.
3. Соколова О. О. Уніфікований патентний суд як унікальна інституція патентного захисту в ЄС. *Право і суспільство*. Випуск 1. 2023 р. С. 403–412.
4. Statistics and Trends Centre. Request for Unitary Effect. Last updated 24.11.2024. URL: <https://www.epo.org/en/about-us/statistics/statistics-centre#/unitary-patent> (дата звернення: 24.11.2024).
5. Case load of the Court since start of operation in June 2023 update end July 2024. URL: https://www.unified-patent-court.org/sites/default/files/upc_documents/Case%20load%20of%20the%20Court_end%20July_2024_31072024.pdf (дата звернення: 13.11.2024).
6. Agreement on a Unified Patent Court. Brussels. 19.03.2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A42013A0620%2801%29> (дата звернення: 13.11.2024).
7. ORDER of the Court of Appeal of the Unified Patent Court issued on 17 April 2024 concerning language of proceedings. URL: https://www.unified-patent-court.org/sites/default/files/files/api_order/ORDER%20final%20EN.pdf (дата звернення: 15.11.2024).
8. First year of the Unified Patent Court Appeal. Interview with Klaus Grabinski, President of the Court of Appeal and Florence Butin, President of the Court of First Instance. URL: https://www.unified-patent-court.org/sites/default/files/upc_documents/First%20year%20of%20the%20Unified%20Patent%20Court_3.06.24_0.pdf (дата звернення: 20.11.2024).

РОЗДІЛ 12 ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 340.114

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/128>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ, ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ДЕРЖАВНОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ СЛУЖБИ ТРАНСПОРТУ В РАМКАХ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF ACTIVITY OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE AND THE STATE SPECIAL TRANSPORT SERVICE AND NATIONAL GUARD OF UKRAINE

Григоренко Є.І., к.ю.н., доцент,
професор кафедри військового права

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Фівікін П.М., начальник кафедри права, Національної безпеки та правової роботи

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Корольов С.С., к.і.н., доцент,
начальник кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Іващенко С.М., доцент кафедри права Національної безпеки та правової роботи

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Мороховський М.Л., доцент кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті розглядаються організаційно-правові основи Збройних Сил України (надалі – ЗСУ), Державної спеціальної служби транспорту (надалі – ДССТ) та Національної гвардії України (надалі – НГУ). Передусім дослідження зосереджено на законодавчій базі, яка регулює діяльність цих установ, структурі управління та їх взаємодії з іншими державними структурами. У ньому міститься комплексний аналіз правових документів, нормативних актів, які визначають функціонування ЗСУ, ДССТ та НГУ. В наведеній статті підкреслюється важливість вказаних органів та розкривається питання, що одним із важливих аспектів функціонування ЗСУ, ДССТ та НГУ є правове регулювання їх взаємодії. Дослідження підкреслює важливість чітких законодавчих положень для забезпечення ефективності, безпеки та оперативної готовності цих ключових компонентів інфраструктури національної оборони України. Крім того, у дослідженні визначено проблеми реалізації організаційно-правових засад, такі як: питання неузгодженості окремих законодавчих актів, що стосуються функціонування цих структур; недостатньо чітке визначення меж повноважень між ЗСУ, ДССТ і НГУ; проблеми, що виникають під час виконання спільних операцій; необхідність модернізації організаційної структури цих інститутів у відповідь на новітні виклики безпеки, такі як гібридні війни, кіберзагрози та тероризм, також запропоновано потенційні шляхи вирішення для підвищення ефективності цих інститутів у захисті національних інтересів. У статті також розглядається значення міжнародного співробітництва та інтеграції Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту і Національної гвардії України у глобальні системи безпеки. Підкреслюється важливість стратегічного партнерства з НАТО та іншими міжнародними організаціями для посилення обороноздатності України. Особливу увагу приділено правовим аспектам співпраці, зокрема укладанню двосторонніх і багатосторонніх угод, проведенню спільних навчань і тренувань, а також участі в миротворчих місіях. Важливий розділ статті присвячений аналізу бюджету та фінансування оборонного сектору. Розглядаються питання ефективного використання фінансових ресурсів, проблеми корупції, а також необхідність підвищення прозорості та підзвітності у цій сфері. Наголошується на потребі впровадження сучасних методів управління ресурсами та оптимізації витрат для забезпечення максимальної ефективності ЗСУ, ДССТ та НГУ.

Ключові слова: Національна гвардія України, Збройні Сили України, Державна спеціальна служба транспорту, цивільно-військове співробітництво, організаційна структура, оборона країни, службово-бойова діяльність, транспортна безпека, оборонна політика.

This article examines the organizational and legal foundations of the Armed Forces of Ukraine and the State Special Transport Service. The study focuses on the legal framework that governs the operation of these institutions, the structure of command, and their interaction with other state entities. The article emphasizes the importance of these institutions, also reveals the question that one of the important aspects of the functioning of the Armed Forces of Ukraine and the DSST is the legal regulation of their interaction. It provides a comprehensive analysis of the legal documents, regulations, and policies that shape the functioning of both the AFU and the SSS. The research highlights the importance of clear legal provisions for ensuring the efficiency, security, and operational readiness of these key components of Ukraine's national defense infrastructure. Additionally, the study identifies challenges in the implementation of organizational and legal principles such as: issues of inconsistency of individual legislative acts concerning the functioning of these structures; insufficiently clear definition of the boundaries of authority between the Armed Forces and the DSST; problems arising during joint operations; the need to modernize the organizational structure of these institutions in response to the latest security challenges, such as hybrid warfare, cyber threats and terrorism, and proposes potential solutions for enhancing the effectiveness of these institutions in safeguarding national interests. The article also examines the importance of international cooperation and integration of the Armed Forces of Ukraine, the State Special Transport Service and the National Guard of Ukraine into global security systems. The importance of strategic partnership with NATO and other international organizations for strengthening Ukraine's defense capabilities is emphasized. Special attention was paid to the legal aspects of cooperation, in particular, the conclusion of bilateral

and multilateral agreements, joint exercises and training, as well as participation in peacekeeping missions. An important section of the article is devoted to the analysis of the budget and financing of the defense sector. Issues of effective use of financial resources, problems of corruption, as well as the need to increase transparency and accountability in this area are considered. Emphasis is placed on the need to implement modern methods of resource management and cost optimization to ensure maximum efficiency of the Armed Forces, DSST and NGU.

Key words: Armed Forces of Ukraine, State Special Transport Service, organizational structure, legal framework, national defense, military law, transport security, defense policy, Ukraine, National Guard of Ukraine.

Організаційно-правові засади діяльності Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту та Національної гвардії України є важливою складовою забезпечення національної безпеки та оборони країни. В умовах сучасних геополітичних викликів і загроз, які стоять перед Україною, ефективна організація і правове регулювання діяльності цих державних інститутів є критично важливими для збереження територіальної цілісності, безпеки та стабільності.

Збройні Сили України є основним елементом національної оборони та захисту держави від зовнішніх агресій, а також забезпечення внутрішньої безпеки під час надзвичайних ситуацій. Водночас, Державна спеціальна служба транспорту виконує важливу роль у забезпеченні безпеки та охорони стратегічно важливих транспортних комунікацій, які мають критичне значення для обороноздатності країни. В свою чергу, Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку та забезпечення громадської безпеки.

Правове регулювання діяльності ЗСУ, ДССТ та НГУ будується на основі ряду законів, указів президента та постанов уряду, які визначають повноваження, структуру, завдання, матеріальне (грошове) забезпечення цих інститутів. Правові норми, що стосуються діяльності ЗСУ, ДССТ та НГУ, є результатом еволюції військової, правоохоронної та транспортної політики України, а також відповідають сучасним вимогам міжнародних стандартів у галузі безпеки та оборони.

Актуальність теми обумовлена необхідністю вивчення сучасних організаційно-правових засад функціонування ЗСУ, ДССТ та НГУ для підвищення ефективності їх діяльності, що безпосередньо впливає на здатність країни протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам. Водночас, з огляду на зміни у правовій та організаційній структурах, необхідна постійна адаптація цих інститутів до нових умов та викликів, що стає предметом цього дослідження.

Метою вказаного дослідження є аналіз організаційно-правових засад діяльності ЗСУ, ДССТ і НГУ, визначення ключових аспектів їх правового забезпечення та рекомендацій щодо удосконалення організаційної структури та функціональних обов'язків цих інститутів. Для досягнення цієї мети поставлено низку завдань: вивчити правову основу діяльності ЗСУ, ДССТ та НГУ, проаналізувати їх функціональні обов'язки і взаємодію, а також оцінити ефективність існуючої організаційної структури і правових норм.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному дослідженні організаційно-правових засад службово-бойової діяльності ЗСУ, ДССТ та НГУ з акцентом на сучасні тенденції у сфері національної безпеки та оборони України. У роботі запропоновано низку рекомендацій щодо удосконалення законодавчої бази та організаційної структури цих інститутів з урахуванням досвіду країн НАТО та інших міжнародних організацій.

Збройні Сили України є ключовим елементом національної безпеки та оборони держави. Вони створені та функціонують на основі Конституції України, Закону України «Про Збройні Сили України» та низки інших нормативно-правових актів. Організаційно, ЗСУ поді-

ляються на три основні складові: Сухопутні війська, Військово-морські сили та Повітряні сили, кожен з яких має свої функціональні обов'язки та структуру управління [1, с. 16].

Згідно з чинним законодавством, командування ЗСУ здійснює Генеральний штаб, який підпорядковується Міністру оборони України. Окрім цього, важливою частиною організаційної структури є оперативні командування, що координують діяльність військових частин на території України. Організаційно-правові основи діяльності ЗСУ регулюються рядом актів, зокрема, Законом України «Про оборону України» та «Про військовий обов'язок і військову службу», а також міжнародними угодами та договорами, учасником яких є Україна, зокрема, угодами в межах НАТО, що визначають стандарти військової організації та взаємодії [2, с. 48].

Збройні Сили України є основною складовою національної безпеки країни, і їх діяльність регулюється конституційними та законодавчими нормами, які забезпечують ефективне функціонування цих структур у мирний та воєнний час. Закон України «Про Збройні Сили України» визначає організацію, структуру та функції ЗСУ, а також основні принципи їх діяльності.

Ключовим органом управління ЗСУ є Генеральний штаб, який здійснює оперативне управління всіма видами ЗСУ. Генеральний штаб підпорядковується Міністру оборони України, що визначає основні стратегічні напрями розвитку та функціонування збройних формувань. Водночас оперативне командування, яке включає оперативні командування, забезпечує координацію діяльності ЗСУ на території країни та за її межами, в тому числі під час міжнародних місій та навчань. Це дозволяє забезпечити високий рівень оперативної готовності військових підрозділів для виконання завдань в умовах військових загроз.

Збройні Сили України також відіграють важливу роль у забезпеченні стабільності під час надзвичайних ситуацій, що потребують оперативного втручання військових частин. Окрім виконання військових завдань, ЗСУ активно залучаються до миротворчих місій, участі у міжнародних операціях з підтримання миру та стабільності, а також у заходах з ліквідації наслідків природних катастроф чи техногенних аварій.

Управлінська структура ЗСУ включає також органи забезпечення, які відповідають за забезпечення військових частин усім необхідним для виконання завдань: відповідною технікою, матеріально-технічними засобами, грошовим забезпеченням, а також організацію навчання та підготовки особового складу військослужбовців.

Зміцнення організаційно-правових засад діяльності ЗСУ вимагає врахування сучасних викликів, зокрема, розвитку військових технологій, новітніх методів ведення бойових дій, а також інтеграції в міжнародні оборонні структури, такі як НАТО. Відповідно, є необхідність постійного вдосконалення законодавчих актів, які регулюють діяльність ЗСУ, зокрема в частині модернізації організаційної структури, а також у зміцненні правової відповідальності за порушення стандартів безпеки та міжнародного гуманітарного права [8, с. 127].

Залучення нових технологій, таких як інформаційні системи для управління та моніторингу, а також розвиток зв'язку між різними органами безпеки держави, потребують комплексних змін в організаційній структурі ЗСУ. У цьому контексті важливо забезпечити гнучкість структури та швидкість реагування на загрози, що вимагає оновлення правових норм і документів, які визначають

оперативні і стратегічні завдання для всіх рівнів командування ЗСУ.

Важливо зазначити, що ЗСУ функціонують не лише в умовах військових конфліктів, але й активно залучені до миротворчих місій, реагування на надзвичайні ситуації та підтримання правопорядку в державі, що потребує зміцнення правових основ їх діяльності [10, с. 117].

Державна спеціальна служба транспортує спеціалізованим військовим формуванням, що входить до системи Міністерства оборони України, призначеним для забезпечення стійкого функціонування транспорту в мирний час та в особливий період. Основними завданнями ДССТ є: технічне прикриття, відбудова, встановлення загороджень на об'єктах національної транспортної системи України з метою забезпечення діяльності ЗСУ та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України; будівництво та ремонт у мирний час і в умовах воєнного стану нових та підвищення строку експлуатації і пропускної спроможності діючих об'єктів національної транспортної системи; відбудова транспортних комунікацій, порушених унаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, аварій і катастроф; охорона об'єктів національної транспортної системи України в мирний час і в особливий період; виконання інших завдань, пов'язаних із участю в обороні держави та забезпеченням ефективного функціонування національної транспортної системи України.

ДССТ виконує свої функції відповідно до Законів України «Про транспорт» та «Про Державну спеціальну службу транспорту». ДССТ тісно взаємодіє з іншими державними органами, зокрема з органами безпеки і правоохоронними структурами, а також із Міністерством оборони України, що підкреслює важливість ДССТ в забезпеченні безпеки національного транспорту під час військових операцій та в мирний час [11, с. 47].

Державна спеціальна служба транспорту виконує відповідну роль у забезпеченні національної безпеки України, особливо в аспектах транспортування стратегічно важливих вантажів, а також забезпечення безпеки критичних транспортних комунікацій.

ДССТ входить до системи Міністерства оборони України, а також підпорядковується Міністерству інфраструктури України та має специфічну організаційну структуру, яка включає підрозділи, що забезпечують виконання завдань у різних галузях транспорту: залізничному, автомобільному, авіаційному та водному. Вказаний орган бере участь у забезпеченні діяльності критичних об'єктів інфраструктури, таких як нафтогазопроводи, енергетичні мережі, стратегічні військові об'єкти, а також у забезпеченні безпеки транспортних перевезень для Збройних Сил України та інших силових структур.

Однією з ключових функцій ДССТ є забезпечення безпеки перевезень для військових потреб, що охоплює транспортування боєприпасів, техніки та інших стратегічних вантажів, які необхідні для обороноздатності країни. В умовах сучасних військових конфліктів, таких як гібридна війна, захист транспорту, що забезпечує постачання військових підрозділів та логістичну підтримку, набуває особливої важливості. Тому ДССТ повинна діяти в умовах постійних загроз та оперативно реагувати на ситуації, які потребують оперативних рішень у сфері безпеки транспорту [4, с. 67].

Важливим аспектом діяльності ДССТ є також її взаємодія з іншими структурами, зокрема, з Міністерством оборони України, Національною гвардією України, Службою безпеки України та органами митного контролю. Координація між цими структурами забезпечує комплексний підхід до забезпечення безпеки транспорту, а також дає змогу уникати дублювання функцій та оптимізувати ресурси для ефективного виконання завдань.

У зв'язку з підвищенням рівня загроз, які виникають у зв'язку з міжнародною ситуацією, та зростаючими вимогами до організації логістики, ДССТ повинна регулярно оновлювати свої нормативно-правові документи та адаптуватися до нових вимог безпеки. Важливо також урахувати розвиток новітніх технологій у сфері транспорту, таких як автоматизація транспортних систем, використання дронів, а також впровадження нових засобів захисту та контролю за вантажами, які транспортуються [14, с. 36].

З огляду на викладене, важливим є удосконалення організаційно-правової структури ДССТ, включаючи її функціональні повноваження, а також забезпечення відповідних правових механізмів для ефективного виконання завдань. Це потребує перегляду існуючих законодавчих актів та вдосконалення координації між державними і приватними структурами в контексті управління національними транспортними ресурсами, що є невід'ємною частиною національної безпеки України.

Національна гвардія України є важливим елементом системи національної безпеки та оборони України, головною метою якого є захист держави та її громадян, забезпечення громадського порядку і правопорядку в державі. Організаційно-правові засади діяльності НГУ визначені Конституцією України, Законом України «Про Національну гвардію України» та іншими нормативно-правовими актами, які регулюють її діяльність, забезпечуючи підготовку, функціонування та виконання завдань за призначенням.

НГУ є військовим формуванням з правоохоронними функціями, підпорядкованим Міністерству внутрішніх справ України. Організаційна структура НГУ складається з командування, територіальних об'єднань, військових частин і підрозділів спеціального призначення. НГУ має підрозділи, які можуть виконувати різні функції – від забезпечення громадського порядку до участі у спеціальних операціях. Основними функціями НГУ є: захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх насильницьким шляхом; охорона громадської безпеки і порядку, забезпечення захисту та охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян; участь у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадської безпеки і порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів, що створюють небезпеку для життя та здоров'я громадян; забезпечення охорони органів державної влади; охорона ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання державної власності, важливих державних об'єктів; охорона об'єктів критичної інфраструктури; охорона спеціальних вантажів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України; охорона дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних організацій в Україні; охорона центральних баз матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України; охорона підприємств, установ і організацій, що належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державних резервів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України; участь у здійсненні заходів, пов'язаних з припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав; участь у спеціальних операціях із знешкодження озброєних злочинців, у боротьбі з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника), припиненні діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності; участь у припиненні масових заворушень; участь у відновленні конституцій-

ного правопорядку у разі здійснення спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, у відновленні діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування; участь у ліквідації наслідків надзвичайних або кризових ситуацій на об'єктах, що нею охороняються; участь у здійсненні заходів правового режиму воєнного стану; участь у виконанні завдань територіальної оборони; оборона важливих державних об'єктів, спеціальних вантажів, переліки яких визначаються Президентом України, Кабінетом Міністрів України, центральних баз матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України; участь у припиненні групових протиправних дій осіб, узятих під варту, засуджених, а також ліквідації наслідків таких дій в установах попереднього ув'язнення, виконання покарань [15, с. 2].

Одним із важливих аспектів функціонування ЗСУ, ДССТ та НГУ є правове регулювання їх взаємодії. В умовах кризових ситуацій, зокрема, в умовах війни або надзвичайних ситуацій, ефективна взаємодія між цими інститутами є критично важливою для забезпечення безпеки та стабільності в державі.

Відповідно до діючого законодавства ЗСУ, ДССТ та НГУ мають чітко визначені функціональні обов'язки, але їх діяльність не обмежується лише межами власних повноважень. Так, у разі потреби, ЗСУ можуть забезпечувати охорону стратегічних об'єктів транспорту, тоді як ДССТ може здійснювати перевезення військових вантажів або супроводжувати військові колони. Однак для ефективного виконання таких завдань необхідна чітка координація між цими структурами [9, с. 49].

Взаємодія між Збройними Силами України, Державною спеціальною службою транспорту та Національною гвардією України є ключовим елементом забезпечення національної безпеки, оскільки забезпечує ефективну логістичну підтримку військових операцій і критичних транспортних перевезень у ситуаціях надзвичайного характеру, а також в умовах війни [10, с. 118].

Однією з основних функцій цієї взаємодії є забезпечення безперервного, своєчасного та безпечної транспортування військових вантажів, боєприпасів, техніки та особового складу. У цьому контексті важливо забезпечити координацію між ЗСУ і ДССТ на відповідних рівнях, адже навіть незначні збої в організації перевезень можуть суттєво вплинути на успішність виконання військових завдань, особливо під час бойових дій або у ситуаціях, коли потрібно швидко реагувати на загрози.

Збройні Сили України, ДССТ та НГУ спільно розробляють планування стратегічних перевезень та їх безпеку в умовах гібридних загроз або надзвичайних ситуацій. Важливою складовою взаємодії є організація і проведення спільних навчань та тренувань, які дозволяють відпрацьовувати алгоритми взаємодії та оперативної координації під час виконання завдань.

Одним із ключових аспектів цієї взаємодії є спільне забезпечення захисту транспортної інфраструктури та вантажів. Ситуація в країні, особливо в умовах війни, показала, що безпечне перевезення стратегічних вантажів є важливою складовою обороноздатності країни. ДССТ відповідальна за збереження транспортних комунікацій, що включає залізниці, автошляхи, авіаційні перевезення та водний транспорт, тоді як ЗСУ і НГУ повинні гарантувати безпеку цих об'єктів від зовнішніх і внутрішніх загроз [6, с. 75].

У зв'язку з розвитком новітніх технологій і тенденцією до інтеграції транспортних мереж у міжнародну систему, важливо також забезпечити рівень взаємодії з міжнародними органами. Зокрема, участь у міжнародних миротворчих місіях, які потребують організації ефективної логістики та координації між різними державами, вимагає тісної співпраці між ЗСУ та ДССТ. Важливими аспектами

цієї взаємодії є також забезпечення відповідності міжнародним стандартам безпеки перевезень та виконання вимог міжнародних договорів [7, с. 54].

Для забезпечення ефективної взаємодії важливо удосконалити правові норми, які регулюють діяльність обох інституцій, зокрема, вдосконалити нормативно-правові акти, що визначають процедури взаємодії між ними. Зокрема, слід розробити детальніше регулювання перевезень під час надзвичайних ситуацій, що включатиме чітке визначення відповідальності та процедур, які необхідно дотримуватися для забезпечення максимальної безпеки і оперативності [6, с. 43].

Загалом, ефективна взаємодія між Збройними Силами України та Державною спеціальною службою транспорту є важливим елементом забезпечення національної безпеки в умовах глобальних загроз. Вона дозволяє не лише оперативно і безпечно перевозити вантажі, але й гарантує стабільність функціонування критичних інфраструктурних об'єктів, що є ключовими для обороноздатності країни.

Завдяки наявності відповідних законів, визначаються основи правової взаємодії між цими органами, а також механізми спільної роботи під час виконання спеціальних завдань. Проте, аналіз правової бази показує необхідність удосконалення організаційно-правових засад взаємодії, особливо в умовах модернізації оборонної стратегії та інтеграції в європейські та міжнародні структури [12, с. 65].

Незважаючи на наявність правового регулювання діяльності ЗСУ, ДССТ та НГУ існують низка викликів, які потребують подолання. Одним з основних є питання неузгодженості окремих законодавчих актів, що стосуються функціонування цих структур. Крім того, певною проблемою є недостатньо чітке визначення меж повноважень між ЗСУ та ДССТ, а також проблеми, що виникають під час виконання спільних операцій.

Ще однією важливою проблемою є необхідність модернізації організаційної структури цих інститутів у відповідь на новітні виклики безпеки, такі як гібридні війни, кіберзагрози та тероризм. Потреба у розвитку правового регулювання в цій сфері також зумовлена інтеграцією України в міжнародні оборонні структури, такі як НАТО, що вимагає адаптації законодавства до міжнародних стандартів [13, с. 93].

З метою удосконалення організаційно-правових засад діяльності ЗСУ, ДССТ та НГУ необхідно провести низку реформ, спрямованих на поліпшення взаємодії між цими інститутами, а також на гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами. Перш за все, необхідно оновити законодавчу базу, зокрема доповнити закони відповідними нормами, які б визначали чіткі механізми взаємодії між ЗСУ, ДССТ та НГУ, а також модернізувати систему командування та координації в умовах надзвичайних ситуацій.

Слід також врахувати досвід країн НАТО та інших міжнародних партнерів України, які мають розвинену структуру взаємодії між різними органами, що відповідають за безпеку транспорту та національну оборону. Використання кращих практик може значно підвищити ефективність роботи ЗСУ, ДССТ та НГУ [14, с. 38].

Правова основа діяльності наведених органів забезпечена цілою низкою законів та нормативно-правових актів, таких як Закони України «Про Збройні Сили України», «Про спеціальні служби транспорту», «Про оборону України», «Про Національну гвардію України», а також міжнародними договорами та угодами, що визначають загальні принципи співпраці в межах національної та міжнародної безпеки. Однак, існуючий правовий режим потребує вдосконалення, зокрема через уточнення меж повноважень і функціональних обов'язків між ЗСУ, ДССТ та НГУ, що дозволить забезпечити ефективну взаємодію між цими структурами в умовах надзвичайних ситуацій.

Основними викликами, що стоять перед організаційно-правовими засадами діяльності ЗСУ, ДССТ та НГУ, є необхідність узгодження законодавчих актів та поліпшення координації між цими органами. Крім того, важливими є питання адаптації правового регулювання до сучасних викликів, таких як гібридні загрози, кібербезпека та тероризм, що вимагає прийняття нових законодавчих ініціатив і реформ.

Для покращення ефективності діяльності ЗСУ, ДССТ та НГУ важливо сприяти гармонізації національної правової системи з міжнародними стандартами, зокрема в рамках НАТО, а також застосовувати кращі практики з країн-

партнерів, які мають досвід у сфері оборони та транспорту. Це дозволить не лише зміцнити національну безпеку, а й підвищити рівень інтеграції України в міжнародні оборонні структури.

Таким чином, удосконалення організаційно-правових засад діяльності ЗСУ, ДССТ та НГУ є вкрай важливим для забезпечення національної безпеки країни в умовах сучасних глобальних загроз. Важливо продовжувати роботу над розвитком та удосконаленням законодавства, яке забезпечить ефективну взаємодію між цими ключовими інститутами національної оборони та транспорту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Збройні Сили України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-XII / *Відомості Верховної Ради України*, 1992, № 16, ст. 203.
2. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII / *Відомості Верховної Ради України*, 1992, № 16, ст. 204.
3. Про спеціальні служби транспорту: Закон України від 19 листопада 1999 р. № 1213-XIV / *Відомості Верховної Ради України*, 2000, № 1, ст. 3.
4. Про транспорт: Закон України від 5 квітня 1994 р. № 2344-XII / *Відомості Верховної Ради України*, 1994, № 23, ст. 173.
5. Постанова Кабінету Міністрів України: Про затвердження Положення про Державну спеціальну службу транспорту № 796 від 16 червня 1997 року. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/873/2004#Text> (дата звернення: 20.10.2024).
6. Постанова Кабінету Міністрів України: Про затвердження Порядку організації військових перевезень № 344 від 17 травня 2017 року. URL <https://ips.ligazakon.net/document/RE24194?ap=1> (дата звернення: 20.10.2024).
7. Про затвердження стратегії національної безпеки України : Указ Президента України від 14 вересня 2021 року. № 392/2021.
8. Про затвердження Военної доктрини України : Указ Президента України від 20 травня 2015 року. № 255/2015
9. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996. / *Відомості Верховної Ради України*, № 30. Ст. 141.
10. Герасимов, В. М. Правові аспекти організації національної безпеки України в умовах гібридних загроз. *Вісник юридичної академії*. 2020. № 4. С. 115–123.
11. Мельничук, С. В. Взаємодія органів оборони України: правові та організаційні аспекти. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 45–52.
12. Савченко, В. О. Міжнародні стандарти у сфері оборони та їх вплив на організацію Збройних Сил України. *Юридичний вісник України*. 2018. № 10. С. 61–68.
13. Кучер, В. А. Еволюція правового статусу Збройних Сил України: історія, сучасність, перспективи. *Науковий вісник Національної академії оборони України*. 2021. № 2. С. 87–95.
14. Харченко, Л. І. Трансформація організаційно-правового забезпечення оборонної діяльності в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2022. № 5. С. 34–42.
15. Про Національну гвардію України : Закон України від 13.03.2014 № 876-VII : станом на 27 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>

АНАЛІЗ ДОСВІДУ ЗАСТОСУВАННЯ РЕТРАНСЛЯТОРІВ ЗВ'ЯЗКУ НА БАЗІ БЕЗПЛОТНИХ АЕРОПЛАТФОРМ ПРИ ВИКОНАННІ ТАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ ПІДРОЗДІЛАМИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ, ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF USING COMMUNICATION REPEATERS BASED ON UNMANNED AIRPLANE PLATFORMS IN PERFORMING TACTICAL TASKS BY UNITS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE, OTHER MILITARY FORMS AND LAW ENFORCEMENT BODIES

Зміївський Г.А., викладач кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Пугач В.В., викладач кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Мороховський М.Л., доцент кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Горбунов В.І., старший викладач кафедри підготовки офіцерів запасу

Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Відомо, що сучасні принципи побудови системи зв'язку і технічні характеристики засобів радіозв'язку підрозділів Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів не дозволяють цілком задовольнити потреби управління в умовах сучасного бою. Основними недоліками існуючої системи радіозв'язку є: недостатня мобільність вузлів зв'язку пунктів управління; невиконання вимог по зв'язності, продуктивності, надійності, розвідзахищеності; недостатня автоматизація процесів встановлення, ведення та підтримки радіозв'язку тощо.

Стаття присвячена вирішенню проблеми підвищення ефективності мобільних радіомереж у тактичній ланці управління. Визначено, що одним із шляхів вирішення даної проблеми є застосування повітряних ретрансляторів, розміщених на телекомунікаційних безпілотних аероплатформах. З метою урахування в процесі планування і забезпечення зв'язку проведено аналіз досвіду їх використання.

В ході аналізу досліджено досвід щодо розвитку мобільних радіомереж збройних сил передових країн світу, використання телекомунікаційних аероплатформ для зв'язку в підрозділах Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів при виконанні ними тактичних завдань, у тому числі в ході російсько-Української війни.

Установлено перелік завдань, що виконуються телекомунікаційними аероплатформами, їх класифікацію, можливості, переваги та недоліки їх застосування.

Розглянуто варіанти застосування телекомунікаційних аероплатформ для організації зв'язку в підрозділах Сил спеціальних операцій Збройних Сил України в ході підготовки та проведення Курської операції (3 серпня – 6 вересня 2024 року). Доведено високу ефективність вищенаведених підходів до організації зв'язку в тактичній ланці управління.

У результаті проведеного аналізу встановлено, що використання аеростатів та безпілотних літальних апаратів в ролі телекомунікаційних аероплатформ є способом, який безсумнівно підвищує ефективність системи зв'язку підрозділу. Застосування мереж FANET забезпечує взаємозв'язок між віддаленими між собою підрозділами, підвищує продуктивність мережі, надійність зв'язку, якість обслуговування користувачів та надає можливість здійснити оперативну передислокацію. Дані мережі піддаються відновленню, після досягнення робочої точки забезпечують швидке розгортання системи зв'язку у межах зони покриття.

Ключові слова: організація радіозв'язку, мобільна радіомережа, повітряний ретранслятор, телекомунікаційна аероплатформа, аеростат, безпілотний літальний апарат.

It is known that the modern principles of building a communication system and the technical characteristics of the radio communication equipment of the Armed Forces of Ukraine, other military formations and law enforcement agencies do not allow to fully satisfy the needs of management in the conditions of modern combat. The main disadvantages of the existing radio communication system are: insufficient mobility of communication nodes of control points; non-fulfillment of requirements for connectivity, productivity, reliability, security; insufficient automation of the processes of establishing, conducting and maintaining radio communication, etc.

The article is devoted to solving the problem of improving the efficiency of mobile radio networks in the tactical control chain. It was determined that one of the ways to solve this problem is the use of aerial repeaters placed on telecommunications unmanned aerial platforms. In order to take into account in the process of planning and ensuring communication, an analysis of the experience of their use was carried out.

In the course of the analysis, the experience of the development of mobile radio networks of the armed forces of the leading countries of the world, the use of telecommunication aerial platforms for communication in the units of the Armed Forces of Ukraine, other military formations and law enforcement agencies during their performance of tactical tasks, including during the Russian-Ukrainian war, was studied.

The list of tasks performed by telecommunication aerial platforms, their classification, possibilities, advantages and disadvantages of their use is established.

Options for the use of telecommunication aerial platforms for the organization of communication in the units of the Special Operations Forces of the Armed Forces of Ukraine during the preparation and conduct of the Kursk operation (August 3 – September 6, 2024) were considered. The high efficiency of the above approaches to the organization of communication in the tactical chain of management has been proven.

As a result of the analysis, it was established that the use of balloons and unmanned aerial vehicles in the role of telecommunication aerial platforms is a method that undoubtedly increases the effectiveness of the unit's communication system. The use of FANET networks ensures interconnection between remote units, increases network performance, communication reliability, quality of user service and provides an opportunity to carry out operational relocation. The network data is recoverable, after reaching the operating point, it ensures the rapid deployment of the communication system within the coverage area.

Key words: organization of radio communication, mobile radio network, aerial repeater, telecommunication aerial platform, aerostat, unmanned aerial vehicle.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Досвід виконання завдань підрозділами Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів вказує на необхідність швидкого та якісного забезпечення зв'язком тактичної ланки управління.

Це обумовлено швидкою зміною обстановки, складного рельєфу, постійним вогневим впливом противника, необхідністю створення великої мобільних груп для виконання окремих завдань та застосування тактики малих штурмових груп.

Гостро стоїть питання забезпечення зв'язком підрозділів Збройних Сил України для взаємодії з іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами. Специфіка дій підрозділів передбачає створення постійно діючої та в той же час мобільної системи зв'язку, яка дозволяла б швидке нарощування системи, а на окремих напрямках – збільшення її пропускної спроможності.

На сьогодні збройні сили передових країн світу приділяють велику увагу до розвитку мобільних радіомереж з використанням повітряних ретрансляторів розміщених на телекомунікаційних безпілотних аероплатформах та створення безпроводових самоорганізованих мереж Flying Ad-hoc networks (FANET) [1]. Мережі класу FANET можуть бути розглянуті як послідовний етап мережі класу MANET та Vehicle Ad-hoc networks (VANET) [2].

Створення функціональних мобільних радіомереж можливе із застосуванням телекомунікаційних аероплатформ на базі аеростатів та безпілотних літальних апаратів.

Головною особливістю аеростатів та безпілотних літальних апаратів є те, що апарати можуть виконувати визначені завдання в автоматичному режимі, або за мінімальної участі людини в процесі управління, запобігання ризику для життя та покриттям великої площі.

Застосування повітряних ретрансляторів, технології FANET (Flying Ad-Hoc Networks) (рис. 2) та багатократної ретрансляції (маршрутизації) збільшує дальність радіозв'язку, розвід та завадозахищеність радіомережі та її живучість. Використання повітряних ретрансляторів та технології FANET дозволяє працювати на менших потужностях радіостанцій, що забезпечує більшу скритність роботи радіомережі. Однак забезпечення ефективної роботи радіомереж з підтримкою FANET потребує нових підходів до організації управління мережами, застосування удосконалених протоколів інформаційного обміну, створення децентралізованих алгоритмів управління мережами [2].

На даний час в Збройних Силах України, інших військових формуваннях і правоохоронних органах організовані та функціонують УКХ радіомережі, побудовані з використанням обладнання Motorola, Harris, Aselsan, MICRONET PSTR 0.04 з відповідними режимами. Для збільшення зони покриття, дальності зв'язку між абонентами радіомережі, зв'язності мережі, використовуються повітряні ретранслятори, встановлені на малогабаритних повітряних об'єктах (безпілотні літальні апарати, аеростати тощо).

Метою статті є проведення аналізу досвіду застосування ретрансляторів зв'язку на базі безпілотних аероплатформ для використання в процесі планування і забезпечення зв'язку.

Виклад основного матеріалу. В останній час збільшилась зацікавленість фахівців провідних країн світу щодо побудови системи зв'язку на аеростатах. Її перспективи використання є революційними.

В залежності від робочої висоти аеростати можна розділити на три види [1]:

- низько підняті (до 7 км);
- середньо підняті (8–12 км);
- високо підняті, або висотні, стратосферні (18 км і вище).

Також розрізняють керовані аеростати (дирижаблі, моторизовані аеростати з двигунами та повітряними гвинтами), нерегульовані (сферичні аеростати, або повітряні кулі, стратостати, радіозонди та ін.), прив'язні, або змійкові.

Висота польоту керованих і некерованих аеростатів змінюється, завдяки випусканню частини баласту (для піднімання) або випусканню частини газу (опускання). Прив'язні аеростати піднімають і опускають за допомогою лебідки.

В залежності від способу з'єднання бортового телекомунікаційного обладнання з наземним можна виділити два види аеростатів:

- прив'язні, якщо з'єднання реалізується через кабель та кріпиться до літального апарату;
- вільно підйомні, що не мають прив'язного канатного пристосування.

Термін безперервної роботи телекомунікаційного обладнання на телекомунікаційних аероплатформах обмежується, в основному, системою енергоживлення.

Джерелом електроенергії для телекомунікаційного обладнання можуть бути бортові паливні енергоустановки або сонячні батареї. Останні ефективні лише для високіпіднятих платформ, розміщених в зоні високого рівня сонячного випромінювання. Деякі стратосферні аероплатформи можуть забезпечити енергію від своїх сонячних батарей не тільки телекомунікаційної апаратури, але й двигуни, що забезпечують рух платформи. Проблема енергозабезпечення дуже легко вирішується для прив'язних аеростатів, що здійснюється по кабелю з пускової обстановки.

Це, в свою чергу, дозволяє створювати повністю автономну довготривалу аероплатформу.

На сьогодні найбільший інтерес в ролі телекомунікаційних аероплатформ представляють висотні аеростати, розташовані на висотах від 18 км в зоні, вільній від шляхів цивільної авіації. Враховуючи відсутність Національного супутника зв'язку в Україні, вказані телекомунікаційні аероплатформи фактично являються альтернативою системі супутниковому зв'язку (high altitude platform stations – HAPS). Системи зв'язку з використанням надвисоких аероплатформ (HAPS системи) забезпечують послуги безпроводового зв'язку як вузькосмугового, так і широкосмугового.

Формально такі системи відрізняються від супутникових лише суттєво меншою відстанню ретранслятора від поверхні Землі, що значно зменшує витрати на їх розгортання і експлуатацію та забезпечує можливість подальшого удосконалення.

Система зв'язку, розгорнута за допомогою HAPS, дозволить забезпечити надання усіх сучасних телекомунікаційних послуг (телефонія, передача даних, відеоконференцзв'язок та ін.) абонентам стаціонарних і рухомих пунктів управління різного рівня, при роботі на стоянці та під час руху та в умовах впливу організованих радіозавод.

Крім того, дозволить у найкоротший термін організувати зв'язок та взаємодію з іншими силовими структурами. Варіант HAPS-системи наведений на рис. 1.

З найбільш привабливих властивостей аероплатформ, на відміну від супутників, є можливість безпосереднього доступу до телекомунікаційного обладнання. Це робить системи на базі аероплатформ універсальними, дозволяє проводити обслуговування бортового обладнання та його модернізацію. Такі пристрої зможуть замінити нинішні космічні кораблі у багатьох сферах застосування, заповнюючи проміжок між висотами, освоєними аеропланами, і висотами, на яких знаходяться низькоорбітальні супутники.

Важливим моментом також є те, що на висоті 20–25 км забезпечується пасивний захист від протиповітряних зенітно-ракетних комплексів («Игла», «Stinger») та артилерійських систем.

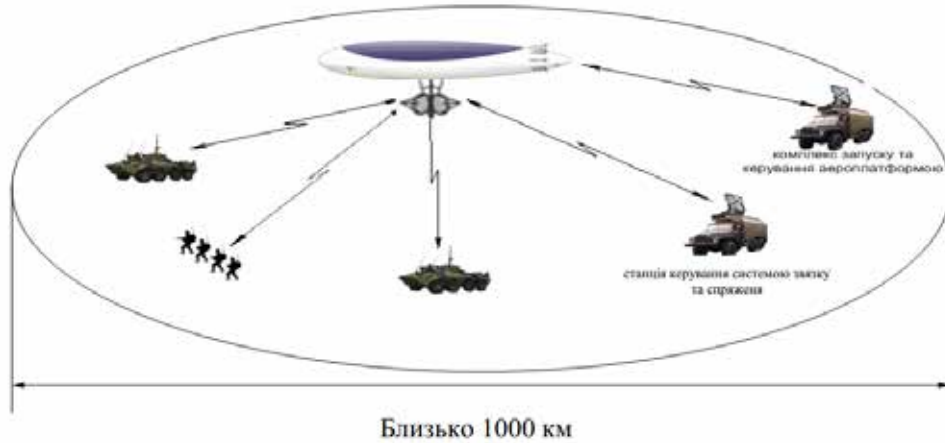

Рис. 1. Загальна структурна схема HAPS-системи

Створення функціональних мобільних радіомереж із застосуванням телекомунікаційних аероплатформ можливе і на базі безпілотних літальних апаратів.

Перевагами застосування мережі безпілотних літальних апаратів є:

- забезпечується зв'язність між географічно розділеними угрупованнями військ (тактичними мобільними радіомережами);

- підвищується надійність зв'язку між мобільними базовими станціями у межах однієї зони за рахунок появи альтернативних незалежних маршрутів передачі;

- підвищується продуктивність мережі за рахунок використання радіоканалів між безпілотними літальними апаратами з більшою пропускною здатністю в порівнянні з радіоканалом мобільна базова станція-мобільна базова станція, ефективність управління мобільним компонентом (зменшується обсяг переданої службової інформації й зменшується час її збору, скорочення в кілька разів довжин маршрутів передачі інформації й т. д.;

- забезпечується задана якість обслуговування абонентів за рахунок застосування детермінованих протоколів множинного доступу;

- забезпечується дистанційний збір розвідувальної інформації або її знімання з датчиків сенсорних мереж.

На сьогодні, як зазначалось вище, організацію зв'язку запропоновано здійснювати з використанням мобільних радіомереж, що відносяться до класу MANET [3].

Розглядаючи дослідження [1], було запропоновано багаторівневу архітектуру мобільної компоненти мереж зв'язку, що спроможна забезпечити інформаційний обмін

в інтересах підрозділів, незалежно від їхнього підпорядкування, розміщення і задач, які вони виконують. Виходячи з вищевказаного, можливо зазначити, що її архітектура буде неоднорідною та буде складатися з п'яти рівнів (рис. 2): 0-й – сенсорні мережі (мережі телеметрії); 1-й – мережі радіозв'язку низової ланки управління; 2-й – мережі мобільних базових станцій, що утворюють опорну мережу; 3-й – повітряна мережа, яка може бути реалізована на безпілотних літальних апаратах (FANET); 4-й – мережа, яка може бути реалізована на аеростатах (FANET); 5-й – реалізується на супутниках. Побудова кожного рівня передбачає поліпшення показників якості функціонування всієї системи зв'язку. Кожен рівень мобільної компоненти використовує свій піддіапазон частот.

Аналіз досвіду російсько-Української війни доводить високу ефективність вищенаведених підходів до організації зв'язку в тактичній ланці управління. Яскравим прикладом цього є участь підрозділів Сил спеціального призначення Збройних Сил України у проведенні Курської операції (3 серпня – 6 вересня 2024 року) [1].

В залежності від особливостей рельєфу місцевості, наявності сил та засобів, технічного забезпечення, роботи засобів радіоелектронної боротьби противника використовувалося два варіанти організації системи зв'язку із застосуванням ретрансляторів на аероплатформах:

Варіант 1 (рис. 3). Забезпечення зв'язку між командним пунктом тактичної групи спеціальних операцій (тактичним операційним центром) та групами спеціального призначення відбувалося за допомогою технічних засобів Сил оборони України (аеростат з ретранслятором).

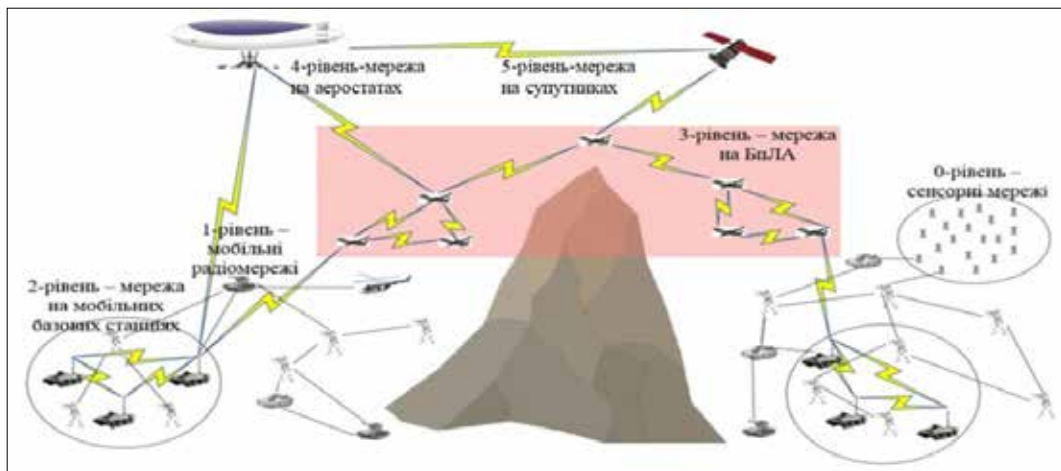

Рис. 2. Варіант побудови мобільної компоненти тактичної мережі радіозв'язку

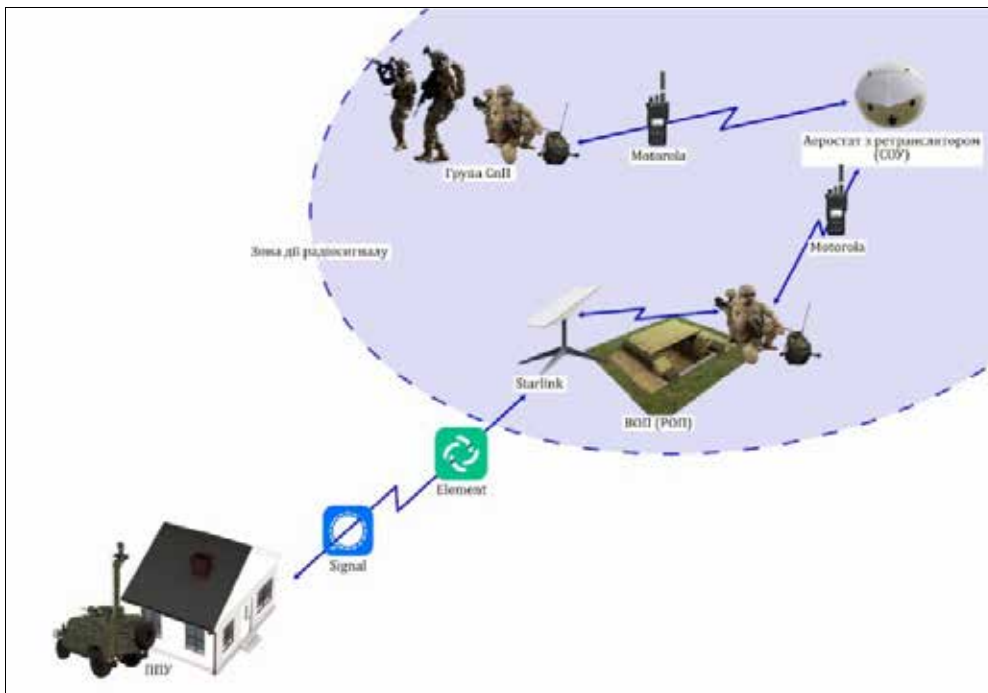

Рис. 3. Варіант організації зв'язку між штабом та групою спеціального призначення

На взводних опорних пунктах (ротних опорних пунктах) підрозділів Сил оборони України перебував зв'язківець або офіцер взаємодії з тактичної групи Сил спеціальних операцій, що знаходився на зв'язку з групами спеціального призначення по радіостанції типу MOTOROLA, яка здійснювала з'єднання з групами через аеростат з ретранслятором, а зв'язок зі штабом тактичної групи спеціальних операцій зі взводним опорним пунктом (ротним опорним пунктом) забезпечувався через Інтернет-зв'язок (STARLINK) шляхом обміну інформацією через

месенджери (SIGNAL, ELEMENT). Таким чином зв'язок між групами спеціального призначення та штабом тактичної групи спеціальних операцій підтримувався в постійному режимі.

Варіант 2 (рис. 4). Забезпечення зв'язку між командним пунктом тактичної групи спеціальних операцій (тактичним операційним центром) та групами спеціального призначення відбувався за допомогою своїх технічних засобів.

Для забезпечення зв'язку між штабом та групами спеціального призначення у повітря піднімався аеростат

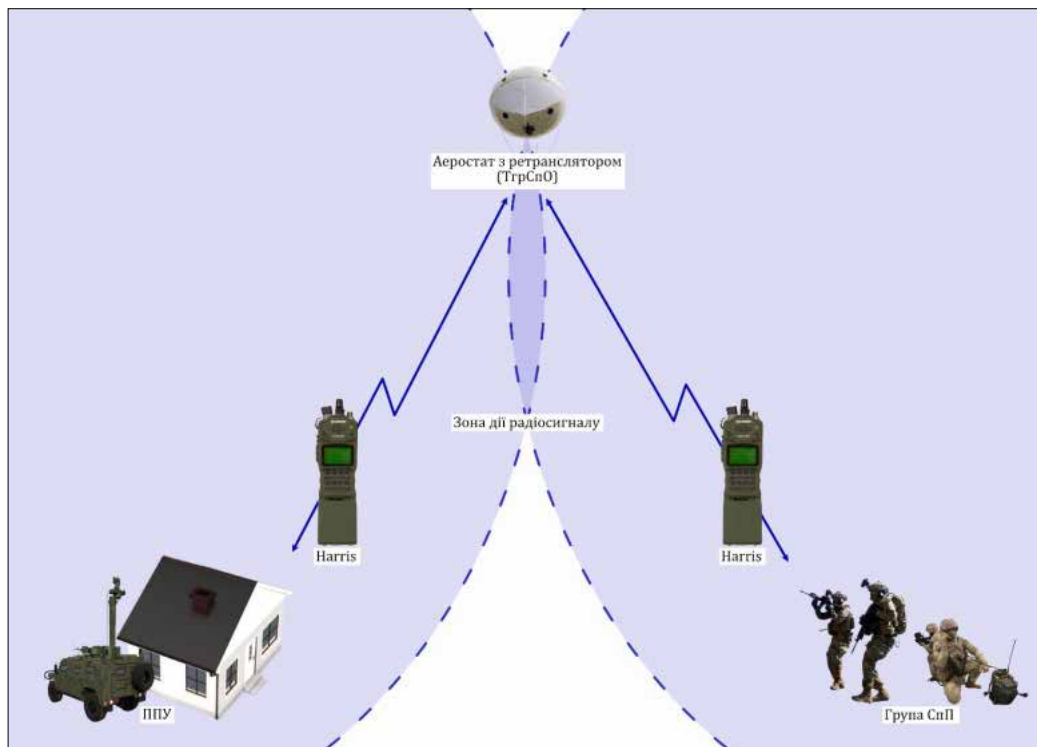

Рис. 4. Варіант організації зв'язку між штабом та групою спеціального призначення

з ретранслятором, за допомогою якого збільшувалася площа покриття радіосигналу та з'являлася можливість встановити зв'язок через радіостанції типу HARRIS на відстань 50–80 км. Таким чином проблема відсутності прямого зв'язку між двома радіостанціями HARRIS (Штаб) – HARRIS (Група спеціального призначення) усувалася за допомогою третього елементу в системі обміну інформацією, а саме: HARRIS (Штаб) – Ретранслятор (Аеростат) – HARRIS (Група спеціального призначення).

Застосування ретрансляторів на аеростатах забезпечило безперервний обов'язковий двосторонній зв'язок за рапортом 5W (Хто? Що? Де? Коли? Навіщо?) між штабом та групами спеціального призначення.

Для побудови розгалуженої та стійкої мережі зв'язку та управління активно застосовує аеростати і наш проти-

вник – армія російської федерації. За різними напрямками фіксуються факти застосування противником аеростатів найрізноманітніших розмірів для організації радіозв'язку. Висоти підйому 500–3000 метрів, об'єми до 15–300 кубів, віддалення від фронтів 20–50 км [5].

Висновки. Таким чином, проведений аналіз показав високу ефективність використання аеростатів та безпілотних літальних апаратів в ролі телекомунікаційних аероплатформ. Застосування мереж FANET забезпечує взаємозв'язок між віддаленими між собою підрозділами, підвищує продуктивність мережі, надійність зв'язку, якість обслуговування користувачів та надає можливість здійснити оперативну передислокацію. Дані мережі піддаються відновленню, після досягнення робочої точки забезпечують швидке розгортання системи зв'язку у межах зони покриття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сергієнко А. В., Станович О. В., Бондаренко О. Є., Руденко В. І. Аналіз застосування телекомунікаційних аероплатформ для забезпечення зв'язку в тактичній ланці управління. *Збірник наукових праць ВІТІ*. 2018. № 1. С. 117–125.
2. Думітраш В. О., Бондаренко О. Є., Думітраш О. В., Гетьман А. В. Аналіз напрямків розвитку систем радіозв'язку НАТО. *Збірник наукових праць ВІТІ*. 2020. № 1. С. 22–34.
3. Іохов О. Ю., Лаврут О. О., Лаврут Т. В., Флорін О.П. Сучасні засоби зв'язку та інфокомунікаційні технології у Збройних Силах України та Національній гвардії України: сьогодення та перспективи застосування. *Честь і закон*. 2022. № 4 (83). С. 111–119.
4. Малик І., Віталій В., Маньковський О., Лифар А., Овчинніков М., Кузовков С. Збірник узагальнення бойового досвіду підрозділів ССО під час курської операції (3 серпня – 6 вересня 2024 року) : посіб. Суми : ССО, 2024. 184 с.
5. РФ масово використовує аеростати для формування мережі радіозв'язку. Defence Express : український військовий портал. URL: https://defence-ua.com/news/rf_masovo_vikoristovuje_aerostati_dlja_formuvannja_merezhi_radiozvjazku-16045.html (дата звернення: 14.11.2024).

**ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЗВ'ЯЗКУ ТА КОНТРОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ПІДРОЗДІЛІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ****INFORMATION SECURITY AND COUNTER-INTELLIGENCE ACTIVITIES OF THE UNITS
OF THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE****Пащенко Є.М., старший викладач кафедри військового права***Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого***Передерій О.С., к.ю.н., доцент,
професор кафедри військового права***Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого***Гашенко С.В., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін***Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого***Куртов Д.А., старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін***Військово-юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті досліджено теоретико-методологічні, правові та практичні аспекти забезпечення інформаційної безпеки та здійснення контррозвідальної діяльності підрозділами Державної прикордонної служби України (надалі – ДПСУ) в умовах сучасних гібридних загроз та збройної агресії Російської Федерації. Проаналізовано еволюцію інформаційних загроз національній безпеці України, особливості їх трансформації в контексті геополітичних викликів та воєнно-політичної обстановки на східних кордонах держави.

Розкрито концептуальні засади інформаційної безпеки прикордонного відомства, визначено її місце та роль у загальній системі забезпечення національної безпеки України. Детально досліджено специфіку інформаційно-психологічного впливу противника, механізми деструктивних інформаційних кампаній, способи здійснення кібернетичних атак та розвідально-підривної діяльності спеціальних служб іноземних держав у прикордонному просторі.

Представлено аналіз нормативно-правового забезпечення інформаційної безпеки ДПСУ, охарактеризовано базові принципи, форми та методи захисту державних інформаційних ресурсів. Особливу увагу приділено дослідженню інформаційно-аналітичної діяльності підрозділів контррозвідки, інноваційним методикам протидії розвідальним загрозам в інформаційному просторі, впровадженню сучасних технологій моніторингу, ідентифікації та нейтралізації інформаційних ризиків.

Комплексно досліджено технологічні і організаційні аспекти забезпечення інформаційної безпеки ДПСУ. Розглянуто питання підвищення професійної компетентності персоналу, впровадження спеціалізованих освітніх програм підготовки фахівців з інформаційної безпеки та контррозвідальної діяльності. Проаналізовано міжнародний досвід протидії інформаційним загрозам у прикордонній сфері, можливості його адаптації до вітчизняних реалій.

На основі проведеного дослідження сформульовано науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення системи інформаційної безпеки та контррозвідальної діяльності ДПСУ в умовах гібридної агресії. Окреслено стратегічні напрями подальшого розвитку інституційної спроможності прикордонного відомства протидіяти комплексним інформаційним викликам сучасності, забезпечення інформаційного суверенітету та кібербезпеки держави.

Ключові слова: інформаційна безпека, контррозвідка, Державна прикордонна служба України, аналітична діяльність, загрози, гібридна війна, інформаційний простір, зв'язок, кібербезпека, інформаційно-психологічний вплив, національна безпека.

The article comprehensively examines the theoretical, methodological, legal, and practical aspects of ensuring information security and conducting counterintelligence activities by the State Border Guard Service of Ukraine (SBGSU) units in the context of modern hybrid threats and armed aggression by the Russian Federation. The evolution of information threats to Ukraine's national security is analyzed, highlighting the specifics of their transformation in the context of geopolitical challenges and the military-political situation on the state's eastern borders.

The conceptual foundations of the border agency's information security are revealed, determining its place and role in the overall system of ensuring Ukraine's national security. The study delves into the specifics of the enemy's information-psychological impact, mechanisms of destructive information campaigns, methods of cyber-attacks, and intelligence-subversive activities of foreign special services in the border space.

A profound analysis of the normative-legal support for SBGSU's information security is presented, characterizing the basic principles, forms, and methods of protecting state information resources. Special attention is paid to investigating the information-analytical activities of counterintelligence units, innovative methods of countering intelligence threats in the information space, and implementing modern technologies for monitoring, identifying, and neutralizing information risks.

The technological, organizational, and personnel aspects of ensuring SBGSU's information security are comprehensively studied. The issues of enhancing personnel professional competence, implementing specialized educational programs for training information security and counterintelligence specialists are examined. The international experience of countering information threats in the border sphere and the possibilities of its adaptation to domestic realities are analyzed.

Based on the research, scientifically substantiated recommendations are formulated for improving the system of information security and counterintelligence activities of the SBGSU in the context of hybrid aggression. Strategic directions for further development of the border agency's institutional capacity to counter complex contemporary information challenges, ensuring the state's information sovereignty and cybersecurity are outlined.

Key words: information security, counterintelligence, State Border Guard Service of Ukraine, analytical activity, threats, hybrid warfare, information space, cybersecurity, information-psychological impact, national security.

Вступ. В умовах глобальних геополітичних трансформацій та стрімкого розвитку інформаційних технологій особливої актуальності набуває проблема забезпечення інформаційної безпеки державних органів, зокрема Державної прикордонної служби України. Захист державного кордону в сучасних умовах неможливий без ефективної

системи інформаційної безпеки та контррозвідальної діяльності. Аналіз сучасних загроз демонструє стрімке зростання їх кількості та складності [1, с. 15].

Інформаційна складова національної безпеки стає все більш значущою, особливо в контексті гібридних загроз та інформаційної війни. За даними досліджень, кількість

кібератак на державні структури України за останні роки зростає більш ніж утричі, що вимагає постійного вдосконалення систем захисту інформації та методів контррозвідувальної діяльності. При цьому особливу небезпеку становлять цілеспрямовані атаки на інформаційні системи прикордонних підрозділів, кількість яких збільшилась на 156% порівняно з попереднім періодом [2, с. 23].

Актуальність дослідження підтверджується статистичними даними, які свідчать про зростання кількості інцидентів інформаційної безпеки на 47% протягом останнього року. Експерти відзначають, що сучасні загрози характеризуються високим рівнем організованості та технологічності. Зокрема, все частіше фіксуються випадки використання штучного інтелекту та машинного навчання для подолання систем захисту інформації [3, с. 12].

Теоретико-методологічні засади інформаційної безпеки. Інформаційна безпека ДПСУ являє собою комплексну систему заходів, спрямованих на забезпечення захисту інформаційних ресурсів та інфраструктури. Правову основу цієї діяльності складає розгалужена система нормативно-правових актів, починаючи з Конституції України та закінчуючи відомчими інструкціями та наказами. Особливе значення мають Закони України «Про державний кордон України», «Про Державну прикордонну службу України», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про інформацію» та «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» [4, с. 78].

Аналіз нормативно-правової бази свідчить про необхідність її постійного оновлення та адаптації до сучасних викликів. За останні три роки було внесено понад 25 змін та доповнень до нормативно-правових актів, що регулюють питання інформаційної безпеки прикордонного відомства. Особлива увага приділяється питанням протидії кіберзагрозам та захисту критичної інформаційної інфраструктури. Експерти відзначають, що існуюча нормативно-правова база в цілому відповідає сучасним вимогам, проте потребує подальшого вдосконалення в частині регулювання новітніх технологій та методів захисту інформації [5, с. 34].

Методологія захисту інформації в ДПСУ базується на принципах комплексності, безперервності та розумної достатності. Комплексність передбачає забезпечення всіх необхідних рівнів захисту – від фізичного до криптографічного. Безперервність означає постійний характер захисту інформації, а розумна достатність – відповідність рівня захисту цінності інформації, що захищається. Дослідження показують, що дотримання цих принципів дозволяє досягти ефективності системи захисту на рівні 87–92% при оптимальному співвідношенні витрат та результатів [6, с. 89].

Значна увага приділяється підготовці фахівців з інформаційної безпеки. В системі ДПСУ функціонує спеціалізована система підготовки кадрів, яка включає базову підготовку, періодичне підвищення кваліфікації та спеціалізовані курси з актуальних питань інформаційної безпеки. Щороку через цю систему проходить близько 500 фахівців, що дозволяє підтримувати належний рівень кваліфікації персоналу [7, с. 112].

Сучасні методи та засоби захисту інформації. Технічна складова системи захисту інформації ДПСУ включає широкий спектр програмно-апаратних засобів. Особливе місце займають системи криптографічного захисту, які забезпечують конфіденційність та цілісність інформації при її передачі каналами зв'язку. В ДПСУ використовуються як симетричні, так і асиметричні алгоритми шифрування, при цьому перевага надається вітчизняним криптографічним алгоритмам, які пройшли відповідну сертифікацію [8, с. 45].

Системи захисту від несанкціонованого доступу реалізуються на основі багаторівневої архітектури. Перший рівень включає засоби фізичного захисту – системи конт-

ролю доступу, відеоспостереження, охоронної сигналізації. Другий рівень представлений програмними засобами розмежування доступу, які забезпечують автентифікацію та авторизацію користувачів. Третій рівень реалізується за допомогою систем виявлення та запобігання вторгненням (IDS/IPS). За даними досліджень, впровадження такої архітектури дозволило підвищити рівень захищеності інформаційних систем ДПСУ на 63% протягом останніх двох років [9, с. 167].

Особлива увага приділяється захисту від витоку інформації технічними каналами. В ДПСУ впроваджено комплекс засобів технічного захисту інформації, який включає системи активного та пасивного захисту. Активний захист реалізується шляхом створення маскувальних завад, пасивний – за допомогою екранування та фільтрації. Ефективність таких заходів підтверджується результатами періодичних перевірок, які показують відсутність каналів витоку захищеної інформації [10, с. 92].

Важливим напрямком є забезпечення безпеки інформаційно-телекомунікаційних систем. В ДПСУ впроваджено централізовану систему управління інформаційною безпекою, яка забезпечує моніторинг стану захищеності, виявлення та реагування на інциденти безпеки, контроль за дотриманням політик безпеки. Система працює в режимі реального часу та дозволяє оперативно виявляти та блокувати спроби несанкціонованого доступу до інформаційних ресурсів [11, с. 56].

Контррозвідувальна діяльність в умовах сучасних викликів. Контррозвідувальна діяльність ДПСУ спрямована на виявлення та протидію розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб. Особливістю сучасного етапу є активне використання противником комплексного підходу, який поєднує традиційні методи розвідки з новітніми технологічними рішеннями. Зокрема, фіксуються непоодинокі випадки використання безпілотних літальних апаратів для ведення технічної розвідки, а також спроби впровадження шкідливого програмного забезпечення в інформаційні системи прикордонних підрозділів [12, с. 78].

Протидія інформаційно-психологічним операціям противника є одним з пріоритетних напрямків контррозвідувальної діяльності. В умовах активної інформаційної війни особливого значення набуває здатність своєчасно виявляти та нейтралізувати спроби дезінформації та психологічного впливу на персонал. В ДПСУ створено систему моніторингу інформаційного простору, яка дозволяє виявляти потенційні загрози на ранніх стадіях та вживати відповідних заходів протидії [13, с. 145].

Важливим елементом контррозвідувальної діяльності є протидія спробам вербування персоналу та впровадження агентури противника. Статистичні дані свідчать про зростання кількості таких спроб на 34% протягом останнього року. Для протидії цим загрозам в ДПСУ впроваджено комплекс заходів, який включає профілактичну роботу з персоналом, періодичні перевірки благонадійності, а також оперативні заходи з виявлення та припинення ворожої агентурної діяльності [14, с. 89].

Система протидії інформаційно-психологічним впливам у Державній прикордонній службі України будується на принципах комплексності та превентивності. Ключовим елементом цієї системи є постійний моніторинг інформаційного простору, який дозволяє своєчасно виявляти потенційні загрози та планувати відповідні заходи реагування. Важливу роль відіграє аналітична робота, спрямована на виявлення закономірностей та особливостей проведення ворожих інформаційних операцій, що дає можливість прогнозувати майбутні атаки та розробляти ефективні методи протидії.

Превентивні заходи включають систематичну роботу з персоналом щодо підвищення рівня медіаграмотності та критичного мислення. Проводяться регулярні тре-

нінги та навчання, спрямовані на формування стійкості до інформаційно-психологічних впливів. Особлива увага приділяється розвитку навичок розпізнавання дезінформації та маніпулятивних технологій. Важливим компонентом є також психологічна підготовка персоналу до роботи в умовах інформаційного тиску.

Активні заходи протидії передбачають оперативне реагування на виявлені спроби дезінформації та психологічного впливу. Створено спеціальні підрозділи, які займаються моніторингом та аналізом інформаційних загроз, розробкою та реалізацією контрзаходів. У разі виявлення дезінформації здійснюється її оперативне спростування з використанням офіційних каналів комунікації ДПСУ. При цьому важливим є дотримання принципу випередження – інформація має надходити до особового складу раніше, ніж можлива дезінформація від противника.

Система захисту від агентурного проникнення також постійно вдосконалюється. В умовах зростання кількості спроб вербування, особливого значення набуває профілактична робота. Проводиться систематичний аналіз можливих ризиків та вразливостей, розробляються та впроваджуються додаткові заходи безпеки. Важливим елементом є регулярні перевірки благонадійності персоналу, які дозволяють своєчасно виявляти потенційні загрози.

Оперативна складова захисту від агентурного проникнення включає комплекс заходів з виявлення та документування протиправної діяльності. Здійснюється моніторинг підозрілих контактів, аналізуються потенційні канали вербування, проводяться спеціальні операції з виявлення агентури противника. При цьому особлива увага приділяється захисту джерел інформації та дотриманню принципу конспірації.

Ефективність впроваджених заходів підтверджується статистичними даними – незважаючи на зростання кількості спроб вербування, кількість успішних випадків проникнення агентури противника залишається мінімальною. Це свідчить про правильність обраного підходу та необхідність подальшого розвитку системи інформаційної безпеки та контррозвідального захисту ДПСУ.

Висновки. Проведене дослідження комплексно розкриває актуальні аспекти забезпечення інформаційної безпеки та особливості контррозвідальної діяльності підрозділів Державної прикордонної служби України в сучасних умовах геополітичної нестабільності та гібридних загроз національній безпеці.

Наукова робота переконливо демонструє, що інформаційна безпека є критично важливим елементом системи державної безпеки, особливо для прикордонних відомств. У контексті постійних викликів та загроз з боку іноземних спеціальних служб, контррозвідальна діяльність ДПСУ набуває принципово нового стратегічного значення.

Теоретичне значення дослідження полягає в комплексному аналізі методологічних підходів до розуміння інформаційної безпеки, систематизації наукових поглядів на контррозвідальну діяльність та виявленні системних взаємозв'язків між інформаційними процесами та національною безпекою держави. Запропоновані концептуальні моделі та методологічні рекомендації можуть слугувати фундаментом основою для подальших наукових розробок у сфері інформаційної безпеки прикордонного відомства.

Практична цінність роботи визначається розробкою конкретних механізмів протидії інформаційним загрозам, вдосконаленням методик контррозвідального захисту інформаційних ресурсів ДПСУ та впровадженням інноваційних підходів до забезпечення інформаційної безпеки в умовах динамічних геополітичних трансформацій.

Емпіричні дослідження, проведені в рамках роботи, переконливо засвідчили необхідність постійного вдосконалення інформаційно-аналітичних механізмів, підвищення кваліфікації персоналу та впровадження сучасних технологічних рішень у сфері інформаційної безпеки. Особливої уваги заслуговують розроблені автором рекомендації щодо посилення захисту інформаційних систем та каналів комунікації прикордонного відомства.

Наукова робота також підкреслює важливість міжнародного співробітництва у сфері інформаційної безпеки, обміну досвідом та впровадження кращих світових практик протидії сучасним інформаційним загрозам. Запропоновані механізми взаємодії та інтеграції інформаційних систем можуть бути корисними не лише для Державної прикордонної служби України, але й для інших безпекових відомств України.

Результати проведеного дослідження мають суттєве значення для розвитку теорії та практики забезпечення інформаційної безпеки, створюють методологічне підґрунтя для подальших наукових розробок та практичних рекомендацій у сфері контррозвідальної діяльності. Вони демонструють комплексний, системний підхід до розуміння інформаційної безпеки як динамічної, багатоаспектної системи захисту державних інтересів.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим вивченням трансформаційних процесів у сфері інформаційної безпеки, розробкою більш досконалих методик протидії гібридним інформаційним загрозам та впровадженням інноваційних технологічних рішень у контррозвідальну діяльність прикордонного відомства.

Таким чином, наведене наукове дослідження є певним внеском у розвиток теорії та практики забезпечення інформаційної безпеки, демонструє високий рівень наукового опрацювання проблематики контррозвідальної діяльності підрозділів Державної прикордонної служби України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабіков О.В. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019.
2. Ліпкан В.А. Інформаційна безпека України: правові основи: монографія. Київ: КНТ, 2015.
3. Oster В.В. Забезпечення інформаційної безпеки в діяльності правоохоронних органів: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2017.
4. Марек П.В. Контррозвідальна діяльність Державної прикордонної служби України: адміністративно-правовий аспект: монографія. Київ, 2020.
5. Зьолка В.Л. Інформаційна безпека в діяльності Державної прикордонної служби України: адміністративно-правове дослідження. Харків, 2016.
6. Мацюк В.Я. Mechanisms of state management of information security in Ukraine: дис. ... канд. наук з держ. упр. Київ, 2018.
7. Остапенко О.І. Інформаційна безпека: навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2015.
8. Додонов О.Г. Інформаційна безпека: теорія і практика: підручник. Київ: Наукова думка, 2017.
9. Белевцева В.В. Адміністративно-правові засади забезпечення інформаційної безпеки в Україні: монографія. Харків, 2019.
10. Юдін О.К. Захист інформації в телекомунікаційних системах: підручник. Київ: Техніка, 2016.
11. Рижков Г.М. Інформаційна безпека прикордонних підрозділів: стратегічні напрямки. Збірник наукових праць Національної академії ДПСУ. 2018. № 2.
12. Тимчик В.С. Особливості контррозвідальної діяльності в системі забезпечення інформаційної безпеки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. № 3.
13. Кацман В.О. Правові та організаційні питання інформаційної безпеки в діяльності правоохоронних органів: навч. посіб. Київ: НАВС, 2016.
14. Пономаренко В.С. Захист інформації в інформаційних системах: навч. посіб. Харків: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017.

РОЗДІЛ 13 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 351.74(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/131>

ВНУТРІШНЯ ФОРМА ВИЯВУ ДОВІРИ ДО ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

INTERNAL FORM OF CONFIDENCE IN LAW ENFORCEMENT BODIES OF UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL CONTEXT

Ганьба О.Б., д.ю.н., доцент,
начальник кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Басараб О.Т., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

У науковій статті окреслюється поняття, сутність та характерні ознаки внутрішньої довіри до правоохоронних органів України, з'ясовується її значення, особливості вияву та здійснюється класифікація за певними критеріями.

Проаналізовані наукові погляди зарубіжних і вітчизняних учених на категорію довіри та запропоновано розмежування її на внутрішню та зовнішню форми вияву. Здійснено аналіз окремих підзаконних нормативно-правових актів України, які деталізують механізм оцінювання рівня довіри населення до Національної поліції України, а також визначають критерії оцінки діяльності органів і підрозділів зазначеного правоохоронного органу.

Запропоновано визначення внутрішньої довіри до правоохоронних органів України, під яким розуміється стан очікування відповідного суб'єкта довіри – співробітника, керівника, підрозділу або конкретного правоохоронного органу України загалом від об'єкта довіри, яким виступають аналогічні утворення, позитивних намірів, діянь і рішень на користь суб'єкта довіри або іншої особи чи суспільства або держави, який готовий до взаємодії та укріплення комунікативних зв'язків.

Здійснено класифікацію внутрішньої довіри до правоохоронних органів України за такими авторськими критеріями: залежно від особливостей об'єкта довіри, за характером довірчих відносин, залежно від субординаційного статусу суб'єкта й об'єкта довіри, за рівнем компетенції, за кількістю суб'єктів довіри тощо.

Наголошено, що внутрішня довіра, на відміну від зовнішньої, більш стійка і менш мінлива, завдяки тому, що її суб'єктами й об'єктами є військовослужбовці, працівники, підрозділи, їх керівники та інші структурні утворення (відділення, групи тощо) відповідних правоохоронних органів держави.

Найвищий рівень внутрішньої довіри в Україні спостерігається між побратимами (посестрами) правоохоронних органів і військових формувань в екстремальних умовах ведення бойових дій.

Підкреслюється, що стабільна внутрішня довіра сприяє утвердженню відкритості, взаємодопомоги, чесної співпраці та дружніх службових відносин між співробітниками, підрозділами, їх керівниками та іншими структурними утвореннями правоохоронних органів України.

Ключові слова: довіра, внутрішня довіра, правоохоронні органи, Державна прикордонна служба України, Національна поліція України, військовослужбовці, працівники, співробітник, підрозділ, керівник, громадянське суспільство.

The scientific article outlines the concept, essence and characteristic features of internal trust in the law enforcement agencies of Ukraine, finds out its meaning, features of its manifestation and classifies it according to certain criteria.

The scientific views of foreign and domestic scientists on the category of trust are analyzed and its division into internal and external forms of manifestation is proposed. An analysis of individual sub-legal normative legal acts of Ukraine was carried out, which detail the mechanism for assessing the level of public trust in the National Police of Ukraine, as well as determine the criteria for evaluating the activities of bodies and units of the specified law enforcement body.

The definition of internal trust in the law enforcement bodies of Ukraine is proposed, which is understood as the state of expectation of the relevant subject of trust – an employee, manager, unit or a specific law enforcement body of Ukraine in general from the object of trust, which is represented by similar formations, of positive intentions, actions and decisions in favor of a subject of trust or another person, or society or the state, which is ready for interaction and strengthening of communication ties.

Internal trust in law enforcement agencies of Ukraine was classified according to the following author's criteria: depending on the features of the object of trust, according to the nature of trust relations, depending on the subordinate status of the subject and the object of trust, according to the level of competence, according to the number of subjects of trust etc.

It is emphasized that internal trust, unlike external trust, is more stable and less variable, due to the fact that its subjects and objects are military personnel, employees, units, their leaders and other structural entities (departments, groups, etc.) of the relevant law enforcement agencies state bodies.

The highest level of internal trust in Ukraine is observed between siblings (stepsisters) of law enforcement agencies and military formations in extreme conditions of hostilities.

Key words: trust, internal trust, law enforcement agencies, State Border Guard Service of Ukraine, National Police of Ukraine, military personnel, employees, colleague, unit, manager, civil society.

Постановка проблеми. Збройна агресія російської федерації (далі – рф) проти України, політична, економічна, фінансова нестабільність зумовлюють необхідність постійного удосконалення безпекового середовища держави, насамперед, шляхом підвищення якості й ефективності діяльності сектору безпеки і оборони України.

У таких умовах нагальним є забезпечення зростання рівня довіри з боку громадянського суспільства не тільки до правоохоронних органів і військових формувань України, а й до органів державної влади.

Так, результати соціологічного опитування, яке проводила соціологічна служба Центру Разумкова з 19 по 25 січня

2024 року в рамках Програми сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється Раєт в Україні, показали, що з початком збройної агресії російської федерації в умовах активних воєнних дій довіра до Збройних Сил України зросла до 95 %; до Національної гвардії України – до 81 %; до Державної прикордонної служби України (далі – Держприкордонслужба України) – до 77 %; до Служби безпеки України – до 68 %; до Національної поліції України (далі – НПУ) – до 58 %. Водночас знизився рівень довіри до державного апарату, якому не довіряють 75 %; політичним партіям – не довіряють 72 %; судам – не довіряють 68 %; прокуратурі – не довіряють 60 %; комерційним банкам – не довіряють 53 % [1].

Високий рівень довіри до правоохоронних органів у сучасних складних умовах українського державотворення є одним з основних стовпів будь-яких соціальних зв'язків, що відіграє роль фактору інтеграції людських спільнот у будь-якій сфері [2], у тому числі і сфері правоохоронної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Вивченню проблемних питань довіри та її виявів присвятили свої праці такі вітчизняні і зарубіжні вчені, як: О. В. Волянська, Е. Гідденс, В. І. Додонова, С. Кастальдо, О. М. Кожем'якіна, А. В. Кубаєнко, К. Д. Льюїс, В. Г. Нападиста, Н. М. Оніщенко, І. В. Підкуркова, І. С. Печенюк, С. І. Печенюк, О. С. Проневич, А. Селігмен, Е. Уллманн-Маргаліт, Е. Усланер, Ф. Фукуяма, Д. Хоскінг, М. Шинкевич, П. Штомпка та ін.

Окремі сторони досліджуваного явища, зокрема довіра до Держприкордонслужби України; довіра та недовіра до правоохоронних органів України; довірчі відносини та правовідносини, їх взаємозв'язок та особливості вияву у сфері діяльності правоохоронних органів сучасних європейських держав стали предметом і наших наукових досліджень [3, с. 13–17; 4, с. 335–338; 5, с. 212–221].

Однак поза нашою та інших вчених увагою залишилася проблематика внутрішньої форми довіри громадянського суспільства до правоохоронних органів України.

Метою статті є з'ясування поняття, сутності та характерних ознак внутрішньої довіри до правоохоронних органів України, її значення, особливостей вияву та класифікації.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, що високий рівень довіри з боку суб'єктів громадянського суспільства до правоохоронних та інших органів виконавчої влади держави сприяє гармонізації суспільних відносин у середній державі, утвердження віри у верховенство права, законність, об'єктивність, правильність і своєчасність дій та рішень на користь особи, суспільства та держави [6].

Категорія довіри до правоохоронних органів України потребує ретельного дослідження усіх її сторін, у тому числі особливостей внутрішньої та зовнішньої форми вияву.

Проблемам довіри присвячено значну кількість праць як українських, так і зарубіжних науковців – представників різних наукових шкіл. Однак більшість з них характеризують, насамперед, зовнішню довіру, не надто приділяючи увагу проблемі її вияву у двох формах – внутрішній і зовнішній.

Так, С. Кастальдо, проаналізувавши близько вісімдесяти визначень довіри, виділив такі її типові риси:

- довіра пов'язана з позитивними очікуваннями з боку об'єкта довіри;
- вона може бути спрямована на різні об'єкти (індивід, групу, організацію, соціальний інститут тощо);
- вона виявляє себе через діяння суб'єкта довіри;
- вона може передбачати конкретні результати і наслідки вияву з боку суб'єкта довіри;
- довіра пов'язана з певними ризиками, небезпекою, невизначеністю ситуації тощо [7; 8].

Ф. Фукуяма визначає довіру як відмову від нанесення збитку, очікування чесної поведінки від об'єкта довіри, готовність до взаємодії та взаємодопомоги [9].

П. Штомпка наголошує, що довіра є вираженими в дії, створеними щодо партнера очікуваннями, що його реакції виявляться для нас вигідними і реалізуються у перспективі сприятливими для нас діями [10].

Окремі дослідники, підкреслюючи значення внутрішньої довіри, намагаються пов'язати її рівень із кінцевими результатами роботи. Зокрема Кріс Д. Льюїс, характеризуючи довіру у сфері поліцейської діяльності, зазначає, що довіра до керівника підрозділу є найважливішою для його успіху. Якщо офіцери не довіряють рішенням свого керівника, то годі очікувати, що вони довірятимуть йому у важких службових ситуаціях [11, с. 2].

Потреба розмежування довіри за формою вияву впливає також зі змісту постанови Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 58 [12] та наказу Національної поліції України від 7 травня 2018 року № 449 [13], якими визначається механізм оцінювання рівня довіри населення до НПУ.

Так, щойно згаданими підзаконними нормативно-правовими актами визначено такі критерії оцінювання довіри: 1) рівень довіри населення до НПУ; 2) результати внутрішнього опитування поліцейських щодо рівня задоволеності службою, її мотивації і якості управлінської діяльності керівництва. Якщо перший критерій за своєю сутністю стосується зовнішньої довіри, то другий спрямований на визначення рівня внутрішньої довіри співробітників поліції до свого керівництва.

На підставі вищевикладеного, а також результатів наших попередніх досліджень [3, с. 13–17; 4, с. 335–338; 5, с. 212–221], пропонуємо такі ознаки внутрішньої довіри до правоохоронних органів України:

- 1) її суб'єкти є співробітниками відповідного правоохоронного органу України;
  - 2) об'єктом внутрішньої довіри може виступати будь-який співробітник правоохоронного органу, конкретний підрозділ, його керівник або правоохоронний орган загалом;
  - 3) суб'єкти внутрішньої довіри володіють повною або частковою компетенцією щодо особливостей професійної діяльності об'єкта довіри;
  - 4) суб'єкти й об'єкти внутрішньої довіри можуть бути пов'язані субординаційними зв'язками прямої або опосередкованої підпорядкованості або знаходитись у координаційному підпорядкуванні єдиному центральному органу виконавчої влади (наприклад, Держприкордонслужба – МВС України);
  - 5) суб'єктами внутрішньої довіри, як правило, виступають військовослужбовці і працівники відповідного правоохоронного органу України;
  - 6) внутрішній довірі притаманні тісні взаємозв'язки – довірчі відносини між суб'єктом і об'єктом довіри, які будуються загалом на взаємовигідній основі тощо.
- На основі викладених характерних ознак можна окреслити таке визначення внутрішньої довіри до правоохоронних органів України – це стан очікування відповідного суб'єкта довіри – співробітника, керівника, підрозділу або конкретного правоохоронного органу України загалом від об'єкта довіри, яким виступають аналогічні утворення, позитивних намірів, діянь і рішень на користь суб'єкта довіри або іншої особи чи суспільства або держави, який готовий до взаємодії та укріплення комунікативних зв'язків.
- З огляду на логіку запропонованого визначення внутрішньої довіри, залежно від особливостей об'єкта довіри, можна виділити такі її різновиди: 1) довіра до конкретного співробітника правоохоронного органу; 2) довіра до певного структурного підрозділу; 3) довіра до його керівника; 4) довіра до конкретного правоохоронного органу загалом.

лом; 5) довіра до системи правоохоронних органів України як родового поняття.

За характером довірчих відносин внутрішню довіру можна поділити на двосторонню та багатосторонню (між багатьма співробітниками двох і більше підрозділів).

Залежно від субординаційного статусу суб'єкта й об'єкта довіри внутрішню довіру можна умовно поділити на однорівневу (між двома співробітниками, які обіймають рівнозначні посади, або між двома рівнозначними підрозділами тощо) та різнорівневу (між керівниками різного статусу).

За рівнем компетенції її можна поділити на компетентну або професійну довіру та малокомпетентну (довіру до підрозділу іншого правоохоронного органу, функції і завдання якого суттєво відрізняються від функцій і завдань суб'єкта довіри).

За кількістю суб'єктів довіри внутрішню довіру можна поділити на міжособистісну (між окремими співробітниками правоохоронних органів України) та інституційну (стосується довіри до підрозділу або органу тощо).

Стенфордська енциклопедія філософії пропонує ще такий вид довіри, як аморальна [14], сутність якої не відповідає вимогам морально-етичних норм (наприклад, довірчі відносини між інспектором прикордонної служби і контрабандистом). При цьому якщо визнати існування аморальної довіри, то за логікою її антиподом виступає моральна довіра.

Пропонована нами класифікація внутрішньої форми довіри тісно переплітається із класифікацією, викладеною у наукових працях окремих зарубіжних учених.

Так, Е. Усланер поділяє довіру на узагальнену і міжособистісну, окреслюючи відмінності між ними [15]. Е. Гідденс виокремлює базову довіру і довіру до абстрактних систем [16, с. 32]. П. Штомпка залежно від особливостей об'єкта довіри виділяє цілу низку видів довіри: особистісну, загальну, системну, категоріальну, позиційну, групу та інші, обґрунтовуючи сутнісні ознаки кожної [10].

Внутрішня довіра, на відміну від зовнішньої, більш стійка і менш мінлива, завдяки тому, що її суб'єктами та об'єктами є військовослужбовці, працівники, підрозділи, їх керівники та інші структурні утворення (відділення, групи тощо) відповідних правоохоронних органів. Однак і вона не є абсолютно сталою категорією, оскільки в умовах діяльності правоохоронних органів виникає низка факторів, які або позитивно, або негативно впливають на соціальне буття внутрішньої довіри. До них можна віднести: зміну політичного керівництва і, відповідно, державного режиму, що тягне за собою переорієнтацію стратегії і тактики діяльності правоохоронних органів в сторону прогресу і демократії або навпаки – авторитаризму і деградації правоохоронної системи (яскравий приклад республіка білорусь, рф та ін.); якісна або неякісна

зміна керівництва відповідного правоохоронного органу або його структурних підрозділів; кризові явища в суспільстві та посилення корупції у сфері правоохоронної діяльності; ефективна або деструктивна кадрова політика в правоохоронному органі держави тощо.

Максимальний рівень внутрішньої довіри в умовах війни виявляється між побратимами (посестрами) безпосередньо в зоні ведення бойових дій, де життя і здоров'я кожного воїна, їх колективних військових успіхів залежить від сміливих, рішучих і злагоджених дій військовослужбовців, які діють поряд під час виконання бойових завдань [17].

Незважаючи на особливості перебігу внутрішньої довіри, її динаміку з урахуванням запровадженого воєнного стану в Україні, вона водночас сприяє інтегруванню й ефективному використанню фінансових, кадрових, економічних, організаційних та інших ресурсів правоохоронних органів у вирішенні стратегічних питань національної безпеки шляхом розповсюдження інноваційних технологій, забезпечення належної кібербезпеки, розбудови прикордонної інфраструктури тощо.

Окрім зазначеного, стабільна внутрішня довіра сприяє утвердженню відкритості, взаємодопомоги, чесної співпраці, правомірної поведінки [18] та дружніх службових відносин між співробітниками, підрозділами, їх керівниками та іншими структурними утвореннями правоохоронних органів України.

Висновки. Узагальнюючи викладений матеріал, ми дійшли таких висновків:

1. Поділ довіри суб'єктів громадянського суспільства та інших суб'єктів до правоохоронних органів України на внутрішню та зовнішню носить умовний характер і має на меті більш глибоке всебічне дослідження різних аспектів зазначеної категорії.

2. Окреслені ознаки внутрішньої довіри сприяли формулюванню її визначення, виокремленню особливостей вияву у сфері діяльності правоохоронних органів.

3. Найвищий рівень внутрішньої довіри в Україні спостерігається між побратимами (посестрами) Збройних Сил України, Держприкордонслужби України, Національної гвардії України та інших правоохоронних органів і військових формувань в екстремальних умовах ведення бойових дій.

4. Запропоновані критерії класифікації та різновиди внутрішньої довіри, що сприяли більш глибокому аналізу різних сторін досліджуваної категорії у сфері діяльності правоохоронних органів України.

5. Високий рівень внутрішньої довіри до правоохоронних органів України сприятиме ефективній діяльності як окремо взятого підрозділу, органу, правоохоронного органу, так і всієї правоохоронної системи України в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА

- Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024 р.). *Разумков центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r>.
- Mariusz Szykiewicz. Problem zaufania w kontekście rozwoju społecznego znaczenia technologii informatycznych. *Filo-Sofija*. 2014. Vol. 14. Nr. 24 (2014/1). S. 259–272.
- Ганьба О. Б., Бомбергер І. Л. Довіра до Державної прикордонної служби України: теоретико-правовий контекст. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 4. С. 13–17.
- Ганьба О. Б. Довіра та недовіра до правоохоронних органів як взаємовиключні категорії: філософсько-теоретичний ракурс. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 335–338.
- Hanba, O., Hanba, B., Andrushko, O., Denysovskiy, M., & Olytskyi, O. (2022). Trust, trust relations, legal relations: Correlation, interrelation and manifestation in the work of law enforcement agencies of modern European States. *Amazonia Investiga*, 11(58), 212–221. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.58.10.23>.
- Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023: Колективна монографія / С. Дембіцький та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с.
- Castaldo S. Meanings of Trust: A Meta Analysis of Trust Definitions: Paper presented at *Second EURAM Conference*. Stockholm. 2002. URL: https://euram.academy/euram?service=info&d=past_conferences.
- Castaldo S. Trust Variety: Conceptual Nature, Dimensions and Typologies. Paper presented at the *19th IMP-conference in Lugano*, Switzerland. 2003. URL: https://www.academia.edu/102464899/Trust_Variety_Conceptual_Nature_Dimensions_and_Typologies.
- Fukuyama F. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York : Free Press, 1995. 480 p.

10. Sztompka Piotr. *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 214 s.
11. The impact of police leadership on public trust. *Police 1*. 2022. URL: <https://www.police1.com/chiefs-sheriffs/articles/the-impact-of-police-leadership-on-public-trust-icNhyjot4ei77b1/>.
12. Про затвердження Порядку проведення оцінки рівня довіри населення до Національної поліції : постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 58. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/58-2018-%D0%BF#Text>.
13. Про визначення критеріїв оцінки діяльності органів та підрозділів Національної поліції України : наказ Національної поліції України від 7 травня 2018 року № 449. URL: <https://www.npu.gov.ua/>.
14. Stanford Encyclopedia of Philosophy. *Trust*. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/trust/>.
15. Uslaner E. *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 314 p.
16. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. Cambridge : Polity Press, 1990. 186 p.
17. Герої МВС. Київ : ДП «ІНФОТЕХ», 2022. 123 с.
18. Ганьба О. Б. Правомірна та протиправна поведінка суб'єктів охорони державного кордону України : монографія ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, Б. П. Ганьби. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2017. 224 с.

ПРИНЦИП ДОБРОЧЕСНОСТІ В СУДДІВСТВІ

PRINCIPLE OF INTEGRITY IN JUDICIARY

Романова А.С., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Національний університет «Львівська політехніка»

Стаття присвячена філософсько-правовим проблемам розуміння принципу доброчесності в суддівстві, на основі реалізації якого забезпечується верховенство права в суспільстві та право громадян на справедливий суд.

Наголошено, що високі професійні та морально-етичні вимоги до судді виправдані покладеними на нього обов'язками та особливостями здійснення судочинства в правовій державі, особливо в період суспільно-правової аномії, коли загострюється потреба громадян у захисті їх основних прав і свобод. В такий період актуалізуються моральні, духовні, етичні норми і стандарти життєдіяльності цивілізованого суспільства. За таких умов, вимоги і сподівання суспільства щодо здійснення правосуддя зростають, адже суд сприймається як єдиний орган, що здатний захистити права і свободи громадян.

Зазначено, що важливим є те, що активно розглядаються можливості і підходи для уніфікації підходів до розуміння доброчесності і до стандартів її визначення, так, як не може доброчесність як морально-ціннісна категорія вимірюватися за різними критеріями для окремих органів. Може бути різний перелік професійних показників, який характеризуватиметься з позиції дотримання принципу доброчесності, як узагальненого явища.

Наголошено, що доброчесність як властивість особистості не може «виникати» раптово, з початком певної професійної діяльності. Вона розвивається на вже існуючому ціннісно-орієнтованому світогляді особистості, що формувалася в процесі соціалізації особи

Акцентовано увагу на тому, що принцип доброчесності в суддівстві законодавчо закріплений і підтверджений рядом загальнодержавних та міжнародних нормативно-правових актів. Позитивною практикою є те, що сьогодні науковці і практики у сфері юриспруденції ведуть роботу, спрямовану на конкретизацію цього принципу, що дозволить уникати його трактування як оціночної категорії, адже доброчесне суддівство є запорукою забезпечення і реалізації принципу верховенства права, зміцнення і підтримки довіри суспільства до судової влади. Усвідомлюючи це, судді добровільно беруть на себе певні обмеження, які полягають у дотриманні етичних норм під час здійснення правосуддя і в повсякденному житті.

Ключові слова: доброчесність, суддівство, верховенство права, антикорупційна діяльність, ціннісно-правові орієнтири, морально-етичні норми, декларація доброчесності.

The article is devoted to the philosophical and legal problems of understanding the principle of integrity in the judiciary, on the basis of the implementation of which the rule of law in society and the right of citizens to a fair trial are ensured.

It is emphasized that high professional and moral and ethical requirements for a judge are justified by the duties assigned to him and the peculiarities of the implementation of justice in a state governed by law, especially in a period of socio-legal anomie, when the need of citizens to protect their fundamental rights and freedoms is exacerbated. During such a period, moral, spiritual, ethical norms and standards of life of a civilized society are actualized. Under such conditions, the requirements and expectations of society regarding the implementation of justice are growing, because the court is perceived as the only body capable of protecting the rights and freedoms of citizens.

It is noted that it is important that opportunities and approaches to unifying approaches to understanding integrity and to the standards for its definition are actively considered, just as integrity as a moral and value category cannot be measured by different criteria for individual bodies. There may be a different list of professional indicators, which will be characterized from the position of compliance with the principle of integrity, as a generalized phenomenon.

It is emphasized that integrity as a property of an individual cannot "arise" suddenly, with the beginning of a certain professional activity. It develops on the already existing value-oriented worldview of the individual, which was formed in the process of socialization of the individual

It is emphasized that the principle of integrity in the judiciary is legislatively enshrined and confirmed by a number of national and international regulatory legal acts. A positive practice is that today scientists and practitioners in the field of jurisprudence are working to specify this principle, which will allow avoiding its interpretation as an evaluative category, because integrity in the judiciary is the key to ensuring and implementing the principle of the rule of law, strengthening and maintaining public trust in the judiciary. Realizing this, judges voluntarily accept certain restrictions, which consist in adhering to ethical norms when administering justice and in everyday life.

Key words: integrity, judiciary, rule of law, anti-corruption activities, value-based and legal guidelines, moral and ethical norms, declaration of integrity.

Реформи в судовій системі, започатковані до повномасштабного вторгнення росії до України, відзначилися позитивним спрямуванням на формування судової влади, яка безумовно забезпечуватиме принцип верховенства права та право громадян на справедливий суд.

Високі професійні та морально-етичні вимоги до судді виправдані покладеними на нього обов'язками та особливостями здійснення судочинства в правовій державі.

За законодавством України суд повинен здійснювати правосуддя на засадах верховенства права, що спрямовано на забезпечення кожній особі права на справедливий суд та повагу до усіх прав і свобод, гарантованих Конституцією, законами України і міжнародними договорами [1].

Для належного здійснення правосуддя надзвичайно важливою є вимога, що полягає у дотриманні суддями принципу доброчесності.

На авторитетну думку О. В. Гришук, доброчесність судді варто трактувати як «результат впровадження етичних стандартів і принципів у поведінку кожного судді».

Зазначається, що громадянське суспільство ставить високі вимоги щодо критерію доброчесності судді. Така вимога актуалізується в кризово-перехідні періоди розвитку суспільства, в перехідних демократіях, коли під час здійснення суспільних реформ, «багато питань можуть бути зсунуті з політичної площини у площину прийняття судових рішень» [2, с. 6–25].

Зауважимо, що в період суспільно-правової аномії, коли усталені соціальні норми не діють, або регулюють суспільну життєдіяльність не в повному обсязі, загострюється потреба громадян у захисті їх основних прав і свобод. В такий період актуалізуються моральні, духовні, етичні норми і стандарти життєдіяльності цивілізованого суспільства.

За таких умов, вимоги і сподівання суспільства щодо здійснення правосуддя зростають, адже суд сприймається як єдиний орган, що здатний захистити права і свободи громадян.

Загалом, щодо трактування принципу доброчесності, то він є вимогою в усіх сферах соціально-правового життя державного суспільства.

Зокрема, у Законі України «Про державну службу» зазначається, що доброчесність державного службовця полягає у спрямованості його дій на захист публічних інтересів. Не допускається надання переваги приватним інтересам, під час реалізації державним службовцем наданих йому повноважень [3].

Важливо не допускати професійної деформації, зокрема, суддів, щоб особа не втратила ціннісно-правових і соціальних орієнтирів і не відбулося домінування корисливих мотивів та мотивацій над вимогою належного виконання професійних обов'язків та дотримання основоположних принципів реалізації покладених на них завдань.

Значимо, що доброчесність розглядається в контексті антикорупційної діяльності і трактується нормативними актами як морально-етична складова, що визначає межу допустимої поведінки державного службовця, в основі якої (поведінки) взаємовідносини з громадянами, професійне, належне виконання функціональних обов'язків, гідний спосіб життя тощо [4].

Слушною є думка, що доброчесність як позитивна моральна властивість, зумовлюється свідомістю людини і характеризується вибором способу життя, ціннісними орієнтирами, що формують стійкі переконання у необхідності здійснювати професійну діяльність на принципах добра і справедливості.

Доброчесність судді як деонтологічна норма характеризує його професійну поведінку з позиції відповідності нормам права і нормам моралі [5, с. 6–11].

В Україні діє Кодекс суддівської етики, затверджений рішенням XX чергового з'їзду суддів України, 18 вересня 2024 року, в якому зазначено, що метою його прийняття є зміцнення і підтримка довіри суспільства до судової влади. Усвідомлюючи це, судді добровільно беруть на себе певні обмеження, які полягають у дотриманні етичних норм під час здійснення правосуддя і в повсякденному житті.

Кодекс суддівської етики прийнятий на основі Конституції та законодавства України, а також, Бангалорських принципів поведінки суддів, схвалених резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших міжнародних нормативно-правових актів, що регламентують статус, права, обов'язки, відповідальність суддів і роль судової влади в суспільстві [6].

Велика Палата Верховного Суду у своїй постанові від 10 листопада 2022 року по справі № 9901/355/21 трактує доброчесність як позитивну моральну якість, що зумовлена свідомістю і волею людини, що є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків, а також, властивість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо і неухильно орієнтуватися у своїй діяльності та поведінці на принципах добра і справедливості [7].

З огляду на зазначене вище, зауважимо, що доброчесність як властивість особистості не може «виникати» раптово, з початком певної професійної діяльності. Вона розвивається на вже існуючому ціннісно-орієнтованому світогляді особистості, що формувалася в процесі соціалізації особи з раннього віку в межах конкретного оточення. На цей процес впливало найближче оточення, навчальні заклади, соціокультурні стандарти певної спільноти людей.

Тому, важливо, при проходженні конкурсного добору кандидатів на посаду судді, акцентувати увагу на морально-етичних аспектах претендентів, адже претенденти вже є повноцінно сформованими особистостями з визначеним вектором ціннісних орієнтирів, змінити які буде досить складно.

Питання доброчесності у суддівстві набуває актуальності в умовах воєнних реалій сьогодення.

Верховним Судом спільно з Агентством США з міжнародного розвитку (USAID), проектом ЄС «Право-Justice»,

Радою Європи, а також представниками Венеційської комісії проведено круглий стіл «Співпраця різних гілок державної влади у забезпеченні доброчесності державних посадовців і представників судової влади». В межах цього заходу Судді Верховного Суду проаналізували стандарти перевірки доброчесності державних службовців та представників судової влади [8].

Зазначимо, що Центр політико-правових реформ також провів експертну дискусію «Доброчесність як інструмент оцінки професіоналізму суддів, прокурорів та правоохоронців: перспективи уніфікації підходів», де на обговорення виносилися проблемні питання, що стоять: – індикаторів доброчесності для суддів, розроблених Центром політико-правових реформ; – перспектив використання досвіду суддів під час впровадження критерію «доброчесності» при розширенні конкурсних засад призначення керівників цих органів, керівних посад в цих органах; – державної політики щодо впровадження єдиних показників доброчесності для прокурорів, працівників органів правопорядку [9].

Важливим є те, що активно розглядаються можливості і підходи для уніфікації підходів до розуміння доброчесності і до стандартів її визначення, адже не може доброчесність як морально-ціннісна категорія вимірюватися за різними критеріями для окремих органів. Може бути різний перелік професійних показників, який характеризуватиметься з позиції дотримання принципу доброчесності, як узагальненого явища.

Волошина Я. Л., здійснюючи характеристику професійної діяльності юриста, пропонує під доброчесністю юриста розуміти поведінку, що спрямована на формування самостійної та відповідальної позиції фахівця, який на основі професійної майстерності здатний надавати якісні фахові юридичні послуги. Такий фахівець через утвердження принципу верховенства права, справедливості, чесності, законності, добросовісності отримуватиме вагомі правові результати у професійній діяльності [10, с. 16–21].

Законодавством України передбачена декларація доброчесності судді [1] відповідно до якої суддя зобов'язаний щорічно подавати декларацію доброчесності, яка зовнішньо на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України і складається з переліку тверджень, правдивість яких повинен задекларувати, підтвердивши/не підтвердивши. Декларація доброчесності судді є відкритою для загального доступу.

У декларації доброчесності судді вказуються його особисті дані, а також, інформація про відповідність рівня життя наявному в судді та членів його сім'ї майну і їх доходам.

Акцентується увага на своєчасному і повному поданні декларацій та достовірності задекларованих відомостей, а також, даних про [1]: – невчинення корупційних правопорушень; – відсутність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності; – сумнівне виконання обов'язків та дотримання суддею присяги; – невтручання у правосуддя, здійснюване іншими суддями; – проходження перевірки суддів, відповідно до вимог законодавства, та її результати; – відсутність заборон, що встановлюються законодавством України.

Важливо, що твердження судді у декларації доброчесності вважаються достовірними за відсутності доказів іншого, а також, якщо є інформація, що може свідчити про недостовірність, або неповноту тверджень судді, то Вища кваліфікаційна комісія суддів України проводить відповідну перевірку.

Якщо суддя не подав, несвоєчасно подав декларацію доброчесності, або декларував завідомо недостовірні дані, то він несе дисциплінарну відповідальність.

Рада суддів України зазначає, що важливим у декларуванні доходів є питання доброчесності щодо майнових

прав та обов'язків подружжя у структурі їхнього спільного і роздільного майна. Необхідно дотримуватися Порядку здійснення перевірки достовірності відомостей, що подаються у декларації так, як це забезпечить прозорість і відкритість діяльності суб'єктів декларування [11, с. 129].

Зауважимо, що «Порядок здійснення перевірки достовірності відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру» прийнято з метою визначення механізму «проведення органами Державної фіскальної служби України перевірки достовірності відомостей про доходи, майно, транспортні

засоби, кошти на рахунках у банках та інших фінансових установах» тощо [12].

Отже, можна констатувати, що принцип добросовісності в суддівстві законодавчо закріплений і підтверджений рядом загальнодержавних та міжнародних нормативно-правових актів. Позитивною практикою є те, що сьогодні науковці і практики у сфері юриспруденції ведуть роботу, спрямовану на конкретизацію цього принципу, що дозволить уникати його трактування як оціночної категорії, адже добросовісне суддівство є запорукою забезпечення і реалізації принципу верховенства права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про судоустрій і статус суддів. *Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 31, ст. 545. Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
2. Гришук О. В. Добросовісність судді через призму сучасних соціальних трансформацій. *Слово Національної школи суддів України*. № 1 (30) 2020. С. 6–25.
3. Про державну службу. *Закон України. (Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 4, ст. 43). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
4. Про запобігання корупції. *Закон України. (Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 49, ст. 2056). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
5. Кравчук В. М. Добросовісність судді як деонтологічна норма його/її поведінки. *Актуальні проблеми правознавства*. 4 (36)/2023. С. 6–11.
6. Кодекс суддівської етики. *Рішення XX чергового з'їзду суддів України* від 18 вересня 2024 року <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24#Text>
7. У Великій Палаті Верховного Суду пояснили, що таке добросовісність. *Судово-юридична газета*. 2022. <https://sud.ua/uk/news/publication/258054-v-bolshoy-palate-verkhovnogo-suda-obyasnili-cho-takoe-dobroporyadochnost>
8. Судді ВС обговорили стандарти щодо перевірки добросовісності держслужбовців та представників судової влади. *Судова влада України*. 2021. <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1204202/>
9. Добросовісність як інструмент оцінки професіоналізму суддів, прокурорів та правоохоронців. *Укрінформ*. 2024. <https://www.ukrinform.ua/rubric-preshall/3914046-dobrocesnist-ak-instrument-ocinki-profesionalizmu-suddiv-prokuroriv-ta-pravoohoronciv.html>
10. Волошина Я. Л. Добросовісність у професійній діяльності юриста. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 6(22). С. 16–21.
11. Чумаченко Т. А., Бутенко В. О., Гайдук Л. П. та ін. Коментар до Кодексу суддівської етики. Рада суддів України. 2016. 142 с.
12. Порядок здійснення перевірки достовірності відомостей, зазначених у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру. *Затверджений Наказом Міністерства фінансів України* від 13.03.2015 № 333.

**Запорізький національний університет
Міністерства освіти і науки України**

**Електронне наукове фахове видання
«Юридичний науковий
електронний журнал»**

№ 11, 2024

**Запорізький національний університет
Запоріжжя 2024**